ԳԱՍՏՈՆԻ ՎԱՅՏՆԵՐԸ

Գ. ՀԱՍՐ

HOV. TOROSSIAN
Rue Malaab
Furn el - Chebbak
BEYROUTH - LIBAN

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՏՈՄԱՐԾԱՅԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ԿԵԴՐ. ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲԻ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ՏՈՄԱՐԾԱՅԻ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՐԽԻՎ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

(ՊԱՏՄԱԲԱՆԱԿԱՆ)

ՀՑԱՇՈՒՄՈՍՏ ՏԱՐԱԾՔԻ ՀԱՅԵՐԻ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՑԱՆԿ

№ 1236

1969

ՄԵՏՐՈՊՈԼԻՏԵՆ

ՄԱՍՆ Թ.

Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ՏԱՃԱՐԻ
ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՆՈՐ ՀՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ա.

ԱԹՈՌ ՏԵՍԶՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՄՏԱՒՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄ

Գիւղաւանիս Ս. Աստուածածնին, Ս. Խաչ եւ Ս. Կարապետ եկեղեցիները, իրիւ երբորդութիւն եւ մէկ ամբողջութիւն, կառուցուած էին իրարու մօտիկ կոպ կոպի եւ ծանօթ էին Տումարծայի Ս. Աստուածածնին վաճիք մխացնալ անունով:

Հնադարեան այս երեք տաճարները, կառուցուած էին Գիւղաւանի Արեւելեան եզերքը դէպ ալիքն հիչուած փոսին մէջ ժայռերու կոպին, ուր կը թափէր ամէն տարի գարնան ձիւնհալի Արփիսի լեռնէն պիտ վազող մեակ գետը:

Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ՏԱՃԱՐ

Երեք տաճարներու հնագոյնն էր Ս. Աստուածածին անունը կրող այս տաճարը, որու հիմնարկութեան թուականը ըստ աւանդութեան կը հասնէր քրիստոնէութեան նախնական դարերը, եւ իր անցեալով կապուած էր Թաթիկոս Առաքեալի Արփիսի չրջաններու այցելութեան եւ Տիրամօր Ս. Կոյսի Քօղի պատմական աւանդութեան:

Տաճարը ունեցած է կառուցման երեք շրջաններ: Առաջին շրջանը որպէս ձգնարան կամ ապօթատեղի, որ իր թիկունքը տուած էր վայաներու կոպին, կարծես պաշտպանուելու համար արտաքին

թշնամիներէ ու վայրագ յարձակումներէն: Երկրորդ *չրջանը կը կազմէր մեր օրերուն Ս. Աստուածածին կոչուած Մատուռի չինութիւնը, զոր ժայռի խորշերէն քիչ մը հեռացած եւ իրրեւ Մատուռ պէրք ըռնած էր: Այս տաճարը, իր վրայ կը կրէր որպէս Առաքելաչէն թաթիկոս եւ Բարթողիմէոս առաքեալներու անուան յիշատակի արձանագրութիւնը:*

Կառուցման երրորդ չրջանը հաւանաբար ԺԱ. դարէն առաջ է, երբ հոն կը հաստին Հայոց երկու Գագիկ արքաները, եւ տաճարը կը դառնայ կաթողիկոսական աթոռ, եւ ԺԶ. դարուն վերջերը (1570) այն տեղ կը պահենք կազմակերպական մի փոփոխութիւն մը, ուր Հղինեցի Յովհաննէս եւ Մշեցի Ստեփաննոս Եպիսկոպոսներ, որպէս Առաջնորդ եւ ուսուցիչ, իրենց աշակերտ պրիչ քահանաներու հետ կը գործեն եւ կը չարունակեն դրչութեան արուեստը, երբ 1206 թուականին նոյն տաճարին մէջ սկսած էին գործել պրիչները (տես, աստ էջ 393):

ՏԱՃԱՐԻ ՀՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Որպէս հնութիւն տաճարը իր վրայ կը կրէր վեց արձանագրութիւններ, որոնք 1870 թուականին, տաճարի եւ անոր գմբեթայարկ մասի նորոգութեան առեն, հողէն դուրս հանուած, եւ որոնցմէ ոմանք Տաճարի Մայր դրան պատին վրայ հաստատուած էին: Մեր օրերուն կը կարդայինք եւ ունէին հետեւեալ վիմագիր արձանագրութիւնները:

Ա. «Այս է տապան հաւրեցի վասիլ սարկաւագին, որ սպաւնաւ ի յաւորիցաց, ի թուին ՌԾԶ», (= 1607):

Բ. «Այս է տապան բացխլերցի Յովհաննէսի, որ սպաւնաւ ի յաւօրիցաց, ի թուին ՌԾԷ», (= 1668):

Գ. «ես Միքայել Նաղաշ սարկաւագ էի, աւրհնեցայ թվին, ՌՃԺԶ», (= 1667):

Դ. «ես մեղաւոր ծառայ Աստուծոյ դպիրս բահանայ աւրհնեցայ ի թվ. ՌՃԻ», (= 1671):

Ե. *Մայր խորանին հետեւ հաստատուած էր օծման քարը, որու վրայ կը պահուէր հետեւեալ մենագիրը «Ո Կ Ը Մ Վ», որու իմաստը չէինք հասկնար: Օծման այս քարին մէկ մասը մնացած էր ժայռին տակը եւ թեւերէս կը պահուէր տաճարի օծման թուականն ալ: Վէմ քարը կը կրէր նաեւ հետեւեալ յիշատակի արձանագրու-*

թիւնը, «Յիշատակ է Ս. վէմս ի Տէր Պետրոս վարդապետին, հօրս Հազարշահին, մօրս Ղատէմին, եղբօրս Յովհաննէսին, Անդրանիկին, Գրիգորին···»: *Յայտնի չէր թէ ո՞վ էր Պետրոս վարդապետը եւ որ Խուանկանին ապրած էր, որպէսզի կարենայինք Տաճարի շինութեան Խուանկանը ճշդել: Միայն կրցանք ստուգել որ, Յիշատակարանին մէջ յիշուած Պետրոս, Ղատէմ, Յովհաննէս, Անդրանիկ, Գրիգոր անուններու տակաւին կը պահուէին մեր օրերու Հայաբնակ Նոպոյի Գևղապատանի բնտանեկան անդամներուն մէջ:*

Ջ. վիմագիրը արձանագրութեան մաս կը կազմէր նաեւ, նոյն պատին վրայ հաստատուած քար մը, որ ունէր 30 սանթիմ լայնութիւն եւ 50 սանթիմ երկայնութիւն: Քարին վրայ քանդակուած էին ութ տատ քառաթեւ խաչեր, որոնք կը կրէին քրիստոնէական նկեղեցիի խաչի ձեւ ոնր: Աւանդաբար կը պատմէին թէ, այս խաչը օծուած է Թաթէոս Առաքեալի ձեռքով:

Է. Տաճարի հնութեանց կարգին էր նաեւ Աւազ Խորանին մէջ անոյշ հատատուած եւ կտաւի վրայ պծուած Տիրամօր, Զարխափան Ս. Կոյսի պատկերը Յիսուս Մանուկը գրկին: Պատկերը իր հնութեամբ եւ արուեստի բարձր արժէքով հիացում կ'ազդէր բոլոր օտար այցելուներուն եւ ունէր հետեւեալ Յիշատակարանը, «Յիշատակ է պատկերս Ս. Աստուածածնին վանիքին··· ···թուին Ռձի», (= 1671):

Ը. Տաճարի նեղսի երեք պատերուն վրայ, գետնէն մէկ մեթր բարձրութեամբ, հաստատուած էին կապոյտ ու ճերմակ գոյներով ծաղկապարզ Մոզայիճներ, որոնցմէ իւրաքանչիւրը ունէր 25 սանթիմ քառակուսի մեծութիւն եւ տաճարի հնութեանց մաս կը կազմէին:

Այս Մոզայիքներու մասին Անդրիասի անանուն (*) ճամբորդը կը յիշէ իր յուշերուն մէջ, երբ մէկ ու կէս դար առաջ կ'անցնի Տոմաթծայէն եւ կ'այցելէ վանքը, «··· վանիքն շինութեան բուականը որոշել դժուար էր, եկեղեցին եւ խուցերը նոր էին, բայց հին Մատուռ մը կար որ շատ հետաքրքրական էր··· պատերու քարերէն ոմանք, տասն վեց ոտք երկայնութիւն ունէին, որ պահած էր շէնքը ժամանակի աւերումէն: Դուրսը զարդ չ'ունէր, ներսը ծածկուած էր Մոզայիճներով: Դրան վրայ հին արեւելեան ձեւով հաւասարա-

(*) Այս կեղծանուն եւ Հայատեաց Անգղիացի ճամբորդի անուանը անգամ մըն ալ պիտի հանդիպինք մեր յառաջիկայ էջերուն մէջ:

քեւ. խայչ մը բանդակուած էր, նմանաձեւ ուրիշ ուր խայչեր եւս կային պատին վրայ, իրրեւ նշան օրական ինը անգամ պաշտամունքի»: (Հայաստանի Կոչնակ, Դ. Տարի, 1934, էջ 318):

Այս թանկարժէք Մոզայիքներուն մասին, կը պատմէին թէ 1830 թուականներուն, Տաւրոսի լեռներուն տիրապետող Գոզան Եուսուֆ պէյ, մեծիմ բարեկամը ըլլալով վանքի վանահայր Բարսեղ վրդ. Պիճոյեանի, Սուլ կաթողիկոսանիստ տաճարէն առնուած այս Մոզայիքները, Պէյլի կողմէն նուէր կը տրուի վարդապետին, ան ալ իր կարգին կը հաստատէ տաճարի պատին վրայ: 1915 տարագրութեան թուականին, ինչպէս գիտենք, զերման գինուորները ողողած էին Թուրք Երկրի ամէն կողմերը: Թուրք կառավարութիւնը այդ տարին կեսարիայէն դէպի Սեբաստիա, դէպի Էրզրում պատերազմական ճակատ տանող ճամբաները չինելու ձեռնարկած էին (*): Կեսարիոյ միւթէսարըֆը դէպի Սեբաստիա տանող ճամբուն վրայ քաղաքի հզօրքը կը չինէ խոշոր ապրիւր մը (**) եւ կը կոչէ Էնվէր փաշայի անունով, ուրկէ ամիս մը նաք փաշան պիտի անցնէր Էրզրումի պատերազմական ճակատ մեկնելու համար: Քաղաքի Միւթէսարըֆը, վանքի այդ Մոզայիքներէն մաս մը բերել տալով ապրիւրի ճակատը կը զարդարէ: Գերման սպաներ կը տեսնեն այդ Մոզայիքները, եւ անմիջապէս ամէնէ թապուրէն 6–7 հայ գինուորներ հետերնին առնելով Տօմարծայ կուղան եւ տաճարի Մոզայիքները քակել տալով անտուկներու մէջ կը լեցնեն ու հետերնին կը տանին (***):

(*) կեսարիայէն, Սեբաստիա, Էրզրում երկայնքին, այս ճամբաներու շինութեան համար, կ'աշխատցնէին աւելի քան *քառասուն հազար* հայեր կազմուած *ամէնէ թապուրի* գինուորները: Անօթի ծարաւ, արեւուն տակ աշխատելէ ետք, քանի շինութիւնը լրանալու կը մօտենար, գինուորներու թիւը պակսեցնելու համար, մաս առ մաս ջարդելով փոսերը կը լեցնէին եւ կամ *գալթա* տէրէսին կը դրկէին հոն գալթայով ջարդելու համար:

(**) Ապրիւրի կառուցման ճարտարապետն էր, մեր հայրենակիցներէն կարապետ գալֆա Սալպաշեանը կամ Սուճաեանը: Ցայտնի *Մունա* գալֆան. *(տես, աստ էջ 896)*:

(***) Մոզաիքները քակող գինուորներուն մէջ գտնուած է, կէմէրէկցի Պարգեւ Նագգաշեանը, այժմ Լիբանան կը գտնուի: Քաղուած Պ. Նագգաշեանի յուշերէն:

Հնութեանց մաս կը կազմէր նաեւ տաճարի բոլորաձեւ գմբեթի Հայկական հին ոճը եւ ճարտարապետութենէ դուրկ չորս պատերու կառուցուածքը, որոնք չարուած էին ժայռի անտաշ կտորներով եւ կրելով անխորտակելի բերդի մը երեւոյթը, կը խորհրդանշէին Հայու անյաղթ հաւատքը եւ անոր զարաւոր եկեղեցիի յարատեւութիւնը:

Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ՄԱՏՈՒՌ

Ինչպէս Մատուռի մուտքին վրայ ապուցուած յիշատակարանը ցոյց կուտար, «Նորոգ շինեալ» էր 1822 թուականին

«… Արդեամբ ուրուք բարեհաճիւար
Կեսարացի Ղազար Սախալեան
Օրհնեալ Յակոբ Տէր–Սարգիսեան» (հմմտ. աստ էջ 397):

Ս. ԽԱՉ ՏԱՃԱՐ

Ս. Աստուածածնին եւ Ս. Կարապետ տաճարներէն ետք կառուցուած էր այս հոյակապ տաճարը, որու ճարտարապետական վեհութեան առջեւ կանգ չառնել, չհիանալ կարելի չէր: Անոր հրաշակերտ համբաւով, կը փառաւորուէին եւ կը պարծենային իր կողին բարձրացող երկու հին տաճարները: Ս. Խաչ տաճարի հիմնարկութեան պաշտօնը յայտնող ոչին՝ եղած էր Տօմարծայի հայ ժողովուրդը, ինչպէս անոր ձեռնարկող ուժերը եղած էին՝ իրենց ծոցէն ծագում առած Բարսեղ եւ Սարգիս երկու մեծ վարդապետները:

«… Զանիւք եւ տրօֆ գիւղիս հայկազանց,
Օրհնեալ Թոմարզա ֆաջ ժողովրդեանց,
Ի յաջորդութեան ընտիր բարուեաց,
Տեառն Բարսեղի եւ Սարգսի տեսչաց:» (*Ճիշատակարան*)

Կառուցումը սկսած են 1845 թուականին եւ չարունակած հինգ տարիներ: Ճարտարապետութիւնը յանձնուած է Իտալացի մեծ Ղալփայի մը եւ Սիմոն Ղալփա Խորասանեան (Տօմարծայեն) բերած է անոր կառուցման իր խոշոր մասնակցութիւնը:

Մեր օրերուն տակաւին կ'ապրէին եւ իրենց ծերութեան տարիքին մէջ կը պտռուէին չատ մը բարեպաշտ կիներ, որոնք իրրեւ

նահիլ ազջիկներ ու հարսներ, ինչպէս կը պատմէին տաճարի չինուելեան առեն, իրենց զոհնոցներով հող, աւազ ու քար կրած են հինգ տարիներ ամառուան չորսն ու ձմեռուան պաղսն: Շատ մը ծոցուոր հարսներ, ատոնք կ'ընկերանէին մանչ պատակ մը ունենալու համար, եւ ուխտերնին ու հաւատքնին արտերնուն ջուր ու կիր կը կրէին:

Կառուցման մաս կը կազմէր Տաճարի մատուցը հովանաւորող համարակապ ու լուսաշող պատիճը եւ անոր ամրակուռ սիւներուն վրայ բարձրացող եւ ոտքի կեցող վերնատան բաժինը: Որքան հմտաքանչ էր Տաճարի արտաքինը, նոյնքան հրապուրիչ անոր ներսի պատկերաց վերարուեստական որմանկարները, որոնք իրենց խոսուն ու կենդանի կերպարանքներով ու դէմքերով, վկայութիւններն էին Տօմարծայի Սիմոն Ղալֆա Խորասանեանի եւ Յովհաննէս Ղալֆա Զիլօղլանեանի արուեստագէտի բարձր հանճարներուն:

Այս երեք տաճարներէն հնագոյնն էր Ս. Աստուածածինն տաճարը: Իր կողքին նորակառոյց այս Ս. խաչ Տաճարը, հակառակ իր հարթատրապեսական կառուցուածքին եւ համբուրին, կապուած էր Ս. Աստուածածնին Տաճարի անուան յիշատակին եւ ծանօթ էին Ս. Աստուածածին Զարխափան վանք Թոմարզայի: (*)

Վանքի երեք Տաճարներուն համար, ուխտի օր նշանակուած էր հին պարիսպն ի վեր Ս. Աստուածածնայ Վերափոխման Տօնին օրը, Օգոստոս 15–ին հանդիպող Կիրակին: Այդ շարժուան մէջ, հարիւրաւոր ձիակառքեր, հետաւոր Ամասիայէն, Պուլաւայէն, Կեսարիոյ շրջանի քաղաքներէն ու գիւղերէն, եւ վիթխարի ջորիներ կռնակնուելով Տաւրոսի լեռները, Զէյթունէն ու Հաճընէն վանք կը փոխադրէին հազարաւոր ուխտաւորներ, որոնք համախմբուած մեծահանդէս կը տօնէին օրուայ Տօնը, զոր կը յիշեցնէր Հնթհանոս Հայութեան Նաւատորդի Տօնի օրուան յիշատակը:

(*) Ս. Աստուածածին այս տաճարին հետ, կառուցման նոյն ոճը կը կրեն, Դամասկոսի Ս. Սարգիս եւ Մերսինի Հայոց Առաքելական եկեղեցիները: կը պատմէին թէ, երեք տաճարները, մէկ զալֆայի ձեռքով կառուցուած են:

ՊԱԵԿԵՐ 196.— Կը ներկայացնէ Ս. Աստուածածին վանքի Ս.Խաչ տաճարը, որու բնդարձակ բակին մէջ եւ կռաւոր հաւաքուած կը տեսնուին Ցօհին առքիւ հետաւոր հայաբնակներէն եկող ուխտաւորներ:

Դէպի Թամարայ վիզ ու Զարխափան վանք այցելող ուխտաւորները, ի տես այս հրաշալիքին «սուտ աշխարհիս արքայութիւնն է» կ'ըսէին, որոնք իրենց տաւերը չալկած կուգային Տիրամայր Ս. Աստուածածինէն փրկութիւն պռնալու:

Դէպի յաւիտենականութիւն, Հայուն անմահ եւ առողջ հաւատքին արտայայտութիւնն էր, այս քանի մը խորհրդաւոր բառերը, որոնցմով կը չափէին Հայ Ճարտարապետական, Գեղարուեստական հանճարին՝ այս Հաւատքի բերդը:

Մեր գարաւոր վանքերն ու եկեղեցիները, ըլլալով Հայ Ճարտարապետութեան գեղարուեստական առեղծագործութեան ծնունդը, զուգահեռաբար ապրած ու զարգացած են իրարմէ անջատ,

ամբողջացնելով Հայ Մաղապաթեայ յիշատակարաններու պատմութիւնն ու ուսանողութիւնը, եւ իրենց վեհապոյն ոճի անմահութեամբ, հարատեւ պատկերը կը ներկայացնեն Հայ ժողովուրդի նկարագրին ու ծնունդին:

Անոնք՝ այդ արդեամբերը, իրենց անցած ճամբուն վրայ ձգած են հիանալի գեղարուեստական մնացորդներ, որոնք այսօր պատմութեան անցած են եւ ներքոյնները կը հիւանդ Հայ փայլատակող հանճարին ու ճաշակին:

Անոնց կարգին էր, Թոմարզայի նորակերտ ու հրաշակերտ Սուրբ Խաչ վանքը, որ իր փառապանծ դիրքով ու անհամեմատ հասատուն վեհութեամբ՝ բազմադարեան կեանք կը խոստանար, եթէ վայրագ Թուրքի ձեռքը ի հիմանէ չի կործաններ 1917 թուականին:

Անոր հիաղնեցիկ ու զարմանալի գաղտնիքը, կը բացատրուէր 12 առաքեալները խորհրդանշող 12 հատ լայնանիստ նիւնիր ապառաժները՝ իրարու հիմնաքար, հաւատարիմ Աւետարանի խօսքին «Ի վերայ վէմի շինեցից զեկեղեցի իմ» եւ որոնցմէ իւրաքանչիւրը 24 Ոտք երկայնութեամբ եւ 8 Ոտք լայնութեամբ հիմէն վեր՝ գետնի երեսին չարուած էին եւ կը շրջապատէին տաճարի ամբողջ խորհիսը:

Թոմարզայի հաւատացեալ ժողովուրդի պողպատէ բազուկը, «Լուսաւորչի տեսիլքին եւ Միածնի ոսկի մուրճին» լուսաշող հաւատքովը եւ արդիւնաբերուած նուիրումովը անպատմար կոփած, կառնած էր նիւնիր ապառաժներ եւ խրած հայրենի հողին սիրտը, ուրկէ Հայ ճարտարապետի հոյժկու ձեռքը, իր հոգւոյ ամբին մէջ բռնած, երկարած էր դէպի վեր՝ երկինքն ի վեր, արեւուն մօտ, ուր քառաթեւները իրենց համայն մեծութեամբ ամպերուն հետ ողջագուրուած «սուտ աշխարհիս արքայութիւնն էին կերտած», եւ որու չինութեան շրջանին թափուած առասպելական ջանքերուն համար, դիւցազնական պատմութիւններ հիւսուած էին:

Երկու հսկայ յուշարձաններ՝ դէմ յանդիման, մին դիւղի արեւմտեան թիկունքին՝ միւսը արեւելեան ճակտին: Մին Աստուծոյ ձեռակերտը, միւսը Հայու հաւատքին ու հանճարին ծնունդը:

Առաջինը՝ հսկայ Արդէսը, կապադովկեան երկրի դարերու պահակը, երկրորդը՝ մեր դիւղի Հոյակապ վանքը, Հայու Հաւատքին վկան:

Այս երկու հսկաններն էին Թոմարզայի երկինքին տէրն ու տիրականը:

Առաուն արեւածագին, եւ իրիկուան արեւմուտքին, երկու կոթողներ վերաբ կ'ողջունէին եւ ծագող ու մարող արեւուն հետ, փոխադարձ սուրերներ կը փոէին իրարու լայն փէշերուն:

Փոքր Ախոյ ճամբուն վրայ, մինչեւ հեռաւոր Ամասիա Զարխափանը, չատ էին Հայ վանքերու թիւերը: Մշոյ Սուլթան եւ կեսարիոյ Սուրբ Կարապետներ, Սուրբ Դանիէլ՝ Պէյկէսի, Սուրբ Սարգիս՝ Տէրէ վանք, Սուրբ Նշան՝ Սերաստիոյ վանքեր, ամէնքն ալ իրենց կարգին Շէն ու Հրաշալորձ ուխտատեղիներ էին, սակայն մեր պիւզանեայ վանքը, իր ճարտարապետական բոլանդակ կառուցումով, անմրցելի էր եւ համբաւաւոր, գերազանցելով ամէնքը:

1900 *թուականին էր, Բարիէն վրդ. Կիւլէսէրեան (*) իբրեւ Անգարայի առաջնորդ, իր պատմական ուսումնասիրութեանց չրջանին այցելեց մեր վանքը, եւ իր քարոզի ընթացքին հիացումով գրաւառեց տաճարի հոյակապ կառուցումը եւ գիւղի հնապարեան անցեալը, այսպէս, «Թոմարզաի հայ եկեղեցական պատմութեան մէջ, իբրեւ կաթողիկոսանիստ աթոռ եւ հայ նախարարաց կալուածին հողամաս, իր պատմական արժէքը ունի: Ապրի'ք դուք, գիւղիս պատուական ժողովուրդ, որ իբրեւ ձեր պապերու արժանաւոր զաւակները, ձեր հաւատով կերտած էք այս փառաւոր տաճարը, որ մէ հայկական ոճ կը բուրէ եւ որու նմանը հայ եկեղեցին չէ ունեցած տակաւին»:*

1911 *թուականին էր, երբ Կիլիկիոյ Հայկական կառավարչն նոք, Սահակ Բ. Կաթողիկոս, Կեսարիա եւ Եոզգատ իր Համբարձումեան ընթացքին, իր չքախառնվով երբ մեր վանքը այցելեց, իր քարոզի մէջտեղին նեբչնչուած այս հրաշալիքին ունեցաւ հետեւեալ խարհրդաւոր արտայայտութիւնը.— «Եթէ երկինքի Աստուածը, մեր այս աշխարհը այցելելու պէտքը տեսնէ, միմիայն Թոմարզա վանիքին մէջ կը բնակի, իբրեւ մեկ նմանութիւնը երկինքի արքայութեան»:*

Շատ էին թիւը Հայ բարեպաշտ ուխտաւորներու եւ օտար դիտնական այցելուներու, որոնք ամէն տարի վանքի տօնին օրը հեռաւոր տեղերէ կուգային Զարխափան Տիրամօր Հրաշագործի եւ Տաճարի Համբաւը լսելով:

Ուխտաւոր թէ այցելու, դէպի Թոմարզա ուղեւորուց կ'ունենային Արփասի գաղաթը, որու լանջատարած կողերը ճամբայ կու-

---

(*) Յետոյ Կիլիկիոյ կաթողիկոս:

տար անոնց դէմ ձեռնարկեցաւ Արեւելքի ուղղութեամբ, մինչեւ Տէվէլու – Խէրէկ, թիկունքը մնալով Սրպէտս հակայ լեռը:

Ուղեւորի կառքը, Խէրէկի եզերքը, Թամարպա Եօխուշուն հասնելով, չորս ժամուայ միջոցով մը, արդէն ինքզինքը կը գտնար Պօղ–Պայիրի Խաչ ապրիւրը, Թամարպա դիւղի արեւմտեան եզերքը:

Անձնեկրաւ թաւալումին հետ, դէպի Արեւելք խոպոպ ու պայծառ հորիզոնը հետզհետէ կը հարստանայ եւ ընդարձակ երկնակամարին մէջ կը նշմարուին մեծ ու փոքր, Հայկական Ոճով չորս կաթողիկէները, որոնք կարծես հորիզոնը չրջապատող Տաւրոսեան լեռնաշղթաներու պատմին ոտքի են կեցած ու կը քալեն դէպի քեզ, դէպի ընդարձակ դիւղը՝ որ փռուած է առջեւդ եւ արդէն պահ մը ետք անոր եզերքին կը գտնուիս, սիրտդ ու հոգիդ հրճուանքի մէջ լողալով:

Ձախ կողմիդ, անմիջապէս ճամբուն կից, դիւղի Հայոց Հողուբի պարիսպին մէջ կը տեսնես Խաչաձեւ հոյակապ եւ աւերակ եկեղեցիի մը կմախքը, բայց տակաւին կանգուն իր հնադարեան դեղեցիկ ոճով ու խորհրդաւոր (*):

Աւերակ տաճարը, իր ապշեցնող լռութեան մէջէն, քեզի հետ կը խօսի եւ կը պատմէ քրիստոնեայ Հողամասին, Բիւզանդական քաղաքակրթութեան ու վայրագ Թուրք ցեղերու բարբարոսութեանց մասին:

Դանդաղ ընթացքով մը կը մտնես դիւղի վերի թաղը՝ որ կինդանի պատկերն ու աչքն իսկ է դեղջկական կեանքին: Թաղէն ներս, աւելի հին անուշ բան մը կը չնչես, Թոնիրի ծուխին հետ Հայ կնոջ օրհնուած հացին ու ձեռքերէն արտարուրող Հայ հոգին հոտն է:

Փչուտ ու խառնաւինդոր մաղերով, բոպիկ ոտքերով, ճերմակ շորեր հագած, դիւղի արեւուն ու հոդին գոյնով կաս–կարմիր եղած, մեծ ու փոքր մանուկներու պատկառելի խումբ մը քեզ կը չրջապատեն: Կառքդ ինքնաբերաբար կանգ կ'առնէ ուկնդրելու համար այս ուրախ ու դուարթ փոքրիկ ժողովուրդին, որոնք չեն խօսիր, սակայն իրենց ճլուորը ճլուորը աչքերով կ'ուզեն հասկցնել քեզ, թէ իրենք եկած են կառքիդ ճամբայ ցոյց տալու եւ առաջնորդելու մինչեւ իրենց դիւղին համբաւաւոր վանքը:

(*) Աւերակ եկեղեցիի Ցկարը (*տես*, *տաս*, էջ 10. *պատկեր* 1. 2):

Անոնց անվախ, կրակոտ ու չարտաճճի նախատածքնեբը, որոնք պատուած ուղղակի քեզ, աչքերուդ մէջը կը նային, անմիջապէս կը յիշեցնեն 1836 թուականին Գևրման Մարաջախտ Մօլթկէի ճամբորդութիւնը եւ Հանդիպումը մեւնոյն թուղթին մէջ այդ օրուայ մտնուէնեբու խումբին, որոնց մասին կը գրէ իր յուշերուն մէջ.— «Մտմարզա գիւղին մէջ, մեր նամբուն վրայ, կնատուրնեբու զաւակնեբը, անվախ ու վստահելի հատարձակութեամբ մը կը դիտեն մեզի, փոխանակ վախնալու մեզ նման օտարական եւ բարձրատեսիական գիմուորական մը»:

Քանի կը յառաջանար թուղէն նեբս, կ'ունենար հին պարերու Հայ հայրենիքի խորունկ վայելքը: Տեղ, տեղ կը հանդիպէիս լուսնկայ եբեանեբով ու հրաշալ աչքերով պեռատի հարսնեբու, որոնք սակայն Հայկի պարկեշտութեամբ մը բնդի չեն նայիր: Անոնք եբեքական, չարաճան խումբեր կազմած եւ քայդ պեռին եկեբքը դէմ դէմի կեցած, իսօքի ու անմեղ կատակներու ուրախութեան մէջ՝ լաթ կը լուան ու բուրդ կը թակեն: Երբ մօտեցած ես անոնց, յանկարծ կարմրած ու ամօթխած իբենց գլխի ծածկոցն վեր կը հաննն որ անպատրաստ վար իջած էր եւ կը գոցեն իբենց խնդուքը այտերն, քիթն ու բերնի կարմիր շրմունքնեբը:

Կը մտնես Հայկէ թաղը, կատրիճ եռեւէն ու տղեւէն վազող ու թռչտող կայտառ փոքրիկնեբու նոր խումբեր ամէն կողմ: Ծուռ ու չիտակ փողոցնեբու պատահնեբուն, կը տեսնես անոսմոր եբեկարեթեամբ մխակուռ քարէ նատարաններ՝ պեռնէն բարձր, որոնց վրայ ոտքերնին կախած ազատօրէն չարուտած են թաղի քահանայնեբ հետ, հակայակառմ ճերմակ մօրուքը կուրծքերնին ծեր մարդոց խումբերը, որոնք իբենց տարիքին ծանրութեամբ հանգարտ ու անտարբեր, ճերմակ ու սեւ բուրդ գուլպանեբ թեւերնին փաթթած ֆարման կը մտնեն ու գուլպայ կը հիւսեն: Անմիջապէս կ'ըսես թէ, տունք արտ, կալի աշխատանքէ դադրած, մարդոցմէ հեռացած եւ Աստուծոյ մօտիկցած են:

Կը հասնես վարի թաղը, պիտի տեսնեիր նկերբը, որ վանքի թաղն իսկ է: Հոս ամբողջացած կը տեսնես պիտական արբատան կեանքի պատկերը: Զարս կողմէ լայն ճամբու երկայնքին մինչեւ երկինք բարձրացող Տարեւտաւար Օրաննեբու մէջէն (*) հոսիր թէ կտաքդ կը քալէ: Հարս ու աղջիկ, մեծ ու պզտիկ, կալեբուն մէջ՝ թէ ճամբան, ինչպէս կ'ըսեն «մեղուն ծագ կուտայ» բեւ-բեյուն:

(*) Օրաննեբու պատկերը (տես. աստ. էջ 1054. պատկեր 145. 146):

Յորենի ու գարնի տեղերով բնակուած եղան սայլերը, իրարու հետէ կարաւան բռնած են եւ անոնց չուքին հետ կը քալեն արեւու շողէն այրած, կարմրած աչքերով՝ հարսներ ու աղջիկներ:

Մի քիչ անդին, կալերուն մէջ, բնակուած սայլերու դոյզ եղ– ները, կանգ առած են վիթխարի Օրաննէրուն առջեւ:

Սայլերու վրայէն մինչեւ Օրաննէրու գագաթը, իրարմէ հե– ռու չարուած են երկու մատը (*) ձեռքերնին հարս ու աղջիկներու երկարած խումբը, որոնք ցորենի Տէմիճները ձեռք ձեռք իրարու տալով, կը հասնին մինչեւ Օրաննէրուն գագաթը, իրենց վանքի գմբէթներուն նման ձեւ մը տալով երկինքին մէջ:

Գիւղական կալի աշխատանքի այս հետաքրքրական տեսարա– նէն ակամայ յուժնուած, ինքզինքդ կը գտնես վանքի դրան մօտիկ ընդարձակ հրապարակի մը վրայ:

Ցորնած ու փոչիախմախմա կառքդ կանգ կ'առնէ հոս, վանքի բակին մայր դրան առջեւ: Հիմա կառքէդ իջած, ազատ կը դիտես ինքզինքդ քեզ առաջնորդող վարդերու խումբէն, որոնք դահուկով արտով երեսդ նայելով, կարծես արտիդ մէջ կը մանեն եւ կը փախ– չեն ուրախ ու զուարթ ճիչերով:

Դիմացդ երկյարկանի շէնքերու երկար շարք մը, համաչափ մեծ ու վսեմ պատուհաններով, ուխտաւորներու թաղերն են, որ եւ կազմած են նաեւ պարիսպը ընդարձակ բակին:

Այդ թեւերդ վրայ կը պարզուի դարերու մէջէն գարնան կառա– ղի հեղեղներէն յարձակում կրած վիթխարի ժայռերու ահարկու վերադամներ, պիւղայիք կ'ըսեն, վանքին դայալըխը:

Ժայռերու այս իրարանցումի մէջէն նեղ անցք մը կը տահ դէպի վար, մինչեւ հին վանքի պատմական դրան առջեւ, ուր 1836 թուականին Գեղման Մարաջախտ Մօլթքէն դիմաւորուած է վանքին վանահայր կոչումի Բարսեղ Ծ. Վրդ. Պիճոյեանի կողմէ:

Ընդարձակ բակին պլխաւոր մուտքին վրայ բազմած է չորս ապառաժ հաստակէզ սիւներու վրայ երկյարկանի համբաւաւոր Տէ– վիւր օտան, որ իր հինգ լուսրաձեւ խոշոր պատուհաններով կը դի– տէ վարի թաղը եւ ամբողջ դիւղը: (**)

Տէվիւր օտան ունի տիրապետող եւ օգտաւէտ դիրք, անոր պա–

(*) Երկու մատ, պատկեր (տես, աստ, էջ 1067, պատկեր 153):

(**) Տէվիւր օտայէն դիտուած գիւղի պատկերը (տես, աստ, էջ 20, պատ– կեր 4):

ՊԱՏԿԵՐ 197.— Վաճի բնիկաւուր տնտուրեր, ըջա-պատուած՝ ուխտատուներուն սենեակներով: Մէջտեղը՝ բակին Մայր դուռը եւ վրան Տէրիր օտան:

լատաձեւ եւ չքնդ պատիճին մէջ հիւրընկալուած են ապրելին, կրօնական եւ Յեպտեխական մեծ դէմքեր:

1907 թուին, կեսարիոյ Առաջնորդ Տրպատ Եպս. Պալեան, ընկերակցութեամբ կեսարիոյ Մխիթարեանց Աբբ պէյի, երբ Հայրը եւ Թուրքիոյ մէջեւ խանի ծանօթ պէպրին տեսին, անոնց բարեմտնեուն իրենց հաշտարար եկած էին:

1908 թուին, Թուրք սահմանադրութեան տարուելնան առա-ջին Ռահվիրան եւ Նոյեան տապանի տարանին, Հայ Յեպտեխ. Հնչ. կուս. դպրոցներուն դործիչ, Անվեհեր ըմբոստ եւ կեսա-րիոյ Հայութեան տարատարը՝ Ազատ Ռատմիկ:

1909–ին, Հայ Յեպտեխ. Դաշնակցութեան մեծ դէկտեղնե-րէն, Մանկտեղծ, կրթական դործիչ եւ Անատատի Հայ բնակչնե-րուն Հրաշապործ փրկիչ եւ ծպտեալ Առաքեալ, մեր պիտի տեսակը՝ Սարգիս (Ղազարոս Ղազարոսեան):

1910–ին, Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան Տիտաննեբէն, քաղաքական դործիչ եւ հրատարակիչը Ս. Սապահ–Գիւլեան:

1911 Յունին, Հայ Եկեղեցական Դաշնակցութեան Կեսարիոյ շրջանին Անդամը դարձիչ եւ կրթական մշակ Գէորգ Վիշապեան:

1911–ին Կիլիկիոյ Վչտակիր Կաթողիկոս Սահակ Բ. Խապայեան:

Վանքի պարիսպի մայր դուռնէն ի՛ւղինք նեղս մտնել: Հասա ու ձիւնկիր քարով շրջանակ կապմած, կարծը Ալանող վայրէ Անխորտակելի երկինդի դուռ մը, որ երեսուած է համակ երկաթէ մանր խառով, եւ ունի հակայ Բերդի մը մտս կապմող մուտքի նըմանութիւնը: Զախ կողմի փինդին վրայ բացուած է օժանդակ երկրորդ դռնակ մը, որ կը դործածուի միայն այն առիւնները, երբ Սրբուն, Աբգուանք կուլայ Հայութիւնը եւ Ջարդը կը տիրէ Հայկական նահանդներէն նեղս, այն առեն երբ Մայր դրան խոշոր փինդիները կը գոցուին:

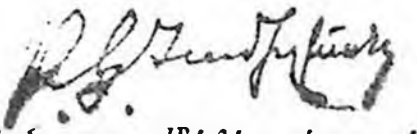
Կը պատմէին թէ, ժիրայրի եւ իր ընկեր Զէյլօնեաց առաջնորդական դիւցազնութիւններու առթիւնեաւն, մեծ ու փոքր դուռները միշտ դոց կը մնար Թուրք Զապթիէներու դաւադրութիւններէն ու Զուլումներէն հետի մնալու համար:

Հոս, բակէն նեղս, քով չրջապատող գերմարդկային անդամներին առջեւ, ուխտաւորներու բազմութեան մէջ նախ Հայ եւ յետոյ Հայ Ուխտաւոր մը լսելուդ հպարտ կը զգաս ինքզինքդ, եւ կ'ըսես, թէ «հիմա կը գտնուիմ սուտ աշխարհիս արեւոյտքեան մօտիկը»:

Այս զգացումներուդ ու մտածումներուդ հետ վերախոհուած, լուռ ու հիացիկ նայուածքով մը երկինքը կը դիտես, քով չրջապատող գեղեցկութիւններուն սահման մը դնելու յոյսով, սակայն միչեւ հոն ալ մտցուած են փարթամ Դմբէթներու հոյլը, եւ երթեւ Ասրան Երկինքը, կարծես մշտարթուն կը հսկեն Հայոց կենդանի Հաւատքին ու խղճին:

Խորհուրդներուդ մէջէն, գլխուս պատոյի մը ճնշումին տակ, անդգալաբար դէրքդ կը փոխես եւ կը խոնարհիս ամբողջ հոգիովդ, եւ կը կրկնես անմիջապէս, «Ո՛վ, լուսեղէն խորան, երկնաւոր եկեղեցի սուրբ»:

Ընդարձակ բակէն նեղս ու հիւսիս – արեւելեան կողմը, մէկ գծի վրայ շարուած Սրբոց Օտաններու կամարակապ սիւներու շարքը, պատառաձեւ կերպարանք մը առած են չրջապատի երկինքին: Այս շարքի վերջաւորութեան կը գտնուի՝ Որմանկարներով զարդարուն երկյարկանի նշանաւոր Փառա Օտասն, որու Փառա յորջորջումը

կապուած է Եղիպտոսի դինուորական հրամանատար Մէնհոտ փաշայի անուան հետ՝ ուր ինքը երկար ամիսներ հոն պատկած եւ հիւանդացրուած է վանքի կողմէ: 1860 թուականին եղած է այս հիւանդացրութիւնը, երբ փաշան վանք կուգայ եւ կ'ուզէ խորհրդակից վանքի վանահայր Սարգիս վրդ. Գալայճեանին եւ դիւղի օրուայ ազատներուն հետ, զսպելու եւ նուաճելու համար Տաւրոսեան լեռնաշղթայի ապստամբ ցեղերը:

Ուխտաւորի հանդարտութիւն դինուցած, հիացմունքիւ հետ, վայրկեան մը առաջ տեսնելու անհամբեր եւ տրտիւր սրտիւ, դէպի Հարաւ աչ կողմից կ'իջնես մեղմօրէն, տաճարի Մայր Գաւիթին ուղղութեամբ, որու կամարաշէն եւ խոյակաւոր հսկայ սիւները իրենց վայելուչ համաչափութեամբ, արդէն քեզ հմայած են իրենց պատկառանքով: (*)

Միակտուր եւ բոլորաձեւ 22 Ոտք բարձրութեամբ եւ 8 Ոտք շրջագիծով, երկնագոյն ապառաժ ասմ քարէ Ա. Բ. Գ. Դ. սիւներ, հանդչած լայնանիստ բոլորակ խոյակներու վրայ, որոնք կամարակապ միացած են դէպի ձախ Ե. եւ Զ. սիւներուն եւ դէպի աչ Է. և Ը. սիւներուն: Այսպէս ուղիղ կամարակապ սիւներ Ա.–Ը., երկաթէ լայն պահանդներով եւ արճճի խաւերով միաձուլուած կը կապեն վիթխարի գաւիթին ճակատը եւ կողմերը, որոնց ուսերուն վրայ հաստատուած է ընդարձակ Գաւիթի չատ պատկերալից կիսաբոլոր Երկինքը և որու վրայ կը հանդչի կանանց վերնատան առաջամասը:

Տաճարի գծագրական գեղարուեստական վեհութիւնը, իր առաջին գիծը կը ստանայ գաւիթի որմնանկարներու վրձինի բարձր առեղծագործութենէն:

Երեք կողմերը շրջապատող պղնձաձեւ կամարներու երեսները, ճաշակի ու ըմբռնման նրբութեամբ մը գծուած են համաչափ իրերայաջորդ պլաններ՝ պլլուած ծաղկեայ ժապաւէնով մը, որոնք անդադար կը պտտնան իրենց առանցքին վրայ: Պլաններու այս յաջորդական թաւալումէն, դունագեղ ծաղկեայ ժապաւէնը, պլան առ պլան ցուցադրելով բնական գեղեցկութիւնները՝ արագօրէն կ'անհետանան աչքերնիդ հետաքրքրութեան մը մէջէն, վերադառնալու պատրանաւ եւ այսպէս յաւերժակ:

Արուեստագէտի առեղծագործ վրձինը, նոյն ներշնչումով կը թափանցէ գաւիթի խորանակապ երկինքի պարզութեան մէջ: Իր

(*) Գաւիթի տեսարանը (տես. աստ. էջ 471, պատկեր 36):

դիւղի պարնան ատեպատրդ երկինքին նման՝ լուսնկայի փառահեղ լուսաշողով ողողուած պիշեր մը, ուր մերթ վառող ու մարող չողչողուն համատեղութիւն մը, պիշերուան փալփլուն այս երկինքին մէջ կը պարուն, կարծես մօտենալ կը փորձէն դեղապանծ լուսնկային՝ բայց կ'ինանան: Այս պիւթանքի մէջէն, ժպտուն դէմքը լուսընկային՝ վարը քիչ կը դիտէ, պատմելով հանճարը Վարպետին եւ վհուքիւնը Գաւիթին: (*)

Ընդարձակ ու լուսաւոր պաւիթին արեւմտեան պատին մէջտեղ բացուած կը տեսնես Աւազ դուռը տաճարին, որ մուտքն է նաեւ, «սուտ աշխարհիս արքայութեան»:

Մայր դրան արտաքին երեսյիքը, իրրեւ Գեղարուեստական ամրոցնուքիւն՝ կը կազմեն Սրբատաշ այլազան քարերու միացում մը, որոնք արուեստագէտի քօղին տակ Հոգի ու կեանք առած՝ կը խօսին քիչի հետ ամէն մի քարին ու քանդակի մասին: 9 Ոտք բարձրութեամբ եւ 5 Ոտք լայնութեամբ բաց մէջտեղ մը մէջ, երկու կողմերէն կանգնած են քառակուսի մակերեսով եւ 3 Ոտք լայնութեամբ ճիճակիր Սամ քարէ չէմերը ու փարաւորը, ներկայացնելով անյաղթելի Մուտքը տաճարին:

Կողմերէն բարձրացող երկու չէմ քարերուն վրայ անկուած են ներքանդակ խոյակներով կաթնատպիտակ Մարմարէ զոյգ սիւներ, որոնք ալ իրենց կարգին քանդակազարդ խոյակներով զոյգ կամարնեը կազմած, Գողաւոր ու կորնթեան մակերեսով իրարու կը միանան, եւ անոնց եղերքներուն քնքշօրէն քանդակուած այլազան Ծաղկեփունջերու հիւսքերը, կը կազմեն փառքի դամիանատակը Հոյակերտ տաճարի Մայր դրան:

Տաճարի մուտքին քանդակազարդ կամարին վերեւ ապուցուած կը տեսնենք Մարմարէ սպիտակ սալաքար մը, որուն վրայ փորագրուած է դեղագործ տաճերով յիշատակարանը, ձօնուած Տաճարի շինութեան բարերարին եւ անոր հիմնադիր վարպետին եւ կը կարդանք.

«Ցովհաննէս աղա բարելի վարուբ
Նազրեթեան կոչեալ մեծազգի նախնէօբ,
ի կեսարիա գոլով հայրենիբ,
Բնակի ի Պօլիս շբեղ յարգանօբ:

(*) Գաւիթի եւ Տաճարի որմանկարները, գործ են Թոմարզացի Սիմոն Ղալֆա խորասանեանի:

Ջերմեռանդ ուխտիւ արդեամբ առաւձին,
Փութացաւ լինուլ զիսիսաբ իւր սրտին,
Կառոյց այս չքնաղ սուրբ եկեղեցին,
Յանուն Ջարխափան Սուրբ Աստուածածնին (*)
Յանմահ յիշատակ ազնիւ իւր անձին,
Եւ բարեժառանգ որդւոց եւ զարմին,
Զանազ մեծապէս ի շինուած սորին,
Բարսեղ վարդապետ ընտիր րաբունին:

Յամի Տեառն 1850

Հայկական հին եւ ճարտարապետական ոճով շինուած Աւագ մատուրին մէջ, գետնափայտէ երիվեղ հսկայ դուռ մը, որուն վրայ ճարտարապետական քանդակուած ու իրար միաձուլուած են 72 կաղնիներ, փրկչի 72 աշակերտներու խորհուրդով, գեղարուեստական կատարելութիւն մը տալով մատուրին:

Աւագ գրան Հարաւ եւ Հիւսիս երկու կողմերը, հատատար հետեւութեան վրայ, 7 Ոտք բարձրութեամբ, 5 Ոտք լայնութեամբ եւ գետնէն 3 Ոտք բարձր կը գտնուին կամարակապ Ա. եւ Բ երկու երկարաձիգ լուսամուտներ, ամրացած արճիճի խաչերով եւ երկաթէ հաստ ցանցերու մանր բաժանումներով, որոնք անմիջապէս տաճարի չինքին անխորտակելի ապահովութիւնը կը ձգեն վրան:

Այս Ա. եւ Բ երկու լուսամուտները, իրենց ոճով ու մեծութեամբ չափանիշներն են տաճարի 12 լուսամուտներուն՝ շինուած 12 առաքեալներու խորհուրդին համաձայն:

Գաւիթին մէջ, դէպի Հիւսիսային կողմի լուսամուտին առջեւ կը գտնուի վանքի հիմնադիրներէն Սարգիս վրդ. Գալայճեանի մարմարէ տապանաքարը, իսկ միւնոյն լուսամուտին առջեւ, տաճարէն ներս կը գտնուի, Տաճարի հիմնադիր Բարսեղ վրդ. Պիճոյեանի տապանաքարը, որուն վրայ կը կարդանք.

«Նիջէ ի շիրիմս վեհագոյն ոգին,
Տեառն Բարսեղի ընտիր րաբունին,
Նմանեալ վարուք Ներսէսի մեծին,

(*) Այս արձանագրութեան մէջ տաճարի անունը թէեւ Ջարխափան Ս. Աստուածածնի անուան կապուած ցոյց կու տայ, սակայն հին տաճարի պատին վրայ ազուցուած արձանագրութիւնը կը նշդէ թէ տաճարը Ս. Խաչ անունով տեառնագրուած է, ինչպէս պիտի տեսնենք:

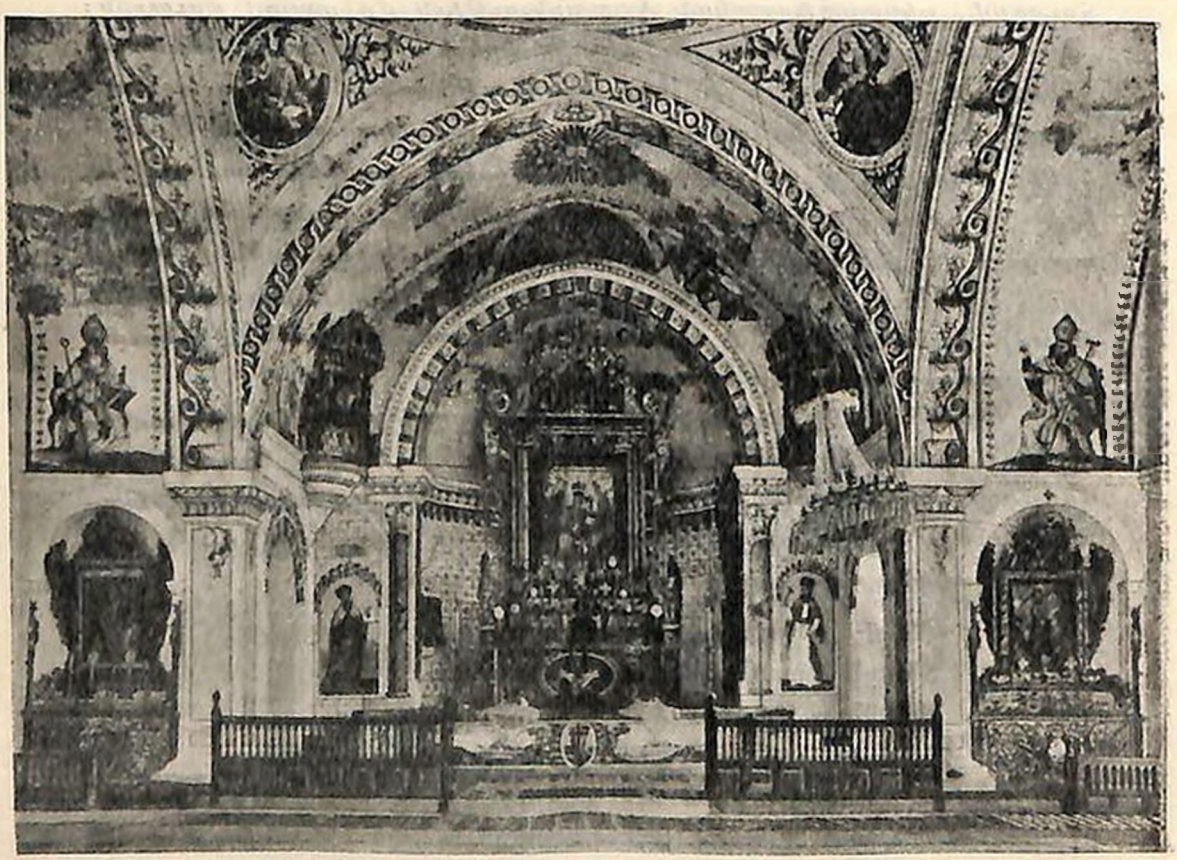
Ձեռ
1236

Կերտեաց այս Տաճար տեղի աւետին,
Թողեալ անկատար զվաւիաբ սրտին
Ընկալաւ անշուշտ պսակ անմահին:

1852

Իսկ պատին մէջ, դէպի ձախ Հարաւային կողմը, պատին վրայ կախուած կը տեսնես երկաթէ տախտակ ու կորագամակ ձողը՝ Հայոց Ժամուն պատմական կոչնակն է: Իր պարզութեան մէջ, սակայն այնքան խորունկ իմաստով, լլլալով խօսքն ու լեզուն Հայոց պատմութեան ու գրիչոյ Հաւատքին:

Այս Հոգեպարար տեսարանին առջեւ, սիրող ու հոգիով հաղաստագած, կը խոյանաս՝ քան թէ կը քալես դէպի լոյսը՝ Աւազ դուռը:

ՊԱՏԿԵՐ 198.— Ս. Խաչ Տաճարի Խաչկալը եւ Ծոմակնկարներուն ընդհ. տեսարանը:

Խունկի ծառոմներուն մէջէն, հոտս կողմդ պատերուն վրայ, դէպի Խորանը, դէպի երկինք, լուսեղէն զմբէթին տակ կը տեսնես երկնային Շնորհքով զարդարուն անկենդան՝ բայց աւելի կենդանի էակներ: Անմիջապէս յիշողութեանդ մէջ կը ծնի քու հաւատքիդ աչքովը վայելած երկինքի Ապքայութիւնը: Պահ մը սարսափած կանգ կ'առնես, կրկին հաւատքդ օդնութեան կը կանչես եւ մոռացումներուդ մէջէն կը յիշես թէ՝ քու արդար նախնիքներուդ Ապքայութիւնն է, եւ անոնք հոս, այս պատերուն առջեւ ծունկի եկած են: Ինքնաբերաբար «Խոստովանիմ եւ հաւատամ» բառերը շշնջելով, դուն ալ ծունկի կուգաս գետինը կը համբուրես, եւ քանի մը անգամներ Խաչ խաչի հանելով ապօթքի նման բան մը կը մըմրնջես, «Փառք հեզ Աստուած փառիդ դուրպան»:

Հոգեզմայլ հիացումիդ մէջէն, քանի մը քայլ կը յառաջանաս դէպի Մայր Խորանը եւ Առեանին առջեւ կանգ կ'առնես: Անոր մուտքին, երկու կողմերուս հաստատուն սիւներուն առջեւ յոնկայա կը սպասեն Ապքայական արուեստինով երկու թռչակներ, Ա՛ջ կողմիդ: «··· Նորասեղծեալ զևրեաւն Հայոց» Ապտալն է, իսկ ձախիդ «··· Հրաշագործեցեր առ բազաւորն հայոց սուրբն···» Տրդատը, որոնք կարծես իրենց ուսերուն վրայ կը կրեն Խորանաձեւ կամարը:

Ապտալ եւ Տրդատ ուսերուն բաղմած կամարին մէջտեղ՝ դէպի վեր կը կարծես ոսկեզօծ տառերով գրուած, «Թագաւոր երկնաւոր, զեկեղեցի fո անշարժ պահեա» վերտառութիւնը:

Խորանայարկ կամարին տակ, աստղազարդ երկինքի մը մէջ, բաղմած կը տեսնես Վեհատեսիլ կերպարանքով Աւագ սեղանի Մայր Աջկալը ճաճանչաւոր պսպղումով, որուն սրտին ամփոփուած է Զարխափան Տիրամայրը՝ գրկած Յիսուս մանուկը, որուն հրաշագործ անուան ուխտի եկած ես դուն, քու Տէրտէրդ չալկած:

Տաճարի լուսաշող պատերուն վրայ, արուեստի եւ հոգեւոր մթնոլորտի մը մէջ, պարզուած կը տեսնես Հայկական ազնուական հանդիսաւորութեանց այլազան նկարներու տեսարան մը, որոնք կը պատկերացնեն Աղթամարի Հնութեանց եւ արուեստի անձնաւորութեանց Պանիք-էոնը: Անոնք, կարծես իրենց ահեղներկին Յարութիւն առած, պաղատիլը ունին Հայու հոգին կախարդելու, եւ իրենց ոգեշունչ վեհութեամբ, Աղթամարի ազնուականց մտանուր նշանակութիւն մը զգեցած, կը տարբերին ընդհանուր քրիստոնեայ եկեղեցիներու սուրբերէն:

Անոնցմէ ոմանք ունին խիստ պէմք եւ կարծես ստիպուին ապատչխանութիւնն է իրենց հոգիներն ձգտումներուն ու մտածութիւններուն ու իրենց նկարագիրին, եւ ի՛ւրեն մեզ ստանալ մեր թոյլ ու Երկմիտ Հաւատքին ու կրօնական ապրումներուն:

Զոր կոյմէ սեղանի Խաչելի կամարին վերեւ, քարմած է, Հայրապետական շուքով պլեստուորուած եւ հովուապետական պատգաղանը ձեռքին, Ե. դարու Հայոստ. եկեղեցիի կարկառուն դէմքերէն: «... լուսապայծառ իմաստուն...» Սուրբն Բարսեղ Հայրապետ:

Անոր հանդիպակաց ալ կոյմէ Խաչելին վերեւ կենդանակերպ տետրակ Հայրապետական աթոռին վրայ բազմած է Հովուապետական Աստն ու Խաչը ձեռքին եւ խոյրը գլխին (... հաստատեցեր զեկեղեցիս հայաստ. ի վերայ հիմանի առաքելոց...» Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ:

Ալ կոյմիկ, Աստղ արքայի ոտքին բազմած կիսատորտակ կամարի երեսին կը տեսնես, վերտակոյ խոյանքով աչքերը երկինք յառած եւ Հայ տառերու պիտի հրաշքովը ներչնչուած «... բերիւով զգիր կենդանի... ի Հայաստան աշխարհի...» Ս. Սահակ Հայրապետ, որ մխանդամային խորհրդանիշն է Հայոց հոգիին ու վերապրումին: Անոր կողքին կը տեսնես սեւ վեզարի առուերին տակ, առուածային լուսով փայլատակող եւ Ս Բ Գ տառերը՝ նշանաստիսատակով մը կարծքին տեղած «... ընկարագրեցիր մեզ գիր կենդանի...» Մեծն Մեսրոպը:

Զոր կոյմէ հանդիպակաց, Տրդատ արքայի ոտքին վրայ բազմած կամարի երեսին կը տեսնես պլեստուորուած եւ Հայրապետական Մատանը ձեռքին բռնած «... Մարտական զինուորական դասուն...» Սուրբ Ներսէս: Անոր կողքին կը տեսնես հոգիին կեանքին խորհրդանիշ եւ իր վեզարի առուերին տակ «... Անբիծն վարուք, արդարն հոգւով, բանիւ ճշմարիտ» Նարեկացին:

Տաճարի չորս անկիւններուն, գետնէն 60 Ոտք բարձր հսկայական պարտապետեան մը մէջ, առանց սիւնի ու առանդուխի բազմած են չորս Աւետարանիչները իրենց խորհրդանիշներով եւ փետուրէ գրիչը ձեռքերնին Ս. Գիրքը գրելու դրպտած են:

Անոնց Առաւոտարիսալ ուսերուն, ոտքի կանգնած է Հայկական հասատատուն Ոճի մեծափարթամ Մայր գմբէթը, որու կեդրոնին թեւատարած եւ առաւտնած դիրքով կը տեսնես Առաքելոց եւ Մարգարէից դասով չրջապատուած եւ վեց թեւեան Սերովբէներէ

եւ ի Հրեղինայ օրհնարանեալ Հայր Աստուածը: Անոր կուրծքին կցուած է (է) խոշոր ատաղ եւ խորհրդաւոր Ագաւնին, արդարացը-նելու համար «Անսկիզբն ու անվախճան էութիւնը սուրբ երրորդու-թեան:

Ի տես այս Հրաշալիքին, երբ Հաւատացեալ ուխտաւորնեը կ'ըսէին, «սուտ աշխարհիս արքայութիւնն է» անոնց այս արատա-յայտութեան ամբողջ իմաստը ու խորհուրդը կ'ամփոփուէր գմբէթի լայնատարած այս երկինքին մէջ: (*)

***

Մտածեւ կատանք Գալիֆորնիա, նկատի Հայոց արժանիները Հովիւ Տէր կարապետ Ա. Բհնյ-ի մանկութեան օրերու յուշերը, երբ իր մօր հետ Թամարզա վանք ուխտի կ'երթայ:

Մտաւորական քաղանցի ծննդավայրը Զամախսուն, մօտիկ դրացին ըլլալով Թամարզա պիւղին ու վանքին, մանկութեան օրերու իր հոգեկան ապրումներէն ներչնչուած, հարազատօրէն կը նկարա-գրէ իր մօր հետ Թամարզա վանք ուխտագնացութիւնը: Կը պատմէ վանքի օրուայ միտրանութեան եւ կրթական կեանքին, եւ կը նկա-տայնէ Թամարզան եւ Թամարզային ինչպէս որ էր, եւ ի այսօր ամենուրեք:

ՈՒԽՏԱԳՆԱՑՈՒԹԻՒՆ Ի ՏՈՄԱՐԶԱ

Ուխտագնացութիւններէ չատ եմ ունեցեր, սակայն մանկու-թեան օրերու ուխտի գացումներըս, չատ խորունկ եւ անեղծ կը մնան իմ մէջ:

(*) Ձարտարապետական ու գեղարուեստական հիման վրայ կառուցուած այս հսկայական կոթողը, զոր իրրեւ գաղափար հայկական հաւատքի բերդը կը նկատուի, բարբարոս թուրքեր. 1915–1935 թուականներուն, անդադար քանի տա-րիներ աշխատած են քանդելու մաս առ մաս: Ի վերջոյ համոզուած են, թէ հաս-տատուն է հայու հաւատքին նման, 1935 թուականին, անոր խարիսխին տեղադ-րած են զօրաւոր ռումբեր եւ մէկ անգամէն հիմնայատակ կործանած: Կը պատ-մեն թէ, ժայռի եւ քարի կտորներ, օդին մէջէն թափած են չորս ժամուայ հե-ռաւորութեան վրայ կէսօրէրէ թուրք գիւղերուն մէջ: Արդարացնելու համար ֆրանսացի քաղաքական մեծ դէմքերէն Քլեմանսոյի խօսքը. թէ *«անպատճառ քուրքը անցած է այստեղէն»:*

Տասը տարեկան մանուկ մըն էի դեռ, երբ օր մը մայրս ըսաւ, – «Տղա՛ս, պատրաստ եղիր այս տարի մեզի ալ պիտի երթանք Տոմարծա ուխտի: Համբուրեցիր ոտքը Աստուածածինին, որ պահէ աշխարհիքը չարեն...»:

Ես դեռ չէի հասկնար որ ինչո՞ւ մայրս այս անգամ կը սէրէր ուխտի երթալ եւ ալօթել որ Աստուած աշխարհը պահէ չարեն: Երբ որ չափահաս եղայ այն ատեն հասկցայ, որ մայրս իրաւունք ունէր այդպէս ալօթելու, որովհետեւ դեռ երկու տարի առաջ պատահեր էին ինքնասպան երկուքի ջարդերը: Տարի մը վերջ ալ դեռ պիտի դիմապրաւէինք անոնց չարաճակատութիւնը:

Մեր ուխտի տարին, Աստուածածնայ Կիւտիկին պիտի հանդիպէր 1894 Օգոստոս 14–ին, Հին Տոմարով: Ուրբաթ լուսնակով դիշերը, ի հաւախօսին՝ մենք ճամբայ ինկանք դէպի արեւելեան հիւսիս, դէպի Ինճէտուզ: Մենք առանձինն չէինք, դուռ ու դրացին չատ էին մեզի ուղեկից: Արք եւ կանայք, ծերք եւ տղայք, ձիաւոր եւ հշտաւոր, չատեր ալ հետիոտն, ամբողջ օրուան մը ճամբայ ունէինք կտրելիք, անշուշտ քալելով:

Մեր տան դուռը կղզիէն կիսով, ինչպէս մօտ տասնորեակն էր, հրամայեց որ ամէնքս ալ խաչակնքենք: Հնազանդեցանք, խաչակնքեցինք եւ Տէրունական ալօթք ալ մրմնջեցինք: Ալ ճամբան ապահով էր: Երբ Ինճէտուզ հասանք, արդէն արեւը իր վարդագոյն շողերով սկսեր էր փայփայել Տաւրոսի բարձունքները: Դաշտ ու արօտ դիրուխտ հագուեր կը ցոլացային նորածագ արեւու ոսկի շողերուն տակ:

Այդ դիրուխտ ծածկոյթի վերեւ տեղ տեղ ընդարտուած դիւղերու բուխերիկներէն ծուխի գուգաներ բարձրանալով, վերը հորիզոնին մէջ դլուխ դիխի տուած կարծես կը համբուրուէին արեւու լոյսին արդիւնք: Ապա օդակ օդակ ոլորուելով մխացնդուած խաւնկի ծուէններու նման կը սլլուէին Տաւրոսի ծամերուն: Ինչ սիրուն էր տեսարանը:

Հետզհետէ դաշտ ու արօր կ'ողեւորեն: Աքաղաղներու դիլ ձայներուն համընթաց, մշակ, կալուր, եզ ու նախիր դուրս կը թափուէին: Մինչեւ վերջալոյս սար ու ձոր կտրելով կը քալէ կարաւանը անդադրում եւ չեն յոգնիր, որովհետեւ ուխտաւոր են:

Մայրամուտին Տոմարծայի հովիտն ենք: Հնձուոր եւ կալուոր աշխատանքի լծուած, ասլլող ու կամնավարներ կ'երգեն հոռովել: Մարդիկ ու բնութիւն ցնծութեան մէջ են, երբ ուխտաւորներու կա-

բաւականները չարան չարան կը մօտենան սրբավայրին: Աստուած իմ, ի՞նչ բազմութիւն էր այն: Վանքի խուցերը բոլորը պրաւուած, չատեր պաւիթը պատերուն տակ ամբիր՝ բոյն կը չինեն: Եւ այս պէտ Ուրբաթ օրն էր:

Մենք փուչին ոտքերնիս մտանք Տիրամօր Տաճարը: Եւեհոյեան ժամերգութիւնն է, տաճարը ամբողջ լեցուած է ուխտաւորներով: Զանգակ ու կոչնակ կը զօդունջնեն: Դասը պրաւած են Տէր-ողորմեա եւ պսիրներ եւ ուխտաւորներ: Ալէ՛լո՛ւ կ'երգեն: Ուխտաւորներու մրմունջը, վարպապետներու երգի ալիքները խառնիկ պուլաններու և մամերու լոյսի լեզուով կը հպին Տիրամօր քօղին, որ Յիսուս Մանուկը պիրկը կը ժպտի:

Շարաթ եւ կիրակի օրեր բազմութիւնը աւելի յորդեցաւ, վանքը մինչեւ բերանը լեցուեցաւ ուխտաւորներով, որոնք եկած էին Կիլիկիայէն մինչեւ Ալեպի ափերը բնակող հաւատացեալներէն:

Օրուան ժամերգութիւնէն որեւէ բան չեմ յիշեր, որովհետեւ այդ երկու օրերը ինծի համար նիկոդիմէն նոթս տակ մը անց պրտնել կարելի չեղաւ: Անշուշտ մայրս ութ կրցաւ նոթս տպրդիլ բախտաւոր էր, իսկ ութ ո՛չ պիտեմ թէ անիկա ալ պաւիթէն՝ ապաշխարողաց հետ՝ խառնեց իր արցունքը եւ աղօթեց ինծի համար ալ, աչխարհքի համար ալ որ Զարխափան Տիրամայրը փրկէ մեզ ի փորձութենէ:

Ժամէն դուրս, սակայն ես եւ մայրս բախտաւորներէն էինք, որովհետեւ դուրսը քարկոն վրայ չէինք մնացած: Ուրբաթ օր, պէտ մութը չկոխած բարեպաշտութի մը, ինչ կ'ըսեմ կոյս մը մտնեցաւ մեզի, մայր ու զաւակ միասին մեզ տարաւ իր խուցը, ուր հիւրասիրութենէ մինչեւ մեր մեկնումը, եւ այդ ԿՈՅՍՆ էր Մարգիտ ՆԷՆԷԼի: Հոս ալ մեր կրօնական ընտանիք ըլլալը բան մը արժեց:

Հիմա ծանօթանանք մխիթարութեան: Հայոց եկեղեցւոյ վանականութիւնը, բնաւ նմանութիւնը չունի Արեւմտեան եկեղեցւոյ կրօնաւորական միաբաններուն հետ: Ճգնաւորներու եւ աղօթասոյց մենակեացներու պարը պզտած է: Այժմու վանքերը ուրիշ նպատակ չունին, բայց եկեղեցւոյ ծառայութեան համար կուսակրօններ պատրաստել:

Պարապան առաւելապէս նոյնը եղած է նաեւ Տամասծային վանքին համար: Թերեւս նախապատմական դարերուն ասիկա ալ ասկապատականներու Սրբավայր մըն էր, բայց Ժէ. դարէն սկսեալ անիկա եղած է լուսոյ վտառան մը կաթոլիկոյ թեմին եւ չա-

բունակուած է մինչեւ մեր օրերը: Հոս պատսխարակուած ու զարդացած են կեսարիոյ մեր Թեմերուն կրթական՝ մանաւանդ կրօնական մշակները, ամուսնացեալ քահանաներ եւ վարդապետներ: Իմ այդ առաջին ուխտադնացութեանս չորքերին քանէն աւելի Հայ մանաւորներ հոն կ'ուսանէին եւ մխարանութեան անդամ մասը կը կազմէին, որոնց մէջ էր նաեւ իմ ուսուցիչս Զամախուցի Մարկոս Եփիսկոպոս Տէր Մարկոսեանը:

Վանքին մխարաններէն էին նաեւ ուխտեալ կրօնաւորութիւնները, որոնց թիւը այդ օրերուն տասնի մօտ էր, բոլորն ալ տարեց, այրի կամ կոյս հայուհիներ, որոնք բացի աղօթքի, կը զբաղուէին վանքի տասնին աշխատանքներուն, որոնց ցերեկ անունը կուտայինք: Անոնք ունէին խուցեր, մենք այդ օրերուն, ինչպէս յիշեցինք, հիւրերն էինք Մարկոս ձկճկին: Այս ձկճկներն ալ վանքի մխարաններն էին: Առանք, կամ՝ըրիկ Մաշրաղեանները պէս, մտանուր տարազ չունէին, միայն սեւազգեստ էին: Մենք այդ օրերուն, ճաշակեցինք անոնց պատրաստած Հիւխան, որ շատ պատուական էր, բայց Մախոխը չսիրեցինք: Մի՛անգամայն յիշենք որ, բոլոր ուխտաւորները կիրակի կէսօրին մեծարուեցան Տամարծայի Աւագանիներու տունները, մենք ալ հարիւրներով այդ օր հիւր եղանք Զորպաճեաններուն տունը, եւ կուշտ ու կուռ վայելեցինք Տամարծայի Մատաղն ու Թանապուրը:

Վանքը ունէր նաեւ Մշակներ, որոնք կ'աշխատէին վանքի արտերուն, կալերուն ու պարտէզներուն մէջ: Այս վանքին հողը աւելի ընդարձակ էր եւ բերքի քան Ս. Կարապետ վանքին հողերը: Այս մշակներն ալ վանքի մխարաններն էին:

Մխարաններու պետերը վարդապետներն էին, որոնք հին օրերու Նահապետները ու Շնորհալիները կը յիշեցնէին, ի Խոնարհութեան եւ ի Բարձրութեան:

Մենք, ինչպէս ուրիշները, այդ տարին Տարպատ տունը կարապետ Վրդ. Հայրիշահեանին: Օրուան վանքի Տնտեսն էր: Անանուխ եւ բարի հոգիւ մը, համակրելի վարդապետ մը: Յետոյ վանքի լուսարարը մեզ տաղնապեցուց մեր վարդապետներու խուցերը, որոնց հետ մեր ունեցած յարաբերութիւնները տեւեց մինչեւ տարադրութիւնս Սեւ օրերը: Ամէնէն տարեցն էր, Յովհաննէս Վրդ. Վահրամեան, ալեւոր, բարի եւ բանիբուն ծերունի մը: Շատ նիհարակազմ էր, քնքոյշ, նուրբ ձայն մը ունէր: Զմեռ առնն երբ պատարագէր, կը սիրէր իր մօտ կրակարան պահել, բայց երբ բամ

բարձրանար քարոզելու, կենդանի Հուր մըն էր որ կը թափէր ունկնդիրներու սիրտերուն վրայ: Ես չատ լացեր եմ պատի լսելու առաջին:

Հիմա մօտենանք մեր գարու Մագիտարոսին, Գևորգ Վրդ. Պօյաճեանն էր այն: Զօրեղ էր փիլիքականով, խորունկ իր մտքով, քնածին Հռետոր: Երբ Հայերէն էր իր քարոզը, Մեսրոպ Մաշտոցը կը տեսնէիր իր մէջ, իսկ երբ Թուրքերէն էր, Դաւիթ-Անյաղթն էր:

Մեր վերջին այցելութիւնը եղաւ Արզէոսի Կամխաուսին, մեր Դանիէլ Վրդ. Բաղումեանին: Երեւակայեցէք մեկը որ աշխարհիկ կեանքի մէջ պիլիճ մըն է մեզի: Եթէ Տամատծագի քոյրեր կրակին մէջ անգամ պիտեն իրենց Բիբին ու Պուռնգը ծածկել, որպէս նոր Ծովինարներ, անոնք այդ Համալը կը պարտին Դանիէլ վարդապետի նման Հայր առերեսուն: Արեւայ օծումէն մինչեւ ատրաբուխեան օրերը, անոր վերաբը կը տեսնէինք լեցած մինչեւ չրթունքները, եւ արդէն ո՞վ կրնար հալել այդ Մեղրածոր Շուշանի տերեւները: Անոր Սրտատուն չրթունքները, անուշաբոյր բուռ-վառներ էին նուիրուած Տիրամօր: Բայց երբ կը սկսէր երգել, Հրեշտակներ կ'ողջունէին Զինքը:

Մեր Հուսկ բանը Տամատծագի ժողովուրդին: Անիկա ակն ու ապրիւրն է Հոգեւոր արժէքներու: Անոնք ոսկի են թանկագին՝ քննելու է րոպէ Հրոյ: Անոնք Հարազատ շառաւիղներն են Սամոյ ծովերու, որոնց Հարուածը Հասու է եւ Համբոյրը Անմեղ: Ես պիտի տեսայ Սեւ օրերու մէջ: Ես տեսայ ու ողջունեցի իրենց Նահատակը, մեր Հայրենիքի մէջ:

Յարգանք հին Տամատծուն, ողջոյն նոր Թոմարզային: Եւ այս տողերը, թող ծաղկեփունջ մը լինի իր անշիրիմ նահատակներուն:

***

Իր գործունէութեամբ Պատմագրին օգտակար եղող, եւ այժմ Նիւ-Եորքահայ Ժամախնդրի մատենադարանին Տիար Դաւիթ Յ. Անանեան, ընդարձակ Թոմարզա Զարխափան վանքի յաջողագրին հին ամանէին, որպէս յուշարձան գրած է գեղեցիկ քանի մը հատուածներ Յանդուգն ոճով, եւ Զօնած է Զարխափան Տիրամօր, վանքի իր գասընկեր վարդապետներուն, Թոմարզայի ժողովուրդին եւ իր օրուայ վանքի միաբան Մայրապետներուն եւ Միաբաններուն: Հետեւեալ ատենաբերը մաս կը կազմէ անոր գործերուն:

ԹՈՄԱՐՋԱՅԻ ՎԱՆՔԻՆ ՀՐԱՇԱՊՈՐԾ ՁԱՐԽԱՓԱՆՔ

Խա՛չ եւ յո՛յս մայրութիւն,
Իրերազօդ անբաժան,
Խորհուրդանիշդ fու կեանքին, խորհուրդաւոր միութիւն,
Ձերդ ուլունքներ վառվռուն,
Սրտիդ վրան զարդարուն,
Ֆուն կրեցիր, Տիրամա՛յր, սրտեռանդն զուարթուն,
Խա՛չ եւ յո՛յսն՝ աղամանդ, վի՛շտ եւ յո՛յսը՝ մայրական:

Իմաստալից մէն մի բառ, մարգարտայեռ ապարանջան՝
Շնորհազարդ fու անձին, կեանքի պայման տեւացման,
Սեպուհ պարտքիդ կատարման՝
Ո՛չ ընդվզում,
Ընկրկում: ...
Ճամբաներէն առապար
Սիրայօժար ընթացում:
Հզօ՛ր մտքովդ՝ լուսավառ,
Տոկո՛ւն կամքով տոգորուն:
Զը պարտուած իւիւնութիւն,
Տառապանքովդ յաղթական:

Սէ՛ր եւ յո՛յս եւ հաւատք՝ պատգամներն Տիրական,
Որք ոսկեսիւնք եւ խարիսխք՝ ներքին կեանքին ամրացման:
Քեզ էապէս ընդածին՝ նշմարտութիւնք էական,
Առաքինիդ, ո՛վ վսեմ, լուսապարփակ կուսութիւն,
Հաւատքով խոր, յուսալից, դուն սիրազեղ մայրութիւն:

Խորհուրդ մ'ես եւ անհուս՝ լիակատար մաքրութիւն,
Ընդունարանն բանին Սբ.՝ Աստուածորդւոյն Տիրական:
Անպարապրելին պարապրողդ՝ խորհուրդ խորին լիութիւն,

Աստուածային սրբասուն՝ *սկիզ մ'ես դու կուսական*:
Անզուգական Տիրամայր՝ հօր Աստուծոյ կողակից,
Ստեղծումի արարիչդ՝ հզօր մտին մրցակից:
Որ Սբ. շունչովն յղացմամբ՝
Աստուածային վերացմամբ՝
Զ'Աստուած մարմնով պարուրող, խիճդեռանդն զմայլմամբ,
Պարգեւեցիր իր Որդին, Հօրը Նա միշտ էակից,
Լրի՛ւ, թէ՝ մարդ, թէ՝ Աստուած, յաւէտ իրեն փառակից:

Ոսկի սափոր մ'ես դուն՝ բանդակներով լուսազարդ,
Աստղերուն մէջ դուն Արեւ՝ որ Սբ. արտէն լո՛յս ցաքող,
Մայրերու մէջ դուն մէկին՝ յղացումով անաղարտ,
Հովերու մէջ դու զեփիւռ՝ ծաղիկները փայփայող:

Ա՛հ, սիրտերը վշտահար՝ առատապանիով առյուն,
Քու սուրբ սրտին կը դիմեն՝ թէպէտ դուն ալ վշտահար,
Բայց կը գտնես միջոցներ՝ սրտիդ մէջէն տրտիւն,
Սիրոյ զեղում վէրքերուն՝ ո՛վ բալասանդ մխիթար:

Հրաշագործ Տիրամայր, որ համբաւդ լսողներն,
Ինչպէս հայը, մեծ զարմանք, նոյնպէս օտար անհաւատք,
Աղերսանքով ու կոծով, զերք փշրուած անօթներ,
Քեզի դիմող դժբաղդներ, տեսակ, տեսակ հիւանդներ,
Ազիզ, Մէյրէմ Անա կոչով, (*) եւ ցաւերով յուսահատք,
Խառնիճաղանճ բարբարոսք, Սբ. հաւատքէն թէեւ զուրկ,
Ըլլայ Չերքէզ, կամ Աւշար, հոգ չէ, նոյնիսկ վայրագ թուրք,
Քու հուր շունչովն կենդանի, միշտ վայելող որ Սբ. սուրբ,
Ո՛վ, Տիրամայր Զարխափան, հովանոյդ տակ օրհնաբեր,
Տաճարիդ մէջ ծնրադիր, ապահինում կը գտնէր:

(*) Սուրբ կոյս Մարիամ մայր:

ԱԹՈՌ ՏԵՍՉՈՒԹԵԱՆ

(1791 – 1915)

Երեք առաքելական կառուցումները, ինչպէս ունեցած են իրենց տարբեր չրջանները, նոյնպէս վանքի Առաջնորդական աթոռը տրպէս նուիրապետութիւն, ունեցած է իր առանձին չրջանները: Առաջին չրջանը հիմնուած է աւետարանչին վրայ: Երկրորդը կը յիշուի տրպէս Հայրապետական աթոռ: Երրորդ չրջանը Աթոռ Եպիսկոպոսութեան, ինչպէս անանք (առ էջ 417): Չորրորդ չրջանը կը սկսի (1791–1915) տրպէս Աթոռ Տեսչութեան կամ Վանահայրութեան, որ մասամբ մը ենթակայ ըլլալով կեսարիոյ Ս. Կ. Վանքի Արքիեպիսկոպոսական աթոռին, չարունակած է մինչեւ մեր օրերը 1915 Հայութեան ընդհանրական թուականը, եւ վերջին Տեսուչը եղած է Կարապետ վրդ. Հազարեան (Առաքելեան), ինչպէս կեսարիոյ վերջին Առաջնորդը եղած է Խոսրով Եպս. Պէհրիկեան:

Բարսեղ վրդ. Ալլահվերտեան (Իվէրէկցի).– (1791...) *Չորրորդ չրջանի Տեսչական աթոռին վրայ առաջին անգամ կը տեսնենք այս վարդապետը, որու կեանքի մասին տեղեկութիւններ չեն հասած: Մեր օրով վանքի մխիթարեան գերեզմանատան մէջ կը գտնուէր Բարսեղ վարդապետի Տապանաքարը, եւ անոր անուան հետ նոյն տապանաքարին վրայ կը կարդայինք նաեւ Ղազնկիանոս վարդապետի մը անուան յիշատակութիւնը:*

Մեսրոպ վրդ. պոլսեցի կամ իւսկիւտարցի.– (1805–1812) *Երուսաղէմի վանքի մխիթարեանէն է այս ուսումնասէր վարդապետը: Ըստ Ագաթանգեղի, Երուսաղէմի վանքին մէջ այսօր կը գտնուի Զեռագիր մը, որ ընդօրինակուած է Մեսրոպ վարդապետի կողմէ Թոմարզայի Ս. Աստուածածնի վանքին մէջ:* (Ագաւնունի, Միաբանիք եւ Այցելուք, էջ 284):

Բարսեղ Ծ. վրդ. Պիճոյեան (Թորոսեան).– (1828–1852) *Վեր քի թաղեցի Պիճոյեան (Թորոսեան) Ղազարոսի գերդաստանի զաւակներէն այս կարգով ու Շինարար վարդապետը, իր նախնական ուսումը առած է իր ծննդավայրի վանքին մէջ եւ հետեւած կեսարիոյ Ս. Կ. վանքի բարձրագոյն վարժարան, երբ այդ թուականներուն (1829–1865) կեսարիոյ Առաջնորդական աթոռին վրայ կը գը-*

նուէր Յակոբ Եպս. Ամէմեանի նման իմաստուն անձնաւորութիւն մը եւ վանքի մտաւորական չարժումը հասած կը իր բարձր մակարդակին:

Ինչն կը կառուցանողը Ս. Խաչ հոյակապ Տաճարը: 1940 *թուին նորոգած է վիզի Ս. Պօղոս եկեղեցին եւ պէսպսը, «··· Բարեխղի շինութիւնքն վարդապետի, յորում ժամանակի նորոգեցան ···», (հմմտ. աստ էջ 552): Նորոգած է Ս. Աստուածածին տաճարը* 1850 *թուին, ազգակից ունենալով իր հայրենակից Սարգիս վրդ. Գալայճեանը, «··· Տեառն Բարսեղի եւ Սարգսի տեսչաց···», (տես, աստ էջ 403):*

Մեր օրերուն տակաւին կ'ապրէին եւ խոր ծերութեան մէջ կը գտնուէին Ս. Խաչ տաճարի կառուցման մասնակցող Բարակոմ, Ոքմպերը Ղալֆաներ, որոնք հետզհետէ կը պատմէին վարպետի այդ օրերուն տարած աշխատանքի մասին եւ կ'ըսէին.– ուժեր հուժկու կազմ եւ ժԱՅՈի առողջութիւն: Յաճախ կը պատահէր որ, 8–10 հոգի մեծ գործատր եւ Ղալֆա այլեւս անկարող կը գտնուէինք խոշոր ժայռերը բոլորիս մէկէն իր տեղէն շարժելու եւ տեղը դնելու, վարդապետը օգնութեան կը կանչէինք: վերարկուն կը հանէր, փէշերը ու թեւերը կը սօթէր, գետին պառկելով կռնակը ժայռի մը կուտար եւ – հապ սուրբ Աստուած ըսելով, երկու ոտքերը ժայռին կուտար, կարծես Աստուծոյ չափ ուժ ունէր եւ ժայռը տեղէն շարժելով թաւալգոր իր տեղը կը հասնէր:

Կը պատմէին թէ, վանքի գմբէթի խաչը չհնար տեսած է իր հասակի մեծութեամբ երկու մէթր քսան հինգ սանթիմ:

1818 *թուականին, ծայրագունութեան տարածման առտյած է կիլիկիոյ Կաթողիկոս Տէր Կիրակոս Աջապահեանէ, երբ Հայրապետը այդ թուականին Թոմարզայի վանքը այցելած էր:*

1836–1850 *թուականներուն, այս ազդեցիկ վարդապետի համբաւը կատարած է Գերման Մարաջախտ Յոհ Մօլթքէի եւ Տաւրոսի բարձունքներուն ապրող ազատամարտ Քոլան օղլու ձորտպետ Եուսուֆի անուան հետ, եւ ունի գրուագներ որոնց պիտի հանդիպինք:*

Ս. Խաչ Տաճարի կառուցման լրանալէն անմիջապէս ետք կը վախճանի, «Թողեալ անկատար գիտակաւ սրտի»: Իր մահէն ետք, վանքի չինութեան համար ծախսուած գրամէն 700 Օսմ. գնգին ոսկի պարտք մը կը ձգէ՝ զոր վերադարձնելու ըրած էր Թալատ պատանիներէն կիւլպէնկեաններէն եւ Խեպէկբեաններէն:

Թոմարզա գիւղի այս մեծազոյն զաւկին գերեզմանը կը գըտ-

նուէր Ս. Խաչ տաճարի ներսը, ձախ կողմի անկիւնը պատուհանին առջեւ, որու Մարմարեայ տապանաքարին վրայ մենք կը կարդայինք, «Նիջէ ի շիրմիս...» (տես, աստ էջ 1803):

Սարգիս վրդ. Գալայճեան (Տէլհէյլեան).– (1852–1879) *Վանքի Թաղեցի Գալայճեան քոյր Գերդաստանին պատկանած է: Ինչպէս պարոյական դասընկերը, եղած է Բարսեղ վարդապետ Պիճոյեանին, նոյնպէս անոր լմաստուն դործակիցը վանքի չինարարական դործերուն մէջ:*

Սարգիս վարդապետ, իր չքջանին ապրող երեք մեծ Դէմքերէն երկրորդն է: Իր ազգու հեղինակութեամբ եւ ժողովրդականութեամբ, օգտակար հանդիսացած է Արփեան չքջանի եւ Տաւրոսի բարձունքներու Հայութեան, ընդդէմ թուրք հարստահարիչներու եւ Գպան պէյերու ստնձգութիւններուն:

Իր ընկերը Բարսեղ վրդ. նման իր Իշխանական ու ազնուապետական դիրքով ծանօթ էր բոլոր կեսարիոյ չքջանի հայութեան եւ թուրք կառավարութեան, Սարգիս Վրդ. համբաւ ստացած էր որպէս Հաւատաւոր Էվլիա (սուրբ մարդ): Թուրքեր կը պատմէին թէ, իրենք կը վախնային Բարսեղ վարդապետի շէրէն, այնինքն չարիք գործողներու դէմ անոր բռնած անդութ ու խիստ վարմունքէն, քան Սարգիս վարդապետի Անձնքէն:

Սարգիս վարդապետին որպէս սուրբ (Էվլիա) մարդ, անոր անձնքի մասին Հայ եւ Թուրք ունէին դրուագներ, որոնցմէ մին էր: Անգամ մը ձմեռ ամիսներուն Սարգիս Վրդ. իր սենեակը կրակարանին առջեւ նստած մէկ պահուն, դիւղի Զորպաճին Տէր Կիրակոսեան Հաճի Յովհաննէս ապայի հետ վէճ մը կ'ունենայ վանքի գործերու մասին: Այն պահուն, երբ վարդապետը կը հասկնայ թէ, Զորպաճին դիտակցաբար ի վնաս վանքի չահուն կը գործէ, վարդապետը արտնզուած ձեռքը բարկ կրակարանին մէջ խօթելով, ափով կրակը կ'առնէ եւ Զորպաճին դառնալով կ'ըսէ.– «Զորպաճը, տօղրու սէօյլէ, շու աթէշի օճաղրնա սաչարըմ»: Զորպաճին անմիջապէս կը պղչայ եւ ոտքի ելլելով վարդապետին ոտքը կ'երկնայ: Վարդապետը մի քիչ հանդարտելէ ետք, կ'ըսէ.– «Զորպաճը, պիր ավուճ աթէշ աթտըմ օճաղրնա, արգասըճտան պիր պարտագ սու կէօճտէրտիմ, պիլմէմ եէթիշի՞ր մի»: Մեր օրերուն կ'ապրէր Զորպաճիի ազան Բարսեղ ագա ազգեցիկ մարդը, որու երկու ոտքերը կաղ էին: Կը պատմէին թէ, վարդապետի եւ Զորպաճիի վէ–

ճի օրերուն Բարսեղ ապայի մայրը յուի է հղկը, եւ վարպապետի ա-
փսով կրակի անէծքը պատճառ գարձած է անոր կաղ ծնելուն:

Սարգիս վարպապետի Տիրական գործունէութիւնը կապուած է իր շրջանին Օսմ. կառավարութեան կողմէ Տաւրոսի բարձունք-
ներուն ապրող ապաստամբ Քոպան պէյլերու նուաճման պատմութեան հետ, որուն պիտի հանդիպինք:

Բարսեղ եւ Սարգիս վարպապետներու տեսչութեան օրով, վանքի կրթական կեանքը եւ մխիթարական կազմութիւնը նշանակա-
լից դերը մը չեն ըրած, որովհետեւ երկուքն ալ ըլլալով հի-
նարտարական գործերով, թէ վանքի երեք Տաճարներուն եւ թէ Ս. Պօղոս Պետրոս եկեղեցիի եւ անոր յարակից դպրոցի շինարարու-
թեամբ:

Այս անզուգական Հայրենասէր Թոմարըզայի վարպապետը, վախճանած է 1879 Յուլիսին եւ մարմինը ամփոփուած էր Ս. Խաչ տաճարի պատին ձախ կողմի անկիւնը: Մեր օրով կը տեսնէինք անոր մարմարեայ տապանաքարը:

Յովհաննէս վրդ. Բալաղամեան.— (1860–1887) Հայկի Քա-
դենի Բարագամեան Գերդաստանի դաւակ, իր ուսումը առացած է պիւրի վանքին մէջ եւ որպէս Տեսուչ յաջորդած Սարգիս վարդա-
պետին: Ըլլալով մարդ չափաւոր կարողութեան տէր, մեծ գործու-
նէութիւն մը չէ ունեցած, այլ ջանացած է մխիթարութիւնը եւ վան-
քը հանգստաւէտ վիճակի մէջ պահել, մինչ որ ժառանգած էր իր նա-
խորդներէն: Իր հանգստաւէտ բնաւորութեան համար, մինչեկս կը պատմէին, սիրուած էր ժողովուրդին եւ պիւրի պատանիներէն: Յով-
հաննէս վրդ. վախճանած է 1888 Յուլիսին եւ մարմինը ամփոփ-
ուած վանքի միաբանութեան գերեզմանատան մէջ:

Կարապետ վրդ. Շահինեան.— (1875–1895) Քահի Կէդմէրցի այս չինարար վարդապետը, արժանաւոր յաջորդը եղած է Բարսեղ եւ Սարգիս վարդապետներուն եւ վանքին մէջ անոնց կիսատ ձգած շինարարական գործերը լրացուցած է: Իր ուսումը առացած է Կեսարիոյ Ս. Կ. վանքին մէջ Կէդմէրցի Կարապետ Եպս. Ալեքսան-
եանի հոգեմքին տակ: Կարապետ վրդ. ըլլալով Թոմարըզա վանքի միաբաններէն, իր ջանքերով կառուցած է վանքի բակին մէջ երկ-
յարկանի ուխտաւորներու յատուկ 36 սենեակները, նաեւ նշանաւոր Տէվիւր Օտան վանքի մուտքին վրայ, ուխտաւորներու յատուկ 12 սենեակներով: Տէվիւր Օտան կը ծառայէր որպէս Դահլիճ վանք ա-

ՊԱՏԿԵՐ 199.— **1875 թուականին վանքի միաբանները: Ձախէն աջ, նստած, Օսիանեանէս վրդ. Վահրամեան, Օսիանեանէս վրդ. Ղուկասեան, Սահիակ եպս. Սանասարեան, Գաբիր վրդ. (Գիւրինցի), Կարապետ վրդ. Շահինեան: Ձախէն աջ՝ ոտքի վրայ, Ներսէս սարկ. Բազումեան (Գանիէլ վարդապետ), Ղազարոս սարկ. Պոյաճեան, Գրիգոր սարկ. Պօյաճեան (Գէորգ վարդապետ):**

ցելոյ ծանօթ անձնաւորութեանց համար: Աննախընթաց այս բաժնի կառուցման նպաստած են Թոմարզայի ժողովուրդը եւ Թալասցի Կիւլպէնկեան Գերդաստանը:

Իր զոհերը էին, Միսրանեանց, Մայրապետեանց եւ մեր օրերուն գլխուին յատկացուած Երկյարկանի աննախընթացը: Շինած էր նաեւ խոհանոցի բաժինը եւ խոշոր սեղանատունը իր յատուկ ամպհինով, որուն նմանը տեսած էի Երուսաղէմ Ս. Յակոբի վանքին մէջ, ուր միսրանները ճաշելու առնն մենք Սարկաւագներս Յայսմաւուրք կը կարդայինք մինչեւ ճաշը լրանալուն:

Ինքը հիմը գրած է վանքի ժառանգաւորաց վարժարանին եւ պահած է Մարտիրոս վարժապետ Թորոսեանի եւ Վարդուկ վարժապետ Ձինալեանի նման կարող ուսուցիչներ եւ տուած է օգտակար աշակերտներ որպէս Ուսուցիչ, Քահանայ եւ Վարդապետ:

Իր օրով վանքը պահած է ճոխ մխիթարեբիւն մը, որուն մաս կազմած են չորս Աւագ Սարկաւագներ եւ Վարդապետներ: Ինչպէս նաեւ Ս. Դանիէլի մխիթարեան (Կեսարիա) Սուրբ. Սահակ Եպս. Սանասարեան, Դաւիթ Վրդ. Կիւրիւնցի եւ Երուսաղէմի մխիթարեան Անանիա Վրդ. Հազարապետեան:

Գնած է վանքին համար հերիւրի արտեր ու Հարթմներ, եւ չինած է վանքին անպահական բանուրթիներ պիւղի չուրջին մէջ: Իր օրով նաեւ պրուած է վանքին բարեպաշտներու կողմէ ալիւրի ջաղացքներ եւ ձկմի Սէքիններ: Պահած է վանքին յատուկ առանձին Տաւարի Սիւրիւններ իրենց Զոպաններով:

Տէրտէր Եպս. Պալեան, երբ իրրեւ Առաջնորդ՝ Կեսարիա կուգայ, կը լսէ Կարապետ վարդապետի արժէքներու մասին տարածուած համբաւը եւ կեսարիոյ պատներու համակրանքը անոր հանդէպ, պարզապէս նախանձի արդիւնք Առաջնորդարանի յարաբերութիւնը կը լսէ Թոմարպա վանքին հետ եւ կը չարունակէ մինչեւ վարդապետի մահուան օրը: Նախանձոտ Պալեան Սրբոցան, կարապետ վարդապետի մահուան օրը, Թոմարպա վանք, Յովհաննէս վարդապետ վահրատեանին կը պրէ՝ որպէսզի դինք փոխանորդէ եւ Թաղման արարողութեան նախագահէ: Նամակին մէջ կը պրէ.– «Երբ մահը է խօսողը, կիրքերը պէտք է լռեն»: Պալեան Սրբոցանի այս խօսքը, մեր օրերուն առած կարգ անցած էր և կը խօսէին:

Այս խորին արժանիքի տէր վարդապետը, վախճանած է 1896 Յուլիսին: Մարմինը ամփոփած էր Ս. Խաչ տաճարի պաւիթին մօտիկ ճամբուն վրայ եւ կը կրէր փառաւոր տապանաքար մը:

Յովհաննէս Ծ. Վրդ. Վահրատեան.– (1873–1915) վիրի Թաղեմ Վահրատեան Գերդաստանի այս վարդապետը, պաւակն էր Վահրատեան Տէր Թորոս քահանայի: Նախնական ուսումը առացած էր իր ծննդավայրի վանքին մէջ եւ վարդապետ ձեռնադրուած Սուրբ. Սահակ Եպս. Սանասարեանի ձեռքով:

1896 Յուլիսին, Կարապետ Վրդ. Շահինեանի մահէն ետք, վանքին մէջ երեք տարի Տեսչական պաշտօն վարած: Յետոյ երկար տարիներ իրրեւ Լուսարարապետ ծառայած եւ օգտակար եղած է: Այս ուսումնասէր վարդապետը, հմուտ էր դրաբար լեզուի եւ եկեղեցական պատմութեան եւ իր բանասէրի ձգտումով օգտակար եղած էր Հայ լեզուի բանասիրական ճիւղին:

Մեր օրերուն կը պահուէր իր ծերութեան տարիքին մէջ եւ մենք Սարկաւագներս յաճախ կ'ընէինք ծունկի եկած վրքը անդանի մը առջեւ, մինչ ան կը ղրկէր եւ իր ձեռագիրները ընդօրինակել կուտար վանքի վարժարանին ուսուցիչ Պետրոս վարժապետ Մատոզճեանին: Կը տեսնէինք, իր մօտ կը կանչէր չորս քահանաները ծերերը կին ինչ մարդ եւ անոնցմէ կը հաւաքէր եւ ղրկի կ'տաներ ժողովուրդի բարքերէն, Սովորութիւններէն, Հնչեաթ, Հանելուկ, Ելոյ, Պար, անոնց բարբառէն բառեր եւ Առացուածքներ: Բոլոր այս բանասիրական աշխատանքը ղրկի առնելէն ետք, ձեռագիրը կը ղրկէր Կեսարիոյ Առաջնորդ Պաղտան Սրբազանին, ան ալ իր կարգին հրատարակութեան կուտար Պոլսոյ եւ Իզմիրի չքջանի Հայ տպագրիններու եւ օրաթերթերու մէջ:

1890–1908 Թուականներուն, Պոլսոյ եւ պատահներու Հայերէն տպագրիններուն մէջ. Պաղտան Սրբազանի եւ Ս. Կ. վանքի վարժապետի ուսուցիչ (Կէմիրճիի) Գ. Նշանեանի անուններով լոյս տեսած եւ պատրաստի կնտրէին քաղուած բանասիրական բոլոր պրակներըը, տեղեկութիւնները քաղուած կին մեր վանքի Յովհաննէս վարպապետ Վահրատեանի ձեռագիրէն:

Յետ պատերազմի, չատ մը հայրենակցական միութիւններու պատմութեան հետեւնակներ, որպէս իրենց պատրաստի բարքերէն, Հայ տպագրիններէն ընդօրինակեցին եւ իրենց պատմութեան մէջ դրին: Մինչդեռ իրենց խորքին մէջ, անոնք Յովհաննէս վարպապետի կողմէ դրի առնուած կին եւ Թոմարիսայի ժողովուրդի բարքերուն ու բարբառին մասին կը կարդային: Այս կարդէն է ՄԱՐԱՇԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ, հեղինակ Գրիգոր Գալուստեան:

Ցաւալի է յիշել, որ Պաղտան Սրբազան եւ որ ալ Գ. Նշանեան երկար չին յիշած Թոմարիսայի այս հարուստ վարպապետի չարաչար աշխատանքը, եւ անոր հետեւ իրենք ծանօթ են որպէս բանահաւաքներ:

Յովհաննէս վրդ. ունէր երկար տասը անտիպ ձեռագիրներ, որոնք տարապարութեան տակն վանք մնացին ու կորսուեցան: Որոնց մէջ կը պահուէին, «Նօրնամեայ բարոզագիրք», «Տասը պատգամներ, հին ու նոր կտակարանութիւն», «Պատմութիւն ուղղափառ Հայոց· Նկեղեցւոյ», «Պատմութիւն վարդանայ», եւ Թոմարիսայի բարբառէն բառեր եւ Առացուածքներ:

Վարպապետը ակարատիպ էր եւ պարզն չատ կը պատչանար, այնպէս որ ամեն օրերուն երբ պատարագ պիտի ընէր, իր մօտ կը-

կաթան կը պահէր եւ երբ քարոզ պիտի ատէր, բեմէն կը պոռար, «ժողովուրդ Աստուծոյ դուռները, պատուհանները գոցեցէք»: Ժողովուրդն շատ սիրուած էր, եւ վարդապետի այս բնաւորութիւնը, հաճոյք կը պատճառէր իրենց: Ունէր դրատպներ: Անգամ մը վանքին Մայրապետը Թրուանոս ձէճէն, վարդապետի տակի խուրջ շապիկը կը կարէ եւ պապ օրհնուն կը հագուի: Ըսա իր սովորութեան երբ կը սկսի պապիլ, կ'ըսէ, – Պաթասընա մեր Թրուանոէն, շապիկը խոշոր ասեղով կարեր է, ծակերէն պապ հոլ կ'անցնի»: Անոր կեանքէն քաղուած ուրիշ հետաքրքրական պատմութեան մինչ հանդիպելնիդ (աստ էջ 1160): Տեսանք նաեւ Մոքի ու Հաւատքի տէր այս վարդապետին նկարը (աստ էջ 925, պատկեր 124):

1915 թուականին, տարագրութեան ճամբուն վրայ դարմա կոչուած պողպատաններու կայանին մօտիկը, Զաթալ օլմա փոքր կամուրջի մը եզերքին վախճանած է Յովհաննէս վրդ. եւ թաղման արարողութիւնը կատարած Դանիէլ վրդ. Բազմաեան ու հոն թաղուած: Իր մահուան երկրորդ օրն իսկ, պատմագրքին հեղինակը անցաւ այդ ճամբէն եւ տեսաւ անոր թարմ հողակոյտը, որուն տակ կը հանգչէր մեր ձմեռնոց վարդապետի Անդրանիկ մարմինը:

Գէորգ վրդ. Պօյաճեան.– (1895–1915) Ժամու թաղեցի վարժապետներու եւ Քահանաներու օճախ Պօյաճեան Գերդաստանին կը պատկանի: Նախնական ուսումը ստացած է ղեւղի վանքի ժառանգաւորաց վարժարանին մէջ, ուսուցիչ ունենալով Մարտիրոս վարժապետ Թորոսեան եւ վարդուկ վարժապետ Ճինոմեան կարգ պէմքերը: Թուրքերէն լեզուի սիրող, քաջ Գրաբարագէտ եւ Շարակնագէտ էր: 1895 թուականին վարդապետ ձեռնադրուած է Սեբաստիոյ Եպս. Սահակ Խրիմեան Հայրիկէն:

Իրրեւ նիւհան քարոզիչ, յաճախ կը քարոզէր թուրքերէն լեզուով եւ ունկնդիրները՝ ինչպէս կ'ըսէին, անոր չրմանքէն կը կախուէին եւ պապ կը կոչէին «Յոհան ոսկիբերան»: Փոքրած էր Գրաբար «Նարեկ»ը թուրքերէն լեզուի թարգմանել:

Շնորհիւ իր թուրքերէն լեզուի հմտութեան, սիրուած ու հեղինակութիւն շահած էր կեսարիոյ եւ Իմիրլիի թուրք կառավարութեան չինովնիներուն եւ կէօմիւրլիի թուրք ոստանեցոց մօտ: 1895 թուական, Հայոց ընդհանուր կոտորածի օրերուն, Գէորգ վրդ. իր ազդեցիկ հեղինակութեամբ, ղեւղի ոստանեցոն հետ թափառող եւ չրջակայ հայ գիւղերու բնակչութիւնը ապաստած է առոյգ Ջարկէ:

ՊԱՏԿԵՐ **200** — Ձախէն աջ նստած, Գէորգ վրդ. Պօյաճեան, Դանիէլ վրդ. Բազումեան: Ձախէն աջ ոտքի վրայ, Յակոբ սարկ. Հազարեան (յետոյ Եարապետ վարդապետ), Սարգիս սարկ. Սահիմեան (պալասցի):

1900 թուականին, կեսարիոյ Առաջնորդ Տրպատ եպս. Պալեանի կողմէ, քարոզիչ կարգուած է կեսարիոյ Ազգային Վարժարանին համար:

1903–1905 թուականներուն, Առաջնորդական փոխանորդ կարգուած է Գանձակի Առաջնորդական Թեմին, եւ մեծագործութեան քարոզիչ կարգուած Ներսէք եւ Գրիգոր քահանաներու Հայոց Ազգային Նախակրթարանին, եւ պաշտօնին վրայ մնացած է մինչեւ Թիֆլիսի Գանձակի Առաջնորդ նշանակուիլը:

1909 թուականին, երբ կեսարիոյ Առաջնորդ Պալեան Արքեպս. ան է ատաձ կը հրաժարի Առաջնորդական աթոռէն, Գէորգ Վրդ. Առաջնորդական փոխանորդ կը կարգուի եւ կը շարունակէ մինչեւ Յոգեմ եպս. Պէշիկեանի ժամանումը:

1911 թուականին (կեսարիա) Ս. Գանձէ վանքի Տեսչութեան պաշտօնին կը կանչուի եւ կը շարունակէ մինչեւ 1915 իր Նահատակութեան թուականը: Գէորգ Վրդ. իր նկարագրին վրայ ունէր թեթեւ կողմնակ, ինչպէս, կը սիրէր մեջտեղ անկախութիւն, չէր սիրեր մէկ դիրքի վրայ հաստատ մնալ: Այս էր պատճառը, որ հակառակ իր մտքի կարգութեան եւ կառավարչական ձիրքին, բարձր դիրքերու չէր սիրուած:

1915 թուական, վարպետներ կմկրիկի «Պալքա տեքէսի»ի մէջ կայծնող ապանութեան պատմութիւնը, կապուած է Պատմական հետեւեալ կեանքի պատմութեան հետ, որուն պիտի հանդիպինք:

Դանիէլ Վրդ. Բազմաբեան — (1895–1915) *Ժամու Վարդի Բազմեան (Ճաֆճաֆեան) Գեղգատունի պատուական այս անպատկառ վարպետները, իր նախնական ուսումը ստացած իրմով իր ծննդավայրի վանքին մէջ, իրեւ ուսանող, սարկաւագ եւ վարպետներ պատրաստելու եղած է Գէորգ Վրդ. Պօյաճեանի: Վարպետներ ձեռնադրուած է 1895 թուականին, Սեբաստիա եպս. Սահակեան:*

Դանիէլ Վրդ. մեզի կը նկարագրեր իր նկարագրին վրայ ըլլացած բազմակողմանի արժէքներով, որոնք կը ճշդեն հոգեկան հզօրագոյն վարպետին դիմագիծը:

Բաւասէրը — *Երբ մենք վանքերուն, վարպետներուն եւ Հայ ընդհանրական ճիւղի մասին կը խօսինք, պէտք չէ մոռնալ թոմարտցի այս Մշտարմեան վարպետներ անունը, որ (1895–1915) նուիրուած բանասիրական ծանր աշխատանքին, հաւաքած, ընդօ-*

ՊԱՏԿԵՐ 201. — Գաւիթ վարդապետ Պազումեան (Պաճառեր):

բնակած է եւ պահած, կեսարիոյ Առաջնորդական թեմի վանքերուն, եկեղեցիներուն մէջ, եւ անհատներու մօտ պտուտած Հեռապիր մատեաններու յիշատակարանները եւ արձանագրութիւնները, «ժողվեցէք զիշխարեալ բեկորները, զի մի ինչ կորիցէ»: Վանքերէն ներս ու դուրս, Պատերուն, Սիւներուն, Գերեզմաններուն եւ մէկ մի Քարերուն վրայ, վնասած է խաչէ մը հետք, Տառ մը, Յիշատակարան մը, վկայութիւնն կանչելու անցեալը, տալու համար Հայ բանասէրին, ինչպէս կը վնասէր եկեղեցի մէջ Աստուածային Լոյս ու Շնորհք, տալու համար իր ժողովուրդին:

Իրեւ անխոնջ ընթերցող, ունէր Բանասէրի յատուկ Պրպտող ու մշակուած միտք: Մենք, մեր օրերուն պինդ կը տեսնէինք յաճախ, իր անշուք աննախկին ներս, խոտէ բազմոցին վրայ, փոքր սեղանի մը առջեւ ծունկի չոքած, կը պրպտէր ձեռագիրներ եւ յիշատակարաններ ի՛նդօրինակէր: Անոր այս յամառ նուիրումը, մեզ երբեմն ստիպ. Մարկաւագներուս համար ներչնչման օրինակ կը ծառայէր եւ անոր անձը Սրբութիւն մըն էր:

Աչխարհէն քաշուած, մենակատած, եւ հոգեւոր մթնոլորտի մը մէջ լճացած իր Անդասիր ու Ազօթասէր կեանքով, եթէ կը յիշեինք քրիստոնէական հին դարերու լեռնարնակ ու խուցաբնակ Ճգնաւորները, իր տքնաջան Բանասէրի նուիրումով, կը յիշեինք մեք Թարգմանիչները, Գրիչ քահանաները եւ Վեղարի առաքելին տակ, իրերին խորհուրդով նայելկոյին, եւ մեր այս օրերու բազմատրիճն Հայրապետ եւ Բանասէր Գարեգին առաջին Կաթողիկոս Կիլիկիոյ:

Դանիէլ Վրդ. մեր այս օրերու կէս մը անարժան եկեղեցականներու նման, թէեւ չունէր Հոգեւորական տիտղոս ե Լանջախաչ, սակայն իր յոյն կուրծքին տակ կը պահէր Մշակաբեռն վարպետ Ոգին, բազմատառած սիրով Մեսրոպեան առաքերուն ու անոր հաւատքին: Իր պարզուկ վեղարին տակ, ամփոփած էր հետազօտող մտք, իսկ արտագրելու ու տալու համար Հայ Մշակութին ու եկեղեցիին:

Դանիէլ վարպետի աչխատանքի պատմական Յիշատակարաններու ու արձանագրութիւններու Հատորածոն, կեսարիոյ չրջանի պատմագիրներուն համար թանկագին վկայութիւններ բլլալով, անոնց չնորհիւ մեր գարատար եկեղեցիի պատմական արժէքները կապակցինք մեր օրերուն պատմութեան հետ:

Իսկ նախորդներէ, իրեւ բարձրատիճան Արքեպիսկոպոսներ

պաշտպանը չեն ունեցած անցնել Ժ. դարերու այդ Թանկարժէք հարստութիւնները հաւաքելու ու ապագային կտակելու: Եթէ Դանիէլ վարդապետ եւ մասամբ մը Պալեան Սրբազան, իրենց նախորդներուն նման անտարբեր պահուէին, ի՞նչ մեծ դժբախտութիւն պիտի ըլլար այսօր մեզի համար, երբ 1915 Յուլիսին ազէտը յանկարծական վրայ հասաւ, քանդեց հայ եկեղեցիները, վանքերը, փճացուց անոնց արժէքները, այրեց ու մոխիր դարձուց Թանկարժէք Մատեանները, փշրեց արուեստով Գլուխները եւ կտրեց պզտիկ Մատները: Տրդատ Եպս. Պալեան, իր հիմնական «Հայ վանօրայք» բանասիրական գործին կազմակերպիչ չքնաղ բաժինը, կը պարտի մեծապէս մեր Դանիէլ վարդապետի աշխատանքին: (Հմմտ. աստ էջ 598):

Երաժիշտը.— Դանիէլ վարդապետ, իր ստեղծագործութեան ընթացքին մէջ աշակերտած էր Երուսաղէմի մխիթարեան երաժիշտ եւ եկեղեցական երգերու մասնագէտ Անանիա Վրդ. Հայրապետեանին, երբ վարդապետը հիւրընկալ Թոմարզա վանք պտուտած է երկու տարիներ: Դանիէլ Վրդ. տիրելով Հայկական ձայնագրութեան արուեստին, այդ Թուականներուն Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի եկեղեցիներուն մէջ գործածուած եղմալեան եղանակը կ'ի՛մացնէ եւ իր հաստատած աշակերտներու միջոցաւ՝ կը տարածէ կեանքիս Աստուածպաշտական թեմին ենթակայ վանքերուն եւ եկեղեցիներուն մէջ:

Ունէր երգելու յարմար ձայն, լայն կուրծք ու խորունկ չունչ: Երբ սկսէր երգելու, անոր հնչիւնը տարմինին վրայ անչարժ հանդչած խաչը պահին մէջ, անոր բերնի առաստաղը, կարծես արձագանգող գմբէթ մըն էր, եւ անոր չրթունքներն ու քիմքերը՝ Շարականներու եղանակները նեղպաշնակող ուժը, որոնց միջոցաւ անոր պոռ ձայնը կ'օրօտար որպէս Աստուածային խօսք ու շունչ:

Իրենց Տէրութեան հետ Զարխափան պիտոյ ուխտաւորները, եթէ Թոմարզա վանք կը դիմէին, կուզային նաեւ լսելու համար վարդապետի կողմէ երգուած Աստուածածնայ Տօնի Շարականները ու պատարագի Երգեցողութիւնը, որոնք հաւատացեալները կախարդելու պատրիքը ունէին, եւ ուխտաւորներու սրտերուն մէջ՝ կ'արձագանգէին Հաւատքի Հուրն ու Հրապոյրը:

Հրաշագործ սուրբը.— Թոմարզայի հաւատացեալ ժողովուրդը, հինէն ի վեր Տէր–ակը, վարպետիս չատ էր ունեցած, ամէնքն ալ

դրեթէ, «Ակռայի դէմ՝ ակռայ, աչքի դէմ՝ աչք» *սկզբունքով վին-ուած, դիւղի սահմանապլուխներուն, լեռներուն ու կիրճերուն պա-հապանն էին: Անոնցմէ չատեր, Խաչը ու Փալատանակը մէջքերնուն, Սաղմոսը ու Շարականը ձիուն վրայ տրմած էին, ի լրնոց հաւատա-քի զօրութիւնը Պաղտատ Ալան (*) խոշոր գէնքին ծայրը ըլլալով, Բուռվարի խունկէն աւելի՝ վառօդի հոտին Սիրահար էին:*

Մեր Դանիէլ վարդապետը սակայն, մեր օրերուն, երբեւ հո-գեւոր Աստուծոյ մարդ, ամրողջ գաւառին հրաշագործ Սուրբը, ա-զօթասոյ Նարեկացին եւ ինչպէս տեսանք, տքնաջան Բանասէր վարդապետն էր: Հայուն, Թուրքին ու Քրիստոնեային համար, վար-դապետի հանդէպ յարգանքը, մեծարանքը կրօնական սրբացումի մը նշանակութիւնը ունէր: Ամէն օր, Հայ եւ Թուրք դիւղերէն հաւա-տացեալ հիւանդներու, կոյրերու, կոյրերու, Լուսնատներու խում-բեր, երնց Մատուցու աշխարհներով, Աստիցու նուէրներով վանք կը հասնէին բժշկուելու համար հրաշագործ վարդապետէն, չատեր ալ ծնկաչոք կրկրչելով կը մօտենային Սուրբին եւ, «Աղի առ վմա-հինս fոյ եւ երթ» Աւետարանի հաւատքով կը բուժուէին ու կ'ներ-թային:

Մեր վարդապետը սակայն, միայն ազօթքին չէր կապուած իր հիւանդները բուժելու համար: Անիկա Գիտական խորհուրդներով կը մօտենար իր հիւանդներուն: Կը տրմէնկր զգուշանալ չափա-զանցութենկ ամէն բանի մէջ: Ծանր աշխատանքէ, Գինեմոլութենկ, պապէն ու տաքէն, եւ մարմինին հաճոյք պատճառող ամէն Մոլու-թիւններէն: Խորհուրդ կուտար, ինչպէս մարմինը, նոյնպէս հոգին ու միտքը մաքուր պահել, հետու մնալ չար Նախանձէ, չար կիր-քերէ որոնք պատճառ կը դառնան զանազան հիւանդութիւններու, եւ այս բոլորը մաս կը կազմէին անոր Հրաշագործութիւններուն ու Համբաւին:

Այսպէս, անիկա Թուրքերուն հրաշագործ Էվլիան էր (սուր-բը) եւ վանքէն նեղս, անոր անշուք անհետկին նրրանցքը, Պրօպա-տիկէ Աւազանին վհնութիւնը առացած էր եւ չատեր կը բուժուէին առանց գինի տեսնելու:

(*) Ծանօթ Բարսեղ վրդպ· Պիճոյեանի խոշոր գէնքը, որով օգնութեան կը փութայ եղեր թուրքերու դէմ, գիւղի ժողովուրդը փրկելու համար: Մեր օրե-րուն տակաւին վանքին մէջ պահուած կր մնար, եւ մենք սարկաւագներս երբեմն փորձի համար կը գործածէինք:

Փառքը, Սալթանաթը չէր սիրեր, բայց վառքը իր եռեւէն կ'երթար:

Մեր պիւղը եւ ամբողջ Թուրք կէօսթերէն, շատ անգամներ կ'ունենար ձախորդ ու դժբախտ տարիներ, ինչպէս Թադաւորին Զուլումը, Հայկական նահանգներուն ջարդերը, հիւանդութիւն, Քօլերա: Այդ չար օրերուն համար, պիւղը հինէն ի վեր սովորութիւն ունէր վանքին մէջ հսկում կատարել եւ պիւղին չար կոմը Անգաստան պրատել: Հսկումի պօրքը եւ Անգաստանի օրհնութիւնը պիւղին համար խորհրդաւոր իմաստ ունէին: Աստուծոյ պատիժն է կ'ըսէին այդ օրերու դժբախտութեան համար: Երկինքէն կրակ կը թափէր պիւղին վրայ, Քօլերան կ'ապրէր, մանպապով կը քաղէր երիտասարդ կիներէ:

Ամբողջ պիւղը Զախում մը դալ կտրած, մեծ ու պզտիկ, Տէրտէրը, ծերացու վանք կը թափէին հսկումի համար, եւ պիշերային խոր լռութեան խաւարին հետ, Զարխափանի խորանին առջեւ, երիտասարդ կիներէն ծունկ չոքած եւ բազկատարած կը խնդրէին ի տեառնէ զողորմութիւն եւ ախտաց քժշկութիւն:

Ծունկի ծալելին հետ, մխացող հոգիներու սեւ ամպերու մէջէն, կը լսուէր մեր վարպապետի դող ձայնը, «Զարժանութիաս մահ տարաժամ... բարձ ի մէնջ...» (*) որ եւ ողեկոչումն էր նաեւ երկութեան ալիքներուն հետ կը տատանէին եւ երբեմն հոլանաւորեալ ամպ կ'երթային հանդչելու տառապող պիւղի երկինքին վրայ:

Պիւղին համար, Աստուծոյ պատիժներէն էր նաեւ չորութիւն տարին, որու վախճանը կ'ըլլար սով ու սրածութիւն:

Ապրիլ, Մայիս ամիսները կ'անցնէին առանց կաթիլ մը անձրեւի: Ծունկ ամիսը կը մտնէր որ ցանքի սկիզբան համար, «Յունիս, ունիսնէ՝ ունիս, չունիսնէ՝ չունիս» իմաստն ունէր: Ծորերն արտերը ու լեռներուն խոտերը կուլային, հոգպտրծը վիրը ծուռ, երկու ձեռքերը մէջքին, քար կտրած երկինք կը նայէր, մէկ տարուայ Օլուի Զօհռւիի կիսկը ու Ղամէքը օրէ օր չորնալու վրայ էր:

Ամբողջ պիւղը ու Թուրք կէօսթերէն, աչքերնին անկած հրաշալորձ մեր վարպապետի Անգաստանին կը սպասէին:

Ջերմեռանդ հաւատացեալներու թափօրը համակ Հաւատք ու Յոյս կտրած վանքէն դուրս կ'ելլէր դէպի լացող պիւղը: Թափօրին

(*) Ս. Յակոբի տօնին ծուխրուած շարական:

կ՚առաջնորդէր սրբակեաց վրդ֊ը իր խաչով ու Աւետարանով եւ ո֊րուն մաս կը կազմէին ամբողջ գիւղը, մեծ ու պզտիկ, Տէր֊ակը, Վարդապետ եւ կէսօթեքէն Թուրք գիւղերու Մօլլան ու Հօճան միա֊ցած Հայու Հաւատքին հետ:

Թափօրը խաչաձեւ ուղղութեամբ, խորհրդաւոր լռութեան մէջ, օրհնելով ամբողջ գիւղը կը հասնէր վերջին կայանը Գիւղամէ֊րու (*): Հոն, այդ հինաւուրց Հայ գիւղի խաչ քարերուն առջեւ կանգ կ՚առնէր Թափօրը, եւ ծունկի կուգար հողին ու քարին վրայ ու վտակին մէջ:

Ի՞նչպէս բացատրել այդ պահը, երբ վարդապետը Հոգեկան լեզուով ու արտ ամբողջական յոյզերով, աննիւթական ապրումի մը մէջէն կուգար իր արտառուչ օրհնութիւնը, «Օրհնեցի եւ պահ֊պանեցի երկիրս Անդաստանաս... պտղաբերութիւն տարուոյս...»: Ակռանէքի խաչը կաթիլներ կը պատրաստէին վարդապետի աչքերէն: Մեծ ու պզտիկ առջեւ գալած, անձկագին ու երկիւղած հետաքրքրու֊թեամբ կը նայէին Սուրբի աչքերուն եւ Ակռանի կատարին կու֊տակուած մութ ամպերուն:

Ո՞վ կրնար չափել հիմա, Աստուածային հրաշքի պերսպոն մեծութիւնը, երբ ապօթքի ու Հոգեկան ինքնարուխ պտիկումնե֊րու հետ յանկարծ կը գոռար երկինքը եւ սեղատարսի անձրեւը կ՚ողողէր ամբողջ գիւղը ու կէսօթեքէն:

Հայու գարաւոր Հաւատքը մեռայն կը չափէր այս հրաշքի մե֊ծութիւնը, եւ մեծ ու պզտիկ հաղարաւորներու ուրախութեան ճի֊չերու մէջէն, անձրեւին տակ թափօրը կը գրուէր եւ թագէ թագ Գոհարանական երկերով եւ բացատկութիւններով երկինքը կը թնդացնէին, – «վէր Ալլահըմ վեր, էֆիննիին թաղլասընա, վար֊դապետին դուշուսանա, վէ՛ր հա՛ վէ՛ր»:

Ամբողջ գիւղը ու մանր ալեկոծ ուրախութիւնները կ՚ըսէին մեր վարդապետին համար, «Դատարկութիւնը Աստուծոյ կը վայելէ, եթէ մեղքէ չվախնաս, պիտի ըսես որ Աստուծոյ չափ կատարեալ է»:

Անոր Հոգին երկինք մըն էր, որու սիւներն էին իր գործուր Հաւատքը, եւ Աստ անձը, խարտեաշ Ակռանպատուն մըն էր, Ալպա֊յին բոլոր Գեղեցկութիւններու, Սրբութեանց եւ Ակռանպութեանց:

(*) Աւերակ հայ գիւղերէն (տես, ատա, էջ 395):

Հոգիի գեղեցկութեան հետ, Արտաքինով գեղեցիկը (*).– *Պարթեւ* հասակ, *առոյգ ու հուժկու* կազմ: *Բարձր թիկունքի մը վրայ տիրականօրէն կանգնած ունէր նահապետական դլուխ մը, օժտուած վեհնոտակ ու հարուստ Մօրուքով, պատկառ ու խոշոր Աչքերով, որոնցմով Աստուածային վեհութիւն մը դիպած էր, եւ իր կենդանի հրապոյրով նմանութիւնը կուտար իր Մեծ վարպետին՝ Ճիստուի:*

Արտաքին դէմքի գեղեցկութիւնը, ուրիշ Շնորհք ու Միտօն կը կոչէր, ուղղակի ցոլացումն էր իր Հոգիի Մաքրութեան, Սրտի Անձուկեան, Անբասիր կենցաղին ու իր խորհուրդներուն արդուքեան, երբ ինքը ճշմարիտ Մուրճն էր, «Արդուն մսօք եւ ամպրօս խորիրդովք»ի:

Անոր հրաշագործ Մուրճի եւ արուեստին գեղեցկութեան համբաւը տարածուած էր դաւառէն դուրս մինչեւ հեռաւոր կեսարիոյ չէջանը եւ Թուրք կէօմիւրկ եւ Զէյթէկ եւ Աչար գիւղերը:

Մեր վարպետը Աճեսարանի հաւատարիմ պաշտօնեան էր: «Նրկ fու մէկ աչֆդ պատճառ կ'ըլլայ fու գայթակղութեան, հանէ զայն ու նետէ»: Աճեսարանի այս սկզբունքով էր անշուշտ, որ իր վեղարը ճակտէն վար կը պոկէր անոր կարմիր Այտերը եւ Հրապուրիչ խոշոր Աչքերը, թերեւս պայթակղութենէ հեռու պահելու համար զինք դիտող հաւատացեալներուն աչքերը:

Հետաքրքրական է գիտնալ անոր գեղեցկութեան համբաւէն վերցուած պրուպոնդէն մին:

Վանքի Տօնի օրն էր: Թուրք հարստահարի մը կինը, լսելով անոր Գեղեցկութեան ու Մուրճի համբաւը, կեսարիացին Թոմարպա վանք եկած էն Տօնին առթիւ վարդապետը տեսնելու:

Ժամերգութենէն ետք, վարդապետը հետաքրքիր ուխտաւորներու եւ գինք տեսնել փափաքողներու բազմութիւնը ճեղքելով, անտեսեալ ու ինքնամփոփ, վեղարը կէս դէմքին, կը վերադառնար իր սենեակը: Ինչպէս ինքը կը պատմէր.– (Հազիւ թէ մօտեցած էի սենեակիս դրան վերի սանդուղին, տեսայ թուրք սպայ մը եւ կին մը կը սպասեն: Երկու հայլ եւս առի, կինը սպային հետ ինծի մօտենալով ըսաւ, – «էֆէնտի, ավճ էտէրսինիզ, պիր ազ տուր»: Ես յանկարծակիի եկած կանգ առի, եւ թրքուհին նոքն ինծի դառ–

(*) Պատմագրիս հեղինակը, Թոմարզայ վանքին մէջ իբրեւ սարկաւագ աշակերտած է մեր Դանիէլ վարդապետին, 1903–1911 թուականներուն:

նալով բաւ, – «Ավփ էոէբսինիզ էֆէնտի, պիր ազ եուղիւնիւզիւ աչըն, պագաճաղըմ, սենին իւնիւնէ կէլտիֆ»: (*Կը նեղէք վարդապետ երեսդ քիչ մը լայ, որ նայիմ, քու համբաւիդ եկանք*): Վարդապետը ապշած այս անակնկալին առջեւ տեղի կուտայ եւ վերսրի ծայրը, վեր, դէպի ճակատը հաւաքելով, կը բանայ իր ճառագայթող դէմքը, որմէ հուր ու լոյ կ'արձակէ, իր դէմ արձանացող Թրքուհիի նայուածքներուն: Թրքուհին, պահ մը դիտելէ ետք, դառնալով վարդապետին կ'ըսէ, – «Եէքէր էֆէնտի եէքէր, դաբաու եուղիւնիւ, եարաուաճա դուբպաճ օլայըմ, տէտիֆէրիճիւէն տահա փազլա իմիշ, Ալլահ միլլէթինիէ պաղըշլասըն»: (*Կը բաւէ վարդապետ, կը բաւէ, դոյզ երեսդ, պատմածներէդ ալի է, առիւծոյին դուբպան ըլամ, Աստուած ազգիդ պարգեւէ*):

Ճահիլներուն բարեկամը եւ դաստիարակը.– *Որպէս վարդապետ, եկեղեցիի բեմէն քարոզելու համարձակութիւնը եւ սովորութիւնը չէր ունեցած, բայց իր խոնարհ ոճեակը խորհրդարան մըն էր, ճահիլ Հարոնեաններուն, Ակջիկոնեաններուն եւ Տղոց համար: Ճահիլ ազգը, յաճախ իրենց սերած ազջիկները առնելու համար, իրենց ծնողքներու որպէս միջնորդ իրենց վարդապետին կը դիմէին եւ իրենց փափաքին կը հասնէին: Տուներու մէջ նոր Հարսներ, եթէ դաս մը ունենային իրենց խակէտութիւններուն, Տալերուն ու Նեղերուն հետ, իրենց Տէրտերուն համար Հայր Սուրբին կը դիմէին եւ անիկա յուռ, առանց մարդ լմանալու, Սէրը, Խաղաղութիւնը կը հաստատէր իրենց մէջեւ: Ամենուն ալ Աստուածահայրն էր եւ ընտանիքներու մէջ անհամաձայնութիւններու, խռովութիւններու առեն, Հայր Սուրբը կը միջամտէր եւ տուներու մէջ հնազանդութիւնը կը սիրէր: Ամէն մարդ սերով մոխ կ'ընէր Աւոր հրամաններուն ու խօսքերուն:*

Ամերիկա Ղուրպէթ երթալիք ճահիլ ազգը, պիտը, իրենց տան օճախը ձգելէ առաջ, Հայր Սուրբին կ'երթային խորհուրդ հարցնելու, անոր Օրհնըքը եւ խրատները առնելու: Անոնց հետ կը խօսէր կէս մը կատակով, բայց միշտ համոզիչ ու դաստիարակիչ խօսքերով, կ'ըսէր.– «Եաւրուներս, երբ զուրպէթ (Ամերիկա) երթաք, իրարմէ հեռու մի ապրիք, իրարու օգնեցէք: Մաքուր կերէք, մաքուր ապրեցէք, մաքուր հագէք: Այնտեղ Պալտըրը ձըլդըմ, վիղը, քիթը երկայն, դեղնած երեսով ազջիկներ շատ կան, հեռու կեցէք անոնցմէ: Հոն կան ալծի ոտքերով (*), աչքերնին կապտայ, կատուի աչքերով ազջիկներ մի մօտենաք անոնց:

(*) Կ'ակնարկէ անոնց կօշիկներուն:

*Մի մռռնաք կոլապ աչքերով ձեր թաղի ապջիկները, կամ-ը նրանով ձեր նշանածները: Մեքենին բերեք երկաթի մալերով ձեր քայրերը, թռռնի պես ձեր հարսները: Միշտ յիշեցեք ձեր Պապակ նընները, Դարապաշ աչխարները: Ձեր Տօվլիշ Ղոչերը, Զիփ-իկ, Զիփ-իկ թռռնները, Տիվչները: Ամռռնաք ձեր Անանուռն Եայլայի կաթը, մածունը, պանիրը, թհնաի պօղօշ հացը: Ըլլայ որ մռռնաք, ձեր այնքան Շիրին վանքը, ձեր սիրելի Դանիէլ Հայր Սուրբը: Այս խօսքերս ձեր ականջին օղներ ըլլայ: Թաղի (*) լեզուն սորվեցեք, բայց Աառուծոյ տուած ձեր աւիա լեզուն մի մռռնաք: Մի մռռնաք ձեր Անծնդի, Բարձրի արտերը, Արօրը, Խոփը: Շատ մի ուշանաք, երբ Սիլայի ուղաք՝ չուտ տարձեք: Դալէ առաջ լինել պրծեցեք, եթէ սիրած ապջիկնիդ ունիք, ես ձեզի կը նշանեմ, օր մըն ալ կուգաք, չորս տաքերով կ'ընեմ: Պահն ալ, Տէր Պօղոս պահն ընել չեմ տար, ես կ'ընեմ: Հայտէ՛ եավրուալրիմ, Աառուած հետերնիդ ըլլայ, տեսնամ ձեզի, ձեր Հայր Սուրբը մի տեսնեք: Ցետոյ տոքի եղելով, բարձր ձայնով կ'երգէր, «Ձաւնապարի բարի Քրիստոս... Առաջնորդեա...»: Մեծ պահքի օրերու առաուտն ժամու երգը: Տղաք երթայ Հայր Սուրբին ձեռքը կը պաղնէին, Հայր Սուրբն ալ անոնց աչքերէն պաղնելով, հետերնին կ'երթար մինչեւ վանքին բակի դուռը:

Տղաք, Դարպէթի մէջ միշտ կը յիշեին երթայ Հայր Սուրբին խօսքերը, քանի կը յիշեին, այնքան երթայ արտերուն մէջ կ'աւելնար երթայ սէրը, պիտին եւ երթայ տուներուն հանդէպ:

վաւիֆէն դուրս, արտի, կալի աշխատաւիֆի մարդը, միշտ իր հօտին հետ– Դանիէլ վարպապետը մեր Հրաշքի ու ապօթքի Սուրբը չէր, այլ նաեւ արտի, կալի աշխատաւորի մարդը, եւ երբ այդ չանացած է օգտակար ըլլալ իր ժողովուրդին, եւ ունէր դրուագները:

Մեր օրերուն Հայեի թաղի մէջ կը պտռւէր Խաչատուր Էմմի Թամատեանը, որ ապքառ Զիփ-իճի էր եւ միշտ մէկ գործ եղ կ'ունենար իր արագ հերիւրու եւ մէկ տալ՝ արտերէն օրանը կալ բերելու համար: Շատ անգամ նընները մէկը յայնելով արօրին տակը կը պառկէր եւ կամ Օրան կրող տալերուս լուծին տակը պառկելով՝ տալը կէս ճամբան կը ձգէր:

(*) Օտար լեզու:

*Անգամ մը նոքին Խաչատուր էմմին սայլին վրայ օրան բեռ-
ցուցած վանքի նռեւի իր արտէն կ'ուզէ պիւղ դառնալ: Իր մօտ կը
դանուի իր մէկ հատիկ տղան Կարապետ հարսը՝ Հէյոյը: Սայլը
վանքի պայիրէն վեր կելլելու ատեն, եղնիկէն մէկը կը յոդնի եւ վե-
րէն կը պառկի եւ սայլը կը մնայ համրուն դէմ տեղը: Խաչատուր
էմմին, նոր հարսը Ղէյմիշ չըննի սայլը հարսին հետ հրելով պա-
յիրէն վեր հանել: Կ'ապաչէ եղանը տոքի կելլելու համար, «Վատէտ
առնում սիրամ եզրս, տապշախտ ուտեմ, ոտքի ելիր մէկ պայիրիդ
մնաց»: Անօգուտ, եզը պառկած տեղէն չելլեր: Վանքին կալը պա-
յիրին վրայ կը գտնուէր: Խաչատուր էմմին յոյսը կտրած, դէպի
վեր վանքին կալը կ'ելլէ, ուր կը գտնուի Դանիէլ Հայր Սուրբը, որ
Զրահնեբուն հետ օրան կը հապճէ: Հայր Սուրբը, հետուէն կը տես-
նէ Խաչատուր էմմուն, դիտէ անոր ոտքատ ըլլալը եւ կը հարցնէ, –
«Ի՞նչ է ցորէն խաչատուր էմմի, վերուշացիցեր ես: – Ինչ ըլլայ
Հայր Սուրբ Եավրում, կ'ըսէ Խաչատուր էմմին, պայիրին դէս տե-
ղը հատանք եղը լուծին տակը պառկեցաւ, հարսիս է, նոր է, Ղէյ-
միշ չեմ ըներ: – Հէյէ էկօ տեսնուր խաչատուր էմմի, պան մը կէ-
նէիք կ'ըսէ Հայր Սուրբը, եւ Խաչատուր էմմին առնելով ակռան
քով կ'իջնէն: Հայր Սուրբը վնասը դլխէն կը հանէ եւ ձուպան
ալ հանելով, հէյէ տուբ հոտ կեցէք կ'ըսէ: Պառկած եղը լուծի տա-
կէն քակել կուտայ, եա՛ Յիսուս, եա՛սուրբ ըսելով, կուծքը յո-
ծրին կուտայ, եւ Խաչատուր էմմիյին դառնալով կ'ըսէ, – դուն
լծուած եզը բշէ, եւ սայլը մէկէն տեղէն շարժելով մէկ շունչով
պայիրի տեփէն կ'ելլէ:*

*Խաչատուր էմմին, հարսին դառնալով կ'ըսէ, – Եավրում,
թէէրին հոեւը բար մը դիր որ եզը հանգչի: Յետոյ Հայր Սուրբին
դառնալով կ'ըսէ – Հայր Սուրբ եավրում, կարգիդ դուրպան ըլլամ,
ի՞նչ կ'ըլլար եէրէ պաթասընա մէրիդ շահարը (*) բեզի պէս հինգ
տղայ ալ ծնէր:*

*Ամառուան Մանպոլի ու Փեամ ամիսներուն, վարպապետը
կը տեւանէ վանքի Մանպոլ ու Փեա քարոզ Զրահնեբուն հետ: Իր
տեւ Զրահնեի երկու վէհերը զօրին տակը տեղամած, բնեբը օդա-
ռած, Մանպոլ քաղաքները ձեռք տալու, եւ Փեա քարոզները
հետ օձը առնելու մրցումի կը մտնէր եւ միշտ ալ տաղնուիները
կը շահէր: Թերեւս այս խոկ էր պատճառը իր Պոլսոյ կոչմին,*

(*) վարպապետին մօրը տեւուրը:

Գեղեցկութեան, վայելուչ արտաքինին, կամքի Աչտերուն, փայլուն ու պայծառ աչքերուն:

Գիւղի իրիկուան ժամու կոչնակին հետ, հարիւրաւոր ըղձանալ, հարս ու ապչիկ երբ տուն կը դառնային վանքի Պալընկի ճամբայէն, մեր Դանիէլ Վարպետը, այդ ուրախ ու զուարթ խումբին հետ էր, մինչ անոնք կ'երգէին.

Ջեռիս հինէն չամուր էրին
Էշկիս սիւրմէն էօմիւր էրին,
Քիւշնայիս արտը ցոր հարս էրին,
Ի՞նչ զօր կ'ըլլայ եղեր քիւշնա ֆաղիլը
Քիւշնայիս արտը ցոր հարս ըլլալը: (*)

Կարապետ վրդ. Հազարեան (Առաքելեան).– (1895–1915) *վարի Թաղեցի Հազարեան կամ Հազարշահեան Գերդաստանի զաւակն էր վանքի այս վերջին Տեսուչը: Անոր Հազարշահեան գերդաստանի ճիւղը կը հասնի մինչեւ 1578 Թուականներուն Թոմարտա վանքին Առաջնորդ Մշեցի Առաւածատուր Եպս. Հազարշահեանի Գերդաստանը* (տես, աստ էջ 440): *Կարապետ վրդ. որպէս տիրապետ Յակոբ եւ սարկաւագ, իր նախնական ուսումը առած է վիմի վանքին մէջ եւ եղած է Փոքրաւարը եւ Սարկաւագը վանքի Տեսուչ Կարապետ վրդ. Շահինեանի:*

Տեսուչ վարպետը, դնահատելով Յակոբ Սարկաւագի կարողութիւնը, իր մահուան անկողնին մէջ կտակ կ'ընէ, որ իր մահէն եւթ, Յակոբ Սարկաւագը կոչուի իր անունով եւ վանքի Տեսչութիւնը անոր յանձնուի: Կեսարիոյ Առաջնորդ Տրտատ Եպս. Պալեան, 1898 թուականին, յարգելով վարպետին կտակը, Յակոբ սարկաւագը կը ձեռնադրէ Կարապետ վարպետ անունով եւ վանքի Տեսչութեան պաշտօնը անոր կը յանձնէ, որ վարեց մինչեւ 1915 տարագրութեան եւ իր Նահատակութեան թուականը:

Կարապետ վրդ. իրեն յանձնուած դործը խոհեմութեամբ վարեց եւ երբեւ չինարար յարգուած էր Կեսարիոյ եւ Եվէրկիի շրջանի ազանէրէն եւ իր ժողովուրդէն: Իր օրով վանքի Տնտեսական կեանքը ունի զարգացում, ուժ առաւ Երկրագործութեան եւ

(*) 1915 տարագրութեան ամիսներուն, գիւղէն մինչեւ Հալէպ, ճամբու երկայրին վարպետին տարած զոհաբերութիւններուն եւ ցոր մսհուան մասին, տակաւին պիտի անդրադառնանք:

Ոչխարատուծութեան: Կը պահէին 6–7 ղոյղ նշխար, եւ արտին ու կալին մէջ կը լծէին 5–6 լուծ եզ, ինչպէս ցոյց կուտայ իր օրուան վանքին կալի պատկերը, չրջապատուած Զրախներով (տես, աստ էջ 1055, պատկեր 146), լուսանկարուած 1909 թուականին:

Վանքը իր օրով կը պահէր առանձին Տաւրոս Սիւրիւ իր Զոպաններով եւ 10–12 Զրախներ արտ ու կալի աշխատանքներուն համար: Ունէր մխիթարական կազմակերպեալ վիճակ, եւ որպէս մխիթար կը պտուէին Յովհաննէս Վրդ. Վահրատեան, Գէորգ Վրդ. Պօյաճեան, Եղիա Վրդ. Դերձակեան, Դանիէլ Վրդ. Բալուեմեան: Երէք Աւագ Սարկաւագներ, Ստեփան սարկ. Տօնիկեան, Յարութիւն սարկ. Մարկոսեան, Յովհաննէս սարկ. Թորոսեան (պատմագրիս հեղինակը): Վանքին մէջ կը պահէր նաեւ ժառանգաւորաց վարժարան մը 25 պիչիօմիկ աշակերտներով, երէք Մայրապետ, երէք Տնտես եւ Զրախներով մխային ունէր քան 50 հոգի:

Կարապետ վարդապետի ձեռնադրութեան առաջին տարին, Պալեան Սրբազան կ'որոշէ Թոմարզա վանքին մէջ բանալ ժառանգաւորաց վարժարան մը, ուր պիտի ուսանին չրջակայ քաղաքներէ, պիտակի հատաքուած որբ աշակերտներ, եւ իրենց ուսումը առնէր Լաք, պիտի վերապատրաստուին ծննդավայր ուր պիտի պաշտօնավարեն որպէս Քահանայ, Ուսուցիչ եւ Վարդապետ:

1899 Թուականին Պալեան սրբազան իր այս ծրագիրին ընթացք տալու համար, Տնօրէնի պաշտօնով կը դրկէ Կեսարացի Մկրտիչ Ենովքեան անուն Փրանսադէտ մտաւորական մը: Կարապետ վարդապետ ալ իր կարգին չրջակայ գիւղերէն կը հաւաքէ 25 հատ որբ աշակերտներ եւ 30 հատ ցրուկիօմիկ աշակերտներ գիւղէ չորս թաղերէն: Ուսուցչական կազմ կ'ունենայ Թոմարզացիներ Պետրոս վարժապետ Մատոզեան, Մինքայէլ վարժապետ Սիմոնեան, Դանիէլ Վրդ. Բալուեմեան: Պետրոս (վարժապետ) Մըսըրեան (ակօլիւթիւկի), իրրեւ այդ խումբին ուսանողը, իր յուշերուն մէջ կը պատմէ: 1900 Թուականին դասերը սկսանք: Տնօրէնը ուսուցիչը, հակառակ իր գիտական հմտութեան, կրօնասէր էր մարդ հաւատարակչութիւնը: Դասաւանդութեան մէջոցին, երբեմն կուլար, երբեմն կը խնդար առանց պատճառի: Անգամ մը կ'ածելէր իր մօրուքի կէսերնիրը, ուրիշ անգամ մէկ ականդն կ'ածիլէր եւ այսպէս աշակերտութեան ծագրանքին առարկան դարձած էր:

Կարապետ վարդապետ ասկուտած՝ Տնօրէնը կեսարիա կը վերադարձնէ, եւ ժառանգաւորացը կը չարունակէ իր խոհ

միջոցներով: Պալեան Արքային ի սպառ կը հրաժարի իր պրոշմէն, իր ծրագրի դրծադրութիւնը ձգելով կարապետ վարդապետին, որ երբեմն մատակարար Տեսուչ եւ Ինամակալ ժառանգաւորացն, չարունակէց իր բնդմնաւոր կեանքը 15 տարիներ: Տեսաւ կարող դէմքեր կեսարիոյ Առաջնորդական թեմի վանքերուն, Դպրոցներուն եւ Եկեղեցիներուն: Պատմագրիս հեղինակը եղած է այդ չրջանի ժառանգաւորացի աշակերտներէն:

Պալեան Արքային այս ձեռնարկին համար, առ ի երախտագիտութիւն, կարապետ վրդ. հետեւեալ նամակը կը գրէ Պոլիս Մաղաքիա Օրմանեան Պատրիարքին:

Ամենապատիւ
Տ. Տ. Մաղաքիա Ս. Արքեպ. Օրմանեան
Արժանիրնտիր Պատրիարք Համայն Հայոց Թուրքիոյ
ի Կ. Պոլիս

25 *Յունվար* 1900
Ի վանս Ս. Աստուածածնի, ի Թօմարզա

Ամենապատիւ Սրբազան Տէր

Կեսարիայ վիճակներէն Թօմարզա գիւղիս Ս. Աստուածածնի չքնաղ, բայց աղքատիկ վանուց մէջ դպրոցի մը հաստատութիւնը արդէն փափաքելի էր ի վաղուց, սակայն Ս. վանուցս նիւթական անձկութիւնը անյաջող թողած էր իրագործել մեր փափաքը:

Վիճակիս Առաջնորդ Գերբ. Տ. Տրդատ սրբազան հօր ազգային դաստիարակութեան նկատմամբ միշտ ցայսօր ի գործ դրած հայրական խնամք եւ հանրածանօթ բարեգործութիւնը պնդրանալի էր արդէն: Նորին սրբազնութիւնը մեր գիւղի եւ շրջակայ գիւղորէից ժողովուրդն ալ այս բարեմասնութեան մասնակից ընելու նպատակաւ, ներկայ ամսոյս սկիզբը բարեհաճեցաւ ժառանգաւորաց գիշերօթիկ Ընծայարան դպրանոց մը հաստատել Ս. վանուցս մէջ, որ կը բաղկանայ տասնեւ երեք աղքատիկ ուսանողներէ, որոնց չորսը գիւղիս չորս թաղերէն են, իսկ ինը աշակերտք շրջակարնակ գիւղերէ եւ որոնց համար պէտք եղած գրեանք եւ այլ դպրոցական պիտոյք ձրիաբար կը հոգացուին Առաջնորդ Սրբազան Հօր կողմանէ:

Ուստի Նորին Սրբազնութեան ի գործ դրած սոյն հայրական բարերարութիւնը ազգովին երախտապարտ կացուցած է զմեզ եւ ո–րոյ համար մեր նուիրական պարտաւորութիւնը սեպհցինք մեր ջերմ երախտագիտութիւնը յայտնել առաջի Ջեզ Ամենապատիւ Սրբազնութեան:

Փաջայոյս ենք որ արդիւնաբեր ապագայ մի պիտի ընծայէ սոյն Ընծայարանը, որով ազգը արժանաւոր եւ անմնուէր եկեղեցականներ տեսնելու բաղդը պիտի ունենայ շնորհիւ եւ օժանդակութեամբ Հայրական Ս. Օրհնութեանդ:

Որուն մնամ միշտ ցանկացող, համբուրիւ պատուական

Ա. Ծ. ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՐՆՂԱՅ ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ (*)

Վարդապետը, 1915 տարտղնումեան ժառանգեն Հալէպի և–զնդքը խանին մէջ անակը մնացած է, իր մօտ ունենալով իր Սար–կաւագներէն Տաճեան Տօնիկեանը, ուր երկուքն ալ կը վախճանին չատ զժբախտ վիճակի մէջ եւ կը թաղուին Հալէպի Ազգային գե–րեզմանատունն:

***

Ինչպէս իր անուան եւ իր գործին հանդիսականք, հետեւեալ բանաստեղծութիւնը գործն է նաեւ Թոմարզա վանքի յաջորդող աշակերտ Զամախչեան Տիար Գաւրիէլ Յ. Աճեանեան, ձօնուած որպէս Յուշարձան եւ Ուխտ վանքի վարդապետանոցին, որոնք եղած են իր դաստիարակները եւ ուսուցիչները:

Յիշեմ ձեր աւուն,
Գործով մնայուն...
Ո՛վ դուք փառաւոր...
Լուսաշող հոգիք,
Սրբութիւնք սրբոց
Սուրբերու մօտիկ...:

Ծնրադիր կ'ուխտեմ...
Յաւերժ, պիտ գործեմ,
Յաւերժացնելու
Գործ թէ՛ ձեր աւուն:
Կ'ուխտեմ յաւիտեան
Ի խորոց մեր հոգւոյն:

(*) Կարապետ վարդապետի նամակին այս հարազատ պատճէնը, պատմագրիս հեղինակին կողմէ ձեռք ացուած է Պոլիս՝ Պատրիարքարանի թղթածրարներուն մէջէն:

⁂

«Եւ զհոյդ ի հոյոց՝
Քեզ մատուցանեմք»,
Դարձեալ տոկոսով՝
Քեզ հատուցանեմք:
Ո՛վ դուք երկնայինք...
Ի սրբոց պաշտելի...
Ուսեալ վարդապետք,
Աշկե՛րտ Յիսուսի:
Կ'ուզէինք ըսել...

Դա չէ՛ կարելի...,
Ունինք մեծ ձեզ պարտք
Մեծ ու ահռելի...
Փալփլուն դէմքեր...
Գործով՝ լուսատու...
Մտքով՝ խորախոհ...
Սրտով՝ հեզ ու սուրբ:
Հոգւով՝ վերացեալք...
Վարքով Սուրբ ու Սուրբ:

⁂

Սարգիս եւ Բարսեղ,
Կերտողք տաճարին,
Տաճար հրաշակերտ...
Զտունն Աստուծոյ...
Սբ. Երրորդութեան...
Պատիւ հայութեան:
Զվանքն ի՛ Թոմարզա

Սուրբն Զարխափան:
Վանահայր դու վանքին
Կարապետ Շահինեան,
Յովհաննէս Մեղուաջան,
Որք հանգեայք դուք ի՛ տէր
Խաղաղիկ ու հանգիստ:

⁂

Նահատակք յեղեռնին...
Դանիէլ Բազումեան,
Գէորգ Պօյաճեան,
Կարապետ Հազարշահեան
Առաքելեան Մակաւուն:
Միաբանք ընդհանուր...
Մարգրիտ սուրբ անուն: (*)
Հիւսնիք մեծ դափնի,

Պսակն անմահից,
Ձեր լոյս ճակատին
Զոհերուդ թուրքին...
Ոսոխն հայկազնի...:
Ի ծաղկեանց վարդի,
Մանուշակ, շուշան:
Լոյսէն լուսինի,
Շողէն արեգի:

(*) Իր օրուայ վանքի Մայրապետը:

ՀԻՆ ԴԱՐԵՐԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

ԲՆԻԿ ԹՈՄԱՐՋԱՑԻ ՓԱՀԱՆԱՆԵՐ, ԿՈՒՍԱԿՐՕՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐ, ՍԱՐԿԱԻԱԴՆԵՐ, ՈՐՈՆՔ ԹՈՄԱՐՋԱՑԵՆ ԴՈՒՐՍ, ԿԵՍԱՐԻՈՅ ԱՒԱՁՆՈՐԴԱԿԱՆ ԹԵՄԻՆ ԵՆԹԱԿԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒՆ ԵՒ ՎԱՆՔԵՐՈՒՆ ՄԷՋ ՊԱՇՏՕՆ ՎԱՐԱԾ ԵՆ:

Գրիգոր Խահանայ (գրիչ) ի Տուխարծու (··· 1206 ···)– *Թոմարցոյն այս գրիչ քահանան, իր գրած մէկ ձեռագիրը Աւետարանը կ'ուսարտէ կեսարիոյ գաւառի Հոչակաւոր Ս. Կարապետ վանքին մէջ* (տես, աստ էջ 601):

Ղազար Խահանայ (ի գեղն Տուխարզա)·– (··· 1705 ···) *Այս գրիչ քահանան նաև, իր ձեռագիր Աւետարանը գրած է 1705 Թուականին կեսարիոյ Տէրէվանք գիւղի Ս. Սարգիս վանքին մէջ* (տես, աստ էջ 529):

Բարսեղ Խահանայ (գրիչ)·– *Հաւանարար 1700 Թուականներուն, Տոմարցոյն այս բազմաչխատ գրիչ քահանան նաև, ուրիշ ձեռագիրներու կարգին գրած է չարականը իր ծննդավայրին դուրս, կեսարիոյ շրջանի վանքերուն ու եկեղեցիներուն մէջ, ուր Թէ իբրեւ գրիչ եւ ուսուցիչ պտուաած է* (աստ էջ 531):

Միհայէլ Վրդ. Տէր Կարապետեան (*ազգուն Գարբիլեան*)·– (1850–1875) *Հայեկ Թաղեոյ Տէր Կարապետեան Գերդաստանի զաւակ այս Թոմարցոյն վարդապետը, իր նախնական ուսումը Թոմարցա վանքին մէջ առնելէն ետք, Ս. Կ. վանքին որպէս միաբան վարդապետ կը ձեռնադրուի եւ կը տառնձնէ վանքի Առաջնորդական փոխանորդի պաշտօնը: Այդ Թուականներուն, Ս. Կ. վանքը Գժտութեան, պայքարի ու կռուի կեդրոն դարձած է, եւ իւրաքանչիւր վարդապետ Թէ եպիսկոպոս, կեսարիոյ ազաներէն իրենց պաշտպանը ունէին: Մեր վարդապետը իր Թշնամիներէն նախանձի արկիւնք կը Թունաւորուի եւ կը վախճանի: Մեր օրերուն իր տապանաքարը կը տեսնէինք վանքի միաբաններու գերեզմանատան մէջ:*

Եղիա Ծ. Վրդ. Դերձակեան·– (1880–1903) *Ծնեալ Կիւրկկի այս վարդապետը կը պատկանէր Թոմարցոյի վանքի միաբանութեան: Երկար տարիներ իբրեւ քարոզիչ Իզմիրի եւ Պոլսոյ շրջանի եկեղեցիներուն մէջ ծառայած է: Մենք զինք կը կոչէինք սաղրդ*

վարպապետ, ականջը ծանր կը լսէր: 1903 Թուականին, իր ծերութեան տարիքին Թոմարտպա վանք դարձած էր: 1904–ին վախճանեցաւ ու հոն Թաղուեցաւ:

Տէր Յարութիւն Խահանայ Ձիլովեան.– (1875–1900) Այս քարէք մուսուրական քահանան, նախ երբեմն ուսուցիչ կը պաշտօնավարէ Տաշխան փոքր Հայ գիւղի վարժարանին, յետոյ երբեմն Քահանայ կը ծառայէ տեղւոյն Ս. Աստուածածնի եկեղեցին: 1900 Թուականին կը վախճանի եւ կը Թաղուի եկեղեցիի բակին մէջ:

Տէր Կարապետ Խահանայ Պանաֆէյիշեան.– (1875–1895) Ժամու Թաղէն Պաճաք Քէյիշեան Գերդաստանի այս պատկը, նախ որպէս ուսուցիչ կը պաշտօնավարէ Ակօլիւալիւ փոքր Հայ գիւղին մէջ, յետոյ քահանայ կը ձեռնադրուի տեղւոյն Ս. Փրկիչ եկեղեցիի համար, եւ կը ծառայէ մինչեւ 1900 Թուական: Կը վախճանի եւ կը Թաղուի տեղւոյն եկեղեցիի բակին մէջ:

Կարապետ սարկաւագ Պարսամեան.– (1895–1916) Վերի Թաղէն Պարսամեան Մեծ գերդաստանի պատկն էր: Երեսպէտ մեկնած է 1906 Թուականին, ուր Ս. Յակոբի վանքին մէջ երբեմն մխիթարեան Սարկաւագ՝ ծառայած է երկար տարիներ: Իր պարկեշտ եւ հանդարտ բնաւորութեան համար սիրուած էր վանքի մխիթարեանց կողմէ: 1916 Թուականին վախճանեցաւ իր երեսատասներորդ տարիքին մէջ: Թաղման արարողութեան ներկայ գտնուեցաւ Պատմագրիս հեղինակը, եւ երբեմն հանդուցեալի հայրենակիցը, Թաղման հանդէսին բառաձայն պաշտօնը լինել արուեցաւ լուսարարապետ Դաւիթ վարդապետի առաջարկով: Մարմինը ամփոփուեցաւ Ս. Յակոբի մխիթարեանց գերեզմանատան մէջ:

Տէր Աբգար Խահանայ Ղըրճիկեան (Մըղրըեան).– (1895–1915) Մահիան Ղըրճիկեան այս երեսատասներորդը, իր ուսումը Թուականի վանքի ժառանգաւորացին մէջ առնելէ ետք, ուսուցչական պաշտօնով մեկնած է Տաշխան փոքր Հայ գիւղը: Ցետոյ Քահանայ ձեռնադրուած Պալեան Սրբոցդանէն տեղւոյն եկեղեցիի անուան, յաջորդելով Տէր Յարութիւն քահանայ Ձիլովեանին: 1915 Թուական, սարսափի այդ օրերուն, Իվէրկիլ մէջ բանտարկուեցաւ եղած է Պատմագրիս հեղինակին, միասին քալելով եկած ենք մինչեւ Հալէպ, ուր վախճանած է շատ Թշուառ վիճակի մէջ:

ՊԱՏԿԵՐ 202.— Տճր Պետրոս Քահանայ Ագարեան (Մամբրեան):

Տէր Պետրոս Քահանայ Ագարեան (*Մամբրեան*).— (1897–1940) *վերջի Թաղեցի Ագարեան Գերդաստանի պատկին է: Նախնեան ուսումը առնելով Թոմարզայի Ազգային Առհավեան վարժարանին մէջ, որկէս ուսուցիչ կը պաշտօնավարէ անդրդին վարժարանին մէջ: Տիրացած ըլլալով բարձր ուսման եւ եկեղեցական երգեցողութեան, 1897 Թուականին Առնիան Եպս. Ամատալեանի ձեռքով Քահանայ կը ձեռնադրուի Կեսարիոյ Ս. Սարգիս եկեղեցիի անուան: 1915 Թուականին տարագրուելով կը հասնի Հալէպի ազնապատները իրեն հայրենակիցներուն մօտ: Յետոյ մաս կը կազմէ գէպի մեռնիլ ծով Մաա՛ն կոչուած դիւղը աքսորուած 36 քահանաներու խումբին: Զինապարտէն եաթ կ'անցնի Միացեալ Նահանգները եւ Քահանայական պաշտօն կը վարէ Տէթրոյիթի Ազգային եկեղեցիի մէջ: 1940 Թուականին կը վախճանի եւ կը թաղուի Տէթրոյիթի ազգային գերեզմանատան մէջ:*

ՊԱՏԿԵՐ 203 — Սմբատ Ծ. վ.դ. Սալպաճեան

Սմբատ Ծ. վարդապետ Սալպաշեան.— (1900–1942) *վանքի Թաղեցի Սալպաշեան (Տէրտցունեան) Գերդաստանի այս պատակը, վանքին մէջ նախնական կրթութիւնը առնելէն ետք, Պաւեան Սըրբազանի կողմէ, մէկ օրուան մէջ Սարկաւագ եւ Վարդապետ կը ձեռնադրուի, եւ Ս. Ի. վանքին որպէս մխարան կը պաշտօնավարէ եւ կը առանձնէ Առաջնորդական փոխանորդութիւնը, եւ կը չարունակէ մինչեւ տարադրութեան թուականը:*

Նախ քան տարադրութիւն, Ս. Կաթողիկոս վանքէն նեռս, եւ 1915 Թուական սեպ. օրերուն կեսարիոյ եւ Իվէրէկի բանտերէն դէպի տարադրութիւն ճամբու ելկայնքին մինչեւ Օսմանիյէ կայան, վարդապետի աքսորականի կեանքը կապուած է պատմագրիս Հեղինակի կեանքին հետ, որու պատմութեան պիտի հանդիպինք: Վարդապետը Օսմանիյէէն տարադրուած է եւ հասած Հալէպ Իտլիպի չըր–

ջաններըը, յետոյ Մաա՛ն աքսորուած 36 քահանաներու խումբին մաս կազմած է։

Զինադադարէն ետք, 1919 թուականին Պոլիս կ՚ներթայ եւ պատրիարքարանի կարգադրութեամբ կը վերադառնայ Ս. կարապետ վանք, ուր կը սահանձնէ վանքին մէջ հաւաքուած որբերու եւ որբեւայրիներու խնամքի հոգը, օգնական ունենալով կեսարիոյ Առաջնորդական փոխանորդ Տէր Սեդրակ քահանայ Պուրմայեանը։

1940 թուականին Պէյրութ վերադարձաւ եւ ապաստան գտաւ իր եղբօր երկու զաւակներուն մօտ։ Վարդապետը, Սարաճեան Պետրոս կաթողիկոսի մէջոցաւ վտարեցաւ Անթիլիասի վանքին մխթարեան գառնալ եւ առ այս վճարեց 40 Օսմ. դեղին ոսկի Անթիլիասի վանքին։ Վանք մտնելէն երեք օր ետք, վանքի կաթողիկոսական փոխանորդ Եպիշէ Եպս. Կարոյեան, կը նեղէ վարդապետը եւ կ՚առաջարկէ իր ունեցած բոլոր դրամները վանքին յանձնել։ Հիւանդկախ ու ծեր վարդապետը չուտ կը նեղուի Կարոյեան արքեպանի բռնած դիրքէն եւ չորս օր ետքը, ժամերգութեան պահուն կաթուածահար կեանին կ՚ինկնայ։ Կրկին իր եղբօր զաւակներուն մօտ դարձաւ եւ անկողնոյ երկու տարի եւս տպրելով վախճանեցաւ 1942 թուականին։ Հանգուցեալի մահէն ետք, աշխատեցանք մարմինը ամփոփել Անթիլիաս վանքի մխթարեան գերեզմանատան մէջ, բայց մեր ժեստերնիք Պէյրութ Ազգային գերեզմանատան մէջ։ Թաղման հանդէսին նախագահեց Խոր. Արքեպս. Ալճապահեան, եւ թաղումէն անմիջապէս ետք, հանգուցեալ վարդապետի արծաթեայ Լանջախաչը, իր եղբօր զաւակը Խորովբ եւ Տիկնոջ Հայկուհիի կողմէ որպէս նուէր յանձնուեցաւ Խոր. Սրբազանին։ Ասոր, նոյն խաչը կը կրէ Անթիլիասի վանքի մխթարեանները Ղեւոնդ Եպս. Զէյդեան։

Սմբատ վրդ. առ ի պնահատութիւն իր աշխատանքին, 1924 թուականին էջմիածին Գէորգ Ե. կաթողիկոսէն Լանջախաչ կրելու կոնդակով արտօնութիւն կը առնայ, որու պատճէնը կուտանք յաջորդ էջի վրայ։

Սարգիս վրդ. Պչագլեան.— (1900–1915) *Պչապլեան ծանօթ Գերդաստանի այս զաւակը, վանքին մէջ իր ուսումը առնելէ ետք, 1885 թուականին Ս. Կ. վանքին որպէս մխթարեան վարդապետ կը ձեռնադրուի ու հոն կը ծառայէ։ 1890 թուականին, երբ կեսարիա Տէրէվանք գիւղի Ս. Սարգիս վանքը, Զէյթունցոց կեդրոնը կը պառնայ եւ վանահայրը Դանիէլ վրդ. Բարսեղեանը որպէս Յեղափո-*

ԳԷՈՐԳ ԾԱՌԱՑ ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԵՒ

ԱՆՀԱՍԱՆԵԼԻ ԿԱՍՕՔՆ ՎԱՍՈՒԵՈՑ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՊԵՏ ԵՒ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԾԱՓԱՂՈՑՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ՀԱՄԱՅԶԱԿԱՆ. ՆԱԽԱՄԵԾԱՐ ԱԹՈՌՈՑ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՄԱՑՐ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՍՐԲՈՑ ԿԱԹՈՒՂԻԿԷ. **ԷՋՄԻԱԾՆԻ** թուղթ տպագրեալ ի տ. Ամեն վարդապետի Ասլխան, վանահօր Ս. Կարապետի վանացն Կիրակոսի, հաստատեալ մերայ Սրբազնագ ոչխոյ եւ Օրհնութեան Հայրապետական կնիքն:

Գիրս ուղղագրի Կաղդեական ազգագրեալ ի Կ. Կիւղաց Հայոց յայտարար-ժողովոյն, որ ի 24 սեպտեմբերի 1923 թ. 659 յամառն ատեն յայտ առնէ, եւ Ցրօնեան Ազգային Ազգային կեդրոնական վարչութեան ընդդէմ ի մէջ վարչապետին Զէկ ուած տրուած եւ ազգօգուտ ճառագրուած:

Սորա առնի Հայրապետական կնիքն ընդ ստորագրեալ գիրս հաստատեալ ունի Զէկ Ծրագրեան Կոտիզ գանձատուն յանգամանք վաճառ կրելոյ ի կնքադրէ:

Հաստատի եւ վարչապետական կիսի Զէկ ի խորհուրդ կոչ եւ ետ հանդերձեալ հաստատութեամբ առ անոյշ Աթոռ Ս. էջմիածնի եւ ծառայիչ ամենայն արհեստաւորաց եւ հաստատութեամբ ի պատճառս եւ Զէկ հաստատութեան վանդակ եւ Ազգային կիսի եւ ի գիտութիւն գրելոյ ամենայն Ս. էջմիածնի, որպէս եւ կնքս հաստատեալ ազգասիրաց:

Ոչ լիցի ոք ապօրէնել ի սիւ եւ օրհնեալ ի մէջ Ազգի:

ի 11 յունուարի 1924 ամի
թուոյ տեառնից. №3248
ի Հայրապետական Աթոռ Ս. էջմիածնի
Արտագրեալ ս. Աթոռ Ս. էջմիածնի

ի վաղուց շատ

թ. 25.

խական կը ձեռնակալուի ու կ'ուզուրուի, Պալեան Սրբազան չատ լուրջ ու խոհեմ կարգադրութիւամբ, Սարկիս վարդապետը Առաջնորդական վոխանորդ կը դրկէ Տէրվանքի վանքը: Յեղափոխական գաղափարէ անտեղեակ եւ ճգնակեաց Սարկիս վարդապետի, յեղափոխականներուս կեցուն այդ վանքին մէջ պաշտօնի կոչուիլը, կը դրկէ Տրպատ ելլս. Պալեանի դիրքը եւ կեսարիոյ հայութեան, ուրոնց հանդէպ թուրք կառավարութիւնը թշնամական դիրք բռնել սկսած էր: 1915 թուականին, կէմէրկի պալթա Տէրէսին կը դրկուի ու կը նահատակուի:

Գէորգ վրդ. Պօյաճեան.— 1900–1903 թուականներուն Պալեան Սրբազանի կողմէ քարոզիչ կը կարգուի կեսարիոյ եկեղեցիներուն: 1903–1905 թուականներուն Գանձակի Առաջնորդական թեմին վոխանորդի պաշտօն կը վարէ: 1909–1911 թուականներուն կեսարիոյ Առաջնորդական ոխտերն վոխանորդ կը կարգուի: 1911–1915 թուականներուն վանահայր Տնօրէն կը կարգուի կեսարիոյ Ս. Գանիէլ վանքին եւ կը շարունակէ մինչեւ իր նահատակութիւնը:

ՊԱՏԿԵՐ 204.— Սիմոն Ա. Սարկ. Սրմաճեան
(Այժմ Շահան վարդապետ)

Շահան վրդ. Սրմաճեան.— վերի թուղթը Սրմաճեան հին Իշխանական Գերդաստանի Մանուկէն այս երիտասարդ վարդապետը, իրեւ Սիմոն Սրմաճեան, նախնական ուսումը Եղուարդ Ս.

Յակոբ վանքի ժառանգաւորաց վարժարանին մէջ առնելէ ետք, Աւագ Սարկաւագ կը ձեռնադրուի եւ Ս. Յակոբայ վանքի միաբանական ուխտին մաս կը կազմէ:

Սիմոն Աւագ Սարկաւագի անուան մէնք հանդիպեցանք, երբ Երուսաղէմի Թոմարպայի հայրենակից իրեն դիմեցինք, որպէսզի Ս. Յակոբի տաճարի պատին վրայ ապուցուած խաչքարի մը Յիշատակարանը ընդօրինակելով մեզի ղրկէ մեր պատմութեան մաս կազմելու համար: Խաչքարը կը կրէ 1736 թուականը, եւ Թոմարպա Գրիգորեան պիւղէն Երուսաղէմ տարուած է: Սիմոն Սարկաւագ հայրենակցական ջջացումով, նկատել տուած է խաչքարը եւ իր նկարով միասին մեր պատմութեան ղրկած է, (տես, տպա էջ 361):

Սիմոն սարկաւագ այժմ ծանօթ է որպէս Շահան վարդապետ, եւ կը վարէ ձեռնհասօրէն Պոլիս Ս. Խաչ պղտիկանքի վերատեսչութեան պաշտօնը, հրաւէրով Պոլսոյ պատրիարք եւ հիմնադիր պղտիկանքին Գարեգին Արքեպիսկոպոս Խաչատուրեանէ:

ՀԻՒՐԱՒԱՐ ԹԻ ԱՅՑԵԼՈՒ
ԹՈՄԱՐՋԱ ՎԱՆՔ ԴՏՆՈՒՈՂ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՆԵՐԸ

«ԲԱՐԿԷՆ վրդ. Կիւլէսէրեան, 1903 թուականին երբեմն Աստղնորդ Գալաթիոյ եւ չըխլաթայի կ'ելլէ, իր պրակեան գործերու ուսումնասիրութեան համար, Թոմարջա վանք հանդիպած եւ քանի մը օր հիւրասիրուելէ ետք, մեկնած է»:

«1818 Փրկչ. (ՌՄԿԷ) Հայոց թուին աշնանային ամիս մը, Տանն Կիլիկիոյ Վեհ. Կաթողիկոս Տ. Տ. Կիրակոս Մեծն Աջապահեան ծերունազարդ Հայրապետը, իր հետ չորս եպիսկոպոս վարդապետներով եւ այլ սպասաւորներով, Հաճընի վրայով Թոմարջա Ս. Վանք հանդիպած է եւ մի քանի օր հանգստանալէ եւ տեղւոյս վերատեսչ ընկէր պիւղէս Տ. Բարսեղ Ս. Հօր ծայրագունեցեան ատիճան տալէ յետոյ, էջմիածին մեկնած եւ անկէ կեսարիայի վրայօք Կայսերական հրամանաւ Պոլիս երթալու: Սոյն առաջնորդից Հայրապետը, Բերիոյ Եպիսկոպոսին կողմէ Սուլթան Մահմուտ Կայսեր մօտ իբր սպասամբարեան Ուղեկցուց ամբառատանուած էր: Պոլիս երթալուն Թախտախեան Պօղոս Ս. Պատրիարքի, Տիւզեան եւ այլ Ամիրաներու սպրդ միջնորդութեամբ անպարտ արձակուած է»:

«1850 Փրկչի եւ Տճ. 1200 Հոկտ. 28 չր. Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս Տ. Տ. Միքայէլ Աջապահեան այլեպարսի Ս. Հայրապետը,

յատուկ հրաւիրագրով պիտիս Ս. Վանքը եկած է, վանուցս նորա-
չէն Ս. Խաչ եկեղեցիի օծման հանդէսը պատուելու: Այս հանդէսին
նախօրօք Կեսարիայի Առաջնորդ Գաղատիացի Աղանեան Տ. Յակո-
բոս Արքեպիսկոպոս Ս. Հայրը եւս հրաւիրուած ըլլալով, Հոկտ. 29
Գիւտ Խաչի Կիրակին տեղւոյս համար աննախընթաց չքեղութեամբ
մը օծման հանդէսը կատարուած է»: (*)

«Երիմեան Հայրիկ, նախ քան եկեղեցական ասպիճան ստա-
նալէ, որպէս աշխարհական իրը քննիչ Սիս երթալու ճամբուն վրայ,
հանդիպած է Թոմարզա վանք, ուր քանի մը օր մնալէ ետք մեկ-
նած է Սիս: Երիմեան իր «Արծիւ վասպուրականի» էջին մէջ, պա-
տառանքով կ'արտայայտուի տաճարի հիմնադիրը Բարսեղ վարդա-
պետի եւ Թոմարզայի ժողովուրդի մասին»:

«Երուսաղէմի միաբաններէն Անանիա Վրդ. Հազարապետե-
ան, 1885 թուականին, աչքի ախտութեան պատճառաւ Թոմարզա
վանք մնացած է երկու տարի: Իրեւ Ջանդպէտ Երամիչա, մենք
այս վարդապետի անուան հանդիպեցանք, որու աշակերտած էր
մեր Դանիէլ Վրդ. Բալումեանը եւ ընկերները»:

«Կեսարիա Ս. Դանիէլ վանքի միաբաններէն (Կիւրինցի)
Դաւիթ Վրդ. 1875 թուին Թոմարզա վանք մնացած է հիւրընկալ
մէկ տարի»:

«Կեսարիոյ Առաջնորդ Եղիա Եպս. Ճըլնճըլեան, 1870 թուա-
կանին, մէկ տարի հիւրընկալ Թոմարզա վանք գտնուած է»:

«Սահակ Եպս. Սանասարեան (Պրուսացի), միաբան Երզնկա-
նայ վանքին, Երուսաղէմ գտնուած է եւ 1878 թուականին Թոմար-
զա վանք մնացած է երեք տարի հիւրընկալ: 1881 թուականին Ս.
Դանիէլ վանքին (Կեսարիա) վանահայր կը կարդայ եւ 1910 թուա-
կանին կը վախճանի: 1875–1910 Կեսարիոյ թեմի բոլոր վանքերուն,
եկեղեցիներուն վարդապետները, քահանաները եւ Սարկաւագները,
գրեթէ Սանասարեան եպիսկոպոսի ձեռքով ձեռնադրուած են»:

«1905 թուականին, Կեսարիոյ Ս. Աստուածածնի եկեղեցիի
քահանայ Տ. Սահակ Թահմըզեան, յանցանքի մը առթիւ Պալեան

(*) Վերի այս երեք յիշատակութիւնները Դանիէլ Վրդպ. Բալումեան ար-
ձանագրած է իր ձեռքով Տէրէեան Գերդաստանին պատկանող Աստուածաշունչի
մը վերջին էջերուն մէջ: Աստուածաշունչը տպուած է 1666 թուականին Ամստեր-
դամի մէջ եւ այժմ կը գտնուի Պոլիս Պատրիարքարանի Մատենադարանին մէջ:

Սրբազանի կողմէ Թոմարզա վանք դրկուեցաւ եւ որպէս ապաշխարութիւն մէկ տարի մնալէ ետք մեկնեցաւ»:

«Սոյ Մայրավանքի միաբաններէն Մեսրոպ Ծ. Վրդ. Ամատունի, (1903–1905) հիւթարար Թոմարզա վանք մնացած է: Այս Գիանական վարդապետը, որպէս Ուսուցիչ եւ կարող Բժիշկ, (1900–1925) շատ օգտակար ծառայութիւններ կատարած է Էվէրգէտի եւ շրջանի Հայութեան համար: Պուլկարիա մեկնած է 1939 թուականին վախճանած է Պուլկարիոյ Այթոս պիւղին մէջ»:

«1911 Մարտ 21 Շր. օր վանքս այցելեց Սոյ Կաթողիկոս Սահակ Վեհափառ Խապայեան, Սէօյիւտլիւի վրայով: Դիմաւորելու համար պիւղի ազանները վարդապետներով միասին Սէօյիւտլիւ դիւղ գացին, ձիերով ճիրխա խաղալով բերին: Վեհափառի շքախումբին մաս կը կազմէին Դիւա Եպս. Մխիթարեան (*), Եփրեմ Վրդ. Ալանեան (**), Մարկն Եպս. Դիմաքեան (Կիւրինի Առաջնորդ) եւ ուրիշ միաբաններ, երեք օր մնալէ ետք Կեսարիա մեկնեցան: Անոնց ընկերացան մեր վանքի միաբաններէն Տիրացու Յովհաննէս Թորոսեան (***), Սեւերեան Տօնիկեան (Կէօմէրիկի), Յարութիւն Մարկոսեան (Տաշխանցի) եւ Աւագ սարկաւագ Ճեռնադրուելով երեք օր ետք պիւղ վերադարձան»:

(Քաղուած Դանիէլ Վրդ. Բագրատեանի Յուշերէն)

ԹՈՄԱՐԶԱ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔԻ ՄՏԱՒՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

ԺԱՌԱՆԳԱՒՈՐԱՑ ՎԱՐԺԱՐԱՆ
Շրջան ... 1206 ...

Թոմարզա վանքի մտաւորական չարժումը կը սկսի ԺԳ. դարու սկիզբները, ուր կը տեսնենք գրչութեան արուեստին նուիրուած Քահանաները: Այս շրջանէն ետք ժամանակ մը կը դադրի ուսումնական չարժումը, սիրուղ բարբարոս ցեղերու հալածանքներէն, կրկին վերսկսելու պարմանաւ (տես, աստ էջ 483):

(*) Ցետոյ կարզաթող:

(**) Պէյրութի Առաջնորդ Տուիմեանի եպս.:

(***) Պատմագիրքիս հեղինակը:

Տրջան ... 1570 ...

ԺՋ. դարու չարժումը, վանքի մատենական ծոպկման լաւագոյն շրջանն է, երբ այդ խուռնքին վանքի Առաջնորդական աթոռին վրայ կը տեւեններ Յովհաննէս Հղնեցի եւ Մշեցի Առաւածատուր հռչակաւոր նամանաւանդ կարող նկարիչներ, որոնք վանքին մէջ հաւաքած են պրչումեան արուեստին նուիրուած աշակերտներ, գրիչներ եւ քահանաներ: Այս շրջանը կը յիշեցնէ մեր օրերու հանդուցեալ պետական Գարեգին Ա. Կաթողիկոս Յովհաննէսեանի հիմնած Անթիլիասի վանքի քահանաներու դասարանի դրութիւնը (տես, աստ էջ 438):

Տրջան 1588 – 1629

ԺԷ. դարու սկիզբը, Թոմարզա վանքը այլեւս գործած էր ուսման նշանաւոր կեդրոն մը, ուր կը դիմեն հեռաւոր տեղերէ ուսումնականները, որոնցմէ մէկն է Մեսրոպ ուսումնասէր Կաֆայեցին, որ հոն մնայն կը գտնէ կարեւոր ձեռագիրներ մը, ինչ որ էջմիածնին, Լեհաստան եւ ուրիշ վայրերը չրջելով չէր գտած (տես, աստ էջ 507):

ՎԱՆՔԵՐՈՒ ՄԷՋ ԴՐՈՒԱԾ ՈՒՍՄԱՆ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՁԵՒԸ

Վանքերու մէջ մատենական չարժումը, իր հիմնական ձեւը ստացած է գրոց Գիւտին եւ Թարգմանչաց օրերուն: Այդ խուռնքանները ուսումը կը տրուէր միայն վանքերու մէջ նկեղեցականներու կողմէ եւ անոնց հսկողութեան տակ:

Ուսման նպատակն էր կրճատութիւն տալ նրխատարգներուն, անոնք դասախօսակից եւ անոնց պրել ու ընդօրինակել տրմնցնել: Եկեղեցականները պատրաստել քարոզելու համար ժողովուրդին, Պօճել ու Օրինակ հանդիսանալ անոնց: Ուսում առնել միայն եկեղեցականներուն իրաւունքն էր եւ անոնց միայն կը տրուէր: Ընտանիքներուն համար, իրենց զաւակները վանքին ուխտել, հոն կրճատութիւն առնել լսախառնութիւն, փառք ու պարծանք էր եւ քչէր միայն այդ լսախոն կ'արժանանային: Այս պաղատելը տակաւին մեր օրերուն կը տիրէր: Մանաւանդ իշխանական Գնդապետներուն համար, իւրայատուկ սովորութիւն էր իրենց զաւակները վանքին նուիրել, դասախարակել ու վանական դարձնել:

Կուսակրօն եկեղեցականներ եւ քահանաներ բարձր ու ազնուական Գերդաստաններու զաւակներէն ընտրելու սովորութիւնը, եկեղեցական կարգ ու կանոնադրին մաս կը կազմէր, եւ անոնց զաւակներուն նախապատուութիւն կը տրուէր, ինչպէս էր Լուսաւորչէ ասհմէն Գրիգոր Վկայասէրէ կաթողիկոս ընտրուելու պարագան։

Վանքերէն ներս, մինչեւ մեր օրերուն տակաւին սովորութիւն էր որ ամէն մէկ վարդապետ, իրաւունք ունէր եւ պարտականութիւն կը համարէր իր մօտիկ ազգականներէն, կամ իր ընտանիքի անդամներէն կրտսերը, որպէս փոխրաւոր իր մօտ պահել եւ անոր ուսում տալ։ Անոնք կը սոսնային եկեղեցական ուսման վերաբերեալ դասեր, Մ. Գրիքէն, Սարմոսէն, Նարեկէն, Ժամագիրքէն, եւ օրական քանի մը ժամ ալ եկեղեցական երգեցողութիւն կը սորվէին։ Այդ փոքրաւորները, տարիքով ալ մեծնալով կը դառնային սարկաւագ, Աւագ սարկաւագ եւ կը բարձրանային մինչեւ Եպիսկոպոսական աստիճանին։ Այսպէս, վանքին մէջ պոնուած 5–6 վարդապետներ, իրենց մօտ կը պահէին 5–6 փոքրաւոր ծառայելու համար, որոնք միաժամանակ երբեւ ժառանգաւորաց վարժարանի աշակերտներ պատրաստ կը հետեւէին։

Այս հնաւանդ սովորութեան համաձայն, Հայոց եկեղեցին իր քահանաները, վարդապետները կ'ընտրէր ծանօթ Գերդաստաններէն, եւ պատանի ձեռնադրուած Եպիսկոպոսը նկատի կ'ունենար այս պարագան եւ կը հետաքրքրուէր անոնց ընտանեկան ծագումի մասին։

Ուսումը, եկեղեցական եւ մասամբ աշխարհական դասակարգերու անհրաժեշտութիւնը պահելու սովորութիւնը, Հեթանոս Հայութեան դարերէն մեզի ժառանգ մնացած էր, ուր կրթութիւնը կը տրուէր Մեհեաններէն ներս։

Շրջան 1825 – 1875

Վանքի այս շրջանին Տեսուչ վարդապետները, աւելի զբաղած են շինարարական գործերով քան կրթական գործին նուիրուած։ Բայց եւ այնպէս յաջորդարար ուսած է բաւմաթիւ ուսեալ ընթացաւարտներ, որոնք ծառայած են եւ օգտակար հանդիսացած դիւղի Ս. Պօղոս – Պետրոս եկեղեցիին, վանքին եւ շրջակայ դիւղերու Դպրատուներուն եւ ժամերուն որպէս Ուսուցիչ, Քահանայ եւ վարդապետ, որոնց կարգին են հետեւեալները։

Յովհաննէս վարդապետ Բարաղամեան (*մհրեան Ս. Աստուածածին վանքի*)։

Վարդուկ վարժապետ Ճիլովեան (*խոբին ուժմանիքի ակը բարձր մտաւորական։ Ուսուցիչ վանքի վարժարանին եւ պիւզի Սահակեան դպրատան։ Այս վաստակաւոր ուսուցչի անուան մէնք հանդիպեցանք, ձեռագիր Աւետարանի մը վերջաւորութեան իր ձեռքով գրուած յիշատակարանին մէջ* (հմմտ. աստ էջ 552)։

Տէր Յակոբ Բահաւայ Պօյաճեան

Տէր Թորոս Բհոյ. Վահրատեան

Տէր Գրիգոր Բհոյ. Տէտէեան

Տէր Պօղոս Բհոյ. Գալայճեան

Տէր Կիրակոս Բհոյ. Տէր Կիրակոսեան

Տէր Բարսեղ Բհոյ. Տէտէեան

Տէր Կարապետ Բհոյ. Պաղտասարեան (*Այս հօմբը քահանաները որպէս պիւզի չորս թաղերու քահանաներ, ծառայած են Ս. Պօղոս – Պետրոս եկեղեցիին մէջ, եւ իրենց ապրելիկ պիւրքով ու չինարար գործով, յարգուած են կառավարական շրջանակէն եւ սիրուած իրենց ժողովուրդէն*)։

Տէր Արիստակէս Բահաւայ Վարժապետեան (*քահանայ ձեռնադրուած Պոլիս Մայր եկեղեցիին համար եւ երկար տարիներ պաշտօնավարած*)։

Յովսէփ Ճիլովեան (*ուսուցիչ, յետոյ քահանայ Տաշխան Հայ պիւզի եկեղեցիին, կոչեցեալ Տէր Յարութիւն*)։

Կարապետ Պաճաճ Քէյիշեան (*քահանայ Սկօյիւտլիւ Հայ պիւզի*)։

Գալուստ Տէր Գալուստեան (*Զամախչուլի, քահանայ Ննիճ Հայ պիւզին*)։

Մարտիրոս վարժապետ Թորոսեան (*քոչ պրտարտպէտ, տամկապէտ, բազմաշխատ ուսուցիչ վանքի վարժարանին եւ Ազգային Սահակեան դպրատան։ Որպէս Աշուղ իր անուան եւ գործին հանդիպեցանք* (աստ էջ 1278)։

Հաճի Յովհաննէս Պօյաճեան (*Ծանօթ Աշուղ Եամանի* (տես, աստ էջ 1269)։

Կարապետ Ճիկէրճեան (*պաառելի*) *բեղմնաւոր ուսուցիչ Ազգային Սահակեան վարժարանին, լաւ սերունդներ պատրաստող*)։

Յովհաննէս Վրդ. Վահրատեան (*վանքի միաբան Ծանօթ բանասէր վարդապետը*)։

Երջան 1875 – 1895

Վանքին մէջ, մխիթարեան կազմակերպութիւնը, միշտ համընթաց քալած է վարժարանի զարգացման վիճակին հետ, քանի որ մխիթարեանը առաքելութիւն ունէին վարժարանէն ներս պատանեզուարճանաց պաշտօն առանձնելու։

Այս շրջանին, վանքը ունի հարուստ մխիթարութիւն եւ ժառանգաւորաց վարժարանի հիմը կը դրուի, թէեւ շրջակայ պիւղերէն ոտքատ աշակերտներու թիւը սահմանափակ է։ Պահած է կարգ ուսուցչինը, եւ տուած հասուն ընթացքներ կնայրիոյ եւ պիւղերու եկեղեցիներու վարժարաններուն եւ վանքերուն համար։

ԱՒՍՏՒՃԱԿԱՆ ԿԱԶՄ

Մարտիրոս վարժապետ Թորոսեան։
Վարդուկ վարժապետ Ճիճովեան։
Աւետիս վրդ. Հազարպետեան (*Երուսաղէմի մխիթարեան*)։
Հանի Յովհաննէս Պօյաճեան (*Աշուղ Համանին*)։
Կարապետ վարժապետ Ճիլէրճեան (*պատուելի*)։

ԸՆԹԱՑԱՒԱՐՏՆԵՐ

Եղիա սարկ. Պօյաճեան (*յետոյ, Տանօթ Գէորգ վրդ.*)։

Ենովք սարկ. Բազումեան (*յետոյ Դանիէլ վրդ.*)։

Ղազարոս սարկ. Պորսեհան (*յետոյ ուսուցիչ Մանճուսուն պիւղի վարժարանին (Կեսարիա)*)։

Վահան Զէօրտիւկեան (*Ճիւճիւն Հայ պիւղէն*), *երբեւ որբ պատակ վանքի մէջ ուսում առնելէ եւ յաջողութեամբ ընթացուարտ ըլլալէ ետք, (Կեսարիա) թալաս կ'երթայ, եւ Ամերիկեան հիւանդանոցի պետ Տօքթ. Տատի քով ժամանակ մը մնալէ ետք բուժքականութեան կը յարի, կ'ուրանայ Մայրենի եկեղեցին, կը պատահանէ այն վանքին որմէ ձրի ուսում առացաւ, եւ Միացեալ Նահանգներ մեկնելով՝ կ'ապրի որպէս* հետիտիկոս)։

Կարապետ Դաւիթեան (*Եաղուբ Հայ պիւղէն*), *ուսուցիչ իր ծննդավայրին, յետոյ Քահանայ Տէր Վարդան կոչումով։ Տարտպրուելով իր հօրին հետ, դինադադարին կը մեկնի Միացեալ Նահանգներ, ուր երբեւ քահանայ կը պաշտօնավարէ Ռէյնին վրայ. եւ*

Մելիքի քաղաքներու Հայոց եկեղեցիներուն մէջ, ուր կը վախճանի խոր ծերութեան տարիքին)։

Պետրոս Մատաղեան (*ուսուցիչ Սահակեան Ազգ. վարժարանին եւ վանքի ժառանգաւորացին*)։

Արքին Պօյաճեան (*մահտեսի Մուրքերէն լեզուի եւ փաստաբան, յետոյ ծանօթ Տէր Յակոբ քահանայ կոչումով*)։

Տէտէ Պօյաճեան (*ուսուցիչ պիւղի Սահակեան վարժարանին*)։

Միխայէլ Աբմադաճեան (*ծանօթ ուսուցիչ*)։

Գալուստ Սալպաշեան (*ուսուցիչ, յետոյ մխիթարեան վարդապետ Ս. Կ. վանքի. Տ. Սմբատ կոչումով*)։

Կարապետ Աւագեան (*նշանաւոր երաժիշտ ուսուցիչ Խիկիկի եկեղեցին*)։

Թորոս Խորասաճեան (*ուսուցիչ Թալասի Ազգ. եկեղեցին, յետոյ Բահանայ*)։

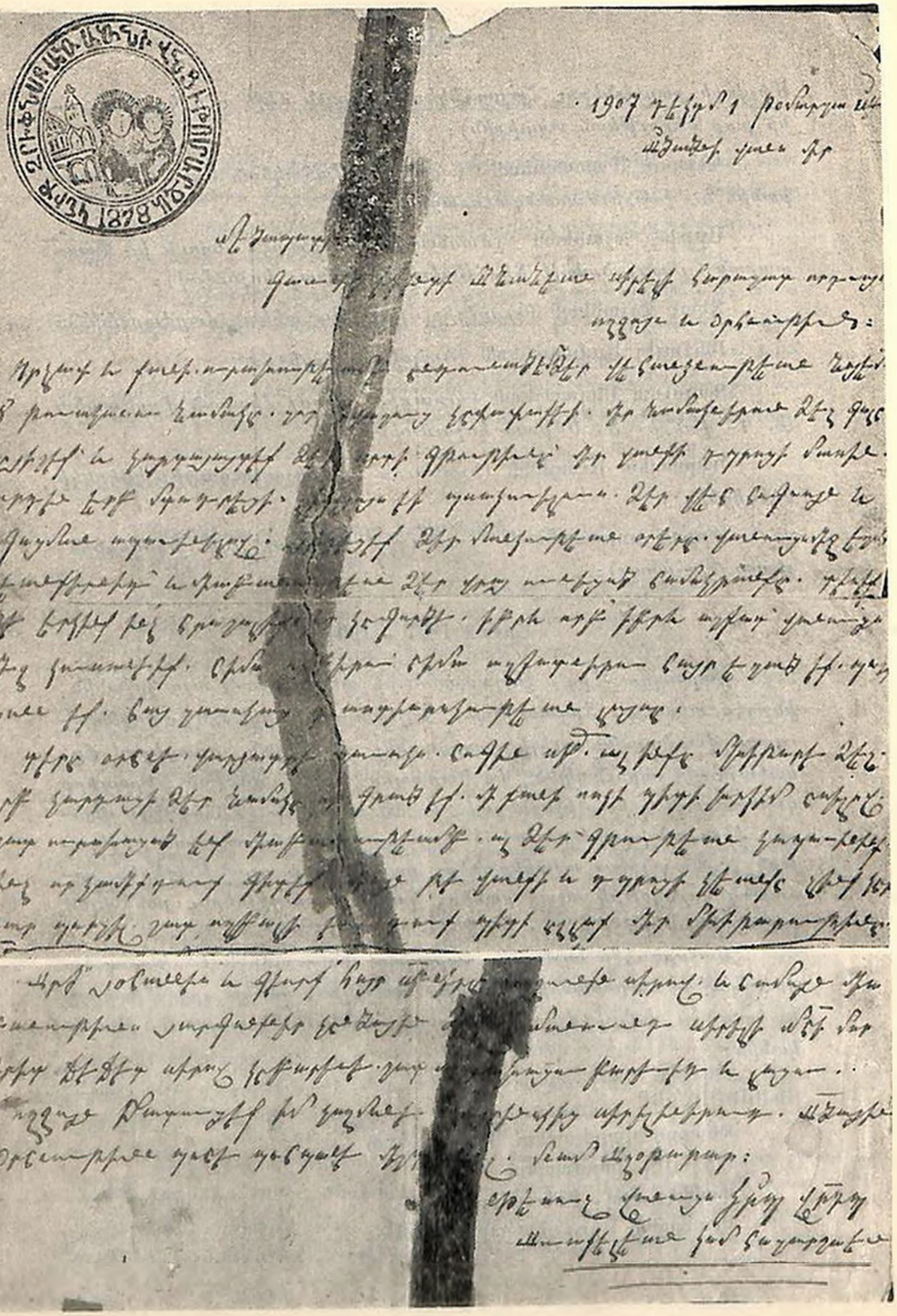
Երջան 1897 – 1904

Կարապետ վրդ. Հազարշահեանի տեղապահեան տարի երջանին, ինչպէս տեսանք, Տրպատ Եպս. Պալեան ձեռնարկած է ժառանգաւորաց վարժարանը ուրիշ պարտպոյնել կրթական ծրագիրով մը, սակայն չէ յաջողեցած, եւ Կարապետ վրդ. դծուած ծրագիրը գործադրած է իր միջոցներով, եւ 15 տարիներ (1900–1915) վանքին մէջ յաջողապարծ պահած է դասատուներէն հաւաքուած պիչերթիկ 20–25 աղքատ աշակերտներ, բայց պիւղի չորս թաղերէն յաճախող ցրուիկ աշակերտներ, կարող ուսուցիչներու յանձնելով անոնց խնամքը։

Յաջորդ էջի նամակը, հարազատ ֆօթօ գրին է Կարապետ վարդապետ Հազարեանի ձեռագիրը նամակին, ու կը պրէ Մխայէլ Նահանդներ վանքի ժառանգաւորաց տանէրէն Դանիէլ Յ. Անանեանին։

ԱԽՍԻՒՑԻՉՆԵՐ

Պետրոս վարժապետ Մատաղեան
Միխայէլ վարժապետ
Դանիէլ վրդ. Բազումեան
Կարապետ վրդ. Հազարշահեան

ԸՆԹԱՑԱԻԱՐՏՆԵՐ

Փաւոս Գարայեան (*կեսարացի*) *ուսուցիչ կեսարիոյ Ս. Աստուածածին եկեղեցիի*)։

Արաամ Պէրպէրեան (*կեսարացի*) *ուսուցիչ կեսարիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիի*)։

Գառնիկ Անանեան (*Զոմախլուցի*) *այժմ առևտրական Միացեալ Նահանգներ Նիւ Եորքի մէջ։ Այս լարձր մտաւորական եւ Հայրենասէր Հայը ծանօթ է Պատմագիրքիս իր Յուշերով։ Ինչպէս տեսանք, գրած է վանքի իր աշակերտական օրերուն դասընկեր վարպետներուն, Զարխափան Տիրամօր, Միաբաններուն եւ Թոմարզայի ժողովուրդին նուիրուած յանպատրաստ ոճով գեղեցիկ տողեր։*

Մարկոս Մարկոսեան (*Զոմախլուցի*), *համբաւաւոր ուսուցիչ իր ծննդավայրի եւ Խիդրկի Հայոց Ազգային վարժարաններու, եւ եկեղեցիներու մէջ իրրեւ Դպրապետ, երաժիշտ ուսուցիչ։ Վանքի Տեսուչ Կարապետ վարդապետը կ'ըսէր իր մասին,* – Մարկոս էֆենտին մեր վանքի ժառանգաւորացին պարծանքն է իրրեւ ուսուցիչ)։

Օհան Անջիկեան (*Ինճէսուցի*) *ուսուցիչ, յետոյ Քահանայ իր ծննդավայրի եկեղեցիին, կոչեցեալ Տէր Ադամ քահանայ*)։

Միհաս Պօղուգլեան (*Տաշխանցի*), *ուսուցիչ իր ծննդավայրի վարժարանին եւ դպրապետ եկեղեցիին*)։

Վահան Տէր Գալուստեան (*Ենիճեցի*), *ուսուցիչ իր ծննդավայրի վարժարանին եւ դպրապետ եկեղեցիի*)։

Պետրոս վարժապետ Միսիրեան (*Սէօյլեմէզցի*) *վաստակաւոր ուսուցիչ իր ծննդավայրի վարժարանին եւ որպէս դպրապետ եկեղեցիին։ Այս մտաւորական հայրենակիցը, պատմագրիս ծանօթ է Տարպզոնեան սեւ օրերէն եւ Իզմիրի ապետալի (1915–1922) դէպքերէն քաղուած իր յուշերով*)։

Յովհաննէս Ճիճիկեօղեան (*Սարկաւագ կոչեցեալ*) *ուսուցիչ*)։

Խաչեր Տէտէեան (*ուսուցիչ Նիւրկ Հայ դիւղի (կեսարիա)։ Յետոյ (1909–1945) Միացեալ Նահանգներ Ռէյսին վիս. քաղաքին մէջ հրատարակուած իր Թոմարզացի հայրենակիցներով. ծառայած է տեղւոյն Հայոց եկեղեցիին իրրեւ Դպրապետ եւ Ուսուցիչ դիշերային վարժարաններուն։*

ՊԱՏԿԵՐ 205.— Տէր Դէւոնդ Ս. Բահաճայ
Յովսէփեան (Զամախչուցի)

Թովմա Յովսէփեան (*Զամախչուցի*) *յաջորդարար ուսուցիչ իր ծննդավայրի եւ Եպտը Հայ պիւղի վարժարաններուն։ Տարպրուելնէն ետք, 1918–1924 ուսուցչական պաշտօն վարած է Դամասկոս Մէկէլ արրանոցին, Տէօրթ–Եոլ, Իսլահիյէ, Օսմանիյէ, Իսկէնտէրուն (Կիլիկիոյ) այս քաղաքներու ազգ. վարժարաններուն եւ եկեղեցիներուն մէջ, իբրեւ կարող երաժիշտ–Դպրապետ։ 1926 թուականին Բահանայ ձեռնադրուած Տէր Դէւոնդ կոչումով եւ պաշտօնավարած է Թրիփոլիի Հայոց եկեղեցիին՝ մինչեւ իր վախճանումը։ 1938ին Լանջախաչ ստացած է եպիշկ կարոյնան Սրբազանէն։ 1943 թուականին Մատիկայ փիլոն կրելու իրաւունք եւ Աւագութեան աստիճան ստացած է Կիլիկիոյ Կաթողիկոսական Փոխանորդ Խազ Սրբազանէն։ Վախճանած է 1946 թուականին եւ թաղուած Թրիփոլիի Ազգ. գերեզմանատան մէջ։*

Տրջան 1904 – 1906

Ուսումնական այս շրջանը, նշաւ ժառանգաւորաց համար ամենէն բեղուն ժամանակը: Շնորհիւ վանահայր կարապետ վարդապետի ջանքերուն, վարժարանը ունեցաւ Տնօրէն–Ուսուցիչ Սահակ Յակոբ Աջապահեանը Ամասիա պրպեմանքին շրջանաւարտ: Տնօրէնը, նոր ծրագիրով, նոր եռանդով գործի սկսաւ: Վարժարանին նկատ մուտք գտաւ գաղտնի գրութիւնը, Ճրանակէն լեզուն, Աշխատասիրութեան եւ պատմութեան դասաւանդութիւնը: Բայց դժբախտաբար երկու տարի միայն տեւեց: Տնօրէնը մահնութեան մը պատճառով ստիպուած մեկնեցաւ ու չվերադարձաւ վանքին: Ինչպէս կը պրպ իր յուշերուն մէջ:

ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐ

Յակոբ Աջապահեան (*Տնօրէն*)
Պետրոս Մատոպեան
Դանիէլ վրդ. Բազումեան
Կարապետ վրդ. Հազարշահեան

ՆԹԱՑԱՒԱՐՏՆԵՐ

Հայրապետ Յովսէփեան (*ձիւճիւն պիւղէն*) *ուսուցիչ իր պիւղի Ազգային վարժարանին: Այժմ Մխայեալ Նահանգներ*):

Յովհաննէս սարկ. Թորոսեան (*պատմագրքին հեղինակը*):

Յարութիւն սարկ. Մարկոսեան (*Տաշհան պիւղէն*):

Ստեփան սարկ. Տօնիկեան (*կէօմէկի Հայ պիւղէն*):

Գրիգոր Գարամանեան (*Սէօյիւտլիւ Հայ պիւղէն, ուսուցիչ Թոմարզայի Սահակեան Ազգ. վարժարանին: Այժմ Մխայեալ Նահանգներ*):

Վահան Մըղտըսեան (*Ենիճէկի*) *այժմ Մխայեալ Նահանգներ*):

Հայրապետ Գալայճեան (*այժմ Մխայեալ Նահանգներ, պատմագրքին հրատարակութեան Յանձնախումբի Ս. Մելքոքի Մանուճիւղին քարտուղարը*):

Յակոբ Շըխըրտըմեան (*Հաճընցի*):
Լեւոն Այվազեան (*Թալասցի*):

Կարապետ Յովասափեան (*Էդրէկ դիւղէն, յետոյ իր դիւղի եկեղեցիին քահանայ, կոչեցեալ Տէր Կարապետ*)։

Սիմոն Թագուշեան (*Համաւոր Կովկասի եւ Կիլիկիոյ ճակատ* (1915–1919) *այժմ Ֆրանսա*)։

Արշակ Բեաքիպեան (*Համաւոր Կովկասի ճակատ* (1915–1918), *այժմ Պուէնոս–Այրէս* (*Արժանթին*)։

Շրջան 1907 – 1915

ԻՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐ

Պետրոս դալփա Մատաղեեան
Յովհաննէս Ա. սարկ. Թորոսեան
Արշակ Բեաքիպեան
Կարապետ վրդ. (Տեսուչ վանքի)
Դանիէլ վրդ. Բազումեան

ՈՒՍՈՒՑԱՒԱՐՏՆԵՐ

Արամ Մանուկեան (*Սըվկըն դիւղէն*)։

Միհրան Գայաեան (*Ինճէսուլի*)։

Միհրան Պետրոսեան (*Նիրկէ դիւղէն*)։

Սահակ Ճանըզգեան (*Տաշխանցի*)։ *Այժմ Միաց. Նահանգներ*)։

Ռուբէն Գրիգորեան (*Էվէրէկցի*)։

Եղիա Ճիպիլեան (*Տաշխանցի*)։

Մանուկ Զէֆիեան (*Պատմագրքիս Հրատարակութեան կեդրոնական Յանձնախումբի մնայուն քարտուղար։ Այժմ Գալիֆորնիա, Տայնուպա*)։

Թորոս Թորոսեան (*Ենիճէցի*) *ուսուցիչ Թոմարզայի Ազգային Սահակեան վարժարանի։ Այժմ Միացեալ Նահանգներ*)։

Միհրան Զէֆիեան (*այժմ Լիբանան կը գտնուի, Արուեստագէտ*)։

Արամ Զորպաճեան (*Համաւոր Կովկասի ճակատ։ Այժմ Միացեալ Նահանգներ*)։

Վանքի վարժարանի Տնօրէն–ուսուցիչ Յակոբ Աչըպահեանի յուշերը, ուր կը պատմէ իր Տնօրէնութեան շրջանին վանքի ժառանգաւորացի եւ Տեսուչ վարդապետի կեանքէն։

ՊԱՏԿԵՐ 206.— **Յակոբ Աջապահեան,**
Յիսունի վաճիի ժառանգաւորացին

1952 Գալիֆորնիա

«... 1904 *Օգոստոս ամառուան Մկրտինէն կեսարացի Զարեհանի մը հետ, էվէրէկի ճամբով Հաճըն եւ Սիս երթալու համար Թոմարզա հանդիպեցայ, եւ որոշեցի մէկ գիշեր վանքին մէջ մնալ հանգիստ ընելու համար: Երբ վանքի մեծ դուռնէն ներս մտանք, մեզ դիմաւորեց վանքին սենեկապետը եւ մեր երկուքին համար պառկելու սենեակ մը յատկացուց: Կէս ժամ ետք, սենեակէն ներս մտաւ երիտասարդ վարդապետ մը, ողջունեց մեզ, մեր անուններն հարցուց: Երբ անունս տուի Յակոբ Աջապահեան, անուշ ժպիտով մը աչքերը ուրախութեամբ լեցուած՝ ըսաւ,* – Մեծ իրարու էմմօղլու եմ ուրեմն, Տան Նազարը (Իշխան Նազար Աջապահեանը) Սիսէն եկած Թոմարզա հաստատուած է, վերջէն չեմ գիտեր ինչ պատճառաւ մեծ կոչուած եմ Տահիւազարեան, եւ ոչ Աջապահեան: *Այս համառօտ բացատրութիւնը տալէ ետք, կարապետ վարդապետը վրս իր սենեակը հրամցուց, եւ ճաշէն առեն իր վանքի վարժարանի*

մտքին խօսկցաւ, եւ ուղիղ իմ անձի չափով մանրամասն տեղեկութիւններ առանալ: Երբ վերահասաւ եղաւ թէ, Ամմաչ պալեմանքի մէջ վիզ տալիներ ուսում առած եմ եւ այժմ ուսուցչութեամբ կը պրաղիմ, ուրախութենէն տաքի եղաւ, ձեռքս բռնեց ու ըսաւ, – Ես, ինչպէս մէկու մը պէտքը ունիմ մեր ժառանգաւորացին մէջ որպէս Տիօրէն: Ես մեծնեմ, տարիներով որ պայմանագրուած եմ որպէս ուսուցիչ Սաղ վարժարանի մէկուն մէջ: Բայց չի կրցի համոզել, պնդեց իր խօսքին վրայ:

Կարապետ վարդապետ, բարձր պալոցական մը չէր, բայց չատ խոհեմ ու հեռատես մարդ էր: Տեսաւ որ, ես չեմ համոզուիր, եւ կը մեծնեմ իր առաջարկները, դիս թակարդի մէջ ձգելու համար հնարեց յաւ մէկզ մը եւ ըսաւ, – Ինչի արուած այդ սենեակին մէջ, դու չես կրնար հանգիստ քնանալ, վարը դպրոցին մօտիկը սենեակ մը տամ ինչի չատ հանգիստ կ'ըլլաս: Մխտին տարաւ, եւ տեսանք, իրօք ալ յաւ կահաւորուած սենեակ մը: Հոն, իր նեղիտեսութեան անկոպին պատրաստել տուաւ. եւ վարը կուգամ ձեզ կ'առնեմ, «գիշեր բարի, Տէր ընդ ձեզ» ըսելով մեկնեցաւ: Առաւ. կանուխ, բրնչ, բրնչ, դուռս կը զարնուի, կ'արթննամ, կը հագուիմ եւ վարդապետի սենեակը նախաճաշի կը հրաւիրուիմ: Նախ կ'ուզեմ Զօրնպան տեսնել, մեկնելու պատրաստութեան համար: Ի՞նչ գործանք, ո՛չ Զօրնպան կայ, Ո՛չ ալ Զօրի: Վարդապետը Զօրնպանին վարձքը վճարելը ու նա գնկի երկիկ ղրկելը կ: Վարդապետ այս ճարպիկ կերպարանութեան վրայ զարմացած եւ յուսահատ, ոտքերուս հաւանելայ վանք մնալ եւ պաշտօնավարել իրեւ Տիօրէն մէկ տարուան համար: Քանի մը օր նոք, վարժարանի ուսուցչ Պետրոս Ղալֆա Մատոյճեանը եւ Վարդապետը խորհուրդի նստանք, 1904–ի պրոցպական ծրագիրը եւ պատասխանատուութեան ժամերը բաժնելնիք: Ձիչդ ժամանակին բոլոնք գործը: Ես կ'ուսանցկի Յրանսերէն լեզու, Հայերէն եւ Պատմութիւն: Պետրոս Ղալֆան Հայերէն գրաբար եւ Թուրքերէն եւ գիտութիւն: Մեզի օգնական ունէինք Յովհաննէս Սարկաւագը եւ Արշակ Քեսթեճեանը:

1904–ի սկսած գործոցական չրջանը երբ լրացաւ, 1905–ի Սեպտեմբերին, այս մէկ տարուայ չրջանը քաղաքական եղաւ ու յաջող, չնայելու մեր չանքերուն եւ աշխատանքներու ուշխատութեան: Ունէինք 20–է աւելի Գիշերօթիկ տղաքս զատկնիք գիւղերէն հաւաքուած, եւ 30–է աւելի Յարեկօթիկ, գիւղէն կուգային:

Երբ առաջին տարին լրացաւ, Վարդապետը լնծի առաջարկեց

Երկար ժամանակի մը համար պայմանագրուիմ, իր պայմանը ընդունելի հինգ տարի եւս մնալ, աշակերտներուս յաջողութիւնը, եւ վանքի բոլոր մխիթարներուս աչքն ու համակրանքը ինձ պատասխանին այս կարգադրութիւնը ընելուս:

1905–ի երբ Երկրորդ տարուայ դպրոցական շրջանը սկսանք, իմ ազգակից ծրագիրներս յայտնեցի Վարդապետին: Որոշեցինք Պալիս Մաղաքիա Պատրիարքին դրկել, որպէսզի առնուազն մեր դպրոցին յատկացնէ 60 Օսմ. ոսկի: Գրեցինք ուրախութեամբ: Երեք ամիս ետք, պատասխանը առացանք Տրդատ Եպս. Պալեանէն, յանդիմանական խիստ նամակ մը մեր Վարդապետին, թէ ի՞նչ համաձակութեամբ կը դրեինք Պատրիարքարան: Մեր այս ծրագիրը անյաջողութեան մատնեց նախանձոտ Պալեան Սրբազանը:

Իմ Ֆրանսերէն լեզուի դաս տալս, պատճառ դարձաւ որ պիւղի Թուրք հարուստի զաւակները եւ Միւսիւրի տղան, մեր վարժարանը եկան: Կը սորվէին Թուրքերէն, Ֆրանսերէն եւ Հայերէն լեզուները եւ շնորհակալութեամբ կ'արտայայտէին:

1905–ի շրջանը վախճացինք եւ 1906–ի ամրան, Վարդապետի հետ նոր ծրագիրներ կը պատրաստէինք վարժարանը աւելի զարգացնելու համար: Ինչպէս մեր Պատրիարքարան դիմումը Պալեան Սրբազանի, նոյնպէս մեր այս ծրագիրը, անպտուղ եւ անպտուղ Հայ տղաներուս Քշնամական հարուածին հանդիպեցաւ: 1906–ի Օգոստոս ամսու վերջը, երբ Վարդապետի անհնակը նստած կը խօսէինք, Զապթիէ մը նեղս մտաւ ձեռքը նամակ մը, հաղորդեց թէ պիս Միւսիւրը կ'ուզէ: Զապթիէին ընկերանալով գացի: Միւսիւրը սիրով ընդունեց եւ նամակ մը ցոյց տալով կարդացի. Կեսարիոյ Միւթէսարրիֆը կը գրէ, պիս ձերբակալելով կեսարիա ղրկեն: Միւսիւրը բարի մարդ մըն էր, ըսաւ, – էֆէնտի կը ցաւիմ որ ձեր ազգին մէջ լաւեր ալ կան, շատ գէշեր ալ կան, ձեզի մատնած են որպէս Յեղափոխական: Ձեզի իմ բարիէս պիտի ըլլայ, միջոց կուտամ երկու օր, եւ կը մեկնիք ձեր երկիրը: Երեք օր ետք Զօրնսան մը վարձեցի եւ վանքէն ցաւով մեկնեցայ:

ՏԵՍՉԱԿԱՆ ԱԹՈՌԻ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ
ԿԵՍԱՐԻՈՅ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱԿԱՆ ԱԹՈՌԻՆ ՀԵՏ

Տեսչական աթոռը, հին դարերու իր Եպիսկոպոսական աթոռի մնկախութիւնը միշտ պահած էր եւ անուններ միայն կապուած էր

կնասրիոյ Առաջնորդական աթոռին: Անդր Սրկոսի չրջանի գիւղաքաղաքներէն, Թալասի, Կէրմիրի, Մունճուսունի, Էֆքէրէի, Նիրկէի եւ Պէլէկհէմի հայ բնակիչները՝ մասամբ մը, իսկ Այր Սրկոսի չրջանի Էվէրէկի, Զամախուի, Ինճէսուի, Ճիւճիւնի, Կէօմէնիի, Եաղլըի, Ենիճէի, Տաչխանի, Սէօյիւտլիւի, եւ Էրիկի հայ բնակչութիւնները, գրեթէ բոլորովին ենթակայ էին Թոմարզայի վանքի Տեսչութեան: Անոնք իրենց Եկեղեցական ու Դպրոցական գործերու չուրջ անհամաձայնութեան պարագաներուն, կը դիմէին վանքի Տեսչութեան, կամ Թոմարզայի քահանաներուն ու ազաներուն եւ անոնց միջոցաւ կը կարգադրէին: Ասոր պատճառը, նախ որ կնասրիոյ Առաջնորդարանը պատշ վերաբերմունք ունէր անոնց հանդէպ, յետոյ, այդ գիւղաքաղաքներու, գիւղերու եկեղեցիներու քահանաները, եւ Ուսուցիչները Թոմարզա վանքին մէջ ուսում առած եւ գիրքերու սիրացած անձեր էին: Անոնք, իրենց տեղական կառավարութեան հետ ունեցած դժուարութիւնները նաեւ կը կարգադրէին Թոմարզայի ազաներու միջոցաւ:

ՎԱՆՔԻ ՏՆՏԵՍ. ԿԵԱՆՔԻ ՄԱՏԱԿԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Որպէս հասութաբեր անշարժ կալուածք, ունէր աւելի քան 50 կտոր արտեր եւ Հարթմինը, որոնց մնծութիւնը կը չափուէր աւելի քան 15,000 ոճ: Այդ արտերու արտադրութիւններէն կը հանէին վանքի միաբաններուն, վարժարանի աշակերտներուն, եկող գացող հիւրերուն տարեկան ուտելիք հացի Ալիւրին, Կորկոտին, Պուլղուրին, Թարխանային Ցորենը ու Ձոռը, Ոսպը, Սիսեռը, ինչպէս նաեւ արտի եղներուն ու Տաւարին Քաշնան ու գարին, յարդի ու խոտի տեսակները եւ հասնելուն կերը ու չուներուն Լակը:

Անշարժ ու հասութաբեր կալուածքներու չորքին էին նաեւ գիւղի չուկային մէջ ունեցած վանքի սեպհական խանութները, ձիթհան աչթէնը եւ վանքին մօտիկ պտուտած ալիւրի երկու ջաղացքները, որոնց իւրաքանչիւրին մէջ կը գտնուար երեքական քար:

Վանքը Աստուածածնայ Տօնի ուխտին երեք օրերը, բոլոր ուխտաւորներուն համար կէսօրուան ճաշ կը հանէր, պատմական Հիրիսան եւ Պուլղուրէ Փիլավը, եւ չատերուն համար ալ պահելիք անկողին կը յատկացնէր:

ԳՐՈՒԱԾՔ

Վանքի հասոյթին մաս կը կազմէր նաեւ գրուածքի աւանդական սովորութիւնը: Տօնին նկատող օրը, վարդապետը լեռնէն ծանուցում կ'ընէր, որպէսզի ամէն մարդ նուէրով մը մատնակից այս ուխտին եւ իր անունը գրել տայ: Ոմանք կը գրուէին գոյք մը ոչխար, կամ թօսուն մը, ուրիշներ մէկ–երկու մօտ ցորեն, պարի, կամ լուծի եղներ:

ՏԱՐՊԱՍ

Տօնին նկատող օրը, նոյնպէս ուխտաւորներէն Տարպաս հաւաքելու գրուէիւնը ունէին: Պատարագէն ետք, վանահայր վարդապետը, գիւղի ազաներու մէկուն ընկերակցութեամբ, կարգաւ ուխտաւորներու սեռնականները կը պաշտէին: Ամէն ուխտաւոր իր արտի վտիտքին կամ կարողութեան չափով կը մատնակցէր Տարպասին: Կուտային 3 կամ 5 Մէճիտ, կամ 2, 3 Օսմ. ոսկի: Բարձրաչա ուխտաւոր կիներ, նուէր կուտային իրենց ոսկիէ կամ արծաթէ Օղերը, Ապարանջանները, Հարսնութեան օրերու առթը (արծաթ) զօտիները, կամ իրենց վիզը կտաւած, կամ ճակատին կապուած Պչչի Պիրլիկները: (*)

ՓՈՒՐԻԿՆԵՐՈՒ ՄԱԶԵՐԸ ԿՏՐԵԼ

Հաւատքարեր նուէրներու կարգին էր նաեւ փոքրիկներու Մազերը կտրել տալու արարողութիւնը: Շատ մը Մայրեր Ուխտ կ'ընէին եւ իրենց փոքրիկներու մազերը կտրել չէին տար մինչեւ անոնց 6–7 տարեկանին: Վանք երթալ, նուէր տանիլ ու վարդապետին ձեռքով կտրել տալ: Վարդապետը, պատարագէն ետք ուխտաւորներու ներկայութեան մատնաւոր արարողութիւն կատարելով մազերը կը կտրէր: Իրենց հետ նուէր կը բերէին վանքին ոչխար մը, կամ թօսուն մը, Հորթ մը:

ԺՈՂՈՎՔ

Ժողովքի աւանդական սովորութիւնն ալ, հասոյթին մաս կը կազմէր: Ամէն տարի աշնան, վանքի վարդապետը եւ տարեկաւոր

(*) 5 դեղին ոսկի, մէկ կտոր:

մը, վանքի սննդատեղին ընդհատիկ օրերուն կը պարտէին կնաբերայ Առաջնորդութեան թեմին ենթակայ քաղաքները ու գիւղերը: Կնաբերա, Թալաս, Կէրմիր, Թաղլուսուն, Մուճուսուն, Մանճուսուն, Էֆքերի, Նիրկէ, Պէկիկէսի, Էմիրէկ, Զամախչու, Ինճէսու, Ձիւճիւն, Եապալը, Տաշհան, Կէօմէսի, Ենիճէ, Մէօյիւսլու եւ Կրէկ: Քաղաքացիները կը մասնակցէին Թօնելով կատու տալով մխրանները հաղուստեղէնի համար: Շատեր կ'երթան կատուները ժառանգաւորաց աշակերտներուն յատկացնելու համար: Գիւղացիները կատուներ, ոչխար, Եղ, Թօսուն, Հորթ:

Վանքի երկրագործութիւնը մեր օրերուն շատ պարզացած էր: Արտերը, Հարթմները հերկելու, ցորենի, ճոնի դէզերը կալ բերելու համար, վանքի ախուրին մէջ կը պահէին հինգ լուծի (հինգ զոյգ) եզներ եւ 4–5 զոյգ Թօսուններ: Ձիեր, էշեր եւ մէկ զոյգ գոմէշ: Ունէր իր Տաւարի առանձին սերունդը, 300–450 գլուխ ոչխար, իր առանձին Զոպաններով ու Շուններով: Տաւարի կաթէն, վանքի տընտեսները կը պատրաստէին, մխրաններու տարեկան ուտելիք արդար իւղը, պանիրը, կաթը ու մածունը: Մխրը կը ծառայէր մխրաններու ուտելիք: Բուրդէն կը գործէին մխրաններուն հագուստեղէն, եւ Շալվար ու Տոլախ Զոպաններուն ու Զրախներուն համար: Նաեւ մխրաններուն յատուկ անկողիններ ու բարձեր բուրդէ կը պատրաստէին:

ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Մեր վանքերը Մայրապետ պահելու սովորութիւնը չունին, ինչպէս ունի Կաթոլիկ եկեղեցին: Թոմարզա վանքը մեր օրերուն երկու Մայրապետներ կը պահէր, կոյս Մարգիտ և Հաճի Մարութ:

Կոյս Մարգիտ— կը կանչէինք նաեւ Հաճի Մարգիտ, ծնած Հաճնի եղած էր:

Իր անցեալի մասին շատ մեծ բան մը չէինք գիտեր, միայն կը պատմէին թէ Թախթախանոյ Յակոբ ապտլ աղջիկն է: Յակոբ Պօյաճեանի հետ նշանուելու համար խնամի կ'երթան, բայց աղջկան հօր կողմէ կը մերժուին, նորէն կ'երթան, նորէն կը մերժուին: Աղջիկը կը լսէ վերջին անգամ խնամի եկողներու նորէն մերժուիլը, տեղւոյն վրայ պետին կ'ինայ ու կը մարի: Այս անգամ կ'ուզեն նշանել Յակոբի հետ, բայց այս անգամ ալ թէեւ աղջկան կողմէ

կը մերժուի, պժուարաւ կը նշանէն: Պահակ առէն ապջիկը կը մարի ու գետին կ'իյնայ, առէն կը բերէն եւ հիւանդ վիճակի մէջ միշտ անունը կուտայ Զարխափան Աստուածածինին: Վանք կը տանին եւ առողջանալէն ետք, չ'ուզեր առէն երթալ, վանք կը մնայ իբրեւ Մայրապետ:

Կոյս Մարիամը, վանքին մէջ ունէր իր առանձին սենեակը: Ամէն օր, առաւ կանուխ իր սեւ քօղին մէջ փաթթուած տաճարը ապօթքի կ'երթար: Խոհանոցին մէջ, Տնտեսներուն վրայ կը հսկէր, եւ իբրեւ Մատակարար, օտարական ծառայութիւն կ'ընէր վանքին: Իր Սրբակեաց ու Պարկեշտ վարմունքին համար, սիրուած էր պէսպէս երիտասարդ հարսներէն, եւ իրենց Տէրտէրուն համար, բարեխօս սուրբն էր Զարխափան Աստուածածինի մէջեւ:

Տարապրութեան մէջ, Հաւրանի Անապատները կոյս Մարիամի մահուան վերջին օրերուն պղեխարշ վիճակը, կապուած է պատմութիւն հեղինակի այդ օրերու կեանքին հետ, որուն պիտի հանդիպինք:

Հաճի Մարուքէ Մայրապետ.— Անտիոքցի այս Մայրապետը, մեր օրերուն այլեւս ծերացած էր: Մէկ ոտքը կոպ, եւ գաւազանով կը քալէր: Վանքին մէջ ունէր իր առանձին սենեակը: Որպէս Մայրապետ, ունեցած է սրկաւից կեանք մը իր գրաւոնեայի: Ինչպէս ինքը կը պատմէր, իր ծննդավայրը Անտիոքի մէջ, պարտկոր պատուած առէն օձը կը խածնէ եւ մէկ ոտքը կը վնասուի: Իր թաղի քահանան խորհուրդ կուտայ իրեն, որ ինքնինքը այլ մարդ ձեւացնէ, եւ իր Մարթա անունը Մարուքէի փոխելով վանք մը գնայ: Երուսաղէմէն սկսեալ, վանքէ վանք կը պտրտի, իրեւ այլ մարդ, ոչ մէկ տեղ հանդիստ կ'ընէ, վերջապէս Թոմարզա վանք գալով կը հաստատուի որպէս Մայրապետ: Բայց կը կրկնէր իրեն մարդու հագուստ, սեւ գլխարկ, սեւ շալվար եւ սեւ Զրպուն: Ձեռքը Հիւնէրլի էր: Յորինի ծօղունէն յաւ տեսակի կոպմնակ ու ծալքամաններ կը հիւսէր եւ ուխտաւորներուն կը ծախէր:

Վանքին մէջ միաբանութեան մաս կը կազմէին կալի, Արամեան Զրախները, Սենեկապետները, Տաւարի Զոպաները, Դռնապանները, Խոհանոցի տեսեանները:

1911–1915 վանքին մէջ ունէինք որպէս միաբաններ
Յովհաննէս վրդ. Վահրատեան
Գէորգ վրդ. Պօյաճեան
Դանիէլ վրդ. Բազումեան

Կարապետ վրդ. Հազարշահեան
Ստեփան Աւագ սարկ. Տօնիկեան
Յարութիւն Աւագ սարկ. Մարկոսեան
Յովհաննէս Աւագ սարկ. Թորոսեան
Կոյս Մարգիտ Թախթախեան (*Մայրապետ*)
Հանի Մարուխէ Անտիոքցի (*Մայրապետ*)

Կային նաեւ վարժարանի ուսուցիչներ՝ Թուով 4 հատ։ Գիշերօթիկ աշակերտներ Թուով 22 հատ։ Սենեկապետներ՝ Թուով 3 հատ։ Զիփճի պաշին եւ Զրախներ՝ Թուով 8 հատ։ Դռնապան՝ Թուով 1 հատ։ Տաւարի Հոգաններ՝ Թուով 3 հատ։ Այսպէս, վանքին մէջ կային գիշեր ցորեկ մնայուն Թուով 59 հոգի։

ՎԱՆՔԻՆ ՄԽԻԹԱՐԻՒԹԻՒՆԸ

վարդապետ թէ՛ փոքրաւորք, եւ Հոպաններ՝ Հրաշներ,
Ու նգնաւոր Մարուխէն, Մարգրիտ նէնէն կուսական,
Համախմբուած՝ պըլպլուն, լոյս տարածող հոգիներ...
Յոնան էմմին իշխանն էր,
Որ խալխլած ու տկլոզ եւ ծերացած դռնապանն,
վերէն իվար նուիրուած,
Սիրտերնին բաց... պարզ ու պարզ
Աստուածավախ մեծ սիրտեր...:
Գործադրող՝ ցիսուսի, պատգամներն համակամ,
Այնքան բարի եւ ազնիւ՝ եղբայրասէր միաբան...
Ու այդ իսկ էր պատճառը, դէպի վանքն ու միաբան,
Թէ հայերուն, օտարին ակնածանքը շատ մեծ էր:

Խոհանոցի տնտեսներն,
Որոնց մէկը, գլխաւորը, յարգի տնտես իմ Մայրն էր...
Քէշկէկ, Մախոխ եփողներ,
Մածուն, Պուլղուր, Թարխանայ
Կաղամբ, մեծ փոր փաթթուած,
Բողբ ու շողգամ աղանդերք,

Ամէն կողմէն ուտողներ…:
Ախ, թանապուր չի մնաց,
Լափողներէն անխնայ:
Մէկ կամ երկու կաղինով՝
Պատառ մը հաց, ի՛նչ համով:
Եւ այդ իսկ էր պատճառը, վաճիը յաւէտ սիրողներն,
Հարուստ տուռ ու փուքկոտ,
Աղճատներն ալ լափ ուտողք,
Հա՛յ թէ օտար աղօթողք,
Ամէն ատեն խիստ շատ էր:

ՎԱՆՔԸ ԻԲՐԵՒ ՀԻՒՐԱՆՈՑ ԵՒ ԱՊԱՍՏԱՆԱՐԱՆ

Թոմարզա վանքը պատառի Հայերու եւ Թուրքերու ուխտավայրը ըլլալէ պատ, Հիւրանոցն էր նաեւ կեսարիոյ և Իվէրկիի ըլլջանի Թուրք պետերու, եւ կէօմէկրկի Թուրք պետերը ըլջող հարկահաւաք ժանտարմաններու, եւ կեսարիայէն դէպի Հաճըն եւ Տաւրոսի ըլջաններըը պաշտօնով ճամբորդող շատ մը կառավարական պաշտօնեաներու, որոնք իրենց ճամբուն վրայ վանք կը հանդիպէին եւ օրերով կը մնային, կ'ուտէին, իրենց ձիերով կը խմէին ու կը պահէին:

Հայաստանի նահանգներէն, Թուրքերու գաղութներէն ու հասնծանքներէն ուխտաւոր Հայեր, ապաստան գտնելու համար վանք կուգային, ամիսներով կը խնամուէին եւ կը պաշտպանուէին: Անոնց կարգէն էին Զեյթօնցիներ ու Ժիրայրի ապստամբող խումբերը, որոնք յաճախ Թոմարզա վանք կ'ապաստանէին ու կ'ուրթային կրկին վերադառնալու պայմանաւ:

Թոմարզաւայրն էր նաեւ Հայ քաղաքական կուսակցութիւններու Հեղինակաւոր գործիչներուն, որոնք տարբեր քաղաքներէ վանք կուգային գիրար տեսնելու, խորհրդակցելու կրթական գործերու շուրջ: Ինչպէս, Հայ Յեղ. Դաշնակցութեան ծանօթ գործիչներէն Թոմարզացի Մարզպետը (Ղազարոս Ղազարեանն), Գէորգ Վիշապեան (կեսարացի) եւ Հաճի (Աստուր) Մինասեան (Իվէրկիցի) որոնք ամէն տարի ամառուան ամիսներուն վանք կուգային, ամիսներով կը մնային եւ իրենց արժանաւոր հիւրասիրութիւնը կը վայելէին:

Կեսարիոյ հայ հարուստներու պաւակները, միշտ ենթակայ էին կեսարիոյ բարբարոս թուրքերու յարձակումներուն եւ բռնաբարութիւններուն, ուստի անոնք իրենց երիտասարդ պաւակներու կեանքը փրկելու համար վանք կը դրկէին եւ ամիսներով կը խնամուէին: Կեսարիոյ վայրագ թուրքերը, մասնաւոր խումբեր կը կազմէին Հայ հարուստներու պաւակները փախցնելու, եւ անոնց փոխարէն խոշոր դումարներ պահանջէ նոք միայն իրենց ծնողքներուն կը յանձնէին:

ՎԱՆՔԸ

Մեր օրերուն, ի՛նչ օրե՛ր...
Չեռնարկներուն լուսաբեր...
Թէպէտ ուժով՝ դուզնաբեայ, բայց ջանիերովն՝ անվեհեր,
Եւ յարաժամ պատրաստ, երբեք նա չէր խուսաբեր՝
Պարտականատար ըլլալէ, միշտ ձեռնտու յուրեր...
Եւ այդ իսկ է՛ր պատճառը՝ թէ՛ օտարին եւ թէ՛ մեր՝
Դէպի վանքն Զարխափան՝ Սէր ու Գուրգուրանքն շատ մեծ էր:
Վանքին դուռները ամրապինդ՝ բացուելու մի՛շտ պատրաստ,
Թէ՛ աղքատին, հարուստին,
Եւ թէ՛ Հայուն ու թուրքին,
Եւ ցեղերուն այլազան, առանց հարցման կրօնքին:
Երբեք չեղաւ այլամերժ, ձեռքերը միշտ կարկառուն,
Ըստ աւանդին հետեւող, շաւիղներէն Յիսուսի:
Ծառայելով, օգնելով, եւ տալով միշտ իր նպաստն,
Թէ՛ Մտայնի, Հոգեկան, ըստ պահանջին՝ կարելին...
Եւ այդ իսկ պատճառը, Սէր եւ Ցարգանք կը վայլէր,
Գուրգուրանքը ամենուն՝
Դէպի վանքը շատ մեծ էր: (*)

(*) Այս եւ վերի ոտանաւոր գրուածները, գործն է մեզի ծանօթ Գառնիկ Ե. Անանեանի (Զոմախլուցի):

ՎԱՆՔԻ ՍԵՆԵԱԿՆԵՐՈՒ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

Ինչպէս տեսանք (աստ էջ 1799) *վանքը չրջապատուած է երկյարկեան սենեակներով, որոնք պատսպարած են նաեւ վանքը եւ անոր ընդարձակ բակը: Այս չրջապատին առաջին յարկին վրայ կը գտնուէր սիւնապարզ սենեակները թուով 36 հատ, ուխտաւորներուն յատկացուած, մինչ կը կոչէինք «ուխտաւորներու արքա օտաները»: Շրջապատին մէջտեղ կը գտնուէր վանքի բակի Մայր դուռը եւ անոր վրայ երկյարկեան Տէվիւր օտան:*

Մայր դուռէն ներս, բակին մէջ ալ կոպմիկ կը գտնէր վանահայր Բարսեղ վարդապետի սենեակը իր մատերով, կարծես պահակն էր վանքի դրան մօտ: Ձախ կողմիկ կը գտնուէր գետնայարկ խոշոր ախոռը, յատկացուած վանքի եղներուն, ձիերուն եւ արջառներուն եւ անոր կից խոշոր Մարագը: Դէպի առաջ, ձախ կողմիկ չարքին վրայ կը սեպնուէր երկյարկեան փաշա Օտասըն, որպէս հիւրանոց ծանօթ անձնաւորութեանց համար եւ անոր կից Սարգիս վարդապետի սենեակը: Անոնց չարքին գետնայարկի վրայ չարուած էին վանքի Զրահներու, Զոպաններու սենեակները: Դէպի առաջ ձախ կողմիկ վրայ կը գտնուէր վանքի բակի երկփեղկ երկրորդ դուռը որ կը տանէր վանքի կալը: Անոր մօտիկ կը գտնուէր խոշոր Կոֆուանը, ձմեռ ամիսներուն Տաւրուս Սիւրիւյին յատկացուած:

Սալայատակէն դէպի վար կ'իջնես եւ աջիդ կը հանդիպիս վանահայր Կարապետ վարդապետի սենեակը իր մատերով: Յաջորդարար չարուած են վարդապետներու սենեակները, վարժարանի բաժինը, Մայրապետներու խուցերը եւ անոնց ետեւը գետնայարկի վրայ Խոհանոցի խոշոր բաժինը եւ անոր կից վանքի խոշոր պարտէզը զարդարուած կաղնիներով եւ Բարտիներով:

Ճամբուդ վրայ, վանքի պաւիլիոնի մօտիկ կը գտնուէր վանքի գետնայարկ ընդարձակ ջրամբարը, 10 մեթր լայնութեամբ եւ 140 մեթր երկայնութեամբ: Գարնան ձիւն հալին ամէն տարի Սրբէսան քալող գետերէն կը լեցնէին եւ մեկ տարի, ևկող գացողներուն, վանքի մխիթարներուն եւ ուխտաւորներուն խմելու համար կը բաւէր մեկ տարի: Ջրամբարը կը լուցուէր խոշոր ծորակով մը, որու դլխին պատէն կախուած էր շղթայակապ վայլուն թաս մը, որմէ դիւրութեամբ պաղ ջուր կը խմէին վանք այցելող Հայ եւ Թուրք մեծ ու պզտիկ:

ՎԱՆՔԻ ԵՐԿՈՒ ՏԱՃԱՐՆԵՐՈՒ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ս. Խաչ եւ Ս. Աստուածածին երկու տաճարները, ունէին իւրեանց առանձին Քահանայապետ եկեղեցական Սպասները, որոնք իւրեանց արժէքին համապատասխան կը գործածուէին Տէրունական տօներուն եւ հասարակ օրերուն։

վարագոյրներու տեսակներ։— *Մեծ ու փոքր խորանները, Աստանդ մեծութեամբ ունէին իւրեանց վարագոյրները թուով 7 հատ։ Ոմանք Տպածոյ Պատկերապատ եւ Ծալքաւոր, ուրիշներ Աստղնապործուած, բոլորն ալ իւրեանց կարգին արժէքաւոր։ Աստուածածնայ վանքին Տօնին յատկացուած վարագոյրը, կը կրէր բայց կապոյտի հետ խառն կարմիր գոյն մը, որու կեդրոնին վրայ մեռաքսեայ Արծաթեայ եւ Ոսկեզօծ Թելերով, Աստղնապործուած էին Տիրամօր Քեւսատարած վերափոխումը՝ չրջապատուած կէս Քեւաւոր Հրեշտակներով։ Զատկի տօնին յատկացուած վարագոյրը եւս, Քահանայապետ էր առաջինին նման։ Ունէր բայց կապոյտ գոյն, որու կեդրոնին վրայ նոյնպէս Աստղնապործուած էին Ոսկի եւ Արծաթ Թելերով Փրկչի Յարութիւնը, չրջապատուած փողահար հրեշտակներով։*

Խաչերու տեսակներ։— *Երկու խորանները զարդարելու համար, 10–13 մատնաչափ մեծութեամբ ունէինք քառաթեւ մեծ ու փոքր Խաչեր, թուով 42 հատ, բոլորն ալ արծաթ պատուանդանով։ Անոնք պատկերապատ էին եւ իւրեանց Քեւերու միջոցները ու եզերքները, ընդլուսուած էին Արծաթեայ նուրբ Թելերով։ Այս Խաչերէն ոմանք, իւրեանց կուրծքին վրայ, փոքրիկ տուփի մը մէջ, կը կրէին Սուրբի մը նշխարները, եւ այդ Սուրբի տօնին օրը, Խաչը կը յանձնէինք հաւատացեալներու յարգանքին, ժամերգութեան ընթացքին։ Ունէինք նաեւ 10 մատնաչափ բարձրութեամբ եւ 8 մատնաչափ լայնութեամբ, արծաթեայ եւ ոսկեզօծ ճաճանչաւոր ծանրակչիռ Խաչեր, թուով 6 հատ, որոնք մաս կը կազմէին վերի Խաչերուն։ Այս Խաչերը իւրեանց պատուանդաններուն վրայ կը կրէին 1830 թուականը եւ Պէգճան Յարութիւն Ամիրայի անուան յիշատակութիւնը։ Ձեռքի Խաչեր 6 մատնաչափ մեծութեամբ, արծաթեայ ոսկեզօծ, թուով 6 հատ։ Եպիսկոպոսներ կամ եկեղեցական հանդիսի մը նախագահող վարդապետներ կը գործածէին։ Անոնցմէ մին կիսաուածեալ քար կը կրէր իր սրտին վրայ։*

Զաքալ քագ (Խոյր)։– Ունէինք Եպիսկոպոսական երկու թաղեր իրենց թանկարժէք մասերով։ Երկուքն ալ իրարմէ արժէքաւոր էին եւ ունէին կապոյտ եւ կարմիր գոյներ, Աւետնոցրծուած Ոսկի եւ Արծաթ Թելերով։ Թաղին մէկը իր վրայ կը կրէր Մարիամ Աստուածածինը՝ դրկած Յիսուս Մանուկը, տեղ տեղ ընդելուզուած թանկագին քարերով։ Երկրորդ թաղը, իր վրայ կը կրէր Յարութեան պատկերը, Աւետնաւործուած նոյնպէս մեսրոպեայ Ոսկի եւ Արծաթ Թելերով։ Թաղերէն առաջինը իր վրայ ունէր Թալասպի Կիւլպէնկեան Սարգիս աղայի անուան յիշատակութիւնը։

Վիզնց, բազպան Թուով 2 հատ, ունէին Թաղերու համապատասխան կարմիր ու կապոյտ գոյներ, նոյնպէս աւետնաւործուած եւ երիզուած արծաթ եւ ոսկի Թելերով։

Վակաս, Թուով 2 հատ, Թաղերուն համապատասխան գոյնով եւ աւետնաւործուած, որոնց վրայ կարգաւ չարուած էին Յիսուսի եւ Առաքեալներու նկարները, ոսկեզօծ մեսրոպեայ պատրաստուած։

Սաղաւարտներ պատարագիչ վարդապետներու։– Աւելի ծանր կամ նուազ արժէքով, Թուով 6 հատ էին։ Կապոյտ, կամ դուրս կարմիր գոյներով, անոնց կիսապտղաձեւ գմբէթները, զարդարուած էին Ոսկեթել նկարներով։ Այս սաղաւարտներու վակասները, թեւնոցները, վզնոցները, նոյնպէս Աւետնաւործուած էին եւ կը կրէին իրենց պատկան Սաղաւարտներն ու գոյները։ Գօտիներ, ատոնք ալ կապոյտ, կարմիր գոյներու վրայ Աւետնաւործուած էին Ոսկեայ, Արծաթ Թելերով, եւ իրարու մէջացած էին քանդակազարդ Արծաթեայ դունեներով եւ կարթերով, Թուով 6 հատ։

Սկիհներ։– Իրենց պատուանդաններով մէկտեղ, պատրաստուած էին ծանրակշիռ ու Բիւրեղացած Արծաթէ, եւ զարդարուած Ոսկեզօծ քանդակազարդ նկարներով, Թուով 6 հատ։ Սկիհներէն մէկը, ամենէն փոքրիկը, իր վերի դասերով եւ կափարիչով Զուտ ուած էին զուտ Ոսկիէ եւ կը կրէր Թալասի բարեպաշտ կիներու նուէրի յիշատակը, Թուական 1820։

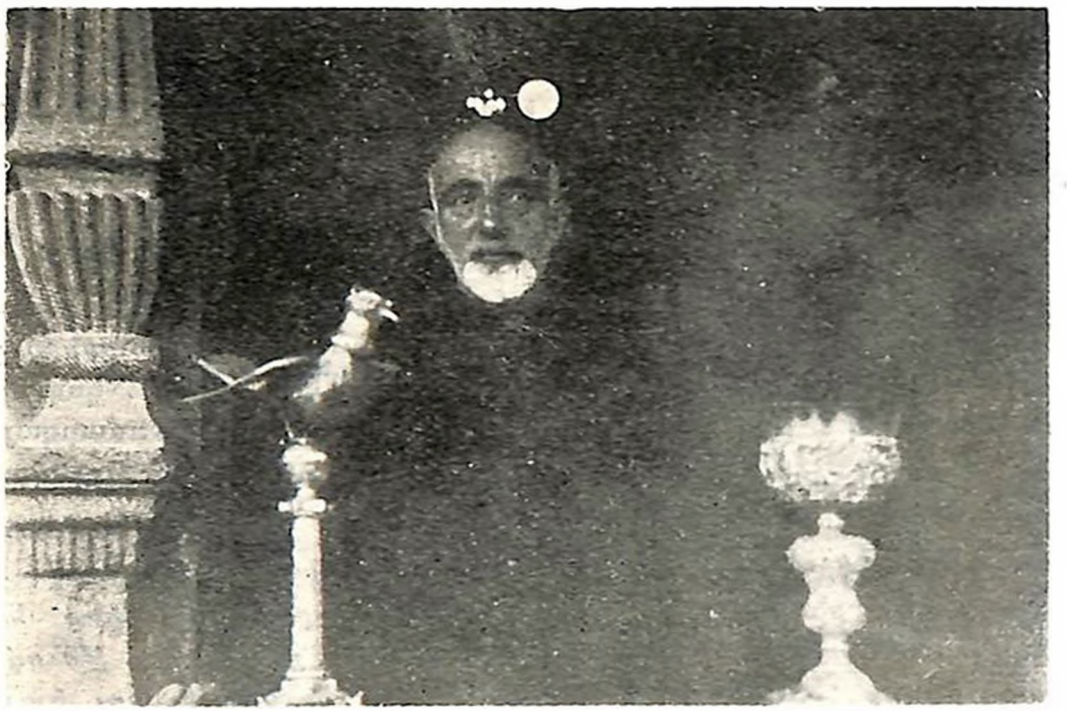
Բուրուար, fշոց։– Արծաթեայ եւ քանդակազարդ, Թուով 7 ական էին։ կանթեղներ, նոյնպէս արծաթեայ եւ քանդակազարդ, Թուով 120 հատ էին։ կանթեղներէն 12 հատը, Հայ արուեստագէտներու նրբին աշխատանքով պատրաստուած, կը կրէին Պէշճեան Յարութիւն Ամիրայի անուան յիշատակութիւնը, 1830 Թուական։

ՊԱՏԿԵՐ 207.— Սկիհի ծածկոց.
սեպհականութիւն Ս. Աստուածածին Տաճարին

Ծածկոցներ.— *Խորանի եւ Սկիհի համար ունէինք տեղնապոլսեան եւ արժէքաւոր ծածկոցներ, թուով 15 հատ, զանոնք պզնելով եւ մեծաքեմով, ոմանք Պատկերապարսպի, Ժողկատար, Սակիքին մեռաքանչ: Ծածկոցներէն մէկուն պատկերը, ինչպէս վերեւ կը տեսնենք, կարմիր գոյնի վրայ, ոսկի եւ արծաթ թելերով տեղնապոլսեան է: Այս ծածկոցը ունի իր պատմութիւնը: 1873 թուականներուն, Պոլիս, Հրեշտակապետ եկեղեցին կ'այրի, այդ մթնոլորտին չատեր եկեղեցիի սպասները հրդեհէ տակէն կը խլեն եւ կ'ներթան: Մեր հայրենակիցներէն, Պետրոս Հազարշահեան որպէս Սմառճի Ղալֆա Պոլիս կը գտնուի, եւ չատերու կարգին ինքն ալ այս ծածկոցը կրակին տակէն կ'առնէ կ'ներթայ: Երբ Թոմարզա պիւղ կը գտնայ, ծածկոցը Ս. Աստուածածին վանքին կը նուիրէ: 1915 տարագրութեան թուականին, երբ թուրքեր կրկին վանքը կը կողոպտեն, կտրտեն վարպետ թամուզեանի տիկինը կիւլիւզար,*

ինքն ալ այս ծածկոցը կը խլէ: Հիմա ծածկոցը կը պահուի Տիկին Կիւլիւզարի մօտ: Ունի մէկ մետր քառակուսի մեծութիւն:

ՊԱՏԿԵՐ 208.— **Ս. Միւռոնի Աղաւնին, սեպհ. վաճառի տաճարին: Սկիհ, սեպհ. Ս. Պօղոս-Պետրոս եկեղեցիին (*):**

Ս. Մեռոնի Աղաւնիները.— *Ունէինք Սբ. Մեռոնի համար ծանրապին արծաթեայ, 22 մատնաչափ բարձրութեամբ, թռչող 2 հատ Աղաւնիներ: 1915 թուականին, տարապարութենէն ետք, թռչունները վանքին ապահովը կը կորսուին, Հաճի Յակոբ Մատոյեանը Սկիհ մը եւ այս Աղաւնիներէն մէկը կը պնէ կորսուած թռչունի մը ձեռքէն եւ իր տունը կը տանի: Ինչպէս Սկիհն եւ Աղաւնիի նկարները վերնը կը տեսնենք, Աղաւնին մէջ արդէն Մեռոն կը պահէ, եւ 1915–1919 թուականներուն, Թոմարզայի մէջ քահանայ պահել կարելի չէր, ուստի պիտին մէջ ծռնած վարդիկները, ինչպէ Հաճի Յակոբը եւ Երզանճեանց Հաճի Եղիան այդ Աղաւնիի մէջտեղ վարդիկները կը մկրտեն եւ պահեստ կ'ընեն: 1922 թուականին, Մուս–*

(*) Նկարին մէջ կը գտնուի. Տէր Հայկազուն Քահանայ Կարապետեան, Քահանայ Կեսարիոյ Հայոց Մայր եկեղեցիի: *Լուսանկարուած է 1955 թուականին:*

թաֆթա ֆեմալի սարսափը երբ կը սկսի տիրել կեսարիոյ եւ Արդէոսի շուրջ, Սկիւտը եւ Մեռոնի Աղաւնին կը ղրկեն կեսարիոյ Առաջնորդարան, ուր այժմ կը գտնուին: Վերեւ տրուած նկարները, պատմագրքիս հեղինակի կողմէ բերել տրուած է մեր պատմութեան անհրաժեշտութիւնը զարձնելու համար: Աղաւնին կը կրէ հետեւեալ Յիշատակարանը:

(Յշտկ. է սր. աղաւնիս, ի սր. վանս Թոմարզայի, ողորմութեամբ Թալաս, կէրմիր, Ֆէնէսէ եւ Թոմարզայ հայ ժողովրդոյ եւ մանաւանդ Յակոբ սարկ. Հզրշհեանի աշխատութեամբ:

1094 Հոկտ. 10):

Աղաւնիի քովի Սկիւտը, սեպհականութիւնն է, Թոմարզայի Ս. Պօղոս–Պետրոս եկեղեցիի եւ ունի հետեւեալ Յիշատակարանը:

(Յշտկ. է սր. սկիւս, վահրատեան Մի. Մըկըրիճ կողակցիւ Մի. Զիլֆիճիւ ի դուռն սր. Պօղոս–Պետրոս եկեղեցիի Թոմարզայի):

1873 Յունվար 1

Շապիկներու տեսակներ.– *Դպիրներու եւ պըրապետներու համար չապիկի տեսակներ չատ ունէինք, զանազան գոյներով, արժէքաւոր կտորներով եւ պարզարուն ուռնոցներով: Ունէինք նաեւ Սարկաւագներու յատուկ տօնական օրերու չապիկներ թուով 6 հատ: Անոնք իրենց ուսերուն, թիկունքներուն եւ թեւերու ծայրերուն վրայ կը կրէին արծաթէ կտորներով պատրաստուած Հրեշտակներու եւ Սուրբերու նկարները: Այս չապիկները յիշատակի նուէրն էին Յարութիւն Ամիրա Պէզճեանի: (*)*

Ս. Աստուածածին եւ Ս. Խաչ Տաճարներուն հնութեանց մաս կը կազմէին նաեւ դեղարուեստական արժէք ներկայացնող հետեւեալ գործերը:

Ս. Աստուածածին տաճարի զանճատան դրան վրայ կախուած Տիրամօր պատկերը, որու մասին տեսանք մենք (աստ էջ 1244):

Ս. Խաչ տաճարի ալ կողմը Առաջնորդական աթոռին գաղթը վետղուած Հայկ Նահապետի քանդակազարդ արճանը (հմմտ. աստ էջ 1247):

Ս. Խաչ տաճարի երկփեղկ Մայր դուռը, որ վարպետ ատաղձագործներու կողմէ պատրաստուած էր Ապանող վայրէ, եւ որոնք մեծ ու փոքր 72 կտորներէ իրարու ազուցուած էին, խորհրդանշելով Փրկչի 72 աշակերտներու թիւը:

(*) Այս չապիկներու նմանը տեսած էի Նրուսադէմի Ս. Յակոբայ վանքին մէջ:

Մեր օրերուն վանքի Տեսուչ կարապետ վրդ. Հազարյահեան, կը պատմէր թէ, Պալեան արքեպան մեր վանքի թանկարժէք հնութիւններէն Ափսէ մը առած եւ չէ վերադարձուցած: Ափսէին վրայ քանդակուած էր Հայր Աբրահամի կեանքէն առնուած պատկերները, եւ կ'ըսէր թէ, օտար պետականները ժամանակին անոր արժէքը գնահատած են 400 Օսմ. ղեղին ոսկի:

ՊԱՏԿԵՐ 209.— Տէրտէ եպիսկոպոս Պալեան,
Առաջնորդ Կեսարիոյ Հայոց

ԿԵՍԱՐԻՈՅ ՍՈՒՐԲ ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՆՔԸ
ՆԱԽՔԱՆ ՊԱԼԵԱՆ ՍՐԲԱԶԱՆԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ

1798–1850 *թուականներուն, երբ Թամաղայի վանքը ալրուղ բարբարոս ցեղերու հալածանքներէն, կրանոյացած էր իր մատուռական չարժումը, Կեսարիոյ Ս. Կ. վանքը սկսած էր ուժգին կեղրոն դառնալ, շնորհիւ Մատթէոս Եպս. Գարամանեան, Ստեփան Եպս. Օֆլազեան եւ Յակոբ Եպս. Աճէմեանի նման կարող եկեղե-*

ցականներուն, որոնք յաջորդաբար Ս. Կ. վանքի Առաջնորդական աթոռին վրայ դնուած են: Այդ թուականներուն Թոմարպայէն ուսանողներ յաճախած են Ս. Կ. վանք եւ կարող ընթացաւարտներէն եղած են Վարդուկ Վարժապետ Ճինովեան, Մարտիրոս Վարժապետ Թորոսեան, Հաճի Յովհաննէս Պօյաճեան (Աչուղ Եսմանի) եւ ուրիշներ, որոնք յետոյ, ինչպէս անոնք, իրենք ուսուցիչ Թոմարպայի մէջ պատրաստած են օգտակար սերունդ մը:

Կեսարիոյ Ս. Կ. վանքի մուտքային այս բարձր չափումը կէս դար չդիմանալէ ետք, կը կործանէ իր նախկին վայրը, եւ Թոմարպայի վանքը կրկին ուսման կեդրոն կը դառնայ եւ կը շարունակէ մինչեւ վերջ, 1915 տարապրութեան Թուականը, եւ ինչպէս անոնք, Կեսարիոյ չրջանի Եկեղեցիներուն, վանքերուն կուսակրօնական Քահանաները, Ուսուցիչներ եւ Վարդապետներ:

Պաշտօն Սրբազան Կեսարիոյ Առաջնորդ կ'ընտրուի 1887 Թուականին: Վանքին մէջ կառուցումներ կ'ընէ եւ 1903 Թուականին կը կառուցանէ Ս. Կ. վանքի բարձրադոյն վարժարանը: Սրբազանը, նախատես ուզած է Ազգային վերածնունդի ատեան մը դրձնել վարժարանը, եւ դաւանութեան աղքատ աշակերտներ հաւաքելով, իր հօտին համար եկեղեցականներ պատրաստել իբր ժառանգաւորաց վարժարան: Յետոյ միտքը կը փոխէ եւ վարժարանին մէջ Թշուառ աշակերտներ պահելու որոշումը կը թողայ, պայն փոխելով աչխարհիկ վարժարանի մը, համապատասխան Ամերիկեան Գոլէճներուն, որոնք բացուած էին Հայ աչակերտներով: Վարժարանէն նախ կը տրուէր աչխարհիկ կրթութիւն, եկեղեցական ուսուցիչներ եւ կրօնական դաստիարակութիւն դոյութիւն չունէր:

Պաշտօն սրբազան, որպէս Կեսարիոյ Առաջնորդ (1887–1910) իր թեմի ժողովուրդին Հոգեկան ու Մտաւորական դաստիարակութեան գործակցութեան մէջ ո՛չ մէկ օգտակարութիւն ունեցած է: Իր 23 տարուայ Առաջնորդական չրջանին, գրմանալի է, Ս. Կ. վանքին մէջ որպէս միաբան Սարկաւագ, Վարդապետ մէկ հոգի նոյն չէ կրցած պահել: Ինչ որ Հայ վանքերու պատմութեան մէջ երբեք դոյութիւն չէ ունեցած, եւ այդքան ամօթութիւն չէ տիրած Ս. Կարապետի նման Մայրավանքի մը մէջ:

Իր հիմնած բարձրադոյն վարժարանը, կարծես միայն ի փառս իր անձին եւ ի Շահս քանի մը հարուստներուն էր, ուր ուսում կ'առնէին մեծահարուստներու զաւակները գալով հեռաւոր Ամասիայէն, Կիլիկիայէն: Այդ հարուստները կրնային իրենց զաւակ-

ներուն աչխարհիկ կրթութիւն եւ ուսում տալ ամենուրեք, ինչպէս այդ չըջանին Սանասարեան բարձրագոյն վարժարանին մէջ, պէտքը չունէին պատուոյ մը Առաջնորդի մը միջակցութեան դիմելու, եւ ոչ ալ իրաւունքը ունէին պատուոյ մը ժողովուրդին պատկանած վանքին մէջ պատասպարուելու: Պալեան Սրբազան, կրնար հարուստ պատկներու կողքին պահել պատառներէն հաւաքուած քանի մը աղքատ ու ընդունակ աշակերտներ Ազգին անունով, բայց չըրաւ, արհամարհեց աղքատները եւ անոնց պատկիները, որպէս թէ անոնք անարժանիներ էին հարուստի պատկիներուն հետ միասին պատսպարան մտնելու եւ անպատուութիւն կը սեպէր իր բարձր անձին համար:

Պալեան Սրբազան, թշնամի էր եկեղեցականներուն, և մանաւորի պարզացեալ եկեղեցականներուն, որոնց երեսը տեսնել չէր ուզեր: Այսպէս ալ պէտք էր ըլլար, քանի որ առեւտրական աստիճէն նախանձոտ Ոգիով մը Եկեղեցականութեան դիրքը նեղուած էր: կարող եկեղեցականներուն թշնամի ըլլալուն ապացոյցը մենք տեսանք, երբ Թոմասպտ վանքի Տեսուչ, իր չինարարութեամբ եւ գործունէութեամբ համբաւաւոր Կարապետ Վրդ. Շահինեանի հետ թշնամի մնաց մինչեւ անոր վախճանումը, պարզ իր նախանձոտ ոգին արդիւնք:

Թշնամին էր Թոմասպտ վանքին մխիթարութեան, անոր ծաղկումին եւ անոր վարժարանի պարզացման: Այսը օրինակը տեսանք երբ վարժարանի Տեսուչ Յակոբ Աջապահեան, վանահայր Կարապետ Վրդ. Հազարեանի հետ վանքի վարժարանի յառաջդիմութեան համար Պոլիս Պատրիարքարան դիմում կը կատարեն Օրմանեան Սրբազանին եւ նիւթական աջակցութիւն կը խնդրեն: Պալեան կը հակառակի այս ձեռնարկին եւ նոյնիսկ պատժել կը փորձէ վանահայր վարդապետին իր այս գործունէութեան համար:

Պալեանի Տղէտ ու Նախանձոտ ոգին ուրիշ դրուագ մը: 1903 Թուականին, Պատմագրքիս հեղինակը երբ Սարկաւագութեան ուսանող, կը գտնուէի Ծննդավայրիս վանքի վարժարանին մէջ, ուր որոշած ուսումը լրնդ համար այլեւս անբաւարար համարելով բարձրագոյնին կը դիմէի՝ որպէս վարդապետութեան: Այդ Թուականին, Սրմաշէն նոր բացուած Դպրեվանքի Տեսչութիւնը, Թերթերու մէջ յայտարարութիւն տուած էր, ձրի եւ ընդունակ աշակերտներ հաւաքել գաւառներէն եւ դպրեվանքի մէջ եկեղեցականներ պատրաստել:

Մեր վանքի Տեսուչ Կարապետ Վարդապետի բարեկամներէն

Յակոբ Եղլանճեանը, կը կարդայ այս յայտարարութիւնը, եւ վանք. ինծի դալով առաջարկեց որ, ինքը Արմաշ դիմում կատարէ իմ անունով, եւ ես Արմաշ երթամ որպէս ուսանող: Այս ուղղութեամբ Պոլիս նամակ կը գրէ Օրմանեան Արքեպանին, որ միանգամայն նոր պատրիարքն Տեսուչն էր: Օրմանեան Արքեպան նամակը առնելէն ետք, յանդիմանագիր մը կը գրէ Պալեան արքեպանին, այն իմաստով թէ, դուն կնաարիոյ Ս. Կ. վանքին մէջ քարտզպոյն վարժարան կը պահես, եւ Թոմարզայի վանքէն Յովհաննէս անուն սարկաւագ մը Արմաշ մտնելու դիմում կը կատարէ: Պալեան Արքեպան այս նամակը առնելուն պէս, իր կարգին կը գրէ խիստ յանդիմանագիր մը մեր վանքի տեսուչ կարապետ վարդապետին դիս պատժելու համար:

Առտու մը կանուխ, Տեսուչ վարդապետը դիս կանչեց իր սենեակին մէջ, Պալեանի գրած նամակը ինծի տուաւ, երբ սկսայ կարդալ, երկու ծանր ապտակ իջնցուց երեսիս, իմ գործած այս սխալ դիմումիս երբ վարձատրութիւն:

Պալեան արքեպան իր վերաբերումին մէջ շատ կոշտ էր եւ դէպի ընկերային փոխուկ յարաբերութիւններէ: Դրուագ մը Պալեանի այս նկարագիրէն առնուած: Անգամ մը, Առանալի նորընտիր Առաջնորդ Մուշեղ Վրդ. երբ տակաւին Եպիսկոպոսական աստիճան չէր ստացած, իր թեմերէն Սազախ անուն գիւղին քահանայ մը ձեռնադրելու համար, ընծայատուն կը գրկէ կնաարիա Պալեան արքեպանին: Ընծայատուն իմ մտքով տկար եւ թէ ալ քիչ մը տարիքոտ էր: Պալեան Արքեպան մինչ թուրքերէն լեզուով կը քարոզէր: Ընծայատուն ձեռնադրելէ ետք, ինչպէս սովոր էին Եպիսկոպոսները, նոր քահանան կը ներկայացնէին ժողովուրդին: Պալեան Արքեպան թուրքերէն լեզուով սկսաւ նոր քահանան ներկայացնելու: – Պիլիրմիսինիզ պու fահանայուցույու կէօնտէրէն բիւմ տիր: Ատանա Առաջնորդու բանաստեղծ Մուշեղ վարդապետ: Նէ՞ տէմէք տիր բանաստեղծ: Պէն բանաստեղծ տէյիլիմ, պէնիմ վէ Մուշեղ վարդապետին փարդը պու տուր: Պէն տէրիմ, «սապահտան էրէն վանիֆտան չըգտըմ, Տէրինտէրի կէչտիմ վէ Ղայսէրիյէ եթիշտիմ»: Պէն պէօյլէ տէրիմ: Ամմա բանաստեղծ Մուշեղ պէօյլէ տէմէզ: «Սապահտան էրէն գուշլարըն լաթիֆ թէրէննիւմլերի իլէ, հավանըն լեզիզ վագթընտա, պէն պիր չիչէֆլերին բահհասը իչինտէ Տէրինտէրէտէն կէչտիմ, վէ եէշիլլիֆլերի թէմաշա էտէրէմ Ղայսէրիյէ վասըլ օլտում»: Իշտէ բանաստեղծ Մուշեղ պէօյլէ սէօյլէր: Պունու

կէօնտէրէն քանաստեղծ տիր, պուտա հիչ պիր շէյ պիլմէզ: Ամմա էօլիւլէրի էօմէր, պսակլարընը եափար, պունտան փազլասընտա իստէմէզլէր պունու կէօնտէրէն էհալի: *Պալեան Սրբազան, իր այս ոճով քարոզը ուսաւ, լոկ մուսուրաական Մուշեղ վարդապետը ա-նարդելու համար:*

Իր Առաջնորդական ամբողջ շրջանին, թեմական այցելութեան չէր ելած, չէր ճանչցած իր թեմի քաղաքները, դիւղերը եւ վանքե-րը, ինչպէս իր ժողովուրդն ալ չէին տեսած իրենց Առաջնորդին երեսը, եւ իրենց մտքին վրայ տեսակ մը Բռնապետի պատկերը ու-նէր: Ժիրայրի եւ Զէյլօնեաու դէպքերը, որոնք տեղի ունեցած էին Սրդէոսի չուրջ, եւ մասամբ մը կապ ունէին իրենց Առաջնորդի կեանքին հետ, պատճառ դարձած էին որ իր ժողովուրդը պարզ իրենց Առաջնորդէն եւ դառնայ Թշնամի Աղդին:

Տրդատ Եպս. Պալեանի, կեսարիոյ Առաջնորդ ընտրուելէն ետք, վանքի ժառանգաւորաց աշակերտներս յաճախ կ'երգէինք սա երգը:

Ողջոյն ընդ բեզ Հայաստան
Մեր դիւցազանց գերեզման,
Երկինք դրկէ բեզ հրեշտակ
Բիւր վարդ ծաղկին ոտիդ տակ
Կեցցէ հայր մեր պատուական
Կեցցէ Տրդատ Սրբազան:
Օ'հ ինչ անուշ նուագներ
Պիտի հնչեն սոխակներ,
Երկինք դրկէ բեզ հրեշտակ
Բիւր վարդ ծաղկին...:

1910 *Թուականն, Պալեան սրբազանի մեկնումէն ետք, երբ կեսարիոյ Առաջնորդական աթոռին կը յաջորդէ Խոսրով Եպս. Պէհ-րիկեան, վարժարանը կառավարելու համար կ'ընտրէ նոր Խնամա-կալ Մարմին մը, որու անդամներուն մաս կը կազմէին Կարապետ էֆէնտի Ճամճեան, Սարգիս Սաղըրեան եւ Աբրահամ էֆէնտի Սել-եան (Թալասպի): Նոր խնամակալութիւնը վարժարանի դիկը կը յանձնէ յաջորդաբար Դէորդ. Աւետեանի (նախապէս Տեսուչ Սանա-սարեանի), Վահան Թէքէեանի եւ Սարգիս Մինասեանի նման կարող դէմքերու ձեռքը, եւ ինչ որ Պալեան Սրբազան իր Առաջնորդու-թեան 23 տարուայ շրջանին պատառներէն մէկ աշակերտ չէր ընդու-*

ՊԱՏԿԵՐ 210.— Խորով եպիսկոպոս Պէհրիկեան,
Առաջնորդ Կեսարիոյ Հայոց

նած իր վարժարանին մէջ, նոր Առաջնորդի օրով ունեցանք աւելի քան 30 աշակերտ պատանիներն հաւաքուած, եւ այսպէս շարունակեց մինչեւ 1915 Մեծ Եղեռնի թուականը: (*)

Խորով Եպս. Պէհրիկեան, Ամասիոյ գլխաւոր անդրանիկ առաջնորդն եղած է: (1907–1910) վարած է Տրապիզոնի Առաջնորդական փոխանորդի պաշտօնը: 1912 թուականին Առաջնորդ կ'ընտրուի Կեսարիոյ աթոռին երբ արդէն Պալեան Սրբազան մեկնած էր: Արմաշեան այս հայրենասէր ու երիտասարդ վարդապետը, Կեսարիոյ Առաջնորդութեան իր առաջին օրէն իսկ, ցոյց կուտայ հարուածողի իր խիզախ դիրքը, ընդդէմ ոճրագործ Իթթիհատականներու, երբ անոնք այն օրէն սկսեալ պատրաստ էին բնաջնջել Հայութիւնը ու Հայ անունը:

1913 թուականին էր, Կեսարիոյ Միւթասարըֆը Մուամմէր, որ յետոյ Սեբաստիոյ նահանգին վալի նշանակուեցաւ եւ ծանօթ է

(*) Պատմագրիս հեղինակը, այս թուականներուն Ս. Կ. վանքի բարձրագոյն այս վարժարանին մէջ, ուսանող էր որպէս Աւագ սարկաւագ:

ՊԱՏԿԵՐ 211.— **Ս. Ե. վանքի Բարեգործական Վարժարանը եւ իմքանկար աշակերտութիւնն եւ ուսուցչ. կազմին:**

Ձախէն աջ նստող. ուսուցիչներ, Յովհաննէս Մանուկեան (Պոլսեցի), Սարգիս Արզումանեան (Թալասցի), Ներսէս Աւետիքեան (Նիւրգէցի), Դանիէլ Նշանեան (Կէսարիացի). Գէորգ Արուշեան (Տճօրէն) Թիֆլիսցի. Խոսրով եպս. Պէհրիկեան, Գրիգոր Ալպրնեան (Թալասցի). Թարէոս Ժամկոչեան (Խարբերդցի). Գաւառագիրքին հեղինակը (իրրեւ ուսանող): (Շրջան 1913–1914)

իրեւ ջարդարար, ամէն Ուրբաթ օրեր Մուամմէդ իր նախապահութեան առակ Քրիստոնեայ համայնքներու պետերու ներկայութեան «Մէնիխը իտարէ»ի ժողով կը գումարէ և նամակով մը պահանջ ժողովի կը հրաւիրէ: Այս վերջին անգամ Միւթէսարըֆի պրպտիրին կողմէ Հայոց Առաջնորդին ղրկուած Հրաւիրատիրին վրայ, փոխանակ սովորականին նման, «էրմէնի միլլէթի րէիսի» դրելու, կը գրէ, «էրմէնի նէմիէթի րէիսի», այսինքն, փոխանակ Հայ Ազգին Առաջնորդը ըսելու, կը գրէ Հայ Ժողովուրդի Առաջնորդ: Այդ օրինակ Խոսրով Եպս. վանքը անհանգիստ պահած էր: Երբ Միւթէսարըֆէն այս օրինակ հրաւիրատիրը առաւ, նեղուած վիճակի մէջ, կանչեց իր Ղամազը Պետրոսը, կարգը բերել տուաւ եւ ուղղակի կնայրեա գնաց Ժողովատեղին ներկայանալու: Սրբազանը նեղ կը մտնէ առանց բարեւելու, ուր ներկայ կը գտնուին Միւթէսարըֆը եւ կրօնական պետերը: Առանց իր աթոռին վրայ նստելու, կը յարձակի Միւթէսարըֆին վրայ եւ երեսին կը պոռայ, – օլան էրթաբա, ուսուրտո՞ւսմու Տրապիզոնսաֆի դափանա ինտիյին ֆիւրսիւյիւ (*), նէ չափուգ ուսուրտուն էրմէնի միլլէթինի վէ նէմսա՛բլուղէրինի գուլլանըյօրսուն, կէօրիւնիւյօր դափանա ֆիւրսիւ իսթիյօրսուն» կ'ըսէ, կը ձգէ Ժողովատեղին ու դուրս կ'ելլէ:

Այս պատուական եկեղեցականը, իր նկարագրին բարձր արժանիքով ու վարչական կարողութեամբ, կարճ ժամանակի ընթացքին սիրուեցաւ Կնայրեայ Ազանէրէն եւ բոլոր ժողովուրդէն: Անթերի կատարեց իր Առաջնորդողի պարտականութիւնը, արտով սիրեց իր ժողովուրդը եւ թեմական այցելութեան ելլելով, այցելեց քաղաքներ, գիւղեր ու վանքեր, որոնց ժողովուրդը կարօտը կը քաշէին տեսնելու իրենց Առաջնորդը:

Հետեւեալ նամակը, Խոսրով Եպս. Պէհրիկեանի ձեռագիրը մէկ նամակին հարազատ պատկերն է, երբ 1913 թուականին թեմական այցելութեան կ'ելլէ եւ կը գրէ Պոլիս Ջաւէն Պատրիարքին: Նամակը 1957 թուականին, Պատմագրքիս Հեղինակին կողմէ բերել տուած է Պոլսոյ Պատրիարքարանէն, մեր հայրենի պատմութեան համար:

(*) 1907 թուականին, Մուամմէտը որպէս Միւթէսարըֆ եւ Խոսրով վարդապետ որպէս Առաջնորդական փոխանորդ, Տրապիզոն քաղաքին մէջ միասին կը գտնուին: Այդ առեն կրկին Մուամմէտ հայատեաց դիրքի մը մէջ կը գտնուի եւ Խոսրով վարդապետ արդար գլխուն կը գարնէ: Խոսրով Եպիսկոպոս, այս դէպքը կ'ուզէ յիշեցնել:

Կեսարիան, դնահատելով իր արժէքաւոր Առաջնորդի աշխատանքը, անոր տուաւ Եպիսկոպոսական աստիճանի վիճակ։ Բայց իրեւ Կեսարիոյ վիճակին վերջին Առաջնորդը, իր ժողովուրդին եւ իր սիրած Ազգին հետ ունեցաւ շատ դժրախտ վախճան մը, ի սպառ բնաջնջումի ճակատագիրը։ 1914 Յունվարին սկիզբներն էր Էջմիածնի դնաց եւ Գէորգ Ե. Կաթողիկոսին Եպիսկոպոս ձեռնադրուելու։ Երբ Էջմիածինէն սթափ վերադարձաւ, ի՞նչ դժրախտութիւն, ուղղակի բանտ առաջնորդուելու։ Այդ օրերուն որ երբ Էջմիածինէն դարձաւ, արդէն Կեսարիոյ եւ շրջակայ բոլոր հայերով լեցուած էին եւ ծնծղը, խաչանգումը սկսած էր։ Խօսրով Եպիսկոպոս, ի տես այս ոճրային արարքներուն, ազգու կերպով կը յորդորէ Միքէտարբեին վրայ, ինչ որ Միքէտարբեը չհանդուրժելով Սրբազանի անարգանքին, բանտ կ'առաջնորդէ եւ արագ դատավարութեամբ մը մահուան դատապարտել կուտայ։ Երկու ամիս ետք, Կեսարացի եպիսկոպոսները հետ կ'աքսորուին դէպի Տիլբանակիր Հալէպի ճամբով։ Տիլբանակիր չի հասած դէպ ճամբան ձորի մը մէջ կը սպաննուին (տես, Թէոդիկ, հայ եկեղեցականներու զոհողութիւն)։

ՊԱՏԿԵՐ 212.— **Ս. Պօղոս-Պետրոս եկեղեցին**

Բ.

ԳԻՒՂԱՒԱՆԻ Ս. ՊՕՂՈՍ-ՊԵՏՐՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ՔԱՀԱՆԱՆԵՐ

ԳԻՒՂԻ ԴՊՐԱՑՈՒՆԸ

Հնագոյնեան այս եկեղեցին, մեր օրերուն իր տիրական դիրքով բազմած էր պիւզանդիա կեդրոնական մասին մէջ, եւ իր հրաշակայական անխոցոտակելի արտաքինով, կը պատմէր թէ հին պարսիկ բարբարոս ցեղերէ հալածական քրիստոնեայ հայեր, եկած ապաստան գտած են անոր կողքին:

Ո՛րքան հին էր պիւզը որպէս Հայ Թոմարզա, նոյնքան հին էր նաեւ Ս. Պօղոս-Պետրոս եկեղեցին եւ անոր պատմական անցեալը: Մեզի հասած ձեռագիրներուս յիշատակարաններէն գիտնք թէ,

Ս. Պօղոս–Պետրոս եկեղեցին պոյուխիան ունեցած է 1570 թուականին, եւ մենք առաջին անգամ անոր անուան կը հանդիպինք այդ թուականին գրուած Մաշտոցի մը Յիշատակարանին մէջ (տես, աստ էջ 404):

Եկեղեցիի չինութեան ճարտարապետը, ինքը պիւզանդի ժողովուրդը եղած է, եւ կառուցած է իր Հաւատքին մեծութեամբ ու Անխոնջութեամբ: Ընդարձակ բակի մը մէջ, ճարտարապետական նըրբութիւնէ զուրկ, իր հսկայական արտաքինով կանգնած է եկեղեցին, որ ունի կը նմանի վիթխարի նաւու մը, զոր զարնուռ մէջէն ապահով պահած է պիտի հաւատացնել ժողովուրդը վոհմորկոտ ալիքներէն եւ իր հետ քաշած ու ապահով հասած էր մինչեւ մեր օրերը, եւ իր խարխարը նետած անոնց Հաւատացեալ հոգիներուն ու սրտերուն մէջ:

Հնութեանց կարպին էր եկեղեցիի Մայր Խորանի քանդակապատ ու համակ ոսկեզօծ հսկայ Խաչկալը եւ անոր կենդրոնին բազմած Տիրամօր պատկերը Յիսուս Մանուկը գրկին, որ իր գեղարուեստական բարձրութեամբ կը պարծենար երկար դարու իր հնութեամբը:

Հետաքրքրական էր նաեւ, իրրեւ Հնութիւն ու Գեղարուեստական արուեստ պիւզանդիոն, եկեղեցիի երկրնկուղ Մայր դուռը, որ չինուած էր Ալտնով փայտէ եւ 72 մեծ ու փոքր կտորներէ, խորհրդանշելով Քրիստի 72 աշակերտները:

Այս հսկայ հաւու մեծութիւնը դիտելու համար, պիտի երթայինք բակի չէր, ոտքի չէր կանգնած չորս Աշեւարանիչներու ուսերուն վրայ, այլ անտահման տարածութեան մը մէջ երկու կողմերուն չարուած էին պաւիլիոն մը նման վեցյարկան սպասուժ քարէ չինուած սիւներ, որոնք համարակալ դիրքեր գրկած էին, եւ դէպի վեր 60 մեթր բարձրութեան վրայ անշարժ նստած էր անոր լայնատարած կտուրը: Եկեղեցին համապատասխան իր հսկայ կարմին, չունէր մեր այս օրերու խոշոր պանդոկները, այլ ձոլի մը վրայ կախուած էր պարզ երկաթէ կտոր Հայուն Նահապետական կոչնակը, յայտնի էր թէ, բոնի ձեռք մը արկելք գրած էր, որպէսզի պանդոկներու զօրանչը, որպէս քրիստոնեայ եկեղեցիներու հայհոյանքը, չէր խանգարէ իր սրմռակով հաւատացեալ թուրքի ականջը, որ վարժուած է լսելու միայն իրենց Ս. Մարդարէի ձայնը իրենց Մզկիթներէն (տես, աստ էջ 739):

Եկեղեցիի մեծութիւնը ու խորութիւնը չափելու համար,

որպէս պարզ օրինակ կը ծառայէր, բնմին վրայ պահպանելու բարձրաձայն երկեցողութիւնը, հապիւ լսելի կ'ըլլար եկեղեցիի դասիքին Մայր դրան առջեւ սպասով հաւատացեալներու ակունքին: Մայր դուռնէն մինչեւ Աւետիսը կը չափէին 70 մեթր երկայնութիւն, եւ 50 մեթր լայնութիւն, եւ այս չափով, այս հսկայ նաւը, իր մէջ կը պրկէր աւելի քան 2500 հաւատացեալ, ի թոյ առեալ վերնատան բաժինէն:

Թոմարպայի ժողովուրդին եւ անոր եկեղեցիի պատմութեան ամենէն սքանչելի ու հետաքրքրական մասը այն էր իմ, հին պատկերն մինչեւ մեր օրերը, աւելի քան 16 հազար զուտ հայ բնակչութիւն ունեցող չորս թաղերով այս գիւղաքաղաքը, ունեցած ի մէջն մէկ եկեղեցի, եւ աւելին, իր մէջ չէ ընդունած Յարաւնաւնութիւն կոչուած անջատող ու վնասակար Տարրեր մը Զուտ, ու Բիւրեղեայ Հայաստանեայց Առաքելական եկեղեցիի զաւակ Ս. Էջմիածնի հաւատքով:

Ս. ՊՕՂՈՍ–ՊԵՏՐՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻԻ ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ՔԱՀԱՆԱՆԵՐԸ

Ս. Պօղոս–Պետրոս եկեղեցիի քահանայութիւնն առաջինին, Խափլան գիւղը որ կոչի Գրիգոր անուան, մինչ կը հանդիպինք 1520 թուականին իր գրած մէկ ձեռագիր Յիշատակարանին մէջ (հմմտ. աստ էջ 405): Անկէ ետք 1520 մինչեւ 1896 թուականները մենք կը հանդիպինք 36 գրիչ քահանաներու անուան, որոնք յաջորդաբար Հայրը՝ Զաւկին, Զաւակը՝ իր Թոռան իրեւ ուսուցչութիւնը կը ծառայեն եւ կ'արտագրեն Ձեռագիր մատեաններ (տես, աստ էջ 549):

Այս 36 քահանաներէն ամենէն վերջինը, Հարությունեան կամ Տէր Կարապետեան Գևորգատանէն Տէր Կարապետ քահանան ծանօթ է 1827 թուականին եւ իր Նեռէս գաւակը յաջորդած է իրեն 1840 թուականին Տէր Կարապետ անունով, եւ անոր յաջորդած է մեր օրերու Տէր Յարութիւն քահանայ Տէր Կարապետեան: Յիշատակարան վարդակ վարժապետ Ճինովեանի (տես, աստ էջ 552):

Մենք պիտի տանք, չորս թաղերու նոր քահանաներու անունները, որոնք ապրած են 1825 թուականէն ետք, եւ անոնց Տապանաքարերը կը տեսնէինք մեր օրերուն Ս. Պօղոս–Պետրոս եկեղեցիի պատին մէջ:

Տէր Դրիգոր Խահանայ Տէտէեան.– (1830–1890) *Ժամու քա–ղնցի Տէտէեան ճեւզատուրած Գերդաստանի զաւակ։ Ալգած է բա–րեպաշտ եւ առաքինասէր կնանք մը եւ իր այդ օրտակաւ եղած է իր հօտին։*

Տէր Յակոբ Խահանայ Պօյաճեան.– (1837–1890) *զաւակն էր մեր օրհրուշ Յանօթ Պօյաճեան Գերդաստանի։ Եղած է իր ժամանա–կի ամենէն կրթուած ու ազնիւ դէմքը, որուն համբաւը մինչեւ մեր օրերուն հասած էր։*

Տէր Թորոս Խահանայ Վահրատեան.– (1850–1885) *Հայրն էր մեզի Յանօթ Յովհաննէս Վրդ. Վահրատեանի։ Այս ուսումնասէր քահանան, նոյնպէս է իր Յայրով Սէօյլեմէզլու փոքր Հայ գիւղի հիմնադիրն եւ չինել ուսած է տեղւոյն Ազգային վարժարանը։*

Տէր Պօղոս Խահանայ Գալայճեան.– (1875–1900) *վանքի Քա–ղնցի Գալայճեան Գերդաստանէն այս քահանան, մեր օրերուն կը պանուէր իր Յերեքհնան տարիքին մէջ։ Տէր էր մարդ միջակ կա–րողութեան, բայց հաւատաւոր եւ արժանի իր կոչումին։ Այդ քը–ւանականութեան, ինչպէս մեզի մեր նիհիցին, քահանայապետներու ուսումը նիւթապէս չէին առներ, եւ իրենք կը նախընտրէին անոնց քահա–նայական Գերդաստանի զաւակ բլլալու պարագան։ Տէր Պօղոս քա–հանան, մեր օրերուն տակաւին կը կրկնէր Հայոց հին քահանաներու տարազը։ Սեւ գլխարկ, սեւ Զբղոն ու սեւ Շալվար կը հագուէր։ Յաճախ գինք կը տեսնէինք Զարուխը տոքը, Ալպա հագած արօր կը վարէր, կալին մէջ կ'աշխատէր։ Իսկ ձմեռ եղանակին Զուլհակու–թիւն կ'ընէր, Շալ կը կոտկէր, Բարման կը մանէր եւ Թաղի ծերե–րուն հետ Պատմական քարին վրայ չորուած դուլպայ կը հիւսէր։*

Իր ընկեր նախորդ քահանաներէն աւելի, ինքը տեսած էր Թուրքին ու Թալատլին Զուլումը։ Իր օրով էր 1895 Թուականի Հայկական ջարդերը։ Շատ Տէրտեր ու յաւեր տեսած էր։ Իր օրով պատահած էր, Խիճկիկի ճամբուն վրայ երեք Թամարպայինեներու սպանութիւնը Թուրքերու կողմէ։ Ես լաւ կը յիշեմ, երբ Օլուխ–Զո–ճուխ լալով Խիճկիկի ճամբան Թափլիցան իրենց սպաննուած մեռե–ղները բերելու համար, եւ Ալպայով, Զարուխը տոքերնին, սպաննը–ւած երեք հոգի, արիւն լուայ, մէկ սայլի վրայ դրած գիւղ բերին հոգուքն Թաղելու համար, ես տեսայ Տէր Պօղոս պապան, արիւն արցունքով կուլար ու կ'ըսէր.– «Ողորմած Աստուած, ես ի՞նչ կրակ թափեցաւ մեր վրայ, ես է՞լ մը պիտի տեսնէի», ու կ'ըսէր – «եաշա եաշա կէօր թամաշա»։

Ամէն տարի Բաբելհենդանի օրերուն, երբ ճահիլ հարսներ ու աղջիկներ կառուրները կ'ելլէին պարելու, Հալայ լռնելու համար, Տէր Պօղոս պապան ժամու դասէն, լալով քարող կուտար, կ'ըսէր,– «Օրհնածներ, ժողովուրդ Աստուծոյ, ձեր ճահիլները տէր եղէք, հաւատքիւնը արիւն պըցուիք կուլայ:(*) կառավարութիւնը ասեղի ծակէն կը ճայի մեզի: Եզան տակը հորթ կը փնտռէ: Ճահիլ աղջիկները, հարսները դուրս մի հանէք, անիծածները (**) աչէերնին տըլուկած են»: Ճամախ պուսպանը քաչած կառուրները կ'ելլէր, պար բռնող աղջիկները կը հալածէր:

Տէր Յակոբ Քահանայ Պօյաճեան.– (1896–1915) *պատկն էր մեզի ծանօթ Տէր Յակոբ քահանայի: Ուսում առած էր իր ծննդավայրի վանքին մէջ: Տէրացած ըլլալով Թուրքերէն լեզուին, իրրեւ Օրէնսդէտ կը պնդանգէր Թուրք կառավարութեան պատասխանի պաշտօնեաները: Նախքան քահանայ ձեռնադրուելէ, ծանօթ էր իրրեւ Սրթին էֆէնտի Խէչերկի, կեսարիոյ կառավարական չրջանակին եւ անոնց յարգանքը կը վայելէր: Կառավարական գործերու մէջ Անկաշառ պաշտպանն էր անիրաւուած Հայերու, Թուրքերու եւ Աւշարներուն, եւ անոնց կողմէ կը պաշտուէր:*

Գալ ու անվախ էր: 1907 Թուականին պիւղին մէջ խանի մը պէպքին առթիւ, Հայերու եւ Թուրքերու միջեւ բաղխումի մը միջոցին, հաղարաւոր Թուրքերու ներկայութեան, պիւղի Զէրքէզ Մուսթաֆան օձիքէն բռնեց ու երեսին պոռաց.– «Սէնի պէկիր սըվաթը էօրէկ, էրմէնիյի վէ թիւրքի պիր պիրինէ տիւշիւրտիւն»: Ճեռով պիւղի Հօճայի մօրուքէն բռնելով դեռին նետեց իրրեւ խոտաթաթ:

Տէր Յակոբի թշնամիները, Պալեան սրլապանին կը բողոքեն, որպէս թէ իրրեւ կառավարական պաշտօնեայ գատաւորներու մէջ Հայերու եւ Թուրքերու գատերը կը պաշտպանէ՝ հակառակ իր կրօնական սքեմին: Պալեան Սրլապան կանչեց եւ ուղեց պատժել: Տէր Հայրը կը պատասխանէ, ես այդ աղքատ մարդոց գործերը ձրի կ'ընեմ, առանց մէկ դուրուշ առնելու, կրնաք ժողովուրդէն իմանալ: Ես կ'ուզեմ այս ձեւով օգտակար ըլլալ աղքատ ժողովուրդին, Թուրք կաշառակեր պաշտօնեաներու ձեռքէն պատսէլու համար: Ես այսպէս պիտի չարունակեմ, եթէ չէք ուզեր, առէք դուք ինչ որ

(*) Կ'ակնարկէր հայկական ճահիճներու ջարդերը:

(**) Թուրքերու համար:

ՊԵՏԿԵՐ 213. Տէր Յակոբ Եպիսկոպոս Պօղոսեան եւ գիւղի ազգեցիներէն Աւագ ազգ. Պայրազտարեան

առած էր ինձի, ի՛նչ, ու. պլեխ վահիկը անգամին վրայ կը դնէ։ 1915 տարտարումեան ամիսներուն Սվեդիայէն մօտ Պալթա ափբէսին պրկեցին ու սպաննեցին։

Տէր Գրիգոր Եպիսկոպոս Տէոէեան.– (1896–1915) *գաւառին էր Տէոէեան քոչ Գևղտաստանի եւ մեզի ծանօթ Տէր Գրիգոր քահանային, որու անուան մենք հանդիսացանք։ Մարդ մէջակ կարգուած մեան ալ էր, բայց ճոխ ու յանդուգն։ Թուրքի կառավարչին էր։ Աւետարանէն ուելի՝ Չէնքը, Խաչէն ուելի՝ Խանչէքը սիրող էր։ Գիւղի ժողովուրդը պինք դամալու. Տէրտէր կը կանչէին, որովհետեւ իր մէջքէն անպակաս էր տրճանակը, նոյնիսկ իր պատա-*

բաղիչ եղած օրերուն, տունը ու դուրսը: Միշտ կը քարոզէր ժողովուրդին պատրաստ պահուիլ Թուրքին դէմ: Թուրքը՝ կ'ըսէր, շուներու կը նմանի, օր մը չէ օր մը պիտի խածնէ: Գիւղին եղերքը, իր նոր չինած տան պատերուն վրայ պէնքի համար փոքր ծակեր բանալ տուած էր, ի հարկին Թուրքին դէմ կռուելու համար:

Իր ծուխերէն ամանք, եթէ ընտանեկան անհամաձայնութիւն կամ վէճ ունենային, առաջին անգամ իր տունը կանչել կուտար, կը յորդորէր, կը հաշտեցնէր ու տուն կը դրկէր: Եթէ երկրորդ անգամ կրկնէին, այս անգամ անոնց հետ Գաւազանի հարուածներով կը խօսէր:

1915 *Թուականին, տարագրութեան առաջին ամիսներուն, երբ կառավարութիւնը սկսած էր ժողովուրդը բանտերը լեցնել ու ծեծել, եւ երիտասարդութիւնը Ամելէ Թապուրի տանիլ: Գիւղի Ապահերը, Տէրտէր, վարպապետ խորհուրդի կը նստին մէջտեղ մը խորհելու համար այս կացութեան, համակերպիլ՝ եթէ ապստամբիլ: Տէր Հայրը ոտքի կ'ելլէ, եւ կ'ըսէ, – Պէտք է ապստամբիմ, լեռները բաշուիմ, եւ Ամելէ Թապուրին մէջ գտնուած մեր 600 երիտասարդները, մէկ գիշերուան մէջ մեզի օգնութեան կը հասնին: Տէր Հօր այս առաջարկը կը մերժուի եւ կ'որոշեն ճակատագրին յանձնուիլ:*

Այս անկաչառ քահանան, 1915 Թուականին, Ապրիլ անապատներուն մէջ երբ 36 քահանաներու հետ կ'աքսորուի Անապատի խորերը, Քչուտուեան այդ վայրկեաններուն իսկ, ցոյց կուտայ իր հայրենասիրական ճշմարիտ Հովիւի ոգին: Ինչպէս կը պատմէին իր աքսոր քահանայ ընկերները: «Մենք 36 քահանայ էինք, հազարապետը մեզի կարգաւ շարեց եւ առաջարկեց կրօնափոխ ըլլալ, անունները փոխել, թուրքի անուն դնել, եթէ կ'ուզէինք որ ջարդէն ազատուէինք: Մեզմէ ոմանք ընդունեցին հազարապետի առաջարկը եւ անոնք մէկ կողմ գատեց: Կարգը եկաւ Տէր Գրիգորին եւ հազարապետին մօտենալով ըսաւ, – Ավֆ էտէրսինիզ էֆէնտի, պէն պիր ճան իչուն մինիէք էրմէմ, վէ ալթունու թուն իլէ տէյիշտիրմէմ: (*) Հազարապետը զարմացած նայեցաւ եւ մէկ կողմ գատեց:

Տէր Գրիգորի այս վճռական կեցուածքը մեզի ուժ տուաւ, եւ երբ կարգը մեզի եկաւ, ամէնիս ալ հետեւեցանք անոր օրինակին եւ

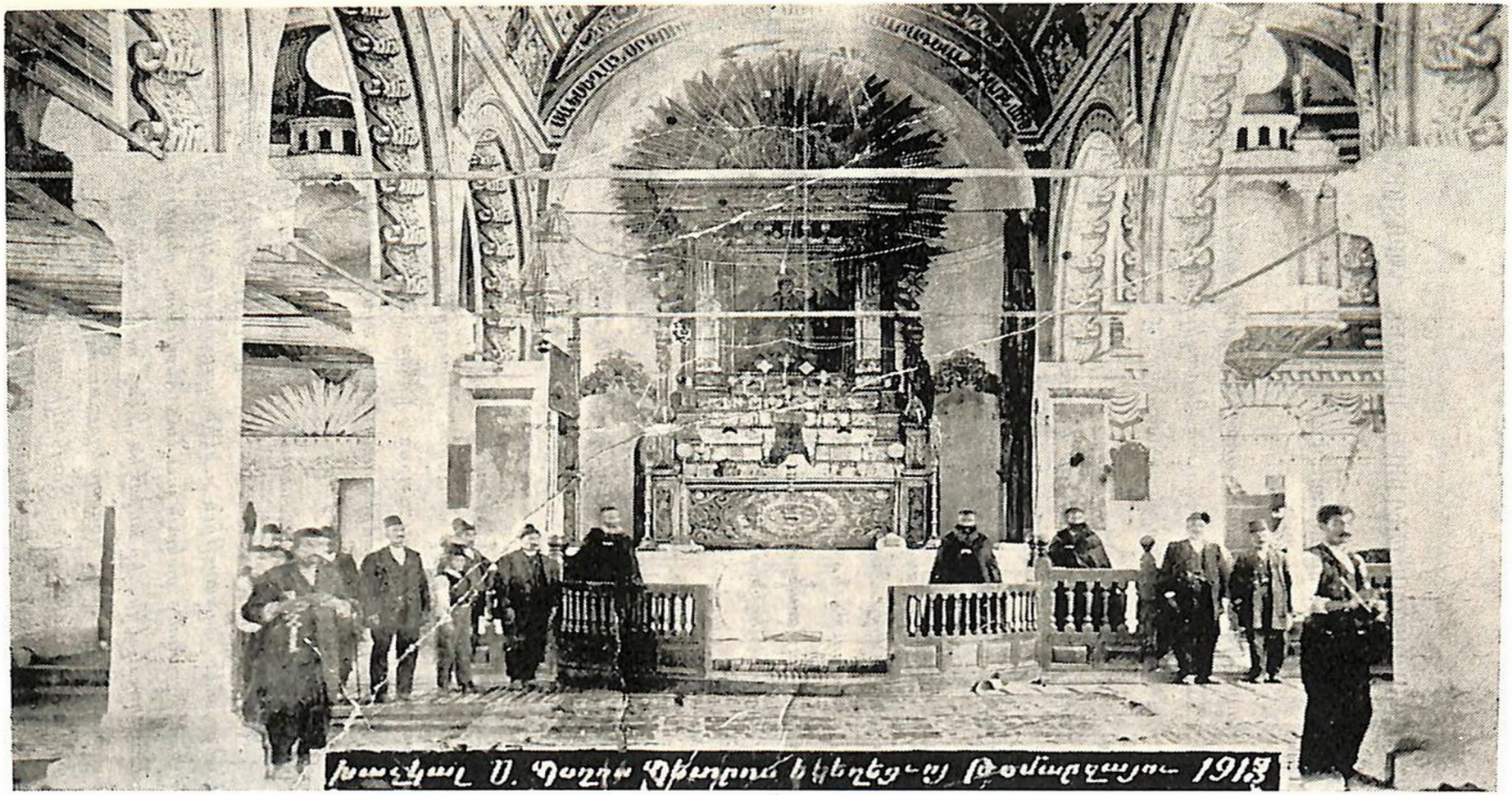
(*) Այսեղ Տէր Գրիգորը, բրիստոնեայ կրօնքը ոսկիի եւ թուրքի կրօնքը պղինձի կը նմանցնէ:

ըսիւիք, – պիր ճաճ իջուն տիճիմտէճ տէօճմէմ: Այճ ֆահաճաճիքը, որոճ կրօճափոխ եղաճ, երկրորդ օրը ճնոճց խումբը տարին եւ մէկ մասը սպաճնեցին, իսկ Տէր Գրիգորի խումբը ազատ ձգեցին:

1918 *Թուականի պինպուզուքէն ետք*, Տէր Հայրը, *երէց կինը եւ իր մէկ հատիկ տղիկը, Դամասկոսի մէջ շատ դժուարաւ վիճակի մատնուած երեքը մէկ չորքուան մէջ կը վախճանին: Հանգուցեալ Տատանաքարը իր Ծիշատակարանով այժմ կը պահուի Դամասկոս Ազգային գրադարանատան մէջ, որուն պիտի հանդիպինք:*

Տէր Յարութիւն ֆահաճայ Տէր Կարապետեան.– (1896–1915) *Տէր Կարապետեան Գերդաստանի 36 քահանաներուն վերջինն էր Հայկի Թաղէոսի այս քահանան: 1915 Թուականին տարագրուած է Ամասիոյ Թաղեցիներուն խումբին հետ Տէր-Զօրի կողմերը Բաղդատ գիւղի մօտիկը, ուր վախճանած է շատ խնդճ վիճակի մէջ: Հազարչահնոց Նազլու ճէհէն, Տէր Յարութիւն քահանայի հետ պահուած է նոյն չորքանի վրաններուն մէջ եւ քահանայի կնոջը վերջին օրերու մասին այսպէս կը պատմէր: Տէր Պապային քով կը պահուէր հին Զեռաղիի Ասետարան մը, Տէր Կարապետեան Գերդաստանէն մնացած է եղեր, միշտ ծոցին մէջ կը պահէր եւ կը զգար անոր վրայ, ո՛րչափ կ՚ըսէր թէ 800 տարի առաջ գրուած է: Ամէն անգամ որ Չէչէնները գային մեղի կողոպտելին, կամ մեր մէջէն գեղեցիկ աղջիկները պահելու գային, Տէր Հայրը կամաց մը կ՚ներքաշ մեր Զաւրուներէն քիչ մը հեռու գիմացը քարերուն տակը Ասետարանը կը պահէր կուգար, Չէչէնները երթալէն ետք, նորէն կ՚առնէր: Իր Երէցկինը, Օլուխը, Զօճուխը մնաան, ինքը մինակը մնաց, մեր քովը բերինք: Ասետարանը տարիներ նորէն գիմացի քարերուն տակը պահեր է: Հիւանդացաւ, մեռնելէն մէկ օր առաջ, ինծի քովը կանչեց, ըսաւ,* – Նազլուեավրուս, Ասետարանը սա դիմացի քարերուն տակը պահած եմ, ես մեռնելէս ետք գնա առ, Թովիդ պահէ, երբ ողջ մնաս մեր Գերդաստանէն մէկուն տուր: *Առաջ ինքը մեռաւ, այդ օր Չէչէնին ալ նկատ երիտասարդ հարսները գաղեցին, ինծի ալ հետերնին տարին: Տէր Հայրը առանց Թաղելու. հոն ձգեցինք, Ասետարանն ալ հոն մնաց:* (*)

(*) Այս Զեռագիր Ասետարանը, մաս կը կազմէր 600 տարուայ հնութիւն ունեցող Տէր կարապետեան Գերդաստանին մօտ գտնուած ուրիշ Զեռագիրներուն, որոնցմէ մէկը այսօր կը գտնուի Միացեալ Նահանգներ Ֆէյսին վիս. Թաղաքին մէջ, որու պատմութիւնը եւ ինքնութեանը մասին մենք ծանօթացանք (Տես. աստ էջ 548), Ասետարան (Մեր բիւ Դ. Զեռագիրը):

ՊԱՏԿԵՐ 214.— Ս. Պօղոս–Պետրոս եկեղեցիի ճեմարանը:

Դասին մէջ, աջին, Տէր Գրիգոր Քհնյ. Տէտէեան: Ձախին, Տէր Յակոբ Քհնյ. Պօյաճեան, Տէր Ճարուխիւն Քհնյ. Տէր Կարապետեան: Դասին նեռ, բաղական խորհուրդը, եւ նկարիչ Ներսէս Վալտա Էրկէնեան աջ կողմին. որմանկարներ կը գծէ, 1911–ին բաղականութեան կողմէ ժամու նորոգութիւնը լրանալէ ետք:

Ս. ՊՕՂՈՍ–ՊԵՏՐՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻԻ ԱՌԱՋԻՆ ԴՊՐԱՑՈՒՆԸ

(Թուրգոմեան վարժարան)

Ս. Պօղոս–Պետրոս ժամու առաջին դպրոցի անուան մենք կը հանդիպինք 1520 թուականին պրուսա Ձեռագիրի մը Յիշատակարանին մէջ, ուր կը պաննենք դրիչ քահանաներ (տես, աստ էջ 405):

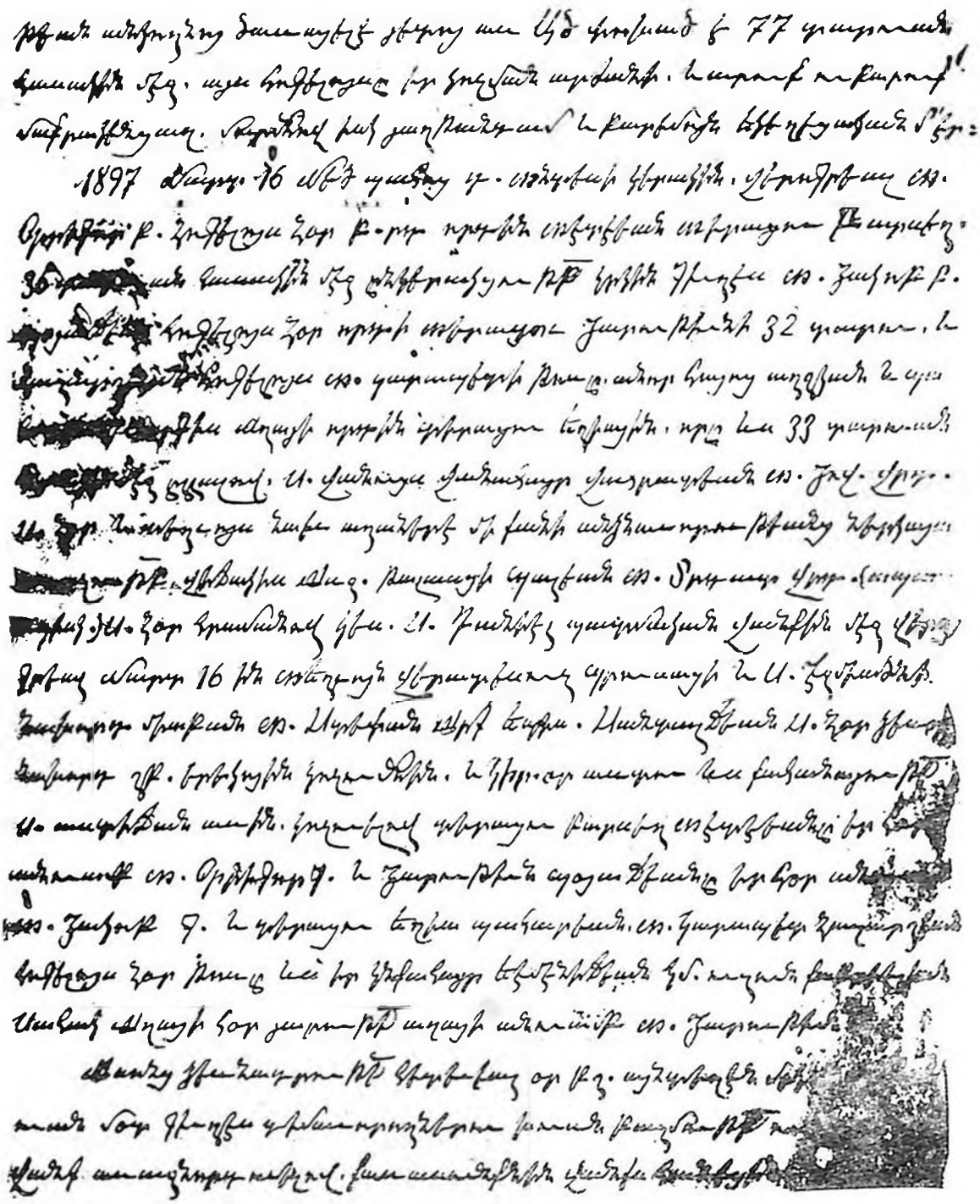
Հին դարերուն, ինչպէս թուրք երկրի բոլոր պաւառներուն, նոյնպէս Թոմարզայի մէջ առաջին դպրոցը եղած է Զուլհակներու տուները, ուր Զուլհակ Ղալֆաններ եւ Քահանաներ իրենց մօտ կը պահէին որպէս աշակերտ իրենց զաւակները եւ դրացիներուն փոքրիկները, ուր անոնք կը սորվէին Ա. Բ Գ–ի դասերը եւ կը փաթթէին իրենց վարպետներու Մատուռները: Այսպէս փոքրիկներու առաջին ուսուցիչները Զուլհակի Ղալֆաններն էին եւ մեր օրերուն տակաւին այս դրութիւնը կը չարունակէր:

Թուրք Սուլթաններու օրով արդիւսած էր քրիստոնեաներուն համար իրենց եկեղեցիներուն մօտ դպրոց բանալու իրաւունքը, եւ ասիկա պատճառ դարձած էր որ Հայ փոքրիկները Զուլհակներու աշակերտ ըլլան: Անոնք Զուլհակ Ղալֆաններուն քով կը սորվէին Ա. Բ Գ–ի քերականը, Սաղմոս, Ժամագիրք, Նարեկ: Նաեւ կը սորվէին ժամու երգեցողութիւն: Այդ դարերուն Հայոց եկեղեցիի Քահանաները, Վարդապետները, Վարժապետները Զուլհակի աշակերտներէն կ'ընտրուէին:

1789 թուականներուն, թուրք Սուլթաններէն Սելիմ Գ.ի առին միայն, շատ քիչ թոյլ տրուեցաւ կնաւորներուն եւ քրիստոնեայ հպատակներուն ունենալ դպրոց իրենց եկեղեցիներուն մօտ, ինչպէս թուրք Հօճաներ ճամիներուն մէջ կը պահէին Մէտրէսէներ, Մուլլաներ պատրաստելու համար:

Մինչ Հայ փոքրիկներ, ուսում առնելու ազատութիւնը չունէին եւ Զուլհակներու մօտ հապիւ քերականը կը սորվէին, թուրք փոքրիկներ ամէն ազատութիւն ունէին զարգանալու իրենց Մէտրէսէներուն մէջ, անոնք սակայն ուսման հետեւելու ցեղային ընդունակութենէ զուրկ էին, կը սորվէին Չէնք ու Դաչոյն գործածել եւ կը պատրաստուէին Հայը կողոպտելու ու Ջարդելու:

Ժամանակի ընթացքին, Զուլհակի աշակերտ հայ որդիները չարունակեցին զարգանալ, եւ հակառակ Սուլթաններու կողմէ եղած

ՊԱՏԿԵՐ 215.— Բանաստեղծ Գաբրիել վրդ. Բագրատեանի ձեռագրին հարազատ ընդօրինակութիւնը: Գտնուած վերջին երեք էջանիշերու ձեռնադրութեան պատմութիւնը:

ճնշումներուն, ուխտյան իրենց Մայրենի ու Թուրք լեզուներուն, ապրելյան Թուրք երկրի մէջ որպէս Բժիշկ, Ճարտարապետ, Աւետարանական, Արուեստագէտներ, Հոգաբարձուներ, Երեսփոխաններ, Փաշաներ, Ամիրաներ, եւ այսպէս քանի մը պարբեր, մինչեւ որ անցան սուլթաններու եւ յաջորդեցին Իթթիհատական Թուրքերը:

Այս յուշերին հետ, Թուրք Հօգան եւ Ճամին մնացին առանց Մէարիֆի եւ Մուլլայի: Իթթիհատականներ, իրենց աչքին առջեւ անանձնական անարգուած կեանքերին պարպուցումը և ապատ ապրող Թուրքերուն յետապնդումները: Աբթնեան, խորհեցան եւ որոշեցին որ Թուրքերուն համար միակ մէկ միջոց մնացած է ազէտ Թուրքը մարդ ընելու համար, բնաջնջել հայերը, անոնց յառաջդիմութիւնը կասեցնել եւ ապարեզը էշէկ թուրքին ձգել եւ օր մըն ալ անգրագէտ Թուլէթը հրապարակաւ յայտարարեց, – «էրմէնիլէր, իլիւմ, թէրագգը, էրմէնի վէ թիւրք արաստնա, միւսաւի օլմազ իջուն, եա՛ սիզ պիր տէհիր կէրի կէտէնէֆսինիզ, եա՛ պիզ պիր տէհիր իլէրի կիտէնէյիզ»:

Այսպէս ալ ըրին, Հայը ջարդելին, տապարէզը մնաց գող ու թալանճի Թուրքին: Կէս դար անցաւ այդ Թուտկանէն (1915–1965), ջարդուած Հայը մոխիրի տակէն Յարութիւն առաւ, ցրուեցան աշխարհի չորս կողմերը եւ ուխտյան նոր դիրքերու: Վերաշինեցին իրենց Մայր Հայրենիքը նոր Սահմանադրութիւններով եւ աշխարհի Խորհրդարանի ձգտող մեծ Պզտիկու չարքին անցան: Իթթիհատի վայրագ Թուռնները մնացին իրենց Խարուտ Մղկիթին Տակ Մալանները եւ այսօր կ'ապրին որպէս Խարնեայ ու Անթարեյական Մուրացկաններ Հզօր Ամերիկայի եւ Անգլիոյ ձեռքին տակ:

ԴՊՐԱՏՈՒՆԸ

Դպրատան չէնքը, Ս. Պօղոս–Պետրոս ժամու բակին մէջ միայարկ, խոշոր պատուհաններով, ընդարձակ սրահ մըն էր, պիտի ժողովուրդի հաւաքին նման հաստատուն: Ունէր 90 մէթր երկայնութիւն, 45 մէթր լայնութիւն եւ 30 մէթր բարձրութիւն: Խոշոր նաւու մը կը նմանէր, չէնքէն դուրս դուրկ էր խուցերէ, չունէր պատարանի բաժիններ, միայն ներսի կողմը մէկ անկիւնին ունէր նցիկ մը, ձմեռ առնն վառ պահելու եւ մինք էվէնիւֆ կը կոչէինք: Տանիքը հողէ ծածկուած էր, իսկ յատակը տախտակամած: Սրահի վերի մասի տախտակամածը գետնէն մի քիչ աւելի բարձր էր, ուր ուսուցիչներէն իւրաքանչիւրը դասի ժամանակ այդ բաժնին մէջ կը

հաւաքէին դասարանի աշակերտները: Բեմի կեդրոնը, աւելի բարձր դիրքի վրայ հաստատուած էր Տնօրէնի սեղանը: Դասի պահերուն Տնօրէնը իր տեղը կը բռնէր, իսկ կառավարիչը սրահէն նեղս կը չրջէր ընդհանուր հսկողութեան համար:

Դպրոցի չինքը հին գարնէն ի վեր գոյութիւն ունեցած է եւ 1840 թուականին նորոգուած, «յամի տան, 1840 յաւուրս սրբազան առաջնորդին մերոյ տեռ. Բարսեղի շնորհափայլ վարդապետի, յորում ժամանակի նորոգեցաւ սբ. եկեղեցիս եւ դպրոցս, գիւղի Թոմարզայի, անհուն ողորմութեամբն գնա...»: Յիշատակարան փոքր (տես, տատ էջ 552):

Հին գարնէն ի վեր, Դպրատունը եւ տրուած Ուսումը նահապետական էր: Գրասեղանի եւ դասարանի դրութիւնը գոյութիւն չունէր: Աշակերտը, ծալապատիկ դնտին կը նստէր: Ամէն աշակերտ մեծ ու պզտիկ իրենց առանձնէն կը բերէին աչխարի փոսրը, կամ բազմոց մը մանուածոյ կարուած՝ որուն վրայ կը նստէին:

Երբ փոքրիկը տան մէջ 7 տարեկան ըլլար, անոր Մամուկը, փոքրիկի վրան պլուխը կը չափէր եւ ձեռքէն բռնելով պղպտատան կը տանէր եւ վարժապետին կը յանձնէր, ըսելով.— «Դատէտ առնում եավրուս, զաւակը ֆուկիտ է, միսը՝ էեզի, ոսկորը՝ իննի, ինչ կ'ուզես էն ըրէ»: Ինչպէս փոքրիկներուն, նոյնպէս մեծերուն համար պրամական վճարում չկար, ժամու Թաղականները կը վճարէին:

Ամէն առտու, կանուխ մեծ ու պզտիկ աշակերտները, ստիպուած էին եկեղեցի երթալ եւ կարգաւ չարունել աչ կողմը գտնուած եւ իրենց ուսուցիչները անոնց նստէ: Ժամու արարողութիւնը լրանալէն ետք, աշակերտները դասարանի կարգով չարունելով իրենց կառավարիչին հետ դպրոց կը մտնէին, եւ ամէն մէկ պատարան իր տեղը գրաւելով, յատկապէս, մխարերան և բարձր ձայնով կ'երգէին, հետեւեալ առաւօտեան աղօթքը, իր մանուածոյ եղանակով ու նուագաչնակ.

Ո՛վ Հայր Աստուած եւ բարերար ամենից,
Ցօղեա՛ ի մեզ զցօղ լուսոյ գիտութեան,
Առաւօտուց մեր յարաժամ աղօթից,
Սրմռնչիմ խոնարհ, էզ ի ճուէր,
Կնդրկարոյր եղցին յերթեր:

Որդի Աստուած, պատկեր եւ լոյս հօր փառաց,
Հաճեա՛ց զմէօհ ածել զաչացդ ակնարկի,

Մանկականի տհաս տիոց մեր շրթաց,
Մրմունջք խոնարհ, ճեզ ի նուէր,
կնդրկարոյր հոցին յերթեր:

Հոգիդ Աստուած, Հօր եւ Որդւոյ փառակից,
Հայցեմք ի էեն միաբերան մեր ձայնից,
կաթեա՛ զշիթ շնորհաց մերօք յանդ մտաց,
Մրմունջք խոնարհ, ճեզ ի նուէր,
կնդրկարոյր հոցին յերթեր: (*)

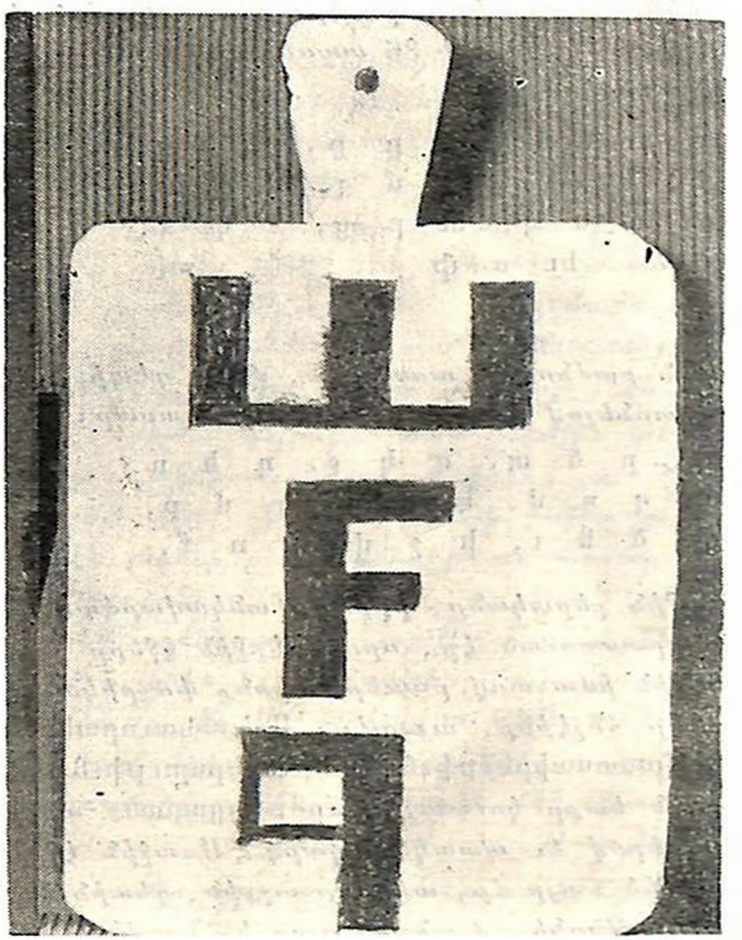
Սրահի պատին վրայ կախուած կը տեսնէիր տախտակէ քառակուսի կտոր մը, որուն մէկ երեսին գրուած էր ԳՆԱՑ ծանուցող բառը, իսկ միւս երեսին՝ ԵԿԱՒ ծանուցող բառը: Երբ աշակերտներէն մին բնական պէտքի, կամ ջուր խմելու համար դուրս ելլել ուզէր, իր մատը վեր կը վերցնէր կառավարիչէն հրաման առնելու համար, անկէ ետք, տախտակին ԳՆԱՑ ծանուցանող կողմը դէպի դուրս դարձնելով կ'երթար, վերադարձին տախտակին ԵԿԱՒ ծանուցող կողմը երեսը դարձնելով կը նստէր: Երբ տախտակին ԳՆԱՑ կողմը դէպի դուրս դարձուած է, ուրիշ աշակերտ մը կառավարիչէն հրաման ուղելու իրաւունք չունի:

Ամէն օր կէսօրին ճաշէ, իրիկունը տրամկուրէի առեն, բարձր դասարանի աշակերտներէն մին բեմին վրայ կենալով բարձր ձայնով կ'ըսէր.— «Առաջին կարգ եւ կառավարիչ հրամայեցէք»: Ամէն կարգ, դասարանի մէջ կառավարիչ կ'ունենար, անիկա իր դասարանի աշակերտները առնելով կարգաւ դուրս կը հանէր: Ցետոյ խօսքը երկրորդ կարգին ուղղելով, – «Երկրորդ կարգ եւ կառավարիչ հրամայեցէք»: Այսպէս մինչեւ վերջին կարգը:

Կէսօրին ճաշի նշմալէ առաջ, բեմին բարձրացող առաջին դասարանի աշակերտը բարձրաձայն կ'աղօթէր Տէրունական աղօթքը, «Հայր մեր»ը, յետոյ կ'աւելցնէր, «Աչէ ամենեցուն ի ճեզ յուսան, եւ դու տաս կերակուր ի ժամու ամենեցուն, յանուն հօր եւ...»: Այս աղօթքին աշակերտութիւնը յոտնկայս կը ձայնակցէր:

Մանկապարտէզի փոքրիկները Ա Բ Գ 36 տառերու համար քերական չունէին, 8 Մատնաչափ մեծութեամբ քառակուսի մաքուր

(*) Առաւօտեան այս աղօթքը, մեր գիւղի «Թորգոմեան» այս դպրատան մէջ, գոնէ երկու հարիւր տարիէ ի վեր կ'երգուէր:

ՊԱՏԿԵՐ 216.— Մեր գիւղի մանկապարտէզի առաջին բեռակաւոր։

պատրաստուած տախտակի մը առաջին երեսին կը գրէին Ա. Բ Գ., երկրորդ երեսին կը գրէին Դ Ե Զ. տառերը խոշոր պատկերով եւ փոքրիկներու վիզէն կախելով դպրատուն կը գրէին։ Շատեր, տախտակի տեղ, իրենց տան Աչիւքի անուշիկն կափարիչին վրայ կը գրէին, որոնք մեծ մխիթարանք էին։ Ա. Բ Գ այդ խոշոր տառերու պատկերները չատ դիւրութեամբ կը կպցնէին փոքրիկի մէջքին վրայ եւ անոր ականջը այնքան դիւրութեամբ կը վարժուէր անոնց հնչմաններուն։

Տախտակի վրայ գրուած Ա. Բ Գ եւ յաջորդաբար 36 տառերու անուններուը փոքրիկը դոց սորվելէն ետք, դպրոցին մէջ վարժապետէն, տունէն ներս Թոնիրին գլուխը փոքրիկը որպէս դաս պէտք

էր սրվիլ, «Հայր մեր երկինքը» իրրեւ ազօթք: Առաջին Դասագիրքը, որ վոքրիկին ձեռքը կը տրուէր, հիրակաւ մըն էր, նոյնպէս խոշոր տառերով, նախ Ա. Բ Գ 36 տառերը կարգաւ շարուած, յետոյ խառն ձեւով, այսպէս:

ա բ գ, դ ե զ, է ը թ, ժ ի լ,
խ ծ կ, հ ձ ղ, ճ մ յ, ն շ ո,
չ պ ջ, ռ ս վ, տ ր ց, ւ փ ք,
և օ ֆ

ԽԱՌՆ ՁԵՒՈՎ

Երեքական բաժնուած տառերէն, միշտ դէպի վար առաջին երեք տառերը առնելով կազմած, եւ յաջորդաբար:

ա խ չ, բ ծ պ, գ կ ջ, դ հ ռ,
ե ձ ս, զ ղ վ, է ճ տ, ը մ ր,
թ յ ց, ժ ն ւ, ի շ փ, լ ո ք,

Այս առաջին քերականը, իրրեւ Մանկավարժական դասագիրք շատ սխալ պատրաստուած էր, որու վերջին էջերը ունէր երկայն վանկեր եւ խրթին խմաստով բառեր, որոնք վոքրիկներու շատ դժուարութեամբ կը հնչէինք, այսպէս: Աշխատաւորականաց, բարեխօսականաց, իմաստասիրութիւն, փոխակերպութիւն եւ նման բառեր: Քերականէն ետքը կուտային «ընթերցարան» անունով դիրք մը, խոշոր տառերով եւ պատկերազարդ: Առաջին էջին վրայ մօրուքով ծերուկ մեծ հայր մը, ակնոցը աչքին, գետին ծունկի եկած, շրջապատուած իր թոռներով անոնց դաս կը սորվեցնէ՝ դիրքը ձեռքին: Առաջին էջը, այսպէս կը սկսէր· «Ընթերցարանս հիրականէն ետոբը, երկրորդ գիրքն է, որ կը տրուի տղայոց···»: Ետոյ կուտային, հարց ու պատասխանով համառօտ «հրիստոնէական» անուն դիրք մը, այսպէս, – դու ի՞նչ ես -- կրօնիով հրիստոնեայ, Ազգով հայ եմ: 1876 թուականներէն ետք, «Ազգով հայ եմ» նախադասութիւնը ջնջուեցաւ թուրք կառավարութեան կրթական նախարարութեան կողմէ: Այդ թուականէն ետք սրպէն, թուրք երկրի մէջ ապրած Հայերէն դասագիրքները եւ բոլոր հրատարակութիւնները, իրենց առաջին էջին վրայ կը կրէին հետեւեալ նախադասութիւնը, «Մէարիֆը ումումիէ նէզարէթի րուխսաթ նամէսի իլէ թապսը օլունմուշտուր»:

Ընթերցանութեան համար, յաջորդաբար կուտային Սաղմոս, Նարեկ, իսկ թուաբանութեան համար կուտային Տիգրան Պօզա-

ճեանի հեղինակութիւնները: Թուաբանութեան ուսումը եւ Գրաբար լեզուն յաջող եւ բարձր դիրքի վրայ կը պոնուէին: Բարձր դասարանի տղաք, կ'առնէին Աշխարհաբար եւ Գրաբար լեզուներու քերականութիւն: Գրաբար լեզուի ընթերցանութեան համար, կուսակին եղիշէ եպս. Դուրեանի «ընթացք ի գրոց բարբառ» դիրքը, որմէ գրաբար նախադասութիւններ՝ աշխարհաբարի, աշխարհաբարէ՝ գրաբարի կը վերածէինք՝ քերականական կանոններով: Վերջին դասարանի տղաք, որոնք 19–22 տարեկանին հասած կ'ըլլային, ընթերցանութեան համար կ'առնէին, «Տէլէմաք»–ի արկածները, «Յայսմաւուրք», «Ալէսպահանոս», «Հին կտակարան», Վարդանանց պատմութիւն, եղիշէ, եզնիկ, միշտ գրաբար լեզուով:

Թուրքերէն լեզուն գպրոցին մէջ առաջին տեղը կը գրաւէր, եւ գրեթէ բոլոր աշակերտութիւնը, անխտիր լաւ թուրքերէն խօսիլ եւ գրական լեզուն գրել գիտէին, աւելի յաջող քան Հայերէն լեզուն: Թուրքերէն լեզուի ընթերցանութեան համար կը տրուէր Լէթաիֆը Աասը, Կիւլտէստէ եւ Սարֆ գրքերը (քերականութիւն): Կիւլտէստէ գրքէն աշակերտը կը սորվէր թուրքերէն լեզուով Աղերսագիրներ, Մուրհակներ եւ նամակներ գրել: Դասագրքերու կարգէն էր նաեւ թուրքերէն Աչխարհագրութիւնը: Շատեր, Հայերէն լեզուով յաջող նամակներ չէին կրնար գրել, Հայերէն տառերով թուրքերէն լեզուով կը գրէին: Գպրոցին մէջ պատմութեան դիրք գոյութիւն չունէր, ո՛չ Հայերէն, ո՛չ ալ թուրքերէն լեզուներով:

Կրօնքի ուսումը պարտաւորիչ էր եւ կրօնական Դաստիարակութեան մաս կը կազմէր, ինչպէս նաեւ չարունակութիւնն էր տուներէն ներս Թոնիրի շուրջ իրենց ծնողաց կողմէ տրուած բարոյական Դաստիարակութեան: Գպրոցին ներս, բոլոր աշակերտները գրեթէ եկեղեցական երգեցողութեան ծանօթ էին, քանի որ առտու իրիկուն ժամու կոչնակին հետ անոնք պէտք էր եկեղեցի երթային եւ ժամերգութեան մասնակցէին: Երաժիշտ ուսուցիչը, ամէն օր իրիկուան գպրոցի արձակուրդին առ, Երաժշտութեան դաս կուտար, այսինքն եկեղեցական երգեցողութեան եւ անոնց մէջէն երգելու ընդունակութիւն եւ յարմար ձայն ունեցողները կը գտնէր եւ ժամու Գպրաց դասին մաս կը կազմէին: Երջանիկ էին բոլոր այն ծնողքները, որոնց զաւակները եկեղեցւոյ այս երգեցիկ խումբին մէջ կը գտնուէին, անոնք ինքնինքնին երջանիկ եւ հպարտ կը զգային:

Գպրոցականները 7–15 տարի ուսման կը չարունակէին, անկէ առ երկրագործներ իրենց զաւակները գպրոցէն հանելով արտ,

կալի աշխատանքին կը լծէին, «հերիւ է, տէրտէր, վարդապետ ըլլալու չես» կ'ըսէին: Իսկ Պէննէքները, իրենց զաւակները Առաջադրծութեան, Հօչակաբութեան եւ Երկրագործութեան արհեստին կը ղրկէին:

ՀԱՅ ԹՈՄԱՐՋԱՆ ԵՒ ԹՈՄԱՐՋԱՑԻՆ

ԱՆՈՐ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՕՃԱԽԸ ԻՒՐԱՅԱՏՈՒԿ ԲԱՐՔԵՐՈՎ

Թոմարզան հնադոյն դարերէ ի վեր, Հայու քրտինքով օծուած եւ աշխատանքով օրհնուած, մեր պապերու Օճախը եղած էր:

Անոր լեռներուն, ձորերուն, լերաններուն եւ քայլ առ քայլ աւերակուած դիւղերուն ու Սրբավայրերուն Հայկական անուննները, խօսքն ու լեզուն էին Հայու ապրելու կամքին, Տեւականութեան ու Բաջութեան:

Բնակչութեան հոծ կազմը, Հայկական Պօյ–Պօսը, Խօսքն ու Թիկունքի չիսակութիւնը, մեծ մայրերու ու հարսներու կարմիր Այտերը, Զալըմլու երիտասարդներու վոէշիկ ու էֆէական տարազը, լեզուն ու բարբառը, կը յիշեցնէին հարազատ պատկերը մեր նախահայրերուն, եւ կարծես թէ դիւղը իր ամրողջութեամբ Անիի մէկ խոշոր թաղն էր:

Անոնք, իրենց ընտանեկան օճախէն ներս, որ սուրբ էր իրենց համար իրենց Աստուծոյ նման, ունէին աւանդական բարքեր ու սովորութիւններ, որոնք կրօնք, Պաշտամունք ու աղօթք էին իրենց համար, ու անոնց անխմանալի խորհուրդը, այնքան խորունկ էր անոնց հոգիներէն ներս, որքան Հայութեան Պատմութիւնը ու Դոյութիւնը:

Ցաջորդական դարերու աւերակներու մէջէն, երբ դիւղը կը կորսնցնէր իր ժամն ու Խորանը, անոնք իրենց այդ օճախ Տաճարին շուրջը ապաստանած, վիրաւորեալ զոհած էին եւ որու նուիրականութիւնը հասած էր մինչեւ մեր օրերը, երբ մեր մայրերը նորածին մանուկներու Սուրբ Մխիթարի ջուրը, իրենց օճախ Աստուծոյ Թոնիրին մէջ կը թաւիէին, դիտնալով որ այդ Սրբութիւնը միայն Օճախի սուրբ Թոնիրը կրնայ տանիլ:

Մեր ժողովուրդին համար, ընտանեկան Սուրբ Օճախի Պաշտամունքին ու Ծէսերուն մաս կը կազմէր նաեւ Ցանելու, վարելու արտի, հոգի աշխատանքը, որ կը յիշեցնէր որդի Արամազդայ Միհր Աստուածը «Տէր Անդաց եւ Արօտաց»: Այնպէս որ, անոնց համար

այլեւս, խաչը – խաչերկաթը, խոփը – արօրը իրենց տան Օճախի Սրբազան Հաճախներն (անօթ) էին, եւ Խորանը ու Թոնիրը, ըլլալով Հեթանոս ու Քրիստոնեայ հայուն Սրբազան հաւատալիքները, անոնց հանդէպ ունէին Հաւատքի ու Պաշտամունքի որոշ ըմբռնումներ:

Ժամու խուցին մէջ, նորածինի կնունքին առեն, աւազանին առջեւ, դիւղի Տէրտէրին կողմէ, երբ կը հարցուէր, – «Երախայս ի՞նչ խնդրէ» – «Հաւատք, Յոյս, Սէր»: Անոնք կը հասկնային նաեւ, խաչ, խաչերկաթ, խոփ: Խաչը՝ Ժամուն, Խաչերկաթը՝ Թոնիրին, Խոփը՝ արտին սրբութիւնը խորհրդանշելով, եւ այդ վայրկեանէն սկսած, Թոմարզացին համար, նուիրագործուած էին, Ժամը, Տունը, Աշխատանքը, որով Ժամու աւազանը, մեր դիւղի փոքրիկներուն համար մանկավարժական դպրոց էր եւ հոն կ'ուսանէին, իրենց Պարկեշտութեան, Տնաշինութեան եւ Աշխատասիրութեան դասերը, համապատասխան իմաստով մեր այս օրուայ Ազգային Դաստիարակութեան:

Ա. Բ Գ–ի Քերական չունէին եւ ոչ ալ Մանկապարտէզ: Սուրբ Մեսրոպի չուչն ու հոգին էր, որ իրենց պարզութեամբ ու վեհութեամբ կ'առաջնորդէին զիրենք: Ամբողջ Սնտուկի կախարդիչն էր անոնց Քերականը, որու վրայ վարժապետը իր Սրբազան մատնիւով, Թոնիրի անթեղէն ածուխի կտորով մը կը քանդակէր՝ քան թէ կը դրէր Ա Բ Գ Մեսրոպի խոշոր տառերը եւ որու խորունկ խորհուրդի մէջէն, վարժապետի չունչով փոքրիկը կ'արտասանէր, Ա – Հայր Աստուած, Բ – Որդին Աստուած, Գ – Հոգին Սուրբ Աստուած, մինչեւ Եւ Օ Ֆ – իմիմ իմիմ Աստուած իմ:

Այսպէս մանուկի Բարբառը ու Հոգին, կը ճուլուէին Սուրբ Մեսրոպի Հաւատքին ու Հայ տառին հետ, այն խոր իմաստով, նման Սրբազան հեղինակին, երբ հոգիով կը տառապէր եւ Հայ դպրի դիւտին համար, Հայու Աստուծոյ օգնութեան կ'ապաւինէր:

Անոնք, ինչպէս իրենց Օճախէն ներս ունէին իւրայատուկ ոճով ըմբռնում մը իրենց Ժամուն ու Հայ տառերուն հանդէպ, այնպէս ալ հոգիով կապուած կը մնային իրենց Մայր Հայրենիքի (Հայաստանի) Երկինքին, Լեռներուն ու Վանքերուն:

Անոնք, ՍԻՕՆ լեռը չէին դիտեր եւ ոչ ալ Սուրբ քաղաքը Երուսաղէմ: Անոնց համար, Արարատի երկինքին վրայ կը բնակէր Հայուն Աստուածը: Ցիսուս Մանուկը էջմիածինի մէջ ծնած էր եւ Սուրբ քաղաք էր: Տիրամայր Սուրբ Աստուածածինը Հայաստանցի

էր եւ մօտակայ ազգականը իրենց ժամու Հայրապետներուն եւ ինչ վարդանի:

Այսպէս համոզուած էին, եւ ուրիշ կերպ ալ հաւատալու պէտքը չունէին, քանի որ իրենց համար այս ըմբռնումը «ճշմարտապէս եւ ոչ կաթծէօֆ» էր:

Բրիտանական հասկայութեամբ, թէեւ մեր վիպի հաւատքը մի քիչ խորթ էր, սակայն Հայու Բնածին ու Ցեղային նկարագիրը այդպէս կը պահանջէր եւ այդպէս ալ եղած է միշտ առկախ իր Հաւատքով, իր Ծագումով, իր Լեռներով ու Երկինքով:

Ահա հոս է թաքուն գաղտնիքը Հայու տեւականութեան եւ իմաստը այն խորհուրդին, երբ կը կոչենք Հայու ժամը Ազգային Մայր Եկեղեցի ու Հայաստանը Մայր Հայրենիք:

Հայու դարաւոր այս հաւատքով միայն ներշնչուած կը գրէր Հայ մեծ դրագէտը, Հայի՛ դպրոց, հայի՛ ժամ, դուք էք իմ փառքը, երբ ես ձեզ ուրանամ, սեւանայ իմ կեանքը:

Ս. ՊՕՂՈՍ ՊԵՏՐՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻԻ ԵՒ ԴՊՐՈՑԻ

ՄԱՏԱԿԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Եկեղեցին եւ դպրոցը, ինչպէս իրենց Մտաւորական ու Հոգեկան դաստիարակութեամբը իրարու կապուած էին, նոյնպէս Մատակարարութեամբ ալ իրարմէ անբաժան էին եւ նիւթական նոյն միջոցներով կը հոգացուէին եւ մէկ իշխանութիւն ունէին, որ կը կոչուէր Թաղականութիւն:

ՀԱՍՈՑԹՆԵՐԸ

Ինչպէս վիպի Ս. Աստուածածնին վանքը, նոյնպէս Ս. Պօղոս-Պետրոս Եկեղեցին, ունէր իր հաստատութիւնը կալուածները եւ հասոյթի զանազան աղբիւրները: Կալուածները տարիներու ընթացքին նուէր տրուած էին վիպի բարեպաշտ Գերդաստաններու կողմէ:

Հասոյթի աղբիւրներն էին.

Առաջին.— Տարուան մէջ, նոր հարս ու փեսաներու Պսակներէն գոյացած դրամը: Մէկ տարուան մէջ, Եկեղեցին կ'ունենար աւելի քան 450 պսակ նոր հարսներու ու փեսաներու:

Երկրորդ.— Ամէն կիրակի առաւօտեան, եւ Տօնի օրերուն, պատարագի առեն, Եկեղեցիի Թաղականները պնակ կը պտըտցնէին

ժամուն եւ դպրոցին անունով եւ ժողովուրդը սիրով կը մասնակցէր այս տուրքին:

Երրորդ.– *Ամէն տարի Զատկի մեռելոցի օրը, պիւղի ընդհանուր Մատաղէն առք, այլ իրիկունը թաղականները պիւղի հարուստ ընտանիքներէն մէկական հոգի ժամուն անունակը Մատաղի կը հրաւիրէին: Երգեցողութիւններ կ'ըլլային քահանաներու եւ ուսուցիչներու կողմէ: Կ'երգէին Եկեղեցական Շարականներ, Հայրենասիրական երգեր, «Տէր կեցո դու զհայս...», Վարպանի երգերէն, «Թէ հայրեւնաց պսակադիր...» եւ ուրիշներ: Մատաղի այս հանդէսէն առք, կալուածքի դրուածքը կը կատարէին: Երկրագործ ընտանիքներու տէրերէն իւրաքանչիւրը կը դրուէր 2–3 մօր ցորեն, ձոն, գարի, իսկ պէննէքները կը դրուէին ամէն մէկը 5–8 Մէճիտ, կամ 3–4 դեղին Ոսկի: Կալի ատեն, թաղականներ կալերը չրջելով կը հաւաքէին այդ դրուածքը եւ ամէն կալի տէր, Զուվալները լեցնելով իրենց իսկ էշերով կը փոխադրէին եկեղեցիի տեսչական ամպարը: Թաղականներ, այդ ամպարուած ցորենը, ճոնը կը ծախէին էմէրկիկի հարուստներուն կամ կեսարիոյ վաճառականներուն:*

Կալուածքի այս Աւանդական սովորութիւնը, խոշոր դումար մը կ'ապահովէր պիւղի ժամուն եւ Դպրատան անուռւկին:

Չորրորդ.– *Եկեղեցին իր անունով ունէր չուկային մէջ 18–20 իր սեպհական խանութները եւ Չէթի Սէթէն մը որոնց վարձքերը թաղականութեան դանձին կը յատկացուէին:*

ԹԱՂԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ժամուն ու դպրատան վերին իշխանութիւնը թաղականութիւնն էր, որոնք պիւղի չորս թաղերու ազդեցիկ աղաներու Ներդասականներէն զաւիկ զաւակ ընտրուելով մինչեւ մեր օրերը հասած էին: Անոնք Ազգային գործերու մէջ իրենց օրնական ունէին չորս թաղերու քահանաները: Ժամու քահանաներուն եւ դպրատան վարժապետներուն ապրուստի հոգը իրենք առանձնած էին, ի հարկին իրենց քսակներէն կը վճարէին եթէ ժամու դանձին մէջ դրամ չի դտնուէր: Վարժարանի զարգացման եւ ժամու բարեզարդութեան իրենք պատասխանատու էին:

Ս. ՊՕՂՈՍ–ՊԵՏՐՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻԻ ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ

Շրջան 1825 – 1908

Ս. Պօղոս–Պետրոս ժամուն դպրոցը, հին ատենէն ի վեր ծա–

նօթ էր Թորգոմեան վարժարան անուանով, որ իր պրոյեքեան ամբողջ շրջանին պիտի ժամուն տուած է կարող հահանանել, վարժապետներ եւ վանքին վարդապետներ: Տուած է նաեւ ծանօթ Աւուհատպէտներ, Նկարիչներ, Դպիրներ, Աշուղներ, Արհեստաւորներ, նաեւ տղեցիկ Աղաներ ու Զորպաճիներ, որոնք բոլորն ալ իրենց ուսումը առացած էին Թորգոմեան վարժարանէն, ինչպէս իրենց հոգեկան ու բարոյական Դաստիարակութիւնը առած էին պիտի ժամուն մէջ:

1825–1875–ի շրջանի աշակերտներէն եղած են ուրիշներու կարգին Սիմոն Ղալֆա Յորատաճեանը, Յովհաննէս Ղալֆա Զիլօղլանեանը, որոնք իրենց ժամանակին մեծ համբաւ առացած են արպէս Նկարիչ, Ճարտարապետ, Շինող, Իզմիրլի, Սեբաստիոյ եւ Պոլսոյ մէջ, որոնց անուններուն մենք հանդիպեցանք (աստ, էջ 1825–1865): Ինչպէս Աշուղներու կարգէն եղած են, Աշուղ Եամանեն (Հաճի Յովհաննէս Պօյաճեան), Աշուղ Նէֆէլի (Մանուկ Թելլեան), Աշուղ Էկէհէն (Յովհաննէս Չէքիեան), Մարտիրոս Վարժապետ Թորոսեան, առեղծուածք Աշուղներ, որոնց անուններուն ու գործերուն մենք հանդիպեցանք (աստ էջ 1265–1281):

Շրջան 1875 – 1908

Թորգոմեան վարժարանի այս շրջանի աշակերտներէն էին, որոնք 1895 թուականէն սկսեալ Միացեալ Նահանգներ Ռէյսին Վիս. Ս. Միլվօքի, Միլվօքի, Փալիֆորնիա Թոմարզացիներու այս կեդրոն քաղաքներուն մէջ, անոնք գործեցին եւ օգտակար հանդիսացան իրենց չինարարութիւնամբ եւ նուիրատուութիւնամբ տեղւոյն Ազգային, եկեղեցական եւ կրթական գործերուն մէջ: Անոնք յարգուեցան Ամերիկեան տեղացիներու շրջանակին մէջ որպէս Հաւատարիմ եւ Պարտաճանաչ քաղաքացիներ եւ երկու Համաշխարհային պատերազմներուն, Ամերիկայի բանակին տուին բազմահարիւր Թոմարզացի երիտասարդներ ծանօթ իրենց քաջութիւններով: Այս բոլորին պիտի վկայէ Միացեալ Նահանգներու Հայ գաղութային պատմութիւնը, ինչպէս կը վկայէ Ամերիկահայոց Առաջնորդ. Խորէն Ծ. վրդ. Լազարեան («ԱՐՁԱՆԱԳՐԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՅՈՒՇԵՐ», էջ 27–28):

Անոնք Միացեալ Նահանգներու մէջ, ծանօթ են նաեւ Հայրենի Ազգասահնամ, Ուսումնասիրաց եւ Միացեալ անուանով Կրթասիրաց Միութեան որպէս Հիմնադիրներ: «Նոր Թոմարզայ» եւ

«Երեւան Հանդէս» ամսագիրներու հրատարակիչները, եւ հայրենի հողին վրայ «Նոր Թումարզայ» Աւետիս որպէս հիմնադիրները:

Այս ծանօթ դէմքերու կարգին են, պատմաբեւեան ծանօթ նկարիչ, գծող եւ ճարտարապետ Աւագ գալֆա Ալկիւլեանը, եւ իր եղբօր որդին Կիւլկինկ Ալկիւլեան մեծ Արուեստագէտը, որոնք Միացեալ Նահանգներու հայ եկեղեցիներու մէջ իրենց գեղարուեստական գործերով կը պարծին, վաւերը կազմելով Հայութեան եւ իրենց ծննդավայրին, որոնց մասին տեսանք (աստ էջ 1257–1265):

Հպարտութեամբ պէտք է յիշել նաեւ, այս մեծերու կարգին Թոմարզացի հարիւրաւոր երիտասարդներու խումբերը, որոնք Կովկասի եւ Կիլիկիոյ ճակատներուն քաջարար կռուեցան եւ իրենց բանակի հրամանատարներուն հետեւմունքին ու գնահատանքին արժանացան: Այս պատմական իրողութիւններուն եւ դէմքերուն մասին տակաւին պիտի անդրադառնանք:

Թորգոմեան վարժարանի աւանդական մթնոլորտէն ներշնչուած եւ անկէ ուսում առացած աշակերտներն են գործեալ, որոնք Միացեալ Նահանգներու մէջ որպէս հին սերունդի Թոմարզացիներ, այսօր կերտեցին եւ հրատարակութեան տուին «Հայ Տոմարծայ» պատմութեան Ա. եւ Բ. հատորները, նախաձեռնարկ կեդրոն ունենալով Գալիֆորնիոյ իրենց հայրենակիցներու հաւաքական ուժը:

Երջան 1908 – 1915

1908 Յուլիսին, Երիտասարդ Թուրքերու բերած սահմանադրական ազատութիւնը, որ Թուրքերու յատուկ շնական խաղ մըն էր հայերը ջարդելու համար, ինչպէս Թուրք երկրի ամէն կողմերը, նոյնպէս Թոմարզայի ժողովուրդին համար ազատօրէն գործելու նոր շրջան մը բացաւ: Դարաւոր ու Պատկառելի Հինը՝ տեղի տուաւ Անճապարոզ, Խենդի պէս քաշող Նորին:

Թոմարզայի ժողովուրդը, հետեւելով սահմանադրական օրէնքին, քուէի մեծամասնութեամբ հին Թաղականութեան տեղ նոր Թաղական ընտրեց, եւ այս շարժումին զեկավարները հին պիւղի մէջ նախապէս հիմ դրած Հնչակեան կուսակցութեան գործօն անդամները: Նոր Թաղականութեան անդամ ընտրուեցան հետեւեալները, որոնք համանուն կուսակցութեան անդրադարձ մարմիններն էին միանգամայն:

Տէր Յակոբ Քահանայ Պօյաճեան
Յակոբ Մատաղեան

Յարութիւն Եօղուրթեան
Յարութիւն Տէտէեան
Արթին աղա Ալթընփարմագեան
Թորոս Ալթընփարմագեան
Չաֆարիա Սալպաշեան

Նոր թաղականութիւնը, վարժարանի Թորգոմեան հին անունը փոխեց եւ կոչուեցաւ Սահակեան վարժարան: Սահակեան վարժարանի կողքին հիմնեց աղջկանց վարժարան, որ Թամարզայի պատմութիւնն մէջ առաջին անգամ ըլլալով կը պատահէր: 1909–1915 վարժարանի ուսման տարիներնին օժտուեցաւ Տնտեսական եւ Առեւտրական նոր կազմով, այսպէս.

ՊԱՏԿԵՐ 217.— Մինաս Պետրոսեան (Առեւտ)
Ցմօրէն Ազգ. Սահակեան վարժարանի:

Մինաս Պետրոսեան (*Առեւտ*), *Հնչակեան կուս. ծանօթ գործիչ*
Եղիա Ղըպրըզեան (*Կէրմիրցի*)
Յակոբ Սըվաճեան (*Կեսարացի*)
Միխայէլ Փափազեան (*Պէլէկէսիկի*)
Թորոս Թորոսեան
Հայրապետ Գալայճեան
Գրիգոր Գարամանեան (*Տխրունի*)
Միխայէլ վարժապետ Արմաղանեան

Վարժարանը այդ տարին ունեցաւ 570 աշակերտ տղոց բաժ-
նին, իսկ 225 աշակերտուհի աղջկանց բաժնին մէջ եւ 350 դեղին ոս-
կիի պիւտճէ մը: Նոր թաղականութենան այս ձեռնարկին ուժ տուաւ
Միացեալ Նահանգներու մէջ գտնուած թոմարզացի երիտասարդնե-
րը, ուր անոնք կազմեցին Ուսումնասիրաց Միութիւն մը, հիմնուե-
լով տեղական պայմաններու համաձայն պատրաստուած ծրագիր-
կանոնագրի մը վրայ: Նոյնակազմ այս Միութիւնը, զրամական իր
լայն օժանդակութիւնը բերաւ Սահակեան վարժարանին, որ յաջո-
ղութեամբ շարունակեց իր գործը եւ յաջորդաբար հասաւ երկրոր-
դական բարձրագոյն վարժարանի մը ուսման մակարդակին, մինչեւ
1915 *Եղեռնի թուականը:*

Յաջորդ էջի նամակը, 1914 թուականին թոմարզայի թաղա-
կանութեան կողմէ, Միացեալ Նահանգներ Յակոբ Եղյանճանի եւ
իրենց հայրենակիցներուն գրուած նամակի հարցական փօթօ գոր-
ծիճ է: Թաղականութիւնը այս նամակով կը խնդրէ իր հայրենակիցնե-
րէն զրամական աջակցութիւն եկեղեցիին Զանգակ մը պնելու հա-
մար:

Ս. ՊՕՂՈՍ–ՊԵՏՐՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻԻ ՀՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԵՒ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆԸ

Ս. Պօղոս Պետրոս եկեղեցիի հնութեանց կարգէն էր Մայր
Խորանի տախտակեայ Խաչվալը, համակ ոսկեզօծ եւ քանդակապատ,
որու վերի մասը վերջացած էր ճաճանչաւոր ոճով, ունէր 13 մետր
բարձրութիւն եւ 5 մետր լայնութիւն: Ինչպէս նաեւ Խաչվալի կեդ-
րոնին հաստատուած եւ պատատուի վրայ նկարուած Տիրամօր դու-
նադեղ պատկերը, Յիսուս Մանուկը գրկին, գործ կարապետ Ղալ-
ֆա Երեմեանի, որու մասին տեսանք (աստ էջ 1247):

Առանց կարգին էր նաեւ, երբեւ Արուեստի Արժէքաւոր գործ,
12 *Առաքեալներու պատատուի վրայ դունադիր եւ յատնկարա պատ-*
կերը, որ ունէր 4 մետր երկայնութիւն եւ երկու մետր լայնութիւն:

Դատաստանի, վերջին օրուան դունաւոր եւ կենդանակերպ
պատկերը, ուր կը ներկայանար Դափարոսը եւ Մեծահարուստը դե-
հենին մէջ, որու մասին տեսանք (աստ էջ 1239):

Վարագոյրի տեսակներ.– *Մայր Խորանը ունէր Տօնական օրե-*
րու յատուկ վարագոյրներ, ամանք Տպածոյ, Գունաղարդ եւ պատկե-
րազարդ էին, որոնցմէ Աստղանագործուած պատկերներով որոնք Տօնի

օրուայ յիշատակը կը կրկին։ Այս կարպէն էր Մեծ Պահքի չարաթ-ներու յիշատակը կրող տպածոյ եւ դունաղեղ վարագոյրը իր երե-սուն երկու նկարներով, ունէր 12 մէթր բարձրութիւն եւ 8 մէթր լայնութիւն, եւ գործն էր փառոս դալֆա Ղըրճիկեանի (տես, աստ էջ 1239)։

Խաչերու տեսակներ։— *Ունէինք մեծ ու փոքր Խաւաթեւ, ար-ծաթեայ եւ Խանդակապարդ Խաչեր, Թուով աւելի քան 40 հատ։ Նաեւ ճաճանչաւոր արծաթեայ եւ Ոսկեզօծ խոշոր Խաչեր 15 Մատ-նաչափ բարձրութեամբ, Թուով 6 հատ։ Նաեւ քանդակապարդ փոքր ձեռքի Խաչեր, 7 Մատնաչափ մեծութեամբ, որոնցմէ մէկ քանին իրենց կուրծքին կը կրէին Թանկարժէք քարեր, Թուով 8 հատ։*

Սկիհներու տեսակներ։— *Պատրաստուած ծանրագին Արծաթէ, Խանդակապարդ, ոմանք Ոսկեզօծ, Թուով 6 հատ։ Ժամու անպահան Սկիհներու մէկուն նկարը տեսանք* (աստ էջ 1873, պատկեր 208)։

ՊԱՏԿԵՐ 218. — Սրբատուփ. սեպհականք. Ս. Պօղոս Պետրոս եկեղեցիի։

Սրբատուփ։— *Ինչպէս վերի պատկերը ցոյց կուտայ, Սրբա-տուփը կը պատկանի Ս. Պօղոս–Պետրոս Եկեղեցիին։ Պատրաստուած է ծանրագին արծաթէ եւ երկու կողմերը նուրբ Խանդակապարդ։*

կը կրէ 1675 թուական, այժմ կը պահուի Թոմարըզայի Սրբատ Ծ. Վրդ. Սալըպաշեանի մօտ:

Սաղաւարտի տեսակներ.– Թուով 6 հատ, ոմանք պահպանուած էին: Իրենց ամբողջական մասերը, վահան, թեւնոց, Գոգնոց եւ Շուրջառներ, ունէին իրենց համապատասխան զոյներով, նոյն տեղնուորդ աշխատանքները:

Ծածկոցի տեսակներ.– Սկիհի եւ Խորանի համար, բոլորն ալ ծաղկաւոր, պահպանուած, Տեղնուորդուած արծաթ եւ ոսկեայ թելերով էին, թուով 10 հատ:

Ս. Միւռոնի Աղաւնի.– Թուով երեք հատ, ծանրագին արծաթէ պատրաստուած, Քանդակազարդ: Վերեւ յիշուած այս բոլոր Մեսրոպեան, Արծաթեայ Սպասները, իրենց վրայ կը կրէին Թոմարըզայի ժողովուրդի Նուէրի յիշատակութիւնը, իրենց Գերդաստաններու անուններով:

Հնութեանց կարզէն էր ժամու Մայր մուտքի երկինգի հսկայ դուռը, զոր պատրաստուած էր վարպետ Առաղձադործներու կողմէ Ապաւինզ կարծր փայտէ եւ 72 մեծ ու փոքր կտորներէ մխաձուլուած որպէս խորհրդանիշը Փրկչի 72 աշակերտներու թիւին:

Ունէինք նաեւ պղինձէ 650 Թափըսըններ (Սխոէ), Զատկի եւ Ս. Յակոբի տօներուն դիւղի մեծ Մատաղի օրերուն գործածելու համար: Նաեւ 12 խոշոր հարէնիներ (խոշոր կաթսայ), պատրաստուած մաքուր պղինձէ, նոյնպէս Մատաղ եփելու առեն կը գործածէին: Հարէնիներէն իւրաքանչիւրը, իր մէջ կը տուվանդակէր Մատաղի համար մէկ մօթ ցորեն (չորս չուվալ): Թափըսըններն եւ Հարէնիները իրենց վրայ կը կրէին բարեպաշտ ընտանիքներու կողմէ նուէրի յիշատակը՝ անոնց անուններով:

Աշտանակներ.– Ունէր խորանը զարդարող չորս խոշոր Աշտանակներ, ծանրակշիռ դուռ պղինձէ, երկու մետր բարձրութեամբ, Ունէր նաեւ, մեծ ու փոքր Աշտանակներ, թուով աւելի քան 50 հատ:

Վանքին ու ժամուն վերաբերեալ պղինձէ բոլոր սպասները, Աշտանակներ, Մատաղի Հարէնիներ, Թափսըններ, հսկայ Զանգակներ, տարագրութենէն ետք, գրաւուած են Թուրք կառավարութեան կողմէ, Պոլիս ղրկուած եւ թնդանօթներ ձուլուած են:

Ս. Պօղոս–Պետրոս եկեղեցիի հաստատութեան մասին այս տեղեկութիւնները, քաղած եմ եկեղեցիին երբեմնի ժամկոչ, այժմ գալիֆորնիաբնակ մեր հայրենակիցներէն Պարսամ Գալֆայեանի յուշերէն:

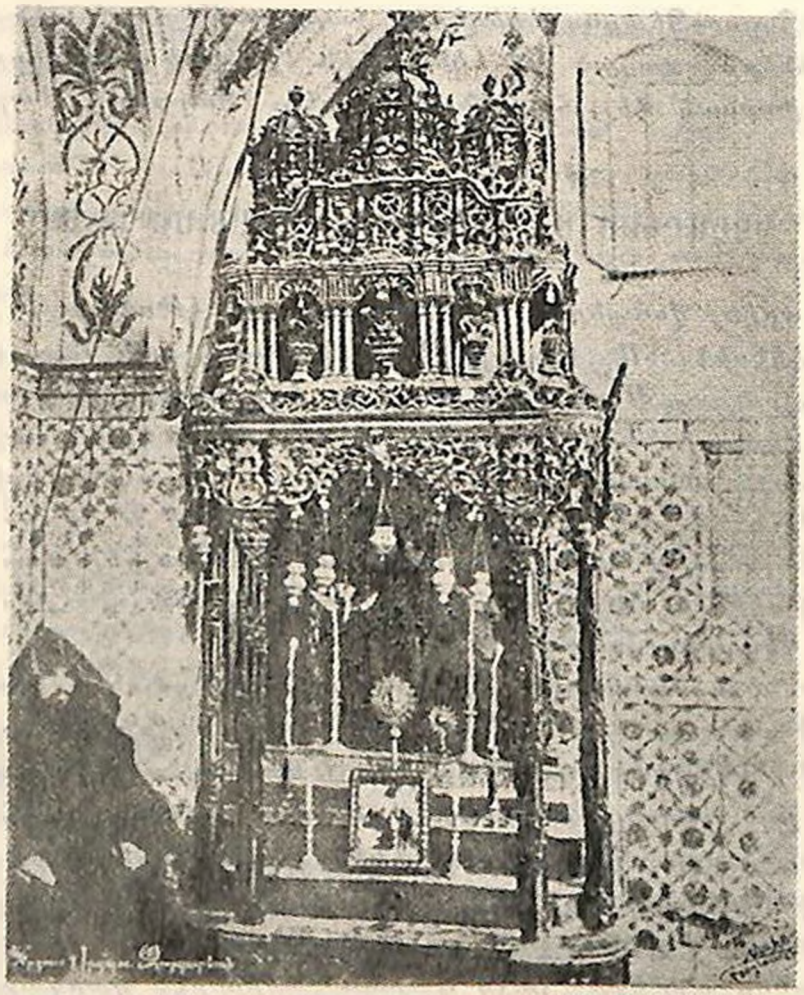
ԿԵՍԱՐԻՈՅ Ս. Կ. ՎԱՆՔԻ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆԸ

Կեսարիոյ վանքերէն Ս. Աստուածածին (Թոմարզա), Ս. Դանիէլ (Պէլէկէսի), Ս. Սարգիս (Տէրէվանք), այս չորս վանքերէն ամէնէն հարուստը Ս. Կ. վանքն էր իր եկեղեցական սպասներով եւ գրչագիր Ձեռագիրներով: Առաջին կարգի վրայ կը դասուէր Սուրբ Մատուռին սատափէ երկիւղիլ դուռը, որ ունէր երկու մեծ բարձրութիւն, եւ. ապուցուած էր Սատափի մեծ ու վտքը կտորներով եւ Խաչագարդ ձեւով: Օտար դիտնական այցելուները հիացումով կը դիտէին եւ 400 Օսմ. ոսկի արժէք կը դնահատէին: Թուրքեր առած եւ Կեսարիա տարած են:

Այս նոյն մատուռին մէջ, Սուրբի պերեզմանին վրայ կանգնած էր Գմբեթայարկ եւ Սիւնազարդ Խորանը, որ իր նրբին քանդակներով Թանկագին գործ մըն էր: Մատուռի հնութեանց կարգին էր անոր չորս պատերուն վրայ ապուցուած մեծ ու վտքը Յախճապակիներու շարքը: Գաւիթի մէջ եկեղեցիի մուտքին ապուցուած էր նաեւ նոյն Յախճապակիներէն խոշոր կտոր մը, որ կը պատկերացընէր Յիսուսի Մկրտութիւնը: Հնադիտներ 600 Օսմ. ոսկի կը դնահատէին անոր արժէքը: Նոյն Յախճապակիներէն զարդարուած էին քովի Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցիի չորս պատերը: Յախճապակիներէն մաս մը թուրքեր կողոպտած եւ Գեմման վիներուն ծախած են:

ՎԱՐԱԳՈՅՐՆԵՐ

Արժէքաւոր վարագոյրներու տեսակը շատ էր, բայց ամէնէն ծանրագինը, որ ասեղնագործուած համբերատար աշխատանքի մարմնացումն էր, Գեղեցիկ Մատուռին Խորանի վարագոյրն էր: Ունէր չորս մեթր քառակուսի մեծութիւն եւ կը ներկայացնէր Յիսուսի Ծնունդը քարայրին մէջ: Յիսուս Մանուկը, Մայրը Մարիամը, իր շուրջիններով: Հովիւները, Մոգերը իրենց խումբով, ասեղնագործուած էին արծաթ եւ ոսկեղոյն մետաքսեայ թելերով, իւրաքանչիւրը իրենց Հարազատ Գոյներով ու կենդանի մեծութեամբ:

ՊԱՏԿԵՐ 219 — Խորան Ս. Կարապետի վերեզմանին վրայ:
Խորանին մասին՝ Տրդատ վրդ. Գերձակեան (Իվէրեկցի):

Անկնոպարծուած պատկերները, իրենց ծանրութեամբ մաշնցուցած էին մայր կտորը եւ սկսած էին կախուիլ: Վարպետը այնքան թանկարժէք գործ էր, որու համար արժէք պնահատել դժուար էր: Վարպետը տարին մէկ անգամ, Վարդավառի տօնին օրը մեզի կը գործածէինք:

Սկիհներ.— *Ունէր թուով 6 հատ սկիհներ, որոնց ալ ծանրակշիռ Աբծաթեայ, Ոսկեզօծ, Քանդակազարդ եւ պատկերազարդ: Ամէնէն արժէքաւորը ունէր մէջտեղ մեծութեամբ գուտ ոսկեձոյլ Սկիհ մը, իր Պատուանդանով եւ կափարիչով: Այս Սկիհի արժէքը պնահատելու համար, կ'արժէր իր ծանրութեամբ Օամ. ոսկի:*

Խաչի տեսակներ.– *Մեծ ու փոքր Խաչերու տեսակներ չատ ունէր, բոլորն ալ ծանրակչիռ Արծաթեայ, թուով աւելի քան 70 հատ: Ունէր նաեւ 8 Մատնաչափ մեծութեամբ, Արծաթեայ, Ոսկեզօծ եւ ճաճանչաւոր խաչեր, թուով 12 հատ, կը կրէին Յարութիւն Ամիրայի յիշատակը: Ունէր ձեռքի փոքր Խաչեր, Եպիսկոպոսաներու յատուկ, որոնցմէ ոմանք իրենց արտին կը կրէին Թանկապին քարեր:*

Զաքալ Թագեր.– *Ունէր թուով 4 հատ Թանկապին քարերով ընդելուզուած Զաքալ Թագեր, իրենց ամբողջական մասերով եւ Շուրջառներով, որոնք ասեղնապործուած էին արծաթեայ եւ ոսկեայ թելերով:*

Կանթեղներ, Բուրուառներ, Բշոցներ.– *Որոնք պատրաստուած էին Հայ Արուեստագէտներու նրբին աշխատանքով: Արծաթեայ եւ քանդակազարդ: Որոնցմէ ոմանք՝ կը կրէին Յարութիւն Ամիրայի յիշատակի անունը, 1830 թուական:*

Շուրջառներու, շապիկներու, ծածկոցներու տեսակներ.– *Թուով չատ էին, բոլորն ալ Արծաթ եւ Ոսկեզոյն թելերով հիւսուած:*

ՄԱՍՆ Ժ.

ԱՐԳԼՈՒՈՍԻ ՇՈՒՐՋ ԵՒ ԹՈՄԱՐՉԱՅԻ ՄԷՋ

ՏԻՐՈՂ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԷՊՔԵՐ

1800 – 1876

Ժթ. դարէն ետք, ինչպէս Պոլսոյ մէջ Հայ Ամիրաները, մերթ իրենց հնութեան քաղաքականութեամբ, մերթ դրամական զոհողութիւններով եւ անձնական յարաբերութիւններով, չհաց էին օրուայ Թուրք Սուլթաններու համակրանքը եւ օգտակար եղած Աղդին եւ Թուրք երկրի մէջ պահած էին Հայ Եկեղեցիները, Դպրոցները եւ Հայու ընտանեկան բարքերը, նոյնպէս բոլոր գաւառներու մէջ, կեսարիոյ եւ Եոզղատի կարգին Թոմարզան եւս ունեցած է իր կողմէ Եկեղեցականները, Ազանները եւ Զօրպաճիները, որոնք մերթ իրենց հեղինակաւոր դիրքով պատկառանք ազդած են կառավարական չրջանակներուն, եւ մերթ խոստումներով ու խստութեամբ ապահով պահած են էվէրէկի Ղապլի եւ Թոմարզա Նահիէի հայութիւնը Տաւրոսի լեռներուն մէջ բոյն դրած եւ յաճախ պինք չրջապատող Թուրք վայրագ ցեղերու արշաւանքներէն:

Թոմարզան, ինչպէս տեսանք (աստ էջ 14), ունեցած է չրջան մը որ Զէրթունի եւ Հաճընի նման ապրած է անկախ ու ինքնիշխան, երբ տակաւին Սուլթաններու կառավարութիւնը անկարող գտնուած է նուաճելու Տաւրոսի այդ լեռնամասերը եւ անոր ապրողութիւնը տեւած է մասամբ մը մինչեւ 1876 թուականները, կարմիր Սուլթանի գահակալութիւնը:

Ա.

ԵՐԵՔ ՄԵԾ ԴԷՄՔԵՐ

ԲԱՐՍԵՂ Ծ. ՎՐԴ. ՊԻՃՈՅԵԱՆ, ՍԱՐԳԻՍ ՎՐԴ. ԳԱԼԱՅՃԵԱՆ
ՀԱՃԻ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Տ. ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ (*ՋՈՐՊԱՃԻ*)

Երեք մեծ դէմքերէն առաջինին, Բարսեղ Վարդապետի անուան, մենք հանդիպեցանք որպէս չինարար եւ կառուցանողը Թոմարզա վանքի Ս. Խաչ Տաճարին (տես, աստ էջ 18 4)։

Այս հռչակաւոր եկեղեցականի անունը կապուած է Տաւրոսեան լեռներուն ու կիլիկեցոյն մէջ բոյն դրած Թուրք աւարառու ցեղերու կեանքին հետ, այնպէս որ Օսմանեան կառավարութիւնը ինքզինքը ապահով զգալու համար այդ վայրագ ցեղերու յարձակումներէն, դիմած է այս Մեծ վարդապետի աջակցութեան, որուն կը վկայէ Գերմանի Մարաջախտ Յոհն Մոլթքէն, երբ 1838 Թուականին Թոմարզա վանք կ'երթայ եւ կ'ուզէ ապաստանիլ այս Հայ վարդապետի օդնութեան։

ԲԱՐՍԵՂ ՎԱՐԴԱՊԵՏԸ ԵՒ ՅՈՆ ՄՈԼԹՔԷՆ

1838 Թուականին, Եղիպտական բանակի հրամանատար Իպրահիմ փաշան, կ'որոշէ յարձակիլ Թրքական հողամաս եւ գրաւել Սուրիան եւ Մալաթիոյ չրջանները։ Օսմ. Սուլթանի կառավարութիւնը, Թրքական բանակին որպէս Մարզիչ կը կարգէ Գերմանի Յոհն Մոլթքէն (յետոյ Մարաջախտ) եւ կ'ուզէ զրկել Մալաթիոյ չրջանները եղիպտական բանակին ճակատը։ Մոլթքէն պէտք էր ճամբորդել Կեսարիա, Տէվէլու (մեր օրերու Էվէրէկը), Թոմարզա եւ անցնիլ Տաւրոսի կիրճերէն, յետոյ Մալաթիա հասնիլ։ Ինչ որ բոլոր ճամբաները գրաւուած էին Աւշար եւ Թիւրքմէն ցեղերէ եւ ապահով անցնիլ կարելի չէր։

Պոլսոյ Գօսմանեան Հաճի Ալի փաշան, Տէվէլուի կառավարիչին ուղղուած յանձնարարական մը կուտայ Մոլթքէի ձեռքին, որով փաշան կառավարիչը անձամբ պատասխանատու կը ըլլար Մոլթքէնի (Բրուսացի սպային) անձին ապահովութեանը համար։ Միւսէլլիմը, ըստ իրեն ուղղուած յանձնարարականին, կը

ՊԱՏԿԵՐ 220.– Գերմանի մարաջախտ Հելմուտ Մոլթքէ

յայտարարէ թէ, Մոլթքէի կեանքի ապահովութեան պատասխանատուութիւնը ինքը յանձն չառնելը, որովհետեւ ճամբանները չատ անապահով էին, աւազակներ կը վխտային ամէն կողմ, ուստի իրեն խորհուրդ կուտայ դիմել Թոմարզա վանքի Հայ վարդապետին, որ միակ ազդեցիկ անձն էր բուրբ երկրի ամէն կողմերը, եւ եթէ այդ վարդապետը իրեն յանձնարարական մը տայ, Մոլթքէն վստահ կրնայ ըլլալ որ Աւշարնելու եւ Թիւրքմէններու մէջէն ապահով կ'անցնի: Միւսկլէմը, մինչեւ Թոմարզա Մոլթքէի կ'ընկերացնէ ստուար զօրախումբ մը, անկէ ետք վարդապետի հսկողութեան կը յանձնէ:

1838 *Թուական, Նոյեմբերին, Մոլթքէ Մալաթիայէն իր զրած նամակին մէջ հետեւեալ կերպով կ'արտայայտուի Հայ վարդապետի մասին:* (*)

«Շատ զարմացայ, տեսնելով որ Միւսկլիմը (որ իսլամ մըն էր) այսպէս կը խօսէր հայ Եպիսկոպոսի մը (**) մասին որ (կնաւուր մըն էր), եւ որոշեցի անոր առաջարկը ընդունիլ: Իմ թարգ–

(*) Մոլթքէի գիրք նամականին, հրատարակուած է 1841 թուականին:

(**) Մոլթքէ վարդապետին եպիսկոպոս անունը կու տայ:

մանս, որ ան ալ հայ մըն էր, իսկոյն խմբագրից հայերէն ազատ անցագրի հրաշակերտ մը, որուն նայելով բոլոր օսմ. տէրութեան մէջ սուլթանէն եւ Տէվէլուի Միւսէլլիմէն եաֆ, ինձմէ աւելի մեծ մարդ չկայ եղեր, եւ Միւսէլլիմն իր կնիքով գրեց Թոմարզայի հայ վարդապետին ուղղուած այս յանձնարարականը: 16 զօրականներ ինձի կը հետեւէին, բայց բախտը չունեցայ ամբողջ խումբը միասին մէկ շարքի վրայ տեսնելու, եւ միշտ բան մը կը պակսէր իրենց վրայ... իմս այս խումբի հետիոտն ըլլալը, անժխտելի առաւելութիւն մըն էր բաղդատմամբ ինձի ընկերացող նախկին խումբերուն, որովհետեւ երէ ստիպուէինք եա փաշուիլ, պէտք էր որ անոնք չետին նակատը պաշտպանէին: Առաջ երթալուատեն ալ անոնք շատ եա պիտի մնային, կը կարծեմ թէ անոնք նոյն ժամուն Տէվէլլու հասան, երբ ես Թոմարզա կը մտնէի: ... Այս վայրը լայն տափաստան մըն է, արտերով ու մարգերով ծածկուած է: Քաղաքին առջեւ կը տեսնուին բիւզանդական գեղեցիկ եկեղեցիի մը աւերակները, զոր թուրքերը կործանուած էին (***): Բայց միւս կողմը րակները, զոր թուրքերը կործանուած էին (*): Բայց միւս կողմը կը բարձրանայ ուրիշ բարձրէն եկեղեցի մը եւ զանգակատուն մը քաղաքին մէջ, Եպիսկոպոսը, դեռ անցեալ տարի վերջացուցած էր անոր շինութիւնը:

Երբ մենք ձիով կ'անցնէինք, քաղաքին մէջ կեանքերը միզի կը նայէին այնքան վստահութեամբ, որ իրենք գիրենք ապահով կը զգային իրենց հոգեւոր պետին պաշտպանութեան տակ եւ վախնալու բան մը չունէին, մինչ ուրիշ ժամանակ մերինին նման զինուորական այցելութիւն մը կեղեքումի նշանը պիտի տար: Եպիսկոպոսը, անցեալները արշաւանք մը ըրեր է Աշարներուն դէմ, եւ անոնցմէ բաներ չափ ձիաւոր բռնելով, իր վանքին մէջ բանտարկեր է: Ես սկսայ երեւակայել այս եկեղեցականը նմանցնելով զայն ՓԷՕԼՆԻ ՓՈՒՐՑԻՒՐՈՏԻՆ (**):

Թարգմանիս Հայը, առջեւէն գնաց, իր հրաշակերտ յանձնարարականով, ի հարկին բերանացի բացատրութիւններ ալ տալու: Ժայռի մը ճեղքուածքին մէջ պարապատ բանի մը տնակներ՝ ուր տարին մեզ, հոն էր վանքը եւ Առաջնորդին բնակավայրը: Բակին

(*) Բիւզանդական այս աւերակ եկեղեցիի պատկերը, մենք տեսանք (աստ էջ 10, պատկեր 1):

(**) Հոգեւոր եւ աշխարհական իշխանութիւն ունեցող Արքեպիսկոպոս:

մէջ գիս ընդունեց լաւ սնած մարդու մը դիր փոքրահասակ մէկը, որ նայն ինքը եպիսկոպոսն էր: Շատ շնորհալի ընդունելութիւն մը ըրաւ ինծի, խահուէ, լիմէօն եւ չպուկ հրամցուց: Իր աշխարհային իշխանութեան սկզբնապատճառը հարցուցի իրեն: Պատմեց թէ 10 տարի առաջ Թումարզայի բոլոր ժողովուրդը միտքը դրած էր գաղթել Թուրք իշխանութեան անհանդուրժելի կեղեքումէն ազատելու համար: Եպիսկոպոսը միջամտեց, համոզեց ժողովուրդը որ կենան, եւ տուրքերու գանձումը իր վրայ առաւ: Որովհետեւ շատ մը մահմետականներ կը բնակին հոն Հայոց հովիկը, ձեւերը փրկելու համար անոնց գլուխը դրուեցաւ «ՎՕՅՎՕՏ» մը, որ սակայն բոլորովին Հայոց առաջնորդին իշխանութեան տակ է: Եպիսկոպոսը յաթեց թէ Աւշարներէն չվախնամ, որովհետեւ, ինչպէս ուրիշ ժողովուրդներ, Աւշարներն ալ ամբողջովին աւազակներէ բաղկացած չեն: Իրաւ, շատ մը չար մարդիկ կան անոնց մէջ, բայց անոնք, ինչպէս օսմանականներուն, անանկ ալ իրեն ցեղին թշնամին են: Եպիսկոպոսը միշտ կը հալածէ կը վտարէ գիրենք»:

Արդէն, տարւոյն այս ձմեռնային եղանակին մէջ, Աւշարները դէպի «խորունկ Հովիտը», այսինքն դէպի Ատանա իջած կ'ըլլան, ըսաւ:

Հետեւեալ օրը էգրէկ հասայ: Իմացայ որ Մարաշի կառավարիչ Սիւլէյման փաշա Կոկիսոն կը գտնուի, որ Ալպիստանի կողմն ամէնէն մօտ գիւղն է: Բայց Կոկիսոն տակաւին 22 ժամ հեռու էր, եւ մէկ օրէն կարելի չէր այնչափ ճամբայ կտրել Թերմաճական ձիերով, մանաւանդ որ ճամբուն վրայ ո՛չ գիւղ, ո՛չ տուն, ո՛չ պատսպարան կար: Գոհացայ ուրեմն այս ահարկու Աւշարներուն մէջ գտնուելով, եւ ինչպէս որ առջի գիշերն Հայոց եպիսկոպոսի մը յարկին տակ ննջեր էի, հետեւեալ օրն անցուցի բիւրմէն իշխանի մը վրանին ներքեւ»: *Այսպէս Մելքէք կը չարունակէ իր ճամբորդութիւնը Ալպիստան, Հայ եպիսկոպոսի յանձնարարականը միշտ պրպտելը:*

ԱՆԱՆՈՒՆ ԱՆԳԼԻԱՑԻ ՃԱՄԲՈՐԴԸ

Ոմն Ս. Զ. Թոփալեան, (Հայաստանի Կոչնակ 1934, էջ 317) *թիւին մէջ*, «*Հայ վաճառական կեանքի Անցեալէն*» *վերնագրով կը գրէ անանուն Անգլիացի ճամբորդի մը տպաւորութիւնները Թոմարզա վանքի եւ անոր միաբանութեան մասին, երբ այդ խաբեբայ ճամբորդը Թոմարզա վանք կ'այցելէ Հաւանաբար Մելքէքէ քիչ առաջ:*

Կեղծաւոր *Համբոյրդ Անպղխացին, վանքի վարդապետները եւ միաբանութիւնը կը ներկայացնէ որպէս Գինեմոլներ, եւ կ'ըսէ*.– «Ս. Եղբայրութեան անդամները լաւ, սրտոտ մարդիկ էին, եւ եթէ ընթրիքէ վերջ սովոր էին ինչ մը զուարթանալ եւ իրենց հոգերը թաղել գինիի բաժակին մէջ···»: *Այս ուղղութեամբ կ'ուզէ վարկաբեկել Հայ Եկեղեցականութիւնը եւ Հայ Եկեղեցին, եւ մասնաւորելով իր խօսքերը վանքի վանահայր Բարսեղ Մեծ Վարդապետի անուան, որը քիչ առաջ Մալթքէի անձին ապաստարանը եղած եւ անոր հիացմունքին արժանացած էր, կ'ըսէ*, – «··· Երբ աղբիւրի մը գլուխը հասանիք, իր վերարկուի տակէն շիշ մը հանեց, մեզ հաշակել տուաւ եւ մնացածը ինքը խմեց···»:

Այսուհետ ստախօս *Անպղխացի Համբոյրը, որպէս կեղծ պատուելի իր անձը բարձրացնելով՝ Մեծ Վարդապետին ընկերը ըլլալ կը ձեւացնէ, մինչ կը տակ եւ իր անձը կը խարէ: Ո՛չ մէկ առնն Հայ վարդապետ մը չի կրնար օղիով հիւրասիրել եւ անկեղծ բարեկամը ըլլալ կեղծաւոր Պատուելիի մը: Որքան ծիծաղելի է Անպղխացի Համբոյրին այս չինծու տպաւորութիւնները, նոյնքան պատասպարանելի է հայհոյանքը Ս. Զ. Թոխալեանի դիմաց, որ նոյնութեամբ կ'ընդօրինակէ կեղծ Համբոյրի տպաւորութիւնները եւ հրապարակ կուտայ: Այս պարծով Թոխալեան եւ Անպղխացի Համբոյրը նպաստ մը բերած պիտի ըլլան «Տիրոջը այգիի մշակութեան գործին»:*

ԲԱՐՍԵՂ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵՒ ԳՈԶԱՆ ՃՈՐԱՊԵՏ ԵՈՒՍՈՒՓ ԱՂԱ

1850 *թուականին Սիսի Կաթողիկոս Տէր Մինաս Ա. Ջահապահեան, Թոմարտա վանք կուգայ եւ Գիւտ Խաչէ Կիրակին վանքի Ս. Խաչ նորակերտ տաճարի օծումը կը կատարէ: Սիս վերադարձին, վեհափառը Գոզան Ճորապետ Եուսուֆ աղայէ (*) կը պատմէ Թոմարտա վանքին եւ անոր Համբարաւոր Տեսուչ Բարսեղ վարդապետի մասին: Ճորապետը կը խոստանայ յառաջիկայ պարնան ամառանոց իր մօտ հրաւիրել Բարսեղ վարդապետը: Ճորապետ Եուսուֆ ապան ամէն տարի պարնան սովորութիւն կ'ունենայ վիսլոր Տաղիի լճեան կուրծքին ինկած Կոչուած աղբիւրին մօտ իր վրանը լարել եւ օգտակարութեան ելլել: Ինկնայէ այս աղբիւրի մասին կը պատ-*

(*) Այդ թուականներուն Սիսի Դազան ամրողջութեամբ կը գտնուէր Գոզան Ճորապետներու ազդեցութեան տակ:

մէկին թէ, ակը կը պոռնուի լիրան կուրծքին 50 մետր խորութեան մէջ: Սակն տարի պարնան ձիւն հալին ջուրի ակը յանկարծ կը պոռթկայ եւ ջուրը ակէն դուրս ժայթքելէ կէս ժամ առաջ, ահագին ձայն մը ամբողջ ձորը կը լեցնէ տեղացիներուն ապահովելով իր գալուստը: Դիւղացիները այդ լիրան մէջ ջուրի ակի մօտիկը վրաններ կը լարեն եւ ջուրի պոռթկումին հետ ուրախութեան ճիչերով կ'երգեն, կը պարեն, ոչխարներ կը մորթեն, Ղուրպան կ'ընեն լիրանց Մարգարէին անունով: Այդ վտակ ջուրը, որպէս օրհնութիւն կ'առնուի այդ չրջանի արտերն ու այգիները, ջաղացքներ կը դարձընէ եւ դիւղացիներ իրենց տան պէտքերը կ'ապան:

Գետին մօտիկը Զորապետ Եուսուֆ ապան իր անձնական ամառանոցը կ'ունենայ, եւ ամէն տարի ամառ սանն իր Տիկնոջ Այնէլի խանումին հետ գետին եզերքը կ'երթան եւ ուրախ կը կառարեն:

Յաջորդ տարին, 1851–ի գարնան, Զորապետ Եուսուֆ ապան իր ժառդացմէ Սէման օղլու Հասան Պէյը եւ ուրիշ հինգ հոգիէ բաղկացած պատուիրակութիւն մը Թոմարզա վանք կը դրկէ վարդապետը հրաւիրելու: Պատուիրակութիւնը մէկ չարաթ վանք մնալէ ետք, իրենց հետ կը տանին վարդապետը, որուն կ'ընկերանան դիւղի ապաներէն Հաճի Նիկողոս ապա Պօյաճեան, Հաճի Սահակ ապա Գէօր Ղազէրեան, Սերովբէ ապա Տէր Կիրակոսեան: Վարդապետ եւ ապաներ մէկ չարաթ կը մնան Եուսուֆ ապայի ամառանոցը: Բարեկ վարդապետ վարպետ օրտորդ ըլլալով, ապայի հետ յաճախ օրտորդութեան կ'երթայ եւ միշտ յաջողութեամբ կը դառնայ քան Եուսուֆ ապան:

Վարդապետի այս բարեկամութիւնը Զորապետին հետ, պատճառ կը դառնայ որ լեռնաշղթայի Թիւրքմէնները եւ Աչիրէթները այլեւս դադրին Թոմարզայի վրայ յարձակելէ եւ կողոպտելէ, եւ Թոմարզայի ապաներու ներկայութեան կը խոստանայ եւ կ'ըսէ, – «Պու Միւբէնիմին մահզարնտա վատ էտէրիմ ֆի, աշիրէթիմ Զամանիթը սուլուսնու կէչմիյէնէֆլէր», եւ իրօք ալ, անկէ ետք Աչիրէթները եւ Թիւրքմէնները Թամնթաւ գետին միւս կողմը Թոմարզայի սահմանը չեն անցնիր:

Վարդապետի վերադարձին, Զորապետը անոր կը նուիրէ Արապական Նժոյգ մը, մէկ զոյգ Արծաթապատ Ասրճանակ, Ոսկեզօծ Սուր մը եւ Հրացան մը, Արծաթէ կապամար մը եւ Սաթէ արժէքաւոր Համրիչ մը: Վարդապետին կ'ընկերանան Եուսուֆ ապա–

յի մարդոցմէ երեք հոգի մինչեւ Ծամնթաւ գեղի եղերքը՝ Թոմարզայի սահմանը (*):

Բարսեղ Վարդապետ, ինչպէս կը տեսնենք, միայն հոգեւորական մը չէ որ մեզի կը ներկայանայ, այլ իշխանական ուշագրաւ դէմք մը, որ Սուլթանի կառավարութեան պատկառանք, իսկ վայրագ ցեղերուն Սարսափ ազգած, եւ ունեցած է օգտակար կեանք մը իր ժողովուրդին եւ Ալբիստոյ չրջանի Հայ ու Թուրք գիւղացիներուն, որոնց համար Հէքիմպաշային դէմք մը դարձած էր:

Թոմարզայի սահմանին կը գտնուէր կէօմիւրկ գիւղերէն Թռալշուն Թուրք գիւղը, որու բնակիչները մեր օրերուն տակաւին վայրագ, կողոպտող Թուրքեր էին: (*) Կառավարութենէն վախնալ չէին գիտեր, Թոմարզայի եւ չրջակայ հայ գիւղերու Ըռպակը, Տաւարը, Ցանը գողնալով կ'տպրէին, յաճախ մարդ ալ կը սպաննէին: 1850 Թուականին Թոմարզացիներ բողոքագիր մը կը ղրկեն Պոլիս Սուլթանի կառավարութեան Հայոց Պատրիարքարանի միջոցաւ: Կառավարութիւնը Բողոքագիրը էնկարէի կուսակալին կը ղրկէ եւ օրինակ մըն ալ կեսարիոյ Միւթէսարըֆին: Բարսեղ Վարդապետ Թռալշուն այս գիւղի ամէնէն կատաղի ու գող Թուրքերէն 30 ընտանիք տեղահան ընել կուտայ Ծամնթաւ գեղի եղերքը Շըխպաւրախ կոչուած Թուրք գիւղը: Շըխպաւրախ կը գտնուի Տաւրոսի լեռներէն Թոմարզայի սահմանը խուժող Աւշար եւ Թիւրքմէն կողոպտող ցեղերու ճամբուն վրայ: Վարդապետի այս կարդադրութիւնը երկու նպատակ կը հետապնդէ, նախ Թոմարզան ու կառավարութիւնը կ'ազատէ անոնց վտանգէն, յետոյ Թոմարզայի սահմանը անցնող կողոպտիչ ցեղերու ճամբան կը փոցէ:

Թռալշուն գիւղի Թուրքերու մասին Թոմարզացիներու կտրմէ ղրուած այս բողոգիրի պատճէնը կը կրէ 1850 Յունիս Փրկչի, եւ 18 Րամազան 1267 Մարգարէի Թուականը: Բողոքագիրը պատճի

(*) Վարդապետի հրացանը ուներ մէկ ու կէս մեթր երկայնութիւն եւ վանքին մէջ պահուած էր եւ պաղտար ալաճ կ'ըսէինք: Մենք Սարկաւագներս վանքին ետեւի Պըլլըկը երթալով, վառօդ ու կզակ դնելով կը պարպէինք, բնդհանօթ պէս կը գոռար: Իսկ Սուրբ ու Ատրճանակը կը գտնուէր վարդապետի եղբօր որդին Փիլիկոս աղայի տով, որ մինչեւ մեր օրերը խնամքով կը պահէր:

(*) Այս գիւղի թուրքերը, հարիւր տարի առաջ հայերէ թրքացած էին բռնութեամբ տակ:

կերպով առնուած է ուրիչ գրութիւններու հետ, մեր պատմութեան համար, 1953 թուականին կեսարիոյ կառավարութեան թղթածրարներու մէջէն:

«... Ղայսէրի Սանճաղընա թապի կէօսթերէ գազասընըն Թոռավշուն էէօյիւ էհալիսինտեն խալիլօղու Ահմէտ, օղու Ջօմէր: Պէհիլօղու Հասան վէ օղու Տիկէր Ջօմէր: Զօլախ Պայազըտ: Քէբխիւտալը խալիլօղու Նուսուֆ, Ղարա Կէլինճօղու Մուսթաֆա (*): Պու ատէմլէր պազէն սիլահ իլէ, կէօսթերէ գազասընա թապի Թոմարզայ էէօյէ հիւճիւմ էտիպ, օրատա սէէֆէն էտէն վէ սուլթանըն խըրըսթըյան թապասը էրմէնիլէրէ ղարշու սիլահ ղուլլանմագ, բասթ կէլէճի եարալամագ վէ էօլտիւրմէէ մուամէլէսինտէ պուլունմալարը, վէ 500 սէնէտէն պէրու օճլարըն մալընա, միւֆիւ օլան արագիլէրինէ թէճավուզ էթմէէ, վէ իճի ֆիշիտէ էօլտիւրմէլէրի պէյան օլունույօր: Պու խուսուստա էնգարէ վալիսի Բիգա փաշայա եազըլմըշ սըր: Պու կիպի մուամէլէլէրին էօճիւնիւ ալմանըզը վէ էկէր շիֆայէթ հագիգի իսէ դապահաթլըլարը նէզալամագ...»:
(18 Բահազան 1267)

Վարդապետի իշխանութեան մասին ինչպէս տեսանք, Գնդեման Մոլթքէն եւս իր նամակին մէջ կ'ըսէ, «... Իր աշխարհային իշխանութեան սկզբնապատճառը հարցուցի իրեն, պատմեց թէ, 10 տարի առաջ Թոմարզայի բոլոր ժողովուրդը միտք դրած էր գայթել, բուրք իշխանութեան անհանդուրժելի կեղեքումէն ազատելու համար: Եպիսկոպոսը միջամտեց, համոզեց ժողովուրդը որ կեցաւ, եւ տուրքերու գանձումը իր վրայ առաւ...»:

Մեր օրերուն ծեր մարդիկ, վարդապետի մասին կը պատմէին թէ, իր սննդակի գրան հետեւ գինքը լեցուած, եւ ախոռի գրան հետեւ իր ձին իզենկիլի, միշտ պատրաստ կը սպասէին, անմիջապէս որ պէրիճո'-ի ձայնը լսէր ձին հեծնելով օգնութեան կը հասնէր: Կը պատմէին նաեւ թէ, ամէն ժամանակ վանքի ախոռին մէջ 10–20 հոգի այդ աւազակ թուրքերէն միշտ բանտարկեալ կ'ունենար, ինչպէս Գնդեման Մոլթքէ եւս իր նամակին մէջ կը վկայէր, «... Եպիսկոպոսը, անցեալները արշաւանք մը ըլլեր է Աւշարներուն դէմ, եւ անոնցմէ հասնի չափ ձիաւոր բռնելով, իր վանքին մէջ բանտարկեր է...»:

(*) 12 թուրքերու անուններ տրուած է:

ՍԱՐԳԻՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԳԱԼԱՅՃԵԱՆ

Երեք Մեծ Դէմքերէն Երկրորդն է Սարգիս Վարդապետ Գալայճեանը, որ իր ժամանակին պործակիցը եւ ժամանակակիցը եղած է Բարսեղ Մեծ Վարդապետին, եւ որու անուան ու պործին մենք ծանօթացանք որպէս Շինարար Տեառէ Թոմարզայի վանքին, (աստ էջ 1816):

Բարսեղ Վրդ. Պիճոյեանի վախճանումէն ետք, կէօսթերկ դիւղերու թուրքեր, ինչպէս նաեւ Տաւրոս լեռներու Գոզան ձորապետները կը սկսին աւելի ազատ պործել, Թոմարզայի եւ իրենց չորչանի Հայ դիւղերուն վրայ յարձակիլ, կողոպտել, բռնաբարել ու սպանութիւններ ընել: Սարգիս Վրդ. կը ջանայ այս չարիքներու առաջքը առնել, բողոքել կառավարութեան մօտ, իրեն խորհրդական եւ օդնական ունենալով Թոմարզայի Աղաները եւ չորչակայ թուրք դիւղերու երեւելիները:

1860 *թուականներուն, կէօսթերկի, Էչէլէխտ, Զայինու, Քիւնեա, Քէօթիւ քէօյ, Ազմկիզը, Ալիալար, Քէօրէկլի թուրք դիւղերու բնակչութիւնները ամառ ամիսներուն ամէն տարի ցանելուն ու կալերուն վրայ կը յարձակին, արածող ոչխարներու, կովերու, եղներու Սիւրիւները կը քշեն կը տանին: Սարգիս Վրդ. Պոլիս կ'երթայ եւ Հայ Ամիրաներու միջոցաւ Սուլթանին կը ներկայանայ եւ այս 10 դիւղերու բնակիչ թուրքերուն աքսորուելու հրամանը կը ըներ եւ դէպի Գոնիայի վիլայէթը կ'աքսորուին բոլոր բնակիչներով: Պարպուած դիւղերը Թոմարզայի Թաղլըէն հայեր կ'երթան կը բնակին եւ չորս տարիներ անոնց արտերը կը ցանեն, կը քաղեն ու հանգիստ կ'ապրին: Չորս տարի աքսոր մնալէ ետք, թուրքեր կրկին իրենց դիւղերը կը դառնան: Մեր օրերուն ընտանիքներ կային, որոնք այդ պաղթող թուրքերու դիւղերը նստած էին եւ իրենց կեանքէն կը պատմէին:*

ՀԱՃՆՈՑ ԱՂԱՆԵՐԷՆ ՀԱՃԻ ԳՐԻԳՈՐ ԱՂԱ ՊԱԼՍՊԱՆԵԱՆԻ ՀԱՐՍԸ ԿԸ ԲՌՆԱԲԱՐԵՆ

Գոզան օղլու Զորապետները, ինչպէս տեսանք, տիրած էին մինչեւ Հաճըն եւ չորչանները, Զէյթունը միայն անձեռնմխելի մնացած էր: Ցաճախ Զորապետներ իրենք անձամբ Հաճըն կուգան կը նեղեն Հայերը եւ կը սկսին անոնց ընտանեկան պատիւը բռնաբա-

րել: Հարանիքի օրերուն կը փորձեն նոր հարսները նախ իրենց տուն տանիլ՝ յետոյ վերադարձնել:

1863 թուականին, Հաճընի ազանեցին Հաճի Գրիգոր ազա Պալտալեանան կ'ամուսնացնէ իր մէկ ազան: Պսակին օրը 20–25 հարս ու վնասաներու մէջէն Գոզան Պէյը Հաճի Գրիգոր ազայի հարսը կը գտնէ եւ կը հրամայէ իր բնակարանը կիւղէշէն գրկել: Նոր վնասն կ'ընդդիմանայ եւ ձենք կը գործածէ: Գոզանի պետ մարդիկը ձենքով կը պատասխանեն եւ վնասն վայրկեանական դետին կը փռեն: Փնասյի հայրը յուսահատ ու վշտահար Թոմարզա վանք կուգայ եւ եղելութիւնը կը պատմէ Սարգիս Վարդապետին:

Այդ օրուան Թոմարզայի ազաներն էին, Հաճի Յովհաննէս Տէր Կիրակոսեան (Զորպաճի), Օհան Քէհեա Սըմաճեան, Մկրտիչ ազա Մատոպճեան, Աբթին ազա Հաճի Սահակեան: Սարգիս Վրդ. խորհուրդի կը կանչէ ազանները եւ որոշումի համաձայն համբայ կ'ելլէ դէպի Պոլիս իր հետ առնելով վանքին աննկատելը Թումա տալին: Վարդապետը Պոլիս կը ներկայանայ Թախթախեան Պօղոս Հայոց Պատրիարքին, կը դիմէ վառօդապետ Պօղոս Ամիրայի, Տաւիան Յարութիւն Փաշային, որոնք որպէս կեսարացի հայրենակիցներ վարդապետը կը յարգեն եւ անոնց միջոցաւ կը ներկայանայ օրուայ վարչապետ Սիւլէյման փաշային: Փաշան խորհուրդ կուտայ վարդապետին որ Թոմարզայի եւ շրջակայ Թուրք գիւղերու ազաներէն բողոքագիր մը բերել տայ: Վարդապետը մէկ տարի Պոլիս կը մնայ եւ Թոմարզա Զորպաճիին կը դրէ ազաներու կողմէ բողոքագիր մը գրկելու համար:

Զորպաճին վանքին մէջ ժողովի կը կանչէ Թոմարզացի ազաները, կէօսթերէ գիւղերէն Փըսաւուղի Հաճի Իպրահիմ, Քէլկինցի Հաճի Մէմէտ, Թռաւշունցի Հաճի Քէրիմ, կէօմէրցի Ճաֆար օղլու Օսման ազաները: Զորպաճին խօսք առնելով կ'ըսէ.– Գօմշուլար, ալոլրմըզը պաշըմըզա թօփլայալըմ, տաղլարա դար կէլմիշ, էրէյինէ էնմէյէ նիշանէ տիր» (*): Հաճի Իպրահիմ ազան կը պատասխանէ, – «Զորպաճը, գուլումտան էվէլ շէֆկա օլմազ, գուլում պիզէ եագլաշմըշտըր, հէր նէ ֆի եաիմագ լազըմ իսէ հազըրըզ»:

Հայ եւ Թուրք ազաներ, միաձայնութեամբ բողոքագիր մը կը գրեն եւ Պոլիս Բարձր վարչապետին կը ղրկեն: Վարդապետը բո-

---

(*) Ըսել կ'ուզէ, Տաւրոսի լերան վրայ, Հաճընի հասած վտանգը, վազը լերանը փէշին Թոմարզայի պիտի հասնի:

ղոքապիըը առնելով կը ներկայանայ Վարչապետ Սիւէյման Փաշային: Փաշան խորհուրդ կուտայ վարդապետին որ, Բողոքապիը-Ա-ղերսագիրը ուրբաթ օր Սուլթանը ճիւմաա՛ ետմագի իջած առեն Մզկիթին առջեւ ինքը, վարդապետը անձամբ ներկայացնէ: Ուրբաթ օր, վարդապետը Ագերսագիրը անձամբ Սուլթան Մէճիտին ներկայացնելով կ'ըսէ.— «Փաուիշահիմ, հիւրիւմ աղըր, եօլում պայըր, շէվկէթլիմ, դուլլարընը սեն ղայըր»:

Ինչպէս քիչ ետք պիտի տեսնենք, Գոզան Զորապետներու դէմ վարդապետի այս յանդուգն ձեռնարկը, պատճառ պիտի դառնայ որ, Սուլթանի կառավարութիւնը դրաւէ Տաւրոսի լեռները եւ նուաճէ Գոզաններըը:

ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ԹՈՄԱՐԶԱ (*)

Մեծանձնութեամբ վեհաշուք Ան վարդապետ Բարսեղն է,
Իշխանն ալ Զորպանին, անոր կոնակին ժայռի պէս,
Համայն գիւղին՝ միակամ եւ միասիրտ՝ Մեծ հոգին,
Որ ամէնիսով միացած, ուժ եւ կորով կեանք մըն էր:

Ու ամէնիսով միաջանիք, Սարգիսն մեծ՝ եւ այսպէս
Իր առնական վեհութեամբ՝ Սուլթանին իրեն համակիր,
Ջինուր եւ ուժ, զօրավիգ Թոմարզայի բաջերին,
Գրոհներով գրոհ տալով, Գօզան տաղի գազանին,
Ակռաները կլափին, փշուր փշուր ջախջախեց:

Արգուհալը իր գլխուն եւ ձեռքերով վերամբարձ
Խրոխտ եւ բաջ կեցուածքով, պատկառազդու գերազանց,
*«Փառիշահըմ էֆէնտիմ, ապզուհալըմա ինայէթ էթ,
Այադլարըն թօղունայ, Թոմարզալը դուլունա,
Փառիշահըմ մէրհամէթ էթ, վատիշահըմ չօք եաշա,
Տէօվլէթին իլէ պինիլը եաշա»:*

Սէռնչացմամբ Սուլթանը, կը հրամայէ թափօրին,
Դադար, կեցէք, ուշադի՛ր խնդրամատոյց այդ մարդուն,
*«Պէնիմ տէօվլէթիմէ, պէնիմ թաապաալըըմա,
Պէօյլէսի ատամ պուլունո՞ւրմու իմիշ»*, կ'ըսէ արքան հիացմամբ,
Խնդիրքը կատարուած է եւ արժանի յարգանքին,
Թէ՛ կայսրին Սուլթանին, թէ պալատի մեծերուն:

(*) Գրուած Գառնիկ Ց. Անանեանէ (Զոմախլուցի):

ՀԱՃԻ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՂԱ ՏԷՐ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ (կոչեցեալ Զորպաճի)

(1800–1876) *Երեք Մեծ Դէմքերու Երբորդը կը ներկայանայ մեզի Թոմարզա պիւղի վանքի Թաղնցի Տէր Կիրակոսեան Դպրոցասանէն Հաճի Յովհաննէս աղա Տէր Կիրակոսեանը (Զորպաճի)։*

Այս երեք Մեծերը, իրենց հեղինակաւոր աղդեցութեամբ ազգային դէմքեր դարձած էին յաչս Թուրք կառավարութեան եւ կէօսթերէլի եւ Աչար 72 Թուրք դիւղերու բնակչութեան համար։

ԴՈՂԱՆԻ ՆՈՒԱՃՈՒՄԸ ԵՒ ՀԱՃԻ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ (Զորպաճին)

Դողանները նուաճելու համար, Սարդիս վարդապետի եւ Թոմարզայի ազանները Բողոքարերին ուժ կուտան նաեւ Սիսի կաթողիկոսի եւ իշխանները, որոնց դէմ նաեւ Դողաններու խժդժութիւնները անոանալի դարձած էին, ինչպէս տեսանք (աստ էջ 776)։

Սուլթան Մէճիտ 1863 թուականին կ'որոշէ նուաճել Դողան ցեղը եւ պրաւել Տաւրոսեան լեռները ու կիրճերը, եւ հրաման կուտայ դուրս Իսմայիլ փաշային որ իր բանակով կենարիոյ չքջաններր մեկնի։ Փաշան բանակատեղի կ'ընտրէ Թոմարզայի մօտիկ խարմանիրգ կոչուած դաշտը, ուր բանակը կը հաստատուի։

Փաշան Լվէրէկ կուգայ, կը հաւաքէ Հայ եւ Թուրք երեւելիները եւ բանակի պարենաւորման մասին խորհուրդ կ'ընէ եւ անոնց աջակցութիւնը կը խնդրէ։ Խորհուրդին ներկայ կը գտնուին Լվէրէկի Հայ ազանները, կարապետ ադա Լուսարարեան, Զարդար օղլու Գրիգոր ադա, Ճինդալաճեանց Հաճի Արթին ադա, կարապետ ադա Կէօվդաչեան, եւ Թուրք ազանները, Նալլը օղլու Օսման, Ազճաղլը օղլու Խօմէր, Արաղ օղլու Հաճի Հասան։ Բանակի պարենաւորման փաշային այս առաջարկին, ազանները իրարու երես կը նային եւ չեն համարձակիր պատասխան մը տալ փաշային եւ կ'ըսեն.– «փաշա հագրեթլերի, պու աղրը եիւֆիւն ալթընտան պիզ չըգամայըզ, Դայսէրի Սանինաղընտա պիր ատամ վար եալընըզ, Թոմարզատա Հաճի Յովհաննէս Զորպաճը, օլ ատամ պու իշի եափապիլիր»։

Երկրորդ օրը, փաշան ձիաւոր կը ղրկէ եւ Զորպաճին Լվէրէկ բերել կուտայ։ Փաշան, Լվէրէկի Հայ եւ Թուրք ազանները կրկին ժողովի կը հրաւիրէ, որոնք ամենուան սպասէն Ծանրագին Մուշտակներու մէջ փաթթուած ժողովատեղին կուգան եւ իրենց

տեղերը կը գրաւեն Իսմայիլ Փաշայի կողքին: Ինչ ևոք Յովհաննէս Զորպաճին ներս կը մտնէ, դլուխը տափակ սեւ գլխարկ մը Զիթով փաթթուած, կռնակը Ապա, մէջքը գօտի, երկայն փէշով Ջրպուն եւ Շալվար հագած: Աղաները երբ Զորպաճին կը տեսնեն ոտքի կ'ելլեն, Փաշան ալ անոնց նայելով ինքն ալ ոտքի կ'ելլէ եւ Զորպաճին իր մօտ կը հրաւիրէ: Անգամ մը Զորպաճիի ձեռքին ու Ապային կը նայի, անգամ մըն ալ Իվէրէկի աղաներուն Ինւրքերուն ու անոնց երեսին, կը զարմանայ, եւ Զորպաճիին դառնալով կը խօսի բանակի պարենաւորման գործի մասին եւ անոր հոգը առանձնելու առաջարկ կ'ընէ: Զորպաճին առանց վարանելու կ'ընդունի Փաշայի առաջարկը եւ կը խոստանայ անմիջապէս գործին ձեռնարկել: Փաշան զարմանքով կը հարցնէ.– «Յովհաննէս Զորպաճը, ևէ՞ տիր փարդը պու աղալարըն վէ սէնին, պունլար 7–8–ի պիրլիկտէ պու վազիֆէի ալմայա գօրգտուլար, սէն ևէ՞ ևէսարէք իլէն, տիւշիւնմէտէն դապուլ էթտին, ևէ՞ տիր պունուն սըրը»: Զորպաճին Փաշային դառնալով կ'ըսէ.– «Փաշա հազրէթլերի, պունլարըն եիկիրմի թաևէսի պիր էօրէկ ցօվալար»: (*) Փաշան կը սկսի խնդալ:

Քանի մը օր ևոք Զորպաճին գործի կը սկսի եւ բանակի պարենաւորման էրզափին համար իրրեւ Ամպար կ'ընտրէ Ծամնթաւ գետի եզերքը Զաթալ օլախ կոչուած դիւղը: Կը գնէ Թոմարզայի եւ չորկայ Թուրք գիւղերու այդ տարուայ հունձքը, Ցորեն, Գարի, Ձոն, Ոսպ, Սիսեռ: Ձիերուն համար Զայիր, Եոնճա: Այս ապրանքը ուղտերով Ամպար կը փոխադրէ: Այս գործին իրեն օգնական կը նշանակէ Թոմարզացի աղաներէն, Կարապետ ագա Եալընդըրճեան, Օհան Քէհեա Սըվաճեան, Արթին էֆէնտի Ճինովեան, Թորոս ագա Մանանեան: Փուռ ու խոհանոց կը բանայ հաց եւ կերակուր եփելու համար: Փուռին վրայ հսկիչ կը կարգէ Խաչատուր Այխըրեանը, իսկ խոհանոցին վրայ Հաճի Խաչեր Ղուկասեանը: Բանակին համար կերակուր կը պատրաստեն Մխ, Փիլաւ, Թարխանայ, Ոսպ, Սիսեռ, Պանիր, Մածուն:

Կռիւը կը սկսի, Իսմայիլ փաշան, որպէս բանակին Յառաջապահնեը իր հետ կը տանի Թոմարզայի երիտասարդները, Յովակիմ Քէօչէկեան, Պուտախ Էրկէնեան, Զօփուր Աւագ, Ցակոբ Թախթախեան, Սահակ Տրպատեան, Խաչեր Գըլըճեան, Քէլ Ցովսէփ

(*) Այստեղ Զորպաճին, աղաներուն կռնակի մուշտակին ակնարկելով, անոնք նապաստակի կը նմանցնէ, ինչն ալ որսի շուն կ'ըլլայ:

վահրատեան, Գրիգոր Աղաբեան եւ ուրիշներ: Կատաղի կռիւներէ ետք, բանակը յաղթական կ'ելլէ, Տաւրոսի լեռները կը գրաւուին, Գոզանի պետերը անձնատուր կ'ըլլան: Յովհաննէս Զորպաճին վաշխային կ'ըսէ, – «Ահմէտ պէյի թէսլիմ ալմատան գոզան մաղլուխ օլմազ, անուն սաղ ողու վար դարամբլոլը Հաճի Պէյ վէ էֆենդի ատամլարը»: Փաշան կը յարձակի Դարամբլոլը կոչուած ձորը, եւ կը պրաւէ ու կը ձերբակալէ նաեւ Հաճի Պէյը:

Կռիւը լրանալէն ետք, փաշան Զորպաճիին կը կանչէ ու կ'ըսէ. – «Օղլում Զորպաճը, ինչ օֆիւմաթըն խազինէսի թիւֆէնկէզ, ինսասլրնը վէր, գօրգմա, 10–ուն էօնիւնէ պիր սըֆըր գոյ, 100 օղուր: 100–ուն էօնիւնէ պիր սըֆըր գոյ, 1000 օղուր»: Պարենաւորման ամսաթղթի բոլոր էջերը Զորպաճիին կը ձգէ նոյնութեամբ, եւ ըրած ծախսերը լիուլի վճարելէ ետք, փաշան կ'ըսէ Զորպաճիին.– «Օղլում Զորպաճը, պունտան սօնրա ինչ օֆիւմաթ-տան նէ ֆի մաթլուպուն օլուրսա, ինթասընա շիւպիէ էրմէ, սէն ինչ օֆիւմաթըն էվլատը սայըլըրսըն, ինչ օֆիւմաթ սէնինն ֆէտէֆիաթլրդրընը ուտուտամազ»:

Իրօք ալ, կը պատմէին թէ, այդ թուականէն ետք, Զորպաճին չատ հարստացաւ, ընդարձակ լեռներ ու հողեր գրաւեց եւ վրան պիւղեր չինեց: Կառավարութեան հետ գործ ունեցող էվէրկի Հայերուն եւ չրջանի Հայ եւ Թուրք պիւղացիներուն չատ օգտակար եղաւ, մինչեւ իսկ կախաղանէն Հայեր ազատեց Պոլիս երթալով (*):

Թոմարըզան (1800–1875) ունեցած է չատ մը կորովի ու հանճարեղ ազգաներ, իշխաններ, Բէհէաններ ու Զապտաիյիներ, որոնց անուններուն ու գործերուն մենք ծանօթացանք հոս թաղերու Գերպատասխանական պատմութեան մէջ եւ որոնք դիրք բռնած են կառավարական կաշառակեր պաշտօնեաներուն եւ յափշտակիչ Գոզ Թուրքերուն դէմ (տես, աստ էջ 1011–1016):

ԳՈԶԱՆՆԵՐՈՒ ԵՐԿՐՈՐԴ ՆՈՒԱՃՈՒՄԸ ՀԱՃԻ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ (ԶՈՐՊԱՃԻ)

1865–1876 մինչեւ 11 տարի Գոզան լեռներու բնակչութիւնը եւ Թոմարըզայի չրջանը խաղաղ կեանք մը կ'ապրի: Զորպաճը Ա-

(*) Մեր օրերուն Զորպաճին կը գտնուէր իր խոր ծերութեան մէջ: Պարթեւ հասակ, իշխանական արտաքինով մարդ մըն էր:

մէտ ազան, որ Իսմայիլ Փաշայի կողմէ Պոլիս ազդուած էր, Սուլթանին հրամանաւ. Փաշայութեան տիտղոս առնելով Բէօթմէնա Դպայլին որպէս Գայմագամ կը կարգուի, ուրկէ փախուստ տալով, կրկին կ'ապաստանի Գոզանի լեռները եւ նորեւ ապստամբ կ'ապրի:

1878–ին Սուլթանը հրաման կուտայ Եըլտըզի պինուտրական հրամանատար Մէհմետ Փաշային որ իր բանակով Գոզան լեռները պրաւէ:

Մէհմետ Փաշան իր բանակատեղին կ'ընտրէ Թոմարզայի մօտիկը եւ ազդէն ծանօթ ըլլալով Զորպաճիին (*), իր մօտ կը կանչէ եւ բանակի պարենաւորման գործը իրեն կը յանձնէ: Մէհմետ Փաշան Զորպաճիէն կը խնդրէ 100 երիտասարդ Թոմարզայինները, կազմելու համար պալմայ Ալայըն, որոնք կացիններով պիտի կտրեն լեռները ծառերը եւ ճամբայ պիտի բանան բանակին: Փաշան Զորպաճիին կ'ըսէ, – «Զորպանը օղուռմ, տավշանը ավլամագ իչուն, եէրլի բազը իլէ ավլալար»: (Նապաստակը որսալու համար, այդ լեռները ծանօթ չունենով կ'որսան): Զորպաճին եւ Թոմարզայի ազանները 100 երիտասարդ քաջեր կուտան, այդ խումբին մէջ կը գտնուի Թորոս Թորոսեան, որ իր քաջութեամբ Հարիւրապետի աստիճանին կը բարձրանայ, եւ մեր օրերու Եիւզպաշեան յորջորջումը այդ թուականէն մնացած է:

Գոզաններու այս երկրորդ նուաճումի առեն եւս, Սուլթանի կառավարութեան իր աջակցութիւնը բերած է Զորպաճին եւ Թոմարզայի միւս ազանները:

ԷՎԷՐԷԿԻ ՄԵԾԱՀԱՐՈՒՍՏՆԵՐԷՆ ՂՈՒԶՈՒՃԵԱՆ ՀԱՃԻ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՂԱՆ ԵՒ ԶՈՐՊԱՃԻՆ

Էվէրէկի մեծահարուստներէն Հաճի Յովհաննէս ազա Ղուզուճեան իր քաջութեամբ եւ առաստաձեռնութեամբ կը սիրուի Հայերէն եւ Թուրքերէն եւ մեծ համբաւ կը տանայ Էվէրէկի Գայմագամութեան մէջ: Օրուայ Գայմագամը կը նախանձի այս Հայ ա-

(*) Կը պատմէին թէ, վանիին բակին մէջ, մեր օրերու *փաշա օտասըն* այնտեղ գեղեցիկ իր սրահով շինուած է այն թուականին, երբ Մէհմետ փաշան վանէ կու գայ եւ իմը առաջին անգամ կը նստի այդ սենեակին մէջ: Այդ օրէն մնացած է *փաշա օտասը* անունը:

պայէն, եւ չարիք գործելու նպատակաւ առիթ մը կը գտնէ եւ ի՛մարտանէ, որպէս թէ Հաճի Յովհաննէսը Մահմետական կրօնքը անարգած է, եւ դատարան կանչելով մահուան դատապարտել կուտայ: Խվէրիկի Ապպայիններ կը դիմեն Հաճի Յովհաննէս Զորպաճիին եւ անոր մէջնորդութիւնը կը խնդրեն: Զորպաճին էնկլիի կառավարչութեան կը դիմէ եւ անյաջող դուրս կուգայ: Պոլիս ի՛նկթայ եւ կը ներկայանայ Դռանը նուաճող իր յարեւիամ Ղեզլար Իսմայիլ Փաշային: Փաշան կը մէջնորդէ Սուլթանին եւ Հաճի Յովհաննէս ապայի մէջցայտ բանտէն ազատ ի՛արձակին Ղուզուճեան Հաճի Յովհաննէս ապան:

ԳԱՍՊԱՐ ՔԻՀԵԱ ՊԻՃՈՅԵԱՆ
ԽՎԻՐԻԿԻ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՆՆԵՐԸ ԿԱԶԱՏԻ

1865 Թուականին, Տէվէլուի Մխակլիմը եւ իրեն մատղիկը ուելի բարբարոս ընթացք կը բռնեն Խվէրիկի եւ Ճէնէակի քրիստոնեաներուն հանդէպ, օր ցորեկով ապրիկ դուրս կը հանեն, կը տանջեն, քրիստոնեաները տունէրէն դուրս չեն հաներ, խանութները կը կողոպտեն:

Խվէրիկցիներուն այս վիճակը Թոմարզայի ապահովութիւն ի՛րենն, եւ Զորպաճի Հաճի Յովհ. ապայի խորհուրդով ի՛ուզեն պէնթով օգնութեան հասնիլ: Գասպար Քիհեա Պիճոյեանը, ձմեռ, յուլիս օր մը, 300 դինուած Թոմարզայի երիտասարդներով դիչերանոց կը պաշարէ Խվէրիկի Թաղերը: Թուրքեր կռիւ կը սկսին, եւ կը տեւէ երկու ժամ: Փոդոցները արիւնով եւ երկու կողմերու դիակներով կը լեցուին: Թուրքեր հաչտութիւն կը պահանջեն եւ երկուստեք դաշինք կը կնքուի որ անդամ մըն ալ քրիստոնեաները պիտի չհնձեն:

Կռիւ մէջտեղ Գասպար Քհեհա, Թոմարզայի բարբառով կը պոռայ.— «Տղէ՛ք, ֆիշտեցէք, մի վախնաք»: Քհեհայի ֆիշտեցէք այս բառը ասրամի ապրած էր Թուրքերուն, եւ մեր օրերուն Թուրքեր տակուռն կը գործածէին.— «Ալլահ տիւշմանլրմզը Թոմարզալլարըն ՔԻՇՏԻ, ֆիշտեխինէ ուղրաթմասըն»:

ՕՀԱՆ ՔԻՀԵԱ ՍԸՎԱՃԵԱՆ
ԿԱԶԱՏԻ ՀԱՅ ԵՒ ԹՈՒՐՔ ԴԻՒՂԱՑԻՆԵՐԸ

Օհան քհեհան չատ ապրնցիկ եւ խաթիրլի աղաներէն մէկը ե-

ղած է: Իր համբաւը հասած է մինչեւ մեր օրերը, եւ անոր քաջութեան մասին Հայեր եւ Թուրքեր կը պատմէին:

Քէհեան, զօրաւոր կռնակ ունեցած է կեսարացի Աղանելէն Աղճաղ օղլու Զաուէ Թուրքը: Ժամանակին, կեսարացի այս Աղճաղ օղլու Զաուէն հայրը Էօմէր էֆէնտի, Մխաիլի պաշտօնով Թոմարզա գտնուած եւ նստած է իր ընտանիքով Օհան Քէհեայի հօր Սիմոն Քէհեայի տունը եւ երկուքը իրարու բարեկամներ եղած են: Աղճաղ օղլու այս Զաուէն Սիմոն Քէհեայի (*) տան մէջ կը ծնի, նոյն տարին կը ծնի նաեւ Սիմոն Քէհեայի տղան Օհանը: Երկու փոքրիկները այդ տան մէջ իրենց եղբայր կը համարուին, մխաին կը մեծնան: Ցետոյ փոքրիկ Թուրքը՝ Կ'ըլլայ Աղճաղ օղլու Զաուէ եւ փոքրիկ հայը՝ Օհան Քէհեա:

1867 Թուականին, Էվէրէկ, Ֆէնէսէ տակաւին կը գտնուին կէս մը Տէվէլուի աղաներու իշխանութեան տակ, նախքան Էվէրէկի պայմանագրութեան հաստատուիլը: Տէվէլուի Թուրքերը մինչ կը նեղեն իրենց չրջանի կէօմէկի եւ Եաղտը հայ եւ Թուրք գիւղերու բնակչութիւնը: Ամառ առեն իրենց կովերու, Սըղըրներու Սիւրիւնները կը քշեն, կը կոխկռտեն անոնց ցանքերը, արտերը ցանդնները, հերկողները կը ծեծեն: Օհան Քէհեան 60 ձիաւոր Թոմարզայի երիտասարդներով կը յարձակի Տէվէլու Թուրք գիւղացիներու վրայ եւ կռիւը կը սկսի եւ կը տեւէ մէկ ժամ: Թուրքեր բաւական մը զոհ տալէ ետք փախուստ կուտան: Անկէ ետք այլեւս Հայ եւ Թուրք գիւղերու բնակչութիւնները կ'ապատին Թուրքերու այս արշաւանքներէն: Կռիւը տեղի ունեցած այդ լերուրը, այդ առեն Թուրքեր կը կոչեն Թոմարզա Եօխուշու եւ մեր օրերուն Թուրքեր տակաւին կը պատմէին Թոմարզա Եօխուշուն կռիւի պատմութիւնը եւ Հայոց քաջութիւնը եւ այդ վայրի անունը մինչեւ այսօր Թոմարզա Եօխուշու կը կոչուի:

Օհան Քէհեայի այս յանդուգն գործունէութիւնը, Էվէրէկի գայմագամին նախանձը կը գրգռէ, եւ ձերբակալելու հրաման կը հանէ: Բայց փաստուլ եւ իմամ գուլլու Թուրք գիւղերու աղաները, վեց ամիս իրենց տուներուն մէջ կը պահեն Օհան Քէհեան եւ կառավարութեան չեն յանձներ, մինչեւ որ Աղճաղ Օղլու Զաուէն կը մէջտեղ եւ ազատ կը պարտի:

(*) Սիմոն սարկաւագ Սըվաճեան, կը կրէ Օհան Քէհեա Սըվաճեանի հօր Սիմոնի անուան յիշատակութիւնը: Սիմոն սարկաւագ (տես, աստ էջ 1846):

կէօսթերէ եւ Աչար, աւելի քան 72 թուրք գիւղերով չրջապատուած Թոմարզան, չնորհիւ իր մէջ պահած Հայ Քէհեաներուն ու Աղանեղու ազդեցութեան, հին գարերէն ի վեր չէն ունեցած ո՛չ մէկ հոգի թուրք եւ ոչ ալ Մզկիթ մը: Բայց երբ վերջին թուականներուն իրարու յաջորդող թուրք Սուլթաններ սկսած են հալածել հայերը, Թոմարզայի մէջ ալ սկսած է տկարանալ Հայ ազանեղու, Քէհեաներու ազդեցութիւնը, եւ անոնցմէ ոմանք, ինչպէս սեռանք (աստ էջ 386) *Բռնութեան, Աքսորանքի եւ Ծնծի տակ ստիպուած են ընդունելու թուրք կրօնքը, այն ատեն միայն հիմը դրուած է Մզկիթի մը, եւ թուրքեր Թոմարզայի մէջ Մզկիթի մը հիմնարկութիւնը որպէս* անարգանք *համարելով անոր բնակչութեան եւ Թոմարզա գիւղին, այս ձեւով արտայայտուած են*, – «Երխըլ Թոմարզա երխըլ, իչինտէ ազէնէր օխուճույօր»: *Թուրքեր այս բառնաձեւը մեր օրերուն տակաւին կը գործածէին:* (Ամօք Էեզի, կործանիր Թոմարզայ կործանիր, երկինքիդ մէջ Ազէնի ձայներ կը լսուին):

ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ԹՈՄԱՐԶԱ (*)

Թոմարզացին իր վանքին,
Ձերբ սրտակիցն հարազատ,
Գործերովն անցեալին,
Հնադարեան սուրբ աւանդ:

Մշակոյթի գիծերով
Արեւաշող դէմքերով
Հոգիներուն տճնաչան, վաստակովն սրտեռանդ,
Բաւարարուած արդարեւ, արդարօրէն միշտ հպարտ:

Պարագաներն նկատի, տարողութեան սահմանով,
Երբ որ առնենք կ'ուսնեասիք, *Հերոսական* յիրաւի,
Թէ՛ վանքէն դուրս, ինչպէս ներս, մտքի գործի *մշակները*,
Ազնուագարմ *մեհ* հոգիք, կամ *իշխանները* մեծ սրտով:

Նամանաւանդ հասարակ, ժողովուրդին արգաւանդ,
Խաւերուն մէջ, ծալ առ ծալ, լուսաբողբոջ նոր ծիլեր,

(*) Գրուած Գառնիկ Ց. Անանեանէ (Զոմախլուցի):

Շառաւիղը հիւներուն, խոնարհ, բայց մեծ՝ *կենսաւանդ*,
Լուսապարգեւ ծիլ առ ծիլ եւ աճումով կենսախայտ,
Հայութիւնը շատ ունի, ինչպէս նաեւ *Թոմարզան*
Թէ՛ հին եւ նոր լոյս դէմքեր, հպարտանքի գերարժան:

Դիրքաւորմամբն անսպասո, ո՛չ մի արգելք բնական,
Բացաստանին ոսկեգունդն, աւազակաց դիւր թիրախ,
Զաւակներուն անվեհեր, արտով *պողպատ* եւ անվախ,
Քաջութիւնն էր սոսկ պաշտպան,
Որով պարծեր *Թոմարզան*:

Այնքան հպարտ, մեծ ոգի, որքան խոնարհ մեղմաւուն,
Հեզահամբոյր՝ լուսնի լոյս, հարազատէ հարազատ,
Բայց միշտ թուրքին վատոգի, չարերուն դէմ անվկանդ,
Նա՛ էր, *անվախ*, անխոով, դիմադրող ու *ազատ*,
Հանգոյն խրոխտ Տաւրոսեան, իր Սիմ–ական (*) լեռներուն:

Լայնատարած դաշտին մէջ, օրինապահ *Թոմարզան*,
Թէ՛ հշխանն էր, թագուհին, նա իր կեանքին տիրական,
Ո՛չ թէ ստրուկ, հպատակ, ցեղերու մէջ զանազան,
Տէրն էր Անի, անձնօրէն, համոզումին իր լման:

Կեանքի դժխեմ մարգին մէջ, թէ՛ հոգեկան, մտային,
Ստեղծագործ ջանքերուն, արդիւնքն համեստ մարդկային,
Գործին անոնց, մեծ արժէք, գնահատանք եւ կշիռ,
Տանք ու դնենք, երէկ մենք, չափազանցեալ չի թուիր:

Բ.

ԿԱՐՄԻՐ ՍՈՒԼԹԱՆԻ(*) ԿՈՂՄԷ

ՄԱՍՆԱԿԻ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ԲՌՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ԱՌԵՒԱՆԳՈՒՄՆԵՐ ԱՐԳԻՈՍԻ ՇՈՒՐՋ ԵՒ ԹՈՄԱՐԶԱՅԻ ՄԷՋ

Զարագործ հանճարը, *այս բառով սահմանուած է Հայ պատմագիրներու կողմէ Հայութեան Թշնամի այս Սուլթանը, որ իր պահակալութեան* 33 *տարիներուն, Թուրք ներկրի մէջ Քրիստոնեայ*

(*) Սուլթան Ապտիւլ Համիտ:

հպատակներուն ընդհանրապէս, իսկ Հայերու վիճակը մասնաւորապէս անտանելի եւ ժխտային դարձած էր: Ամէն կողմ, հալածանք, բռնութիւն, կողոպուտ, սպանութիւն եւ ջարդ:

Աբիւնոտ Սուլթանը, Հայութիւնը ջարդելու, վճռացնելու իր այս Հրէշային ծրագրին յաջողութեան համար, խորութիւն չէ ըսած քրիստոնեայ հպատակներու մէջեւ: Հոգը հերկող, տնտեսապէս երկիրը զարգացնող, վիճաւորականութեան, Հայուն ու Թուրքին հայը ապահովող Հայ երկրագործները հաւասարապէս վճռացուցած է: Իր օրով տեղի ունեցած են մասնակի սպանութիւնները, ինչպէս նաեւ Թուրք երկրի ամէն կողմերը Հայկական ընդհանուր կոտորածը (1894–1896) եւ 1909 Թուականին Կիլիկիոյ Հայոց ջարդը:

Աբդիւլ Համիտի չրջաններուն եւ Թոմարզայի մէջ, տեղի կ'ունեցային սպանութիւնները զոր Թուրքերու կողմէ, որոնք ո՛չ միայն չէին հետապնդուէր ու պատժուէր, այլ եւ կը քաջալերուէին կառավարութեան կողմէ, եւ եթէ Հայը ոճրագործ Թուրքին դէմ ինքնապաշտպանութեան դիմէր, մեծ պատիժ կ'ենթարկուէր եւ բանտ կը տարուէր, նոյն տեղն Թուրքին ալ կը պատժէր: Հայուն կ'ըսէր· – Ի՞նչ համարձակութեամբ թուրքին կը դիմադրես, իսկ Թուրքին կը պատժէր ու կ'ըսէր, – չե՞ս ամչնար կեանքէն յաղթուեցար:

Մասնակի սպանութիւններուն թիւը չատ է Թոմարզայի եւ չրջանին մէջ, բայց մենք պիտի տանք անոնցմէ քանի մը սպանութիւններու անուններըը, որոնք մեր օրով պործուած են:

Հայ ճամբորդներ կողոպտել, անոնց ինչքերը գողնալ եւ նոյնիսկ դէպքեր սովորական էին, եւ չատ մը քաջ Հայեր, այս դէպքերու մէջտեղ, իրենց յանդուգն ինքնապաշտպանութեան գոհը կ'ըլլային:

Ա· ՀԱՐՒԶԸ ՔԱՐԻՆ ՄՕՏ ՍՊԱՆՆՈՒԱԾ ՆՐՆՔ ԹՈՄԱՐԶԱՑԻՆԵՐ

1900 Թուականին, վանքի Թաղեցի երէց հոգի, Տաւուր Քնաթիսեան, Գրիգոր Թաղուչեան, Յակէք Մալխաչեան, տասու կնոջ հետ էչէրուն վրայ տպրանք բեռցուցած էվէրէկ կ'երթան տան պահանջը գնելու համար: Կէս ճամբան, Թոմարզայի եւ էվէրէկի մէջտեղ Հարրզը քար կոչուած բլուրին առջեւ, հինգ զինուած Թուրքեր անոնց ճամբան կը կտրեն եւ կ'ուզեն կողոպտել: Մեր տպաքը երէցն ալ իրարմէ Ղապաստայի չեն ուզեր յանձնուիլ եւ

կուրծք կուրծքի ժամերով կռիւ կ'ընեն Թուրքերու հետ: Թուրքեր տեսնելով թէ անոնց յաղթել եւ կողոպտելը դժուար է, ղէնքի կը դիմեն եւ Խաչէր Սալպաչեանը գնդակով գետին կը փռեն, միւս երկուս ընկերներուն ալ ձեռքերը, ոտքերը կապելով գետին կը պառկեցնեն եւ դանակով անոնց վիզերու եւեւէն ոչխարի պէս կը մորթեն: Կը պատմէին թէ, կռիւը տեղի ունեցած ըլլուրի գետնին հողէն յայտնի էր որ, մեր տղաքը չեն յանձնուած եւ ժամերով պինդ պատրաստ են Թուրքերուն:

Լաւ կը յիշեմ, չորս Թաղերէն Լայտղ, Պոռայդղ կիներ, Օլուխ Զօճուխ Իվէրէկի ճամբան դէպի Հարըզը քարը Թափած՝ կը վազէին: Երեք մորթուածները մէկ Սայլի վրայ դրած էին, ոտքերնուն Զարուխ, կէս մը սայլէն վար կախուած, արիւնլուայ պիւպի Հոզուրն բերին: Այդ օր, Անա Պապա կիւնիւ էր, մենք պզտիկներս աւելի հետաքրքրութեամբ կը նայէինք, Հաղարաւոր լայտղներու մէջէն, Տէր Պօղոս Պապան ալ կուլար, ճերմակ մօրուքի վրայէն աչքի արցունքները Թօլուի պէս կը Թափէր, չէր կրնար ազօԹել մեռելներու գերեզմանին վրայ: Հէօնկիւր, Հէօնկիւր անոր Աղուոր մէջէն ձայնը կը լսէի, – «Ողորմած Աստուած, ես Է՞լ մը պըտը տէսնէրի, եաշա՛ եաշա՛ կէօր Թամաշա»:

Ամրողջ գիւղը, եւ մեռելի տէրերը գիտէին Թէ ոճրապործները Թամարզայիներ եւ վանքի Թաղեցի Թուրքեր էին, բայց չէին կրնար լուղքել, որովհետեւ գիւղի Զորապաճիներու, Քէհեաններու ազդեցութիւնը կտրուած էր կառավարութեան կողմէ, եւ ինքը կառավարութիւնը չէր հետապնդէր ոճրագործները:

Կը պատմէին Թէ, երկու տարի ետք, ոճրագործներէն մէկը, Զաչին Մէհմէտ կոչուածը կը հիւանդանայ, ամիսներով անկողին կը մնայ, կը չարչարուի, մերթ շան պէս կը հաչէ, էշու պէս կը ղռայ, վերմակը կը կրծէ, կ'ուզէ սատկիլ (*) չի կրնար: Վերջապէս կ'աղաչէ որ, երեք մորթուածներէն մէկուն ընտանիքը իրեն գոլ բերեն: Ներողութիւն կը խնդրէ, կը խոստովանի Թէ ինքն է ոճրագործներէն մէկը եւ իր ընկերներուն անունները կուտայ: Երկրորդ օրը կը սատկի:

Հետեւեալ Բողոքգիրը–Խնդրագիրը, հարազատ մէկ օրինակն է, երեք մորթուածներու մասին գրուած Թամարզայի Թաղականութեան կողմէ, Պոլիս Հայոց Պատրիարքարան:

(*) Թուրքերու մեռնելուն, սատկիլ բառը կը գործածէինք:

Ամենապատիւ Սրբազան Պատրիարք Հայր

Մալաքիա Արքեպս. Օրմանեան

Ասկէ երկու ամսոյ չափ առաջ, Թօմարզա գիւղիս բնակիչներէն Տատուր Քեաթիպեան, Հաչէր Սալպաշեան եւ Գրիգոր Թագուշեան անուն անձինք, երեքն ալ ամուսնացած եւ իւրաքանչիւրը հօրն ուր ընտանեաց տէր, երեքն ալ երկրագործ ու հասարապէս անմեղ ու բարի մարդիկ, իրենց անձնական գործին համար երբ Թօմարզայէն հինգ ժամ հեռու Էվէրէկ Գիւղաքաղաքը կ'երթային, կէս ճամբուն վրայ, կէօսէրէ գիւղախումբի տանիկներէն քանի մը անծանօթներ յիշեալ դժբաղդ հայերուն վրայ կը յարձակին եւ գնդակի ու սուրի հարուածներով գանոնք չարաչար վիրաւորելէետք երեքն ալ անգթաբար գլխատելով, իրենց բեռի չուաններով երեքին ալ մարմինները իրարու կը կապեն ու կը ձգեն կ'երթան:

Այս լուրը լսելով, մենք անձամբ գացինք ու նմանը չտեսնուած այս մեծ եղեռնին ականատես եղանք:

Ուստի, յիշեալ խեղճերուն որթոց եւ այրի կանանց եւ այդ անմեղ ու արդար արհանց իրաւունքը պաշտպանելու համար դիմեցինք Էվէրէկի Գայմագամին, գիւղիս Միւտիրին եւ վիճակիս Առաջնորդ Գեր. Տ. Տրդատ Սրբ. Արքեպիսկոպոսին, սակայն ցաւօք սրտի կը յայտնենք, Սրբազան Հայր մեր, թէ, մեր սիրելի Առաջնորդ հօր ջանքը եւ մեր աղաչանք ու պաղատանքը բնաւ ազդեցութիւն չունեցաւ տեղական կառավարութեանց գութն ու արդարասիրութիւնը շարժելու, ինչ մը խուզարկութիւն դէս ու դէն, քանի մը հայեր հարցաքննեցին ու կասկածանօք բանտարկեցին եւ մինչեւ այսօր ոճրագործները չեն գտնուած:

Իրաց այս վիճակը գիւղիս բոլոր բնակիչները ապրեցուց: Ապշեցանք մնացինք: Ուստի յանուն արդարութեան, յանուն իրաւանց որթոց եւ այրեաց եւ ի դիմաց վեց հարիւր տուն գիւղիս հայ հասարակութեան, Ձեր անտէրունչ զաւակաց եւ աղախնեաց, կը դիմենք ներկայիս Ձեր Բարձրաշնորհ եւ հանրածանօք Հայրապետական գթութեան եւ լիայոյս եմք որ մեր շնորհիւր պիտի արժանանանք մեր Օգոստափառ Վեհապետին արդարութեանը:

Մատչելով ի հաւբոյր Ամենապատուբ-եանդ Ս. ոջոյն,
կը մնամք երախտապարտ որդիք Ձեր

Ի Դիմաց Թաղական Խորհրդոյ Թօմարգայի

Ատենադպիր
ՀՃԻ. ԱՐԹԻՆ ԱԶԱՐԵԱՆ

Ատենապետ
ԿԻՐԱԿՈՍ ՏՐ. ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

Կ Ն Ի Ֆ

Թաղական Խորհրդոյ

1 *Փետրվար* 1900
Թօմարգա (*)

Բ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՋԱՐԴԵՐՈՒ ԹՈՒԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ

(1895 – 1896)

Ինչպէս ամբողջ Թուրք երկրի Հայկական նահանգներուն, նոյնպէս Կեսարիոյ եւ Էվէրէկի Հայութեան Ջարդը, տեղի ունեցած է 1895 Թուականի Նոյեմբեր 18ին: Այդ օրերուն կէօմէկէրի 32 ընտանեաց Թուրքերը եւ Աչարները մխացած, կ'որոշեն յարձակիլ Թոմարզայի վրայ եւ Ջարդել Հայերը, ինչպէս Թուրքերը Ջարդած էին Կեսարիոյ եւ Էվէրէկի հայութիները: Ուստի խումբեր կազմած եւ զինուած կը հաւաքուին Թոմարզայի Արեւելեան կողմը Շարանիւղ կոչուած տեղը, եւ որպէսզի գիւղի ժողովուրդը իր ուշադրութիւնը այդ կողմը դարձնէ, Տաւարի Սիւրիւնները վրայ կը յարձակին, Զօպանները բռնելով անոնց ձեռքերը, ոտքերը կը կապեն եւ Տաւրոս Սիւրիւնները քաշելով կը տանին: Զօպաններ, Արթին Թոփուշեան, Տրդատ Սարդարեան, Պետրոս Աւետիսեան, Տաճատ Քեաթիպեան, կապուած վիճակի մէջ, զեռին քաշելով կամաց կամաց

(*) Նամակը ձեռք բերուած է պատմագրիս հեղինակին խնդրանքով, Պոլսոյ Պատրիարքարանի թղթածրարներու մէջէն:

Իրարու կը մօտենան եւ իրենց ակռաներով մէկը միւսին կապը քակելով պիւղ կը վազեն լուր տալու համար: Բայց Թամպուպայի Յովսէփուրդը օր առաջ լաւ կաղմակերպուած եւ կուռ պատրաստ ըլլալով, չեն խորտիք Թուրքերու այս խաղին:

Զոյս Թաղերու մէջ, կազմակերպութեան պետավարները եղած են, Հաճի Յովհաննէս ապա Տէր Կիրակոսեան (Զօրպաճի), Գէորգ վրդ. Պօյաճեան, Բարսեղ ապա Տէր Կիրակոսեան, Յովսէփ ապա Վահրամեան, Մաթոս ապա Դամպալեան, Վահրամ ապա Սամելեան, Մինաս քհնյ Սամելեան, Հաճի Գաբրիէլ Սիւսլեան, Սահակ ապա Ռեզուն Գաբրիելեան: Գիւղի ներքաղաքականութիւնը պինեալ խումբերու կը բաժնուին եւ տարին մէկ խումբ 300 հոգիէ բաղկացած չորս Թաղերու եղբայրները Մէքէրխանեայ մէջ միսին ի միս կը ապտաին եւ համբառնալու անոնց վրայ կը հասկնան, այսպէս մէկ շաբաթ պիշիր ցնծալէ:

Կիներն ալ չորս Թաղերու մէջ իրենց խումբերը կազմած եւ ունեցած են իրենց պետերը: Անոնք կէլին Հիւթիւթեան, Կիւլլիւ Պէյեան, Եղսա ճէճէ Սալպաչեան, Հարպարչինց Անոնք կէլինը, Անտիկ ճէճէ Տէր Կիրակոսեան, Մարթա կէլին Սիւսլեան, Խորանինց Հեղնի կէլինը, Տէլմորսինց Թամամ ճէճէն, կաղնճինց Էվա կէլինը: Կիներու խումբը, Ըղբղնանեայն ծայրերը (*) Ղըթլըս կը կապեն իրարու սուին, Զարուխը սաքլինին, Պօյ Ասպա հագած, մանպաղը ձեռքնին, չորս Թաղերու մէջ կը պարտին եւ իրենց Համբարձնանները կը հասկնան: Անոնք տուներու կառներուը քարեր կը դիզեն ի հարկին Թուրքերուն քարկոծելու համար: Զոյս Թաղերուն մէջ, ծեր կիները, ձահիլ հարսները, Օլուխ Զօճուխ իրարու տուն, մէկտեղ հաւաքուած հայում կ'ընեն, կ'ողբան:

ՀԱՍԿՈՒՄԻ ԳԻՇԵՐՆԵՐԸ

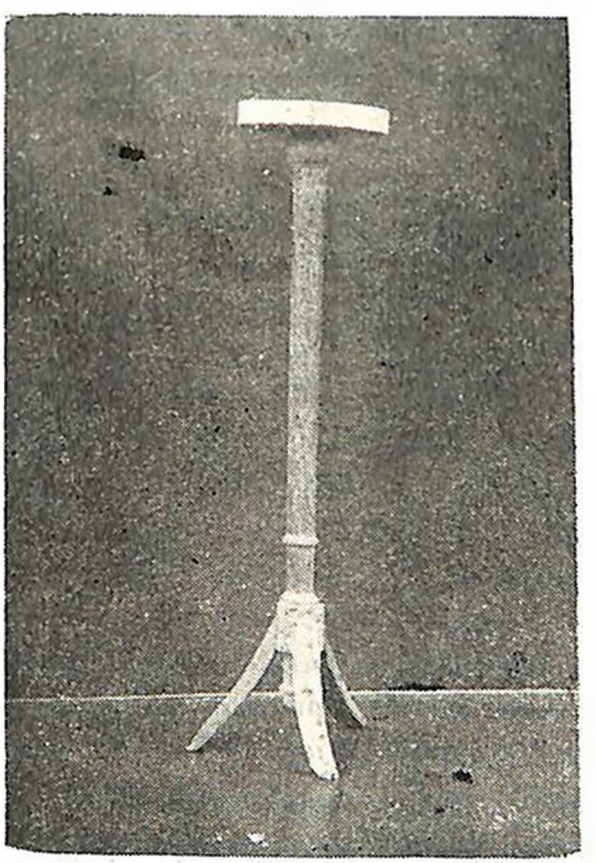
Լաւ կը յիշեմ, Զարդի, վախի օրերու այդ սեւ գիշերները, թէեւ փոքր տղայ էի: Հայումէ, ողբերգի գիշերներ էր այդ չարաշուայ Յուլ ու Խաւար գիշերները: Անկէ ետք մեծցայ, վանք գացի, Տիրացու եղայ, Սարկաւագ եղայ, չատ հայումներ տեսայ: Յանուանց արտերուն՝ անձրեւի համար: Մահ տարաժամի օրերուն, Սուրբերու բարեխօսութեան համար: Թշուառութիւն Զուլումներէն ազատելու համար, եւ այսպէս Տէրտէր, վարդապետով եղած չատ

(*) Բառերուն իմաստը տես բառարանին մէջ:

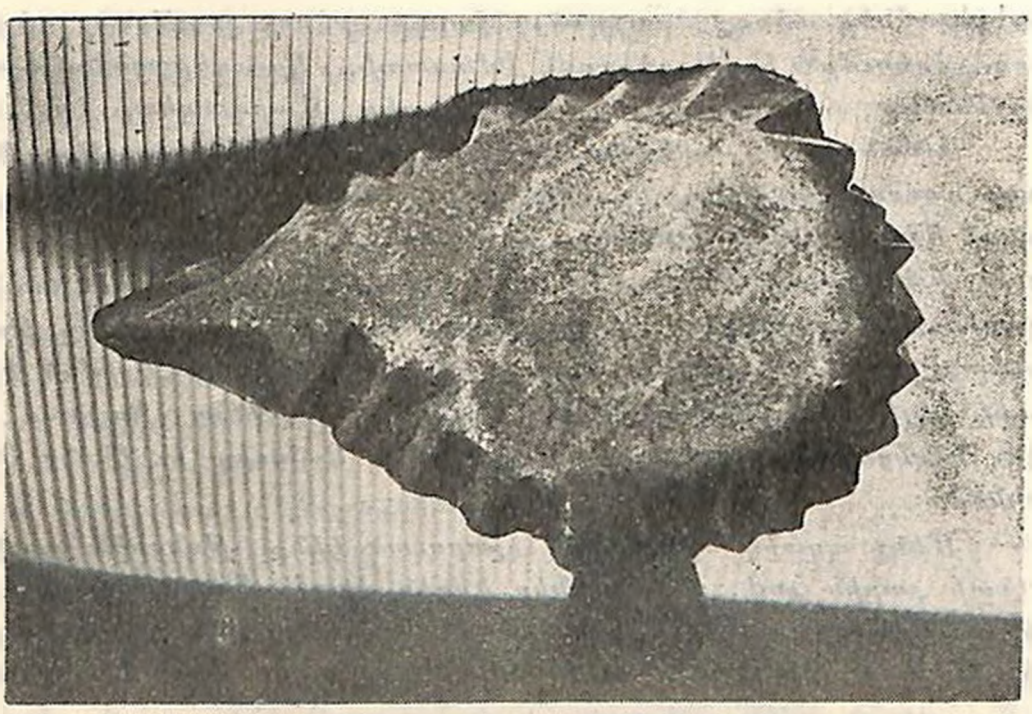
մը հսկումներ տեսայ, բայց այդ չարչի օրերու չարքաշ պիչերներու Հակոբը, իր Մարչրով, Իմաստով, կը պերպանգէր այդ վերջիններուը, հոգ չէր թէ առանց Տէրտէր, Վարպապետի էր:

Աշնան ցուրտ ամիսներուն էր, մեռաք լաւ կուգայ: Պազ Պօյրաղը դուրսը կը փչէր, կը կիճէր դուրս ելլողներուն քիթին ու բերանը: Մայրս, մեր Հարսները, քոյրերս, ես, մեր տան օրուս, չօճուս, հաւաքուած էինք, մեր տան պրոյին Մըկըը էմմուն տուներ: Աբէբիս, ալապըրակիս չկային: Հոն հաւաքուած էին մեր թաղի կընկըտակըը, Աչկընները: Իմ Թայտաչ Արխատաչներս: Հէքիմին փէսասիկ կէլինը, կապնճինց Սըրիկ ճէճէն, Քէօչէկինց Պայծառ ճէճէն: Ինոնց Հարսները, աչկընները, Օրուս Չօճուսը եւ Ինոնց Օրօրոցները:

Մենք պզտիկ ոզէքներս, չարուած էինք Թոնիրին դրուխը, Թէնեկ քարին քով, տաք Թէնիր ծոցին վրայ: Քովի կիզտրը, ուրիշ սեռնեակներս, լեցուած էին Թաղի Հարսներուը, եւ իրենց կուրծքին սեղմած էին կաթ ծծող փոքրիկներուը: Հոն էին Օրօրոցներուը

ՊԱՏԿԵՐ 221.— Ճրագկալ

ՊԱՏԿԵՐ 222.– Ձրագ (հողէ կամ թիթեղէ օճուած), որուն վիչ ձիրաքիւղ կը վառէին:

քով քովի չարուած: Ինչ անգամ կը լսէինք այդքան շատ փոքրիկ–ներու լացի ձայնը, որոնց մեր ականջները վարժուած էին: Չէի կրնար հասկնալ թէ, ինչո՞ւ չէին ուզեր լացնել այդ փոքրիկները, արդեո՞ք բանէ մը վախ ունէին: Չէին ձգեր որ, մենք ալ խօսէինք, ծիծաղէինք: Վախ կուտային մեզի, Թուրքեր եկան, պիտի գան հի–մա: Իրենք ալ ուրախ չէին, Մանկուտնին կախած, չէին խնդար, չէին խօսեր, ինչպէս ուրիշ անգամներ այսպէս տուներու մէջ մէկ–տեղ հաւաքուած հարս ու աղջիկները, Պուլղուր ապացողներու խում–բեր, կ'երգէին, կատակներ կ'ընէին, կը խնդային ուրախ, զուարթ: Այսպէս կ'ըլլայ եղեր ջարդի ահաւոր դիշերները:

Դուրսը մութ էր, մառախուղ աչքիդ խօթէիր չէիր տեսներ: Տունն ալ մուտ մութ էր, անկիւն մը մխայն ցրագկալին վրայ կը վառէր Չէթէ կէս մը մարող ցրագը, որ աւելի մութի վախը կու–տար մեզի, քան թէ յոյսը՝ լոյսի:

Այստեղ տան մէջ երիկ մարդ չկար, մեր տան մէջ ալ նէ՛ Աբէլիս, նէ՛ Ախպըրտէքիս, նէ՛ Էմմինեաս կային, բակին, տունին, ախոռին դուռները դոցած՝ գացած էին:

Քէյֆէնիներ, էլէկ Հարսներ, Թոնիլի քովէն քիչ մը անդին, քով քովի, ծունկի եկած, կարպաս չարուած ժամ կ'ընէին, կ'ապօ-թէին, հակում *կ'ընէին, ուելլի Աստուծոյ հետ կը խօսէին: Անոնց վախկոտ ձայները, երբեմն ականջիս կը հասնէր, կը լսէի, կը հաս-կընայի*, «Ո՛վ Տէր Աստուած, էշկէրնիին կապը, նամբէնիին չպոտ էաշէ, օրուխ չօճուխին, մասումներուն երեսը նայէ, խնայէ ասոնց»: *Ուրիշ մը կ'ըսէ*, «Ո՛վ Սուրբ Աստուածածին, Քու հրեշտակներուդ էէօմէն դրկէ, պահպանէ մեզի»:

Առէն, առէն տան գուռը կը բացուէր, մարդիկ նեղս կը մտնէին, անոնց ոտքերնուն ձայնը չէինք լսեր, ոտքերու մատեր-նուն վրայ կը կոխէին: Մութին մէջ կը անկուէին, խշշար Պօյով, Պօյ Ապա հոգած, Տղաքը մինչեւ ծունկերնին փամփած, Զարու-խը ոտքերնին, Թիֆէնկը Օմուդնին, գլուխնին լաւ մը փամփուած մարդիկ: Անոնք երբ նեղս մտնէին, հակումի *չարուած, Ազօթող, Ծունկի չոքող, Լացող կրնար, Հարսներ մէկէն ոտքի կ'երթային, լուր կ'առնէին, գուրսը, մութին մէջ անցած գարձածներէն: Բաներ մը կը խօսէին, քիչ անգամ կը հասկնայի*, – «Ընող, գացող չկայ, մի՛ վախնաք»: *Այդ խշշար մարդիկ, քանի մը համբուած քայլեր կ'տա-նէին տան մէջ, յետոյ Մտածկատ ու Լուռ, Մանկուռնին կախած նորէն գուրս կ'երթային:*

Քիչ նաք նորէն գուռը բացուէր, Մըկըը էմմին ու Խաչեր Տալին էր, մէջքնին վամփուչա չարուած, Զիֆթէն Օմուդնին, գլուխնին ու կուրծքերնին բարձր անկած, առանց ձայնի: Հակումի նստող Հարսներ, կրնար զահանտած ոտքի ելլան, լսելու համար նոր Խապէր, ես ալ կը լսէի իրենց խօսածները, – «··· Մի՛ վախնաք, ընող գացող չկայ, չենք ձգեր որ կեղը մտնեն, շան պէս կը սատ-կեցնենք» *ըսաւ Մըկըը էմմին:* – «վանքին հոտը, վէրը հագրն տօղրու գալապալըն մը տեսեր են, վազեր՝ էն կողմը գացեր են մեր տղէքը, տեսեր են որ Աշարի փիս թուրքեր են հոն, ասոնք փլըշ-դայի կուգան» *ըսաւ Խաչեր տալին:* Հակումի նստող կիներուն ձայ-նը լսեցի, – «Ո՛վ Տէր Աստուած տուն հասսըր»: – «Մեր վախը Թռավշըրնըն թուրքերէն է, էտ դիէն կուգայ մեր տիւշմանը, էտ ճակատն ալ մեր տղէքը կրակի կտոր են, էնէօնց հազար հատը մեր տղոց տասը հատըն չօգտը» *ըսաւ Մըկըը էմմին:*

– «··· Աշար փիս թուրքերը, խաչերկաթով կը սպանենք, պերանները ընկեր է կեղին ծէրը մօտենալու», *ըսաւ Փէրսափի Կէ-ղինը:* – «Աստուծոյ իզնով, էնէօնց լէշը կը փոռնք» *ըսաւ Կաղնճենց*

Սրբիկ ճչճչէն: «կրկկըտէֆնիս, ամէնիս մէկ, բրն, կացընը, ղրթլեխը կը էշէնիֆ, էնէօնց շուն կիմի կը փոխնիֆ» *ըսաւ Պայծառ ճչճչէն*: «խոստովանիմ եւ հաւատամ, Աստուծոյ իգնով ՓՕԹՏՈՒՄ ՂԱՎԱԱ կը կտտին» *ըսաւ Թամամ ճչճչէն*: (*)

*Մըկըը էմմին էնէօնք էրթալէն ետք, կընկըտէքը նուէն բէօմէ եղան, եւ թէնոի քարին պլուխը մեր քովը Մէլէկին տակը քաշուեցան, եւ սկսան խորունկ յօրանջել: Կէս քուն, կէս աղօթքի բերնով, ծունկերնին, աչքերնին կը չփէին: Երկուքը մէկ, վերը, էօթիւկը կը նայէին, լուսնալը կ'ուզէին: – «Շափսդ էարեկու մօտ է, ողորմած Աստուած, էս գիշեր է անցաւ» *ըսաւ Հէյոց կէլինը*: – «Աստուած ողորմած է, ինչմոր վաղը գիշեր, կիւն տողմատան նէկէր տողար» *ըսաւ Աննա կէլինը*:

Թոմարզա պիւղի Միւսիւրն ալ Յարդի այս գործին մէջ Թուրքերուն կողմնակից կ'ըլլայ: Թուրքը, տեսնելով որ Հայերը լաւ կազմակերպուած են եւ կռուի պատրաստ, յուսահատ վիճակի մէջ կը լսցուին պիւղի Թուրք մզկիթը, եւ Հաֆըզ Հօճայի պլխաւորութեամբ կեսարիա Միւթէսարըֆին նամակ կը գրեն, որպէս թէ, Թոմարզայի մէջ լեցուած են Զէյթունցիներ եւ Թուրք Մզկիթին վրայ յարձակելով Յարդած են բոլոր Թուրքերը եւ անմիջական օգնութիւն գրկեն:

Կեսարիոյ Միւթէսարըֆը, չուտով 1000 զինուորէ բաղկացած բանակ մը կը գրկէ լոկ Յարդելու համար Թոմարզա գիւղի եւ մօտիկը Էրբէկ Հայ գիւղի ժողովուրդը: Թոմարզայի ապանները, բոլորովին անտեսնակ Թուրքերու կողմէ Միւթէսարըֆին գրուած նամակին, երբ կը լսեն ազատարար բանակին Թոմարզա գալը, Տէրտէր, Վարդապետ, Ագաներ եւ Հայարբուր ժողովուրդ, Խաչով, Աւետարանով Թափօր կազմած, եւ Սուլթանի անուան եւ անոր արեւշատութեան նուիրուած, «Սէն սին, Էյ հէօնֆեար, ... զըլլուլլահ, էյ շահին շահ ... պինլէր եաշասուն սուլթանըմըզ, շանըմըզ, իւն

(*) Թոմարզայ գիւղին եզերքը կը գտնուէր Բիւզանդական շրջանէն մնացած կիսաքանդ հոյակապ տաճար մը, որու մօտիկը կար, կարգաւ շարուած, մարդու հասակով հարիւրաւոր Բարտիներ, եւ ենթադրութիւնը ունէր գինուորական ջոկատի մը: կը պատմէին թէ, հարիւրաւոր տարիներ առաջ, թուրքեր յարձակած են Տաճարին վրայ, այն ատեն երբ քահանան կը պատարագէր: Այդ վայրկեանին պատարագիչ քահանան կ'անիծէ, եւ յարձակող թուրքեր տեղւոյն վրայ *գօթտում ղավաֆ* կը կտրին, այսինքն բարտիի կը փոխուին:

վանըմըզ··· վաքաւն պիզիմ ճանըմըզ··· փէտա օլսուն դանըմըզ···» *երդերով ու դովասանական մաղթանքներով, պիւղէն դուրս դէպի բանակը դիմաւորելու կ'ելլեն:*

Բանակի հրամանատարը հեռուէն կը նշմարէ այսօրինակ թափօրի յառաջացումը եւ կը հասկնայ մէկ թուրքերու կողմէ ըլլուած նամակը բոլորովին անհիմն եւ չարամիտ նպատակաւ է, անմիջապէս կը փոխէ բանակին կողմէ պիւղը զարնելու հրամանը եւ պինուորները մէկտեղ հաւաքելու վրայ կը հնչեցնէն եւ բանակը կարգի մտած պիւղ կը մտնէ:

Բանակի մուտքը, խանդավառօրէն կ'ընդունուի Տէրտէր, վարդապետներու եւ պիւղի ժողովուրդի կողմէ որպէս իրենց Ազատարարները: Բանակի Հրամանատարը եւ Սպայակոյտը կը հիւրասիրուին վանքի վարդապետներու կողմէ եւ պինուորները կը բաժնուին Զորս Թաղերու մէջ հարուստներու տուները 5–6–ական հոգի, ուր մէկ շաբաթ մնալէ ետք բանակը կը մեկնի դէպի Կեսարիա:

Բանակը մեկնելէն ետք, կէօմիւրկ պիւղերու թուրք ազանները վանք կը հաւաքուին եւ խորհուրդ եւ երդում կ'ընեն Թամալայի ազաններուն հետ, որ այլեւս չի հետեւին Կեսարիոյ եւ Իւզկիի թուրքերուն օրինակին եւ իրարու հետ ապրին որպէս ղարաւոլ պրայիներ:

Գ· ԵՆԻՃԷ ՀԱՅ ԳԻՒՂԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԿԸ ՐԱՆԴԵՆ

1893 թուականին, Ենիճէ Հայ պիւղի ժողովուրդը,, իրենց հին Մատուռը կը վերցունեն եւ աւելի ընդարձակելու համար կը սկսին նորը շինել: Իւզկիի թուրք Գայմագամը նախ կը քաջալերէ եկեղեցիի շինութիւնը եւ լրանալէն ետք 30 Օսմ. ղեկտն ոսկի կաշառք կ'ուզէ: Երբ պիւղի ազգասէր ժողովուրդը ի վիճակի չըլլալով այդ գումարը վճարելու, Գայմագամը ոստիկաններ կը պրկէ եւ եկեղեցին քանդել կուտայ: Պիւղի ազանները 12 ատորպրութիւնամբ Սպերասպիր մը կը պրկեն Պոլիս օրուայ Հայոց Մատթէոս Պատրիարքին, որով կը խնդրեն Ազգապահին տէրոջ Պոլիս գոնուող Բիւզա փոչայի միջոցաւ եկեղեցին կրկին շինեն:

Պիւղի ազանները, նամակը Պատրիարքարան կը պրկեն Յովնան Թամուզեանի ձեռքով: Պատրիարքարանի միջնորդութեամբ, Ազգապահը Բիւզա փոչան, Իւզկիի Գայմագամը Պոլիս կանչելով պաշտօնանկ ընել կուտայ եւ կը հեռագրէ Հաճնոյ Գայմագամ

Յոյն կաթոլիկ, Լիբանանցի Իսկենտէր էֆէնտիին, որպէսզի եկեղեցին կրկին չվնասէ տայ։

Յովհան Թամուզեան, կը բողոքէ Փաշային նաեւ Աշխրէենեանն եւ Թիւրքմէններուն դէմ, որոնք Ամառ եղանակներուն կուգան եւ ենթէ պիւղի հունձքերը կը վճռայնին իրենց արջառներով։ Կը բողոքէ նաեւ որ, երկու տարի առաջ կռիւ պատահած է պիւղի ժողովուրդին եւ Աշխրէենեանց մէջեւ։ Կռուի մէջտեղ Աշխրէի պետին ձին ճակատէն վարնուած ու սատկած է, եւ պիւղի ազանները այդ ձուն տեղ փաշայի ձիերէն մէկը տուած են։ Փաշայի փոխանորդը, փաշայի ձուն փոխարէն 8 Օսմ. ոսկիի մուրհակ մը առած է ազանէրէն եւ երկու տարիէ ի վեր անոր տոկոսը կուտան։ Փաշան կը հետապրէ նաեւ Իսկենտէր էֆէնտիին եւ այդ մուրհակը պահանջել կուտայ։

Հետեւեալ նամակը, պիւղի ազանները կողմէ Պատրիարքարանի ղրկուած Ակնարկիրին հարազատ պատճէնն է, որու մէջ ալ ինչ մտածելու ֆօրօ գորին տուած եմ, նամակը ստորագրող պիւղի ազանները հարազատ ստորագրութիւնները պահելու համար։ Ինչպէս կը տեսնենք, Ակնարկիրը վաւերացուած է նաեւ Թոմարզա վանքի Տնօրէն Կարապետ Վարպետեան Շահինեանի կողմէ իր առաջնորդութեամբ եւ վանքի կնիքով եւ Ս. Պօղոս–Պետրոս եկեղեցիի քահանայութեան կողմէ, եւ տուած եմ նաեւ անոնց Ստորագրութեան ֆօրօ գորին։ (*)

Ամենապատիւ
Տ. Տ. Մատթէոս Սրբոյ. Արքեպիսկոպոս Արժանաբնակիր
Պատրիարք Ի Կոստանդնուպոլիս

Խարիշլուրի Սրբազան Տէր,

«Կեսարիոյ վիճակի Թօմարզայ գիւղի հայ բնակիչներէն 30–35 տուն, իբր երեսուն տարի առաջ Թոմարզայէն վեց ժամ հեռու Տէվէլու գաւառի կառավարութեան տակ, Հարմանիրգ անուն Բիգա փաշայի ագարակին մէջ ենթէ անուն գիւղը գաղթելով, ամենայն հաւատարմութեամբ ն. վսեմութեան երկրագործ ծառաները եղած

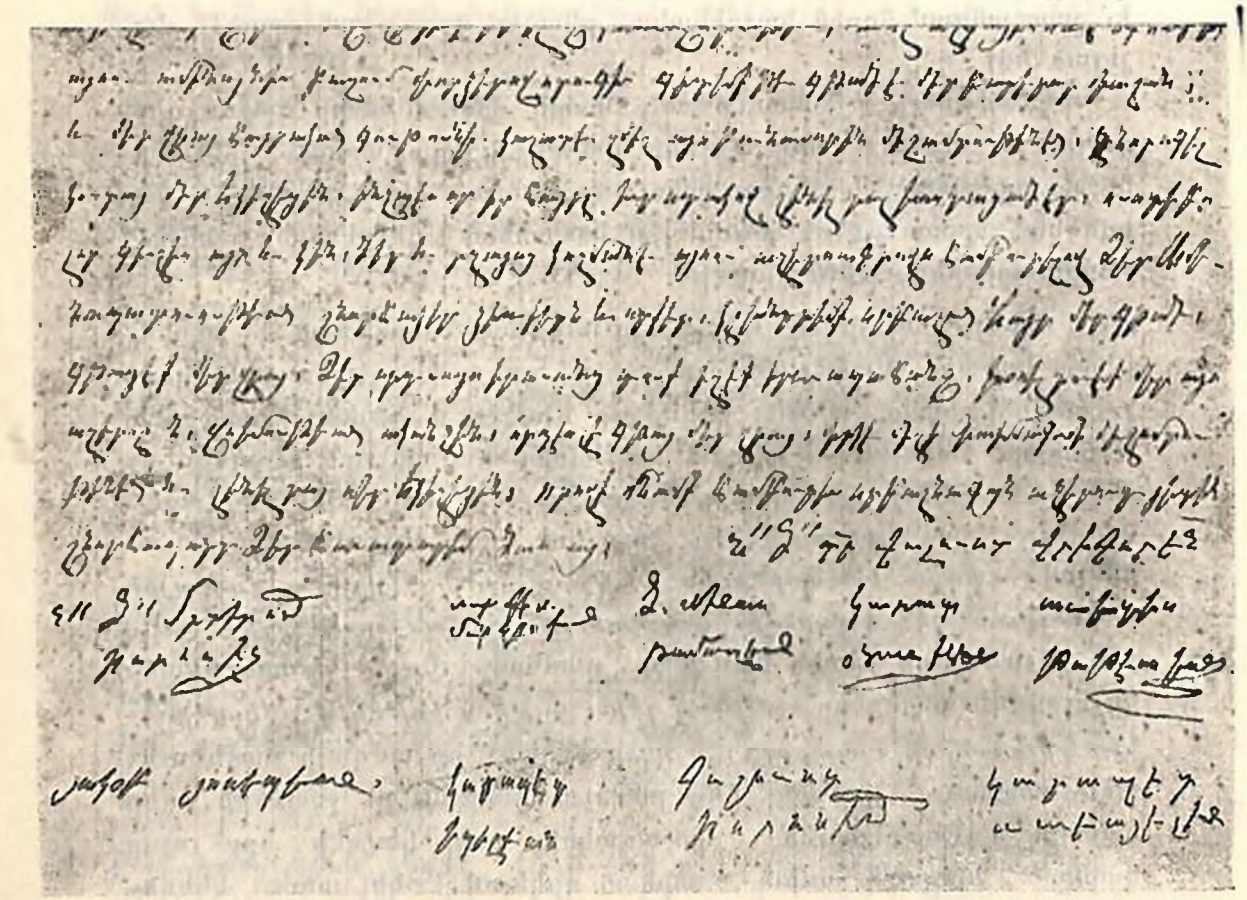
(*) Նամակը ձեռք անցուած է Պոլսոյ Պատրիարքարանի թղթածրարներու մէջէն, պատմագրիս հեղինակին խնդրանքով, եւ Ֆօրին առնելէ ետք վերադարձուած է Պոլիս Պատրիարքարան։

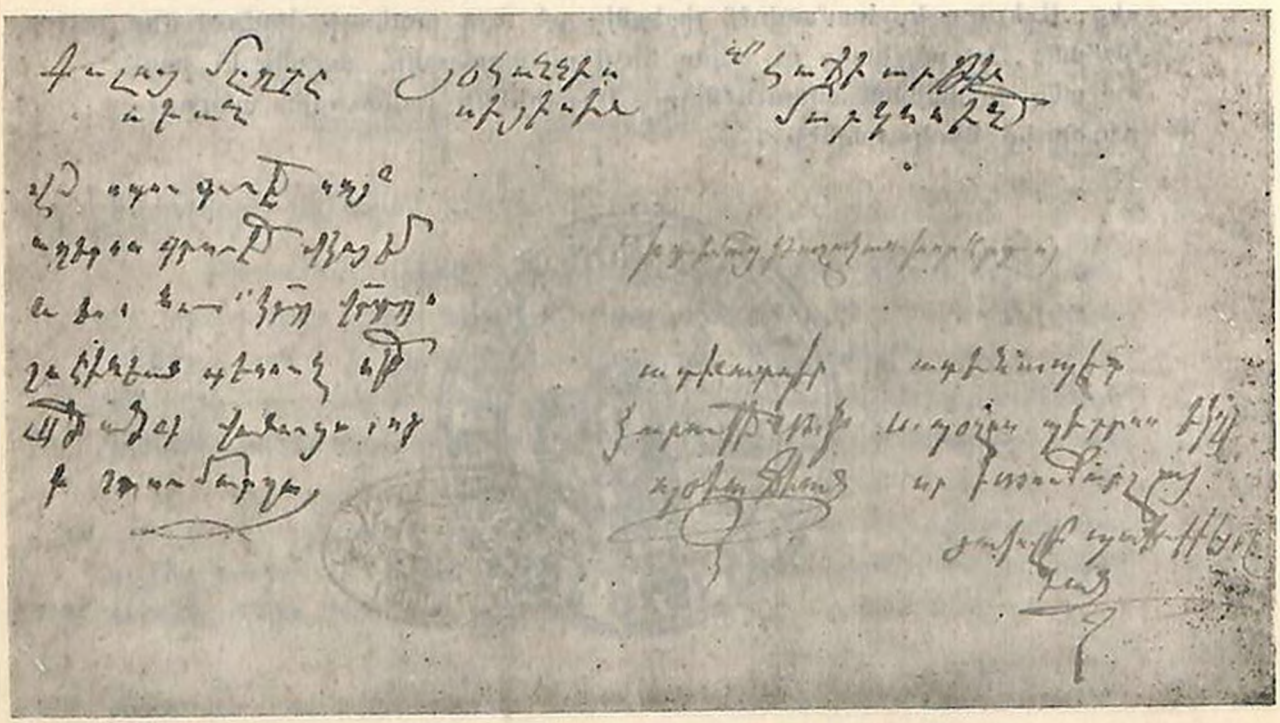
եւ շատ անգամ նորին հայրենական բնաձեր գրութեան բարիքն վայելած եմք:

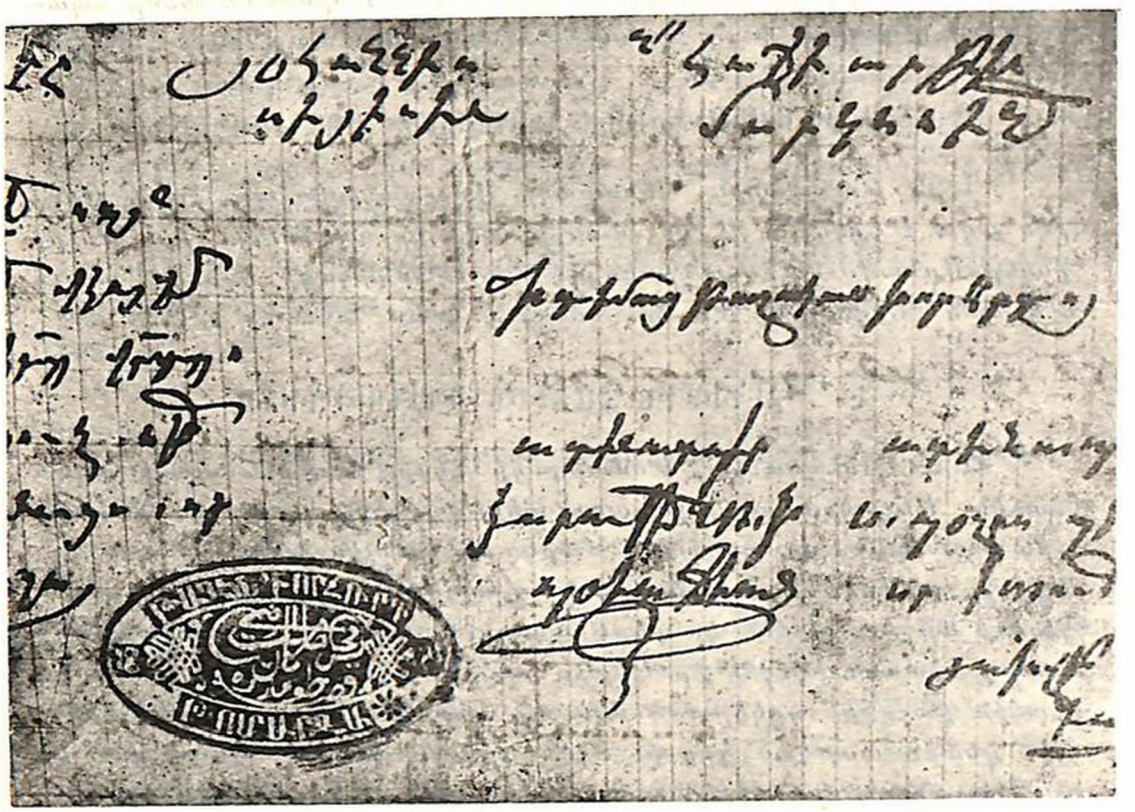
Տաժանելի աշխատութեամբ հազիւ օրուան հացը գտնող գիւղացիներս, միևչեւ ցարդ այդ գիւղին մէջ կը կատարեմք... 30 տարի առաջ շինած Ս. Թորոս անուամբ օծուած եկեղեցւոյ մէջ մեր հոգեկան պարտքը, որ բոլորովին խախտեալ գեղջկական անշուք յարկէ տարբերութիւն չունէր:

Կրեթէ տարի մը առաջ, յուսով ապաւինութեան Ն. Վսեմ. Բիզա փաշայի, մանաւանդ խթանելով զաւառիս գայմագամի կեղծ յուսադրութեանց, առանց մէկու մը դիմելու, յիշեալ խախտեալ Մատուռն փակելով... գիւղիս հաւատամատ փայտայարկ եկեղեցի մը շինեցինք: Շէնքը դեռ նոր սկսուած էր, երբ զաւառիս Գայմագամը գիւղս եկաւ, տեսաւ շէնքը, շատ գոհ եղաւ, հրաման եւս տուաւ ըսելով, «*Փաշա էֆէնտիմիզին խաթըրը չէուն, նըզամա մուզայիր խուսուսատա պէն կէօզիմիւ դոլաստըրըմ, հէման հաւլընըզ*»: ...Ապա յայտնեց իր սրտին հնուցեալ դառնութիւնը... խստութեամբ կոչելով գիւղացիները, «*Օթուզ լիրա ալմուն խաթէրիմ, վէրմէյնիզ քիլիսանըզը նըզտըրըմ*»: Ի զուր ինկանք իր պժգալի ոտքերուն, աղի արտասւօք յիշեցնել մեր բազում վաստակ ու ջանքերը, մեր սաստիկ աղքատութիւնը... կաշառակերը ոսկի կ'ուզէր, երբ յոյսը կտրեց... երկրորդ ամիսը ոտիկան ղրկելով խլել տուաւ եկեղեցին, յարկի փայտերը կոտոր կոտոր ըրաւ... դուռ բարերով հիւսեց: Աւելորդ կը համարիմք յիշեցնել թէ այդ սոսկալի ժամուն մեր կանանց, եւ աղջկանց եւ տղոց ճիչն ու աղաղակը, արանց եւ պառաւանց յուսահատ արցունքները, Բեթլեհէմի բռնաւորին անգթութիւնը կը ներկայացնէր...»:

Դ· ՍԱՐԳԻՍ ՊՕՅԱՃԵԱՆԻ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Կը պատմէն թէ, Սարգիս Պօյաճեան, 1895 թուականին իր քաջութեամբ համբաւ հանած էր ամբողջ Կեօմիւշխանէի եւ Ազար չրջանի վրայքը, եւ որովհետեւ թուրքին վիզ ծռել չէր պիտեր, անոնց աչքերուն փուշը դարձած էր եւ միշտ առիթը կը սպասէն Սարգիսը սպաննելու:

Իր քաջութեան մասին թուրքեր կ'ըսէն. «Պու դաղատայըլըգ կեաւուրա եագըշմազ, բիւրէ եագըշըր»: Վերջապէս առիթը կը գտնեն եւ Չէրքէզ ոճրապարծ Ահմէտի ձեռքով գարնել կուտան: Ուշադիր կ'ինեք, անոր քաջութեան մասին շէր կը հանեն, (հմմտ· աատ էջ 1216):

Ե· ՀԱՃԻ ՓԻԼԻՊՏԵԱՆԻ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

1890 *թուականին, Կեմերկեսի Հաճը Փիլիպեան, Իլիսկի համբաւն վրայ կը սպաննուի, իր թուրք գործի ընկերը Օսման Ջաւուշ*

կողմէ։ Թոմարզայի Մարտիրոս Վարժապետ Թորոսեան անուն ազա-նութեան մասին շէր մը հանած է (տես, աստ էջ 1280)։

Զ· ՀԱՃԻ ՌՈՒԲԷՆ ԱՂԱ ԹՔՔՉԵԱՆԻ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

1895 թուականին, կեսարացի Մուշտակավաճառ Հաճի Ռուբէն ազա Թէքէեան, Ս. Կ. վանքին մէջ կը սպաննուի իր թուրք ընկեր Առնաւուտ Հասանի կողմէ, եւ Թոմարզայի Աչուղ Մանուկ Թելլեան (նէֆէրի), *շէր մը հանած է* (տես, աստ էջ 1276)։

Է· ՀԷՔԻՄԻՆ ՀԱՃԻԻՆ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

1909 թուականին, Թոմարզայի Հէքիմ Ալթին ազայի տղան Հաճին, Սեւական պիւղ Ջապաջք կ'երթայ ալիւր ապալու։ Ջապաջքին մէջ օրէնք է, որ ամէն մարդ իր կարպին պէտք է սպասել։ Այդ օր բանտէն նոր արձակուած ոճրապործ Ահմէտ Զաւուշ անուն թուրք մը եւս ցորեն կը բերէ ապալու եւ կ'ուզէ Հաճիի կարպը առնել։ Հաճին չ'ուզեր իր կարպը տալ եւ վէճը կռիւի կը վերածուի։ Հաճին թուրքին գլխելով գետին կը զարնէ եւ թուրքը այդ մէջ-ցին գետին պառկած դիրքին մէջ, դաշոյնը Հաճիի կուրծքին կը խրէ եւ մահը ժպրկեանական կ'ըլլայ։ Ոճրապործը փախուստ կու-տայ եւ երբ Հաճիի ծնողքը կառավարութեան կը բողոքեն, Մի-ութիւնը կը պատասխանէ, ձեր մեռելը մէջտեղ է, իսկ մեր մարդը ո՞ւր է, թերեւս սպաննեցիք։

Այդ տարին, նոյնն մեր Մարզպետը Թոմարզա եկած էր։ Դէպքը կ'իմանայ եւ ոճրապործը բռնելու հոգը իր վրայ կ'առնէ։ Քանի մը անգամներ Միւտիրին կը բողոքէ որպէսզի ոճրապործը պանելու համար աշխատանք տանի, եւ Միւտիրը նոյն պատասխա-նը կուտայ. չ'ուզեր ոճրապործը հետապնդել։ Մարզպետ, պիւղի Տէր Յակոբ քահանան իր հետ առնելով կ'երթան ոճրապործին դիւ-ղը, այնտեղ թուրք մը 20 ոսկի կ'ուզէ ոճրապործի պահուած տեղը ցոյց տալու համար։ Դրամը կը վճարեն եւ լուրը կ'առնեն որ ոճ-րապործը պահուած է Իվէրեկի մօտ Տէվէլու պիւղը իր քրոջ մօտ։ Մարզպետը Տէր Յակոբին հետ Իվէրեկ կ'երթայ եւ Գայմագամէն 8 ժանտարմա առնելով ոճրապործին տունը կը պաշարեն, ամբողջ պիւղը ոտքի կ'ելլէ, չեն ուզեր յանձնել ոճրապործը եւ ոստիկան-ներն ալ չեն մօտենար կ'ուզեն որ փախչի մարզասպանը։ Մարզպետ եկած խաղը հասկնալով, ոստիկանի ձեռքէն զէնքը կ'առնէ եւ կ'ը-

ակ, «պզգամ սըրա կէլին» եւ կը յաւելլանայ ոճրապործի պահուած տունը, նէրս կը մանէ եւ կը պտնէ ալիւրի անուռկին տակը պահուըտած, անմիջապէս կը ձերբակալէ եւ էվէրէկի կառավարութեան կը յանձնէ: Նոյն օրն իսկ կեսարիա երթալով Մխիթարեանց ճէմալ փաշային կը դիմէ, որուն նախապէս ծանօթ ըլլալով, Թոմարզայի Մխիթարը պաշտօնանկ կ'ընէ:

Հաճիի սպանութեան առթիւ, Աչուղ Յովհաննէս Զէքիեան (էկեահի) շէր հանած էր, որուն մենք հանդիպեցանք (աստ էջ 1282):

Ը. ԷՎԷՐԷԿՑԻ ՀԱՃԻ ԳՐԻԳՈՐ ԱՂԱ ՓԷԼ ԱՐԹԻՆԵԱՆԻ ԴԷՊՔԸ

Հաճի Գրիգոր աղան, անգամ մը նորէն առեւտրական գործերով Տաշճի Յոյն պիւղ կը պտնուի: Երբ ճամբայ կ'ելլէ էվէրէկ վերադառնալու համար, թուրքեր կը հետապնդեն եւ կէս ճամբան բռնելով, ձիէն վար կ'առնեն եւ կ'ուզեն կողոպտել: Դրամ կ'ուզեն 25 Օսմ. ոսկի, եթէ ոչ կը սպառնան մորթելու: Հաճի Գրիգոր աղան կ'աղաչէ թուրքերուն որ վինք սպատ ձգեն եւ մօտակայ Սէօյլիւլիւ Հայ պիւղը երթալով իր ծանօթներէն այդ գրամը առնէ եւ իրենց տայ: Թուրքեր, Հաճի Գրիգոր աղայի ձեռքերը կապելով, իրենց հետ կը տանին Սէօյլիւլիւ պիւղի եզերքը, հոն վինք իր ձիուն ոտքին կը կապեն եւ իրենք ալ մի քիչ հեռուն կը սպասեն: Հաճի Գրիգոր աղան, կը սկսի պոռալ.— «Ձաճ դուրբուրաճ հօզ մը»: Գիւղացիները կը լսեն Հաճի Գրիգոր աղայի ձայնը եւ կուգան, կը տեսնեն որ Հաճի Գրիգոր աղային ձեռքերը, ոտքերը կապուած, դեռին ձգուած ու թուրքերով պաշարուած է: Հաճի Գրիգոր աղա, նկողնէրէն կը խնդրէ որ 25 ոսկի բերեն իր կեանքը սպատելու համար: Քիչ հաք պիւղի քահանան եւ քանի մը հոգի կը մօտենան Հաճի Գրիգոր աղային եւ 25 ոսկին վճարելով, թուրքեր սպատ կը ձգեն: Թուրքեր գրամը առնելէն հաք, վախնալով որ պիւղ կ'երթան եւ իրենց վրայ յարձակում կը գործեն, քահանան իրենց մօտ պատանդ կը ձգեն, որպէս զի, հայերը քիչ մը հեռանան յետոյ քահանան ազատ ձգեն: Անոնց մեկնելէն հաք, թուրքեր քահանան իրենց հետ կը տանին Պէտռէչ կոչուած թուրք պիւղի եզերքը, եւ դանակը քահանային վիզը դնելով կ'ուզեն մորթել, բայց իրենց ընկերներէն մէկուն աղաչանքին վրայ ազատ կը ձգեն:

Թ. ԱՐԹԻՆ ԱՂԱ ԱԼԹՔՓԱՐՄԱՂԵԱՆԻ ՔԱՋՈՒԹԻՒՆԸ

1900 թուականին, կեսաբերյ գիւղերէն Ասլտիւրահման կոչուած Սօյլունճլի թուրքը, ասլասաիը գործած էր այդ շրջանի Հայ ճամբորդներուն, կը կողոպտէր, կը ծեծէր, կը սպաննէր: Անգամ մը Արթին աղա Ալթըփարմաղեան, Տաւուր Գալֆայեան եւ Գաբրիել Արմաղանեան, ասլլերուն վրայ ցորեն բեռցուցած Սալղումա կոչուած գիւղի ջաղացքը ալիւր աղալու կ'երթան: Երբ կեսաբերյ Մ.Կ.վանքին մօտիկ պաղարաքս Տէրէսի կոչուած ձորին կը հասնին, Ասլտիւրահման էշերուն իր ընկերներով մեր աղոց կը հանդիպի, գէնքը ուսին, սուրը մէջքին, եւ աղոց մօտենալով կ'ըսէ, – «Օլան կեաուրլար սօյուլուն»: Արթին աղան իր ընկերներուն դառնալով կ'ըսէ, – «Տղէք, դուք էլէցէք, ես էս մարդուն հետ պիտի չափուիմ»: Տղաք կը քալեն կ'երթան: Թուրքը Արթին աղային կ'ըսէ, – «Օլան կեաուր, շու փօսթալընը չգար»: Արթին աղան կը ծռի, որպէս թէ փօսթալը ոտքէն պիտի հանէ, մէկէն կը նետուի թուրքին վրայ եւ վիզէն բռնելով գետին կը զարնէ: Թուրքի մեւս ընկերները կը փախչին: Մեր աղաքը ետ դառնալով թուրքի շալմարի կապը կը հանեն եւ անոր ոտքերը, ձեռքերը կապկըէն ետք, լաւ մրն ալ կը ծեծեն եւ քովի փոսի մը մէջ կը ձգեն: Մեր աղաքը, հրացանը եւ փալա տանակը առնելով գիւղ կը դառնան:

Գոյի ապպահաններըը քանի մը օր ետք իրենց Ղասաապայի Ասլտիւրահմանը փոսին մէջ կապուած կը գտնեն: Այս գործը ընողները կ'ըսեն անոնք, միայն Թոմարզացիները կրնան ըլլալ եւ չգայք երթալով երեք օր առաջ Թոմարզացի տղոց գալը ջաղացպանէն կը առուգեն: Շարաթ մը ետք, թուրք գողը եւ երկու հոգի եւս Թոմարզա կուգան եւ Մաթոս աղա Գամաղեանին տունը հերթ կ'ըլլան: Խնդիրը եղածին պէս կը պատմեն: Մաթոս աղան կը հասկընայ թէ Արթին աղա Ալթըփարմաղեանի գործը կրնայ ըլլալ եւ իր քով կանչել կուտայ: Գողը, երբ Արթին աղային կը տեսնէ, անմիջապէս կը վախնայ եւ ներողութիւն կը խնդրէ, կ'ըսէ, – «Ղապատայը օղլու դապատայըսըն, հիչ տէյէճէք եօք, պլան պաղըշլասըն Ղայսէրի թօփրաղնստա շիմտիյէ գատար ֆիմսէ պանա դարշու կէլմէմիշ իտի»: Արթին աղա կ'ըսէ, թուրքին, – սէն պիլմէզմիսի՞ն ֆի, ֆէֆէն ալթընտա պրպանլար եաթար: Թուրքը կը խնդրէ որ, գէնքը եւ դանակը յանձնէ: Արթին աղան կ'ըսէ, գէնքը կը յանձնեմ բայց դանակը պիտի պահեմ, դաւակներուս յիշատակ պիտի ձգեմ,

ընել տալու համար որ, կեսուրը Թուրքէն չի յաղթուիր: Մեր օրերուն, Արթին ալայի տղան Թորոսը, այդ վալաղանակը իր տան մէջ կը պահէր եւ այս դէպքը կը պատմէր:

ԹՈՄԱՐԶԱՑԻ ՍՈՒՎԱՃԻ ՂԱԼՖԱՆԵՐ ՋԱՐԴԷ ԿԱԶԱՏԵՆ ԷՎԷՐԷԿԻ ՀԱՅՈՑ ԹԱՂԵՐԸ

1896 հայոց ընդհանուր ջարդի թուականին, Պոլսոյ մէջ գործող Սըլմաճի Ղալֆանեըէն Անդրէաս Երեմեան, Կարապետ Մատոսճեան, Խաչիկ Իպաչեան, Կիրակոս Պաճաքճիլիչեան, Դանիէլի Եղուպճեան, Յովհաննէս Իպիշեան, Սերովբէ Պաղճիճեան, որպէս Յեղափոխական խումբապետներ Պոլսէն Թոմարզա կ'աքսորուին: Իրարմէ ղապատայի այս տղաքը, իրենց ճամբուն վրայ Էվէրէկ կը հանդիպին այն դիշեր, երբ Էվէրէկի ջարդը տեղի պիտի ունենայ: Էվէրէկցիները, որպէսզի ծանօթ ըլլալով Թոմարզացիներուս քաջութեան, կ'ապաշէն, կը պատսպարեն որ գոնէ մէկ դիշեր իրենց մօտ մնան: Էվէրէկցիները ի բնէ վախկոտ մարդիկ, ղէնքերնին պահած, անճրկած կը սպասեն: Մեր տղաքը, անմիջապէս ղէնքերը առնելով ինքնապաշտպանութեան կը պատրաստուին, եւ Պախչէ Պաշի կուսած այդ թաղի հարիւրաւոր Հայ ընտանիքները, մեր տղոց գոնուած փողոցի տուներուն մէջ կը լեցուին ջարդէ ապաստնլու համար, Թուրք խուժանը կը պաշարէ այդ թաղը, տղաք կը սկսին Պատըշամներէն, Պատուհաններէն կրակել: Խուժանը ապրատած եւ քանի մը պահ փողոցին մէջ ձդելէ ետք, վախնալով կուտայ այդ թաղէն եւ կը յարձակի ուրիշ թաղերու վրայ:

Ծ. ՅԱԿՈԲ ՍԱՐԿԱՒԱԳ ՀԱՋԱՐԵԱՆԸ ԿԸ ԿՈՂՈՊՏԵՆ

1901 թուականին, Յակոբ Սարկաւագը եւ վանքի սենեկապետ Մանուէլ Թելլեան ժողովքի կ'երթեն կեսարիոյ կոմսերը: Վերադարձին երբ կը հասնին Նիրղէ դիւղի մօտիկը, Թուրքեր կը յարձակին եւ կ'ուզեն կողոպտել սարկաւագը: Գլխուն դաւազանի հարուած մը տալով դետին կը փռեն Սարկաւագը, մինչ այդ սենեկապետը վախնալով կուտայ եւ կը վազէ մօտակայ Էրէկ հայ գիւղը լուր տալու: Գողերը կը կապեն Սարկաւագի երկու ձեռքերը ու ոտքերը, կ'առնեն անոր քով գտնուած 20 Օսմ. ոսկին, ապրանքները եւ անոր ձին: Էրէկ գիւղէն Հայեր օգնութեան կը հասնին եւ վիրաւոր Սարկաւագը գիւղ կը տանին: Պատահած դէպքի մասին, կեսարիոյ

Առաջնորդ Պալեան Սրբազան կը բողոքէ կեսարիոյ կառավարութեան, Մխիթարեանները դիտէ թէ ոճիրը գործողները Յանօթ աւազակապետ Մըսթաֆա Պէյլի մարդիկն են, ուստի Պալեան Սրբազանին խորհուրդ կուտայ որ, Մըսթաֆա Պէյլին նուէրներով մօտենայ, որպէսզի կարենայ իրենց գրաւուած ձին եւ գրամը վերստանայ: Պալեան Սրբազան Պէյլին կը գրկէ օրա մը առջ եւ օրա մը ծխախոտ: Մըսթաֆա Պէյ կը վերադարձնէ ձին եւ միայն 10 ոսկի, պայմանաւ որ խնդիրը չի հետապնդուի:

ԺԱ. ԶՈՊԱՆ ԳՐԻԳՈՐ ՍԱԼՊԱՇԵԱՆ ԴՈՂ ԹՈՒՐՔԻՆ ԿԸ ՍՊԱՆՆԷ

Գող ու անօթի եւ կամ պինուտուքենէ փախստական թուրքեր միշտ մեր լեռները Թոմարզայի Զոպաններուն քով կ'ելլային, կը սպառնային, աչխատ, այծ մորթել կուտային, ծխախոտ կ'ուզէին, օրերով կ'ուտէին ու կը պահէին անոնց քով, եւ վերջին օրն ալ ոչխար մը կամ այծ մը առնելով կ'երթային:

*Անգամ մը, դիւղի Զոպաններէն Գրիգոր Սալպաշեանի եւ իր երկու եղբօրորդիներու Ղազէրի եւ Տիգրանին քով երեք թուրքեր կուգան, կ'ըսեն.– «կեաւուրլար, չափուգ օլուն, իֆի կիւն տիր ա-ենըգ, պիր կէչի պօղազլայըն եէեէլիմ»: Այծը մորթել կուտան եւ ուտելէ ետք կ'երթան: Այդ գող թուրքերուն համար, տասը կեաւուր մէկ թուրֆ չէր արժեր: Քանի մը օր ետք, այդ նոյն թուրքերը նորէն կուգան, կը հրամայեն որ այծ մը մորթեն: Կ'ուտեն, դիշերը Զոպաններուն քով կը պառկին, երկրորդ օրը կ'երթան: Մէկ շաբաթ ետք, այդ նոյն թուրքերէն ամէնէն կատղածը նորէն կուգայ, կ'ըսէ, – Գիտէք թէ, ես ո՞վ եմ, ինծի կ'ըսեն, Զերիին օղլու Մէհմէտ, իմ անունս լսողը կը դողայ, շուտ ըրէք, այծը մորթեցէք ուտեմ որ պիտի պառկիմ: Ես գինուորութենէ փախստական եմ, ձմեռը հոս, ձեր հով պիտի մնամ»: Այծը կը մորթեն, Մէհմէտը կ'ուտէ, կը պառկի ու կը քնանայ: Տուգա Ղազէր կ'ըսէ Գրիգորը, էս չանը ձեռքէն չպիտի ազատինք: Զուանը կ'առնէ, նոր մորթուած Այծի մորթին լաւ մը կը քսէ, որ իւղոտի ու սահի: Օղակ մը կ'ընէ չուանին ծայրը եւ կամաց մը քնացող թուրքին վիզէն անցնելով ուժով մը կը քաշեն ու թուրքը կը խեղդեն, եւ քովը պառուած ջուրի առուի մէջ կը թաղեն:

ԾԲ. ՅՈՎՍԷՓ ՀԱՋԱՐԵԱՆԻ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Արթին աղայի տղան Յովսէփը, իր հօր պէս Ղապաատայի էր։ Լաւ ձիրիտ խաղացող էր եւ լաւ ալ կռխուռղ, մինչտ յաղթական կ'ելլէր թուրքերուն դէմ։ Թուրքեր կը նախանձէին մեր Յովսէփի այս յաղթական քաջութեան վրայ եւ առիթ կը փնտռէին մէջտեղէն վերցնելու։ 1904 թուականին, Յովսէփ պիւղին եղերքը, իր ագարակին մէջ ճմերուկի պօսթան կ'ընէ։ Գիշեր մը, թշնամի դող թուրքեր ճմերուկ գողնալու կուգան եւ ճմերուկները քաղելով կը սկսին Զուվալներուն մէջ լեցնել։ Յովսէփ կ'արթննայ եւ վազելով կուգի կը բռնուի գողերուն հետ։ Թուրքեր տեսնելով որ սիրտ յաղթուին, դէնքի կը դիմեն եւ գնդակով դետին կը փռեն Յովսէփը։

ԾԳ. ՄԵԼԳՈՆ ՂԱՐՊԸՆԵԱՆ ԵՒ ՅՈՎՍԷՓ ԽՈՒԼԳԱՍՊԱՐԵԱՆ ԿԸ ՍՊԱՆՆՈՒԻՆ ԳՈՂ ԹՈՒՐՔԵՐՈՒ ԿՈՂՄԷ

Մելգոն Ղարպընեան, Հայրապետ Ճինուվեան եւ Յովսէփ Խուլգասպարեան, երեք ընկերներով ամէն տարի Հաճընի մօտ Զիլէ կոչուած պիւղի եղերքը ճմերուկի պօսթան կ'ունենան։ Անգամ մը նորէն պիշերանոց գող թուրքեր կուգան ճմերուկ գողնալու։ Մեր տղաքը չեն ձգեր եւ կռուի կը բռնուին գողերուն հետ եւ լաւ ծեծ մը կը քաշեն գողերուն։ Թուրքեր կատղած դէնքի կը դիմեն եւ գնդակով կը սպաննեն Մելգոնը եւ Յովսէփը։

ԾԴ. ԱՃԱՆ ՓՈՐՁ ՄԸ

1908 *թուականին, կարապետ Թամուզեան, Յարութիւն Գամպուեան եւ Յովհաննէս Իպիշեան, գործի պատճառաւ Խէչերկի կ'երթան։ Վերադարձին Քելկին կոչուած թուրք պիւղէն կ'անցնին։ Գիւղէն քիչ մը հեռանալէն ետք, թուրք երիտասարդներ մեր տղոց եւ տեսէն դէնք կը պարպեն եւ Յովհաննէս Իպիշեանը գետին կը տապալեն։ Մեր Մարգպետը այդ տարին Պոլսէն դիւզ եկած էր։ Գործուած ոճիրի մասին Խէչերկի գայմագամին կը բողոքէ եւ ոճրագործները ձերբակալել կուտայ։ Երբ ոճիրին պատճառը կը հարցընեն, թուրք երիտասարդներ կը պատասխանեն։ Մենք մեր գէնքերը կ'ուզէինք փորձել։*

Սահմանադրութեան այդ թուականին, կեսարիոյ մէջ կը հրատարակուէր Դաշնակցութեան օրգան խմորատիպ Շեփոր թերթը։ Պատմագրքիս հեղինակը, Աճան փորձ մը վերատեսութեամբ, այս

ոճերի մասին երկարօրէն դրուց Շեփոր թերթի մէջ, ծանրացաւ ոճերի մասին, որ կը դործածուէր երիտասարդ թուրքերու բերած Սահմանադրութեան եւ Ընդայրութեան առաջին ամիսներուն:

ԺԵ· ԹՈՒՐՔ ԺԱՆՏԱՐՄԱՆ ՀԱՐՍ ՄԸ ԿՈՒԶԷ

Տէր կարապետոնց Գրիգոր տայտան կալը, մեր օրերուն կը պոռնուէր գիւղին եղերքը վանքի Դայալըխին վրայ: Կալի տաճն, հարաններ կալին մէջ կ'աշխատէին, ամանք տայլերու վրայէն օրան կը թափուն, ուրիշներ կամ կը վարուն, կը քրքրուն: Այդ պահուն, ձիաւոր թուրք ժանտարմա մը կալին քովէն կ'անցնի եւ Գրիգոր տայտան մօտենալով կ'ըսէ, – «Օլաւ կեաւուր շուրտան պանա պիր կէլին վէր»: Գրիգոր տային, պապարիւն կը պատասխանէ,– օլուր, ադտան աշադը էն վէրէյիմ: Ժանտարման, հպիւռ թէ ձիէն վար կ'իջնէ, Գրիգոր տային, գրկելով գետին կը զարնէ, հարաններ երկու մատը ձեռքերնին, հատնողը կը պարնէ, մինչ տյն կալին մէջ խոպոպող ոտաք գինքը կ'առանին տուն կը փոխին: Լուրը կը հասնի գիւղի Զորպաճիի ագանչին, գինքը կ'առնէ կառավարութեան կը յանձնէ եւ ժանտարմայի մասին կը բողոքէ:

Ժանտարման իր սիրը կը պահէ, Օտում կ'ընէ իր վրէժը լուծելու: Քանի մը ամիս ետք, Գրիգոր տային լեռ կ'երթայ Տաւրուս Սիւրիւլին մօտ, իրենք առանձին իրենց Տաւրուս Սիւրիւն ունէին: Ժանտարման լուր կ'առնէ եւ երեք թուրք կը գրկէ Գրիգոր տայտան ծեծելու համար: Գրիգոր տային երեքն ալ կարգով գետին կը տապալէ, բայց թուրքերը ի վերջոյ գէնք գործածելով գինքն ալ գետին կը փռեն: Լաւ կը յիշեմ, 1900 թուականներուն էր, Գրիգոր տայտան մեռած մարմինը վանք բերին, Տէր կարապետոնց Օլուբա Զօճուբա, Հայկ Թաղեոսիները վանք թաղեցան:

ԺԶ· ՈՃՐԱԳՈՐԾ ՄԵՂԼՈՒՏ ՕՂԼՈՒ ՄՈՒԼԼԱ ԱՀՄԷՏԸ

Մեղլուտ օղլու Մուլլա Ահմէտը, Ազիզիէի կառավարութեան ենթակայ Թօյպալը գիւղերէն էր: Ճաճախ իր ընկերներով Թոմարզայի հողը կը մտնէր համբարձնները կը կողոպտէր, լեռներու Զապաններուն նեղութիւն կուտար, մանուկ քաղաղներու ձիերը եւ հերկողներու եզները կը քշէր կը տանէր եւ կամ հարուստներու դաւակները փախցնելով փոխարէնը դրամ կ'առնէր ու կը ձգէր: Այսպէս սարսափը գարձած էր Թոմարզայի եւ չրջակայ հայ եւ թուրք գիւղերուն:

Անգամ մը Տիրայրենեն Արթին տայուն արտը կը մտնեն եւ ձիերուն վրայ կը յարձակին: Արթին տային քալ մարդ, քանի մը մանգաղի հարուածներով անոնց ձիերը կը վիրաւորէ, մինչ այդ մանգաղ քաղող իր հարսները պիւղը Պէրիհօյի կը վազեն: Թուրքեր Արթին տայուն կը կապեն, լաւ մը ծեծելէետք ձիերը կը քաշեն կը տանին: Արթին տային վիրաւոր վիճակի մէջ տուն կը բերեն եւ քանի մը օր ետք, արդէն կը մեռնի:

Ուրիշ անգամ նորէն, մեր Զոպաններէն Գալուստ Հայարեանի, Հաճի Զէքիեանի եւ Տատուր Քեաթիպեանի քով կ'երթայ եւ կ'ուզէ կոխուիլ Գալուստի հետ: Գալուստ կը մերժէ, կ'ըսէ, – Ես զօրաւոր եմ, ֆեզի կը յաղթեմ, վերջը իրարու հետ գէշ մարդ կ'ըլլաliք: Վերջապէս, կը սիրէ Գալուստին որ իր հետ կոխուի: Գալուստ բռնելով ոճրագործին գետին կը զարնէ, կը նեղուի թուրքը, եւ Օսմամ կ'ընէ օր մը իր այս վրէժը լուծելու, կ'ըսէ, – Այս դապատայութիւնը թուրքին կը վայելէ, կեաւուրին չի վայելեր:

Քանի մը ամիսներ ետք, Հաճի Զէքիեան, Գալուստ Հայարեան, Հաճի Գրիգոր Պախչէճեան, Կիօլեհիսարմանի կոչուած թուրք պիւղի ջաղացքը ալիւր աղալու կ'երթան: Մէվլուտ օղլուն կը լսէ, իր հետ առնելով Պէկէկ Օսման կոչուած ոճրագործը եւ քանի մը պինուած ընկերներ, ջաղացքը կը պաշարեն, մեր տղոց ձեռքերը, ոտքերը կապելով լաւ մը ծեծելէ ետք՝ կը թլփատեն թուրք ընելու համար եւ կը ձգեն կ'երթան: Գալուստ Հայարեան, տուն գալէ ետք ատացած վէրքերէն չի կրնար առկալով, կը մեռնի: Զորպաճի Հաճի Յովհաննէսը, կը բռնուի Իվէրկի Գայմապամին եւ Հրաման հանել կուտայ թէ, ո՛ր մէկ Թամարզային, ոճրագործ Մէվլուտ օղլուն Թամարզայի հողին մէջ տեսնէ, իրաւունք ունի սպաննելու:

Վերջին անգամ նորէն Իվէրկի ճամբուն վրայ Քէլկին կոչուած թուրք պիւղը կուգայ իր ընկերներով, ուր կեսարացի Թէքէեան Սարգիս ապան խանութ բացած էր: Մէվլուտ օղլուն, Սարգիս ապայի մօտ կ'ուտէ կը խմէ, վերջին օրը անոր 14 տարեկան տղան ձիուն վրայ առնելով կը վախցնէ եւ վոխարէնը կ'ուզէ 200 Օսմանկի: Կեսարիոյ կառավարութիւնը տասիկաններու Ջոկատ մը կը դրկէ ոճրագործը ձերբակալելու համար, երբ անիկա Թէլիճէ կոչուած թուրք պիւղը տան մը մէջ պահուըտած էր: Տասիկաններ տունը կը պաշարեն եւ տունը տանիքէն խոշոր քար մը ոճրագործի գլխուն ձգելով տեղւոյն վրայ կը սպաննուի:

Մուլլա Ահմէտի ապահութեան համար շէր հանած էին եւ կ'երթէին մեր օրերուն:

Թիլիեէտէ պիթէր եօնմա
փիւսկիւլիւ տէօֆիւլմիւշ ղուլուննա,
Ալթը փաթլար, չիփթէ տապանմա
Ընգըլմա՞զմը Մուլլա Ահմէտ:

Սարը ղայա, սարը ղայա
Ահմէտ պէնգէր տօղան Այա,
Ագշամ Թոմարզատան կէլտիմ
Սարամատըմ տօյա տօյա:

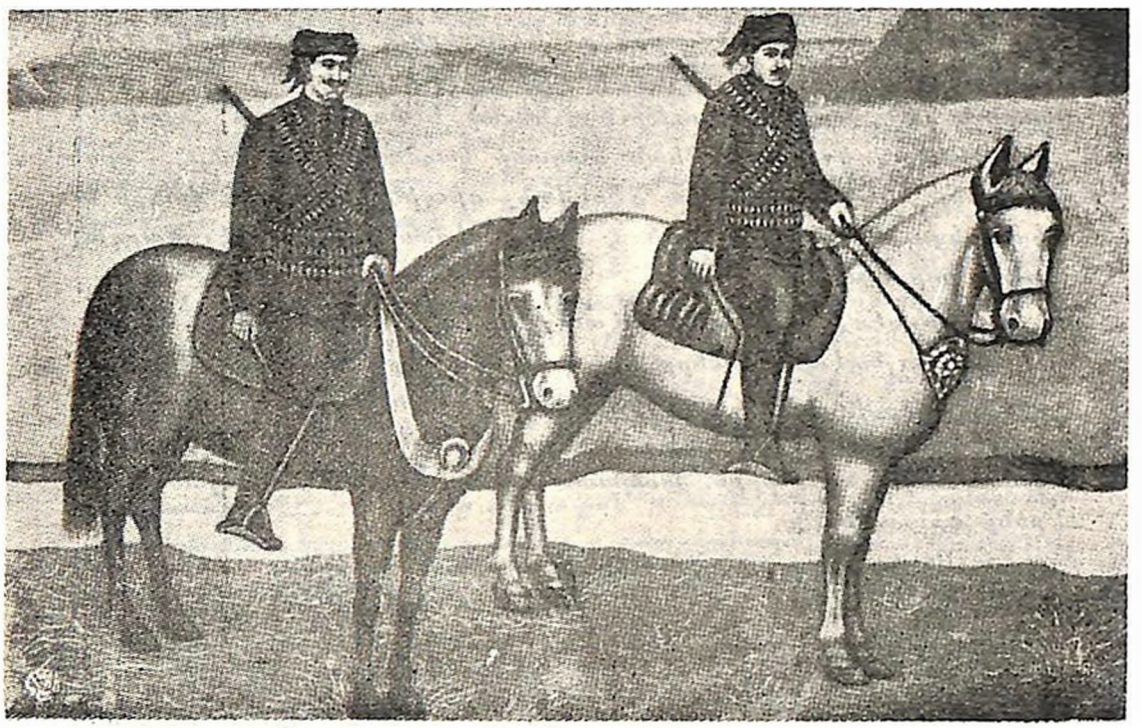
*Թէեւ Հայկական Նահանգներուն մէջ տիրող ընդհանուր ջարդի դրութիւնը չկար Արդէոսի շրջանին մէջ, սակայն այսօրինակ մտանակի ապահութիւններու, ծեծերու, խոչոտանգումներու տեսակները շատ էին: Մանաւանդ կեսարիոյ թուրքերը նշանաւոր էին իրենց վայրագութեամբ: Եթէ Հայեր կեսարիոյ պազարին մէջ, փորձէին նշ մը, կով մը, ձի մը գնել, սակարկութեան առեն, թուրքեր կը մօտենային եւ յանխորով հայուն կռնակին, կոպին կը պարնէին եւ կ'ըսէին, – էյի մալ տըր կեաւուր, էյի մալ, պազալըղը պիթիր: Պու կեաւուր մալը պէյէնմի, ալաճագ»: Երբ հասկնային թէ պիտի չգնէ, թուրքեր սիկարէթը կը վառէին Հայուն կօշիկին մէջ կը ձգէին, կամ լուցկին վառելով անոր վրան կը մօտեցնէին: Երբ հայը, ցաւէն ակռէ ցաւկիլ, ամէնքը մէկէն կը պոռային, – հազլանուր կեաւուր, հազլանուր, մալը ալաճագ, սէվինինինտէն օյնույօր»:

Կեսարիոյ չուկայի մէջէն, Հայ մը անցնելու առեն երբ թուրք խանութի մէջը նայէր եւ ներս չի մտնէր ապրանք գնելու համար, խանութի տէր թուրքը Հայու եռեւէն կը վազէր եւ անոր օձիքէն բռնելով կը սկսէր զարնելու օլաճ կեաւուր, մատէմ ալմայաճագ իտին, նէ՞ իչուն տիւբեաճա պագտըն» *կ'ըսէր:*

Կեսարիոյ մէջ, թուրք Ղապատայիներու կողմէ Հայ հարուստներու դաւակները փախցնել եւ անոնցմէ խոշոր դումարներ պահանջել սովորական գէպքեր էին: Մեր օրերուն Թոմարզայի վանքին մէջ անպակաս էին կեսարացի հարուստներու դաւակները, որոնք թուրքերու ձեռքէն փախցուցած էին: Անոնց կարգին էր, Մայիս օղլու մնծահարուստ Հայուն երկու դաւակները, որոնք վանք կը մնային մեր օրերուն եւ թուրքերու ձեռքէն փախցուցած էին:

Այս Զուլումներու կարգին էր, Հայ եւ Թուրք խորհրդանուագեան ոգին, որոնք կը զոհածածուէին Թուրքերու կողմէ եւ Թուրք կառավարութեան Թոյլտուութեամբ: Ինչպէս նաեւ զանազան տուրքերը իրենց անուանելի ծանրութեամբ, եւ տուրքերու զանձիչ Թուրք պաշտօնեաներու եւ կաշառակեր Ժանտարմաներու լկտի վերաբերմունքը Հայ Թաղերէն ու տուներէն ներս, որոնց մասին մենք տեսանք (աստ էջ 735–760):

Այսպէս, 1876 *Թուականին, Համիտ Բ. կարմիր Սուլթանի բերած սահմանադրութիւնը, իր հետ բերաւ* 1895–1896 *Հայկական նահանգներու ընդհանուր և մասնակի ջարդերը*: 1908 *Թուին Իթթիհատականներու սահմանադրութիւնը ծնաւ* 1909 *եւ* 1915 *արիւնոտ Թուականները, որոնցմէ առաջինը՝ Կիլիկիոյ Ադէսը, որ կատարուեցաւ Իթթիհատականներու կողմէ, երբ Թուրքիո ջարդեցին աւելի քան* 38 *հազար հայեր*: *Երկրորդը*, 1915 *Թուականի մեծ Ադէսը, կրկին Իթթիհատականներու ձեռքով եւ վերջացաւ ընդհանուր Ներեմտահայութեան բնաջնջումով*:

ՊԱՏԿԵՐ 223.– Թորոս Ծառուկեան (Զէյթօ) եւ ընկերը:

Գ.

ՋԷԼԼՕՆԵՐ

Կարմիր Սուլթանի Հայասիրող քաղաքականութիւնը, Մուսա պէյի եւ կարնոյ եւ Գումգարուի դէպքերը, եւ Թիրայրի յաճախակի երեւումը Արզէոսի չրջաններուն, պատճառ դարձած են որ Հայ Ղսպատապետները եւ Էֆէնները կազմակերպուին եւ չափուին ոճրագործ, Սօյղունճու, եւ Էշղըյա Թուրքերուն հետ: Կազմակերպական այս խումբն է որ Թուրքերու կողմէ կոչուած է Ջէլլօններ:

Հայ Ազգային Քաղաքական կեանքին մէջ, Ջէլլօններու այս կազմակերպութիւնը կապուած է Հայ Յեղափոխ. Հնչակեան Կուսակցութեան պատմութեան նախօրեակին հետ: Ջելլօնները յետոյ իրենց այս Ասպատակային խումբի կազմակերպութիւնը, աւելի լաւ հիման վրայ դնելու համար, կապուեցան Փոքր Հայքի կազմակերպութեան հետ:

Թիրայրի, եւ անոր ընկերք Ջէլլօններուն նախքան Արզէոսի չրջաններուն երեւումը, կեսարիոյ եւ չրջանի քաղաքներուն եւ գիւղերուն մէջ, արդէն գոյութիւն ունեցած է Փոքր Հայքի Հնչակեան քաղաքական կուսակցութեան գաղտնի կազմակերպութիւնը, որու կեդրոնը եղած է Կեսարիա Տէրէվանք գիւղի Ս. Սարգիս վանքը եւ կուսակցութեան ոգին եղած է վանքի վանահայր Դանիէլ վարդապետ Բարսեղեան:

Ինչպէս, Հայ բոլոր Ֆէտայիները եւ Անդրանիկը իր ընկերներով, նոյնպէս Ջէլլօնները եղած են Մաքսուր, Անձնուէր Յեղափոխականներ, եւ իրենց ասպատակային ամբողջ կեանքի չրջաններուն, ունեցած են Անթափոր կեանք, եւ ցոյց տուած են քաջութիւն, յանդգնութիւն եւ իրրեւ ասպատակային Հերոսներ, ունեցած են իրենց դրուագները:

Անոնք չատ խոհեմութեամբ գործած եւ իրենց Հերոսական արարքներով Թուրք կառավարութեան ուշադրութիւնը գրաւած են: կառավարական սուրհանդակներուն վրայ յարձակելով, իրենց ձեռք անցուցած դրամները յատկացուցած են զէնք ու փամփուշտ դնելու եւ խումբի չարքը խոտացնելու համար, մինչ ալ իրենց Թաքստոց ունենալով Ս. Սարգիս վանքը:

Իրենց լաւի հաղուստներուն մէջ առնական, համակ սպառազէն, ոսկեզօծ պաշլըխներով, լաւի չոլերով Թուակները պէպլի ձախ հակած, Անվախ ու անվեհեր այս Հակաները, կը ներկայացնէին սառապող ցեղին ծառացումը:

Անոնք ձերբակալելու եւ սպաննելու Թուրք կառավարութեան ջանքերը ապարդիւն մնացած են: Անոնց վրայ ղրկուած ոստիկաններու խումբը, առանց անոնց հետ չափուելու՝ ետ դարձած են: Զէյլօնները, անվախ կը զարնեն, կը կողոպտեն եւ մէկ վայրկեանի մէջ կ'անհետանան, եւ քանի մը օր հեռանալով կրկին մէջտեղ կ'ելլեն: Անոնք իրենց խումբի քաջութեամբ, որպէս Թերրընական ուժեր, Թուրք պիւղայիներուն համակրանքը շահած եւ անոնց հպատումին արժանացած են, եւ անոնք նախապաշարուած մտքով, ամէն օր նոր բան մը աւելցուցած են անոնց ապստամբական Դիւցազնութիւններուն վրայ: Թուրք Սչուղներ շէր հանած են անոնց Թերրընական ուժերու մասին, եւ նմանցուցած են երկնային էակներու՝ Գաբրիէլ եւ Միքայէլ Հրեշտակապետներուն:

Զէյլօններու ապստամբական դործը, սկսած է 1891 Թուականին, եւ Զէյլօ անունին տակ դործողներու թիւը շատ է, բայց անոնց պլխաւորները հինդ հոդի են, եւ նահատակուած կախաղանի վրայ: Թորոս Ծառուկեան, ծննդ. Կիւրիւն, Կիւլպէնկ Էհմալեան՝ ծննդ. Թալաս, Փաւոս Մատաղճեան՝ ծննդ. Թոմարզա, Միքիճան՝ ծննդ. Թալաս, Տիշլէկ կոչուած Յովհաննէս Աբդոմանեան՝ ծննդ. Կեսարիա: Այս բոլորին ուղղութիւն տուողը եղած է Ժիւրայրը եւ վանքի վանահայր Բարսեղ Վարդապետը:

Խումբի առաջին դործը եղած է մաքրել Կեսարիոյ եւ Թալասի միջեւ դտնուդ կաշառակեր Աղաները, Պէյերը, որոնք կը կողոպտէին ժողովուրդը օր ցորեկով եւ Հայ աշխատասէր պիւղային եւ անպատիժ կը մնային: Թուրք էֆէնները, որոնք քաղաքներէն ներս կը բռնաբարէին Հայ հարսներ, աղջիկներ, եւ երիտասարդներ կը փախցնէին դրամ կորզելու համար: Զէյլօններու չնորհիւ, կարճ ժամանակի մէջ, ոչ մէկ տեղական բռնակալները անյայտացան, այլեւ ապստամբական տեղական բոլոր ոստիկանական այն խումբերը, որոնք հայ ապստամբային այս խումբերը հետապնդելու դործը յանձն առած էին:

Զէյլօններ շատ յաջող կռիւներ ունեցած են Թուրք կառավարութեան հետապնդիչ ուժերուն դէմ եւ ապրանքի մատնած կառավարութիւնը: Անոնցմէ մին է Պաղտատի փօսթին դրաւումը, ուր

երկուսանք կռուի միջոցին սպաննուած են 20 ոստիկաններ: Այս դէպքը սարսափ ազդած է Թուրք երկրի ամէն կողմերը եւ իւրանցում պատճառած կառավարական շրջանակներուն: Ուրիշ անդամ Թուպպայի ճամբուն վրայ կառավարական սուրհանդակը կը կողոպտեն եւ 800 Օսմ. ոսկի կը գրաւեն: Այսպէս շատ է Թիւը անոնց քաջագործութիւններուն, որոնք կեանքերնէն դէպի Եողղատ եւ Սեբաստիոյ շրջաններուն սարսափը դարձած էին:

ԵԱՓՏԱՆ

Զէլլո կոչուած այս հիանալի կազմակերպութիւնը, դժբախտարար երկար չի տեւեր եւ Թուրք կառավարութեան կողմէ հետապնդուելով ձերբակալուեցան եւ կախաղանով վերջացան անոնց հերոսական քաջագործութիւնները: Պատճառը միմիայն Հնչակեան կուսակցութեան մէկ սխալ արարքն էր: Այսինքն Եափտայի գործադրութեան անհամեմատ ու անփորձ գործը:

Ժիրայր, իր ընկերներուն հետ համախոհուելով, 1892 Թուականի Դեկտեմբեր 25–ին, մէկ դիշերուան մէջ փոքր Ասիոյ 82 տարբեր քաղաքներու ու դիւղերու մէջ, պատերուն վրայ կը փակցնեն ծանօթ հռափտան, Թուրքիէն լեզուով գրուած, որով կը դատապարտէին Սուլթանը եւ անոր ոճրային արարքները, եւ Թուրք ժողովուրդի ու իր հպատակները ըմբոստութեան կը հրաւիրէին:

Եափտայէն անմիջապէս ետք, կը սկսի ձերբակալութիւնները ամենուրեք: Բանտերը կը լեցուին հազարաւոր Հայերով, ծեծը, հալածանքը, խոշտանգումը օրօրտական կը պատնայ Հայերուն համար: Նախքան Եափտայի դէպքին, փոքր Հայքի Հայերու վիճակը, աւելի հանդիստ էր քան Կիլիկիոյ եւ Հայկական Նահանգներուն Հայերու վիճակը: Եափտայէն ետք, այլեւս Թուրքը թշնամի դարձաւ Հայուն, չառնր կախաղան հանուեցան, ուրիշներ բանտերուն մէջ սպաննուեցան անխղճօրէն: Ժիրայր իր գործած սխալը հասկացաւ, բայց շատ ուշ մնացած էր:

Եափտայի դէպքը, Թրքութիւնը եւ Թուրք կառավարութիւնը ոտքի հանեց: Ամէն կողմ Հնչակեան կուսակցութեան պատկանող Հայերուն ցանկը ձեռք անցուցին եւ բանտերը լեցուցին: Այն ատեն է որ, կառավարութիւնը Ժիրայրը ձերբակալելու խիստ հրամանատուաւ եւ անոր գլուխը բերողին 500 Օսմ. ոսկի խոստացաւ:

Ո՞Վ Է ՉԷԼԼՕՆԵՐՈՒ ԸՆԿԵՐ ԽԻԶԱԽ ՓԱՆՈՍԸ ԵՒ ԻՐ ԷՄՄՕՂԼՈՒ ԱՆԱՆԻԿԸ

Չէլլօներու մասին պըտղնէր, բոլորն ալ անդիտակցաբար եւ իրարմէ ընդօրինակելով, Չէլլօներու ընկեր Թոմարզացի Խլալա փանոս Մատաղճանը կը նեղկայացնէն որպէս եղդատացի՝ ծնեալ ի Թալաս, ինչ որ պատապարտելի սխալ մըն է Չէլլօներու պաշտպան եւ պատկան կուսակցութեան համար։ (*)

Այս անճնուէր փէտային, որ Չէլլօ Թորոս Մատուկեանի կոչքին զոհած է եւ ծանօթ է իր յանդգնութեամբ, ծնած է Թոմարզա եւ կը պատկանի Թոմարզայի Հայկ Բաղեցի Մատաղճան հին գերդաստանին։ Զաւակն է Զըմըլիկ կոչուած Մատաղճան ժամկոչ Յակոբ էմմուն։ Զըմըլիկ Յակոբ ժամկոչ էմմին, մեր օրերուն իր խոր ծերութեան տարիքին մէջ կը պտռուէր։

Փանոս իր ուսումը առած է, իր ծննդավայրը Թոմարզայի Թորլոմեան (Սահակեան) վարժարանին մէջ եւ հպիւռ մէկ կարգալ գրել սորված է։

Փանոսի ծնողքը հոգեակր չըլլալով, անոր վոքրիկ տարիքին մէջ կօշկակարութեան արհեստին կը դնեն, բայց դէնքի սիրահար ըլլալով, կը ձգէ արհեստը եւ դէնքերու նորոգութեամբ կը զբաղի։ Կը նորոգէ Զախմախլու Թիւֆէնկ, Զիֆթէկ եւ Տապանջանէրու տեսակները։ Ես լաւ կը յիշեմ, Մատաղճանց Պիւլպիւլին նեղ վոզոցին մէջ, իրենց ազքատիկ տան քովը ունէր վոքրիկ խանութ մը եւ, Զապաններուն, որսորդներուն Թիւֆէնկները կը չինէր։

(*) Որքան զարմանալի, նոյնքան յատկանշական է գիտնալ թէ, բոլոր Թոմարզացի եկեղեցական, բաղաքական մեծ դէմքերը եւ Արուեստագէտները, պատմագիրներու կողմէ յիշատակուած եւ ճանչցուած են մերթ կեսարացի, Թալասցի, մերթ Թոմարզացի։ Ինչպէս Գերմանացի Մարաջալոտ Ֆօն Մոլթկէի հիացմունքին արժանացող Թոմարզացի վանահայր Բարսեղ վրդպ. Պինոյեանը, կը ներկայացնեն Թալասցի։ Մեծ արուեստագէտ Թոմարզացի Սիմոն դալֆա Խորասանեանը՝ որպէս կեսարացի։ Հայ Յեղ. Դաշնակցութեան փայլուն սիւներէն, Թոմարզացի Մարզպետը՝ (Ղազարոս Ղազարոսեան) որպէս Թոմարզացի։ Չէլլօ փանոս Մատաղճանը՝ որպէս Թալասցի կը ներկայացնեն։ Ցանցառը ներկայ սերունդ Թոմարզացիներուն է, որոնք չեն կրցած ինքզինքին ճանչցնել, պաշտպանել իրենց իրաւունքը, եւ ճանչցնել իրենց մեծ դէմքերը։

Փանոսի քոյր, Պէնքի դործով կ'աշխատի նաեւ, իր ուան դրացին եւ իր հօրեղբօր որդին Անանիկ Մատաղճեանը, որ հոդի աշխատանքէն վախչոտ Պէնքի ախրահար եղած է: Անանիկ, ժամանակ մը Իզմիկ Հայ դիւղը, իր ապրականներուն մօտ մնալէ եաք, կ'անցնի Պօղոսիի կոմիները եւ Զէլլօնիոու խումբին կը միանայ:

Փախստական Զէլլօնիը, երբ ապաստան գտնելու համար, յաճախ Թոմարպայի եկած էն, Անանիկ միշտ անոնց յատուկ ջանասիրաբար եղած է, եւ Թոմարպայի մէջ Զէլլօնիոու անուան հետ միշտ կը հանդիպինք Անանիկի անուան: Մեր օրերուն, Անանիկը Թոմարպայէն բացակայ էր, Իզմիկ կը գտնուէր, եւ Զէլլօնիոու եւ Եաֆթայի այդ վախճ օրերուն, մենք պիտինք թէ անոնց խումբին մէջ կը գտնուին Թոմարպայի երկու Իմմօղլուները, Փանոս եւ Անանիկ Մատաղճեանները:

ՊԱՆՃԱՐԵՆՑ ՊՕՂՈՍԸ (Զախիկ)

Զէլլօնիոու ապրանքի օրերուն, Փանոս եւ Անանիկ Մատաղճեաններուն հետ, կը յիշուի նաեւ Թոմարպայի Հայնկ թաղէն Պանճարենց Զախիկի (Պօղոս) անունը, որ հօրեղբօր որդին էր 20 կամ 25 տարեկան Նահատակ Թոմարպացի Եղիսէ Մանանեանի: Երբ կառավարութեան կողմէ Զէլլօնիը կը հետապնդուին, եւ Ս. Սարգիս վանքը որպէս Զէլլօնիոու կեդրոնը խուզարկութեան կ'ենթարկուի եւ մարդապետը կը ձերբակալուի եւ վանքի մխիթարութիւնը կը խաչանոպին, մեր Զախիկը այդ տարին վանք կը գտնուէր խոհարարի պաշտօնով, չարաչար կը ծեծուին, անխնայ կը չարչարուին դաղանիք կորդելու համար, բայց մեր Զախիկը անդրդուելի կը մնայ:

Փանոսը յաւ կը յիշեմ, համակատասխան Մատաղճեան պերճաստանին, ունէր պարթեւ հասակ ու նիհար կազմ: Բարեկենդանի եւ Զատկի տօներուն մեր Հայնկ թաղի երիտասարդները գլուխը հաւաքելով, Զայիր կալը կը տանէր եւ զինամարժութեան փորձեր ընել կուտար: Իսկ ձմեռը ձիւնոտ օրերուն դէնքը ուսին որսի կ'ելլէր Սիամէնկէն լեռը:

Փանոսի տարեկիցը, Թաղեցին եւ տան դրացին կարապետ Թամուզեան այսպէս կը պատմէ անոր մասին: Փանոսը չատ խօսելը չէր սիրեր, աչքը ամուր եւ չատ անխիղճ էր: Անոր համար, որսի մէջ թոչուն մը, կուպի մէջ մարդ մը: Կամ հաւ մը մորթել, մարդ մը մորթել նոյն բանն էր:

Իր Զէյլօ ընկերները Փանոսի մասին կը պրէն։ Ունէր ժպտայի դէմք, լիրա ուժի մարմնացումն էր։ Թալասի Մանուճիւղը անգամ մը դրամի պէտք կ'ունենայ գինք գնելու համար։ Փանոսին եւ Մխիճանին պաշտօն կուտան դրամ հաւելու։ Կիրակի օր մը, կ'ելթան Ս. Կ. վանքին մօտիկ (Կեսարիա) Թամլուսուն Յոյն պիւզը։ Ճամբէն անցած ատեն ապրիւրի մը պղտիկը հաւաքուած կը տեսնեն Յոյն կիներ, աղջիկներ, որոնք իրենց պլէին վրայ կը կրէին ոսկի, արծաթի չարսիներ։ Փանոս պաչոյնը կը քաշէ, աղջիկներուն կը բռնէ եւ բռնութեամբ ոսկի դրամները կտրելով, մազերը իրենց աչքերուն կը նետէ։

Փանոսի այս խիզախ նկարագիրը կը յիշեցնէ իր Էմմօղլուներէն Մատաղենց Հաճի Յակորը (Ծանօթ Հնչակեան եւ ազգասիր նահատակը), Նազարէթ եւ Թորոս Մատաղենց երկու եղբայրները, որոնք Հաճնոյ Հերոսամարտին մէջ ճկպէճեանի կողքին քաջարար կռուած են եւ արժանացած իրենց հրամանատարի հետեւմունքին, որոնց անուան պիտի հանդիպինք։

ՉԷՅԼՕՆԵՐԸ ԹՈՄԱՐԶԱՅԻ ՄԷՋ

Ժիրայրի յաճախակի Թոմարզա ապաստան գտնելու պատճառ դարձած էր որ Թոմարզայի մէջ կազմուի Հնչակեան կուսակցութեան գաղտնի Մանուճիւղ մը, նեղչնչուած ժիրայրի հոգիով։ Մանուճիւղի առաջին աշակերտները եղած էին Փանոսը եւ անոր Էմմօղլուն Սնանիկը, Պանճարենց Զաքարիկը, Յարութիւն ապա Գուդումճեանը, Արթին ապա Ալթըփարմաղեանը, Բարսեղ եւ Յովհաննէս Տօնիկեան եղբայրները, Զաքարիա, Իսկենտէր եւ Գրիգոր Սալպաչեանները, Սիմոն Մըղրըտեան եւ Յովհաննէս ապա Տէմէճեանը։ Երեմիա Մանանեան (յետոյ 20 կախաղանի նահատակներէն)։ Այս առաջին աշակերտներու գործունէութիւնը Թոմարզայի մէջ, վերագոյացած էին Զէյլօներու մուտքը Թոմարզա եւ վայելած անոնց պաշտպանութիւնը։

Ինչպէս ժիրայրը, նոյնպէս Զէյլօները, ամէն անգամ որ պէտքը ունեցած են հանգստանալու, եւ կամ Կեսարիոյ եւ Իւզնկիի կառավարութեան հետապնդումէն իրենց հետքը կորսնցնելու համար, միշտ ալ Թոմարզայի ճամբան բռնած են, եւ ապաստան գտած մերթ անոր լեռներուն, մերթ գիւղին մէջ եւ վանքը։

Անգամ մը, խումբը Թալասի եւ Կեսարիոյ մէջտեղ կռիւ ընթացքին 10 ոստիկան սպաննելէ ետք, Թորոս, Կիւլպէնկ, Փանոս եւ

Մխիթան գալուն կնոջով Թոմարզա կը մտնեն եւ կը պահուըտին Յովակիմ Տօնիկեանի եւ Իսկենտէր Սալաչեանի տունը: Լիկրկիկն 100 ձիաւոր գալով, հրամանատարը կ'ինդրէ Հաճի Յովհաննէս ագա Տէր Կիրակոսեանի (Զօրպաճի) տունը, իսկ ձիաւորները վանք կ'ուղղուին: Երկրորդ օրը կը սկսին ձերբակալութիւնները Զօրս թաղերու մէջ: Կը ձերբակալեն գիւղի Դատաստանականէն Աբէնի ագա Հապրեան, Յովակիմ, Բարսեղ Տօնիկեաններ, Տէտէ էմմի Սալաչեան, Աբիկ Տէր Կիրակոսեան եւ Մաթոս ագա Գամաղեան, եւ կը բանտարկեն Զօրպաճիի սխոլը: Գիւղին մէջ ծնծղը, չարչարանքը կը սկսի, չտեղուն տաքերը, մարմիններէն տաք երկաթով կը տային:

Այդ իրարանցումի մէջ, Բարսեղ ագա Տէր Կիրակոսեան, ձեռք կ'անցնէ կուսակցութեան թղթածրարները եւ կ'այրէ կը փճացնէ: Այս պարագան գալով Զօրպաճիին լուր կուտան, եւ գիշերուայ Յովակիմ Տօնիկեանի սխոլին պատը ծակելով փախուստ եւ Մխիթանը կը մխայնեն թուրսին եւ կիւլպէնկին եւ չատ ըղձուչութեամբ ճամբայ կը դնեն դէպի Հաճըն: Զօրպաճին գիտակ այս անցուդարձերուն, կը յարձակի հարեւրապետին վրայ, կ'ըսէ և ապառնալով, – ֆու փիտուած Չէլլօնները այս մեր գիւղին մէջ գոյութիւն չունի, ո՛չ ալ կուսակցութիւն, պէտք է ծնծը, չարչարանքը դադրեցնել, հակառակ պարագային, երէ գիւղը ըմբոստութեան դիմէ, պատասխանատուն դուք էք: Երկրորդ օրը, հարեւրապետը յուսահատ կը քաշէ 100 ձիաւորները եւ գիւղէն կը հեռանայ:

Այսպէս մինչ, երբ խաւարը կը պտռտի նոր դրութեան մէջ, բանած է Թոմարզայի ճամբան, եւ յանկարծ ապաստան գտած գիւղի եկեղեցի պտռտած աւերակ կոթողաններուն մէջ, եւ հոն պարեհաւորուած են գիւղին մէջ պտռտած կուսակցութեան Մատնահաւի անդամներու կողմէ:

Վերջին անգամ նորէն, փախստ եւ Մխիթանը Թոմարզա գալով գիւղի եկեղեցի Գեղտովրան կոչուած աւերակ կոթողաններուն մէջ կ'ապաստանին: Երկրորդ օրը, Անանիկ Մատոզճանի առաջնորդութեամբ գիւղ կը մտնեն եւ իրենց ձիերը կը պահեն Յարութիւն ագա Գուլումճեանի սխոլը եւ իրենք ալ կ'ինչնեն կը պահուըտին Բարսեղ Տօնիկեանի տան մէջ պտռտուղ պարապ ջրհորը:

Լիկրկիկն կը հաներ 25 ձիաւոր ոստիկաններ եւ Գեղտովրան երթալով, ձիերու հետքերէն գտնելով գիւղ կը մտնեն: Կը սկսին ծնծն ալդ չրջաններու տրածող Տաւարի Սիւրիւներու Զո-

պաններըը: Կը ձերբակալեն չատեր եւ կը չարչարեն ու բանտ կը դնեն: Վերջապէս Յարութիւն ազա Գուլումճեանի ախոռէն ձիերը կը հանեն եւ զինքենք ալ կը դանեն Բարսեղ Տօնիկեանի ջհոսին մէջ: Ոստիկաններ երբ ջհոսին կը մօտենան, Չէլլօներ վարկն կը սկսին կրակել: Գիւղի Միւտիրը մօտենալով, երդումով կը խոստանայ Յովհաննէս ազա Զորպաճիի ներկայութեան, որ իրենց անձր ապահովութեան տակ պիտի առնէ եւ անվնաս պիտի մնան: Ետոյ, Միւտիրը դառնալով կ'ըսէ անոնց, – «եավրուլարըմ, պէն պիր Միւտիւրիւմ, սիզէ պէյլիկ վերէմէմ, գույումուն իչինտէն պէյլիկ ալընմազ, սիզի մերճէզէ կէօնտէրիրիմ, օրտա մերաւրընըզը աճլատապիլիրսինիզ»: Ջհոսէն կը պատասխանեն, – «Պիզ պէյլիկ իսթէմիյօրուզ, ատալէթ, սելամէթ իսթէրիզ»: Գիւղի ապահովութեան ներկայութեան ջհոսէն դուրս կ'ելլեն եւ Միւտիրը ձերբակալել տալով կեսարիա կառավարութեան կը յանձնէ:

Չէլլօներուն հետ, կեսարիա բանտ կը տանին նաեւ Զորս Թաղերէն, Զաքարիա, Գրիգոր ազա Սալպաչեաններ, Յարութիւն ազա Գուլումճեան, Սիմոն Մրմրըսեան, Յովհաննէս եւ Բարսեղ Տօնիկեաններ, Աբթին Պէնոէլլեան, Աբթին ազա Ալթըփարմաղեան, Անանիկ Մատոզճեան, որոնք 9 ամիս կեսարիա բանտ մնալով Պապը Ալիի դէպքէն ետք, չատերու կարգին ներում կը ստանան եւ դիւղ կը դառնան:

ԺԻՐԱՅԸ ԹՈՄԱՐԶԱՅԻ ՄԷՋ

Ժիրայրը, որ ծանօթ է նաեւ Մօրուճ անունով, եղբայրն է Հաճընցի Մեծն Մուրատ Պօյաճեանի: Ժիրայրի քաղաքական գործունէութիւնը կը սկսի նախ Կիլիկիոյ չրջաններուն մէջ: Ետոյ մասնակից կ'ըլլայ 1890 թուականներուն Պոլիս Գուռ Գարուճ դէպքին, որ կազմուած էր իր կուսակցութեան կողմանէ: Ետեւ հետապնդութեամբ թուրք կառավարութեան կողմէ, կ'անցնի Կապադովկիոյ չրջանները, եւ կը սկսի խիստ ոգիով անվախօրէն քարոզել Հայուն ու թուրքին եւ ըմբոստութեան հրաւիրել Սուլթանին եւ անոր կառավարութեան դէմ:

Ժիրայրը, թուրք կառավարութեան հետապնդումէն ազատելու համար, որպէս վախճատական երկար ամիսներ Թոմարզա մնացած է: Սէօյիւտլիւ Հայ փոքր գիւղի լեռները ապաստան դառած է Զօպաններուն մօտ եւ որպէս անոնց օգնական ապրած է:

Թոմարտպա վանքին մէջ, ընդհանրապէս իրեն մտերիմ ունեցած է Դանիէլ Վարդապետ Բազումեանը, եւ վարդապետը յաճախ անոր կեանքէն կը պատմէր մեզի: Թոմարտպայի մէջ, իրեն կուսակրօնական ընկերը մը ունեցած է Կէմէրկիյի Պաղտասար անունով մէկը, որ կը հետապնդուի կառավարութեան կողմէ: Թոմարտպացիները, Պաղտասարը վրկելու համար, Հայնի Թաղնայի Խաչատուր Քէյիշեանին Համիտիյէն (ինքնութեան թուղթ) կուտան եւ Հաճըն կը փախցնեն:

Դանիէլ Վրդ. կը պատմէր թէ, Ժիրայրը կը պահէր վանքի փաչա Օտասըն, եւ իր ձեռքով պրուած ոտանաւոր պրութիւն մը յանձնած է վարդապետին, որ այնքան խնամքով կը պահէր եւ քիչ անգամ մեզի ցոյց կուտար:

ՊԱԼԵԱՆ ՍՐԲԱԶԱՆ ԵՒ ԺԻՐԱՅՐԻ ՄԱՀԸ ԿԱԽԱՂԱՆԻ ՎՐԱՅ

Ժիրայրի ձերբակալման եւ կախաղան հանուելուն չուրջ, ա-նոր կուսակցական ընկերները, Կ'ամբաստանեն եւ կը մեղադրեն Կեսարիոյ Առաջնորդ Տրդատ Եպս. Պալեանը, որպէս թէ, Պալեան Սրբազան իր հաւատարիմ մարդոց միջոցաւ, Ժիրայրի ձերբակալութեան մասին զգալի տեղեկութիւններ հաւաքած եւ կառավարութեան հաղորդած է, եւ Պալեան սրբազան ուզած է բնաջնջել Ժիրայրի կուսակցութիւնը կապադովկիոյ շրջաններէն: Իր մօտ կանչած է Տէրվանքի Դանիէլ վարդապետը, նախ սպառնացած է անոր պատժել, եթէ վարդապետը չի խոստովանի, եւ ստոյգ տեղեկութիւններ չի տայ Սրբազանին:

Ինչպէս Կ'ամբաստանեն, Պալեան Սրբազան, երբ խոստովանեալ չէ յաջողած ստոյգ տեղեկութիւններ քաղել վարդապետէն, զրմած է խորամանկութեան, ինքզինքը ազգասէր ցոյց տուած է, օգնելու, պրպտելու յեղափոխական գործը, սակայն վարդապետը, միշտ ալ անպրպուելի մնացած է:

Պալեան սրբազան, ինչպէս գիտենք, նախ որ անձամբ եւ նըկարագրով հակայեղափոխական եւ պահպանողական էր: Բետոյ, Ժիրայրի եւ Զէյթունցիներու բռնած դիրքը Սուլթանի կառավարութեան դէմ, բոլորովին յանդուգն եւ անխոհեմ գործ մըն էր, ինչպէս եաֆասայի սխալ գործը, որ այնքան վտանգաւոր էր բոլոր հայութեան համար:

Եթէ Պալեան սրբազան, միջամտեր ըլլար Ժիրայրի պաշտպանութեան գործին, ամբողջ Հայութիւնը պատասխանատու պիտի

նկատուէր եաֆտայի վնասակար դործին եւ Ժիրայրի կուսակցութեան բոլոր դործերուն: Պալեան սրբազան, իր բռնած չեզոք ու անտարբեր դիրքով, պատասխանատուութիւնը ձգեց միայն կուսակիցականներուն վրայ, եւ միայն պահոնք ձերբակալելու իրաւունքը տուաւ կառավարութեան եւ վրկիւ Հայութեան անունը:

Ժիրայրի կուսակցական ընկերները, կը մեղադրեն եւ կը չարախօսեն Պալեան սրբազանը, որպէս թէ, Ժիրայրը կախաղանին եառք, Հայ եկեղեցիի ծեռով չէ թաղուած: Այս ամբաստանութեամբ չեն կրնար արդարանալ, քանի որ Պալեան սրբազան նախքան Ժիրայրի կախաղան բարձրանալին, պրկած է Խոստովանահայր քահանայ մը, սակայն Ժիրայրի կողմէ մերժուած է:

Պալեան սրբազանի հակառակորդները եւ Ժիրայրի բարեկամները, յօրինած էին հետեւեալ երգը եւ մեր օրերուն կ'երգէինք:

Ահա՛ մօտեցաւ մահուան ժամերս
Ալ չեմ իմանար, բոլոր ցաւերս:
Տդատ Առաջնորդ աւոնց միացաւ
Իմին կախուելուս, նա պատճառ դարձաւ:

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԱՐԳԷՈՍԻ ՇՈՒՐՋ ԵՒ ԹՈՄԱՐՋԱՑԻ ՄԷՋ ԱԶԳԱՅԻՆ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ

1891–1896 *թուականներուն, կախաղաններուն վրայ Չէլէօնեանց եւ Ժիրայրի մահը, անոնց անուններով հատարաւորներու բանաստեղծութիւնը, Ծեծը, Սպանութիւնը, եւ ոչ ալ կեսարիոյ եւ Խիւրեկի ջարդերը, երբեք չէին ապրած, Արդէոսի շուրջ Ժիրայրի եւ Չէլէօններու չունչով անած, աղատասէր Հայ երիտասարդներու մըտքին վրայ, աւելի արծարծած էին անոնց արտերու կրակը ու նուիրումը դէպի ազատութիւն եւ Ցեղ. դաղափար, եւ պատճառ դարձած էին կազմելու ամէն կողմ կուսակցութեան դաղտնի Մասնաճիւղեր: Չէլէօններուն նուիրուած Ցեղափոխական երգեր մուտք գտած էին քաղաքներու եւ դիւղերու մէջ եւ մենք նոր սերունդս ոչ դեւորուած անոնցմով, հակառակ դրուած արդելքին՝ կը սիրէինք միշտ երգել:*

Չէլէօններու դէպքերէն ետք, թրքութիւնը արթնցած էր, եւ թուրք Զապթիյէներ չորս աչքերով կը հսկէին ու կը հետեւէին Հա-

յուխեան մէն մի քայլերուն, անոնց խօսակցութիւններուն ու մտածումներուն վրայ: Հայախօս թուրք Զապթիյէներ թափանցած էին պալտնի Հայ Թալերէն, Տուներէն ու Եկեղեցիներէն ու Դպրոցներէն ներս:

Այդ պէտքերէն առաջ, ապատութիւն ունէինք եկեղեցիներու մէջ Հայ, Հայաստան, Ազգ բառերը յիշելու, աղօթել Հայոց Ազգի ապատութեան համար, լինչպէս, պատարագի միջոցին Տէր Ողորմիա–ի չարքին, «Ամենասուրբ Երրորդութիւն, տուր աշխարհիս··· ԱԶԳԻՍ ՀԱՅՈՑ ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ»: Ինչպէս նաեւ, «Արի Աստուած հարցն մերոց··· լեր օգնական ծառայից քոց··· ՀԱՍ ՕԳՆՈՒԹԵԱՆ ԱԶԻՍ ՀԱՅՈՑ···»: Առանց կարգին, ապաստօրէն կ'երգէինք նաեւ վարդանի երգը, «Թէ հայրենեաց պատգամիր ··· Աստուած իջէր ի Հայաստան···», ինչպէս նաեւ «Տէ՛ր կեցո՛ դու զհայս···» հայրենասիրական երգը:

Ջարդի, հալածանքի դէպքերէն ետք, այլեւս բացարձակապէս արգիլուած էր տուներուն, պարտէզներուն ու եկեղեցիներուն մէջ Հայ, Հայաստան, Ազգ բառերը յիշել, նոյնիսկ մտքէ անցընել այնքան վտանգաւոր էր, եւ ենթական ուղղակի բանտ եւ կախաղան կ'առաջնորդէին:

Լաւ կը յիշեմ, մեր պարտէզի վարժապետներէն Հայրապետ Վահրատեան, Մկրտչէ Ամատունեան, Սարգիս Վահրատեան, ամէն իրիկուն, մութը կոխելէն ետք, մեզի ժամ կը տանէին, զուռը եռեւէն կը գոցէին, սեղանի վարպետը կը քաշէին եւ Խորանին եռեւը մեզի կը սորվեցնէին Զէյթօնեան նուիրուած երգեր: Թէեւ կ'արգիլէին զուրսը երգելու, բայց մենք առն պալով ուրախութեամբ կ'երգէինք, եւ մեղմէ կը սորվէին մեր տան աղջիկները, հարսները, եւ Օրանի առեն կալերուն, եւ Մանդալի առեն Ամառրուն մէջ իրենց անուշ ձայներով ու եղանակներով կ'երգէին՝ ուրախ ու զուարթ:

Պատուս կալը, դիւղին եկեղբը վանքի մօտիկը կը գտնուէր: Կալի առեն, դիշերները, լուսնկային, կամին վրայ նստած բարձրաձայն կ'երգէի Զէյթօնեան երգը, աղջիկները, հարսներն ալ միասին կ'երգէին: Մեր երգը, թէ մեր, թէ կալի ղրացի կամ վարպետներուն քունը կը փախցնէր: Անգամ մը երգեր էի Արմենան Հայրիկի երգը. «Ա՛խ Հայաստան, սիրտ ու հոգիս, ճեզ նուիրեմ ընդունէ գիս, բէ՛ կարելի բոդ ես մեռնիմ, խեղճ Հայաստան փրկուի··· կախաղանէս խեղդուկ ձայնով պիտի գոչեմ ա՛խ Հայաստան···»:

Գէորգ վարդապետի սենեակը, վանքին եղերքը, աւելի մեր կալին մօտիկ էր, կը լսէ եղեր ամէն իրիկուն մեր երդի ձայնները: Վարդապետը օր մըն ալ պապուս իր քովը կը կանչէ, ու կ'ըսէ, – Տուղա՛, Թորոս, չե՞ս լսեր, տղուդ, հարսներուդ երգած երգերը, օր մը չէ՝ օր մը, կառավարութիւնը անոնց լեզուն վիզերնուն էօֆէն պիտի հանէ, բու եւ մեր գլուխն ալ պէլայի պիտի խօթեն, տղուդ, հարսներուդ ձայնը կտրէ»:

Հետեւեալ երգերն էին, որ այդ օրերուն կ'երգէինք.

ՋԷԼԼՕՆԵՐՈՒՆ ՄՕՐ ԵՐԳԸ

Մի՛ լար մայրիկ, ինծի համար,
Ես կը մեռնիմ Ազգիս համար,
Մայրիկ, մայրիկ անուշիկ մայրիկ:

Կէս գիշերը տուն կոխեցին,
Անուշ բունէս արթնցուցին,
Մայրիկ, մայրիկ անուշիկ մայրիկ:

Էջմիածնայ վանքի դուռեր,
Հնչակ զարկին Համիտի գլխին,
Մայրիկ, մայրիկ անուշիկ մայրիկ:

⁂

Ահա կ'երթամ սիրելի մայր
Ազգիս համար մեռնելու,
Քաջ ընկերօք ես միասին,
Անգութ թուրքեր ջարդելու:

Գերեզմանիս քարին վրայ
Թափէ արցունք իմ մայրիկ,
Թափէ արցունք ցանէ ծաղիկ
Երիտասարդ իմ մայրիկ:

Երբ որ ես իմիր կ'երթայի
Երկու օրէն դառնալու,
Երկու օրն ալ կ'ըլլայ տարի
Ես ձեզի կարօտնալու:

Գերեզմանիս քարին վրայ
Խաչակնիք մարքինով,
Պիտի կործանի թուրքը
Խաչասպաշտեալ ազգերով:
Մի լար մայրիկ մ'ողբար մայրիկ
Վերադարձիս սպասէ:

Գերեզմանիս քարին վրայ
Մէկ անուշիկ հոտ մը կայ,
Այսուհետեւ սիրելի մայր
Ինձմէ քեզ օգուտ չկայ:

⁂

Կ'երգէինք նաեւ Խրիմեան Հայրիկի, Արխանեան Գալուստի եւ Չէյթունցի Հայուն երգերը:

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻՆ

Նպատակիս հասնիմ միայն
Թող զիս հանեն կախաղան,
Կախաղանէն խեղդուկ ձայնով
Պիտի գոչեմ ա'լս Հայաստան:

Ա'լս Հայաստան սիրտ ու հոգիս
Քեզ նուիրեմ, ընդունէ զիս,
Թէ' կարելի, թող ես մեռնիմ
Եղո՛ Հայաստան փրկուի:

Անոր սիրուն բանտը դրուիմ
Պալատ է այն ինձ համար,
Բանտի մէջը մութ խորշերէն
Պիտի գոչեմ, ա'լս Հայաստան:

⁂

ԱՐԽԱՆԵԱՆ ԳԱԼՈՒՍՏԻՆ

Առաւօտ արշալոյսը
Զորս կողմերնիս պատեցին,
Ամբողջ չորս օր, չորս գիշեր
Զորս հարիւր թշնամիներ:

Խորէն ևահատակուեցաւ
Արխանեան բանտարկուեցաւ,
Խորէնին զէնքերը
Յակոբին յանձնուեցաւ:

Ա՛խ հայրիկ դուն ուր տեղ ես
Էջմիածին նստեր ես,
Հայը կուլայ ու կ'ողբայ
Էկօ Հայաստանիդ տես:

Ես Արխանեան Գալուստն եմ
Տասը ուրբը տարու եմ
Երբ որ բանտէս ազատուիմ
Դարձեալ խումբեր պիտ կազմեմ

Խորէն սուրդ հաշեցիր
Վրէժ առնել փորձեցիր,
Երբ որ գնդակը եկաւ
Յանկարծ վրէժ գոռացիր

ԶԷՅԹՈՒՆՑԻ ՀԱՅՈՒՆ

Զէյթունցի ենք, քաջեր ունինք
Մենք թուրքերուն վրէժ ունինք,
Եղոն Հայաստան ազատեցէք
Կեցցէ Զէյթուն, ապրի Զէյթուն:

Մեր հայրենակիցներէն Յակոբ Եըլանճեան, իր յուշերուն մէջ կը գրէ, թէ ինչպէ՞ս կազմեցին Թոմարզայի մէջ Հնչակեան կուսակցութեան Մասնաճիւղը:

«1895 *թուականին աշունը, Պոլիս Պապը Ալիի ցոյցէն ետք, Թոմարզացի 13 հոգի Սուվաճլի Ղալֆաններ, Պոլսէն աքսորուելով գիւղ եկան: Անոնց մէջ կը գտնուէին Անդրէաս Երեմեան, Կարապետ Մատաղճեան, Խաչիկ Իպիշեան եւ ուրիշներ: Անոնք պատմեցին թէ, իրենք կը պատկանին Հնչակեան կուսակցութեան եւ մասնակցած են Պապը Ալիի ցոյցին: Գիւղին մէջ արդէն, Ժիրայրի եւ Զէլլօնեանց օրով կուսակցութեան գաղափարը ինկած էր, եւ մենք այդ նպատակին համար մեծ զոհողութիւններ ըրած, տանջուած, բանտարկուած էինք: Մենք դիմեցինք Պոլսէն եկող մեր Ղալֆանեանց խորհուրդին եւ անոնց մէջոցաւ կազմեցինք կուսակցութեան Մասնաճիւղը: Մենք ունէինք պէշլէր անունով (հինգ հոգինոց) առևտրական ընկերութիւն մը որու անդամներէն մին ես էի. յանձնեցինք այդ ընկերութիւնը եւ անունը դրինք Հնչակեան Կուսակցութեան Մասնաճիւղ»:*

Կը պատմէ նաեւ: Այդ տարին, Թալասցի Սարգիս Էֆէնտի վէզիրեանը, իբրեւ Հնչակեան կեսարիոյ բանտէն նոր ելած եւ թո-

մարզա եկած եւ կեթպատասխանել խոնուէթ բացած էր: Անոր մէջտեղ Մասնաճիւղը ունէր պարտադրելիք եւ ինքն ալ մեր վրայ Տասնապետ կարգելիք եւ պոծը չարունակելիք չատ պատճառ կերպով: Ամէն մէկս ունէր, իր կեղծ անունը եւ կը վճարէինք անձ պլուխ ամսական 2–ական դուրուշ:

1895 թուականին, Հայաստանէն երկու հոգի վեհատուական Թոմարզա եկան եւ վանք մնացին երկու չաբաթ: Անոնք, իրենց հետ ունէին Հնչակ. Կուսակցութեան կեդրոնէն վկայական մը: Մեր տղաքը ժողովը ըրինք մեր ընկեր Սահակ Կիլիւրեանի տունը: Անոնց վկայականի վրայէն կնիքի օրինակ մը կապարով չինեցինք մեր Մասնաճիւղին համար: «Հնչակեան Կուսակցութեան Թոմարզայի Մասնաճիւղ»:

Վարչութեան Անդամ էինք.– Յակոբ Եղլանճեան (Ատենապետ), Յարութիւն Սիւսլեան (Քարտուղար), Կարապետ Սալպաչեան (Կնքապահ), Ստեփան Մըղտըսեան (Դանձապահ) (*), Թորոս Ալթըխամամպեան (Հաշուակալ):

Տասնապետներ ընտրած էինք չորս թաղերէն.– Վանքի թաղէն, (Զարխա Սալպաչեան), Յովհաննէս Զէքիեան (**): Վերի թաղէն, (Եղիա Տէր Վարդանեան, Կարապետ Ամմազանեան): Հայեկ թաղէն, (Յովհաննէս Բարաղամեան, Յովհաննէս Իպիշեան): Ժամու թաղէն, (Սահակ Կիլիւրեան, Եղիա Տէր Յակոբեան): Այս տասնապետներէն իւրաքանչիւրը ունէր իր չուրջ 8 անդամներ: Ամիսը անգամ մը պատահի ժողովներ կ'ընէինք: Էվէրէկէն մեր ընկերներէն Գրիգոր Սրապեան, Պօղոսն պատճառ բերիլ կուտար Հնչակ թերթը եւ մեզի կը ղրկէր: 1896 թուականի Հայկական Յարցին, Գրիգոր Սրապեանը ապաննուեցաւ եւ անկէ ետք այլեւս թերթ չստացանք:

Թոմարզայի չրջան, մեր գիւղերուն մէջ, պատճառ Մասնաճիւղեր կազմած էին, մեզի նմանօթ գործող անձերով:

Եւիճէ Մասնաճիւղ.– *Կարապետ Մըղտըսեան, Պօղոս Օհանեան, Վահան Տէր Գալուստեան:*

Սէօյիւտլիւ Մասնաճիւղ.– *Սերովբէ Գամպալեան, Կարապետ Ճէրխանոց (***):*

(*) *Յետոյ Տէր Արշար Բահանայ Տաշխան հայ գիւղի:*

(**) *Մեզի նմանօթ Աշուղ Էկեահիմ:*

(***) *Յետոյ Տէր Ասագ Բհնյ. Յովակիմեան:*

Տաշխանի Մասնաճիւղ – *Վարդուհի Երեմեան, Յովհաննէս Անտիկեան, Մանուկ Եսայեան։*

Ճիւճիւնի Մասնաճիւղ – *Բեթսաբէ Կիւլնազ Քէչիչեան։*

1896 *Թուականի Նիկիկիի եւ Կեսարիոյ Ջարդի օրերուն, կառնելու ամէն պատրաստութիւն ունէինք։ Առաւ կապար եւ Զիփ-Զիփ թիւֆէնկ մեր ձեռքով պատրաստուած։ Կը պատրաստէինք նաեւ վառօդ, այսպէս –*

Կոֆտաններու եւ կիճնոց տեղերու պատերու վրայի ճերմակ Զօրախոր հաւաքելով, ջուրի մէջ կը թաւիէինք եւ կ'եփէինք 3–4 ժամ չարունակ։ Յետոյ եփուած ջուրը, խոշոր ամանի մը մէջ թա-ւիլով ապի մասը տակը կը չէօքէր, իսկ ջուրը երեսը կ'ելլէր։ Երկ-րորդ անգամ այդ ջուրը նորէն կ'եփէինք 2–3 ժամ, եւ կրկին ամա-նի մը մէջ կը թաւիէինք, ապը տակը կը չէօքէր, ջուրը երեսին կ'ելլէր։ Այսպէս, եւթ ջուրը նորէն կ'եփէինք եւ պրծդուբթինը կը չարունակէինք մինչեւ որ ջուրը բոլորովին Ապի վերածուէր։

Այլ Ապին վրայ քիչ, քիչ ջուր աւելցնելով կ'եփէինք մինչեւ որ Մալկի վիճակ առնար։ Մէկ օրուա Մալկին հետ կը խառնէինք 100 տրամ Քիւկիւրթ եւ 150 տրամ Արտուճի կամ Որթատունկի փայտէ ածուխ։ Ատոնք երեքը մէկ խառնելով, տախտակէ պատրաս-տուած Սօխուլի (սանդ) մէջ կը ծեծէինք փայտէ ծեծիչով, 4–5 օր իրարու հետեւէ։ Որքան շատ ծեծէինք, վառօդը այնքան օրաւոր կ'ըլլար։ Ծեծելու առեն մէջտ վրան քիչ, քիչ ջուր կ'աւելցնէինք եւ երթալով կլոր, մանր հատիկներու կը վերածուէր, Խորխոր ձեւ առնելով։ Անկէ ետք կը վռէինք ճերմակ տուանի մը վրայ եւ ա-լիւրի մաղով կը մաղէինք։ Վերջը տուանին չորս անկիւններէն բռնելով կը շարժէինք եւ վառօդը պատրաստուած կ'ըլլար։

Պատրաստեցինք նաեւ ձեռքի պօմպա։ Մեր կառավարական ընկերներէն կարապետ Ղալֆա Պօյաճեանը, Պօմպա շինելու հնարքը գտաւ։ Վահրատենց Մաթոս ապակի երկաթագործի խանու-թը երթալով, թանձր Սահ տուփեր շինել եւ չորս կողմերը դայ-լեախ ըրաւ։ Տուփերուն մէջ գետեղեց մէկ–մէկ նեղկի տուփ եւ մէ-ջը լեցուց վառօդ, շուրջն ալ լեցուց պզտիկ կտորներ եւ Սաչմա, Ձեռքի կշիռներու զսպանակներուն նման, տուփերուն մէջ գետեղեց մէկ–մէկ զսպանակ եւ անոնց ծայրերը Գաբսօլին միացուց։ Մէ-մէնկէն լեռը պայինք եւ քանի մը հատ նետելով չատ յաջող անցաւ։ Այս գաղտնիքը կարապետ Ղալֆան, Ես եւ Մաթոս վարպետը մի-այն գիտէը, ընկերներուն լուր տուած չէինք։

Դ.

ԺԷՕՆ ԹՈՒՐՔԵՐՈՒ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

ԻԹԹԻՀԱՏԱԿԱՆՆԵՐ ԵՒ ՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
(1908 – 1915)

Ժէօն Թուրքերու կողմէ հռչակուած 1908 *Թուականի Յուլիս* 14*–ի սահմանադրութիւնը, որպէս թէ Սուլթանի երկրին հպատակ բոլոր տարրերուն եւ ի մասնաւորի Հայերուն կը խոստանար* հիւրրիւյէք, Ազատէք, Միւսաւաթ, ուխուվէք (*Ազատութիւն, Հաւասարութիւն, Արդարութիւն, Եղբայրութիւն*), *ինքնին խաղ մըն էր, եւ նպատակ ունէր Թրքահայերը ի սպառ ընաջնջել, եւ սահմանադրութենէն առաջ արդէն պատրաստուած էր այդ ծրագիրը և յարմար առիթին կը սպասէին անոր գործադրութեան։*

Սահմանադրութեան հռչակումին անմիջապէս յաջորդող 1909 *Թուականի Կիլիկիոյ Հայերու ջարդը, Ժէօն Թուրքերու այդ շնական ծրագիրին մասը կը կազմէր, եւ այնքան ճարպիկութեամբ գործնեցին որ, նախ կոտորածը կազմակերպեցին, յետոյ անմիջապէս կարմիր Սուլթանը պահընկէց հռչակեցին, որպէսզի իրենց գործած ոճիրը կարմիր Սուլթանին վերագրուի։*

Դարերու մէջէն պատուութիւնը կորանցող, Թուրքերու Զուլումին տակ ընկճուած, եւ դէրի դարձած Հայութիւնը, այս յանկարծական պատուութենէն դինովցած, սկսան ամէն կողմ ուրախութեան Տօնախմբութիւններ կատարել, Հանդէսներ, Մխիթիհներ սարքել եւ նաշասըն Հիւրրիւյէք, նաշասըն էմէնիյէր, նաշասըն Ջօհրապ *պոռալով դիւղէ դիւղ, թաղէ թաղ կը չրջէին։ Այս խանդավառ ցնծութեան մէջ, Ժէօն հայեր, մոռցած երկիր Կիլիկիոյ Հայութեան ջարդը, կարծես իրենք էին Թուրք երկրի տէրը եւ սահմանադրութեան հեղինակները, եւ Թուրք Սուլթանը, որ տակաւին պահուն վրայ կը գտնուէր, ենթակայ էր իրենց հրամանին։*

Կիլիկիոյ ջարդէն ետք, մինչ ոճրագործ *Ժէօն Թուրքիոյ Հայութեան դէմին նոր դաւեր ծրագրելու մասին կը խորհէին, մեր* խեղդացած *Ժէօն հայեր, պատուութենէն օգտուելով, սկսան Ազգա–*

յին Եկեղեցական, կրթական նեղքին կազմակերպել Աւանդական կեանքը խանգարել, քաց ու գոցի, հիմի ու նորի խնդիր յուզել:

Բայց ու Գոյի խնդիրը, առկնուվրայ ըլաւ Հայութիւնը եւ անոր հաստատ հաւատքը: Յուզել Պոլսոյ Պատրիարքարանէն ակրանալ Հայոց Ազգնորպարանները, քայքայելու ու պիտիլու հայութիւնը, տնզի տալու, Մեծի, վչճի եւ ապիկ գնդքելու: Բաց ու գոցով, մեր ժէօճ հայերը կ'ուզէին որ, Եկեղեցիները Ազատ բնմ ըլլայ լրենոց քայքայական գործիչներուն, խօսելու ու քարոզելու համար լրենոց գաղափարները: Այս պիրքով, Հայոց Եկեղեցին, Հայկական այս հսկայ Նաւը, պիտի կրանցնէր իր պատմական ազանդական Հմայքը, իր գործերու Պատկառանքը, եւ պիտի հաւատարկ Քրքական հաստատակ Մղկիթի մը:

Հինի ու Նորի խնդիրը, պէտք է հասկնալ պայքար Աւանդապահ Հիներու եւ ժէօճ նոր Հայերու միջեւ: Այն պատուական հիները, որոնք Սուլթաններու ընտրեալան տակ գործել է վեր անձնմխելի պահած էին Հայ Եկեղեցիները, վանքերը ու Դպրոցները, անոնց հարստութիւնները, Հայու աւանդական բարքերն ու սովորութիւնները, պէտք էր տնզի տային եւ յանձնէին Փորձառուբեներ, Գիտակցուբեներ գործի ու Հոգիով ազգատ ժէօճ Հայերուն, որպէսզի արժէքագրկէին մեր Ազգային գործերը այս հաստատութիւնները;

Ժէօճ Թուրքեր, համոզքով կը գիտէին եւ դէմ էին Ազատութենէն խեղդացած մեր ժէօճ Հայերու բռնած դիրքին, որոնք հիմէն կը խախտէին Հայուն կրօնական կազմակերպութիւնը եւ անոր Սահմանադրական օրէնքները: Կը տեսարայնէին Հայ Պատրիարքարաններու, Ազգնորպարաններու հեղինակութիւնները, որոնք հին գործերէ է վեր Առանձնաշնորհեալ էին Թուրք Սուլթաններու կողմէ եւ առանձին իշխանութիւն կը կազմէին Թուրք երկրի մէջ:

Միւս կողմէ, Թուրք Իթթիհատականներ կը նախանձէին Թուրք երկրի մէջ Հայուն բռնած բարգաւած դիրքին: Եօթը տարիներու ազատութենան այս չրջանին, Թուրք ժողովուրդը ո՛չ մէկ զարգացում, յառաջդիմութիւն ցոյց չէ տուած: Անոնք կը կարծէին թէ, Թուրքերը ազատութենան այս չրջանին պիտի չարժին եւ անտառական, կրթական, մշակութային մարդերու մէջ Հայուն հետ պիտի մրցին եւ անոնց հաւասարին, բայց հակառակը տեսան: Կիլիկիոյ Հայութենան ջարդը, աւելի սրած էր Թալանճի, Ծայր Թուրքի ախորժակը: Ասոր Իթթիհատական կառավարութիւնը, ինչը ան-

Համբ վճռից եւ որոշից երկու ճամբայ, կամ, այն է որ կարճ ժամանակի մէջ թուրքը զարդացնել Հայուն հաւասարելու համար, որ կարելի չէր, կամ Հայութիւնը ի սպառ վերցնել եւ երկիրը թուրքին յանձնել: Այսպէս կը մտածէին նաեւ Ծայր ու Գող թուրքերը, եւ այլեւս թուրք կառավարութիւն եւ թուրք ժողովուրդ թշնամի էին Հայութեան:

*Իթթիհատական կառավարութիւնը, սկսած էր պաշտօնապէս հակառակ դիրք բռնել Հայութեան դէմ, տկարացնել անոնց ներքին եկեղեցական ազդեցութիւնը: Անկէ կը կարդային, երանոյ հին Սուլթաններուն, որոնք Ազատութիւն եւ Առանձնաշնորհում տուած էին թուրք երկրի հպատակ քրիստոնեաներուն ու Հայերուն: Հիմա երանք կը ջանային վերցնել կրօնական այս իշխանութիւնը եւ տկարացնել անոնց իշխան պատրիարքներու եւ Առաջնորդներու ազդեցութիւնը: Ատոր ապացոյցը տուած էր տահմանադրութեան տարիներուն Կեսարիոյ Մխիթարեան Մուսամէրը, երբ Կեսարիոյ Առաջնորդ Խորսէ Եպս. Պէհրիկեանին կը դրէր, «Էրմէնի ճէմիաթը Մուրախխասը», *վոխանակ Հայ Ազգին, Հայ ժողովուրդ բառը կը գործածէր, ինչպէս տեսանք (աստ էջ 1882):*

1910 *թուականին, Մալիս ամսոյ մէջ էր թոմարզա վանք այցելեց Կեսարիոյ Մխիթարեան Մուսամէրը: Պէտք է լաւ ճանչնալ այս հայատեաց Ոճրագործը: Ինքն էր որ Սերաստիոյ կուսակալ ըլլալէն ետք, 1914 թուականին, սպաննել տուաւ անզուգական հայրենասէր Սահակ Վրդ. Օտապաշեանը, երբ Երզնկայի Առաջնորդ ընտրուելով իր պաշտօնատեղին կ'երթար, եւ որ միգի կը նեղկայանայ Մեծ Եղեռնի առաջին նահատակը: Ինքն էր նաեւ կազմակերպողը Սերաստիոյ նահանգին Հայոց ջարդը եւ կէմէրիկի եւ Ֆորունճուլարի ծանօթ երկու Պալթա Տէրձիները, ուր հազարաւորներ կացիններով սպաննուեցան ու ձոր նետուեցան:*

Միջակ հասակով, կրակոտ աչքերով, համակ կիրք ու առնլութիւն, կարծես ծնած էր միայն Հայ ջարդելու համար: Երկայն պեխեր, կարճ մօրուք, բուն թուրք Արիկայի մը թիփ: Կէմէրլը՝ ծունկերը քաշած, Մարակը ձեռքին, որ չարաւնակ կը շարժէր, կը մատնէր իր ներքին դժդոհութիւնը, երբ խօսակիցը Հայ մըն էր: Խօսելու առնն, իր կրակոտ ու կտրուկ բառերուն կը հետեւէր իր շարժումները, կարծես միշտ դործելու, չարիք դործելու պատրաստ: Իր խօսքերէն յայտնի էր, թէ թշնամի էր Հայուն եւ բարեկամ թուրքին:

Նախ պիւզի եկեղեցին այցելեց, յետոյ վանք եկաւ, իր հետ ուննենալով պիւզի Միւտիւրը, երեք ոստիկաններ եւ ժամու երկու թաղականները: Վանահայր վարդապետին մօտ հիւրասիրուելէ ետք, դուրս եկաւ, հետաքրքրուեցաւ նախ վարժարանի կեանքով, յայտնի էր չալ նախանձը պինք կը տանջէր եւ սրտին վրայ ծանրութիւն մըն էր: 70–80 աշակերտներ, ուսուցիչ եւ սարկաւագ պինք չըջապատեցինք եւ Ազատութիւնը խորհրդանշող, «հաշասըն, Հիւրրիւյէր, Ատալէր···» երգելով դիմաւորեցինք եւ վարժարանէն ներս մտաւ: Թուրքերէն լեզուի դասաւանդութեան մասին հարցումներ ըրաւ: Թուրքերէնի ուսուցիչ Պետրոս վարժապետ Մատաղճեան չատ յաջող ու պոհացուցիչ ներկայացուց: Կարդաւ աչքէ անցուց վարժարանի ննջասենեակները, միւրաններու եւ ուխտաւորներու սենեակները: Ներս մտաւ հսկայ Տաճարէն, նայեցաւ իր չորս կողմը, եւ ի տես Գեղարուեստական եւ ճարտարապետական հրաշալիքներուն, կանգ առաւ, անշարժ ու քարացած մնաց, կ'ուզէր արտայայտուիլ, բաներ մը խօսիլ, կ'երեւայ ինքզինքը տկար զգաց, չի կրցաւ թուրքերէն հարազատ բառեր գտնել իր տպաւորութիւնները յայտնելու համար: Դուրս ելաւ, անգամ մըն ալ նայեցաւ Տաճարի հարուստ կամոպլիկները, որոնք իրենց ճարտարապետական հիանալի ոճով ամբողջ կանգնած, պիւզի երկինքն ի վեր բարձրացած էին: Կրճտած ակնարկով մը չորս կողմը նայեցաւ եւ պլուխը չարժեց: Այցելութիւնը վերջացած էր, ծանր տպաւորութեան մը տակ, հրաժեշտ առաւ վանահայր վարդապետէն եւ բակի դուռնէն դուրս ելաւ:

Իր խումբին միացանք նաեւ վանքի միաբաններէն երեք հոգի եւ քալեցինք դէպի պիւզ թուրքերու Մզկիթը: Բակի դուռ ու չըրջապատ չունէր Մզկիթը, կարծես Աւերակի մը մէջ մտանք: Ցայտնի էր թէ, թուրք պինուորական վախճտականներու յատուկ թաքստոց մըն էր: Ջորս կողմերնիս նայեցանք, մարդ, շունչ չկայ: Թուրք մեծ այցելուն պատուելու համար ջանացինք մէկը գտնել, Հօճան կամ Մուլլա մը: Յանկարծ մութ անկիւնէ մը դուրս ելաւ Հաֆըզ Հօճան, պզտուտ ու սեւ ճիւղպէյլին մէջ պլլուած, իր հետ դուրս ելան նաեւ երեք Մուլլաներ կոյր աչքերով եւ չատ ողորմելի արտաքինով: Երբ Հօճան մեծ հիւրին ներկայացաւ, Մուամմէրը խիստ ու յանդիմանական չեչտով մը հարցումներ ուղղեց Հաֆըզ Հօճային, մինչ այդ քանի մը փէրուշան թուրքեր եւս եկան ներկայացան: Ցետոյ սկսաւ հայհոյանքով պոռալ Հօճայի երեսին եւ ը-

աաւ, – Օլաճ էբաթա hoճա, սիգէ կէլմէտեճ էվէլ էրմէնիլէրիճ ֆիլհասըճա վէ Մանասթըրըճա կէթհիմ, գիհաբէթ էթհիմ մէճքէպիրիճէ, հէր էշճի էճնուի վագիֆէսի պաշըճուտա պուլուտում: Պուրատա, պիր սա'աթ պէրկէթիճ, բիմսէյի պուլամատըգ: Սէճինի գաֆիսը էճէրիմ, օլաճ էբաթա hoճա: Կէօրիւնիւյօր սիգ պուրատ բէճնէլ խաճէ էրմիշսինիգ»: *Յետոյ պինք չըչապատող Թուրքերուն դառնալով ըսաւ*, – «Օլաճ էշէկ թիւրքլեր, հէօֆիւմաթ սիգին, վաթան սիգին, էրմէնիլէրին պու մէմլէքէթտէ պիր ավուն թօփրագլարը օլմատըդը հալտէ, օ՛, նէ՛, բիլիսա, օ՛, նէ՛, մէճթեպ մէտրէսէ, օ՛, նէ՛, թէրագգըյաթ: Օլաճ էշէ՛կ թիւրքլեր, նէ վագըթ ատամ օլաճաֆսընըգ վէ վաթանընըգա սահսող օլաճաֆսընըգ···»: *Այսպէս վըդոմուած ու. կատղած վիճակի մէջ հրաժեչտ տուաւ մեզի հայերուս, ու. մեկնեցաւ իր խումբով:*

Իթթիհատի կառավարութեան հետ, բոլոր Թուրքեր, դիւզացի թէ քաղաքացի, այլեւս փոխուած էին եւ թշնամի դարձած հայերուս:

Թոմարզայի չըչանի կէօմիչլիկի Թուրքերը, որոնք դարերով բարի դրացիներ էին Հայերուն եւ իրենց ապրուստը կապուած էր Թոմարզացիներէն, անոնք եւս սկսած էին կծու Թուրք դառնալ եւ կեավուր բառը կը գործածէին: Անոնց թշնամութեան այս ապացոյցը տեսանք մենք, երբ 1909 Ապտուլհամիտ Թուականին Լիւլէպուրկի համբուն վրայ Թուրք հրետանաւորներ երբ Թոմարզացիներու տեսէն կրակ կը բանան եւ անոնցմէ մէկը կը սպաննուի, որպէս թէ իրենց զէնքերը ուզած են փորձել (տես, աատ էջ 1955):

ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՀԱՅ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐ ԿԵՍԱՐԻՈՅ ՇՈՒՐՋ ԵՒ ԹՈՄԱՐԶԱՅԻ ՄԷՋ

Մահմանադրութեան հռչակումէն առք, կեսարիոյ եւ չըչանները սկսած էին այցելել Հնչակ. եւ Դաշնակ. պատասխանատու գործիչներ, որոնք իրենց ներկայութեամբ Հաւատաք եւ Յոյս կը ներշնչէին Հայութեան եւ կ'արժանանային ժողովուրդի խանդավառ յարգանքին:

Առաջին այցելող գործիչը եղաւ կեսարիոյ Հայութեան Ազատատրարը Ազատ Ոստանիկ, որ Լիւլէպուրկ–Ծէնէպ, Ինճէսու եւ Ճիւճիւն Հայ գիւղերը այցելելէ առք հասաւ Թոմարզա:

ՊԱՏԿԵՐ 274. **Ա. Գաս Ռատաճիկ**

Ինչպէս մեր հայրենակիցներէն Յակոբ Եղրանճեան, իր յուշերուն մէջ կը պրէ, «Տասը ձիաւորներով Թոմարզային Խէչրէկ գացինք պիմաւորելու մեր ընկեր Ազատ Ռատանիկը, ուր հիւրասիրուեցանք երեք օր տեղւոյն Հնչակ. կուսակց. ընկերներու տուները: Ազատ Ռատանիկ, Խէչրէկի, Ձէյնէպի եկեղեցիներուն մէջ բանախօսեց, ուր ներկայ կը գտնուէին հազարաւոր ժողովուրդ, ի մէջ այլոց Խէչրէկի Գայմագամը եւ ոստիկանապետը, ոստիկաններ եւ թուրք ազաներ:

Խէչրէկէն ելանք, հասանք Ինճէսու հայ գիւղ: Հիւրասիրուեցանք մեր ընկերներէն տեղւոյն Տէր Ազամ քահանայի տունը: Ազատ Ռատանիկ բանախօսեց եկեղեցիին մէջ հազարաւորներու ներկայութեան:

Ինճէսուէն ելլելով, հասանք Ճիւճիւն վրդը հայ գիւղը, հիւրասիրուեցանք տեղւոյն Տէր Իղնատիոս քահանայի եւ ազաներ էն Քեօրոլէ էֆէնտիի տունը: Մենք արդէն Խէչրէկի եւ այս գիւղերու մէջ ունէինք կուսակցութիւն Մասնաճիւղեր եւ նուիրուած անդամներ»:

Մարտ 17–ին, Ազատ Ռատանիկ մտաւ Թոմարզա իր ձիաւոր ընկերներով: Մենք ամէնքս, Թոմարզայի ժողովուրդը, Տէրակր վարդապետ, մեծով պատիւով ցնծութեամբ դիմաւորեցինք եւ պատնեցինք որպէս Նոյեան Տապանին Ազատաբեր Աղաւնին:

կ'արժէ պիտնալ, այս Կորովի երիտասարդ Հայրենասէրին և անբասիր քաղաքական գործիչին ներքին ու արտաքին Մարդը։

Նիհար ու վոխտ կազմ, Միջահասակ, սեւ Մօրուք՝ երկայն Պեհլեոով, ուսին վրայ փռուած Մազեր (*)։ Կը յիշեցնէին Աւետարանի մեծ Վարդապետի ուխտեալ Առաքեալները։ Ինչպէս ա– նոր Ցոյնած ու ժպտուն դէմքը, նմանութիւնը ունէր Հայ Եկեղեցիի մեծագոյն գրիչ Սուրբերէն երիտասարդ Նարեկացիին։

Արտաքինով գրաւիչ եւ հետաքրքրական այս Հայ Առաքեալը, իր հետ կը բերէր խօսելու, Մտածելու, Գործելու ազատութիւն։ Ազատօրէն խօսելու Սուլթանի եւ Թուրքերուն մասին, երբ քանի մը ամիսներ առաջ, անոնց անունները տալ, անոնց մասին մտածել ու խօսիլ Հայու մը համար, մահուան չափ ահաւոր էր։ Ժողո– վուրդը, քանի կը խորանար իր այս մտածումներուն մէջ, գործիչի անձը աւելի կը սրբանար եւ անոր հանդէպ ժողովուրդի Յարգանքը ու Համբոյրը կը բազմապատկուէր։

Ազատ Ոստանիկ Թոմարլայի մէջ ունեցաւ երկու հրապարա– կային բանախօսութիւններ, մին վանքի Տաճարէն ներս՝ բեմին վրայ, երկրորդը՝ վանքի ընդարձակ բակին մէջ հաղարաւոր ուն– կրնդրիններու ներկայութեան, որոնց մէջ կը գտնուէին տեղւոյն Քուրք Մխիթարը, կէօթէկի Քուրք ալանին եւ Ժանտարմաներու խումբը։

Դարերու մէջէն, Սուլթաններու բռնութեան ու սարսափին մէջ ապրող Հայ ժողովուրդի համար, Հայ Քաղաքական գործիչի մը ներկայութիւնը, կը յիշեցնէր Աւետարանի Մեծ Վարդապետը, որ անսկզբնական ժամանակներէ ի վեր կը քարոզէր Խա– պարտութեան համար եւ հաւատացեալները կը մկրտէր։

Իր բանախօսութեան նիւթն էր, Օսմ. երկրի մէջ հպատակ Հայերու ծառայութիւնը Տնտեսական ու Առեւտրական ճիւղերուն մէջ։ Ճօշատնց Հայ Ազգի պատմութիւնը, Հայերու Հայրենիքը, Հայկական վեց Նահանգները եւ կիլիկեան թագաւորութիւնը։ Ինչ որ մեզի Հայերուս համար հաճելի էր, բայց ունկնդիր Թուրքերուն դժգոհութիւն կը պատճառէր։ Բանախօսը աւելի ծանրացաւ Օսմ. Սուլթաններու ամէնէն չարտպագին, Սուլթան Համիտի մասին, որ ահաւոր դահուն վրայ կը գտնուէր եւ տէր էր կացութեան։ Պատ– մեց անոր Հայասպին քաղաքականութիւնը, որ թշնամի էր Ազա–

(*) Թուրքերուն ծաղօր էր, որպէս ՍԱՂՄՈՍ fօմիրէ։

ռուքիան: Դատապարտեց Սուլթանը, որ հայերուն համար խոստացած բարենորոգումը չգործադրեց եւ պատճառ դարձաւ Հայ Յեղափոխական կազմակերպութիւններուն: Սուլթանի հանդէպ հայ գործիչի մը կողմէ այս ձեւ արտայայտութիւնը, մոլեռանդ թուրքերուն վրայ չատ պէշ ազդեցութիւն գործեց, քանի որ Սուլթանի անձը իրենց համար Սուրբ էր եւ քանի որ կեանքերնուն թշնամի էր: Թուրքեր, բաւ առ բաւ մտիկ ըրին եւ իրենց սրտի ոխը, կեանքերնուն հանդէպ բաղմապատկելով մեկնեցան:

Վանքի բակը, գործիչի բանախօսութենէն ետք, ունկնդիրներու խանդավառ մթնոլորտին մէջ, վանքի աշակերտները եւ մենք ոտկաւաղները, Միքայէլ վարժապետի առաջնորդութեամբ երգեցինք չատ իմաստալից Յեղափոխական երգ մը, իր ոգեւորիչ եղանակով, այսպէս.

Արի՛ք որդեակ ֆաջ Հայկազունք
Դիմել արեան դաշտերուն,
Ջենքեր առած շուտով հասնինք
Օգնել Հայոց ֆաջերուն:

Պատերազմի փողեր հնչեց
Սաստ ու հպարտ լեռներէն,
Ջենքեր սուրեր շողշողացին
Ֆաջ Հայոց անտառներէն:

Ես տիպար եմ Ազգիս համար
Զոհեցի հոգիս մատաղ,
Զոհեցէք դուք հայ եղբայրներ
Կեանքերնիդ ալ ինձ նման:

Ո՛չ եղբայրներ, էլ չի խաբուինք
Օտարներէն չկայ յոյս,
Պիտի կռուինք, պիտի զոհուինք
Մինչեւ ծագի արշալոյս:

Ա Զ Ա Տ Ո Ս Տ Ա Ն Ի Կ
ԿԵՍԱՐԻՈՑ ԵՒ ՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ՋԱՐԴԷ ԿԱԶԱՏԷ

1909 Թուականի Յուլիս ամսոյ մէջ Կիլիկիոյ հայերու ջարդի հրամանը Իթթիհատական կառավարութեան կողմէ կը ղրկուի նա-

եւ կեսարիոյ եւ չրջանի հայութեան համար: Այդ օրերուն Ագաթ Ոստանիկ Թոմարըզայէն դառնալով կեսարիա այցելութեան գացած էր: Կեսարիոյ Միքիէսարըճ ճէմալ փաշան, Ջարդի համար պրկըւած եւ կրկնուած հրամաններըը պատնէշ կը պահէ եւ չի գործադրեր: Հապարատար խուրձ խուժանը, կեսարիոյ փոզոյնեարուն մէջ գինուած, կ'ուզէն յարձակիլ Հայոց թաղերուն վրայ: Թուրք ազանները եւ ճէմալ փաշան կ'արգիլեն խուժանը, առարկելով Հայերուս գինուած ըլլալը, բայց անօգուտ, խուժանը կ'ուզէ յարձակիլ:

Զատիկի գիմացի նոր կիրակին, կէսօրէ ետք, ժամը 4–ին, Զինուորական գոմանատան ճէրիճ փաչային տղան, խումբ մը գինուորներով կուգայ Հնչակեաններու քլիւպը, որ կը գտնուի Պաղչէ Պաչը թաղը Բիթապճեաններու չէնքին մէջ, եւ կ'ուզէն Ագաթ Ոստանիկը իրենց յանձնուի, առարկելով որ փաչան կ'ուզէ գինք տեսնել: Լուրը Ագաթ Ոստանիկին կը հասնի, ան փոզոյի վրայի պատրչամը կ'երթայ եւ կը յայտարարէ գինուորներուն, – «Պէն պիր սաա՛թ էվէլ փաշաներն հաւրնաա իտիմ, էկէր պէնի կէօրմէէ իսթէրսէ, ասկէր կէօնտէրմէյէ լիզիւմիւ եօգտուր, պէն կէլիրիմ»: Երբ գինուորներ տակաւին անդրդուելի կը մնան իրենց նպատակին վրայ, Ագաթ Ոստանիկ, պատշգամէն բարձր ձայնով կը պոռայ, – «էրմէնիլէր, պիր թարաֆա այրրըլըն», եւ ձեռքը դրպանը տանելով կրկին կը պոռայ, – «Ղայսէրիյի տախի, Ատանա կիպի դանա վէրէէճէնիզ»: Հապճեպ խօսքը կը վերջացնէ, գինուորներ եւ խուժան, դիրար կոխկռտելով փախուստ կուտան: Քիչ ետք, Սուլթան Համիտի պահրնկեցութիւնը կը հաչակէ Իթթիհատ կուսակցութեան կողմէ, երբ Ջարդը կազմակերպելու իրենց հրամանը չէր գործադրուած:

Այսպէս, Միքիէսարըճ ճէմալ փաչայի բարեացակամութիւնը եւ Ագաթ Ոստանիկի առնական կեցուածքը, կեսարիոյ եւ չրջանի Հայութիւնը ապահով էր ատոյգ Ջարդերէ:

ՍԱՊԱՀ ԳԻՒԼԵԱՆ ԹՈՄԱՐԶԱՅԻ ՄԷՋ

Ագաթ Ոստանիկէն ետք, կեսարիոյ չրջանները եւ Թոմարզա այցելած երկրորդ Յեղափոխ. գործիչը եղաւ Սապահ Գիւլեան, երբ արդէն Կիլիկիոյ Հայոց Ջարդը տեղի ունեցած եւ կսմթիր Սուլթանը պահրնկէց եղած էր մեայն քանի մը ամիսներ առաջ:

Ագաթ Ոստանիկ եւ Սապահ Գիւլեան, երկուքն ալ Հնչակեան

կուսակցութեան պատասխանատու գործիչներէն էին եւ իւրաքանչիւրը ունէր իր ուրոյն արժանիքը, իրենց փորձառութեամբ, հեռատեսութեամբ եւ իրենց հոգիական արժէքներով: Առաջինը, իր պարզութեան մէջ համակ նուիրում մըն էր իրեւ Հայրենասէր Հայ, նախքան կուսակցականի իր հանդամանքով: Երկրորդը, Սապահ Գիւլպենկեանը, աւելի Դիւանագէտ, հեռատես, գործող ու խոսող մարդ էր: Բանի որ իր այցելութիւնը կնաւարիոյ չրջաններուն հանդիպած էր կիլիկիոյ Հայոց Ջարդին անմիջապէս ետք, այ նս հաւատաց ու վստահութիւն չունէր Իթթիհատ կառավարութեան եւ անոնց ահմանապրութեան հանդէպ, եւ իր խօսակցութեան մէջ, յաճախ կը զգուշացնէր Հայերը որ չի խարուին Թուրքի անուշ խօսքերէն եւ կեղծ քաղաքականութիւններէն, պինուին միշտ, եւ պատրաստ պոնուին աւելի վէշ օրերու համար:

Սապահ Գիւլպեան բանախօսեց վանքի ընդարձակ բակին մէջ հաղարաւորներու ներկայութեան, ուր կը գտնուէին նաեւ անդրի Թուրք Մխիթարը, Ժանտարմաներ եւ Թուրք պաշտօնեաներ Կեսարիոյ Թուրքերէն: (*) Բանախօսութեան առեն, Հայ գործիչը գործածեց չատ ծանր բառեր, արտայայտուելու կիլիկիոյ Ջարդը կազմակերպող Իթթիհատ կառավարութեան հասցէին, եւ իր կանոյն ձայնով պոռաց, – «··· Էօլտիւ Սուլթան Համիտ, Էօլտիւ դաթիլ սուլթան···»: Գործիչի այս ձեւ արտայայտութիւնը չատ ծանր ազդեց մանաւանդ Թուրքերուն վրայ: Անոնք, հետեւելով բանախօսին եւ Հայութեան քաղաքական տեսակէտը եւ անոնց ողորմելի մտայնութիւնը, վրէժի ոգիով լեցուած դուրս եկան, անշուշտ յարմար առիթին փոխարինելու համար: Ինչպէս որ չուշացաւ եկաւ 1915 Եղեռնի Թուականը:

1908–1914 *ահմանադրութեան տարիներուն, յաջորդաբար այցելեցին կեսարիա եւ չրջանները եւ Թոմարզա Հայ Յեղափոխականն գործիչներ: Այդ Թուականներուն, ամէն տարի, գարնան, չորս ամիսներուն, Թոմարզա իր ծննդավայրը այցելութեան կուգար, Դաշնակցութեան Մտաւորական գործիչներէն եւ քաղաքական կմ–*

(*) Պատմագրիս հեղինակը, երբ բեմ հրաւիրեց Սապահ Գիւլպենկը բանախօսելու համար, մեր բաղաքական գործիչները նմանցուց Աւետարանի Մեծ վարդապետին, եւ շեշտեց թէ, մարդկային պատմութեան մէջ առաջին յեղափոխական գործիչը, ինքը, Աւետարանի Մեծ վարդապետն է. երբ կը բարոզէր աշխարհի խաղաղութեան, եւ մարդոց միջեւ հաւասարութեան գաղափարով:

քերէն մեծապոյնը Մարգպետ (Ղազարոս Ղազարոսեան), որ պաշտօն ունէր կեսարիոյ եւ չրջանի քաղաքներուն, Հայ վարժարաններուս կրթական գործով զբաղելու եւ Տեսչական, Ուսուցչական խընդիրները կարգադրելու։

1910 թուականին էր, թոմարզա այցելեց նաեւ Հայ Ցեղասիոս. Դաշնակցութեան կեսարիոյ չրջանի անբասիր եւ բեղմնաւոր գործիչներէն Գէորգ Վիշապեան, որ Մարզպետի հետ վանք կը մնար, եւ Սարկաւագներուս հետ յաճախ չխման մէջ էին։

Այդ տարին էր նաեւ թոմարզա վանք այցելութեան եկաւ, Իվէրկի չրջանի Հնչակ. կուսակցութեան ծանօթ գործիչներէն եւ Իվէրկի վարժարաններու Տնօրէն Սարգիս Տօնիկեանը։ Գէորգ Վիշապեան եւ Սարգիս Տօնիկեան, երկու կուսակցական գործիչներ, յաճախ տաք վիճաբանութեան կը մտնէին Տեսուչ վարդապետի ականակին մէջ, Հայկական գաւառն եւ ժէօն Թուրքերու հետ իրենց յարաբերութեանց մասին, եւ մենք Սարկաւագներս հետաքրքրութեամբ մտիկ կ'ընէինք։ Գէորգ Վիշապեան, արդէն ջղային եւ նրշմարտախօս մարդ, յաճախ կրակ կտրած կը պոռար Սարգիս Տօնիկեանին երեսին, որը, իր պաշտպանութեան մէջ չատ վախկոտ ու տկար կ'երեւար։

Զարմանալի բան, անցան տարիները, եկաւ 1914 Եղեռնի թուականը։ Գէորգ Վիշապեան, երկիցս Խաչուեցաւ, Խոշտանգուեցաւ, կրկին Մեծուեցաւ, Դիահնոցաւ եւ կախաղան հանուեցաւ։ Սարգիս Տօնիկեան, առաջին օրէն իսկ, որպէս մատնիչ յանձնուեցաւ, Զարդարար եւ մեծ Ոճրագործ Իվէրկի Գայմագամ Զէքիին։ Պատճառ դարձաւ հարիւրաւոր հայերու Սպանութեան, Խոշտանգումին եւ կախաղան հանուելուն։

ՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ
ԿԵՍԱՐԻՈՑ ՇՐՋԱՆԻՆ ԵՒ ԹՈՄԱՐԶԱՑԻ ՄԷՋ

Կեսարիոյ չրջանին եւ Թոմարզայի մէջ գաղտնի գործող Հնչակեան եւ Դաշնակցական կուսակցութիւններու Մասնաճիւղերը, որոնք հիմնուած էին Ժնիւայրի եւ Զէլլօներու օրով, 1918 սահմանադրութեան Թուականէն ետք, սկսան աղատ գործել եւ զարդանալ, մինչ իրենց կեդրոն ունենալով Կեսարիան։

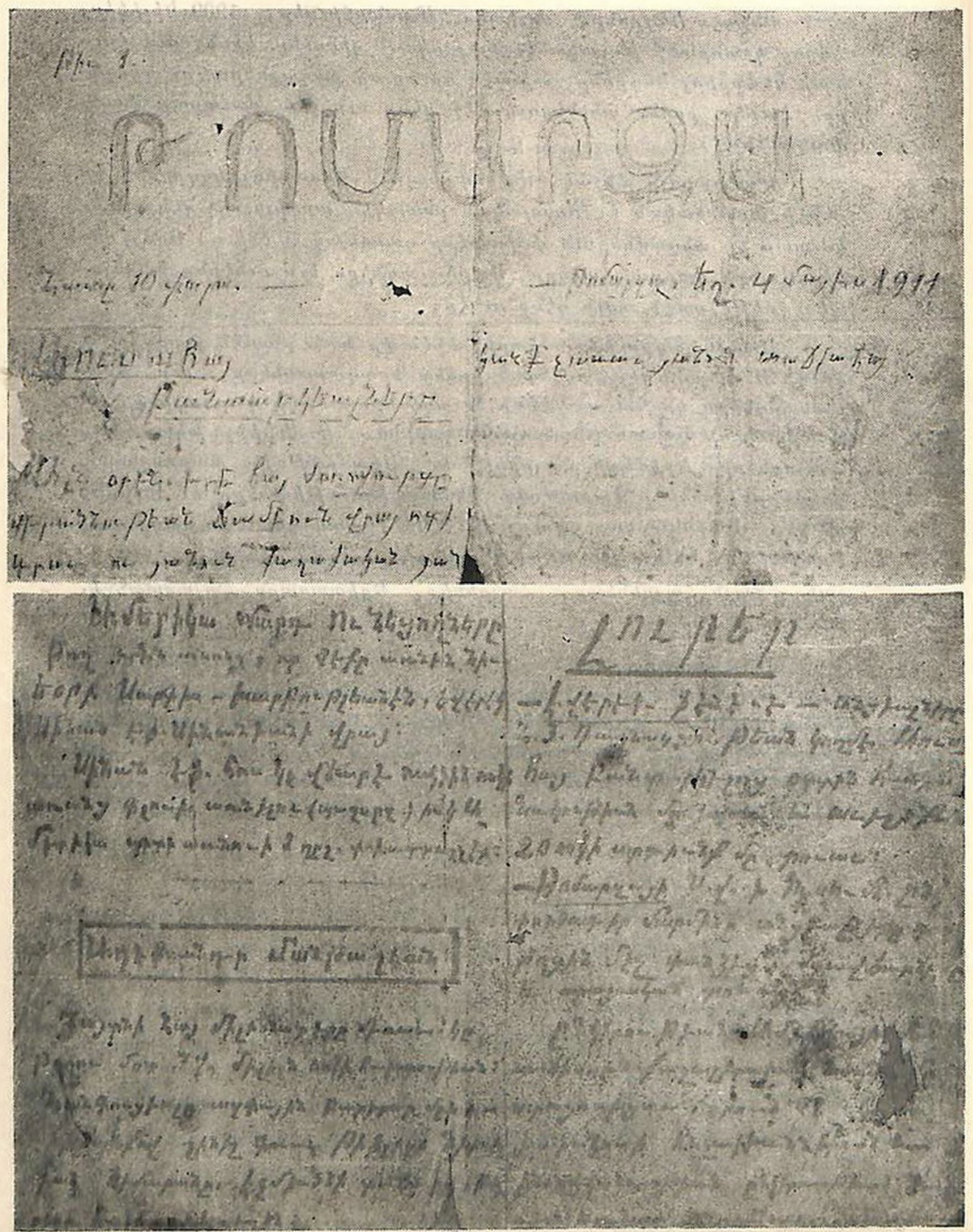
Ինչպէս կեդրոնը, նոյնպէս Մասնաճիւղեր, 1909 Կիլիկիոյ Հայոց կոտորածի թուականէն ետք սկսան ղինուիլ, որոնց ուժ կուտար կեսարիոյ կեդրոնը, այնպէս որ բոլոր քաղաքներու ու գիւղերու Հայեր, իրենց տուներուն մէջ ղէնք ունեցան բաւարար վամփուշտներով:

Թոմարզայի Հնչակ. Մասնաճիւղը, կեսարիոյ կեդրոնին կը լսէր Ֆրանսական եւ Իտալական բանակի արդիլուած ղէնքեր եւ կուտար իր անդամներուն փոխարէնը դանձելով 5 (հինգ) Օսմ. ոսկի: Վանքի վարդապետները, Սարկաւագներս եւս ունէինք եւ այսպէս գրեթէ ամէն տուն ղէնք ունէր:

Սահմանադրութեան բարիքներէն էր նաեւ, ամէն քաղաքի եւ գիւղի Մասնաճիւղը, ունեցան իրենց Գրադարանները, ուր երիտասարդներս կը հաւաքուէինք եւ ոգեւորուած կը կարդայինք, Ա. Ահարոնեանի Ազատութեան ձանապարհին: Ռաֆֆիի խենդացնող Հատորները: Խրիմեան Հայրիկի եւ Սիամանթոյի ամբողջական գործերը: Դանիէլ Վարուժանի Բանաստեղծութիւնները եւ կարմիր Լուրեր Բարեկամէս գրուածքը: Կը ստանային կուսակցական Օրաթերթեր, Ամսաթերթեր, Ազատամարտ, Ճակատամարտ, Դրօշակ, Ձայն Հայրենեաց, Հայրենիք, Երիտասարդ Հայաստան եւ նման ուրիշներ:

1910 Թուականին, Հայ Ցեղասիրական Դաշնակցութեան կողմէ, կեսարիոյ եւ չրջաններուն մէջ սկսան հրատարակուիլ որպէս կուսակցութեան օրկան, Հայեկ, Եփոր եւ Նոր Սերունդ խմորատիպ օրաթերթեր: 1911 Թուականին, Թոմարզա վանքին մէջ սկսաւ հրատարակուիլ Թոմարզա անուն խմորատիպ շաբաթաթերթը, գլխաւորութեամբ Մարզպետի եւ Պատմագրքիս հեղինակին:

Այդ Թուականներուն, մեր երիտասարդներուս Ոգեւորութեան հոլին կը կազմէին նաեւ Հայ Ֆէտայիներուն նուիրուած խանդավառ երգերը, եւ քաջութիւն ու վրէժխնդրութիւն ներշնչող անոնց կեանքի պատմութիւնը, որոնք մեզի համար նոր դարու Շարականներ ու եկեղեցիի Մեղեդիներ էին, եւ Ֆէտայիներուն անձը մեր պաշտամունքին առարկայ նոր Սուրբեր էին, որոնցմէ առաջին կարգի վրայ կը' դնուէր Իրթեւ Արծիւ Հայ լեռները սաւառնող Անդրանիկ Փաշան իր հրաշապատում պրուակներով ու խանդավառող երգերով:

ՅՈՒՍԱԲԵՐԴ. խմորաթխիլ ստաթաթերթի առաջին էջը:

ՊԱՏԿԵՐ 225.— Հայրենիքի ջէր ու պաշտպան ԱՆԴՐԱՆԻԿ:

Իրրեւ արծիւ սաւառնում ես լեռ ու ժայռ,
Թևթ-ացնում ես երկինք գետին տենչավառ:
Սուրբ անունդ պիտի յիշուի դարէ դար,
Հայոց լեռներ ձեզ ապաստան Անդրանիկ:

Հայոց կոյսեր, դափնեայ պսակ թող հիւսեն,
Քնքուշ ձեռով ձո ճակատդ պսակեն:
Գոհարներով անվախ կուրծդ զարդարեն,
Կեցցես յաւէտ դու անսասան Անդրանիկ:

Հայաստանի սոխակները ձեզ համար,
Թող դայլայլեն գիշեր ցորեկ անդադար:
Անյաղթ մնաս, դու բաջ կոուի սիրահար,
Հայրենիքի տէր ու պաշտպան Անդրանիկ:

ՊԱՏԿԵՐ 226.– Պեռօ

● *Հիացումով կը յիշէինք նաեւ Վարդգէս լեռներուն վրայ քաջարար կռուող եւ Դարահիսար լերան վրայ հերոսաբար ինկող Պեռօյի եւ Մարտիկի խումբը եւ կ'ներչէինք անոնց յիշատակին նուիրուած այս ողբերգը:*

Գարահիսար լերան կուրծքին՝
Նա էլ ինկաւ վիրաւոր,
Կուրծքը պատռած սիրտը խոցուած՝
Ձար թշնամու գնդակից:

Ժայռուտ լերանց լերկ կատարից
Վար սլացիր սեւ Արծիւ,
Թեւերդ բաց, լայն թեւերդ
Ու ջիվանին հով արա:

ՊԱՏԿԵՐ 227. – Սիրոք Փաշա

● *Մեր Յարպանքին Առանցքը կը կազմէին Տարօնի աշխարհի Ֆէտայի Սերոբ Փաշան իր Հէքիմթային դրուագներով ու խիզախ արտաքինով, եւ կ'երկէինք Իր եւ Ընկերներուն յիշատակին նուիրուած խրախուսիչ այս կոչերը, որ երիտասարդ սրտերը թունդ կը հանէր եւ կարծես կը մղէր դէպի Սասուն կռուի դաշտ:*

Ո՛վ որ քաջ է, ինչ կը սպասէ,
Արդէն ժամանակն է թող գայ
Մահ պատերազմ տեղը հոս է,
Ո՛վ որ անվախ քաջ է թող գայ:

Կամ կռուինք, պայպուինք վերջանամ՝.
Կամ զենիով փրկութիւն ստանամ՝,
Կռուելով փրկենք՝ Հայաստան,
Այս յոյս ունեցողը քող գայ:

Երկաթէ մարդ՝ բարէ հոգի
Վրէժխնդիր լինի թուրքին,
Անվախ բարի տակ չոհողը
Անսխալ խփողը քող գայ:

Այս հինգ դար է մեզ կը սպանեն
Բռնի կրօնքիս կը հանեն,
Մեր կին, աղջիկնիս կը տանին
Նամուս ունեցողը քող գայ:

● *Մեր արտերուն չատ մօտիկ էր Բասենի եւ Խանասորայ պաշտերուն եւ Գոմաձորի կռիւներուն հերոս Խանը իր խումբով եւ իրենց երգով:*

Լուսին չկայ՝ մութ գիշեր էր
Մի խումբ կ'երթար արագ արագ,
Տեսանք որ բաջ Խանի խումբն էր
Զինուած էին մոսիններով:

● *Կ'երգէինք նաեւ մեզի ոգեւորող այս երգը.*

Դարձեալ փայլեց Սասնոյ գլխին
Ազատութեան դրօշակ,
Կեցցէ հայրենիք գոչելով
Բարձրացուում էին աղաղակ:

Գուրգէն, Վահան, Հրայր, Դժոխք
Բաջ Անդրանիկը դեկավար,
Տալուորիկի լեռներուն մէջ
Թոչուում էին անդադար:

Կը յիշեցնէր եւ կը փառաբանէր 1904 թուականին Սասունի ապստամբութիւնը, ուր կը ներկայանան Յեղափոխութեան զաւակները, Հրայրը, Դժոխքը, դեկավար Անդրանիկը, Գէորգ Զաւուշը իրենց Ձէտայի ընկերներով:

Վրէժխնդրական ոգիով կ'երդէինք սպասուր հայ մօր օրօրը իր զաւկին, որով վրէժի պատգամը կ'արթնցնէ իր զաւկի սրտին մէջ, որպէս հայրը ինկած է Թուրքի դնդակով:

Դա՛ այն մարդուն շապիկն է պալաջան,
Որ երբեմն, հայդ կոչում էր օրօր, օրօր պալաջան:

Դէ՛հ մնծացիր, շուտ պօյ հասիր պալաջան,
Թուրքէն վրէժ առնիլ ուսիր. օրօր, օրօր պալաջան:

Առաւօտեան ժամը հինգին պալաջան,
Պատերազմում հայդդ սպանուեց, օրօր, օրօր պալաջան:

Դէպի Կովկաս եւ Ազատութիւն հրաւէր կարդացող հեռաւոր երգը, խանդավառութեամբ կ'երգէինք:

Հերիք որդեակ այսման տարուան տառապանք
Հերիք անգութ, դաժան թուրքի ձեռքին տակ.
Գանի այսպէս գլուխ տուինք գայլերից.
Այնման ծանր բեռներ դրաւ մեր վզից:

Տալուորիկի զաւակ եմ հայ
Գաղթցուց պէս չեմ թուլամորթ,
Սարի զաւակ հարի որդի,
Հին հայ հայոց իմ մնացորդ:

Կ'երգէինք ու կը յիշէինք Սասնոյ եւ Մուշի կռիւները (1891–1894), ուր կը ներկայանան յեղափոխականներ Մկրտիչ Տամատեան իր այս երգով: Հրայրը իր Մարտական խումբով: Մուրատ Պօյաճեան, Գէորգ Զաւուշ, Համխուխ Ալէյի (բանակին) դէմ: Կը տեսնենք նաեւ կռուողներուն մէջ Մօսէի տան հարս Շահէն, որ Թուրքի ձեռքը չիյնալու համար ինքզինքը Ախուրի ժայռէն վար կը նետէ:

Մենիք պէտք է կռուինիք, եւ ո՛չ լաց լինենիք,
Ազգի կորուստը, գէնիքով ետ խլենիք,
Այսման դար լացինիք, ո՞վ է լսողը,
Մեզ ի՞նչ շահ բերեց արցունքի ծովը:

Այլեւս չի լանիք, եւ ո՛չ լաց լինենիք,
Կրակուած սրտով, մեր գործը վարենիք,

Անվեհեր ֆաջին, ա՛յս է պատկանում,
Միշտ ազատ մեռնիլ, կռուի լայն դաշտում:

Անէ՛ծք այն հօրը, որ չի մղում իւր որդւոյն,
Որ Ազգի սիրոյն նա քաւիէ արիւն,
Ամո՛ք այն հայուն, եւ քիւր նախատինք,
Որ Ազգի սիրոյն, չի գործում բարիք:

Հայրենիքի վերութիւնը ու սուգը տեսնող Հայ Ֆէտայիներու այս երգը, իբրեւ պատգամ կուտային մնզի նուիրուիլ հայրենիքին, կռուիլ թշնամիին դէմ եւ ո՛չ լաց լինել:

● *Հպարտ ոգիով կ'երգէինք կռուի ճակտին ինկած քաջ Զէյթունցի երիտասարդին այս խօսք երգը, զոր կ'ուղղէ իր մօր, երբ անիկա դիակներու մէջ կը փնտռէ իր ինկած զաւկի մարմինը:*

Դու զո՞վ խնդրես, մայր իմ անուշ
Ե՛կ, մի՛ դողար, մօտեցիր հոս,
Անլաց աչօք դիտէ զորդիդ
Որ իւր վերքերն արիւնահոս,
Չիս հանգչեցուր ի հող ու տուն
Ուրախ լուրեր, տար ի Զէյթուն:

Նորեկ որդւոյս կեանցն արեւ
Ձեզի համար, փայլի հայեր,
Այսպէս յայնժամ դուն կ'երգէիր
Օրօրոցիս նստած մօտիկ,
Անոնց համար շիջաւ ու տուն
Ուրախ լուրեր, տար ի Զէյթուն:

Կարմիր կայլակ ցայտէ վերէն
Սակայն մայր իմ նայէ չորս դիս,
Արիւնոուշտ թուրքերը տես,
Հազարներով փռուած գետին,
Կերաւ զանոնք, սուր մեր ու դուն
Ուրախ լուրեր, տար ի Զէյթուն:

● *Ներշնչուած ոգիով կ'երգէինք նաեւ Ջան Ֆէտայիներու այս երգը, կարծես մեզ կը հրապուրէին իրենց նմանելու եւ հետեւելու:*

ՊԱՏԿԵՐ 228. – Պետրոս Սերէմճեան

Վէրբերով լի ջան փէտայ եմ
Թափառական տուն չունիմ,
Եարիս փոխան վէնֆս եմ գրկել
Մի տեղ հանգիստ տուն չունիմ:

Ես կոչուեցայ ջան փէտայի
Սկզբունֆս սուրբ մնայ,
Թող իմ արեան կաթիլներով
Հայ գինուորը զօրանայ:

Արիւնոտ երկրի սուգն ու շիւան
Ինձ դուրս կանչեց, փակ կեանքից,
Տանջուած հայրենիքի սէրը
Զի վախեցուց վտանգից:

Կախաղանէս երբ որ գամին
Ինձ տար բերեն ճօճալէն,
Ցիշէք Պետրոս Սերէմճեանը
Թուրքի վրէժ գոռալէն: (*)

(*) Երգը հեղինակած է Սերէմճեանի ընկեր ՄԱՐԶՊԵՏ (Ղազարոս Ղազարոսեան):

ՄԱՍՆ ԺԱ.

ԵՂԵՌՆԱՊԱՏՈՒՄ

Ա.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԷՊՔԵՐ

ԱՐՓԷՈՍԻ ՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒՆ ԵՒ ԹՈՄԱՐԶԱՅԻ ՄԷՋ

1908 *Թուականի Սահմանադրութենէն առաջ եւ ետք, Թուրք երկրի մէջ տեղի ունեցած քաղաքական դէպքերը, և նպատակ Թուրքիոյ կ'ընթանային եւ Թուրք կառավարութեան կողմէ, Հայերը բնաջնջելու ծրագիրի գործադրութեան համար յարմար առիթներ կը ստեղծէին։*

Իթթիհատական կառավարութեան այս ճգրտին որոշումը, Գերմանի կառավարութեան Թուրք երկրի մէջ հետապնդած քաղաքական եւ տնտեսական հաշիւներուն համապատասխան էր։ Գերմանիան, 90-ական Թուականներէն սկսեալ, Սուլթան Համիտի միջոցաւ ձեռք ձգած էր Պաղտատի երկաթուղիի կառուցման մենաշնորհը, ու իր այս նպատակին համար, չատոնց որոշած էր տեղահան ընել Հայերը եւ բնակեցնել երկաթուղիի գծին ուղղութեամբ, եւ Հայ Առեղծագործ ժողովուրդի միջոցաւ չէնցնել այդ անապատները։ 1915 Թուականի պատերազմին առիթը ներկայացած էր Գերմանիոյ համար եւ կրնար Թուրքը, իր կամքին ենթարկել եւ իր ծրագիրը գործադրութեան դնել։

1914 Թուականի Օգոստոս 6–ին Գերմանիոյ եւ Թուրքիոյ միջեւ կնքուած դաշնադիրի 5–րդ յօդուածը կ'ըսէ.– Օսմանեան կայսրութեան Արեւելեան սահմանները պէտք է սրբագրուին այնպիսի ձեւով մը, որ առանց արգելքի, անմիջական շփում պէտք է հաստատուի Թուրքիոյ եւ Ռուսիոյ մահմետականներու միջեւ: Եւ այս պարապային առաջին գիտը պէտք էր Հայերը ըլլային:

1915 Թուականի, պատերազմի նախօրեակին, Գերման դիւանագիտականութիւնը արդէն դրաւած էր Թուրքիոյ ամէն կողմերը եւ առանց Գերմանիոյ հրամանին Թուրքերը չէին կրնար ազատ գործել: Վուիլհէմ կայսրը, արդէն այս ուղղութեամբ Իթթիհատի կառավարութեան գնկալմունքը չահած էր, եւ 1914 Թուականին աշնան, կայսրը Արծիւի Պատուանշան տուած էր Ճմեմալ փաշային, իսկ Էնվէր փաշան ալ Պերլին հրաւիրած էր:

Պատերազմի սկիզբներուն Գերման դիւանագիտականութիւնը այն աստիճան թափանցած էր Թուրքիոյ մէջ, որ Պոլիս եւ երկրին ամէն կողմերը գերիշխան դերը դրաւած էին ու սանձարձակ կը գործէին, այնպէս որ Պոլսոյ մէջ, Գերման պիւրոներն օր ցորեկով կը բռնադատէին երդուհիները եւ անոնց ազատ ու գոց երեսները բանալով կը համբուրէին եւ անպատիժ կը մնային:

Պալքանեան պատերազմները, մինչեւ 1912 Թուական, չորս տարիներ ի զուր սպասեցին, եւ 1908 Թուականի Թուրք Սահմանադրութիւնը բարիք մը չէ ընծայ, ուստի համաձայնելով ու պինակցելով յարձակեցան Օսմ. կայսրութեան Եւրոպական նահանգներուն վրայ, դրաւեցին Սելանիկը եւ Լուլեբուրկաս: Մեր Հայ քաղաքական կուսակցութիւնները եւս, ընդօրինակելով եւ հետեւելով Պալքաններու օրինակին, բոլոր բարձրացուցին եւ որոշեցին ազատել Հայկական չորս նահանգները եւ բարենորոգում պահանջեցին: Եւրոպական պետութիւնները, չորս նահանգներու հարցը սեղանին վրայ դրին եւ Իթթիհատի կառավարութիւնը ակամայ ընդունեց բարենորոգութեան ծրագիրը Եւրոպական հակակշիռին տակ: Թուրք կառավարութիւնը Ռումելին կրճատելէ ետք, Հայկական այս հարցը չէր կրնար մարսել, ուստի որոշեցին յարմար առնին ի սպառ վճարելու Հայերը եւ ազատել Հայկական հարցէն: Հաղիւ թէ, օտար պետութիւններու կողմէ քննիչ մարմին կազմուեցաւ Հայաստան դրկելու համար, 1914 Թուականի պատերազմը մէջտեղ եկաւ:

Պալքանեան պատերազմի յաջող ընթացքը, Ռուկարիոյ քաջալերի յորդորանքը, Թուրքերու պարտութիւնը, Անդրանիկ փաշայի

Պուլկարիոյ մէջ իր Հայ գունդերով յառաջխաղացումը, որոնք կը մօտենային Վոսփորի ափերուն, Հայերը չափազանց կը խանդավառէին եւ կը տանէին մօտալուտ ու երջանիկ վաղորդայնի մը արշալոյսին: Ամերիկահայ եւ Թրքահայ օրաթերթերը, արձագանգը կ'ըլլային Ռուսահայ թերթերէն արտատպուած յուսատու ու վճռական լուրերուն, որոնք ուղղակի ծագում կ'առնէին Ցարական կառավարութեան աղբիւրներէն, լուրեր, որոնք կը խենդացնէին հայրենասէր, բայց անհեռատես ու քաղաքական կեանքի մէջ խակ Թրքահայերս:

Լաւ կը յիշեմ, 1914 Թուականի աշնան ամիսներուն էր, կեսարիոյ Ս. Կ. վանքի բարձրադոյն կարգի աշակերտներս, հաճոյքով ու անյապաքար կը կարդայինք այդ օրերու Ռուսահայ թերթերու լուրերը, որոնք ամբողջ Հայութիւնը ոգեւորած էին, այսպէս, – «Հայեր, բրեահայեր, ձեր նակատագիրը վճռուած է, այլեւս պիտի ունենաք ձեր անկախ հայրենիքը: Դուք կ'ապրիք շատ պատմական ու երջանիկ օրերու նախօրեակին: Վաղը միւս օր արդէն դուք ինքզինքնիդ ազատագրուած պիտի գտնէք թուրքի նիշող ու կեղեքող տիրապետութենէն: Հաւաքուեցէք աշխարհի չորս ծագերէն հայրենի սահմաններուն վրայ եւ ձեր նակատագիրը ձեր բազուկով խնդ կերտեցէք···»:

Ռուսահայաստանի Հայ թերթերու այս ոգեւորիչ ու յուսատու լուրերու կարդին էր նաեւ օրուայ էջմիածնի Ամենայն Հայոց Գէորգ Դ. Հայրապետի կոնդակը, ուղղուած արտասահմանի հայերուն.– «··· ժամանակը հասած է, հայրենիքի ազատութեան համար համախմբուեցէք ռուս ժողովուրդի եւ հայ կամաւորական շարժման շուրջ, բալելու մեր թշնամիին դէմ···»: Լուրեր կը հասնէին նաեւ Ամերիկահայ կամաւորական շարժման եւ սահմանադրական հաւաքուած Հայկական կամաւորական բանակին մասին եւ կը չարունակէր, – «··· Հայ կամաւորներու կողմէ գրաւուած թրքական հողամասերը իրենց հայրենիքը պիտի ըլլայ···»: Հեռաւոր սահմաններէն եւ Հայ երկիրէն հասած այս թերթերը միշտ նոյն յանկերգը, նոյն հաւատքը կը ներչնչէին մեզի, եւ մոռցնել կուտային մեր շուրջ տեղծուած հայաջինջ դաւադրութիւնը: Արտասահմանի Հայ թերթեր, իրենց այս հակաթուրք յայտարարութիւններով, երբեք չէին մտածեր Թուրքիոյ մէջ ապրող երկուքուկէս միլիոն հայերու կեանքի ապահովութեան մասին:

Իթթիհատի ղեկավարները, ուշադրութեամբ եւ քայլ առ

քայլ կը հետեւէին Հայութեան այս չարժումներուն, բայց անիկա մտամբ մը հիմը դրած եւ յաջողութեան մէջ մտած էր հայերը ջարդելու իր ծրագիրին, երբ մէկ տարի առաջ Զէյթունը տեղահան ըրած, Քաջերու լոյնը քանդած էր, եւ հալածական կը թողնէր, Օ–լուխ, Զօճուխ, Տէմիր պէս Հարաններ ու Ալչիկներ Գոնիայի այրող պաշտօնեան մէջ անպատասխան, անօթի ծարաւ կը հեծէին ու պա–տին կը տապալուէին, որոնք պարսիկ ի վեր իրենց ապատ լեռներուն մէջ Սուլթանները դիտկնցուցած եւ քուրդի տարտարը կտրած էին:

Մէկ տարի առաջ, քուրդ երկրի ամէն կողմերը, քաղաքնե–րէն մինչեւ յետին փոքր գիւղերու Մըխթարներուն յանձնուելու անգործան տասիկաններու կողմէ զգուշած ու կնճռուած խորհրդաւոր պահատան մը: Պահատանը իր անկիւնին վրայ կը կրէր թնդանօթի մը նկարը, եւ խոսիւ պատուէր տրուելու. Մըխթարներուն տասի–կաններու կողմէ, մէկ պահատանը անձնանմխելի պիտի մնայ եւ պի–տի բացուի ժանտարմաններու կողմէ իր ժամանակին՝ երբ կառա–վարութիւնէն հրաման գար:

1914 Յուլիսին աշնան ամիսներուն էր, գոց ու կնճռուած պահատանները բացուելու հրամանը գար: Գազանի պահուած նա–մակը իր անկիւնին վրայ կը կրէր նոյնպէս թնդանօթի մը նկարը եւ կը պարունակէր հետեւեալ քանի մը տողերը, – «վէբաւուաշ–լար, վէբաւ իչուն ներ էշ հարպէ հազըրլաւսրն, իմամ Ասասը իլէ, չիֆթնի մէսէնի իլէ···»: Սինճիր պէրլիկը յայտարարուած էր: Քուրք երկրի մէջ կը սերէր իրարանցում: Քուրդերը, նոր կեանքի մը պիտաւորելու եւ վարուան մնծ յաղթանակի մը տիրանալու յոյ–սով խանգամատութեան մէջ էին: Խրախճանքի, հարսանիքի, եր–ջանկութեան օրեր կ'ապրէին, Տէյա, Վայրագ ու Թալանճի քուրք ժողովուրդը: Իմիմիտամի կառավարութիւնը որոշ տրամադրութիւն մը առնդած էր քուրք Մոլլ պիւդայիին, Կողոպտիչ քաղաքացիին եւ կաշառակեր պաշտօնեաներուն խանգամատութեան մէջ պահելու համար եւ ապագայ յոյսով օգտելու: Անոնք մօտ առնին պիտի թալէին Հայերուն ինչքերը, Հարստութիւնները, պեղեցիկ Աղջիկ–ները, Հարսները, Տուներն ու Տեղը, հարուստ եկեղեցիները:

Բոլոր պետական պաշտօնեաներուն ու քուրք ժողովուրդին կը ներչնչէին քուրք պինուորի յաղթական ու խիստ ոգին, որ ու–պիղ կը համեմատէր քուրք Ցնդի վայրագ իդձերուն ու խառնուած–քին: Կը քարոզէին, ու ժողովուրդի կիրքերը կ'արթնցնէին, թէ քուրք երկրի մեսկ փրկութիւնը կը կայանայ Քրիստոնեաներու եւ

Հայերու բնաջնջումով, եւ անոնց համար ամէն Ազատութիւն պիտի տրուի Ջարդելու, Թալլելու: Նախապայման է Հայերու ի սպառ Ջարդը, բայց չատ զգոյշ կերպով:

Այդ օրերուն Անգլիական եւ Ռուսական Մարտանաւեր, Սեւ Ծովէն ու Տարտանելէն կը մտրակոծէին Պոլիսը, մինչ կը կարծէինք թէ, անոնք մեր ապատարկներն էն: Մինչ Ապրիլ 11 Շաբաթ պիչեր, Հայութիւնը Մայրաքաղաքին մէջ, Չատկական օրերու հանդէսներէն եւ խրախճանքներէն յոգնած ու ինքնակորոյս վիճակի մէջ խոր քուն կ'ին, Իսմամպուլի բարձունքին վրայ կ'որոշուէր Հայութեան Բնաջնջման ամիրը եւ այդ պիչեր խակ, կ'աքսորուէին ու կը ձերբակալուէին մեր մտաւորականներու խումբերը:

Ամէն օր, թուրք նկրկի ամէն կողմերը Տէլլալ կը կանչէին.– «... էրմէնի օլան էրմէնի իչուն, շէհիրտէն՝ շէհիրէ, քէօյտէն՝ քէօյէ կիթմէք զարիյէն մէսլնու սուր, իրաա'ր էրմէյէնլէր դուրշուլա տիւզիւլէնէք...»:

Թուրք կառավարութիւնը, լոկ Հայերու Ջարդը կազմակերպելու համար, Իսմիլիէն արտաքսուած վրէժխնդիր Թուրքերէն Չէրէյական խումբեր կազմեց, եւ այդ օրերուն Պոլսէն կեսարիոյ ճամբով Սեբաստիա եւ Էրզրումի չրջաններու կը ղրկէր: Թուրք թերթեր, այդ ոճրագործներու խումբերը կը ներկայացնէին որպէս հայրենասէր կամաւորներ, եւ իրր թէ կովկասի ճակատ կը մեկնէին Թուրք բանակի կորչին թշնամիին դէմ կռուելու համար: Թուրք թերթեր կը յանձնարարէին որ, անոնց ճամբու ընթացքին պէտք է յարգել եւ նուէրներով զիմաւորել զանոնք:

Պոլսէն մինչեւ Սեբաստիա եւ Հայկական նահանգներ, իրենց ճամբուն վրայ յաջողապարար անցնող այդ ոճրագործներու խումբերը, ըլլոր քաղաքներու Հայութեան կողմէ սիրով կը դիմաւորուէին եւ խոշոր նուէրներով ճամբայ կը դրուէին:

Կեսարիոյ Հայութիւնը, խոշոր գումարներ նուիրեց այդ ոճրագործ խումբերուն: Վաճառականներ տուին հազարաւոր Թօփերով կերպասէ տեսակներ անոնց հագուստեղէնի համար: Կաշիի տեսակներ, հազարաւոր կօշիկներ, Գօտիներ, Շապիկներ եւ Գուլպաներ: Թուրք թերթեր, Հայերու այս գոհաղութեան մասին գովասանքով եւ երախտապիտական զգացումով կ'արտայայտուէին եւ կ'ողջունէին Հայերը իրրեւ Թուրք նկրկի հաւատարիմ հպատակներ: Թուրք թերթերու կողմէ այս բարեացակամ արտայայտութիւ-

նը, շնական խաղ մըն էր Հայերը խարելու եւ ուրախացնելու որպէս Իթթիհատի բարեկամները:

Հիանալի էր, այդ օրերուն Թուրք Ազգի ցուցաբերած դաշտնապահութիւնը: Թուրքը, մնծով, պզտիկով, քաղաքացին, գիւղացին, մինչեւ յետին վիճ Թուրքը, դիտակ էին Հայերու դէմ լարուած դաւադրութեան, բայց երբեք չէին պղտցներ: Ընդհակառակը, կը չոյէին Հայերը որպէս իրենց գարաւոր դրացիները, որպէսզի չի հասկնան իրենց դէմ լարուած դաւերը:

ՃԻՀԱՏ (Կրօնական Պատերազմ)

Ճիհատ յայտարարուած էր Թուրք Երկրի ամէն կողմերը եւ Թուրք վայրագ ցեղը այլեւս իր մարդկային զգացումը կորնցուցած կատաղի հրէշ մը դարձած էր, յարձակելու, ջարդելու համար ոչ իսլամ ցեղերը:

Ճիհատը, Թուրքին համար Շէրիաթի օրէնքին նման հրամայական պատուէր մըն էր, որուն պէտք էր հնազանդէր Թուրքը կոյր զգացումով եւ դիմեր դէպի Կռիւ ու Պատերազմ: Օսմանեան Սուլթաններ իրենց գարաւոր գոյութիւնը կը պարտէին Ճիհատի այս վայրագ օրէնքին ու պահանջին: Ճիհատը, Թուրք խուժանի կողմէ կը կատարուէր հրազարակաւ եւ հանդիսաւոր կերպով, եւ երդման ուխտ մըն էր դէպի իրենց Ալլահը եւ Սուլթանը:

Ճիհատի յայտարարութեան օրերուն էր, երբ տեղի ունեցաւ հանդէսը կնաարիոյ Նիրզէ քաղաքի Զայընկէխ կոչուած ընդարձակ հրապարակին վրայ: Հանդէսին ներկայ գտնուելու համար հրաւիրուած էին նաեւ Ս. Կ. վանքի դիշերօթիկ վարժարանի ուսուցչական եւ աշակերտական կազմը, եւ օրուայ ծոնին առթիւ բանախօսելու հրաւէր ստացած էր վարժարանիս ուսուցիչ Տաճկապէտ Գրիգոր Եփֆնաի Ալէքճեան (Թալասցի):

Բարձր ատեանի մը վրայ դիրք բռնած էին կնաարիոյ Միւթէսարըֆը, Էմէրէկի Գայմագամը, պինուռոպական պետեր, կնաարիոյ Հայոց Առաջնորդ Խոսրով Վրդ. Պէհրիկեան, Թուրք եւ յոյն կրօնապետներ, գաւառի քաղաքապետներ ու Թաղապետներ: Համախմբուած էին նաեւ Թալասի, Կէրմիրի, Պէլէկէսիի, Մունճուսունի եւ շրջանի քաղաքներու ու գիւղերու բազմահազար Թուրքերը, որոնք կազմած էին բոլորաձեւ հսկայական շրջանակ մը:

Այս ընդարձակ չրջապատի մէջտեղ, Տավուլ Զուռնաներու բուռն թնդիւններէն աւելի մոլեգնած, իրենց Հրէշային ու այլանդակ կերպարանքներով հարիւրաւոր թուրքեր կը խաղային, եւ իրենց կատաղի ոռնոցներով դէպի երկինք ցատկելով՝ օդին մէջ կը ճօճէին իրենց ձեռքերուն մէջ բռնած Սուրերն ու Դանակները եւ մերթ ալ կը խոնարհէին: Ոռնացողներու մոլեգնած այս խումբը, կեսարիոյ եւ չրջանի բանտերէն նոր արձակուած Մահապարտներու, Ոճրագործներու, Գողերու եւ Մարդասպաններու խումբեր ըլլալով, բանտերէն դուրս հանուած էին լոկ կեավուրներ ջարդելու համար:

Լափելու ու ըմբռնելու պատրաստ կատաղի այս վհռմակը, քրիստոնեաներու հասցէին լուտանքներով ու հայհոյանքներով խառն, հաւատարմութեան եւ երդման խօսքեր կ'ուղղէին իրենց Ալլահին, Սուլթանին: «... Իմմէթը Միւսիւլման տին գարտաշլար...»: (Տես, աստ էջ 829):

Իթթիհատի կեդր. կառավարութեան առաջին գործը եղաւ, 1914 թուականէն սկսեալ երկրի ամէն կողմերը, հին պաշտօնեաները հեռացնել եւ նորեր կարգել: Բոլոր հին Վալիներուն, Միւթէսարըֆներուն, Գայմագամներուն եւ Միւտիւրներուն տեղ նորեր նշանակուեցան, որոնք իրենց ոճրագործութեամբ ծանօթ Իթթիհատականներ էին: Այս Հայատեաց եւ վրէժխնդիր պաշտօնեաներուն մեծ մասը (Րումելի) Սելանիկի թուրքեր էին, որոնք Պալքանեան պատերազմին պուլկարներու հարուածը կերած եւ տարագրուած էին Պոլիս եւ Իզմիրի չրջանները:

ԹԷՒԹԷԼԼԻՖԸ ՀԱՐՊԻՅԷ (Պատերազմական Տուրֆ)

Կառավարութեան կողմէ հրաման ելաւ, թէ թուրք երկրի քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ հպատակ քրիստոնեաները, պարտաւոր են մասնակցիլ Թէքէլլիֆը Հարպիյէ տուրքին, որ պիտի յատկացուի թուրք բանակի զինուորներուն: Ինչպէս երկրի ամէն կողմերը, նոյնպէս կեսարիոյ, չրջանի եւ Թոմարզայի Հայ վաճառականները այս նպատակին նուիրելնէն հազարաւոր Թօփներով կառներ, կերպաններ, հազարաւոր ղոյղ Գուլպաներ, Անձեռոցներ, Պալեաններով կաշիի տեսակներ, հազարաւոր ղոյղ Կօշիկներ եւ կեսարիոյ պահեստի ամպարները լեցուցին: Երկրագործներ, հազարաւոր Մօթերով Ցորեն, Գարի, Ոսպ, Սիսեռ նուիրեցին, եւ իրենց եզան

ՊԱՏԿԵՐ 229.– Թուրք բանակի գինուոր Սահակ (Սարգիս) Թամուգեան, Հանի Ծէր Թորոսեան:

սայլերով իսկ, ձմեռ եղանակին, անձրեւին, ցեխին փոխադրեցին եւ լեցուցին (կեսարիա) Մեծ Ինճէսուլլ գինուորական ամպարները: Նաեւ երկրագործներու կողմէ Նուիրուեցան հազարաւոր Ձիեր, Ջորիներ: Հայ տան–տիկիններ, իրենց իսկ ձեռքերով հիւսեցին հազարաւոր զոյգ բուրդէ Գուլպաններ, Ձեռնոցներ յատկացուելու հա–

ՊԱՏԿԵՐ 230.— Թուրք բանակի զինուոր Վազէր (Պօղոս) Պուռախնաճ:

մար բանակի զինուորներուն: Ինչպէս ըրաւ Թոմարզայի երկրագործ ժողովուրդը:

Թուրք երկրի քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ, Հայ երիտասարդ ուժերը տարուէ տարի պակսելու վրայ էր: 1908 սահմանադրական օրէնքով, մաս մը երիտասարդներ Թուրք բանակին մէջ ծառայութեան կանչուած (*) եւ 1912–1913 Պալքանեան ճակատ կռուի ղրկուած էին, ինչ որ քրիստոնեայ ազետութիւններու դէմ Թուրք բանակի կռիւը, վտանգած էին Հայ զինուորներու կեանքը:

(*) երիտասարդ թուրք կառավարութիւնը, թէեւ փորձեց այդ օրէնքը փոխել եւ Հայ երիտասարդութիւնը զէնքի տակ չ'առնել՝ ու զէնքի չվարժեցնել, բայց չյաջողեցաւ:

Այդ թուականին, թոմարդա որոշ թիւով երիտասարդներ իրենց զինուոր տուած էր թուրք բանակին, ինչպէս կը տեսնենք։

1908–ի սահմանադրութեան ազատութենէն օգտուելով, մեր գիւղի երիտասարդները խումբերով սկսած էին Միացեալ Նահանգները մեկնիլ, յետոյ հասաւ 1914 թուականի Ամէրէ Թապուրի զինուորագրութիւնը եւ գիւղը գրեթէ պարպուած էր։

ՊԱՏԿԵՐ 231.– Դր. Խորասանեան

ՊՏԿԵՐ. 232.– Արտակ Զէրիհեան

Երկուքն ալ բարձր բանակային զինուորներ։

ՊԱՏԿԵՐ 233.— Ոտքի վրայ, ձախէն աջ՝ Կարապետ Թամուգեան, Եսայի Հիւրութեան, Եսայեան Ուզուն Խաբրիէլեան: Նստած, ձախէն աջ՝ Եսայի Տէր Կարապետեան, Աբօսակ Զէհիեան, Յակոբ Գէյիկեան:

ԱՄԷԼԷ ԹԱՊՈՒՐ (Բանուորական Բանակ)

1914 *Թուականին, Իթթիհատական կառավարութեան կողմէ հրաման ելաւ, Թուրք երկրի բոլոր քրիստոնեայ հպատակներէն 20–25 տարեկանները պատրաստ պէտք է պտնուին Ամէլէ Թապուրի առաջին կոչին, իսկ երկրորդ կոչին ամէն ոք պէտք է ներկայանայ տեղւոյն կառավարութեան, ուշացողներ եւ անսաստողներ, առանց*

հարց ու վորձի պիտի դնդակահարուին: Զորս ամիսներ ետք, երկրորդ հրամանը ելաւ, այս անգամ 25–45 տարեկաններըը պէտք է ո-րոշնալ օրը ներկայ պտնուին տեղական կառավարական պալատը: Այս հրամանին Թոմարզա տուաւ 780 երիտասարդներ, որոնցմէ վերադարձան 1918 Թուականին միայն 120 հոգի:

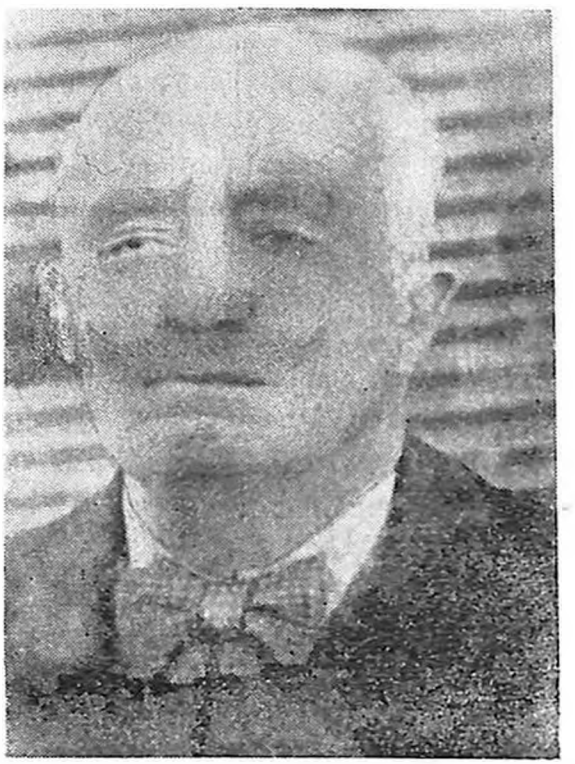
Կնաբերդ Մանճալին ննջեցեալ քաղաքներու եւ գիւղերու Հայ երիտասարդութիւնը, իրրեւ Ամէլէ Թապուրի կեդրոնատեղի ունէր, կնաբերդ մօտիկ Մեծ Ինճէտու կոչուած Թուրք գիւղի ընդարձակ դաշտը, ուր անոնք քար կը կոտորէին եւ ճամբայ կը շինէին, կնաբերդցին մինչեւ Սեբաստիա եւ երզրում երկարող ճամբու երկայնքին: Այդ շինուած ճամբաներէն էր որ դիւրութեամբ պիտի անցնէին Ռուսերէն դէմ կռուող Գերման եւ Թուրք բանակները՝ իրենց յարձակումները գործելու համար: Ճամբաներու երկայնքին աշխատող Հայկական այս բանակը, Թուրքերու կողմէ կը կոչուէր ԱՄԷԼԷ ԹԱՊՈՒՐ (բանուորական բանակ):

Գարահիսարէն սկսեալ մինչեւ Էրզրում տահմանները, ճամբաներու երկայնքին կ'աշխատէին որպէս Ամէլէ Թապուրի գինուոր աւելի քան ՓԱՌԱՍՈՒՆԸ ՀԻՆԳ ՀԱԶԱՐ Հայ երիտասարդներ, որոնք հաւաքուած էին Թուրք երկրի ամէն կողմերէն:

Բ.

ԷՎԷՐԷԿԻ ԳԱՅՄԱԳԱՄ ՋԷՔԻՆ

Նախ ճանչնանք Մեծ Ոճրապործը, յետոյ ծանօթանանք անոր Անմարդկային Զարիքներուն: Մարդասպան Ջէքին 45 տարեկան եւ ամուրի էր: Պալքանեան պատերազմին Սելանիկէն վտարուած Թուրք պաշտօնեաներէն ըլլալով, այն օրէն իսկ, երդում ըրած էր ապրիլ մխիթարն Հայեր ջարդելու համար, եւ հասած էր իր նպատակին: Նախ իրրեւ Էվէրէկի Ղազայի Գայմազամ, իր Ոճիրներէն ամէնէն սարսափելին ի գործ դրած է Էվէրէկի, Չիլհանի, Կնաբերդ եւ Թոմարզայի բանտարկեալներուն վրայ, եւ այդ օրերուն քանիցս յայտարարած է այսպէս իր բառերով.– «Պէն տօղումուշում արրիֆ էրմէնիլէրի էօլտիւրմէֆ իչուն, վէ պու վազիֆէմտէն, բիւթպէնէ պէնտէն եիւբսէկ օլան մէմուրլարը, վէ ֆիմսէյի թանըմամ: Պու խուսուստա, էկէր պէնտէ պիր մէրհամէթ տամարը հիսս էթսէմ,

ՊԱՏԿԵՐ 234.– Հայոց ջարդարար Զէյին, նախ իբրեւ Գայմազամ Էվէրէկի, յետոյ իբրեւ Կուսակալ Տէր-Զօր նահանգի:

էէսէր աթարըմ»: (Ես ծնած եմ լոկ հայ ջարդելու համար, եւ այս պատասխանատուութեան ճամբուն վրայ, ինձմէ բարձրաստիճան ո՛չ վա-լի, ո՛չ Մութէսարըֆ, եւ ո՛չ ոքը կը ճանչնամ: Այս նպատակին մէջ, եթէ գումի չիղ մը պտամ իմ մէջ, այդ չիզը կը կտրեմ, կը նետեմ):

Իրօք ալ, կեսարիոյ չրջանի Հայութիւնը ատրպրուելէ ետք, Մութէսարըֆի պաշտօնով Տէր-Զօր գնայ, հետեւեալ հայ պատ-թառականները եւ կազմակերպէ Տէր-Զօրի եւ չրջանի Հայութեան ընդհանուր ջարդը (*):

(*) Զինադադարէն ետք, հայերս կարծեցինք թէ, մեծ մարտապաղը ըս-պաննուած է հայերու կողմէ, դժբախտաբար սխալ կը է: Ոճրագործը երկար տարիներ ապաստան գտած է եգիպտոս Ֆարուզ թագաւորի պալատականներէն Բրէնս Սեյիմի մօտ: Բրէնսը, որուն աւարտաններու հետ բնտանեկան կապով կապ-ուած է: *Ֆարուզ թագաւորի ատպալումէն ետք, Բրէնսը եւ Զէքին Պոլիս քաշ-ուած են:*

Չէքին, Իթթիհատական կառավարութեան կողմէ Խվէրէկի գաւառակ նշանակուելուս այն օրն իսկ, երբ Խվէրէկի մէջ կը պայթէր ծանօթ պօմպան Ապուշ Խվէրէկցիի մը կողմէ:

Խվէրէկի պօմպան, որ թիթեւամիտ Խվէրէկցիներու կողմէ պարծուած մեծ սխալ մըն էր, առիթ տուաւ Չէքինն որ անձամբակ պարծէ իր Ոճրային արարքները Խվէրէկի, Թոմարզայի, Շըջանի եւ Կեսարիոյ բանտարկեալներուն վրայ:

Թիթեւ մտածումի արդիւնք պօմպայի դէպքէն ետք, այլ եւս Կեսարիոյ չըջանի Հայութիւնը, Առաջնորդ, Եկեղեցականներ, Կուսակիցականներ, Զորպաճիներ դաւաճաններ էին Իթթիհատի կառավարութեան աչքին: Պօմպայէն ետք, թուրք ժանտարմաներ ապատօրէն մուտք կուտան խուզարկութեան պատրուակով Կեսարիոյ չըրջանի Հայ վանքերէն, Եկեղեցիներէն ներս, Սրբապղծելին, տակնուվրայ ըլլին, կոխկռտելին ամէն սրբութիւն: Բանտերը լեցուելին Առաջնորդ, Եկեղեցականներ, Կուսակիցականներ: Խվէրէկի բանտը լեցուելուս պօմպաճի Ազաններով, Կուսակիցական Պետերով եւ ամխնեներով ծեծի առակ կմախքացնելէ, Անպատմելոյծ դարձնելէ ետք, Կեսարիա բանտ եւ կախաղան ղրկուելցան:

Խվէրէկցի Գրիգոր աղա Օզնայեան, որ այժմ Պէյրութ կը գտնուի, պօմպայի այդ ամխնեներուն Խվէրէկի մէջ Մըխթարի պաշտօն կը վարէր, այսպէս կը պատմէ Չէքիի չարագործութիւններու մասին:

Չէքին եւ ուխտը ժանտարմաներ, ամէն օր, շատ անգամ կէս գիշերին ննջեղ հետերնին կը առնէին եւ տուները կը կոխէին: Ամէն մարդ անկողիններէն վռազ պառկած կ'ըլլային: Անկողիններէն կը հանէր, ծալադղաս լսելով կը սկսէին ծեծել: Օյուս, Զօճուս, Հարս, Աղջիկ կուլային, կը պոռային, անոնց կ'ըսէր, – «Աղլամայըն, շիմտի սըրա սիզէ կէլէնէէ օլ վագըք աղլայըն»: Երկաթը տաքցնել կուտար, եւ չառեներուն մարմինը կը տաղէր: Շառերուն համար ալ փեոց բերել տալով Յեոյքէն կ'ուտեցնէր:

● Ղօճենց Հաճի Եղիա աղայի տունը կոխեցին, կէս գիշեր էր, պառկած էին: Ժանտարմաներ Փալաղդան լսեցին եւ Հաճի Եղիային սկսան ծեծել, ինչպէս երկաթագործներ դէմ դիմաց կենալով տաք երկաթը կը ծեծեն: Հաճի Եղիան աստիճ ցաւէն սկսաւ պոռալ: Անկողիններըը վռուած էին, Չէքին բարձ մը առաւ Հաճի Եղիային բերանը գոցեց: Տիկին Զարուհին եւ աղջիկները հոգինին

բնթաննին առած Չէքինն ոտքը ինկան եւ սկսան պաղատիլ, Չէքին ըսաւ անոնց, – «Աղլամայըն, շիմտի սըրա սիզէ կէլէճէք, սիզ էճիտինիզ իչուն հալվարըն»:

● Պիլէմէճի Մխսակը, որ պօմպան չինովի ընկերն էր, իր պոթիքներով մխսին էվէրկի ակրայի բակը տարին եւ Հոն Չէքին իր աչքին առջեւ Պօմպա չինել տուաւ: Յետոյ բանտի պատուհանի երկաթէն կախուց կլուխն ի վար, վիճոց բերել տալով անոր Յետոյքէն ուռկցուց եւ օրերով կախուած ձգից, յետոյ ծեծելով սպաննից: Մխսակի կինը Սրբուհին չատ գեղեցիկ էր, Չէքին բանտ կըրկից, իրիկուննըը իր տունը կը տանէր, ցորեկներըը բանտ կը դարձընէր: 15 օր ետք, կինն ալ բանտին մէջ մեռաւ:

● Գիշեր մը նորէն Շիշմանենց կարապետ աղային տունը կոխեցին: Կարապետ աղան տունը չի պտան, եւ սկսան կինը Թըռվանտան ծեծելու: Թըռվանտան երիտասարդ ու գեղեցիկ էր, բանտ տարին, գիշերնըը Չէքին իր տունը կը տանէր եւ ցորեկներըը բանտ կը վերադարձնէր:

● Մնրանենց Մնրանըն տունը կոխեցին: Մնրանըն չարաչար ծեծելէ ետք, Ֆալտըզայի քաչկին եւ մեռած վիճակի մէջ ձըգեցին: Իչ մը բերել տուինք, վրան կապելով բանտ ղրկեցին: Կինը վարպետին, երիտասարդ եւ գեղեցիկ էր, այդ իրիկուն Չէքին տունը տարին, անգամ մըն ալ չտեսանք, ի՞նչ եղաւ:

● Ուզուրլենց Փիլիկոսին տունը կոխեցին, կէս գիշեր է: Օլուխ, Զօճուխ սկսան պոռալ: Սենեակին մէկուն մէջ լեցնել տուաւ, եւ դուռը գոցեց: Սկսան Փիլիկոսին չարաչար ծեծելու, Ոտքերուն, Գլխուն, Բիթին, Բերնին եւ մեռելի պէս գետին ձգեցին: Իչ մը բերել տուաւ մեզի եւ վրան կապելով բանտ տարին:

● Քէօլէյենց Յարութիւնին տունը կոխեցին: Ինքը տունը չկար, մայրը Հաճի Մարկոսը բռնեցին եւ սկսան ծեծել, այնպէս որ մարմինը արիւնլուայ գետին փռուեցաւ: Իչ մը բերինք, վրան կապելով բանտ տարին:

Էվէրկի եւ Ֆէնէսէի բանտերուն մէջ, Չէքիի անդութ հարուածներուն եւ անմարդկային չարչարանքներուն ենթարկուեցան Էվէրկի եւ Ֆէնէսէի կուսակցական պետերը, Հարուստները, Եկեղեցականները եւ բոլոր Մտաւորականները, չատեր ծեծին չի կրնար

տոկալով՝ բանտին մէջ մնաւան։ Ուրիշներ ալ ծեծին տակ կմախքանալէ ետք, կնաբերիա բանտ ղրկուեցան, ու ծեծի ենթարկուեցան և կէս մը մեռած վիճակի մէջ կախաղան բարձրացան։ Հոս կուտանք Էվէրէկցի, Ճէնէկցի մեյան քանի մը ծանօթ Կուսակցականի դէպքերուն անունները, որոնք կախաղան բարձրացան։ Էվէրէկի եւ կնաբերոյ բանտերուն կեանքէն հետաքրքրիններ, կրնան դիմել (ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՑ, Արշակ Ալպոյաճեան, էջ 1410)։

Յարութիւն Տայեան (Դաշնակցական)։— Որդին Տէր Ղեւոնդ քահանայի։ Ինքը կախաղան բարձրացուցին, իսկ հայրը Տէր Ղեւոնդը եւ Երէցկինը, բանտին մէջ տրուած չարչարանքներէն չի կարենալ տոկալով, երկուքն ալ բանտին մէջ մեռան։

Հաճի կամ Ասատուր Միւնասեան։— Դաշնակցութեան Պետը։ Այս առնչման Հայրենասէր Հայու անուան մենք հանդիպեցանք մեր պատմութեան Ա. եւ Բ. հատորներու մէջ ամփոփուած նկարներու. ամանոց բացատրութեան չարքին, իր կոչմէ լուսանկարուած, որպէս վարպետ լուսանկարիչ։

Մտաւորական այս երիտասարդը, մօտէն ծանօթ է Պատմաղբիս Հեղինակին, իր Հոյլով, իր յեղափոխականի Հաւատքով, և անբասիր Նկարագիրով։ Զէքին, իր չարիքներուն ամենատոկալին գործեց, փորձեց Ազոր վրայ, բառ մը, խօսք մը կորզելու Անկէ։ Բայց Համակ տոկուն կամք ու հաւատք այս Մեծ Յեղափոխականը, մնաց անդրդուելի, ո՛չ մէկ ըսկրկում, ո՛չ մէկ տկարացում։ Զէքին ու իր ընկերք Պատերազմական Առեանի ոճրագործ անդամները, հիացան, սէր և յարգանք մնացին այս մեծ Հայու կամքին առջեւ։ Մեծ, Խոշտանգում Էվէրէկի բանտին մէջ։ Զարչարանք, Խաչելութիւն կնաբերոյ բանտէն ներս, վերջապէս կմախքացած, անշնչացած Աստուծոյ մարմինը կախաղան բարձրացուցին։

Փրիգոր Ղազարեան։— Հնչակեան Կուսակցութեան Պետը։ Բարձր Մտաւորական եւ Անպուղական Հայրենասէր։

Յարութիւն Քէօլէեան։— Գիւտակից Դաշնակցական։

Կարապետ Աղազարեան։— Հայրենասէր Դաշնակցական։

Տոքթ. Յարութիւն Նազիեան։— Թունդ ու Նուիրուած Դաշնակցական։

ՋԷՔԻԻ ԱՌԱՋԻՆ ՋՈՀԵՐԸ

ԻՆՃԷՍՈՒՆ ԵՒ ԻՐ ՓԱՀԱՆԱՆ

Գալմապամ Զէքիի ոճրապործութեան առաջին գոհերը եղան Ինճէսու Հայ վոքը պիւրի քահանան Տէր ՍԱՄ Անջիկեան եւ պիւրի ապանեքչն 11 հոգի:

Զէքին պիշերանոյ իր տնա կ'առնէ Խիկիկոյ երկու Հայ մատնիչները Սարգիս Տօնիկեան եւ Կիւլպէնկ Պետրոսեան եւ 15 ժանտասմանեով Ինճէսու պիւրը կը կոխեն: Պիւղ մտնելու առեն ժանտասմանեու կողմէ քանի մը պէնք պատրաստ կուտայ, որպէս թէ պիւրի Ընչակեան ձէտայինները ապատամբած են կառավարութեան դէմ եւ չեն ձգեր պիւղ մտնել: Այսպէս պիւղը պաշարելով, նախ կը ձերբակալեն պիւղի երիտասարդ քահանան որպէս Ընչակեան դեկավար եւ կը սկսին չարաչար ծեծել, խոշտանգել: Քահանայի ծեր մայրը չի կրնալով տակաւ իր տղու ապերախչ վիճակին, կը նետուի ժանտասմանեուն վրայ: Զէքին պէնքը քաշելով քահանան եւ հայրը վայրկենական գետին կը փռէ, եւ պիւղի ապանեքն 10 հոգի ձերբակալել տալով, որպէս Ընչակեաններ կը սկսի ծեծել ու չարչարել: Զէքին մոլեգնած ու կատղած եւ այլ եւս ան-համբերը, 10 հոգին իր իսկ ձեռքով մէկ վայրկեանի մէջ գետին կը տապալէ քահանային եւ անոր հօր ապանեուած գիակներուն մօտիկը: Կէս պիշերին եղան սպանդը լծել կուտայ եւ 12 գիակները բեռցընել տալով կը տանի պիւղին եկեղեցը Սուլթան Տաղը կոչուած բլուրին վրայ կը չարէ, եւ անոնց վրայ քանի մը պէնքեր պարպել տալով պնդակի հետքեր կը ձգէ, ըսել տալու համար որ այս բլուրին վրայ դիրք բռնած, ապատամբած էին եւ կռուի մէջտեղին ընկած են: Անոնց մօտ կը պնէ նաեւ քանի մը պէնքեր եւ փամփուչտի կոյտեր, եւ կեսարիոյ կառավարութեան լուր կուտայ որպէս ապըստամբներ:

Ոճրագործ Զէքին, այսուհէ ինքզինքը արդարացնող հետեւեալ արտայայտութիւնը կ'ունենայ ուղղելով խօսքը երկու Հայ մատնիչներուն, կ'ըսէ, – «Տօնիկեան էֆէնտի, թիւրք էլի պաղլը կեավուրու էօլտիւրմէզ, թիւրք կեավուրու էօլտիւրիւր հարպ ճէպիէ-սինտէ, ամմա պու էլի պաղլը կեավուրլարըն էօլտիւրմէսինէ սիզ սէպէպ օլտուղուզ, վէ չօզ փէճա պիր իսիմ պրագտըք»:

Գ.

ԹՈՄԱՐՋԱ ԳԻՒՂԷՆ ՆԵՐՍ
ԺՈՂՈՎ ԵՒ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԱՐԿ

Մեծ է, բանալ այդ օրերուն, մեր գիւղի քահանաները եւ ա-պանները ընդհանուր ժողով կ'ընեն ժամու աննախանձին մէջ գիւղի ներկայ կացութեան մասին, պէ՞տք է հնազանդիլ՝ թէ ապստամբիլ:

Տէր Գրիգոր քահանայ Տէմիրեան ուրքի կ'ելլէ եւ ապստամբութեան առաջարկ մէջտեղ կը դնէ ու կ'ըսէ — Ինչ ալ ըլլայ թուրքը մեզի պիտի ջարդէ, պէտք չէ խաբուինք անոր խոստումին: Եթէ մենք ապստամբինք, մեր չքնաղ հայ գիւղերու բնակչութիւնը մէկ օրուան մէջ թոմարտպա կը հաւաքենք, եւ Ամէնէ թապուրի մէջ ունեցած 1500 հոգի 24 ժամէն կրնանք մեզի միացնել: Կը քաշուինք Սիամէնիկէն լեռը, կը բարձրանանք Տաւրոս լեռները եւ կը պրաւենք թուրք պիւղերը եւ Աւշար պիւղերը մեզի կը միացնենք: Ժողովը, Տէր Գրիգորի առաջարկը մտիկ ընելէ ետք, հաւանութիւն չեն տար եւ կ'որոշեն Խէրիկի եւ կեսարիոյ հայութեան օրինակին հետեւիլ, խոնարհիլ թուրքի հրամանին եւ համակերպիլ կացութեան հետ:

⁂

Այդ օրերուն կեսարիոյ ճամբու երկայնքին աշխատող Ամէնէ թապուրի պինուորներէն Յովսեփոյի հինգ երիտասարդներ թոմարպա կուգան եւ Ագաներուն հետ ժողովի նստելով ապստամբութեան առաջարկ կ'ընեն, եւ կը խոստանան որ 24 ժամէն այդ ճամբուն վրայ աշխատող երեք հազար երիտասարդներով իրենց օգնութեան պիտի հասնին: Ժողովը կրկին կը մերժէ եւ կ'որոշէ Խէրիկի եւ կեսարիոյ հայոց օրինակին հետեւիլ:

ՋԻՆԱՀԱՒԱՔՈՒՄ, ՁԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ, ԲԱՆՏ, ԾԵԾ

Գիւղի չուկային մէջ կը պոռնէր Սիւլէյման Հաճի Գաբրել ապայի երկյարկանի Խանը, որու տակի յարկը խան էր ձիերու եւ կառքերու համար: Երբ Խէրիկի պօմպան պայթեցաւ եւ գիւղի մէջ

բանտարկութիւնը սկսաւ, այս Ծանը բանտ վերածեցին եւ Տէր-տէր, Վարդապետ, Աղանձ բոլորն ալ կարգաւ ձերբակալեցին եւ բանտ լեցուցին:

Մեր գիւղի անօթի ու ճըպլամ թուրքերը, որոնք Հայու հացով մեծցած էին եւ Հայու հացով կ'ապրէին, այդ օրերուն մէկ-մէկ Ղապատայիներ կտրնցան, սուտ վկայութիւններ կ'ընէին իրենց տան դրացի, թաղեցի Հայերուն համար, Զէնք ունին, պօմպա ունէին եւ ձերբակալել տալով բանտ կը ղրկէին: Գիւղի թուրք Մխտիւրը, Ջաւուշները եւ Ժանտարմաները, որոնք տարիներէ ի վեր գիւղի Հայ ազանեռւ տուները կ'ուտէին, կը խմէին, կը պառկէին եւ բալլի կը խաղային, մոռնալով ամէն բարիք, կատաղի Թշնամիներ դարձան, եւ բանտէն ներս անպիտօրէն եւ չարաչար կը ծեծէին իրենց նրկրի Հայ բարեկամ ազանները:

Բարեբեղ Թէմիրենց, որ այդ տարին չուկայի գիշերուան պկճի էր չորս ուրիշ թուրքերու հետ, բանտ, ծեծի այդ օրերու իր ականատեսի յուշերէն այսպէս կը պատմէր: – Բանտը Ծանին վրի յարկին էր, իսկ վերը Ջաւուշներուն եւ Ժանտարմաներուն սենեակները էին: Վերի յարկէն վար կ'իջնէին տախտակէ շինուած նեղ սանդուխներով: Տէր-տէր, Վարդապետ, Հարուտեանը, Աղանձ բանտ լեցուցած էին եւ ծեծի համար իրենց կարգին կը սպասէին: Մէշտ երեք հոգի կանչելով, իրարու ետեւէ կը ծեծէին, որպէսզի երկրորդը իր ընկերոջ կեցած ծեծը տեսնելով, վախնայ ու իր պաղտնիքները խօսի: Ծեծը, Պաշ Չաւուշի սենեակը կը ծեծէին, երբեմն Ֆալաղդայի կը քաշէին, երբեմն ալ գետին պառկեցնելով կը ծեծէին:

Ծեծը ուտելէն ետք, այլեւս ոտքի ելլել, քալել կարելի չէր: Կը մարէին ծեծի տակ եւ մեռելի պէս գետին կը փռուէին: Ֆալաղդայի՝ ծեծէն ետք, չուռերուն ոտքերու տակի մխսերը կտոր-կտոր ըլլալով սեւ ճիյէր կը պառնային, մսոնները ծայրէն սեւ արիւն կը վազէր: Տեսակ տեսակ չարչարանքներ կուտային: Շատերու ձեռքերէն փքոցով կ'ուռեցնէին, ուրիշներուն ալ փայտ կը գամէին: Շատերու Ամուրձիքներէն օխանոց քար կը կախէին: Ուրիշներու ոտքերը տախտակի վրայ դնելով խոշոր գամերով կը գամէին: Երկաթը տաքցնելով չատերուն մարմնին չորս կողմերը կը տաղէին:

Ծեծի կը սկսէին գիշեր աւանն, բանտին մօտիկը գտնուող տուները, լացի, կոծի ձայնէն չէին կրնար քնանալ: Մենք հինգ հոգի գիշերուան պէկճի էինք, չորս հատը թուրքեր էին: Ծեծելէ

ՊԱՏԿԵՐ 235.– Ծեղտղման, բուրմ բանեւորու մէջ:

նաք, մեկի պէկճինեբուա կը կանչէին ծեծուածնները վերցնելու համար, կ'ըսէին.— «կելին շու իրլերի սիւրիւկլէյին, աշաղը ալսըրա ապրլի»: (Եկէք այս շուները քաշկռտելով վարը ախոռը նետեցէք): Թուրք բնակիները ուրախութեամբ, կէս մը մեռած մարդոց ոտքերէն բռնելով, քաշկռտելով ու պլուխնին վեր վար աստիճանի ոտքերուն պարնելով, վարը ախոռը կը նետէին եւ ուրիշ նոր երեք հոգի ծեծի կը կանչէին: Այսպէս երկու ամիս եւ ամէն պէշեր մինչեւ առաւտ, ծեծը չդադրեցաւ:

Մխիթարը էշ ունեցող մարդիկը կը կանչէր եւ Աչալ լեռները կը դրկէր Մէչէ փայտէ գաւազան բերել տալու համար: Թարմ գաւազանը կը պիտէր Պաչ չաւուշի անեւակը եւ ծեծելու առեն գա-

ապանը ջուրին մէջ պնելով կը ձեծէին։ Ցալաղդայի համար մասնաւոր փայտ չինել տուած էր Հայ Նահապետութեան եւ ձեծելու համար պիւղէն չորս հոգի վարձած էր Զաչին Մէմմէտը, Հաճի Պէքիրը, Ղուրտալէ Հաճին եւ Տէրվիշը։ Ատոնք կարպաս կը ձեծէին, երեմն կը յարնէին եւ ժանտարմաներու օգնութեան կը հասնէին։

ՋԻՐԵՆՑ ՎԱՐԴՈՒԿ ԷՄՄԻՆ ԾՆԾԻ ՏԱԿ ԱՌԱՋԻՆ ՉՈՀԸ

Ինչպէս կը պատմէ Բարսեղ Թէմիրճեանց, Զէյթունց Վարդուկ Էմմին 75 տարեկան էր։ Իր տան պզտիկ թուրքերը թշնամութեան համար տուտ վիպաստիճին կ'ընեն, որպէս թէ երկու–երեք հատ պէնք ունի։ Նախ իր ոտան Տէմէն բանտ բերին եւ սկսան չարչարել ձեծել։ Երկու Մամուրթիւնելէն ծանր քարեր կախեցին, կը պռոար, Զօճուխի պէս կուլար։ Երկու օր ետք բանտ բերին իր ծերուկ հայրը եւ սկսան ձեծել, մարմինը կապ–կապտոյտ բրին, ոտքերը ցալաղդայի քաշելին մեծ կապ–կտոր բրին եւ տարինք ժանտարմաներու ձիերուն սխտոր նետելինք։ Երկու օր ետք իր չալմաբին կապը կը հանեն եւ առատապէն կը կախեն։ Լուր պրկեցին Տէր Յակոբ քահանային որ մեռելը վերցնէ, ինքզինքը առատապէն կախեր է ըսելով։ Տէր Հայրը կուգայ կը տեսնէ որ վրան պրուկը արեւնոտած, ոտքերուն տակը կապ–կապ եղած։ Մեռելատան վրայ կը յարձակի եւ կը պռոայ.— «Տիւնսիզ, իմանըզ էբաբա, սէնտէ վիճտան հօ՞գ մու, պու բլստիյար ատամը պու հալէ կէբիրմիշսինիզ»։

Այս դէպքէն երկու օր ետք, Քահանաները, Ազգանը ժողով կը գումարեն եւ կ'որոշեն կեսարիա Առաջնորդին եւ քաղաքական ժողովին նամակ գրել եւ պիւղին վիճակը տեղեկացնել։ Նամակը կը գրեն եւ կը յանձնեն Հաճի Պօյաճեանին (Աչուղ) որ չուտով կեսարիա Առաջնորդին տանի եւ պատասխանը բերէ։ Հիմա խօսքը Աչուղ Հաճիին տանք՝ թէ ինչպէս կը պատմէ։

Գիւղի Ազանները եւ Քահանաները ինծի կանչեր էին ժամու տեղեակը։ Նամակ մը տուին եւ պատուիրեցին որ չուտով կեսարիա Առաջնորդարան երթամ, եղերդիւնը պատմեմ, նամակը Առաջնորդին տամ եւ պատասխանը բերեմ։ Չիուա իզէնկիճ լաւ մը քաշեցի եւ քշեցի, վեց ժամէն կեսարիա հասայ եւ Առաջնորդին ներկայացայ։ Նամակը յանձնելով սկսայ գիւղի դէպքերէն պատմելու։ Սրբազանը նամակը կարդալէն ետք, Ղաւազը պրկեց կեսարիոյ Ա–

պանելը կանչելու: Քիչ ետք եկաւ Ճամճեան Հաճի կարապետ աղան եւ Սրբազանին խօսքերը մոխիր ընելէ յետոյ, ինծի դառնալով ըսաւ, – Տղաս, ներկայ կառավարութիւնը ո՛չ Առաջնորդ կը ճանչնայ ո՛չ ալ բաղաբական ժողով, եւ այդ չարիքը բանի մը օրէն այս տեղ ալ պիտի գայ: *Ձեռայ Սրբազանին դառնալով ըսաւ,* – Գրէ Թոմարզայի Աղաներուն որ ջանան Միւտիւրը եւ Գայմագամը սիրաշահիլ եւ կաշառել, որպէսզի գործը մի բիչ երկարի, տեսնենք ապագան ի՞նչ կը բերէ: *Այս խօսակցութենան միջոցին, երկու Ժանտարմա ներս մտան եւ Սրբազանին ըսին,* – Մէրխասէ էֆէնտի, սէնի Միւբէսաըրըֆ իսբիյօր: *Սրբազանը ոտքի ելաւ եւ ինծի դառնալով ըսաւ,* – Տղաս իմ կողմէ ողջոյններ եւ Օրհնութիւններ ձեր ժողովուրդին, բոդ խոհեմ շարժին, *եւ ատելութենէն մխանալով դնաց* (*):

Ես անմիջապէս ձին քաշեցի եւ ամպարեցի ժամ առաջ կեսարիոյն դուրս ելլել եւ Թոմարզա հասնիլ: Երբ կեսարիոյ քաղաքին եզերքը հասայ, ինծի պէս ձիաւոր Թուրք մը եւս արագ քշելով հասաւ եւ պիս Թուրք կարծելով Թուրքերէն բարեւ տուաւ: Թուրքին դառնալով ըսի, – Արգասաշ ՚ի՞նչ տիր անէլէն, պու գաուար չափուգ սիւրիյօրսուն աբրնը, – Նէ օլսուն օղլում, *ըսաւ Թուրքը,* – Տո՞ւմատըն մը, կեավուրլար եումուրբա գատար պիր շէյ եափմըշլար, (**) իսմինի ուճուրտում, պիւրիւն շէհիրի հավայա դալտըրաճագլար իմիշ: Ա՛յս պիգիմ հէօֆիւմաբ, պէօյլէսի խային պիր միլլէթի էօկիւնտէն էէսմէլի, *եւ աւելցուց:* – Օղլում, պէն էյպէգ էօյիւնտէնիմ, չափուճագ կիտէյիմ էօյէ խապէր վէրէյիմ, ույանըգ տուրսունլար: *Վերջապէս հասայ գիւղ եւ Առաջնորդի վիճակը եւ տեսածներս ու Առաջնորդի ըսածները պատմեցի մեր ապանեղան:*

ՎԱՆՔԻ ՋԷՆԳԵՐՈՒՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Գիւղէն ներս երբ զէնքերու խուզարկութիւնը կը սկսի, վանքին վանահայր կարապետ վարդապետը, վանքի եօթը հատ զէնքերը (Նունան Ղըրալը) իրենց փամփուշտներով Շարաճիւղ լեռը կը ղրկէ վանքի Տաւարի չօպաններուն քով պահելու համար: Այդ տարին

(*) Սրբազանը այսպէս գնաց անգամ մըն ալ չվերադարձաւ: Բանտ դրին յետոյ աքսորելով Հալէպի ճամբու երկայնքին սպաննեցին:

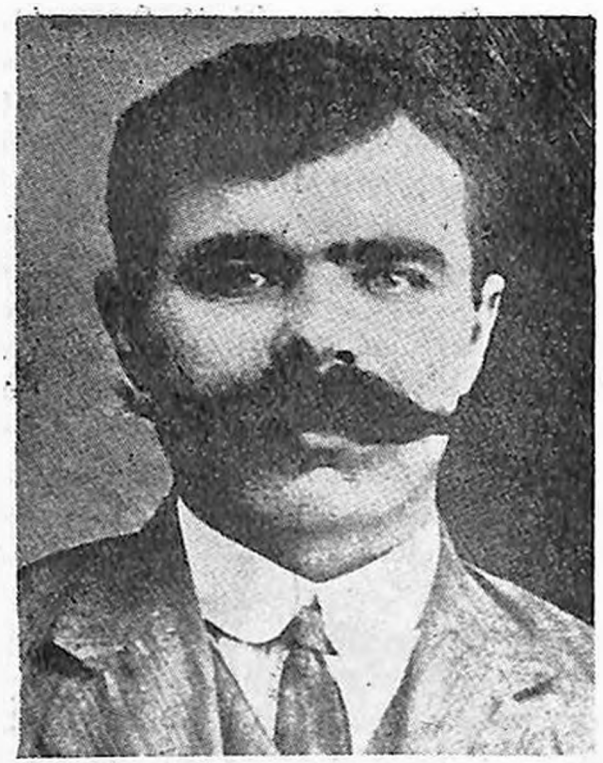
(**) Կ'ակնարկէ էվէրէկի Պօմպան:

դիւղի անօթի եւ դող Թուրքերէն Զէյնի Պայրախը ղինուորական վախտական ըլլալով, վեց ամիսէ ի վեր վանքի Զօպաննէրուն քով կ'ուտէ, կը խմէ ու կը պառկի: Վանքի պէնքերը պրկուած օրը Պայրախը հոն կը պտնուի եւ պէնքերու պահուած տեղը կը տեսնէ: Երկրորդ օրը Պայրախ դիւղի Միւտիւրին կ'երթայ եւ պէնքերը կը մատնէ: Միւտիւրը, 15 ժանտարմաներ եւ Պայրախը միասին տանելով Զօպաննէրու կոփտանը կը կոխեն, երեք Զօպանները կը ձերբակալեն, Ղափը եւ կարապետ Բեսթիպեաններ եւ Պետրոս Աստքեվան, եւ պէնքերը պահուած տեղէն կը հանեն: Բանտին մէջ երեք Զօպաննէրուն անուանելի չարչարանքներ կուտան, ուրիշ պատնիքներ հատկնալու համար: Վանահայր կարապետ Վարդապետը կը ձերբակալեն եւ բանտ կը տանին: Վանքի պէնքի այս պէպքէն ետք, բանտին մէջ ծեծը, չարչարանքը աւելի կը խստանայ եւ Տէր–ուէր, վարդապետ եւ Հնչակեան կուսակցականներ բանտ կը լեցնեն:

ՀԱՃԻ ՅԱԿՈԲ ՄԱՏԱՂԵԱՆԸ ԵՒ ԱՇՄԱՐԻՏ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆՆԸ

Հաճի Յակոբ Մատաղեան, ունէր իր Գերդաստանի յատուկ քաջութիւնը եւ Սասոյ Գիւլեանի չունչով մեծցած խիզախ եւ հաւատարիմ կուսակցական մըն էր: Իր ծննդավայրի զպրատան մէջ բարձր ուսում չէր ստացած, բայց Միացեալ Նահանգներու մէջ երկար տարիներու իր կեանքը, կուսակցական շրջանակին մէջ անցնելով, կուսակցութիւնը իր վարժարանը եղած էր, եւ Մոքով ու Գաղափարով զարգանալով, պատրաստուած ու թրծուած Յեղափոխական մը դուրս եկած էր:

1895 Թուականին, Թուրք Սուլթաններու օրով, Թոմարզայէն վախտական Միացեալ Նահանգներ անցած էր իր Հայրենակիցներուն մօտ եւ 1908 Մահմանադրութեան Թուականին պիւղ վերադարձած: Հաճի Յակոբ իր յանդուգն ու անվախ նկարագրին համապատասխան՝ ունէր Պարթեւ հասակ, Հուժկու կազմ եւ պատկառելի արտաքին: Ամերիկայէն վերադարձին, դիւղի չուխայի մէջ կին իր Բարձրագոյնս ու Խիզախ քալուածքը Թուրքերու նախանձը պրկած էր, ինքը արդէն Թուրքերուն առջեւ խոնարհիլ, վիզ ծռել չէր պիտեր: Անգամ մը դիւղի Միւտիւրը դէնք կը կանչէ ու ի'լսէ, – Հաճի Յակոբ, չալըշտան կէչէրիէն գաֆաներ տիգ եէօրիւմէ, պարմագլարըն իւսթիւնէ պասարագ եէօրիւ, այագլարըն սէսին չըգմասրն:

ՊԱՏԿԵՐ 236. - Ողջ Ճահճական Հանի Ծախր Փառապճման

Ձերբակալութեան օրերուն, վինք կը ձերբակալեն եւ կը բանտարկեն որպէս կառավկոմեան պետ: Կառավկոմեան անդրանիկը եւ Ամերիկայէն իր հետ բերած գումարախլու. Ներճանակը կ'ուզեն և կը սկսին ծեծել: Հիմա խօսքը իրեն տանք: – Առջի օրերուն Գալադան քաշկին եւ 600 պատուան պարկին, բայց վախնալով որ պիտի ժողովուրդը կ'ապստամբի, Խէչէկի Գայմագամը բերել տուին որպէսզի անոր ներկայութեան ծեծեն: Զէքին, ինքը անձամբ երեք օր ծեծեց, մարմինս իմաց գալուս, ձանձրացան ծեծելէ եւ կէս մեռած վիճակի մէջ ախտոր նետեցին: Հարց ու փորձ տուին, հապա չունչս կ'ելլէր, կ'բսէր, – Թոմարզայի մէջ Գօմիթէ չկայ, միայն ես եմ, ինձմէ զատ մէկը չեմ ճանչնար, Ամերիկայէն գէնի չեմ բերած: Մինչեւ վերջ այս Խփտոն տուի: Երեք օր ետք, Գայմագամը Խէչէկէն Թելիֆոն կ'ընէ, որ կրկին ծեծի քաշեն: Ինծի չսկսեցին Թելիֆոնի անունը տալեն, այնտեղ Թելիֆոնի Ագաէն առջեւ սկսան ատամիկ ծեծել, որպէսզի լացի, կոծի ձայնս Գայմագամը Խէչէկէն մարդ ընէ, ինքը այդպէս հրամայեր է:

*Երկրորդ օրը կրկին ինձի չալկեցին թելեֆոնի աննախկը տա-
րին, ըսին գայմագամը հնոտ պիտի խօսի: Գայմագամը ըսաւ, –
Հաճի Յակոբ սօղոմոնեան սէօյլէ, տէֆթերլերի թէպիհ էր, սա-
նա գուրթուլուշ եօզ, եարըն սապահոան եանընա կէլէճէյիմ: Մը-
տածեցի որ, գայմագամը անպուճ է, այս անգամ ենէ գայ, պիտ
ծեծելով պիտի սպաննէ, որչեցի ժամու տանիքէն ինքզինքս վար
նետել որ մեռնիմ ազատուիմ: Պաչ Զաքուչ Խալիլ էֆէնտին կանչել
տուի, ըսի, ամէն բան պիտի խոստովանիմ, կառավարութեան տե-
րականները պիտի չտանեմ: Խալիլ էֆէնտին չատ ուրախացաւ, եւ
սիրով ընդունեց եւ իրը թէ իմ վրաս կը ցաւի, սկսաւ խրատ տալ
որ ամէն ինչ խոստովանիմ որպէսզի ծեծէն ազատուիմ: Գիշեր ըլ-
լալուն համար վազուան ձգեցին: Ապրիլ 7 առաւօտ էր, ինծի ետև
սայլի մը վրան գնելով տուն տարին, չալկեցին առնդուխնէրէն ան-
նախկը հանեցին, զաւակներս եկան հարբուրեցի, Տիկնոջս մնաս բա-
րով ըսի, – Եւ Խալիլ էֆէնտիէն խնդրեցի որ ինծի ժամուն տանի-
քը հանեն, այնտեղ կրմիներուն տակը պահած եմ կառավարու-
թեան տետրակները: Ձիս պրկելով կրկին Սայլին վրայ պրծին եւ
տարին ժամուն տանիքը, այստեղ Մխիթարն ալ բնկերացաւ ժան-
տարմաներուն: Երբ տանիքին վրայ պրծին, համայ համայ քաշելով
տանիքին ծայրը հասայ: Այստեղ մարդիկ քալելով երթալ կարելի
չէ, միայն քաշելով կրնաս հասնիլ: Աբեւելք պարծայ, երեք ան-
գամ խաչ հանեցի, Մխիթարին պատնեշով ըսի, – Պէնիմ դապահա-
թրիմ եօզ, չօնուզլարըմըն պապալը պօյնուցնա, պուրատա տէֆթեր
եօզ: Մխիթարը հասկցաւ որ ինքզինքս վար պիտի նետեմ, – ըսաւ,
– եափմա Հաճի Յակոբ, պապա եիկիթսին: Երբ արդէն ես ինքզինքս
նետած էի եւ անկ եաք լուր չունիմ:*

*Տանիքին բարձրութիւնը 80 մեթր էր եւ պլլոցի քարէ սան-
դուխներուն վրայ կ'ինկայ ն անկնեցան կը մնայ: Ժամուն բակին մէջ
պատուած կլնելը, երեսուսարսնելը սկսան քարկոծել Մխիթարին
եւ ժանտարմաներուն, որոնք անմիջապէս Հաճի Յակոբին մարմինը
ձիուն վրայ կապելով Սեբաստիա կը տանին եւ թելեֆոն կ'ընեն Խիւրէմ
Գայմագամին: Գայմագամը իր հետ տանելով Տորթ. կարապետ Բէ-
լէճեանը Թոմարտա կուգան եւ միասին տանելով Հաճի Յակոբը
ձիուն վրայ վոլթիած Խիւրէմ կը տանին: Այնտեղ քանի մը օր եաք,
Հաճի Յակոբի ոչ ոտքը կը կտրեն մինչեւ ծունկը, երեք չորս օր
եաք կրկին կը կտրեն մինչեւ Ազդրի վերի մասը: Մէկ չարաթ Խիւ-
րէմի մէջ պահելէ եաք, կեսարիա բանտ կը ղրկեն:*

Բանտէն նեղս խօսքը տանիմ Կէմէրիկցի Պարգեւ Նազգաշեանի, որ հիմա Լիբանան կը գտնուի:

Կնաթրիոյ բանտն ենք: Գիշեր մը բնակիլը մը խոշոր մարդ մը չալկած բերաւ բանտի դուռնէն ներս ձգեց ու գնաց: Այս նորին մարդը սկսաւ լալ Զօհռւխի պէս, եւ Աստուծոյ գանգատիլ: «Ո՛վ Աստուած ես ինձի ի՞նչ ըրի, որ հոգիս չես առներ, այս շուն ազգի ձեռէն մինչեւ ե՞րբ պիտի քաշեմ»: Հասկցանք որ նկողը Հայ է եւ ոտքերը կտրուած է: Ընկերոջս կարապետին հետ ելանք անկողինը փռեցինք, պատմեց թէ ինքը Թոմարզայի Հաճի Ցակոբն է, ամիս մը առաջ իր ոտքերը կտրեր են եւ մէկ ոտքով մնացած է: Ամէն օր ընկերոջս հետ չալկած պէտքարան կը տանէինք ու կը բերէինք:

Բանտի բակին մէջ Ահմէտ անունով խենդ Թուրք մը կար, ժանտարմանները կը խաղցնէին, կատակ կ'ընէին ու կը խնդային: Օր մը նորէն Հաճի Ցակոբը չալկած պէտքարան տարինք: Ժանտարմաննը, խենդ Ահմէտին ասդիճցուցին որ պէտքարան մտնէ եւ թօփալ կեավուրին գարնէ: Խենդը, ոտքով այնքան ուժով զարկաւ Հաճի Ցակոբին, որ խնդձը պլխուն վրայ ինկաւ եւ վրան գլուխը աղտոտութեան մէջ մնաց եւ սկսաւ Զօհռւխի պէս լալ: Սիրտ չէր գիմանար: Ժանտարմանները սկսան քա՛հ–քա՛հ խնդալ: Կարապետին հետ, շատ դժուարութեամբ կրցանք ինկած տեղէն հանել, այնքան զօրաւոր ու կտրիճ էր: Այսպէս վեց ամիս միասին ապրեցանք բանտին մէջ, յետոյ իրեն նեղում ինկաւ եւ բանտէն դուրս հանեցին:

Ինչպէս Հաճի Ցակոբը ինքը կը պատմէր: «Բանտէն ելած օրս ինծի էշու մը վրայ հնծցուցին եւ Օսման անունով էֆէնտիի խըղճամիտ ժանտարմայի մը յանձնեցին: Ժանտարման տարած աուեն ինծի պատմեց, որ իրեն հրաման տրուած է մինչեւ էրիվէր Թուրք գիւղի մօտակայ ձորը տանիլ ու հոն սպաննել: Բայց ըսաւ,– խիղճս կը տանջէ, ես գիւղի էրիվէր գիւղի եզերքը կր ձգեմ ու կը վերադառնամ: Տարաւ գիւղի եզերքը ծառի մը չուքին ձգեց ու ետ դարձաւ: Գիւղի Թուրք կիները, պզիկները պղպիւրը ջուրի կ'երթային, կը դառնային, երեսս կը թքնէին, կը հայհոյէին եւ կ'ըսէին, – էյի կեավուր օլսան իսի, այաղընը էեամէզլէր իսի: Այդ գիշեր անօթի այդ ծառին տակ պառկեցայ: Առտու Թուրք երիտասարդներ եկան քովս, անոնց ալաչեցի որ այս գիւղի Մրմթարը ինծի գրկեն: Մրմթարը եկաւ, տեսնցաւ գիս տեսնելով: Ցետոյ երկու ժանտարմաններ եկան, էշու մը վրայ բեռցուցին եւ գիւղի բանտը տարին: Մէկ գի–

չեր բանտին մէջ պառկեցայ, երկրորդ օրը էշուն վրայ դնելով ժանտարմայի մը հետ ղրկեցին։ Ժանտարման սկսաւ պատմել, – Զորպաին, ինծի պատուիրած է որ բեզի գիւղին եզերքը տանիմ ու սպաննեմ գնդակով, բայց խիղճս զիս կը տանջէ։ *Աղաչեցի ժանտարմային որ զիս սպաննէ, բայց մերժեց։ Տարաւ ինծի ձգեց գիւղին եզերքը նոյն ծառին տակը։ Այդ գիշեր հոն պառկեցայ։ Առտու կանուխ աղբիւրը ջուրի գացող կիները կրկին վրաս թքնելով կ'անցնէին։ Տարիքը առած թուրք կին մը եկաւ քովս, աղաչեցի իրեն որ գիւղի Մըխթարին լուր տայ եւ քովս գրկէ։ Իրիկուան մօտ Մըխթարը եկաւ, գիս տեսաւ, գրմացաւ ու շատ ցաւեցաւ։ Մըխթարին պատմեցի վիճակս, ըսի ժանտարմաներուն ինծի պատմածը, եւ խնդրեցի որ գիս Թոմարզա գրկեն, Թոմարզայի եմ եւ հոն ծանօթ թուրք բարեկամներ ունիմ։ Ուշ ատեն ինծի էշուն վրայ գրին եւ Մըխթարին տունը տարին, այդ գիշեր հոն պառկեցայ։ Առտու Մըխթարը ինծի տարաւ ժանտարմա Գօմանտանին քովը։ Պատմեց որ ես Թոմարզայի եմ, եւ աղաչեց որ գիս Թոմարզա գրկէ։ Էշուն վրայ հեծցուցին եւ ժանտարմայի մը յանձնելով, պատուիրեցին որ Թոմարզայի սահմանը Թռավշուն կոչուած թուրք գիւղը ձգէ գիս ու դառնայ։ Թռավշունի տղաքը սկսան քարկոծել ինծի։ Երիտասարդ մը եկաւ, աղաչեցի որ գիւղի խպա Քէհեան ինծի գրկէ, արդէն ինծի ծանօթ էր։ Խպա Քէհեան, գիս իր տունը տարաւ, մէկ գիշեր պառկեցայ, երկրորդ օրը իր էշուն վրայ բեռցնելով Թոմարզա գրկեց»։

● ԱՇՈՒՂ ՀԱՃԻ ՊՕՅԱՃԵԱՆԻ ԵՒ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒ ԲԱՆՏԱՐԿՈՒԹԻՒՆԸ, ԾԵԾԸ (*)

Թորոս Իպիշեանի
Յովսէփ Ագարեանի
Սերովբէ Եօղուրթճեանի
Արմենակ Անտիկեանի
Կարապետ աղա Սալպաշեանի
Սարգիս Էֆէնտի Վէզիրեանի
Թորոս Ալթըփարմագեանի
Տրդատ աղա Սալպաշեանի
Ճիւճիւն հայ գիւղի աղաներու
Աւագ աղա Շարալտեանի
Յակոբ աղա Արմաղանեանի

1915 *Թուականի Ապրիլ 3–ին էր, արդէն գիւղի բանտը եւ բանտի ախոռը լեցուած էին գիւղի Աղանելով, Տէր–ոէր, Վարդա–*

(*) Գաղուած իր յուշերէն։

պետով եւ չարաչար կը ծնծէին: Առտու կանուխ ժանտարմա Զաւուշ Ամկոը մեր տունը նկաւ, որուն հետ միշտ մեր տան մէջ կ'ուտէինք, կը խմէինք, թալլի կը խաղայինք, ըսաւ, – Հաճը, սենի Միւտիւր իսթիյօր: *Ելայ իրեն հետ անվախ գացի, գիտէի որ Միւտիւրը շատ լաւ բարեկամս էր, ինծի դէմ չարիք չի գործեր, մեր սենեակին մէջ կ'ուտէինք, կը խմէինք երկու–երեք տարեկ ի վեր: Երբ Միւտիւրի սենեակէն նետս մտայ, իր տաջէին հարցումը եղաւ,* – Հաճը, տօղրու սէօյլէ, հինչակմըսըն, դաշնակմըսըն, եօզ իսէ, սենիտէ տէյնէկ ալթընտա եէրէ սէրէրիմ: – Րիճա էտէրիմ Միւտիւր պէյ, շախա՞մը եաիըյօրսուն, պիլիրսին ֆի պէն նէ հինչակ, դաշնակըմ, պէն գօմիթէ տէյիլիմ, *պատասխանեցի: Աւելի կատաղած երեսս պոռաց,* – Զափուգ սէօյլէ, չօգլարը վար փալաղդա ալթընտա սըրայա պէֆլիյօրլար: *Ժանտարմա Հաճի խօմկըը, որ ծանօթ բարեկամս էր, ինծի դառնալով ըսաւ,* – Հաճը փալաղդայա հազըր օլ, այազլարընը չգար: *Ոտքերս Ցալաղդայի վրայ գրին, պէլիկ խմինէ Հաճի Ահմէտը գաւազանը առաւ եւ սկսաւ զարնել,* 100 *գաւազանը անցաւ, կը համրէի,* 200 *գաւազանը անցաւ: Ամէն անգամ որ կը զարնէր, Միւտիւրը կ'ըսէր:* – Հաճը տօղրու սէօյլէ, հինչակմըսըն, դաշնակմըսըն: *Միւտիւրը տեսաւ որ Հաճի Ահմէտը որպէս բարեկամ ուժով չի զարներ, անոր գառնալով ըսաւ,* – Սէնին տօսթուն տուր, օնուն իչուն աընըյօրսուն: *Գաւազանը ինքը առաւ եւ սկսաւ զարնել, զարկաւ մինչեւ որ գաւազանը կոտրեցաւ երկու կտոր եղաւ: Միւտիւրին գառնալով ըսի,* – Տուր, րիճա էտէրիմ, սէն պիլիրսին ֆի պէն գօմիթէ տէյիլիմ, սենին մագսէթին պէնի էօլտիւրմէֆ տիր, հինչակըմ տէյէնէյիմ, վուրտուղուն տէյնէյին սաչըսը 600 տէյնէյի կէչտի: *Ցետոյ ժանտարմային գառնալով ըսաւ,*– Պու իթին հայաթընը պու կիւն պիթիրմէլի, իւլէշինի սիւրիւկմէլի: *Ինծի գառնալով ըսաւ,* – Հաճը, նէ՞ իչուն Դայսէրի մէրխասասընա կէթսին, նէ ճէվապ կէթիրտին (*): *Գովը սպասող թուրքերը կանչեց, ոտքերս ցալաղդային վրայ գրին եւ դէմ դէմի սկսան զարնել, անկէ ետք ես լուր չունիմ, մարեր եմ, քաշելով ախոռը տարեր նետեր են: Գիշերը սրթնցայ որ, ամէն կողմս արիւնլուայ, կէս մը ոեռած վիճակի մէջ եմ:*

Առտու քիչ մը խելքս գլուխս նկաւ, ինձմէ առաջ բանտ ե–

(*) Ինչպէս տեսանիք, կ'ակնարկէ գիւղի աղաներու կողմէ կեսարիոյ Առաջնորդին գրուած այն նամակին, զոր Հաճիի միջոցաւ Առաջնորդին դրկեցին:

կողներուն վիճակը տեսայ, ըսլորն ալ ծնծղի տակ պառկած հասան եղած էին ու կը ոքայէին: Ամէն օր կէս գիշերին Մխսիւրը էօր սէրխօշ եղած բանտէն ներս կը մտնէր եւ ծնծղի կը սկսէր, յանկարծ բազմութեան մէջէն, լայն աճի ձայն մը լսուե, ըսին Թորոս Խպիշեանն է: Մանզալին վրայ երկաթը տաքցնելով սկսեր են քրքիջ, բեռանը տալէ եւ յաւէն կը սկսէ պոռալ:

Յովսէփ Ազարեանը *պառկեցուցին եւ սկսան չարաչար ծեծել: Յովսէփը կը պոռայ, –* Ամաւ էֆէնտիմ, պէնտէ սիլահ հօզ, նէ° կէթիրէյիմ, մէրհամէթ էտին: *Յետոյ իրարու հետե սկսան ծեծել,* Սերովբէ Եօղուրթճեանը, Արմենակ Անտիկեանը: *Ծեծուածնները, մեռած վիճակի հասցնելէ ետք, գիշերուան պէկճիները կը կանչէին եւ շան պէս ոտքերնուն քաշկռտելով, սանդուխներէն վար կը գլորտրէին եւ ձիերուն ախոռը կը նետէին:*

Մարտիրոսի ժանտարմա Մխմէտը քոմս եկաւ նորէն, ըսաւ, – Հաճը Միւտիւր սենի իսթիյօր: *Բաշկռտելով, գետինը քսելով տարին: Միւտիւրը ըսաւ, –* Հաճը Ամերիկատան 12 պօմպա կէթիր– միշտին, նէյտէ իսէ թէպիմ էր: *Գիտէի որ, ասիկա նորէն ծեծելու պատճառ մըն էր: Այլեւս սաղ տեղը մնացած չէր: Միւտիւրը ժանտարմաներուն բսաւ, –* երկաթը կրակին վրայ դրէք: *Այլեւս ես լուր չունիմ, չորս կողմերս տապեր են ու վարը ախոռ նետեր են: 24 ժամ ետքը արձնցայ, Միւտիւրը քոմս եկաւ, ըսաւ, –* Օլան հաճը, պիզ տէօյմէտէն օսանտրգ, չէն տահա կէպէրմէտիմ:

Ինծի ձգեցին, ձեռք առին կարապետ *աղա* Սալպաշեանը, *որ Հնչակեաններու պետը ու ժամու Թաղականն էր: 360 հոգի Հնչակեան կայ ըսին, անոնց տեսարակը յանձնէ: Ֆարտզան քաշկին սկսան ծեծել: Վար առին, երկաթը տաքցնելով սկսան ամէն կողմերը տապել: Ինձմէ մարդը պրծէ՛ մեռաւ եւ քաշկռտելով ձիերուն ախոռը նետեցին:*

Բանտի բակին մէջ կատը մը կեցաւ, մենք հետուէն կը նայինք: 3–4 թուրքեր մարդ մը պրկելով, չատ դժուարութեամբ կ'աչխատէին կատքէն վար առնել: Գամէշի պէս հսկայ մէկը, կէս մեռած, վերջապէս վար առին, գետինը պառկեցուցին: Բիչ ետք պիղի մեր թուրքերը եկան պլտխր հաւաքուելան: Ըսին Սարգիս Էֆէնտի Վէզիրեանն է: *Առաջին անգամ Թոմարզայի բանտին մէջ ծեծելէն ետք, էմէրկի բանտ պրկեր են, այնտեղ ալ չարաչար ծեծելէ ետք, նորէն հիմա Թոմարզայի բանտ պրկեր են:*

Սարգիս էֆէնտին պապա եիկիւտ, *Ղասաապայի տղայ էր եւ ճշմարիտ Ցեղասիրական* (*): *Ինքը Զէյլօնկրտ եւ Ժիրայրի չունչով մեծցած Հնչակեան էր, Թուրքին Թշնամի: Կերպասի վաճառականի ըլլալով, միշտ իր ղրկի ձիուն վրայ Ղամչին ձեռքը, տապանջան մէջքին Թուրք պիւղերը կը չրջէր Թուրքերէն իր առնելիքները դանձելու համար: Շուկայէն անցած առեն, Թուրքեր թէմանիայի, բարեւի կը կենային, անոնց ամէնուն աղան էր, ապրանք կուտար անոնց, բարիք ունէր ամէնուն վրայ: Թուրքեր սիր ունէին, հիմա պլուխը հաւաքուած կը ծաղրեն, կը հայհոյեն, կ'ըսեն, –* Գալգ Սարգիս էֆէնտի, ղրը աթրնա պիհ, տապանջա պէլինտէ չալըմ սար, *եւ իրենց ոտքերով անոր պլուխը կը կոխկռտէին: Ժանտարմա Հաճի Իսմէրը սկսաւ գաւազանով զարնել անոր պլուխը, ձեռքերը: Կէս մեռած, չունչը կտրած մարդը, Հաճի Իսմէրին դառնալով կ'ըսէ, –* «Հաճի Իսմէր, էրգէկ առատրն տար եէրի օլմազ»: *Բիչ նաք ոտքերէն քաշկռտելով ախոռը տարին:*

Մեծի կարդը նիւս, Թորոս էֆէնտի Ալթընիարմագեանին, *որ թէ Հնչակեան կուսակցութեան Մեծն էր եւ թէ Ժամու Թաղական: Այս էաջ մարդուն ոտքերը խաչար պամ պամնային, բայց խօսքը չի վոխնց: Միշտ կ'ըսէր Միւտիւրին, –* Թումարզայի մէջ ես միայն կուսակցական եմ, ինձմէ զատ գօմիրէ մարդ չկայ: *Այնքան ծեծեցին որ պրնիէ մեռած վիճակի հասցուցին: Միշտ իր կուսակցական ընկերներուն կ'ըսէր բանտին մէջ, –* Տղէք, հեծանիը ծանր ծայրը իմ ուսիս դրէք, դուք թեթեւ կողմը շալկեցէք: *Ըսել կ'ուզէր, թոյլ յանցանքը իմ վրաս նետեցէք: Երեք անգամ Ծալաղղայի քաշեցին, եւ կրկին ծեծեցին: Մեռած վիճակի մէջ կնստրնա բանտ ղրկեցին, ուր հոգին աւանդեց:*

Այդ օր ձիւնիւն *փոքր Հայ պիւղի ապահներէն* 12 *հոգի բերին բանտ, որոնց մէջ կը գտնուէր պիւղի ապահներէն Բերուվէ էֆէնտի Քէչիշեան, որ ծանօթ էր իր քաջութեամբ և իրրեւ Հնչակեան կուսակցութեան պետը: Այնքան ծեծեցին եւ չարչարանք տուին որ մեռելի պէս գետին փռուեցաւ, երբ մօտը երթայինք Զօհուխի պէս*

(*) Տարագրութենէն առաջ, գիւղի ապահները եւ խահանաները ժողով կ'ընեն եւ ապստամբութեան մասին կը մտածեն: Սարգիս էֆէնտին, թեմ կ'ելլէ եւ ապստամբութեան կոչ կ'ուղղէ: Ժողովը կը հակառակի եւ ամիս մը ետ կը յիշեն Սարգիս էֆէնտիի այդ օրուայ խօսքը որ ըսած էր, «Պէտք է ապստամբինք, թուրքը մեզի ոչխարի պէս պիտի մորթէ»: Բայց ուշ մնացած էին:

կուլար, սիրտ կ'ուզէր դիմանալու: Այսպէս երեք օր ծեծեցին եւ կէս մեռած վիճակի մէջ, մարմինը քաշկռտելով ձիերու ախոռը նետեցին:

Երկրորդ օրը ծեծի հանեցին Տրդատ ազա Սալպաշեանը (Քէլ Ղափըեան) որ պիւղի հարուստ ազաններէն էր: Մէկ տարի առաջ Տրդատ ազան իր տան դրացի Քուրք Համի Էֆէնտիէն տունը գնած է, Քուրքը վրէժ լուծելու համար առաջ վկայութիւն բրած է, որպէս թէ Տրդատ ազան իր տան մէջ պօմպա պահած է: Զարհուրելի ծեծելէն ետք, ոտքերը խոշոր դամով դամեցին: Իրեն ծանօթ ժանտարմաններէն մէկը, Տրդատ ազայի խորհուրդ կուտայ որ, այս անգամ Պաշ Զաֆուէլին 5 օսմ. ոսկի կաշառք տայ, որպէսզի ծեծէն ազատէ: Կաշառքը կ'առնէ երեք օր ետք նորէն ծեծի քաշեցին: Երկրորդ անգամ երբ ծեծի քաշել կ'ուզէն, 5 օսմ. ոսկի եւս կ'ուզէն, դրամը կ'առնեն եւ երկու օր ետք նորէն ֆալաղգայի քաշեցին: Այս կերպ խարելով 25 օսմ. ոսկին առին ու նորէն ծեծեցին:

Ծեծի կարգը հիւս Ասագ ազա Շարալտեանին, որ հարուստ վաճառական էր եւ շատ կտրիճ ու Ղափատայի: Առաջին անգամ չարաչար ծեծեցին, ժանտարմանները կաշառք կ'ուզէն պինք ծեծէն ազատելու համար: 6 օսմ. ոսկի կուտայ եւ քանի մը օրեր ծեծի չեն կանչեր: Յետոյ ոտքերը ֆալաղգայի քաշեցին, քանի մը հարիւր պաստան զարնելէ ետք, դրամ կ'ուզէն որ ֆալաղգային վար առնեն: 7 օսմ. ոսկի նորէն առաւ եւ ժամանակ մը ծեծ չի քաշեցին: Այսպէս մէկ ամիս այս մարդուն թէ դրամը կը քաշէին եւ թէ կը ծեծէին:

Յակոբ ազա Արմաղանեանն ալ հարուստ եւ կտրիճ մարդ էր, ծեծի կանչեցին, քանի մը օրեր ծեծելէ ետք Պաշ Զաֆուէլին 7 օսմ. ոսկի առաւ ծեծէն ազատելու համար: Քանի մը օր ետք ֆալաղգայի քաշեցին հազիւ 100 պաստան զարկին, նորէն դրամ առաւ Պաշ Զաֆուէլին: Այսպէս ամէն անգամ որ պիտի ծեծէին 5–6 օսմ. ոսկի կ'առնէին եւ ծեծը կը ձգէին:

Այսպէս երկու ամիսներ թոմարզայի բանտին մէջ ծեծելէ, Զարչարելէ ետք, կէս մեռած վիճակի մէջ մաս առ մաս Էմէրկիի բանտ կը ղրկէին, այնտեղ մէկ, երկու շաբաթ ծեծելով, չարչարելով, կեսաբոյ բանտ կը փոխադրէին: Թոմարզայի, Էմէրկիի եւ կեսարիոյ բանտերուն մէջ, ծեծի ժամանակ յաճախ Զէքին կը ըստնուէր եւ իր ձեռքով կը ծեծէր ու կը չարչարէր:

1915 *թուականի Յունուար ամիսն սկսեալ մինչեւ Հոկտեմբեր աճող վիրջերը Տասը ամիսներ, կեսարիոյ բանտին մէջ լեցուած էին Թոմասըպալի, Իվէրկիլ, կեսարիոյ եւ շրջանի քաղաքներէն ու գիւղերէն աւելի քան երկու հազար ժողովուրդ, ուր օրական Ծնծղ, Զաբչարանքը անխնայ կերպով կը գործադրուէր, մէկ կողմէն կախաղան կը հանուէին, ամանք ծեծի տակ կը մեռնէին, ուրիշներ խումբ խումբ Պալրա Տէրէեները կը ղրկէին, շատեր կալանաւորուած Հալէպի ճամբով դէպի Տիրբանակիրտ, Ուրֆա ղրկուելու պատրուակով, Հալէպի մօտերը ձորերու մէջ կը սպաննուէին, ինչպէս էին կեսարիոյ Առաջնորդ Խորէն Եպս. Պէհրիկեանը իր խումբով:*

Գլուխս 15–էն ետք, երբ սկսան քաղաքներու, գիւղերու բնակչութիւնը տարագրել, քաղաքներ, գիւղեր պարպուեցան եւ հարիւր հազարաւոր ծեր կիներէ, երիտասարդ Հարսներէ ու Աղջիկներէ, օրուն Զօճուխէ կազմուած կարաւանները, դէպի Ղանը կ'երթար, Օսմանիէ, Իսլահիէ, Ղաթմա եւ Հալէպ ճամբանները լեցուցած, սկսած էին բաժնուիլ դէպի Տէր–Զօր եւ Հաւրան անապատները, այն տանն սկսան բանտին մէջ մնացածները խումբ, խումբ արձակել եւ կարաւաններուն հետեւ ղրկել, որոնք իրենց ընտանիքներու կարաւանին կը հասնէին ու կը միանային, ամանք Հալէպի մէջ, ուրիշներ Տէր–Զօրի ճամբան Բաղդայի, շատեր Հաւրանի անապատներուն մէջ:

Տարագրութենէն անմիջապէս առաջ, Իթթիհատի կեդրոնական կառավարութեան կողմէ ղրկուած էր Թուրք երկրի բոլոր վիլայէթներուն հետեւեալ հեռագիրները Հայոց Ջարդի մասին: Անոնք ալ հաղորդած էին իրենց ենթակայ Միւթէսարըֆութիւններուն, Գայմագամութիւններուն ու Միւտիւրլիկներուն:

Աիվալը հատրը տոլայըսը իլէ, էրմէնիլէրին ճեամիլէն մահիփընա էրատէի սէնիէ ճէրեան էրմիշ տիր: Պունլար հագգընտա շու սուրէթլէ մուամէլէ օլունմասընա տըր:

1 – «Մէմալիէը մահիուսէի շահանէ տախիլինտէ պուլունան էրմէնի, վէ էրմէնի իսմինի տաշըյան պէշ ճանըշընա գատար օլան չօճուգլարտան մաա՛տ, պաշը պօզուգլարը, շէհիր վէ գասապա խարիճինտէն չըգարըպ, դաթիլ էթտիրմէլէրի»:

2 – «Օրտուի հիւմայունլարտա միւսթախտէմ ումում էֆրատըն, պիր վուգուաթա մէյտան վէրմէճիգին, օրտուտան տըշարը չըգարըպ դաթիլ էթտիրմէլէրի»:

ՊԱՏԿԵՐ 237.— Մէկ միլիոն հայերու ջարդը յղացող եւ գործադրող մեծ ոճրագործ ԹԷԼԱԱԹ.

«Իշտէ, էսկի պիր միլլէթ, իւչ այ գարիբնտա մալի էթտիք»:

3.— «Օրտուտա պուլունան Զապիթանդարը տախի, մինասըզ օլտուգլարը օրտունուն գարարկեահլարընտա, տիշարը ախիրէյէ գատար հաֆզ օլունմալարը»:

Պու իւչ մատտէ ահկեամընըն, հէր օրտու գոմանտանլարընա, թարիխը թէպլիղինտէն գըրգ սէֆիզ սաա՛թ գարիբնտա, իմրասը զըմմընտա այրունա թէպլիղ էտիլէնէֆ: Անտէն էվէլ, թէտարիֆը լազըմընտան մաա՛տէ, հիչ պիր մուամէլէ հափրլմայանաֆ (*):

28 – 12 – 1334

Տախիլիյէ Նազըրը
ԹԷԼԱԱԹ

(*) Իշպու թելեկրաֆ, 1914 սէնէսինտէ, Շամ Մէնզիլ միւֆէթթիշլիյինտէ պուլունմուշ տուր:

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ներկայ դէպքերուն բերմամբ, հայերու ի սպառ բնաջնջումին համար, կայսերական բարձր հրաման եղած է: Ասոնց մասին հետեւեալ ձեւով պիտի գործուի:

Ա.– «Կայսերական երկրին մէջ գտնուող, հայ եւ հայու ազուն կրող, հինգ տարեկան փոքրիկներէն զատ, ո՛չ զինուորական բոլոր հայերը, բաղաքներու եւ գիւղերու եզերքները հանելով, ամենայն ջարդուիլը կը յանձնարարուի»:

Բ.– «Կայսերական բանակին մէջ ծառայող բոլոր զինուորները, առանց դէպքերու տեղի տալու, բանակէն դուրս հանել եւ ջարդուիլը կը յանձնարարուի»:

Գ.– «Բանակին մէջ գտնուող բարձրաստիճան զինուորները, ինչպէս պատկան բանակի՝ բանակատեղիին մէջ արգելափակուած մնան, մինչեւ վերջին նոր հրամանին»:

Այս երեք որոշումները, բոլոր բանակի պետերուն հաղորդուած գաղտնաբար 48 ժամուան մէջ, անոր գործադրութեան մասին առանձին պիտի հաղորդուի, անկէ առաջ կարեւոր նախապատրաստութենէն զատ, ո՛չ մէկ գործողութիւն պէտք է կատարուի (*):

Ներքին Գործոց Նախարար

28 *Դեկտեմբեր* 1914 ԹԷԼԱԱԹ

⁂

1.– «Էվէրնէ բէլլիղ էտիլմիշ իտի: Հէօֆիւմաթ, իթթիհատըն էմրի իլէ, գարէր վէրմիշ տիր մէմալիֆինտէ պուլունան պիւթիւն էրմէնիլէրին մավզընա: Իշպու իրատէի սէնիյէէ գարշու պուլունանլար, հէօֆիւմաթըն բէսմի թէշխիլաթընտան տըշարը սայըլանագ: Գարը, չօնուֆ, պէօյիւֆ, կիւննիւֆ, նազարը տըգգաթա ալմայարագ մավզ էրմէլէրի: Իօլտիւրմէֆ վէսաիթլէրի, նէ գատարտա վահշի սուրէթլէ իսթիմալ օլունանաֆ, զամիր վէ հիսսի-

(*) Սոյն հեռագիրը գտնուած է 1914 թուականին, Դամասկոսի Քննիչ Յանձնախումբի կեդրոնական գրասենեակին մէջ:

յաքա տըգգաք էքմէէսիգին, օնլարը մէվնուտիյէքինի գաքի սու-
րէքտէ խնթամ վէրիլմէլէրի էմր օլունուր» (*):

Տախիլիյէ Նազըրը
ԹԷԼԱԱԹ

2.- «Մավի էքմէք մագսատը իլէ, եոլլարտա էյլէնտիրմէլէ-
րի Տէր-Զօրա գատար էմր օլունուր: Զէօլլէրտէ տաղըլմալըլարը,
էմմէէսիգ, սուսուգ վէ մէզարըգ պրագմալարը շարթը իլէ»:

3.- «Պիլա թէրէտիւր վէ մէրհամէք, պիր այլըգտան տօ-
սան հաշընա գատար իրլափը: Շէհիր տէրունիհնտէ, էհալի հուգու-
րունտա, օլմամասընա տըգգար»:

4.- «Շէհիրլէրտէն, էօյլէրտէն տըշարը, հէօֆիւմար տայ-
մասըն, ասկէր դարըշմասըն, էհալի տուրմասըն, էրքէկ իւնսիւլի-
նիւ պրագմայընպ, էօտիւրմէլէրի էմր օլունուր»,

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ա.- «Նախապէս հաղորդած էինք: կառավարութիւնը իր թի-
հատի հրամանաւ որոշեց Թուրքիոյ մէջ գտնուած ընդհանուր հա-
յութիւնը փնացնել: Այս հրամանին որոշման հակառակորդներր
մաս չեն կազմեր պետրտեան պաշտօնական կազմին: Կին, փոքրիկ,
մեծ ու փոքր նկատի չունենալով փնացնել: Փնացման եղանակը,
որքան ալ եղերական ըլլայ, խղճի եւ զգացման ականջ չի կախելով,
անոնց գոյութիւնը վերջացնելու կր հրամայուի»:

Բ.- «Ինտումնաւոր կերպով փնացնելու համար, երկարել
նամբորդութիւնը մինչեւ Տէր-Զօր: Անապատներուն մէջ ցրուել,
անօթի, ծարաւ եւ առանց գերեզմանի ձգելու պայմանաւ»:

Գ.- «Առանց կասկածանքի ու գութի, մէկ ամսուան փոքրի-
կէն մինչեւ ինսնսուն տարեկանը, ջարդել, փնացնել: Ուշադրութիւն,
հաղաքներու մէջ, ժողովուրդին առջեւ պէտք չէ կատարուի»:

Դ.- «Հաղաքներէն, գիւղերէն դուրս կառավարութիւնը պէտք
չէ իմանայ, զինուորականութիւնը պէտք չէ խառնուի, ժողովուրդը
պէտք չէ դադրի ջարդելէ, արական սեռ չի ձգելու պայմանաւ,
ջարդելու հրաման կը տրուի»:

(*) Թէլաաթի այս հեռագիրը գտնուած է Հալէպի ոստիկանատան մէջ, երբ
բրեական ուժեր այս շրջաններէն հաշուած են:

Թիւրք օղլու թիւրք, էրմէնիլէրի էօլտիւրմէք վազիֆէսինտէ գաթի սուրէթտէ սէրպէսթ տիր: Վէ պու խուսուստա ճիւզիւ մէրհամէթ գուլլանմայաճաք: Հէր կիւն, հէր սաա՛թ, հէր եէրտէ, վէ իսթէտիյի սուրէթտէ էօլտիւրէպիլիր: Թառլա իչէրիսինտէ իշլէյէն ֆէօյլիւ թիւրք, սապանը պրագաճաք, վէ էրմէնի էօլտիւրմէք վազիֆէսինի իւրա էթտիմտէն սօնրա, թառլայա ամտէք Էտէնէք:

Տախիլիյէ Նազըրը
ԹԷԼԱԱԹ

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Այն որ թուրք անունը կը կրէ, հայերը ջարդելու պարտականութեան մէջ, բացարձակապէս ազատ է: Այս մասին խիղճ եւ գութ պէտք չէ գործածէ: Ամէն օր, ամէն վայրկեան, ամէն տեղ, իր ուզած ձեւով կրնայ սպանանել: Արտին մէջ աշխատող գիւղացի թուրքը, արօրը պէտք է ձգէ, հայը սպանանելու իր պարտականութիւնը կատարելէ ետք, կրնայ արտ դառնալ:

Հակառակ անոր որ, ծանօթ անձնաւորութեանց եւ կղերական դասակարգին գոյութիւնը բնաջնջելու համար, խիստ հրաման տրուած է, կ'իմանանք որ, այդպիսիները Սուրիոյ եւ Պաղեստինի ներման կասկածելի տեղեր կը դրկուին, ասանկ թոյլտուութիւն մը անելերելի է, այդ կարգի խոռվարարներու ախտորանքը անէութիւնն է, կը յանձնարարեմ որ, ըստ այնմ գործողութիւն կատարէք:

Ներքին Գործող Նախարար
ԹԷԼԱԱԹ

Մարդասպանի վերջին գոհունակութեան խօսքը, երբ այլեւս դիւրութեամբ յաջողեցաւ եւ բնաջնջեց հայութիւնը:

«ԻՇՏԷ, ԷՍԿԻ ՊԻՐ ՄԻԼԼԷԹ, ԻՓԻ ԱՑ ԶԱՐՓԸՆՏԱ ՄԱՎՓ ԷՓՏԻՓ»:

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

«ՆՀԱ ՀՆԱԴԱՐԵԱՆ ԱԶԳ ՄԸ, ԵՐԿՈՒ ԱՄՍՈՒԱՆ ՄԷՋ ՓՃԱՑՈՒՑԻՆՓ»:

ՊԱԼԹԱ ՏԷՐԷՍԻ

Պալթա Տէրէսի թուրքերէն բառ է եւ կը նշանակէ անմատչելի ու խորունկ ձոր, որու վերի եզերքին վրայ կը տարածէն Զարպատ մարզիկ, որոնք պինուած են մանաւանդ պատրաստուած կորը կարճ կացիններով եւ մէջքերնին խանչէրով: Այս մարզատարածներու պաշտօնն է ձերբակալուած մարդոց գանկերուն քանի մը կացինի հարուածներ իջեցնել եւ առանց յողնութեան վայրկեանին ձորը պարպել:

Մարզ տարածելու ամէնէն աժան ու դիւրին ու արագ այս ձեւը, թուրք վայրագ ցեղի մտքը մեզի չկրնար յղանալ եւ հնարած էր եւ այս ձեւով կը տարածէր իր Հաւատարիմ հայ հպատակները:

Ա. ԿԷՄԷՐԻԿԻ ՊԱԼԹԱ ՏԷՐԷՍԻ

Ինչպէս Իթթիհատի կառավարութիւնը, Էնվարէն, Սեբաստիոյ, Երզընկայի, Էրզրումի, Վանայ կուսակալութիւններուն նմանակայ քաղաքներու ու գիւղերու Հայերուն համար ընտրած էր մանաւանդ Զարպի վայրեր, նոյնպէս կեսարիոյ գաւառին ենթակայ քաղաքներու ու գիւղերու Հայերուն համար ընտրած էր Երկու Պալթա Տէրէեր: Առաջինը կը գտնուէր Կէմէրիկ Հայ գիւղէն կէս ժամ հեռու ձորը, որու մօտիկն էր Կէմէրիկի Հայերէն Իմամլեանց կարապետ ապայի Չաղայքը եւ այդ պատճառաւ կը կոչուէր Իմամլ օղլու Տէրէսի: Զորի երկայնութիւնը մէկ ծայրէն մեւս ծայրը ոտքով քալելով կէս ժամ կը տեւէր եւ կը հասնէր մինչեւ Ղըզըլ ըրմագ (Ալեա գետ): Զորին լայնութիւնը ու բարձրութիւնը 500 մեթր էր:

Զորը կազմուած էր ճիւղաւոր բուռ հողէ, այսինքն հողի երեսը ծածկուած էր կլոր ու թեթեւ մանր քարերով որ Սպըտուրի ձեւը ունէր (*): Զորին եզերքը կոխել, քալել կարելի չէր, մարդ ինքնին կը պլտորուէր եւ ուղղակի ձորը կ'ինկար:

Կեսարիոյ բանակն զուրս հանուած կալանաւոր Հայ խումբը, կէմէրիկէն անդին Սեբաստիոյ կողմը չէին անցնիր, այլ ուղղակի Պալթա Տէրէսին կը գրկէին:

(*) (Սպըտուր) Այծի աղբ:

կէմէրիկի Հայոց պոլրոցը, Սէվդըյաթի տեղ (կայարան) ըլած էին կեսարիայէն գրկուած բանտարկեալներուն համար, ուր կը հաւաքէին եւ խումբ խումբ կապուած Զորը կը գրկէին:

Զորին գլուխը գիշեր ցորեկ կը սպասէին 25–30 հոգի Չէթէններ, Չէթէյական հագուստով: Անոնք պէնք չէին կրեր, ձեռքնին ունէին կարճ կոթով պալթաներ եւ մէջքնին խանչէր: Չէթէնները մէջ կային 6–7 ժանտարմաներ, Չէթէյական հագուստով, անոնք պէնք ունէին բայց Չէթէններէն հեռու կը սպասէին, ի հարկին անոնց օգնութեան հասնելու համար: Կալանաւորներու խումբը երբ ձորի գլուխ հասնէին, Չէթէնները անմիջապէս եւ արագօրէն աւազ Գաւիներուն կ'իջեցնէին կացինի բանի մը հարուածներ եւ շիտակ ձորը կը գլտորէին (*):

Բ. ՖՈՒՐՈՒՆՃՈՒԼԱՐ ՊԱԼԹԱ ՏԷՐԷՍԻ

Երկրորդ Պալթա Տէրէն կը պոռնուէր Սվիվիկի մօտիկ էգրէկ Հայ եւ Քէօլէբէ թուրք գիւղերու միջեւ Ֆուրունճուլար *կոչուած Զորը:*

Այս երկրորդ Պալթա Տէրէսին, 1915 թուականի գարնան կեսարիոյ բանտէն եւ շրջաններէն մեծ թուով Հայեր գրկուած չէին, ինչպէս էր կէմէրիկի Պալթա Տէրէն: 1915 թուականին, Ինկլարէի, Գոնիայի շրջաններէն Հայ ընտանիքներ որպէս կաթոլիկ, իսկ կեսարիոյ շրջանէն Ամէլէ Թաղուրի գիւղացիական ընտանիքներ, տարտղրութենէ ազատ մնացած էին: 1916 թուականի գարնան, այս ընտանիքները տարագրութեան եւ անոնցմէ մեծերը առանձին, փոքրիկները առանձին խումբերը կազմած գրկուեցան Ֆուրունճուլար՝ *այս Պալթա Տէրէսին: Այս խումբերէն ոմանք, իրենց ճամբուն վը-*

(*) Մեր հայրենակիցներէն Նահապետ Թէնիրեան, Փանոս Պօրանեան եւ կարապետ Թամուզեան, որպէս Ամէլէ Թաղուրի գիւղացի կէմէրէկի մէջ եւ Պալթա Տէրէսի մօտիկը աշխատած են երկար ամիսներ եւ ականատես եղած Պալթա Տէրէսի գրկուած Հայերու ջարդին: Պալթա Տէրէի այս սրտաճմլիկ պատմուածքը եւ տեղեկութիւնները անոնցմէ հաղած եմ եւ տակաւին այս տխուր պատմուածքին շարունակութեան պիտի հանդիպինք:

Այս Առաջին եւ Երկրորդ Պալթա Տէրէններուն մէջ ջարդուած են Թոմարզացի աւելի քան 150 հոգի, ծանօթ իրենց անուններով: Մաս մը Թոմարզացիներ ալ սպանուած են *Նոզզաոի* Պալթա Տէրէն:

բայ քանի մը վիշեր Թոմարզա մնացած եւ այն տեղէն Զարդի վայրը ղրկուած են:

ՏԷՐ ՅԱԿՈԲ ՓԱՀԱՆԱՅ ՊՕՅԱՃԵԱՆԻ ԲԱՆՏԱՐԿՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Թոմարզայի քահանաներէն Տէր Յակոբ Պօյաճեանը, ինչպէս անոանք (աստ էջ 1889), իր մտաւոր կարողութեամբ համբաւ ստացած էր կեսարիոյ եւ Խիկիկի մուրք ոստանները եւ կառավարութեան չրջանակին մէջ եւ ունէր ազդեցիկ դիրք: Մայիս 28–ին կը ձերբակալեն եւ Խիկիկի բանտ տանելու առեն, ուսին գէնք մը կուտան եւ մէջքէն փամփուշտակալ կապուած Խիկիկի չուկան կը պրտրցնեն, որպէսզի թուրքեր այս ազդեցիկ քահանայի վիճակը առնելով ուրախանան եւ միւս կողմէն Հայերու ազդեցութիւնը կտրուի: Քահանան ժամանակ մը Խիկիկի բանտ ձգելէ ետք, կ'աքսորեն կեսարիոյ Ս. Դանիէլ վանք, ուր ալ ելեւէջակուած կը մնայ, եւ Գրքիս հեղինակը Ս. Կ. վանքէն անցած մը գինք առնելու պատի: Մէկ չաբաթ ետք, լսելինք որ Պէյկիկեի եւ Կէմիրլի քահանաներն եւ բանտարկեալները կազմուած 70 հոգինոց խումբի մը հետ, կեսարիայէն էֆքիրլէ եւ Ազիզիէ ճամբով Ֆուրունիուլար կոչուած Պալթա Տէրէն ղրկեր են:

Ամէն Թապուրի վինուր, մեր Հայրենակիցներէն փոնոս վարպետ Պօղանեան, այսպէս կը պատմէր, – կեսարիոյ ճամբան կ'աշխատինք: Նոքին խումբ մը մարդիկ իրարու կապուած մեր մօտէն անցան, տեսանք որ մեր Տէր Յակոբն ալ անոնց մէջն է: Մեր ապաքը վարկինք գայինք, չուբ ուզեց խմելու, ժանտարման երեսին ապտակ մը զարկաւ, դառնալով ժանտարմային ըսաւ, – «Իստէտիյիմիզի եափըն, սըրա սիզին տիր»:

Այս խումբին մէջ գտնուած են Թոմարզացի ազգայիմ Տէր Յակոբ Էհիյ. Պօյաճեան, Յովակիմ Բէյիշեան, Իսկէնտէր հաճի Սամելեան, Լուբֆիկ Լափճեան, Պօղոս, Պետրոս, Խաչեր Գույումճեաճիներ, Գրիգոր Խպիշեան, Յովակիմ Մատաղճեան, Արիստակէս Սըվաճեան, Գաբեգին Գամագեան, Ալէքսան Քէլմաճուկեան, Տատուր Գօյօղլաճեան, Խաչուկ Ճաճըզգեան, Արքին Ճիպլիլեան, Համբարձում, Գալուստ Մարկոսեաճիներ եւ Սարգիս Անտիկեան: Խումբի մէջէն, Սարգիս Անտիկեան կէս մեռած վիճակի մէջ գիտնէրու մէջէն սողալով ազատած էր եւ այսպէս կը պատմէր.

– Մեր խումբը չատուոր էինք, կեսարիոյ գիւղերէն հաւաքուած էին: Մեր Տէր Յակոբն ալ մեր խումբին մէջ էր: Մենք թոմարզայիներս 19 հոգի էինք: Ազիզիէի եւ Էդրէկի ճամբով մեզի պալթա Տէրէ տարին: Մեզմէ առաջ ուրիշ խումբեր կային, մենք կարգի սպասեցինք, տեսանք որ պալթաներով անոնց գլուխները կը պարնեն եւ ձորը կը գլտորեն: Կարգը մեզի հկաւ, 20–30 Չէթէներ, ձեռքերնին մէկ–մէկ պալթա բռնած կը սպասեն, քիչ մը հեռուն պէնքով Չէթէներ ալ կը տեսնէինք: Մեզմէ առէն երկու հոգի ձեռքերնիս իրարու կապած էին: Չէթէները մեր վրայ Հիւճիմ ըրին, եւ սկսան պալթայով մեր գլուխները, թեւերը ջարնել եւ ձորէն վար գլտորել: Իրկաւան մօտ էր, ես դիակներուն տակը մնացի, բայց խելքս գլուխս էր: Կէս գիշերը անցած էր, վէրքերս կը ցաւէր, վրաս գլուխս արիւնլուայ, դիակներու տակէն սողալով դուրս ելայ, եւ սողալով հեռացայ դիակներու մօտէն: Երբեմն կամաց կամաց կը քալէի, երբեմն խորունկ ձորի քարերուն տակ կը պահուրտէի: Այսպէս երեք օր գիշերները կը քալէի, ցորեկները կը պառկէի: Հասայ Թոմարզա եւ Փաստուեցի Լուքիկ էֆէնտիին տուներ պահուըտեցայ: Վեց ամիս պահեց ինծի, յետոյ Աւշար պէյ մը տուներ ղրկեց իր բարեկամներէն, այնտեղ պէյի տան գործը կը տեսնէի ու հոն կը պառկէի:

ԳԷՈՐԳ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՊՕՅԱՃԵԱՆԻ
ԲԱՆՏԱՐԿՈՒԹԻՒՆԸ ՈՒ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Գէորգ Վրդ. Պօյաճեան, Էմմօղլուն էր վերը յիշատակուած Տէր Յակոբ քհնյ. Պօյաճեանի: Ինչպէս տեսանք (աստ էջ 1821), Գէորգ Վրդ. Թուրքերէն լեզուի իր մասնագիտութեամբ եւ կառավարելու կարողութեամբ ծանօթ էր կեսարիոյ չրջանի թուրք պաշտօնեաներուն եւ կառավարութեան մարդոց: Այդ տարին որպէս վանահայր կը գտնուէր կեսարիոյ Ս. Դանիէլ վանքը: Այն օրը որ, իր Էմմօղլուն Տէր Յակորը այս վանքը կ'աքսորեն, նոյն օրը վարդապետը եւս կ'աքսորեն կեսարիոյ Ս. Կ. վանք:

Այդ օրերուն կեսարիոյ մէջ կախաղանը կը գործէր, չրջանի գիւղերու Հայութիւնը արիւն, արցունք կուլար, բանտերը լեցուած էին: Ս. Կ. վանքին մէջ աքսոր Գէորգ վարդապետին քով, որպէս մխիթարեն կը գտնուէինք Թոմարզացի չորս անձեր: Սմբատ Վրդ. Սալպաշեան, եղբայրը Խաչեր ալան, Գրքիս հեղինակը որպէս

Սարկաւագ եւ Գէորգ Վարդապետը որպէս աքսոր։ Վանքը պարպուած էր, վարժարանի ուսուցիչները, Տնօրէնն եւ Աշակերտութիւն, ամէն ոք իրենց տուները ղրկուած էին։ Մենք ալ որպէս ՍԱՏԱՆԱՅԻՒ ոչխարներ, մեր կարգին կը սպասէինք։

Առտու մը, Յուլիս ամսուայ մէջ էր, ժամերգութենէն անմիջապէս ետք, մեր Գէորգ վարդապետին հետ սենեակը ելանք եւ օրուայ տխուր լուրերու մասին կը խօսէինք։ Վարդապետը տակաւին ժամու Հոդաթաթիը հագած էր եւ գլուխը բաց։ Յանկարծ դիներալ երկու ժանտարմաներ սենեակէս ներս մտան, – Սէնի էֆէրէ Մ՚իւտիւրիւ իսթիյօր – ըսին վարդապետին եւ ձերբակալեցին եւ այդ վիճակով առին տարին։ Այդ պահուն ձերբակալեցին նաեւ վանքին մէջ ծառայող Տէր Յակոբ քահանան (Համիտիէ հայ պիւղի քահանան) եւ միասին տարին էֆքէրէի բանտը։ Այնտեղ բանտարկուած Տոքթ. Կ. Միւէսէրեանի եւ Տոքթ. Խ. Տէվլէթեանի եւ տեղւոյն Աղաններու, Քահանաներու հետ 45 հոգիէ կազմուած խումբին խառնելով կը տանին Կեսարիա բանտ, անկէ ալ Կէմէրէկի Պալթա Տէրէն։

Ամէն թապուրի պինուար մեր տղաքը կը պատմէին.– Սուլթան Հանի եւ Պարսամայի մէջէն Լալէ Պէլի կոչուած տեղը ճամբուն վրայ կ՚աշխատէինք։ Արեւուն տակ ու փոշիներու մէջէն, տեսանք որ նորէն ձեռքերնին կապուած խումբ մը Հայեր կ՚անցնին մեր քովէն, չատերուն ոտքը բոպիկ, տեսանք մեր Գէորգ վարպետն ալ մէջերնին է, մեր տղաքը վազեցինք պացինք տեսնելու համար, ժանտարմաները չի ձգեցին։ Երբ պղրիւրին մօտեցան ուզին Ջուր խմել, ժանտարմաները հայհոյելով եւ դարժուցին։ Հայր Սուրբը մեզի հետ պիտի խօսէր չի կրցաւ եւ սկսաւ լալ, մի՛ այլ այլքան լսաւ,– Ջաւակներս, մենք մեռնելու կ՚երթանք, աղօթեցէ՛ք մեզի համար։

Թոմարզան այդ օրերուն ունէր չորս վարդապետներ եւ երեք քահանաներ։ Թուրքը իրեն յատուկ ճարպիկութեամբ, անոնցմէ կարողները եւ Մտաւորականները գաղնի, ինչպէս ցորենը քարէն կը գաղնի։ Գէորգ վրդ. եւ Տէր Յակոբ Պօյաճեանները գաղնց եւ Պալթա Տէրէնին ղրկելով Ջախջախնց անոնց գանկերը, իսկ միւս վարդապետները ու քահանաները պարզ բանտարկութեամբ աքսորնց անապատները։

ՊԱԿՏԵՐ 238.— Դրքիս Հեղինակը յուշեր կը հաւաքէ: Նկարին մէջ կը տեսնուին, վարի կարգը, ձախէն աջ, Սերովբէ Վարպետ Մատպինեան, Ծովհաննէս Հաճէրեան (Իվէրեկցի), Թորոս Թորոսեան եւ Հեղինակը: Վերի կարգը, ձախէն աջ, Գեւորվբէ Գրլըճեան, Գրիգոր աղա Ցէրէճեան, Կարապետ Վարպետ Թամուզեան:

ԱՄԷՆԷ ԹԱՊՈՒՐԻ ՁԻՆՈՒՈՐՆԵՐՈՒ ԿԵԱՆՔԷՆ ՊԱՏՄՈՒԱԾ ՏԵՈՒՐ ԴԷՊՔԵՐ

Պատմուած Ամէնէ Թապուրի մեր տղոյմէ

Փանոս վարպետ Պօրանեանէ
Կարապետ վարպետ Թամուզեանէ
Նահապետ աղա Թէֆէրեանէ
Գեւորվբէ Գրլըճեանէ
Մաթոս աղա Թադէոսեանէ

Ինչպէս կարապետ վարպետ Թամուզեանը կը պատմէ –

Էվէրէկի եւ Կնասրիոյ մէջտեղ կը գտնուէր Եավաշըն հազը կոչուած գաչը: 1914 թուականին այդ տեղ էր չորս Պէլիկ Ամէլէ Թապուրի վինուորներու կեդրոնը, ամէնքն ալ Հայեր էին: Ամէն մէկ Պէլիկի մէջ կար 400 հոգի: Առաջին Պէլիկը մերինն էր, ես Տաճնապետ էի, մեր Պէլիկին մէջ կային 160 հոգի Բուամիսի Հայեր, մնացածը Թամարզայիներ էինք:

Երկրորդ Պէլիկի Զաւրնիերը մեր քով լարուած էին, անոնց մէջ ալ կը գտնուէին 70 հոգի Թամարզայիներ: Երրորդ Պէլիկի Զաւրնիերը կը գտնուէր Գարահիսար քաղաքին մօտ: Չինգերորդ Պէլիկը կը մնար Մեծ Ինճէսուլի Խանին մէջ: Այս չորս Պէլիկներուն մէջ կային 780 Թամարզայիներ:

● ՂԱՐԱՎԱՆԱ (Զինուորական ճաշ)

Ալիւրի, Պուլղուրի Զուվալներու մէջէն Զապթիեները կը պողնային ու կը ծախէին, եւ Զուվալներու կշիռքը չիտակ գալու համար, տեղը ճնտակ, մանր ու խոշոր աւազ կը լեցնէին: Մեր ըղցմէ Պաճօղլնոյ Գրիգորը այս գործին վրայ կ'աչխատակը: Կը հարցնէինք, – Տուղա Գրիգոր իրենչ գործ կը գործես, – վալլահա, գործս աւազ հաւաքել եւ ալիւրի ու Պուլղուրի Զուվալներուն մէջ լեցնել ու խառնել է, կ'ըսէր, ճնտակ աւազը ալիւրի համար, խոշոր աւազը Պուլղուրին համար:

● *Մէֆէրէի համար թուրք գիւղերէն ես, կով կը հաւաքէին, որոնք անօթեւանին կը հիւանդանային եւ կը սատկէին օրական 10–20 հատ: Միսի լաւ կտորները Զապթիեներուն կուտային, իսկ Գլուխ, Ոտք, Փոր, ԳԱԳով միսերին խաչելով մեզի կուտային եւ այնքան համով կ'ուտէինք, որովհետեւ անօթի էինք: Մեր ըղցմէ Զէքէնոյ Տէտէն կ'ըսէր, – Տղէք, երբ երկիր երթամ միսը, փաչաւի գազով եփել պիտի տամ, իրենչ համով կ'ըլլայ եղեր:*

● *Մարդ գլուխ 50 Տրէմ հաց կուտային, անոր ալ կէսը աւազ էր չէինք կրնար ուտել: Զորպայի համար բաթաթէսը կը խաչէին եւ Զապթիեներուն կուտային: Տաք ջուրն ալ մեզի կուտային եւ դպալով կը խմէինք: Մարդ գլուխ 24 ժամը մէկ անգամ 12 Տրէմ Պուլղուր կուտային, կը խաչէինք կէսը քար, կէսը հատիկ կ'ըլլար: Ուտելու առեն քարը կը մնար, եւ հազիւ մէկ հատիկ կը*

տեսնէինք մեր դպաւին մէջ: Երբեմն Ալտման Զօրպասը կուտային, ջուրին մէջ ափ մը ալիւր գնելով կ'ուխտէին, մէյն ջուրի գոյնը կը փոխուէր: Մեր երկիրը Շուշանուն Լակը, ասկէ չատ համով կ'ըլլար:

● *Շատ անգամներ ճամբաններէն անցած ատեններս տատիկ էշու պիսկոնը կը տեսնէինք, տղաք անմիջապէս էշուն օտքերը, Գլուխը, Թոքերը եւ կակուղ միսերը կտրելով Զանթիներուն մէջ կը պահէին, իրիկունը մութին մէջ հաւաքուելով հում հում կուտէինք:*

● *Սուրբ Կ. վանքին մօտը, Տէրին տէրէկ կոչուած ձորէն անցած ատեններս, ճամբուն վրայ տեսանք բուսած խոշոր խոտեր, տղաք քաղելով սկսան ուտել: Պէլիկ էմինին տեսաւ, պաւազանը քաշելով սկսաւ ծնծղել եւ հայհոյել, ըսաւ, – Խընդըր կեսավուրներ, կառավարութեան տուած Դարամանայէն չէ՞ք մը կշտանար:*

● *Երեք հարիւր ուխտուն հոգի էինք, Ինճէսուլի Գայմագամին գացինք, մեր մէջ կը գտնուէր մեր հայրենակից Աշուղ Էկեսահին (Յովհաննէս Չէքիլեանը), մեզի սորվեցուց եւ սկսանք պոռալ, – «Պիր սիկարա վէր պանա, պախ տիւմանա, տիւմանա, նէ պիզ էօլտիւբ դուբրուլտուզ, նէ սիզ կէլտինիզ իւմանա: Պիր սիկարա սարայը՞մ մը, տահա եալվարայը՞մ մը»: Գայմագամը Սէբաչին Պալգոնը նկաւ եւ ըսաւ, – Եավրուլարըմ, պէնտէն նէ՞ չգար, Ալլահա եալվարըն:*

● *Մեր Պէլիկին մէջ կը գտնուէր Վասիլիոս էֆէնտի անուն Յոյն մը, որ Պէլիկ էմինի էր: Այս մարդը ժամանակին Թալաս քաղքին Միւտիւրն է եղեր, Թոմարպացիներուս կը ճանչնար: Մէչտ մեզի կ'ըսէր, – Տղաք, ձեր անունը այլ եւս պատմութեան պիտի անցնի: Այս պատերազմէն ետք հայ պիտի չմնայ: Եթէ ես ձեզմէ մէկ հոգի ազատեմ, իմ անունս պատմութեան մէջ պիտի յիշուի: Ախատ հրաման եկած է, ձեզմէ մէկ հոգի ողջ պիտի չմնայ:*

● ՏԱՄՂԱ (կնիք)

Հայ Ամէլէ Թապուրի պինուարներուն ձախ թեւին վրայ տատղա կոխեցին, իրեն Թապուրին ու Պէլիկին անունը: Անոնց Հայ ըլլալը պիտնալու համար նոր Թապուրէն վախչին: Գնդման Զապիթ մը նկաւ, չատ անխիղճ էր, աչքերնուս առջեւ կրակը վառել

կուտար, երկաթէ չինուած Տաճդան կրակին մէջը կը դնէր, վին-
ւորները կարգաւ չարնէ նաք, անոնց թեւերուն վրայ կը կոխէր
տաք երկաթը, չաանը դաւէն կը մարէին ու կ'իյնային: Ամանք կը
փորձէին եւ Տամպային վրան տաք հայ դնելով Տաճդան կ'աւրէին:
կառավարութիւնը հրաման հանած էր որ, եթէ վախտահան վին-
ւոր մը բանին եւ այլ Տաճդան անանն անար վրայ, պիտիան որ հայ
է, եւ պէտք է տեղւոյն վրայ սպաննին: Մեր Թամպրպայի պոյմէ
20–25 հոգի այլ Տամպային դէմ պայքին:

ՏԱՎՈՒՂՁԻՆՆԵՐ, ՏԻՏԻՒՐՁԻՆՆԵՐ

Թաղուրնեու ընդհանուր Գամանտանին հրամանին վրայ,
բոլոր պէյլիկնեուն մէջ պանուող Հայ Տավուղճիները, Տիւսիւքճի-
ները գաւեցին, եւ ամէն պէյլիկի մէկ–մէկ Տավուղճի, Տիւսիւքճի
տուին, եւ առաուրնէ մինչեւ իրիկուն կը չալէին մեզի կը ճանճրա-
ցընէին: Գամանտանը կ'ըսէր, – Ձեր կեսմուրնեուն սիրտը կարը-
ւած է; չէն կրնար սիրով աշխատիլ, պէտք է առնոյ մտքէն հանել
իրենց ընտանիքներու հոգը եւ իրենց քաշածները, անոր համար ա-
մէն պէյլիկ իր Տավուղճին, Տիւսիւքճին պէտք է աւնենայ:

Ճամբաներու երկայնքին, ամէն կոզմ պալթան ձիերի-
նին, խանչէրը մէջքնին Զէթէները կը պաղատէին: Պէյլիկը, աւել
տեղ երթալու առնն, պինուտը պէտք էր իր ընկերէն չի պառնար,
ճամբէն դուրս չելլէր, Զէթէները անմիջապէս օձիքէն քաշելով
պալթան գլխուն կ'իջնցնէին: Մեր Թամպրպայի Տալառապանոց Յա-
կորը, ճամբան քալած առնն, մէկ քայլ ընկերէն կը հեռանայ, Զէ-
թէն թեւէն բռնելով դարս կը քաշէ, եւ պալթան գլխուն իջնցնելով
կը սպաննէ: Մեր Զապլիթը կ'ըսէր, – «եավրուպարում, տիզագ է-
տին, եոլտան տշարը չըգմայըն, պու պալթաճըլար, հէօֆտամը-
տա թաճըմագլար, պէճինէ էօլտիւրիւրլէր»:

ԶԱՓԸՐ ԱԼԱՅԸ

Թուրք Զէթէներու խումբեր, երկրի ամէն կողմերը ցրուած
էին: Անոնք, իրենց թեւերի վրայ կը կրէին կարմիր լայն լաթէ կտոր
մը: Անոնց պաշտօն տրուած էր ճամբաներու երկայնքին, ամէն
տեղ իրենց տեսած Հայերը բռնել ու սպաննել: Անոնք, իրենց վը-
րաններէն միշտ տեղէ տեղ կը փոխադրէին, էրզրումի ճամբաներէն

սկսեալ մինչեւ կեսարիոյ համբանելը, եւ կը կոչուէին ՁԱՓԸԹ ԱԼԱՅԸ:

● ՁԷԹԻՆԵՐ ԱՄԷԼԷ ԹԱՊՈՒՐԻՆ ՄԷՋ

Սերաստիոյ մօտերը ցան կը քաղէինք, մեր պէլիկին մէջ բե-րին 25 թուրքիր մեզի հետ ցան քաղելու համար: Այս մարդիկը 15 օր մնացին պէլիկին մէջ, չէին աշխատեր, սկսան պանդատիլ, ըսին, – մեզի հոս բերին Հայ ջարդելու համար, 15 օր է մէկ Հայ անդամ չսպաննեցինք, եւ ոչ ալ Հայերը ջարդելու հրաման տուին: Երեք օր նոր վիճան պացին:

● Տարագրուած հայ պէտերու եղերքը, պալթայով պին-ուած թուրքիր դրած էին որպէս պահակ: Ի հարկին այդ պէտէն նա պարձոզ հայեր կամ Ամէլէ Թապուրի դինուոր հայեր երբ տես-նէին վայրկեանին կը սպաննէին:

● ԱՐԱՊԸ ԿԷՏԻԿԻ ՁՈՐԸ ՆԵՏՈՒԱԾ ՀԱՅԵՐ

Էվէրէկի մօտ, Ափսալը կէտիկի կոչուած ձորին պլուխը ճամ-բայ կը չինէինք: Ձմեռը, ձիւնին տակը, պաղտն, անօթի ծարաւ չարաչար կ'աշխատացնէին. ամէնքս ալ հիւանդացանք: Այտեղ մեր տղոցմէ չատ պոհ տուինք հարիւր հոգիէ աւելի: Ձապէթնիս Էնգա-րէյի չատ անդուէթ թուրք մըն էր: Ամէն օր 8–10 հոգի կէս ողջ, կէս մեռած ձեռքի կառքին մէջ լիցնել տալով ձորը թափել կու-տար: Մեր վանքի մխիթարիներէն Յարութիւն Ա. Սարկաւագ Մար-կոսեանը, Յովհաննէս Զէքիեանը (Աչուղ Էկեահին), Տալուսպանեանց Յովհաննէսը, Տաուսը Աւագելեանը, Գրիգոր Մանասելեանը, Կա-րապետ Մանանեանը, Տէտեանց տղէքը վեց հոգի, ճէրահի պէս ա-մէնքն ալ Ղափատոյի տղէք, աչքերնուս առջեւ կէս ողջ ձորը թա-փել տուաւ: Այս ձորը թափուեցան նաեւ, Ղարաքէօյցի Պապա Եի-կիա տղէք, Նիյատցի եւ Էվէրէկցի տղէք:

● ՓՈՍ ՓՈՐԵԼ ԿՈՒՏԱՆ, ՓՈՐՈՂ ՁԻՆՈՒՈՐՆԵՐԸ ԼԵՑՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

կարապետ վարպետը կը պատմէր: Գարահիսարի եղերքը կ'աշխատէինք: Օր մը Ձապէթը եկաւ եւ ամէն Պէլիկի Օն Պաշիներս

կանչից, եւ դիմացի ձորը մատով ցոյց տալով, ըսաւ, – «Կէօրիւ-յօրմո՞ւսուն պու դարշու տէրէյի, ինչ պէիւկ օնար թանէ չուխուր տէշէնէք, պիրպիրինտէն 50 մէթրօ երթալըդը օնանաք: Ջուխուրլարըն էնի օն մէթրօ, ուզունլուդու 15 մէթրօ օնանաք»: Հինգ օր աշխատանքով, ամէն պէյիկ իր ինկած բաժինը փորից: Թուրք Օնարչինէրուն կը հարցնէինք փոսերուն համար, կ'ըսէին, – Չէթիրիկ տօլտուրանացակլար: Այդ տարին չատ Մարտա ևկած էր եւ ցաները կը փճացնէին: Մենք չէինք հաւատար թուրքերու բաժին եւ պիտէինք որ մեզի ջարդելով պիտի լեցնէին:

Երեք օր մեզի վրանէն դուրս չհանեցին, եւ Օնարչինէրուս խիստ հրաման տուին որ մէկ Նիֆիր դուրս չելլէ, մանուկ չընդունելը պնդակի պիտի բանուին:

Մեր Ջաւրըը, Գօմանտանի Ջաւրըին եղեւն էր: Գիշերը մինչեւ առտու թելեֆոնով կը խօսէր, կը լսէինք, կ'ըսէր, – «Պուլարր էօլտիւրմէէտէն, չուխուրա տօլտուրմագտան պիր մէնֆաա'ր եօգ: Պուլար մէմլէէթին եօլլարընը եափըյօրլար, բահար պրրագըն վարսըն չալըշսընլար»: Ջորս օր ետք, մեզի վրաննէրէն դուրս հանեցին, Գօմանտանը ևկաւ, էֆրատը չարեցին եւ մեզի խօսեցաւ, – «Եավրուլարըմ, փատիշահա տուա էտին, սիզի էօլտիրիւլ պու չուխուրլարա էօմէնէէլէր իսի, փատիշահտան ալմի կէլտի, տուա էտին Ալլահա վէ փատիշահա»:

● ՓԱԽՉՈՂ ԵՐԵՒ ԿԻՆԵՐԸ

Նահապետ տղա Թէքիրտաղը կը պատմէր: Կէմէրկէ գան քաղելու տարին մեր Թապուրը, 1000 հոգի էինք: Գիւղէն բաւական հեռու անդ մըն էր մեր գան քաղած տլատը: Հեռուէն տեսանք որ երեք կիներ վազելով պոռալով մեր կողմը կուգան: Ջապթիեին կէմիրցի չատ բարի Թուրք մըն էր, ըսաւ, – պայէր բերէք: Լարմ մօտենան մեզի: Պատմեցին թէ, ժողովուրդը գիւղէն դուրս հանելով Ջարդելու սկսեր են, իրենք ալ այս կողմը փախած: Իրիկուան Ջապթիին տունը տարինք:

● ԵՐԿՈՒ ՊՋՏԻԿՆԵՐԸ

Կէմէրկէի մօտ Քէօթիւ քէօյ կոչուած գիւղին եղերքը գան կը քաղենք: Մեր Ջապթիը ոտտոպութիւնը չատ կը սիրէր եւ ոտի դէն-

քը մէջտ ձիուն վրայ իր հետ կը պըտըտցունէր: Յաճախ ցանին մէջ մեզի քար նետել կուտար, նապաստակները դուրս կը փախչէին ու ինքը կը պարնէր: Օր մը նորէն մեզի ըսաւ որ քար նետենք, ցանին մէջէն յանկարծ երիտ պըպիկները ելան, փախան: Վախցինք էի կըսանք բռնել, նեռնէն պոցինք: Կիւտուած քարերուն տակէն պատկած տեսանք 4 հատ մորթուած կիներ, կը հոտէին, քովերնին մօտենալ կարելի չէ: Երիտ պըպիկները, անոնցմէ երիտքին կուժքերնուն վրայ ինկած կը ծըծէն: Ջապխիը կանչեցինք, երբ տեսաւ յուզուեցաւ եւ սկսաւ հայհոյել, եւ մեզի գառնալով ըսաւ, – բռնեցէք մեր տունը տարէք:

Երիտ օր ետք, նորէն այդ արտերուն մէջ ցան կը քաշենք: Հեռուէն տեսանք որ, կիներ մը Անուտան մեզի պատալով մեր կողմը կուգայ: Ջապխիին լուր տունք որ այդ կողմը նայի: Քանի մօտեցաւ մեզի, տեսանք որ երեստասդ հարս մըն է: Ջապխիը ըսաւ մեզի, – չուտ ըրէք ձիուն վրայի համշին տարէք մերիւֆիւնը պոցնէք: Կիներ ԵՒՄԵՇԻՆ վախցուեցաւ եւ սկսաւ լալով պատմել: – Հինգ հոգի էինք, ամէնքս ալ կիներ: Մեզի տարին այդ դիմացի ձորը, ամէն չարիք բնելէ ետք, սկսան Ջարդելու, ինքը փախեր է: Ջապխիին ըսաւ, – մեր տունը տարէք, անցած օրուայ երիտ պըպիկները թող խնամէ:

Պատմեց՝ ՄԱԹՈՍ ԱՂԱ ԹԱԴԷՈՍԵԱՆ

● ԱՏԸՄ ԳԼՈՒԽ ԴԻՒԱԿ

Կէմէրէկի հապրն Մանդալ կը քաշենք: Ատըմ գլուխ ապառնաւած կիներ, Օլուխ, Զօճուխ, ցաններուն մէջ փռուած են չորս կողմերնիս, տաբերնիս չենք կրնար չարժել քալելու համար: Շատերը կռնակնուն վրայ պառկած են, անոնք կոկորդնիրէն մորթուած են: Շատեր ալ երեսնուն վրայ ինկած են, անոնք ալ վիզերնուն եւ ուսերի կողմէն մորթուած են: Ամէնուն ալ փորերնուն վրայ, կուրծքերնին ծակ-ծակ է, հանչերով պարնուած են: Ղարա ղուշներ, օդին մէջ հազարներով կ'ելլէին, կ'իջնէին: Փռուած մեռելները այնքան չատ էին որ, քալել, ցան քաշել անկարելի էր: Ջապխիին կանչեցինք, ցոյց տունք պիտինները, ըսաւ, – «Պրագրն պուրայր, կէչին շուդարշուտաֆի օվայա»: Հիմա, մարդոց մարմինը չհոխիտուելու համար, մէկ կողմ կը հրնէք եւ ճամբայ կը բանանք: Այսպէս կէս ժամ աշխատեցանք եւ հասինք պիտի պաշտ հատանք Ջապխիին ցոյց տուած տեղը:

Պատմեց՝ ՓԱՆՈՍ ՎԱՐՊԵՏ ՊՕՐԱՆԵԱՆ

ԹՐՔՈՒԹԻՒՆԸ ԶԸՆԴՈՒՆՈՂՆԵՐ ՊԱԼԹԱ ՏԷՐԷՍԻ

Կէմէրլիկի քով Ղարա կէօլ կոչուած դիւղը տարին մէկ ցան քաղէլու։ Մեր տուները տարտղնուած էին։ Պէլիկին մէջ կային կամաց ինը, իւէրէկցինը. 150 հոդի թամարզայի էինք այս պէլիկին մէջ։ Օր մը Զապիթնիս, մեզի Օնպաշիներուս կանչեց, ըսաւ, – «Եարըն սաա՛ր իճիտէ, հէր օնպաշը էճնտի նէֆէրինի բօղլայըպ կէլէնէճիսինիզ, սիզէ բիւրիւճիւ դապուլ էրմէճ թէճիլիճ օլանագ. հէր էճս դապուլ էրսին։ Նալրնըզ իսմինիզի տէյիշէնէճիսինիզ, կինիճ էրմէնի դալըն, էրմէնիճէ տուա էտին, օլմայանլար Պալթա Տէրէսինէ կիտէնէճէլէր»։ *Ամէն Օնպաշի իր նէֆէրը հաւաքից րլուաւ եւ Զապիթնիս սկսաւ խօսիլ։ Պէլիկին մէջ գտնուող կնասրայինները, իւէրէկցինները եւ էֆէնտիներն ընդունելին թրքուհիները եւ ապառնեցան։ Մեր տղէքը, ամէնքը մէկէն պոռային*, – Մենիճ բուրմ չենիճ ըլլար, անուսնիս չենիճ փոխեր, կ'երթանիճ կը ջարդուիճիճ։

Մեր տղոց պատճառ եղողները էին, Գուլումճենց Խաչերը, էշմատիկին երկու եղբայրները Յովհաննէս եւ Մելկոն, Անանիկենց Սարգիսը, Տէլ Թորոսենց Եղիան։ Ամէնք տղոցը կը համոզէին որ թուրք չըլլան։ Զապիթնիս Թալասցի թուրք մըն էր, չատ լաւ մարդ էր, մեր տղոց ապաչէց որ իրենն ղէմ չկենան, կ'ըսէր, – Ես Թոմարզա շատ մնացած եմ, ձեր վանիին, ձեր աղաներուն հացը շատ կերած եմ, դուճ շատ լաւ մարդիկ էճ, եկէճ անուսնիդ միայն փոխեցէճ, ես ձեզի ջարդէն պիտի ազատեմ։ *Մեր տղաքը մտիկ չըրին։ Զապիթը ամիս մը եռեւնէս ինկաւ։*

Օր մը նորէն Զապիթնիս եկաւ, ամէնքս մէկտեղ չարչց։ Նորէն թուրք ըլլալու առաջարկ ըրաւ։ Ընդունողները գատ չարչց, չընդունողները մէկ կողմ գատեց եւ. 8 հատ ժանտարմա բերել տուաւ։ Թուրք չեղողները ամբողջ Թոմարզայի մեր տղաքն էին 76 հոդի, մէնդ երկու հոդի էֆէնտիներ կային, Մկրտիչ եւ Յակոբ անուանով։ Զեռքերնին իրարու կապկպեցին եւ մեր աչքին առջեւ ուղղ ժանտարմաներով Պալթա Տէրէսին տարին սպաննեցին։

Թուրք չեղողներն էին հօթանասունը չորս հոդի, որոնց մէջ կը գտնուէին, Գուլումճենց Խաչերը, էշմատիկին (Սալպաշենց) երկու եղբայրները (Յովհաննէս եւ Մելկոն), Անանիկենց Սարգիսը, Տէլ-Թորոսենց Եղիան (*), Մինասենց Յակոբը, Եօղուրթ-

(*) Պատմագրիս հեղինակին մեծ եղբայրն է։

ենից Սարգիսը (Փասկալ), Պետիրենց Պօղոսը, Շահան Տօնիկենցը, Իսկենտէր Թէմիրենցը, Յակոբ Սամելենցը, Գրիգոր Սալպաշեանը, Աւագ Ենիտիւնեանը, Ալեքսան Դուդումենեանը, Թորոս, Մանուկ Թագուշեան եղբայրները, Աբգար, Յարութիւն Տիրացուենան եղբայրները, Թորոս, Միխայէլ Գալայճեանները, Աւագ Այանեանը, Աբրահամ Շահինեանը, կարապետ, Խաչէր Ղուկասեանները, Պետրոս, Գրիգոր Թէֆէրեանները, Արթին Ենիտիւնեանը, Պետրոս, Ղազէր Պէտիրեանները, Խաչէր, Սարգիս Զէֆիեանները, Գրիգոր, Յովհաննէս Պապաամեանները, Սարգիս, Միխայէլ Ելլանենեանները, Գրիգոր Հանի Պէյնեանները, Պօղոս Եահնըեանը, Թորոս, Միխայէլ Գալայճեանները, կարապետ, Խաչէր Տէտեանները, Ղուկաս, Պետրոս, Գրիգոր Տէտեան եղբայրները, կարապետ Ելլանենեանը, Աբգար Հազարեանը, Պետրոս Փէլիվանեանը, Յովսէփ Գալայճեանը, Մարտիրոս Գալայճեանը, Տրդատ, Պետրոս Պէտիրեանները, Օհան, Սարգիս Պապաամեանները:

Պատմեց՝ ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՐՊԵՏ ԹԱՄՈՒՉԵԱՆ

● ՏԱՍՆԸՄԻՆԿ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՆԵՐ ԿԸ ՋԱՐԴՈՒԻՆ

Անցամ մը նորէն ցան կը քաղենք: Յանկարծ մէջէն 11 հատ երիտասարդ տղէք դուրս կուգան, երբ մեզի տեսան սկսան փախչիլ: Հայհոյեցինք, կեցան եւ մենք մօտեցանք: Զապէթին քով տարինք, ըսաւ, – ձգեցէք մեր հով, հետերնիդ բող աշխատին ու պառկին: Կամաց կամաց ցան քաղել սորվեցուցինք եւ մեր տէսքէն ները կը հասաքէին: Պատմեցին թէ կէմէրկեսի են, ջարդի օրը փախած եւ ցանկուսն մէջ պահուրտած են: Մէկ չարսէթ է ցորենի կըլուսի հասաքելով կ'ուտեն ու կը պառկին ցանկուսն մէջ: Օր մը առաւ, ցան կը քաղենք, երկու ժանտարմա կուգան եւ ամէնքը առին տարին: Երկրորդ օրը, երբ այլ ճամբէն կ'անցնէինք, տեսանք որ ձորի մը մէջ, անոնց պլուխները կտոր-կտոր ըրեր են եւ փոսին մէջ քով-քովի փռուած էին:

Պատմեց՝ ՄԱՔՈՍ ԱՂԱ ԹԱԴԻՈՍԵԱՆ

● ՄԷԿ ԾՈՒՆԿ ԶՈՌԵԼՈՎ, ԵՐԿՈՒ ՀԱՐԻՒՐ ՅԻՍՈՒՆ ԿԻՆԵՐ ԿԸ ՄՈՐԹԷ

Սեբաստիոյ եւ կէմէրկէի մէջաեղ կէօլ Տէյիրմէնի կոչուած գիւղին մօտիկը ցան կը քաղենք, գիշերնեն ալ այդ գիւղը կը պառ-

կինք: Գիւղին ևկերքը միշտ նոսած կը տևանէինք ԿԱՂ եւ մէկ աչքը կոյր ծեր Թուրք մը: Գիւղի Թուրքին տնը մասին կը պատմէին թէ, այդ կաղ մարդը մէկ ծունկի գալով 250 կեավուր ջարդած է: Անգամ մը Պալնոյ Թորոսին հետ իր մօտ պայինք իրմէ յուր առնելու, մեզի Թուրք կարծելով, սկսաւ պատմել: Իր մօտ վտակ մը գլուխը կը պտուտէր հոսող Հնծան մը: կաղ Թուրքը քովի Հնծանը եւ փոսը ցոյց տալով բաւ, – «Նավրուլարիմ, էօրիւյօ՞րմուսունուզ պու հեծանը, պիր տիզ չէօմմէտէ 250 թանէ կեավուր դարըսր էստիմ վէ պու չուխուրա տօլտուրտում»:

Պատմեց՝ ՓԱՆՈՍ ՎԱՐՊԵՏ ՊՕՐԱՆՆԱՆ

● ՓՍԱՏԼՈՒ ԳԻՒՂԷՆ ԼՈՒԹՓԻԿ ԷՖԷՆԴԻՆ ԻՐ ԻՍԼԱՄ ԿՐՕՆՔԸ ԿՐ ՁԳԻ

ԼուԹփիկ Էֆէնդին, Թոմարզայի մօտիկը փաստլու Թուրք գիւղի ապահովին իսլամական էֆէնդիի պաշտօնն էր: Ինքն ալ հօրը պէս հայասէր Թուրք էր: ԼուԹփիկ Էֆէնդին, Սէֆէր Պէյլիկին մէջ չատ մը Թոմարզայի Ամէնէ Թապուրի վախտահական տպաք, իր տունը պահած էր ամբոխով եւ կառավարութեան ձեռքը չէր յանձնած:

ԼուԹփիկ Էֆէնդին, Սէֆէր Պէյլիկին (*) մէջ, Օն Պաշիի պաշտօնով կը գտնուէր կեսարիոյ եւ կէմէրէկի մէջտեղ գտնուած վերան Շէհիրի համբոն չինով Ամէնէ Թապուրին վրայ: Իր մօտ կը գտնուի նաեւ ուրիշ Թուրքիոյ հետ Թոմարզայի Թուրք Զէյնի Պայրախը: Օր մը աչխատանքի տուն, ինչպէս կը պատմէր ԼուԹփիկ Էֆէնդին, գիմացէն եկող Հայ համբոյ կ'անցնին, Պայրախը եւ իր Թուրք ընկերները կը բռնեն եկող Հայերը եւ կ'ուզեն սպանել: ԼուԹփիկ Էֆէնդին կ'ոտքի կելլէ եւ կը խնդրէ որ ատոնց ձգեն ու երթան: Պայրախը մտիկ չընել եւ կը սկսի իր ընկերներով չարչարել Հայերը, յետոյ սպաննել: Նախ անոնց աչքերը կը փորեն, էիթերնին ու ականջնին կը կտրեն ու ապտա կը ձգեն: Մէկ ժամ ետք անոնց ձեռքերը, ոտքերը կը կտրեն, այսպէս քանի մը ժամ չարչարելէ ետք կը սպաննեն: ԼուԹփիկ Էֆէնդին կը գիտէ այս անմարդկային ՈՃերը ձեւը եւ այդ վայրկեանին կ'ուրուչ, երբեմ կ'ընէ թէ, եթէ Պայրախը այս ոճիրէն ետք, ողջ առողջ Թոմարզա գիւղ եր-

(*) Թուրքերէն բառ, 1915–ի ընդհանուր պատերազմը՝ իմաստով:

թայ, ինքը պիտի ուրանայ իսլամ կրօնքը ու Մարգարէն եւ անհաւատ պիտի ապրի:

Այդ տարին ձմեռը, ես ալ պինուարական վախտական էի, եւ Լուքիվիկ Լֆէնտին ասոնը կը պնդէր մէկ տարիէ ի վեր: Լուքիվիկ Լֆէնտին պինուարական ծառայութիւնը լրացնելէ ետք տուն պարձաւ եւ իրեն քով նկոզ Մխիթարին, Թուրք Ազանեանն պատմեց երկու Հայերու ապանութիւնը եւ Պայրախին պրծած ոճիրին ձեւը եւ անոնց ազգեւ յայտարարեց իր որոշումը ու երդումը եւ ըսաւ, – Դուք ալ վկայ եղէք, երէ Պայրախը ողջ առողջ Թոմարզա տուն դառնայ, ես պիտի ձգեմ թուրք կրօնքը, Մարգարէն եւ օրական հինգ անգամ նամազին վազ պիտի անցնիմ:

Անցան երեք ամիսներ: Լուքիվիկ Լֆէնտին լսեր է որ, Պայրախը ողջ առողջ վերադարձեր է: Ինծի կանչեց, ըսաւ, – Ուսքա կարապետ, գնա, իրա՞ւ է Պայրախը եկեր է, աչքովդ տես ինծի լուր բեր: *Գացի եւ աչքովս տեսայ եւ եկայ իրեն պատմեցի: Կանչեց վերստի Մխիթարը, Թուրք Ազանեանը, նորէն պատմեց Պայրախի պրծած ոճիրը երկու Հայերու դէմ եւ ազգ վերջ գառնալը: Ոտքի եղաւ եւ ըսաւ,* – «Համա Իլլահ, պէն շիմտիյէ դատար տիւն իսլամիյէթէ հաշատըմ: Շիւքիւր շիմտի դուբրուտուտ կիւնտէ պէշ տէֆա նամազ դրմագտան, պրագտըմ տինի իսլամը վէ փէյղամպերի, վիճտաւըմ բահար տըր»: *Իրաւ ալ, անկէ ետք ո՛չ նամազ կ'ընէր եւ ո՛չ ալ մկիկի կ'երթար:*

Պատմեց՝ ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՐՊԵՏ ԹԱՄՈՒՉԵԱՆ

● ԼՆԳԱՐԻՅԻ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅ ՀԱՅ ԿԱԹՈԼԻԿ ԸՆՏԱՆԻՔՆԵՐՈՒ ՋԱՐԴԸ

1915 *Յունիսին, գարնան ամիսներուն, Թէլաաթ փաշայի հրամանաւ Լնգարէի եւ շրջակայ Հայ կաթոլիկ ընտանիքները տարագրուիլնէ Ազատ մնացած էին: Այդ տարին աշնան ամիսներուն, այդ կաթոլիկ ընտանիքներէն 150–է աւելի ընտանիքներ (1000 հոգի) տարագրուեցան եւ բերին կեսարիոյ եկերքը թափեցին: Կեսարիոյ իթթիհատի անդամները, անոնց մէջէն գնդապետները գացին եւ իրենց տուները տարին, մնացածները աքսորեցին դէպի Լվէրդ: Կարաւանին վրայ հսկիչ դրին մեր Պէյուկի Ահմէտ Զաւուշը եւ մեր ժանտարմաները: Ահմէտ Զաւուշը, մեր Թոմարզայի մօտիկ կեօմէր գիւղէն էր, մեր ազգ ծանօթ էր եւ Հայերը չէր սիրէր: Երեք օր*

նաք Ահմէտ Զաֆուչը իր ժանտարմայով վերադարձաւ եւ իրեն յանձնուած կարաւանի մասին այսպէս պատմեց։ Կարաւանը տարինք Իվէրէկի եղերքը։ Ախտեղ Թուրքիս պատերին դեղեցիկ ճիները։ Զատկին նաեւ 5–6 տարեկան փոքրիկները, մնացածները 700 հոգի էին տարինք Կէմէրէկի ճամբուն վրայ կամուրջի մը գլուխը։ Այստեղ հաւաքուած էին հարիւրաւոր Զէյթինը։ Զէյթինեբէն չատը, ծանօթ բարեկամ եւրան կեսվուրնեբուն։ Անոնք իրենց բարեկամ կեսվուրնեբը պատերին իրենց ձեռքով ապաննելու համար։ Ամէն մէկ Զէյթ 20–30 կեսվուր առաւ եւ սկսան չարդելու։ Իրենց ծնողքնեբուն աչքերուն առջեւ ապաննելին իրենց զաւակնեբը։ Կեսվուրնեբը սկսան ապաչելու իրենց բարեկամ Զէյթինեբուն որ գիրենք չի չարչարեն՝ պղպակով մեռցնեն։ Մենք ալ Զէյթինեբուն խառնուեցանք եւ չատեր կամուրջի մէնեբուն առջեւ չարելով պղպակի բոնկցինք։ Այսպէս մինչեւ իրիկուն Ալլահ Ալլահ պոռալով չարդեցինք 700 կեսվուրնեբը եւ մէկ հոգի ողջ չի ձղեցինք։

Զորս օր ետք, Պէյիկը նորէն Կէմէրէկի կողմը քշեցին, Ահմէտ Զաֆուչը ցոյց տուաւ այն կամուրջը, ուր երեք օր առաջ չարած էին Էնգարէկի հայերը։ Մեր տղոց հետ գացինք նայեցանք։ Հարիւրաւոր ականջնեբ կարուած մէկ կողմ նետուած են։ Հարիւրաւոր գլուխներ առանց մարմինի չորս կողմը գիզուած։

Պատմեց՝ ՆԱՀԱՊԵՏ ԱՂԱ ԹԻՒԹԻՐԵԱՆ

● ԳԵՂԵՑԻԿՆԵՐԸ ՄԷԿ ՄԷՁԻՏ

Կէմէրէկի պիւկերէն ՈՒԶՈՒՆԼՈՒ կոչուած գիւղը ճամբուն վրայ կ'աչխատինք։ 15–20 Զէյթինեբ, երեք հարիւրէ աւելի կոր, աղջիկներ, կիներ բերին։ Գիւղացի Թուրքիս չորս կողմերեն հաւաքուեցան։ Զէյթինեբէն մէկը սկսաւ Տէլլալի պէս պոռալ, – «Կէօվէլէրի պիր մէնիտ, հէր բէս սէչէ պիլիր»։ Հարիւր հատ մը պատեցին, անոնց գլամը գանձեցին։ Երկու ժամ սպասեցին, մնացածները առին տարին։ Երկրորդ օրը, իմացանք որ գիւղը քովի ձորը տարեր Ջարդեր են։

Պատմեց՝ ՆԱՀԱՊԵՏ ԱՂԱ ԹԻՒԹԻՐԵԱՆ

● ԵՈԶՂԱՏԻ ՊԱՂԹԱ ՏԻՐԷՍԻՆ

Անգամ մը մեր Պէյիկը Եավաշըն հագըն ճամբուն վրայ կը պտծենք։ Մեր Թամարպացի տղէքը, 100–ի չափ մէկտեղ էինք։ Օր

մը Պէյիկի Զամուշը, Օնպաշիներս հաւաքեց ըսաւ, – Ամէն Օնպաշի իր Նէֆէրները պէտք է հաւաքէ: Եկանք չարուեցանք: Զապիթը եկաւ, աչքէ անցուց բոլոր Պէյիկի Նէֆէրները: Այն Նէֆէրը որ քարձր հասակ ունէր, կամ փարթամ հագուստ էր, անոնք դատեց Զաորլուին մէկ կողմը դրաւ, որոնք 200 հոգիէ աւելի էին: Մեր Թամարպայի ուղղմէ 32 հոգի դատեց, ամէնքն ալ իրարմէ Զապատայի: Անոնց մէջ կը գտնուէին Պետրոս Թէքէրեանը, Իսկենտէր Հաճի Սամիէլեանը, Յովսէփ Աւաքեանը, Կիրակոս Գալֆայեանը, Յակոբ Կապնճեանը: Անոնք Ամերիկայէն եկած վարպետը էին, մեր Զամուշը դիտէր: Ամէնքը մէկ քշելին տարին: Երկրորդ օրը իմացանք որ, կողոպտելէ ետք Եզդիտի Պալթա Տէրէն կը տանին ու կը Ջարգեն: Այս խումբէն Յակոբ Կապնճեան վախճած եկած էր, իր տեսածները կը պատմէր:

Պատմեց՝ ՆԱՀԱՊԵՏ ԱՂԱ ԹԻՒՐԵԱՆ

● ԹԱԼԱՍԻ ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ԳՕԼԷՃԻ ՀԱՅ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐՈՒ ՋԱՐԳԸ

Տարապրուքեան տարին, Սեբաստիոյ եւ Կեմէրկիի հայ հարուստները, գաւակները, իրրեւ ուսանող կը գտնուին Թալասի (Կեսարիա) Ամերիկեան գիշերօթիկ գոլէճը: Անոնց ծնողքները երբ կը տարապրուին, որպէս զգաստ վայր հոն կը ձգեն իրենց զաւակները: Մէկ տարի ետք, 1916–ի ամառը, վարժարանը դուրս կը ձգէ այս 12 երիտասարդ ուսանողները: Անոնք ալ կ'որոշեն Թամարպայի ճամբով Հալէպ հասնիլ եւ Սուրիոյ անապատները երթալ իրենց ծնողքները գտնելու համար: Երբ Թամարպայի մօտիկ փաստուճ թուրք վիզը կը հասնին, Առնաւուտ կոչուած ծանօթ ոճրագործը իր ընկերներով կը ձերբակալէ 12 այս երիտասարդները. եւ Թամարպայի եղերքը պիտիկ լերան առջեւ նախ կը կողոպտեն, անոնց հագուստները կ'առնեն եւ աչերնին պէս կը մորթեն ու կը ձգեն: Մենք ալ այդ օրերուն Թէմիւրնոյ Յովհաննէսին հետ իջնելի (Հրամանաւ) Թամարպա կ'երթայինք: Երբ պիտիկ լերան քիթը հասանք, տեսանք որ մէկ չապիկով, արիւնլուայ, գլուխնին կտրուած պառկած են ճէրանի պէս 12 հատ երիտասարդներ: Երբ Թամարպա եկանք մեր թուրքերը պատմեցին թէ, երեք օր առաջ Փաստուճի Առնաւուտ ապաննած է:

Պատմեց՝ ՓԱՆՈՍ ՎԱՐՊԵՏ ՊՕՐԱՆԵԱՆ

ԳԷՈՐԳ ՎԱՐԴԱՊԵՏԸ ԵՒ ԿԻՄԷՐԻԿԻ ՊԱՂԹԱ ՏԷՐԷՆ

Մեկը կմտիկ Ղարա կէօլ կոչուած վիպը ցոն քաղելու տա–րին։ Ես, Վահրաւնոյ փանոսը, Բէօսէնի Մկրտիչը, Թէքէրին Նահապետ Համին, Յունտրէրէն Մնակը, Եամանլըն Սարգիսը միասին կինք։ Յարկնիլը կը քաղէինք, պէշերնիլը կմտիկին գալրոյը կը պահէինք։ Պալթա Տէրէսին չարպուելու պատրաստուէն ալ, մեկ պէ–շէր պարոյր կը պահեցնէին եւ երկրորդ օրը ճորը կը տանէին ապահովելու։ Դարոյն պատճէն վրայ Հայերէն գրուած գիր մը տե–սանք, Եամանլըն Սարգիսը կարդար, մեր Գէորգ վարդապետը գր–ըեր է, Պալթա Տէրէսի գացած իրիկունը, գրած էր, – «Զաւակ–ներս, մեզի ուահատակ ըլլալու կ'երթանք, մեզի ազատում չկայ. Աստուած ձեզի ազատէ։ Անիծած ըլլայ այս գործը, մի' յուսահա–տիր, Աստուած այս ազգին, օր մը նորէն պիտի այցելէ»։

Կերթակի տասը մը, ետ, Յունտրէրէն Մնակը, Վահրաւնոյ փանոսը, երեքս մեկ Պալթա Տէրէ գացինք Գէորգ վարդապետը տեսնելու։ Կռնակին վրայ պատկած էր, գլուխը երկու կտոր եղած։ Ուրիշ քահանաներ ալ իրարու վրայ բնկած էին։ Հարեւտաւոր թուրք կիներ մեռելները դուրսերնէրը կը հանէին, գրամ վճռտելու հա–մար։ Հազարաւոր Կարսցիներ կ'երթային կ'էյնէին։ Հարեւտաւոր չտեղ, մեռելներուն մօտ, կերեր ծառի պտուղներ են։

Պատմեց՝ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԽՈՐԱՍԱՆԵԱՆ

ԻՆՎԷՐ ՓԱՇԱՆ ԵՒ ՋԱՐԳՈՒԱԾ ՀԱՅԵՐՈՒ ՈՍԿՈՐՆԵՐԸ

Օր մը լաւ եկաւ որ, Ինվէր Փաշան Գերմանի Գօմանտանի մը հետ կմտիկին ճամբով Էրզրումի ճակատը պիտի երթան։ Ամեն թաղերէն Օնարչիները հաւաքելին եւ խնամ հրամանը բերին մեզի որ, ամէն մեկ Օնարչի պէտք է իր պիտուտնեղով հաւաքին կմտիկին ճամբու երկայնքին մինչեւ Սերտաւոյ ճամբուն վրայ, Ար–ամերուն, Զարեւուն եւ Ճամբաներու երկայնքին ջարդուած Հայերու ոսկորները։ Մեր Պէյլին ալ, մեկ չարթի 300 հոգիով ճամբայ ին–կանք, հաւաքելնիք դիակ, ոսք, ճեռի ոսկորնեը եւ տեղ–տեղ 10 մէթրօ չամ չալշու (քառակուսի) մեծութեամբ փոսեր փորել տա–լով թաղեցինք։

Պատմեց՝ ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՐՊԵՏ ԹԱՄՈՒՉԵԱՆ

● ՖԷՆԷՍԷԻ ԲԱՆՏԻՆ ՊԷՏՐԱՐԱՆԸ

Ֆէնէսէի բանտին բակը կը դարձնենք։ Պէտքարան գայլ, տեսայ որ մեր Մատուզճնոց Խաչերը, երկայն պօյով, էժտահարի պէս, պէտքարանի մէկ պատէն մեւս պատը երկնցնէր, փուռէրի պատկեր է։ Բանտի Դարսիյանը (պահակ) ինծի ըսաւ, – պու կեավուր պիր հափտա տըր օրտա հաթըյօր, պազ սաղ մը տըր, էօլմիւշ միւ։ Երբ նեղս մտայ, Խաչերը ինծի տեսաւ, աչքերը բացաւ, վերցաւ ինծի, ըսաւ, – կարտաշս եավրամ զո՞ւն ես։ Ինծի կտոր մը հաց տուր։ Գայլ անմիջապէս հաց բերի, բերանը պատառ մը տուի, եւ հէպին երթաւ։

Պատմեց՝ ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՐՊԵՏ ԹԱՄՈՒԶԵԱՆ

● ԱՆԱՏԱՆ ՄԵՐԿ ՀԱՐՍԸ (*)

Կիմիրկիի մօտ Քէօր փուճար կոչուած վերջին մօտ ցան կը քաղենք։ Ատաւ մը տեսանք որ, հեռուէն կին մը պռաւոյ մեր կողմը կուգայ։ Զապէխին ըսինք որ այն կողմը նայի։ Ըսաւ,– ճիւղէք խոզ պայ։ Քանի մօտեցաւ, տեսանք որ Անատան մերկ երիտասարդ կին մըն է։ Զապէխիկս ըսաւ, – շուտ եղէք, ձիուն վրայէն եամշին առէք, տարէք աւուր մերկութիւնը զգեցէք։ Եամչին (**) տուինք վերձուեցաւ, եւ յետոյ պատմեց։ Հինգ հատ են եղեր։ Թուրքեր գտեր ձորը տարեր են։ Մերկացուցեր են, յետոյ սկսեր են ոպաննելու, ինքը վախած է։

Պատմեց՝ ՄԱԹՈՍ ԱՂԱ ԹԱԴԻՈՍԵԱՆ

● ՔԷՕԼԷԹՋԻ ՊՕՋ ՎԷԼԻՆ ԵՒ ՀԻՆԳ ՀԱՐԻՒՐ ՓՈՔՐԻԿՆԵՐԸ

Տարագրութեան երկրորդ տարին (1916), ինչպէս տեսանք ինպարէի Հայ կաթոլիկ ընտանիքներու վերքրիկները, Էվէրէկի մէջ երկնց ծնողքներէն կը պատեն։ Այդ ամիսներուն Էվէրէկի Հայ կաթոլիկները եւս աքսորելով, անոնց վերքրիկներն ալ կը պատեն եւ ինպարէցի ընտանիքներու վերքրիկներուն խառնելով, 500 հոգինոց

(*) Անատան մերկ (ինչպէս մօրմէն մերկ կը ծնի)։

(**) Թաղիքէ պատրաստուած լայն Ապա։

վոքրիկնեռս խումբ մը կը կազմեն, եւ Թոմասպայի եւ Էրիկի ճամբով Ֆուրուճճուպար Պալթա Տէրէսի կը գրկեն: Այդ վոքրիկ-նեռը, երկու պիչիր Թոմասպա վանքը կը պահկին, Ամէն Թագու-րի Հայ պինուպնեռս բնաոանիքնեռան կազմկ կը կեռակրուեն, կը խնամուեն, եւ երկրորդ օրը ճամբայ կ'ինան դէպի Էրէկ եւ Ֆու-րուճճուպար Պալթա Տէրէսի: Թոմասպայէն վոքրիկնեռս խումբին կ'ընկերանան Թոմասպայի քանի մը Թուրքիր եւ Քէօյէքէյի ՊՕՋ վէյի կոչուած ծանօթ սճրապործը: Պօղ վէյին կ'երթայ լոկ վոք-րիկնեռը Ջարդելու համար: Ինչպէս վոքրիկնեռան հետ պայոդ ու վերադարձող Թոմասպայի Թուրքիրը եւ վոքրիկնեռը տանող ժան-տարմաններր (*) կը պատմէին: Պօղ վէյին, ձորին եղերքր վոյոկ տիւքիւկ մը (տնձան) կը Թողէ: Փոքրիկնեռը իր քով կարգաւ կը չարէ: Ինչպէս կը պատմէին, Զօճուպարա ակր խոր, – ՂՕՐԽՄԱ. ԵԱՎՐՈՒՄ, ՂՕՐԽՄԱ, ՊԱՇՐՆԸ ՈՒՉԱՏ, – վէ պալթայր էնոիրիր իոի: Պէօյէնէ Պիր Տիջ չէօմմէտէ, 500 չօճուգլարրն պաշրնր էս-տի վէ տէրէյէ աթտը: (Այոպէս, մէկ ծանոկ չոքելով, 500 վոքրիկ-նեռս գլուխր կը կոտրէ եւ ձորը կը նետէ):

Պատմեց՝ ՏԻԳՐԱՆ ԱՂԱ ԲԻԼԻՄՃԵԱՆ (Լվերեկցի) (**)

● ՊԱԼԹԱ ՏԷՐԷՍԻՆ ՁՈՐՍ ՏԱՐԻ ԵՏՔ

ՏարագրուԹիւնէն չորս տարի նաք, ՄրսԹաֆա Քեմալի օրով, Թոմասպայէն 22 հոգի մեկի աքսորեցին Կէմէրէկի կողմերը, ուր չորս ամիս մնացինք: Օր մը Պալթա Տէրէսին պատոյի գացինք: Եր-կայն ու լայն ձոր մը, որքան որ աչքդ հեռուն կը տեսնէ, ճեպ-ճեր-մակ մարդու ոտքը աչքերուդ առջեւ: Ջմեռնելրը, պետի ջուրը քշեր ոտքերնիրը ձորին եղերքը տարեր է: Մարդու գլուխներ, նոյն ու. կողի ոտքերնիր լեցան պէս պիղուած են: Ջարդին մասնակցող Թուր-քիր պատմեցին: Նախ, ձորին մօտ պոնուած Էհմալեան Ջաղացքը կը լեցնէինք, յետոյ կարգաւ, ձեռքերնին կապելով ձորին գլուխը կը տանէինք: Այնտեղ մէկ Պալթայի հարուածով գլուխներն կը ճեղ-քէինք ու ձորը կը գլորէինք:

Պատմեց՝ ՔԵՐՈՎԲԷ ՎԱՐՊԵՏ ԳՐԼԸՃԵԱՆ

(*) Ժանտարմաներր Լվերեկցիներ էին:

(**) Տիգրան աղայի զաւակը փոքրիկն Յարութիւնը եւս, այս խումբին հետ նահատակուած է:

● ԱՄԵՆԷ ԹԱՊՈՒՐԻ ՀԱՅ ՋԻՆՈՒՈՐՆԵՐԸ ԴՐԱՄՈՎ ԿԸ ԳՆԵՆ ՅԵՏՈՅ ԿԸ ՍՊԱՆՆԵՆ

Պատերազմէ վերջին տարեվերջն էր։ Կեսարացի երեք հարուստ թուրք վաճառականներ, Հայ Ամէնէ Թապուրի փախստականները 10 հազար օսմ. ոսկիի գնակին կառավարութենէն։ Երեք հարիւր ձիաւոր միջա քաղաքները, պիւղերը կը պըտըտէին եւ բռնելով կը ձերբակալէին ու բանտ կը տանէին։ Քանի մը օր ետք, գան վարագոյր (արեան պին) խոշոր գումար մը առնելով կը ձգէին։ Այս անգամ ուրիշ խումբի մը կռիւ կը ձերբակալուէին ու բանտ կը տարուէին. կրկին գան փաթաթան կը պահէին ու ազատ կը ձգէին։ Ամենավերջին անգամ մօտակայ պիւղի մը թուրքերուն ձեռքը կը յանձնէին, եւ ծեծելով սպաննել կուտային։ Այսպէս չարունակեց մէկ տարիէն աւելի, եւ գնով վաճառականներ տասնեակ հազարաւոր ոսկիներ չահեցան։

Պատմեց՝ ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՐՊԵՏ ԹԱՄՈՒԶԵԱՆ

● ԱԶԳԱՍԷՐ ՅԱԿՈԲԸ

Մեր Պէլիկին մէջ կը գտնուէր մեր Բէօրլեվենց Յակոբը։ Շատ Ղազաւտայի եւ Ակղսակը ազգ էր։ Մէյ մըն ալ ըսէր, կ'ըսէր, – Տղէ՛ք, մի յուսահատիք, ինչ մըն ալ ապահովիք, ոնուս տէտէնիս պիտի գայ մեզի պիտի ազատէ։ *Յակոբը հիւանդացաւ, չարաթ մը Զատըրին մէջ պահուիլ եղաք, այլեւս հոգի կուտար, վայրկեանէ վայրկեան պիտի մեռնի։ Գիշեր մը անձրեւը սկսաւ, երկինքը կ'որոտայ, կէծկէտուքը (կայծակ) կը գարնէ։ Մեր ազէքը Յակոբին գային կատակ բնելու, որ արդէն մեռած է չունչ չունի։ սկսան պռռալ, –* Տուղա Յակոբ, ի՛լ, ի՞նչ պառկեր ես, ոնուս տէտեն հկաւ, թօփերուն ձայնը չե՞ս լսեր, Սիվազ հասեր է, վաղը հոս պիտի գայ։ *Մեռած մարդը առդջացաւ, պառկած տեղը երկու թևերուն վրայ կեցաւ, ու բաւ, –* «Իլահա՛ ադե՛ֆ, պէրաւելդ պագեիմ, դուրպան ըլլամ աւոր թօփերն ձայնին, մեռնիմ էլ նէ, հոգիս չէ»։ *Վերջին բառը եղաւ, լռեաւ, հոգին փչեց։*

Պատմեց՝ ՓԱՆՈՍ ՎԱՐՊԵՏ ՊՕՐԱՆԵԱՆ

ԿԵՍԱՐԻՈՅ ԲԱՆՏԻՆ ՄԷՋ

Կեսարիոյ բանտին կեանքէն պատմած են, մեր Հայրենակից-ներէն Հաճի Պօյաճեան (Աչուկ), Սերովբէ վարպետ Մատոպճեան, Բերովբէ վարպետ Գըլըճեան, որոնք չորս ամիսներ Կեսարիա բանտ մնացած են եւ անոնց բանտի կեանքը: Ինչպէս կը պատմեն, Կեսարիոյ բանտին մէջ, մինչ Թամաթպայինները ունէին 97 հոգի բանտարկեալ, ուր ո՛չ մէկ Թամաթպայի ձեռ կիյտաւ: Այդէն, Թամաթպայի եւ Իվէրնկի բանտերուն մէջ, Գայմագամ Զէքիի կողմէ չատերս ծեծ կիրանք, Զարչարուեցանք, Մեռանք, Սպղտանք, չնայ Կեսարիոյ բանտ պրկեցին:

Բանտին մէջ, իրրեւ նկնկեցական մեզի հետ էին, մեր պետի քահանաներէն Տէր Գրիգոր Տէմէճեան եւ իր Երէցկինը, Տէր Յարութիւն քհնյ. Տէր Կարապետեան, Կարապետ վրդ. Հապաբչահեան, Մոնիան Սրկ. Տօնիկեան: Յեղափոխականներ, Մարպիտ, Հաճի Յակոբ Մատոպճեան, Թորոս Ալթըխամամպեան, Յարութիւն ապա Գուլումճեան, Ալթին ապա Տէմէճեան: Զորպաճեաններէն, Բարսեղ եւ Գրիգոր Զորպաճեան: Ադաներէն, Մաթոս ապա Գամպալեան, Հաճի Գարրել Մխալեան, Հաճի Եղիա Ճինովեան, Եղիա Հ-ֆէնտի Հաճի Պօղոսեան, Աւետ ապա Շարապեան եւ ուրիշներ: Աւետ ապան քոջ էր, մեզի սիրտ կուտար ու կ'ըսէր,– Տղէք, մի՛ վախնաք, «երգէկ ծօյուսուն էրի, ճերէկտէ ասըլըր»: Ըսել կ'ուզէր, հայ մարդու մահիճին վրայ կը վայելէ:

Բանտի, մեր Ղօմուչին մէջ կը գտնուէին նաեւ, Կեսարացի, Իվէրնկցի, եւ չրջակայ քաղաքներէն ու գիւղերէն Տէր-տէր, Վարպետներ, Յեղափոխականներ, Գործիչներ, մեծահարուստ Ադաներ, որոնք մեզի հետ բանտ մնացին Մայիս, Յունիս, Յուլիս եւ Օգոստոս ամիսներուն: Անոնցմէ չատեր, բանտին մէջ անելանելի տանջանքներով չարչարուեցան, երիցս խաչուեցաւ եւ Կեսարիոյ Բէօմիւրը Պաղտըր կոչուած Հրապարակին վրայ 59 անմեղներ կախաղան բարձրացան: Շատեր իրր յանցաւորներ պատասխանատուական եւ Կիմրկիի եւ Այիճիի Ծուռնճուտըր Պալթա Տէրճիներ պրկուեցան: Ուրիշներ, որպէս ապրուստ Տիտրակներ պրկուելու պատրաստակաս, Հալկի եւ Ուրֆայի մէջտեղ ապահովեցան: Ասոնց կարգին էին, Կեսարիոյ Առաջնորդ Խորէն Եպս. Պէհրիկեան, Տէր Աբիսաղէն քահանայ Թիմուրեան, Մինաս Պետրոսեան (Ասուլ), եւ ուրիշ Յեղափոխական գործիչներ:

● ԿԵՍԱՐԻՈՅ ՄԷՋ ՃԱՄԲԱՅ ՇԻՆԵԼՈՒ ԱՏԵՆ

Կեսարիոյ եղելքը նոր ճամբայ բացին Սեբաստիա երթալու համար։ Ամէն օր բանուորկնոջիներէն 40–50 հոգի դուրս կը հանէին եւ կ'աշխատեցնէք ճամբուն վրայ տաւուքնէ մինչեւ իրիկուն եւ կրկին բանտ կը տանէին։ Ամառուան տաք օրերուն, արեւուն տակ, անօթի ծարաւ, ձեռքի կառքով քար ու հող կը կրէինք։ Ժանտախտանալը, պատպանը քաշած քովինիս կը ապահէին։ Կառքին մէջ այնքան շատ հող լեցնել կուտային, որ քշել տանիլը կարելի չէր, պիտի տանէինք բայց, եթէ ոչ Սօխայով պլուխնիս կ'իջեցնէին պոռալով, հայհոյելով։ Սոխպուած էինք չուտ չուտ քալել, որպէսզի Սօխայի հարուածէն ազատէինք։ Այս անգամ հողը գետին կը թափէր։ Կառքը կեցնել կուտային, լաւ մը կը ծեծէին մինչեւ որ թափած հողը կառքին մէջ լեցունէինք։ Այսպէս, ամէն օր ծեծի տակն 40–50 գաւազան կը կարէին և տեղը նորը կը բերէին, որոնք բանտի բակին մէջ պիտուած էին։ Երբ իրիկունը բանտը գառնայինք, ամանոց պլուխը պատուած է, չուանուն երեսը քերթուած է, արիւնլուայ, ուրիշնիսուն տաքիրը վիրաւոր։ Այսպէս չորս ամիսներ։ Բանտին մէջ հարուստ Հայեր կային, անոնք գործի չէին երթար, մէկ օսմանկի կուտային օրական, իրենց տեղ ուրիշ մէկը կը գրկէին։

Պատմեց՝ ՍԵՐՈՎԲԻ ՎԱՐՊԵՏ ՄԱՏԱՂԱԾԵԱՆ

● ՄԵԾՆ ՄՈՒՐԱՏ, ՏԷՐ ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ՓԱՀԱՆԱՅ, ԳԷՈՐԳ ՎԻՇԱՊԵԱՆ

Օր մը կէս գիշերին երեք ժանտարմաներ մեր Ղօմուշը մտան, քունեցնէս արթնցուցին, շատ վախցանք։ Ինծի, Անդրիկին Սարգիսը եւ Կէլիկեցին Փիլիկոսը գառնային եւ իրենց հետը տարին։ Գիշերը շատ մութ էր, մատիդ աչքիդ խօթես չես տեսներ, այդքան մութ էր։ Մեզի տարին Քէօմիւրճիկի դրան առջեւ, եւ ըսին, – «պուրտա իչ բաներ իր վար, իչէրի կիրիս, այագլարընտան տուրուս վէ սիւրիւճիլէրէմ ղօվուշա կէօրիւրիս»։ (Այստեղ երեք հատ չուն կայ, նեղս մտէք, ոտքերնուն բռնեցէք եւ քաշկռտելով ղօմուշը տարէք)։

Հիմա երեքս ալ գետին քաշելով նեղս գայինք, որ մութին մէջէն մարդիկը գտնենք։ Տղէք իմ ձեռս ոտ մը եկաւ, բսի ատոց։ – Իմ ձեռս ալ գլուխ մը դպաւ, բսաւ Սարգիսը։ – Տղէք, իմ ձեռքս ալ մօրուք մը դպաւ, բսաւ Փիլիկոսը։ Ես աւելի մօտեցայ,

մուքին մէջէն պատ մարդ մը, որ ծագի հոգի չունի, շատ թեթեւ է: – Տղէք, ես մօրուքով մարդը շատ ծանր է, բաւ Փիլիկոսը: – կալցուցինք, կռնակին առինք, հիմա մուքին մէջէն կը քալենք: կռնակիս մարդը շատ թեթեւ է: կամաց մը հալելէն խօսելու ինձի հետ հարցուց, – Տղաս ո՞ր տեղացի ես, – Թոմարզացի եմ: Հապա – Ադաւներէն, Զորպաճեանիներէն որո՞ւճ կաս քանիին մէջ: Սարկիսը լաւ.– Տղէք, իմ կռնակիս շատ թեթեւ է: Փիլիկոսը բաւ, – իմ կռնակիսը շատ ծանր է: Տարինք բանուկ բակին մէջտեղ ցցինք: Բալեցնել, ուրթ կեցնել կարելի չէ: Այնքան ծեծելու են որ, մարմիններն խրշրը խոտ պարձնը է: Նորէն չալկեցինք, տարինք Զօվուչին մէջտեղ ցցինք: Տեսանք որ, իմ չալկածս Մեծն Մուրատ եղեր է: Սարկիսին չալկածը՝ Գէորգ Վիշապականը: Փիլիկոսին չալկածը՝ Տէր Աբրահամէս քահանան:

Առաւ ինձի նորէն կանչեցին Գէորգ Վիշապականին քով տարին: Ժանտարման բաւ, – «Ես իրի սիւրիւկլէ հավլուդա չգար»: Շալկեցի որ կռնակիս առնեմ, ժանտարման վրաս պոռաց, բաւ, – պրագ, տուր այագլարընուան սիւրիւկլէ: Հիմա չեմ ուզեր սիւրիւլ ընել, կամաց մը երկու ոտքերէն բռնեցի եւ քաշելով տարի բակին մէջտեղ ցցի: Զուտն բերել տուին, եւ բակի մէջտեղի Աչուիւսի ծառէն գլուխ տերեվար կախեցին եւ մինչեւ իրիկուն պնդէս ձղեցին, ետոյ, պարձով թուրքին երեսը կը թքնէին ու կ'անցնէին: Առաւ լսեցինք որ կախաղան հաներ են:

Պատմեց՝ ՍԵՐՈՎԲԷ ՎԱՐՊԵՏ ՄԱՏԱՂՃԵԱՆ

ՃԻՃԻՒՆ ԳԻՒՂԻ ԹՈՒՐՔ ԱՂԱՆԵՐԷՆ

ՀԱՃԻ ՊԷՅԻ ԴՈՎԵԼԻ ՄԷԿ ՎԱՐՄՈՒՆԸՐ

Մենք Ատիէի բանտին մէջ էինք: Մեր Զօվուչին մէջ թուրքեր ալ կային: Այս Զօվուչին մէջ կը պտուէին մեր Թոմարզայի քահանաներէն Տէր Գրիգորը, Տէր Յարութիւնը, կարապետ վարպետը: Մեր կէօմէտի պետն Տէր Յակոբ, Խէրէկի Տէր Եղիէ, Զօմախլուի Տէր Նեսէս քահանաները եւ ուրիշ քահանաներ: Այս քահանաները, ամէն օր, առաւ, իրիկուն ժամերգութիւն կ'ընէին եւ ժողովուրդը անոնց հետ չարուած կ'աղօթէին:

Մեր այս Զօվուչին մէջ կը պտուէր, ճիւճիւն պետի տղանէրէն թուրք Հաճի պէյը, որպէս թէ թոմարզայինեւուն պէնք ծախած է եւ այդ յանցանքով բանտարկուած էր: Կը պտուէր նաեւ կէմէ-

բնկոյի էջօր Ահմէտ անունով ոճրապարծ թուրք մը: Ամէն անգամ որ, մեր քահանաները ժամերգութիւն կ'ընէին, այս սրիկայ Ահմէտը կուգար, այդ պահուն կը սկսէր թուրքերէն լիտր բառերով եւ բարձր ձայնով երգել, մեր ժամերգութիւնը խանգարելու նպատակաւ:

Անգամ մը, թուրքերու Բամպանի օրերուն էր, Հաճի պէյը ծոմ կը պահէր, կիրակուընը իր ձեռքով կ'եփէր եւ իրիկունները մեզի կերակուր կ'ուտէր: Հաճի պէյը, այդ օր նորէն կազ օճախը վառած եւ մէկ կողմ քաշուած կերակուր կ'եփէր: Այդ պահուն նորէն մեր քահանաները ժամերգութիւն կ'ընէին: Այս սրիկայ Ահմէտը եկաւ սկսաւ երգել: Հաճի պէյը նեղսած ոտքի ելաւ, եւ Ահմէտին կանչեց, – Օլան Ահիէտ կել պուրայա, սէն նէ միլլէթսին, – ըսաւ Ահմէտին,– հասկ Իլլահ տիճի իսլամըմ: – Հաճի պէյը զառնալով ըսաւ, – էկեր պապան նամազ ղըլտըղը, Ապտէստ ալտըղը վագըր, պէօյլէ թիւրքի չալըրըրսան, պապան նէ տէր իսի, ըսաւ եւ թէնճերէկի Ղարսախը պլուխին զարկաւ: Ահմէտ սկսաւ, բարձր ձայնով պոռալ, – Տիճի իսլամ եօ՞ղ մու տուր: Բանակի Գօմխէյը կարծելով որ Հայերն են բնակները, 12 ժանտարմայով նեղս մտաւ, եւ սկսաւ պոռալ, – Օլան կեավուրլար, տահա թէրսիյէ օ՞լմասունըզ մը: Այդ մէջտեղին Հաճի պէյը Գօմսէրին մօտենալով բարեւեց, ըսաւ, – «Գօմսէր էֆէնիմ, միւֆիին իսէ ճէվապընը պէն վէրէյիմ: Շիւֆիւր Ալլահա տիճի իսլամըմ, պու փուզարէլէր Ալլահատան, փանիշահատան վուրուլմուշ, ազշամ, սապան Ալլահա տուա էտէրլէր, նամազ ղըլարլար: Հէր նամազ վագրը, պու Ահիէտ կելիր, հիւֆսէկ սէս իլէ թիւրքիս չալըրըր, պու ատամլարըն տուսարըր պօզմազ իչուն: Պէն դայրու սայանամատըմ, պէն վուրտում, ճէզասա բազի իմ»: Գօմսէրը կանչել տուաւ Ահմէտը, ձեռքի Ղըրպաճով լաւ մը ծեծելէ հետք, մեր Ղօմուշէն վռնտեց:

Պատմեց՝ ՍԵՐՈՎԲԷ ՎԱՐՊԵՏ ՄԱՏԱՂԵԱՆ

● ՀԱՃԻ ՊԷՅԻ ԳՈՎԵԼԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՎԱՐՄՈՒՆԸՐԸ

Մեր Ղօմուշին մէջ կը պոռնկէր թուրք Զապթիէ Շէվքէթը, որ երկար տարիներ Զապթիէի (*) պաշտօնով Թոմարզա պոռնկած

(*) Զապթիէ Շէվքէթը գրքիս հերոսներէն լաւ կը ճանչնայ: 1895–1908 թուականներուն մեր դպրոցը կու գար եւ մեր դասագրքերուն մէջ *Հեղափոխական երգարան* կը փնտռէր:

էր եւ մեր հայրով ապրած անօթի չունէրէն մէկին էր: Յանկարծ մը բանտ ինկած եւ մեր Ղօմուշը կը պտուէր: Բամպանի օրերուն Հաճի պէյը չէր քնանար, կ'ուզէր կ'նայէր կ'ապօթէր: Այդ օրերուն պիշեր մը, Զապթիէ Շէվքէթը Հայերուս չարիք մը բնելու համար, Քառթօնի տուփի մը մէջ կ'տպրէ եւ կը բերէ մեծ Ղաթթանի (պահակ) անկողնին մէջ կը դնէ, այն պահուն երբ Ղաթթանը գործի պատճառաւ բացակայ կ'ըլլայ քանի մը վայրկեան: Քիչ նաք Ղաթթանը կը դառնայ եւ անկողնին մէջ կը գտնէ Քառթօնի տուփը: Կարծելով որ Հայերուս գործն է, սկսաւ հայհոյել ու պոռալ եւ գնաց իր տէտ բերաւ Գօմսէրը եւ 10 ժանտարմա: Գօմսէրը սկսաւ հայհոյել, – ուրանա՞ս մրսրնդ, պու Բամպան, միւպարէք կիւնտէ նէ՞ րեզիլիճ տիր: Այդ վայրկեանին Հաճի պէյ ուրբ նայ, բարեկամ Գօմսէրին եւ բաւ, – Գօմսէր էֆէնտի, էմր էտէրսէն, իմի սէօզիւմ վար: Բամպան միւպարէք կիւնտէ պուլունէյօրուզ, սապահա գառար ուչգում եօզ տուր: Պու կիճիէ կէօզիւմ իլէ կէօրտիւմ, Շէվֆէթ Քառթօն իչինտէ պիր շէյ կէրիտոի դարտիյաւըն եարադրնա զօյտու վէ կէրտի: Գօմսէրը կանչէց Շէվքէթը եւ յաւ մը ծեծել նաք, ժանտարմային յանձնեց եւ մեր Ղօվուշէն զուրս հանել, անգամ մըն ալ երեսը չտեսանք:

Պատմեց՝ ՍԵՐՈՎԲԷ ՎԱՐՊԵՏ ՄԱՏԱՂԵԱՆ

Ինչպէս մեր ապրքը կը պատմէին: Այս թուրք Հաճի պէյը, բանտէն նեղս մեր Թամարզայինեարուն չատ օգտակար եղած եւ բարեկամը ըլած է: Շատերուն վրայ դրամ տուած, եւ չատ ապրտանեարուն ալ դրամական օգնութիւն բրած է: Կը պատմէին թէ, իր տունին հչեղով չարտիքը երկու անգամ բերել կուտար տուած մածուն, հաց, պաւիր, իւղ եւ մեր ապուց կը բաժնէր:

● ՄԵԾՆ ՄՈՒՐԱՏ ԵՒ ԳԱՅՄԱԳԱՄ ՋԼՔԻՆ

Մեծն Մուրատ (Գօյամէնտ) երբ առաջին անգամ կեսարիա բանտ բերին, երկրկիլ Գարմագամ Զլքին բանտի բակին մէջ կը պարտէր: Մուրատին մօտենալով գօրուար ապտակ մը իջնցուց եւ բնեին եւ բաւ, – «Օյան Մուրատ էէրաբա, Սասունցուա ճասըլ բէշէրիլաք եափտըն խէ, իֆատէնի տօղրու վէր»: Մուրատ պատասխանեց

բաւ, – Պէն իֆատէմի մէրհէզսէ վէրմիշիմ, սէն նէ՞ նիհսի, սանա իֆատէ վէրէնէյիմ, մատէմ տայագ վար, իֆատէ եօգ»: *Զէքին կատպած Մուբտալ այս պատասխանին վրայ, օձիքէն բռնեց ու դուսին պարկաւ եւ սկսաւ կօշիկնէրով պլուխը կոխկռտել: Մուբտա մինչեւ վերջ մեր Դօմուշը մնաց, եւ Զէքիի կօշիկներուն Նալչայի վէրքերը երկար ատեն երեսին վրայ կը տեսնուէր: Իրաւ ալ, Տիվանը էօրֆիէի մէջ հակառակ որ չարաչար կը ծնծղէին, Իֆատէի ատեն մէկ բառ չի հաննց բերնէն, եւ այնպէս ալ կախուեցաւ:*

Պատմեց՝ ՍԱՐԳԻՍ ԱՆՏԻԿՆԱՆ

(ՀԱՁԻ) ԱՍԱՏՈՒՐ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Կեսարիոյ բանտին մէջ պահուած 3400 Հայ բանտարկեալներէն ամէնէն տոկալի չարչարուողներէն տասջինը, երէկ Գէտրպ Վիչապանը եկաւ, երկրորդը Հաճի Աստուր Մինասեանն էր:

Շարաթը մէկ–երկու անգամ Աստուրը չալկած Տիվանը Հարպ կը տանէին իր Իֆատէն առնելու համար: Այնտեղ այնքան կը ծնծղէին որ մեռելի պէս դեսին կը վռուէր, եւ տաքերուն չուանը ձգելով մեզի կը յանձնէին: Կ'ապացէին որ չարչելով տանինք, ժանտարմանը չէին ձգեր եւ Ղըպաճով մեզի կը զարնէին ու կ'ըսէին, – սիւրիւկլէրէք կէօրիւրիւն: Անգամ մը տարինք բանտի բակին մէջտեղ դրինք ու հետացանք: Դեսին քաշելով կամաց–կամաց կ'երթայ եւ բակին մէջտեղ պահուած ջուրով լիցուն աւազանին մէջ ինքզինքը կը նետէ խեղդուելու համար: Ազմուկ մըն է վրթաւ, ժանտարմանը վազեցին եւ աւազանէն դուրս հանեցին:

Հայ Բնդեփոխական Դաշնակցութեան հաւատարիմ այս երկու Առաքեալները, Գէորգ եւ Աստուր, երբեք չզղուեցան Յուդայէն ու թաւիշ Գաւազաններու արիւնոտ Հարուածներէն, անոնց Յաւերէն ու Կսկիծներէն, մեռելին անյողդողդ երեսը ճշմարիտ Յեղափոխականի կամքին ու հաւատքին վրայ, եւ ինչպէս մեր բանտարկեալներուս, նոյնպէս Տիվանը էօրֆիէի մէջ նստող Զասլիթաններուն հիացման տուին գործեն:

ԳԵՐՄԱՆ ԲԺԻՇԿԸ

ԵՒ ՀԱՅ ՈՐԲԵՐՈՒ ԱՐԻՒՆԸ

Անգամ մը, եամաչլըն եապըն համբայ կը չինէնք: Մեր տղայ–մէ քովս կը պահուէր Ներսէս Ղալֆա էրկէնեանը: Մեր պէլիկին էմինը Ահմէտ Զամուշ Ներսէս Ղալֆային չատ կը սիրէր եւ չատ բարեկամն էր: Ահմէտ Զամուշ, ամէն օր մեզի կ'ըսէր, – Տկէֆ, սա դիմացի բլուրին ետեւը կոփտան մը կայ (*քարայր*) գացէք աւիգամ մը նայեցէք անոր մէջը: *Մենք կարեւորութիւն չէինք տար: Երբիշ անգամ նորէն կրկնեց, որ երթանք նայինք այդ կոփտանը: Երկու օր եառ, քովս առի Ներսէս Ղալֆան եւ միասին գացինք: կոփտանը պատռք, բայց ղբան վրայ պրուած էր,* – ԿԻՐՄԻՏ ԵԱ–ՍԱԳ ՏԸՐ (*մուտքը արգիլուած է*): *Եկանք Զամուշին ըսինք,* – Դուն մեզի՞ հետ կը խաղաս կոր, կէքտիճ մաղարայը պուլտուգ, գաբուռնուն իւսթիւնտէ եազըլմըշ տըր– ԿԻՐՄԻՏ ԵԱՍԱԳ: *Զամուշը լսաւ,* – Այդ գրուածին մի նայիք, դուռը հրեցէք ու ներս մտէք:

Երեք օր եառ, Ներսէս Ղալֆային հետ նորէն գացինք: Դուռը հրեցինք ու ներս մտանք: Հազարաւոր փոքրիկներ գետին փռուած են, վրան–գլուխնին մաճուր, արիւնի, դանակի նշան չկայ, երեսնին դէմ–դէմին, մազերնին խառնուած, աղջիկ ալ կայ, տղայ ալ կայ, իրարու վրայ ննջուած են: *Դուռը գոցինք, գնաց ե–լանք: Երկրորդ օրը Զամուշին հարցուցինք թէ, ո՞րտեղէն բերած են այդքան պղտիկները: Զամուշը պատմեց,* – «ԱԼԼԸՄԱՆ ՏՕՒԹՕՐ ՊԻՐ ՋԱՊԻԹ,, պու էրմէնին ՁՕՃՈՒԳԼԱՐԸՆԸ ԹՕՓԼԱՏԸ, ՊՈՒ ՄԱ–ՂԱՐԱՅԱ ՏՕԼՏՈՒՐՏՈՒ, վէ ՕՆԼԱՐԸՆ ՂԱՆԼԱՐԸՆԸ ԱԼՏԸ, ԱԼԼԸ–ՄԱՆ ԽԱՍԹԱԽԱՆՆԷԼԷՐԻՆԷ ԿԷՕՆՏԷՐՏԻ»: (Գերման բժիշկ վիճուռ–բական մը, հայերու այս փոքրիկները հաւաքեց, այս բարբարին մէջ լեցուց, անոնց արիւնները առաւ եւ Գերման հիւանդանոցները ղրկեց):

Պատմեց՝ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԽՈՐԱՍԱՆԵԱՆ

Գ.

ԳԻՒՂԻ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԵՆԷՆ ՔԱՆԻ ՄԸ ՕՐ ԱՌԱՋ,

ԹՈՄԱԼՐՋԱՅԻ ԱՅԲ ՄԱՐԳԻԿ, ԿՈՆՔՈՐՈՒԻՆ ԴԷՊԻ ՀԱԼԷՊ

Փետր, Մանպոյի տանէն էր, Գարին, Ոսպը, Ճոնը, Յովնը կգոյն, քակելու ժամանակը կ'անցնէր: Գաղտ, աշխատող ձեռքերը 20–45 տարեկաններ Ամէն Թաղէն տարուած էին: Տէր–տէր, վարպապետ, Ագանիք, Յեղափոխականներ լեցուած էին Լիվերկի եւ կեսարիոյ բանտերը: Ես ալ, մէկ ամուսան համար Հրամանով կեսարիոյ բանտէն պիտի եկած էի: Մէկ շաբաթ ետք, պիտին մէջ մնացած էրիկ մարդոց 50–80 տարեկաններն ալ Հաւաքեցին, 176 հոգի էինք, Քեւերնիս չուանով կապեցին, չորսական հոգի մէկ կարպի վրայ եւ բանտ լեցուցին Հաճընի ճամբով Հալէպ տարուելու համար: Զարմ Քաղքուն մէջ հաղարաւոր կիներ, Օրմէ չօճուխ տունեղէն դուրս Քաղխան, լալով կը պտտան, – ո՞ւր կը տանիք, տունեցուն մէջ այլեւս էրիկ մարդ չի մնաց: Փոքրիկներուն լացը, կիներուն Ազատ երկինքը կը Քնպացնէն: Ժանտարմաներ չեն ձգեր որ մեր Օրմէ, Չօճուխ մեկի մօտենան, դէնքերուն կոմիսով կը պարնէին անոնց եւ մեկի ալ չալ տէյնէկ ձեռնէով պիտին դուրս Հանեցին: Ամա, պապա կիւնիւ: Մեր ընտանիքները դրամ կուտան Ժանտարմաներուն մեկի տալու համար, կ'տանէն պրպտանին կը գնեն:

Ցունիս 25–ին Հաճըն հասանք, ուր մեկի գօրանոցը լեցուցին: Հաճըն քաղաքը պարապ էր, Ժողովուրդը աքսորեր էին, Մուսի, Ազրաճի Հոտ կուգար: Զինուորական ընտանիքներէն միայն քանի մը կիներ կային, մեկի Հայ, Զամիչ եւ Պատեղ բերին: Երեք օր մնացինք այտեղ: Տեսանք որ, Ցոզնած, Արեւուն տակ, Անօթի, Ծարաւ Մոխիրի գոյն տուած ԹՇՈՒԱՄ կարաւան մը եկաւ, բոլոր Ջամախլըյինեաց կարաւանն է: Մեկի տեսնելով կուլային, ծունկերնին կը ծեծէին: Երկրորդ օրը Ժանտարմաներ եկան եւ մեկի ծեծելով գօրանոցէն դուրս Հանեցին, Հայհոյելով, – Հայտէ պագալըմ, եէօրիւն խրնզըր կեավուրլար: Մեր սրտին մէջ վախ բնկած էր, որ մեկի այտպէս կապուած ձիուան գետը պիտի թափեն: Լեւ, ձոր քալեցինք, արեւուն տակ, անօթի, ծարաւ եւ Հոգիս 25 օրէն

Հալէպ հասանք: Այս անգէն Թամարզա ևս վախան Յովհէփ Ճղնաւորեանը, Յարութիւն Սամէլեանը, Սարգիս Գալայճեանը, Արմենակ Պաճօղլանեանը: Երկու օր ևս Յարութիւն Սամէլեանը ևս եկաւ: Ճամբան մութքիր բաներ են, ապաննել են իր երիք ընկերները եւ ինքը լեռ, ձոր փախչելով հազիւ ապաւեր է:

Հալէպի մէջ մեզի լեցուցին Հայոց եկեղեցին, որուն սանքը կը պահկինք: Ուրիշներու կարգին, մեզի հետ կային Արթին ազա Առաքելեան, Թորոս ազա Տէլ Թորոսեան (*), Արթին ազա Ալթըփարմագեան, Հաճի Զաքրմ, Աւագ ազա Ագկիւլեան, Եսայի Քէհեա Տէհէեան, Սարգիս ազա Ուզուն Գարբէլեան 176 հոգի: Քանի մը օր ևս լսեցինք որ, մեր տուները աքսորեր են: Այս լուրին բոլորովին ինքզինքնիս կտրանցուցինք: Կը մտածէինք թէ, մենք առանձին ըլլալով, ճամբան այնքան չարչարանք քաշեցինք, հապա մեր ընտանիքները, առանձին օրեւ չօճուխով ինչի՞ը պիտի քաշեն Թուրքերու ձեռքէն: Այսպէս ամիս մը անօթի, ծարաւ ժամու տանիքը պահկեցանք, երէկ քաղաք իջնալինք կը բանէին Տէր–Զօր կը քշէին: Շատեր այստեղ անօթի մեռան: Յետոյ լսեցինք որ, մեր ընտանիքները դարմա եկեր են, մեզմէ շատեր գացին մեռցան իրենց ընտանիքներուն, շատեր ալ հիւանդ էին, քալելու կարողութիւն չունէին տանիքը ձգեցինք հոն մեռան, ինչպէս Կիրակոս Գալայճեանը, Մարտիրոս Մարկոսեանը, Գալուստ Մուսաղճեանը եւ շատեր:

Մենք ալ ճամբայ ելանք երթալու համար: Արթին էֆէնտի Միւսլեան, Խաչէր Պուտաղեան, Յակոբ Պուտաղեան, Բարսեղ Կիպրեան, Աստուր Մրտըրեան վեց հոգի: Ճամբան մեզի ժանտամանները բանեցին, ըսին, – պունլար Սուէտիյայա դաչըյօրլար, օրտա տաղլարտա էրմէնի Չէթէլէրինէ դալուշմազ իչուն: Մեզի ձերբակալեցին եւ Հալէպի մէջ բանտ ղրկին: Ութ օր բանտ մնալէն ետք Հալէպի Առաջնորդական փոխանորդ Թալատյի Տէր Յարութիւն քահանայ Եսայեանի եւ Հալէպի ազանեկէն Տաճատ էֆէնտիի միջոցաւ բանտէն հանեցին եւ աքսորելու հրաման առին: Բանտին մէջ մեզի հետ Զէյթունցիներ ալ կային, անոնց չարաչար կը ծեծէին եւ բանտ մնացին: Մեր վեց հոգին ալ թրկնը դնելով Դամասկոս աքսորեցին: Ճամբան թրկնը քալած առնն, Արթին էֆէնտին ինքզինքը թրկնէ պատուհանէն վար նետել ուզեց: Մեզի տարին Համա քաղաքը: Շոգեկառքի պատուհանէն տեսայ որ մեր Սէօյիւտլիւ–

(*) Գրքիս հեղինակին հայրն է:

*ցի զպրմականները զաչալ մը վրայ նստած էն, ինքզինքս պատռհանէն վար նետելի անոնց մխանալու համար, ընկերներս ալ ինծի հետեւեցան եւ ամէնքս մէկ Ակօյեանլիի կարասանին խառնուեցանք: Այտեղ Համալի մօտ զպրմականներու հազարաւոր վրանները լարուած և տասնեակ հազարաւոր զպրմականներ կային: Երկուսմէս հոս մնայինք, նոքը բոլոր կարասանը ուղտերու վրայ բեռցընելով մեզի վոխադրելին, ծերերը, հիւանդները հոն ձգեցին, կը պռատին, – Ոսմերնիդ պագնեմ, մեզի մի ձգէք, – կուլայինի, կը թալկըտէինի, կաթիլ մը ջուր, պատառ մը հաց տուէք կ'աղաչէինի: Ժանտամահները մեզի ծնծելով անոնցմէ բաժնելին: Մեզի տարին Մօրիկ կոչուած գիւղի մը մօտ Մոպարայի մը մէջ լեցուցին: Հայէն վազ անցանք, խմելու ջուր չկայ: Ակօյեանլիի Տէր Ասոդ քահանան այտեղ մեծ ծառայութիւն ըրաւ: Հոս կը պտուէր նաեւ Ալինմոպի Տէր Դեւոնդ քահանան: Այտեղ ժողովուրդը մեռնելու սկսաւ, օրական 20–30 հոգի կը մեռնէին անօթի, ծարաւ: Տէր Ասոդ քահանան տունէ տուն կը պտըտէր, կը մխիթարէր, կ'ըսէր, – նավթուլաբրիմ, մի յուսահատիք, իրարու օգնեցէք, հանի մը ամիսէն տուն պիտի երթանիք, Հանի փաշայի Բամատան Զավուշը, այդ շուճուճ որդին, որ նամբան մեզի այդճան չարիք գործեց Հայ պիտի մկրտեմ: Մեր մօտիկը կար, Մաղարա անուն գիւղ մը, Թոմարզայի Հաճի Զալըմինոյ բնտանիքը, վահրտաւ, վեհան Մկրտիչը, Հաճի Յակոբը հոն էին (*):

Ես, եւ Բարսեղ Կիպրեանը այդ տեղէն վախանք Հալէպ եկանք, ուր պատանք մեր հայրենակիցներէն Գէորգ Պօյաճեանի տան Մխրանը եւ եղբօր տան Սարգիսը, որոնք Պէյլէմէկ կառքերուն մէջ Հայ զպրմականները լեցնելով, Դայէբլի կոչուած զպրմականները կեղրանէն կը վոխադրէին եւ մասնաւոր վորուած վոսկրու մէջ կը լեցնէին: Ինծի ալ պաշտօն տուին եւ մեռելները վոխադրող կառքերը կը քշէի: Մէկ կառքի վրայ կը դնէինք 10–15 մեռել, շատերը կէին, կէս ողջ կէս մեռած, վոսկրուն մէջ թափել կուտային: Կառավարութիւնը 20–30 թուրք վարձած էր, անոնց պաշտօնը վոս վոսկել էր:

Այս կառքերը Ալինմոպի Սարգիս և Տիգրան ագա կիւլէկեանի եղբայրներուն էր, ունէին 12 կառքեր, եւ առաւօտէն մինչեւ իրի-

(*) Ծնողքն է. մեր պատմութեան օգտակար եւ ծանօթ, Ամերիկաբնակ մեր հայրենակիցներէն վարդան Զալըմեանի:

կուն ամէն օր Հայ մեռելնեը կը փոխադրէին եւ փոսերը կը լեցնէին: Օր մը չուկային մէջ հանդիպեցանք Թոմարզացի Վրթանէս Տէր Գրիգորեանին որ փէր փէրուշան կը պըտըտէր, Տէր-Զօրի ջարդէն վախնալ եկեր է: Իր ընտանիքը իրմէ պառէր Հալէպ քշեր են: Մեռելնեը փոխադրող կառքին վրայ իրեն ալ պրծ տուինք, հիմա եղանք Թոմարզացի հինգ հոգի, Մխիթարը, Տիգրանը, Սարգիսը, Վրթանէսը եւ ես: Քիչ ետք Տէր-Զօրի ջարդէն փախչելով Հալէպ եկան Խաչատուր ազգ Գամպուեան, Գրիգոր Հայոտեան, անոնց ալ պարապ չի ձգելու համար մեռելնեը փոխադրող կառքերուն վրայ պրծ տուինք, օրական հացկերտուն դրամը կը հանէին:

Օրէ օր Տէր-Զօրէն եկան Սմբատ Զորպաճեան, Կարապետ Միսիրեան, Կարապետ Գամպուեան եղբայրը Միհրան, Տէր Սեպուհ քահանայի տղան Յակորը, երբ պիտակ տեսնէինք Զօճուխի պէս կը սկսէինք լալու իրարու նայելով: Տէր-Զօրէն եկողներուն, վրայ, պլուխ պատառ պատառ էին, Չէթէներ չառնելուն հագուստը կոպտաներ են, եւ իրենք ալ ապահուած մարդոց հագուստներով հագնելով փախեր եկեր են: Շապիկով ու Տիգիկով, մարդ ըլլալին յայտնի չէ: Տէր-Զօրէն փախած եկայ նաեւ Իսկէնտէր Ամիրկհանը, սկսաւ պատմել իր պլլուին եկածնեը ու տեսածնեը: Այսպէս, – Հրաման ելաւ որ ամէն մարդ, խումբ կազմեն, պիտի երթան մէկ ժամ տեղէն ալիւր պիտի բերեն: Խեղճ ժողովուրդը հաւատաց, հազարաւոր մարդիկ ճառադ ժամ քալեցիւք, տեսաւ որ Եփրատի եզերքը հասանք եւ մեր առջեւէն գացող խումբերը կը մորթեն գետը կը թափին, եւ գետին ջուրը կաս-կարմիր կուգայ: Յիսուն հազար ժողովուրդ էինք, կարգով կը քալէինք, կը տեսնէինք որ կը մերկացնէին, կացինով գլուխնին կ'իջեցուներին եւ ջուրը կը նետէին: Ես ալ իմ կարգիս կը սպասէի, – հեռուէն ձիաւոր մը կեցած ինծի կը նայէր, հայերէն կանչեց, – Տուղա, Իսկէնտէր հոս եկուր, – Թոմարզայի մէջ մեր տան դրացի թուրք Ահմէտ Զալուշն էր, իր տան Զուլը, Զուվալը Թոմարզայի մէջ ես կը կոռծէի: Ըսաւ, դուն ա՞լ մը եկար, ինծի իր ձիուն վրայ առաւ, գլուխս էկիլ մը դրաւ, ուղղակի իր տունը տարաւ, եւ մօրը պատուիրեց որ, մինչեւ իր գալուն լաւ պէտք է նայի, ու գնաց: Իրիկունը տուն դարձաւ, տեսայ որ վրան-գլուխը արիւնլուայ է, հագուստներ, դրամներ ձիուն բեռցուցած տուն բերաւ, ըսաւ, – Իսկէնտէր, եավրում, յիսուն հազար հոգիէն միայն դուն ազատեցար: Մէկ շաբաթ իր տան մէջ ձգեց, յետոյ ուղտապանութեան հետ Հալէպ դրկեց: Իսկէնտէրը մեզմէ մէկ ամիս առաջ

Հալէպէն Թամարպա գնայ, այնտեղ կ'տմուսնանայ, երկու գաւիթ տէր կ'ելլայ, Թամարպային թուրք կիւճճիւկիւն Հաճի պէքիրը կը-տակտուն տունը տանել կ'ուզէ, ուստի օր մը կիւկիկ գացած տանն, կէս ճամբան երկու հոգիով կը բանեն ու կը սպաննեն:

Պատմեց՝ ՀԱՒԻ ՊՕՅԱՃԵԱՆ (ԱՇՈՒՂ)

ԱԻԵԼԻ ՔԱՆ 16 ՀԱՋԱՐ ՀԱՅԵՐ ԿԸ ԼՔԵՆ ԻՐԵՆՑ ՊԱՊԵՆԱԿԱՆ ՀԱՋԱՐԱՄԵԱՅ ՕՃԱԽԸ

ԵՒ ԿԱՐԱԻԱՆԸ ԿԸ ՓԱԼԷ ԴԷՊԻ ՏԷՐ–ՋՕՐ ԵՒ ՀԱՒՐԱՆ

Նոր փիտ քաղելու սկսած էինք, գործին, ասպը, քիւչնէն քա-ղելինք, Տէկ էրինք, Ծորամ էրինք: Ճանը, ցնծինը արտերուն մէջ կուլային, մանպոզ քաղող մարդ մնացած չէր:

Շարթի օր Տէյրզօր կանչեցին, երկուշաբթի օր պիտը պէտք է պարպուի ըսին: – Տուդառ առաւմառաւ անէմէյին, իմի կիւնուէն էօյ պօշալաճաք, ինչ էիս էվին աճախթարլրնը հէօֆիւմաթա թէս-յիմ էտէնիք: Իրաա՛ր էրմէյէնիկեր դուրշուճա սիւզիւլէնիք:

Տանիքուն մէջ էրկի մարդ մնացած չէր, մենք կրնկրտէքնիս ինչ ընենիս չաշըրմըշ էրինք: Որ մէկը Զարուխ կը լար: Որը հայ կ'ենէ համբան տանելու համար: Որ մէկը ուրտը ձեռքը ե-գան ապչիրը կը տիւրէ: Կէօմիկով պիտիկն թուրքիր, չորս թա-գիրը լցուած են, կռնակս տեղ մնացած չէ, ինչ որ տեսնին կ'տա-նին կը տանին, ու նորէն կուգան: Կնկիր, մեկի համար պլլեաս դը-ժոխք պարձաս, կ'ուզէինք դուրս ելլել: Ես, չորս կով ունէի, թուրք Հաճի պէքիրին տուի, տեղը մէկ էշ տի: Անտիկին Արմենակին կինը Սրբիկը, խանումէն Բրէմընիրը բերել տուաս, 20–30 թօփ դուման տուաս թուրք Հաճի էօմէրին, տեղը մէկ թօխալ էշ առաս: Պիտ-կինոց Ալիճանը 25 հատ ոսկի Օղիր ունէր, Զաչին Մէմէտին տուաս, տեղը էշօր էշ մը առաս:

Օր մը առաջ, մեր թաղէն կրկրտէքը ամէնքս մէկ լալով, ե-լեւնիս գոցած, սեւեր հագած վանք գացինք պօֆիլու, տեսանք որ Դանիէլ Հայր Սուրբն ալ մեզի պէս Տաճարին առջեւ ծունկ չէօ-քած կուլար, կ'պօֆէր: Կրոչնեցով վանքէն դուրս ելանք, բակին մէջ խեւ ոչխար կտրած գտանք ու լացինք: Թուրքիր ևկան, թե-ւերնուս բռնեցին վանքէն դուրս հանեցին եւ դուռը գոցեցին: Երկ-րորդ օրը, գիւղէն դուրս ըրին եւ վանքը անգամ մըն ալ չտեսանք:

Տանեղան առջեւ, կինեղը իրենց մալերնին վնասած, կոտրած տաննին, էրկինք կէտին վար կ'առնէին, յանկու, սիրտ պիմանալու բան չէր: Զօճուխնեղան ձկնր, արդուներր առնէիր, ինկէր կ'ուզէր որ պիմանար: Ես պատակ չառնէի, էնէօնց ձկնեղր մոխկ կ'ընէի: Մարդեր, Ղառասախր պիրկերնին Զօճուխնեղր, սայլերուն վրայ կր պնէին, որպէսզի իրենց գոմի մեռ պարիկնեղր ալր բլլան: Սայլերն պարիկնեղր վար կր պրատուէին, նորէն կր պնէին, նորէն սայլերու վրայէն վար կր պրատուէին, նորէն կր պնէին, նորէն կ'իջնային: Թուրքեր կուգան.— զօմշու, պուճու կէօթիմէ, կ'ըսէն, Պաների Տիկերր կր չարկէն կր տանին ու նորէն կուգան: Շաքար քարնց, պիտր ձկնկինք ճամբայ նլանք: Աբաւասի, Տէտէտեղի մնացած, մեր Հոգւոներր, Ժամր, վանդր, Դպրատունր, Օճախնիս ձկնկինք հետերնիս: Մէկ Յանուարմա տնէինք, նաւեկր կ'ըսէր՝ կր նաւէինք, ելէր կ'ըսէր՝ կ'ելլէինք: Հաւու չափ չէգաւիք, հաւր աւիգամ բոնես պէտէր պիտի գարնէ, կր պոռայ:

Երբ պիտին նկերդր, Յանդին պիմայր Զօյօղլնոց Ջրհորին քով Տասանք, Յոգմուրդին մէկ ծայրր տակուին Թոպերան մէջ էն, Թուրք Ալիֆլտրին տգան Շէրիրր, Յանդի գանգատատուներ էրան, բարձր ձայնով Ագէն տատս, Ալլահ էքպիր պոռայով: Յոգմուրդր եւ Տարպապետներր տգան Զօճուխի պէս լալ, էս Է՞լ մր պիտի տեսնէիքիւ, բանայով: Դանիկ Տարպապետր մեզի պատոտով բաւ, – Եավրուպարմ, ասիկա մեր մեղքր չէ, մեր մեղքն է դուբ կը ֆաշէէ (*):

Պատմեց՝ ՆԱԶԼՈՒ ՃԻՃԻՃ ՀԱԶԱՐՇԵՆԱՆ

***

«... Ես եւ Սարգիս Ագաբեանը Ամէլէ Թաղուբէն հրաման առինք պիտ երթալու համար: Երբ Տրապիզան Թուրք պիտր հասանք, Թուրքեր պատմեցին որ Թոմարզացի հոգեր պիտի տարադրուին եւ իրենք ալ կր պատրաստուին երթալու անոնց տպրանքները առնելու համար: Կալերուն մէջ, պիտին չորս կողմերը կէօմիէքի Թուրքեր կր պարսին, երբ հարցուցինք Թէ, պիշիր տաճն ինչու հաւաքուած էք, ի՞նչ կ'ուզէք, պատասխան չի տուին, հա-

(*) Կ'ակնարկէ այդ օրուայ Ազգային Եկեղեցական եւ կուսակցական պետերուն սխալ բռնած ընթացքը եւ բազմահազար կեանքի Տիտաւրիւնը:

կըցանք թէ պողնալու, յաւիշտակելու եկած են: Գիշեր էր պիւղ մտանք: Գիւղը լրար անցեր է: Փողոցներուն մէջ, տուներուն առջեւ էօմէ, էօմէ մարդիկ, Լալ, Ողբ, Ծէն Ծըտտուկ լեցուն ամէն կողմ:

Առաւ կանուխ ելանք, Թաղերուն մէջ Անա Պապա կիւնիւ: Պանիրի տիկերը, ալիւրի, պուլղուրի Զուվալները, տուներու բակերուն մէջ ցրուած, կարծես ոչ ոք չունին, Թուրքեր կ'առնեն կը տանին ու նորէն կուգան: Երեք օր պիւղը պարպել չի տուին, որպէսզի օր մը աւելի կողոպտեն: Ժանտարմանիք, մէկ կողմէն իրենց Ղրպաճներով ժողովուրդը կը ծեծեն որ չուտ դուրս ելլեն, մէկ կողմէն կողոպտող հապարաւոր Թուրքեր պիւղէն ներս հիւնիւմ կ'ընեն, կը յաւիշտակեն ու կը վախչեն:

Ծունկ 21–ին, Շաբաթ օր Տէլլալ կանչեցին, որ Երկուշաբթի պիւղը պիտի պարպուի: Տէլլալի ձայնէն չատեր մարեցան պահին ինկան: Այդ օր պիւղի չորս Թաղերուն արածելու պատած կովերուն, Եզներուն, Ոչխարներուն, Կառներուն տանեակ Սիւրիւնները, պիւղ մտնելէ առաջ կառավարութիւնը պատեց: Կալերուն, Ախոռներուն, Թաղերուն մէջ ցրուած եւ անակը մնացած Ոչխարները, կովերը, կառներն ալ Թուրքեր քշեցին տարին: Ամէն մարդ իր ունեցած Ոչխարը, կով մ' ալ ժամ պինով Թուրքերուն կուտար, տեղը Էշ մը կ'առնէր, կամ քանի մը Մէճիտ: Եթէ չի տար արդէն կը զոնային կը տանէին: Շատեր, Տիկերով Պանիրը, Թթիներով, պուտուկներով արդար Իզը, Զուվալներով պուլղուր, ալիւր իրենց Թուրք պրօյիներուն ձգեցին, վերապարձին առնելու մտքով: Շատեր հարիւր, հարիւր յիսուն Ոչխար տուին երկու Էշ առին տեղը: Երեք ոչխար տուինք մէկ Հոլանոց առինք:

Երկուշաբթի առաւ Ժանտարմաները եկան, պոռալով, հայհոյելով, – Օլան կեավուրլար, տահա նէ պէֆլիյօրսունուզ, տէփ օլուն կէտին: Ղրպաճը քաշեցին, սկսան ծեծել, ժողովուրդը լալով, արցունքով, անէծքով, պիւղէն դուրս թափեցաւ:

Երբ պիւղի եզերքը, վանքին դիմացը հասանք, Թուրք Ալի էֆէնտիի տղան վանքին պանդակատունը ելաւ եւ բարձր ձայնով Ալլահ էքպէր պոռաց, Ազէն տուաւ: Ժողովուրդին մէկ ծայրը պիւղէն երկու ժամ հեռու Շխպարախ Թուրք պիւղը հասաւ, մէկ ծայրը տակաւին պիւղին մէջն է: Այս առաջին գիշերը Շխպարախ պիւղը պառկեցանք: Երկրորդ օրը պառկեցանք Կէօլտէյիրմէնի կոչուած Թուրք պիւղին եզերքը: Այս տեղէն ելանք, հասանք Աւշար Շարա–

ճիւղ պիտը, որ Հաճնոյ կառավարութեան հոգն է: Մեր ժանտարմաները ձգեցին մեզի եւ Հաճնոյ կառավարութեան ժանտարմաներուն յանձնեցին: Կէօմէկբէկ եւ Թոմարզայի մեր թուրքերը, մինչեւ հոս մեր եսեւէն ևկան կոզոպտելու, պղնտելու համար: Մէկ կողմէն կը պղնտային, մէկ կողմէն հոս ու աղջիկներու մազերը կը քաշէին: Աղջիկներ, Սայլներուն, Եզներուն եսեւը կը պահուտային: Երբ թուրքերը իրենց նպատակին չի հասնէին, աղջիկներու պէսին Սօփայով կ'ինչցնէին ու կը փախչէին: Մեր պիտի թուրքերը կրկին կ'ընէին կէօմէկբէկի թուրքերուն հետ, չէին ձգեր որ կէօմէկբէկի թուրքերը կոզոպտէին մեզի, իրենք պէտք է պղնտային ու կոզոպտէին: Այսպէս իրիկը պիշեր պահակցանք: Թուրքերը, պիշեր ատեն մեր եղներու մէկ սիւրիւն քշեցին տարին, երբ արածելու հետաձ էինք: Անկէ ետք մեր ճամբան կէզպէլ (*) պիտի ելլէինք, մեզի համար այլեւս այլ լեռներէն ուսելիք տանիլ դժուար էր, քանի որ Սայլերը պիտի չի կրնային պտծածել: Հարիւրաւոր Սայլեր այլտեղ ձգեցինք: Ինչպէս նաեւ հարիւրաւոր պանիրի Տիկեր, Աղիւրի, Պուլղուրի Զուվալները: Պանիրի տիկերը հետուէն կը անհետուէին սեւ ու ճերմակ Այծերու նման:

Կէզպէլ կոչուած լեռնէն Տէրվէր սայլերով ելլել շատ դժուար էր: Եղեռը անօթի ծարաւ էին, ճամբաները նեղ ու քարոտ, շատ մը սայլեր իրենց եղեներով, բեռցուած ուսելիքներով ձորը գլորուեցան: Սարսին ատա Ուզուն Գարսկլանը, իր երեք թոռներով, սայլով ու եղեներով ձորը ինկաւ ու կտոր-կտոր եղան: Կէզպէլէն մեր անցնիլը տեւեց վեց ժամ: Մէկ պիշեր ալս լեռան վրայ պահակցանք երկրորդ օրը քալեցինք եւ հասանք Սխս:

Սխս քաղաքի մէկ մասը պոլշեվիկեան հաներ էին, մէկ մասը կը մնար: Սահակ Կաթողիկոս տակաւին Սխսի մէջ էր: Մեզի նստուցուցին վանքին պարտէզի եղերքը: Սխսի ժողովուրդը մեզի բաժնեց հաց, ալիւր, պանիր: Երկու օր մնացինք հոս: Պիշեր մը, ժանտարմա մը Քէօր Օղլուի փիլիկոսի հարսին թեւէն կը քաշէ պահակած տեղը, հարցը պտաց, ժողովուրդը ելաւ վրաս, ժանտարմաները ըռնեցինք, թեւերը կապեցինք եւ պոլշեվիկի պահակին անհետ բանտարկեցինք մինչեւ առաւտ, վարտեան ղէմ պատա ձգեցինք: Այս առաւտ, մեզմէ խումբ մը կրնար վանք կ'երթան աղօթելու համար,

---

(*) Կէզպէլի անցքը, դէպի Հաճընն բարձրանալու համար, ամենէն անմատչելի եւ դժուարանց ճամբան էր:

ժանտարմանը կէս համբան կը բանան եւ ծնծելով ետ կը դարձնեն: Մեր քով եկան ժանտարմանը եւ հայհոյելով, ծնծելով կոխաւանը քաղաքէն դուրս հանեցին եւ քակելով ջարդի մը եկերքը նստեցուցին: Այս տեսէն Դանիէլ Հայր Սուրբին ձի հնծցուցինք եւ Մեռ կաթողիկոսին տղուն պրկեցինք: ժանտարմանը կը բանան վարպապետը եւ ծնծելով մեր քով բերին: Ձիէն վար բնակաւ եւ ոտքը Իզնիկիէն դուրս չելլելով, ձին տխուռ քաշկռտել, ժանտարմանը մէկ կողմէն կը պարնան, ձին կը մղէ եւ Հայր Սուրբը պետնին վրայ կը քաշկռտուի: Այսպէս տարին պետ Ջուրին մէջ ձգեցին, ըսին «Վէրսին սէնին Ալլահըն սէնի դուրթարսըն»: Դեռէն դուրս հանեցինք, վրան պղտիկը տրհնեցաւ ու ցեխի մէջ թաղեցաւ: Այսոնց ձիւնան պետէն պիտի անցնէինք, ժանտարմանները չի ձգեցին մեզմէ պրամ առնելու համար: Մարդ պղտիկ, կինոջն պղտիկ, պրամ հատուցինք եւ 15 Օսմ. ոսկի տալով նաւակով պետէն մեռ կողմը անցուցին, բայց շատ պժուարութիւն քաշեցինք եւ հագիւ երեք օրէն անցանք: Այս տեսէն երեք, հատանք Օսմանիկէ կայսրանը, տասնեակ հազարաւոր պոլիմականներու կիպրոնը, ուր մէկ օր կանգ առինք հատանք թալթա Քէօրբէ կոչուած տեղը, ուր նոր էր վախճաներ մեր վանքի Յովհաննէս Վարպապետը: Ցետոյ պառկեցանք քնաթ պիւղի մը մօտ: Այդ պիւղի քնատները, պիտի տանն մեր վրայ յարձակեցան կոպտելու համար, երեք հոգի բռնեցինք անոնցմէ, չաւ մը ծնծելէ ետք կապեցինք եւ դնդրինին տուինք: Առաւ ժանտարմանները պարտ մեզի ծնծեցին, դնդրեր տուին եւ քնատեռեն տարտ ազատ ձգեցին: Այսոնց ժանտարմանները մեզի շատ պետ չարչարէին, 8 Օսմ. ոսկի տուինք ու ազատեցանք: Այս տեսէն հանեցին եւ երեք օր լեռ, ձոր քակեր հատանք Ղարամա: Ճշմ, ձիւն եղող բնտանիքները շատ կը հատնէին, իսկ Մայիսով եղողները, ծառք պիտի երթային պարի, յարդ կը գնէին իրենց եղնեռան համար, իրարու օգնելով կը քալէին:

Ղարամա մէկ ամիս մնացինք: Հարիւր հազար պոլիմականներ ամէն կողմերէ ազատնց հատաքուած՝ վրանները լարած էին: Թամարպացիները ազատնց շատ գոհ տուինք, պրնձէ մեր ժողովուրդի մէկ մասը հոս մնաւ: Ասոնք փոսեր կը փորէինք եւ մեռելները իրարու վրայ կը լցնէինք:

Ազատնց մեռաւ նաեւ մեր պիւղի Աննդնէն խնւ Գրիգորը, որ Հայուն ու ծառքին սիրելին էր: Խնւ Գրիգորը, տարաբաղխեան

ճամբուն յանձնուած էր իր եղբօր ալիքինը Իսկուհիի խնամքին: Ա–մէն պլշեր ուր որ պառկէինք, Խնձ Գրիգոր երկինքի լիսախնկէին կը նայէր եւ եղբօր կնոջ, Իսկուհիին կ'ըսէր, – «Օսկոյի, էս մեր լիսախնկէն չէ»:

Ջուր չկար, խաչոր փոս մը փորեցինք պէտքէն ջուր եկաւ, բոլոր գրացի վրաններու ժողովուրդը, այս ջուրէն կը խմէինք: Ղամիմայէն եկանք, Քիւրա Էօյ կոչուած տեղ մը պառկեցանք: Անկէ եկանք խան Եէրի կոչուած տեղը պառկեցանք: Վարի գարձաւ որ, մեզի Տէր–Ջօր գրկեցին ու հոն ջարդուեցան: Իսկ միւս երեք թոգեցիները իրենց վրանները յարեցին Հայէպի Շոգե–կառքի կայարանին մօտիկը, եւ անոնք Շոգեկառքով գրկեցին Դա–մասկոս, եւ Հաւրանի անապատները, ուր ջարդ չտեսան:

Պատմեց՝ ԳՐԻԳՈՐ ԱԱԼՊԱՃԵԱՆ

ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՁԱՄԲՈՒՆ
ՁԻՀԱՆ ԳՆՏԻՆ ԵՂԵՐԲԸ ՄԱՀԱՑՈՂ

ԹՈՄԱՐՋԱՑԻ ՄՕՐ ՄԸ ԽՕՍՔԵՐԸ ԻՐ ՁԱԻԿԻՆ

Նավրուս բաց աչքերով կ'իջնեմ գերեզման,
Ինոր յոյսերս ալ իմ հետ կը թաղուին,
Ինչ սիրուհին ալ բարբոսի անիրման,
Կարապի երգն ասաց, ինձմէ հայլ մ'անիդին:

Երբ դուրսէրէն կուգաս, դու ես Հայրենիք,
Ուխտատեղի բրէ, այս գետը *Ձիհան*,
Նա ինչ պիտ պատմէ, միևչեւ ըսես հերիք,
Թէ ի՞նչպէս տանջեց հայերին չար գազան:

ԹՈՄԱՐՋԱՑԻ ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑՆԵՐՈՒՆ

(*) Երեսպարախի վառ բուրիերն բարբարոս,
Շուներու պէս, կը փնտռեն իրենց որս:
Կառեւանգեն մեր կոյսերն անպարտ,
Գայմագամի հրամանին համեմատ:

(*) Թոմարգայի մօտիկ բուրգ գիւղ մը, ուրկէ Թոմարգացի գաղթական–ներ անցան:

Մանկուհիներ կոլոպտուած հայերին,
Արտասուքի յորդ կաթիլներ կը թափեն:
Կ'ուզեն փախչիլ, ու միանալ հայրիկին,
Բայց վատ թուրքը, մտիկ չըներ աղերսին:

Փէշը սօթած, սեւ եազմայով պարուրուած,
Ծերուկ կիներ, տաք արցունքներ թափեցին:
Բոց սրտերին կը գոռային աւ Աստուած,
Պահպանումը, նահատակներուն թանկագին:

Տասնապետներ, ժանտարմաներ միացած,
Կը գոչէին, սիա մնիֆ նիֆ ձեր աստուած:
Նախատինքներ տեղացնելով շարունակ,
Քալեցնէին նահաբաներէն անտեղեակ:

Կորաճամակ ծերունիներ հեւալէն,
Կը հասնէին կարաւանին հետէն:
Կարծես Աստուած անոնց վրայ գթալով,
Սրունքներուն անոնց կուտար ուժ կորով:

21 *Նոյեմբեր* 1918
Երուսաղէմ

Վերի երկու ոտանաւորները գրած է, մեր Հայրենակիցներէն վարժուհիկ Տօքթ. Նազարէթ Սալոպեանը:

ԱՐԳԷՈՍԻ ՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ
ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԵՐԿՈՒ ՈՒՂԻՆԵՐԸ ՄԻՆՉԵՒ ՂԱԹՄԱ

Կեսարիոյ չրջանի քաղաքներուն ու գիւղերուն Հայութիւնը տարագրուած էր երկու ուղիներով, անոնցմով իրենց գլխաւոր կայանները:

Առաջին ուղին, *Մամնթաւ գետէն անցնելով, Տաւրոսի լերանց ձորերէն*, Հաճըն, – Սիս, – Րումլու, – Օսմանիէ, – Իսլահիէ, – Վաքֆա: *Այս ուղիով անցան, Թոմարզայի, եւ Թոմարզան չրջանները, Գաղտը, Սազախ, Մուսահաճըլը Հայ գիւղերու բնակչութիւնը:*

Երկրորդ ուղին, *Կեսարիայէն*, – Մեծ Ինիէսու, – Արապլը Կէտիկի, – Անտավալխան, – Ջէնիթլի Խան, – Նիյտէյի Զայրլրլրս, – Ուլու Ղըշլա, – Պօզանթը, – Ղաճլը Կէչիտ, – Տարսոն, – Օսմանիէ, – Իսլահիէ, – Վարմա: *Այս երկրորդ ուղիով անցան, Կեսարիոյ եւ չրջանի բազմաթիւ ուխտագնացներ դէպի*, Էվէրէկի, Պէրէկէսի, Կերմիրի, Էնֆէրէի, Թալասի *Հայոց Քահանաներ: Ինչպէս նաեւ*, Էսքիլիհէի, Ռոտոսթոյի, Պիլէճիկի, Պուռսայի, Իզմիրի, Պանտրմայի, Երէյլիի, *եւ Գոնիայի երկաթուղագծի երկայնքին բնակող Հայոց Թիւերը:*

Այս երկրորդ ուղիի կայաններուն ամէնէն Մարտաճլին նշած էր, իր անուան չափ ահարկու Ղաճլը Կէչիտի *վիճակը, իր* 80 *հազար Հայութիւնէն, տասնեակ հազարաւոր Քուրդ վրաններով, ուր օրական* 600–700 *փոքրիկներ երկնչ ծնունդներով վտանգը կը յայտնէին, եւ մինչ անոնց դժրաղդ ախտառուներն էին:*

ՂԱԹՄԱ

Որքան զարհուրելի էին Ղանլը Կէչիտ, Օսմանիէ, Խարտիէ Գազթականներ երկնչ ահաւոր տառապանքներով, նոյնքան ուրիշ տարտագրեցիկ էր Ղաթմայի բնակութեան պարագաներուն իր վրաններու անառարկան ոլիմպոսով, ուր ամէն կողմ կը տեսնէիր մեծաթափառ վտանգ եւ օրուան մէջ կը յայտնէին օրական հազարաւոր կիսամեռ դիակներ եւ մինչ նոր վտանգ կը բացուէին:

Ղաթման *գտան էր, երկու տասնեակ մղոններուն: Ղաթմայի Հնոցին մէջ արշաւեցաւ ՁՈՐՍ ՀԱՐԻՒՐ ՀԱՆՁԱՐ Հայութեան ճակատագիրը, եւ ոչինչեան երկուքն ալ Հարկ գտան մնալիք անհետ, անոնցմէ մաս մը դիմեցան Սուրիա, Հարանի տնտեսութիւնը: Երկրորդ մասն ալ դիմեցան Մէջագետք, Ռաս–ուլ–Այն, Նիսիպէ եւ Տէր–Զօրի տնտեսութիւնը եւ Բազմայի չրջանները:*

ՍՈՒՐԻՈՅ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԸ

Աչխատհատրական եւ վարչական տեղեկութիւններ Սուրիոյ նահանգներուն համար, ուր տարագրուեցան Հայերը 1915 *թուականին, Ջարդուելուն ու փճացան:*

Սուրիոյ նահանգները թուով 9 *հատ են, – Հալէպ, Համա,*

Հոմս, Դամասկոս, Հալրան, Ձեպէլ–Տրիւզ, Լաթաքիա, Եփրատ (*Տէր–Զօր*) եւ Ձեզիրէ նահանգներ:

Այս 9 Նահանգներէն, Լաթաքիոյ, Եփրատի եւ Ձէզիրէի նահանգներէն զատ, միւս վեց նահանգներուն մէջ գրուած հարիւր *հազարաւոր Հայութեան համար, թէեւ մասնաւոր ջարդ կազմակերպուած չէր, սակայն թշուառութիւնը, Անօթութիւնը, Ծարաւը, ու Յոգնութիւնը, աննպաստ կլիման, վճռացուց, փոսերը լեցուեցան, Զախաններէն կերան եւ առանց յիշատակի ու պերճախօսի մնային այդ անասհման անապատներուն մէջ: Զորս տարիներ ետք,* հարիւր *հազարաւոր Հայութենէն, իւրաքանչիւր* հազարի *վրայ, որպէս վերապրող վերադարձան միմիայն* 100 հոգի:

ԵՓՐԱՏԻ ԵՒ ՁԷԶԻՐԷԻ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԸ

Այս երկու նահանգները կ'ողողուին մեծ ու փոքր խապուր, Եփրատ *եւ* Տիգրիս *գետերով: Եփրատ նահանգի կառավարութիւնը կը նստի Տէր–Զօր քաղաքին մէջ: Այս նահանգը ունի երեք Ղազաներ, –* Ապու Քեմիլ, Միյատին *եւ* Բագգա: Միյատին *ունի երկու նահիյէներ –* էլ Աշարա, Պուսէյրա: Բագգա *ունի* 3 *Նահիյէներ –* Սապխա, էլմէրէյլիթ *եւ* Թէլապիյատ: *Այս երեք Ղազաներուն եւ իրենց Նահիյէներուն մէջ գրուած էին* հարիւր հազարաւոր *Հայութիւն, որոնց համար նաեւ թէեւ մասնաւոր ջարդ չէր կազմակերպուած, բայց թշուառութենէն փճացան, եւ հազարաւոր որբեր մէջտեղ մնալով, տեղացիներուն տուներէն դրուեցան, որոնցմէ հազարաւորներ այսօր տեղացի այլազգիներուն հետ ամուսնացած եւ ընտանիք կազմած են: Երիտասարդ ու Գեղնցիկ Հարսները ու Աղջիկները, բռնի դրաւեցան, մագերնէն հաշկռտուելով տարուեցան տեղացի այլազգիներուն կողմէ, եւ այսօր անոնց վրաններուն մէջ ընտանիք կազմած կ'ապրին:*

Ձեզիրէի Նահանգ – *Այս նահանգի Մուհաֆըզը կը նստի Հասիճէ քաղաքին մէջ: Ունի երեք Նահիյէներ –* խապուր, Շիտատէ *եւ* Ռաս–Իլ–Այն: Հարիւր հազարաւոր *Հայութեան ջարդը, կազմակերպուած է Ձէզիրէի այս նահանգին եւ անոր Նահիյէներուն մէջ, կեդրոն ունենալով* ՌԱՍ–ԻԼ–ԱՅՆ *Նահիյէն, որոնց Բլուրները, փոսերը, Հորերը եւ Գետերը լեցուեցան տասնեակ հազարաւոր ջարդուած եւ խեղդուած Հայերու դիակներով, եւ Հարիւր Հազարաւոր Հայութենէն, իւրաքանչիւր Հազարի վրայ, որպէս վերապրողներ վերադարձան միմիայն* 25 հոգի:

Ե.

ՀԱԼԷՊԷՆ ԴԷՊԻ ԲԱԳԳԱՅԻ ԱՆԱՊԱՏՆԵՐԸ

Հալէպի մէջ, վանքի մատենիները իրարմէ բաժնեցին եւ մեր խումբի բոլորը Ալեպոյ վրայ դնելով մեզի ալ հնար չկրցին: Հազարաւոր պղմոկաններու հետ օրուն, չօրուն խառնուած, և– րեք օր անօթի ծարաւ քալեցուցին: Մենք Թամարպացիները երկու հագար հոգի կայինք, կին, աղջիկ, հարս, օրուն, չօրուն: Երկիկ մարդ քիչ կար: Ճամբան, Մերները, Հիւանդները, Փոքրիկները ծախելով, ցանելով պապինք, Հասանք գետին գլուխը: Երեք օր մնացինք, երեք օր նորը Եփրատ գետէն մեզի նաւակով մէկալ կողմը Բագդա անցուցին, չատ գահմէր քաշեցինք: Բոլոն օր Բող–

ՊԱՏԿԵՐ 239.– Եփրատ գետէն Բագդա անցնելու համար գործածուած Ճախատուռաներէն (մակոյկ) մին: Տասնեակ հազարաւոր գաղթականներ, Տէր-Զօրի շրջաններուն մէջ, Եփրատ, նաւարուր գետերու վրայէն տեղէ տեղ փոխադրուեցան այս Ճախատուռաներով:

պայլ մէջ սեւ Ջաւրընները (*) նաեւ ուսին մեղի, ուրիշ պաղեստանցիներու հետ Ջաւրընները չարուած էին քով-քովի:

Այս տեղ, մեր Թամարպայինեանին կայնի ուրիշներուն հետ, Տէր Կարապետեաններէն՝ Տէր Յարութիւն Քահանան, Երէցկինը եւ պատկինները 6 հոգի: Սալթաչեաններէն Սուճային Ջաքարիա ապան, ընտանիքը, եղբայրներուն ընտանիքները եւ անոնց պատկինները 22 հոգի: Կէլիկլեաններուն չորս հարսները, պատկինները 24 հոգի: Ջաւարճեաններէն 4 հարսները, պատկինները 18 հոգի: Ուզուն Գարրելեաններէն երեք եղբայրներու հարսները, պատկինները 36 հոգի: Հաղարչեաններէն՝ հարսները, պատկինները 16 հոգի: Այվազեաններէն (Զէքիեան) 14 հոգի: Կաղնճեաններէն Յակոբի, Բարսեղի ընտանիքները, պատկինները 21 հոգի: Փաղալենց (Եօղուրթճեան) Յարութիւնը, ընտանիքը, պատկինները, եղբօր ընտանիքը, պատկինները 18 հոգի: Քէչէճեաններէն Գրիգոր ապան, ընտանիքը, եղբօր ընտանիքը եւ պատկինները 16 հոգի: Տէր Թորոսեաններէն Թոմանտիկը եւ ապջիկը Հաճի Գրիգոր 2 հոգի: Ալաբեաններէն Սարգիս ապան, ընտանիքը, պատկինները 8 հոգի: Անտիկեաններէն Արմենակը, ընտանիքը, եղբօր ընտանիքը, պատկինները 11 հոգի: Քեամիալեաններէն Կարապետը, Դաւիթը, իրենց ընտանիքները, պատկինները, եղբօր ընտանիքը, պատկինները 24 հոգի: Տիրացուեաններէն Արքին ապան, հարսները, թոռները, պատկինները 23 հոգի: Թէմիւրեաններէն Յովհաննէսը, ընտանիքը, եղբօր հարսը, պատկինները 11 հոգի: Սալթաչեաններէն (Քիլ Դաւիթին) Տրդատ ապան, պատկինները, հարսները 18 հոգի: Այսոնց մեռան Սարգիս ապա Ալաբեանը, Արմենակ Անտիկեանը, Պետրոս Հաղարչեանը եւ չատ մը կիներ ու փոքրիկներ, փոսը փոքրով իրարու վրայ կը թաղէինք:

Քանի օր ետք, Շէյխ մը ինծու, ըսաւ մեղի, – Բաղդայի Գայմագամին նամակ ունիմ, ձեզի պիտի տանիմ իմ հոգիս հերիւել տալու, ցանելու համար: Ձեզի տանիմ պիտի տամ, հոն հանդիսատ պիտի տպրիք: Վերջին հասկցանք որ հոգ ուննալը խաղ չ եղեր, մեղի Գայմագամին գնել չ, տանիլ Արաբներուն ծախելու համար: Ամէնուս ալ անուններդ գրեց: Մէկ չարաթ անցաւ Շէյխը ինծու: Ինքը ձիուն վրայ, մենք բեռներնիս չալկած իր ետեւէն քալեցինք,

(*) Սիւ Ջաւրընր կը կոչէին կառավարութեան լարած Ջաւրները, որուն գեռնին վրայ խումբերով ոչիլները կը գալէին, եւ անոր սակ օրական հարիւրաւորներ կը մեռնին եւ փոսերը կը լեցնեն:

*համբան նորէն չառնէր ինկան մնաման, ձգեցինք անցանք: Երթը օր քալեցինք հասանք Ձրանիչէ կոչուած գիւղ մը: Այտեղ չատ պակ էր, հազիւ վտրեցինք, վրան մեր վերմակներով գոցելով նստանք: Այս ձմեռը հատ անցուցինք, երկիր մարդոց մեծ մասը մնաւ, Ծուխ, Ջօճուխ չի մնաց մնաման: Տէր Յարութիւնը Աւետարան մը ունէր, մեր այս Շէյխեր առաւ, վրայի արծաթ խաչը հանեց եւ իր գինքին Ղազնասխին վրայ գամեց: Երբ ձիով գար, խաչը արեւուն տակ փառոյ, փառոյ կը վայլէր, քանի տեսնէինք, սիրտերնիս ուրախ կ'երթար: Այտեղ մինչեւ գարուն կեցանք, Արարները կը յարձակէին չատ հարթ, ապչիկ խլեցին տարին: Տէր Յարութիւնը իր քով ունէր ուրիշ Աւետարան մըն ալ, կ'ըսէր, – Անիկա չատ հին, Անթիոք է (*): Երբ Արարները գային մեզի կոպտանալու, կամաց մը Աւետարանը կը տանէր եւ Ջաղրին գեմաց քարերուն մէջ կը պահէր: Անանք երթալէն ետք, նորէն կը բերէր: Տէր Պապուն երէցկինը, գաւակները մնաման, ինքը տատնձին մնաց, մենք կրնկալտէին մեր քով տանիք ալ կ'ըլլայինք: Ինքն ալ հիւանդացաւ, այլեւս մնանելու մօտ էր: Ինծի իր քով կանչեց, բաւ, – Նապլուս եավրուս, սա գեմաց քարերը կը տեսնաս, Աւետարանը այդ քարերուն տակը պահած եմ, երբ ես մեռնիմ, դնա տո բոլոր պահէ, օր մը քու կեանքդ կ'ապահէ: Եթէ ապչ մնաս Թոմարտա երթաս, Տէր կարապետեան Օհանէն մկկուն տուր, քոյր իր Օհանին մէջ պահէ: Երկու օր ետքը Տէր Պապան մեռաւ:

Շէյխին տունը մեր Ջաղրինեաններուն մօտն էր: Օր մը նորէն Շէյխը եկաւ, մեր մէջէն գառնչ երիտասարդ ու Գեղեցիկ Հարաներ ու Ագջիկնեը, 70 հատ էինք: Ինքը ձին տնծած, մենք ալ մեր բեռները չալկած իր եաեէն գացինք, քալեցինք մինչեւ իրիկուն եւ հասանք էրէյլի կոչուած գիւղ մը, ուր մեզի լեցուց կոփտան մը: Այտեղ հասկցանք որ Շէյխը մեզի այս գիւղի Արարներուն ծախեր է մէկ–մէկ Մէճիտիէի: Երկրորդ օրը 20–30 Արարներ եկան, ձեռքերնին հատ գաւազաններով, եւ սկսան մեր մէջէն գեղեցիկները, երիտասարդները գառնչ ու պիտի տանէին: Սկսանք պոռալ, իրաւ ձեռք բռնել եւ չի ձգեցինք որ մեզմէ մէկ հազիւ տանէին, այդ օր ձգեցին գացին: Այդ իրիկունը, մենք մեր թէնճիրէներուն Մաս-

(*) Տէր կարապետեան գրիչ բահանաներու այս հին գերդաստանին մէջ կը գտնուէր, 1206 թուականին գրուած Ձեռագիր Աւետարան մը: Հաւանական է նոյն այդ Ձեռագիրն էր՝ իր մօտ գտնուածը:

ՊԱՏԿԵՐ 240.— Բազմա Գազայի գիւղերէն Էրէյլի:

բնդր քնկինք, իրկինք եւ մեր երեսները, ականջները սեւցուցինք: Միւսա մը պատնէշ, մեր բոլորիս մազերն ալ կարկինք: Առաւօտ կանուխ ելան, սկսան որ բոլորովին փոխուիլ ենք, սկսան պատգամով մեզի ձեռնել, պատնիշ, ծանկիրներս, որ տեսնէին որ հանդիսացաւ պատգամը: Անոնք որ քիչ մը երկար մազեր ունէին, մազերնին քաշկռտելով ուզեցին հեռերնին առնել, պռատցինք, – ըսել հէօթիմաթըն ուզը, կէրմիյէնէյիկ: Իմ մազերս բռնեցին, քաշեցին չի պացի եւ մազերս թուխամով ձեռքերնին մնաց (*):

Գալաճինց Տիգրանին հարար Սառային *թէպէլէհ* ելան, *չըպխոթ* առնը պռատցինք: Մեծելով, *ժաւաթաւ* էշան վրայ հեծցուցին, ինքնինքը էչէն վար նետեց, նորէն հեծցուցին, նորէն նետուեցաւ: Այդ օր պացին, երկրորդ օրը 4–5 ձիերով ելան, Սառան, երբ հեռուէն տեսաւ ձիաւորները, վախէն դեռին փռաւեցաւ եւ հոգին ելաւ:

Գաղնճենց Սարգիսի կինը Մարգրիտը, *երկաւ պզտիկ ունէր: 3–4 ձիաւոր ելան առնելու համար, չի տուինք, սկսան ծեծել: Քանի մը օր ելան գացին, վերջին օրը, ժաւաթաւ ձիուն վրայ գրին ու տարին: Պզտիկները մեր քով աւելնք: Հինգ օր ետքը Մարգրիտը ետ բերին ձգեցին: Մարմինը խմոր գառնած էր, հայիրը մնացած չէր: Գիշեր, ցորեկ ցաւէն կուլար, կը պռատար: Գեղիններէն կը ճանկէր, կը ճմլռտակէր: Այսպէս երեք օր չարչարուեցաւ, պռատելէն մեռաւ: Շատ ուրախացանք որ ապաուեցաւ:*

(*) Նպատակ ձիերէն գլխուն մէկ կողմը մազեր չկար, բոլորովին մերկ էր: Այդ օրուընէ մնացած էր:

Հաճի Պօղոսեանց հարսը՝ Մանուամը, *Եկան տանել ուզեցին, չի պնաց, լացաւ, պռոց, պժուարաւ ձիուն վրայ դրին, վար նետուեցաւ, քանի մը անգամ դրին, նորէն պռաւով ինքզինքը նետեց: Երեք օր եկան պոյին, չի պնաց: Այս անգամ նեղուեցան, հատ պաստպանի ծայրով կուրծքին, դրեին պարկին, այլ իրիկուն մեռաւ ապառուեցաւ, մենք ալ ուրախացանք:*

Տիրացրնրն Գալոցին հարսը Ալբումը, *չատ պնդկիկ էր, տիւնեա կէօզէլի: Զորս օր, իրարու նետէ 3–4 ձիաւորնեը եկան պոյին, կ'ուզէին տանիլ: Կը պռոար, կուլար, կ'լար, – Ամանի Աստուած դուն հասարր: Կը ծնծղին, մազերէն կը քաշէին, չէր երթար, կուլար, Աստուծոյ կ'ապաչէր: Նորէն եկան, չի պնաց: Այս անգամ ուզան նորէն ծնծղել, հատ պատպանով դրեան պարկին, ծնծղէն չդիմացաւ պեսին փոուեցաւ եւ քիչ նետ մեռաւ ապառուեցաւ, մենք ալ ուրախացանք:*

Թէմիրեանց Յովհաննէսին հարսր՝ Հէյոցր, *Դամախանց Ապամ ազային ապղկին էր: Երեք տարուան, անգամ մը Պէհէվիանեանն Զաարրնեերը պոյին հոգ ուզելու համար: Ծամրան Արարնեերը նետեւնուն կը վազին բանելու համար, ամէն մէկը մէկ կողմ կը վազին, կ'ապաւին: Իրիկունր ամէնրն ալ եկան, Հէյոցր չեկաւ: Ընթնք Արարնեերը ապրած են: Առաւ կանուխ 6–7 կրնկլատկր փնտուելու երանք, կէս ժամ պոյինք, հոգուտար պռանք, պեսին նետուած էր, ինքը չկայ: Քիչ մրն ալ պոյինք, տեսանք որ աւնաւոն մերկ, վրան պլուխը արիւն, երեսին վրայ պեսին փռուած մեռած էր:*

Վեց ամիս այս կոֆուանին մէջ մնոցինք: Ինչ որ ունէինք կէսը կողոպտեցին, կէսն ալ մենք կերանք: Մեզի հատ բերող Շէյխին երեսը անգամ մըն ալ չտեսանք: Վեց ամիս նոթ, Սալպաչենց Տրզուտ ապային ապան Բարսեղը եկաւ, ըսաւ Շէյխը ձեզի կ'ուզէ, մեզի առաւ իր հետը տարաւ նորէն ձրոնիյէ կոչուած վիլը, ուրիշ հոս եկած էինք, Շէյխին պանուած վիլըն է այս: Տեսանք որ երիկ մարդ, ծեր կիներ մնոցած չէ, մեռեր են, օրուան չօճուխ չկայ:

Տէլ Թորոսին Հաճի ղըզը եւ մայրը Թրուվանտիկը հոս կը պոնուէին: Հաճի ղըզը *չատ պնդկիկ էր, տիւնեա կէօզէլի, Ամերիկա նշանած ունէր: Մեր Շէյխը ուզեց Հաճի ղըզը առնել, ամուսնանալ անոր հետ: Շատ նեեը ինկաւ, Հաճի ղըզր չեմ առնում բառաւ: Ամէն օր 20–30 ձիաւոր կուգային Շէյխին գրան առջեւ ճիրիտ*

կը խաղային, ամուսնութեան համար ուրախութիւններ կը կատարէին, տակաւին Հաճի պըպը կուլար, կը պոռար, Աստուծոյ կ'աղաչէր, չեմ ուտում կ'ըսէր: Ճերմակ հագուստ եւ Սալթա բերին Հաճի պըպին հագցնելու համար, հագուստները բանէ նեանց: Սկսան մօրը թրամանութիւն ձեռնել որ ապչիկը համոզէ, բայց օգուտ չըրաւ: Նորէն ևիան գժուարեաւ ձիուն վրայ դնել ուզեցին, Ջաւարին ամբողջ բանէ թող չէր տուաւ, կը պոռար, – Ո՛վ Տէ՛ր Աստուած, ո՛վ Մարիամ Աստուածածին, դուն հասարր, ես չեմ ուզեր հայու արիւնը ասոնց տալ: Վերջապէս քաշելով, մղելով փետռակով ձիուն վրայ նստեցուցին ու տարին: Գնաց Շէյխին տան դրան չէմը բռնեց, ներս չի մտաւ, կուլար, կը պոռար: Մայրը տարին որ համոզէ, մօրը բաւ, – դուն մի խռովիր, ես Յիսուսին պէս պիտի խաչուիմ, բուրթին բէյլիմ պիտի չըլլամ: Շատ գոռալ տունէն ներս տարին:

Այդ գիշեր, ամռան մը վրայ, կոտ, կոչ, լսինք Հաճի պըպը մեզմէն էին: Եարբ լմացանք որ Շէյխը մեռեր է: Հաճի պըպը մեր գալ չթողին, Շէյխին մօտ երթալը հետ ամուսնացուցեր են: Երկու օր հոն ան ալ կը մնայ: Այս անգամ երթալ եղբօրը հետ կ'ամուսնացնեն, ան ալ քանի մը օր հոն կը մնայ: Մէկ չարաթ հոն Հաճի պըպը բերին, վրան թրջելով մեր Ջաւարներուն տալէ ետեւ, նալէր, նալէր պոռալով (անիծուած): Յետոյ ամէն օր կուգային վրան կը թրջէին: Շէյխը առակներէն հոն, մեր վրայ յարձակեցան, ինչ որ ունէինք կոպտեցին, ծեծեցին ու գացին: Անկէ հոն, ալեւոր մեկը չի մտաւ: Պետրոս եւ Յոսեփ Սալպաշեան, Լրկիչ Էհնեխեհնեան, Կիրկիսաններէն ալ կային, այսպէս 20–30 հատ երիտասարդներ տղէ մնացած էին: Ուրիշ անգործ պատմականներ կային, անոնց նայելով, մեր ոգին ալ Հալէպէն թռչ, կային բերել տուին, հագը փոխելով գնացին ջուր հանելին, թէ կը խմէինք, թէ բանջարեղէն ցանելինք: Մէկ տարի ալ այսպես ապրեցանք, ամէն օր մեռնողներ կային: Եարբ ամէն մարդ խումբ խումբ սկսան Հալէպ երթալ եւ գիշերն մէջ չատ քիչ մարդ մնաց (*):

Պատմեց՝ ՆԱԶԼՈՒ ձիձիք ՀԱԶԱՐԵՆԱՆ

(*) Բազգալի կեանքին պատմող այս յուշերը, նոյնութեամբ պատմած են նահ. իրենց յուշերով. մեր հայրենակիցներէն, Բարսեղ Խորասանեան (Այժմ Հալէպ), Յոսեփ Սալպաշեան (Այժմ Պէյրութ) եւ ուրիշներ:

ՀԱԼԷՊԷՆ ԴԷՊԻ ՏԷՐ-ՋՕՐ ԵՒ ՋԱՐԴ

«Եա՛հո՛ւ, հոռուլտուէ դայրու, սաղ ֆիմսէ դալմասը»

Հալէպի մէջ մենք Թամարպաշի լլլաով վերջին ընտանիքը մնացած էինք, մեզմէ ուրիշ ընտանիք։ Բոլոր Թամարպաշիները մեզմէ առաջ Տէր–Զօր գացած էին։ Հալէպէն ուրիշ տեղացի հարևանները պատմականները հետ մեզի ալ ոչխարները պէտք թրէնը կուգային եւ Թամիկային Նաս–Իլ–Ալի կոչուած կայարանը։ Ամառը մեր սան ընտանիքը ամրողջ կը, չորս նէր էինք մեր պարիկնեռով, երկ մարդերնիս Ամէրկ պինուար տարած էին։ Պարիկնեռը անօթի էին, խռչռնեռու պէտ նիւ, նիւ կ'ընէին, ինչ կրնայինք ընել, փայտ չկար որ փարթմը մը ընէինք, նայ մը փխրամ եփէինք, կերցնէինք։ Առաւծմէ պիտի րլլար, թուրմ պատը վառնայինք, ձայ մը փխրամ եփեցնինք առջևնին դրինք, խրրչտանցին։ Հինգ օր եաք, ժանտաբանէր կգան, քալեցէք ըսին։ Տասը հարարաւոր պատմականնեռս հետ քալեցինք, հասանք Նաս–Իլ–Ալի կոչուած քարաբր եւ հետս տեղ մը մեզի նատեցուցին րլուրի մը տակը։ Ամառը պատմականներ կային։ Մենք մեր Թամարպաշինեռը ամառը տեսանք քիչ մը Հոմսցիներ, ուրախացանք։ Հոս էին վանքի Թարեկիններ։ Անոնց մէջ էին, Հիւթիւթենց Եղիա Էնիչախ, ընտանիքը Նպրու, տարն Հաճին, պատկնեռը։ Եղրայրը Մաչէռը, ընտանիքը Սրբիկը, իր պատկնեռը։ Զորպաճենց Կիրակոս տարն, հարսը Մանամը եւ անոնց ընտանիքը պատկնեռով։ Եկնիսեանենց Արթին տարն, իր հարսնեռով ու Թոռնեռով։ Պանճարենց Պօղոս տայրն, հարսը Հռիփսիմը իր պատկնեռով։ Ղամախենց Յովհաննէս տարն, ընտանիքը Մարիամ ձկճկն, հարսը Մարիամը իր պատկնեռով։ Եկնիսեանենց Աւետ տարն, հարսը Թամամը եւ մկկլ հարսնեռը, պատկնեռը։ Կասլենց Յարութիւն տարն, ընտանիքը եւ պարիկնեռը։ Չկճենց Հաճի տարն, ընտանիքը Եղսան, եւ պատկնեռը։ Տէր Պօղոսին չորս հարսնեռը իրենց Սիւրիս մը պատկնեռով։ Կիւրիւնցի Սէմօն, Սառա կէյինը, պատկնեռը։ Առաքելենց Պետրոս տայրն, ընտանիքը, պատկնեռը։ Ապաչենց հարսնեռը իրենց Սիւրիս մը պատկնեռով։ Ղալայճենց Համբարձում տայրն, երեք հարսնեռը իրենց պատկնեռով։ Կաղնճենց Գալոց տարն ալջիկը Սրբիկը, եւ չատ մը ուրիշ Թամարպաշի, վանքի Թաղեցի ընտանիքներ։

ՊԱՏԿԵՐ 241.— Թոմարզացի գաղթական կիներ, Բաս-իւլ-Այնի ճամբուն վրայ:

Այստեղ մեր Թոմարզայինները քով վրաննիս լարեցինք եւ մնացինք երեք ամիս: Առաւօտ կիսէ, ինչպէս ապրեցանք: Մեր քովի ուրիշ տեղացի Զաորլինեան մէջ, հարուստներ կային, վատ կը հաւաքէինք, չարտով անոնց կը ծախէինք: Գիշեր, ցորեկ խառ ուտելով ժողովուրդը հիւանդացաւ, օրական 20–30 հոգի կը մեռնէր Թոմարզայինէրէն: Ամէն առն մեռել տուաւ 5–6 հոգի: Իմ Նէրեաս րոլորն ալ մեռան, միայն մնաց մէկ աղջիկս Թալհանան, եւ Նէրեսա պզտիկները ալ ողջ մնացին, անոնք ալ իմ քովս առի տէր

ըլլալու համար: Երանի ասոնց որ, այստեղ ասօթուբենէ մեռան եւ եոէի չարդը չի տեսան: Երեք ամիս նոքը, թամարպացիները կիսոյ խումբի բաժնեցին եւ ուրիշ պալխականները հետ գնացին: Այդ խումբին մէջ կը գտնուէր նաեւ Զորպաճենց Գրիգոր ապան, իր զաւակները, հարսները եւ թոռները: Երկրորդ խումբին մէջ կինք մենք, քալեցէք ըսին: Հազարաւոր պալխականներ, հասկերը ուզանուան վրայ լեցուցին իրենք ալ նոճէն քալեցին, հասկերն ալ մեզի պէս գոլկերնին չափած քալեցինք: Ճամբան հասկերը, իրենց զաւակները, հիւանդները, ծերերը ձգելին անցան: Ինչ ընէին, բոլոր ժողովուրդը հիւանդ կինք, ուժգնութեան մէջէն չկինք կրնար քալել: Ճամբան մնացած պալխականներուն հասկերը օր առաջ մեռած, որ մնացած կին, ո՞վ կը նայէր անոնց: Ճամբուն վրայ Բիւրտեր կը յարձակէին, մեր մէջէն հարս, աղջիկ զաւակով կը առնէին, հասկերը սիրով կ'ելլէյային: Մենք թամարպացիները հազար հոգին առելի կինք: Հինգ օր քալելով հասանք Նիսխպին կոչուած քաղաքին մօտերը եւ մեզի նահեյուցին: Այստեղ Աբարներ մեր վրայ յարձակեցան, յափշտակելին ինչ որ ունէինք, ուտելիք, հագնելիք: Երեք օր հոք, նորէն ճամբայ հանեցին, այս անգամ ուղտեր չկան, ամէն մարդ իր բեռները չափած քալեցինք, հասկերնիս ճամբան մնացին: Բիւրտեր նկան փոքրիկները կը հատակէին, ամէն մարդ իրենց պզտիկները տուին, ես ալ նէբեւտս երեք պզտիկները տուի, սիրտս արիւն գնաց, բայց ի՞նչ ընէի, արդէն ճամբան պիտի մեռնէին: Այգպէս, հազարաւոր ժողովուրդ երկու ժանտամահներու յանձնուած կը գտնէինք, քիչ հոք անոնք ալ ձգելին մեզի ու առանձին մնացինք: Քալելով հասանք ձէզիրի կոչուած կամը: Այստեղ երեք օր մնացինք, նկան նորէն մեզի կոդոպաելու, գրամ կ'ուզէին: Կամիս ջուր չկայ, ժողովուրդը անօթի ծարաւ: Երեք օր հոք ասոր հետ ժանտամահներ նկան, ըսին, – պատրաստ նկէք Մուսուլ պիտի երթանք: Ամէն մարդ բեռները չափած ճամբայ ելանք, մեզի նորէն կեցուցին, ըսին, – բնա չալկելու պէտք չկայ, հոս ձգեցէք, այնտեղ ուտելիք, հագուստ պիտի տայ կառավարութիւնը ձեզի: Շատեր ձգելին: Առաւօտեան մինչեւ իրիկուն քալեցինք, քիչ մը նահեյուցին, կէս գիշերին երանք նորէն քալեցինք, հասանք բլուրի մը ծայրը: Այստեղ մեր վրայ յարձակեցան հարեւտաւոր պինուած Զէյէներ, եւ էրիկ մարդիկը պատելով թեւերնին երտրու կապեցին եւ դաս–դաս խումբեր ըրին, կիներն ալ անոնց հետէն քշեցին: Արեւը նոր ելած էր հասանք ձորի մը

պլուխը: Այսուհ, ամէն կողմ դիակներ լեցուած են, հազարաւոր մարդու գլուխ, բեւ: Հասկցանք որ մեզի ջարդելու բերեր են հոս, ականք պոռալ, լալ, կանչել, երկիւղը լալով լեցուեցաւ: Կապուած երկիկ մարդիկը ձորին տակէն տարին, կիներն ալ, օրուխ, չօճուխ այնտեղ հաւելցուցին: Չէչէնները մեզի պէս Թուրքերէն կը խօսէին: Ժանտարմաները հրացաններով, Չէչէնները սուրով, խանչէրով, ականք ջարդել, երկիկ մարդիկը խումբ–խումբ առջեւ տանելով: Մենք ալ քար կտրած կը նայինք, չաւեր կուլան, մտերմներին կը վնասուին: Ժանտարմաներու վէնքի ձայնէն, բլուրի հեռուէն հարբուռաւոր վէնքով Թուրքեր կուգան, անոնք ալ խառնուելցան, ականք ջարդել: Մէկ ժամէն աւելի տեւեց երկիկ մարդոց ջարդը: Յետոյ կիներուն կուգան, մերկացուցին, ամառուան իւրեան երբեմն մեզի, եւ ականք մեր հագուստներու մէջէն գրամ վնասել: Ժանտարմաներ, կիներու հագուստներէն իրենց ձիերը բեցնելով գացին: Չէչէնք ականք կիներէն ջարդելու: Թուրքերէն կը խօսէին, կը պոռային, – դրէյմայրն, Ալլահա տուա էտին, ենենէրէ կիտէնէֆսինիզ: Կոտ, լաց, երկիւղ գետին իրարու խառնուած: Ես, տղէկս Թոզուհին մէկ կողմ, նէրսէս տղէկը կիւլլուն մէս կողմս առած նստած եմ: Յանկարծ տեսայ որ տղէկոնս գլուխը կուրծքիս վրայ իննալ, նէրսէս տղէկը կիւլլուն ճիչ մը հանեց, պոռայ, – Մայրիկ Թազուհին մեռաւ: Ծանչէրով գլուխը գարներ էն: – Սուս, աղջիկս, հիմա մեզի ալ կը գարնեն ըսի: Ծոնեցայ, տղէկոնս հակառը պոզայ: Ծանչէրը կողիս մտնելը հազիւ զգացի, Ծանչէր մըն ալ կիւլլուլին կողին մտաւ, երկուքս ալ գետին փռուեցանք: Իմ քովս կը գտնուէր մեր գիւղի ժամուն ժամկոչը Աւետին Հարսը Սրբուհին: Ձեռքերը վեր առնելով պոռայ, – Բոյրիթս, այսօր Յիսուսին հետ պիտի խաչուիմ, թող ջարդեն մեզի: Չէչէնը 3–4 ժամ մարդ ջարդելէ յոգնեցան, իրարու պոռացին, – Եա'հու'ւ, Ծօռուլտուզ, գայրու սաղ էիմէ գալմասը, եւ այլեւս ոչ մարդ չի մնայ կտրծելով, ձգեցին գացին: Մենք, գիակներուն տակը մնացինք այդ գիշեր, թէեւ վիրաւոր ենք, վրանիս չունէ կար: Առաւ Շաֆաղին կամաց, կամաց գիակներու մէջէն քաւելով քովիններուս Ծանեցայ: 20–30 Թուրքեր եկան, մեռելներուն փոխերը կը պատուն՝ գրամ կը վնասուն: Մեզի մեռած կարծեցին: Երեք օր գիակներուն մէջ պառկած մնացինք, կը վախնանք դուրս ելլելու: Երեք օր ետք, գետին քաւելով, քիչ մը հեռուն ժայռեր կային, անոնց տակը խոտ վնասելու գացինք: Քանի աւելի կիներ կային: Անոնց մէջ տեսայ Եէնիտունենց հար–

ալ Թամամը, իրարու պիտացանք, ան ինծի, ես անոր կը նայինք, կուլանք: Ետու չի գաներ: Գիշերը քունով ելանք նորէն մեռնելնեուն մէջ պառկեցանք: Առաու կանուխ քիւրտեր ելան, բոլորս ալ վիրաւոր ենք: Մեզի մօտենալով ըսին, – որու որ վէրքը ինչ է, մեզի հետ պիտի տանիմ: Թամամին ես իմ վէրքս քիչ ըլլալով մեզի իրենց հետ առին տարին: Այս քիւրտերը երկու եղբայր են եղեր, իրենց էշերուն վրայ դրին մեզի, պիտի մը հասանք, երբ տունէ մը նեղս մտանք, կիներր սկսան պոռալ, – ի՞նչ են ասոնք, առեր բերեր էք, գլուխնիս փորձանք չեմք ուզեր: Երկու քիւրտերը, մեզի գրան առջեւ ձգեցին, իրենք կողոպուտի գացին: Քիչ նաք մեր քով եկան երկու կիներ եւ սկսան մխիթարով խաչ հանել, մեզի ըսին, – ախ վախմաք, մեմք հրիատոնեայ եմք, եւ այս մօտիկը Ալուխ կոչուած գիւղէն եմք:

Իրիկունը երկու եղբայր քիւրտերը եկան, իրենց էշերուն վրայ բեռցուցած բերին ջարդուած Հայերու ապրանքներր եւ մեզի պատռտով ըսին.– Թամամ, բեզի այս մօտիկը պիտի գրկենք Ալուխ կոչուած գիւղը, Մանաւ, բեզի ալ պզտիկ եղբօրս պիտի տանիմ: – Ըսի, ատա այդ կարելի չէ, եթէ Թամամը հոս ձգէք, եղբայրդ կ'տանիմ, չէ նէ ես ալ կ'երթամ անոր հետ: Այդ խօսքին մէջ կար, Տիարեկիրցի մեր ըլլան մը: Անոր միջոցաւ քիւրտ ոստիկն խոնդրեցի որ երկուքս ալ Ալուխ գիւղը գրկէ: Մտքուն սիրտ կտուղցաւ, մեզի երկու մարդու հետ Ալուխ գիւղը գրկեց եւ տարին հարուստի մը տունը, քրիստոնեայ է եղեր Հաճնու հիշեցնող անունով, երկուքս ալ հոս մնացինք, չատ պոհ էինք, կիներ, պզտիկներր մեզի չատ կը սիրէին: (*)

Պատմեց՝ ՄԱՆՈՒԿ ԴԱՒԹԱԳԵԱՆ

ՀԱԼԻՊԻՆ ՏԻՐ-ՋՕՐ ԵՒ ԴԻՊԻ ՋԱՐԴ

Հալիպն վանքի Թոպճիներս երկուքի ժամնեցին եւ երկու ճամբով ածտրեցին: Մէկ մասր ուղեւորով գրկեցին Բագդադի ուհասաւանները, մեզի ալ ուրիշ պաշմականներու հետ Թրէնը լեցնե-

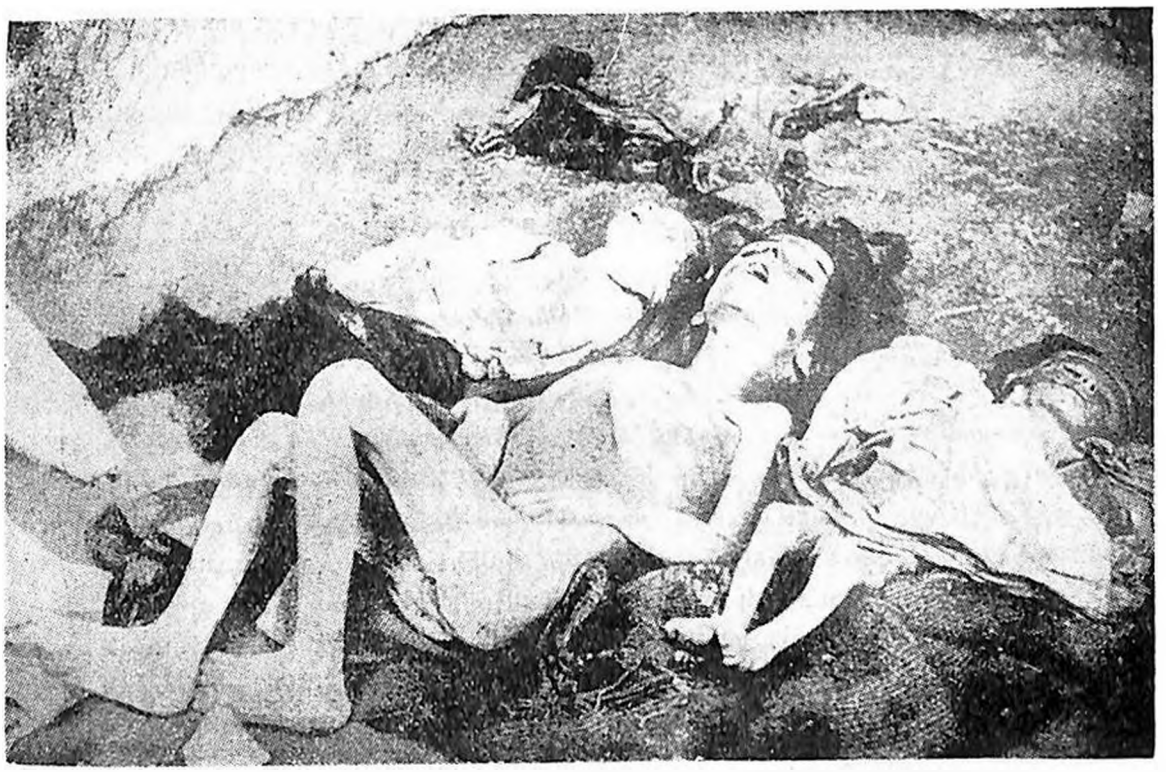
(*) Այս յուշերը պատմող Մանուկը, Թոմարգայի մէջ Գամագեան Մաթոս ազգի տղան Գրիգորի հարսն էր: Այսօր տակաւին կ'ապրի եւ կը գտնուի Պէյրութի մէջ:

լով Իսա–Իլ–Այնի անապատները դրկեցին: Մեր խումբին մէջ կը գտնուէին վանքի թաղեցի բոլոր հարուստ ընտանիքները, հազար հոգիէ աւելի էինք թոմարըզացիները:

Իսա–Իլ–Այնի կայարանին մէջ, մութը պիտուրներս մեր վըրայ յարձակեցան ջարդելու համար, իրենք Կովկասի ճակատ կըտանելու կ'երթան եղեր: Այստեղ մէկ չարաթ մնացինք, Քիւրտերը, Չէչէնները, չատ հարս, աղջիկ տարին: Վախերնուս դիչերները Հարաներուն, Ալջիհներուն տոքերը իրարու կը կապէինք: Մեր երկրի, Ալիղիէի կողմերու Չէրքէզները, հարիւրաւոր ձիաւորներ հոս եկան, թուրքերէն կը խօսէին: Անոնք ժանտարմաներուն հետ ժողովուրդը երկուքի բաժնեցին, մէկ մասը ձդեցին, մէկ մասն ալ ծեծելով քալեցուցին: Այս քալող խումբին մէջ ինկանք մեր թոմարըզացիներուն մէկ մասը: Շատերուն հետ կային մեր տան դրացի եւ մեղի աղգական Զօրպաճեանները, Գալայճեանները, Հիւթիւճեանները, Անտիկեանները: Բարսեղ աղա Զօրպաճեան, իր ընտանիքը, պաւակները, հարսները եւ թոռները: Եղբայրը Գրիգոր աղան, ընտանիքը, պաւակները, հարսները եւ թոռները: Միհրան Գալայճեան, եղբայրը Բարսեղ Գալայճեան, իրենց հարսներով, թոռներով: Վարդան Անտիկեան, ընտանիքը եւ պաւակները: Եղիա Հիւթիւճեան, հարսները, եղբայրը Յաչէրը, ընտանիքը, պաւակները: Միքայէլ Գալայճեան, ընտանիքը Կիւլլիւն, պաւակները: Կիրակոս Գալայճեան, ընտանիքը Հէյտը, պաւակները: Սարգիս Գալայճեան, ընտանիքը Մանամը: Յովսէփ Գալայճեան, ընտանիքը Սառան, պաւակները: Նազարէթ Զօրպաճեան, ընտանիքը Սաթենիկը, պաւակները եւ Մայրը Մանամ ներեն (*): Բոլոր ժողովուրդը միասին 3 օր քալեցինք, և հասանք Քիւրտ պիւդի մը մօտ, այստեղ բլուրին առջեւ մեղի նստեցուցին: Թուրքերէն խօսող Չէրքէզները, հարիւրաւոր ձիաւորներ, զէնքով ու փամփուչտով, ժանտարմաներուն հետ, էրիկ մարդիկը զատեցին, խումբ–խումբ չարեցին: Չէրքէզներն ալ, ժանտարմաներն ալ ձիուն վրայէն սկսան կրակել, ժողովուրդը բօլուի պէս գետին թափեցաւ, եւ ձիերէն վար իջնելով, սկսան հանչէրով, Սիւնկիւնեներով, մեռած մարդոց մարմինը խօթել, իրարու ըսին.– կէպէրմիշլէր, սաղ փիմսէ դարմամըշ:

Կարգը կիներուն եկաւ, հազուստնին հանել տուին, ինչ ոսկի եղան: Չէրքէզներուն մէկ մասը ձիուն վրայ հեծած, մէկ

(*) Գրիս ներդնակին հօրաքոյրն էր Մանամ ներեն:

ՊԱՏԿԵՐ 242. - Ջարդերու վայրին մէջ, հայ կիներ եւ զաւակները:

մասը ձիէն վար իջած պղպակով եւ Յանչէրով սկսան ջարդել, չաթեր վախէն ինկան մեռան: Հայուհիներուն մէկ մասը Զէրքէզներ իրենց ձիերուն վրայ բեռցնելով, տարին, պատին:

Միքայէլ Տայուս քոյրը Մանամը, ընտանիքը կիւլլիւն, Միքաէլ Տայուս ընտանիքը Հէյտը, Սարգիս Տայուս կինը Մանամը, Յովսէփ Տայուս կինը Սառան, քոյրս Անիէյան, Նազարէթ Տայուս ապան Յարութիւնը, եօթը հոգի ողջ մնացինք, վախերնուս մեռելներուն մէջ կը պառկէինք: Օր մը եաք, Միքայէլ Տայուս քոյրը Մանամին եւ կինը կիւլլիւին հետ, մեռելները տեսնելու գացինք: Մանամը, մեռած եղբօրը վրան ինկաւ, սկսաւ լալ, աղուտ ընել: Անդամ մըն ալ տարի չելաւ, եղբայրը դրկած մեռաւ, հոն ձգեցինք, եկանք: Երեք օր մեռելներուն մէջը պառկեցանք, դուրս ելլելու կը վախնայինք: Երեք օր եաք քոյրս Անիէյան, Միքայէլ Տայուս կինը կիւլլիւն, մեզի տարին տարին պետին եգերքը, վեց հոգի էինք, մեզի ըսին, ամէնիս ալ գետը պիտի նետուիք: Նախ մեզի նետեցին յետոյ իրենք ալ նետուեցան: Ամբողջն ալ խեղդուեցան, միայն ես եւ Նազարէթ Տայուս ապան Յարութիւնը ապաուեցանք: Ջուրը

մեզի գնաին նկերքը բերաւ, Ֆիւթանը տեսան, եկան հանեցին եւ լրենց ձիերուն կռնակը հնծցնելով տարին լրենց գիւղը տարին։ (*)

Պատմեց՝ ՎԱՐԴԳԵՆԻ ԳԱԼԱՅՃԵԱՆ

ՀԱԼԷՊԷՆ ԴԷՊԻ ՏԷՐ–ՋՕՐ ԵՒ ՋԱՐԴ

Հալէպէն հազարաւոր պողթականներ, Թրէնը լեցնելով Տէր–Զօր գրկեցին։ Անոնց մէջ կը գտնուէինք մենք Թոմարզայի վանքի Թագեցի հարուստ ընտանիքները։ Մեզի Թագեցին Ռաս–Իւլ–Այնի կայարանը։ Այտեղ մնացինք երեք ամիս։ Երեք ամիս ետք, ժողովուրդին մէկ մասը ուղարկով գրկեցին, մէկ մասն ալ քալելով պացինք։ Անապատին մէջ մէկ չարաթ Ռաս–Իւլ–Այնէն մինչեւ Միւսրէն գիտկներուն վրայէն քալեցինք, ըսին, – Այս ջարդուողներու մէկ մասը Հայեր, մէկ մասն ալ Տէր–Զօրի գիւղերուն Ասորիներ եւ հայ կաթոլիկներն են։ Ամբողջ անապատը Դիակներով լեցուած է։ Հասանք բլուրի մը առջեւ, որուն չորս կողմերը կը տեսնուէին գեղատարկ կոթաններ, հարիւր։ Այս գիշեր հոս պահեցանք։ Առաւ. հարիւրաւոր Չէչէնը եւ քիւրտեր, ամէնքն ալ գէնքով մեզի պաշարեցին։ Ատենք, ժողովուրդի մէջէն կիներըը պահեցին, մերկացուցին, անասուն տղմա ըրին, անոր պապա կիւնիւ, սկսան Սուրով, Խանչէրով ջարդել եւ հարիւրը լեցնել։ Մինչեւ կէս օր ջարդեցին։ Յետոյ եկան մեր կողմը եւ սկսան էրիկ մարդիկը ջարդելու, եղած տեղերնին ջարդեցին, վախճացնելը գնդակով կը գարնէին։ Չէչէնները մեզի պէս Թուրքերէն (*) կը խօսէին, իրարու կը պատասխան, – օյան Աիմէտ, իմէր, դաշանլարը վուրուն, պրագմայրն, պու թարաֆա կէլին, պուրտա դալապալըզ չօզ։ Աչքերը տառծին չափ, գնաինը մեռնելով լեցուեցաւ, ես երեք օր մեռելներուն մէջը մնացի, վէրք չունիմ, բայց կը վախնամ դուրս ելլելու, պատահած տեղս մնացի։ Յետոյ, մեր վրայ Թուղող հազարաւոր սեւ Ագռաւները սէյիր կ'ընէի։

Երեք օր ետք, ոտքի ելայ, հեռուէն տեսայ, ինձի պէս վիրաւորներ մեռելներուն մէջ կը պառկին։ Կամայ, կամայ քալելով անոնց քով գացի։ Տասնմէկ հոգի էին, համրեցի, ես ալ տասներե-

(*) Ցուշերու տեր. վարդենի ձէնէն, Դալայճեան գերդաստանի գաւակ է։ Այժմ տակաւին ողջ է, եւ կը գտնուի Պէյրութ «Նոր Թոմարզա» ատանին մէջ։

կու։ Իրարու հետ չենք խօսիր, իրարու երես կը նայինք ու կուլանք։ Ամէնքն ալ ինծի չափ 12, 13 տարեկան։ Առաւօտէ մինչեւ իրիկուն, մեռելներու վրայէն քալելով պապինք, այդ իրիկուն նորէն մեռելներուն մէջ պառկեցանք։ Առաու կանուխ ելանք, իրարու հետ չենք խօսիր, բայց եղբօր պէս ելանք, իրարու չենք ձգեր, միասին կը քալենք, կ'ուրթանք։ Անոնք ինձմէ լաւ հագուած էին, մտքովս, ես ինծի կ'ըսէի, տառից հարուստ մարդու զաւակներ են եղեր։ Ճամբայ չկայ, մինչեւ կէս օր մեռելներու վրայէն կը քալենք։ Հեռուն տեսանք պինուարներ կ'ուրթան, շուտ քալեցինք անոնց հասնելու համար եւ ճամբու մը մէջ անոնց եռեւէն հասանք։ Երբ մեզի տեսան, ըսին, – մեր եռեւէն եկէք։ Երկու, երեք ժամ անոնց հետ քալեցինք, հասանք պինուարներու Զատըրներուն։ Այդ պիչեր հոն պառկեցանք, պինուարները հաց տուին կերանք։ Առաու Զապլիթը եկաւ, մեզի տեսաւ։ Զապլիթը, ինծի ցոյց տալով, պինուարին ըսաւ, – պու չօճուդու պիզիմ էվէ կէօթիւր։ Զինուարին հետ պացինք, ընկերներս հոն մնացին։ Զապլիթին Զատըրը խաչոր տան մը պէս էր, երկու ընտանիք ունէր, երկուքն ալ Հայեր էին, ինծի իրենց պաւիին պէս կը սիրէին, ես ալ տան մէջ իրենց կ'օգնէի։

Մեր Զատըրին մօտ էին պինուարներու Զատըրները, ես երբեմն պատմէ կ'ուրթայի պինուարներու Զատըրներուն մօտերը։ Օր մը պինուարներուն մեծ, Մըսթաֆա Զավուշը, իր ընկերներուն կը պատմէր, Ուրֆայի հայերը ոչխար հանած տաւններին, Հայ կիներուն, աղջիկներուն իրենց լրած չարխիներու մասին։ – Ուշաղ, Ուրֆա էրմէնիլերի չգարտըրմըզ վագըր, ալըր ասկէր իտիւ, 12 հաշրնտա կիւզել պիր ղըզ սէչտիւ։ Ալըր արգատաշլար, սըրա իլէն իւսթիւնտէն կէչտիւ։ Էէր վագըրտա պաղըրըր, «ՎԱ՛Յ ՄԱՅՐԻԿ, ՎԱ՛Յ ՄԱՅՐԻԿ։ Եա՛հու, նէ՞ տէմէէ տիր, վա՛յ մայրիկ»։ Յետոյ ինծի պառնալով հարցուց, – օլաճ կեավուր չօճուդու, նէ՞ տէմէէ տիր ՎԱ՛Յ ՄԱՅՐԻԿ։ Իրիկունը երբ տուն գացի, Հայ կիներուն պատմեցի, անոնք ալ Զապլիթին պատմեր են։ Առաու կանուխ Զապլիթը պինուարները կանչեց, լաւ մը ծեծելէ ետք, Զատըրները քակել տուաւ եւ ուրիշ տեղ գրկեց։

Զապլիթին քով մէկ տարի կեցայ։ Տարի մը ետք, Զապլիթը իր ընտանիքով ուրիշ տեղ գնաց, ինծի ալ տարաւ, Զուռկան կոչուած գեղին մօտերը պաղճականներու Զատըրներ կային, այնտեղ Հայերուն մօտ ձգեց։ Այստեղ գտայ, քանի մը տուն Թոմարզացի ընտանիքներ։ Առաջին անգամ տեսայ Եղիա Բարսղամեանը, զըզ-

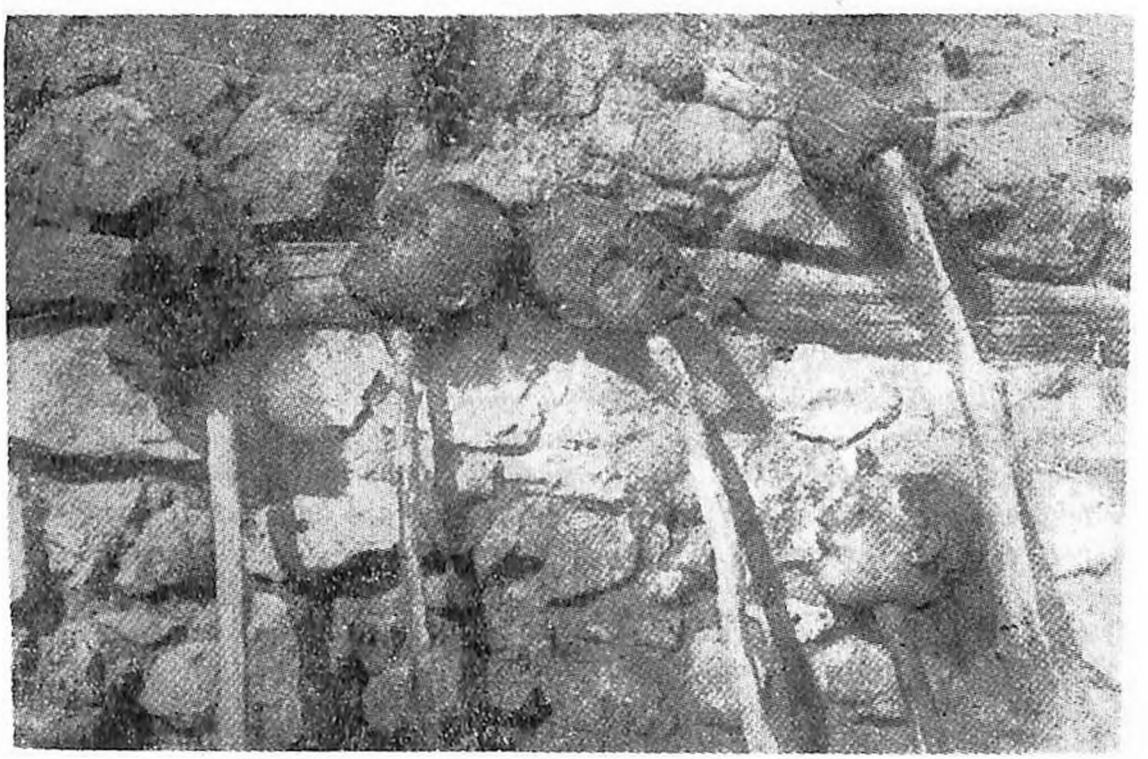
ՊԱՏԿԵՐ 243.— Զարդուն ազատուած Հայ փոքրիկը:

բատան մէջ գասընկերը էինք, իրարու գիտցանք, չի կրցանք խօսիլ, ան ինծի կը նայի՝ կուլայ, ես ալ իրեն կը նայիմ՝ կուլամ, այսպէս ժամերուվ լացինք: Այտառէ Զատըրներուն մէջ գտայ նաեւ մեր վանքի Թազեցի Ֆընտըխենց Յակոբի ընտանիքը, անոնց զաւակները, Թոմարզայի մէջ տան դրացի էինք, հոս հիմա անոնք ինծի իրենց տունը տարին: Հոս տեսայ նաեւ Շօրճննց Յակոբ ազայի ընտանիքը, զաւակները: Ֆիւրտեր ամէն օր կուգային հարս, աղջիկ կը տանէին: Օր մը նորէն Ֆիւրտեր եկան, Ֆընտըխենց Յակոբի տղան կարպօյի կինը գժուարաւ, ծնծղով պիտի տանին: կարպօյի կինը Մարգիտը Շօրճննց Յակոբ ազայի աղջիկն էր, գեղին մազերով, չաո գեղեցիկ: կարպօն հիւանդ է, քալելու ժամանակ չունի, Մարգիտը ըսաւ քիւրտերուն, – Եթէ հդրայրս ալ տանիք, այն ա–

տեն հետեւիվդ կ'երթամ: *Մարդիաը, կարպօն իր եղբայրը ըրաւ, որպէսզի Բիւրատը չսպաննեն: Բիւրատը հաւանեցան, եւ Մարդիտա հիւանդ. կարպօն չարկելով քիւրատըուն եաեւէն գնաց: Մարդիտը, այլ քիւրատին հետ ամուսնացաւ. պաւկը տէր եղաւ եւ կարպօն ալ իրեւ Մարդիտի եղբայրը, քիւրատին ոչխարները կ'արածէր:*

Այտահ պաղտականներու Զատրընեըուն մէջ վեց ամիս մնա–ցի: Այտահի Հայուհիները ջարդ չէր սեռած: Օր մըն ալ լսեցինք, որ էրզրումի կռիւներէն փախչող Թուրք բանակի Գօմանտան մը և–կեր է այս կողմերը: Կը սեռնէ որ ամէն կողմ վրաններ, Հայերով լեցուած են, Ք'րսէ կառավարութիեան, – դուբ, այստեղ հայերը կը պահէբ, կովկասէն գալիբ հայկական բանակին տեղ պատրաստելու համար, եւ այսպէս կը քօլոզէ: Անկէ ետք, ամէն կողմ Հայերը Ջարդելու հրամանը առաւկացաւ:

Ամիս մըն ալ անցաւ: Օր մըն ալ առաւս կանուխ սեռանք որ, հարեւրաւոր Զիաւոր Զէչէներ ու Քիւրտեր եկան պաշարեցին Զատրընեըը: Կինեըը պառկին էրիկ մարդոցմէ: Էրիկ մարդիկն ալ

ՊԱՏԿԵՐ 244.— Սպաննուած Հայոց գաւիներք:

տարին քիչ մը հետաւ Զուռկան պետին մօտը նամակցութիւն։ Եկան, ոհան կինները չարդել տնգոյն վրայ։ Չարդը տեւեց մինչեւ կէսօր։ Մէկն կողմ, բլուրներուն տակնուքը, հոսեր, վռուած մեռելներով լեցուեցան։ Կէսօրէն հոգ էր, ոհան էրիկ մարդիկը չարդելու։ Ուժգ–ուժգ տարին, կը չարդեն պետը կը թափեն։ Կարդը մեր խումբին հետ։ Այս խումբին մէջ Չէլեպեաններ ալ կային, ուրանք որ, մեզմէ առաջ պատգամները կը չարդեն, մէկ քանի հոգի վռոհան ոհան, մէկուն թեւը կտրած, մէկուն գլուխը ճեղքուած է։ Չէլեպեանները, յարձակեցան Չէչէնուան վրայ, անոնց պէնքերը առին եւ 20–30 հոգի սպաննելով վռոհան։ Չարդը տեւեց մինչեւ իրիկուն, այլեւս ոչ մարդ չի մնաց, չառեր պետը թափուեցան, չառեր ալ պետին վռուեցան։

Այս չարդէն վռոհան ապրուստնոց չատ մը փոքր տղաք։ Մենք ալ անոնց մէջն էինք։ Ես, եղբայրս Բարսղամեանը, Կարապետ Չուտարճեանը, Գէորգ Կուռնեանը, Գրիգոր Կէլիկեանը, հինգ հոգի Թամարպոյինները էինք։ Այդ իրիկուն պայնք պարապ Չաորբունեանին մէջ պատկեցանք։ Ատոնք կանուխ քնեցան մեզի տարին։ Ինձի տանող քնեցաք, հարուստ շէյխ մըն էր։ Իր տունը տարաւ, կինն ալ եւ երեք խոշոր տղաք ունէր։ Անկն տուաւ Շէյխը եւ պատանիները կտպտուտի կ'երթային, եւ իրիկուններով Զուռմանները լսուան, հչնուան բնոցուցած կուպային։ Շէյխին պանակը միշտ արեւոտ կ'ըլլար, վրան չուր թափել կուտար ինձի, ինքը կը լուար։ Անգամ մը Զուռմանները լսուան պղինձէ ամաններ բերին, Լէնկէր, Թէնճերէ, Թաւար, Կոմոյ Թաս, ուսաց որ վրանին հայերէն գիր կայ, կարպասի, մեր վանքի Թագեայ աւետարան անուններն են, Կէլիկեանց, Գալայճեանց, Սալաջեանց, Զօրագճեանց գերդաստան։

Այս Շէյխին քովը մնացի մէկ տարի։ Հինգ ուգտ ունէր կ'աթաձէր, առաւ կ'երթայի, իրիկուան կը գառնայի։ Անգամ մը, մեր ուղտերուն, ուրիշ գիւղի ուղտեր խառնուեցան, ուրայ որ Զուգանը իմ ընկերս, ոչ մնացող Եղիա Բարսղամեանն է։ Իրարու տեսանք ուրախացանք։ Պատմեց որ իրեն ալ ուրիշ գիւղի Շէյխ մը տարեր է, մեր Շէյխի գիւղին մօտիկ։ Անկն օր իրարու քով կուգայինք, կը խօսէինք, պարապ օրերէն կը պատմէինք։ Հայերէն գրերնիս չմոռնալու համար, հոգին վրայ քիչ մը չուր կը թափէինք, եւ մեր պատգանի ծայրով, մեր անուններէն, մեր եղբայրներուս, քոյրերուս անուններէն կը գրէինք թաց հոգին վրայ։ Ես Ամերիկա Նազարէթ անունով եղբայր մը ունէի, անոր բարեւներ կը գրէի։ Եղիան ինձ–

ԳԼՐԿԵՐ 245.— Ջարդ եւ աւիօրւսիեն մ'եռնող Հայերէն խումբ մը: (*)

մէ մեծ էր եւ ուժգին խելագար: Հոգին վրայ մեր վանքի պատկերը կը գծէր, խաչը Վատպէտով ու Խաչով մխանին: Երբ խրիմեանը մօտենար, նկատեր որ ուզածը կը չարչր իր պիտը կ'երթար, նա ալ իմ ուզածս չարիւով մեր պիտը կ'երթայի:

Մենք, Թոմարպայի վանքի Թաղեսինները, Բագրատի չքնաղները աքսորուած բնաւնիքներէն դաս, Տէր–Զօրի կողմը աքսորուած էինք երկու հարիւր բնաւնիք, մօտաւորապէս երկու Հազարէ աւելի հոգի: Զոյս տարի եաք վերադարձանք ՄԻՄԻԱՅՆ ՀԻՆԳ ՀՈԳԻ:

Ինչպէս անուանք, պիտը տարագրուելէ առաջ, եղեռնասպրնները Ամէն Թագուրին մէջ պատուած էին, մնացած այր մարդիկն ալ բանտերը լեցուած եւ տուներու մէջ բնաւնիքնները առանձին մնացած էին: Թուրքը, պիտէն ակռած, ճամբաներու եզերքներին կոտորած էին բնաւնիքներու Դրամները, Ոսկեղէնները, արժէքա–

(*) Պատկեր. 242, 243, 244 եւ 245. Գրիֆիս Հեղինակին կողմէ ձեռք ձըգուած է, 1916 թուականին, երուսաղէմ, Հայ լուսանկարիչ Կ. Գրիգորեանի լուսանկարչատան մէջ, Գերման զինուորներէ, երբ անոնք Ֆիլմը բերած էին Լուսանկարչատուն, պատկերները պատրաստելու համար:

ւոր Գոյքերը եւ անապատանները հասած էին անոնք Քշուառ ու մերկ վիճակի մէջ: Երբ այլ մարդիկ հասան Անապատանները եւ տեսան իրենց ընտանիքը կոպտուած ու Քշուառ վիճակի մէջ, չատը կաթուածահար լինկան, չատը խենթացան եւ ինքզինքնին կախեցին Չաարընեաս Տիրկինեբէն: Շատը ալ Սեւ Չաարընները նետուեցան ու հոն ողջ–ողջ վառուելը լեցուեցան:

Սալպաչինց կարապետ ապան, Եչնախունինց Էրէփէն, երկուքն ալ երկրի մէջ հարուստ եւ պրամատէր մարդիկ էին: Երբ բանակն ապատուելով անապատանները եկան, կոպտատած եւ Քշուառ վիճակի մէջ տեսան իրենց ընտանիքնները: Երկուքն ալ խենթացան, պռաւելով կը պարակին եւ օր մըն ալ ինքզինքնին կախուած գտանք Չաարընեաս տիրկինեբէն: (*)

Պատմեց՝ ՄԻՀՐԱՆ ՉԻՓԻՆԱՆ

***

Տէր–Չօրի Չարդը կատմակերպողը, ինչպէս տեսանք (առ էջ 2009), *իթթիհատի եւ կեսարիոյ Հայ բանտարկեալներու ատենապետ, Իթթիհատի Գատմատամ Չէքին էր: Այս Ոճրապործը, հետաքրքրեմ իր ուխտին, ինչպէս ինքզինքը յաճախ յայտարարած էր, – «Պէհ տօղմուշում արդի էրմէնիների էօլտիւրմէք իշուն, վէ պու խուսուսսա, բուրպէնէ պէնտէն ենիսէկ օրանլարը բանլրսամ»: (Ես ծնած եմ, իմ հայերը ջարդելու համար, եւ այս նպատակիս մէջ, ոչ մէկ արգելք, ոչ ալ պաշտօնով ինծմէ բարձր եղողները կը ճանչնամ): Այնպէս ալ ըրաւ, իր նպատակին հասնելու, իր ուխտը կատարելու համար, վալիի պաշտօնով Տէր–Չօր գնաց ուր Հայոթիւնը հետքատած էր եւ Ջարդը կազմակերպեց:*

Ինչպէս կը պատմեն, Չէչէնները, Էնէզինները, հարեւտաւոր Քիւրտեր, Ջարդի գրկելէ առաջ, Չէքին, Տէր–Չօրի իր զօրանոցի առջեւ կը հետաքէ այս մարդասպանները եւ Չօրանոցի Պալքոնէն կը յայտարարէ, – «Էյ վաթանտաշլար, էրմէնիների էօլտիւրմէք իշուն, ճիւգի պիր վիճտան, հիսսիյատ դուլլանմայաճաղըրըզ: Պու խուսուսսա, էկէր սիզտէ պիր ուֆագ մէրհամէք տամարը վար իսէ, էէսիպ ադաճագըրըզ»: Հայ Ջարդերու, անոնց անկեղծութեան օրինակ տալու համար, փոքրիկ Հայ մանուկ մը բերել կուտայ: Ա–

*) Այս յուշերուն հեղինակը. Միհրան Չէրիեան. այժմ կը գտնուի Լիբանան:

նոր ձեռքերէն, ոտքերէն բռնելով, պալքոնէն վար կը նետէ ու ըլլալը կը ջախջախէ: Կը յայտարարէ, – «Իշտէ սիզէ պիր կէօսթէրիշ, էրմէնիլէրի էօլտիւրմէք իչուն: Պէնիմ կիպի սիզոէ պէօյլէ վիճտանսըզ օլուն վէ պէօյլէ հարէքէթ էտին օնլարա գարշու»: (Ահա ձեզի օրինակ մը հայերը ապաննելու համար: Ինծի պէս դուք ալ անխիղճ եղէք եւ այսպէս վարուեցէք անոնց հանդէպ):

ՀԱԼԷՊԷՆ ԴԷՊԻ ՏԷՐ–ԶՕՐ ԵՒ ՋԱՐԴ

Հալէպէն պատառոտ թրէնով մեկը 24 ժամէն տարին Թաֆէյին Ռաս–իւլ–Այն, անկէ ալ քալելով պայմնք երկու ժամ եւ հասանք նապուր գնտին մօտը ու Զատըրնըզը լսեցինք: Երեսուն հազար զաղթական էինք, մեծ մասը Աւտանայիներ, Կիլիկեցիներ, Ազէհէրցիներ: Մենք Թոմարըզայինները միայն վանքի Թաղեցի երկու հարիւր ընտանիք էինք, երկու հազարէ աւելի հոգի:

Այտուզ մնացինք մինչեւ 7 ամիս: Ունեցած բոլոր արժէքաւոր ապրանքնիս ծախեցինք: Չարտնիք, իրենց հարսնութեան լաթերը, ոսկեղէնները չատ աժան գինով ծախեցին, եթէ չծախէին, արգիլն կը կոպտատէին: Օրական սկսան մեռնիլ 40–50 հոգի: Որ մնացողները, Անակրնները սեւ Զատրրնըզը կը տանէին, անոնք, այնտեղ նոյն օրը կը մեռցնէին եւ փոսերը կը լեցնէին: Մեր Թոմարըզցի ազգնները այտեղ մնան, Գրիգոր ազգ Զորպաճեան, Համբարձում ազգ Գալայճեան, Եղիա Խմմէ Գալայճեան, Եղիա ազգ Հիւթիւթեան, Սահակ Քէհեա Տրդատեան, կարապետ ազգ Սալապաշեան եւ ուրիշներ: Շատեր խեղդացան, ինքզինքնին կախեցին: Շատեր ալ ապաննուեցան: Պատկած տեղերնիս գիշերները, վերմակնիս կը քաշէին ու կը տանէին, երբ ինքզինքնիս պաշտպանէինք վերմակնիս չտատյինք, Գնդակով, կամ Սուրով կը ապաննէին ու վերմակը կ'առնէին: Արթին եւ Մըսկէ Եկեղեցականները, այդպէս Գնդակով ապաննուեցան:

Էվէրէկի Գայմագամը Զէքին, այտեղ վալի էր, ամէն առն կուգար, Զատրրնները կը պղտակր ու կ'ներթար. քանի ուգար, այնքան ապաննութիւնը կը չատնար:

Երթը ամիս հաք, Ապրիլ ամսոյ մէջ էր, մարդ պլուս տասը օրուան ուտելիք չոր Քնահկէ տուին, ըսին, – Մուսուլի կողմը պիտի երթանք: Երկու օր, երկու պիշնը քալեցինք Ռաս–իւլ–Այնէն

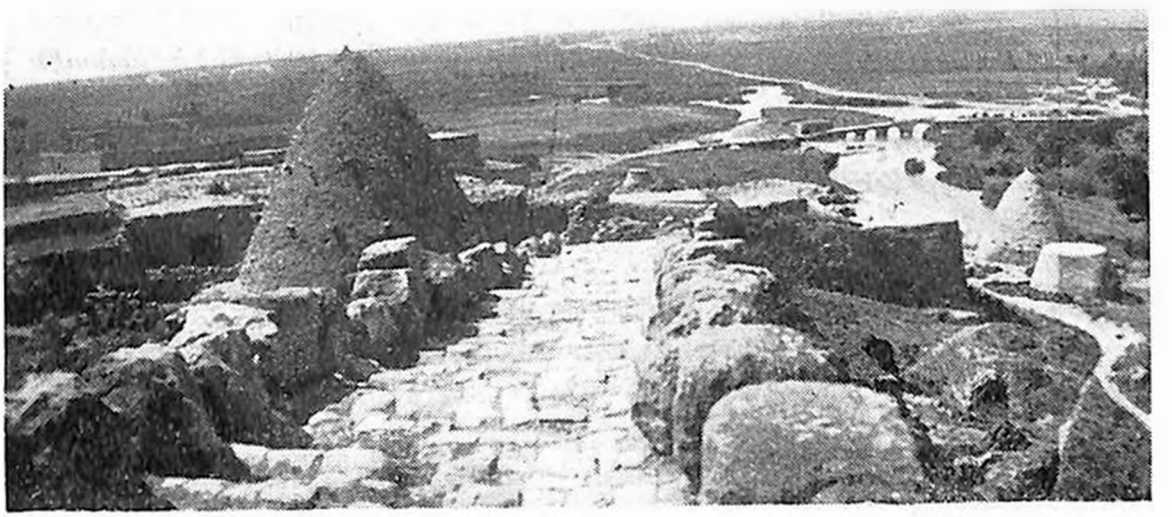

ՊԱՏԿԵՐ 246 — Զուռկան գիւղը:

գկսի Տէր–Զօր: Ժանտամոնները երկու օր մնան մեր վրայ հսկեցին, անկէ ետք մեզի ձգեցին: Երկու օր ետք հասանք Զուռկան գեօղն մօտ Զուռկան կոչուած գիւղը: Պէտիներն մեզի պաշարեցին, չտեսնուած գնդակով սպաննեցին: Զատարճենց Խաճոն, Ցընտրենց Յակոբին կիներ Մանամբ, Յարութիւն Գալենքլեանի տղան կտրեցին սկսան սպաննեցին: Սկսան հարեւրաւոր հոգս, աղջիկ, տղամ տանիլ: Սարգիս Գալոյճեանի քոյրը 10 տարեկան Սուսան, բռնեցին, Սարգիս չի տուաւ, վայրկեանին Սարգիսը գտնակով սպաննեցին ու քոյրը տարին տարին: Երեք օր ետք նորէն քալեցինք, հասանք Աղասա կոչուած գիւղ մը, երեք օր մնացինք սկսան, յետոյ քալելով գացինք եւ հասանք Ճուռնուպ կոչուած լեռները: Մեզի տանողները Զէյներ էին, Թուրքերէն կը խօսէին: Զէյները, ժանտամոնեռուն հետ մարդ ջարդելու պաշտօն ունէին, իսկ անոնց քով պէտիները կը կողոպտէին, հոգս, աղջիկ, պատիներ կը վախցնէին:

Ճուռնուպ կոչուած երկու լերան մէջտեղ, տասը տարեկանէն վեր, երկի մարդկէր գտանելին կիներէն: Կիները մերկացուցին, Զէյներ եւ Հարեւրաւոր Արաբներ Զէնքով, Գաւազանով, Սուրով սկսան ջարդել կիները: Փամփուշտ չծախսողներ սկսան Քարով սպաննել: Շատերը սպաննելէ ետք, Հոգները լեցուցին: Անոնց մէջէն Հարսները, Աղջիկները գտանելին տարին:

Գարձան ետեւ երկի մարդոց: Ժանտամոնները, Զէյներ Գնդակով, Արաբներ Գաւազանով, Սուրով ջարդեցին: Ատոնցմէ մինչեւ իրիկուն ջարդեցին, տղմէ վրայ տղմ մարդ չի մնաց, եապ, եապաի մարդու մեռել: Երկու օր ետք, Քիւրտեր եկան եւ կէս մերածոր ու տղմ մնացորդները հաւաքեցին: Շատ մը Թամարցի կիներ եւ տղաք տղմ մնացած էին, Հոգները հանեցին: Գալոյճեան

ՊԱՏԿԵՐ 247.— Զուարկաց գիւղ: (*)

*Եղաս կէյինը, պէյնէ կիւլլիւն, Ծրնաբերդն Թամամը, ատոնք Հարքն հանելին: Ինձի պէս չատ մը ապաք ալ ազգ մնացած էին: Պէտէվինելը, մեզի իրենց ուզուրսուն վրայ դնելով հետևրնին իրենց Զատըրնեը տարին: Մեր Զատըրին քով կային, Թամարզայի Տէտենց Արթին ապայի կինը, երկու ազջիկնեը եւ ատան Յովհաննէսը: Ծրնաբերդն կաթողիկ կինը եւ կաթոլն: Առաքելին Մխրանը եւ կինը Մարիամը: Մխրանին կինը տանէլ առաջ կինը ապահնեցին յետոյ կինը տարին: Մխրան Չէքինանը, մեր մօտը Զատըրնեըսուն մէջ էր, մեռաւն ուզուր կ'ուրածէինք: Ես ալ տեսայ մէկ տարի մնացի քիւրտ ապայու մօտ, յետոյ վերադարձ Նիսպին գացի: Հոս եպուռպ կոչուած քրիստոնեանը կային, Եկեղեցին լեցուցին ու այրեցին: Նիսպինի մէջ ինձի բանեցին եւ բանս գրին, երկու տարի բանս մնացի: Բանտին մէջ ուրիշ հայեր ալ կային: Այս քաղաքին մէջ կը գտնուէին Մուսա Սաեիանեան, Խորէն Պապայեան անուն հայեր: Այս մարդիկը Եիան մեզի բանտէն ազատեցին: Երբ հաս-

(*) Պատկեր. 233. 240. 242. 246. 247. լուսանկարուած է Գրիխ հեղինակին ձեռքով:

կըցան իմ Թամարզացի ըլլալս, սկսան Մարզպետի մասին պատմել: Հաղարաւոր հայ որբեր հաւաքեց Թուրք Հաճի Հիւսէյին անունով եւ զաղթականներուն չատ բարիքներ ըրաւ: Ըսին, մէկ չարաթ առաջ մեռաւ: Գերմանացի փաչայի մը հետ ձիով պտըտած ժամանակ, ձիէն վար կ'իյնայ, գլուխը կը չախչախուի: Այս հայերը բանտին մէջ լինչի չատ հոգ տարին եւ աշխատեցան լինչի բանտէն հանեցին: Ըսին, մենք Մարզպետի ընկերներէն ենք:

Ռաս-իւլ-Այնի չարդի օրերուն, Մէրտինէն չորս ժամ հեռու կը գտնուէր Թել Էրմէն (Հայկական բլուր) անունով երեք հարիւր տնուոր Հայ կաթոլիկ գիւղ մը: Զէյներ եւ Ժանտարմաներ պաշարեցին բնակչութիւնը չարդելու համար: 18 օր կռուեցան, հարիւրաւոր Զէյքէկներ եւ Ժանտարմաներ ապաննեցին եւ կռուելով ապաստանեցան Եղիսներուն մօտ ձէպէլ Սըմաեր, ու գինքով ինքզինքին պաշտպանեցին մինչեւ պատերազմի վերջը:

ՊԱՏԿԵՐ 248.— Բաս-իւլ-Այնի չարդին, Պէռէվիճներէն տարուած բոմարզացի Զորպաճեանց Տիգրանի զաւակը՝ փոքրիկ Նազարէք: Մեծցաւէն եօթ կ'ամուսնացնայ պէռէվի այլազգ աղջկայ մը հետ, եւ այսօր ատր է վեց զաւակներու. ներկայիս կը գտնուի Դամըշկոս (Սուրիա):

Ճուռճուպի այս ջարդին մէջ կը պահուէին Կիլիկիոյ չրջաններէն Առանապիներ, Հաճընցիներ: Էնգաբէի չրջաններէն Պրուսացիներ, Ազէհիրցիներ: Ջարդը Թոմարզացիներով սկսաւ, անոնցմով վերջացաւ: Այս ջարդէն ազատուեցան հազարաւոր Հարսներ, Աղջիկներ եւ Տղաք, որոնք Բիւրաեր առին տարին իրենց վրաններըը: Թոմարզացիներէն ազատուեցան Հարիւրէ աւելի Հարսներ եւ Տղաք, որոնք կը պահուէին Մէրտինի մօտերը Թէլ–էլ–Հէլէֆ կոչուած պիւղի չրջակայքը: Հիմա անոնք տեղացի Իսլամներու հետ ամուսնացած ընտանիքի, գաւիի տէր դարձած են: Զորպաճիաններէն կային 5–6 տղաք, 4–5 կիներ եւ աղջիկներ: Նոյնպէս Զաւտարճեաններէն՝ քանի մը տղաք եւ աղջիկներ: Ինչպէս վարի պատկերը ցոյց կուտայ, Նպարէղը Զորպաճենց Տիլբանին զաւակն է, փոքրիկ տարիքին Մէրտինի քիւրտերը տարած էին, ամուսնացած է Քիւրտ աղջկան մը հետ եւ ունի հինգ զաւակներ:

Պատմեց՝ ԵՂԻԱ ԲԱՐԱՂԱՄԵԱՆ

ՄԷՍՔԷՆԷԷՆ ԴԷՊԻ ՏԷՐ–ՁՕՐ

Մէսքէնէի մէջ կային տասնեակ Հայարաւոր վրաններ: Առանապիներ, Կեսարացիներ, Գոնիալի կողմերէն, Ազէհիրցիներ: Երկու ամիս եաք մենք տեղի տուին Տէր–Ձօր պիտի երթալ: Ժողովուրդը 40–50 Շախտուրաններու մէջ լեցնելով, պետի ջուրին յանձնեցին եւ պիշեր ցորեկ կ'երթային ջուրի հոսանքին հետ: Երբեմն երկու օրը անգամ մը, բոլոր ժողովուրդը պետին եզերքը կը հանէին, կը նստէինք մէկ–երկու օր: Այդ օրերուն, հարիւրաւոր պէսէվիներ զբօսնելու կը հաւաքուէին, կը կոտորէին, կը ապանդէին, Հարս, Աղջիկ կը տանէին: Երկու օր եաք, նորէն Շախտուրանները լեցնելով կ'երթայինք: Գետին երկու կողմերը պէսէվիներ լեցուն էին, անոնք, իրենց զէնքերուն պնդութիւնով մեր Շախտուրանները կը ծակէին եւ պետին տակը կ'իջեցնէին, եւ մէջի մարդիկը խեղդուելով ջուրին երթար կ'ելլէին: Այն ատեն, պէսէվիներ, իրենց Տիկիրով լողալով կուգային, խեղդուած մարդոց հագուստները կը հանէին եւ ջուրի երեսը պտուտած անոնց դոյքերը յափշտակելով նորէն պետին եզերքը կ'ելլէին: Ջուրին մէջ լեցուած են խեղդուած մարդոց պիտակներ, որոնք մեր Շախտուրաններուն հետ կ'երթային: Անոնց պիտակները, չատ անգամ ջուրի հոսանքը պետի եզերքը կը

հանէր: Պէտէվիներ ջուրի եղերքը կը ապատէին ձեռքերնին երկայն յօղերով, կը հրէին գլուխները եւ կրկին ջուրի հասանքին կուտային:

Ամսոյս 25 օրեր, գիշեր ցորեկ գետի ջուրին հետ պայնք եւ հասանք Տէր–Զօր, եւ քաղաքին եղերքը լարեցինք մեր վրաններըը: Այս տեղ մնացինք մէկ ամիս: Պէտէվիներ, ամէն գիշեր կը կոտոպտէին, կը սպաննէին եւ Հարս, Ալջիկ կը տանէին:

Մէկ ամիս յետոյ վրաններըը քակել տալով, տասնեակ հազարաւոր ժողովուրդ արեւուն տակ, այրող աւազին վրայէն, ծեծելով ու քալեցնելով մեզի տարին եւ 15 օրէն հասանք Շէտախակ կոչուած տեղը, եւ մեր վրաններըը լարել տուին գետի մը եղերքը:

Այդ ամիսը, թուրքերու Բոմպանի Տօնն է եղեր, ըսին, հայերը պիտի ջարդենիք թուրքերու: Արզարէին դուրսան պիտի բլնիք: Մէկ ամիս հոգ, մեր վրաններու մէջէն գառնուն 6–7 տարեկանէն վեր եղող էրիկ մարդիկը եւ վրաններուն դիմացը բլուրին վրայ ինդրի պէս տեղ մը կար՝ հոն տարին, նկրայրս Գառնիկն ալ անոնց հետ տարին: Կիները լացին, պռաւցին, Մպէրնին փետաւցին: Չէրքէզները թուրքերէն կը խօսէին, եկան լացողներուն զարկին իրենց Սէնկիւնեներով եւ գետինը փռեցին: Մեր վրաններու Զուաններըը քակեցին տարին էրիկ մարդիկը կապելու համար: Կինեերէն չատեր, էրիկ մարդոց հետէն պացին: Չէրքէզներ ծեծելով հա րերին, չատերն ալ պացին հոն մնացին: Ես մնացողներուն մէջն էի: Բլուրին վրայ եղանք նայեցանք:

Չէրքէզներուն մէկ մասը ձիերուն վրայ, կէսը գետինը սկսան Չէնքով, Սուրով ջարդելու: Մեզ կոտքէն Պէտէվինեն ալ սկսան ջարդելու: Ջարդածներուն չատերը գետը թափեցին, վախճողներըը գնդակով զարկին: Երկու օր ջարդեցին: Երկու օր գիշեր ցորեկ գետին ջուրը կաս–կարմիր, ջարդուած մարդոց գիակներով լեցուած կը քալէր: Վրաններուն մէջ գտնուած կիներէն չատեր քալող ջուրին մէջ կը տեսնէին իրենց ազգականներուն գիակները, լալով, պռաւելով ջուրը կը նետուէին: Ջուրին հետ եկող մեռելներուն, չատերուն գլուխը կտրուած է, չատերուն ոտքերը: Հարիւրաւոր կիներ, գետին եղերքը չարուած են. լալով, պռաւելով իրենց մեռելներըը կը վնտռեն: Շատեր ալ իրենց մեռելներըը կը գտնէին, երբ ջուրի հոսանքը անոնց գիակներըը գետի եղերքը կը հանէր: Մայրս ալ, խեղդացած, գետին չոր կողմը կը վազէր, եղբօրս մարմինը գտնելու համար:

ՓՈՓՐԻԿՆԵՐԸ ԿԱՅՐԻՆ

Երկիւ մարդոց ջարդէն հինգ օր առաջ, Չէրքէզներ նկան վրանները մէջէն երեք տասնեակն ալ 5–6 տասնեան փոքրիկները պատեցին, երեք հազարէ աւելի էին, եւ Շախտուբանները մէջ լեցնելով պետին միւս կողմը տարին: Ըսին, – այս գետի ջուրը արիւնուտ է, այն տեղ մաքուր ջուր կայ պիտի խմցուենիք, վաղը բոլոր Զատըրները հոն պիտի տանիմք: Բլուրը՝ մեր վրաններուն դիմացն էր, մենք պետին այս կողմէն կը տեսնէինք: Փոքրիկները բլուրին տակը հաւաքեցին, երկրորդ օրը, Ուզտները բեռցուած չոր Զալուի փայտեր բերին եւ փոքրիկներուն չորս կողմը չարեցին, կրակը տուին եւ մեր աչքերուն առջեւ փոքրիկները սկսան այրիլ: Փոքրիկներուն ճիչերը, գետին այս կողմէ կիներուն լացը, կոռ, կոչը երկինք գետին իրար խառնեցին: Շատեր ջուրը նետուեցան գետին միւս կողմը անցնելու համար: Շատեր մագերնին կը փետտեն, ինքզինքին գետին կը զարնեն: Շատեր ալ մարեցան ինկան: Շատեր ալ խեղ ոչխար կտրած չորս կողմը կը վազեն:

ՄՈՒՏԻՐ ԴԱՐՁԱՆ ԿԵՍԱՐԱՑԻ ԿԻՆՔ

Երկիւ մարդիկը Զարդևլէն, փոքրիկները Այրևլէն տասը օր առաք, ժանտամոմանը եւ Չէրքէզներ նկան վրաններըը քակեցին եւ հազարաւոր կիներ ճամբայ հանեցին: Շատեր հիւանդ էին, Միւս-կիներով զարկին մեցուցին: Քալելով կ'ելլամանք, նա մնացողներուն կը ձեծեն եւ կը սպաննեն: Երկու օր քալեցինք, երրորդ օրը Բլուրի մը առջեւ հասեցուցին: Այս տեղ Չէրքէզներըը սկսան կիներըը մերկացնել, պրամ վնասեցին, եմէկ չի պանէին ծեծելով կը սպաննէին: Շատերէն Ոսկեղէն Ապտալանջան, Մատանի ուզեցին, չարչար ծեծեցին մինչեւ որ տուին, առնելէ առաք ալ նորէն կը ծեծէին, ինչու պահեցիր ըսելով:

Շատեր երեսնոյ Ոսկեղէններըը, երեսնոյ փոքրիկներուն տալով կը պահէին, կամ ետպին մէջ կը թաղէին: Շատեր ալ Ոսկիներըը կուլ կուտային չի կողոպտուելու համար: Մայրս մեզի ալ տուաւ, Ոսկիներ կուլ տուինք: Ոսկեղէններուն ալ ինծի տուաւ, տարի դիմացը քարի մը տակը պահեցի ու հոն մնաց:

Չէրքէզներ եւ Ժանտամոմանը, լսեր են որ ոսկիները կուլ կուտանք, սկսան չարչարուն ծեծել Ոսկիները յանձնելու համար,

չարաչար ծեծը ուտելէն ետք յանձնեցին: Շատերուն ալ փորերը պատռեցին, Սիւնկիւնեցով Ապիքները կտոր–կտոր ըրին եւ պատռտիկներ:

Մայրս, անոնք, այլ օրերուն պատմեցին թէ, կեսօրայի կին մը իր Աղամանդէ մատանին կուլ տուեր է: Չէրքէզներ կը լսեն, կուգան մատանին կ'ուզեն, չարաչար կը ծեծեն կինը, կը հասկնան որ մատանին կուլ տուած է: Կնկանը փորը կը պատռեն, ապիքները դուրս կը թափեն եւ Մատանին չեն գտներ: Փայտ բնդել կուտան, կը դիզեն եւ կինը կ'այրեն եւ Սոխերնեղուս մէջէն մատանին կը գտնեն: Մատանին առնելէ ետք, կնկան Ջաւակները, ամբողջ ընտանիքը այլ վայրկեանին կը սպաննեն, կտոր–կտոր կ'ընեն:

Երեք օր ետք եկան, ականց կիները խումբ խումբ տանել պիտոյք լեռը բլուրին հանելը, մեզմէ քիչ մը հեռու, մենք չէինք տեսներ թէ ինչ կ'ընեն, մեզի ըսին ջուր խմելու պիտի տանինք: Այն տեղ կը սպաննեն Մադաթան կը լցնեն եզեր: Այլ օր, այդպէս մինչեւ իրիկուն տարին: Երկրորդ օրը, նորէն ականց խումբերով տանիլ, ամէն մէկ խումբ 150 հոգիէ աւելի կային: կարգը մեզի եկաւ: Մեր խումբին մէջ կային չատերուն հետ Մայրս, Քոյրս Զարուհին, ես, չատ մը Ագչհիրցի կիներ, որոնք մայրս կը ճանչնար: Մեզի տարին փոսի մը պլուխը, որուն չորս կողմը մեռելները լեցուած են: Մեզի բոլորովին մերկացուցին եւ փոսին պլուխը հասէ հասու չարնչին: Թուրքերէն լաւագ հարիւրապետ Չէրքէզներ դէնքով եւ սուրով ականց պլուխնիս, մէջքերնիս, թեւերնիս պարնել փոսը ձգել: Ինձմէ առաջ Մօրս, Քրոջս պարկին փոսը ձգեցին, ինծի ալ նախ պլուխէս պարկին, թեւէս պարկին, ոտքէն ամէէ առաջ Գնդակով Սրտիրէս պարնած էին, փոսը ձգեցին:

Մենք ուրիշներուն դիակներուն վրայ լինկանք, ուրիշներ ալ մեր վրայ լեցուեցան եւ մնացինք դիակներուն տակը: Ես մեռած չեմ, կը լսեմ Լացողներուս, Պոռացողներուս ձայնը, եւ Մարտիրոսին մէջ ջարդող Պէտէվիներուն ձայնները: Քիչ ետք զգացի որ, վրայէս դիակներուս ծանրութիւնը թեթեւցաւ: Չեմ գիտեր ո՞վ էր, ոտքերէս քաշելով հանեց եւ մէկ կողմ նետեց ուրիշ դիակներուս վրայ: Այս տեղ ալ Լացողներուս, Պոռացողներուս նոյն ձայնը կը լսեմ: Նորէն բերին ուրիշ դիակներ լեցուցին վրաս: Խելքս գլուխս է: Բայց գլուխս ու թեւս սուրով պարկած տեղերնին չատ կը ցաւի: Ձեռքս գլուխս ցաւած տեղը տարի, հասկցայ որ վէրքս խոշոր է, ձեռքս վրանին մէջ մտաւ: Մարմինս արիւնի մէջ է: կը ջանամ Դիակներու

մէջէն պուխա մը հանել չորս կոպմս նայիլ։ Ինծի պէս չաւեր ալ կէս մը ողջ էն։ Անոնք ալ դիակներու տակէն չեն կրնար ելլել։ Մաղարան երբեմն կը լուանայ, երբեմն ալ կը մթննայ։ Չեմ դիտեր թէ, ցորեկ է գիշեր է, քանի օր է մեռելներուն մէջն եմ։ Օր մըն ալ մութին մէջէն պայծ ու, թեւէս քաշող մը կայ, կ'ուզէ մեռելներուն մէջէն հանել։ Ինչպէս, քիչ մը հեռուն տարաւ եւ սկսաւ կամաց–կամաց խօսիլ հետս, հասկցայ որ մայրս է։ գլխուս վրայ ինկած կուլայ, վէրքերուս հետ կը խառայ։ Մօրս վերքերը, թեթեւ էին, Մաղարան լոյս եղած առեն, Սոզալով եկեր մեռելներուն տակէն քաշեր բերեր է։ Այլեւս քիչ մը հանգստացայ։ Մայրս վէրքերուս վրայ հող կը ցանէ։ Ինչպէս մէջտեղ չկայ։ Շաւեր մեր քովը, կէս մը վիրաւոր, իրենց մեռելներուն վրայ կը խօսին։

Չէրքէզները վերը տուրով կը պաշնեն եւ Մաղարայի բերնէն վարը փոսին մէջ կը նետեն։ Մաղարայի մէջն ալ, Հարիւրաւոր պէտէվիներ Սուրը ձեռքերնին կը սպասեն, վերէն իջնածներուն տուրի հարուածներ տալով, կը քաշեն Մաղարայի Ղօլերուն մէջ կը նետեն։ Մաղարան երկու Ղօլեր ունի, դետինը արիւնով լեցուած է։ Պատերուն երեսը Մեռելներու Շունչէն, Արիւնի Շոլիչն, Ջուրի կաթիլներ չորուած էին, ափերնուս մէջ հաւաքելով կը խմէինք։ Կ'ըսէին, – Աստուած մեզի ջուր դրկեր է։

Մօրս թեւէն պարկած էին Սուրով, ունէր երկու վէրքեր։ Ես ալ ունէի, Սուրով պարնուած խոշոր վէրք մը գլխուս վրայ, վէրք մը ԹԵԻՒ վրայ եւ դնդակի վէրք մըն ալ ՍՐՈՒՆՔԻՍ վրայ։ Չեմ դիտեր, քանի օր մնացինք Մաղարայի մէջ։ Օր մըն ալ դուրսէն մարդու ձայն մը եկաւ, Հայերէն կը պոռայ։– Մայրեր, հոյրեր, դուրս ելէք, մի՛ վախնաք, Չերքէզներ չկան, մեզի պէտէվիներուն հով պիտի տանիք, հաց կայ, ջուր կայ։ Մեր պէտէվիներուն հով Զոպան եր, շատ հանգիստ եր։

Այս ձայնին վրայ, շատ մը կիներ Սոզալով Մաղարայի բերանը դացին, շաւեր ալ կամաց–կամաց կը քալեն։ Մայրս ինծի ալ տարաւ, ես սոզալով դացի, մայրս քիչ մը կրցաւ քալել, ըսին, այդ կանչողները Չէյթունցիներ են։ Երկրորդ օրը, նորէն եկան, սկսան պոռալ։– Հոյրեր, դուրս ելէք, մի վախնաք, մեզի պէտէվիներուն հով պիտի տանիք, մեր հոն շատ հանգիստ եր։ Շաւեր, վախցան երթալու։ Այդ օր շաւերուն քաշելով Մաղարայէն դուրս հանեցին, մենք ալ անոնց հետ էինք։ Դուրս ելանք, բոլորովին մերկ ենք։ Մեռելներուն լաթերը առինք պոցուեցանք։ Չորս կոպմերնիս մեռել*

է: Քովէրնիա, պլուխը կտրուած, առանց պլուխի մարմին մը կար, պզտիկը կուրծքին վրայ ինկած կաթ կը ծծէր: Մայրս երբ տեսաւ սկսաւ լալ, բաւ.— Ազշէհիրցի մեր տան դրացի Պօղոսեցց հարսը Մարիցան է: Երկրորդ օրը Պէտէվիներ եկան, Զալու բերին, Մապարայի բերանը լիցնելով վառեցին, մէջը պոնուածնները խեղդելու համար: Ամէն օր կուզային մեր մէջէն պառկով կը տանէին: Ուշտեղ, չաաեր անօթութենէն, քովի Մեռնեներուն Թոքերը հանեցին ու կերան: Մենք երկու հարիւր հոգիէ աւելի էինք: Կամաց-կամաց քալելով, մեռնելը կսիկսաւով, երեք օրէն հասանք գետի մը եզերքը: Այստեղ Պէտէվիներ եկան, մեր մէջէն պառեցին տարին: Ինծի ալ տանիլ ուզեցին, Մայրս չուզեց տալ, ծեծեցին մօրս, եւ ինծի Ուպային վրայ պժուարաւ դնելով տարին տարին:

Պատմեց՝ Անժէլ ԹՈՐՈՍԵԱՆ

ՊԱՏԿԵՐ 249.— Մխիթար Զէրիեանց

Հալէպէն դէպի Տէր-Զօր ջարդ, Ծուչերու տէր Մխիթար Զէրիեանը, որու Ծուչերը տեսանք (աստ էջ 2088): Մխիթար այժմ Լիբանան կը գտնուի:

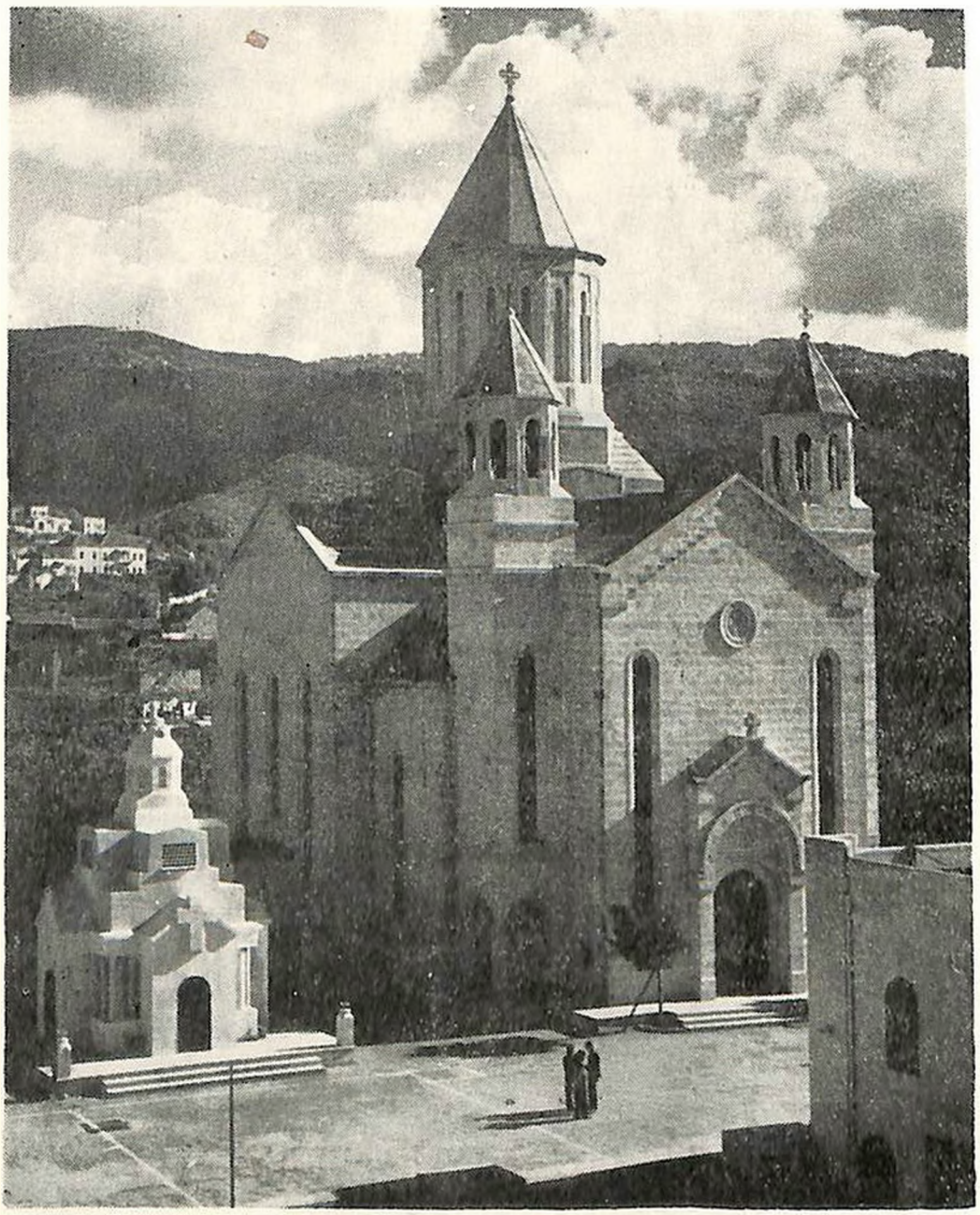
ՊԱՏԿԵՐ 250.— Տիկին Անժել Թոռոսեան

Մանչնէյն դէպի Տէր–Զօր ջարդ. Յուշերու մէջ, Տիկին Անժէլ, Պուամպրէիս հեղինակին Տիկինն է։ Տիկին Անժէլ, ինչպէս իր յուշերուն մէջ կը պրէ (առաջ էջ 2099), *ինք տարեկանին իր մօր եւ քրոջ հետ պանուած է Տէր–Զօրի ջարդին մէջ։ Գլուխէն եւ թեւէն ատացած է Մուրի հարուածներէ եւ Սրտնքէն պնդակի հարուած մը։ Վէրի նկարը ցոյց կուտայ այդ օրերուն Տիկին Անժէլի ատացած վէրքերը, որ նկարուած է 1967 թուականին Ալէյի մէջ (Լիբանան)։*

Տիկինի Գանկին գրուած Մուրի այս հարուածը, վնասած է անոր ուղեղի ջիղերուն, որ միշտ զգալի էր իր առողջութեան վրայ, բայց կեանքի օրերուն։ Գլխուն ատացած Մուրի այս վայրագ հարուածը, վերջապէս 53 տարիներէ ետք, պատճառ դարձաւ Տիկին Անժէլի վտանգաւ մահուան եւ կաթուածահար վախճանեցաւ 1968 Մարտ 8–ին, Պէյրութի մէջ, 62 տարեկանին։

ԱՆԷԾՔԻ ԵՒ ՎՐԷԺԻ ՅՈՒՇԱՐՁԱՆԸ

1933 թուականին, կիլիկիոյ Կաթողիկոս Բարկէն Ա. Կիւլէսէրեան եւ վանքի միաբանները Շահէ Եպիսկոպոս Գասպարեան, անձամբ Տէր–Զօր երթալով, իրենց ձեռքով հաւաքած են *Նահատակաց* նշխարները եւ ամփոփած՝ Անթիլիասի վանքին Մատուռին մէջ։

ՊԱՏԿԵՐ 249. – Ակիիլիասի մէջ (Լիբանան), Սիլիկիոյ Հայոց Հայրապետական Աթոռանիստ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Վանքը եւ Տէր-Զօրի ուր հարիւր հազար Ցեհատակ Հայոց կոթող խորհրդանիւը Մասուրդ ոտուն մէջ ամփոփուած է հանուր Հայոց Վշոի եւ Ոխիի խորանը:

«Հանգո՛յ Տէր. փոգիւ նահատակաց հայոց, որք կոտորեցան յԱնապատին ի Տէր-Զօր, ձեռամբ յանօրինաց թուրքաց»:

ՊԱՏԿԵՐ 250.– Հանուր Հայոց Ուխտի Խորանը, ուր հաւաքուած են Տէր Զօրի Հայոց ջարդերու ոսկորներէն սուրբ Նշխարներ, «Հաւաքեցէ՛ք, չի՛ մի ինչ կորիցէ»:

վ.անիբը, Մատուռը եւ խորանը, լուսանկարուած է Պրիխս Հեղինգակին ձեռով, մեր հայրենի պատմութեան համար: Խորանին առջեւ ծունկի եկած է Թոմարզացի Մայրը իր զաւակներով, որոնց Գերդաստանը ամբողջութեամբ ջարդուած են Տէր-Զօրի մէջ: Խորանին աջ կողմը ծունկի եկած է Շահէ վարդապետ Անէմեան:

Ջ.

ՀԱԼԷՊԷՆ ԴԷՊԻ ՍՈՒՐԻՈՅ ԱՆԱՊԱՏՆԵՐԸ

Ինչպէս վերը ակնարկ, Սուրիոյ Նահանգներէն Համայի, Հոմսի, Հալէպի եւ Ճկսկլ Տրիւզի քաղաքներուն ու գիւղերուն մէջ, ցրուած կ'ին ապրէլ գրեթէ 80 հազար հայութիւն: Այս նահանգներէն Հալէպի մէջ կը գտնուէին, կեսարիոյ եւ չորքանի քաղաքներէն ու գիւղերէն: Թոմարզայի եւ չուրջի գիւղերէն Ճիւճիւնի, Զամախչուի, Ինճէսուի, Եսպարի, Կէօմէնիի, Սէօյիւտլիի, Ենիճէի, Տաշխանի, Էրկէկի, Սապախի, Ճկճէկի հայութիւնը: Ինչպէս նաեւ Հաճընի, Սխոի, Մարաշի, Այնթապի հայութիւնը:

Սուրիոյ այն նահանգներուն մէջ մասնաւոր չարչ տեղի չէր ունեցած, եւ թէպետեւ չարչի հրամանը չէր գործադրուած հնարհիւ Դամասկոսի վալի հայասէր Ճեմալ Փաշայի:

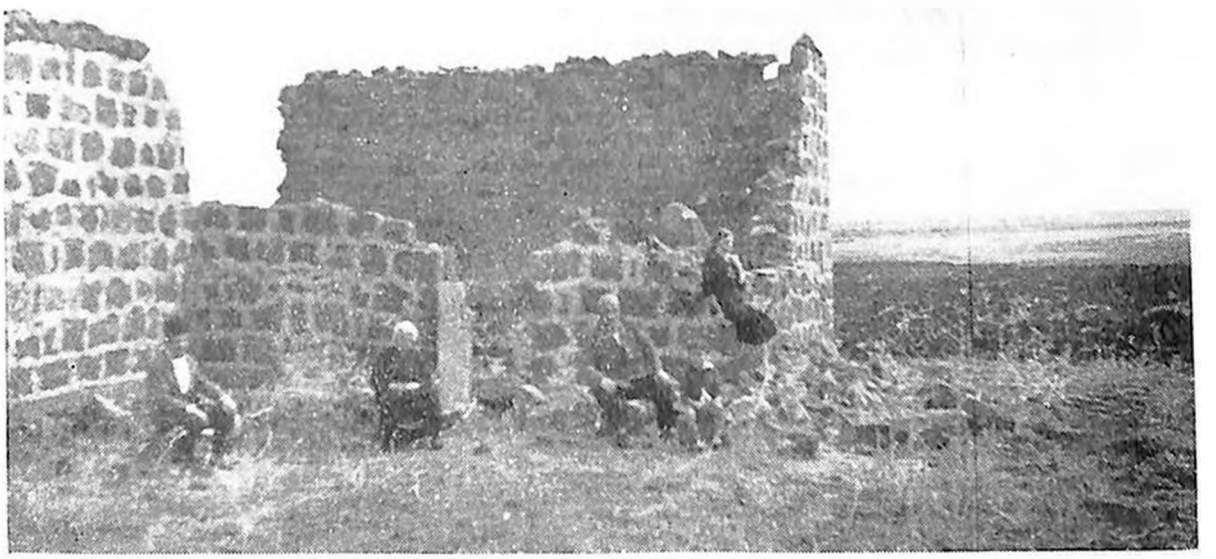
1916–ի գարնան ամիսներուն էր, կառավարութեան կողմէ հրաման ելաւ որ բոլոր Հայերուն մտիերը պիտի կտրուին: Մասնաւոր Հայ ատիրիչներ կարգուեցան եւ ամէն կողմ Հայերուն մնծին, պզտիկին, այրերու եւ կիներու մտիերը կտրեցին: Այդ առն մեղի կը պատմէին թէ, թէպետեւ հրաման տուած է ջլատել բոլոր Հայութիւնը, իսկ Ճեմալ փաշան բարեխոհած է այդ ոճրային հրամանը եւ փոխանակ ջլատելու, անոնց մտիերը կտրել տուած է: Նոյն գարնան, մտիեր կտրելու հրամանին յաջորդեց հայ անուններըը թուրք անունի փոխել, այդ հրամանն ալ կատարուեցաւ եւ հայ անուններն փոխեցին եւ թուրք անուն ստանալ տուին: Քանի մը ամիս ետք, ուրիշ նոր հրաման ելաւ, բոլոր Հայերը կրօնափոխ պէտք է ըլլան, այս հրամանն ալ գործադրուեցաւ եւ բոլոր Հայութիւնը, մնծամ պզտիկով Մկիթ դպին եւ ընդունեցին իսլամ կրօնքը: Մտիեր կտրելու Գործողութիւնը, անուն փոխելու Հրամանը եւ կրօնափոխութիւնը, շատ պարզ ձեւակերպութիւն մը եւ ծիծաղելի գործ էր, մեր եւս այս միջոցներով Հայասէր Ճեմալ փաշան Հայութիւնը ընդհանուր չարչէ ազատեց: Այդ օրերուն, Հալ–*

բանի մէջ մեզի կը պատմէին, իրր թէ ճեմարան փաչան լսած է, – Հայերը պէտք չէ մոռնան իր գործած բարիքս իրենց հանդէպ, եւ հայոց պատմութիւնը ոսկի տառերով պիտի արձանագրէ իմ այս բարիքը:

Այս նահանգներուն մէջ, թէեւ ջուրը սեզի չունենայ, բայց երկու ամիսներու մէջ ուրքով համրերգութիւնը, ճոպնութիւնը, Անօթութիւնը, Մարտը; անոպատի աշխան պաղ հովը, ցուրտը, ողջ մնացողները ամէն կողմ սեւ Զամիլի պէս պիտի թափեցին: Արդէն, մինչեւ Զանլը Կէչիտի, Օսմանիէի, Իսլահիէի, Զաթմայի կայսրանները հասնիլը, ճամբու երկայնքին, տասնեակ հազարաւոր մեռելներ, ճամբաները լեցուցեր, Զօրերը, Փոսերը լեցուցեր, եւ մինչեւ որ Անապատները հասան, ժողովուրդին մեծ մասը վճռուած էր:

ՀԱԼԷՊԻՆ ԴԷՊԻ ՀԱՎՐԱՆ

Թամարզայի երիք թաղերուն Հալէպի մէջ, խումբ–խումբ Դամասկոսի Թրէնին վագոններուն մէջ լեցնելով, Ապիւսի պէս իրարու վրայ կոխեցին, և տարին Տրայի կայարանը թափեցին: Այստեղ Տէլլալ կանչեցին, ով որ մէկական Մէճիտ կուտայ, անոնք պիտի կրնան Թրէնով մինչեւ Էզրա երթալ: Մարթ, էկս պիչիր էր, անձրեւը մէկ կողմէն կուգայ, Օլուխ, Զօճուխ կուգան, անօթի ենք կ'ըսեն, չատեր գրամ չունին որ ուտեն, վերջապէս իրարու օգնելով մէկական Մէճիտ տուինք ու ոչխարներու պէս կրկին վագոններուն մէջ լեցուցին ու Էզրայի կայարանը թափեցին: Այստեղ մեր գոյքերը, Անկողին, Ուտելիք եւ Հագուստի ծրարները մեզի չի յանձնեցին, Թրէնով եռ տարին եւ երիք չորեմ վերջը բերին տուին: Մեզի համար որոշուած էր Շէյխ Միսկին դիւղը երթալ, բայց ո՞վ պիտի կրնայ քալելով երթալ: Ամէն մարդ հիւանդ, անօթի ուղէն չարժելու ժամանակ չունի: Էզրայի կայարանը, ամայի ու պաղ օդին տակ չորեմներով մնացինք: Շատեր, կամաց–կամաց քալելով Շէյխ Միսկինի զօրանոցը հասան: Շատեր, Էզրայի մէջ մեռան, մնացողներն ալ մէկ ամիս եռք քալելով եկան եւ հաւաքուեցան Զօրանոցի չուրջը: Զօրանոցը, պիւղերէ հեռու, բնակարան ու ամայի գաշտի մը մէջ, Հակաց երկրագործանի շէնքի մըն է: Ունէր Քանդուած խուշը պատուհաններ ու փլած Դուռներ: Ցորնած ու հիւանդ հա–

ՊԱՏԿԵՐ 251 — Ճէյխ Մխակիճի զօրանոցը: Թոմարզացի Պաճաճ Պէյլիճեան Սրբիկ Ձէնէն, Նիկողոս Հաճի Փարթելեան, Նիկողոս Պօյաճեան, Զօրանոցի շուրջ ճառած կ'ոդբաղ հոն բաղուած իրենց մեռելներուն Ճիւաղակը:

պարաւոր ժողովուրդ, Հայն եաման եղան, վռուեցան, հակայ ու փլած չէնքին վարի ու վերի սենեակներուն մէջ, Սանդուխներուն Տակը ու Վրան, դուրսը Պատերուն տակը: Ո՛չ դեղինը փռելիք լաթ ունինք, ո՛չ անկողին, ո՛չ վերմակ, ո՛չ ալ ուտելիք: Աչնան Անապատի պաղ Գիշերազը կը փչէ, կը սառնինք: Ամէն մարդ, չոր Հողին ու պաղ քարին վրայ պառկած, իրարու շունչով տաքնալու համար, Պըլլուեցաւ իր Սիրելիին, իր Զաւկին, իր Մօրը վրին:

Երկու օր եաք հիւանդութիւնը սկսաւ, օրական 30–40 մեռել կ'ունենայինք: Երեք Թաղէն մասնաւոր մարդիկ որոշեցինք, օրական 15–20 փոսեր կը բանայինք մեռելները լեցնելու համար: Ամէն մէկ փոս Տասը մեթր քառակուսի եւ երեք մեթր խորութիւն կ'ունենար: Մեռելները մինչ փոսերը կը լեցնէինք, գիշերները Զախալները հոգը վարելով մեռելները կը հանէին, միսը կ'ուտէին՝ ոսկորները չորս կողմը կը ցրուէին: Առաւ, մինչ այդ ոսկորները հաւաքելով, նոր մեռոնները հետ կրկին փոսերը կը լեցնէինք: Այսպէս ամէն օր, մինչեւ մէկ տարի:

Անոնք, որոնք այլեւս քալելու կարողութիւն ունեցան, եւ իրենց հիւանդները թողելով քիչ մը հանդստացան, անոնք կամաց-կամաց քալելով գացին տեղաւորուելու Եէյլս Միսկին կոչուած դիւղի պանդոկներուն մէջ: Ուրիշներ, անոնց հետեւելով, կամաց-կամաց քալելով, գացին տեղաւորուելու երկու ժամ հեռու Նիվա կոչուած դիւղին մէջ:

Մէկ տարի եաք, Զօրանոցը թափուր մնաց: Ողջ մնացողներ եղէկ կային, գացին տեղաւորուելու Եէյլս Սահտ եւ Թիսիլ դիւղերուն մէջ: Սակայն մէկ տարուան մէջ, Զօրանոցի տափարակ պեսիները, հինգ հարիւր մեթր տարածութեան վրայ, քայլ առ քայլ փոսեր փորուելուն, հազարաւոր մեռելներ լեցուելուն եւ թաղուելուն առանց Ազօթքի, առանց Տէր-ողորմի, Վարդապետի: Զօրանոցը դարձաւ սրբազան Մատուռ մը, եւ անոր հողը պարճաւ սուրբ Գերեզմանը ընդհանուր Թոմարպայինեանին:

Զօրանոցին մէջ եւ չուրջը մեռած ու թաղուած Թոմարպայի ընտանիքները, իրենց մէջ այլ մարդիկ չունէին, կային մեայն տան Բէյթիկնիները, անոնց Հարսները ու Թոռները: Անոնց այլ մարդիկը կը պանուէին մեծ մասով Ամէյ Թապուրի մէջ, փոքր մաս մըն ալ երկու Ամերիկանեաու մէջ: Զօրանոցին մէջ, երեք թաղերէն մեռած ընտանիքներէն ոմանց անուննները մենք այստեղ կուտանք իրենց Գերդաստաններու անուններով:

ԳԵՐԴԱՍՏԱՆՆԵՐ

Խոնտիկեաններ (Ձոնտիկեաններ)	Ձիւնովեաններ
Դուկասեաններ	Թէմիւրեաններ
Պչազլեաններ	Մրղտըսեաններ
Վահրատեաններ	Զոպանեաններ
Վարօղլաներեաններ	Տէտէեաններ
Թախթախեաններ	Կինիեաններ
Պետիրեաններ	Գալֆայեաններ
Կաղնիեաններ	Գամագեաններ
Արմաղանեաններ	Դուկասեաններ
Զօպուեաններ	Մարկոսեաններ
Եալմանեաններ	Ալթըփարմագեաններ
Պանամ Բէյիշեաններ	Վօյօղլեաններ

Նրլխրլեանիներ
Հանլի Սահակեանիներ
Ձիլիկէօզեանիներ
Պատէմեանիներ
Եահնիեանիներ
Խորասանեանիներ
Հայտարեանիներ
Չիրիճեանիներ
Սէփէրճեանիներ
Գուլումճեանիներ
Պօյաճեանիներ
Երէմեանիներ
Քէօր Ղազէրեանիներ
Հաճրճեանիներ
Քէլ Պօղոսեանիներ
Պիւլպիւլեանիներ
Ձրգնաւորեանիներ
Ազարեանիներ
Ծիգուկեանիներ
Փէհլիվանեանիներ
Կրտրշեանիներ
Ձիկէրճեանիներ
Պալըգճեանիներ
Կրծծրմանեանիներ
Ուզուն Գաբրիեանիներ

Բազումեանիներ
Թամուզեանիներ
Խպիշեանիներ
Քէչիշեանիներ
Մատաղճեանիներ
Կիզիրեանիներ
Միսիրեանիներ
Մանուճեանիներ
Ածամեանիներ
Միճուռեանիներ
Պինոյեանիներ
Պէչճեանիներ
Պալեանիներ
Քէօչէկեանիներ
Պուռաճեանիներ
Տէր Կարապետեանիներ
Պարսամեանիներ
Ձապպարեանիներ
Ձէպիլեանիներ
Նալպանդեանիներ
Հանի Յովսէփեանիներ
Պաղտասարեանիներ
Պօրանեանիներ
Ձրնիրխեանիներ
Թելլեանիներ
Գալայճեանիներ

Յակոբ աղա Խունտիկեան։— *Ընտանիքը, Հարսնիքը, Ջուակինքը։*
Հայրապետ (վարժապետ) վահրատեան։— *Ընտանիքը, Ջուակինքը։*
Մկրտիչ Պօյօղլեան։— *Ընտանիքը, Հարսնիքը, Ջուակինքը։*
Բարսեղ աղա Պէտիրեան։— *Ընտանիքը, Հարսնիքը, Ջուակինքը։*
Հանի Եղիա Ձիլովեան։— *Ընտանիքը։*
Պիւլպէնկ Թէմիրեան։— *Ընտանիքը եւ Ջուակինքը։*
Սիմոն Վալիա Մրղտրսեան։— *Ընտանիքը, Ջուակինքը։*
Պետրոս աղա Ջոպանեան։— *Ընտանիքը, Հարսնիքը, Թոռնիքը։*
Պարապետ աղա, եղբայրը Հայրապետ Տէտէեանիներ։— *Ընտանիքները, Հարսնիքը, Թոռնիքը։*

Կարապետ աղա Կիլիեան.— *Ընտանիքը, Հարսները, Թոռները:*
Արթին աղա Արմաղանեան.— *Ընտանիքը, Հարսները, Թոռները:*
Յովհաննէս աղա Զոպանեան.— *Ընտանիքը, Զաւակները:*
Յովհաննէս աղա, եղբայրը Բարսեղ Պաճաճ Քէյիշեանները.— *Ընտանիքները, Հարսները, Թոռները:*
Ալեքսան հանի Սահակեան.— *Ընտանիքը, Հարսները, Զաւակները:*
Յակոբ, Իւրէն, Համբարձում Ղատէմեաններ.— *Ընտանիքները, Հարսները, Թոռները:*
Պալուստ աղա Զիրքիլեան.— *Ընտանիքը, Հարսները, Թոռները:*
Կարապետ աղա Թախթախեան.— *Ընտանիքը, Զաւակները:*
Սարգիս աղա Արմաղանեան.— *Ընտանիքը, Թոռները, Հարսները:*
Տէտէ Սեփէրեան.— *Ընտանիքը, Զաւակները:*
Յարութիւն Գույումճեան.— *Ընտանիքը, Հարսները, Զաւակները:*
Յովհաննէս Վալփա Երէմեան.— *Ընտանիքը, Հարսները եւ անոնց Զաւակները:*
Յակոբ, Համբարձում հանի Սահակեաններ.— *Ընտանիքները, Հարսները եւ. Թոռները:*
Մ՚իսակ Հաճըլեան.— *Ընտանիքը, Զաւակները:*
Յակոբ Ճիլինկէօզեան.— *Ընտանիքը, Զաւակները:*
Խաչատուր, Հաճի Գամագեաններ.— *Ընտանիքները, Զաւակները:*
Բարսեղ վարպետ Ղուկասեան.— *Ընտանիքը, Զաւակները:*
կարապետ աղա Մարկոսեան.— *Ընտանիքը, Հարսները, Զաւակները:*
Արթին աղա Ալթըփարմագեան.— *Ընտանիքը, Զաւակները:*
Արթին, Սարգիս Բազումեաններ.— *Ընտանիքները, Հարսները, Թոռները:*
Կրիգոր աղա կիզիրեան.— *Ընտանիքը, Հարսները, Թոռները:*
Մ՚իսիր Միսիրեան.— *Ընտանիքը, Զաւակները, Հարսները:*
Սարգիս Մատաղճեան.— *Ընտանիքը, Հարսները, Զաւակները:*
Պետրոս աղա Եահնըեան.— *Ընտանիքը, Հարսները, Թոռները:*
Յովակիմ վարպետ Մանանեան.— *Ընտանիքը, Հարսները, Զաւակները:*
Սիմոն աղա Անանեան.— *Ընտանիքը, Զաւակները, Հարսները:*
Յակոբ, Օհան, Ահարոն Միհրասեան եղբայրներ.— *Ընտանիքները, Հարսները, Թոռները, Զաւակները:*

Զօրանոցի մէջ ու չուրջ, մէկ տարուան մէջ թաղելինք աւելի քան հինգ հազար (5000) հոգի, ոդջ մնացողներս տեղահանութեան Նիվա եւ չրջակայ Շէյխ Միսկին, Շէյխ Սահտ եւ Թիսիլ գիւղերը,

ՊԱՏԿԵՐ 252.— Ջօրամեջի ժուրջ տափարակ հոգամասը, որու կեդրոնին մէջ, փոսերը լեցուելուն ետքը, Ռուսական Թոմարզացիները եւ Գեղարուեստի, Հանրեցի, Աչերտպցի, Մարուշցի հազարաւոր բնակիչները:

ալ երկար տարիներ մէջ անոնք ալ այնտեղ մնային: Օճախը մարեցաւ. քոյր ընտանիքներուն: *Միայն անոնց* օճախը կրկին չէնցաւ, *եթէ Ամէն Թադեպէն ալ գաղթող մէկը ունենար եւ կամ Ամերիկայի մէջ մարդ ունէին:*

Ն Ի Վ Ա

Այս գիւղը Միւտիւրլիկ էր: Ինչպէս էզրա գիւղը Գայմաղամ կը նամակը, այնտեղ ալ Միւտիւր կը նամակը: Նայելով իր մօտ գտնուած մեծ գիւղերուն, այս գիւղը աւելի խոշոր էր: Տուները մանր քարով ու կիսով չինուած Ախոռի պէս էին, մէկ յարկանի, Ղուպկեայով տուներ ալ ունէին: Տեղացիները թէեւ հոգատարծ էին, բայց ծոյլ ու ապերա մարդիկ էին: Մենք Թոմարզացիները, առաջին տարիներուն, նեղական մէջ հարիւր ընտանիք էինք, այսինքն աւելի քան հազար հոգի: Շէյխ Մխակինի Ջօրանոցին մէջ մեր մեռելները մոռնալէն ետք, զոյգ մնացողները այս գիւղը եկած էինք: Մեզմէ պատ, այս գիւղին մէջ կային Կեսարացի, Մարաշցի, Այնթէպցի, Տէօրթ-Եոլցի, Հաճընցի, Մուսա Հաճըլըցի, Ղարա Ճէօրէնցի ընտանիքներ ալ, բայց Թոմարզացիները մեծամասնութիւն էինք:

Մխտիւրը եւ պաշ չամուչը Զէրքէզ էին, թուրքերէն կը խօսէին, Հայերուս օգտակար եղան: Կառավարութիւնը ենդ Հայերուն տուն կուտար, ամէն ընտանիքի պատ–պատ, բայց Սխտոր պէս տեղը: Շատերուն նստած տեղը, անհատին մէկ մասը ներսը կապուած էին, մէկ մասը իրենք կը նստէին: Հարուստները, տեղացիներէն պրամով լաւ տուներ կը վարձէին ու կը նստէին:

Գիւղը խմելու ջուր չունէր: Գիւղին մէջտեղ ապրիւր մը ունէր, բայց ջուրը ապառա էր, էշերը կը ջրէին: Աղքատները այդ ջուրէն կը խմէին: Խմելու ջուրը, կէս ժամ հեռու էր, կիներ չալակով կը բերէին: Մենք հիւանդ էինք, քալելու ժամանակ չունէինք, այդ ապրիւրի փխս ջուրէն կը խմէինք: Տեղացիներ էշերով կը բերէին, կը ծախէին, եւ հարուստները կը գնէին:

Կեսարացի, Մարաշցի, Այնթապցի ընտանիքները պրամ ունէին, հարուստ էին: Անոնք կ'ներկայ մեզի պէս գիւղին մէջ, համբանները կողոպտուած չէին թուրքերէն: Մենք Թոմարզացիները, Հաճընցիները, միւս գիւղացիները, տասը անգամ կողոպտուած էինք թուրքերէն եւ ապրատ էինք:

Այտաճ հիւանդութիւնը նորէն սկսաւ: Օրական 5–10 հոգի կը թաղէինք: Գերեզմանը գիւղէն դուրս հեռու տեղ էր: Գիւղին մօտը մեռել թաղել արգիլուած էր: Օրական մեռնողները, չալկոտ, տանող ու թաղող մարդ չկար: Ամէն մարդ իր մեռելին վրայ չէր մատծեր, չէր ցաւեր, բայց թաղելու մասին կը մատծէր: Հարուստները, տեղացիներէն մարդ կը վարձէին, իրենց մեռելները թաղել կուտային: Աղքատներուն մեռելները 2–3 օր տուն կը մնար: Կէս գիշերին, վախնալով գիւղին եղերքը կալերուն պատերուն քովը կը գնէին, եւ մինչեւ առաւ կ'ապօթէին Աստուծոյ, որ լուսնալէ առաջ Զախալները գան եւ առնեն: Աստու կանուխ կ'ելլէինք, եթէ Զախալները կերած են, կ'ուրախանայինք: Եթէ կերած չէին, տեղացիները կուգային մեռելի սերտ տունը կը Քարկոծէին, կը Հայհոյէին, կը Թքնէին:

Ապրատ ժողովուրդին ամէն օրուան կերածը, ՆԸՇԽԸՐՈՒԿ կոչուած խոտն էր: Մեր կիները, հեռու տեղերէ գոյնոցները լեցնելով կը բերէին: Եթէ աղ գտնէինք, թաթխելով կ'ուտէինք: Եթէ ջուր ու կրակ գտնէինք, խաշելով կ'ուտէինք: Երբեմն կրակ կը գտնէինք՝ աղ չէինք գտներ, աղ կը գտնէինք՝ ջուր ու կրակ չէինք գտներ: Համբանի ամէն գիւղեր, Հայեր այս ՆՁՇԽԸՐՈՒԿ խոտը ուտելով իրենց կեանքը փրկեցին: Շատ մը պզտիկներ, գիւղին եղեր–

քը կալերը կ'երթային, ամեն անդամ երեսուն տարեկան չորցած տղերքս մէջէն, Գարեխ, Յարենի Տաճիկները հաւաքելով կ'ուտէին:

Մենք թոմարպայիներուս չատերը կոչնակատուխին կ'ընէինք: Այդ տարիները, ուզեցու սաղաղ ելլաս, օրական 5–6 ուդա կը տանէր եւ տրեխուն մէջ կը նետէին: Մենք կ'երթայինք, կաշին կը քերթէինք եւ տանելով կոչնակատուխիան մէջ կը դրծատէինք: Մեր տղոյմէ տմանք Դամատուն Ոսպ, Պուղտուբ, Գարեխ կը բերէին եւ կը ծախէին, ամա կերպով հացի մը դրամ կը չահէին: Ոմանք ալ հոր կը կոտէին, Շալ եւ Շալմար կը պատրաստէին, կիները ալ անոնց բուրդը եւ Դէլտ կը մանէին, տեղը Պուղտուբ, Ալեւը կ'առնէին:

Մենք Համբանի մէջ, ջաղաց չտեսնանք, բայց երէկ հետս ճամբայ երթայինք, կամ պիշերը դուրս ելլէինք, տեղացիներ կը կոդոպատէին, մինչեւ կռնակի չտալիկնիս կ'առնէին, կեանքի, հոգիի մնաս չէին տար, պատուդ չէին դպչէր, ինչպէս կ'ընէին մեր ամիրայական Թուրքերը:

Անգամ մը լուր տարածուեցաւ որ դուրսէն Արարներ Համերը պիտի կոդոպատեն: Իրաւ ալ 10–20 ձիաւորներ պիշերը եկան, Համերուն առնելը կռնեցին, ինչ որ պատահեր: Շատեր, իրենց տղաներովը դրացի տեղացիներուն տունը վազան, անոնք ապաստանցան:

Ուրիշ անգամ, հրաման ելաւ որ, բոլոր Համեր մեծ ու պզտիկ, իրենց մատները կտրել պիտի տան: Ամէնքս ալ, հարս, աղջիկ, կնիկ, մարդ մատներնիս կտրել տուինք: Ուրիշ անգամ հրաման եկաւ որ, անուններնիս թուրք անունի փոխենք եւ թուրք կրօնքը ընդունինք: Պիտի թող պայինք անուններնիս փոխեցինք եւ թուրք կրօնքը ընդունեցինք:

Ուրիշ անգամ հրաման ելաւ որ, անակը կինները, որբերը, աղջիկները կառավարութիւնը պիտի հաւաքէ: Մենք ալ հաւաքուեցանք բոլոր այրի երիտասարդ կիները, աղջիկները ամուսնացուցինք ամուրի երիտասարդներուն հետ:

Ներկին լուր տարածուեցաւ որ, էրիկ մարդիկը պիտի հաւաքեն ու Ջարպեն: Այդ լուրին վրայ, շատեր ընտանիքով Դամասկոս փախան ու հոն հաստատուեցան: Այդ Ջարդի լուրը պատճառ դարձաւ որ, Համեր ձգեն Համբանի պետերը եւ Դամասկոս եւ չորկայ պետերը գացին:

Պատմեց՝ ԲԱՐՍԵՂ ԹԷՄԻՒՐԵԱՆ

⁂

Մեր մտաւորական Հայրենակիցներէն, Պ. Հայրապետ Գալֆեան, ինչպէս անանք (ասոր էջ 1425) մեր պատմութեան ծանօթ է, հայրենի բարքերէն պատմող իր պատմուածքներով: Պ. Հայրապետ, այժմ կը գտնուի Մթացեալ Նահանգներ Ս. Մխիթարեան Տարապետութեան Թուականին գտնուած է Համբան, Նիվա վիպին մէջ եւ այդ տեսար օրերու Յուշերէն կը պրէ:

Նիվա, Համբանի մէջ փոքր վիպ մըն էր: Հոն տեղաւորուած աւելի քան հազար Հոդի Թոմասպագիներէն չատերը, կարճ ժամանակին մեռան, ամանք հիւանդութենէ, մեծ մասը անօթութենէ:

Կարծես, Հարաւի խորշակը պարկու այս վիպի Հիւսիսային ծայրը, եւ յանկատաբար քարուտ պաշար, քանի մը ամսուան մէջ, իրրեւ գերեզման Հոգակոյտով ծածկուեցաւ:

Մարդակեր *Թուրքի բռնութեան Հարուածներէն հիւծած եւ մաշած Մայրեր, 1916 Թուականի վերջին օրերը, իրենց կմախքացած մարմիններով, դեռ ապրելու յոյսին կառչած, օրաւուր ճիգ մը կ'ընէին, դէմ օր մը եւս ապրելու, մինչ Հաւատարմով Թէ, վերջնութեան ժամը մօտեցաւ է:*

Այդ օրերուն իրիկուններըը, լսանի ապօտ յոյսին տակ նստած այդ ազատ Մայրերը, կ'երգէին իրենց ՍԵՒ ՕՐԵՐՈՒ ԷՎԷՇՔԸ, այսպէս:

ՄՕՐ ՄԸ ՍԵՒ ՕՐԵՐՈՒ ԷՎԷՇՔԸ

Հերկեցինք, ցանեցինք ոն ոն արտեր,
Սերմը ծլած, լեռ, ձոր, կէս կէնէնչ էր:
Ջերմաեռ է, էլէ՛ք ըսըն, ծեծեցին, ո՛վ Աստուած,
Մեր ցաւած ցաւը, արտը, այսպէս մնաց կըզած:

Թէնիր վառեցինք, կաւուխ առտուան,
Խոնըն վրէն տրինք, էլիւր, խուսաման:
Էլէ՛ք ըսըն, հաց էինէլ չբողըն, ո՛վ Աստուած,
Շաղուած խմորը, տէշտր մնաց, այսպէս բասղած:

Մեր տանը էռջեւ, խոշոր մէկ բակ կար,
Բակը կապուած էր, կրմաեն կով, ոչխար:

Էլէ՛ֆ, ըսըն, տաճր չէմէն վռնտեցին, ո՛վ Աստուած,
Մեր Հէյալ ըոզակը, մսուրը կապուած մնաց:

Նշանուած տղէս, Դուրպէրէն պուտու գար,
Նոր օսաև էլ, պիհէցիճ հարսնց համար:
Էլէ՛ֆ, ըսըն, տունէն դուրս հանեցին, ո՛վ Աստուած,
վա՛յ անգութ, մօր մը արեւուտ էրազը ո՞ւր մնաց:

Տրացըն թուրքը դարձաւ, կատղած գազան,
հրլրշտեցին, ժամը, վանքը ու Թոմարզան:
Մեզի էլ, մեր օճախէն վռնտեցին, ո՛վ Աստուած,
է՛յ վախ, ժամով, վանքով Թոմարծէնիս, էօրէն մնաց:

●

Քանը՞ հառաւն օր հանը՞ հառաւն գիշեր,
Պէօլէգըրգըն փիւշոտ ծորեր, հարուտ լեռներ,
Տեսայ նամբէն Քիւր, Ախպըրտէճ փոուած մեռած,
էշկվիս ճէօրներ, չտեսնէի էտ սե՛ւ օրեր, ո՛վ Աստուած:

Ծեծկէ՛ն, հիրեէն ճէլէգըրգըն, դա՛ հո՞ւր,
Մեր կացած նամբէն, նէ՛ էխպիւր կէր, նէ՛ նուր,
Տեսայ ծարով, օրուխ, չօճուխ, նասան փոուած,
էշկվիս ճէօրներ, չտեսնէի էտ սե՛ւ օրեր, ո՛վ Աստուած:

Կէմէրէկի դրն նարդեցին, էսկեար տրդէս,
Ծէռվրն, վոռվրն կապուած, շատերուն պէս,
Հումա Հարսիս, անըրը, ծարաւ, չօճուխը շալկած,
էշկվիս ճէօրներ. չտեսնէի էտ սե՛ւ օրեր, ո՛վ Աստուած:

Տեսայ Մամուկը ոտէր պէօպիւկ կէճէյէր,
Թուրճին ծեծէն ընկաւ. Հայր սուրբ ջէ՛ Տէր–ոէր,
Հէ՛յ կէպիւտ Տէր, էս դրտար ցաւ, հո՞ւր էր կիրուած,
էշկվիս ճէօրներ, չտեսնէի էտ սե՛ւ օրեր, ո՛վ Աստուած:

Ամէն առտու կ'ելլենիճ մեռել հաւրելու,
էլ Զարշաֆ չըմնաց, պատանիճ կարելու,
Նուր հոր նստանիճ, հողուր ուցցանիճ շարուած,
էշկվիս ճէօրներ, չտեսնէի էտ սե՛ւ օրեր, ո՛վ Աստուած:

Տաճատ Միւմճեան ՀԱՅՐԱՊԵՏ ԳԱԼԱՅՃԵԱՆ

ՊԱՏԿԵՐ 253.– Թոմարզայի Վահիի Մայրապետ Նոյս Մարգիսը: (*)

Կ'ՈՒԶԵՄ ՄԵՌՆԻԼ, ՉԵՄ ԿԱՆԱՄ

Մեր պիւղը, մեր պատերու օրերէն ի վեր, Տէր–տէր, վար–դապետ չատ էր տեսած, սակայն վանքին մէջ չէր ունեցած երբեք մայրապետ մը:

Մեր երջանիկ օրերուն, պիւղը իր ծոցէն՝ նուէր էր տուած վանքին, թախմախեան աշնուական քնաանիքէ վայելչագեղ մայրապետ մը՝ Նոյս Մարգիսը:

(*) Լուսանկարած է 1910 թուականին. պատմագրիս ծանօթ, այժմ Նիւ-Նորքաքնակ (Զոմախլուցի) Տիար Գառնիկ Ղնանեան: Ամերիկայէն ղրկած է Գրքիս հեղինակին, մեր պատմութեան համար:

կը պատմէին թէ, իջմիածնէն – Երուսաղէմ եւ բոլոր հայ վանքեր Մայրապետ չունին, մեր վանքը միայն բախտաւոր էր եւ այս իսկ էր պատճառը, որ մեր Մայրապետը Սուրբն էր պիտին ու պատուին:

Կոյս Մարիամ, այս էր իր անունը, հրաշագործ սուրբի համբաւը եւ հիւանդանոցի պեղեցկութիւնը, եթէ չէր հաւասարէր Զարխափան Սուրբ Աստուածածնի՝ անիկ ալ պակաս չէր:

Հրաշակերտ վանք, Զարխափան Սուրբ Աստուածածին եւ կոյս Մարիամ. այս երեք բառերը կը խորհրդանշէին մեր պիտին եւ կը նշանակէին, Աբգարեան, Հրաշք եւ Սրբութիւն:

Ամբողջ պիտը ու մենք ամէնքս, անոր անցեալի մասին՝ քան մը չէինք գիտեր, գիտնալու համար ալ հարցնել մեզ չէր: Ամբողջ գիտցածնիս քանի մը բառեր, Թախթախանոց ապչիկը, նշանուած... վանք փախած... Կոյս Մարիամ... այս էր մեր բոլոր գիտցածը. մնացածը հրաշապատում հեքեաթներ էին:

Անեկա պիտին նշանուած Ապջիկնեանն եւ նոր Հարսերուն հաւատքի Հուրը եւ Հրաշագործ բարեխօսի անունին չուրջ անոնք հիւսած էին փառաբանական երգեր, սուրբ կոյսի չունչով եւ հարազատ բառերով:

Վերջին տարիները Երուսաղէմ գացած, ծոմը ունած, Սուրբ Հոգի կոխած, լոյսը տեսած եւ ՀԱՃի եղած էր: Այս բոլորը իր կոյս Մայրապետի համբաւին վրայ՝ խորհուրդ մը եւ երկնաւորի իմաստ մը ստեղծած էին:

Աչխարհի պատրանքը գինք չէր կրցած խաբել եւ անոր հոչակաւոր կոյսի անունը՝ հասած էր մինչեւ հեռաւոր երկիրներ ու քաղաքներ, եւ վանքի ուխտատեղեաց օրուան՝ հարիւրաւոր ուխտաւորներու մուրատատու Սուրբին բարեխօսն էր:

⁂

Մեր պիտի տօնի օրերն է, տօնը Զարխափան Սուրբ Աստուածածնի: Գիւղը ամբողջ եկեղեցի մըն է: Մանպաղի դաշտերէն, կալերէն մինչեւ ժամու խորանը, կալուր թէ հնձուոր, ամէնքն ալ տօնին խորհուրդովը ու պաշտամունքովը ոգեւորուած, օրէ օր կը սպասէին ուխտաւորներու ցնծութեան այս մեծ Տօնին:

Վանքէն նեղս, հարսնցուն տան պէս, արտակարգ եռուզեռ: Վարդապետ թէ սարկաւագ, տնտես թէ մշակ, երբ անցած, ա-

մէնքն ալ հոգեկան հրճուանքի մէջ իրենց գործին դրսեւը, գործանքի յարգարանքի: Նոր կեանքի մը պատրաստութեան մէջ են:

Տօնի չարթին է, Օգոստոս ամսուան կէսը: Ուխտաւորները հարիւրաւոր ձիակառքեր, Ամասիայէն ու Նիւտէկէն հեռաւոր ճամբանները կտրելով կը հասնին ամէն օր եւ գիւղի կալերուն մէջէն օթանները կոխկռտելով, կ'երթան կը լեցնեն վանքին ընդարձակ բակը:

Ամրողջ գիւղը հիմա ուրախութեան մէջ է. կալը ու կամը, տունը ու թոնիրը ձգած, գիմաւորելու կ'ելլեն վանքի արեւելքէն Սօղլայի ճամբով հասնող վիթխարի ձիերու, ջորիներու կարաւաններուն, որոնք Տաւրոսեան կիրճերու թանձր փոշիներով բնաւորուած, իրենց հետ կը բերեն Զէյթունի եւ Հաճընի նոյնքան ոսկեայ ու քաջարի լեռնական ուխտաւորները հոյլը:

Տօնի կիրակին լուսցած է: Տան ու կալի աշխատանքը դադրած, գիւղը ամրողջ ոտքի է: Վանքին հսկայ զանգակները ու ժամուն կէչնակը Շարական երգին հետ, իրենց կենդանի արձագանգներով լեցուցած են երկինքն ու կ'աւետեն տօնի առաւօտը:

Շարաթ իրիկուընէ, խրախճանքի ու պարի յորձանքներուն կէս գուն կէս արթուն, Շափաղին հետ եկած ուխտաւորները աննկարագրելի չեմեռանդութեամբ մը լեցուած են վանքին բակը, դուրսը տանիքը եւ գանգակատունը: Ամրողջ գիւղը, հարս ու աղջիկ, իրենց լեռներուն ծաղիկներուն գոյնով ծիլվի ծաղիկ հագած, խառնուած են նոթիկ ուխտաւորներու խումբին:

Շինականն ու պնդուականը, աննկրկուչնակ ու այլազան այս մարդկային ծովը հեռուհեռ կ'ալեկոծի, մերթ աստուածած մերթ հանդարտած, եւ այս մշտայորդ ալիքներու ընդմէջէն հաւատալներու լսուելատուած հոսկներուն հետ, կ'արտացոլայ յիշատակը Հեթանոս Հայուն նաւատորդի ծովին վրայ ապրումները, երբ մեծահանդէս կը տօնէին, նաւերուած Քաջութեան եւ Գեղեցկութեան աստուածոյն:

Անպատում ցնծութեան այս խառնակաւտ մթնոլորտը յանկարծ կը փոխուի, խուճապ մը, իրարանցում մը: Եռացող ամբոխը ամէնքը մէկէն կ'ուղղուին բակէն դէպի ապաչատակը: Մեղմ ու դղրդաւոր շշուկ մը ականջէ ականջ կը հասնի. «Կոյս Մարգիտը, Մայրապետը կուգայ»:

Մեծահամբաւ կոյսը տեսնելու խանդով, անձկագին սպասող

թափուածքներ, աչք ու յուչք կտրած, մէկ կտրուկ վրայ չկրկնուած չարչուած են եւ կը պիտանի մոլախոտերուն ուղղութեան:

Վանքի մայր դրան դուխին մէջ, իրենց ակռաներով պատռուած անդամալոյծներու, կոյրերու, եւ հիւանդներու պաղատանքի տրուելիքը հազիւ թէ ճնշուած, մոլախոտերուն դէմ ալ մը ամբոխը, կը բարձրանայ սեւերու մէջ սկսած կնամարդ մը: Հաղարաւոր հայերուն պաշտելի Լիմոնանուխեամբ մը պինդ կը պիտանի եւ չաւելը կը չանան հոլել անոր քաղցրութեան, առնելու համար բժշկութիւնն ու արեւ մուրալը:

Կոյրը, իր սիրական բայլերով քանի կը յառաջանայ, այնքան կը դիզուկանայ անոր վհատանալ պատկերը:

Մեւ լաչակ մը գլխին փռուած մինչեւ կուրծքը, որուն նուրբ ծայրերը սեղմուած են ոչ սկին մէջ, աջօգնելով կոյրի նրբաճիղ շրթունքները ի նշան պարկեշտութեան եւ որմէ ալօթքի մրմունջներ կը դրկէ ամէն կողմ:

Թափանցիկ սեւ չադրչի ընդմէջէն, կիսաբաց, կարմրափառ այտերուն վրայ՝ կը փայլփլար կրակոտ երկու աչքեր, գոլացնելով հին դարու հայ կոյսի ոգին եւ որմէ կը կաթէր գութի ու սիրոյ շնորհքը:

Շատ քիչ անգամ կը սեւեռէր իր դիցուհիի նայուածքը դէպի յափշտակուած ամբոխը եւ կարծես կը խնայէր ու կը խուսափէր չանխմահարելէ, նման Աստուածուհի Անահիտին, երբ վահէ վահանան տաճարներէն չքնդռէին կը դառնար մեհեանը:

***

1915–ի Հայկական Մեծ Եղեռնի թուականը վրայ հասաւ: Տէր–տէր, Վարդապետ, ազան ու Զորպաճին բանտ լեցուեցան: Գործող բարեւոհներ, յեղափոխական դործիչներ, լերան պէս երիտասարդներ դէպի Ամէլէ Թաղարը՝ Թշուառութեան բանակ՝ քշուեցան եւ անկէ ալ Պալթա Տէրէսի, ճեղքուած դանկերով ճորերը լեցնելու եւ վերջ տալու համար իրենց կեանքին:

Տուներէն նեղս թոնիրը քանդուեցաւ եւ օճախը մարեցաւ: Հարս ու աղջիկ, ծեր ու պատիկ, անոնք անուերական խեղ ոչխար դարձած, տուներն դուրս թափուեցան: Մարեցաւ լոյսը ժամու կանթեղին եւ լռեցին դանդակները վանքին:

Ամբողջ գիւղը մեռելի տուն է հիմա:

Վանքի լակէն նեղս, մայր պաւիթէն մի քիչ հեռու խոհանոցի բաժնին եռեւ, մութ անցքի մը յաջորդող ցածկեկ խցիկի մը մէջ, սեւերու պլլուած կնամարդ մը, քանդուած ու լքուած իր վիճակէն, սպառը, վիրաւոր ու խելայղած՝ ծունկ չոքած իր Աստուծոյն առջեւ, կը պաղատէր ու կը բողոքէր, քան թէ կ'աղօթէր.

«ՏԷ՛ր, զի՞ բազումք են նեղութիւնք մեր եւ բազումք յարեան ի վերայ մեր···»:

***

Գիւղը պարպուած է: Տասնեակ հազարաւոր ծեր կիներու, դեռատի հարսերու, կոյս աղջիկներու, անմեղ մանկիկներու կարաւանը քալեց բարձած արցունքով՝ արեւուն մէջ ու լուսնին հետ:

Անցան լեռներ, կիրճեր, ձորեր ու դաշտեր, ինկան ու թափեցան երկինք բարձրացող մահափուշներու ամպերուն հետ:

Սեւ սուգի կարաւանն է որ կը քալէ ընդ երկար, լացը ու Աղուաը աչքերուն, սէրը ու կարօտը սրտերուն, մահ ու գերեզման առնելով իրենց հետ անսահմանութեան երկայնքին:

Այսպէս ամիսներ չարունակ, անասուղ ու ծարաւ, յոգնած ու կմախքացած՝ ոօլը դաւնատր կարած, մինչեւ որ վերջապէս հասաւ եւ ուժասպառ ինկաւ Հայրանի անապատի ամայի մէկ անկիւնը – Շէյխ Միսկին:

Հոս, այս մահաշունչ անապատի երկինքին տակ, ուր ծունկի եկաւ կարաւանը, կը բարձրանայ աւերակուած ՁՕՐԱՆՈՑ *հսկայ չէնք մը՝ որ իր սոսկական երեւոյթով կը տիրէ անապատի ամայութեան մէջ եւ որ կոչուած էր գերեզմանը ըլլալու առաւօտող կարաւանին՝ առանց դադարի ու աղօթքի:*

Թուրքերու կողմէ կողոպտուած այս զօրանոցին յօշոտուած պատուհանները, մեռելական խոռոչած աչքերով, զարհուրանքը կ'աւելցնէր արդէն սարսափահար ինկածներուն:

Անապատի կծու հովը, բուքը ու անձրեւը անարգել խայթեցին ու թունաւորեցին անպաշտպան ժողովուրդը եւ սեւ չամիչի պէս գետին թափեցան:

*Երկյարկանի չէնքին վերը՝ վարը, ասղուխներուն տակը, պատուհաններուն առջեւ, հազարաւոր մեծ ու պզտիկ՝ իրարու վրին պլլուած, ահաւոր երկունքի մէջ կը գալարուին հոգեւարքի հոգն–

ՊԱՏԿԵՐ 254.— Չօրաւոցէն հետու այն աւերակ խրճիթը ուր առաւձնացած էր Սոյա Մարգիսը: Թնճղիւր կը չարչարէր, կ'ուզէր մեռնիլ, չէր կանար:

պիտեներով: Մի քիչ անդին՝ փոքրիկներու խումբերը անակը ու անպաշտպան, ապրելէն պարտուած թռչուններու պէս, կուչ կուչի տուած կը ճիճռան ու թևերնին կը թափթփեն:

⁂

Երկար ամիսներու այս օրինակ սրտաճմլիկ տեսարաններու մահաբեմին առջեւ, այլեւս մարդկայնօրէն համակուած ու անհուսահատ պղտուած, ինքնակորոյս վիճակի մէջ կը մնասէի թաքստոց մը ուր գոռալէ լսելէ, զգալէ ու տեսնելէ, եթէ նոյնիսկ ըլլար վերնոցի մը, փոս մը հողին մէջ:

Այս մտածումներուս մէջ չխորհուած, քայլերս հետզհետէ հեռացան իր չուրջը փռուած անմարդկային տեսարանէն, երբ յանկարծ նշմարեցի աւերակ վլատակի մը կամարները: Մօտեցայ խրճիթին. կամարակապ երկու խցիկներ. մին աւերակ՝ մեսը կիսաքանդ:

Աչերակուած խցիկի քարերն ու հողերը թափած եւ պոցած էին կիսաքանդ մուտքը, ձգելով միայն նեղ անցք մը ուրկէ ոճրագործներ միայն կը համարձակէին մտնել խուզարկելու համար:

Կ'ըսեն թէ «մահը ապրուած մըն է». իսկ մենք մահուան դէմ ապրած էինք դարձած: Ջառաջացայ դէպի խուզարկի մուտքը եւ երբ դէմ յանդիման գտայ ինքզինքս խուցի խուզարկին եւ արեւու ճառագայթներուն մէջեւ, մութ խցիկի խորէն հասաւ խուլ ու ընդմանային ձայն մը – Յով–հան–նէս, Յով–հան–նէս: Ընդոստ ապրուելով դուրս նետուեցայ:

Այս անակնկալ երեւոյթին առջեւ, վրդոված հոգիով պահ մը տատամսելէ ետք, վարանոտ քայլերով ու սրտատրոփ, կրկին մօտեցայ անցքին եւ ահա նոյն մեռելական ձայնը.– «Ես–եմ–ես, հանի Մարգիտը, մի վախնար, սարկաւագ, ես եմ...» Խարտեաշ, տեղս մնայի: Ծանր ճնշում մը հոգիիս վրայ եւ սրտին կտրանցուցած եմ պատուոս ու պատուհասին: Այլեւս վախը չէր որ կ'ուշնէր իմ վրայ, այլ ահաւոր իրականութիւնը, որուն ապրուելին առջեւ կը գտնուիմ հիմա:

Վճռական քայլերով մօտեցայ խցիկին ներս, դէպի խուզարկին անկիւնը: Ուրուական մը մութին մէջ համակ ապրած, անկիւնը պատին տակ հոգակոյտ մը վրան, պարուրած հոգեմիճակով՝ նըման էր կիսամերկ չքնոտ կոյտ աւերակոյտի մը նման:

Լուռ ու անխօս, կը չարժի անպատար ինքն իր հետ, պատին ու հողին քաշելով իր թոռոմած մարմինը, կարծես չարչարելու իր անձը, յայտնի էր որ երկար օրերու տանջանքը, ապրուակապուն մարմինը կէս մը փոսին մէջ թաղած էր:

Մարմարեայ կուռք մըն է. չի խօսիր, միայն կը դիտէ հոգիիս խորը եւ անպատար, անդադարար կը չարժի: Ապրուիչն խոչորցած չանճահարիչ նայուածքը, որոնք ուղղուած էին ինձի անշարժ ու անմարմ, կարծես պատառանքի ու բողոքի անապատում բառերն էին իր փտառչուք անցեալին:

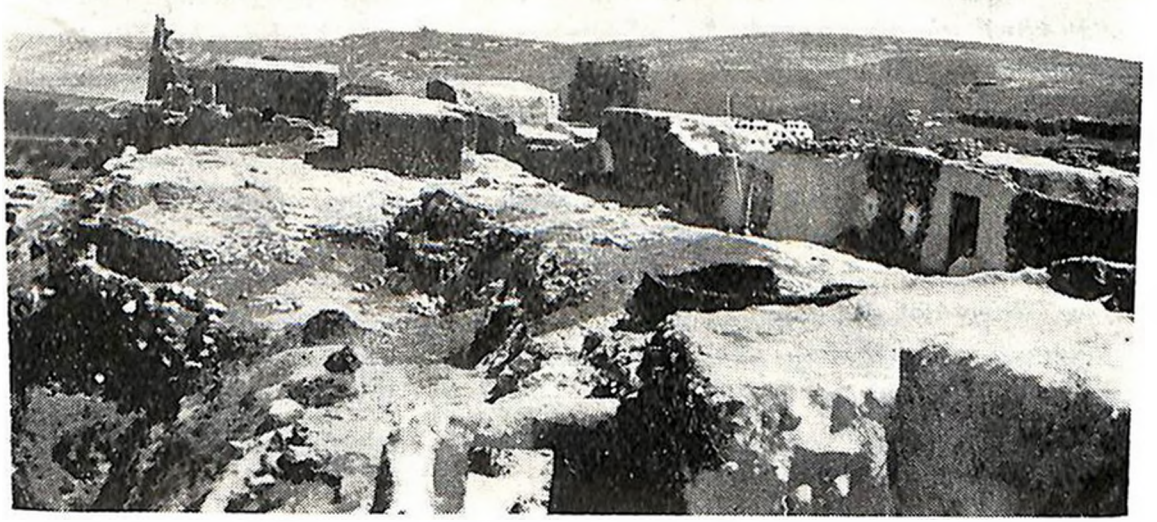
Առաջին հարցումս եղաւ.– Ի՞նչ կ'ըսես հոս.– ԿՈՒԶԵՄ ՄԵՌՆԻՆ ՁԵՄ ԿԱՆԱՄ. ՏԱՍԸ ՕՐ Է ՀՈՍ ԻՆՔԶԻՆՔՍ ԿՐ ՁԱՐՁԱՐԵՄ, ՄԵՌՆԻՆ ԿՈՒԶԵՄ, ՁԵՄ ԿԱՆԱՄ...:

Ծուլումէս ուժասիպեր, չէի կրնար ոտքի կանգնիլ: Անպատարար կը հետանամ կոյտի աւերակոյտին եւ սակայն քանի հետացայ, նոյնքան՝ եւ աւելի ուժգին այդ օր եւ այսօր կ'արձագանգէ ականջիս կոյտի ձայնը... ԿՈՒԶԵՄ ՄԵՌՆԻՆ, ՁԵՄ ԿԱՆԱՄ...:

ՇԷՅԽ - ՍԱԻՏ

Նիմա պիտին մէկ ժամ հեռու բլուրի մը վրայ, գեղեցիկ տեսարանով մը պիտի մըն էր Շէյխ – Սաիտ։ Կը պատմէին թէ, Ս. Գրքի մէջ յիշուած Յոբ Երանելիի պիտը եղած է հին ատենին։ Գիւղին մէջ կային խոշոր քարերով ուխտակ վայրեր, որպէս թէ Յոբի բնակարանի վերատեսիլները եղած ըլլային։

Այս պիտին մէջ կը գտնուէին, առաջին տարիներուն Շէյխ Մխիթի գօրանոցին գտնուող Թոմարզայի 12 ընտանիքները, մօտաւորապէս հարիւր յիսուն հոգի։ Միւսներուն Հաճի Գաբրիէլ հինգ հարսնները, գաւակները։ Վահրատեաններէն, Քէօչէկեաններէն, Քէօր Ղափլեաններէն, Պէյնեաններէն, Հաճի Զաքմինց, Ուզուն Գաբրիէլեան ընտանիքներէն։ Երէք տարի ետք այս ընտանիքներէն միայն ութը հոգի ողջ մնաց, չտեսնուած օճախը անցաւ մէկ հոգի ողջ չմնաց։

ՊԱՏԿԵՐ 255.— Շէյխ Սաիտ գիւղը, ուր բաղուեցան Թոմարզացիներ եւ Կեսարացի ու շրջակից հազարաւոր Հայեր։ Այս գիւղը, իր փլատակներով դեռ կը կարծուի Ս. Գրքի Յոբ Երանելիի ծննդավայրը։

ՇԷՅԽ - ՄԻՍԿԻՆ

Շէյխ – Միսկին գիւղը կը գտնուէր Զօրանոցին մօտը եւ Զօրանոցը այս գիւղին անունով կոչուած էր: Առաջին տարիներուն, այս տեղ կային տասնիհինգ տուն Թոմարզացիներ, հարիւր քառասուն հոգի: Մոլոքանաններէն, Եզլաճաններէն, Քէօչէկեաններէն, Եալմաններէն, Զերքինեաններէն, Մուսաղճաններէն, Քէյիչեաններէն ընտանիքներ կային: Ժողովուրդին մեծ մասը այս տեղ թողնելնիք: Պատերազմէն ետք, Թոմարզացի տասը հոգի կրկին մարզ միայն ետ գարձանք: Այս գիւղին մէջ կային Հաճընցիներ, Դարա ճէօրինցի ընտանիքներ ալ:

Քէօչէկեանց Պայծառ ճէճէն այսպէս կը պատմէր իր բառերով.– «Ձանիները այնիման շատ էին որ աչքերնիս կը փորէին: Արեւ երեսով կարմիր, մեր լիւսիւնկէ հարսները, աղջիկները, երեսնին ճայելու դրյմիշ կ'ընէինիք, այս տեղ հասու պէս չըրփըլմըշ եղան, պիւրիւմ-պիւրիւմ գետինը եասան եղան, անճաշակ մեռան: Ղօյօղլեանց Մանիամը, գետին փռուած էր, պիտի մեռնի: Ինծի աղաչեց, ըսաւ, – Ի՞նչ կայ ճիւրիս Պայծառ, հացի կտոր մը դիր բերանս, ճաշակի տեղ, որ մեռնիմ: Հացի կտոր մը բերանը դրի, հէգին ելաւ»:

ԹԻՍԻԼ

Նիվա եւ Շէյխ – Սախա գիւղերու մէջտեղ կը գտնուի Թիսիլ այս փոքրիկ գիւղը: Մենք՝ Թոմարզացիները, Նիվա գիւղէն փոխադրուած էինք Թիսիլ ու հոն հաստատուած: Անոնով 8 ընտանիք եւ 73 հոգի էինք Թոմարզացիները: Յովհաննէս աղա Գայսերլեան եւ ընտանիք: Գրիգոր եւ Տիգրան Սալպաչեան եղբայրներ եւ ընտանիքի անդամներ: Ներսէս Իսիլեան: Խնկանոց աղա Գանարեան եւ ընտանիք: Գրքիս Հեղինակը, իր ծնողքին, եւ եղբայրներուն հետ հարաններով եւ գաւակներով: Յովակիմ Պօղոսեան եւ ընտանիք: Շօրճեան Յակոբի ընտանիքը: Կը գտնուէին նաեւ քանի մը կնասրացի ընտանիքներ, Պատրամաճեան և Մըխճաւագեան ընտանիքներ: Մունճուսունի (կնասրեա) գիւղերէն Զաքէոս Էֆէնտի Սրապեանեան եւ ընտանիքը, գաւակները: Նաեւ քանի մը տուն Հաճընցիներ:

Գիւղը, խմելու ջուր չունէր, կէս ժամուան տեղէն Շալակով կը բերէին: Շատ մը տուներ, ջուր բերող առողջ մարդիկ չունէին, ծարաւ կը մնային եւ գրացիներէն փոխ կ'առնէին խմելու համար:

Հարուստները, պրամով բերել կուտային անպտղաբեր մրջոցաւ եւ կամ կը պնդին:

Գիւղին եղերքը եւ մօտիկը մեռել թաղել չէին տար, անպտղները կը քարկոծէին: Գիւղէն հեռու տեղը պէտք էր տանէինք մեր մեռելները թաղելու համար, որ շատ դժուար էր, ամէն մարդ հիւանդութենէն տեղէն չարժելու ժամանակ չունէր: Հարուստները, տեղացիներուն պրամ տալով հեռու տեղը կը ղրկէին իրենց մեռելները եւ հոն վրա մը կը ձդէին: Աղքատները մեռելները, 2–3 օր տուն կը մնային եւ կէս պիչերին տախտը պոռնելով, կը տանէինք պիւղին եղերքը կաթոլիկ Պատին տակ կը պնդինք եւ մինչեւ առաւ կը սպասէինք որ Ջախաչները պան եւ տանն: Երջանիկ էին անոնք, որոնք եթէ այդ պիչերը Ջախաչները իրենց մեռելները տանէին: Եթէ այդ պիչեր չէն կերած, կանուխէն մարդ չտեսած կրկին տուն կը տանէին, երկրորդ պիչերը նորէն կաթոլ պատերուն տակ պնդելու համար: Եթէ մեռելի տիրոջ տունը պիտանային, այդ թաղէն տպտպիները, քարերով կը քարկոծէին մեռելի տունը:

Համբանի պիւղերը պոռուած բոլոր Հայոթխիներ, իրենց մեռելները թաղելու համար Մեհենցին Հոգը եւ Դժրախտութիներ ունէին:

Թիւխլի մէջ պոռուած Հայերու ընդհանուր թիւը 440 հոգի էին, որոնցմէ ողջ մնացին միայն 60 հոգի: Իսկ Թամարզացիները ողջ մնացինք 11 հոգի: Գրքոյ Հեղինակի ծնողքը, իր հարս զաւակներու Հարութիւնով, անոնց Ջաւակներով 19 հոգի էինք, միայն երկու հոգի ողջ դարձանք:

Համբան հոդապտծութեան շատ յարմար երկիր է, առատ ու բարեբեր հող ունի: Տեղացի ժողովուրդը հոդապտծութեամբ կը զբաղին, բայց ծոյլ են, կը ցանկին, կը քաղէին միայն իրենց տուներուն բաւարար ցորենը ու գարին: Ամէնէն մեծ հոդագործը ունէր մէկ արօր, եւ չատեր, արօր վարող քէֆ եղանը դիմացը էշ մը կը լծէին: Հայրս երբ դեռ ողջ էր, առաւնեկոս պիւղին եղերքը կը պոռուէր, կը տեսնէր արօր վարողները այս վիճակը, կը նեղուէր, ինքզինքը կ'ուտէր, կը հայհոյէր, էշ մի որ ինքը թամարզայի մէջ շորս–հինգ լուծ արօրը մէկ անգամէն կը լծէր եւ իրարու հետէն կը չարէր:

Համբանի պիւղերուն առջեւի ժողովուրդը, Իսլամ կրօնքին կը պատկանէր թէեւ, բայց բարձր Բարոյականի տէր էին եւ դէշ աչքով չէին նայեր Հայերուն: Ջունէին մեր թուրքերու աղտոտ ու

ալիքարոյական Նկարագիրը, որոնք կը դործածէին Հայերուս համար, եւ թուրք թուրքի դէմ չունենկն տարբերութիւն չունէին:

Համրանի բոլոր պիւղերուն եւ Դամասկոսի Նահանգներուն մէջ ջարդ տեղի չէր ունեցած: Թէեւ ջարդի հրամանը տրուած է ոճրագործ Թէլատէ եւ Էնվէր փաշաներուս կողմէ, բայց Դամասկոսի վալին Հայասէր ձեմալ փաշայի կողմէ, ջարդի հրամանը դործադրութեան չէ տրուած, եւ Հայասէր փաշան, զանազան միջոցներ դործածած է Ջարդի հրամանը չկատարելու եւ բարեփոխելու համար:

ՄԱՆՐՆԵՐԸ ԿՏՐԵԼ ՏԱԼ

Անգամ մը, ձեմալ փաշայի կողմէ հրաման եղաւ որ, Համրանի մէջ գտնուող բոլոր Հայերը, մեծ, պզտիկ, կին, այր մարդ պէտք է իրենց մազերը կտրել տան: Կառավարութեան կողմէ, մասնաւոր հայ սարկիչներ պիւղերը պտտցան եւ մեզ բոլորս, մեծ ու պզտիկ մազերնիս կտրել տուին:

Մազեր կտրելու այդ հրամանի մասին, այն տանն մեղի պատմեցին թէ, թէլատէը հրաման գրկած է Սուրիոյ Նահանգներուն մէջ գտնուած բոլոր Հայերը Գլխատել: Ձեմալ փաշան այդ գլխատել հրամանը բարեփոխած է, եւ փոխանակ Գլխատելու, գլխու մազերնին կտրել տուած է:

ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ ՓՈԽԵԼ

Երկրորդ հրաման մը եղաւ, որ Համրանի բոլոր պիւղերուն մէջ, Հայերը պէտք է իրենց Հայ անունը փոխեն եւ թուրք նոր անունով արձանագրուին: Կառավարութեան կողմէ մասնաւոր թուրք պաշտօնեաներ պատկան եւ պիւղերու Հայերը հաւաքելին իրենց կեդրոն պիւղի մը մէջ եւ անոնց Հայ անունը փոխելով, թուրք անուններ արձանագրելին:

Մեր չորքանի Զորս–Հինդ պիւղերու Հայերս մեծ ու պզտիկ հաւաքուեցանք, պայմանք ԼԶՐՍ. պիւղ կեդրոնին մէջ: Երկու թուրք պաշտօնեաներ, ժողովուրդը չարնելին եւ կարգաւ մեղի, նախ հարցուցին մեր Մննդավայրի անունը, մեր Հայ անունը, Մականունը, յետոյ մեր Արհեստ եւ արձանագրելին: Երբ կ'ըսէինք թէ, արհեստով Ուսուցիչ եմ, կամ Դեղագործ, կամ վաճառական, գրող պաշտօնեան ջեմալ պէյ անունով բարի թուրք մըն էր: Մեղի կ'ը-

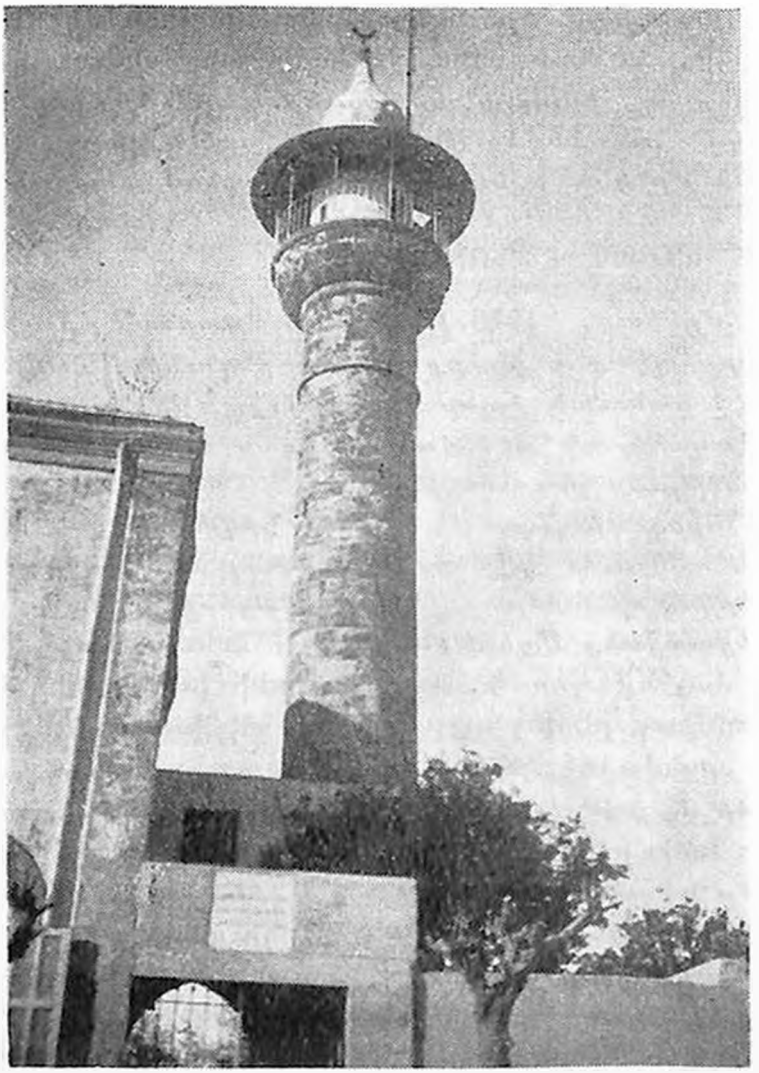
ակը, – ետվրուվարիմ, հիւֆեկի սէնսաթ իսմիցի վէրմէյին: Թէնիֆէնի, էսկիցի, գուճսուրսանը, իէնիպէր տիր սէնսաթըմըզ խապէր վէրին: *Իրօք ալ, բոլորիս ալ անունը կ'արձանագրէին շատ պարզ արհեստաւարի անունով: Անկէ ետք, ամէն մարդ, իր ընտրած իւրք անուն մը կ'ընէր եւ այլ ևս անունով կ'արձանագրէին:*

ԹՈՒՐՔ ԿՐՕՆՔԸ ԸՆԴՈՒՆԵԼ

Ամիս մը ետք, 1916 *թուականի գարնան հրաման եկաւ որ բոլոր Հայերը պէտք է իւրք կրօնքը ընդունին: Հալէպի նահանգականն մէջ գտնուած բոլոր հայտնիները, մեծ ու պզտիկ, իրենց ննջեցեալ Պատրիարքին մէջ հաւատալեան եւ այնուհետեւ մկրտիչ լինելով իւրքութիւնը ընդունեցին:*

*Մենք հինգ պիրէյաւ, Թոխալ, Նիմա, Շէյխ-Մահա, Շէյխ-Մխիին եւ Թափաս եւ չորսնին Հայտնիները մեծ ու պզտիկ հաւաքուելով եւ երկու օր ամբոյ քալելով գացինք Գամմահամլեի գիւղը եւ ներկայացանք Մկրտիչին տունը: Հօրան, նախ Մկրտիչի բնակէն բարձր ձայնով պոռաց, – «Լա իլահի իլ Ալլահ, Էշհէտ իլլահ, Մուհամմէտուր ռէսիւլ ուլլահ, հախ տինի դապուլ էթմիֆ, չիւրիւկ տինի պրագարզ»: Հօճային բառը, բոլոր ժողովուրդս մխրճուան բարձր ձայնով կրկնեցինք, – «Լա իլահի իլ Ալլահ... Մուհամմէտ... հախ տինի դապուլ էթմիֆ, չիւրիւկ տինի պրագարզ», այսպէս հօմը անցաւ: Յետոյ Հօճան Մկրտիչը եկաւ եւ բարձր ձայնով Ալլահ էֆպէր կանչեց, մենք ալ երկիւղածութեամբ ձեռքերնիս կուրծքերնիս դրած մտիկ ըրինք: Հօճան Մկրտիչն մոր ինչ եւ ակաւ քարոզել, – պահել Մահմետական կրօնքը, եւ անոր տարած յաղթութիւնները Քրիստոնեայ պետութիւններուն դէմ: Պահել իւրք Մուխամմեդը որոնք պաշտպանած են իւրքի կրօնքը եւ անոր հակառակ եղողները սուրով ջարդած են, (ինչպէս մի սիգ էրմենիներէ, տինի իսլամա դարձու կէլտիմիզ, հիւֆիւմաթ սիզի ղըլըճտան կէչիրտի, շիմտի թէօպէյէ կէլիալ հախ տինի դապուլ էթտիմիզ): (*Ինչպէս որ, դուք Հայերդ, իւրք կրօնքին հակառակ եկաք, կառավարութիւնը ձեզի ջարդեց, հիմա պէշմանի եկաք եւ արդար կրօնքը ընդունեցիք*):

Թրքութիւնը ընդունելէ ետք, հազարաւոր *ժողովուրդ*, մեծ ու պզտիկ *առուտրնէ մինչեւ իրիկուն ճամբայ քալելով, դիշեր մը տաներուն մէջ հոգին վրայ պառկեցանք եւ քալելով երկրորդ իրիկուն դիւղ հասանք:*

ՊԱՏԿԵՐ 256.— Մզկիթ՝ էզրա գիւղին մէջ, որու գմբէթին տակ, մեծ եւ Հաւրաճի ըսած մը գիւղերու Հայեր, բնդունճիճ իւլամ կրօնքը: (*)

Իւլամ կրօնքը ընդունիլ եաք, անվայելուչ սրտէս իւլամ, ուզեցին որ մեր Մեհմետը լրւնց Գերեզմանը ժպտինք, մենք Հայերս հակառակեցանք: Այդ օրերուն մեռաւ, քրոջս տղան երիտասարդ եղբան, Հօճան եկաւ որ լրւնց գերեզմանը տանին, մեծցինք եւ մեռելը չալկելով տարինք գիւղէն հեռու, Հայերու մեռել-

(*) Պատկեր. 251. 252. 255. 256. լուսանկարուած են 1923 թուականին Գրիգոր Չեպիճակիճ ձեռքով:

նեբուն փոսերուն բովը թողնելնիր: Անկէ ետք անպամ մըն ալ չմօսկան, ո՛չ Հօման եւ ո՛չ սեպտյի ժողովուրդը:

Մեր հայ անուններու փոփոխութիւնը եւ կրճատխեղումը, պարզ եւ ծիծաղելի Ձեւակերպութիւն մըն էր, որ կատարուեցաւ այդ քանի մը ամիսներու ընթացքին: Անկէ ետք ամէն ոք պահեց իր Հայ անունը եւ հայու Հաւատքը: Մխիթարեան անպամ չէր անցնելը որ մենք կրճատխեղած ենք:

Այդ առեն կը պատմէին իմ, ձեմալ փաշան Հայերը ջարդէ ազատելու եւ Թէյսամի ջարդի հրամանը դադրեցնելու համար այս միջոցները գործածած է, եւ կը պատմէին նաեւ իմ, ձեմալ փաշան բռած է, – «Հայերը պէտք չէ մոռնան իմ բարիքս իրենց հանդէպ, եւ իրենց պատմութեան մէջ իմ անունս պէտք է ոսկի տառերով գրեն»:

Իրօք ալ, ես իմ բողոքումիս պնդեր, Սուրիոյ Նահանգներէն ձկնելէ Նահանգի ջարդը, որ գործադրուեցաւ Տէր–Զօրի վիլայէթի կողմէ, նոյն ջարդի հրամանը, կրնար գործադրել նաեւ Սուրիոյ միւս Նահանգներէն Հալէպի եւ Դամասկոսի Նահանգներուն մէջ, իմ ձեմալ փաշան հետեւէր Թէյսամի ջարդի հրամաններուն: Թէյսամ անտարբեր չէր պահած Հալէպի եւ Դամասկոսի Նահանգներուն մէջ գրուած Հայերու ջարդի մասին, ինչպէս անոնց մասին կը հետաքրքրուի եւ կը հետապնդէ իր մեկ հետապրոմ, – «Հակառակ ամոր որ, ծանօթ ամձնաւորութեանց եւ կղերականի դասակարգին զոյութիւնը բնաջնջելու համար, խիստ հրամաններ տրուած է, կ'իմանանք որ այդպիսիները Սուրիոյ եւ Պաղեստինի նման կասկածելի տեղեր կը դրկուին», (տես ,մաս էջ 2032): (*)

Ան Զէյթէկնեցի, որուն Զէյնեն անունով, եւ Զէյթի գործակատով ամէն քան չորս հարիւր հազար (400·000) Հայեր ջարդեցին, ձկնելէ Նահանգներուն ենթակայ, Մէյսաթնի, Ռաս–Իւլ–Այնի մէջ, հապուր եւ Զուռկան գետերու եզերքներէն եւ ձորերուն վրայ մէջ, կրնային նաեւ չատ դիւրութեամբ ջարդել Դամասկոսի Նահանգին մէջ գրուած երկու հարիւր հազար Հայութիւնը, քանի

(*) Կ'ակնարկէ կիլիկիոյ Հայրապետ Սահակ կաթողիկոսի եւ ամոր միաբան Եպիսկոպոսներու, վարդապետներու եւ ուրիշ եկեղեցականներու մասին, որոնք ձեմալ փաշայի արտօնութեամբ, երուսաղէմի վանքը ապաստանած էին: Ասոնց կարգին էր նաեւ Պատմագրիս Հեղինակը որ ուրիշ խանի մը Սարկաւագներու հետ նոյնպէս երուսաղէմի վանքը ապաստանած էին:

որ, նայն այդ Զէյթէդնելը, Հալէպի չրջաններէն հարեւտաւոր պետութիւն մէջ բնակութիւն հաստատած էին: Սակայն, ձեմալ Փաշայի բարեացակամ վերաբերմունքը Հայերուն հանդէպ, պատճառ Զէյթէդնոյ վայրագ ու ջարդարար կիրքերը, եւ Հայութիւնը վրէժխնդրութեան ջարդէն:

1915–1919 Հայոց Եղեռնի թուականներուն, արիւնոտ պէզքեռան չուրջ պրտող հայ պատմագիրները, երբ Սուրիոյ Նահանգներու մէջ Հայոց Ջարդերու մասին կը գրեն, երախտագիտական ոգիով պէտք է արտայայտուին ձեմալ Փաշայի անուան չուրջ եւ խոշոր տառերով արձանագրեն այս Հայասէր Փաշայի անունը: Այո՛, Դամասկոսի այս Նահանգին մէջ ցրուած Հայութիւնը եւս բոլորովին փճացաւ, բայց ո՛չ ջարդով, այլ Հիւանդութեան, Անօթութեան եւ Թշուառութեան պատճառաւ:

ՀԱՅԵՐԸ ԿՈՂՈՊՏԵԼ

Անգամ մը լուր տարածուեցաւ մեր գիւղին մէջ, թէ Հալէպը պիտի կողոպտեն: Մենք անվախ էինք, նախ որ գիտէինք թէ, այս երկրի մէջ մեր կեանքը ապահով է, յետոյ մեր տուներէն նետս կողոպտուելիք ոչինչ ունինք, տասը անգամ կողոպտուած էինք մինչեւ որ այստեղ հասանք:

Իրաւ ալ, քանի մը օր ետք, գիշեր տասն 8–10 ձիաւորներ հո՛, հո՛ կանչելով գիւղի վտակներէն անցան եւ մտան Հայերու տուները կողոպտելու: Հայերէն չտուին, իրենց ունեցած զէնքերով մեզմէն տեղացի գրացիներուն տուները ապաստանեցան, չտուին ալ կողոպտուեցան: Սակայն չի կրցինք հասկնալ թէ, որո՞նք էին այս կողոպտող ձիաւորները:

Կողոպտելու այս յարձակումէ առիւծ ունեցաւ, Հալէպի բոլոր գիւղերուն վրայ, այնտեղ ալ Հայեր կային:

ՈՐԲԵՐԸ ԵՒ ԱՆՏԻՐ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԿԻՆԵՐԸ ՀԱԻԱՔԵԼ

Քանի մը ամիսներ ետք, նոր լուր մը եւս եկաւ, թէ գիւղերու մէջ գտնուած Հայ Որբերը, Անտէր Որբեւայրիները եւ Երիտասարդ կիները կառավարութեան կողմէ պիտի հաւաքուին: Այս լուրին վրայ, մենք հաւաքուեցանք եւ բոլոր երիտասարդ Աղջիկները, կիները ամուսնացուցինք երիտասարդ տղոց հետ: Այս հրամանը չի

պոծապրանքի թվան կատարելման կոչմէ, սակայն մեր պետութեան մէջ պոծող Դամասկոսի Իսլամ Մահկոծ մը, կնասրացի Հայկէն երեք ըսլլեր ամուսնացուց իր երեք պատկներուն հետ:

ՀԱՅԵՐԸ ՋԱՐԻՆԼՈՒ ՓՈՐՁԵՐ

Նոյն տարին, 1916 ձմեռուան սկիզբը, պետութեան մէջ լուր տարածուեցաւ որ, հայ էրիկ մարդիկը պիտի հաւաքուին ու Ջարդելու պիտի տանին: Արդէն ՏԿը–Զօրի մէջ Հայերու Ջարդի լուրերը օրէ օր մեզ սկսանջին կը հասնէին: Այս լուրը ցնցեց ողջ մնացող Հայերը, եւ բոլոր էրիկ մարդիկ իրենց ընտանեկանները տանելով Դամասկոս փոխան: Անկէ ետք, այլեւս Հալէպի պետութեան մէջ պատուած Հայութիւնը հետզհետէ պակսիլ սկսաւ Դամասկոս եւ պետերը պարպուելուն:

Մեր պետէն եւս էրիկ մարդիկը սկսան փախչիլ: Գիշեր մը 5–6 ձիաւորներ Եկան էրիկ մարդիկը հաւաքելու, ամանոց բռնելին տարին: Մեր տան ակռը շէյխ Ահմէտ, պիտ իր տան մէջ պահէր եւ պէտքը տանելով պրան տալու համար: Ձիաւորները Եկան պիտ տանելու, բայց չի կրցան համոզել չէյխին վրայ յարձակելու: Անոնք կանուխ տան ակռը, պէտիւի հագուստ մը հագցուց ինծի: Բալեցինք, անցանք լեռ, ձոր, երկու օրէն հասանք Նապրուսի մօտ Սիլէ կոչուած պետ մը, որ Շէյխին պետն է եղեր: Այս տեղ, իր տան մէջ երեք օր պիտ հիւրասիրեց, չորրորդ օրը, իր տան էշերուն վրայ հեծնելով, հասանք Նապլուս քաղաքը ու այդ պիտի Հոն պահեցանք: Հինգերորդ օրը, Շէյխը իր ծանօթ կառապանի մը միջոցաւ պիտ Երուսաղէմ դրկեց:

Այդ տանէ կը պատմեին թէ, Հալէպի պետերու Հայերը կոտորելու, Ազջիկները եւ երիտասարդ կիները հաւաքելու եւ էրիկ մարդիկը Ջարդելու այս չարժառիթը, ձեմալ փաշային հակառակ Թէլաաթի մարդոց դրդումն է եղեր:

ԶԷՐՔԷԶ ԳԻՒՂԵՐ

Հալէպի այս չրջանին մէջ կային հարիւրաւոր Զերքէզ պետեր, որոնց բնակիչները, 48 տարիներ առաջ (1867) Ռուս եւ Թուրք պատերազմին, կովկասէն աքսորուած Զերքէզներ էին: Այդ Թուրքերին իրենք կառավարութիւնը անոնք տեղաւորած է Հալէպի այս մասին մէջ: Զերքէզները կը պատմէին թէ, իրենց պապերն ալ

պաղթականութեան առաջին տարիներուն, Հայերուն պէս այս հո–
ղին վրայ տուած են տասնեակ հարիւրաւոր զոհեր:

ՊԱՏԿԵՐ 257.— Թադէոս Թամուզեան

Այժմ Թալիֆորնիոյնակ մեր Հայրենակիցներէն (Ենիճեպի) Պրն. Թադէոս Թամուզեան, պէտք Հարկան տարապրուքիւն իր Ծուշերուն մէջ կը չօշափէ Դամասկոսի Նահանգի պիւզերուն մէջ տեղաւորուած Հայութեան ապաւնեալ այս Զարդի մասին, ուր կը ձերբակալուին ու կը բանտարկուին քանի մը հազար էրիկ մարդիկ Զարդի ղրկուելու համար: Բարեբախտաբար Թէլաաթի Զարդի հրամանը չի դործադրուիր եւ հաւաքուած հայերուն համար Ամէրէ թապուրի պինուոր ըլլալու եւ ճամբանին չինելու որոշումը կը տրուի եւ կը պատմէ, այսպէս:

ՀՐԱՇԱԳՈՐԾ ՍՈՒՐԲ ՆՒՐԵԿԱ

1915 թուական, Ծուլիս ամիս, 14–ին էր, երբ ձգեցինք մեր

Պապնական Օճախը եւ ամրոյջ պիտիով տարապրանքը եւ քալելով Տատանք Հալէպ, Հոմա, Համա, Դամասկոս, Տրա եւ մեր վիճին կայանը եղաւ Սարէի կոչուած պիտիը:

Երկու ու կէս տարի մնացինք այս պիտին մէջ: Գիշեր մը, երկու ժանտասմանիք տունին նեղս մտան եւ ձերբակալելին ինծի եւ եղբայրս Աբջակը, եւ մեր հայրենակից Համբարձում Թափալեանը եւ տարին պիտի Եէյլային տունը: Այս տեղ Եէյլային միջամտութեամբ մեր երեքնուս ազատեցինք այդ գիշեր մեր տունները պահելէ եւ առաւ կանուխ կառավարութեան յանձնուիլ:

Մեր տան պատին տեղացի տարի կին մըն էր, ուրկից որ մեր երկու եղբայրներէն մէկը տուն մնայ, աննկիներուն օգնելու համար եւ այս ուղղութեամբ աշխատանք տարաւ: Առաւ կանուխ մեր տուն եկաւ, իր խորհուրդով քանի մը Մէճիտ պրպանիս պրինք եւ մեզի իր հետ առնելով Եէյլային քով տարաւ: Դրամը Եէյլային յանձնեց եւ ազատեցաւ եւ խնդրեց Եէյլային որ մեր երկու եղբայրներէն մէկը տուն ձգէ: Եէյլայ ընդունեց եւ առանց ժանտասմանները տեսնելու, հրամայեց որ մեզմէ մէկը յանձնուի, մէյնը տուն մնայ: Ուրախացայ տուն գարձանք: Ես որոշեցի, որ այս վտանգաւոր ճամբան ես երթամ եւ եղբայրս տունը մնայ: Առաւ առանց ժամանակ կորսընցնելու Համբարձումին հետ գացինք եւ Ասլիհանատուն յանձնուեցանք:

Ժանտասմանը, մեզի առաջնորդելին Իրպիր կոչուած Գայմագամլիկ պիտակատարը: Հոն երկու օր բանտ մնալէ ետք, ուրիշ նոր ձերբակալուած Հայերու հետ մեզի ալ Տրա, անկէ ալ չորեքշաբթի Դամասկոս բանտ: Երկու օր ետք, մեզի չորստասի հոգի թեւ թեւի կապելով, խիստ հսկողութեան տակ, զօրապանի հարուածներով տարին Մարկեմ մը լեցուցին, ուր հազիւ 200 հոգի կրնայ տեղաւորուիլ, իսկ մենք հինգ հարիւր հոգիէն աւելի էինք: Շունչ առնել, շարժիլ կարելի չէ, մինչեւ առաւ, կուրծք կուրծքի սեղմուած, ոտքի վրայ ապասեցինք: Յաջորդ օրը մեզի պրկեցին Վատէմ Ստամպոլը գինուորական չէնքի մը մէջ: Այստեղ մնացինք, օրէ օր ձերբակալուածներու թիւը կ'աւելնար եւ հասաւ հազար հոգիի: Նոր եկողներուն մէջ կը գտնուէր հայ երիտասարդ մը, պատմեց թէ, ասկէ ետք պէտք չէ վախնալ, Ջարդերու հրամանը չեղեալ գործադրուի, քաղաքականութիւնը փոխուեցաւ, եւ Ամէն թագաւորի մէջ, երեւ գինուոր ճամբաներու չինութեան պիտի աշխատինք:

Տասը օր բանտին մէջ մնալէ ետք, մեզմէ մաս մը պահելով Շոպինհաուըրին մէջ լեցուցին եւ Տրա պրկեցին, անկէ ալ Ռեմահ կոչուած Սուսխոնը որ կը պոռնէր լիճի մը եզերքը, Տրայլ ու Երուսալէմի պիծի ելեւէնքին վրայ: Ռեմաքէն քալելով հասանք Թիպերիա, ձավուցնա քաղաքները, անկէ ալ հասանք մեզի համար որոշուած վայրը, ուր պիտի աշխատէինք որպէս Ամէլէ Թաղուբի պինուար:

Այս տեղ կը պոռնէին ճամբուն վրայ աշխատող մօտ 100 հոգի ամէլէ պինուար, որոնք եկած էին, Անատոլուի ամէն կողմերէն, Հայ, Յոյն եւ Թուրք եւ մեր թիւը անոնց վրայ աւելնալով, հասանք 400 հոգիի: Մենք յանձնուած էինք Միլպիմի աստիճանով Թուրք պինուարապետի մը եւ Հայտալի Յակոբ Զաւուշ անունով մէկու մը հսկողութեան: Ճամբայ չվերնալու կ'աշխատէինք եւ փոխարէնը կը առնայինք օրական քանի մը չոր ու սեւ հաց եւ բանջարեղէնէ խառն ամաս մը ապուր: Աշխատանքը շատ դժուար ու ծանր էր, շատեր սկսան հիւանդանալ եւ հիւանդանոց կը պրկուէին, շատեր ալ փախուստ կուտային, բայց չէինք գիտեր ո՞ր կ'երթային: Փախչողները, մեր գործը աւելի դժուարացուցին, աշխատանքը աւելի ծանրացաւ եւ օրական 10–12 ժամ կ'աշխատցնէին եւ փախուստ տալու ճամբաները խստացուցին: Այնպէս վիճակի մը հասած էինք որ, կամ ծանր աշխատանքի տակ անօթի պիտի մեռնէինք, կամ փախուստի ճամբայ մը պէտք էր գտնէինք:

Օր մը պահակին մէկէն խնդրեցի որ, դիշեր առեն լնծի եւ ընկերոջս Համբարձումին արտօնէ գուրս ելլելու եւ փախուստ տալու, որու փոխարէն իրեն խոստացայ երկու Մէճիտ: Պահակը հաւանեցաւ, բայց պիտի որ Համբարձումը համոզել շատ դժուար էր: Համբարձումը կը վախնար փոխհիլ եւ այն համոզումը ունէր որ, եթէ մենք գուրս ելլէինք, կ'ըսէր, – Պէոէվիները մեզի ուլիրու պէս կը մորթեն: Փախուստ տալու այս աշխատանքին մէջ չի յաջողեցայ: Համբարձումը հոս առանձին ձգել ու փախուստ տալ լնծի համար անկարելի էր: Պատահեցաւ որ, քանի մը օրեր, իրիկուն, հիւանդանոց փոխադրուեցայ Ճուռնա քաղաքը: Հիւանդանոցին մէջ, տեղեկացայ որ, հիւանդանոցի հսկողութիւնը կը պահուի Յովհաննէս էֆէնտի անուն Հայու մը ձեռքը: Քանի մը օրեր անցնելէն ետք, ներկայացայ Յովհաննէս էֆէնտիին եւ փախուստի ճամբայ պտնելու մասին իմ նպատակիս իրեն յայտնեցի, որ լնծի ազատ ձգէ հիւանդանոցէն: Յովհաննէս էֆէնտին, այս մասին մը-

առնելու համար ժամանակ ուզել։ Բանի մը օրեր նոր, կանչեց ու ըսաւ ինձի, – Այս գործը կարգադրելու համար չորս Մխիթարեան պէտք է ճարենք որ մեզ պաշտօնեայի մը կարիք չունենայ կարգադրելու։ Չորս Մխիթարեան ճարենքն, ու վտանգ առաւ ինձի անցագիրը մը, որով պիտի կարենամ ազատ անցնիլ Ծաւռնայի եւ Թէպէրիի միջեւ երկարող ճամբաներէն։ Անկէ նոր պիտի ապրիմ արդէն վտանգաւոր, եւ մտածեցի որ, ճակատագրիս կապուած պիտի մնայ իմ ծոցիս մէջ խնամով պահուած հրաշագործ Նաբեկիս եւ իմ Աստուծոյս հանդէպ ունեցած Նաբեկացիի խորունկ Հաւատքիս։

Զգեցի հիւանդանոցը եւ հեռացայ։ Կէսօրէ նոր էր, խաչ մը հանեցի երեսիս, ալիգամ մըն ալ ամբողջ հաւատոյս համբուրեցի Նաբեկիս վրայ փայլող խաչին եւ վառան ճայլերով ձեռք առի դէպի Թէպէրիէ տանող ճամբան։ *Այդ ամբողջ Խալամներու Բամազանի Տօնն էր, ու ճամապարհին բոլոր որ իրիկուն քաղաք հասնիմ, խորհեցայ որ բնակչութիւնը Բամազանի առթիւ առն քաշուած կ'ըլլան եւ իրիկուն իրենց Կիֆէրուն առրուած եւ ես հանդիսական մտանիլ մը ատոր կը մնամ։* Բանիցի արագ քալելով եւ արշալոյ ժամուն հասայ Թէպէրիէ քաղաքը։ Շուկային մէջ պինուտականութիւն ու բնակչութիւն խառն ու խուռն կը մխաուն։ Հագուրեալ ծերեր պինուտներ, որոնք վախուտ առած են պատերնին պառաւրամի ճակատին, չուարած կը քալեն։ Հագիւ շուկային պիտի հասնայի, մկրտիչը չորդոց պահակ պինուտներէն մին, որ առանձին առանիճան ունէր, ինծի դառնալով հարցուց, – ոնրէ՞ կիտիյօրսուն։ *Ես առանց բացիւրս պանդպետնութեան պատասխանեցի, – Էֆէնտի, հանըմտոս պիր–իճի մէքթէպիկ վար էմմէկ ալաճաղրամ։ Բանիցի առանց կենալու։ Զինուորը ալլեա ինձմով չէր հետաքրքրուեցաւ եւ ես աճապարելով շուկային դուրս ելլելու։ Մութը կոխեց ամէն կողմ։ Բաղաքին ծայրը, ինծի բնակարանի երկու Արար երիտասարդներ, անոնք ալ իրենց պիւդր Կ'Աբթան։ Իրարու հետ խօսելով, ես լսեցի, որ ուշացեալ դիս կողոպտել, երբ դիւղէն հեռանալնիս եւ մենաւոր ալ ազատնէին։ Ինծի ատելացին որ, ես ալ իրենց հետ քալեմ եւ ճամբուն վրայ դիս կը պաշտպանեն։ Առարկեցի որ, ես իրենց հետ չեմ կրնար քալել, ես պինուտ եմ, երթալիք տեղ չունիմ, վաղը հիւանդանոց պիտի երթամ։* Այս խօսքէս նոր, դիս ձգեցին ու քալեցին։ *Խորհեցայ որ կէս ճամբան կը ազատնէին եւ չորրէք մը կը հասցունէին, ճամբան չեղնցի եւ լինի մը մօտ յարմար տեղ մը ինկայ պառկեցայ։ Երկու ժամէ մօտ քնանալէ նոր, ար–*

*թընցայ եւ ճամբաս չարունակեցի։ Քիչ ետք պիւղի մը հանդիպեցայ, որու ճիշդ մէջտեղէն պէտք էր անցնէի ճամբաս չարունակելու համար։ Դիշեր էր արդէն, պիւղի պահակը դիս կնկատէ եւ սկսաւ հարց ու փորձի ենթարկել։ Ես առանց վախի պատասխանեցի, թէ դինուոր եմ, օգափոխութեան կ'երթամ։ Այս պատասխանիս վրայ մեղմացաւ, պատմեց թէ ինքն ալ դինուոր է եւ օգափոխութեան եկած է։ Պահ մը իրարու բարեւեցինք եղանք եւ պատերազմի ելքի մասին խօսեցանք եւ հրաժեշտ տալով ճամբաս չարունակեցի։ Գալեցի մինչեւ առաւօտ, եւ հանդիպեցայ կամուրջի մը, որմէ պէտք էր անցնէի։ Վախնալով որ, պահակները կրնան դանուին պահ մը ապատեցի, վեր, վար եկայ մարդ չտեսայ։ Նարեկիս ու Հաւատքիս վրայ յոյս դրած կամուրջէն ապահով անցայ եւ սկսայ քալել։ Դիւղացիները, էշերուն վրայ ապրանք բեռցուցած առաւօտ կանուխ կ'երթան ծախելու համար։ Անոնց մէջէն երիտասարդ մը ուղտին վար ցատկեց եւ օձիքէս բռնեց, ըսաւ, – Դուն վիսոտական ես, սկսաւ քաշկռտել, կ'ուզէր պահակոնոց տանիլ։ Ինքզինքս պաշտպանելու համար, բառ մը խօսք չէի կրնար խօսիլ, ապշեցայ, յայտնեցի իմ խնդիս վիճակս։ Վերջապէս իր ընկերներու մէջտեղ ուղտին վար ցատկեցի

հրաժեշտ տուի անոնց ու Հնոցայ: Բաւական մը քալեցի եւ կանկառն մէջ չարաշահ Օրաննէսն մէկուն քով երկնցայ ու պառկեցայ, քնացայ մէկ ժամէն աւելի:

Օրը, կէսօրը կ'անցնէր: Սկսայ համբաս չարաշահել: Տհաս Հնոցն երկու ձիաւորներ դէպի իմ կողմը կուգան, ուշիկ ճամբաս չեղել եւ անոնց երթալուն սպասել: Բայց տհաս որ, անոնք ձիերնին ճամբուն մէջտեղ ծառի մը կապկպին, ինծի կը սպասեն: Ալլեա վախուտակ համբաս չկար, ՆԱՐԵԿԻՍ ու ՀԱՒԱՏԻՍ սպասելնուս: Դանդաղ քայլերով յառաջացայ եւ քալեցի դէպի երեկոյ: Հրամայեցին որ երթայ մօտ երթամ: Երկու ձիաւորներն ալ դէպի ու պռնակներով դիմաց, մօտեցայ ու բարեւեցի: Սկսան հարցաքննել, ինքնութիւնս տալու: Պատմեցի իմ, եւ կ'ուզեմ Իպիւր երթալ, այնտեղ արհեստաւոր, հարուստ ծնողք ունիմ: Ուրիշն ըսին, – դուն մեզի դրամ տուր, մենք քեզի սպահով ծնողքիդ կը տանինք: – Ես քսիս դրամ չունիմ, – ըսի, – եթէ դուք սպահով տանիք, ձեզի յետոյ կը վարձատրեմ: Տհաս որ ես դրամ չունիմ, երեսառատ սկսան Զինքը կտրծքիս դրու, հարցուց իր ծերուկ ընկերոջ որ Կրակէ: Բարի ծերուկը տակին, տակից որ ազատ ձգէ որ համբաս չարաշահեմ: Փառք տուի Աստուծոյս, փրկարար Նահիկիս ու Հաւատքիս համար: Նոյն մը հաւնեցի երեսիս, եւ տպրելու հաւատքիս աւելի զօրացած, թէեւ կ'ուզէի չարաշահել ճամբաս, բայց կը վախնայի թէ, երեսառատը, որ կուրծքէս չէր կրակեց, թերեւս կանակէս կը կրակէ: Այդ մտածումէս առաջուան նայելով չարաշահելի համբաս, բայց հանդիպելուս աւելի ծանր փորձանքի մը, որմէ դժուար էր ազատիլ ինծի համար: Հնոցն տհաս փէս հագած մարդ մը, Զինքը տեսին, կարծելով որ ինքը պիս չէր տեսած, ճամբայէն դուրս եկայ եւ վազելու մէջէն քալելով, ինքզինքս պահելու համար Աստուածէ մը ցաւակցայ եւ եղերքը թռնի մը տակ նստայ: Քանի մը վայրկեան նոր տհաս որ գնդակ մարդը պիս փնտռելու եկած է, եւ չորս կողմերը նայելով մօտեցաւ ինծի: Ես գինք կը տեսնէի շատ մօտէն, բայց ինքը կը չտեսար պիս պտնել եւ իր աչքերը չէին տեսներ: Այսպէս տասը վայրկեան պիս փնտռելէ ետք, յետսդարձ, միշտ չորս կողմերը նայելով հեռացաւ գնաց: Ես սպրտուած ու վախցած նստած տեղս մնացի մինչեւ երեկոյեան մութը կոխեց: Նպատակս աւե, ճամբէս հարթուելի եւ սկսայ աղօթել, – «Որդի Աստուծոյ, կեցդաւնդ օրհնեալ··· հալիս մեղք, հալածին դեմ···» եւ համբաս եղայ: Այս պահուս ուրիշ նոր զբա-

խախտ պատահար մը: Ձամբուս վրայ տեսայ երկաթէ գործիքներու կոյտ մը: Ես ուզեցի անոնց մասին հետաքրքրուիլ, թերեւս իր տէրը ունէր եւ կրնար ինծի վտանգաւոր դառնալ: Հետոն պարտէզպան մը ի՛նչխատէր, մօտեցայ անոր, հարցուցի գործիքներու մասին: Պատմեց թէ, վերը լեռան գագաթը պինուարտեան խումբը, ճամբայ կը չինեն եւ անոնց կը պատկանի: Միտքս պրպտեցաւ, թէ ի՞նչպէս կարելի է պինուարներուն քովէն անցնիլ առանց օձիքս ձեռք տալու, քանի որ ուրիշ ելք չկար ճամբան շարունակելու համար: Մինչեւ երեկոյեան, այս մտածումներուս մէջ ապրեցայ: Մութ կը սրսկէր, Նարեկացիի հատորով ճամբայ ելայ, եւ գիշերուան մութին մէջ հասայ տեղ մը, ուր ճամբու երկու կողմերը, պինուարներ իրենց վրաններըը լարած էին, եւ կրակը վառած, հաւաքուած էին անոր շուրջը: Ձիշդ վրաններու մէջտեղէն անցայ առանց նշմարուելու. եւ քիչ նաք ինքզինքս պատ չիտակ ճամբուն վրայ: Այլեւս հանդիստ մտքով կը քալեմ, բայց երկար չի տեւեց, պահ մը նաք ինքզինքս պատ գտայ ու. Մատաստա արուարձ. մէջ եւ երկուստեք մութին չուսպած կը քալեմ: Ժամերով քալեցի եւ լոյս դէմ վար ձորը, առանց գիտնալու թէ ո՞ւր կ'երթամ: Կը ապաւեմ լուսնին որ ելլէ եւ ինծի օգնութեան հասնի: Լուսնի լոյսով ինքզինքս պատ խորունկ ձորի մը մէջ, ուր գայլեր միասին կ'ապրին: Դէմ դէմ ձորին պրուիլ ելլել կարելի չէ: Պահ մը մտածեցի եւ ետ ինքնիրենս, պէտք չէ յուսահատիլ, մինչեւ այս տեղ պահող Նարեկս, Աստուծոյ ուժով նորէն կը պահէ եւ անոյշ մերթ Սոպլով, մերթ Մոպլեզով ելլել լեռան գագաթը եւ ինկոյ ուժասպառ ու չնչասպառ վիճակի մէջ: Տափարակ քարի մը վրայ երկնցայ ու պառկեցայ: Աստու էր նոր արթնցայ: Ծաչ մը հանեցի երեսիս ու քալեցի: Տակաւին լեռան կէս տեղը չէի հասած, հետոն տեսայ Պէտլի մը, վերէն դէմ վար իմ կողմս կուգայ, եւ դեռ ինծի չէր հասած, ինքզինքս պաշտպանելու ծրագիրս պատրաստեցի: Տեսայ որ Ծերուկ Պէտլին գենէ չունի, ունի կեռ Դանակ մը իրեւ գենէ: Խորհեցայ որ, հակառակ պարտպային Ծերուկը ինծի ապառնայ չարիք հասցնելու, որոշեցի մօտիկ երթալ եւ քարով հարուածել Ծերուկը:

Հակառակ քարը այս մտածումներուս, Պէտլին քարի պրտնուելուս, մօտեցաւ ինծի եւ կռնակս կպցուած պայուսակս ուզեց, չատ հաւանական է իր զոլցած ցորենի հատիկները պիտի լեցնէր: Տատ մէթէլիկ ուզեցի իրմէ պայուսակս տալու համար: Այսպէս սակարկութեան մէջ էինք, ուզեցի պէտլիին հասկնալ մեր պրտ-

նուած պիտի անունը: Մեսրոպը տուաւ պիտի մը անունը, ուր մեր պիտոյքները պահուած կին հոն: Մեսրոպին տուած այս բարի լուրին համար, Պայտուտիկ իրեն նուէր տուի, եւ ճամբուս չարունակելով ամբողջ ցերեկը, իրիկուան հասայ Իպիր կոչուած քաղաքը, որմէ բաւական հեռուն կը պահուի մեր պիտիը: Ճամբան յոգնեցայ եւ կարիք զգուած տեղ մը մտնելով պահկեցայ մինչեւ առաւօտ: Երկու ու մնացած ճամբան եւս քալելով, այս անգ հանդիպեցայ մեր պիտի մարդոց, որոնք մեզ Հայրենակիցներէն եւ Ծնողքէս: Այս բարի լուրին ուրախացած քալեցի եւ աճապարելով վայրկեան մը առանց տուն հասնիլ: Երբ պիտի մտայ ու մեր տան մօտեցայ, առանձին պիտիտրոջը Մարթա եղաւ, հասան երեսները եւ բերբը եւ կարօտով գրկուեցաւ:

Հայրենակիցս եւ Բանակի ընկերս Համբարձումը, իմ վախճանն կաք, ինչպէս ինքը կը պատմէր, Ամէն Թուրքի իր բանակը պատերազմի ճակատ կը գրկին, ուր Թուրք բանակը յաղթուելով կը նահանջէ եւ գինուորները ցիրուցան կը վախչին: Համբարձումը, իշնամի անցագոյզ գնդակէն ինքզինքը պաշտպանելու համար, հանգիստ մէջ վատ տեղ մը կը պահտրտի եւ օրերով դուրս չելլիր: Ճանապարհանոց կը գրկուի հիւանդներու կարգին: Ամէս մը նոր համբոյր կ'ելլէ իր ընտանիքին մխանալու համար: Ճամբան Պէտլիսեցին կը կարօտանայ: Օր մը գործի պատճառաւ գիւղի եկեղեցը կանչ էի: Տեսայ հեռուէն մէկը կուգայ բարձրանալու մեզի: Քանի մօտեցաւ ճանչցայ մեր Համբարձումն է: Անմիջապէս տուն տարի հարուածուցի եւ երկարօրէ օրը գիւղ գրկեցի իր ընտանիքին մօտ: Պատահեցաւ որ, մենք այլեւս անդադար ձգեցինք եւ չորեքտասը Դամասկոս գացինք: Համբարձումը հիւանդացաւ, եւ հիւանդանոց գրկինք: Դժբախտաբար անգամ մըն ալ չկրնացաւ: (*)

(*) Ցուշերու տէր մեր Հայրենակիցներէն պ. Թադէոս Թամուզեան, երեսուն տարիներէ ի վեր կը գտնուի Միացեալ Նահանգներ, ուր իր ջանքերով կազմած է Թոմարզացիներու յատուկ ընտանեկան երջանիկ բոյն մը, համապատասխան իր պապերու Դարաւոր Օճախին: Բարոյապէս ու նիւթապէս, օգտակար հանդիսացած է մեր Հայրենի «Հայ Թամարծայ» պատմութեան Ա. եւ Բ. հատորներու հրատարակչական գործին:

ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՃԱՄԲԱՆ

ԿԵՍԱՐԻԱՅԷՆ, ՂԱՆԼՐ ԿԷՉԻՏ, ՕՍՄԱՆԻԷ, ԻՍԼԱՀԻՆ, ՂԱԹՄԱ, ՀԱԼԷՊ:

ՉԷԹԷՅԱՊԵՏԸ

«Օսաւարգ, պրգարգ էրմէնի էօլթուրմէսէն, էրմէնի զաւր ակօֆմէսէն»

Մեր Ազգային պատմութեան մէջ, ամէնէն արիւնոտ էջերը կը կազմեն վերջին կէս դարու դէպքերը, որու ընթացքին կատարուած ոճիրները, մարդկային չարիքներուն մեծագոյնն է եւ որուն նմանը՝ երբեք տեղի չէ ունեցած արեւուն տակ ազգերու պատմութեան մէջ եւ չէ պրուած տակաւին անոր ահաւոր եղեռնապատումը՝ երբ նենգութեան դրիչը կը զարհուրի եւ կ'ըմբռնամոլ երիտ միլիոն արիւնաթաթախ մեռեալներու՝ եղերական տեսիլքէն:

Հայութեան դիմին, այս մեծ չարիքը կատարուեցաւ այն թուականներուն, երբ Հայուն առողջ ու մտաւորական տարրերը, կ'ապրէին «Հայ ազատագրական չարժման» կատարեալ չրջանի մը մէջ:

Հին դարերու հայկական կառոյցը կուգար՝ օտար տահմանումներէ, հայրենի աչխարհ խուժող վաչկատուն ցեղերու արչաւանքներէն, որոնք վոհմոբիկի նման կուգային ու կ'անցնէին:

Այս անգամ սակայն, հայութիւնը կը դանուէր դարերով դէմ յանդիման մեր դահիճին եւ մրցակից անոր, վոխէր թուրքի ոճրածին բնազդը եւ չարպելու, վչրելու անոր հսկական ձգտումը: Հայութիւնը այս բոլորին հետ սակայն, ոչխարը գիշատիչ գայլին հետ սորնցնելու բարեմիտ դիւանագիտութեան հետեւեցաւ:

Բրիտանիոյ կարծուած մեծ տէրութեանց հանդէպ՝ մեր անուցած յոյսն ու հաւատքն ալ դարը բոլին նաեւ հայ եւ թուրք թշնամութեանց, անոնք խարկին մեզ մինչեւ որ մեր ի սպառ բնաջնջման պատճառ դարձան:

Այսօր, քանի հեռացած ենք այդ սխալ թուականներէն, կարծես աւելի յստակ ու բացայայտօրէն կը պարզուի այդ ահաւոր ոդէտ մեծութիւնը եւ անոր խորքին իսկական պատմութիւնը:

Լուրջ դարձ մըն էր կատարուածը հայութեան դիմին եւ այնքան լուրջ է նաեւ մեր պատասխանատուութիւնը՝ ապագայ հայ սերունդին առջեւ:

1915 համաչխարհային պատերազմի թուականն էր։ Երբ հայութիւնը ամբողջ՝ սրբերգականօրէն արիւն կուլար։

Թուրք երկրի ամէն կողմերը ձիհատի (կրօնական պատրաստ) յայտարարութիւնը ցրուած էր եւ թուրք ցեղային աւանդականն այս ամբոխամարտութիւնը լոկ կեավուր ջարդելու եւ կողոպտելու իմաստը ունէր։

Ձիհատի պատրուակին տակ, հարարատար ոճրագործ մահապարտներ՝ թուրք բանակէն ազատ արձակուած եւ լոկ հայերը ջարդելու համար Չէթէական խումբեր կազմած էին։

Թուրք երկրի ամէն կողմերը, նոյնիսկ փոքր գիւղեր հրապարակներուն վրայ, տաժանելով ճիհատի բարբարոս Տօնակատարութիւն կը կատարուէր, որոնց գլխաւորները բանակէն նոր արձակուած ոճրագործներ էին եւ որոնք սուրբով ու օձանելով՝ տաճկական մը հարարատար թուրք խառնիճափանք հրկիզելու մոռնոցներով կը լեցնէին «նաշատուն օսմանլըլար, գահր օլսուն կեավուրլար», (տես, աստ էջ 828)։

Այդ օր արդէն հայուն մահավճիռը արուած էր, եւ անոր քաղման յարմարութիւնն էր որ կը կատարուէր թուրք Ալլահին բարբարոս պարծանքով։

Չէթէները ջարդելու եւ ամէն օր հայուն մահը հեզոզ՝ թուրք իթթիհատ կեդրոնական կառավարութեան եւ դահճապետ Թէլեաթի՝ վճռական ու ապառնալից հրամանագիրը՝ ցրուած էր երկրին բոլոր կողմերը, ասկէ.

«Ամէն ոք իրեւ թուրք, հայ ջարդելու պարտականութեան մէջ բացարձակապէս ազատ է, ամէն տեղ՝ ամէն ատեն եւ իրենց ուզած ձեւով՝ առանց գութի ու կասկածանքի։ Եթէ գիւղացին իր արտին մէջ աշխատանքի է, քող ակօսին մէջ ձգէ արօրը, հայ սպանելու իր պարտականութիւնը կատարէ եւ յետոյ վերադառնայ», (տես, աստ էջ 2028)։

Պօղոս Նուբարը, ժամանակագրը, ժամանակագրած չատ ուշ հասկըցած էր իր սխալը, երբ Ջարդի օրերէն չորս ամիսներ առաջ հնազանդութեան, խոհեմութեան, զգաստութեան պատգամներ կը զըրկէր զանազան հայ կուսակցական գլխավորներուն եւ բոլոր ազգին եւ ի վերջոյ Թէլեաթի մօտ իր ազդու կարծուած մէջնորդի դիրքն յանալքուած, ի զուր Գում Գափուի մայր եկեղեցիի բեմէն՝ ար-

յունքան աչքերով հայու Աստուծոյն՝ իր պատուականքի ու բողոքի խօսքը կ'ուղղէր :

⁂

Սպառը էր Աբդէսը, ինչպէս սպառ էին Աբրահամն ու Տաւրոսը, Եփրատն ու Ալիսը :

Այդ հին օրերուն, երբ Պոլիսը՝ իր եթերհատական գահիճ Թէլատէրը, էնպարէյն՝ պատճառն Աթրիֆը, Սերասկիրն՝ տիրահրաշակ Մուամմէրը, Խարբերդը՝ մոլեռանդ Սարը Հօճան, Տիրբանակերտը՝ իր արիւնարբու Տօքմ. Ոչխարը, Առանձն՝ հայատեաց Ամիլ Պէյը ունէին, Թամարզան եւ Կեսարիան ալ ունէին Լիբէկի պատմագամ ուխտակալ հայաջինջ Զէքի Պէյը :

Որքան կարեւոր է դիտնալ, թէ անոնց գործակցութեամբ՝ Պոլսէն – Անգարա, Սերասկիրէն – Եոզղատ եւ Մալաթիա ; Տիրբանակերտէն – Խարբերդ եւ Ուրֆա եւ դէպի հարաւ անապատի համբանները երկայնքին, կայիններով պինուած թուրք խուժանի եւ չէթէներու կոմկ Ալլահ Ալլահ պոռալով ոչխարներու նման մորթուելան ու ջարդուելան մեր մատաղահանները, երկու միլիան հայութիւնը եւ ի վերջոյ ահաւորներու լեռնահոլանիներու վրայէն գնծութեամբ յայտարարեցին.

«Իշտէ Էսկի պիր միլլէթ, իֆի այ զարփընտա մավի էրտիֆ» :

Նոյնքան կարեւոր է դիտնալ նաեւ Զէքի պէյի հրէշային արարքները՝ ամրողջ կեսարիոյ չրջանէն մինչեւ Տէր – Զօրի սահմանները :

Զէքի պէյը, իր հայաջինջ ուխտին առաջին փորձը կատարեց հայ Ինճէսուլի քահանայ Տէր Ազամին, անոր հօր եւ դիւղի ծանօթ անձնաւորութեանց վրայ եւ իրը Հնչակեան կուսակցութեան անդամներ, այդ 12 անմեղները մէկ անգամէն եւ մէկ վայրկեանի մէջ՝ դիւղին եկեղեցւոյ գետին կը փռէր :

Ահա այդ պահուն էր, տապալուած դիակներուն վրայ, իր գործակիցը եւ խորհրդատուն Լիբէկիի դաւաճան ծանօթ Սարգիս Տօնիկեանի ներկայութեան կ'ընէր իր պատմական յայտարարութիւնը.

«Ես ծնած եմ լոկ հայ ջարդելու համար, ոչ մէկ վերին իշխանութիւն չի կրնար արգելք ըլլալ այս ճպատակիս, եւ ոչ ոք կրնայ հանչնալ, այս է իմ ուխտը եւ որուն համար ծնած եմ ես» :

Ինքն էր որ Թամարպայի բանակն ներս, Հաճի Յակոբ Մատպճանը, իրեւ Ընչակեան Կառավարչեան պետ, չարաթ-ներով ձեռնէ եւ 300 պատպանի հարուածներուն տակ՝ անդամալոյծ ընելէ ետք, էմէրկէնն կը հրամայէ Թամարպա, որ բանտին մէջ հետաձգին պարծերին ապչու բերեն եւ առաւիկ ձեռնէն ու խոչտանգեն, մինչեւ որ վեց ժամ հետաւորութեամբ էմէրկէնն ինքը լսէ հետաձգին բնակարանէն պատպանի հարուածներուն հետ՝ անոր լաց ու կոծի ազաղակը:

Նոյն ինքն էր որ, էմէրկէի բանտէն ներս հայ Յեղափոխականի Դաշնակցութեան մասնաբաժանմունքին նահատակ Հաճի Աստուր Մինասեանը, Յարութիւն Տալեանը, հայրը Տէր Ղեւոնդ քահանան եւ ընկերները ձեռք ու չարչարանքի տակ կմախքացնելէ ետք, կեսարիա կախաղան պրկեց, իսկ Տէր Ղեւոնդը ձեռքէն առաջած վէրքերէն ուժասպառ, բանտէն ներս հոգին աւանդեց:

Ինքն էր նաեւ որ, կեսարիոյ բանտին պրան առջեւ, ապտակի առաւիկ հարուածով մը պիտարկեց ծանօթ Յեղափոխական գործիչ Համբարձում Պօյաճեանը եւ բառ.— «Պօյաճեան էքսարթա իփաուէյի տօղրու վէր»:

Կը տեսնենք պինդը նաեւ էմէրկէի բանտէն ներս ժիրայրի չունչով անած՝ հին Ընչակեան հարսին՝ Խանում Քէլլէճեանի քով, որ Զէքիի ձեռք առաւիկ հարուածներուն տակ՝ բանտէն ներս նայնպէս հոգին կ'աւանդէ, իրեւ մեր ջուտայ Սաբրէ Հաճիսմայէն:

Ամենամէջին անդամ, հաւատարիմ իր հայկինէ ուխտին, հայ մնացորդաց բնակութեան հետեւեցաւ մինչեւ Տէր-Զօր իրեւ կառավար, եւ երբ որոշած էր հոն եւս ընդհանուր ջարդ կատարել, հպարտաւոր մարդասպան եւ աւարառու Զէչէներ եւ Քիւրտեր կը համախմբէ իր պալատին առջեւ եւ ոճրագործութեան առաջին օրինակը անոնց գործնականապէս ցոյց տալու համար, վրէժիկ հայ մանուկ մը առբերէն բռնած պառչամէն մար կը նետէ բացատրելով. «Ահա ձեզի հայ ջարդելու օրինակ մը: Անգութ պէտք է ըլլաք եւ ինծի հետեւիք»:

***

Այդ սեւ թուականին էր կը պատուէր կեսարիոյ Սուբր կարապետ վանքը իրեւ ուսանող եւ ապրուստ: Հայութիւնը՝ քաղքենիս եւ պիւղերս մէջ արիւն արցունք կուլար եւ տուն տեղ հայոց՝ դառ ու մառ եղած էր:

վարժարանի տնօրէնութիւն, ուսուցչութիւն, աշակերտութիւն եւ մխիթարեանութիւն՝ ժամանակին առաջ լրնոյ տունը պրկուած էին:

Կնաթրեայէն հասած չափաս մը թուրք վայրագ պինուորներու խուզարկութիւնը վանքին նեղս, որ պատպծած էին առճաք, խարան, թանգարան եւ ամէն սրբութիւն ու հնութիւն եւ մինչ՝ հայու գըլխին կրակ տեղացող թուրք աչխարհէն կորուած, մահուան արհաւիրքի օրեր կ'անցընէինք:

Վանքին մէջ կը պահուէինք չորս Թոմարըզայիներ միայն: Գէորգ վարդապետ Պօյաճեան վանահայր մօտակայ Ս. Դանիէլ վանքն, որ այդ ամբոնեռւն կնաթրեայ բանտէն լրբեւ աքսորական Ս. կարապետ վանք պրկուած էր: Սմբատ վրդ. Սալաչեան՝ վանքին վանահայրը, իր եղբայրը Խաչիկ եւ ես: Իրբեւ հինգ կը պահուէր նաեւ Համխոխ պիւպին Տէր Յակոբ քահանան:

Վանքին մօտակայ Պէլկիսի եւ Իֆքէրէ հայ պիւղերն ալ լրնոյ կարգին տեւ. սուգի մատած էին: Անոնց պահպանները ու կռիսկները կը գօղանջէին տխուր ու սպիտպոմ եւ կողոպտուած ու մոռթուած մարդոց նման՝ կարծես գութ ու օգնութիւն կը հայցէին հայու. Աստուծմէն եւ լրնոյ յուսահատութ հեկեկանքը՝ հետու Տէրին տէրէյէն արձագանգ տալով, սարսուռ կը ցանէին մեր վրայ:

Մայիս ամսու մէջն էր, օր մը Գէորգ հայր սուրբին հետ միասին առաւուան ժամերգութենէն ետք մեր սենեակը նստած էինք:

Հազիւ թէ կէս ժամ անցած էր, Իֆքէրէյէն երկու պինակ ասթիկաններ նեղս մատն եւ առանց հարցուփորձի հայր սուրբը ձերբակալելով պրուխը բաց եւ տաքիրը ժամուն հղացմամբ առին տարին, այդ ժամուն ձերբակալեցին նաեւ Համխոխ պիւպի Տէր Յակոբ քահանան:

Քանի մը օր ետք, որպէն անոնց ազատման լուրը լսած էինք, որոնք Իֆքէրէ պիւպի երկու քահանաներուն եւ ծանօթ պէմքերէ բաղկացած 45 հոգինոց խումբին հետ, իրարու կապուած կէմէրկի պալթա Տէրէսին տարած էին:

Թոմարըզայի նշանաւոր Տէր Յակոբ քահանայ Պօյաճեանն ալ, կնաթրեայ բանտէն իրբ աքսորական ամիսկ մը ի վեր Ս. Դանիէլ մեր մօտակայ վանքը կը պահուէր, երկու օր ետք նոյնպէս ձերբակալելով, Պէլկիսի եւ Կէրմիրի քահանաներուն եւ ծանօթ պէմքերէ բաղկացած 70 հոգինոց խումբին հետ՝ Ծամնթաւի ճամբով Սամաղար եւ Սալիվէկ մօտ Ֆուրունճուլար ծանօթ պալթա Տէրէսի տա-

րած ու ապահոված էն: Այս խումբի մէջ էին (Թոմարտա) Տաշխանցի Համբարձում Մարկոսեան, Հրիքին Եղիազարեան, Մնակ Արտակեան, Թոմարտցի Արխատակէս Սմածեան եւ ուրիշներ:

Մենք ալ՝ օրէ օր մեր կարգին կը սպասէինք. չատ չուշացաւ, Յունիս ամսուան սկիզբն էր, երկու ոստիկաններ կը մօտենան Մարտա վարպետիան եւ Իվէրկի Գալմպամ Զէքիի կոմիկ՝ մեր երկուքին անունով հեռագիր մը ցոյց տալով՝ անմիջապէս մեզ ձերբակալելին եւ տարին էֆէնտիէն կնայինք եւ դէպի Իվէրկի բանակ բանան:

Կնայինք բանակն էլլելով, երկու պինեալ ոստիկաններու խիստ հսկողութեան տակ կը քալէինք դէպի Իվէրկի բանակը: Ամառուան տաք օրը եւ մեր ոյրող սրտերը՝ աստիկ ծարաւի մատնած էին մեզ:

Երբ մեզ ընկերացող Թուրք ջանդարմին խմացուցինք մեր ծարաւը, բաւ. մէկ հիմա ճամբուն վրայ պիտի հանդիպէինք նշանաւոր Թէքիր սուլուն:

Անցանք Ասարճուխի մօտէն եւ մինչ ալ կը քալէինք Արպէտոսի կողերէն, երբ բաւականին մօտեցած էինք՝ մեր աչ կողմին տեսանք Թէքիրսուլի պրիւրի պլիճին մինակը ընկողմանած էր սեւ մօրուքով Տէրմիչ մը կիւլլակը քաշը անշարժ ու երջանիկ: Անմիջապէս յիշեցի թէ, աշխարհի նեղութեան դժրախտ օրերուն ամէնէն երջանիկ մարդն էր ՏՈՒՏ ասպետի մը ՏՈՒՏ Տէրմիչը:

Հապա թէ մեր ձիերու պլտերը պարձուցինք դէպի պրիւրը, անմիջապէս խիստ հրաման մը մեր ոստիկաններու կողմէ, արգիլեց մօտենալու պրիւրին եւ մեր նաեւ պրիւրին ու Տէրմիչին նայելու հեռացանք:

Զորս ժամ էր արդէն որ կը քալէինք: Հասանք բլրակի մը կողին (որ տեղացիք կը կոչեն Եաչատուբ վուռնարը) ուր ճամբան դէպի պառիմար ունէր պարզ է եւ ուրիկէ կը բաժնուէն երկու խաչաձեւ ճամբաներ, մին դէպի պառիմէրը մեծ Ինճէտուլի ճամբով կնայիր, միւսը մեր ճամբան է՝ դէպի մար Իվէրկի կը տանի:

Հապա թէ այդ միացած ճամբուն մօտ կը պոռնուէինք, հռուէն նշմարեցինք երեք ձիաւորներ, որոնք դէպի մեզ կուգան:

Զինքէն երկուքը իրենց թիկունքին ունին հեծեալներ, իսկ երրորդը՝ որ երկու հեծեալներու մէջէն կը քալէ՝ կարծես պատրաստ է:

Գանի կը մօտենանք աւելի հետաքրքրութեամբ կը դիտեմ եւ

կարծես թէ մէջտեղի պարապ ձիուն վրայ տարօրինակ բան մը բևեռուած է:

Երկու պինեալ ատիկան ձիաւորները, երկուքին մէջեւ ձի մը՝ որուն վրայէն կախուած են երկու ձեռքեր եւ մէկ ոտք, յայտնի է թէ մարդու մը մարմինն է թեւերու հայ մարդ մը՝ կ'ըսեմ ինքնիշխան, բայց ո՞ւր է դլուխը եւ ոտքին մէկը:

Անմիջապէս կը յիշեմ մատուցուած ոչխարները, որոնք ձիերու վրայ բեռցուած՝ անկենդան վիճակի մէջ վանք կը բերէին:

Մեծ զարմանք, մարդու դլուխ մը ճերմակով փաթթաթուած, կը շարժի եւ կը ջանայ վեր բարձրանալ իր հոդիի բոլոր ուժովը՝ բայց ի զուր: Հսկայ մարմին մը ձիուն վրայ՝ ցոյց կուտար որ կարիճ մէկն էր, եւ այդ էր իսկ թեւերու պատճառը, որ չուաններու զօրաւոր շարքով մը՝ կուրծքին ու կոպերէն հիւսած էին ձիու կըռնակին հետ:

Լարուած ուշադրութեամբ կը հետեւիմ իր շարժումին, վերջապէս չարչարուող կամքով մը յաջողեցաւ վեր առնել իր ջղուտ դլուխը եւ որու դէմքը չատ ծանօթ թուեցաւ ինծի, մանաւանդ որ թաւ յօնքերու մէջէն արիւնոտ խիտ նայուածք մը՝ կարծես դիս պիտի այրէր:

Երկու ճամբաներու խաչաձեւ բաժանման կէտին վրայ երբ աւելի մօտեցաւ մեզի, փոխանց իր հոդիի ցաւերու մէջէն «ես Հաճի Յակոբն եմ»: Անմիջապէս յիշեցի իր սխալ պատմութիւնը որ լսած էի.— Չէքի պէյի ծնծէն չդիմանալով՝ ժամուն տանիքէն ինքնինքը վար նետած, որուն երկու անդամ կոտրուած եւ հիմա թեւերու էվէրէկի բանտէն կեսարիոյ բանտը կը տանին...:

Հիմա էվէրէկի բանտին մէջ ենք երկու ամիսներէ ի վեր: Բանտի ընկերները 35 հոգի են, ի մէջ այլոց կը գտնուէին էվէրէկցի հարուստներէն Կէօքպաշեան Յարութիւն եւ Կարապետ եղբայրները: (Թոմարզա) Տաշխանցի Յարութիւն Անտիկեան, Սարգիս Արթըմեան եւ Տէր Աբրահամ քահանան: Եէնիճէցի (Թոմարզա) Գալուստ աղա Մըղըրեան, Թոփուզ Մարկոսեան, Յ. Թորոսեան, Գարաճէօրէնի քահանան եւ եղբայրը: Ինճէտուզի Յովհաննէս Քէհեան որ ծնծի արդիւնք՝ ոտքերէն վիրաւոր անշարժութեան մատնուած էր եւ ուրիշներ:

Բանտի մեր ընկերներուն մէջ, ամէնէն ճահիլը Սարգիս Արթըմեանը եւ ես էինք: Երկուքնիս ալ դիւղի զաւակ ու Թայոտաչ,

բանակ անկիւնը քաշուած եւ դուրսի կրակին անտարբեր, իրարու կը պատմէինք դէպքական անուշ ու թարմ յիշատակներէն:

Ամէնքն, այլ լեռնցի կայտառ ու անմահ ոգուն կարմիր դէմքին ու կապոյտ աչքերուն մէջ մերթ կը նշմարէի տխուր չեզո մը որ իր պատմաբնութեանը դառնութեան մէջէն՝ յանկարծ կը կորնչէր իր կենդանութիւնը...:

Օգոստոս ամսուան մէջ Ս. Աստուածածնայ ոտնի չարաթին կը: Օրեր առաջ արդէն խմբերկին, թամարդալի եւ կնասրխոյ ջրվայրերը քարափներու ու դիզերու հայութիւնը՝ ամրողջ օրուան–չորեքշաբթի առաւօտեան ուխտերէն դառը թախտած եւ այրող արեւուն ու դիշերային խաւարին հետ դէպի անորոշ ճամբաներ քշուած էին:

Այդ օր, առաւ կանուխ արշալոյսին հետ մեզ բանակն դարս հանելով, 15 դիւնայ ժանտատմաններու խիտ հսկողութեան տակ ճամրայ դրին Հալկի ուղղութեամբ դէպի Տէր – Զօր: Այս կերպով մատամբ մը մեր կեանքը խնայուած էր, քանի որ կնոջրեայ ճամբով կը մերկերկին Պալմա Տէրէսինն եւ Սերատախոյ ջրվանի ընդհանուր ապանպանոցին ապատ ձգուած էինք:

Երբ Ծիննալի նկերքը հասանք, մեր բանակ ընկերներէն նիւկիկի Թրքամոլ ապանեղէն կ'օգտագործան նպատրներ, սկսան երգել Թրքերէն բռնանման երգը, «Միւշիւլ իմիշ աշըգտան այրըմագ»...

Արեւնոտ այս օրերուն եւ մեզ դէպի մահ տանող այդ վայրկեաններուն, հայ հոգիի մը վրիժած այդ անճառելի երգը, այնքան դէշ ազդեց մեր վրայ որ, կարծես ջարդի հրաման մը եւ առիւծ հարուած մըն էր մեր սրտերուն խոցուած, որ խռկական թունդ հոգի մը նոր պիտի սակար այդ արտապնդութիւնէն՝ հայութեան վճռակուած այդ ահաւոր օրերուն:

Այդ երեկոյն, Արտաշէս Թունդ վոգի դիւղի մը ախոռին մէջ բանտարկեցին եւ կոմերու նոտակի պէս՝ մինչեւ առաւ առաւ մնացինք հազիւ թէ կէսդիշերը կէսդիշերի անդամած:

Առաւ կանուխ, բանտի վոգի ծակէն մեր ժանտատմաններր եկան եւ մեզ հաղորդեցին թէ «այս պիշեր չերքէզկան խոշոր խումբ մը հոս պիտի հասած է, ետկով ձեր հոս գտնուիլը որոշած են ջարդել՝ երբ մեր կարաւանը հասնի Արտաշէս կէսգիշերի դադարը»:

Այս տխուր լուրը ուղ ուս մեր ականջին հասաւ եւ տրուած խոտ հրամանի մը վրայ՝ մտնտան սուղին մատնուած ճամբայ իննանք:

Գիւղէն հեռացանք մահապարտի մը դժկամակութեամբ եւ կարծես մեր շուրջը լեռ ու ժայռ՝ այլեւս մեզի թշնամի էին:

Երկու ժամ ետք հասանք տեղ մը՝ ուր մեզի դաղար տուին ճամբուն եղերքը: Այդ միջոցին մեր մօտէն սկսան անցնիլ իրարու հետեւ չարուած զոյգ ձիերով չէթէներու կառքերը՝ թիւով 24 հատ:

Կառքերը բեռնաւորուած էին զորքերով եւ թանկագին առարկաներով եւ իւրաքանչիւրը իր վրայ կը կրէր 5–6 Չէթէ պինուորներ, որոնց արտաքին երեւոյթը արիւնով ներկուած մարդ դազաններու տպաւորութիւնը կը ձգէին մեր վրայ: Անոնք յամրաքայլ ու դանդաղ, ոճրագործներու միայն յատուկ խուզարկու ակնարկներով անցան մեր մօտէն դէպի վեր ճամբան, ուրկէ քիչ հետք մենք ալ սկսան անցնիլ:

Չէթէներու արտաքինը ահռելի էր իրենց անունին չափ: Հաստ ու ոլորուն ապառաժներով վաթթուած պլուխներ: Արիւնոտ աչքերով խիստ ու կատաղի դիմագիծ, որոնց մահասփիւռ ակնարկները չատ բաներ կը պատմէին մեզի:

Ամէն մէկ Չէթէ պինուոր դէնքը ուսերուն, իր կուրծքին կը կրէր խաչաձեւ ու կրկնակ չորքերով, ոտքէն մինչեւ գլուխը չարուած վամփուչտակներ:

Կառքերու չորքը հասկնալու վրայ էր, ամենամեծ՝ որ աւելի ահարկիչ էր եւ որու ձիերը աւելի զօրեղ ըլլալ կը թուէին, բեռցուած էր նոյնպէս թանկագին իրեղէններով եւ չարդուած հազարաւոր հայերու կոտորածներով եւ որոնց վրայ կը բազմէր կնոջ մը թաղուած խորհրդաւոր հակայ դէմք մը, որուն ճերմակ եւ հարուստ մօրուքը ու իր կատարի նայուածքը մեզ կը յիշեցնէր Ս. Գրքի մէջ մեր տեսած Հայր Աբրահամի արտաքինը, ան Չէթէյատեա ըլլալ կը կարծուէր:

Այդ միջոցին մեր ասպիկանապետը մեզ մօտենալով ըսաւ.

– «Հայրենակիցնե (հէմշէրիլէր) ահա ասոնք են Չէթէները որոնք լերան կէտիկը մեր կարաւանին պիտի ապահովեն, ձեզ չարդելու եւ ձորը թափելու համար. մենք չենք կրնար արդիլել, որովհետեւ կառավարութիւնն պաշտօնական Չէթէներն են հայեր սպանելու համար»:

Մահուան եւ հոգեվարքի խառնիք մըն էր որ փրթաւ խումբին մէջ. ամէն կողմէն լայ ու կոծ. անա պապա կիւնիւ. մին կը գոռայ, ա՛խ մայրիկ, ուրիշ մը կը ճչայ վա՛խ հայրիկ եւ այսպէս անուններու չարքեր սրտաճմլիկ արտայայտութիւններով:

Խումբի մէջէն յանկարծ Թոմարզացի (Եէնիճէցի) Գալուստ ալա Մրտալեան ոտիկանապետին դառնալով ըսաւ.

– Էֆէնտիի՛ր, պիզ զաքէն էօլմիւշիւզ, արգասաշլարըմըզը Սվազ հօսւնտա Պալթա Տէրէսինէ կէօթիւրտիւէր, միլլէթ էօլտիւմէէն սօնրա, պիզոէ պու հօլտա էօլիւրիւզ:

Յետոյ խօսքը լայող կարաւանին ուղղելով. – «Ամօթ է մեզի համար յալը, հօրս ամէն է ամրողջ ապրը դանակէ անցուցին, օճախնէս մարեցին, Ժող մենք ալ այս համբառ ապրին դուրսանը բլլանք» ըսաւ: Այս յանդուգն ու վճռական խօսքերէն ժանտասրտանքը յանկարծակիի եկած, խնամ Հրաման տուին քալելու դէպի մահը:

Խումբին մէջ ամէնէն անզգամը ես էի, չէի ազդուեր ոչ բնաւորական կրօտէն եւ ոչ ալ տիրող սարսափէն, այլ ուշադիր կը հետեւէի դէպքերուն, կարծես թէ ուսումնասիրելու եւ թերեւս օր մըն ալ պրի առնելու նպատակաւ, գոնէ ես այսպէս կը ըզգայի:

Կը սպասէի որ, մանրիմա Սարգիսն ալ ինծի պէս անտարբեր մնար իրրեւ խումբին անհոգ նրիտասարդը, սակայն տեսայ որ արցունքի կաթիլներ հասիկ-հասիկ կը պլսորէին անոր ալ կարմիր այտերուն ի վար:

Լայ ու կոծի մէջէն աղաղակող խումբը մխրճուան խղճմտոյին ՀԱՅՐ Սուրբէն որ հաղորդութիւն մեռնելէ առաջ:

Հիմա, հոգեպատրաստութեան ամրողջ մթնոլորտը կրօնական Սրբացումի մը մեծախոհուրդ հնոլորտանքը առացած էր եւ ճահատակ ժողովուրդի մը Թարմ արեան հաղորդակից ըլլալու մեր խումբին Հայոց Հաւատքը՝ խորան էր կազմած ընդարձակ երկնակամարին տակ, ուր ամայութեան մէջ արեւու հանդիսաւոր ճառագայթներուն տակ տեսի պիտի ունենար «Արիւնոտ հաղորդութեան» արտասան խորհուրդը:

Սմբատ վրդ. վոթորկոտ յուզումի մը մէջէն՝ չոր հացի կտոր մը ճաշեց եւ օրհնելով կը պատրաստէր «Ս. Հաղորդութեան Նըշխարնէր»ը, երբ արդէն սեւ մօրուքի վրայէն դլսորուող աղի արցունքի կաթիլները կը Թրջէին չոր հացի Սրբազան կտորները իր դողդոջուն մատներուն մէջէն:

Յուղումէն խեղդուած վարդապետի ձայնը, «Ասացէք մեղայ Աստուծուն» որ հաղիւ-հազ կ'արտասանէր, արդէն «երկիւղն ու երկիրը» լցուած էին, եւ հաւատացեալ խումբը խորին ակնածանքով մը Տէրտէր, ապրումով եւ ժողմուրդ կարգաւ մօտեցանք Հաղորդութեան Աբեան խորհուրդին:

Խորհրդատու ու. ապաւորիչ էր մանաւանդ պահը, երբ պատմահրաչ այս տեսարանին առջեւ 15 ժանտասմանեակ կարծես թափանցած «Անոյր» խորտնկ խորհուրդին, յորմանքի պատճառով մը արիւնոտ դէնքերը կուրծքերնին բարձր պրկած՝ անշարժ կը հանէին Արտապան արարողութեան որ սեւեռ քառորդ ժամ:

Մեր մամլիկները կ'ըսէին թէ – «Հոգեպարձ» հնչեցնելուն համար «ճաշակը» ինքնեռանին կը բերէ եւ անոնց նայ հոգի կուտայ:

Հիմա հոս կարծես իրականութիւն էր դարձած Հայու դարաւոր այս հառաչը:

Դադրած էր ամբ ու. կոծը եւ մահամերձ խումբը, վերախոհուած հոգեկան նոր թափով մը, մխածոյն ու. նեղպաշտակ «Փառք ի բարձունս Աստուծոյ եւ յերկիր խաղաղութիւն...» հոգեվարքով կը բարձրանար դէպի մահուան լեռը, ուր մեզ կը սպասէր մահերու յոտնոցնը՝ մարդասպանութեան մեծապետին ձեռքով:

Ես արիւն մարտ ուշագրութեամբ կը հետեւէի դէպքերուն եւ կը ջանայի մեկնել Ձէյնէլեանին հոգեբը պատճառը: Հետզհետէ կը բարձրանայի դէպ ի լեռ Արապլը Կէտիկի, երբ անկախուպարձի մը մէջտեղին՝ մեզ ձախ կողմին վրայ նշմարելի կուգային շարանը՝ կանգուած ամայութեան մէջ, վրաստակ չէնքի մը առջեւ. եւ այս անգամ իրենց վրայ կը կրկնի մէկտեան Ձէյմ պինուար, թնդեան երգեւ պահակ եւ ըսին թէ «Անտավալ» կոտնի է:

Շատ դիւրին էր հիմա մեզի համար պատշաճել՝ մեր մօտալուտ ահուսը կայսրեանն վախճանը: Երբ հասնէինք լեռան բարձրութեան վերջին պատթը՝ ձորի պլոին, Արապլը Կէտիկիի անոնք պիտի հանէէին հոն մեզ ջարդելու համար: Ինչպէս մեզի հայտարած էին ժանտասմանեակը:

Հանդարտութիւն կարծեցաւ, վերացած ու յուշերակուռ հառաչով՝ իր հոգեկան երգին հետ էր տակաւին. «Օրհնեալ Տէր, ուսո ինձ Զարդարութիւնս քո»· երբ արդէն հասած էինք պատթին, տեղ մը՝ ուրկէ այլեւս վարը Ձէյնէլեանն կուգերը անհանգիստ պարձած էին մեզի համար:

Տարօրինակ պաշտպանութեան անմիջապէս յաջորդող բարձր լեռան մը կատարն էինք հիմա, Արապլը Կէտիկի ծանօթ վայրը, ուր երբեմն ոճրամարդ հինէն ի վեր, ծանօթ է նեղը:

Գագաթին պրկեալ, ճամբուն կիպ՝ ահ կողմէն անմիջապէս բացուած կը տեսնես խորտնկ ձոր մը, որ կ'ահաբեկէ քեզ եւ կոր-

Ձեռս էր, մեզի պատմեցին իմ, ինչպէ՞ս քանի մը ամիսներ առաջ, Ամէրիկ Թագուրին մէջ աշխատող հայ հոգաբարձուր եղեռնապարտնեք անօթի ծարաւ, ձնծի եւ մահուան սպառնալիքին տակ՝ ամիսներով չհնաձ են այս անկի խճաղիներէն եւ լրանալէ ետք ինչպէ՞ս իմ բերքին այդ ձորը պատրաձ են պահանք, կէս մեռած կէս ողջ:

Մեր հոպինեանն եւ բնակիան հետ սիրոյ լռութեան մէջ, խոսուհնկ ձորի անցուդարձն հետաքնուկ կը լսէինք, մեր բարձրացող կատերու չորացնելու արձագանգը եւ պահ մը ետք, մեր աչքին ձակատին ժայռերու մէջէն դուրս նկան չէրէ գինուորներու հսկայ խումբը եւ մենք անշարժ ու քարացած, ինքնակոտրայ վիճակի մէջ սրտին պաչարուած էինք:

Կատերու ամրոցքական չարքը հասու եւ ճամբուն եզերքը մեզ մօտ կանգ առին: Զէմէկ գինուորներ սրտոց ու մարտուած չարժուածներով՝ կատերէն ցատկելով պոյին ու մեր բնակարանեան հետ ժայռերուն քով դիրք բռնեցին:

Հիմա մենք ամէնքս մահուան հետ էնք, մտցած ինքզինքնիս եւ մեր քովի բնակիները: Դադրած էնք մտածելէ, պարէ եւ արտմտանելէ, մեր սրտերը միայն կը տրոփէին եւ անհամբեր կը սպասէնք վայրկեան մը առաջ վերջ տալու մեր կեանքին:

Ամենաերջին կատը, որուն վրայ տեսած էինք Հայր Արտհամի արտաբրնով Չերչէյապիոր, մնայ իր կատրին մէջ անշարժ, թողուած զրպերու հարտուածնոց մէջ եւ չէրէ գինուորներուն ուզելով՝ իր դռ. ու արտաքոյ ձայնով դուաց.

«Ասկերկերի՛մ, պուճլարր պիր հիզա հիւզերինէ տիւգիւնիւզ վէ վազիյէրինիզի պրն»: *Մենք սրտին ետմ կտրած մէկ գծի վրայ չարուած էնք եւ երկրորդ հրամանի մը կը սպասէնք:*

Չէրէնէրն ալ, իրենց կարգին խրտրանչելրը ժայռերու կողերուն՝ նշանառուածնան դիրք բռնեցին եւ մեզի հետ երկրորդ հրամանի կը սպասէին:

Մխեռնոյն դռ. ձայնով – «Ասկերկերի՛մ, աբէշէ հազրր օրուն»: Զէնքերու չարժէօռներու չխրտոցը՝ մեր սրտերէն անցնելով օդը կը թնդացնէին: Հիմա գնդակները պատրաստ էն եւ երրորդ հրամանին սրտին կրակը պիտի տեսոյ մեր վրայ:

Մինչ այդ, մեր ժանտարմաներու խումբը, գետին խոնարհելով յարգանքով մը մօտեցան Չէրէչյապէոի կատրին եւ գինք չրջա-

պատելով մեր էվրազնները լրեն յանձնեցին: Ան, իր խոշոր աչքին ակնոցը դրաւ եւ սկսաւ քննութեան առնել մեր թուղթերը: Չէինք հասկնար թէ ի՞նչ կը խնդրէին մեր ժանտարմաները, սակայն մերթ ընդ մերթ կը լսէինք պետին կոշտ ձայնը – «խայը՛ր, խայը՛ր»:

Մենք ոչնպատառ, հիմա կը սպասենք կրակի հրամանին եւ կարծես դժդոհ էինք ուշանալուն:

Չէի գիտեր թէ, ընկերներս հոգեկան ինչ տպրումներու մէջ էին մահուան այդ վերջին րոպէներուն, միայն կը զգայի թէ երեսունըհինգ հոգիներուն մէջ չնչոց չկար, մահը կը տիրէր եւ ոտքի վրայ քարացած էինք:

Ես ինքս, կը ջանամ միշտ դծէն դուրս ուղղել կուրծքս՝ պէտի առաջին դնդակը: Ո՛վ գիտէ այս օրինակ մահուան վերջին պահուն, մարդիկ այսպէս կը խորհին, չտեսնելու համար իր ընկերոջ մահը եւ չվ կորսնցնելու համար իր կորովը մահուան դէմ:

Այսպէս լռութեան մէջ կը չարունակուէր բանակցութիւնը Չէթէյապեմի եւ մեր ժանտարմաներու միջեւ, սակայն մերթ ալ կը լսէինք պետին կոշտ ձայնը – «խայը՛ր, խայը՛ր»:

Այս սարսռղութիւնը տեւեց քառորդ ժամ թէեւ, սակայն մեզի համար կ'արժէր դժդոհութեան երկար ժամեր, քանի որ կը յապաղէր մահը եւ որուն անհամբեր կը սպասէինք մենք:

Պահ մը եաք, պետին դոռ ձայնով մահուան սքիոլտրը խանդարեցաւ եւ նոր կեանքի մը կոչելով մեզ դառաց – «Ալահ էրլէրիմ պուրայա կէլինիզ», ամէն մէկը իր գլուքը ձգած՝ ղէնքը ձեռքերնին մարժ ու թեթեւ քայլերով՝ չըջապատեցին պետին կառքը, մեր ժանտարմաներու քով նոր գլուք բռնելով:

Հիմա գաւաճաններու եւ մարդասպաններու մեծագլուխ խորհըրդաժողովն էր որ տեղի կ'ունենար: Ո՞վ գիտէ չորս ամիսներէ ի վեր հայկական նահանջներու մէջ, մեզի նման քանի հազար խումբեր ջարդելու՝ մահուան վճիռներ տուած էր այս խորհուրդը:

Խորհուրդը տեւեց տասը վայրկեան, երբ յանկարծ չէթէ գլխաւորներէն մին յամրաքայլ մեր առջեւէն անցնելով վստահաց. «Գօրգմայըն, սէրին տուրուն, գարէր տէյիշիլտի» – գնաց ու նախկին գլուքով ժայռին վրայ նստաւ:

Մենք այս չարժումէն մը քիչ թուլցանք, կարծես դժդոհ թէ ինչու կը խնայեն մեր կեանքը եւ կ'ուզեն քաշկռտել:

Պահ մը եաք նորէն, չէթէ գլխաւորներէն երկրորդ մը՝ խորհուրդէն յուժնաւելով մեր մօտէն անցաւ վստահալով – «արգատաշլար

գօրգմայրն. Էօլտիւրմէֆ գարէրի թէպտիլ օլտու» – *պնաց ու իր նախկին դիրքը բռնեց:*

Այս անգամ պզտիկ մը ծանրակչիռ կացութիւնը որուն մառնուած էինք, մեզմէ չատ մարնցան եւ ուշակորոյս վիճակի մէջ դնին վռուելցան:

Ոճրապարծենիս խորհրդաժողովը կարծես թ նպատա մեզի վերջացած էր, եւ Չէթէ յայտնութը մեր ժանտարմաներու եւ Չէթէ պինտարներու խորհրդաւոր յարկանքի մէջէն՝ կառքին վար իջաւ եւ ուղղուելցաւ դէպի մեզ իր հետեւորդներով:

Ահարկու հասակ ու թիկնեղ կազմ, երկար ճերմակ մօրուքին վերեւ՝ ոպառնացայտ երկու խոշոր աչքերը, մահ ու սարսափ կը սփռէր մեր վրայ: Իր գանգատ քայլերուն հետ, նոյնպան ահել կը լսուեար իր սարսափելի երեւոյթը:

Մօտեցաւ մեր խումբին եւ երբ տեսաւ թէ մեզմէ չատեր մասած ու անկենդան էինած են, հրամայական ձեշտով գոռաց – «Անկէրէրիմ մարթաններդը կէրիին վէ պուճլարա պիրէր սու վէրին»:

Ան, ահել մօտեցաւ մահուան վտանգը հաստատ մեր խումբին եւ ձեռքը երկարելով դէպի մեզ, հրամայեց.

«Էօրիւն շու էլիմի» – *վարպետներս, քահանայ, սարկաւագ եւ բոլորս կարգաւ համբուրեցինք իր ձեռքերը որմէ Հայոց եկեղեցի մարմնը ձգի հոտը տակաւին, և իր երկու թեւերը օդին մէջ օդակ ձեւացնելով գոռաց* – «օրուրուն էրթաիրմա»–, *յետոյ իր վերադարձնելուն դառնալով* – «Անկէրէրիմ, սիզէ մուհասէրէ էտին էրթաիլարընա օրուրուն»:

Հիմա խումբը օգնական նասած է՝ պաշտուած Չէթէ վերադարձնելու սրտաբին օգակով, իսկ Չէթէ յայտնութը ինքը, ուղիղ օգակի կեդրոնը դնանին նասած՝ տուաւ մեզ իր շատ յատկանշական ու պատմական մէկ պատգամը, որ դրոշմուած պիտի մնայ հայ հերոնատպատումի արիւնոտ էջերուն մէջ, իբրեւ յաւերժական վկան թուրք բարբարոսութեանց:

– «Պիլիրմիսինի՞զ պիզ ֆիմ իզ – *լուծիւն* – պիզէ Չէրէ ասկէրի տէրլէր, պիզ րումէլի Չէրքէզէրիյիզ, հէր պիրիմիզ էօլիւմէ, գալէպէճտէ մահիֆիմ օլմուշ, գանլը գաթիլ մահպուսլար իտիֆ: Օսմանլը հէօֆիւմէրթիմիզ պիզի մահպուս հայաթըմըզտան գուրթարտը վէ խուսուսի էրմէնիլէրի էօլտիւրմէֆ իչուն, Սիվազ վէ էրզրում հօլլարընտա պիզէ վազիֆէ վէրտի: ՏԷՕՐՏ ԱՅ ՏՂՐ, ՆԻՀՃ ՆԻԻՆ-ՏԻԻՋ ԷՐՄԷՆԻ ԷՕԼՏԻՒՐՄԷՖՏԷՆ ՕՍԱՆՏՂԳ. (*օգին մէջ երկու*

ձևաքիրը իրեու պժպանքի տրտայատումիան ուժգին խօմուխով) ԷՐՄԷՆԻ ԳԱՆԸՆՏԱՆ ՊԸԳՏԸԳ, ՎԷ ԳՕԼԼԱՐԸՄԸԶ ԵՕՐՈՒՀՏՈՒ ԷՐՄԷՆԻ ՔԷՍՍԷՏԷՆ:

«Հէօֆիամէրթիմիզէ գարշու վագիֆէմիզի իմրա էրտիբ, վէ շիմտի իսէ ուլու գըշլա թարիգի իլէ, իսթանպօլա կէտիյօրուզ հէօֆիամթըմըզըն էմրինէ իթաաստա պուլունտուղումուզու արզ էրմէբ իչիւն:

«Պու եօլտաստա, իլբ ավըզըմըզա սիզ բասթ կէլտիհիզ, ամմա սիզի էօլտիւրմէյէնէյիմ, պէնիմ բէյֆիմ պէօյլէ իսթիյօր· պէն շիմտի սիզին ալլահընըզըմ, վէ պէն սիզի էօլտիւրմէտիբտէն ասն– բա, սիզ սէլամէթ Տէր–Զօրա, Հավրանա գատար կիտէրսինիզ· (*այս երկու անիծեալ բառերը՝ Տէր–Զօր եւ Հավրան առաջին անգամ հան լսեցի, որոնք հայութիւնան զերեզմաններըը պիտի լլլայէն*): Էվրա– գրնըզա պագտըմ, բիմինիզ սիլահ մէսէլէսինիտէն մահիւմ ասնուզ, բիմինիզինիտ հիչ սուչու եօզ տուր: Պու եոլտա էրմէնիլէրի բէս– մէյէ պիզ բուսթար եօզ տուր, պիզիմ մանըրզա Սիվազ վէ էր– զըրում եօլլարընտա տրր, ամմա պէն սէսիրմէմ բի հէօֆիամէրթին էվրագր իլէ կէտէն վէ Հալէպ թարիգինէ մախսուս էրմէնիլէրի, Զէրէ ասկէրլէրի բէամիշլէր»:

Յետոյ պատկառանքով ոտքի կանգնով հրամայեց. – «Այդպա գալգըն, էօրին շու էլիմի»: *կարգաւ ու դողդողալով ձեռքերը համ– բուրեցինք:*

Զմեզ պինուարնեբան պառնալով. – «Ասկէրլէրիմ պուրլարդն իզէրինտէ նէ վար իսէ, սօյուսուզ»:

Գարգ, ժամացոյց պրամ ինչ որ պատն կոպտատեցին, իսկ մեր Հագուստեղէնի ապրանքը մեզ ընկերացող թուրք Զաբեպաններուն յանձնեցին:

«Շիմտի պիզ սիզտէն էվէլ հարաբէթ էտէնէյիզ, վէ ուլու գըշլատաև այրըլըպ պիզ իսթանպօլա, սիզտէ Տէր–Զօրա գատար հարաբէթ իտէնէբիհիզ», *այս եղաւ իր վերջին խօսքը:*

Զմեզնեբաւ կառքերը պղպղալով մեկնեցան մեզմէ, իսկ մենք մնացինք ընկճուած ու կողոպտուած. մեզմէ հեռացող մահուան պէս անէծք կարդալով:

Ժանտարմաներեբաւ խիստ հրամաններուն վրայ, քալեցինք ան– պատանջ ու համակերպող, բազիկ ոտքերով, կիսամերկ ու բաց գլուխներով: Մեզմէ չատեր կողոպտուելէն ետք, ճերմակ պատան– քով պերեզմաններէն նոր եկած մեռելի երեւոյթը ունէին:

Այդ օր Տատանը Զինվերի խոսքը, ամաչելու ու սակայն մէջ բռնուած այդ աւերակները, որ միայն ինքն էր փախուստ-կտաններ ու անդադար հետապնդել՝ իր մոլի ու վրած խառնչ-նեարան մէջ։

Հոս մեր աչքին առջեւ պարզուած պարտուելի տեսարանը, մինչեւ հիմա մեր տեսանելիին անհասկնալի էր։

Լանջին նեցած, պատրաստ եւ բռնուելի ամբողջ չըմտածելը, հա-պատուար մեռ ու վարը ու ձեր կիներու Հշատասութեանց անհասկան աչքերէ մը։ Բացատրել հրդեհի մը յանդուգն մոլեռնեարու տակին, պատրաստ մարդկային կանխել։

Անմիջապէս յիշեցինք, երէկի մեր Զէյթունցիներ պատասխանը – «Օտանարդ, պրպտող հրմնի քամիէն» – իրենց ալ, անոնց տարին տակին աւելցած մնացորդներն ու խլեակներն էին տանդ եւ տրդին իրենց տեսարը ու յուսահատ նայուածքներուն մէջ՝ այդ բա-ներն էին որ կը կորսնցնէր։

Երանաւոր բառած է իմ, «Հայու վիշտը ու տառապանքը փահ չունի, անոնք կ'ապրին հայու արտերէն ներս՝ այն օրէն ի վեր, երբ ետնչցած են գայլն»։

Հայկական եղեռնապատումի տասնին էջը պիտի սկսի հա՝ այս խոսքն անկիրնը՝ որ պատրաստած էր հիմա մեր աչքերուն առջեւ եւ պիտի չարունակուէր իր տխուր հետքերով մինչեւ Պօգանիմը, Դանդը ակի, Խարտիկ, Օսմանիկ, Դամիմա, Հայկ, Տէր-Զօր, Համրան եւ անծանօթ անապատներու ամբողջ ճամբու երկայնքին։

Հոս, խոսքի մէջ վրած անկիրն էր, խմրուած ու կղկղած ՏԷՐՏԷՐԻ մայրերը, իրենց ոտու արցունքներով պատմելին մեզի իմ, մեզ օր առաջ ձիակոտրերով Զէյթունցիներու խուժելը, իրենց ձեռ-քէն բռնի առած էին առնրիկնց հոս պետական տպչիկներ եւ իրենց-պէս բռչկոտելով, մտրակներն վեհաւելով կը տանէին եւ մեր նահ-բատներուն ձայները, հիմա մեր ականջին է տակաւին երբ կը ճչէին. – «Մայրի՛կ, ոտֆերնիդ պագնեմ հասէ, մեզի մի ձգէ»։

Ամէն կողմ ծունկերնուն կապը քակուած ու քարին յոգնած կիներու խուժելը։ Ամանք իրենց վարդիամ մտրակով՝ ուսերն ի վար գետին փռուած կը հետեւ ու կը ոքան եւ իրենց այս երեւոյթով մեզ կը պատմէն իմ, բանի մը ամիսներ առաջ իրենց պիտի ու քա-պաքի տան ակնկալեալ հարսերն էին։

Անոնք հետեւն կիներու ուրիշ խուժերը ցնցոտիներու մէջ ան-ճանաչելի պատած, վիրաներն ծուռ կրած են իրենց վարդիներուն

վրայ, լուռ ու անխօս, մինչեւ կը դիտեն մարած աչքերով անոնց փայտացած դիակներուն վրայ, թերեւս չունէ տալու յոյսով:

Մինչ ալ՝ մեր ժանտարմաններու սպառնալիքին ենթակայ՝ կանուխէն ճամբայ ինկանք, մեր եռեւ ձգելով այս սպիտուր տեսարանը ու խանը:

Հիմա ճամբան նոր կարաւաններու կը խառնուինք ամէն օրստաճմխիկ տեսարաններով եւ կը քալենք խնդոյ վոչիներուն եւ այրող արեւուն հետ:

Շատ սովորական բան է հիմա մեզի համար տեսնել, ճամբու երկայնքին, փոսերուն մէջ, ժայռերուն եռեւ ինկած կիսամեռ դիակներ, որոնց վրայ հազիւ թէ ցաւագին ակնարկ մը ՚կրնայինք նետել եւ անցնիլ դէպի առաջ, միշտ ամէն պարհաւրելին հանդիպելու վախով:

Սոսկումէն մարող արեւուն հետ, այլ դիշեր՝ մեզի ալ հրաման արուեցաւ կանգ առնել ու ծունկի պալ լացող կարաւանին մօտ:

Բայօղլայ ընդարձակ պաշտպետին մը, ըսին թէ Նիւսէյլ Զայըրլըխըն է:

Գետնի ամրողջական տարածութիւնը՝ դիտես թէ վերիվման մըն է: Հոգի մէջէն կը դիտաս կղզոպատաս հայ մեռելներու մեռոնի սուրբ հոտը, սակայն ո՞ւր են մեռելները:

Ամէն կողմ յօշոտուած ու լքեալուած ցնցոտիներու գոյնզգոյն կտորներ, մղկտուած ու քարացած հոգի կոյտեր, կտրտած ամաններու վիզորներ եւ հոս ու հոն անկենդան պառկած փոքրիկներ, այս բոլորը քեզի հետ կը խօսին եւ կ՚ըսեն թէ – չոտ մը կարաւաններ բարձած սրցուներով ծունկ չոքած են հոս ու անցած: Յետոյ պատմեցին թէ, Զէյթունի եւ հայ ինճէսուլի տառապող կարաւանները՝ ամէնէն առաջ այս ընդարձակ պետնին վրայ վռուելցան:

Երկիւղիս տակ, գիշերային խաւարին մէջէն, գործուած չարիքներուն մեծագոյնը՝ տարագիր հայութեան գիշերներն էին:

Այդ դիշեր մերկ, յոգնած ու քաղցած կարաւանը՝ հազիւ թէ դլուխը քարին տուած ու հոգին վրայ եկնցած էր, Զայըրլըխին մօտակայ թուրքեր եկան ու պաշարեցին ամբողջ կարաւանը:

Համատարած այս լքումին ու հոգեվարքին մէջ՝ թուրքերը եկած էին թալլելու եւ իրենց հարկմանելուն համար պատրաստ վարպետներ հարս ու տղիկներ, հատատարիմ թալէաթի կատարելութեան հրամանին՝ որ յայտարարած էր – «Մեծ ու փոքր սուրէ անցուցէք եւ դեղերիններըը թուրք Հարկմանելը լեցուցէք»:

Կէս գիշեր է արդէն, յաւտառնջ կարաւանին ամէն անկիւնն՝ կը վրխմին ապխտրմ ճիչեր – «մին կը պառայ, ատբրնիդ պապնեմ, աղջիկներդ կը առնին: Ալեյի հետուէն, – Մայրիկ, մայրիկ, պատրաստիդ բլլամ, բանէ, մի ձգեր: Ուրիշներ կը պառայեն, – Մենք ձեր ենք, մեզի մի առնիր: Այսպէս, ամբողջ գիշեր, մինչեւ առաւօտ, յայտուած, ճիչ ու ապտակ, քաշելով, քաշկռտելով կը առնէին:

Առաւ կանուխ, ժանտարմաներու ձեռքին ու Հայհոյանքներուն տակ, կարաւանը սկսաւ չարժիլ: Առջեւն մտաւ կտոր-կըտոր եղած, բառական ճամբայ կտրած էր: Այսքան հսկայ կարաւաններ, յանձնուած էր երկու ժանտարմաներու, որոնք, առանց եռանդ պառնալու քշելին իրենց ձիերը ու անցան: Լացող ու թալկտող մայրեր, ի զուր կը պռոայեն ժանտարմաներու. Եռեւէն – ժանտարմա՛, ժանտարմա՛, 14 թաւէ դրդ կէօթիւրտիւլէր: Քիչ մը հեռուէն ուրիշ կիներ կը պռոան, – ժանտարմա, 11 թաւէ կէլիր կէօթիւրտիւլէր: Մենք ալ կը թալենք, յայտդ կարաւանին հետ:

Ճամբու երիտասներին, մեզի հետ թալտղ ու յայտդ կիներ, իրենց կը պռոմէին – երանի թէ մագիդր կտրել տայի, մագիդէն բաշեցին ու տարին: Երկրտդր, յոյտ կը պռոռոխանէ, – Հապա, ես ի՞նչ ընեմ, լաւ, ֆոյրս: Զինւորի պէս տղաս, գիւղին եզերքը սպանեցին, ասոր հազուստը հագցուցած էի աղջկանս, պահելու համար: Մագիդն ալ, դրացի աղջկան մագիրուն հետ կտրած էինք, երկուքն ալ, պռոալով, բաշեցին տարին:

Այսպէս ամէն օր, արեւուն ու լուսնին հետ, անցանք նոր կարաւանէ կարաւան, անծանօթ լեռներ ու ձորեր, հասանք Տուրտուհան լեռներու կիրճերէն Գանլը Կէչիթի մօտերը:

Հալած, մաշած ու տառապանքներու մէջէն ամէն օր մտածած՝ այս նոր կարաւանները, իրենց անմարդկային յաւտ նոր պատկերացումները ունէին միշտ, դժուար էր դիտնալ մէկ երօք մարդ էակներ էին առնը:

Արեւէն այրած, քրտինքէն ու արցունքէն մաշած, անօթութենէն հալած ու փոչիներէ թանձր խաւեր բռնած դէմքեր: Մայրեր էին անոնք անշուշտ, կռնակնին ու կուրծքերնին պոչ-պոչ վորբիկներ կապած, կը թալեն լուռ ու անտրտունջ, ամէն ոք իր Տէրտէրին հետ: Կը թալեն բնկեր բնկերին մռացած եւ աչքերնին հողին յառած, այնքան յուսահատ եւ յոգնաբեկ որ իրարու չուքէն կարծես օգնութիւն կը հայցեն:

Մեր խումբին մէջ, ինչպէս անոնք, ամէնէն անհոգը եւ ե-
րիտասարդը ես եւ Սարգիսն էինք եւ նաեւ երբեմն Սըրապ:

Ճամբու ընթացքին, մեր երկուքը միշտ խումբէն ու կար-
ւանէն առաջ կը քալէինք եւ կը հեռանայինք կէս ժամուայ մէջտեղ
մէջ, հոն հանդիստ կ'ընէինք մինչեւ որ խումբը հասնէր եւ նորէն
կը հեռանայինք, այսպէս ամէն օր:

Այս արկածախնդիր դերութեան մէջ ես Սարգիսի պահն էի:

Այսպէս անգամ մը նորէն՝ խումբէն հեռացած ենք եւ կա-
մուրջի մը վրայէն պիտի անցնինք, երբ յանկարծ փոսին մէջ կա-
մուրջի ոտքերուն տակ՝ պահուած անոնք հինգ մարթուած գիակ-
ներ, երբեմն վրին պլլուած՝ տակաւին կը չարժին եւ կը խռհան:
Անոնցմէ մին պրկած էր երիտասարդ մօրուսաւոր մը՝ որու նիհար-
ցականի վերարկուն արիւնլուայ դեմին փռուած եւ ընկերոջ ոտքին
փաթթուած էր:

Սարսափած մնայինք Սարգիսի հետ, դէպի ետ կարաւանը
դառնալ՝ բուսական հետեւ է արդէն, դէպի առաջ կամուրջը անցնիլ՝
քաչուխին պէտք է:

Այս դժնդակ կացութեան մէջ չուարեան, հետեւ՝ կամուրջէն
անդին նշմարեցինք տախտակէ հիւղակ մը ճամբու եզերքին: Փո-
ւէինք իմ պահականոց մըն էր ալ եւ որուն նմաններուն՝ ճամբու
ընթացքին հանդիպած էինք եւ պիտէինք նաեւ իմ՝ անոնք պահա-
կանոցի պատրուակին տակ, ջարդարարներու եւ կողոպտիչներու
հիմնական մայրերն էին:

Նախընտրեցինք անցնիլ արիւնոտ կամուրջը եւ հետ ի հետ
հասիլ նետուելանք պահականոցի մուխը:

Հսկայական էժտահարի պէս մարդ մը, կոշտ ու ալլանգուռ
արտաքինով, կարծես մեզի կ'ըսէր իմ – «ես մարդասպան մըն եմ
նշանակուած այս չրջանին համար»: Երբ մեզ տեսաւ, զարմանքով
հարցուց իմ, ի՞նչպէս մենք հեռացած ենք կարաւանէն եւ ի՞նչ հա-
մարձակութեամբ ձգած ենք մեր խումբը: Յետոյ ցոյց տալով մեզի
կամուրջի տակի մարթուածները՝ աւելցուց – «հիմա, այս առաս-
պաններուն այդ հինգ հոգիները, որոնք Պոլսէն եկող կարաւաննե-
րուն մէջ էին»:

Իր մօտ, տախտակէ գարակին վրայ չարուած էին կարմիր մը
գիրքեր: Դառնալով հարցուց ինձմէ – «կ'ուզե՞ք գնել այս գիրքերը»:
Ժամապիրքեր, առ ձեռն չարտական մը, մաշուած մը, որու կողքին
արծաթէ խաչը կէս կտրած էր եւ նոյնպէս արծաթէ փոքր սրբա-

տուն մը եւ արուն մէջ՝ բանի մը կաթ հարսնցուներուն նշխարնեը պահուած էին:

Այդ իրիկուն, իմիկնի բանուկն ի վեր մեզ ընկերացող 15 ժանտարմաները մեզ ձրկին ու յանձնեցին կարաւանի հսկաապետին եւ մնաք ջարդարարներու պիչերուն յարձակումներուն: Այդ պիչեր խակ, յարձակող մարդերու պնդակին պահ տուին Գարամէօրկնոյ քահանային երթալու, եւ առաւօտը կարաւանը, մոցած իրենց վիշաները, ամէն պիչեր ալ ի բուն կ'աշխատէին մեզ պահելու իրենց կանոյն քաջութիւնովը պանդոյն հետեւմանովը:

Բանի մը օր ետք, վիրհարերն ու ասոնցի ալ ընտանեաց մէջ, չէինք պիտեր թէ ինչ նպատակու, բոլոր կարաւաններու ճամբորդութիւնն պահելը վտանգին: Արեւու չոլին տակ պատը կուտայինն, խակ լուսնի լոյսով եւ խաւարին մէջ կը քալէինք:

Գիչերային ճամբորդութիւնն ալ պրուիմնէն, ուրիչ առաւպոյնները եւ մահացողները կ'րլլային վտրիկինները:

Ջոյդ գոմէշը ալ կը կարաւան էին կապած եւ խաւարին մէջ մեր պիչերային ճամբորդութիւնն բնկերներն էին եւ յոյնած կարաւանին նմանութիւնովը, իրենց պանդոյն ու յամր քալքով՝ առաւօտը ու արեւխրքը կ'ուշացնէին բոլոր կարաւանին:

Մայրեր, որոնք ամէն օր իրենց համար մահր օղնութիւնն կը կանչէին, հիմա անձր կը կարգան անանց գէմ ալ կ'ուշանային իրենց պատճառը:

Լալէն արցունքները ցամքած եւ տրնդնալէն հոգնած հարսնցուներ մայրեր, իրենց փորրիկները ալիրնուն վրայ կը գիպէին: Մայրական սիրոյ արդարացման վերջին վարձն էր ալ, երբ ալիւս անկարող էին չարիքէ ու տանջէ:

Փորրիկները ալիրնուն վրայ կը դիպուէին ալեւսի կարեւոր գէպ խուռն ի խուռն: Լայ, կուծ, մանկական ալիրական ճանապարհներ՝ կը խեղդուէին կոչա անձնները Թուրքերուն հետ:

Ալիրնը չէին լեցուեր եւ ոչ ալ կը պակսէին. միշտ նոր փորրիկներ կը նետէին, երբ արդէն առաջինները անուշին նետուէն ու փոքէն գետին կը գլորուէին անուէր եւ անխղճորէն:

Այսպէս կ'անցընէինք չորս շաբաթներ, օրեր ու ամէն գիչեր, մոցած ու անտարբեր մեր շուրջի սպրդղտական ալիրական տեսարաններուն, որոնք ալիւս սովորական դարձած էին մեզ համար:

Հիմա մեր խումբը ապատ է ալիւս: Մեր բանակ ընկերները՝ բանի մը մտերիմ բաժնուած կը գտնէինք գէպի առաջ, կարաւանէ

կարաւան եւ ճամբու ընթացքին օրէ օր կը հանդիպինք կեսարիոյ յառաջն արձակուած մեր դիւղի ապրելիկ ջմբերուն եւ նոր խումբեր կ'աւելնան մեր վրայ: Անոնց կարգին էին, կարապետ Վրդ. Հաղարշեան՝ վանքի վանահայրը: Բարսեղ աղա Զօրայաճեան, Հաճի Ստոփ, Հաճի Եղիա, Արթին աղա Տէտէեան, Յարութիւն աղա Գուլումճեան (դիւղի թաղականները), Յարութիւն էֆէնտի Սիւսլեան եւ ուրիշներ, որոնց թիւը 97–ի կը հասնէր:

Մեր խումբին մաս կը կազմեն դիւղի բարեկամներէս Կարապետ Զօրայաճեան, Հաճի Հիւթիւթեան, Արշակ Գալայճեան, Արտար Հաղարշեան եւ Սահակ Գալուստ, ամէնքս ալ երիտասարդ ուժեր եւ հիմա մրցումի մէջ ենք առաջընթաց կարաւաններուն հետ, ա–նոնցմէ առաջ հասնելու Ղաթմայի կայանը ուր կը սեղեւկանանք թէ դադար առած են նաեւ մեր դիւղի, Թոմարզայի կարաւանները:

Իմ յոնաթ անբաժան Եղտաչս Սարգիսը՝ միշտ մեզի հետ է եւ ուշադրութեամբ կը հետեւիմ անոր հանդատութեան:

Գանի կը յառաջանանք, կը զգամ որ լերան պէս առաջ Սարգիսը օրէ օր կը հալի: Մեր խօսակցութեան ընթացքին կարօտ կայծ մը իր սրտին նետս, կը զգամ թէ միշտ պինք կ'ալլէ, կը հալեցնէ, սակայն չէի կրցած հասկնալ իր այդ զգացումները. վայրկեան մը առաջ կ'ուզէր հասնիլ դիւղի մեծ կարաւանին, ինչպէս լերան ծարաւի եղնիկը պիտի փափաքէր պաղ աղբիւրին:

Վերջապէս օր մը, իմ յամառ պնդումներուս վրայ, Գաթիճց իր արցունքին հետ իր սրտի գոգոնիքը. – «Ա՛յս սարկաւագ, իմ ցաւս չես գիտեր, գիւղը նոր նշանուած էի, ամիս մը անցած էր... մէկ անգամ տեսայ նշանածս, երանի թէ աչքս չի տեսներ», – կը պատմէր ու աչքի արցունքը թօրմի պէս կը թափէր: Կը չափէր ա–նոր հասակը, կը համլուէր անոր դեղեցկութեամբը, թէ ինչպէս կալի ու արտի առեն, փեսա քաղելու օրերուն, իր մայրը լրեն համոր ընտրած էր այդ դեղեցիկ պօյու պօյալու աղջիկը եւ միշտ կը կրկնէր – «Ա՛յս նոր նշանուած էի, մէկ անգամ միայն տեսայ...», եւ կը սպասէր իմ մխիթարական խօսքերուս:

Ամէն առաու, երբ պիտի քալէինք, քաջալերական խօսքերով պինք ճամբայ կը դնէի. – «Գալեմիք Սարգիս, շուտ հասնիմք Ղաթմա, հոն պիտի գտնամիք մայրիկդ ու նշանածիդ տունը»:

Հապա թէ քանի մը քայլ կ'առնինք, կը խնդրէ ինձմէ.– «Սարկաւագ, կ'ուզեմ, այսօր շատ յոգնած եմ, ինչ մը նստիմք այս էսրին ետվ»:

Առաւ մը, օրերուն ամէնէն պէշ օրը, կ'ուզենք քալել ու անցնիլ կարաւանէն առաջ. ուեւայ որ Սարդիսը չափազանց յոգնած է եւ չուզեր քալել: Այլ առաւ մեզի ընկերացան նաեւ Աշչակ Գալայճեանը, Սաւենց Գալուստը, կարապետ Զորպաճեանը, Աւագ Հաղարշեանը. մէկ ժամուայ համբայ կտրած էինք արդէն, յանկարծ Սարդիսը ճամբուն մէջտեղը ինկաւ եւ ուժասպառ:

Լեռան պէս ոտքն, հիմա ոտքի հանել չատ դժուար պտի էր մեզի համար: Վերջապէս յոգնկանք կէս մը վերցնել: Նոտայ իր ձօս, գնանէն բարձր բարի մը վրայ: Գլուխը դրաւ ծունկիս: Բացաւ իր կլոպաղ աչքերը, եւ ողբագին նայուածք մը սեւեռեց հեռուն, ճամբու երկայնքին, մերթեա ալ Ղամմամի ուղղութեան: Գլուխը վար ինկաւ ծունկէս, երբ տակաւին իր չորցած շրթունքներուս մէջէն կը փսփսար, կցկտուր բառեր, վանկեր, – Ա'–խ, ճ–ո–ր, նը–շաճ–ուա–ծ, է–ի: Աչքունքի քանի մը պաղ կաթիլներ պոռթկեցան իր Դեվի–պէնէն ալեւոյն: Գոցեց իր աչքերը եւ փչեց հոգին:

Տեսանք որ, ճամբուն եզերքը բարձրացած ցորենի արտին մէջ, պառկած են Ումը գիակները, կտրտած, որոնցմէ ոմանց ոտքերը գուրս ընկուզած, իսկ ոմանց Ականջները, Բիթերը յօշոտուած էին, անշուշտ գիշերային Շնապայլերու յարձակումներէն: Անոնցմէ ոմանց երկար ու սեւ մազերները, երկաստաղ աղջիկներու ու մանկամարդ կիներու գիակները ըլլալ կը վստահէին:

Համբոյր մը առինք, մեր տապաքաղ Սարդիսի սառած ճակտին: Մարմինը չալիկով երկնցուցինք ուժը գիակներու կարգին ու հեռացանք:

Մեր այս ճամբանկէն անցեր էին, Իզմիտ, Պիլէճիկ, Ադաբազար, Ադէհէվրի, Պանտըրմայի, Գոնիայի, Կեսարիոյ, Էմիրգիի եւ շրջաններու Քաղաքներու ու Գիւղերու 450,000 (չորս հարիւր յիսուն հազար) տարագիր Հայութիւնը եւ մենք հիմա հինգ ընկերներով, գիշերը ցորենի խոռոչ կը գտնէինք գիշերի Դադարա, ժամ մը առաջ մեր գիւղի կարաւանին միանալու վստահութիւնով եւ միշտ ալ մեր եռեւ կը ձգնէինք Հաղարաւորներու յոգնած խումբեր, որոնք մեկնող կարաւաններուն փշրանքներն ու կտրտուածքներն էին:

Տառապող Հայուն հայրենիքը եւ Գերեզմանային ճամբան եղած էր հիմա, Տուրտուման այս դաժան կատարներն ու Սոսկական Ձորերը, ուր յամրօրէն կը թափուէին անվերջանալի կարաւանները:

Այս լեռներուն մէջ, առաւօտուընէն կ'երթար ջարդարար Թուրքի եւ Թաթարի կռիւին պիտուած փնացման խօսք հրամանը:

«... Մահիվ էրմէէ մազաւար իլէ, եօղլարտա, պէլլերտէ, պիլա սէպեպ էյլէնիփրմէլերի, վէ ան, հէմ առւսուզ Տէր–Զօրա վէ չէօլլէրէ զաւար մէզարըզ պրագմալարը էմր օլուճուր...»: (*Կը հրամայենք որ, փճացնելու նպատակաւ, ձամբաներուն վրայ, Զօրքերու մէջ, առանց պատճառի ոչոչացնէք, եւ Անօթի, Մարտ քշուին մինչեւ Տէր–Զօր եւ Անապատները ու մնան առանց Գերեզմանի*):

Այս հրամանին անմիջական արդիւնքն էր որ, անջրդի ու նեղացուցիչ վայրերու մէջ հաւաքուած էին զոհերու խումբեր, ուր յոգնած ու ուռուցիկած թշուառութենէն բռնակիները, ամբոխով զարար կ'առնէին այրող արեւուն ու փոխադրիչ մրրիկներուն յանձնուած:

Հետզհետէ կը հանդիպինք, զանոր կէչիսի, իր անունին չափ սոսկական գաշտին մէջ, Ուխտաւո Հոպարնոց (80,000) Հայութեան մահարդր կայանին, ուր օրական պահ կ'երթան հինգ–վեց հարիւր հոգի, Համաճարակին ու Քաղցին եւ կը լեցուին մասնաւոր վտանգու մէջ:

Մեր աչքին առջեւ է հիմա, երբոր յաջորդ տխրահռչակ Օսմանիէի եւ Իսթհիէի անասահման վրաններու Դժոխային տեսարանները, որոնց մօտիկը, քիչ մը հեռուն, բարձրացած են Զարհուրանքի Բլուրները եւ որոնց տակ նետուած են կէս Միլիոն Հայութեան դարմ ոսկորները:

Գաղթականութեան մէջ պատրաստած այս Անմարդկային ու Զահանպական մեքենութիւնը, յաւտխար ըլլաս մեզի հինգերս եւ հիմա մեզի համար Զարմա անուն, Սոսկումի ու Նզկանքի իմաստ ունի: Կատարեցուցած ենք մեր կտրիճ եւ տպրելու ու տպրեցնելու մեր յոյսը: Մեր մէջ մտրեցաւ ժամ առաջ Զարմա հասնելու եւ մեր ընտանիքները տեսնելու նախկին վառող տենչը:

Բանի կը մօտենանք Զաֆիայի, օրէ օր մեր Համբուն վրայ կը հանդիպինք Թամպրպայի կիներու, փոքրիկներու, որոնք հետեւնդ ինամած, քալելու անկարող, թաժնուած են Մայր կարաւանէն, եւ խառնուած իրենցմէ աւելի դժբախտ ուրիշ խումբերու:

Հասանք Բաճա կոչուած տափարակ վայր մը, ուր գետակի մը եզերքը, փոքր կամուրջի մը մօտ, խումբ մը կիներ, յուզուած

ու խոսման, սեւ ու խոպոտ Հոգեկոչման մը չափ Հատարատած ու կրած էն, եւ կարծես կ'ապաչէն որ Հոգը իր կարծրը բանայ եւ պիրենք ալ ներս բնակուին:

Երբ մօտենանք, արցունքով պատմեցին, իրենք թշնամիները էին եւ ալ Հոգին ասկ, որ մը առաջ խոպոտին իրենց վանքին Յովհաննէս մարգապետը, խոպոտան տեսած արտասուքներուն ալ կառաջնորդ Դանիէլ մարգապետը, լացով ու արցունքով օձիքէ անոր Հանգստան ու մոմերնիր:

Հոգեմարքը ամօթ վերջացուցած եւ առաւօտեան արեւուն Հետ էր, երբ մենք ոտք պրծինք Ղամիշլի եկեղեցին:

Մենք Հինգ բնակիչներս, լրտակի մը բարձունքին կանգնած եւ անձնատուր ծանր խոհերու, կը պահենք Հիմա, մեր առջեւ վառած Յոյնաբնակ, Սեւ ու Ձնծմակ վրաններու ալեծուփ Ոհիխանոսը: Թէեւ, ոչ պինքան անապիսի մեր առաջ Օսմանիէի եւ Խրամիէի պատիժկատարներու վրաններր:

Օրը մէկ պարծաս, արեւուս, Հոն առկայն Արեւը Սեւ, ու Երկիրը խաւար է: Առաւօտ առեղծած եւ մեր առաջ այս աշխարհին տարբեր բան մր: Կարծես երկինքը վերած է ու կը ճնշէ խեղդամահ ընելու Համար վրաններր:

Տատապող ու ցաւատանջ մէկ Մերկան Հայ բնակներու Հարածանքին, Լացին ու Անէծքին չափն է այլ:

Սեւ Ինպոնեու, Պատահարու պիշտակէ խաւարը, չարչարար կ'ընէն մեզ անջրպետին մէջ: Երկնից խնամատած Թռչունները, մեզմէ կը բանան, յաճախ կը պոռնն արեւը, եւ երկնից Հզօրական կամացնելով, կարծես կը Հեռանան Մարդկութենէ եւ Արարչէն:

Ինքնակարգ ու ակամայ, ամբ կը տահինք բլուրն ի վար, վրաններուն մօտենալու Համար:

Մեծամասնալ ու քառանկիւն վրանը, պոչ ու կիսապոչ, պետմանները են անոնք, որոնց մէջ կը լեցուին օթական Հարիւրաւոր մեռած ու կիսամեռ մեծ ու փոքր մարդկային Հակներ ու նարերը կը բացուին:

Սեւ ու Ձնծմակ, Ծուռ ու Փլած, Հիւանդանոց վրաններու պէտք չունին ասկ, Հոր բեռեան Մահն է որ կը տիրապետէ, եւ երկար տմիներու ընչան ու տատապանքը, Հոս, այս Հոգեմաոին վրայ Հանձրացած ու խուռն կոպման կը մնայ, առանց բոցի:

Սրախողխող հայութեան, անէծքի ու առիւծութեան առկայծեալ հնոցն է այս, ուրկէ բռնկած ու հրդեհ դարձած բոցերուն մէջ,

օր մը պիտի դարբնուէր հայ հերոսական շարժման երկաթէ ձողերը, փշրելու համար վեցգլխեան վիշապի գանկը, կեավուր Տաղըէն, Արարայէն, կովկասի հերոսական ոգորումներէն, Ուրֆայի եւ Հաճընի հերոսամարտներէն, միճչեւ վերածնուելդը վրէժխնդիր հայու «նոր Աստուծոյն», որ պիտի կերտեր այս օրուան պողպատեայ հայրենիքը, նման իրենց վահագն Աստուծոյ, որ ծնած էր բոցերու մէջէն արեգակնային աչքերով:

Հասկնալու եւ պահելու համար, մեր պետի կարեւորին վայրը, ունի կը մօտենանք վրաններուն: Մեռելներուն հետ մահը ապրող իժտահարի պէս հսկայ մարդիկ ու կիներ, շնչող կմախքներ, հետզ չեն խօսիր: Երբ հարցում կ'ուղղես, վշտէն խաշտրցած եւ սպառնացայտ աչքերով, Նոպկանքի ու Առնուէհան արտայայտութեամբ «բէլ–բէլ» երեսդ կը նային, եւ մենք սարսափէն պողպատով հետացանք:

Հասանք ընդարձակ տարածութեան մը մէջ, յայտնի էր թէ խաշոր կարաւան մը նոր էր ձդեր այդ դժոխատեսիլ վայրը ու մեռներ էր: Մահը լոլոտովին չէր հետացած այդ հողի վրայէն: Հոս ու հոն, մեծ ու փոքր դիակներ՝ որոնք կը մատնէին մեկնող կարաւանին Ողբերգական վիճակը: Մեզի ըսին թէ, հոս էր Թոմարզացիներու կայանը, մէկ ամիս դադար առած էին եւ այս առտու կանուխէն մեկնած դէպի Հալէպ:

Հիմա հինդ ընկերներ, պերար մոռցած, ամէն մէկս մահուան հետ ենք: Ինչպարի պէս ցրուեցանք դիակներն վրայ փռուած ու պառկած մեռելներուն ուղղութեամբ: Ես մնացի միւսակս, Մի'հ կտրած:

Դիակներուն մէջ կը չորչէին քանի մը անձեր, որոնցմէ մին ուղղուեցաւ դէպի ինձ: Հսկայ արտաքինով, հայրենասիրութեամբ ծանօթ, հին Յեղափոխական Հնչակեան Արմէն ազա Ալվազեանն է: Ինքն ալ պիտ ճանչցաւ: Ուշադիր ակնարկ մը նետեց իմ, յետոյ պառկողներուն վրայ: Կարծես, ես խօսիլը մոռցած էի, ինքն էր միշտ խօսողը: Մօտեցաւ ինծի,– Դո՞ւն ալ եկար Սարկաւագ: Ձեռքիս բռնեց ու քալեց դէպի պառկողները: Հսկայ մէկը, դէմքը հողին խրած, դեռ ոտքերը կը չարժին: Դառնալով հարցուց, – Գիտե՞ս, Սարկաւագ, ո՞վ է այս պառկողը: Փէհլիվանեանց Օհան Տայիի է:

Մի քիչ անդին, ուրիշ մը, Հեծանի պէս երկնցած պառկած է: Գլտորուելով, Գլտորուելով, մեռնիլը լեցուած փոսին դիւրը

հասնի է: Նորէն հարցուց Աբթին աղան, – Ասիկա ո՞վ է Սարկաւագ, – *ըսաւ*, – *ճիկիրճենց կարասկա Պատուէնն է: Ամանք բեռաններուն, ամանք կռնակնուն վրայ, Բողոքոլի եւ Աղէքսոդի կիրքին մէջ նկինցած են: Ծօսոլը միշտ Աբթին աղան է եւ հարցումի մէջ:* – Վխտես Սարկաւագ, որո՞նք են ասոնք:

Ինչ որ կը վնասէի անոնց վրայ, Հայրենիքէն մնացած Յիշատակ մը, կարնէի չէզոք պահել: Ասիկա, – *ըսաւ Աբթին աղան, անուններէ չարնէով իրարու նեռէն: Բարէլենց Մուրը, Վահրատենց Հայրապետ վարժապետը, Սալաշենց Աբթին աղան, Պետրոս Վարժապետը, Զանկրլենց Մարտիրոսը, այսպէս իրարու նեռէ մոքով համրնցի քահանչէրս հոգի: Իրարմէ հոգոյ, իրարու քով, քիչ մը հեռուն, նկինցած պառկած են, տեսակ տեսակ դիրք առած:* Հողի գոյն առած, կը շարժին սակայն:

Ես մոռցած եմ խօսիլը, Աբթին աղան է միշտ խօսողը: Մօտեցաւ, ինծի կրկին, ձեռքէս բռնեց ու ըսաւ, – Սարկաւագ, կապտաւանը առտու Հալէպ մեկնեցաւ, ես ալ, այս պառկողներուն կը սպասեմ: Պիտի երթամ, մէջերնին տակաւին ոդջեր կան, փոսը լեցնեմ, յետոյ երթամ (*ցոյց տալով շրջած վիսկերը*):

Անդադարեցաւ, ես խորունկ շունչ մը քաշեցի: Ինչպէս ես, Աբթին աղան:

Ձեռքէս քաշեց, քիչ մը անդին տարաւ հոգեկոյտ մը առՀետ: Ցոյց տուաւ հոգեկոյտը ու ըսաւ, – Գիտե՞ս, Սարկաւագ, ո՞վ է ասիկա:

Ի՞նչ կրնայ ըլլալ, այս հոգեկոյտը, կ'ըսեմ ինքնիրենս: Ուշադրութեամբ կը նայիմ: Հոգեկոյտի վրայէ մասի հողը կարծես կը շարժի: Կ'ըսեմ ինծի, տակը շունչ մը կ'ապրի եւ կը ձգտի սեւեռով պլլուած մարդու մը դէմեն:

Մարմինն ու թեւերը հոդով ծածկուած են, չեն տեսնուիր: Աեւեռ ուշադրութեամբ կը նայիմ, կ'ըսես թէ, իր երկու թեւերը հողին տակէն երկցուցած է, ուրիշ մէկը գրկելու համար:

– Հաճի Յակոբի ընտանիքը եւ գաւակներն են, – *աւելցուց Աբթին աղան* (*):

Հոգին տակը անծանօթ դարձած եւ Մայր մը կարծուած դժբախտ կինը, երբ լսեց Սարկաւագ *եւ Հաճի Յակոբ բառերը, հոգիներս մէջէն վեր վերցուց անծանօթ դարձած իր դէմքը:*

(*) Ցանօթ Հաճի Յակոբ Մատաղեանցի ընտանիքը:

Սպառնացայտ ձայուածք *մը ուղղեց դէպի վեր, դէպի ինձ, որ կ'արտայայտէր* Անէծք, ատելութիւն *ու* ցասում: *Ես, այլեւս Սոսկումէս հեռացայ, բայց մինչ լուռ:*

Ս. Կարապետ վանքէն, կեսօրին, կիսկիսկ, բանտէ, բանտ, *մինչեւ Ղաթմա, հոս, մեր աչքին անկեան էր, մեզի հետ էր, Հայու* զոզոքաճ *իր* ահաւոր *տեսարաններով, որոնց պատմութիւնը դրեթէ համարձակութիւնը չունեցաւ* ցարդ *ո՛չ մէկ հայ պատմագիր: Մինչեւ Ղաթմա, մեր տեսածները, Ողբերգութեան չքմայլին առաջին Օղակն էր:*

Երկրորդ օղակը, Հալէպէն – Տէր–Զօր, Հաւրան, ուխտի զարհուրելի ու սարսռազդեցիկ, իրենց արիւնոտ պատկերներով, մենք տեսանք, ապրեցանք ու պատմեցինք, մեր այս Պատմագրքի եղեռնապատումի բաժնին մէջ (աստ էջ 2062):

⁂

Այժմ Ֆրանսաբնակ մեր հայրենակիցներէն Միհրան Եալըճըլըեան, այսպէս կը գրէ տարագրութեան կեանքի իր Յուշերէն:

Մեր կեղը Թոմարզային ճամբայ ելանք 1915 Յունիս 20–ին: Խանտարմաններ ծեծելով դուրս հաներին ամբողջ կեղը ժողովուրդը: Ծնողքս, ամէնքս, զպրականներս քալելով անօթի, ծարաւ, արեւուն տակ երեք ամիսէն Հալէպ, Դամասկոս եւ Հալեպան հասանք: Աչնան պաղ, անձրեւոտ ամիսներուն էր հասանք Հալեպի Շէյխ Միսկին կոչուած կեղը, եւ վրան Սէրայի մը մէջը, դուրսը նստանք, ամբողջ այդ ձմեռը մինչեւ գարուն: Այստեղ, այս ձմեռ Հայրս, Մայրս, Եղբայրներս, Քոյրերս, Զպրականներս ամբողջ անօթութենէն մեռան, մնացի ես եւ հօրեղբօրս տղան Մուրատը: Մենք ալ անօթի, ծարաւ էինք: Երբեմն կեղին ծայրը կաւերը կ'երթայինք, այնտեղ խոտ արածող եղներուն, էշերուն ապրին մէջէն ելած գարիի, Յորենի հատիկները կը գտնէինք ու կ'ուտէինք: Ամառ ելանք, կաւերու խառնելը չտրցան, եղները արածելու չէին ելլեր, անօթի մնայինք եւ մեռնելու մօտ էինք: Լսեցինք որ, Տրա անունով կեղ մը կայ եղեր, այնտեղ ալ մեզի պէս Գոպթական Հայեր կը գտնուին, եւ ուտելու հոգ ու խմելու ջուր ունին եղեր: Մուրատին հետ որոշեցինք Տրա երթալ: Մեզի ընկերը եղան Թոմարզայի ուրիշ վոքրիկները, անոնք ալ մեզի պէս Պապերնին, Մայրերնին մեռած մէջտեղ մնացած էին: Ամէնքս մէկ տոպրակով վոքրիկ եղանք: Ամէնքս ալ մէկ տոլիք ունէինք, Ուխտն Տասը

տարեկան: Տրա վիպի ճամբան չկինք վիտեր, բայց հարցնելով պիտի գտնէինք: Անօթի, ծարաւ ճամբայ ելանք, արեւուն տակ, տաքերնիս բոլիկ գլուխով քալեցինք: Ճամբան ուզուպաններ տեսանք, բաներ մը հարցուցինք, իրենք ալ բաներ մը խօսեցան, բայց չհասկցանք: Վերջապէս իրիկուն եղաւ, հասանք Տրա կիպի թրքեն կայարանը: Այդ իրիկուն կայարանի պատերուն տակ պառկեցանք: Առաւ կանոխ ելլելով պայինք գտանք Գալիճականներուս վրաններըը: Ձիւմակ պատառ-պատառ սաւաններով մկ-մկ շինց ըրեր եւ անոր չուքին կը պառկէին: Գանի մը օր եւոք տեսանք, որ այստեղի կեանքը մեր Շէյխ Մխիլին կեանքէն աւելի պէշ է, ա՛չ հայ կայ, ա՛չ խմելու ջուր: Պիշեղինելը բայ օդին անօթի, ծարաւ հոգին վրայ կը պառկէինք: Որոշեցինք նորէն Շէյխ Մխիլին երթալ. Առաւ մը լսեցինք որ, Թամարզայի ուրիչ փոքրիկներ ալ Շէյխ Մխիլինէն վտիտ Տրա եկեր են, պայինք տեսանք, երեսունէ աւելի փոքրիկներ, մեզի պէս անօթի մնացեր, ծնողքնին մեռեր, մէջտեղ մնացեր են: Անոնց մէջ գտանք մեր Թաղեցի տղաք ալ, Աւետիս Պէտիրեան (*) իր քրոջ հետ եւ ուրիչներ, իրարու ճանչցանք: Առանք ալ ամէնքը մէկ տունք մեր քով բերինք: Այտեղ վրաններուն քով կը պառկէինք, մնացինք տասը օր: Շատ խնդճ վիճակ ունինք: Անօթութենէն գառ, վրանիս, գլուխնիս Ոչխարաց եւ բներէն վէրք բացուեցաւ:

Օր մըն ալ լսեցինք որ Տէլլալ կը կանչեն: «Վրաններուն մէջ գտնուած փոքրիկները մկտեղ պէտք է հաւաքուին, հաց ու ջուր պիտի տան»: Ամէնքս մէկ հաւաքուեցանք, հարիւրէ աւելի փոքրիկներ, տղայ, աղջիկ: Գլուխը սեւ փափախով թուրք մը կար, աղջիկները տղոցմէ գատեց: Աղջիկներուն մէջէն ալ դեղեցիկները գատեց եւ մեզի նորէն վրաններըր գրկեց (*):

(*) Այժմ Պէյրութ կը գտնուի:

(*) Սեւ փափախով այս թուրքը, ծանօթ Հասան Պէյն է, որ այդ օրերուն ինֆլիւենֆը Հայուն բարեկամ ցոյց տուած էր: Հավրանի գաղթականներուս իր անունը ծանօթ էր իրր Հայասէր: Ինֆը կ'ըսէր, իրր թէ ձեմալ փաշայի կողմէ դրկուած է հայ որբերը հաւաքել եւ հայ որբանոց դնել: Մինչ իր պաշտօնը եղած է, Հայ Գեղեցիկ աղջիկները հաւաքել եւ դրկել Դամասկոս թուրք մեծահարուստներու տուները, Պէյրութ թուրք բարձրաստիճան գինուորականներու ընտանիքներուն մօտ: Անոնց միջոցաւ ալ Պոլիս թուրք Հարէմներուն մէջ լեցուցնել:

Մենք այստեղ վրաններուն քով, Թոմարզացիներս քսանըութը հատ էինք, մանչ, աղջիկ, ամէնքս ալ դրկէկ հիւանդ: Մենք որոշեցինք այս տեղէն ուրիշ տեղ երթալ: Ուրիշ երկրացի տղաք ալ մեղի պէս անտէր, մեղի ընկերացան: Ֆառաստուն հոդիէ աւելի էինք ճամբայ ինկանք, հասանք պիւղ մը ուր մղկիթ մը կար եւ անոր չուրջը կային գինուորական վրաններ: Գինուորներ մեղի իրենց վրանները տարին եւ օրական մեղի մէկական սեւ հաց մը կուտային: Սակն առաու մենք հանոյէն ելած հաւերու պէս, վողոցներուն մէջ իրարու եաեւէ վազելով կեղի չուկան կ'երթայինք, դեռինը ինչ որ ուտելիք տեսնէինք, ձմերուկի կեղեւ, հացի կտորներ, հաւերու պէս իրարու ձեռքէն կը խլէինք: Այս դիւղը մնացինք մէկ ամիս, կեղին մէջ սորվեցանք նոր-նոր վողոցներ եւ կ'երթայինք կը մուրայինք, իրիկուններըը վրան կը դառնայինք: Անձրեւոտ օրերը վրաններէն դուրս չէինք ելլեր, այդ օրերը անօթի կը պառկէինք:

Սակս մը եաք, ցէտով թուրք մարդ մը եկաւ, մեղի իր չուրջը հաւաքեց եւ սկսաւ թուրքերէն խօսիլ: Մենք Թոմարզացիներս թուրքերէն չէինք հասկնար: Մեր մէջ կային Մարաչցի, Այտանացի տղաք, անոնք թուրքերէն դիտէին եւ մեղի կը բացատրէին թուրքի բառերը:

Երկրորդ օրը այս մարդուն հետ թուրք գինուորներ եկան, մեղի պաշարեցին, ուրիշ վողրիկներ ալ բերին մեղի խառնեցին, Երկու հարիւր հոդիէ աւելի եղանք: Կարգաւ չարեցին մեղի եւ տատնական հոդի վակոններուն մէջ լեցնելով չոդեկառքը քաշեց: Զինք դիտեր քանի օր գացինք, քաղաք մը հասանք ուր ծովը տեսանք առաջին անգամ, ըսին Պէյրութ է: Գինուորներ մեր վրայ կր

Մենք կամաւոր գինուորներս, 1918-ին Դամասկոս ր՛է Պէյրութ, Հասան Պէյի կողմէ ցրուած այդ որբ աղջիկներէն մաս մը հաւաքեցինք Թուրք մեծահարուստներու եւ բարձրաստիճան թուրք գինուորականներու տուներէն: Այս որբերէն շատեր կը պատմէին թ՛է իրենք այդ տունին մէջ ունեցած են 2-3 ուրիշ ընկերներ եւս, բայց գինադադարէն ետք Պոլիս փախցուցած են: Այդ որբերէն 13 հոգի միայն մեր խումբը ազատեց Պէյրութի մէջ թուրք գինուորական ընտանիքներու տուներէն դերձակ Միսակ Վեհունիի ցուցմունքով, եւ Հ. Բ. Ը. Միութեան յանձնեցինք երր Բարեգործականի Մասնաճիւղը նոր կը կազմուէր Պէյրութի մէջ, որուն ներկայացուցիչներն էին՝ Նշան Հազարապետեան (Մարաշցի) եւ առեւտրական Սարաֆեան եղբայրներ:

հակէին: Առաջ չոգևկաւքը նորէն քալեց հասանք գիւղ մը ըսին Ճիւնի կը կոչուի: Այս տեղէն բոլիկ ոտքերով քալելով մեզի տարին Անթուրա, ուր խոշոր չէնքի մը մէջ մեզի լեցուցին: Ըսին, վանք է եղեր այս խոշոր չէնքը, ճեմարան փաշան դրաւելով որբանոց է ըրեր: Մեզմէ առաջ քանի մը հարիւր հայ որբեր բերեր լեցուցած էին: Երկրորդ օրը սափրիչ մը եկաւ, մեր մազերը կտրել տուին, բաղնիք տարին եւ նոր հագուստ տուին:

Մեր վարժապետները Թուրքեր էին, Թուրքերէն լեզու դաս կուտային եւ Թուրքերէն երգեր կը սորվեցնէին: Անոնք մեզի կը հարցնէին, – Ո՞ւր են ձեր հայրերը, մայրերը, եղբայրները: Գիւտէ՞ֆ որոնիֆ սպաննեցին: կեավուրները դանակով, պալթայով ըսպաննեցին, ձեր տուները փլցուցին եւ ձեզի այսպէս որբ ձգեցին: Դասարանին մէջ, օրական երեք անգամ Ալլահ–ի՛ֆպէր կանչել կուտային, եւ փախիշաիըմ չօգ հաշասըն պուրալ կուտային:

Անուննիս փոխեցին Թուրքի անուն դրին: Հայերէն խօսիլ, իրարու Հայ անունը կանչել արգիլուած էր: կը ծեծէին եւ կերակուր չէին տար: Ուտելիք, խմելիք չատ քիչ էր, այնպէս որ ամէնքս Հիւանդացանք, ամէն օր 8–10 հոգի անօթութենէն կը մեռնէին: Երկու տարի մնացինք, վեց հարիւր աւելի Հայ որբեր կայինք: Կեսարացի, Սեբաստացի, Թոմարզացի, Այնթապցի, Քիլիսցի, Մարաշցի, Առանացի, Ծընորճաքցի, Քէսապցի, Զեմախլուցի:

Ամէն առաւ Թուրք Հօճան կուգար, կարգաւ կը չարէր, Ղուրանէն դաս կուտար, եւ մեզի կը Թլփատէր: Վանքի Գմբէթը եւ Խաչը քակած էին, Թրքական դրօշակ կախած: Մեր որբերէն մէկուն ձայնը լաւ էր, գմբէթը երթալով Ազէն կուտար, տեղացի քրիստոնեաներու սրտին արիւն կ'ներշիր: Մեզի պինուորական մարզանք ընել կուտային, բայց ամէնքս հիւանդ էինք, ոտքի վրայ չէինք կրնար. կենալ, չառաւտուն փորը կ'ուռէր ու կը մեռնէին: Այսաւղ, մեր Թոմարզացիներէն չատեր մեռան: Ողջ էին տակաւին Աւետիս Պէտիրեան, Մարիամ Հաճի Սամիլեան, Դանիէլ Հաճըռլեան, որոնք այժմ Պէյրութ կը գտնուին:

Անգամ մը երկինքին վրայ օգտնաւեր եկան, ըսին Անգլիացիներ են: Օր մըն ալ ընկերս Սեբաստացի Սողոմոնին հետ գարշապարով վախանք գացինք Զուգ անունով գիւղ մը: Ըսին Հայ կամաւորներ եկած են: Շարունակեցինք մեր ճամբան դէպի Պէյրութ: Անօթի էինք, ճամբուն վրայ նետուած նարինջի կեղեւները կը հաւաքէինք ու կ'ուտէինք: Այդ օր իրիկունը Պէյրութ հասանք, ճամ–

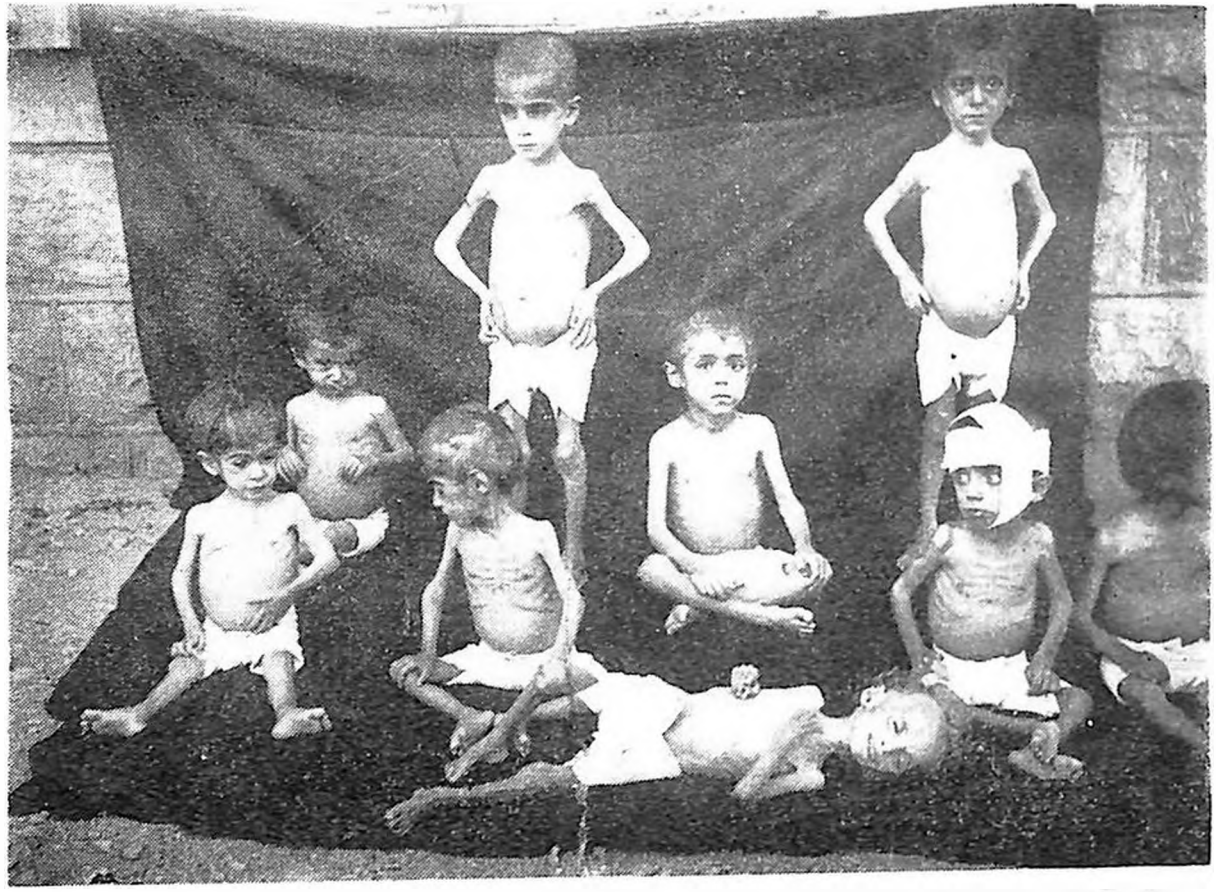
բան պինուրնելու կը հանդիպէինք որոնք Հայերէն կը խօսէին, մեր Հայ ըլլալը գիտցան: Իրենք ալ Անթուրայի որբանոցի մասին լսեր էին: Երբ գօրանոցի մը առջեւէն կ'անցնէինք, տեսանք պինուր մը պահակ կեցած էր գրան առջեւ եւ գէնքը ուսին կ'երթար կու–գար: Զինուորին մօտեցանք եւ սկսանք իրարու հետ Հայերէն խօ–սիլ: Զինուորը հարցուց թէ ո՞րտեղացի ենք, երբ Թոմարզացի եմ ըսի, քովի պինուորին դառնալով ըսաւ, – Գնա՛ Մամասը կանչէ: Զինուոր մը եկաւ, Թոմարզացի Զերքինենց Մամասն է եկեր: Մե–զի գրկեց, համբուրեց, իրենց քով տարաւ, ինծի տայօղլու ըսե–լով կը սիրէր: Այլ գիշեր իր քով պահեցուց, կերանք խմեցինք: Առաւ կանուխ ելանք, իրենք ուրիշ տեղ պիտի վտարգուին ե–կեր, մեզի գրամ տուին եւ պինուրական կառքին մէջ դնելով ճիւ–նի բերին, անկէ ալ որբանոց պտյինք (*):

(*) Այս որբերու մասին բրեհայ սպայ մը իր օրագիրին մէջ կը գրէ.– Հալէպէն Պէյրութ բերուած էին Հայ որբեր: կառավարութիւնը, այդ որբերը մանչ թէ աղջիկ, մասնաւոր հաստատութիւններու մէջ հաւաքեց, անոնց իսլա–մական դաստիարակութիւն տալու համար, որոնք յաղթական թուրքին պիտի տային նորադարձ իսլամական սերունդ մը: Թուրք ուսուցիչներ, ուսուցչուհի–ներ լծուած էին այս գործին, որոնց գլուխը կը գտնուէր յայտնի թուրք գրա–գիտուհի Խալիտէ Էտիպ Հանըմ, որ իսլամացած Հրեայի մը զարգացած աղջիկն էր, ուսումը առած Պոլսոյ Ամերիկեան աղջկանց բարձր· վարժարանին մէջ: Նա–խապէս ան կինն էր եղած յայտնի հասարակագէտ Ալեհ Զէքիի, յետոյ ամուսնալուծուելով կինը եղած էր Իթթիհատական պետերէն Տոքթ· Ռեշիտ պէյի:

ՍԱՐԳԻՍ ՊՕՂՈՍԵԱՆ

(*Թրքահայ սպայի մը օրագիրը*, Բ· Հատոր, էջ 31):

ՊԱՏԿԵՐ 258.– Անիւրայի որբեր, որոնց մէջ կը գտնուին նաեւ Թոմարզացիներ: (*)

(*) Լուսանկարուած 1917–ին. լուսանկարիչ Սարաֆեան եղբայրներու կողմէ (Պէյրութ):

Է.

ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԵՆԷՆ ԱՆՄԻՋԱՊԷՍ ԵՏՔ ԳԻՒՂԻՆ ՎԻՃԱԿԸ

ՉԱՐՉԱՐԱՆՔ, ԱՊԱ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ամէնէ Թապուրի գիւնուրէն, այժմ Լիբանանաբնակ մեր հայրենակիցներէն, Փանոս վարպետ Պօրանեան, Նահապետ Էմմի Թէֆերեան, Կարապետ վարպետ Թամուզեան, գիւղը պարպուիլէ ետք, իրրեւ պահակ Թոմարզա կը ղրկուին: Այսպէս կը պատմեն գիւղի վիճակին եւ գիւղ դարձող Ամէնէ Թապուրի գիւնուր մեր հայրենակիցներու *վայրագօրէն* չարչարուիլը, ապա սպանուիլը, թուրք գիւղացիներու կողմէ:

Գիւղը պարպուելէն երկրորդ օրը, Ամէնէ Թապուրի մեր Պէտուկէն, 300 հոգի զատեցին, մաս մը ձիւճիւն հայ գիւղ ղրկեցին ցաները քաղելու համար, եւ մեղի ալ Թոմարզա ղրկեցին իրրեւ պահակ, որպէսզի կէօթէկլէ գիւղերու թուրքեր, գիւղ չի մտնեն եւ չկողոպտեն:

Մեր Զապլիթը, վանքին տեսուչ կարապետ վարդապետին անհնակը կը մնար, մենք ալ ուխտաւորներու. Սրբա օտաները կը պահէինք:

Գիւղին մէջ, ամբողջ տուներու Հօրերը լեցուն էին Յորենով, Գարիով, Ճոնով, նաեւ Ամպարները Ալիւրով, Պուլղուրով, Պանիրի տիկերով, արդար Իւղի Թիթեղներով լեցուն էին: Գիւղի Մխտարը, Պաչ Հասուչը, Թուրք ապաներէն անօթի Ալի Էֆէնտին, Հաճի Էօմէրը, Սիւլէյման Զապուչը, մեղի գիւղի չորս կողմերը պահակ դրին, որպէսզի կէօթէկլի Թուրքեր ներս չի մտնեն եւ իրենք կողոպտեն տան ապրանքները: Տասը օր պիշեր ցորեկ, իրենց տուները կրեցին տարին, Հարիւրաւոր Պանիրի տիկեր, արդար Իւղի Թիթեղներ, Զուլ, Զուվալ: Մօթերով Ալիւր, Պուլպուր: Տասը օր ետք, մեղի պահակներուս կանչեցին, Հրաման տուին որ, պաշտպանութիւնը քիչ մը Թուլցնենք, որպէսզի կէօթէկլի Թուրք գիւղացիներ ապատ մնան եւ մնացած ապրանքներն ալ անոնք կողոպտեն: Երկու չարաթ ալ պիշեր, ցորեկ գիւղի Թուրքեր կողոպ–

տեղին ու տարին լրանդ տուները լեցուին, բայց լմնաւիք չունէր, տակաւին չատ հոսնը լեցուն մնացին:

Ժողովուրդը աքսորելէ ետք, գիւղին մէջ ձգած էին Խօրասաննոց Սարգիս տալին, որ կաղ էր, չէր կրնար քալել: Բէյլէնոց Եղիա տալին, կինը Մատաղ Կէլինը, որոնք չատ ծեր էին: Ցընտրլեանոց Սարգիսը, Հիւթիւթենոց կարապետը, Բէյլէնոց Բէօր Մկրտիչը, որոնք ի ծնէ կոյր էին, չէին կրնար քալել: Այսպէս եւ բնաւ հոգի չմը կային, ձգած էին: Մեր երթալէն քանի մը օր ետք, Ղուրալ Օսմանը, ատոնք հաւաքեց, իր եղան տալլերուն վրայ նստեցուց եւ Սեւսկան Ըրմախը տանելով ջուրը կը նետէ եւ կը խեղդուին:

Գիւղի չորս թաղերէն անցած տուններս, կը տեսնէինք այն կատղած եւ Աներ չունեցը, երբ տուները չեզած անոնց մօտէն անցնելու առեն մարդը կատ–կատ կ'ընկնին, հիմա մեղի տեսնելուն պէս, կատնս մարդ ըլլային, վազելով կուգային, ձեռքերնիս կը լիզէին, ցաւակիլով վիզերնիս կը փաթթուէին, երեսնիս կը լիզէին: Վանքին այն հսպիսի ու կատղած չունեցը, վանքին դրան առջեւ պառկած էին, մարդիկ կոպրով անոնց դլուխը ճեղքեր էին, երբ մեղի տեսան, ուզեցին առջի ելլել, մարդու պէս լացին, արցունք թափեցին:

Չորս թաղերէն անցած տուներս, տուները կը մտնէինք նայելու համար: Տուներուն մէջ, թոնիրին դլուխը ճաչի ծոնր դրած, խաչած Հաւերը, Հաւկիթները, Հացը, Դգալը չտրուած, այնպէս ձգեր գացեր են տանոց ուտելու: Ամէն տուներուն Չարուախը, Բակը, Դուռը, իւղի Պատկները, պանիրի Տիկեր լրտր խառնուած, չորս կողմը ցրուած կը տեսնես:

● Կէլիկէնոց Պետրոս տալուն տունը մտանք: Եփուած Թարխանան ու Փիլաւ Յոնին վրայ չտրուած, Հացը, դգալը դրած էն, կէս մը մնացն կերեր, ձգեր գացեր են:

● Հալէկ Թագր Մանասկինոց Փիլիկոս տալուն տունը մտանք: Տուներնին պետին մօտն էր, չատ հաւերու ու բազերու տէր էին: Չորս բատար Հաւեր ու բազեր, բակին մէջ ու դուրս թափուած ցորեններ, գարին կերեր են, պետէն ալ ջուրը խմելով, հազարատար Հաւկիթ ածեր, տուները ու բակը լեցուցեր էին:

● Տէր կարապետենց Մկրտիչ Իմմոն տունը մտանք, հարիւրատար Հաւեր, բակին մէջ թափուած ցորենները, գարին կերեր եւ հազարատար Հաւկիթ ածեր էին: Բայց խմելու ջուր չի պտնելով փտած մեռեր էին:

ՋԱՐՋԱՐԱՆՔ, ԱՊԱ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

● Պալիկեցի Յակոբը.– *Ամէն Թագուրի Յակոբենց Պէյուկի մէջէն, որտեղինով Ղազաոտայինները կը գաւեն երկու Հարիւր հոգի, որոնցմէ Քառընբերկու հատը Թամարպացինները կ'ըլլան, Յակոբն ալ անոնց մէջ։ Երկրորդ օրը Երկու հարիւր յիսուն հոգին կապիով կէմէրկի Պալբա Տէրէսի կը գրկեն Ջարդելու համար։ Մեր Յակոբը այս Ջարդէն հրաշքով մը ազատելով վախաւ Թամարզա եկաւ։ Գիւղի իր տունը, որտեղը Թուրք պաշիպոզուկներու կողմէ պրաւուած էին եւ ինքը Հայեկ Թոզի Սէքէնը կը պահէր։ Յարեկները իր հոգի գրամը հանելու համար լեռները թիւրա ընելու կ'երթար։ Օր մը Հաճի Փաչա գիւղի Թուրքեր կէս ճամբան կը բռնեն, յաւ մը ծեծելէ ու չարչարելէ ետք, կը սպաննեն եւ մեռած մարմինը ճամբուն եղերքը կը նետեն։ Երկու չարաճ ետք լսեցինք, Յաբուխիեն Գամպալեանին հետ գացինք։ Մարմինը գտանք, գլուխ չունէր, ոտքերը կտրուած էին եւ մէկ կողմ նետուած։ Մարմինը վերցուցինք եւ քովը փոս մը փորելով թաղեցինք։*

Պատմեց՝ ՆԱՀԱՊԵՏ ԷՄՄԻ ԹՔՔԵՐԵԱՆ

● Գարեգին Գամպալեանը.– *Գիւղի տարապրուխեան օրերուն, Ամէն իր Թագուրէն գիւղ կ'ուզէ գալ իր ընտանիքին օգնութիան հասնելու համար։ Կեսօրին՝ Տէրէվանք գիւղի մօտ Թուրքեր կը բռնեն, չարչարանք ու տանջանք տալէ ետք, գլուխ այդերին մէջ ծառի մը ճիւղէն կը կախեն։ Ողջ–ողջ մարմինը կը քերթեն։ Երկու ժամ անոմ մը ձեռքերը, ոտքերը կը կտրեն եւ իրենուն առանց մեռցնելու կը ձգեն կ'երթան։ Երկու օր ծառին վրայ կախուած կը մնայ, պռոտալով, կանչելով կը մեռնի։ Շատ ետք մը ետք, Թուրքեր եկան մեղի պատմեցին։*

Պատմեց՝ ՓԱՆՈՍ ՎԱՐՊԵՏ ՊՕՐԱՆԵԱՆ

● Գաբիկեցի Եղիան.– *Մեծ ինձկաս Ամէն Թագուրեին մէջ մնացին էինք, կ'աշխատէինք։ Տարեվերջ պատմական եղած օրը վախաւ պիտի գնայ իր ընտանիքին մօտ։ Երբ գիւղի եղերքը կը հասնի, պետիկ լերան ստջեւ Թուրքեր կը բռնեն, մեռնելու աստիճան կը ծեծեն։ Կէօմրիւնցի Ալին եւ Քէօրէկլիցի Քէօր Ահմէտ, անոր*

մէջքի պատին կապը հանելով, երկու ոտքերէն խոշոր քար մը կը կապէն եւ քովը պառուած Տէր Կարապետենց ջրհորը կը ձգեն եւ վրան քար կը լեցնեն։

Պատմեց՝ ՓԱՆՈՍ ՎԱՐՊԵՏ ՊՕՐԱՆԵԱՆ

● Պարսամենց Տէտէն։— *Թուրք բանակին մէջ կանոնաւոր պինաւոր էր։ Գիւղը տարտղնուելէն ետք, մէկուկէս ամիս հրամանատար կ'որոշէ Թամարպատ երթալ։ Բանակին մէջ երեսն ընկնելը կ'ուզենայ Թամարպատի խուրջ ապտանելէն Ալի էֆէնտիի տպան Բէչիտը։ Գիշերը ուշ ատեն Թամարպատի մօտիկ Տաշտան խուրջը պիտի կը հասնի, վախնալով որ երեսն կը ապտաննեն, կ'ըսէ, Թամարպատի Ալի էֆէնտիի տպան Բէչիտան եմ, պինաւոր էի հրամանատ. ատեն կ'երթամ։ Թուրքին անմիջապէս ձին հեծնելով Թամարպատ կ'երթան Ալի էֆէնտիին մխիթարէ ատեն։ Տպուն հայերը Ալի էֆէնտիին եւ ապստամբ խուրջին ուրախութեամբ դիմաւորելու կուգան եւ կը տեսնեն որ երեսնը պատակը չէ եւ Տէտէն ատեն խօսած է։ Երբ պատճառը կը հարցնեն Տէտին կ'ըսէ, – Վախցայ որ կը ապտաննեն եւ Բէչիտին, ձեր տպուն անունը տուի։ Տպուն հայերը կը նեղուին, Տաշտայի ձիուն ոտքին կը կապեն եւ քաշկռտելով կը բերեն մինչեւ Թամարպատ վանքին կալը, կը յանձնեն խուրջ յսկողներուն եւ թերով ապտաննել կուտան։*

Պատմեց՝ ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՐՊԵՏ ԹԱՄՈՒՉԵԱՆ

● Կաղնեենց Յակոբը։— *Տարտղնութենէն առաջ վարպետ ատաղձագործ էր եւ հարուստ էր։ Երեսն ատեն պատգի ունէր խուրջ ապտաննէն Ալի էֆէնտիին, որուն շատ բարիք ըրած էր Յակոբ վարպետը պատճառի էլլելէ առաջ եւ պատճառի եղած օրը իր ատեն պատկերը, հարուստութենը յանձնեց Ալի էֆէնտիին, ի հարկին վերադարձին առնելու պատմութեամբ։ Յակոբ Սմբէլ Թոպալեան պինաւոր էր, պատերազմէն ետք պիտի Թամարպատ նկատ, եւ ուղղակի իր պատգին Ալի էֆէնտիին տունը գնաց։ Ալի էֆէնտիին մէկ պիչեր մխացն հեռ ըրած։ Երկրորդ օրը խուրջները կանչեց եւ անոնց յանձնեց որ տանին ապտաննեն։ Թուրքին պիտին եղերքը հայերու հոգուն տալին, լաւ մը ծեծելէ, չարչարելէ ետք, իր Շալմարի կապով Ակոյիտի ծառէն պատերը վար կը կախեն ու կը ձգեն։ Երկու օր կախուած մնաց։ Ձամբէն անցնող խուրջերուն կ'ազդէ որ պինք ապտաննեն։ Երեք օր ետք մեկի հրաման տուին որ երթանք տեսնենք։ Գա-*

ցինք որ մարմինը կախուած է եւ կաս–կասկոյտ սեւեր է: Ծառէն վար առինք եւ քովի վոսին մէջ թաղեցինք:

Պատմեց՝ ՌՈՐՈՎԻՒ ՎԱՐՊԱՏ ԳԼԼԸՃԵԱՆ

● Ղատէմեցի Արիստակէսը.– *Ամէն Թաղումի պինուար էր մեր քով: Հրաման առաւ եւ երկու չարաթ պատելու համար Թոմարզա դնաց: Լֆքէրէի մօտ (Կեսարիա) ճամբան Թուրքեր կը բռնեն, ծեծելով, չարչարելով կը տանին Զինճիտէրէ Յունաց վանքին մօտ, այն տեղ վոսի մը առջեւ քարով դլուխը կը ճզմեն ու վոսին մէջ կը նետեն:*

Պատմեց՝ ՆԱՀԱՊԱՏ ԷՄՄԻ ԹԷՔԵՐԵԱՆ

● Պէյեցի Հաճին եւ Սալպաշեցի Բարսեղը (Բէօր Ղադէրի).– *Երկուքն ալ վանքի Թաղեցիներ էին եւ հարուստ չիփչիի էին: Դաղթական եղած օրերնին իրենց տան Ոչխարները, կովերը, Ամպարնելով ձոն, Յարեն եւ ինչ որ ունէին տան մէջ, կը յանձնեն իրենց դրացի Թուրք Ղուրալիին: Ամէն Թաղումի պինուար էին, օրերնին լմնցաւ եւ Թոմարզա եկան: Տուներնին, արտերնին Թուրքեր դրաւած էին: Իրենց դրացի Թուրք Ղուրալիին տունը պահեր էին մէկ օր հիւր մնալու համար: Ղուրալին երեք օր պահեց: Երեք օր եւս Թուրքերուն յանձնեց որ սպաննեն: Թուրքեր Ծեծելով, Չարչարելով պիտին եղերքը կախերը տարին: Այնտեղ Թուրք երիտասարդներ, կախերու պատին առջեւ տնկեցին եւ սկսան դէնքով ճշանաառութիւն տալ: Երկու օր եւս, մեզի լուր տուին որ երթանք նայինք: Մարմիններին ծակ–ծակ եղած եւ գլուխնին քարով ճզմուած էին: Այնտեղ պատին տակ փոս մը փորեցինք ու թաղեցինք:*

Պատմեց՝ ԹՈՐՈՍ ՊԱԼԵԱՆ

● Մարկոսեցի Տիգրանը.– *Ամէն Թաղումին մէջ, մեր քով պինուար էր: Տուները եղած օրերը, փախուստ ընտանիքին, պատահնեռուն մնանալու համար: Փաստող Թուրք պիտի ճամբուն վրայ, Թուրքեր կը բռնեն, կը ծեծեն, կը չարչարեն, եւ քովի այլին տանելով ծառի ճիւղէն կը կախեն: Կը սկսին նախ Քրիստոնեաները կտրել, յետոյ աչքերը կը փորեն եւ կախուած վիճակի մէջ ճգնելով կ'երթան: Քանի մը օր եւս, փաստողի Թուրք Ալին Թոմարզա եկած էր, եղածին պէս պատմեց մեզի:*

Պատմեց՝ ՌՈՐՈՎԻՒ ԳԼԼԸՃԵԱՆ

● Քէչէեանց Կարապետը եւ Ղամախեանց Գրիգորը.– *Երկուքն ալ Ամէկ Թաղուրի մէջ գինուոր էին: Ամիս մը հրաման կ'առնեն Թոմարզա մնալու համար եւ ճամբայ կ'ելլեն: Երբ Թոմարզայի մօտիկ կառղըկը կ'հասնին հին Հայ գիւղի աւերակները կը հանդիպին, ճամբան թուրքեր կը բռնեն, չարչարելէ եւ մեռնելու տոհման ձեռնէ հաք, քովի կոֆուանը կը տանին, եւ անոնց գլուխները մէյ մէկ խաչար քարի տակ գնելով կը ճզմեն եւ կը ձգեն: Հինգ օր հաք մնալի լուր տուին, պայմանք տուին որ մարմինները առնք եւ հոսիլ տկտած էին:*

Պատմեց՝ ՅԱԿՈՒԲ ԱՃՆԻՐԵԱՆ

● Եօղուրթեանց Յակոբը եւ Պչագլեանց Գրիգորը.– *Ամէկ Թաղուրի գինուոր էին: Զինադադարէն հաք Թոմարզա կ'գան: Իրենց տուները, արտերը թուրքեր գրաւած էին: Գիշերները ժամուն անհետը կը պահէին, կերկինքն ալ իրենց հայի գլուխը հանելու համար, երկուքը մեսան կռնակնին փըռըը չալկած (կերպաս) թուրք գինուորը կ'ներմայլին ծախելու համար: Անդամ մը նորէն փաստու թուրք գինուոր կ'ներքան տպրանք ծախելու: Թուրքեր համրան կը բռնեն, տպրանքնին, գրամնին առնելէ հաք, ձեռքերնին, ոտքերնին կը կապեն, լաւ մը չարչարելէ ու ծեծելէ հաք, քարերով կը տպաննեն եւ մարմինները կտոր-կտոր ընելով գինուոր ծայրը վոսին մէջ կը ձգեն ու կ'ներքան:*

Պատմեց՝ ԹԱԳԷՍ ԱՂԱ ԹԻՐԻՐԵԱՆ

● Հաճի Սամելեանց Սամելը.– *Շատ Ղազատալի ու կարճ կը: Ամէկ Թաղուրին հրաման առնելով գինուոր եկաւ, գիշերները ժամուն անհետը կը պահէր: Օր մը կէս գիշերին թուրքեր նեռս կը մտնեն, ձեռքերը, ոտքերը կապելէ հաք, չարաչար կը ծեծեն եւ իր Շալմարի ծոնճանով աստաստալէն կը կախեն: Երեք օր կախուած կը մնայ: Լուր առնեցանք, պայմանք վար առնք ու թաղեցինք:*

Պատմեց՝ ՆԱՀԱՊԵՏ ԷՄՄԻ ԹԻՐԻՐԵԱՆ

● Եօղուրթեանց (Պըճըճը) Տէտէն.– *Ամէկ Թաղուրի գինուոր էինք, երբ Սէֆէր Պէրլիկը լմնցաւ գինուոր եկանք: Մեր տուները թուրքերով լեցուած էին, մենք ալ ժամուն անհետը կը պահէինք: Տէտէն ալ Շալակով Փըռէթը ծախելու կ'ներքան թուրք գինուորը, իրիկուններն կուգար:*

Անգամ մը նորէն, թուրք ֆէօրէկլի վիւղ կ'ուրթայ փըռքը ծախելու: Այդ օրերուն, վիւղին մէջ թուրք հիւանդ մը կը պտուի: Թուրքը կ'ըսէն, հիւանդին, երբ կեավուրի (հայու) արիւն խըմես, անմիջապէս կ'առողջանաս, այդ է ֆու դեղդ: Հիւանդը պզտիկաններըը կը բռնեն մեր Տէտէն եւ ոտքերը, ու ձեռքերը կապելով, հիւանդի տան դրան առջեւ կը տանին եւ Հաւու պէս կը վզնեն եւ արիւնը առնելով հիւանդին կը խըմցնեն: (*)

Պատմեց՝ ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՐՊԵՏ ԹԱՄՈՒՋԵԱՆ

● Քոչակեցց Զոպան կասպարը.– *Տարպրուբէնէն առաջ, Հայիկ թաղի Տաւարի Սիւրիւլին Զոպանն էր: Ամէն թապուրին մէջ միսաին էինք: Պաուլտամէն նաք թամարտա վիւղ պայինք: Տարպրուբէնէն առաջ մեր դրացի թուրք Ահմէտը,* անօթի Շուներն *մէկն էր, Հայերէն հայ կը մուրար: Հիմա, մեր ալթալէն նաք, մեր ոչխարները կողոպտեր եւ Տաւարի Սիւրիւլի տէր դարձեր է: կասպարն ալ այդ անօթի շան Տաւրուն Զոպանը եղաւ եւ Սիմէնէկէնի լեռը կը մնար ոչխարի Սիւրիւլին մօտ: Գիշեր մը թուրքը կոֆտանը կը մտնէն ուր պահած կ'ըլլայ կասպարը Տաւրու Սիւրիւլին մօտ: Անոր ձեռքերը, ոտքերը կը կապեն եւ կրակ վառելով մէջը կը նետեն եւ կը սկսին պռաալ,* – Հայտէ, կեավուր էրինտէն ֆեպաղ իսթիյէն վար իսէ կէլսին:

Պատմեց՝ ՓԱՆՈՍ ՎԱՐՊԵՏ ՊՕՐԱՆԵԱՆ

● Հէֆիմին եղիա էֆէնտին, կիւլլէրին կարապետ աղան, Պօյաճեցց կարապետ դալփան, ուզուն Գաբրիէլեան Սահակ աղան.– *Երեքն ալ Հայիկ թաղեցի հարուստ տղա մարդիկ էին: Առանք, իրենց տունները, հարստութիւնները տարպրուբէնեան օրերուն կը յանձնեն թուրք տղաներէն իմիր էֆէնտիին, որ յետոյ իրենց պիտի*

(*) Տէտէն կարապետ վարպետի մօտիկ ազգականն էր: կը պատմէ թէ, Սեֆէր Պէրլիկէն եմ, երբ Հայեր *Հաճըն* գրաւեցին, ժանտարմա Ղարագօլի կեդրոնը *Բաւմլու* գիւղ էր եւ Արամ կայծակը ժանտարմա գումանտանի էր: Ղամախեցց Յարութիւնը եւ ես Բաւմլու գացինք եւ Տէտէյի այս տեսակ սպանութիւնը պատմեցինք: Արամ Զավուշի հետ ֆէօրէկլի գիւղ գացինք եւ Տէտէն մորթող բուրթը գտանք: Արամ Զավուշ երեք օր բանտը դրաւ: Երեք օր եմ, բանտէն հանելով գիւղի եզերքը տարաւ եւ գնդակով բուրթերուն աչքերուն առջեւ զարնել տուաւ:

վերադարձնէ : Թամարպապի այս ապանները պատերազմէն նոր Հաճըն կուգան եւ Հաճնոյ ճակատամարտին կը մասնակցին, եւ երբ թուրքեր Հաճընը կը պաուէն, վախատա տալով, լեռ, ձոր անցնելով, հասին Թամարպա պիւղ կը հասնին : Թուրք էմիր էֆէնտին, այս չորս ապանները իր առնը կը տանի եւ երեք օր հիւր կ'ընէ : Երեք օր ետք, էմիր էֆէնտին պապանի կարգադրութեամբ, Տաշտան թուրք պետի թուրքեր Թամարպա գալով, չորս ապանները իրր թէ յարգելոյ համար իրենց պիւղը կը հրաւիրեն : Կէս ճամբան այս թուրքերը մոռնալով ուրիշ թուրքերու, կը բռնեն ու կը կապեն մեր ապանները, յոյս մը չտչտալով ու ձնծալ ետք, չորսը մէկէն կը չարեն եւ պիղծ հարիւրապետ թուրքի լակոտներ հատաքելով անոնց կը յանձնեն եւ քարերով ապաննել կուտան :

Պատմեց՝ ՓԵՐՈՎԲԷ ՎԱՐՊԵՏ ԳՂԼՃԵԱՆ

O Զորպաճեցի Աբիկը — *Բարձրահասակ ձկրանի պէս պատառլի էր : Մէկէլ Թապուրին մէջ մոռնին կէմէրկէ կ'ելլայինք : Ճամբան քարած առաննիս, չորս կողմերնիս պարման ձնաքերնին թուրքեր կը պատէին Հայեր ջարդելու համար : Թուրքեր Աբիկի կարճ պատառիններն նախանձած, մօսկան եւ թևէն քաշելով պուբս հանելին մեր չարքին : Բիչ մը հետուն տարին եւ մեր աչքերուն առջեւ երեք–չորս պալմա իրարու նետել կրկսացին, ուրիշներ պալմայով ծառերն պարկին եւ պետին վռնգին :*

Պատմեց՝ ՅԱԿՈԲ ԱՅՆԼՐԵԱՆ

ՀԱՃԻ ԷՄՄԻ ԶՈՐՊԱՃԵԱՆԻ ՅՈՒՇԵՐԷՆ

Թամարպա պիւղը պարպուելէն վերջ տարի նոր, թուրք կառավարութիւնը Յունուարին եւ Էրզրումի կողմերէն հարիւր յոյսն ընտանիքին ուելի թուրք պաղթականներ բնակեցուց պիւղը լեցուց եւ մեր տուները ու արտերը անոնց բաժնեց : ''

Էրզրումի կողմէ նոյն թուրքերը կը պատմէին թէ, իրենց Տէտէնները Հալէպ նստած են եւ Հայաստանէ թուրք դարձած : Իրենց լեզուն Թամարպայի լեզուին կը նմանէր եւ մեր բառերը կը գործածէին, եզ, կով, Սամր, Լուծ, Սայլ, Բիւշնա եւ ուրիշ բառեր :

Շրջակայ Կէօմիկի թուրք պետերէն եւս թուրք բնակիչներ նոյն Թամարպա հաստատուելան եւ մեր տուները ու արտերը

պրաւնցին: Տոաչուն պիւղէն քանըՀինդ տուն: Պէօքէ պիւղէն վեց տուն: Քէօրէկլի պիւղէն տասը տուն:

Սէֆէր Պէրլիկին մէջ, առաջին անգամ պիւղ գարձողը եղաւ Հաճի Յակոբ Մատաղճեանը կեսարիոյ բանտէն արձակուած: Հաճի Յակոբը Կէկերկիլի Գայմագամ Զէքթի տուած չարչարանքներուն չդիմանալով ինքզինքը ժամու տանիքէն վար նետած ու ոտքը կոտրուած էր: Հաճի Յակոբի ընտանիքը եւ զաւակները տարագրութեան մէջ մեռած ըլլալով, կրկին ամուսնացաւ եւ երկու մանչ զաւակ ունեցաւ: Հաճի Յակոբ իր քաջութիւնը կորնչուցած չէր, առեւտուրի խանութ բացաւ, իրեն ընկեր ունենալով Հաճի Պէքիր կոչուած Թուրքը: Վեց ամիս ետք, Թուրք ընկերը դիշերանոց խանութի ապրանքը կը գողնայ ու փախուստ կուտայ: Այս անգամ գրպնցաւ կով, ոչխար ծախելու գործով:

Սէֆէր Պէրլիկէն ետք, Ամէլէ Թապուրին մէջ ողջ մնացողները սկսան գալ: Անոնց տուները, արտերը Թուրքերու կողմէ գրաւուած էին եւ իրենք դուրսը մնացած: Գիւղի այն անօթի Թուրքերը որոնք Հայերու տարագրութենէն առաջ այծ մը անգամ չունէին, վարելու համար ոճ մը արտ չունէին, այսօր Հայերու ապրանքները կողոպտելով հարստացած, Եղներու եւ Արտերու տէր գարձած էին, եւ Ամէլէ Թապուրէն գարձող տղաքը, այդ անօթի Թուրքերուն տուները չպրաւ կը կենային անոնց արտերը, կալերը վարելու համար եւ անոնց Ախտանները կը պահէին:

Ամէլէ Թապուրէն գարձող տղաքն էին: Տէտէ Զէֆիեան, Յակոբ Քէչէճեան, Յովհաննէս Գամագեան, կարապետ Պաճօղլաճեան, Գանիէլ Պչագեան, Սարգիս Այնէրեան, Խակէնտէր Աճտիկեան, Մըճակ Ցըճընըխեան, Արթին Թամուգեան, կարապետ Տէլթորոսեան, Եղիա Քէչէճեան, կարապետ Թամուգեան: Անոնց բոլորին ալ ընտանիքը ու գաւակները գաղթականութեան մէջ մեռած էին, սկըսան կրկին ամուսնանալ տուն–տեղ ըլլալ:

Կեսարիա Ս. կարապետ վանքին մէջ այդ տունին կը պանըէր կեսարիոյ եւ Սեբաստիոյ չրջաններէն հաւաքուած որբեր եւ այրեցած կիներ, որոնց խնամակալն էր Թոմարզացի Սմբատ Ծ. վարդապետ Սալպաչեանը: Տղաք վանք կ'ուրթային եւ վարդապետը ամէն մէկուն յարմար ընտանիք մը կը ճարէր: Հաճի Յակոբ Մատաղճեանին քով կը պահուէր վանքի եկեղեցական գրքերէն եւ Ս. Միւռոնի արծաթեայ Ագռաւին իր Միւռոնով մխաին: Եկեղեցին քահանայ չունէինք, Հաճի Յակոբը եւ Հաճի Եղիա Քէչէճեանը,

պահուելիք տարբր ժամ կը տանէին եւ անոնց պահակը կ'ընէին: Նոր ծնող մոքրիկներն ալ ժամու աւազանին մէջ կը մկրտէին եւ Միքռոնով կ'օծէին: Ամբողջ Զոլէք Քեմիխանին, Արմին Թամուլեանին, Մանուկնոց Գրիգորին եւ ուրիշներու պահնեքր Հաճի Յակորը եւ Հաճի Եղիան ըլած էին:

Հաճի Յակորը գիւղին մէջ Միւսուլքն աւելի ազդեցիկ էր: Թուրքեր այդ տունն մեղմ կը վախնային: Կալի ցորենէն, ճոնէն, գարիէն, չորէն մէկը Հաճի Յակոր Թուրքերէն կ'առնէր եւ ժամու ամպարնեքը կը լեցնէր պտղիէն վերապրածով Հայերուն համար: Ամէն մէկ Թուրք երկրպագածէն, մէկական Զուռալ ցորէն, գարի կ'առնէր եւ Հայերուն կը բաժնէր:

ՔԵՐՈՎԲԷ ՎԱՐՊԵՏ ԳԸԼԸՃԵԱՆ ԿԸ ՊԱՏՄԷ

«... Երբ Թամարպային պաղխական Լոնք, տասնըվեց հազար (16·000) Հոգի էինք, 1915–ին: 1918–ին երբ Հարիւնէն Հալէպ Լկանք մնայն հարիւր (100) Հոգի մնացած էինք: Վանքի Թաղեցինե հինգ հարիւր ընտանիք էին, երբ Հալէպէն Տէր–Զօր քշուեցան մեր երեք Թաղեցիներէն պատելով: 1918–ին երբ Հալէպ գարձան, մխիթարն հազիւհիւզ հոգի ողջ գարձան, յոլորը Ջարդած էին:

Ես, Լսիչեանց Կաչառ աղջկանը եւ Հաճի Զամբլեանց Եղիան, Առանային Թրէն առնելով ենիճէ Լկանք: Անկէ ալ ձիու կառքով Սիս Հասանք: Յետոյ ուզտով Համբարձումով Հասանք Ծէբէ, Տաշճի Ցոյն գիւղը: Անկէ ալ քալելով Հասանք Թոմարզա: Ձիշդ մանգաղ քաղելու ամսեանին էր եւ մեղմ առաջ Ամէնէ Թարգուրէն գարձող մեր ազգայիկ արդէն գիւղ Լկած էին: Ամբոխ մը եւրոք, Հաճընէն Լկան Թոմարզայի գիւղապետ Կոմիտաս աղաք, Բարսեղ Պօյաճեան, Արթին Քեաթիպեան, Հրաչեայ Յովհաննէս Գըլրճեան, Նազարէթ Կիւրճիւլեան, Յակոբ Ճիճկէօզեան, որոնք տակ Հանդիպելով Ժամուն անհանգիստ կը պահէին: Թուրքեր այս կոմիտաներնէն շատ կը վախնային եւ մինչ չորեքշաբթի կը վարուէին անոնց հետ:

Հաճի Յակոբ Մատոսճեանը, կնոջ բանտէն նոր Լկած էր, թէեւ մեկ ոտքը կորսուած, բայց գիւղին տէրը գարձած էր եւ Թուրք Միւսուլքն աւելի ազդեցութիւն ունէր: Գաղթական Լկած օրերուն, Հայերուն չարիք գործող Թուրքերը Հաւաքել տալով բանտ նետել տուաւ: Մինչեւ Բանալու, Թոմարզայի մօտիկը Հաճ–

նոյ Հայ կառավարութեան ապրելուվճեան տակ էր: Բուժուլ կեդրոնն էր Հայ ժանտաբմանելուն եւ անոնց հրամանատարն էր Հաճընցի Սրամ Զաւուշ Թէրզիպաշեան (կայծակ), եւ այդ չրջանի թուրքերուն սարսափ ազդած էր:

Սրամ Զաւուշ 24 ժանտաբմանելով Թոմարզա եկաւ, մէկ հարաթ մնաց եւ չրջանի թուրքերուն աչքը վախցուց եւ մինչեւ էվէրկի անոր ապրելուվիճը տարածուեցաւ: Մէկ հարաթ Թոմարզա մնալէ ետք, Հաճի Յակոբ Մատոպճեանը իր հետ առաւ եւ Բուժուլ տարաւ:

ՄԸՍԹԱՖԱ ՔԷՄԱԼԻ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Թուրքեր, Հայերու տարագրութեան օրերէն սկսեալ, այլեւս վարժուած էին Հայերը ջարդել, անոնց ապրանքները կողոպտել: Չէին ուզեր պետերն նեղ մեր երեսը տեսնել: Մեր Աբտերուն, Տաներուն ակը զարձած էին: Միշտ կը մտածէին մեզի դէմ հարիք գործել, բայց տեսքը չունէին եւ կը սպասէին յարմար տեսքին, ինչ որ չատ չուշացաւ: Մրթաֆա Քէմալի չարժումը մէջտեղ եկաւ: Անոնք եռք սկսան կրկին մեզի հարիք գործել, պետերն դուրս եկլլինք, կը ծեծէին ու կը սպաննէին:

Հաճընցին եկող կամաւորները պիչերանց Հաճըն փախցուցինք: Գետի Քուրք Միւսիւրը մեզի կանչեց եւ ըսաւ.– Ակիէ եսէ, երբէ դուս կ'ուզէք այս երկիրը ապրիլ, ձեր գլխարկը պէտք է ունենայ իր վրայ չորս մատ ապտ: Հագած հագուստնիդ պէտք է ըլլայ բառասուն կարկտանով: Կօշիկնիդ ծակ, եւ ոտքերնիդ պէտք է դուրս ելլան: Պէտք ունիք միայն չոր հաց ու սոխ, աւնոնք ալ երբէ գտնիք:

Մեզի համար, ամէն օր եօխլամա կար, պէտք էր ամէն օր կառավարութեան Մէրայ երթայինք եւ նեկոյութիւններս հաստատէինք: Մեր մէջ կամաւորական բանակներու մէջ գոնուողներ կային: Եղբայրս Յովհաննէսը, Եղիա Հաճի Զալլմենց, Արթին Քեաթխիան, Կիլիկիոյ ճակատ կամաւորութիւն ըրած էին: Աւոնք բանեցին կեսարիա բանտ պրկեցին:

Կեսարիոյ մէջ, Իթիլաֆ Մանքէմէսի հաստատուած էր, Մրթաֆա Քէմալի կողմէ: Մէկ անգամէն վճիռը կուտար եւ բանդա-

տրնեըը կախել կուտար: Եղբայրս Յովհաննէսը 22 տարեկան եւ Աբէլին Բնաթխեանը նոյնպէս երիտասարդ, կեսարիոյ մէջ կախաղան հանելին ուրիշ երեք Հայերու հետ:

Մենք ալ պիւղին մէջ 25 հոգի էինք, բանեցին կեսարիա քանդ ղրկեցին, երբ թէ Չամընի մէջ կուտով Հայերուն ղէնք կը ղրկենք եղեր, թրքական իմբրիա: Գրիգոր Մոզաքեան, Միսակ Կիւրիւնեան, Տակուոր Սալպաչեան, Կիրակոս Բէօրուկեան, Եղիա Տանուճեան, Բեղոյիկ Պայրաղտարեան, Բարսեղ Կիպիրեան, Կարապետ Գամպալեան, Գրիգոր Գամպալեան, Կարապետ Պաճաղբէկիշեան, Սկնէքէրիմ Թէքիրեան եւ ուրիշներ: Երեք ամիս քանդ մնացինք, յետոյ էրզրումի կողմերը աքսորեցին, ուր մէկ տարի թափառականք, չատեր մեռան, քիչերս պրծանք:

Կեսարիոյ բանտին մէջ, մեզի հետ կը պահուէր նաեւ, կեսարացի Տաղանեան կարապետ ազան, չարաչար ծեծելէ ետք, բերի միսերը մախաթով կարեցին, պէխերը փետտեցին, աչքերը փոքեցին եւ ձիերու սխոռը ապրին մէջ թաղեցին ու մեռցուցին: Իրր թէ, Չամըն կուտալնուն պէնք կը ղրկեն եղեր:

Բանտին մէջ էր նաեւ Կեսարացի Մալխասեան Համբարձում էֆէնտին: Շատ չարչարանք տալէ ետք, բանտի բակին մէջ Սէօյլեմի ծառին կախեցին պլուխը դէպի վար եւ այնպէս մեռցուցին: Բանտին մէջ էին Ուզունեոյի Տիլբան էֆէնտի եւ էֆքէրէյի Ամբամ էֆէնտի: Զարչարելով, ծեծելով մեռցուցին: Այսպէս հարիւր հոգի էինք բանտին մէջ, չատերը ծեծելով մեռցուցին, քանի մը հոգի եւս մեզի հետ աքսորեցին եւ երեքը մեռան:

Պատերազմին մէջ, մեր տուներէն դուրս պղծական թուրքեր, իրենց նոտած տուներուն մէկ սենեակը պահած էին, մեր սենեակներուն, սխոռին, բակին, Զարսախանեցուն Մաղընըը, Տիրկիներր, Հնծաններր բակեր ու վառ են եւ տուներր աւերակ պրծուցած էին:

Թուրքեր Մըսխոֆա Բէմալէն առաջ, վանքի, Եկեղեցիի, Հէնքերուն մօտկած չէին, պրեզ կանդուն կը մնար: Բէմալի օրով, Գաւիթի Սիւներր, պատուհաններր, Դուռներր սկսան քանդել: Սիւներուս, պատուհաններուս տակէն կոպալ կը հանէին: Վանքի Տաճարներր հիմէն քանդել մարդկային ուժ վեր էր, մեր կրցան դուռներր, պատուհաններր քակել, և Երկիրքին սերտ Գամբիներր իրենց Տիրական պերքին մէջ մնացին: Վերջին անգամ խայտառակ եւ հա-

յատեաց *Միւտիւր մը եկաւ եւ Թուրքերուն կ'ըսէր*.— Եկեղեցին միայն Թոմարզացիներուն կը պատկանի, սակայն վանքը, ամբողջ կեավուրներուն եւ ամէն կեավուր աշխարհի վրայ իրաւունք ունի անոր մասին խօսելու, պէտք է բարուքանդ ընել եւ *հիմէն* կործանել եւ տեղը *անյայտ* ընել: *Իվէրէկէն վարպետ Թուրքեր բերել տուաւ եւ չորս անկիւններէն զօրաւոր* ռումբ *դնելով օդը հանեց: Այդ օր կարծես ամբողջ գիւղը տեղէն չարժեցաւ: Օդին մէջ ժայռի, քարի կտորները Թռչունի պէս կը Թռչէին եւ կ'իյնային երեք ժամ հեռու կէօսԹէրէի Թուրք գիւղերուն վրայ: Այնպէս որ հսկայ տաճարներու տեղը տափարակ փոչիի վերածուեցաւ: Ֆանդուած վանքի Ս. Աստուածածնին, Ս. կարապետ եւ Ս. Խաչ տաճարներու նկարագրութիւնը* (տես, աստ էջ 1793) *եւ նկարները* (տես, աստ էջ 1804):

ՄԱՍՆ ԺԲ.

Ա.

ՀԱՅ ԿԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ
ԿՈՎԿԱՍԻ ԵՒ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՃԱԿԱՏՆԵՐՈՒՆ

ԹՈՄԱՐՋԱՑԻ ԿԱՄԱՒՈՐՆԵՐ

1914–1915 *Թուականներուն, Կովկասի եւ Կիլիկիոյ ճակատներուն կռմտուած հայ կամաւորական չարժումները, անմիջական ծնունդն էին Ապրիլ 24–ի Հայկական Մեծ Եղեռնին, որ դործադրուեցաւ Թուրք ոճրագործ կառավարութեան եւ բարբարոս Թուրք ժողովուրդի կողմէ:*

Թուրք կիլիկի եւ Տէր–Զօրի չարդերէն եւ Անապատներու մոխիրներու տակէն հրաշքով ազատուած երիտասարդներ եւ արտասահմանի մէջ գտնուած պանդուխտ հայեր, վրէժխնդիր ոգիով ընդվզնքնին մոռցած կռուի ու կրակի ճակատ նետուեցան, բոլոր այն ճակատներուն, ուր որ Ջարդարար Թուրքը իրենց դէմ պիտի գտնուէր:

ԿՈՎԿԱՍԻ ՃԱԿԱՏ

Կովկասի ռուս վոլոստքան Տաշքով վարանճով, 1914 Թուականի Ռուս եւ Թուրք պատերազմի նախօրեակին, ի նպաստ Ռուս յաղթանակին, յայտարարեց ու խանդավառեց Սվիւռքի Հայերը, որպէսզի Ռուս հրամանատարութեան տակ ունենան իրենց առան–

ձին կամաւորական գունդերը եւ վոխարէն խոստացաւ ինքնավարութիւն տալ Հայերուն: Օրուայ Ս. Էջմիածնի Կաթողիկոս Գէորգ Դ. Հայրապետ, ուժ եւ ընթացք տուաւ այս առանդուն կոչին եւ իր հովանաւորութեան տակ կազմակերպեց Հայ Ազգային Պիւրօ եւ Զինուորական Խորհուրդ:

1914 Մուսայեանի աշնան ամիսներուն էր, կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքի պիշնօթիկ վարժարանի ուսուցչութիւն եւ աշակերտութիւններս, ուրախութեամբ եւ ոգեւորուած կը կարդայինք կովկասահայ թերթերու մէջ հրատարակուած Ամենայն Հայոց Հայրապետի խանդավառ ու յուսալից կոնդակը.— «... Սիրելի ժողովուրդ, Հայեր, ժամանակը հասած է, մեր դարաւոր թշնամիին լուծի տակէն ազատուելու: Աշխարհի ամէն կողմերէն հաւաքուեցէք կովկասի նահատակ եւ միացէք Հայկական բանակին...»:

Կովկասի կամաւորական չարժումը առաջին անգամ կազմակերպուեցաւ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան նախաձեռնութեամբ եւ անոնց գունդերու զինակալութիւնը յանձնուեցաւ կարող ու Ծանօթ հրամանատարներու:

Ա. գունդը, որուն հրամանատարութիւնը կը յանձնուի Զօր. Անդրանիկի: կը մեկնի Ջուլֆայի ճակատ 3 Նոյեմբեր 1914 թուականի:

Բ. գունդը, հրամանատարութեամբ Դրօյի կը մեկնի Իկտիրի ու Վանի ուղղութեամբ:

Գ. գունդի հրամանատարութիւնը կը յանձնուի Համազասպի, որ կը մեկնի դէպի Սարիղամիշ:

Դ. գունդը, հրամանատարութեամբ Քեռիի, կը մեկնի Թորթումի ճակատը:

Ե. գունդի հրամանատարութիւնը կը յանձնուի Վարդանի, որ կը մեկնի Վանայ ուղղութեամբ:

Զ. գունդը, կը կազմուի Հայ Յեղափոխական Հնչակեան կուսակցութեան կողմէ, որուն հրամանատարութիւնը կը յանձնուի Դրիպոր Աւշարեանի եւ կ'ուղղուի Բասենի ճակատ 8 Յունիս 1915:

Է. գունդ մը կը կազմուի նաեւ Դաշնակցութեան կողմէ, որուն հրամանատարութիւնը կը յանձնուի Իշխան Արղութեանի եւ իրրեւ պահեստի ուժ կը բռնէ Վանայ ուղղութիւնը:

Եօթը կամաւորական գունդերու ընդհանուր թիւը կը հասնի (7000) եօթը հազար հոգիի, որոնք կը բաղկանան Զինուոր ու Հեծեալ վաշտերէ: Այս եօթը գունդերը կազմող կամաւորները, ըլ-

լալով խուրք հոգին ձանօթներ, ճակատ կը բռնեն կարմինէն մին– չեւ Ջուլֆա: Առաջին ձայրը բաժին կ'ինայ Գրիգոր Աւշարեանի Զ.–րդ դասղին, իսկ վերջին ձայրը Զօր. Անդրանիկի Ա. դասղին: Միւս հինգ դասղերը կը գրաւեն այս երկու ձայրերուն մէջտեղերը:

Կռիւներուն ճակատ կռուող Հայ կամաւորական այս դասղերը, ՁՈՐՔ պայմաններու տակ կրցան կռիւներ ճակատ անցնիլ եւ մասնակցիլ Հայկական Գօղամարտին:

Ա. Խուրք բանակին վրնասուր եղող Հայեր, որոնք բանակը լքելով անցած են Ռուսական ճակատ եւ մխացած Հայկական դասղին:

Բ. Խուրք բանակին հետ, Ռուսական ճակատ գերի ինկողները, որոնք Սիպերիա աքսորուելէ ետք, Ռուսական Յեղափոխութիւնեն հետոյ ազատած են Զօր. Անդրանիկի բանակը եւ կռուած են մինչեւ վերջ:

Գ. գօղամարտական խումբեր, որոնք 1915 Յունուարին տարագրուելու օրերուն, Թրքական ջարդերէն ապաստան համար, Խուրք երկրի ամէն կողմերէն իրենց պէնքերով ինքնապաշտպանութեան դիմեցին: Կռուելան Խուրք ուժերուն եւ բանակին դէմ: Ի վերջոյ ռազմական ճակատար ճնշումով հասած են Ռուսական ճակատ եւ մտած են Հայ Կամաւորական զօրամասին մէջ: Ինչպէս եղած են Սերաստացի Մուրատ Լօմր Հոգիով: Ազատելի հերոսներէն Մանուկ Ջամուչը երեսուն հոգիով եւ ուրիշներ:

Դ. Երկու Ամերիկանէն եւ Եւրոպացի զանազան երկիրներէն իրենց կամաւոր ճակատ մեկնող երիտասարդներ: Ինչպէս եղած են Թոմսոնցիները, Սերաստացիները, Եոզղատցիները եւ այլ զանազան քաղաքներէ, որոնք ճոխով իրենց տպրած Ազատուի ու Հանդիստ կեանքը, Նիւմական ու Բարոյական մեծ զոհողութիւններով, Թուրքին վրէժ լուծելու մտո զղացումով, կռիւներ մեկնած եւ մաս կազմած են Հայկական Գունդին:

1914 – 1920 ԹՈՒԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ

ԿՈՎԿԱՍԻ ՃԱԿԱՏԻ ԿԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻՆ ՄԷՋ

ԿՌՈՒՈՂ ԹՈՄԱՐՋԱՑԻ ՏՂՈՑ ՌԱԶՄԱՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ԿԵԱՆՔԻՆ ՓԱՌԱՒՈՐ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ

Կովկասի ճակատ, կամաւորական բանակին մէջ կռուող եւ Զօր. Անդրանիկ Սպարապետին մաս կազմող Տեղակալ Մանուկ

ՊԱՏԿԵՐ 259.— Տեղակալ Մաճուկ Աւետեան

Աւետեան, որ մխոժամանակ հնդինակն է «Հայ Ազատագրական Ազգային Յուշամատեան» գրքին, կսվկասի ճակատ կռուող մեր Թոմարզացի տղոց ճակատի կեանքէն, որպէս ընդհանուր ակնարկ, պատմագրքին հնդինակին գրկած է իր ականատեսի Յուշերը, ուր խանգամատ ոգիով կը պատմէ կռուի ճակատներէն եւ Թոմարզացի տղոց Քաջագործութիւններէն:

● 1914–1915 *թուականին մտած են կամաւորական Զ.–րդ գունդին մէջ, հրամանատարութեամբ հերոս Գրիգոր Աւշարեանի: Անոնց առաջին ընդհարումը տեղի ունեցած է Բասենի դաշտին մէջ եւ մասնակցած են Զելդուռնա, Պիրմէնի եւ Պէլիկպաշի գրաւումներուն: Այս կատաղի կռիւներու մէջոցին, Թոմարզացի տղաք, հայրենասիրական վրէժխնդրութեամբ կատաղի Ասիածի պէս նետուած են թշնամիին վրայ: Քանդած են անոնց յարձակողական ուժերը,*

եւ ապահոված են Հայկական դունդի պաշտպանութեան դիծը, արժանանալով Թուրք վերին հրամանատարութեան հիացմունքին ու գնահատանքին:

● «... Հերոս Աչաբեանի նահատակութենէն ետք, Մ. Պանդուխտի հրամանատարութեան տակ մնացած են երկրորդ եւ երրորդ, որ կռուած են ենթ կէօլ, Մամա խոթան, եւ կէօմատաչ լեռներու ճակատը: Այս ճակատը, որուն պաշտպանութիւնը թողած էր յանձնուած էր, քաջարար կռուած ու պաշտպանած են:

Մասնակցած են նաեւ Բասենի մօտ, Տուքաղի, Ղարղալուխի, Ալթուն թախտի, Շէյխան տաղի, Մերկէմերկի ընդհարումներուն, երբ այս ճակատին երկնոյ կողքին կը պտոյտէր նաեւ Սեպուհը:

● «... Մասնաւորապէս թոմարզայի տաղաք, պատուելով Ս. Ձէյթճեանի խումբին մէջ, մասնակցած են երկնկայի, Սարդարապատի, Յոյի, Զանգելաւբի ճակատի կռիւներուն, մինչեւ Գողթան (Մեղրի) դաշտը, որոնց պատասխանութիւնը Ձէյթճեանի եւ Տոքթ. Պօնափարթի ձեռնարկներու մասին էին...: Կռուելով անցան ու երթացան Տաթեւ վանքին ու Դաւիթ պէկի բերդին, որ երկար ժամանակներ կ'մնար, մուրքին անառիկ բերդը դարձած էր...»:

● «... 1917–ին, Զօր. Անդրանիկ Արեւմտեան Պիւրոյի Ջանքերով, երբ իր զօրամասը վերակազմեց, որպէսզի կարենայ ռուսական լքուած ճակատը մուրքի նոր պրեւումներէն եւ հետեւանքեան ջարդերէ պատսպարել, եւ այդ ուղղութեամբ ալ ճակատ ու դերք բռնեց: Այդ օրէն սկսեալ թոմարզայի տաղը խումբը, երեսնոյ անձնական զրամներով ձեռք դնելին եւ երբեւ հեծելազօրք Անդրանիկի բանակը մտան եւ քալեցին Ալեքսանդրապոլի ճակատ եւ մասնակցեան Ղարաքիլիսայի վճռական ճակատամարտին, երբ այն ատեն այլեւս մուրքը յուսահատ հաշտութեան առաջարկ դրաւ. վէհերոյ վիշապի կորմէ...»:

● «... Այդ մուսաքանին, Զօր. Անդրանիկ երբ կ'ուղղուի դէպի Նախիջեւան եւ կ'որոշէ անցնիլ Ջուլֆայի կամուրջը որ մուրք ուժերով պաշտպանուած էր: Այդ ատեն, Անդրանիկ երբ ձէյթճեանին կը հրամայէ իր խումբով կամուրջը անցնիլ: ձէյթճեան իր այս յանդուգն յառաջխաղացումի ատեն, իր անմիջական Յառաջապահներու կ'ընտրէ թոմարզայի տղայմէ եւ կամուրջին վրայ առաջին անցած nuոf պողնեները կ'ըլլան թոմարզայի տղաք, որոնք սուրը

քաշելով ի՛նդյնին ու. կը պատուն կամուրջը իր ամբողջ սահմանները...»:

● «... 1917–ին կը մտնեն Ճէպկճանի ձիաւոր վաշտին մէջ եւ կը մասնակցին Զարտախտու, Քէմախ պօղազը, Զօրլերան եւ Գլտիմ պիտկերու ընդհարումներուն...»:

● «... Դարտպէյլըն եւ Իլճէ կոչուած չրջանները կը պանուէին Թուրքերու ձեռքը: Ռուս հրամանատար Մխիթարովի գնդամասութեան տակ կամաւոր բանակը կուռ կը բռնէ այս ճակատին աստիճ ձիւնի ու բուքի մէջ: Թոմասեցիի տղաք իրենց քաջագործութեամբ հիացում ի՛ պղտին հրամանատարութեան: Կռուան Իլճէ կոչուած ճակատը, ուր աստիճհինգ օր կատաղիօրէն կը կռուին եւ անխոնջ կը պահեն իրենց դիրքը...»:

● «... Երբ ռուսահայ կամաւորները, ուզեցին լքել Թրքահայաստանի ճակատը եւ երթալ իրենց քաղաքները ու ծնողքները պաշտպանել, եւ ըսին, – Դուք ձեր, մենք մեր ճակատը պաշտպանենք: Այդ առեն Զօր. Անդրանիկ կազմակերպեց Տաճկահայաստանի կամաւորական բանակը: Թոմասեցիները, ամբողջութեամբ մտան Անդրանիկի բանակին մէջ եւ խոստացան մնալ անոր կողքին եւ կռուիլ մինչեւ իրենց վերջին շունչը, եւ անոր հրամանատարութեան տակ մնալ: Այսպէս ալ պահեցին իրենց ուխտը եւ մնացին Անդրանիկի բանակին մէջ, մինչեւ անոր լքմամբն երթալը...»:

● «... Երբ Զարեհան կառավարութիւնը այլեւս պէտքը չզգաց Հայ կամաւորական բանակին, եւ Ռուսական քաղաքականութիւնը կը պտուտր խառնիճաղանճ վիճակի մէջ, եւ Ռուս հրամանատարը սկսաւ ծուռ աչքով նայիլ Հայ կամաւորներուն, Թոմասեցի տղաք, դիմում կատարեցին եւ մտան Ռուս հրամանատար Հայոցզի Պերճանալկովի բանակին մէջ: Այստեղ եւս Թոմասեցիները աչքառու քաջագործութիւններ ցոյց տալով, արժանացան վերին հրամանատարութեան հիացումին եւ այս չնորհիւ ապահոցին իրենց հայրենակից բանտարկեալները...»:

● «... 1918–ին, երբ Անդրկովկասին պարտ մտան եւ Կովկասի մէջ վերնագաղար յայտարարուեցաւ, եւ հայ կամաւորները աւելորդ համարուեցան, Ճէպկճանի եւ Տոքմ. Պօնափարթի հետ Երեւան մնացող տասնմի խումբը Թոմասեցիները էին եւ ուրիշներ անոնց հետեւեցան, ուր Հայաստանի Հանրապետական կառավարութեան կողմէ Թոմասեցիները Ժանտարմայի պաշտօնի կոչուե-

ցան, եւ երբ Վարագայ Վարդի վրայ յարձակելու ելան Հասան, Թամարպացիները կրկին պինատրապուեցան գետի Օլթի յատ-ջացող Հայկական բանակին մօտ կազմելին...»:

Թամարպացի տղոց, կովկասի ճակատ ղրկուած այս քա-ջարշաւաքննիչներու մասին, հետագային կ'արտայայտուի նաեւ կովկասի ճակատի հրամատարնին, Սեբաստացի Հայկ Սրամ Նո-րայեան իր հրամատարական Յուշերուն մէջ:

***

Միացեալ Նահանգներու մէջ, կովկասի ճակատ կամաւորա-կան շարժման առաջին կոչին կը պատասխանեն Թոմարզացի տղաք: Ինչպէս այս մասին կը գրէ կոչին մասնակցող մեր հայրենակիցնե-րէն Հաչեր Ջէֆիեան:

1914 *Յուլիսին Նիւմբրը 14 Շաբաթ օր մը, Ֆէլտլի մէջ կը գտնուէինք: Իրիկունը գործէն երբ տուն վերադարձանք, պա-տին վրայ փակցուած տեսանք Յայտարարութիւն մը, գրուած կար-միր մելանով: Որով Հնչակեան կեդրոնական Հրամատարակչին ժողովի կը հրաւիրէր Ս. Մելմոքի քարոզչին մէջ, որ Ֆէլտլէն կէս ժամ հեռու էր: Մենք տուն մէջ կը գտնուէին մեր հայրենակիցներէն Յարութիւն Տէմէհան, Նշանեան Գարեգին, Կիրակոս Խուրշուդ-եան: Տան մէջ ուրախութիւնը անսահման էր: Մոռցած չարքաշ-ութիւնները, իրիկուան ճաշը եւ գործերը, ուզինք վայե-լելու մը տակաւ հասնիլ Ս. Մելմոքի ժողովատեղին: Սրահը լեցուած էր բոլոր Թոմարզացիներով: Ապրէն Ֆէլտլի եւ Ս. Մելմոքի հա-յութիւան մեծամասնութիւնը Թոմարզացիներ էին: Հոն, ժողով-սրահին մէջ էին, մեր հայրենակիցներէն Սրամ Զորպաճեանը, Մի-քայէլ Գալայճեանը, Գրիգոր Գալայճեանը եւ բոլոր մեր տղաքը, ո-րոնք յետոյ կամաւորական խումբին մաս պիտի կազմէին:*

Ընդհանուր ծանօթութիւան մէջ Սրահէն նեղս մտան մեր հայրենակիցներէն Յակոբ Երզնճեան եւ կեդրոնութեան գործիչ Վահան Մորլեան (Շապին Գարահիսարցի) եւ բեմին վրայ իրենց պիրքերը գրաւեցին: Յակոբ Երզնճեան բեմ հրաւիրեց Վահան Մորլեանը: Բանախօսեց, կարմիր վարդանի պատերազմը նիւթ առնելով: Անմահացուց 1036 Նահատակները եւ անոնց անունով, վրէժի հրաւիրեց ներկաները չարդարար թուրքին դէմ կամաւո-րական չարժման մասնակցելու:

Մասիսհարութեան որոտումներուն մէջ, մեր տղաք սկսան կարգաւ արձանագրուիլ եւ իրենց Նուէրներով կանաչ Տոլարներ դէպ-դուեցան սեղանին վրայ:

Ես ներկաներուն մէջ, ամէնէն վախկոտն էի: 1896 Թուականի Հայկական Յարդին, մայրս սրտիս մէջ էր ձգած Թուրքի վախը, երբ մենք փոքր էինք, ըսաւ, – Փախէ՛ք, շուտ փախէ՛ք, թուրքը պիտի գայ ձեզի պիտի ջարդէ: Այդ օրուայ վախը տակաւին սրտիս մէջ էր: Վերջին յոյսս դրի եւ որպէս պատսպանութիւն մտնելու համար այս չատ խանգաւատ մթնոլորտին մէջ, սեղանին վրայ դրի կանաչ Տոլարներու տրցակները:

Գիշերը ուշ ատեն լրացաւ արձանագրութեան արարողութիւնը, եւ նուիրատուութեան գործը, իրենց պատկառելի ալգիւնքներով: Մեր տղոցմէ ոմանք ուշ հասան սրահ, եւ տեսնելին որ չարունակուի արձանագրութիւնը: Վահան Մորլեան համոզեց եւ խոստացաւ որ արձանագրութիւնը պիտի չարունակուի վաղը առտու Ոէյսին վխ. քաղաքին մէջ, ուր նոյնպէս Թոմարզացիներու կեդրոնն է: Պր. Մորլեան բեմէն չնորհակալութիւն յայտնեց եւ ըսաւ.– Ամերիկայի մէջ կամաւորական կոչին առաջին անգամ դուք Թոմարզացիներդ պատասխանեցիք ձեր անձով եւ նուէրներով, կարմիր վարդանի այս կոչին, ապրիք Թոմարզացիներ:

Հետեւեալ օրը, կիրակի առտու, մեր տղաք Ոէյսին քաղաքը Քարոզչան արձանագրուելու համար: Ամէն ոք իր գրպանին մէջ ծրարելով կանաչ Տոլարները ներկայացան: Հոն էին Սիմոն Թադուշեան, Արխտաիկս Տէտէեան, Բարսեղ Զէքիեան, Գարբիլ Մերանեան, եւ քանի մը տասնեակ Թոմարզացի տղաք, որոնք իրենց կարդին կանաչ տոլարներով մօտեցան սեղանին եւ հիմը դրին վաղուան Կոմիտասեան կամաւորական Գունդին: Հոս էր նաեւ Խարբերդցի Սարգիս Լմմին: Իր մէկ հատիկ գաւակը ներկայացնելով ըսաւ.– Ես դրամ չունիմ, գաւակս կը նուիրեմ Ազգիս, թող զոհուի հայրենիքին համար, եւ արձանագրել տուաւ: Այս չատ խորհրդաւոր պահուն, կը տեսնէինք որ չատերու աչքերէն արցունքի կաթիլներ կը քաշէին:

Արձանագրութիւնէն քանի մը օր ետք, մեր Քարոզիչ Տէ-ավետեանը որ ամէնէն Քաջասիրտն էր, Ս. Մխլմոքիէն զէնքեր բերել տուաւ եւ կիրակի օրեր Զինամարժութեան փորձեր ընել կուտար քաղաքին ամայի տեղերը տանելով:

Յունուար 15–ին Նիւ–Եորքէն հրահանգ եկաւ որ, արձանա-

պրուղնները պատրաստ ըլլան, որուն մեր տղաք անհամբեր կը սպասէին։

Մէկ ամիս ետք, Դաշնակցութեան կողմէ եւս արձանագրութիւնները սկսան։ Կրկին Ս. Մելմոքի եւ Ռէյսին վիս. քաղաքներուն մէջ, մեր թոմարպայիները պատասխանատուին առաջին անգամ։ Կիրակոս Գալայճեան, Միքայէլ Պչաղչեան, Կիւլպէնկ եւ Միսակ Հաճի Սահակեան եղբայրները, Սարգիս Պաճաքճէյլիեան, Յովհաննէս Պօյաճեան, եւ ուրիշներ արձանագրուեցան եւ սկսանին վրայ առաջին անգը պրաւնցին եւ ամիս մը ետք Ազգային Պիւրոյի կողմէ պրուած խումբին հետ Կովկաս մեկնեցան։

***

Ջ.–ին գունդի կամաւորներէն եւ մեր հայրենակիցներէն Աբշակ Քեաթիպեան, իր անձնական ձեռագիր Յուշերուն մէջ, այսպէս կը գրէ Ամերիկայէն Կովկաս եւ ճակատ մեկնող ու կռուող կամաւորներու կեանքէն։

Դաշնակցական եւ Հնչակեան կուսակցութիւնները, երբ կ'որոշեն կամաւորական խումբեր կազմել Կովկասի ճակատ, իրենց ներկայացուցիչները կուգան Ռէյսին վիս. եւ Ս. Մելմոքի քաղաքները, որոնք թոմարպայիներու կեդրոնը կ'էին։

Առաջին անգամ, այս կոչին պատասխանեցինք մենք թոմարպայիները եւ արձանագրուեցանք (32) երեսուն երկու թոմարպայի տղաք, եւ երկու յաջորդական խումբերով Կովկասի ճակատ մեկնեցանք ուրիշ կամաւորական խումբերու հետ։

Առաջին անգամ մեկնող խումբին մէջ կայինք քսանըմէկ թոմարպայի տղաք եւ քառասունբերիէ հոգի ալ Պարսկաստանեցիներ, կեսարացիներ։ Մեզի ղեկավարեցին Նիւ–Եորք Հնչակեան քլխտը, ուր մնացինք մէկ ամիս։ Այստեղ մեր ամէն մէկուս համար անցագիրը պատրաստուեցաւ Պարսկահպատակ Ասորիներու անուններով։ Եաղուպ, Պապա, Երեմիա, Պալտօ, Պօթրոս, Մելքի եւ նման Ասորիներու անուններով։ Մեր վրայ խմբապետ դրին, Ռուսական լեզուին ծանօթ եւ փորձառու Հնչակեան կուսակցութեան գործիչ Մշեցի Միքայէլ Սկիւրեան (Պանդուխտ)։

1914 Նոյեմբեր 12–ին մեկնեցանք դէպի Կովկաս Լուսինթափ չքնդ նաւով եւ ութը օրէն հասանք Անդրկովկասի Լիմբուռ փոքրիկ քաղաքը։ Յետոյ շոգեկառքով հասանք Սթոքհոլմ (Նորվեկիա)։

Յետոյ Շուէյտի մայրաքաղաքը Քրիսթիանիա, ուրկէ ցուրտին, ձիւնի վայրկեան մտնելով հասանք չոլնկատքի կայարանը: Բոլոր այս ժամանակին ճամբորդութեան մէջ, ուրախ ու պատրաստ էինք եւ կ'ուզէինք օր առաջ հասնիլ կուսակալութեան համար քաղաքին: Վերջապէս չոլնկատքով հասանք Ռուս մայրաքաղաքը Փեթերսպուրկ, Դեկտեմբեր 25–ին Ծնունդին օրը: Այստեղէն մեզի համրայ ղրկին ուրախ ու պատրաստ «Ամենիանոցի Տոպրակօղլոյ» (Հայկական կամաւորներ) լսելով, եւ հասանք Մոսկուա եւ Ռոստովի սահմաններէն: Այստեղ նոր նախընտրութեան քարտէզ Հայեր լսելով մեր Ամերիկայէն գալը, ուրախութեամբ դիմաւորեցին եւ լրիւ տուներէն հիւրասիրեցին եւ երկու օր եւ գիշերուընդ հասանք Թիֆլիս քաղաքը: Ծնունդի տօնական օրերուն էր, մեզի տեղատուեցին թաղերում ու տներում եւ մնայինք տասնըհինգ օր: Այստեղ մեզի բարեկամական կուսակցութեան նկատմամբ Հայրենասիրական Ճանապարհանան տնուն տպագրէր Հայ Սպայ մը: Մեզի տեղական կառավարութեան նախկայացուց, թէ մենք հայրենասիրական մեր Անձնական Ծախսերով Ամերիկայէն եկած ենք կամաւոր պինուորագրուելու համար:

Այս հայ սպային կարդացուելեամբ կազմուելու եւ վաճառուելու Հնչակեան այս դռնէն եւ մեզի տարին կարս, ուր արդէն պատրաստուելու վրայ էին Ռուսահայէն, Պուլկարիայէն, եւ տեղացի հայերէն Հայկական կամաւորական խումբ մը: Մենք ալ եկանք անոնց միացանք եւ կազմուելու օրինաւոր չաստ (սիբօ) եւ Հայկական կամաւորական Չ.–րդ դունդը (Եէտոօյի Արմինիա–ցրսֆի Տրուֆինա):

1915 Յունուար ամսոյ վերջն էր կազմուած էր արդէն Հնչակեան կուսակցութեան Չ.–րդ Դունդը Զորս հարիւր հոգիով:

Այս դունդին մէջ կային, Թուրքիոյ քաղաքներէն երկնկոցի, Մշեցի, Սերաստացի, Թոխացի (Կեսարիա), Նիկոմիդացի, Պէյքիկոզցի (Կեսարիոյ քաղաքներէն), մէկ հատ ալ Չէյթունցի Հանճ Մամի անունով, որ Չէյթունի մեծ պէյերն Թամարդա տղաստանին է եւ Թամարդացիները լաւ կը ճանչնար:

Մենք Թամարդացիներս մեծամասնութիւն էինք, ամէնքս մէկ տեղը Առաջին Հարիւրեակին մէջ, Հարիւրապետ անուանուով Նշան Մկրտիանը (Ազնիւացի): Երկրորդ Հարիւրեակին Հարիւրապետն էր Սարգիս Ամատունեան (Սերաստացի), որ Պուլկարիայէն եկած էր եւ այնտեղ Անդրանիկի կողքին պինուորական կրթու-

քնան վախճ էր: Պատրիարքարանի եկեղեցւոյն մէջ գտանք նաեւ մեր Թամարայի տապանն. կարդացաք Աղթամարեան, որ նոյնպէս լաւ մարդուած էր եւ Երկրորդ Հարիւրեակին Յիշատակարանը եղաւ: Երբոր Հարիւրեակին Հարիւրապետ կոչուելին Աբրամ Զան (Պարսկատառագիր) որ Ռուսերէն լեզուին քոչ ծանօթ էր:

Աւարի ընդհանուր խմբապետ կոչուելին Մչեայ Մկրտիչ Սկիւթեան (Մ. Պանդուխտ) որ Ամերիկայի մէջ Հնչակեան կուսակցութեան գործիչ էր: Անոր օգնական կոչուելին Հայկ Բժիշկեանը (Պարսկաստանի Սպիտաւոր քաղաքէն), որ ունէր նաեւ երեսուսուր Լերան էր, Հրանդ Բժիշկեան, որ Դ.–րդ. Հարիւրեակի Յիշատակարան կոչուելու եւ պինուտրական օգնական ծանօթ էր:

Պատերի ընդհանուր Դէմքը յանձնուելու կարգ բերդերու մնալնօթներուն վրայ հսկող ծանրոլսաւանդին, նաեւ Ռազմամթերքի պատասխանատու հսկիչն էր, Շտապը անոր մէջտեղ կը տանար Ռազմամթերք, Հագուստ եւ Զինուորական պէտքեր:

Իւրաքանչիւր Հարիւրեակ մրցումի մտան, լաւ մարդուելու եւ կռուի պատրաստուելու համար: Ամէն օր մարզանքի կը հանէին, նշանառութեան վարժեր ընել կուսացին եւ Հայերէն լեզուով Ա.ջ, ձախ, պինուտրական օգնականներ կը սորվեցնէին:

Զատիկն եար, ձիւները հալել սկսան, գարնան հատ կռպար: Մենք կը սպասէինք, կ'ուճապարէինք օր առաջ մեկնելու, կուսելու համար անհամբեր էինք: Ճանրոլսաւանի մեկի կը խրատէր ու կ'ըսէր.— Զաւակներս, համբերող եղէք, մի աճապարէք, մեծ բուով բիչ եմ, մեծ սրտի ցաւ ունիմ: Տանկաստանի մէջ հայ չի մնաց, ջարդեց շուն բուրքը: Ռուսը շատ է, բոլ աւտոմ կռպար ու մեռնիմ: Երբ պատերազմը շահիմ, Հայաստան ձեզի պէտք ուզի: Մեծ Հայաստան պիտի ունենաք, ձեր կեանքը խըճայճգէք, եւ ոչջ մնացէք ապագային համար: Կերէք, խմեցէք, լաւ մարզուեցէք, ճակատ մեկնելու յուրը եւ ձեզի կոչսամ:

Պատերը մնչէր. Մտքես, եւ ճակատ մեկնելու չարժումը սկսաւ: Կարմէ հրամայարկին վրայ կոնդակած էին Հայ Ժողովրդին Լարատօֆին, Լօրիս Մելիքովին, Կարմէ պրեմեան Հերոսներու արձաններըը: Մենք, անոնք պիտի կոչենք կ'երթայինք եւ անոնցմով կը ներշնչուէինք, պատմութեան մէջ անոնց նման անուն ձգելու:

Արդար լուրեր համար, հոս տեղին է յիշել, որ Ռամանեան, Պատրիարքարանի եկող կամաւորներու մեծամասնութիւնը կը պատկանէին Հնչակեան կուսակցութեան, բայց զգրաքաղաքար չատ

ՊԱՏԿԵՐ 260.— Հայ ժողովուրդի լեգենտար զաւակը՝ Հերոս Հայկ Բժիշկեան

մոլի էին եւ կը չանային մէյն իրենց կուսակցութեան անունով գործել եւ մէյն կուսակցութեան անունը բարձր պահել:

Մ. Պանդուխտը, խումբին պետը, նոյնպէս Մոլի կուսակցական էր: Սկսաւ Սպայկոյի ժողովները գումարել առանձին համբակներու հետ, առանց Ճանփոլատի պիտակցութեան եւ ներկայութեան:

Հայկ Բժիշկեանը, որպէս լուրջ Հնչակեան, որ այդ առեն երկրորդն էր Մ. Պանդուխտի եւ անոր օգնականը: Բայց չատ կարող, ճարպիկ վինուորական եւ լուրջ կուսակցական, մինչ կը վիճաբանէր անոնց հետ, անոնց սխալ գործերուն եւ որոշումներուն համար, եւ խնդիրը մանրամասն կը տեղեկացնէր Ճանփոլատին: Հայկ Բժիշկեան, անոնց խորհուրդ կուտար եւ գործերուն ուղղու-

քին, բայց մարդ չէին ըներ, կ'ըսէր.— Տղաք, հայուն նման, շատ առուներ փակուած է, առանց մոլի կուսակցականներ ես, վախնամ թէ առանց իրարու իյնան:

Ուսոյ կ'օգնէ, Մ. Պանկուխտի ակռ, կարող պինտօրական ապագայ մը պահել Զ. պահպի օրոկս Հրամանատար: Լաւ տարած-ուելու չորս Հարիւրնակներու մէջ, Շչուկը, Փափուրը չատցաւ: Երկրորդ Հարիւրնակի Հարիւրապետ Սարգիս Արմապանեանը եւ Մխալէ Պանկուխտ կ'օգնէին ուրիշ Հրամանատարի հետ ձակատ չմտնել, կ'ըսէն, – Ուրիշը չեմ ուզեր, բնկեր Պանկուխտ կ'ուզեմ:

Ձանիէլեանն օրոկն Հայկ Բժիշկեանին հետ օրոշեր էին կարող Հրամանատար մը բերել եւ պիտած էին Զինտօրական վերին Հրամանատարութեան որ ատ վոքր Գունդին Համար կարող Սպայ մը պրկէ: Գերմանական ճակատէն բերին կարող պինտօրական եւ ճարպիկ Սպայ մը, Գրիգոր Աշպահան (Ղարաքոպրի), կռճահասակ եւ կրակոտ պինտօրական մը: Մենք իր ատաջրինին նայելով բան մը չէին սպասեր: Երկրորդ Հարիւրապետ եւ Մ. Պանկուխտ վրան կը խնդային իրենցիններով:

Օրը սաք էր. արեւոտ օր մը: Ձանիէլեանն եւ Հայկ Բժիշկեան Շտապ նկան, իրենց հետ առնելով Գրիգոր Աշպահանը: Ձանիէլեանն Հրամայեց Հարիւրապետներուն եւ Մ. Պանկուխտին որ պինտորնեբը հատրին պօրանոցին առջեւ եւ որշեալ ժամուն նեբկայ պահուին:

Նոր Հրամանատար Գրիգոր Աշպահանը, որ Գերմանիոյ ճակատէն նոր եկած էր, իր բանալեան Համար կը կրէր ոսկեայ Թուր մը եւ կուրծքին շարուած խաչի նշաններ: Հայկէն չատ քիչ կը խօսէր, Հարցը պատասխաներ կը Հակիրնէր: Ռուսական պինտօրական կրթութիւն եւ ուսում առած էր: Իր նահանգի մէջ կատար պինտօրական ոգի ու շունչ:

Զորս Հարիւրապետներ, հետեւեալ օրը իրենց պինտօրներով նեբկայ պահուելուն որշեալ ժամուն, գօրանոցի բակումը: Ձանիէլեանի հետ նեբկայ էին նաեւ Գրիգոր Աշպահանը եւ Հայկ Բժիշկեանը: Մ. Պանկուխտին հետ նեբկայ էին Հնչակեաններ, Սեւոնիք, Բալաբատ եւ ուրիշներ:

Ակռաձ, Ձանիէլեանն չատ յստիչ ճառ մը խօսեցաւ պինտօրներու նեբկայութեան, եւ պահպին Համար կարող Հրամանա-

տարի մը կարիքը չհետևելով ըսաւ, – Ձեզի կը ներկայացնեմ կարող գինուորական մը, Գրիգոր Աւշարեանը: Դուք պէտք է անկեղծ ըլլաք անոր հանդէպ, եթէ դժգոհութիւն մը ունիք, պէտք է յայտնէք: Եւ բոլորս մեկէն ձեռք վերցնելով ականջ ծակահարել, եւ յայտնեցինք մեր ուրախութիւնը եւ գոհունակութիւնը: Երկրորդ Հարիւրապետ Սարգիս Աբմաղանեան իր պինուորներով դժգոհութիւն յայտնելու ձեւը տարին: Ճանփոլատեան առաջարկեց անոնց եւ ըսաւ, – Երկու ճամբայ ունիք, առանց ժամանակ կորսնցնելու, կամ միասին ճակատ մեկնիլ, կամ զէնքերնիդ յանձնել ու հեռանալ: Կամայ թէ ակամայ համաձերպեցան, եւ որոշեցին Մ. Պանդուխը եւ Սիմոնիքը Շուտով մնալ: Անոնք պինուորներուն համար պէտք եղած պահանջները պիտի հոգային եւ Ամերիկայէն եւ այլուր նոր կամաւորները, Դունդին պիտի միացնէին:

Այս կարգադրութիւնէն ետք, հետեւեալ օրը ուրախ, Զուարթ երգելով մեզի ճամբայ ղրկին: Մեր շուրջը, ամբողջ կարմէ քաղաքին մէջ ցնծութիւն կը տիրէր: Մաղխանքներ, Ողջերթներ, եւ վրէժով լի յոյսերով Մաղխանքներ:

Այսուհետ յանկարծակի մէջտեղ եկաւ Վանի ազատամարտեան Հրամանատարներէն Տոքթ. Պօհոսիարթ եւ սահուն հայերէնով մը բանախօսեց եւ տուաւ քաջալերական ու յաղթական պատմուածքները, որմէ ետք ուրախ դուարթ մեզի վահաններէը լեցուցին: Մինչ կարմէ ժողովուրդը հաղարաւորներ ողջերթի Մաղխանքներով օդը կը թնդացնէին: Զուրս–հինգ ժամ ետքը հասանք Սարիղամիշ: Անասուն պիւղաքաղաք մըն էր, ուր մեզի համար պատրաստած էին օթանոցին մէջ մասնաւոր տեղեր: Այսուհետ կերանք Ռուսական կաշը ու պոռճը, (մեր պիտցած Փիլաւը ու Զորպան) եւ այս պիշեր հոն մնացինք:

Հետեւեալ օրը, Մայիս 19, նոր հագած ձիւներուն ու ցեխերուն մէջէն քալելով ճամբայ ելանք, եւ չատ պժուարութեամբ հասանք Յունական Ղարաղուրտ կոչուած գիւղը, ուր մեզի տեղաւորեցին իրենց տուներուն մէջ: Այս գիւղին մէջ կը գտնուէր մեր պինուորական ճակատի Ռազմամթերքի մթերանոցը:

Այս ճակատի ընդհանուր Հրամանատարն էր Ժիններալ Պարթոֆ (Կոզակ) որ վաթսուն հազարէ բազկացեալ բանակի մը կը հրամայէր: Հակայ տուժի պէս մեկն էր: Մեր դունդի հրամանատարը գինք առաջնորդեց օթանոցը, ինքն ալ հրամայեց ամէն կերպով հանգստացնել այս դունդը:

ՊԱՏԿԵՐ 261.— **Գրիգոր Աւետարեան,**
Բասիլի ճակատին ճահաստակ եւ անցուգարձի նեռոզ

Յունիս 8–ին հրաման եղաւ ճակատ մեկնելու եւ Ղըզըլ–Տաղի ամբողջ անպատրաստականք ու դիրք բռնեցինք: Այս ճակտին, մեր դէմ կը գտնուէին, ասկէ քան 500 մետրք ձիաւոր Համիտիէ Ալայրն (*): Նոյն օրը, որքան ալ մետրք յառաջապահները իրենց ընդհանուր հրացանաձգութիւններով կ'ուզէին խանգարել ճակատի լոմբիները, իրենց պոմբիները ապացուցանելու համար, մենք սակայն պատասխան չէինք տար: Թէպէտ երբեմն մեր Հարթերատեներու եւ Յիսնապետներու Սուլիչներու ձայները կը խանգարէին ճակատի լոմբիները:

Առաւօտ ժամը 4·30–ին, երբ լոյսը բացուեցաւ, մետրքի թընդանօթները սկսան գոռալ եւ ռումբեր արձակել Ղըզըլ Տաղի մեր դիրքերուն վրայ, երբ մենք ու մեր վաշտերը տակաւին քունի մէջ էինք, ինչպէս մեր հրամանատարը Գրիգոր Աւետեանը:

Երբ արշալոյսը լոլոլոլին բացուեցաւ, մետրքեր սկսան ա–

(*) Մուրթաճ Համիտի անունով կազմուած բանակ:

ևեմ ուժգին պատեցաւմբ ընդլայնել: Անդադար թնդանօթներ ու. Գնդացիրներ կարկուտի պէս սկսան կրակ թափել մեր վրայ: Այս կերպով յայտնի կ'ըլլար որ թուրքը յարձակումի պատրաստուելէ առաջ կ'ուզէր մեզի ահաբեկել:

Ժամը 5–ին թշնամիի հարուածը իր պատասխանատուին հասաւ: Մենք մեր դիրքերը որոշած եւ վաշտերը լաւ այնմ տեղաւորած էինք: Կազմ ու պատրաստ, լուռ ու մունջ կը սպասէինք թշնամիի գրոհին: Յանկարծ կրակ պոռաց մեր Հրամանատար Գր. Աւշարեանը, որուն յաջորդեց մեր դունդերու սաստիկ կրակը: Կէս ժամ եաք, պատեցաւմբ դաշտը դժոխք դարձաւ: Թուրքեր կը պոռան, Ալլահ, Ալլահ, օլան Ահմէտ, Օսման, Հասան: Մենք կը պոռանք վրէժ, տղաք, վրէժ: Թուրքերու ու մեր կռիւ կռչէն, Թնդանօթներու ու Զէնքերու որոտմաներու Սարսափէն, կարծես երկինք, գետին կը դղրդար: Ծուխ, փոշի երկինքին մէջ: Մարդերնիս փուշ–փուշ կ'ըլլար եւ երկու կողմէն ինկողներու թիւը կը չատնար:

Մեր վերին հրամանատար Աւշարեանի հրամանն էր. Ինչ գինով ալ ըլլայ, ո'չ մի թիզ հող չգիջիլ թշնամիին: Իսկ թշնամին ատանց հաշուի առնելու իր տուած գոհերը, յառաջացաւ, մօտեցաւ մինչեւ 200 քայլ, որով յայտնի եղաւ որ, թշնամին որոշած է նոյն իսկ Սուինի գիմել: Մինչ այդ, մեր հրամանատարը Ատրճանակը ձեռքին, դիրքէ դիրք կը վազէր ու կը գոռար.– Ձեզի մատաղ, ֆաջերս, մի վախնաք, վրէժ, կրակեցէք...:

Այս պատերազմեան մէջ, մեր վաշտերը դիրք դիրք թողլով, վրէժ գոռալով խոյացանք ամէն կողմէ թշնամիին վրայ, եւ թշնամին մօտաւորապէս դիրքերէն դուրս գալով, գիմադրելու եղաւ մեզի, որոնց վրայ անդադար կրակ կը տեղացնէր մեր երբորդ վաշտը, որ իր դիրքերուն մէջ ապահով էր: Թշնամին հարկադրուեցաւ կրկին իր դիրքերը գառնալ, իսկ մենք չտրտնակեցինք մեր յառաջխաղացումը: Երբ մօտեցանք հարիւր քայլի վրայ, թշնամին սոխրուեցաւ նահանջել եւ ռազմադաշտի յաղթանակը մեզի ձգեց:

Երկրորդ անգամ յարձակեցանք կէլիկ Տաղը կոչուած լեռը, Բէլտա գիւղի մը մօտ: Այստեղ վիրաւորուեցան Հայկ Բժիշկեանը եւ մեր Թամարզայի տղոյմէ Մկրտիչ Գալայճեանը: Հրամանատար Գրիգոր Աւշարեան, ուզեց հետևնգանոց վոխադրել Հայկ Բժիշկեանը, բայց անիկա մերժեց եւ ըսաւ, – Ես կ'ուզեմ կռուիլ այս ֆաջ տղոց կողքին, (խօսքը ուղղելով Թամարզայիներուն):

Երբորդ անգամ յարձակում գործեցինք Զամամախու լեռան վրայ, որ չատ կատաղի էր կռիւը։ Թշնամին կրկին նահանջեց, եւ մենք առանց գտնող տալու կրակին դէմ կը վազէինք վրէժ գոռալով, եւ պատեցինք Զազ եւ Դալիք Քիւրտ գիւղերը, նաեւ Պէօյիւք Տաղ անուն լաչար Հայ գիւղ մը, որ մնացեալ թուրքի բանակութեան էր։ Այսպէս, յաջորդական յարձակումներով երեք շաբաթուան մէջ պատեցինք թուրք հինգ լաչար գիւղեր, եւ թշնամին քաշուեցաւ յուսահատ ու ընկճուած։

Լուրը կը հասնի Ժննէրալ Պարամօֆի եւ կը հրամայէ Զ.ըղ գունդը հանգիստի կոչել։ Գունդը քաշուեցաւ մեր պատած Պէօյիւք Տաղ գիւղը, ուր տասը օր հանգստացանք։ Թուրքին այս չքնանի Հայերը ջարդելը կը նեղացնէ, մարդ չի գտանք։ Գիւղի գետնի տակէն պատանք ցորենով լեցուն Հորեր, իւղի, պանիրի Տիկեր եւ ուտելիքներ, գունդը առաջուն կերաւ։ Գտանք նաեւ Զինքի Մթերանոց մը գետնի տակէն, որուն Դաշնակցութենան Զինուոյանով, պատած Քաջ Հաճի Խումբի անունը։

Ժննէրալ Պարամօֆի հրամանաւ, մեր պատած հինգ գիւղերը գրքերը կը գրկուի վեց հազար Ռուս եւ Կոզակ գինուորներէ բազկացած խաչար բանակ մը։ Ալէքսեան եւ Հայկ Բժիշկեան ճակատ պայմն գրքերու մասին տեղեկութիւններ տալու։

Մեր գտնէն Քարաուզարը, Ռուս հրամանատարն Լիով համաձայնեցաւ խումբին երթալուն մին կը։ Լաւ Հայերէն եւ Ռուսերէն գիտէր։ Ինքնինքը Հայ տրամանատարի տուած է, մինչ իրականին մէջ Թուրք է եղեր։ Այդ օրերուն, գիշեր առեն բոլոր Գիմադրութիւնները մեռնելով խումբին կողմը կ'անցնին եւ ճակատի մասին տեղեկութիւններ կուտայ։ Թուրքին Հայկական գունդի բացակայութիւնէն օգտուելով, գօրաւոր յարձակում մը կրին, եւ երեք օրուան մէջ կը պատէն այն հինգ գիւղերը, որոնք մենք երեք շաբաթէն պատած էինք։ Մենք կը գրմանայինք, Զինուոյանի ձայնները, մեզմէ օրվ օր հեռանալու տեղ, մեզի կը մօտենային։ Մինչ ուսս բանակը Խուճապի մատնուեր եւ փախուստ տալու սկսեր է։

Ճակատի այս լուրը կը հասնի մեր Հրամանատար Գրիգոր Ալէքսեանի, երբ գունդը պատրաստուած էր Զրկանի կոչուած գիւղ երթալ հանգստանալու համար։ Մեզի հրաման տրուեցաւ կրկին ճակատ գտնուելու եւ Ռուս բանակին օգնութեան փութալու։ Տեսանք որ, Ռուս գինուորները առանց դէնք պարպելու Ուղեւորն այն չափուած եւ կտրած։ Փախչող Ռուս բանակը եւ գտա-

նալով մեզի հետ քալել։ Թուրքեր մօտեցած էին մեզի։ Մեր հրամանատարի կոչմէ Կրակի հրաման արուեցաւ եւ ամէն ղինով կըրկին դրաւել հինգ գիւղերը։ Կրակ, *պոռաց Աւշարեան, եւ մենք կատղած Գայլերու պէս ինկանք Թուրքին վրան, մինչ ինքը Աւշարեան, Աթճանակը ձեռքին կը սուրար Դիւրէկ Դիւրէկ եւ կը պոռար,* – վրէժ, տղաք, մի՛ վախնաք, կրակեցէք, փախա՛ն, փախա՛ն։ *Թուրքեր յանկարծակիի եկան մեր կատաղի յարձակումնէրէն, ձգեցին ճակատը ու փախան։* Ճակատագրական այս պահուն էր, երբ Հրամանատարը ինկաւ մեր կողքին։ Թշնամի գնդակը ջախջախած էր աւնր կուրծքը։ Վաշտի ոգեւորութիւնը ու ուրախութիւնը սուգի փոխուեցաւ, մեծ ամէնքս ալ լացինք ՀԵՐՈՍի մահը։

Այս պահուն էր նաեւ Գլխէն ու Թեւէն վիրաւորուեցաւ Հայկ Բժիշկեանը։ Մեզի եկան մէացան 500 *կոպեկ ղինուորներ, որոնք զերի ինկեր էին Թուրքի ձեռքը։*

Ժէնեթալ Պարաթօֆի հրամանաւ, նոյն օրը գունդը ճամբայ ելաւ դէպի Ղարաղուրտ հանգստանալու համար։ Հայկ Բժիշկեան ձիուն վրայ գունդի առջեւը էինկած, երբ Արաքսի կամուրջը հասանք, տեսանք կոպեկ ղինուորներ կամուրջի երկու կողմերը պատուի կեցած էին եւ սկսան պոռալ, – կեցցէ Հայկական Կամաւորական Զ.րդ Գունդը, *մինչ Յոյն աղջիկներ եւ կիներ ծաղիկներով կը դիմաւորէին Գունդը։*

Երբ կամուրջը անցանք, Ժէնեթալ Պարաթօֆի ներկայութեան, կոպեկ պինուորական խումբեր, տողացած կատարեցին ի պատիւ մեր Գունդին։ Այստեղ բերին նահատակ Հերոսի դագաղը Պարաթօֆի մօտ, չրջապատուած մեր գունդով եւ կոպեկ ձիաւորներով եւ Հայկ Բժիշկեանը Թեւէն ու Գլխէն վիրաւոր կապուած անոնց մօտ։ Պարաթօֆ շատ յուղիչ ճառ մը խօսեցաւ Հերոսի դագաղին վրայ, գովելով անոր քաջութիւնը։ Գովեց Գունդի Յաղթանակները, եւ ըսաւ, – երանի թէ, մեր բանակները ունենային ձեզի պէս շատ մը բաջեր։ Ես վստահ եմ որ, պատերազմի վերջաւորութեան Հայաստան պիտի ստանայ իր անկախութիւնը։ *Մօտեցաւ Հայկ Բժիշկեանի, համբուրեց անոր ճակատէն եւ կուրծքէն կախեց Ոսկի Խաչը։ Ցետոյ խօսքը պինուորներուն ուղղելով ըսաւ,* – Գուք բոլորդ ալ արժանի էք այս խաչին, պիտի ստանաք պատերազմի վերջաւորութեան։ Գացէք հանգստացէք, մինչեւ որ ունենաք Գրիգոր Աւշարեանի նման քաջ հրամանատար մը։

Գերման ճակատին, Աւշարեանի տարած քաջութեան իբր

դնահատանք, մէկ ամիս առաջ Պարմօֆ առացեր է Ռակիայ Թուր մը: Այդ պահուն բնաւ, համբուրեց նահատակի ճակատէն եւ Թուրը վեռնէնց անոր պատպէին վրայ:

Աւշարեանի ծնողքը նկած ու նեղկայ էին, իրենց նահատակ զաւկի այս առջի արարողութեան: Շատ յուզուած էին, բայց առանց արցունքի, եւ ըսին, – Ուրախ ենք որ, մեր զաւակը Ազգին համար ճահատակ ինկաւ:

Նահատակի մարմինը ճամբայ դրին դէպի Սարիղամիշ, վիճաբանական նուագախումբով եւ կարմիր խաչի կառքով, անկէ ալ Պաքու իր ծննդավայրը: Դարպէին ընկերացաւ նաեւ Հայկ Բժիշկեանը:

⁂

ԳՐԻԳՈՐ ԱՒՇԱՐԵԱՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Եւ այդպէս ալ եղաւ:

Մեր ծայրապոյն ազ լծուի կողմից, ուղիղ Ղալը–Դաղի առաջանեղից, դուրս կուգան մօտ 300 համխլխաներ, բոլորը ձիաւոր, եւ արագաշարժ սկսկին ազ կողմից մեր թիկունքն անցնել: Սոսկալի դըրամեան մէջ կինք, անարշաւելուն պատել էր բոլորիս: Մեզ ոչինչ չէր մնում անելու, եթէ ոչ՝ յետ նահանջել:

Բայց հինգ այդ բոպէին նշմարեցի ծխաւ եւ փոշու միջից Աւշարեանցին, որ առաջանալը ձեռքին վազում էր մի դիրքից միւսը – խրախուսելով եւ քաջալերելով մեր տղերքին, որոնք քարինքի մէջ կտած՝ կրակում էին ու կրակում:

Նա երգում էր, բզաւում, այս ու այն կողմ վազվզում էր, ցոյց տալով Թշնամու ձիաւոր խումբը, որ դէպի մեր ազ թեւն էր արշաւում, ասում էր, – փախա՞ն, փախա՞ն, դէ՛, տղերք ջան, խփէ՛ք, խփէ՛ք, 800 հայր, 500 հայր...

Զնայած հազարաւոր արաբացիներին եւ որոտումներին, նրա ձիլ ձայնը տարածուելով մեր դիրքերը, նոյնիսկ ամենահեռաւոր դիրքերը, այժ ու եռանդ էր ներշնչում մեզ: Նա ամրողջովին կրակ կտած, չնայելով ոչ մի վտանգի, թռչում էր դիրքից դիրք, այցելում բոլորին, խրախուսում, փայփայում. ուղղում նշանացոյցը, եւ հազարաւոր դնդակների տարափի տակ՝ անցնում հարեւան դիրքերը:

Տեսնելով ձիաւոր համիդիաների յամառ ալշալը եւ այն՝ որ ծայրագոյն աջակողմեան մեր դիրքերը տարակուսել են ու անարգ հրացանաձգութիւն սկսել, նա, լսելի լինելու համար, ամբողջ ուժով բղաւեց.

– Առաջին հարիւրեակի երկրորդ յիսնեակ, աջ կողմ ուղղուիր. դի՛ր նշանացոյց 800 բայլ. անդադար կրա՛կ:

Ես կրկնեցի նրա հրամանը, որից յետոյ իմ վաշտից մի յիսնեակ սողալով ուղղուեց դէպի աջ եւ, երեսը դէպի ձիաւորները դարձնելով, սկսեց Համամպարկիերը. բո՛ւմ... բո՛ւմ...:

Հինգ այդ րոպէին մեր թիկունքից լուեց 4 դիւմանոց գաշտային երկու թնդանօթների ահեղ որոտը, որոնց մէկ վուէթանոց առաքիչը տարտափիլի ժժոցով, անցան մեր գլխի վրայով ու պայթեցին, մէկը՝ արշաւող ձիաւորների մէջ, իսկ միւսը՝ տաճկաց դիրքերում, մահ ու սոսկում սփռելով նրանց շարքերի մէջ:

Շրջակայ լեռները հիմնովին դղրդացին եւ մեր տակի հողը երերաց այդ սոսկալի որոտից, ուրախութեամբ եւ հրճուանքով լցնելով բոլորիս սրտերը:

Աչալրեանի ուրախութեանը չափ չկար, տեսնելով մօտեցող օգնութիւնը, նա աւելի եւս ոգեւորուեց.

«Տղերք ջա՛ն, ձեզ մատաղ, մի բիչ էլ դիմացէք. ահա՛, ահա՛ գալիս են օգնութեան»:

Բայց, աւա՛ղ, նա խօսքը չվերջացրեց. երեսաց, բռնեց սիրտը եւ յենուեց վրայ հատնող թիկնապահների թեւերին: Թշնամու անողոք գնդակը ջարդեց նրա ձախ մեւը, ազատելից վերեւ, անցաւ ձախ թոքից եւ խրուած մնաց աջ թոքի մէջ: Վարդազոյն արիւնը դուրս ժայթքեց նրա կողից, բերնից եւ քթածակերից...:

Զնայած ստացած մահաբեր վէրքին, մնաց 5 րոպէ եւս այդ դիրքում, խոպոտ ձայնով ասաց մի քանի խրախուսանքի խօսքեր եւս, որից յետոյ, հազարաւոր սուրացող գնդակների մէջով, նրան ձեռքերի վրայ Աբեղայ գիւղը տարան, ուր պանսիոն էր մեր վիրակապանոցը:

Սիրելի հրամանատարի գտնուելու լուրը մի ակնթարթում տարածուեց մեր բոլոր դիրքերում եւ մեր քաջերը վրէժխնդրութեան մոնչիւնով, ինքնաբերաբար, առանց ապստնչանի ու հրամանի, դուրս ցատկեցին դիրքերից եւ սրտէս կիսով չափ, ուռայով պրծ տուին դէպի թշնամին:

Բարձրացայ մի սոսկալի ժխոր, իրարանցում, պոռում–պո–չում, որուն անհնար էր պահպանել մխիթարից ...:

Թշնամին Թոպնելով բոլոր ճամբու պահակները եւ վիրաւորները, ետեւս մոռացած, հոգիս ապաստանելով կատաղած կամաւորնե–րից:

Ա՛լ մանրամասն չեմ յիշում, որովհետեւ ինձ եւս Աբեղայ տարան, պլխիցս վերք ստացած լինելու պատճառով. միայն երազի պէս յիշում եմ մեր բանակի «ուռռա»ները եւ «կեցցէ»ները, որով–հետեւ Թշնամուն հալածելով, մերոնք գրաւել էին Զոզ եւ Դալէք գիւղերը:

Աչալուսանին եւ ինձ պատպռտակներով վրայ գրած տարան Բէլիկ Բաշի գիւղը, ուր մեզ ապաստան էին երկու քժիշկներ: Ներ–սանք մեծ խնամքով կապկպին մեր վէրքերը եւ չորեքնակին մեր ճանապարհը: Շարեայի վարարած գետը անցած ժամանակ Աչա–լուսանի վիճակը ծանրացաւ: Ո՛չ թմրեցուցիչները եւ ոչ էլ այլեւայլ միջոցները չէին կարողանում նրա ատնջանքները մեղմել: Զգալով որ մահը մօտ է, նա ձեռքով նշան արեց վաշտապետ Հ–ին, եւ վեր–ջին ուժերը հաւաքելով, հանդարտ ու ընդմիջող ձայնով ասաց:

– Գեղ եմ յանձնում քանակը, վերցրու գնդիեթս, կառավա–րիր սիրածս քանակը... պահպանիր գեղ կոխնեբուս: Թող Աստ–ուած օրհնի քոյորիդ:

Այդ րոպէին վաշտապետ Հ–ն կացաւ, Աչալուսանը համբու–րեց նրա ճակատը եւ վերջին անգամ բանալով մարսող աչքերը, նայեց չորքիններին, թեթեւակի ժպտաց եւ իսր Թառանչ քաշելով, ընդմիշտ փակեց աչքերը եւ սպաւոր անմահութեան պերճը:

Այս րոպէին մեզի մօտեցաւ ՇԱՐՔԱՆ գեամբ ափին, բայց եր–կրնքի տակ, վերին Բաւանի պաշտամ 1915, Յունիս 23–ին:

Յաւերժական հանգիստ իմ սիրելի հրամանատարի քան–կապին ոճիրներին:

Նախկին վաշտապետ
6–րդ Հայկական կամաւորական Բաճակի
ՀԱՅԿ ԲԺՇԿԵԱՆ

«Գաղափար» թիւ 58, 10 Յուլիս, 1916, Թիֆլիզ

1915 Յունիս 23–ի Բասենի գաշտին մէջ մեր Դունդի մղած ճակատագրական այս ճակատամարտը, Գրիգոր Աւշարեանի հերոսական Նահատակութեամբ, պանծացուց ու Ազատուհից յաղթանակը Զ.–րդ Դունդին: Զօր. Պարամֆօֆ, Թիֆլիսի քաղաքապետ Ա. Խատիսեանի ղրկած իր մէկ հեռագրով, գովեստը կ'ընէր Հերոս Աւշարեանի եւ մեր Դունդին, երբ կ'ըսէր.– Այս ֆաջերը իրենց յաղթանակով ճակատագրական մեծ դեր կատարեցին, թուրք հողամասի պատերազմական այս շրջանին համար:

Հինգերորդ օրը քալեցինք եւ հասանք Ղարաղուրտ, ուր վրանները լարեցինք եւ խումբը մաս առ մաս հասաւ ու միացաւ մեզի:

ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ Մ. ՊԱՆԴՈՒԽՏԻ

ԿՈՒՍԱԿՑԱՄՈԼՈՒԹԵԱՆ ՎՏԱՆԳՆԵՐԸ ԵՒ ՄԵՐ ԹՈՒՄԱՐԶԱՑԻ ՏՂՈՑ ԲԱՆՏԱՐԿՈՒԹԻՒՆԸ

«... Ինչպէս տեսանք, Մ. Պանդուխտ եւ իր ընկերները կարսի մէջ մնացին երբ գունդը Նոր Հրամանատար Գրիգոր Աւշարեանի հետ ճակատ մեկնեցանք: Մ. Պանդուխտ եւ ընկերները, լսելով Աւշարեանի մահը, կ'որոշեն Մ. Պանդուխտը Զ.–րդ գունդին Հրամանատար կարգել, եւ Ժէնեռալ Պարամֆօֆ ալ անոնց այս որոշումը կը հաստատէ:

Մ. Պանդուխտ եկաւ, առաջին անգամ հոգ տարաւ Գունդին եւ պահած Հարիւրեակներուն տեղ նորեր լեցուց, եւ գունդը հանգիստ ըրինք Ղարաղուրտի մէջ Յուլիս 10–էն մինչեւ Յուլիսի վերջը:

Դիչեր մը, գունդի տղոց մէջ խօսք անցաւ: Ըսինք իրարու, որ մենք այս նոր հրամանատար Պանդուխտի հետ չենք կրնար հաշտ ապրիլ, քանի որ կարսի մէջ բոլորս ալ մենք զինք չուզեցինք որպէս Հրամանատար, եւ հիմա մեզի հետ հակառակ պիտի վարուի: Որոշեցինք այս տեղէն մեկնիլ եւ Անդրանիկի գունդին միանալ: Երեք հոգի ընտրեցինք մեր մէջէն մեր թոմարզացի տղոցմէ, որ Պանդուխտին ներկայանան եւ մեր նպատակը յայտնեն: Տասնապետ Յարութիւն Տէտէեանը, Միհրան Գալայճեանը եւ Կիրակոս Խուբչուտեանը (երեք թոմարզացիներ): Երկրորդ օրը, այս երեք հոգին ներկայացան Պանդուխտին: Ազմուկ մըն է վրթաւ վրանին առջեւ, Պանդուխտը պոռաց.– Դուք կ'ուզէք բայբայել այս գունդը,

զեմֆերնիդ առէք ու կորսուեցէք ուր որ կ'ուզէք: *Մեր Յարութիւնը պայրացած պատասխանեց.*— Ձեմֆերնիս ճգի չենք կրնար յանձնել, մենք եկած ենք հայրենիքին համար կռուելու, երէ զեմֆերնիս առնէք, բարով պիտի կռուինք, երէ բար չի գտնենք, բռունցքով պիտի կռուինք, աչքերնիդ լաւ բացէք:

Այս դէպքին մէջամտեցին առաջին Հարթբանակի Հարիւրապետ եւ Յիսնապետ Նշան Մխրտչեան եւ Համբարձում Գալայճեան (Ղարաբաղցի) ու մեզի մեր վրանները պրկեցին: Այսօր, այսպէս վերջ գտաւ դէպքը: Բայց կը մտածէինք թէ, մենք այս ինճճահաւաս ու մոլի կռռամկցական ու կոպիտ Մշեցիին հետ, ինչպէ՞ս պիտի կրնանք ապրիլ:

Այսուհ Ղարաղուբայի մէջ, ժամանակ մը մնացինք: Օդը չատ տաք էր: Արաքսի ջուրէ ամուռ, օրական կ'երթայինք կը լողնայինք: Յաճախ մեր ապաքը, ամէնքս մէկ ջուրին մէս կողմը կ'անցնէինք, պիտին Մըխմարը մեզի կը յարդէր, գառնուկ մորթել կուտար ու կը կերակրէր մեզի:

Այսպէս անցան քանի օրեր: Յուլիս ամսոյ վերջն էր, երբին Թամամճակատ մեկնելու լուր եկաւ: Մենք Թամարպայինեբս երկու Տաճնամկնեբսմ էինք բաժնուած: Առաջին Տաճնամկսմ էին, Տաճնապետ Յարութիւն Տէտէեանը, Արիստակէս Տէտէեանը, կիրակոս Խուրշուտեանը, Աբրամ Զորպաճեանը, Միհրան Գալայճեանը, Ղազէր Հաճի Սահակեանը, Գրիգոր (Շէյխը), Գրիգոր Գալայճեանը: Միւսները երկրորդ Տասնամեակում էին, ուր մեր տղոցմէ Գրիգոր Կրծոլմաճեանը Տասնապետ էր:

Մ. Պանդուխտ, ինչ որ հրաման առացած էր Ժննեբալ Պարթօֆին լուր չունէինք, ո՛չ առանապետները եւ ո՛չ ալ զինուորնեբս, կարելի էր մխայն երկրորդ Հարեւբանակի Հարիւրապետը Սարգիս Արմազանեան լուր ունէր, որմէհետեւ Պանդուխտը մխայն Մ. Արմազանեանի եւ անոր զինուորնեբուն կը սերէր եւ անոնց հետ յարաբերութիւն ունէր:

Գրիգոր Աչաբեանի մահուէը, անոնք երեսնց վախեբին հասած էին: Մոլի կռռամկցականներ էին: Գիշեր, ցորեկ, խեղդ ու խելար չարժուէնեբ կ'ընէին, որ զինուորական օրէնքէն դուրս էր, եւ մեզի զինուորնեբուս համար, անոնց այս չարժուէը հաճելի չէին եւ չէինք սերեր:

Մեր Հարեւբանակի երկրորդ Յիսնապետը Ղարաղուդի կապտան Կարս մեկնեցաւ ու չվերադարձաւ: Մեր տղոցմէ Բարսեղ

Տէմիրճեան հիւանդացաւ ու կարս դնաց բժշկուելու համար:

Օգոստոս մէկին, ժննեքալ Պարթօֆ ճամբայ դրաւ մեզի ողջերթի մաղթանքներով: Ճամբանիս չարունակեցինք եւ անցանք Հարիւրաւոր Հայ Աւետիք վիճակը, որոնց բնակիչները թուրքեր Ջարպեր էին: Մենք կը կարծէինք թէ, մեզի կուռ ճակատ կը տանին, չատ ուրախացանք: Ճամբանիս վտխուեցաւ երթալով, Ալաշկերտի սահմաններուն մօտեցանք: Երեք օր, տաք, այրող արեւուն տակ քալեցինք, Ալաշկերտի դաշտին ու լեռներուն մէջ, ո՞ւր կ'երթանք տակայն, լաւ չունինք:

Առաւ մը տեսանք որ, մեր Առաջին Հարիւրակի Հարիւրապետը Նշան Մխիթարեան, եւ Յովհաննէսը եւ Քարտուղարը իրենց ձիերը հեծնելով, լուռ ու մունջ գունդէն բաժնուեցան եւ Պանդուխտի աչքին առջեւ Սարիղամիշ մեկնեցան, ուրիկ կարս, Շտապ անցեր են Ռուսերուն նեղկացնելու համար, անկէ Թիֆլիս անցնելու ամէն մէկը իր ուզած տեղը գացեր են:

Պանդուխտ տեսաւ որ, գունդին մէջ Քաղքացիները ծայր տուած է, կանչեց մեր տղոցմէ Տաճատեան Յարութիւն Տէմիրճեանը, Հարիւրապետի տաղճան տուաւ, եւ կարգեց Նշան Մխիթարեանի տեղ, եւ մեր տղոցմէ Տաճատեան Գրիգոր Կրծքմանեանին կանչեց եւ Յովհաննէսի տաղճան տուաւ եւ կարգեց Համբարձում Գալայճեանի տեղ, դիս ալ նշանակեց Առաջին Հարիւրակի Քարտուղար: Այսպէս վերջացաւ մեր Հարիւրակի խումբը:

Այսուհետ Ամերիկացին մեր տղոցմէ նոր կամաւորներ եկան մեզի միացան, Արամ Գալֆայեան, Գալուստ Տէմիրճեան, Գրիգոր Նահիրեան: Սիդրակ Յակոբեան, Մարտիրոս Թահմիզեան (Լիմ-ընկկիները): Սերտացանք եւ Բարեկիներ, Հարիւր հատի էին: Տղոց հետ համբարեանցանք, Ամերիկացին մեր տղոցմէ լաւ տղաներ եւ մեր տեղերուն գործերուն ելլելու լաւերը անոնցմէ համարեանք: Այսուհետ Հարիւրապետ մեր Յարութիւն Տէմիրճեանը, իր եղբօրը Գալուստին հարցուց, թէ ինչո՞ւ խնամքը ձգեցիր եկար, Գալուստ պատասխանեց, – Դուն գրած էիր որ, շուտ եկուր, երբ ես մեռնիմ, դուն վրէժս լուծէ: Դուն եկար ես վրէժդ լուծելու, ես ալ եկայ իմ վրէժս լուծելու:

Հիմա գիտէ գիտէ կը քալենք: Ուտելիք պաշար չունինք, Թիլիֆոն չկայ, լաւ չկայ: Ամայի դաշտերու մէջէն կը քալենք: Արտերու Յորիները չէին քաղուած, Հասկերը կը հատաքէինք, Հատիկ կը խաշէինք, Ուծախ կ'ընէինք ու կ'ուտէինք: Անցանք շատ

մը Հայ պիտիկ, խաչար ու վատը, որոնց բնակչութիւնը չատ ու էին թուրքերու կողմէ եւ ատելի էին:

Չէնքի աշխատելով ցրուեր Հոլեր փնտռելինք, որոնք ցրուեր էին: Տանէրէն ձեռքի էրկանք մը (երկանագործ) պատանք, ցրուեր կ'ապտյինք, ալիւրով լուաչ Հայ կ'եփէինք: Այսպէս գտնելը վատ պրոբլեան մտածուած էր, չէինք պիտեր իմ, ի՞նչ վախճան պիտի ունենանք:

Ռուսերու երես առած չունինք: Օր մրն ալ երեք ռուսեր էկան, ուսերնին կախուած ունէին լուսանկարչական մեքենաներ: Մեզմով հետաքրքրուեցան: Պանդուխտը, Չ–րդ գունդի մտաին անգլիկացիր ատաս եւ մեր թշնամի վիճակը ներկայացուց: Ռուսեր, մեր խրատանչիւր Հարիւրեակի առանձին լուսանկարներ առնելէ ետք, խոստացան պաշար ղրկել եւ մեկնեցան:

Մենք ճամրանիս չարունակեցինք: Մեր դիմացը կը տեսնէինք մեր թշամարդի Ալպէտս լերան պէս բարձր եւ պատմութեան մէջ ծանօթ Նեմրութ բարձր լեռը: Վերջապէս հասանք Մուշման Տաղը կոչուած դիրք, որ մեր թշամարդի Շարաճիւղ լերան պէս ծայրէ–ծայրով պարպարուած փոքր լեռներ ունէր: Այստեղ մեր վրաններըս խրեցինք ու ապասեցինք մեր պաշարը պատրաստելու: Երեք օր եւս 7–8 ձի ու ջորի բնդուած պաշարը եկաւ, պտնդը կերաւ ու կշտացաւ:

Երկու օր եւս, հրաման եկաւ որ կռուի պատրաստ բլլանք, ուրախացանք: Իւրաքանչիւր Հարիւրապետ իր հետ Տանուտէրներու տանելով թշնամիի դիրքերը քննելու պացինք: Հասանք թէ երկու հարիւր քայլ մնաց, թշնամին կրակ բացաւ, մենք խուճապի մատնուելանք եւ երկրորդ Հարիւրեակի Հարիւրապետ Արամ Ջան (Պարսկաստանցի) պարտուելու ու մարմինը թուրքեր տարին:

Մեր Անհոգ հրամանատար Պանդուխտը, այստեղ իր անկարողութիւնը ցոյց տուաւ եւ տագնապը զգալ տուինք: Յաւուր ու վիշտով, Գունդը կրկին Ալաշկերտ դարձանք, եւ ապասելինք ճակատ մեկնելու յոյսով: Օգոստոսը անցաւ, Սեպտեմբերը եկաւ եւ կռուի մեկնելու ո'չ մէկ չշուկ կայ:

Մեր հրամանատար Պանդուխտ, այստեղ աւելի հանգստացաւ: Շատալի եւ ձանիրթատեսնի հետ յարաբերութիւնը խզեց ու սկսաւ իր կատակցամոլ քմահաճոյքին ծառայել: Կամկատի գործիչներէն Սիւնիքի եւ ուրիշներու հետ, որոշեցին Հնչակեան կուսակցութեան անունով Գունդը կազմակերպել: Նոր չարժումներ կ'բնէին, Պանդուխտ անոնց հետ ժողովներ կ'ունենար: Ինքը, Ինուսպ Մխիթա–

յը, Թուսահայ Մօրուք Բաղարատը եւ Արծուիկ անունով անձանօթ մէկը, բոլորն ալ Մոլի Կուսակցականներ։

Մխիթարը կարդաց, Առաջին եւ Երկրորդ Հարիւրեակին վրայ, իսկ Բաղարատը կարդաց Երրորդ եւ Չորրորդ Հարիւրեակին վրայ, ինքն ալ Երկրորդ օգնական Հայկ Բժիշկեանի տեղ։ Այս կարգադրութիւնը իրենք իրենց ուզած ձեւով ըրին իրենց կամքով։

Սեպտեմբեր ամսոյ կէսը անցած էր։ Տեսանք որ Մխացեալ Նահանջներէն Երրորդ խումբ մը նաւ նկաւ իրրեւ կամաւոր եւ մեր դունդին միացաւ։ Այս անգամ Սեդրակ Շահինեանի ընկերակցութեամբ։ Վահան Մորլեանի պէս ընկերները ճակատ կը ղրկէ, ինքը կարս ու Թիֆլիս մնացեր է, եւ առանց Հայկական Չորրորդ Գունդին այցելութիւն տալու, Արխանկելի ճամբով, ոտահով եւ հանդիստ Մխացեալ Նահանջներ վերադարձեր է։

Ամերիկացէն նկած այս Երրորդ խումբին մէջ մեր Թոմաըզացի ազգմէ կային Սիմոն Թազուշեանը, Յարութիւն Ազարեանը, Ամենակ Առաքելեանը, Բարսեղ Չէքիեանը, Բալուցիներ եւ Սեբաստացիներ hօթանասունըհինգ հոգի։

Այս վերջին նկողնները տեղաւորեցին մեր Առաջին Հարիւրեակի Տաննակներում, եւ ուրախ ու զուարթ կը սպասէինք որ կուռւ ճակատ մեկնինք։

Պանդուխտ, իրրեւ Գունդին Հրամանատարը, իր Հարիւրապետներուն հետ, չարաքը երկու անգամ ժողովներ կ'ունենար։ Այս ժողովներում Պանդուխտը իր Հարիւրապետներու եւ Տասնապետներու ներկայութիւնն միշտ գէշ արտայայտութիւն կ'ունենայ Նահատակ Հերոս Գրիգոր Աւշարեանի Բասէնի ճակատ ուղարկելուն համար։ Այդ Հարիւրապետներուն եւ Տասնապետներուն ներկայութիւնն, որոնք Գր. Աւշարեանի կողքին կռուած եւ չարչարանքը ապահոված են։

Պանդուխտը, այս ճակատագրական ճակատամարտը կ'որակէ Աւտակային կամ Չէթէկական կռիւ։ Կուռվին մասնակցող Հարիւրապետները կը նեղուին Պանդուխտի այս կերպ արտայայտութեան եւ անոր Յիմարական այս քննախնդրութեան համար եւ բոլոր ժողովներուն այս խօսքը կը կրկնուի Պանդուխտի կողմէ։

Մեր Թոմաըզացի Հարիւրապետ Յարութիւն Տէմէճեան, որ Բասէնի կռուի Հերոսներէն եղած էր եւ Աւշարեանի կողքին քաջարար կռուող, կը նեղուի Պանդուխտի այս յաճախակի արտայայտութիւններէն եւ կը պաշտպանէ Գր. Աւշարեանը եւ Հայկ Բժիշկեանը եւ Բասէնի ճակատ կռուող Գունդին քաջութիւնը։

Յաջորդ առաւօտուն, մենք Յարութիւնը պայքացած վրան կատարը եւ այլ իրիկուն քան չէր քնանար: Պանդուխտի այս վիճակի տրտմայուզմանը դէմ, Ս. Աթաթանանը լուռ կը մնայ, որ Բասիլի ճակատը կարած է եւ պիտէ Դր. Աբջարեանի Հերսահան Դիմադրութիւնը եւ Նահատակութիւնը: Յարութիւն, յաճախ կը յարձակի Աթաթանանին վրայ եւ կը նեղուի անոր լուռ մնալուն:

Հոկտեմբեր 15–ի Ապայական առաւօտ, կրկին վիճաբանութիւնը կը բացուի Պանդուխտի կողմէ, Ս՛ուզէ նախատինել Դր. Աբջարեանի եւ Գունդի Հերսահան յայտնակը: Յարութիւն այլեւս չի կրնար դիմանալ, ապի կ՛ելլէ ու կ՛ըսէ Պանդուխտին, – Խնդրեմ, ձգէ վիճաբանութիւնը եւ կարի ճակատ մեկնելու մասին ի՞նչ իրաման որ ունիս տուր եւ մենք ճակատ մեկնինք:

Յարութիւն դայլայած, դէնքը ուսին նետ եւ մեր վրանները տանջ սրտով, – Հարիւրապետներ, Յիսնապետներ եւ Զինուորներ վրաններուն առջեւ ելանք. բոլորն ալ պատասխանեցին Պանդուխտը եւ մանաւանդ Ս. Աթաթանանը որ գիտնալով հանդերձ Դր. Աբջարեանի եւ Բասիլի ճակատամարտի յայտնակը, Դատաճանարար կը լսէ: Զինուորները, բոլորս մէկ պատասխանք, եւ Յարութիւնի իրատուները պաշտպանեցինք: Ընդ.– Դուք ձեր կատարեալ ճիգերիս ու վտանգաւոր ճակատակներուն համար այստեղ հատաֆուած էք: Մենք հոս եկած ենք կռուի համար, ո՛չ թէ հաց ուտելու: Մեզի կռուի դաշտ դրկեցէք: Ամերիկա հաց ալ շատ էր, գործ ալ շատ էր:

Սիւնիքը, անոր համակիր Հարիւրապետները ու Տասնապետները դուրս չելան: Մեր կողմէ, ծանիկ Մարկոսեանը (Մարբերդցի) պատասխանեց Պանդուխտի երեսին, – Ընկեր Պանդուխտ, խնդրեմ, ինչո՞ւ այսպէս վէշ կը վարուիք խումբին հետ: Գիտենք որ, դուք Ամերիկայի մէջ ճաշարանի մը խոհարարն էիք, մոռցած ուցիչները, եւ այսօր Հրամանատարի պաշտօն առնելով կը հպարտանաք եւ Բասիլի Յաղթական ճակատամարտի մասին կը չարախօսէք: Դուք այս կերպով գունդին մէջ երկպառակութիւն կը ձգէք: Այսպէս եբեանին պատասխանեցինք: Ամերիկեանին, Սիւնիքին, Մխիթարին ալ աղոտ կատակցականներ պատասխանեցինք:

Այդ իրիկուն, Պանդուխտ եւ Սիւնիք կը բաղդեն մեր տղոց մասին, մեր մօտ գտնուած վերջի մեծ հրամանատարին: Կէս գիշերին, երբ վերջի դիտարարներ եկան եւ մեր Հարիւրապետ Յա-

թաթիանը եւ նշանակը Գալուստը ձերբակալելով տարին դէպի Սարիգամիշ քանտ:

Պանպուխտ, կարծես ուզել իր վրէժը լուծել եւ ամբողջ պատիժը պատժել: Հոկտեմբեր ամսոյ 29–ին էր, լուր ստկից բոլոր Հարթբանկիներուն որ առանց պէնքի նեղկայ ըլլան իրենց վրաններուն առջեւ, սրշեալ ժամուն: Ա. Գ. եւ Գ. Հարթբանկիները պիտուրնեա նեղկայ եղանք սրշեալ ժամուն: Մենք ալ կը կարծէինք որ, հակառակ մեկնելու համար բարի լուր մը պիտի տայ:

Զուր կսպասէինք նայեցանք, պատերն բոլորը նեղկայ չէին: Առաջին Հարթբանկը մերն էր: Առաջին Յիսնապետը մեր ազգակից Գրիգոր կրծքմանեանն էր եւ քովը պահուած մեր ազգակից ա՛չ մէկը կայ, մեկն Լիմբիկկի Յակոբը եւ Թահմազեան Մարտիրոսը կան: Մշեցի ազգ եւ ազբիշնեպուն լուր պրկած են որ անգլերնուն չի չարժին: Ինչպէս նաեւ լուր պրկուած է Պանպուխտի կողմէ Գ. եւ Դ. Հարթբանկիները եւ Բ. Հարթբանկին որ անգլերնուն չի չարժին, որոնք իրենց համակիրներըը էին:

Այսպէս խարտեխով, անմեղօրէն հաւատալեան երիտ. հարիւր ութսուն հոգի, առանց պէնքի: Կը սպասէինք որ Պանպուխտը դուրս գայէ եւ մեզի հրահանգներ տար: Յանկարծ չորս կողմերնիս պաշարեցին 100–է աւելի տեղեաց Քառիկան զինուորներ եւ առանց բան մը խօսեցնելու, Արջառներու պէս առջեւնին խառնեցին ու տարին, որպէս թէ Ոճրագործներ բլլայինք:

Պանպուխտը Տիկիտպիր առած է, որպէս թէ մենք, կ'ուզենք բարիքի կողմը անցնիլ եւ գունդին մէջ բարոյազուրկ կը խարոզենք:

Առանց զարմի հինգ ժամ քալել նաք, տարին էշէկ–էլէկ կշտած լերան մէջ բանակատեղին, ուր խաչար վրաններուս մէջ մեզի բանտարկեցին: Երեք օր նաք տարին Սարիգամիշ, խաչար դռվուշ մը լեցուցին եւ Ռուսերու պէս քարերուն վրայ, որ անկարելի է պատկել, տաքի վրայ կեցանք: Օդը պաղ էր, Անօթի, Ծարաւ, մեր Շանչոյ իրարու տաքցուցինք: Մերկ էինք, պիտուրնեան հագուստները տալեն, կօշիկ չի ձգեցին կոպտակցին, սկսանք Ոջլինեպուս մէջ խնդրել: Ուտելու համար, օրական գաւաթ մը բէյ եւ մէկ հաց կուտային:

Նոյեմբեր հօթին սկսաւ մեր գաղտափոխութիւնը եւ տեւեց մինչեւ 30 Դեկտեմբեր: Երիտ. հարիւր ութսուն հոգիէն Էսաիիհիզ հոգի բանտ մնացինք, Յիսնապետներ, Տասնապետներ: Մեր ազգակից գաղ բանտի մէջ կային նաեւ Սեբաստացիներ, Բարսեղիներ:

Դեկտեմբեր 30–ին մեզի որկնցին կարմիր բանակատեղին, զինուորական բանտին մէջ: Տասը հոգի զրին մեր տղոցմէ Հարիւրապետ Յարութիւնի եւ իր եղբօրը Գալուստին քով: Տանըհինգ հոգի ալ զատ բանտարկեցին: Օրական մէկ հաց եւ միայն ջուր կուտային: Մեր մէջ կը գտնուէր նաեւ Խարբերդի Սեդրակ Տէր Կարապետեանը: Թուղթ ու մելան գտանք, մենք մեր Ցուչերը կը գրէինք երկուքնիս միասին, ուրիշներ Թուղթ կը խաղային:

Կորսուին, շանսատակ ըլլան այս տեսակի կուսակցականներ: Անոնց անունը գող սեւ տառերով գրուի հայ կամաւորական շարժումի պատմութեան մէջ:

Այսպէս անցաւ 1915 Դեկտեմբեր ամիսը: Եկաւ 1916 Յունուար ամիսը, Փետրուար, Մարտ ամիսները եւ տակաւին բանտէն ազատելու յոյս չկայ: Անգամ մը այցելութեան եկաւ Հայկ Բժիշկեանը, որու կողքին մենք կուտած էինք Բասենի դաշտին մէջ Գր. Աւշարեանի հրամանատարութեան տակ, մեր սիրելին էր եւ մեզի շատ կը սիրէր: Ինքն էր Բասենի ճակատին երբ անգամ մը վիրաւորուեցաւ եւ Գր. Աւշարեան ուղեց հետեւականոց զրկել, մերժեց եւ ըսաւ.— Ես կ'ուզեմ այս բաջ տղոց կողքին կռուիլ: Համբուրեց բոլորիս: Ցոյս տուաւ որ, մեզի պիտի ազատէ մօտ ատենէն եւ կուտի ճակատ պիտի զրկէ: Մեզմէ իւրաքանչիւրին Գրամ ալ տուաւ եւ Ոսկիներ: Լալով բաժնուեցաւ մեզմէ, մեզի ալ լացուց:

Շաբաթ մը ետք, Թիֆլիսէն զինուորական վիաստաբան մը եկաւ, Համասիւռ անունով եւ յայտնեց որ չուտով մեր դատը պիտի տեսնուի եւ կռուի ճակատ զրկէ, ուրախացանք: Կը լսէինք մեր դռնդի յարձակումը էրզրումի վրայ, կը նեղուէինք, ինքզինքնիս կ'ուտէինք, անէծք կը կարդայինք Թուրքի պաւակ Պանդուխտին:

Երկու ամիս ետք, լսեցինք որ մեզի կարս պիտի տանին, եւ մեր դատը հոն պիտի տեսնուի: Երկու շաբաթ ետք, կարս տարին, այնտեղ մեզի ներկայացաւ անծանօթ Հայ մը Տէր Մարտիրոսով անունով, յայտնեց թէ, եկած է Ճանփոլատեանի կողմէ մեզի Ազատչկերտ կռուի ճակատ զրկելու:

Մեր դատաւարութիւնը եղաւ Օդոստոսի վերջը, ներկայ էին Պանդուխտը, Բալաբասը, Մխիթարը քանի մը վկաներով: Դատաստանը ամէնուս համար վճռեց Երեքտարի տարի բանտարկութիւն: Մեր Յարութիւնին պնդակահարեցին: Մեր տղոցմէ Գրիգոր

Գալաչճանը եւ Լվերկիկի Յակովը ալատ ձգնցին եւ մնալի կրկին քանա տալին: Երկրորդ օրը, Յարութիւնին ճերմակ հագուստ մը հագուեցնելով, ձեռքերը կապուած մնր քով բերին, վերջին անգամ իր Հայրենակիցները եւ Եղբայրը տեսնելու: Կուլայինք, իր վերջին խօսքը եղաւ, – Երանի թէ կռուի ճակատ թուրքի գնդակով մեռնէի, գոնէ բանի մը թուրք աւելի ապանձած կ'ըլլայի: Երբ Թոմալզա հրթաբ, նշանածս Աղաւնիին կարօտի բարեւս տարէք:

Երկու օր ետք, մեր վաստաբանը ուրախանալով ներս մտաւ ու պատմեց թէ Նիկոլա Զարին դիմած է մեզի ազատութիւնը տալու համար, եւ խնդրած է որ մեր օրերը կռուի ճակատ անցնենք եւ բռնադրանքը ընդունուած է:

Մեզմէ մաս մը ճամբայ հանեցին դէպի Սարիղամիշ կռուի ճակատ: Իսկ ինծի հետ Յարութիւնը, Ալեմը, Մկրտիչը երկրորդ մի պինուորական բանտ դրկեցին, ուր լեցուն էին Թաթար, Հայ, Ռուս պինուորական վտանգաւորներ: Այստեղ բանտապետը, մեզմէ օրական 20–30 հոգի գործի կը հանէր, ալ որ չհնազանդէր, ծառի ճիւղէն հիւսուած Մարակով 20–30 անգամ զօրաւոր հարուած իջուտալ սրտէս պատիժ:

Երեք ամիս ետք, կրկին նիւաւ փոստատան Համասիւռ, եւ պատմեց թէ մօտ օրէն սկսած մեկնիլ երկրամս Հայկական Պաթայյոնին միանալու:

Երկրամէ պինուորական բանտէն դուրս հանելով, ոտքով քալեցինք դէպի Երզնկա: Բանտը մնալէն ծանրերնիս խամ կապած էր եւ չի կրցինք քալել: Հինգ–վեց օր քալեցինք: Մեզի տանող Ռուս պինուորը անխիղճ էր, հրացանի կոթով կը զարնէր: Մեր ոտքը երեմն երակու կը շաղխինք:

Երբ Երզնկայ հասանք, մեզի դրին Հայկական առաջին Պաթայյոնին մէջ, եւ 1917–ին կռուի ճակատ պացինք Սեպուհ–Սարը:

Մարտի սկզբին, մեր բանակի ոտոյ մէջ հիւանդութիւնը ծայր առաւ: Մէկիկ–մէկիկ պինուորական բանտ կը դրկէին Երզնկայ եւ երկրամ, անկից ալ Սարիղամիշ: Հիւանդանոցին մէջ չատեր մեռան: Մեր յիշինները վերցինը եւ Թաթար էին, կը պատմէին թէ չատերը Թուռնաւորնին ու Մնացորդին:

ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՃԱԿԱՏ

ՄԱՄԱ ԽԱԹՈՒՆ ԵՒ ԿԷՕՎՏԱՇ ԼԵՒՆԵՐՈՒ ԿՌԻՒԸ

Մեր տղոցմէ եւ Զորրորդ գունդի զինուորներէն, Արամ Զորպանեանի ձեռագիր Յուշերէն:

«... 1916 *Մայիս ամսոյ մէջն էր: Մ. Պանդուխտի հրամանատ. քալեցինք դէպի Էրզրում: Վերջին հրամանատարն էր Ռուս Զօր. Մխիթարով: Մեզի հետ էին Ռուս կազակ 4000 ձիաւոր զինուորներ: Կռուի բռնուեցանք Մամա Խաթունի եւ Կէօվտաշ լեռներուն վրայ: Ռուսերը չէի կրցան դիմանալ կռուին եւ նահանջեցին ու ճակատի պաշտպանութիւնը մեզի մնաց: Մենք քաջաբար կռուելով յառաջացանք եւ թշնամին մեր ղրահին առջեւ վախուստ տուաւ եւ մենք վերջին հրամանատարութեան հետեւմունքին ու պնահատանքին արժանացանք: Այսպէս կռուելով հասանք Էրզրում, ուր մեզի կը սպասէր Անդրանիկը իր զօրագունդով: Անդրանիկ երբ մեզի ողջ ու առողջ տեսաւ, չատ ուրախացաւ եւ Մ. Արմազանեանի ճակտէն համբուրեց:*

Էրզրումի մէջ, մեզի միացան նաեւ Մուրատի եւ Սեպուհի զօրամասերը: Ռուս զինուորներ չուզեցին կռուիլ, ըսին.– Թրքահայերը թող իրենց ճակատը պաշտպանեն, մենք ալ մեր երկիրը երթանք մեր լքուած ճակատը ու մեր դիրքերը պաշտպանելու *ու մեկնեցան:*

ԽՈՅԻ ԵՒ ՋՈՒԼՖԱՅԻ ՃԱԿԱՏԻ ԿՌԻՒՆԵՐԸ

Ա. գունդի զինուրներէն եւ մեր տղոցմէ Արամ Գալփայեան այսպէս պատմեց:

«... 1918 *Մարտ ամսուն էր, Ելնովբա կոչուած գիւղին մէջ քանի մը օր մնալէ ետք, դէպի Զուլֆա ճամբայ ելանք: Մեր տղաքը ամրոցին մէկ ճկպէճեանի Զիւտար գունդին մաս կը կազմէինք: Մկրտիչ եւ Կիրակոս Գալայճեաններէ, Գրիգոր Գալայճեան, Գրիգոր Եահնըլեան (Քեռի), Հաճի Եահնըլեան, Հաճի Բէյլիչեան, Գաբրիէլ Մելանեան, Արթաւազդ Տէմէլեան, Բարսեղ Զիրքինեան, Դաւիթ Պէսիրեան, Բարսեղ Զէքիեան, Գրիգոր Կրծճմանեան, եւ մեզ տղաքը բոլորս միասին էինք:*

ՊԱՏԿԵՐ 262.— Զօր. Անդրանիկ եւ Սմբատ, Չուլֆայի կամուրջէն դէպի Ջանգեզուր ուղղուած ժամանակ:

Երբ Չուլֆայի կամուրջին մօտեցանք, Անդրանիկ Ճէպէճեանին ըսաւ, – կամուրջի պահակներու թիւը կրկնապատկէ եւ քանի մը զինուոր դրկէ կամուրջի դիրքը ճնշելու համար:

Ճէպէճեան մեր ուղեցոյցէ պատուց, Ինծի, Գրիգոր Եահնրեանը (Քեռին), Մկրտիչ Գալայճեանը եւ Աւետիս Ադամեանը (Ղարաբաղցի): Կամուրջը պաշտպանուած էր թուրք զինուորներով, բայց քալեցինք: Թուրքեր մեզի թուրք կարծելով անտարբեր դիտեցան, մենք կամուրջի դիրքերը աչքէ անցուցինք եւ կամաց մը հեռացանք:

Անդրանիկ որոշած էր իր զօրամասով կամուրջը անցնիլ: Մենք Ճէպէճեանի վաշտին ձիաւորներս, Անդրանիկի զօրամասին երկրորդ շարքը կազմած էինք: Անդրանիկ առջեւէն կ'երթար իր ձիաւոր վաշտերով, իսկ Ճէպէճեանի վաշտը անոր հետեւէն:

Անդրանիկ, հրաման ըրաւ Ճէպէճեանի, որ իր վաշտով առաջ քալէ: Մենք Թոմարղացիներս, Ճէպէճեանի վաշտին առաջին կարգին վրայ կը դտնուէինք: Ճէպէճեան հրաման ըրաւ քալելու: Ինքը մեր առջեւէն քալեց, մենք իր հետեւէն: Անոր բարձր դլուխ, հպարտ արտաքինը, դլխուն Սեւ Փափախը, Ճերմակ ձիուն վրայ

համարձակ քալուածքը, թուրք պինուորնէրուն վրայ, թուրք մեծ փաշայի մը ապտնցուխիւնը կը պարծէին: Մեկի դառնալով ըսաւ,– Տղաք ետեւէս գալեցէք: Թուրը քաշեցինք եւ իրեն հետեւեցանք: Կամուրջը պաշտպանող թուրք պինուորնէր, յարձր աստիճան թուրք փաշայի մը յանկարծական երեւումէն, ինքզինքնին մոռցած, իրար անցան եւ անմիջապէս բարեւի կեցան: Ինչ մը եւս յառաջացանք, եւ արդէն կամուրջի միւս կողմը անցած էինք: Թուրք երկու Սպաները, զիտցան որ խաղաւեր էին եւ ձեպէճեանի մօտեցան: Ճեպէճեան անոնց ըսաւ, – Անդրանիկ փաշայի հրամանն է, կամուրջը պիտի ազցնինք: Մենք Անդրանիկ փաշան չենք ճանչնար, – ըսին անոնք ու պացին: Քանի մը վայրկեան ետք կրակին դարձան: Ճեպէճեանի հրամանին վրայ բռնեցինք երկու Սպաները եւ կապելով ձիերու կառքին վրայ նետեցինք:

Այստեղ մեզի դէմ կը պատուէին կամուրջի պաշտպան հազարկ աւելի թուրք պինուորներ: Երկրորդ հրաման մը ձեպէճեանի կողմէ, Սուրերը քաշեցինք Հարիւրապետները դեմէն վռնեցինք ու դեմը լեցուցինք եւ մնացածը դէրի առինք: Երկու Սպաներն ալ արդէն ողաքը մոլթիր դեռը նետեր էին:

Երկու օր հանդստանալէ ետք, Անդրանիկի հրամանատ քալեցինք դէպի Խոյ եւ հասանք Սէրտէվար կոչուած Սարը, ուր արդէն հասած էր թուրքին բանակը Ալի Էհսան փաշայի հրամանատարութեան տակ: Խոյ չի մտած թուրքերու թնդանօթները սկսան գոռալ եւ մեր վրայ կրակ տեղացնել: Մեր ձիաւոր զօրապետը զիմադրեց եւ մեր թնդանօթները ուժգին կերպով պատասխանեցին: Անդրանիկ ուրբ հարիւր ձիաւոր զօրամասով մեր կողքին չարունակեցինք կռիւը եւ պաշարեցինք Ասարայրի դաշտը եւ վարդանի դերեզմանի բլուրին չուրջ տեղ ունեցաւ Ահաւոր ճակատամարտը: Կարծես վարդանի հողը Ոդի ու Շունչ կուտար մեր բանակներուն թուրքին դէմ կռուելու համար:

Մեր դէմ կը պատուէր իսան հազարէ աւելի թուրք բանակ մը: Ասարայրի դաշտին մէջ մեզի հետ էին երեսուն հազարէ աւելի մեծ ու փոքր Գաղթական ժողովուրդը: Անդրանիկի հրամանաւ երեք օր կատաղի կռիւ ըրինք, զօրաւոր հարուած մը տուինք եւ թուրք բանակին մէջքը կտրեցինք:

Անդրանիկ, գաղթական ժողովուրդը թուրքին ձեռքը չի ձգելու համար Նահանջի հրաման տուաւ: Մէկ կողմէ կրակ կը տեղացնէինք թուրքին վրայ, միւս կողմէ հազարաւոր ժողովուրդը,

օրուխ, չօճուխ պէսպէս կամուրջը կը քալէինք եւ ետ կը քաշուէինք կամուրջը կրկին անցնելու համար: Հազարաւոր փոքրիկներ չալկելով եւ մեր ձիերուն վրայ դնելով, կամուրջի միւս կողմը կ'անցնէինք, որոնց ծնողքները թուրքի վախէն ատրճամած կը ջանային պինուորներուն հետ քալել թուրքին չյանձնուելու համար:

Երբ կամուրջը անցանք, ուղղուեցանք Ղարաքալլի բարձունքները: Այստեղ մեր համբուն վրայ գանուած Նէիրու եւ Եաղնի անուններով թուրք խոշոր պիւղերու եւ չրջանի ուրիշ պիւղերու բնակչութիւնները մեզի դէմ դիրք բռնեցին: Ճէպէճեանի հրամանատարութեամբ կանուխ պաշարեցինք այս պիւղերը, կռիւը սկսաւ մեր եւ թուրքերու միջեւ, երկու օրուան մէջ բոլոր պիւղերը մաքրուեցինք եւ ջուրը թափեցինք: Այստեղ բաւական զոհ տուինք եւ վիրաւոր ունեցանք: Մեր ստորմէ զոհ տուինք Հաճի Եահնըեանը եւ Կիրակոս Գալայճեանը: Ուրիկ Մեղրի գալով վիրաւորները հիւանդանոց դրինք:

Մեղրի դիւղի հայերը, մեզի չատ հոգ տարին: Տոլմակներով մածուն, Ռաւիլիք եւ Տիկերով ջուր բերին: Ժողովուրդը, պինուորները խմեցին, կերան ու հանգստացան բաւական: Նահատակ Հաճի Եահնըեանի եւ Կիրակոս Գալայճեանի մարմինները բերինք եւ Մեղրիի մէջ պատարագ ընել տուինք ու թաղեցինք:

Թաղման արարողութեան ներկայ էր Ժենեռալ Պարթօֆ եւ Դաշտը չրջապատուած էր մեր ստորմով: Պարթօֆ սկսաւ խօսիլ եւ ըսաւ.— Այս բաջերու խումբը, Ամերիկայէն կամաւոր եկած են հայրենիքի փրկութեան համար: Ասոնք, կռուի բոլոր ճակատներուն ցոյց տուած են բաջութիւն: Թուրքէն վրէժ առնելու ոգին, այս բաջերը կռուի մղած են: Շատ մը ճակատներու վրայ, մեծ յաղթանակը կը պարտիճք այս պառկող բաջերուն, որոնք հերոսաբար ինկան այս կռուի ճակտին:

Ինչպէս, իրենց հրամանատարները կը պատմեն, – եթէ զինուորական տիսիպլինը իրենց թոյլատու ըլլար, եւ իրենցմէ ամէն մէկը, իրենց ուզածին պէս կռուէին, ազատ ձգէինք կռուի ճակտին, այս բաջ տղաքը, իրենց բանի մը րնկերներով թուրք խոշոր բանակի մը դէմ կռուելու բաջութիւնը ունէին: Ամէն առեն մահը աչքնին գլխուն վրայ կախուած էր, այդբան անվախ էին:

Մէկ ամիս յետոյ, Անգլիոյ հրամանատարութեան ուղղուեցանք դէպի Ղափան: Հոս մեր դունդին հետ էին Մարտար և Տոքթ. Պոնամարթը իրենց ձիաւոր զօրամասերով: Ղափանի վրայով անցանք Սիսիան,

ՊԱՏԿԵՐ 263 **Տոքթր Փոնափարթ**

Բոլիս, ուր Հայ գիւղերու ժողովուրդը Թուրքի Թալանէն ու Ջարդէն վախի մէջ կ'ապրէին, իրենց օրերը կը համրէին: Այս հայ գիւղերը, չբնակուտած էին եւս ունենալ աւելի Թուրք գիւղերով՝ Շաքի, Ազար, Վարպի, իրենց կողքին ունենալով նաեւ գուբսէն եւ կած Թուրքեր ու Թամթրներ: Այս խակ պատճառաւ, Ղափան, Սիսիան, Բոլիս ու Տամիւ գիւղերը եւ (Գողթան) Մեղրիի չբնակեալները իրարմէ յարաբերութիւն չունէին տարտափի տակ կ'ապրէին:

Անդրանիկի հրամանաւ բոլոր այս Թուրք գիւղերը մաքրապարծեցինք եւ քանի մը օրուան մէջ Մոխիրի վերածեցինք:

Այս գիւղերը հին առնին հայ գիւղեր եղած են: Անոնց Մզկիթները հայ եկեղեցիներ էին եւ Մինարէները հայ եկեղեցիներու Զանգակատուներ եղած են, տակաւին կը տեսնուէին:

Մեր հանգստեան տակ տեղը Շերմանի Լիճը, Ջորը: Այդ առեն էր որ Թուրքեր կ'ներկէին, – Պիզ տէտիւֆ էի էրմէնի դալմատը, փէտայիլէր հիչ ագլըմըզտան կէչմէզ իտի···:

Այս տեղէն ձկպէճհանի մեր վաչտը եւ Պոնափարթի զօրամասը ամրողջութեամբ ձիաւոր, անցանք Գողթան գաւառը, գրաւեցինք Դաւիթ Պէկի բերդը, որ երկար առեն ի վեր Թուրքին Բոյնը եղած էր:

⁂

Ա· Գուճդի կամաւոր եւ մեր հայրենակից Գրիգոր Էմմի Եահեան (Քեռի), Զուլֆայի կամուրջի եւ Խոյի ճակատի կռիւներու մասին, Թոմարզայի բարբառով եւ իր իսկ բառերով, այսպէս պատմեց Գրբիս Հեղինակին:

ՊԱՏԿԵՐ 264 — Սարգիս Ճէպէճեան

«... Զուլֆայի Քէօրբիւլի էն կէչէն, Աճէմին ծեռքը կը կըտնուէր: Քէօրբիւն պիտի անցնէինք: Անդրանիկ Փաշան, մեզի, մեր ճէպէճիի խումբը էռէջ ղրկեց: Մեր Թոմարծացի տղէքը, ամէնքիս մէկ ճէպէճիի խումբին մէջ իրինք: Ճէպէճին, ճերմակ ծիուն վրէն, Ղալիախը ծռած, խժռտհար կիմի, Ղըլըճը քէչած, մեր էռջևէն քէլէց, բաա — Տղէք, էտէւէս էկէք: Մինք է, Ղըլըճ–

նիս քէշէցինք, – էյ պագիլէր, եօլ կէօրիւնիւր... եօլ վէրին կէչէ-լիմ... էվճէլով քէշէցինք, Բէօրքիւն անցանք:

Ճէպէճին իլին տուտ: Բէօրքիւլին էն կէչէն կտնուած թուրք պինուարները ճարպկցինք, ճուրը թափեցինք:

Երկու օր նաք, Անգրանիկ փաշան էմրը ըրաւ, Խոյի կողմը քէշէցինք: Խանգ, վարպան Զօրավարի կուտած հողին վրայ եւ հողուրին մօտը կուտի պտնուեցանք թուրքին հետ: Ընէօնք մեզմէ հարիւր տապու չուտ էին, Ղօճա օրուտ մը: Էշկէրնիս տաքցած էր, մտիկ չըրինք, հիւճիւմ էրինք: Երկու օր կատղած կէչէրու պէս թուրքին վրէն ինկանք, կուտեցանք, ճարպկցինք ու թուրքին մէջ-քը կըտտեցինք: Վարդան Զօրավարին Հէդին էկաւ մեր վըրէն:

Նորէն Բէօրքիւն անցանք: Հայարնակում պաղթականներ, օ-լուխ, չօճուխ մնդի հետ էին: Մէյ մը կը չափենք Երկու, իրենք հա-տը մէկէն, մէյ մը ծիերնուս քէրթին կ'տանենք: Բէօրքիւն անցանք, հասանք Ղարատաղ: Մեր ճամբուն վրէն կտնուած քանէ էվէլ թուրք կէղէր, մեզի ալէմ կուտել ուզէցին: Ճէպէճին հրաման էրաւ, Ճար-պէցինք, կրակէցինք, Մախըր տտոցըրինք: Ալտաղ, մեր տղոցմէ Գալայճենց Կիրակոսը, մեր էմմօղլուն Հաճին պարնուեցան, մե-ռան: Կենդ տարինք, պատարագ ենէց տուինք, թաղեցինք» (*):

ԻԼԻՃԷԻ ՃԱԿԱՏԻ ԿՌԻԻԸ

Մեր գրիգոր Նահնբեանը (Բեռին), գտնուելով այս ճակա-տի կռուին, իր բառերով իսկ այսպէս պատմեց:

«... Սեպուհ հրաման տուաւ, կուռելով հասանք Իլիճէ ա-նուն կենդը, որ էրզրումի նահրին կ'իյնար: Կենդը մտանք, թուրքերը կէսը ճարպկցինք, կէսը վախան: Տանըհինդ օր կատղած կէչէրու պէս կուռեցանք: Մեր Մեծ Պահքի օրերուն էր: Ծիւն, ձմեռ: Կուռի տաք ատենը, Սեպուհը կը մտանար ինձի, կ'ըսէր.– Ա'ի, Գիրգոր էեռի, հէգիս էեզիճ դուրպան, էէլէ, մի վախցայ:

Տիմացը Տէվէճ մը կար, որ պէտք էր առնէինք: Իլիճէյի քիթը կ'իյնար: Մեր տղէրը ամէնքս մէկ ուզեցինք քէչէ Տէվէճն առնելու

(*) Նահատակ ինկող Հաճի նահնբեանը՝ Գրիգոր նահնբեանի (էմմօղ-լուն) հօրեղբօրորդին է:

համար: Սեպուհը հինգօնք չի ձգեցին, նեղուեցան, ըսին, – Մի՛ երթաք, կը զարնուիք: Մեր ազգէն Միհրանը քեկէց, մենք էլ հոն էինք, մարդ չըրինք Սեպուհին հինգօնց խօսքին: Օգնական Զապէթնեանն վրէն հետամ էրինք, Զաւուա էրինք վախցուցինք: Թուրքեր, կը կոտան, Ալլահ, Ալլահ: Մենք կը կոտանք, վրէժ, տղէք, վրէժ: Թուրքեր, չի կանէր պիմանալով, Տէվէն ձգեցին ու վախան: Մենք էլ իրենց Էչէկը կոխկռտելով տէվէն էլանք:

Մեր ազգքը, Գալայճենց Գիւլպոյը, Մերանենց կապրելը, Հաճի Սահակենց Կիւլպէնիկը, Գալայճենց Միհրանը, Պչազենց Խաչերը, Խուրշուտենց Կիւրակոսը, Գալֆայենց Ամոմը, եւ մէկէլ ազգքը, 25 հատ էինք: Տէվէն հետամ էրած ատեննիս, տեսնել կէրժէր, Գալայճենց Միհրանը, ճերմակ ծին հեծած, ծիւներուն վրայ, մեր ժամուն Ս· Սարգիս Զօրավարին պէս ճերմակ ծիով ծիւները փէօտիկիով, պէրանը Բէօիւրիւկած, էս ըլըն, էն ըլըն կը վազէր Թուրքերուն վրայ: Երբ մէկէն տեսանք որ, զարնուեցաւ եւ կաքաւի պէս իր ծիով կլոտրուեցաւ ծորը կնայ: Միհրանի մարմինը Թուրքեր տէրին տարին:

Այս կռուին մէջ, վիրաւորուեցան մեր ազգէն Բէֆիկենց Արշակը, Հաճի Սահակենց Կիւլպէնիկը»:

ԵՓՐԱՏ ԳԵՏԻ ՄՕՏ, ՀԷՕՊԷԿ ՏԱՂԻ ԿՌԻՒԸ

Զորրորդ Գունդի գինուոր, մեր հայրենակիցներէն Սիմոն Թագուշեանի Յուշերը:

«... Եփրատ գետի մօտ, Հէօպէկ Տաղը կռչուած լերան վրայ կռուի բռնուեցանք: Մեր դէմ կը պահուէր հօրը հազար Թուրք հսկայ բանակ մը: Մենք չորս հարիւր հոգի էինք: Առաջին յարձակումներուն կատաղիօրէն կռուեցանք: Այսպէս մեր ազգէն վիրաւորուեցան Հարիւրապետ Գրիգոր կրծծմանեանը եւ Հաճի Խմմի Զիլքինեանը:

Հապա թէ, մենք հետեւակ գինուորնեբս մեր գիլքերը պրաւեցինք եւ նոր կռուի պատրաստուեցանք, մեր ձիաւոր գաշտերը պաշարեցին Թուրք բանակը: Թուրքեր կատղեցան չունենալու պէս, եւ լերան պատճէն մեր վրայ վազելով, ժայռերու հետ դիրք բռնեցին եւ սկսան մեր վրայ կրակ տեղացնել:

Այս ճակատն, մեր եւ թուրքերու մէջտեղ 300 մեթր հեռաւորութեան վրայ բլուր մը կար, պատուխաս հրաման ըրած որ այս բլուրը գրաւենք: Առաջին գացողը մեր ապաքը եղան: Մէկ մեթր առած ձիւնի վրայէն սողսկելով, թշնամի պնդակներուն առկ բլուրը հասանք, եւ սկսանք ունեցած պնդակները պարպել: Երեսունը երկու հոգի էինք: Թշնամին չհամարձակեցաւ բլուրէն վար իջնել, եւ մենք վրանք պրազուկինք: Մեզմէ նաք եկող մեր խումբի վիրաւորները, չեն կրցած անցնիլ մեզի մխանարու համար եւ ետ դարձած են:

Առաւօ սկսանք կռիւը եւ չարունակեցինք կռուիլ մինչեւ կէս պիշեր: Արդէն բոլորս ալ 150–ական փամփուշտէ աւելի չունէինք: Թրքաձէր վրացի Ժիններալ Զքոնմաքի մեր հրամանատարին խոստացած էր պրկելու չորս հարիւր հոգի պինուտ եւ ապրամթերք, բայց ո՛չ մէկ օգնութիւն:

Մեր փամփուշտները լրացան: Մէյ մէկ փամփուշտ ձգելինք մեր ազիզ ձանին համար, իւ հարկին ինքզինքնիս սպաննելու, թուրքին ձեռքը չյանձնուելու համար: Մեր պատնդի հրամանատարէն հրաման եկաւ, որ ունեցած փամփուշտներս պրծածնինք ինքնապաշտպանութեան համար ու նահանջինք որ դերի չիյնանք:

Զէնքերնուս կաշին հանելով, մեր պէնքերը, մեր կուրծքերուն ամուր կապելինք եւ ձիւնի վրայէն պլատուելով հասանք ձորը եւ մխացանք մեր խումբին:

Թուրքեր էին համարձակեր իրենց եօթը հազար պինուտ բանակով մեր վրայ յարձակիլու, որովհետեւ Ա՛Հ ու Ամերիկ ձգած էինք անոնց վրայ:

Երեք օր ետք, հրաման եկաւ պատնդին, որ պատրաստ ըլլանք, բուրքեր պիտի յարձակին: Ժամը 10–ին թշնամին սկսաւ կրակ տեղացնել մեր դիրքերուն վրայ: Տասը անգամներ զօրաւոր յարձակում ըրինք, բայց մեր նպատակին չի կրցանք հասնիլ: Սակն ունէամ որ Յոլճանակի կը մօտենայինք, Թրքաձէր վրացի Ժիններալը պրկելէ կը հանդիստանար մեր յառաջխաղացումին, եթէ ոչ, այս ճակատն պոնուած 7000–նոց թուրք բանակի մեծ մասը կը ջարդէինք եւ դերի կ'առնէինք»:

ԱՆԳՂԻԱՑԻՆԵՐԸ ՊԱՔՈՒ ԵՒ ՔՈՐԻՍ ԿԸ ՄՏՆԵՆ

ՄԵՐ ՏՂԱՔԸ ՀԱՑԿԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԲԱՆԱԿԻՆ ՄԷՋ

Ա. գունդի գինուոր, մեր հայրենակից Արամ Գալայճեանի Յուշերը

«... Մենք ձեպէճեանի հրամանատարութեան տակ, երբ յարձակումի կը պատրաստուէինք, Զօր. Անդրանիկէն հրաման եկաւ որ յարձակումը դադրեցնենք, որովհետեւ Անդղիացիներ Պաքու եւ Բորիս մտեր են: Երեք ամիս հանդիստ ընելէ ետք, դուրդէն եւ մեր տղոցմէ 160 հոգի ձեպէճեանի հետ Երեւան դացինք, ուր Հայկական կառավարութիւնը ձեպէճեանին առաջարկեց իր խումբով Ժանտարմըրի վաշտին մէջ մտնել: Ձեպէճեան չուզեց, որովհետեւ յոգնած էինք: Մէկ ամիս Երեւան մնալէ ետք, ձեպէճեանի հետ Ալեքսանդրապոլ եկանք, ուր մեր տղաքը կրկին զինուոր արձանագրուեցանք մեր Ա. Գունդին եւ Պոլքովնիկի հրամանատարութեան տակ կարսի ճակատ դրկուեցանք եւ ետքը ամիս սահմանները պաշտպանեցինք: Յետոյ մեր տղոցմէ ոմանք, Ամերիկեան Որբանոցներու վրայ Ռատիկանի պաշտօնի կոչուեցան: Մեր տղոցմէ կայինք, Միհրան Գալայճեան, Բարսեղ Չէքիեան, Գրիգոր Գալայճեան, Հաճի Բէյլիշեան եւ ուրիշներ:

Ուխտը ամիս ետք, երբ Ղարապէքիր կարսի վրայ յարձակեցաւ, մեզի բանակին հետ դրկեցին Օլթի, ուր կռուեցանք Թուրքին հետ եւ բաւական զոհ տուինք: Թուրքեր եկան ձեռքերնէս առին Օլթին, եւ նահանջեցինք Ալեքսանդրապոլ, անկէ Ղարաքիլիսա: Այստեղ մեր տղաքը, ամբողջ մէկ Մխիթ գրուեցանք եւ տասնըհինգ ամիս ծառայեցինք»:

***

Տէտէեան (*կամ Տէր Գրիգորեան*) *Կարապետ Գևորգեանի յանդուգն ու քաջ սերունդէն էր մեր Յարութիւնը:* 1890 *Թուականներուն, ես կը ճանչնայի երիտասարդ Յարութիւնը որ Թոմարզայի մէջ կը զբաղէր Զօրեպանութեամբ: Իր հուժկու ջորիներով վաճառականական ապրանք կը փոխադրէր Թոմարզայէն Լվէրեկ, կասարիա: Ինքը արդէն fայ ծնած էր, եւ իր պապումին բերմամբ*

ՊԱՏԿԵՐ 265.— Հարիւրապետ Թաղուբիեան Տէհէեան

քալ ու անվախ ապրիլ իրեն համար պայման էր, քանի որ համբորոգութեան օրերուն ստիպուած էր ինքնինքը պաշտպանել սօյդուներու, Գոզ ու Մարդասպան Թուրքերէն: Իր Տապանճան ու Ղաման ամէն առեն մէշքը զօրեղ տակ ծօթուած պատրաստ ունէր: Ցաճախ, գող Թուրքեր փորձած են Յարութիւնի ճամբան կտրելու, կողոպտելու համար, բայց ծնծը կերած ու վախած են առակելէ ապատելու համար: Իրեն ծօանցող չատ մը Սօյղունճու Թուրքերուն ծնծած եւ թիւֆէնկինին առած ու թոմարզայի Թուրք Միւտիւրին յանձնած էր: Այսպէս, Թուրքերու հետ չափուելու մասին չատ մը պրուպլեմներ ունէր: Անոր համար Թուրքեր Յարութիւնի Շէրէն կը վախնային եւ հեռուն կը վախչէին:

Դպրատուն չատ քիչ պայած էր, բայց ունէր Նահապետական, Հին Կտակարան Հայերու Սիրտը ու Հայրենասիրութիւնը, ինչպէս ունէր նաեւ անոնց արուարքին կապմը, Պօյ Պօսը:

Հարպուտ Խմմօղլուն էր պիւղի Տէր Գրիգոր Քահանայ Տէտէեանի, որ նոյնպէս Վաչ ու Թուրքին վիզ ծռող չէր, որու կենսապրութիւնը տեսանք (աստ էջ 1890):

1900–1915 Թուականներուն, մեր Յարութիւնը գտնուած է Միացեալ Նահանգներ Ռէյսին Վիս. եւ Ս. Միլուքի քաղաքներուն մէջ իր հայրենակիցներուն հետ: Այնտեղ, Հիմնադիրը եղած է Թումարզայի Աշքատասիրաց եւ Ուսումնասիրաց Ընկերութիւններուն եւ առ այս խոշոր գումարներ նուիրած է անոնց յառաջդիմութեան համար:

Ամերիկայի մէջ Յարութիւնի կեանքէն, մեր տղաք կը պատմեն հետաքրքրական դէպք մը, այսպէս.— Անգամ մը, կ'ըսէր Խաչիր Զէքիեան: Ռէյսին Վիս. քաղաքին մէջ, կատարեցինք Վարդան Զօրասարի պատերազմի ներկայացումը, որուն ներկայ էր մեր Յարութիւնը: Բեմին վրայ, կռուի այն պահուն երբ Վարդան Զօրասար թշնամիին կռմիկ ինկաւ դեմին, Յարութիւնը ինքզինքը կորնցուցած, բոլէն ելաւ եւ ժողովուրդի մէջէն բեմ բարձրացաւ եւ յարձակեցաւ Վարդանը սպաննող պինուորին վրայ: Բեմի վրայ պոնուողնեը բռնեցին ու հանդարտեցուցին Յարութիւնը: Անկէ ետք, նման ներկայացումներու չէինք տաներ Յարութիւնը:

Ամերիկայէն դէպի Կովկաս ճակատ մեկնող մեր տղոց Աստջին խումբին հետ էր: Կովկասի ճակատ հասնելէն ետք, Ամերիկա իր եղբօր Գալուստին կը գրէ, – Շուտ դուն ալ ճակատ եկուր, ե-

թէ ես մեռնիմ թուրքեն վրէժս չառած, գոնէ դուն կ'առնես իմ վրէժս:

Պատկանելով Հայ կամաւորական Զօրագունդին, Գրիգոր Աչաբանի Հրամանատարութեան տակ, 1915 Թուականին մասնակցած է Վանի Բաղնի գաշտին վճռական ճակատամարտին եւ ցոյց տուած է մեծ քաջութիւն Հրամանատար Աչաբանի եւ Հայկ Բժիշկեանի կողքին: Այս մասին իր ճակատի ընկեր մեր ազգքր Հիացումով ու Պարծանքով կը խօսէին:

Գրիգոր Աչաբեանի Հերոսական մահէն ետք, Մ. Պանդուխտի Հրամանատարութեան օրով, պժրախտաբար Գունդի Հրամանատարներու կռտակցամոլութեան չարժումներուն իրր հետեւանք Յարութիւնը բանտ կ'ուղղորդուի իր ընկերներուն հետ, ինչպէս ուսանք (աստ էջ 2210):

Ինչպէս իր բանտի ու ճակատի ընկերները կը պատմեն իրենց հուշերուն մէջ, Յարութիւն բանտին արձակուելէն ետք, ուղղակի կը մեկնի Երզնկայ, ուսկի ճակատ եւ կը մնանայ իր գունդին: Ուսկի ճակատ, մինչ ցոյց տուած է իր անսահման Հայրենասիրութեան հետ, իր Աստղական Բնաւորութիւնը Զարդարար Թուրքին հանդէպ: Ինչպէս իր ընկերները կը պատմէին: Ինճաղի եւ Բոլիս կոչուած ճակատներուն դերի բնկած 150 Թուրքերը, բանակատեղի տանելու պատրուակաւ, ճամբան ոչխարի պէս կը մորթէ ու դիակը կը թաղէ:

Թուրք պետերէն պատուած հազար հինգ հարիւր դրամ Ոչխարը եւ հազար դրամ եղներ ու կովերը, Հարիւրապետ Յարութիւնն կը տանի եւ կը բաժնէ Տէրսիմի քիւրտերու ձեռքով ապատուած Խարբերդցի, Զմըշկիպակցի եւ Երզնկացի Հայ Գաղթականներուն:

Երզնկայի ճակատ, դիշեր մը թշնամի դիրքերը քննելու համար, Հարիւրապետ Յարութիւն հետախուզական խումբին հետ ճակատ կ'երթայ, ուր այդ դիշեր արդի սաստիկ ցուէ մը կը տանջուի եւ հագիւ կը հասնի Սեւ Սար կամ Լուսաւորչի Սար կոչուած տեղը եւ կը վախճանի: Հայրենակիցներ եւ ընկերներ, Լալով, Սրտնեղքով Երզնկայ կը տանին եւ կը թաղեն Հայոց դերեզմանատունը: Քանի մը օր ետք, տեղացիներ մարմինը կը փոխադրեն եւ կը թաղեն Երզնկայի Ս. Սարգիս եկեղեցիի բակը:

ՊԱՏԿԵՐ 266.— Ձախ՝ Առաքել Փնաթիպեան. ետեւը գոգակ վիճուռ, Աւետ Զուրպանեան

ԱՐՇԱԿ ՓՆԱԹԻՊԵԱՆ

Կովկասի ճակատ, կամաւորական Ցուչերու ետր Արշակ Փնաթիպեանը, 1900–1912 թուականներուն, հայրենի գիւղի Ս. Աստուածածնի վանքին մէջ, աշակերտած է Գրքիս Հեզինակին, յետոյ Ուսուցչական պաշտօններ վարած է:

Արշակ, 1915 թուականին, Մխայեալ Նահանջներէն Կովկասի ճակատ կամաւոր մեկնող մեր հայրենակիցներուն Առաջին խումբին կը պատկանի: Որպէս Զօրավարի դունդի վիճուռ, Հրամանատար Գր. Աւշարեանի եւ Հայկ Բժիշկեանի կողքին, մասնակցած է վերին Բասենի ճակատագրական ճակատամարտին: Ինչպէս, իր Ցուչերուն մէջ կը գրէ, Մ. Պանդուխտի ամբաստանութեան որպէս արդիւնք, իր ընկերներուն հետ ամիսներով բանտ մնացած, յետոյ երդնակայ կառուի ճակատ մեկնելով մասնակցած է Ենի կէօլ, Մամա Խաթուն եւ կէօմուշ լեռներու կռիւներուն:

Այժմ ծանօթ է որպէս հին սերունդի մասնագիտական եւ կը դասուի Գորտոսպա (Արժանթին):

ԱՐԱՄ ԶՈՐՊԱՃԵԱՆ (Տէր Կիրակոսեան)

Զորպաճեան հին Գևղպատանի չատախներէն է։ 1900 թուականին իր հայրենի գիւղի Մ. Աստուածածին վանքի վարժարանին մէջ, աշակերտած է Գրքիս Հեղինակին։ 1908–1915 թուականներուն, պատուած է Մխոցեալ Նահանջներ եւ հայրենակցական ու Ազգային կրթական ու եկեղեցական գործերու մէջ ցոյց տուած է օգտակար գործունէութիւն։

1914–1915 *թուականին, Մխոցեալ Նահանջներէն Կոփկաս ճակատ մեկնած է Կամաւորական Զօրագրի պատկին մաս կազմե-*

ՊԱԿԵՐ 267.— Ձախէն աջ՝ Կիրակոս Խուրօտեան, Գազար Հաճի Սահակեան, Մխիթար Գալայճեան։

լով: Գր. Աւշականի Հրամանատարութեան տակ, մասնակցած է վերին Բասենի ճակատամարտին եւ Զևլղոնա, Պիպիէնի, Պէլիկ Պաշի ընդհարումներուն եւ իր հայրենակիցներուն հետ սրժանացած է վերի Հրամանատարութեան հրացմանը:

ԿԻՐԱԿՈՍ, ՂԱԶԵՐ եւ ՄԻՀՐԱՆ

Իրարմէ աւելի քաջ ալ երեք Թամարպացիները, 1915 թուականին, Միացեալ Նահանգներէն կամիտաճ ճակատ կամաւոր խումբին մէջ պատահած են: Գր. Աւշականի Հրամանատարութեան տակ, պատկանելով Զօրավար պանդին, կռուած ու մասնակցած են նախապէս վերին Բասենի սճռատեան ճակատամարտին: Յետոյ մաս կազմելով Անդրանիկի եւ ճէպէճեանի հետեւակ պօրտպանութեան, մասնակցած են Երպնկայի, Սարզարտապատի, Զանդեգուբի, Զուլֆայի, Խոյի եւ Իլճէյի ճակատի կռիւներուն: Կռուելով հասած են մինչեւ Դողթան (Մելրի):

Իլճէյի ճակատը, կարեւոր Տէվէն պրաւելու համար, կռուի ճակատ, մեր Միհրան Դալալճեանի կատարի քաջագործութիւններուն մասին, իր կռուի ընկերը Գրիգոր Եահնրեան, Խանգամատ Հիւսոսմով այսպէս պատմեց.— Տէվէն հիւսիւսէ էրած առաննիս, առաննել կէզժէր մեր Միհրանը: Ճեմակ ձին հնծած, ձիւներուն վրայ, ճեմակ ձիով մեր Ժամուն Ս. Սարգիս Զօրավարին պէս, ձիւնները փէօռաթիկներով, պէրանը բէօփրիւկած, էս ղրկն, էն ղրկն կը վազէր թուրքերուն վրայ: Երբ մէկէն անսանք որ, դարնուեցաւ եւ կարաւէ պէս իր ձիով կլոորուելով ծորը նահատակ կնայ: Մարմինը թուրքերը առին տարին:

⁂

Վերի էջերուն մէջ, Յուշերու տէր Արամ Գալփայեանը, Միացեալ Նահանգներէն կամիտաճ ճակատ կամաւոր մեկնող Երկրորդ խումբին մաս կազմած է:

Պատկանելով Հայ կամաւորական Ա. Գունդին, Զօր. Անդրանիկի հրամանատարութեան տակ կռուած է Կարինի եւ այլ ճակատներու վրայ: 1917 թուականին Անդրանիկ երբ իր Զօրագունդը կը վերակազմէ Կարինի Ռուսական ճակատը թուրքերու հաւանական վերադրաւումէն եւ չարդերէն ազատելու համար, այդ առեն Արամ Գալֆայեան իր ընկեր Թամարպացի տղոց հետ, իրենց անձնական զրամներով ձիեր կը պահեն եւ Ս. ճէպէճեանի Հեծելագունդին մաս կը կազմեն:

Մասնակցած է ճէպէճեանի Զիաւոր վաշտին հետ Խոյի եւ

ՊԱՏԿԵՐ 268.— Ս. Բուամ Գալշայեան

Զուլֆայի կամուրջի դրաւումներուն: Երբ Զարեհան կառավարութիւնը, Հայ կամաւորական բանակը ալլեա ուելտրդ համարած է, Արամ իր ընկերներով կը մտնէ Հայոտզի Պերճանպէկովի բանակին մէջ եւ կը մասնակցի Զանգեզուրի ճակատամարտին: Այստեղ դոյց տալով իրենց քաջագործութիւնները, վերին հրամանատարի գնահատանքին կ'արժանանան եւ պատճառ կը դառնան մեր բանտարկեալ տղոց ազատազրման:

Անգլիացիները երբ Պաքու կը հասնին, Արամ, Ձէպէճեանի խումբին մաս կազմելով մեր տղոց հետ երեւան կ'երթայ, ուր Հայկական կառավարութեան հրաւէրով ժանտարմայի խումբին մաս կը կազմէ: Երբ Ղարապէքիր կարսի վրայ կը յարձակի, Արամ իր ընկերներուն հետ կրկին կ'արձանագրուի Ս. դունդին պինուար եւ կռուի ճակատ կը մեկնին պաշտպանելու համար Օլթիի ճակատը:

Հարիւրապետ Գրիգոր Կրծըմաւեան, այս քաջ թոմարզացին, մեր օրերուն դոյց ձիեր լծուած պայճոնով կառապանութիւն կ'ընէր եւ ծանօթ էր Արապաճը Գրիգոր անունով: Գիւղի վանքի տօնի չարթուն, անիկա իր կառքով, օրերով Ուխտաւոր կը բերէր վանք, կնաբերայքն, Լիէրկէն եւ չրջակայ քաղաքներէն: Ձամբորդ կը տանէր կնաբերթ, Մէրսին եւ ճամբու երկայնքին մինչեւ Հալէպ: Շատ դապատայի էր եւ քաջ: Շատ մը դող թուրքեր, Չէրքէզներ, կնրած էին Գրիգորի գամայի հարուածները եւ կը վախնային անոր չուքէն եւ չէին մօտենար:

1900 թուականին, Հալէպ իսանի մը մէջ իր ձիերը կը քաշէ եւ կը պատրաստուի հանգստանալու համար: Գիշեր մը, թուրք կառապան մը, Գրիգորի ձիերուն պարին կը դողնայ եւ իր ձիերուն առջեւ կը թափէ: Այսպէս քանի մը անգամներ: Վերջապէս գիշեր մը, Գրիգոր գաման կը քաշէ եւ թուրքը սխտորին մէջ գետին կը փռէ ու կը սպանէ Մէրսին, անկէ ալ Եդիսատա: Ուր Թոմարզացի Աչըգեան Յակոբ եւ Յարութիւն եղբայրներուն քով կ'ապաստանի, անոնք Ամերիկա Միացեալ Նահանգներ կը դրկեն:

1914 թուականին, Ամերիկայէն կոմիտաս մեկնող մեր տղոց խումբին մէջ գտնուած է: Պատերազմէն Զ.րդ գունդին, Գր. Աչարեանի հրամանատարութեան տակ կռուած է Բասրոյի ճակատամարտին եւ աչքառու քաջութիւն ցոյց տրուած է եւ հրամանատար Աչարեանի նահատակ ինկած պահուն, ինք եւս ծանրօրէն վիրաւորուելով հիւանդանոց փոխադրուած է:

ՊԱՏԿԵՐ 269. – Զախէն աջ, նստած՝ Դրիգոր Գրիգորեանց, ոտքի՝ Գասիր Պէյթիւեանց

Ճէպէճեանի հրամանատարութեան տակ, մասնակցած է Զարտախլու, Ղէմախ պօղազը, Զորլեան ճակատներու կատաղի կռիւներու եւ բարձրացած է հարիւրապետի աստիճանին: Հայկական կառավարութեան օրով ժանտարմայի գունդին մէջ կը ծառայէ եւ կը հաստատուի Երեւան: Այժմ Հայաստան կը գտնուի:

Հարիւրապետ Գրիգոր եղբայրն է Նիկողոս Գրիգորեանի, որ 1920 Թուականին Հաճնոյ Հերոսամարտին, հրամանատար ճէպէճեանի կողքին քաջաբար կռուած եւ նահատակուած է:

ՊԱՏԿԵՐ 270.– **Սիմոն Փափազեանի**

Տաճնապետ Դաւիթ Պետիրեան 1914 թուականին, Միացեալ Նահանգներէն Կովկասի ճակատ մեկնած խումբին մէջ է։ Իբրեւ Զ.րպ. պահեստի սինուոր կռուած է Հրամանատար Գրիգոր Ա-չաբեանի կողքին։ Իրմէ ետքը կատղած եւ թուրքի արիւնին ծա-րաւի Թամարպացի տղոց հետ, Մանակցած է Խնուսի եւ Շարեան լեռներու կատաղի կռիւներուն եւ Զօր. Անդրանիկի եւ Ս. Ճէպէ-ճեանի հրամանատարութեան տակ կռուած է բոլոր թրքական ճա-

կանելուն եւ ցոյց տալով կատարել քայլափին, արժանացած է իր հրամանատարներուն Հիացմունքին ու Գնահատանքին:

❧

Սիմոն Թազուշեան, *Ամերիկայէն Կովկասի ճակատ մեկնող երրորդ խումբին մէջ գտնուած է: Պանդուխտի հրամանատարութեան տակ կռուած է Հնօսկի տապալի եւ ուրիշ ճակատներու վրայ, ինչպէս անոնք վերը իր յուշերուն մէջ: Տղաք կը պատմեն թէ, քայլ կռուող էր եւ երբ հետեւակ պիտուր, ձկպկճանքի հեծելապուռնդի կողքին կռուած է չատ մը ճակատներու վրայ:*

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԵՒ ԳԱԼՈՒՍՏ ՏԷՏԷՔԱՆՆԵՐ

Տէտէեան Քաջ Գնդապետանէն ալ երիտասարդ պոյզերը, իրարու էմմօղլուներ են: Արիստակէս, հարազատ եղբայրն է Հարիւրապետ Յարութիւնի: Երկուքն ալ Ամերիկայէն մեկնող ոտոց երրորդ խումբին մէջ գտնուած են:

Երկու էմմօղլուներ պատկանած են Ա. գունդին, եւ Զօր. Անդրանիկի եւ Ս. ձկպկճեանի հրամանատարութեան տակ կռուած են բոլոր ճակատներուն:

Մասնակցած են Երզնկայի ճակատ Սէւ Սար կամ Լուսաւորչի Սարի կատաղի կռիւին, ուր Գալուստեան եղբայրը Հարիւրապետ Յարութիւն յանկարծական փոթի ցաւէ մը տանջուելով կը մեռնի եւ երեսք նեղկայ կ'ըլլան թաղման արարողութեան, Երզնկայի Ս. Սարգիս եկեղեցիին մէջ:

ՀԱՃԻ ՔԷՅԻՇԵԱՆ

1914 *Թուականին Ամերիկայէն մեկնող խումբին մէջ գտնուելով, պատկանած է Դ.րդ գունդին, եւ հրամանատար Քեռիի բանակին մէջ, մասնակցած է Օլթիի չրջանի կռիւներուն, եւ Սարիղամիշի մեծ յարձակումներուն, ուր թրքական բանակը ջախջախուելով, թուրք Պատերազմական Նախարար Ինվէր Փաշան վախուստ տուած եւ հազիւ իր կեանքը փրկած է:*

Մասնակցած է նաեւ Ոստանի կռիւին եւ Ռեվանտուզի ճակատամարտին, ուր ծանրօրէն վիրաւորուելով հիւանդանոց փոխադրուած է: Ուրիկ Միացեալ Նահանգներ մեկնելով, թշնամի գնդակին տուած վէրքը, պատճառ կը դառնայ ու կարճ ժամանակի մէջ, իր ազգականները երիտասարդ Հաճին հողին կը յանձնեն:

ՊԱՏԿԵՐ 271.— Ադիսաբէն եւ Դալուտս Զէյթունցիներ

ՊԱՏԿԵՐ 272.— Հանի Քէյիբեան

ՊԱՏԿԵՐ 273.— Ձախէն աջ՝ Հաճի Եահնըեանը, Բարսեղ Քէօրօղլանեան

Ամերիկայէն մեկնող Առաջին խումբին մէջ պտնուած են Հաճի Եահնըեանը եւ Բարսեղ Քէօրօղլանեանը: Իրրեւ Զ.ըդ Գունդի զինուոր, կռուած են Հերոս Հրամանատար Գրիգոր Աւշարեանի կողքին: Մասնակցած են Խնուսի եւ Շարեան լեռներու կռիւներուն:

1917 Թուականին, Ռէվանտուզի ճակատամարտին Քեռիի գունդին մէջ կռուած են: Ցարական կառավարութեան տապալումէն ետք, տուած են Զօր. Անդրանիկի կազմած Հայկական բանակին մէջ եւ կռուած են Թուրք եւ Թաթար բանակներու դէմ եւ ճակատին Հերոսաբար լինկած է մեր Հաճին: Ինչպէս իր կռուի ընկեր-

նները կը պատմեն, – կուտի ճակատ Հաճին Անդրանիկի աջ բազուկն էր եւ անոր աչքին լոյսը իր բաղութեան համար:

Հաճի Եահնեանն էմմօղլան էր իրեն պէս քաջ կռուող Գրիգոր Եահնեանի (Բեռի):

ՊԱՏԿԵՐ 27. – Ձախէն աջ՝ Գալուստ եւ Արիստակէս Տէրէեանցներ եւ Կիրակոս Խուրշուտեան

ԳԱԼՈՒՍՏ, ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ եւ ԿԻՐԱԿՈՍ

Մեր դիւղի, ժամու մօգնդի այս երեք Քաջերը, ես լաւ կը ճանչնամ երբ դպրոցան աշակերտներ էինք: Անոնք, իրարու տան

դրացի, մէկ փողոցի մէջ, իրարու քայտաշ, եոլտաշ, Խաղի եւ Դպրատան ընկերներ էին: Աչքիս առջեւ է տակաւին անոնց Արիւնոտ ղէմքերը, կրակոտ աչքերը, պօյը պօսը, Տէտենց փողոցին մէջ նոր իրարու հետ կը խաղային: Տէլիպանլը եղան, երեքն ալ Նշանութեան իրենց թաղիքի ապչիկներուն հետ, յետոյ երեքը մէկէն Ամերիկա գացին, իրենց Նշանածներու Սիրտը հետերնին տանելով:

Երբ Գիւցան Թուրքը, երբ Լանչին Թուրքին անունը, Ամերիկայէն երեքը միասին կուռւ ճակատ մեկնեցան: Կռուեցան, իրարմէ Քաջ ու Հերոս Հրամանատարներու կոչքին: Գրիգոր Աւետարեանի, Զօր. Անդրանիկի եւ Սարգիս Ճկպճեանի: Կռուի ճակատ, երբ Զարզարար Թուրքը, իրենց դէմ գոռան այս Ցեղասպանքը, չատ իրաւունքով իրարու կը պռոային.— Օլան Հասան, Ալի, Մէմէտ, դաչըն, տուրմայըն, դարշուեւուզտա տիւնիպ, իմանսըզ ֆեստայիէր վար, պիզ էրմէնի գալմասը, հէվիհսիվի էհատիֆ տէյու պիլիյօրիտիֆ, հիչ փիէրիմիզտէն կէչմէզ իտի ֆէստայիէր: (Օլան, Հասան, Ալի, Մէմէտ վախէք, մի կենաք, ձեր դէմաց կը գոռան աւկրօն, աւզուր Ցեղասպինները: Մենք կը կարծէինք որ այլեւս Հայ չմնայ, չարպեցինք, մխքիրնէս չէր անցներ Ցեղասպինները):

ՍԱՐԳԻՍ ՊԱՃԱՌՈՒՆԻՑԻԵՆԱՆ

Քաջերուն Քաջը, այս երիտասարդ Թամարզացին, 1914 թուականին, Ամերիկայէն կուռւ ճակատ մեկնելով, կամաւորական Դ. Գունդին կը պատկանի եւ Քեսիբ Հրամանատարութեան տակ կը մասնակցի Օլթիի շրջանի մեծ կռիւներուն, Սարիղամիշի, Զէվինի, Ռէվանտուզի ճակատամարտներուն 1917 Մայիս ամսոյ մէջ:

1920 *թուականին, կամաւոր կ'արձանագրուի Կիլիկիոյ ճակատ Հայկական Լեգէոնին, եւ իբր Առաջին Պաթալիոնի պինուոր, կը մասնակցի Պաղեստինի ճակատ Արտասի ճակատամարտին, ուր կը վիրաւորուի: Այս մասին իր Ցուշերուն պիտի հանդիպինք:*

Ցետոյ Ատանայի մէջ, Հաճնոյ կռուին օդնութեան փութալու համար, Մխիթար Տամատեանի գործակցութեամբ, Ադարճայի մէջ համախմբուած կամաւորական գունդին մէջ կը մտնէ, Թամարզացի տղոց հետ:

1924 *թուականին, Դամասկոսի մէջ ծառայած է որպէս Ֆրանսական բանակի պինուոր, եւ ըլլալով բանակին Ժենէրալի օ-Քոյի Վարիչը, Սուրիոյ անապատներուն մէջ, ատոյգ չարդէ կ'ա-*

ՊԱՏԿԵՐ 275.— Սարգիս Պաճաճէլիեանի

զատէ Ժէնեվալը եւ անոր ընտանիքի անդամները եւ ապահով Դամասկոս կը հասցնէ, բայց իր Քաջութեան եւ Անձնուիրութեան իբր հետեւանք, այդ օրն իսկ իր կեանքը վտանգ կուտայ։

Դամասկոսի մէջ, Թուրքիոյ արտաքսութեան նեցուկ կը գտնուին իր հայրենակիցները եւ Ցեղասպան բանակի Բարձրաստիճան պետուրականները։ Թուրքիոյ արտաքսութեան նկարը պիտի տեսնենք պատմութեան յաւաքիկայ էջերուն մէջ։

ԳԱԲՐԻԷԼ ՅԵՐԱՆԵԱՆ

Ինչպէս մեր պատմութեան Գերդաստանական բաժնին մէջ տեսանք, Յերանեաններ ճիւղաւորուած են Տէտէեան Գերդաստանէն։

Մեր Գաբրիէլը, իր Արիան մէջ ունէր Տէտէեան Գերդաստանին յատուկ Քաջութիւնը ու Յանդգնութիւնը։ Անիկա, իր եր-

ՊԱՏԿԵՐ 276. – Ձախէն աջ՝ Հարութապեա Յարութիւն եւ Աւիտակէս Տէտէեանցներ եւ Պաբիկէ Ծիրանեան

կու էմմօղլուներուն հետ Ամերիկայէն կոմկասի ճակատ մեկնելով նախ եղած է Զ.ըլ զունդի պինուար եւ մասնակցած է Բասինի ճակատամարտին: Յետոյ, մաս կազմելով Զօր. Անդրանիկի եւ Ս. Ճէպէճեանի հետեւակազունդերուն, Քաղարար կռուած է Խոյի, Զուլֆայի կամուրջի, Հէօպէկ Տաղլայի եւ բոլոր ճակատներուն: Մնացած է Անդրանիկի կողքին, մինչեւ Զօրամարի էջմիածին երթալը իր զօրագունդով:

ՊԱՏԿԵՐ 277.— **Գրիգոր Զահնքեան (Զեռի) (*)**

ԳՐԻԳՈՐ ԵԱՀՆԸԵԱՆ (ՉԵՌԻ)

Յեղափոխական ձնած այս ֆաջ Թամարպացին, իր խուճամ ու թխամ բնաւորութեամբ, արտաքին կտրմամբ, ամէն ինչով կենդանի Պատկերն էր նահապետական Լեռնական Հայուն ու հին Ֆեոտալներուն: Բայց համակ ոխ ու Վանէութիւն էր Թուրքին դէմ:

Երբ Ժիրայրի ընկերը Զելլօներ Թամարպա կուգան, անոնք հաղիւազուար հետապնդող ժանդարմաներու ձեռքը չյանձնելու համար, Թամարպացիները իրենց ախոռներուն ու ջրհորներուն մէջ կը

(*) Գրիգոր էմմիյի վերի պատկերը, լուսանկարուած է մեր պատմութեան համար, Գրիխս Հեղինակի ձեռքով իսկ:

պահեն: Այդ օրերուն, Գրիգոր Չմշկին, Մատնիչ Թուրք Ահմէտ Ջաւուշը սպաննելու համար, կէս պլչկերին Խանչէրը ձեռքին Ահմէտի տունը կը մտնէ եւ անկողնին մէջ քնացող Ահմէտի պլուխը կը վնասէ, այդ վայրկեանին կ'ինքնանայ եւ Գրիգոր Չմշկին վախտաս կուտայ: Անկէ ետք, ամիսներ Սիմէնկէն լեռը վախտասկան կը պտրտի եւ պիւղի չօպաններուն հետ կ'ապրի: Ի վերջոյ Ամերիկա վախչելով կ'ազատի:

1915 Թուականին, Գրիգոր Չմշկին Ամերիկայէն Կովկասի հակառ կառնելու մեկնող մեր տղոց երրորդ խումբին մէջ կը դըտնուի: Մանելով Ս. պունդի մէջ, Անդրանիկ Փաշայի հրամանատարութեան տակ քաջարար կը կռուի բոլոր հակառներուն: Յետոյ պատկանելով Ս. Ճէպէճեանի հեծելապետութեան, կռուած է Ջուլֆայի, Նոյի եւ Նախիջեւանի հակառներուն: Ինչպէս վերը ակնարկ, ինքը Թամարպայի բարբառով կը պատմէ Ջուլֆայի կամուրջի եւ Նոյի չօջաններու կռիւները:

Ամերիկայէն հակառ մեկնող մեր Թամարպայի երեսուներիսիկ համառօտ պողպատ ամէնէն տարիքոտն էր Գրիգոր Չմշկին, եւ ամէնքին ալ կուտի հակառ անոր քաջութեան մասին հիացմունքով ու յարգանքով կը պատմէին:

Ան այն քաջ մարդն է, որ կուտի հակառ միշտ պոնուած է Անդրանիկ Փաշայի կողքին եւ Փաշան անոր քաջութեան ի տես, վնաս կրչած է անոր, եւ այդ անունով ճանչցուած է Անդրանիկի հեծելապետութեան մէջ: Անդրանիկ, Գրիգոր քեռիի մասին յաճախ ոյտակ կ'արտայայտուի եղեր, ինչպէս կը պատմեն ոյտք.– կուտի ճակատ. Գրիգոր քեռին լուռ կը մնայ, քեզի հետ չի խօսիր, իր աչքերը սակայն. քեզի ամէն բան կը պատմեն կուտի մասին: Եթէ ես կուտի ճակատ իյնամ, Գրիգոր քեռին իմ բանակը կը կառավարէ, կ'րսէ եղեր Անդրանիկը:

Գրիգոր Չմշկին, Պէյրութի մէջ մնաս 1927 թուականին: Պէյրութի մէջ յաճախ կը մնար իր Չմշկցուներուն տունը: Անոնք, ոյտօր տակաւին կը պատմեն Գրիգոր Չմշկի մասին, ոյտակ: Յաճախ, պիչկներուր բուն տուրախ վիճակի մէջ, անկողնէն կ'ելլէր եւ կը քալէր կ'երթար: Կամաց մը բանելով կը նստեցուներինք եւ քիչ ետք խելքը գլուխը կուգար: Երբ պատճառ հարցնէինք կ'րսէր.– Լա՛ տուդայ, բան մը չկայ, սա յերան էրեկէն էօմէ մը թուրքեր կ'երթային, անոնց հետեւէն գացի:

ՎԱՀՐԱՏ ԵՒ ԵՐԿՈՒ ԴՐԻՖՈՐՆԵՐ

1914 թուականին, Ամերիկայէն ձախաւ մեկնող ապուց Առաջին խումբին մէջ պանուելով, մոս կարմած են Զ. պանդին եւ Ա– ռաջապետական Հերոս Գրիգոր Ալչաթեանի եւ Հայկ Բժիշկեանի կոր– ծին կատաւ են վերի Բասենի ճակատին։ Յետոյ Զօր. Անդրանիկի

ՊԱՏԿԵՐ 278.— **Ձախէն աչ՝ Վահրաս Միլնասեան, Դրիգոր Գալայճեանց (ըսած) եւ Դրիգոր Զիրիճեան**

եւ Ս. Ճկպէճեանի հետեւակ գունդին մէջ մտնելով, մասնակցած են Խոյի, Զուլֆայի կամուրջի եւ Նախիջեւանի կռիւներուն։ Երզնկա– յի, Իլիճայի, Ղարղալուխի, Քեմախ Պօղազի եւ Գլոխ պիւղերու

ընդհարումներուն եւ բոլոր ճակատներուն կռուած եւ ցոյց տուած են անսահման Հայրենասիրութիւն եւ Ազանդական քինախնդրութիւն Զարդարապի մարտերուն դէմ:

ՊԱՏԿԵՐ 279 – Մ՛իքայէլ Պչագլեան

Միքայէլ պատկանելով կամաւորական Ա. Գունդին, Քեռիի հրամանատարութեան տակ մասնակցած է բոլոր ճակատի կռիւներուն եւ քաջարար ինկած Ռէվանտուզի ճակատամարտին:

Միքայէլ, կռուի ճակատներուն իր հայրենակիցներէն ամէնէն կատաղին ու քաջը եղած է: Իր վէնքի ընկերները Հիացումով

այսպէս կը պատմէն.– Կոուի ճակատին վրայ, երբ յարձակումի հրաման տրուէր, մեր Միխայէլը ինքզինքը կը մոռնար եւ մարդկութենէ դուրս կ'ելլէր, եւ այլեւս կատղած գայլերու պէս թշնամիին վրայ կ'իյնար: Կոուի ատեն, յանախ մեզի հրաման կը տրուէր ճահանջելու, կը տեսնէինք որ, Միխայէլը մեզմէ 400 մեթր հեռու դէպի առաջ թշնամիին ճակատը պատռելով ներս անցեր է: Այսպէս յանախ կ'երթայինք մեր մօտ բերելու: կը տեսնէինք զէնքին պլլուած է, եւ շատ դժուարութեամբ պատնէշէն բաժնելով հետերնիս կը բերէինք: *Մեր հրամանատարները կ'ըսէին.–* Միխայէլը, մինակը թուրք բանակի մը դէմ կոուելու քաջութիւնը ու սիրտը ունի:

ՊԱՏԿԵՐ 280. – Ձախէն աջ՝ Արմենակ Առաքելեան եւ Կիրակոս Դալայճեան

ԱՐՄԵՆԱԿ ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ եւ ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱԼԱՑՃԵԱՆ

Մեր դիւղի այս երկու վանքի թաղեցիներն ալ, Ամերիկայէն կռվելու մեկնած են եւ պատկանած են կամաւորական Դ. դասդին եւ Բեռլի հրամանատարութեան տակ կռուած են Օլթիի եւ այլ ճակատներուն: Մասնակցած են Իվանոուղի ճակատամարտին, ուր կիրակոս քաջարար ընկած է կռուի ճակտին:

ՊԱՏԿԵՐ 281.– Հանի Պարսեղ Զիրիճեանց

ՀԱՃԻ ԲԱՐՍԵՂ ՉԻՐԲԻՆԵԱՆ

1914 թուականին, Ամերիկայէն կոչկաս մեկնելով, որպէս Զ. պատգամ ընուած է Բասրոյ ճակատ: Մտնելով Զօր. Անդրանիկի հետևակապետութեան մէջ, մասնակցած է Խոյի, Ալաշկերտի, Ղալըճ Կէմիկի կռիւներուն: Զինադադարէն ետք, կիլիկիա անցնելով, մաս կազմած է Թամատեանց Բասիլիոզ բնակիչներու հետ Ատանայի մօտիկ Ադրճայի մէջ համախմբուած կամաւորական խումբին, որուն կապուած էին Մխիթար Տամատեանի պարծակցութիւնը, Հաճընի օգնութեան փութալու համար:

Հաճի Բարեկ, 1920 թուականին, Ատանայի մէջ ապաստան է Հայոց Ջարդապետ Բէպպագի Ալին, ծանօթ ոճրապարծը եւ Հաճի Բարեկ ժամանակ մը հետապնդուած է Թրքական կառավարութեան կողմէ:

Հաճի Բարեկ, Լպրայրն է կոչկասի ճակատ Գրիգոր Չիրբինեանի, որուն նկարը ու կեանքը տեսանք վերեւ:

ԴԱԼՈՒՍՏ ՏԻՏԻԵԱՆ

Կոչկասի ճակատ Հարիւրապետ Յարութիւն Տէմիրճանի էմմօղլան Գալուստը: 1915 թուականին Ամերիկայէն մեկնած է եւ պատկանելով Զօր. Անդրանիկի եւ Ս. Ճէպէճեանի հետևակապետութեան, մասնակցած է բոլոր ճակատի կռիւներուն:

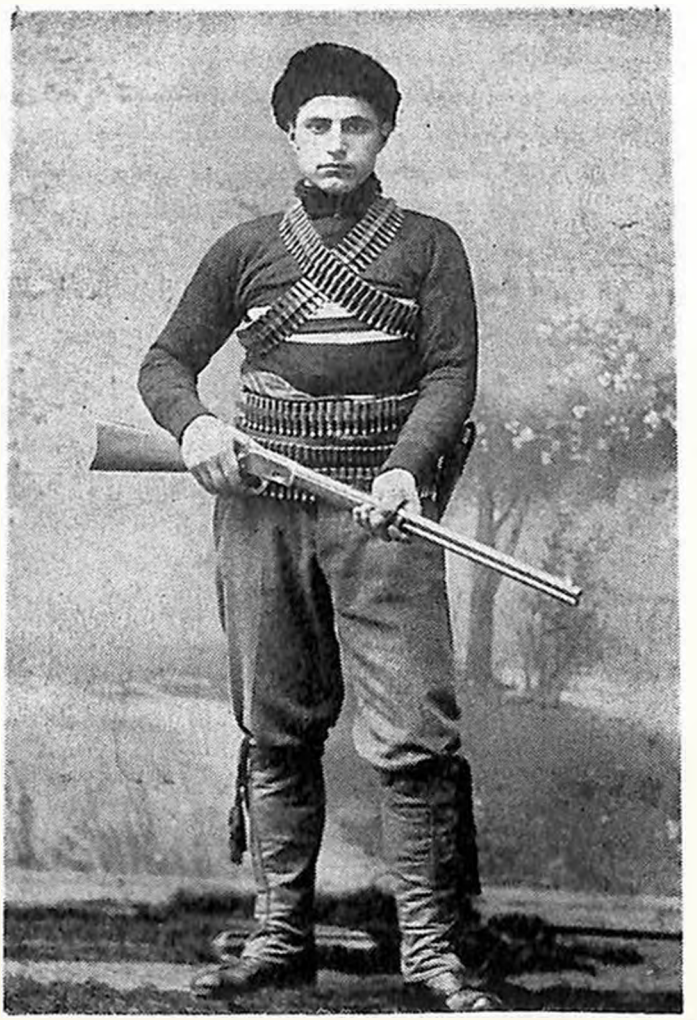
ՅԻՍՆԱՊԵՏ ԿԱՐԱՊԵՏ ԽՈՐԱՍԱՆԵԱՆ

1914 թուականին, Պուլկարիայէն կոչկասի ճակատ մեկնող Հայ կամաւորական խումբին մէջ պատուած է: Իբրեւ Զ. Գունդի Երկրորդ Հարիւրեակի Յիսնապետը, Գրիգոր Աչքարեանի հրամանատարութեան տակ Կարապետ մասնակցած է Բասրոյ ճակատամարտին: Ետոյ մաս կազմած է Զօր. Անդրանիկի հետևակազունդին եւ կռուած է բոլոր ճակատներուն:

***

Պետրոս Խըլխըլեան
Յովհաննէս Պօյաճեան
Յարութիւն Ագարեան
Եղիա Ղուկասեան
Փաթոս Մըղտըսեան

Այս հինգերու խումբը, Ամերիկայէն կոչկասի ճակատ մեկնելով, պատկանած են Ս. գունդին եւ կռուի մասնակցած են Զօր.

ՊԱՏԿԵՐ 282.— Գալուստ Ցեղեեան

Անդրանիկի եւ Ս. Ճէպէճեանի հեծելապաւնդին հետ բոլոր ճակատներուն։

Ինչպէս իրենք կը պատմէին։ Այս հինգ խումբը, ուրիշ քանի մը տղոց հետ, Թուսով տասնըերեք հոգի, Իլիճայի ճակատը կը պահպարին Թուրքիոյ եւ երկու օր պահպարած կը մնան։ Ճէպէճեան լուր կուտայ այս մասին Անդրանիկին եւ երբ կ'իմանայ որ պահպարողները Թոմարզացի տղաք են, Անդրանիկ կ'ըսէ.— Մի վախնաք, աւետիք վաղը, միւս օր ճակատը կը պատռեն ու կուգան։ Իրօք ալ Երրորդ օրը ողջ առողջ կուգան, Գունդին կը միանան։

Անդրանիկ իր մօտ կը կանչէ տպաքը եւ կը պահէ անոնց քաջալերանքը որ առանց կասկածի տպաւած են։ Յունվարի մէջն, Յովհաննէս Պօյաճեան, Անդրանիկին պատուիրով կ'երթայ, – փաշա, ազատեցաւիք ամմա, Զէյթի Աիմէտին եաւիմա բազըն դարձաւիք (*)։

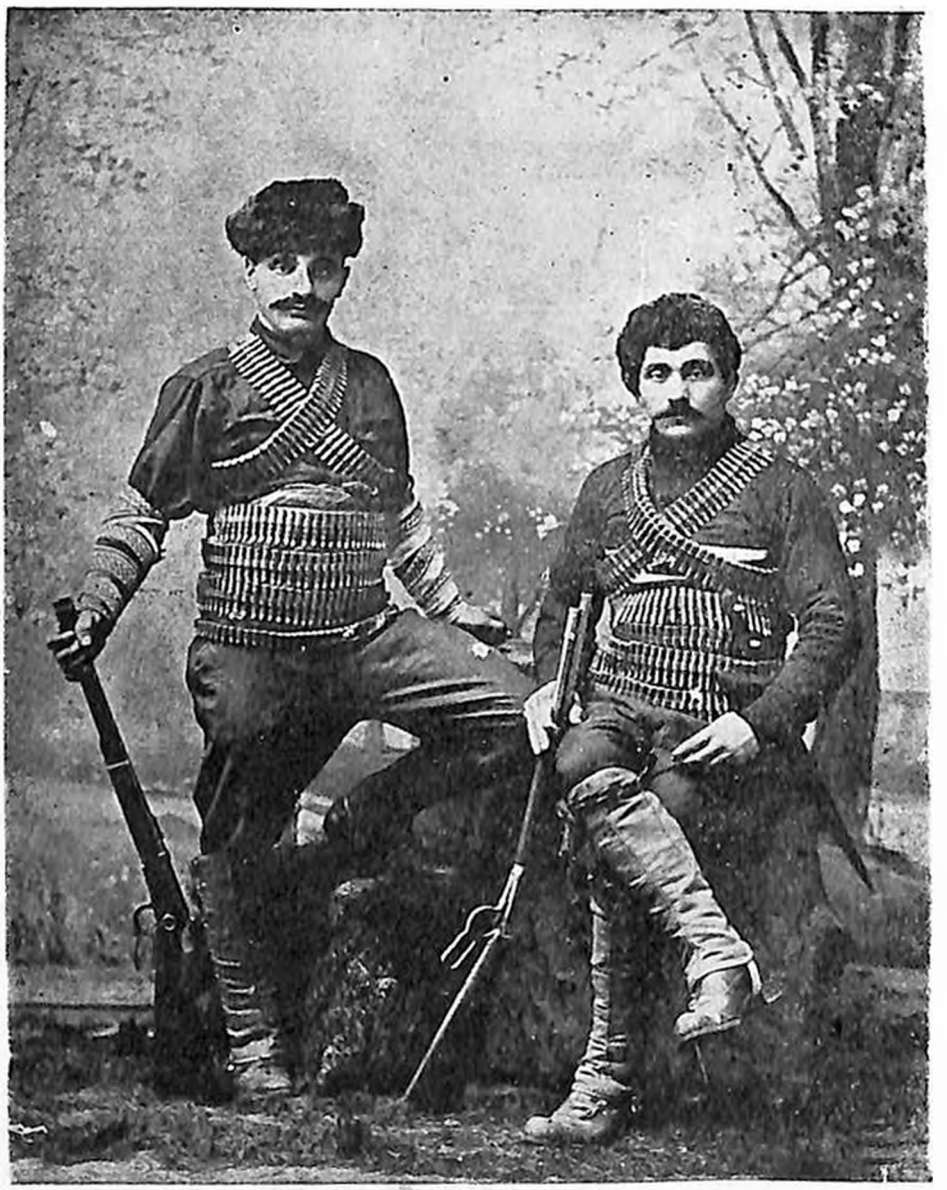
1920 Յունուարին, երբ Անդրանիկ փաշա Միացեալ Նահանգները կը պատրաստէ Հայաստանի կասկածները Համաթիւեան հանգանակութիւնն կատարելու, մեր տպաքը, Ռէյսին Վիքտըրին մէջ փաշան կը հիւրասիրեն։ Խօսակցութեան միջոցին, փաշան կը յիշէ կուսակցական ճակատը պաշտպանած մեր ազգայ պատմութիւնը, նաեւ Զէյթին Աշմէտին եաւիմա խաղը, որուն մասին փաշային լսած էր Յովհաննէս Պօյաճեան։ Ժպտալուրդի մէջէն, Յովհաննէսի եղբայրը Միհրան Պօյաճեան, որ հոն կը պահուէր, փաշային մօտենալով ինքնինքը կը ներկայացնէ եւ եաւիմա բազըի պատմութեան խմասը կը բացատրէ փաշային։

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՏԷՏԷՆԱՆ ԵՒ ԲԱՐՍԵՂ ՋԷՔԻԵԱՆ

Ամերիկայէն դէպի Եւրոպա մեկնած եւ Զ. պատճէն պատկանելով, կասած են Գրիգոր Աճէմեանի Հրամանատարութեան տակ։ Յետոյ մտած են Զօր. Անդրանիկի եւ Մ. Ձէյթլեանի հեծելազունդին մէջ եւ մասնակցած են չատ մը ճակատի կռիւներուն։

Զինադադարէն ետք, Բարսեղ Երեւան մեկնած եւ Հայկական Հանրապետական բանակին մէջ ծառայած է։ Աչխատել սկսեր է ընտանեկան պարագաներով։

(*) Մեր օրերուն, Թումարզայի մէջ կ'ապրէր Զէյթի Աիմէտ անունով *աղքատ* թուրք մը եւ իր տան մէջ կը պահէր որսի շուն մը։ Որովհետեւ Աիմէտը Աղհատ էր, ինքը ուտելու *հայ* չունէր, շանը բիչ կերցնելու համար, ոչխարի չորցած մորթէն *վոկ* բաշկով, չուրը կը դնէր եւ բաց փոկը կը փաթթէր շան փորին վրայ։ Փոկը չորնալէն ետք, շան փորը կը նեղէր եւ շունը ցաւէն կը սկսէր ճչալ։ Մեր օրերուն, ամօթի թուրքի, ամօթի Շան այս պատմութիւնը առածի կարգ անցած էր։

ՊԱՏԿԵՐ 283.— Ձախէն ոջ՝ Հարիւրապետ Յարութիւն Տէր-Հաճեան եւ Յարսեղ Չէֆիեան

Հետեւեալ նամակը գրուած է 1916 Օգոստոս 15–ի, Սարիղամիշէն, մեր կամաւոր տղոց կողմէ, ուղղուած՝ Ամերիկայի Թոմարզացիներուն։–

Սիրելի Հայրենակիցներ

Գրա-ր. ես ալ ուզեցի քանի մը տողեր գրել ձեզի, որ իմանաք մեր վիճակը։ Ես ինչպէս ձեզի գրած էի, Սարիղամիշ եկանք։ Հոս ալ մեզ ուղարկեցին Ռուսաց սահմանը։ Հոն

Զ.րդ գունդի փառքը ու պատիւը: Մեր գլխուն վերջապէս, ամէն խումբի գլխուն եկածը գրչով չենք կրնար բացատրել:

Մինչեւ այսօր, թէ ներքապէս եւ թէ բարոյապէս զոհեցինք, եւ մեր պարտականութիւնը կատարեցինք: Ազգն ալ, կուսակցութիւնն ալ չէ կարող ուրանալ: Ձկայ գործունէութիւն մեր փափաքին համեմատ: Ձինուորն է եղեր, Ազգի փրկութեան հարցով փափաքողը:

Մեր կողմից կը պրկենք Յարութիւն Ազարեանը, ինչ որ խօսի մեր սրտէն է որ կը խօսի, յաւ մտիկ ըրէք եւ ներկատի առէք: Ասկից վերջ խորհեցէք նախ ապագան եւ Թոմարզացի սովեալներու օգնութեան միջոց մը: Թող չփաճանայ մեր հին օճախներու սերունդները, քանի որ մենք ողջ ենք 500–600 Թոմարզացիներս, լուծենք մեր վրէժը, անգութ գազանին ջարդ տալով:

Սա ալ չի մոռնանք ըսելու որ, ամէն մէկս Ամերիկայից եկած ժամանակ, ունէինք 200–300 տոլար, եւ տուինք կուսակցութեան (*) մեր ճամբու ծախսը: Նկատի կառնս, օրական 10 Սէնթ, որ կ'ընէ 30 կոպեկ մեզի չէր բաւեր, բայց մեր ընկերներից, մեր տղոցմէ Կիրակոս Խուրշուտեանը, որ 400 տոլար ունեցեր էր, բանալով իր քսակի բերանը, մինչեւ այսօր, ուրիշին կարօտ չըրաւ մեզի: Նրան անձնուիրութիւնը ու մարդկութիւնը չենք կարող ուրանալ: Հիմա նորից, իր անձնական փողից 150 տոլար, տուած է Յարութիւն Ազարեանի ճամբու ծախս, մէկ մասը մեզի տուած: Նրա բարիքը շատ է, գոնէ դրա անձնական դրամը վճարեցէք, որուն որ պատուիրած է (200 տոլար), որ մենք ամօթով չի մնանք: Ասկէետք, մեր արեւը մարեցաւ, մեզի մնաց միայն *վրէժ*

(*) Կ'ակնարկէ Հնչակեան կուսակցութեան:

ԿԱՄԱՒՈՐԻՆ ԵՐԳԸ

Յօրինեց Հարիւրապետ Յարութիւն Տէտէեան, որուն Նկարը եւ կենսագրութիւնը տեսանիք (*տես էջ* 2255)։

Կովկասի հայեր, բանակ են կազմեր,
Հայ ազատութեան, դրօշ են պարզեր։
Ամերիկայէն կ'երթանիք օգնութեան
Հայկական դրօշին տակ, ուխտեր ենիք մեռնիլ։

Թող չըլլան մեր մայրեր եւ մեր եղբայրներ,
Հայաստան կը հրնուի իր հերոսներով,
Խոյս պիտի տայ խաւար, փայլի Արշալոյս,
Յիմնուր ենիք, կ'երթանիք, ուխտեր ենիք մեռնիլ։

Ցալեանիք ընկերներ, ձեռք ձեռքի տալով,
Կռիւ մեանիք մղեանիք, որպէս քաջ հերոս։
Չարդեանիք բշնամին, փրկեանիք Հայաստան,
Յիմնուր ենիք կ'երթանիք, ուխտեր ենիք մեռնիլ։

Մնացէք բարեաւ, ազնիւ ընկերներ,
Ղրկեցէք մեզի, առատ փամփուշտներ։
Ձեր ազնիւ սրտեր, մեանէ մի բաժնէք,
Կ'երթանիք արեան ճամբայէն, ուխտեր ենիք մեռնիլ։

ԿՈՎԿԱՍԻ ՃԱԿԱՏ ԻՆԿՈՂ ԹՈՄԱՐՃԱՑԻ ՃԻՆՈՒՈՐՆԵՐՈՒՆ

Ճօն՝ Գաւռիկ Անանեանի (Ճոմախլուցի)

Իրենց հետին լուսաշող, մեծդի գիծ մը ֆաշելով,
Նկար մը վեհ պատմական, դիւցազնային տեսարան…։
Ձերք երկնաբար հրավառ, խոյանիով վեհ, ա՛խ, ինկան…։
Դարեր, դէպքեր, կոյտ առ կոյտ, ազատութեան պայքարով,

Բ.

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՁԱԿԱՏԻ
ՀԱՅ ԿԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ
ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԷԳԷՈՆՆԵՐ

1915 *Թուականի Համաչխարհային Ա. պատերազմին, Ֆրանսական կառավարութիւնը երբ Գիլիման պրոհնելուն տակ ինքզինքը կտրանցուց, Արեւելքի մէջ իր հմայքը պահելու համար, պէտք ունեցաւ օտար ուժերու օգնութիւնն: Ասոնք, Հայ Ազգային Պատուիրակութիւնն նախագահ Պօղոս Նուպար փաշայի եւ Ֆրանսական կառավարութիւնն միջեւ համաձայնագիր մը կնքուելու Հայկական Լեգէոնի կազմակերպութիւնն համար: Որուն համաձայն, Հայ Լեգէոնականները պիտի մարզուէին եւ կռուէին Ֆրանսական հոգատարութիւնն տակ Կիլիկիոյ ճակատ Թուրք բանակներուն դէմ: Ասոր փոխարէն, պատերազմէն ետք ազատուած Կիլիկիան պիտի պատնար իւիճնավար հոգատար հայկական դիմագիծով:*

Այս համաձայնագիրը կնքուեցաւ 1916 Թուականի Հոկտեմբեր 8–ին, Փարիզի մէջ, Ֆրանսական կառավարութիւնն թիւ (7966) նախարարական հրահանգով, եւ վաւերացուեցաւ Հոկտեմբեր 27ին, Լոնտոնի մէջ:

Այս համաձայնագրէն ետք, Սուրիոյ եւ Կիլիկիոյ ընդհանուր Գօմիսէր Ֆրանսացի Ժորժ Փիքօ, կը սահմանար բարձր Գօմիսէրի Սուրիոյ եւ Հայաստանի մէջտեղ: Ինչպէս գիտենք, Կիլիկիոյ Ֆրանսական առաջին կառավարիչը Գնդապետ Պրեմոն, կը կրէր Հայաստանի վարիչ տիտղոսը:

Հայկական Լեգէոնի կորիզը կազմեցին Ճկպէլ Մուսայի (Սուետիոյ չրջան) հայերը, որոնք 1915 Թուականին, Ջարդարար Թուրքին դէմ ինքնապաշտպանութեան համար, քառասուն օրեր ա–

պատահած իրենց անտիկ լեռներուն վրայ կռուեցան Թուրք բանակին դէմ եւ յետոյ Ֆրանսական Մարոանաւերու օգնութեամբ ազատելով ապաստան գտած էին Փոր–Սայիտի մէջ:

Հայկական Լեգէոնի թիւին վրայ, հետզհետէ աւելցան երկու Ամերիկանէրէ ելած կամաւորները, ինչպէս նաեւ Եգիպտոսի եւ Հնդկաստանի թուրք բանակի պերճիները. Փէմբերէն ելլող հայեր: Սալոնիկեան նպաւոնին վերապրող երիտասարդները: Միջագետքի եւ Պաղեստինի կռուի ճակատներէն ազատագրուած Թուրք բանակի Հայ պերճիները: Ասոնց բոլորը ելան աւելցան Հայկական Լեգէոնի չարքերուն, որոնք Ատանայի եւ Վրէժի ոլիով լեցուած էին Ջարդարար Թուրքին դէմ:

Միացեալ Նահանգներու մէջ, կամաւոր արձանագրուողներու թիւը կը հասնէր աւելի քան Հինգ Հազարի եւ 1917 Թուականին, բոլորն ալ պատրաստ էին կիլիկիոյ ճակատը մեկնելու, բայց փոխադրութեան միջոցներու չգոյութեան պատճառաւ, կիլրոս կը հասնէին փոքր թիւերով:

Երբ Միացեալ Նահանգները, պատերազմ յայտարարեցին, Նիւ–Եորքի եւ ուրիշ քաղաքներու մէջ կային հազարաւոր Հայ կամաւորներ, որոնք մեկնելու կը սպասէին կիլիկիոյ ճակատ (կիպրոս), միանալու Հայկական Լեգէոնին: Միացեալ Նահանգներու կառավարութիւնը արգիլեց անոնց մեկնումը եւ անոնք առաւ իր բանակին մէջ:

Արեւելեան Լեգէոնի պինուարներուն թիւը հասած էր 5500–ի, որոնց մեծ 400–ը Սուրիացիներ, իսկ 5100–ը Հայեր էին:

Թամարպացիները, այս ճակատին տուած են 74 երիտասարդ կամաւորները, որոնք ելած են Հիւսիսային եւ Հարաւային Ամերիկաներէն, փոքր մաս մըն ալ տարագրութեան անապատներէն ազատուած երիտասարդներէն:

Միացեալ Նահանգներէն նախ կովկասի ճակատ, յետոյ Կիլիկիոյ ճակատ կամաւոր մեկնող մեր հայրենակիցներէն Սիմոն Թագուշեան, այսպէս կը պատմէ իր Յուշերուն մէջ:

1917 Թուականի Մայիս ամսուն, Ազգային Պատուիրակութեան կողմէ, Միացեալ Նահանգներ ելած էին երեք քաղաքական

կառավարմանց ներկայացուցիչներէն Սպարհպետեան, Հ. Հանրեան եւ Միհրան Տամատեան, Հայկական Ընդհանրական շարժումը առնչելու համար: Միասնալ նահանգներու քաղաքներու ամէն կողմերէն Հայեր համախմբուեցան: Ռէյթին վխ. քաղաքին մէջ, չարժման առաջին անգամ մասնակցողները մենք թամարպացիներս եղանք: Քաղաքի Տիճիխա Հոլին մէջ հրապարակային մեծ համախմբումին ատենաբեմը վարեցինք: Ինչպէս ըրած էինք Կովկասի համատարած չարժման առնն, այստեղ եւս խոշոր դումարներով մասնակցեցանք եւ կամաւոր արձանագրուեցանք: Մեր տղոցմէ չատեր, Կովկասի կռուի ճակատէն նոր Ամերիկա դարձած էինք, կրկին պինուորագրուելու Կիլիկիոյ ճակատի այս չարժումին:

Զորս հարիւրէ աւելի կամաւորական այս խումբը, 1917 Թուականի Սեպտեմբեր 7–ին, Ֆրանսական Ռօշամ նաւով ուրախութեամբ մեկնեցանք դէպի Նիւ–Եորք: Մեզի հետ էր նաեւ Ատանայի Առաջնորդ Մուշեղ Եպիսկոպոս Սերոբեանը: Նիւ–Եորքի մէջ մեզի առաւօտեցին Ազգային Միութեան պատկառ, ուր անհամբեր կը սպասէինք կռուի ճակատ մեկնելու: Այստեղ, Ազգային Միութեան մարմինը եւ կառավարական պետեր, իրենց ոգեւորիչ խօսքերով մեզի կը խանդավառէին:

Սեպտեմբեր 15–ին հասանք Ֆրանսական Պորտօ քաղաքը, ուր բնակեցանք խոշոր օթեանոցի մը մէջ: Մեզի հետ էր նաեւ Ազգային Միութեան կողմէ Պ. Սմբաճեանը:

Պորտօյէն չոգնակառք առնելով, Սեպտեմբեր 22–ին հասանք Մարսէյլ: Պորտօյի եւ Մարսէյլի մէջտեղ երկարող չոգնակառքի կայարաններուն մէջ, մեզի կը դիմաւորէին Ֆրանսացի բարձրաստիճան պինուորականները, որոնք վակոններուն մէջ եկեղով, իրենց ձեռքովն իսկ մեզի կը հրամցնէին պտուղի տեսակներ, Օշարակներ, եւ երկար ծանրաբեմ մեզի կ'ողջունէին:

1917 Դեկտեմբեր 7–ին, Մարսէյլի վոդոպին մէջ, հազարաւոր Ֆրանսացի ժողովուրդի ծափահարութեան մէջ մեզի ընդունելին եւ նաւով համբայ դրին, ուրկէ հասանք Փոր–Սայիտ: Այստեղ մարզուեցանք Ֆրանսացի սպաներու կողմէ եւ 12 օրետք մեկնեցանք Կիպրոս, ուր արդէն Հայ կամաւորներու խումբեր հասած էին:

ՊԱՏԿԵՐ 284.— **Կիպրոսի մէջ կամաւոր Թումարզացիներու խումբը: Խումբին մէջ կը գտնուին, ձախէն ձախ, նստած, Տաճուատիա Սարգիս Կապալեան, Դրիա Զալրմեցի, Աւետիք Արվանեան եւ ուրիշ Թումարզացի տղաք (*):**

Խումբին մէջ Տաճապետ Սարգիս Կապալեան, պատկանելով Առաջին վաշտին, մասնակցած է Արարայի ճակատամարտին եւ ծանօթ է իր քաջութիւններով:

1919 թուականին, Սարգիս իր յիսուն ընկերներով, մեծ մասը Թումարզացիներ, խումբով ճամբայ կ'ելլեն դէպի Թումարզա, Սեբաստիա, Կովկաս եւ Հայաստան երթալու համար: Պօզանթըլի մէջ կը պաշարուին Ֆրանսական կառավարութեան կողմէ դրկուած Ֆրանսացի Գնդացիրներու կողմէ եւ տեղւոյն վրայ կը ջարդուին: Այս մասին, (տե՛ս, աստ էջ 1003):

(*) Լուսանկարուած Պատմագրէիս Հեղինակին կողմէ:

ՊԱՏՄԱԳՐՔԻՍ ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՅՈՒՇԵՐԷՆ

Երբ Արեւելեան ճակատի Դաշնակից բանակներու ընդհանուր հրամանատար Զօր. Ալէնպիի բանակը, 1918 Թուականի Յունուար ամսու սկիզբներեն պրաւեց Բեթլեհէմ եւ Երուսաղէմ քաղաքները, այդ օրերուն, Սուրբ Երկրի թրքական Գօմխէի Տիւղոսը կրող Ֆրանսացի ժորժ Փիֆօ, Երուսաղէմի մէջ տուաւ հրապարակային բանախօսութիւն մը, ուր պաշնակից բանակներու Պաղեստինի հողին վրայ յաղթական մուտքը պանծացնելէ ետք, յիշեց նաեւ թրքական պատմութեան տակ պոնուող Սուրբ Երկրի ժողովուրդը եւ տարապրուած Հայերու դժբախտ վիճակը: Պատմեց թէ, «... Ֆրանս. կառավարութեան հովատարութեան տակ կազմուած է Արեւելեան Լեգէոն մը, որուն մաս կը կազմէ Հայկական լեգէոնը: Բաղմաթիւ Հայ երիտասարդներ Ամերիկաներէն եւ ամէն կողմերէն դարմ հաւաքուած են Փոր–Սայիտ եւ Կիպրոս: Անոնք մաս կը կազմեն Հայկական Լեգէոնին եւ կը մարզուին Թուրքիոյ դէմ պատերազմի ճակատ մեկնելու համար: Պատերազմի վերջաւորութեան այս գնդի ժողովուրդները պիտի ազատագրուին, եւ Հայկական Լեգէոնի կազմէ պրաւուած Կիլիկիան, Հայերուն պիտի տրուի, մաս կազմելու համար վաղուան իրենց ազկալոյ Հայաստանին...»:

Այս խանդավառ մթնոլորտին մէջ, բարձր Գօմխէէրը կոչ ուղղեց Սուրիացիներուն եւ Հայերուն, որպէսզի կամաւոր արձանագրուին եւ մեկնան Արեւելեան Լեգէոնին:

Կամաւոր արձանագրութեան կոչը, մեծ ոգեւորութիւն առեղծեց Ս. Յակոբ վանքի միաբանութեան եւ Հայ երիտասարդներուն մէջ: Միաբանութեան կողմէ կազմակերպուեցաւ կամաւորական չարժումը, որուն մասնակցեցան վանքէն ներս ու դուրս բնակող Հայ երիտասարդները, որոնց թիւը հասաւ 314 հոգիի: Կամաւորական խումբին մէջ որպէս Եկեղեցական եւ Ս. Յակոբ վանքի միաբան կը գտնուէինք Դանիէլ Եպս. Յակոբեան, Գրիգոր Վրդ., Յակոբ Վրդ. Թաշճեան, Տիրան Ա.ստ Սարկաւագ Քէմհաճեան, (այժմ Սուբէն Արքեպիսկոպոս), Յովհաննէս Ա.ստ Սարկաւագ Իզմիրլեան, Յովհաննէս Ա.ստ Սարկաւագ Թորոսեան (Գրքիս Հեղինակը):

Երուսաղէմի մէջ, Ֆրանսական գինուորական իշխանութեան կողմէ, կամաւորական խումբին յատուկ գինուորական գործողութիւնները լրանալէ ետք, 1918 Թուականի Մարտ ամսուան մէջ հրա–

ՊԱՏԿԵՐ 285.– Աջէն ձախ, Տղիա Զալըմնցց, Թրքիա հեղինակը. Դանիէլ Օրգուճգաբրիէլեան եւ Ցակոբ Ճիպիլեան Կիպրոսի մէջ:

ման տրուելու խումբին Փոր–Սայիտ մեկնելու: Վանքէն ներս ու դուրս, կամաւորներուն չուրջ ստեղծուած խանդավառութիւնը մեծ էր եւ տեսարանը յուզիչ: Ս. Ցակոբայ վանքի օրուայ լուսարարապետ Դաւիթ Վարդապետ Տէրտէրեան եւ Մամբրէ Եպիսկոպոս Սիրունեան խումբը առաջնորդեցին Ս. Ցակոբայ դերեզմանը, ուր տեղի ունեցաւ յաղթանակի եւ ազնիւ Մաղթանքներ, Օրհնութիւններ, մինչ վարդապետներ կ'երգէին բարձրաձայն «... Ձանապարհ բարի Քրիստոս... առաջնորդեա մեզ...», Մեծ Պահքի առաուան ժամերգութեան աղօթքը:

Այդ օրն իսկ, չպնդատրամ մնդնեցանք Փոր–Սայխա, ուր վրաններու տակ տեղաւորեցին մեզի, եւ ուրիշ կամաւորական խումբերու հետ, քանի մը օր հանգստանալէ ետք, մեզի տուին զինւորական Հագուստ եւ Զէնք ամրողջ կտրմամբ, եւ մենք պատրաստեցանք Հայկական Լեգէոնին եւ մտա կտրմեցինք Գ. վաշտին:

Փոր–Սայխաի մէջ, մենք կը մարզուէինք Ֆրանսացի սպաներու կողմէ եւ մնացինք մէկ ամիս: Այստեղ պինուորական վրանի մը տակ մենք ունեցանք երկու անգամ Մ. Պատարագ, որուն կը մասնակցէինք մենք Սարկաւագները: Առաջին Պատարագին ներկայ էր Եգիպտոսի Առաջնորդ Թորգոմ Եպս. Գուշակեան: Ան քարոզեց, մխիթարեց պինուորները եւ յուսադրեց լաւ օրերու Համար: Օրինակ բերաւ Մովսէս Մարգարէն եւ իր ժողովուրդի երթը դէպի առնպատանները: Երկրորդ Պատարագին ներկայ էր երբեմնի Առանցի Առաջնորդ Մուշեղ Եպս. Սեթրեան: Յաւարտ Պատարագի ան քարոզեց երեն յատուկ Ցեղասիսական եւ վտխ վրէժի ոգիով եւ ըսաւ.– Այս պահուս, երբ դուք յուզ ու հառաչով մտիկ կ'ընէիք Ս. Պատարագի արարողութիւնը, ես մտքով գացի շատ մօտիկ անցեալը: Յիշեցի մեր այն բազմահազար հաղաքներն ու գիւղերը եւ հազարաւոր մեր հոյակապ տաճարները, ուր համախմբուած կ'աղօթէին տասնեակ հազարաւոր մեր պապերը, մայրերը եւ եղբայրները: Քանդուեցան մեր հայրենի օճախները եւ հսկայական եկեղեցիները: Ջարդուեցան մեր պապերը եւ դուք այսօր, անապատներէն խլուած փշրանքներ, որք մնացած երիտասարդներ, կ'աղօթեմ, փայտի սիւնի մը վրայ կանգնած կտաւէ վրանի մը տակ:

Դուք այն նշխարներուն կենդանի բողոքներն էք: Փոշիացած, մոխրացած ոսկորները կը կանչեն: Մենք ամէնիս ազգի վրէժի զաւակներն ենք: Այսօր, ազգերու գործելակերպը փոխուած է: Օտարներէն բարիք սպասելու ժամանակը անցած է: Ամէն ազգ իր նպատագիրը ինք պիտի վճռէ: Աշխարհ, մեր լացի, արցունքի աղաղակները կը լսէր, եւ կ'ըսէր, – Լալկան ժողովուրդ է, զէնքով պաշտպանուիլ չգիտցող ժողովուրդ է:

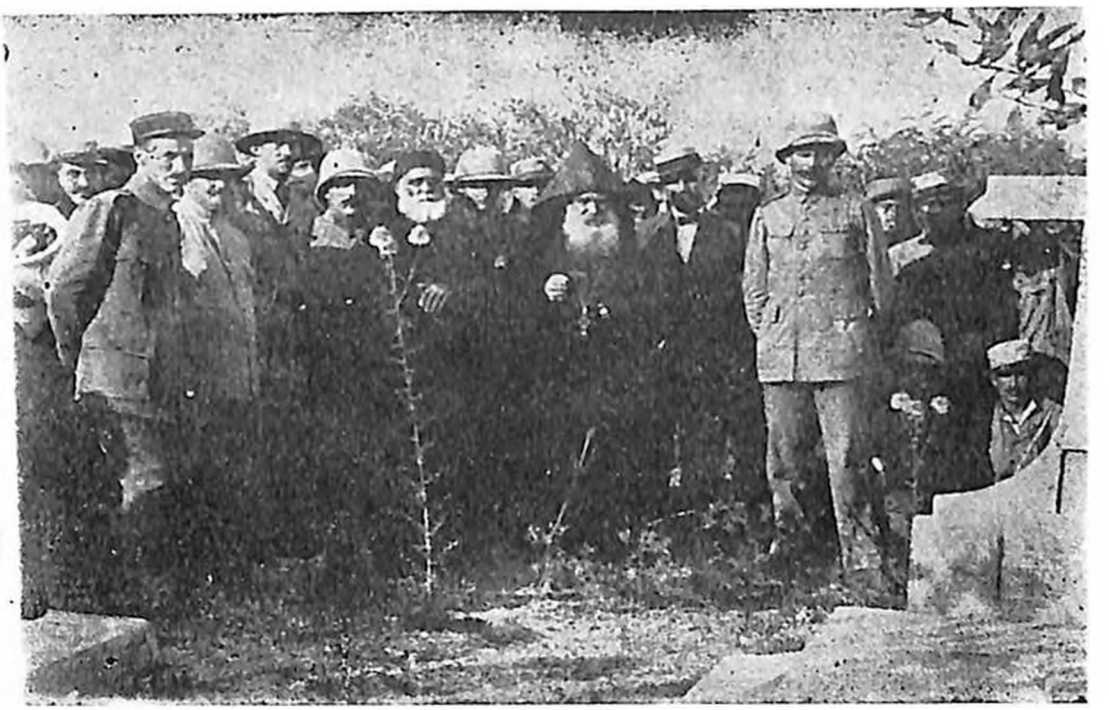
Մի յուսահատիք զաւակներս: Վաղը, երբ դադրին թնդանօթներու որոտումները, վերջանայ պատերազմի արհաւիրքը, մենք կրկին պիտի դառնանք մեր պապերու օճախը, պիտի շինենք մեր տաճարները, պիտի հերկենք ու ցանենք մեր արտերը: Դուք վաղը, երբ կռուի նպատակ մեր թշնամիին հետ դէմ դէմի գտնուիք, անխնայ ջարդեցէք, պարպեցէք ձեր վրէժի ոգին անոնց վրայ: Գե–

րի մի առնէք, խիղճ ու գութ մի գործածէք անոնց հանդէպ: Երբ ձեր դիմաց թշնամին չի գտնէք, փնտռեցէք անոնց գերեզմանները, փորեցէք, գտէք անոնց ոսկորները եւ ձեր վրէժը լուծեցէք: Եթէ ոսկորները փտած են, հատաքեցէք անոնց փոշիները եւ ձեր վրէժը անոնցմէ լուծեցէք:

Փոր–Մայիսի մէջ, մէկ ամիս մնալէ ետք, մենք դրկեցին (կիպրոս) Մանարկա կոչուած վայրը, ուր արդէն կը գտնուէին Հայկական Լեգէոնի Ա. եւ Բ. վաշտերը: Մեր խումբով ամբողջա–

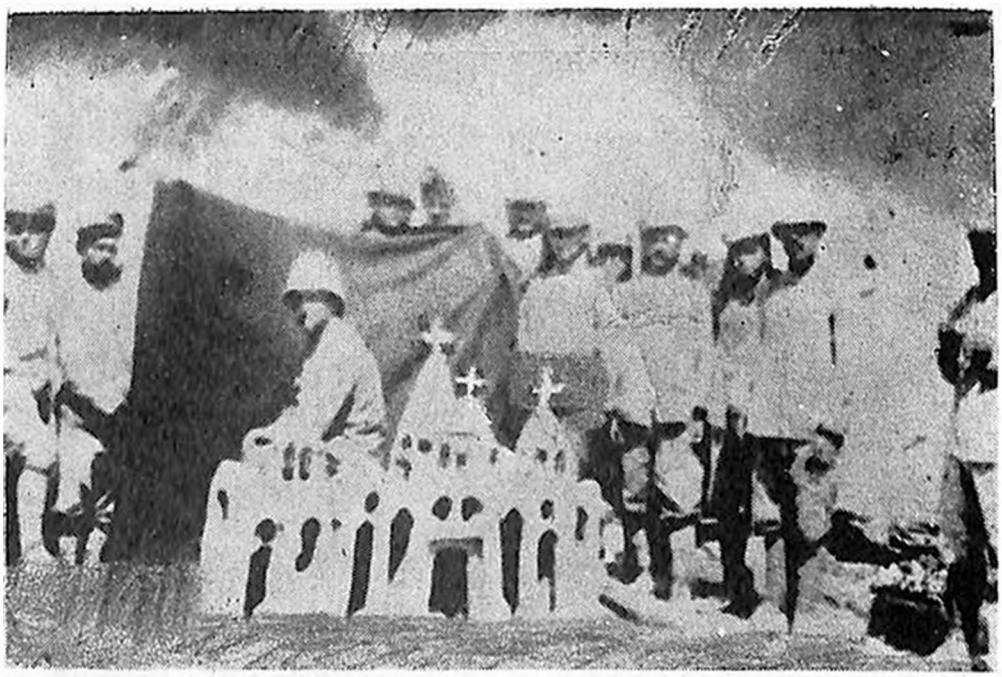

ՊԱՏԿԵՐ 286 – Ձախէն ձախ, նստած՝ Գաւուկ Զէրճեան, Յարգիս Օհանեան. ոտքի՝ Հայրապետ Փազուճեան, Մելգոն Տէտէեան (Յամարզացիներ):

ՊԱՏԿԵՐ 287. — Խլպրոս, զինուորական զբեզմանատան մէջ, հայ զինուորի թաղման արարողութեան ներկայ են Սամսոնցիներ, Դանիէլ Պգս. Յակոբեան, Տէրտեր Վարդապետ եւ Ֆրանսացի Սպաներ:

յատ. Հայկական Լեգէոնի Գ. վաշտը եւ երեք վաշտեր կանոնաւոր կը մարզուէինք Ֆրանսայի սպանելու կարմէ Ֆրանսայի պնդապետ Բօմիլլ հրամանատարութեան տակ եւ կը պատրաստուէինք կռուի ճակատ մեկնելու: Երեք վաշտերու մէջ ունէինք նաեւ Հայ սպաներ, Լէօթնան, Աճխատան, Սերժան եւ յաճախ Տաճատպահներ, սակայն մեծ մասը Ֆրանսայիներ էին: Դժբախտաբար Ֆրանսացի այս սպաներուն մեծամասնութիւնը Հրէական խառնուրդ էին, Հայերը չէին սիրեր եւ մեզի թշնամի էին: Մեր եւ անոնց մէջեւ վէճը, կռիւը, բախումը անպակաս էր: Մեր բողոքը կը հասնէր յաճախ վաշտերու բաժանատիճան Ֆրանսայի սպաներուն, սակայն անոնց կարմէ ալ նկատի չէին առնուեր: Անգամ մը ճաշի սեղանին վրայ, նորէն Աճխատան Անտրէ, ըստ իր սովորութեան կը սկսի Հայերու մասին չարախօսել: Ճաշի սեղանակից, Սերժան Յակոբ այլեւս անհամբեր, կեցակուրի պնակը կը բռնէ եւ Անտրէի գլխուն կը զարնէ: Երեսը, մօրուքը ապուրով օծուած Անտրէն պոռալով

ՊԱՏԿԵՐ 288.— Եգիպտոս, Թումարգացի կամաւորներ, իրենց վրանները մոլ աւազը տաղիով, Թումարգայի վանքին պատկերը ետևնեն նեն:

ՊԱՏԿԵՐ 289.— Եգիպտոս, հայ կամաւորներէն խումբ մը, իրենց Քրտնաց նշխարապահները հետ:

Գամանատանին կ'երթայ: Գամանատանը սրտէն տեղեակ էր անցուդարձին, կ'արդարացնէ Յակոբը եւ կը պատժէ Անտրէին:

Մենք Իննէրսրդ Գամպանիայի Թելֆոնի Սենքհոնին մէջ ունէինք Ամերսան մը, որ նոյնպէս Հրեայի խառնուրդ էր: Այս Ամերսանը կատու մը ունէր եւ մեզի թշնամութիւն ընելու համար կատուին անունը Անդրանիկ կը կանչէր: Յաճախ վէճ ու կռիւ կ'ունենայինք իրեն հետ:

Կիպրոսի պինուօրական Բէմբին մէջ ունէինք երեք վաշտերուն յատկացուած Հիւանդանոց մը, ուր բժշկական խնամքը անթերի էր: Ունէինք Գնելման եւ տախտակէ չինուած քաց Խորան մը, ուր կիրակի օրերը Ս. Պատարագ կ'ընէինք:

***

Թուրք եւ Գերման բանակները, Պալեստինի ճակատին պաշտպանութեան համար զօրաւոր դիրք բռնած էին Նազարէթի մօտ բլուր մը հին բերդին առջեւ: Այս ճակատին, Թուրք բանակի կողմէ կազմուած էր Եըլտըրըմ Օրտուսուն (Կայծակնային Բանակ), որուն հրամանատարութիւնը յանձնուած էր Տարսոնցիի պաշտպան Մուսթաֆա Քեմալ Փաշային, որ յետոյ պինդպատրիարքն եւ պիտի ըլլար Թուրք երկրի Զէմէյտպետը, այսինքն Հայերու ծանօթ Մուսթաֆա Քեմալը եւ Թուրքերու Ամէն Թիւրքը:

Դաշնակից բանակներու կողմէ, 1918 Թուականի Յունուար ամսուն սկիզբները Բեթլէհէմ քաղաքի եւ Երուսաղէմի պրուժումէն ետք, Անգլիական բանակը կը մնար ինը ամիսներէ ի վեր Նազլուսի ճակատի թրքական ամրոցած դիրքերուն առջեւ, պատրաստուելով մեծ յարձակողականի մը, որուն նպատակը պիտի ըլլար քալել դէպի Դամասկոս եւ Պէյրութ:

Մոնտրկայի մէջ (Կիպրոս), Հայկական Լեգէոնի Առաջին եւ Երկրորդ վաշտերը, իրենց մարզանքի շրջանը աւարտած ըլլալով, 1918 Թուականի Յունիս ամսուն մէջ, իրենց երեսունը հօր-երորդ ինդանօթամէթր չոգաստով կազմեցին այսպէս պրիկատ մը եւ կոչուեցաւ Տէր-աշըման Ֆրանսէ Տը Բալեսթին է Տը Սիրի (D. F. P. S.) անունք Փոր–Սայիտի ճամբով մեկնեցան Եգիպտոս, իսկ Երկրորդ վաշտս (Պաթայյոն) մնայինք Կիպրոս՝ իրրեւ պահեստի ուժ:

Եգիպտոսի հողին վրայ, Առաջին եւ Երկրորդ վաշտերը, ժամանակ մը մարզուելէ ետք, կ'ուղղուին դէպի Մէճիտիյէ պատերազմի ճակատ, եւ կը տեղաւորուին Բաֆաթի շրջաններէն, Մի-

ՊԱՏԿԵՐ 290։ – Ձախէն աջ, Մանուկ Զէրիեան, Միհրաճ Պարսամեան եւ Համբարձում Ղասէմեան (Թոմարզացիներ)։

Ներկայանալէն քառասուն քիլոմեթր հետու, ուր քանի օրերէ ասկէ պիտի բանակէ հաք, կը մահանակին 1918 թուականի Սեպտեմբեր 19–ին չղմայտպերծուած Անդրկովկասեան բանակի մեծ յարձակողականին, ուր Ալբատրի դժուարամատոյց բարձունքին վրայ, իրենց տարած Յաղթանակով, Հիացում ապրեցին եւ Գնահատանքին արժանացան Անդրկովկասեան եւ Թրանսկասեան բանակներու վերին Հրամանատարութեանց։

Մեր հայրենակից Թոմարզացի Սարգիս Պաճաճէէյիշեան (*), որ 1914–1916 թուականներուն, կովկասի ճակատ կոչուած է Անդրանիկի հեծելագունդին մէջ, այժմ որպէս Հայկական Լեգէոնի երկրորդ վաշտի գինուոր, մասնակցած է Արարայի ճակատամարտին: Այսպէս կը պատմէ ճակատի կեանքէն:

«1917 *Թուականի Մայիս ամսուն մէջ էր: Խեղդուելու չափ առեղծ զարձած էր մեր կեանքը եւ յուսահատական ապրումի մէջ կ'ապրէինք Փոթ–Սայիտէն մինչեւ Մոնարկա (Կիպրոս): Ան ալ մեզի պէս գինուորականի մը համար, որ հազարաւոր չարդուած մեր Մայրերուն, Քոյրերուն եւ Եղբայրներուն վրէժխնդիր կրակովը կը մխար մեր հոգիները: Կ'ուզեինք պատերազմի ճակատ մեկնիլ եւ կռուիլ ջարդարար Թուրքին դէմ: Մէկ տարի սպասելէ ետք, 1918 Թուականին, Եղիպտոսի Հայ Սլոլայիին Միութեան կրկնակի դիմումներուն վրայ, Պաղեստինի եւ Արաբիոյ ճակատներուն ընդհանուր հրամանատար Զօր. Ալէմպիի պահանջով Առաջին եւ Երկրորդ վաշտերս Մոնարկայէն մեկնեցանք դէպի Եղիպտոս, ուր կռուիլ ճակատի մեր գինուորական փորձերը նախ կատարեցինք Անզլիական բանակի գինուորներուն դէմ: Ցետոյ Ալճերիացի Թիւրայրի խումբին դէմ, յետոյ Զգոչ գինուորներուն դէմ եւ յաջորդական դուրս եկանք:*

Այս պարապան Զօր. Ալէմպիի ուշադրութիւնը կը գրաւէ եւ հրաման կ'ըլլայ մեկնելու Նազլուսի ճակատի Թրքական բանակին դէմ, որոնք Արարա կոչուած լերան վրայ Անտոնիկ բերդի մը պաշտպան կեցած էին տասնեակ հազարաւոր Թուրք եւ Գերմանի գինուորներով:

Երբ պատերազմի ճակատ մեկնելու լուրը տրուեցաւ, ամէն գինուոր ուրախութենէն արտասուքի ցնծութեան մէջ, վազուան ճամբորդութեան պատրաստութիւնը տեսնելու սկսաւ:

Տեսնելիք բան էր, այդ օրուայ մեր ուրախութիւնը: Մէկը, ուրախութենէն իր ընկերը կը գրկէր, ուրիշներ ցատկռտելով կատակներ կ'ընէին: Հրաման տրուեցաւ մեզի այդ օր, ամէն գինուոր ուրախութիւն ընելու իր ընկերոջ հետ:

(*) Սարգիսի կովկասի ճակատի կեանքէն եւ լուսանկարը տեսաճ (*տես էջ 2245*):

1918 Թուականի, Մայիս ամսուն վերջին էր։ Գեղեցիկ առաւօտ մը, վերջին փողը հնչեց։ Բոլորս վեր ցատկեցանք, ֆունտուքախ եւ սրտաբուխ։ Ամէն մէկս աճապարանց իր ընկերէն առաջ, իրիկուան պատրաստած իր Զանթէնները տեղաւորել եւ կռնակին կապելով բարեւի չսրսուիլ։

Մեկնումի փողը հնչեց։ Սրեւուն տակ զէնքերնիս կը փայլի եւ ամէնքս լուռ ու մունջ ինկած ենք ճամբայ դէպի Մէճիտիյէ եւ Թաֆիլէ։ Երկուքուկէս օր, սրեւուն տակ քալեցինք եւ հասանք կռուի դաշտ, պատերազմի ճակատը Ադարա։ Այստեղ, մեր Առաջին վաշտը դիրք բռնեց պատերազմի ճակատին առաջին պատնէշին վրայ։ Ճակատի ընդհանուր հրամանատարութիւնը Թուրքիոներ Թափեց Թուրք բանակին վրայ, յայտարարելով, – Ձեր դէմ կը գտնուի վաթսուն հազարնոց հայ կամաւորական բանակը, եթէ յանձնուիք կը փրկուի ձեր կեանքը, եթէ ոչ պիտի փնանաք։ Այսպէս, Առաջին վաշտը, 15 օր սպասելէ ետք, վոխանակեցինք մենք երկրորդ վաշտս։ Հապա թէ, մեր դիրքերուն վրայ տեղաւորուեցանք, Գերմանի թնդանօթները սկսան դոռալ եւ Թրքական բանակի Գնդացիրները սկսան անդադար կրակ տեղացնել մեր վրայ։ Երկինքէն Թափած Հրետանիներու պայթումի ձայնը, ծուխէն Զրահաւորներու հոնդիւնը, Գնդացիրներու Հրաչունչ կայծակները եւ որոտաձնները, շատ հեռուէն լսուած թնդանօթներու ձայներուն խառնուած, կարծես երկինքը, գետինը իրար անցած կը շարժէին։ Քանըշտրս ժամ, այսպէս սհասուր կռիւ եղաք, անդադար կրակին տակ Թուրք բանակը տակաւին իր դիրքին վրայ անդրդուելի կը մնար։

Ճակատի մեր Ֆրանսական բանակին վերին հրամանատարութիւնը պահած կը նայէր, ոչ մէկ օգնութիւն։ Ուստի բանակի պետերը նահանջի սկսան եւ մեր մօտ մնաց Հայ Ճիւնապետ Շիշմաննեանը եւ Ֆրանսացի Գօմանտան Գոթէ։ Շիշմաննեան, տեսնելով այս կացութիւնը, մեզի յորձանքման հրաման տուաւ։ Մենք առանց վարանումի, վրէժխնդիր ոգիով, Խնդի պէս վազեցինք կրակին դիմաց։ Թշնամին, տեսնելով մեր Խիզախ ու Արկածախնդիր յառաջխաղացումը, հասկցաւ իր դէմ պոռուող եւ վոխ վրէժով լեցուած Հայ բանակը եւ ինքզինքը կոտնցնելով խուճապի մատնուեցաւ։

Ճիշդ այդ վայրկեանին, ինքզինքը մոռցած եւ կատաղի գայլի պէս յարձակող մեր Գնդապետ Միսակ Զաւուշը (Ղարսպազարցի), մօտիկ բլուրին վրայ ինկաւ։ Զուզեցի հաւաստալ, կարծելով թէ պառկած է երեսի վրայ։ Կանչեցի պինք, կ'ուզէի զգուշացնել, –

Դիրքը դարձիր Միսակ Զավուշ: *Տեսայ որ երբեք չի չարժիր: Գետին քաւելով, մօտեցայ եւ աւա՛ղ անչնչացեր էր: Գլխուն հանդիպեր էր թշնամիին դնդակը: Այդ վայրկեանին էր որ ընկերներս մօտեցան ինձի, եւ ցոյց տուին հպատակաբար թրջուած մաւերը: Տեսայ որ աջ ձեռքիս չորս մատները կտրատած են: Ընկերներուս պատնառով հպարտացի, թէ արդեօ՞ք երբ պարտուած եմ որ երբեք չեմ զգացած:*

Այս պահուն, տեսնել կ'արժէր, մեր Թոմարզացի տղոցմէ Արթին Բեսթիկեանի (*), Մկրտիչ Կազըճեանի, Գասպար Մատոսճեանի եւ Մկրտիչ Ղարապէկեանի փոթորկոտ չարժումները, ճակատին վրայ ինկող դէպի իրենց ընկերները: Հետեւակի քաջասրտութեամբ կը պրկէին ու կը չալէին վէրաւորները եւ մեռնողները եւ հետեւակով կը փոխադրէին կարմիր Խաչի կառքերը:

ԽՆՆԻ ԱՐԹԻՆԸ

Խնդ. Արթինը կարմիր *Խաչի պինուար էր: Մենք կռուի ամէնէն կատաղի ժամերուն խակ, չէինք մտահոգուեր, թէ, ո՞ր բարին տակ, ո՞ր փոսին մէջ պիտի իյնանք վէրաւոր կամ մեռած, քանի որ մեր խնդ Արթինը մեր քովն էր: Ան պիտէր թէ, կռուղ տղաքը ո՞ւր են, ո՞ր ճակատին կը յառաջանան: Կը լսէր կամ կ'իմանար թէ, ինկողներ կան: Կը վազէր կ'երթար, կը մօտենար ինկողներուն, կը չալէր պանանք մէկիկ, մէկիկ, եւ ամէնէն վտանգաւոր դիրքերէն անցնելով, կը հասցնէր կարմիր Խաչի կառքին եւ բժիշկին դառնալով կ'ըսէր.–* Եղբայրներս վիրաւոր են, ձեզի կը յանձնեմ անոնց կեանքը փրկելու համար: *Կ'ամաչարկէր, հեւալով կը վազէր ուրիշ մը բերելու համար: Երբ դիտապարտիւն կ'ընկնէր իրեն, այս վտանգաւոր պարապան, կ'ըսէր,* – Եթէ կ'ուզեմ փրկել կեանք մը, փոխան պէտք է զոհել ուրիշ կեանք մը:

(*) Արարայի նախատ. Արթին Բեսթիկեանի ընկերներէն եւ մեր տղոցմէ Սարգիս Օհանեան, *խնդ* կը կանչէ Արթինը, եւ այսպէս կը գրէ անոր ճակատի կեանքէն:

Ինչպէս տեսանք (*տես էջ 2187*) պատերազմէն ետք 1921 թուականին, Արթինը Թոմարզա կ'երթայ: Մուսթաֆա Քեմալի օրով, կը ձերբակալեն որպէս կամաւոր զինուոր, եւ ուրիշ կամաւոր տղոց հետ, կեսարիոյ մէջ կախաղան կը հանեն:

Արարատի յաղթանակէն ետք, յարձակող բանակի ընդհանուր հրամանատար Զօր. Ալէմպի, եպիսկոս Հայ Ազգային Մխիթեան իր ուղարկած մէկ հեռագրով, կը դրատուէր Հայկական վաշտերու ցոյց տուած քաջութիւնը եւ կը յայտնէր իր շնորհակալութիւնները:

Յաղթանակի յաջորդ օրն իսկ, Սեպտեմբեր 20–ին, նահատակներու խաղաղ արարողութեան, մեր վիրաւորներուն չորքին առնել բանած էին նաեւ վիրաւորական բանակներու ներկայացուցիչները, ինչպէս նաեւ Զօր. Ալէմպիի օդնական Զօր. Վաղէլ: Թաղման սխուր արարողութիւնը կատարեց Զէյմունի Առաջնորդ Արիստարկ Վարպետեան եւ յարգանքի առաջին խօսքը արտասանեց Լեգէոնականներու ընդհանուր հրամանատար Գոլոնէլ Բօմբօ, եւ ըսաւ.– Հայեր, այս նամբան երուսաղէմ կը տանի, որ բոլոր քրիստոնեաներու ուխտատեղին է, որով, հայերուն պարտք կ'ինձայ հոն հասնիլ առաջ, իրենց յարգանքը մատուցանել այս կոթողին, ասոր համար որ, 600 տարիներէ ի վեր, կոտսնցուցած էին իրենց անկախութիւնը, զայն վերստանալու համար, իրենց առաջին արիւնը հոս թափեցին:

Արարատի յաղթանակը, որով սկսաւ յաւերժացումը Անզլիական բանակին եւ պրաւումը նապլուսի, դէպի Դամասկոս եւ Պէյրութ, մեզմէ խլեց fuան եւ երեք ծաղիկ կեանքեր եւ վաթսուն եւ ութը վիրաւորներ»:

Այս ճակատին, Անգլիական բանակին եւ Հայ Լեգէոնականներուն դէմ կը պահէր նաեւ Լիման Ֆոն Սանտերս փաշան, որ նոյնպէս անհաւանական կերպով պարտուելով, Գենէրան ապտյակոյսին հետ վերադառ կուտայ եւ հարիւր Հալէպ կը հասնի:

Նահանջող թուրք սպայակոյտի մէջ կը գտնուի նաեւ Մուսթաֆա Քեմալ, Դարդանէլքի Քեազիմ եւ Ֆուատ փաշաները, որոնք դրեթէ մերկ վիճակի մէջ դէպի Հալէպ ճամբայ կտրած են աւելի քան 400 քիլոմեթր: Երբ Հալէպ կը հասնին, պարմանուելու համար կը պատկին Տոքթ. Ալթունեանի հիւանդանոցը, ուր իրենց իսկ ընտով կը պատմեն ու կը խոստովանին, թէ այնքան չատ վերադառ տուած են որ, վարտիք հագուելու ժամանակ չեն ունեցած եւ ասիկա առանց չափազանցութեան:

Արարատի ճակատամարտին մասնակցող եւ Ալթունեանի հիւանդանոցը պատկող թուրք հարիւրապետի մը խոստովանութիւնը.– «Եահու, պէն կովկաս հարպ ճէպիէսինճէ, դայրու չօգ ճէպհէլէրտէ պուլունմուշում, ամմա պէօյլէ աբէշէ դարդու հիւրիւմ

ՊԱՏԿԵՐ 291.— Ակարայի ճակատամարտին ինկած՝ Հայ Նահատակ Համատորճերու Ցուցարձանը:

էտէն մուհաթէպէ կէօրմէմիշիմ»: (*Զամանալի բան, ես կովկասի հակառ եւ չատ մը ուրիչ ճակատներու վրայ պատահած եմ, սակայն այսպէս կրակի գէմ մարդ կրծր չեմ տեսած*):

Ամբողջ վերածուած թուրք բանակին հետ, փախուստ տուած են նաեւ Գերմանի բարձրաստիճան պետուրականներ: Գերի բռնուած են, ասկէ մօտ 80 հազար թուրք պետուրներ, որոնք Անգղիական եւ Ֆրանսական օդային յարձակումներէն խոյս տալու համար, լեցուած են լերան մը տակ փորուած պետամբերքի քարայրներուն մէջ, ուր ոտքի հարուածներուն տակ բնաջնջուած են:

Ակարայի բարձունքին վրայ 22 Նահատակներու Աճիւնները, հետագային փոխադրեցին Երուսաղէմ, եւ անոնց Շիրիմին վրայ կանգնեցին վերի Ցուշարձանը:

Անդղիական բանակը երբ Սուրիան գրաւեց, այնտեղ գտնուղ տարագիր Հայերէն ալ արձանագրուեցան բազմաթիւ կամաւորներ եւ կազմուեցաւ Հայկական Լեգէոնի Զորրորդ դումարտակը: Ինչպէս նաեւ Ամերիկեան ջոկատ մը (Ժէնի) եւ վոքը Սպաներու ջոկատ: Միայն Դամասկոսի մէջ արձանագրուած կամաւորներու թիւը կը հասնէր չորս հազարի, բայց արձանագրութիւնը ընդհատուեցաւ, երբ պաշնակիցներու կողմէ թուրքին հետ զինադադարը ստորագրուեցաւ:

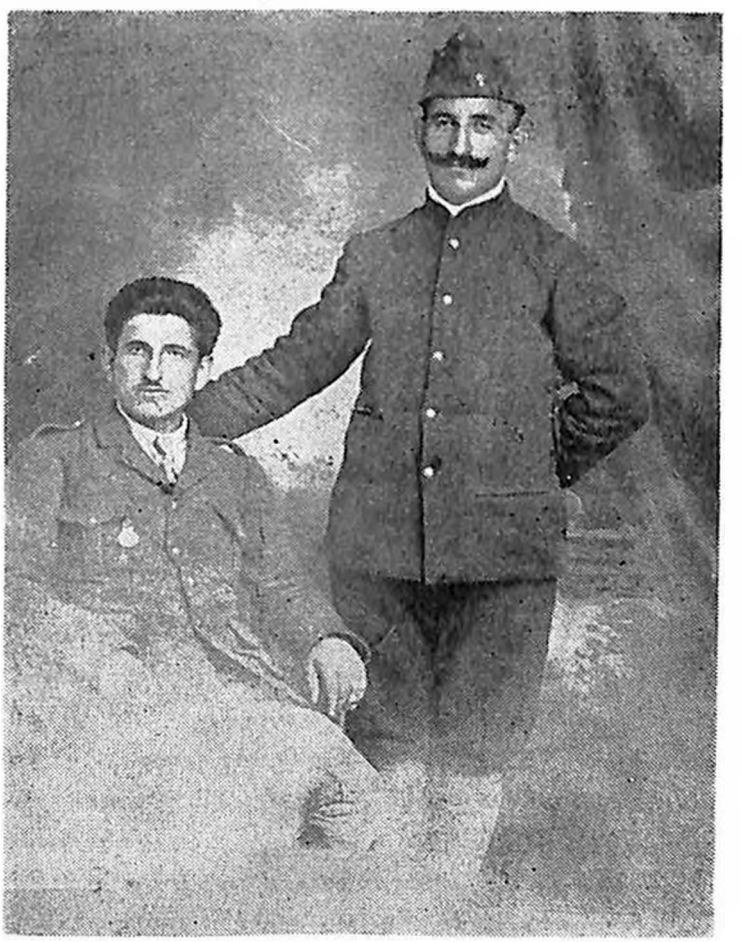

ՊԱՏԿԵՐ 292. – Սուրիոյ ճակատ, Շէրէֆի կամաւորներէն Թամարզացի Միհրան Տէնէեան:

Այդ օրերուն էր նաեւ, Անդղիացի գնդապետ Լօրէնսի ջանքերով պատրաստուեցաւ Շէրիֆ Հիւսէյինի ապստամբութիւնը եւ կամաւորական բանակներ կազմելով, յառաջացաւ դէպի Դամասկոս: Այս բանակին մէջ նաեւ արձանագրուեցան բազմաթիւ Հայ կամաւորներու շարքին Ֆասիէ աւելի Թոմարզացիները:

Նապլուսի ճակատի յաղթանակէն քանի մը օրեր ետք, Հայկական Լեգէոնի Առաջին եւ Երկրորդ դումարտակները, Գունդի

վրա Հազարապետ քարիճին Ազգայի Հրամանատարութեան տակ, հազար հինգ հարիւր հոգի, Ալքայլի եւ Թագարիայի ճամբով քալելով Պէյրութ ուղղուեցան, մինչ կիսկրա մնացած Լեգէոնի երրորդ վաշտ, 20 Հոկտեմբեր 1918–ին, չորեքշաբթի Պէյրութ հասանք:

ՊԱՏԿԵՐ 293. — Կամաւոր գինուորներէն՝ Տէրխ Հեդիւակը (ճաշած) եւ եղբայրը Գազիր Թորոսեաններ:

Սուրիոյ մայրաքաղաք Պէյրութը, եւ Լիբանանը գրաւելու բախտը վիճակուեցաւ Հայկական կամաւորական դումարտակին եւ առաջին անգամ Հայ կամաւորներս ոտք դրինք Պէյրութի քարափին:

Որքան Հաճոյք եւ պարծանք էր մեզի կամաւորներուս համար, երբ մեր մուտքով, ի սպառ կ'ապատէր Ջարդարար Թուրքի

լուծէն, դարերէ ի վեր Հայերու սեւ ճակատագիրը ապրող տեղացի Արար ժողովուրդը:

Երեք դամասրատիները՝ պինուսրական չքախտամրով եւ վաշտերու փոզահարներուն Ղեւսրիչ Եղանակներուն համաչափ եւ յաղթական քայլերով, անցանք Պէյրութի փողոցներէն եւ սեւ սուգ հագած տեղացի ժողովուրդի ուրախ ծափահարութեան տակ, ուղղուեցանք դէպի Ռաս–Պէյրութ, ալս օրուալ Մէքթէպը–Սանալիալի մօտիկ Մզկիթի մը շուրջ, ուր ուսպաններուն վրալ լարեցինք մեր պինուսրական վրանները:

Աչտանդ, ալդ օրերուն երկու սգեղ դէպքեր պատահեցան մեր պինուսրներուն եւ տեղացի ժողովուրդին մէջեւ: Առաջինը, Անհասկացողութեան եւ թիւրիմացութեան արդիւնք էր, իսկ Երկրորդը, Քաղաքական քարոզ պատճառու, որուն մենք պինուսրներս անտեղեակ էինք եւ անոր զոհ դացինք:

Առաջինը, մեր վրաններուն մօտիկ կը գտնուէր Մզկիթ մը, որուն գաղթէն սկսան Ազէն տալ: Զինուորները, որոնց մեծ մասը Ամերիկալէն եկած էին թուրքին դէմ վրէժով լեցուած, չի կրցան մոռնալ եւ դանազանել թէ, Արար տեղացի ժողովուրդը թէեւ Մզկիթ ունի, բալց Ազգով թուրք չէ եւ քանի մը դէնք պարպեցին Ազէն տուող Հօճալին վրալ:

Հետեւեալ օրը, տեղացի Իսլամ կրօնապետներ եւ ծանօթ դէմքեր, ընդարձակ բողոքագիր մը ձեռքերնին, էքսամաժէօր եկան Գօմանտան Քօթէի մօտ (*) եւ բողոքագիրը յանձնեցին: Գօմանտանը հանդարտեցուց եւ սկսաւ համոզել բողոքողներուն թէ, եղածը թիւրիմացութեան արդիւնք է, ուրիշ անգամ չի կրնար պատահիլ: Զինուորները Ամերիկալէն եկած են, չեն կրցած դանազանել թուրք դեղը եւ Արար հիւրընկալ ժողովուրդը: Կրօնապետներ, վատահելով Գօմանտանի խօսքերուն, մեկնեցան:

Երկրորդ օրը, Գօմանտանը հաւաքեց վաշտերու պինուսրներուր եւ սկսաւ խրատել իրենց գործած սխալին համար, եւ ըսաւ.– Զաւակներս, այստեղ թուրք երկիր չէ, Արար երկիր է, եւ ամենէ մեզի բարեկամներ են: Դուք թշնամի էք թուրք գեղին, որովհետեւ կիլիկիա կը գտնուին: Մօտ օրէն կիլիկիան գրաւելու պիտի երթանք: Ալդատեն շարաթ մը մեզի ազատ կը մգնէ եւ դուք մեր վրէժը կրնաք լուծէք թուրքէն:

(*) Ալն ատեն Գրիխս Հեղինակը էքսամաժէօրի մէջ պաշտօն ունէր:

ՊԱՏԿԵՐ 294.— Պէյրութի մէջ, 1918–ին, բոմարզացի կամաւորներէն խումբ մը, ուր ի մէջ այլոց կը գտնուին Պաղտասար Էնկիւրեան, Հեղինակին եղբայրը Գ. Գալիւ Ծառուկեան, Արտակ Քեսապիլեան, Հայրապետ Քեսապիլեան, որոնք եկած են Հառաւ. Ամերիկայէն:

*Երկրորդ ապէն պէպքը տեղի ունեցաւ Պէյրութի Պուրճի հրապարակին վրայ, որ արբունքի եղաւ եւ գոհար խլեց: Զինուորներս անգործ խառնիխուռնութեան ապրանք կը գնէինք եւ փոխարէնը կը ճամբէինք Թրանս. Փրանք: Տեղացիները, կը մերժէին եւ ապրանքի փոխարէնը կ'ուզէին Եգիպտական դրամ, ինչ որ պինուտրնեղուս համար կարելի չէր: Այս պատճառաւ բախումը սկսաւ պինուտրնեղուս եւ խառնիխուռնութեան մէջ: Տեղացիները սպաննուեցան 18 հոգի, որոնց մէջ կը գտնուէին նաեւ Ոստիկաններ: Իսկ պինուտրնեղէն գոհ տուինք մէկ հոգի: Աբրահամ Տէր Վարդանեան (Մալաթիացի): Ան ալ գիշեր ատեն մութ փողոցի մը մէջ կը սպաննուի դնդակով:

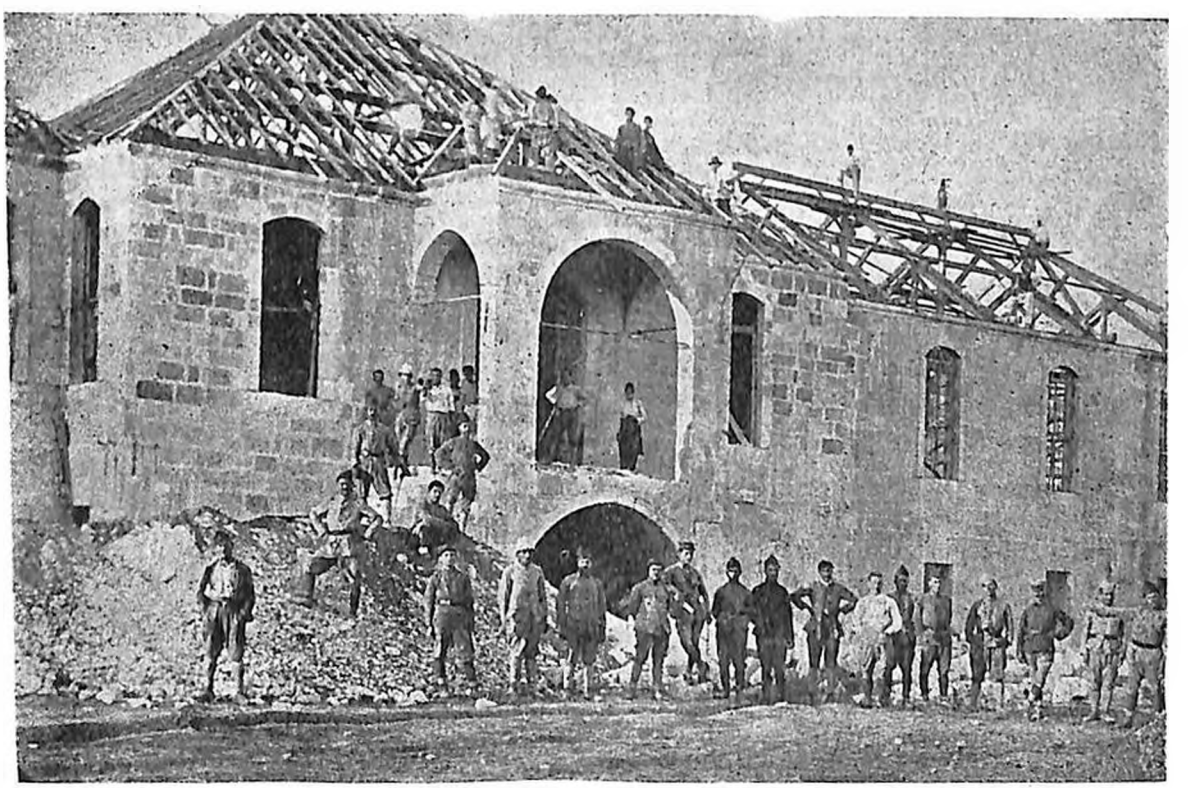
ՊԱՏԿԵՐ 295.— Մանուկ Զէֆիեան,
Պաեմազրիա Հրաբուկին. Ծանձնախումբին մնայուն քառուղարք
(Այժմ Բալիֆորնիա):

Ետոյ իմայանք այս երկրորդ դէպքի պատճառը: Անգղիացիներ, Ֆրանսացիներու ազդեցութիւնը տկարացնելու համար այս խաղը խաղացած են, որմէ լուր չունէինք ո՛չ պինուարներս եւ ո՛չ ալ Ֆրանսացի պինուարական պետեր:

Այս վերջին դէպքէն ետք, բոլոր Հայ վաչտերը հետացուցին Պէյրութէն եւ դրկեցին դէպի Ղափր եւ Ալէյի լեռները եւ արդիլուեցաւ Պէյրութ քաղաքը մտնելու: Հայկական վաչտերը, այսպէս մեկուսացած մէկ ամիս մնալէ ետք, չդիմանալով մեկնեցանք դէպի Մերսին (Կիլիկիա): Նախապէս Արեւելեան Լեգէոն (Լէժէօն տ'Օ–

յիան) անունին տակ գործող Հայկական գումարտակները, այժմ պէտք կըլլիկիա մնկնելանք եւ կոչուելանք Հայկական Լեգէոն (Լէժէօն Արմէնիէն):

Երբ Մեսրին քաղաքը եկանք, անոնք որ քաղաքը պարպուած է Յունական Դրօշակներով, ինչ որ մեր վրայ դէշ ազդեց: Վաչառը անպատրաստելանք ծովեզերքի Թրքական զօրանոցները մէջ ու չուրջը, որոնք մէկ ամիս առաջ ամրակռուած եւ քանդուած էին Դաշնակիցներու կողմէ: Երկրորդ օրն իսկ, մեր առնուելու Յունական Դրօշները եւ անոր դրին Թրանսեական գրօշակները: Քաղաքական այս խոպն ալ եղած է կրկին Անգլիացիներու կողմէ, ակարացնելու համար Թրանսեական ազդեցութիւնը կըլլիկիոյ մէջ:

ՊԱՏԿԵՐ 296.— Մերսին, բրեական զօրանոցը. ռմբակոծուած 1918-ին Դաշնակիցներու կողմէ եւ գրաւուած՝ Հայկական կամաւորական վաշտերուս կողմէ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԷԳԷՈՆԱԿԱՆՆԵՐ ԱՏԱՆԱՅԻ ՄԷՋ

Հայկական Լեգէոնականներու Ատանա յաղթական մուտքը եղաւ վերապրեալներուն չքնաղ մը, ինչպէս ընդհ ժողովուրդին, նոյնպէս աքսորէն վերադարձած պաղխականներուն համար, որոնք նկած հառաչանաւոր էին կիլիկիոյ քարաքներուն ու դիւղերուն մէջ եւ սկսան ազատ շունչ առնել: Տեղացի թուրքերուն մէկ մասը, թէեւ վախնալու տուած էին, մնծապոյն մասը կը մնար եւ Հայ Լեգէոնականներու ապրեցութեան նեմակայ էին:

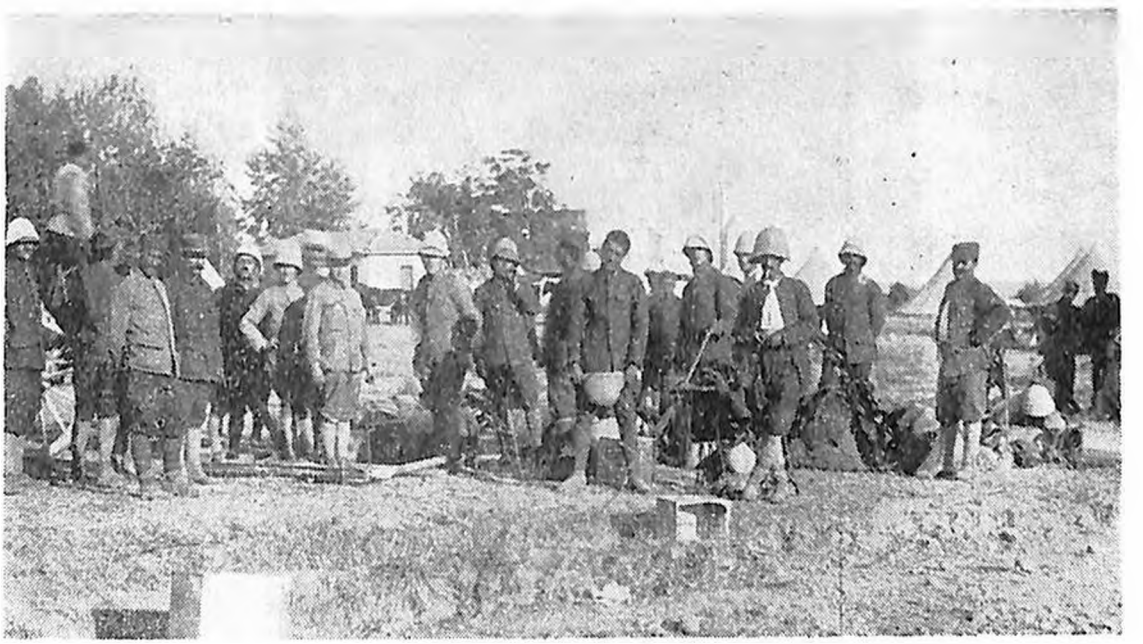
Այդ օրերուն, Հայութեան կարդախօսն էր, «կիլիկիա Հայաստան. Միացեալ Նահանգներու հովանաւորութեան տակ, ծովէ ծով Հայաստան»: Այս խանդավառութիւնը, Հայերս ունկնդրած էր Միացեալ Նահանգներու օրուայ Նախագահ Ուուտրօ Ուիլսընի գծած կովկասի Հայաստանը մինչեւ Թրքահայաստանի սահման քարտէսը (*):

Ատանայի մէջ կազմուած էր Հայ Ազգային Վարչութիւն մը, Նախագահութեամբ մեր հին Յեղափոխականներէն Միհրան Տամատեանի, որ գործի սկսած էր լուսապոյն երդնեցով: Գործի վրայ էին նաեւ Ազգային Բաղաքական երեք կուսակցութիւնները, որոնք դժբախտաբար իրենց Մամուլներով պայքարի մտած էին իրարու դէմ, փոխանակ Ազգին ցաւերուն հետաքրքրուելու եւ պաղխական Հայութեան օգտակար ըլլալու:

Գաղխական ժողովուրդը, թէեւ բախտը ունեցած էր կիլիկիա հաստատուելէ, վերաշինելու եւ նորոգ ապրելու յոյսով, դժբախտաբար յուսահատութեան մատնուած էր: Ո՛չ մէկ օգնութիւն Հայ Ազգային Մխութեան կողմէ:

(*) Ասա՛ղ սակայն, ինչ խոհ, Միացեալ Նահանգներու ուրիշ մէկ Նախագահը, Թրումէն, պետական հարտուղարութեան Արխիւներէն դուրս պիտի հանէր Հայկական յուժիոն եւ պիտի ուրանար անոր Ազգային եւ Պատմական իրաւունքները *ջարդարար* թուրքիոյ հանելի ըլլալու համար:

Թրումէնի օրերէն ի վեր, եւ այսօր տակաւին Թուրքիան եւ անոր Մայրաքաղաքը Պոլիս. անքարոյականութեան *կեդրոն* եղած է Ամերիկացի պինուորներուն համար: Թուրք թերթերուն մէջ կը կարդանք. թէ. *Թուրք կառավարութիւնը, Պոլիս եւ ուրիշ իր մեծ քաղաքներուն մէջ, հոգ կը տանի մխիթարել այն զոհոցներու մաքրութեան, ուր խմբուած են Թրքուհիներ եւ ուր կը յաճախեն ամէն օր Ամերիկացի պինուորներ:*

ՊԱՏԿԵՐ 297.— Հայ կամաւորներու Դ. վաշտէն խումբ մը Մեհրինի մէջ, իրենց վրաններուն առջեւ, Մարաշ մեկնելէ առաջ: Մեկնեցան եւ ամբողջ չարդուեցան:

ՊԱՏԿԵՐ 298.— Հայ կամաւորներու Դ. վաշտէն ուրիշ խումբ մը Մեհրինի մէջ, իրենց վրաններուն առջեւ, Մարաշ մեկնելէ առաջ: Մեկնեցան ու չվերադարձան:

ՊԱՏԿԵՐ 299.— Պաժամագրիս հնդիկակը

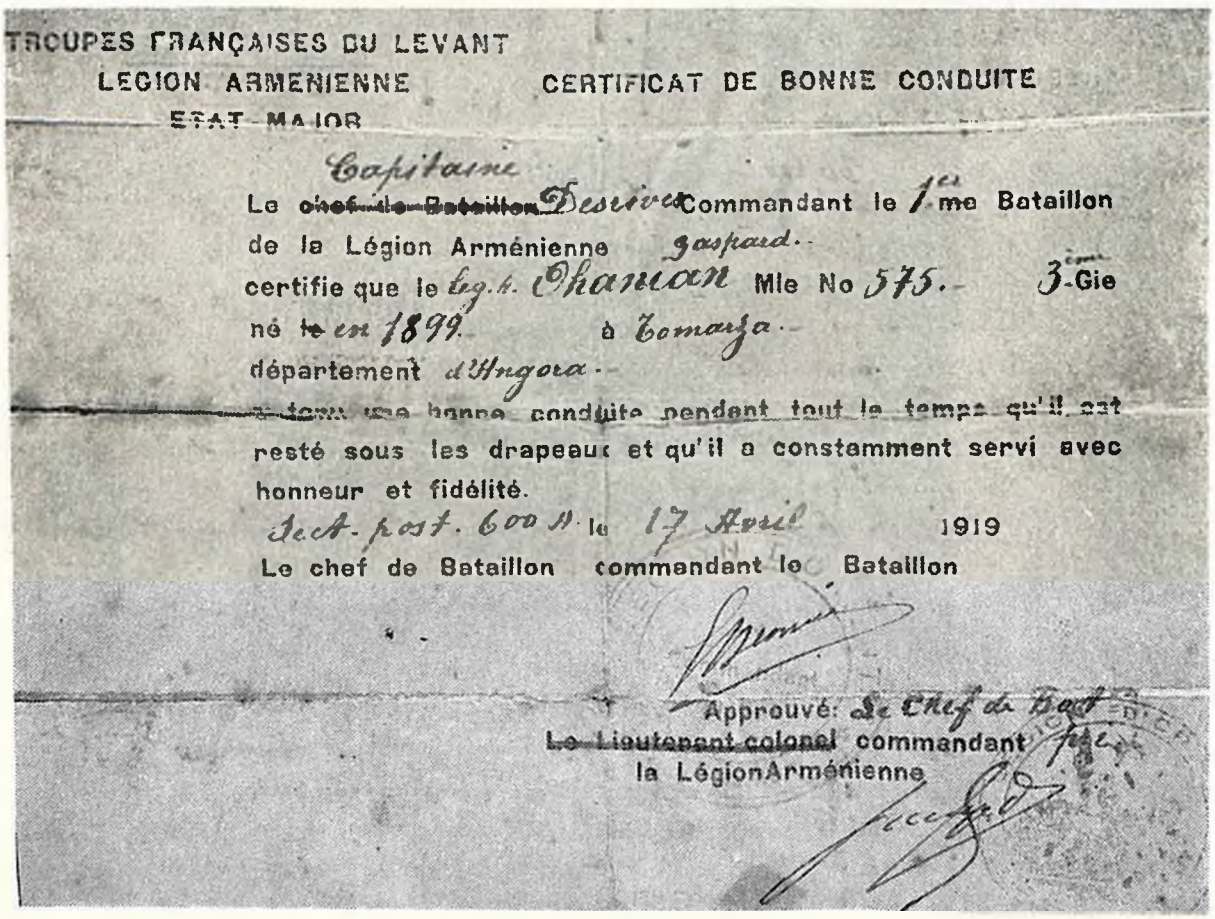
Քաղաքական մթնոլորտն ալ չատ մուխ էր: Համաձայնականներ եւ ո՛չ ալ Հովանաւոր Ցրտնատն, ո՛չ մէկ ապահովութիւն կը նկատէին Հայկական իգձերուն համար: Անոնք, կասկածոտ էին նոյնիսկ իրարու հանդէպ: Թրքական հսկելու բաժանմունքի տեսակէտով, ամէն մէկը կ'աշխատէր իր կարգին լաւագոյն պատառը մը ակը գառնալ: Ցրտնատ, Ատանա ոտք չկոխած, Անգլիացին իր բաժինը գաւանելով, տեղական Յոյներուն կը թելադրէր որ Յունական դրօշակ բարձրացնեն իրր Յունական պաղեստինայր: Ասոր իրր ապացոյց, երբ Հայ Լեգէոնականներս Մերսին ոտք դրինք Ցըրտնատական դրօշակով, տեսանք որ քաղաքը զարդարուած է Յունական դրօշակով: Թէեւ յետոյ տեղի տուին Հայ Լեգէոնականներու մեռաքով:

ՊԱՏԿԵՐ 300.— **Ձախէն աջ՝ Խաչատուր Մաթոսեան եւ Պիւրան Պալեան** (ծոմարզացիներ)։

Անպղիացի ուժեր, Հալէպի վրայով երբ դէպի Ուրֆա, Այնթապ եւ Մարաշ յառաջացան, Թրանսուալեան ուժեր վրայ հասան եւ Անպղիացիներ թէեւ տեղի տուին Թրանսուալեան ուժերուն, բայց հետագային լաւ դաս մը տալու նպատակաւ յառաջացան այլ ուղղութեամբ։

Ամիսներ հանցած, Թուրքը զօրացաւ. Մուսթաֆա Քեմալի չարժումով: Ազանտական զօրութիւնը եւ Հայ Լեգէոնականները նըւաստացուցիչ նահանջի տակ պահուեցան: Մարաշի եւ Այնթապի կռիւով, բաղմաթիւ զոհեր տուինք: Հայ ընտանիքներ, Լեգէոնականներ Թուրք ինդանօթիներու յարձակումներուն տակ, նահանջեցին մինչեւ Սիս եւ Կիլիկիոյ սահմանները:

TROUPES FRANÇAISES DU LEVANT
LEGION ARMENIENNE
ETAT MAJOR

CERTIFICAT DE BONNE CONDUITE

Capitaine
Le ~~chef de Bataillon~~ Desrives Commandant le 1ème Bataillon
de la Légion Arménienne Gaspard.
certifie que le Lg.n. Ohanian Mle No 575. 3-Cie
né le en 1899. à Tomarza.
département d'Angora.
a tenu une bonne conduite pendant tout le temps qu'il est
resté sous les drapeaux et qu'il a constamment servi avec
honneur et fidélité.
Sect. post. 600 le 17 Avril 1919
Le chef de Bataillon commandant le Bataillon

Approuvé: Le Chef de Bat
Le Lieutenant colonel commandant p.c.
la LégionArménienne

Առաջին Պաթայոնին, հրրորդ Գումբանիին պատկանող, Գասպար Մատաղեանի, իր բանակին կողմէ տրուած վկայականին պատճէնը:

ՊԱՏԿԵՐ 301.— Սարգսյան Գրիգորեան (Թոմսկցի), Տիլիկիոյ ճակատի կամաւոր, ապա հետեւակայնում Հանինոյ հերոսամարտին.

ՊԱՏԿԵՐ 302.— **Սիմոն Պագուժեան** (Թոմարզացի)

ՊԱՏԿԵՐ 303.— **Աջէն ձախ, Աւետակ Սվաճեան եւ Կարապետ Մանուճեան** (ֆոտոթղթացլիներ) :

ՄԱՐԱՇԻ ԱՂԷՏԸ

Երրորդ Գումարտակի Զինուորներէն, մեր հայրենակից Ե–ղիա Թամուզեանի Յուշերէն:

Երբ ԵՐՄՈՐԴ Գումարտակը 8–րդ եւ 9–րդ վաշտերս, երբ յառաջապահ Մարաշ մտանք, բնակիլ չի կրցանք գրաւել: Թուրքեր ըսին թէ, մենք Հայ պինուռներուն չենք կրնար բնիկ յանձնել: Յիրանեակեան հրամանատարութիւնը մեզի գրկեց Պէյ–Բունար: Այդ օրերուն, Յիրանեակեան խուզարկու խումբի Սպան, կը հանդիպի թուրք ժանտարմայի մը, որ իր յարկանիի բարեւը տալու մէջ կը թերանայ: Յիրանեակ Սպան կը յանդիմանէ զայն իր անհնազանդութեան համար: Թուրք ժանտարման ներողութիւն խնդրելով կը հեռանայ: Ասկէ 20 քայլի վրայ նա պատնէշով կրակ կը բանայ սպային վրայ եւ զայն կը սպաննէ: Որով թուրք եւ Ֆրանսական ուժերու մէջ բնդհարումը սկսաւ:

Ութերորդ վաշտս 36 կատերով Պէյ–Բունարէն պինուռական ռամկամիջոց բնակած համրայ ինկանք դէպի Մարաշ: Երբ Այ–Սու կոչուած գեղի կամուրջը հասանք, թուրքեր մօտակայ բարձունքէն ռումբի կրակ բացին մեր վրայ: Յիրանեակ մեր հրամանատարը սկսաւ մարդերը վերառել: Մենք Հայ կամաւորներս չէինք կրնար յառ մնալ, գերբերը մտանք, սկսանք կռուիլ: Բայց թուրքերու գերբերը օգտուր ըլլալով մեր վրայ նշմարին, եւ մենք ձերն, ձերմեռ, չեզակի ճամբաններով եւ շատ դժուարութեամբ Մարաշ մըտանք, բայց շատ դժ տուինք:

Մարաշի մէջ ալ հանգիստ չի կրցանք գտնել: Թուրքեր նեղսէն, գարձեն կռուելու մեզի դէմ: Որով ի վերջոյ տեղափոխանակ քաշուիլ: Յիրանեակեան հրամանատարութիւնը, առանց նախապէս լուր տալու անդորի Բրիտանիանութեան եւ Հայերուն, ձգեցին Մարաշը ու նահանջեցին Ադանա: Ահաւասիկ կը այդ նահանջը: Զինեալ ոգեաց էր ճամբանիրը, Սննիկայ պինուռներ չի կրցան յաջորդին գիմանալ, աչնան տերեւի պէս թափելու ճամբաններու երկայնքին: Թշնամին յարձակեալ մեր վրայ: կամաւորներս, թէ ինքնինքնին պաշտպանելինք եւ թէ մեզի ընկերացող Հայ գաղթական ժողովուրդին, որոնք նոյնպէս թուրքի սարսափէն կը փախչէին եւ չգի–

ՊԱՏԿԵՐ 304.— Մարաշի ջարդէն փախչող հայ ընտանիքներէն մէկը:
Ծաւռէն ստացած փոխրիկը իր մօր ու հպօր հետ:

մանալով ցուրտին, ճամբան իրենց մեռելները թաղելով կը քա-
լէին:

Այս սրտաճմլիկ նահանջը տեղի ունեցաւ նաեւ Ուրֆայի եւ
Այնթափի մէջ: Մարաշի մէջ կային էսաո հազար տեղացի քրիս-
տոնեայ եւ հայ բնակչութիւն: Որոնցմէ հինգ հազար հոգի ջար-
դուեցան 21 օր տեւող կռուին մէջ, իսկ մնացածները լքուեցան
Թուրքի քմահաճոյքին տակ չատ մը հայ պինուորներուն հետ, ո-
րոնք կռուած էին Ֆրանսական դրօշակին տակ պինուորի յատուկ
քաջութեամբ: Ի վերջոյ անոնք եւս ջարդուեցան:

ՊԱՏԿԵՐ 305.— Ս. Երեմիի Հայոց Ս. Աստվածածին եկեղեցիին մէջ, Ապրիլ 24-ի եղեռնի առթիւ, առաջին հոգեհանգիստի տխուր արարողութիւնը, նիւթապետիամբ՝ Ս. Երեմիի Անգլիական եւ Ֆրանսական կառավարիչներու.

Բոլոր այս գժբախտութիւնները, պաշտօնեաներու իրարու դէմ ունեցած Շահախնդրութիւններու եւ Հակամարտութեանց արդիւնքն էր, որով միանգամայն պատճառ կը պատրաստէին Թուրքերու վերադարձին:

Ցրտնապի կիլիկիոյ մէջ վարած Թրքամոլ քաղաքականութեան իրը հետեւանք, Մարաշի կատարած ահռելի ոճիրն էր: Հայկական Լեգէոնը, որ Ցրտնապի յուսալքութեան եղած էր Արաբայի ճակատէն սկսեալ մինչեւ Կիլիկիոյ խորերը, յուժուեցաւ ու անոնց փոխանակուեցաւ Սեւծովթի զինուորներ:

Կիլիկիան ո՛չ միայն Հայերուն չտրուեցաւ, այլ դուրս վռատուեցան Հայերը իրենց պարտաւոր օճախներէն, Ցրտնապիներու աչքերուն առջեւ իսկ: Կիլիկիան պարպուելէ եւք, Յունական բանակն ալ չախչախուեցաւ: Պոլիս, Իզմիր Թուրքերուն յանձնուեցաւ

ՊԱՏԿԵՐ 306 – Մեսիլի բրմական զօրանոցը, որ 1918-ին ռմբակոծուեցաւ Գաճնակիցներու կողմէ եւ գրաւուեցաւ Հայկական վաշտերուս կողմէ:

եւ անոր ունեցաւ իմքերի մէջ Հայկական կառոյցը, ներսայի մեծ պետութիւններու աչքերուն առջեւ:

Յարերայ ու պոռնիկ Բրիտանեայ պետութիւնները, մոռցան իրենց խոստումները: Ի մասնաւորի Ծրանաան, որ Հրեայ Սիոնիզմի հաշուին եւ անոնց չահերուն պաշտպանութեան համար եկած էր, Հայ Բաջերու արիւնը նաեւ չհատրծեց անոնց հաշուին:

Մինչ այդ արդէն, միւս կողմէ ուժ կը տրուէր Մուսթաֆա Քեմալի իշխանութեան յաջողութեան համար, անոր տալով Զէնք, Ռազմամթերք, Դրամ, թէ Անպիսոյ, Ծրանաայի եւ թէ Ռուսերու օժանդակութեամբ:

Պատկեր 287, 289, 294, 296, 297, 298, 305, լուսանկարուած են Պատմագրիս Հեոինակին կողմէ:

ՊԱՏԿԵՐ 307. Մխիթար Պատրամեան

ՊԱՏԿԵՐ 308. – Ֆետայեան Մանուկեան
(Թումպուցայիներ)

ՊԱՏԿԵՐ 309.— Թուրս Հայաստանի, Մարաշի ազէթի հերոսներէն: Մեծ բաջագործութիւններ բրած է եւ չարդէ վերջած ատեն մը վախճանական հայեր :

ԿԻՊՐՈՍԻ ՄԷՋ, ԿԱՄԱՒՈՐՆԵՐՍ ԽԱՆԴԱՎԱՌՈՂ ԵՐԳԵՐԸ

Մեր կամաւորական չքնաղին, կիպրոս եւ ամէն տեղ, կամաւոր պինուորներս խանդավառ ոգիով կ'երգէինք Սլզպային երգեր, իրենց համապատասխան ոգեւորիչ եւ տխուր եղանակներով, որոնք յօրինուած ու նուիրուած էին Կովկասի ճակատ Անդրանիկի, Բեվի եւ ընկերներուն կռիւին կռուող մեր կամաւոր պատերուն:

Բանակի Յրանատպի բարձրաստիճան պինուորականներէն ամանք, պոց ասլված էին մեր երգերը, եւ ձայնակցելով մեր երգեցողութեան, կ'աւելցնէին մեր խանդն ու ոգեւորութիւնը:

Ձմեռն անցկացաւ գարուն է արդէն
Ծաղկունիք բացուեցան, պըլպուլք թող երգեն,
Հայոց հաջերից, ժամ է հարսանեաց
Ահեղ պատերազմի ձայներ որոտաց,
Զէնիի շարժուէք, թնդում է երկինիք
Հերոս հայրենեաց օգնութեան հասէք:

Ծաղկեցան այգունիք, ծաղկեցան դաշտեր
Վրէժ գոռացին, անմահ հայ հաջեր,
Իսկ թուրք դաւաճանիք, ո՞ւր պիտի փախչիք
Ու հայ կամաւորի ձեռքէն ազատիք,
Զէնիի շարժուէք, թնդում է երկինիք
Հերոս հայրենեաց օգնութեան հասէք:

⁂

ՁՈՐՐՈՐԴ ԳՈՒՆԴԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ ԵՒ ՌԷՎԱՆՏՈՒԶԻ ԱՆԿԱՏԱՄԱՐՏԻ ՀԵՐՈՍ ԵՒ ՆԱՀԱՏԱԿ ՓԱՋ ՓԵՌԻԻՆ ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ

Զորրորդ գունդի հրամանատար հաջ Քեռի,
Ինքդ արի, եւ գործերդ միշտ բարի,
Սրտաճմլիկ լուրը առիիք ցաւալի,
Քաջաց հաջ, դու ֆետա, Քեռի պանծալի:

Անգութ մահը, ֆեզի մեզնից բաժանեց,
Մեր սրտերում անթուժելի վերք բացեց,
Միթէ՞ չար գնդակը, ֆեզի՞ որոնեց
Գաղափարդ ու յոյսերդ ի սպառ խորտակեց:

Թող լռեն սոխակներ, է՛լ չի ճլվլըլան,
Սլացէ՛ք կռունկներ, դէպի Հայաստան,
Լուր տարածեցէք, ամէն տեղ հայութեան,
Հայոց պաշտպան Քեռին, մոտաւ գերեզման:

Ինչպանտուզի կռիւն էր շատ ահաւոր,
Թուրք բշնամու զօրքերն էին բիւրաւոր,
Ինը հարիւր տասնվեց Մայիս տասնըվեցին,
Առիւծն հայոց ինկաւ, վրէժը կուրծքին:

⁂

ԿՈՎԿԱՍԻ ՁԱԿԱՏԻՆ ՀԵՐՈՍ՝ ԱՆԴՐԱՆԻԿԻՆ ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ

Հերոս մռնչեց, սուլթան դողդողաց,
Վիլհելմի (*) աչքին, արտասուք տեղայ:
Սուրդ բշնամոյն կուրծքին շողշողայ,
Կռուի սիրահար հերոս Անդրանիկ:

Պարզէ դրօշակ, տեսնէ Եւրոպան,
Թող բացագանչէ, կեցցէ Հայաստան:
Կեցցես դու յաւէտ հերոս հայկական,
Քաջ գործակատար հերոս Անդրանիկ:

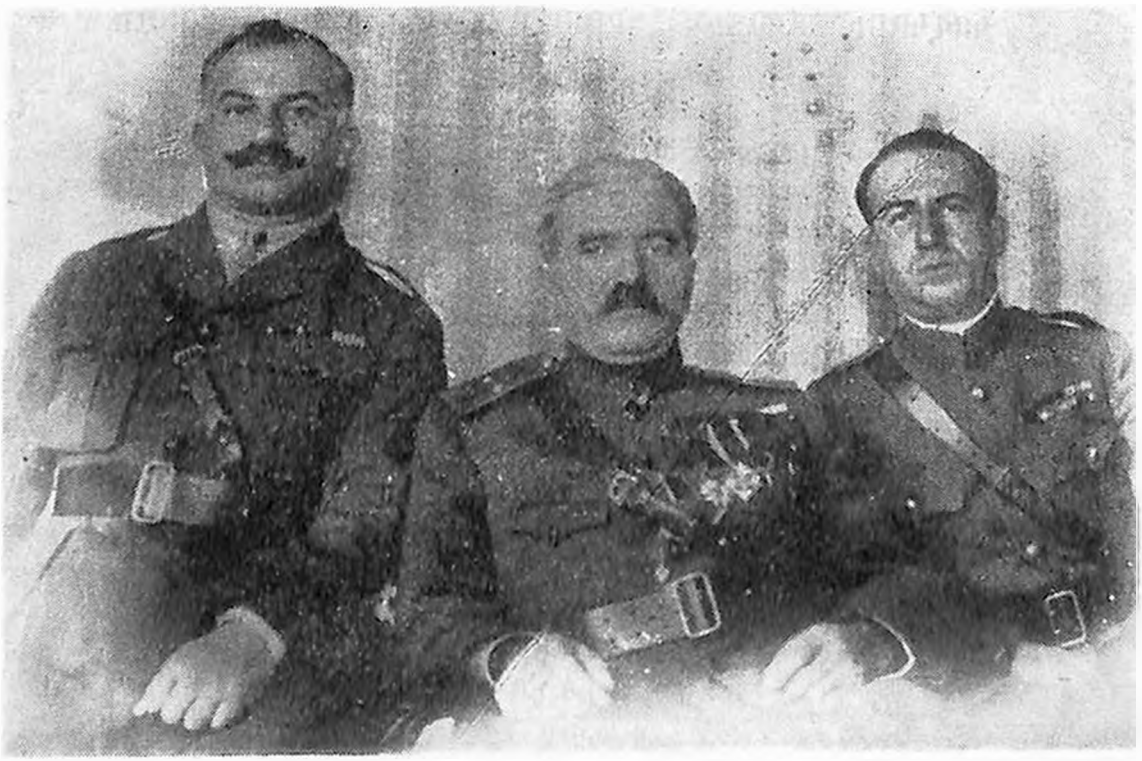
Դու պիտի փրկես ամբողջ Հայաստան,
Կարին ու Սասուն, մայրաքաղաք Վան:
Տիգրանակերտից մինչեւ Շաւարշան,
Տիրեց մեզ համար հերոս Անդրանիկ:

(*) Գերմանիոյ կայսր, 1915 թուականին:

ԿԻՊՐՈՍԻ ՄԷՋ, ՀԱՅ ԿԱՄԱՒՈՐՆԵՐՈՒՍ ԿԵԱՆՔԷՆ ՀԵՏԵՒՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կիպրոսի մէջ, մենք հայկական վաշտերս, յաճախ կը պտըտինք պինուտրական ընդհանուր օրհնքին հակառակ ընթացքի մէջ: Մեր վաշտերուն Յրանսայի պետեր, զինուոր մեր անկարզապահ, անհնազանդ այս վիճակին, մերթ կը կրկնէին.— Դուք առանձին հայրենիք կառավարող Ազգի մը արժանաւոր զինուորները չէք կրնար ըլլալ: Կ'ըլլաք միայն պատերազմի ճակատ Ֆաջ կուտողներ, զինուորական օրէնքէ դուրս:

Թրքական լուծին տակ, դարերու ձեր գերութիւնը, ձեր Ազգին մէջ փճացուցեր է կառավարելու, օրէնքին հնազանդելու, յարգելու յատկութիւնները: Այս բանը, դժբախտութիւն է Ձեր Ազգին համար, եւ ժամանակի կը կարօտի ձեր այս սխալ կողմերը սրբագրելու համար:

ՊԱՏԿԵՐ 310.— Ձախէն աջ, Զօր. Թորգոմ, Ս.Նիւրանիկ եւ Ճիմ Ջանկալեան:

1920 *Փետրվարի Օրսուսու 5–ին, երբ Առանալի մէջ Ազգային Մխիթեան եւ անոր պետի Միհրան Տամատեանի կողմէ, կիլիկիոյ ծանօթ Անկախամիտներ հռչակուելու Յեղափոխական կառավարութեան Մոնասպին տակ, այդ օրերուն Անդրանիկ, Զօր. Թորգոմ եւ Ձիւ Զանիկեանն կիլիկիա հրաւիրուելուն եւ հասան իմմիրի ծովեզերքը: Յեղափոխական կառավարութիւնը ստիպուեց եւ չի կրցան իմմիրի քարափէն ցամաք ելլել:*

Այս չատ պատմական Լուսանկարը, կը կրէ այդ օրուայ անկախութեան ձախող պատմութեան տխուր Յիշատակը, լուսանկարուած ըլլալով Իմմիրի ևզերքը՝ Ջուրին վրայ:

⁂

1915 Մեծ Եղեռնի թուականին, Միացեալ Նահանգներէն, Թոմարզացիներ Կովկասի ճակատ կամաւոր տուած են երեսուներ երեք երիտասարդներ, ինչպէս՝–

Հարիւրապետ
Յարութիւն Տէտէեան
Գրիգոր Նահնիրեան (Բեռի)
Սիմոն Թազուշեան
Արամ Գալփաչեան
Գալուստ Տէտէեան
Արիստակէս Տէտէեան
Աբրշակ Բեռբիսեան
Հաճի Նահնիրեան
Վահրատ Միմասեան
Գաբրիէլ Ծերասեան
Կիրակոս Գալայճեան
Միհրան Գալայճեան
Բարսեղ Չէֆիեան
Յովհաննէս Պօյաճեան
Արամ Զորպաճեան
Միխայէլ Պչագլեան
Արմենակ Առաբելեան

Յիսնապետ
Գրիգոր Կրծքմանեան
Գրիգոր Գալայճեան
Գրիգոր Չիրքինեան
Հաճի Բարսեղ Չիրքինեան
Հաճի Բէյիշեան
Բարսեղ Տէմիրճեան
(Բէօրօղլաճեան)
Սարգիս Պաճաքճէյիշեան
Կիրակոս Խուրշուտեան
Ղազար Հաճի Սահակեան
Դաւիթ Պէտիրեան
Յարութիւն Ազարեան
Պետրոս Խըլխըլեան
Եղիա Ղուկասեան
Փանոս Մրղտրսեան

Յիսնապետ
Կարապետ Խորասանեան

ԱՅՍ ԱՆԳԱՄ ԿՈՒՏԱՆՔ ԵՐԿՈՒ ԱՄԵՐԻԿԱՆԵՐԷՆ ԵՒ ՄԱՍ ՄԸ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԴԱՐՁՈՂՆԵՐԷՆ, ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՃԱԿԱՏ ՄԵԿՆՈՂ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԼԵԳԻՈՆԻՆ ՄԱՍ ԿԱԶՄՈՂ

ԹՈՄԱՐՋԱՑԻ ԿԱՄԱՒՈՐՆԵՐՈՒ ՑԱՆԿԸ

Արիստակէս Ագկիւլեան
Ատիկ Աղպաշեան
Միհրան Բազումեան
Մինաս Բաբելեան
Միհրան Վարապէյեան
Յակոբ Գուլաֆճեան
Արիստակէս Գըլըճեան
Մանուկ Ջէֆիլեան
Սիմոն Թագուշեան
Հայրապետ Թագուշեան
Յակոբ Խաչիկեան
Միքայէլ Խաչիկեան
Միհրան Կաղճեեան
Նազարէթ Կիւրիւնլեան
Մինաս Հաճըճեան
Արշակ Հայտարեան
Թորոս Հայտարեան
Սարգիս Գալայճեան
Վահան Գալֆայեան
Աբրահամ Գըլըճեան
Կարապետ Գուլաֆճեան
Խաչուկ Եահնըճեան
Հաճի Էմմի Եըլանճեան
Պաղտասար Էնկիւրլեան
Յակոբ Թէֆիրեան
Վազեր Տէլթորոսեան
Յովհ. Սարկ. Տէլթորոսեան
Սարգիս Խըլխըլեան
Հայրապետ Ծերուկեան
Կարապետ Մանճեան
Միսակ Մաղաճեան
Թորոս Մըսըրլեան
Պետրոս Մըսըրլեան
Դանիէլ Ուզունգաբրիէլեան
Մամաս Չիրճիեան
Եղիա Պաճաճէյիշեան
Սարգիս Պաճաճէյիշեան
Յարութիւն Պարուտեան
Խաչեր Պչագլեան
Խաչեր Պուտաղեան
Կարապետ Սօրճեան
Արշակ Սուվաճեան
Մելգոն Տէտէեան
Եղիա Զալըմճեց
Վազեր Տրդատեան
Յարութիւն Քեաթիպեան
Սարգիս Քէյիշեան
Վարդան Քոչակեան
Պետրոս Քըրլաբեան
Սարգիս Օհանեան
Սարգիս Կապալեան
Արթին Ղըրտէօճեան
Պօղոս Մըղտըսեան
Տիգրան Զօպանեան
Թորոս Պալեան
Սարգիս Պաճաճէյիշեան
Թորոս Պօղուգլեան
Միսակ Պօյաճեան
Վահան Սալպաշեան
Սարգիս Սահակեան
Խաչեր Տօնիկեան
Հայրապետ Քեաթիպեան
Վահան Քէօրօղլանեան
Խաչուկ Քոչակեան

Գ.

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՐՏԱԳԱՂԹ ԱՏԱՆԱՅԷՆ ԴԷՊԻ ԻՋՄԻՐ, ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ ԼԻԲԱՆԱՆ ԵՒ ՍՈՒՐԻԱ

ԻԶՄԻՐԻ ԱՂԷՏԸ

Մեր հայրենակիցներէն, Սէօյիւտլիւցի Պետրոս վարժապետ Միսիրեանի կիլիկեան ծեռագիր յուշերէն քաղուած.–

«... 1921 *Նոյեմբեր ամսուն, Ֆրանքլին Պուէօն եւ Քեմալական պաշինքը, վերին ազգին Կիլիկիոյ Հայոց Ծրագիրները: Ֆրանսական իշխանութիւնը պաշտօնապէս յայտարարեց, թէ իրենք մէկ ամիսէն պիտի քաշուին Կիլիկիայէն, որով Հայերը պէտք է հանդարտ մնան եւ նպաստարար ապրին Թուրքերու հետ: Հայ Ազգային Մխութիւնը, կաթոլիկականները, եւ Սահակ Կաթողիկոս, դիմումներ կատարեցին Պէյրութ, ընդհանուր հրամանատար Պրէմոնի եւ հպիւ կրցան Կիլիկիայէն արտագաղթի հրաման ստանալ: Պայմանաւ որ ամէն ընտանիք անցագիր ստանայ մեկնելու համար: Ամէն հայ կրնայ մնալ իր ընտրած երկիրը, ուր կ'արտօնուին իրենց մուտքը:*

Անցագիր ձեռք ձգելու դժուարին դործը սկսաւ: Ամէն ոք նախ պէտք է Առաջնորդարան երթայ իր ընտանիքի անդամներուն ինքնութեան թուղթեր առնելու եւ յետոյ այդ ինքնութեան թուղթերու հիման վրայ, Ֆրանսական իշխանութենէն անցագիր առնէ:

Նախ Առաջնորդարանի, յետոյ Ֆրանսական կառավարութեան պալատին առջեւ, հազարաւոր ժողովուրդ դիրար կոխկռտելով, օրերով սպասելէ ետք, հազիւ կարելի կ'ըլլար ձեռք ձգել այդ Անցագիրը:

Առանձին վախճոյ Թուրքերը վերապարձած էին եւ առիթ կը փնտռէին Հայերէն լրենց վրէժը լուծելու: Սերայի բակի Պահակները այլեւս Թուրք ժանտարմաներ ըլլալով, անուր հայհոյանքներ կը տեղացնէին լրենց անցագիրները առնելու համար սպասող հարեւտաւոր Հայ բնակիչներուն, իսկ դուրսը, Թուրքերու կողմէ կատարուած խժդժութիւնները չափ չունէին:

Ականատես հայ դէպքի մը, որ պատմելու համար սարսուռ կը պատ: Հարիւր 12 տարեկան հայ տղջիկ մը, օր ցերեկով Թուրքերու կողմէ առեւանգուելով բերին Սերայի բակը, որպէսզի Թրանսական իշխանութեան ներկայացնեն: Այն յոյսով որ, առեւանգող Թուրքը անմիջապէս պիտի ձերբակալուէին: Խեղճ տղջիկը, արիւնաթաթախ վիճակի մէջ կը մտնէր, ժամերով սպասեց բակին մէջ, բայց իր վիճակով հետաքրքրուող չեղաւ, իսկ Թուրք ժանտարմաներ դիտելով այս սրտառուչ տեսարանը, կը խնդային ու կը հեգնէին:

Հայերէ լրենց ունեցած տան ապրանքները փողոցը թափելով կը ծախէին, մինչեւ Թուրքերու մեծերուն կողմէ լրենց պատուիրուած էր, որ Հայերէն ապրանք չգնեն գրամ վճարելով, բայց ձրի բրտու չափ չատ ժամն պինով կը գնէին: Յիսուն ոսկի Մկմատրամ արժող մէկ կովը հինգ ոսկիի կուտային: Թուրքեր կը մօտենային եւ չատ մը ապրանքներ ձրի ու բռնի կը գրաւէին, տատրկելով որ տունը ժամտակին լրենց ապրանքը եղած է, հայերը բռնի գրաւած են:

Իրարանցումի մէջ արուստպոլիս սկսած էր նախ գէպի Մերան: Հարուստները, տուներն վաճառելով, չոպենհաւքով լրենց ուզած տեղերը կ'երթային, իսկ ապրատները Յուսահատ ու լքուած կը սպասէին:

Այսպէս ալ, Հայերը ցոյց տուին լրենց եղբայրական սէրը Թուրու հանդէպ: Իրարանչիւր Հայլենակից, լրենց ազգատ հայլենակիցներու ճամբու ծախսերը լրենց մէջ բաժնելով, ո՛չ մէկ հոգի ձգելով Մերան կիան: Մինչ Թոմարպայներու տուներն վաճառելով հարուստ էին ապրատ Մերան հասունք, եւ տեղատարուեցան պանդոկի մը մէջ, ուր պայմանները հաստատուած էին:

Հիմա ժողովուրդը կը մտածէր նաեւ տուներ կտրել՝ ու վախչիլ Թուրքի ձեռքէն, բայց ո՞ւր եւ ի՞նչպէս, չտեսած էին: Հոս ալ նորէն հարուստները տուներն վաճառելով կ'երթային լրենց ուզած երկիրը, իսկ ապրատները մէջտեղ մնացած էին:

Նաւային առեւտուր կատարելու պէտութիւնը, իրարանցումը, կը յիշեցնէր ազգաս ժողովուրդին Ատանայի մէջ անցուցած առևտուրի դէպքերուն: Ժողովուրդը երկունքի մէջ կ'ապրէր: Շատեր պիտի չկրնային առևտուր կատարել ու հետանալ: Թուրքի ճնշքը դերի իյնալու վախը պիտինք կը տարտափեցնէր: Լալով, Աղօթքով երկինքէն օգնութիւն կը հայցէին:

Մեծ ուրախութիւն պատճառեց յուսահատ ժողովուրդին, երբ լսացանք որ Յունական կառավարութիւնը ազգասիրաբար հաստատ երեք նաւ տրամադրած է եւ պիտինք իրմէ պիտի փոխադրէ: Շատ չանցած առաջին նաւը Քոնսթանթիա վասիլիաս նաւը իսթիմ նեաւեց Մերսինի նաւահանգիստը եւ անպատշտպան ժողովուրդը խանդաւած ճամբայ ելաւ: Որուն յաջորդեց Եորկիոս վասիլիոս եւ ուրիշ նաւեր:

Ատանայէն Մերսին հասարակած ժողովուրդին մեծ մասը, ինչպէս նաեւ մեր Թոմասրպացիներէն բազմաթիւ ընտանիքներ, ֆըրանսական նաւով փոխադրուելցան Պէյրութ (Լիբանան) եւ Սուրիոյ քաղաքները:

Մենք ալ Թոմասրպացիներս, մաս մը ընտանիքներ, չնորհիւ մեր Տէր Աւետ քահանայի ջանքերուն, վիզայի պարծոզութիւնը լրացած ըլլալով Եորկիոս վասիլիոս նաւը մտնելու յաջողութիւնը ունեցանք:

Մերսինի մէջ, մեզի արուած հանգստութիւն, ամէնքս ալ կիպրոս ցամաք պիտի ելլէինք: Երկու օրէն հասանք Կիպրոսի նաւահանգիստը Լառնաքա, բայց Անգլիական կառավարութիւնը արգիլեց մեզի ցամաք ելլելու: Հարկ. Ատանայի քանի մը հարուստ ընտանիքներու հրամանն արուելուց կիպրոս ելլելու: Տասնեակ հազարաւոր ժողովուրդ ունէր օր ծովուն վրայ ապասելէ ետք, նաւը ճամբայ ելաւ եւ հասանք Իզմիր, ուրկէ մենք Թոմասրպացիներս արդէն հոգատարծ ուղղուելցանք Պուռնովա կոչուած գիւղ մը, իսկ հարուստ եւ վաճառական հայեր Իզմիր քաղաքին մէջ մնացին:

Նոր Տարիի օրերուն էր, երբ Իզմիրէն Պուռնովա եկանք, որ չորեկաւքով քառորդ ժամ հեռաւորութիւն ունի: Այս փոքր գիւղի բնակչութեան մեծ մասը Յոյներ էին: կային նաեւ 10–15 տուն հարուստ հայ ընտանիքներ: Ունէին քարաշէն եկեղեցի մը եւ յանձնեցին մեր Տէր Աւետ քահանային: Հարուստ հայ ընտանիքներ, երեսց տուներուն կից մէկական սենեակ մեզի տրամադրեցին բնակութեան համար, մաս մըն ալ տեղաւորուեցանք տեղացիներէն Պ. Սիմոն-

եանի խոշոր մէկ չէնքին մէջ եւ կ'ապրէինք հանդիստ, անոնց հոպատարութեան տակ:

Այս պիւղի հայերէն էր նաեւ Տոքթ. Իւթիւճեանը, որ Թուրք կառավարութեան պինուտրական բժիշկը ըլլալով կը կրէր Շքանշան եւ Գայմագամի աստիճան ունէր: Տոքթէօր Իւթիւճեանը, մեպղի գաղթական հայերուս համար չատ օգտակար ծառայութիւն կ'ընէր: Մենք այստեղ հողի գործերով կը զբաղէինք եւ չատ հանգիստ էինք: Աւա՛ղ ասկայն, այս երջանկութիւնն ալ չատ կարճ կեանք մը ունեցաւ:

1922 Թուականի, Օգոստոս ամսու 16–ին, լուր տարածուեցաւ որ, Ճունական պատերազմական ճակատը քայքայուած է եւ Մուսթաֆա Քեմալի վտանգը մօտալուտ է: Մեր Տէր Հայր Աւագը իրմէ զրկեցինք, Առաջնորդ Ղեւոնդ Դուրեան Սրբազանէն ատոյգ լուր մը բերելու համար: Առաջնորդ Սրբազանը կը հեղնէ Տէր Աւագ Հօր վախկոտ ու վհուկոտ իրարանցումը, եւ կ'ըսէ.– Տէր Հայր, դուք Ատանայի դէպիերէն վախցեր էք, կը կարծէք որ այդ վտանգը այստեղ ալ պատահի: Ջէ՞ք տեսներ, Եւրոպական պետութիւններու պրահաւորները, ամոնք իրմիրի պաշտպանութեան համար կեցած են, գացէք հանգիստ ձեր գործերնիդ ընացէք: Այսպէս, Սրբազանը կէս մը յանդիմանական ձեւով յորդոր կը կարդայ Տէր Հօր:

Հայ քնքշութիւնը միշտ աննպատակ լուրեր կը հրատարակէին: Մինչ այս, Իրմիրի խորհրդին Հայ եւ Ճոյն վարչական պատգամաւորներ, վերջապէս Ճոյն պինուտրներու հետ, ամէն օր Իրմիր կը հասնէին եւ պինուտրական նաւերով Ճունաստան կը փոխադրուէին:

Քեմալական ուժերու յառաջխաղացումը օրէ օր կը տեսնուէր: Միեւնոյն ժամանակ սուտ լուրեր կը տարածուէին, որպէս թէ վենեզելոսէն պինուտրներ ճամբայ ելած են Իրմիրի օգնութեան գալու:

Գաղթական ժողովուրդի իրարանցումը, խուճապը նորէն սկսաւ Իրմիրի եւ շրջաններուն մէջ: Ինչպէս էինք Ատանայէն եւ Մերսինէն փախչելու ատեն, Թուրքերուն ձեռքը չի յանձնուելու համար:

Պուռնովայի Ճունական կառավարութիւնը ձգեց գնաց եւ մնացինք անպաշտպան: Վերջապէս մենք Թոմարզացիներէն մաս մը ընտանիքներս, չորեկառք լեցուելով հասինք Իրմիր հասնիլ եւ ապաստանիլ տեղւոյն Ս. Աստիանոս եկեղեցին, ուր հազա–

բաւար ժողովուրդ արդէն թուրքի սարսափէն վախստական ապաստանած էին: Մենք հետևինիս հասիւ քանի մը օրուան ուտելիք պաշար բերած էինք: Մեր ընտանիքնեիրէն մէկ մասն ալ Պուռնուվա մնացին երկրորդ օրը չոգևկառքով փոխադրուելու համար: Երկրորդ օրը արդէն թուրք պինուսրնեը կուգան Պուռնուվա վիւղը կը պրաւեն եւ մեր ընտանիքնեիրէն մէկ մասը թրկինը լեցուելով, մէկ մասն ալ ձիու կառքեր վարձելով, հասիւ կրցան իրմիր հասնիլ եւ ևկեղեցին ապաստանիլ: Մաս մըն ալ տակաւին վիւղը կը մնան: Այդ վիւղին մէջ, այդ օր մենք թոմարդայինեիս երկու կայտառ ու գեղ երիտասարդնեը գոհ տուինք: Լուիֆիկ Զորպաճեան եւ կապտան Գոշակեան, Պուռնուվա գացին իրենց տուներու առարկանեը բերելու համար: Այդ օր տեղւոյն վրայ կը սպաննուին Կրեատացի թուրքերու ձեռքով:

ԹՈՒՐՔ ՀՕՋԱՅԻ ՇՆԱԿԱՆ ԽԱՂԸ

Պուռնուվա վիւղին, մեր մեկնելէն երեք օր առք, վիւղի Ալի Հօճան, ինքզինքը Բեմալի կառավարութեան հակառակ ցոյց կուտայ եւ Յունական կառավարութեան բարեկամ կը ձեւանայ: Ուստի, տեղացի Յոյն, թուրք եւ Հայ բնակչութեան զէնք կը բաժնէ, պայքար Մուսթաֆա Բեմալի Զէքիէներուն դէմ կռուելու համար: Ուրբաթ օր մը, այս պիտիակ ժողովուրդին իբր հրամանատար, զէնքը կ'առնէ եւ անոնց պատերը անցած կը քալեն, իբր թէ յարձակող Բեմալի Զէքիէներուն պատրաստութեան կ'երթայ:

Հրամանատար շուշիաճորդի Հօճան, առաջին չարքին կը շարէ պինուած թուրքերէն մաս մը, երկրորդ չարքին Հայերը եւ Յոյները, երրորդ չարքին ալ պինուած թուրքերէն մնացած մասը:

Երբ քաղաքէն բաւական կը հեռանան, Հօճան, առաջին կարգին վրայ չարուած թուրքերուն կը հրամայէ, որ եւս պառնան եւ կրակին Յոյներուն եւ Հայերուն վրայ: Երբ անոնք կ'ուզեն փախչիլ, այդ առեն կռնակնուն կը կրակեն եռեակ չարքի թուրքերը: Այսպէս, Հազարէ աւելի Յոյն եւ Հայ երիտասարդներ կը ջարդուեին քանի մը ժամուան մէջ, որոնց մէջ կը պատուէին նաեւ մեր թոմարդայիներէն ութը հոգի:

Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՈՐՊԷՍ ԱՊԱՍՏԱՆԱՐԱՆ

ՏԷՐ ԱՒԱՓ ՓԱՀԱՆԱՆ ՋԻՆԵԱԼ ՊԱՇՏՊԱՆ

Մուսթաֆա Քեմալ սպրտուիլն, Իզմիրի պանդխնեբուն եւ Ս. Սթեփանոս Եկեղեցիի նեղալը ու բակը լեցուած էին Իզմիրի եւ չրջանի քաղաքներէն ու գիւղերէն վախուտական հայեր, աւելի քան հօրը հազար հոգի, մեծ ու պզտիկ:

Թոմաըպսկինեբս ալ ամրոզջութեամբ եկեղեցին ապաստանած էինք: Մեր Տէր Ասոլ քահանան կողմակիրպեց եկեղեցիէն նեբս պոնուած երիտասարդութիւնը, զէնք տուաւ եւ ժոզովուրդի պաշտպանութեան գործը անոնց յանձնեց: Ինքը, վամպիչտակալը խաչաձեւ կուրծքին ու մէջքին կապած, կը հսկէր ու հրահանգ կուտար երիտասարդներուն:

Կիրակի օր մը, Քեմալական զօրքեր Իզմիր մտան, առանց պէնք մը պարպելու: Եկեղեցիի բակի երկու պոներբը ամուր գոցուած էին եւ երիտասարդներ Զէնքը ի ձեռին կը հսկէին եւ գուբսի հետ մեր յարաբերութիւնը խզուած էր: Թուրքեր ամրոզջ քաղաքը կըբակի տուած էին եւ կ'ապրէր պիշիր ու ցորեկ:

Երեք օր ետք, Իզմիրի Առաջնորդ Դեւոնդ Սրբազանն ալ մեր մօտ եկաւ ապաստան պոնելու համար: Տէր Ասոլ քահանան չուզեց որ Սրբազանն ալ ժոզովուրդին հետ եկեղեցիէն նեբս մնայ, եւ ըսաւ Սրբազանին.— Մենք որոշած ենք կռուիլ եւ թուրքին չյանձնուիլ: Զեր մեր մէջ ներկայութիւնը տարբեր հանգամանք կ'առնէ եւ Ազգով ապստամբութեան կը վերագրուի: Պէտք է աշխատինք եւ էգի ժամ առաջ, Իզմիր ֆաղաբէն դուրս, ազատ երկիր մը դրկենք, որպէսզի երբ եկեղեցին գրաւուի, դուբ ալ մեզի հետ գերի չիյնաբ թուրքին ձեռբը: Երկու օր ետք, Իտալացի ֆահանայի մը ջանբերով, իբրեւ կարմիր խաչի Հիւանդապահուհիի հագուստ հագցուցին եւ գիշեր ատեն փախցուցին դէպի Յունաստան:

Ս. Սթեփանոս եկեղեցիին մէջ, ապաստանած էին նաեւ Իզմիր քաղաքի քահանաները, որոնք նոմակ կը գրեն Իզմիրի գրաւման թուրք Գօմանտանին: Բարի գտուստ մաղթելէ եւ անոնց յաղթական մուտքը շնորհաւորելէ ետք, իրենց Հնազանդութիւնը եւ Հպատակութիւնը կը յայտնեն եւ իրենց ապաստութիւնը կը խնդրեն: Կը գրեն նաեւ որ, ոչ–Իզմիրցի այլ քաղաքներէն ու գիւղերէն հա–

տաքուած պալխաշի հալեր եւ երխտասպղներ, չին ուզեր յանձնուիլ եւ կ'ուզին պիտպրել: Այս նամակը, քահանաներ իրենք կը տարտպրեն եւ կը բերեն Տէր Աւագ քահանային որ ինքն ալ տարտպրէ:

Տէր Աւագ քահանան նամակը կարդալէ ետք, պատեց ու երեսին նետեց եւ սկսաւ խիստ բառերով յանդիմանել: Ըսաւ, չէ՞ք ամչնար այս ճամակը գրելու, կը կարծէք որ Հօթը Հապար ժողովուրդ ջարդելէն ետք, ձեզի ո՞ղջ պիտի ձգեն բուրբերը: Գանի որ այս ժողովուրդը դէնք ի ձեռին պիտի կռուի, դուք ալ ամոնց հետ կռուելու եւ զամոնք խաչելելու էք: Անկէ ետք, Տէր Աւագ քահանան ուխտի խոստումով ևկեղեցիի բակի դռներուն պաշտպանութիւնը եւ բանալիները ինքը առաւ եւ խիստ արգիլեց դուրսի հետ յարաբերութիւնը:

Մեր պաշարման ութերորդ օրն էր: Թուրքեր կ'ուզեն մեր գլուխն խոպ մը խոպալ եւ ևկեղեցիի բակէն ներս մտնելով, ապատամնած ժողովուրդը ջարդել: Երբ մէկ ծերանոցինները լլլային, ծերանոցէն իսկոյն գրան պահակներուն կը ծանուցուի եւ կը սկսին համոզել որ ներս մտնեն եւ ժողովուրդի վիճակը հասկնան եւ ըստ այնմ անոնց ապաստարման մասին խօսիլ: Լուրը կը հասնի Տէր Աւագ քահանային, գոյով կը տեսնէ որ խաբեբայ Թուրքեր են եւ ժողովուրդը ջարդելու մասին կը մտածեն: Տէր Հայրը, հրահանգ տուաւ պահակներուն որ ուխտի սրճատուն կենան եւ հոգ տանին դռները պաշտպանութիւան: Հարկ տալր գործադրեցին, Թուրքեր երբոր գրոյ չտես հաս Ռուսը կը նետուէն ևկեղեցիի բակին մէջ, բաբեխաւսարար, քիչ պահ ուշինք հինգ մեռնիլ եւ Ուխտ վերաւոր:

Ռուսերուս պատերնէն, ևկեղեցին ապաստան, Գաղաւ, Գոչում: Մէկը յարով իր գործակը կը փնտռէ, մէնդ իր ամուսինը: Այդ գիշեր մինչեւ առաւ, Հարով, Ագօթքով լուսցուցինք, մինչ ևկեղեցիի դռնապահները ուշի ուշ մէջէն կը օգտագործէին դուրսէն օգնութիւն ապահարով: Երկրորդ օրը, Շարաթ առաւ էր, Ցուռնական Աւետեաց գրահաւորը սկսաւ Իմիրի բերդը, բարձունքը ամրակոծել, ուր Թրքական բանակը կը գտնուէր: Մենք ևկեղեցիի պատշգամէն կը դիտէինք ու կ'ուրախանայինք, յոյժ հազիւ քառորդ ժամ տեւեց ու դադրեցաւ:

Երեք օր ետք, ևկեղեցիի բակի Առաջնորդարանի պատշգամէն տեսանք որ Իտալացի քահանաներ գրան բաց օթոյով կ'անցնէին,

ժողովուրդը սկսաւ պոռալ: Անոնք, իրենց օթօն կեցուցին եւ Տէր Աւագի հետ սկսան խօսիլ: Տէր Հայրը, պարզից ժողովուրդի վիճակը եւ ապաչէց անոնց դուքը չարժելու համար: Քահանաներ խոստացան որ քիչ մը համբերենք, եւ ժողովուրդի ազատութեան համար ամէն մէկնիս պիտի զոհուինք:

Երկրորդ օրը եկան Ազատարար քահանաները: Տէր Աւագը դուռը բանալ տուաւ եւ ներս մտան: Մխասին բերած էին Իտալական Դեսպանը, Թուրք Սպայ մը: Անոնք Առաջնորդարանի պատըշգամը ելլելով Իտալական դրօշակը պարզեցին, ժողովուրդը սկսաւ ուրախանալ եւ ծափահարել:

Իտալացի քահանաները խնդին, որ նախ կիները ու փոքրիկները դարուին: Անոնք տանելով պիտի տեղաւորուին ապահով վայրեր, յետոյ դառնալով պիտի տանին այր մարդիկը: Գոռչումը սկսաւ, կիները կը պոռան.– Մեզ չեզ զատուիր մեր էրիկմարդոցմէ, միասին կ'երթանք, երէ ճոյնիսկ ջարդելու կը տանիք: Տէր Աւագ Հայրը, Դեսպանը եւ Քահանաները կրկին յայտարարեցին որ հանդիստ մնան ու իրենց խօսքերուն վստահին: Իրենք նորէն պիտի դան, եւ այր մարդիկը խումբ–խումբ առնելով պիտի տանին եւ ապահով տեղեր իրենց ընտանիքներուն քով պիտի տեղաւորին:

Իրօք ալ, քահանաները վերադարձան եւ այր մարդիկը խումբ–խումբ կարգաւ տարին անվնաս եւ որոշուած տեղերը իրենց ընտանիքներուն մօտ տեղաւորեցին: Բայց եկեղեցին դուռը ապատող Թուրք զինուորները, ելլող ժողովուրդին վրայ պտնուած ժամացոյցները եւ ձեռքի Մատանիները կը կողոպտէին:

Կարգը մեր թոմարզացիներուն եկաւ: Տէր Աւագ քահանան ալ մեզի հետ էր, խումբով որոշուած խոչոր չէնք մը տարին, բայց դուռ պոց դտանք: Իտալացի քահանան դնաց բանալին բերելու եւ կէս ժամ ուշացաւ: Տեսանք որ վողոցին մէջ Թուրք զինուորներ հարիւրաւոր Հայեր ծեծելով, Հայհոյելով խումբ–խումբ կը տանին: Բարեբախտաբար Իտալացի քահանան վերադարձաւ եւ դուռ բանալով ժողովուրդը ներս խուժեց: Այդ վրչկը, մեր այս ապաստանարանին դուռը դոցեցինք եւ հանդիստ քնացանք:

Առտու կանուխ, սենեակներու պատուհաններէն տեսանք որ, վողոցին մէջ հարիւրաւոր Հայ էրիկ մարդիկ, ձերբակալուած Լալով, ճչալով կը քալեն զինուորներու հարուածներուն տակ: Մեր սենեակներուն մէջ Մայրեր իրենց փոքրիկներուն բերանը գոցեցին, որպէսզի անցնող Թուրքեր մեր հոն ըլլալը չիմանան:

Քաղաքը Հրեհի մէջ կ'ապրի: Դիշերները ամբողջ քաղաքը ցորեկի պէս կը լուսաւորուի Հրեհէն: Կրակը երթալով մեր շէնքին կը մօտենար, եւ ժողովուրդը ստիպուած կը ջանար դուրս վազել: Երկրորդ օրը կանուխէն շէնքին դուռը բանալով վազող թափուեցանք եւ ղիւրաւ չի կորնչնինք համար, շէնքի դրան վրայ կախուած Բրբահան դրօշակը քաշկինք եւ մեր տղոցմէ Թորոս Աղա Զօպանեանի ձեռքը տուինք, որպէսզի ամէն մարդ Դրօշակի հաւէն քալէ եւ ղիւրաւ չի կորնչինք:

Հրեհէն պատճառաւ, քաղաքի բոլոր ժողովուրդը վազող ինկած էին եւ մէկ վազողէ միւսը կը վազէին մտնելիք տեղ մը գտնելու համար: Փախչող բազմութիւնը տեսնող Ցոյները կը պոռային իրարու, – Մի՛ փովաբի, մի՛ փովաբի, երէվիս Արմինիոս (մի՛ վախնաք, մի՛ վախնաք, Հայ կը վնտռուին): Վերջապէս քարափ հասանք: Ծովածաւալ բազմութիւն: Ամէն մարդ իր անուխին տակը կապոյներ, եւ կռնակնին վտրիկիներ չալկած կը թափառին եւ թաքստոց մը կը վնտռուին եւ ծովուն վրայ թռչող թռչուններէն օգնութիւն կը սպասեն:

ԴԱՇՆԱԿԻՑ ՄԵԾ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԶՐԱՀԱՒՈՐՆԵՐ ԱՆՏԱՐԲԵՐ ԿԸ ԴԻՏԵՆ ՈՒ ԿԸ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐԵՆ

Անղղիական, Ֆրանսական եւ Իտալական նաւեր, քարափին իրենց խարխլանները նետած էին եւ անոտարբեր կը դիտէին այս տեսարանը: Մէյն մտնուտր նաւակներ, իրենց յատուկ համբորդները տանելով նաւերէն նեղս կ'ընդունուէին: Իսկ անոնց Զրահաւորները քիչ մը հեռուն կը սպասէին եւ դիշերները լուսարձակներ արձակելով կը դիտէին անոնք ժողովուրդն այս խուճապը եւ զանազան կողմերէ կը լուսանկարէին:

Քարափին մօտիկները, հպարտաւոր մարդկային դիակներ ջուրի երեսին կը ծփային: Շատեր յուսահատ, լողալով նաւը մըտնելու յոյսով ծովը կը նետուէին, չէին կրնար լողալ, քանի մը անդամներ ընկղմելով ու ելլելով վերջապէս կը խեղդուէին:

Մենք Թոմաբզացիները, ծովեզերքը գտնուած Պազըրճեանները խոշոր պարտէզին մէջ վերջապէս ապաստան գտանք եւ միշտ դուրս ելլելով քարափին վրայ կը թափառէինք, այն յոյսով որ, թերեւս նաւակ մը ձեռք ձգէինք դիմացի նաւերը երթալու համար, ինչ որ անկարելի էր, քանի որ չէինք կրնար ձգել մեր ընտանիքները ու զաւակները:

ՈՐՊԷՍ ԳԵՐԻՆԵՐ ԵՒ ԱՄԷՆԷ ԹԱՊՈՒՐԻ ՁԻՆՈՒՈՐՆԵՐ

Քանի մը օրեր առաջ, սովինուար Զինուորներէ Պաղերճեաններու պարտէզը մտնելով, հոն ապառաժոտ լեռնամարգերուն մէջէն, էրիկ մարդիկը պառկեցին, որոնց մէջ էինք նաեւ Թամարպայինեցս, եւ ամէնքն ալ միշտ հարիւր հոգի ձերբակալելով չորսական հոգի կարգի վրայ չարնչին եւ անոնց դէնքերուն Հարուածնեռուն տակ, Հայհոյանքներու մէջէն քալեցինք եւ դժուարաւ բաժնուեցանք մեր Լացող պատկիներու եւ Ողողակող ընտանիքներու Ազխարչ ու Սրտաճմլիկ յարձակումներէն:

Հետս այլեւս Գերիներ էինք, եւ արդէն Ամէնէ Թագուհի պինուոր, չորսչոր պետ ալ աչխատէինք ծառայելով վայրագ Թուրքերու քմահաճոյքին: Այն որ Մերսինեան կամ ակարաթեան պատճառաւ չէր կրնար քալել խումբին հետ, անմիջապէս հրացանի կոթով պարնելով, կը քչէին ու ծովը կը նետէին:

Գերիներուս կարաւանը քարափէն կը քալէինք: Խումբէն քանի մը հոգի կարգէն ելլելով, ինքզինքնին ծովը նետելին եւ հոն խարխափ նետած Իտալական նաւուն Զաւոններուն վրայ թռչելով կը փորձէին վեր ելլել: Մեր պինուորները, դէնքերնին անոնց ուղղելով կրակելին, բայց չի կրցան պարնել: Նաւաստիները տեսան այս դէպքը, բայց բոլորովին անտարբեր դանուեցան: Տեսան որ, մարդիկ մոտենալով նաւ կ'ելլեն, տաք ջուր թափելին վրանին եւ մարդիկ տախտակած չուանը ձգելով ծովը նետուեցան եւ ջանացին նաւուն նաեւ կողմը անցնիլ ինքզինքնին պաչտպանելու համար: Բայց ապա'ղ, պինուորներու դէնքի դնդակները սեղացին անոնց վրայ եւ ծովու ջուրը կարմիր արիւնով ներկուեցաւ:

Իրիկուան դէմ հասանք Ակրային բակը ու խառնուեցանք մնացեալ առաջ եկող գերիներու խումբին: Երկու օր այստեղ մնացինք եւ օրէ օր նոր եկող գերիներու խումբը կ'աւելնար: Թուրք պինուորներ միշտ մեր մէջ կը պտրտէին եւ կօչիկ, հագուստ, ժամացոյց, ինչ որ գտնէին մեր վրայ կը կողոպտէին, բանալով.– կեաւուր, չաիուզ օլ չգար: Այն գերիները, որոնք հաց, ուտելիք կը գնէին, անոնց մէկ կողմ քաչելով սովինր անոնց կուրծքերնուն կը դնէին եւ ուննցած դրամնին կը կողոպտէին: Մերժել կարելի չէր: Բակին մէջ, ճմխիչի պատերուն առջեւ գիղուած էին հարիւրաւոր մարդկային գիակներ, անոնք՝ որոնք կը մերժէին տալու իրենց դրամները, սովինով գարնելով այդ գիակներուն վրայ կը նետէին:

Ծոմի Ջուրը, Մկրտչի պատերուն մօտեցած էր: Ջուրի եղերքը, նոյնպէս դիպուած էին մարդկային դիակներ, տեսանք անոնց մէջ դեռատի Հարսներու ու Այրիկներու դիակներ, որոնք ի մօրէ մերկ վիճակի մէջ արդանդնին դուրս թափուած ապտակներ տեսարան մը կը պարզէին: Ջարդը ու Սպանութիւնը կ'իշխէր ամէն կողմ:

Երրորդ օրը, հարկադրեցաւ Ժողովուրդ, Մկրտչի բակին մէջտեղ հաւաքուիլն ու ոկսան ծնրները ու հիւանդները պատել: Տէր Աւագ քահանան մեր մօտ էր, իրրեւ երիտասարդ պատուիրեց եւ ըսին.— Տակաւին կրնաս փիւնորութիւն ընել ու աշխատիլ:

Այսպէս, ամէնքս կարգաւ հոգեւոր հոգի չարչարեցինք եւ տեղնաւոր պինուրնելով չրջապատուած ոկսանք քալել: Երբ քաղաքի փողոցներէն կ'անցնէինք, թուրքեր, տուներու տանիքներէն ու պատուհաններէն մեր վրայ ապտակ ջուր կը թափէին եւ քար ու կոտրած ապակիի կտորներ կը նետէին մեր դէմքուն: Իսկ, Չրեաններ, տուներու պատչպանելէն մեզի ծաղրելով կը պոռային.— Նէրէ՞ կէտիյօրսունուզ էֆէնտիլէր, իրմէնիստանա՞մր կէտիյօրսունուզ: (*)

Մեզի տանող դինուորները, կարծես մեզի ծեծելու համար մրցումի մտած էին: Իրենց դէնքերու կոթերով այնքան ուժով կը պարնէին մեր դլուխն ու մեր ուսերուն ու կ'ըսէին.— Եէօրիւն տօսունուզ կեավուրլար, եէօրիւն. Անդրանիկ փաշա կէլսին սիզի գուրթարսըն: Վա՛յ անոր որ երկայն հասակ ունէր, ճամբուն վրայ թուրքեր եւ դինուորներ պատզանր անոնց դլուխն կ'ջնջեցունէին: Տէր Աւագ Քահանան, այս տեսակէտով չատ դժրախտ էր մեր մէջ: Իրր Եկեղեցական արդէն ատելի էր: Հասակն ալ երկայն էր, չէր կրնար բազմաթիւնն մէջ ինքզինքը կորնցնել: Ուստի դէնքի կոթով կոնակը կ'ջնջեցունէին: Ինչեր դէնքերու հարուածին տակ երկու դար կ'ըլլար, կ'ինկար դետին, եւ անմիջապէս ուրբ կ'եղէր, երկրորդ հարուածէն խուսափելու համար:

(*) Այս չունչանորդի Հրեայ ցեղն էր, որ 1895 Հայոց ջարդի թուականին, երբ թուրքեր կրկին Իզմիրի մէջ Հայերը ջարդելէ ետք, անոնց դիակները փողոցներէն հաշկոտելով կը տանէին, դիակներէն որոնց որ դէմքը դէպի վեր հակած կը հաշկոտուի, այն ատեն Հրեաներ կը պոռան.— *Պագընըզ, էօլմիւշ, կէթմիւշ, տահա էրմէնիստան պաղընըզյօր:*

Ո՞ր մէկ Թուրք պիտի կրնայ անցնիլնոր, պիտի ըլլայ Թուրքիոյ հատու վտանգով պիտուած, եւ պիտի պիտուի խառնուած մեզի հետ կռուելու մինչեւ մէկ ժամուայ հեռաւորութեան վրայ: Չինուորներուն հետ, ատոնք ալ մեզի ձեռնու, չարչարելու համար կռուելին: Կը մտանին մեզի ու կ'ըսէին.— Կեցուր, չափուգ փարայը չզար, ու կը պարնէին: Ամբողջ պերճնեղուս ձիտիրը ուրին ու ըսին, – կեցուրիներ, երկու օր առաջ փէսերը պէտքարան ներած էիք, եւ եւրոպական գլխարկ դրած, հիմա ինչո՞ւ համար փէս դրիր էք:

Այսպէս կռուանդը, հարար հինգ հարիւրէ աւելի հոգի, պինուրներուն ու Պաչը Պօղոսի Թուրքերու պատպաններու հարուածներուն տակ քալեցինք եւ երեկուանը հասանք Հալգա Բունարը կոչուած վայրը, որուն ընդարձակ հրապարակին վրայ կը պանուէր վշտաբերով քաշուած ընդարձակ կտաւն մը, մեզի հան լեցուցին:

Փշաթելերով այս ընդարձակ կտաւնը, ունէր մեկ փոքր դուռ մը, ուրկէ ներս պիտի մանէինք Հարարէ աւելի պերճներս: Թուրք խուժանը արդէն չորս կողմերնիս պաշարած էին եւ ակռան պատպանով պարնել: Հարարուտը հոգի երբոր դրկած կը վարէինք պէտի ներ դուռը, բայց անօգուտ, այդքան հոգի մէկ անգամէն այս նեղ դռնէն մտնել անկարելի էր: Պատպաններուս հարուածներէն խուսափելու համար ամէն ոք կ'ուզէր բակտաբերան մէջ պահուիլ: Ամբոխ ժողովուրդ, երբոր հրմշակներով երբոր այնքան կը սեղմէին որ, ոտքերնիս գետնէն վեր կը բարձրանային: Երբեմն ժողովուրդը ալիքի պէս դիրար կը հրէին, երբեմն ալ կը թուլնային, այն ատեն գետին կ'իյնայինք եւ դիրար կը կոխկռտէինք: Այսպէս, չարչարուելով, ձեռք ուսելով հոգիս երկու ժամէն վշտաբերէն ներս մտանք:

Այդ երեկուն, Թոմասրպանները մէկտեղ հաւաքուեցանք եւ ակռանք վրայի հարուածներս պատառ պատառ ընել, որ առտու Թուրքեր չի կռպռտան եւ բերբերին մեզի չի մնանք:

ՏԷՐ ԱՒԱԳԻ ՄՕՐՈՒԲԸ ԿԱՅՑԻԼԵՆ ԹԻԹԵՂԻ ԿՏՈՐՈՎ

Այսօր, Տէր Աւագի կեանքը վտանգի տակ էր, ամէնքս ալ գիտէինք որ վարդը առաւ, անպատճառ պիտի բանէին եւ երբեւ Թահանայ պիտի սպաննէին: Պէտք էր այդ գիշեր Մօրուքը ածէլինք: Բայց ինչ կրնայինք ընել: Ո՛չ ածելի, ո՛չ ալ գրպանի դա-

ՊԱՏԿԵՐ 311. **Ձախէն աջ Մանուկ Միխիեան, նպաւոր Պետրոս (Վարժապետ), Ծուռերու տէրը եւ իրենց փեսան Միճաս Միճոեան:**

Իգմիր գերութեան մէջ, թուրքերու կողմէ բանիցս կողոպտուելէ ետք, մերկ մնալով, իրենց մերկութիւնը ծածկելու համար չուվալի կտորներ կը կարեն եւ իրրեւ հագուստ կը հագուին:

նակ ունէինք: Գիշերը մութին, գետինը վնտռելով թիթեղի կտոր մը գտանք: Մօտուքը թրջեցինք, եւ սկսանք կամաց–կամաց, յատակ մէջէն, Աչքերէն Ափսոսանքը թափելով ածխելցինք: Թիթեղի կտորը քարին կը քսէինք ու նորէն կ'ածխէինք: Վերայի Բահանայի հարստան ալ պատառ–պատառ ըրինք եւ այլեւս Բահանայ ըլլալը անճանաչելի դարձաւ եւ վաղուան պաղիք վտանգը իրր թէ անցուցինք:

Այդ իրիկուն վշաթեխի կայանին մէջ քուն չի քնացանք, թէ արդեօք վաղը մեզի համար ի՞նչ չարիքներ պահուած են: Առտու կանուխ առնուտար պիտուրներնիս մեզի կտրպատ չարեցին, չորսհատ հագի: Փշաթելի դուրսը Հարեւտաւոր իրաք երեսատարներնը պատպանը, երկաթի կտորներ ձեռքերնին մեզի կը սպասեն: Հագիս թէ դռնէն դուրս ելանք, իրարնիս մեզի մօտեցան, իրր թէ մեր մէջ կային Յոյներ, որոնք ժամանակին իրենց չարիք րրած են Յունական պատերազմին չէջանին: Անոնք մէկիկ–մէկիկ կը պահէին եւ քիչ մը հեռուն տանելով կը սպաննէին:

Մենք Թամարպացիներս իրարու ձեռք բռնած կերպաւ չարուած էինք: Թուրքեր Տէր Աւագի մօտենալով ըսին.– Իրիկուան ներս մտնող բահանան դուք չէի՞ք միթէ: Տէր Հայրը պատասխաննց, – Ո՛չ, աճիկա գիշերը դուրս տարին: Թուրքեր իրարու երես նայեցան եւ ըսին.– Ինչպէ՞ս մնիք չեիք տեսած, որո՞ւհետեւ էին տասնոցներր այդ կեսգիշերուան փախած:

Հիմա պատպաններուս հարստածներուն տակ սկսանք քալել դէպի Մաղնեսա: Անցանք Մաղնեսայի բարձր լեռներէն, որուն գագաթներէն կը տեսնէինք Իզմիրը եւ անոր ծովեզերքը: Կը տեսնէինք ու կուլայինք, ուր Պապըճեանններու պարտէզը Թուրքին ձեռքը ձգած էինք մեր ընտանիքները ու գաւակները, անուէր ու անօգնական, չէինք գիտեր թէ ո՞ւր մնային: Ցիշեցինք անմիջապէս, Իզմիրի Սէրային բակը եղած առաններս, մեր տեսած պատերազմը տակը, անկիւններր նռսած ու փռուած Հայորսուտ Հայ կիներր ու փոքրիկները, որոնք կծկռսած կուլային եւ ամէն գիշեր Թուրքեր անոնց մէջէն կը պահէին Գեղեցիկներն ու երիտասարդ Հարսները: Կը լսէինք անոնց կոյր ու վայնասուններր մինչեւ առաւօտ: Այսպէս կը յիշէինք այդ օրերը եւ Իզմիր քաղաքը դիտելով կուլայինք:

Կուլայինք, բայց կը քալէինք մեր ճամբան: Թուրքերու գաւազաններուն եւ գինուորներու Մարթինի հարուածները, կը մոռ–

ըընէին մեզի այդ անցած օրերը եւ մեր վիճակի մասին կը մտածէինք։

Այդ վիշտը լեռան բարձունքին պատկերացին եւ երկրորդ օրը ճամբայ ելանք։ Կոզոպուտը նորէն սկսաւ։ Արդէն, մինչեւ հոս քանի մը անգամներ կոզոպուտի էինք, հիմա ինչ որ մնացած էր, այստեղ սկսան կոզոպտել, կօչիկ, Հալուստա, Դրամ։ Ճամբու ընթացքին կը տեսնէինք մարդկային Դիակներ, որոնք վեսին փռուած եւ ուռած էին։ Անոնց մէջ կային նաեւ կիներ կէս Մերկ, ուրիշներ բոլորովին Մերկ։

Երբ Մաղնիսայի մօտեցանք, մեզի տանող վերնաւորները սկսան զինք պարպել օդին մէջ, պատճառը ինչ ըլլալը չէինք գիտեր։ Յետոյ հասկցանք որ ապրարտութիւն է եղեր քաղաքի եւ պիւզերու թուրքերուն, որ պատրաստ ըլլան կեսաւուր դերձիներ կը բերեն։ Հարիւրաւոր թուրքեր uօխան ձեռքերնին անօթի պայքերու սկսա մեր վրայ յարձակեցան եւ սկսան պոռնել ղրկուիս, աչք, ուր որ պատահանը հանդիպեցաւ։ Այսպէս քաղաք մտանք, փողոցի ամէն կողմերէն քարը կարկտան պէս կը տեղար մեր գլխուն։ Վերջապէս քաղաքին մէջտեղը պտնատոպ հրապարակի մը վրայ նստեցուցին մեզի, բայց դիրքը կտրնցուցած էինք, չէինք գիտեր թէ, ո՞ւր մնացին մեր հայրենակիցները, ո՞ղջ են թէ մեռած։ Կոզոպուտը նորէն սկսաւ։ Մաղնիսայի թուրք ազանները եկան եւ սկսան մեր մէջ պտըտիլ եւ իրենց ծանօթ Յոյները գտնելով տարին, որոնք իրր թէ ժամանակին իրենց չարիք ըրած են եւ սպաննելին պանանք։

Իրիկուան մօտ, մեզի այտեղէն քալեցուցին եւ տարին քանդուած չէնքի մը մէջ լեցուցին, այնքան նեղ որ ըստկիի պէս իրար սեղմուած էինք։ Մենք Հազար Հինգ Հարիւր հոգի էինք, հիմա մնացած ենք Ձորս Հարիւր հոգի։ Չէինք գիտեր թէ մեռածները ո՞ւր տարին, ո՞ւր մնացին։ Առտու եղաւ, անօթութենէ, ծարաւէն կը մեռնինք։ Շէնքի պատուհանը ցած էր, գրեթէ ուենցողներ սկսան ջուր եւ հաց դնելու։ Հացը, ջուրը պատուհանէն նետս կուտային։ Մէկ գաւաթ ջուրը կը դնէին Մէկ Ոսկի Պանդըճօթի։ Երանի թէ, գրեթէ տուողը հացը ուտէր ու ջուրը խմէր։ Երբ ջուրը, հացը պատուհանէն նետս երկնցուներին, հարիւրաւոր ձեռքեր կը խլըշտէին եւ գրեթէ տուողին ձեռքը քան չէր անցներ։ Ամէնէն ճարպիկները, իրենց թաշկինակները թափուած ջուրին տակը կը բռնէին, թաշկինակը ջուրը կը ծծէր, իրենք ալ թաշկինակը կը ծծէին։ Կռիւը,

քաշկռտուքը կը սկսէր։ Բռունցքի հարուածներ կ'իջնէր իրարու պլլուն, հայը, ջարդը ձեռք–ձեռքէ խլելու համար։

Քանի մը օր առաջ, մեղմ ատրին լեցուցին խոշոր չէնքի մը մէջ, ըսին թէ պայլոզեաններու փաղբիկան է, ուր լեցուած էին հազարաւոր Հայ գերիներ եւ անոնց մէջ գտանք քանի մը Թոմարպայիներ, ինչպէս՝ Սմբատ Զօրպաճեան, Նեբսէս զալֆա Էրկէնեան, անոնք ալ մեղմ պէս մերկ էին, ծեծեր ու կղպտաեր են Թուրքերը։ Այստեղ ամէն օր ծեծելով նոր–նոր գերիներ կը բերէին։ Հսկայ Էկիը բերին, ուսանող մեր ճիւճիւն գիւղէն Պարսամ Զէօրմէլեքեանն է, բոլորովին մերկ։ Թուրքին մէկը Պարսամին մօտեցաւ եւ Զէրքէզի խոշոր Սուրով անոր գլխուն զարկաւ եւ ըսաւ, – Օյան կեաւուր, 20 սէնէ ասկեր պու դամանըն հարաարնը ուսուրմայաճաբան։ Իրօք ալ, Պարսամը քանի տարի տպրեցաւ իր գլխուն վէրքին հետ եւ ի վերջոյ անոր մահուան պատճառ գարձաւ։ Այստեղ, մեր հայրենակիցներէն իմացանք որ, Իմմիր Պազըրճեանին պարտէզը տպատատնած մեր գնտանիքներէ, Յունական կառավարութեան միջոցաւ փոխադրուեր են Սելանիկ, Մխիթլի եւ Բիրէա։

Նոյեմբերի օրը գիշեր առին, Սուինաւոր գինուորներ եկան մեղմ տրմնցուցին եւ չորսական հոգի կարգով չարեցին, երբ գերիներու թիւը Հազարի հասաւ, անոնք քշեցին եւ մենք մեր տեղը մնացինք։ Այստեղ ականատես եղայ Տարտանելի Տեսարանի մը։ Սուինաւոր գինուոր մը, մէկէն եւ առանց պատճառի, իր սուինը կոխեց մեր ազգակից Իսկէնտէր Թորոսեանի կուշտին։ Իսկէնտէր, իր թեւով ինքզինքը պաշտպանելու առեն, սուրի հարուածը թեւը Ծակելով անցաւ եւ Իսկէնտէր մահէն պատեցաւ։ Գինուորը անկէ բաժնուելով, եկաւ մեր հետեւի կարգը, Սուինը խրեց ուրիշ Հայու մը կուշտին, որ բոլորովին անտեղեակ վիճակի մէջ կը գտնուէր։ Զոհը սուր ձիչ մը հանեց եւ գետին ինկաւ, եւ քանի մը ցնցումներէ ետք՝ Հոգին աւանդեց։ Անմիջապէս տարբերն քաշկռտելով մէկ կողմ նետեցին։

ԵՐԿՈՒ ՕՏՔԵՐԸ ԿՈՏՐՈՒԱԾ ԹՈՒՐՔԸ

Մեր Պէլիկին ալ, գերիներու Թիւը Հազարի հասնելէ ետք, սուինաւոր գինուորներով շրջապատուած քալեցինք դէպի Պայատըր կոչուած Թուրք գիւղը։ Ինչպէս տեսանք, երբ գիւղին մօտեցանք,

վիճուածները օդին մէջ վէնք պարսկին եւ խուրքին վէնքին ձայնը լսելով, ասիան ձեռքերնին հարխըտալուն եկան եւ մեր մէջ մըտնելով սկսան պարնել, Հայհոյել եւ կռտպտալ:

Բնչըն եկաւ ասիները կտրուած խուրք մը, ուրիշ խուրք մը իր կռնակին չալկած: Իրր իմ, քանի մը ասրինել առաջ, Յոյն ասիկան մը այդ վիլըին մէջ պաշտօն ունեցած է, եւ այդ կաղ խուրքին այնքան ծեծած է, որ ասքերուն սկսրը վատխտ բերած եւ կտրած են: Հիմա եկեր է իր իշնամի Յոյնը վիճաւելու:

Չիճուրներ, վերիններս չարնկին: Ասքերը կտրուած խուրքը չալկած բերին եւ կրակը սկսան իր իշնամին վիճաւելու: Յանկարծ պռռայ, ահա բշնամիս գտայ: Ինչ Յոյն մը, որ երբեք լաւ չուներ: Երդում, պատառ ըրաւ, որ ինքը լաւ չունի, բայց անօգուտ, սուին տարին: Չիճուրներ հրաման տուին, որ ապաննեն երենց ուղած ձեւով:

ՀԱՅՏԻ, ՊԷՇ ԵՒՄՈՒԹԱ, ՊԻՐ ԹԱՎՈՒԶ, ՉԱՓՈՒԶ, ՉԱՓՈՒԶ

Պայտարըէն եկանք, հասանք Խօսէմիշ կոչուած խուրք վիլըլ մը: Թուրքիր եկան կրկին մտան մեր մէջ, կը պարնէին ու կը զոպալէին: Այդ մէջտեղ խուրքիր մեր մէջ տեսան Յոյն վերի մը եւ բռնեցին: Իրր իմ, Յոյնը այդ վիլըին մէջ, ժամանակին ժանտարմա եղած տեղն, խուրքերուն չատ կը նեղէ եղեր, եւ «Պէշ եումուրթա, պիր թավուզ, չափուզ, չափուզ» լսելով կը ծեծէ խուրքերը եւ կաշառք կ'առնէ եղեր: Թուրքիր բռնեցին տարին եւ պէշ եումուրթա, պիր թավուզ լսելով, ծեծելով ու չարչարելով վերէն վռնդեցին:

ԳԵՐԻՆԵՐՈՒ ԱՍԱՆՋՆԵՐԸ ԿԸ ԹԱՓԱՏՆՆ

Խօսէմիշէն եկանք Այալըն Տասանք, ուր վիլըին եկերքը տափարակ տեղ մը մեղի նատնցուցին: Հարխըտալուր խուրք երխտասարդներ սկսան մեղի քարկոծել: Տէտանք որ վերի չարնքրուն գտնուած վերիներուն մէջ երտանցուտ մը կայ, եւ վերիներ վախենալով մեր չարքը կը մտնեն: Պատմեցին որ, խուրք երխտասարդներ, ատոնցին չարքէն սկսեալ նատող վերիներու ականջները կարպաւ ածելիով կտրելով կուգան: Սպմուկը, ոտաղակը վրիժառ, եւ

պերինները վախչելով իրարու խառնուելան եւ գինուորները վրայ հասան։

ԳԵՐԻՆԵՐՈՒ ՈՍԿԻ ԱԿՈՒԱՆԵՐԸ ԿԸ ՓԱԿԵՆ

Թղմիրէն մինչեւ Այտըն, մեր ճամբուն վրայ, մեզի տանող գինուորները, հարեւանցի պերիներու ականները քակած եւ Ոսկին առած էին։ Այտընէ ալ, մեր մէջ կը պտուէր, մեր տղոցմէ թաթխաս Քէչակեանը, որ Ամերիկայէն եկած էր եւ Ոսկի ականներ ունէր։ Զինուորներէն մէկը տուրը վերցուց եւ Թաթիսին մօտենալով ուզեց անոր ոսկի ականները քակել։ Ես միջամտեցի եւ խնդրեցի գինուորէն եւ համոզեցի թէ տանը Ամերիկեան չինծու Ոսկիներ են, եւ արժէք մը չեն ներկայացներ։ Զինուորը համոզուեցաւ եւ իր չար նպատակէն հրաժարեցաւ։

Երբ մենք Այտըն հասանք, չարաթ մը եւոք, պերիներու ուրբաթ մը եկաւ եւ կը կրկնէր պերիներու ուրբաթ առնելը։ Առանց մէջ կը պտուէին Թամաղցեան տղոցմէ, կարապետ Մամբրեան, Սանթուր Մըղրտեան, Սահակ Քէօրօղլանեան, Դաւիթ Էրկինեան, Հաճի Ճիլոճեան, Թորոս Մըսըրեան, Իսկենտէր Գառամանեան, որոնք ծանր հիւանդներ էին։ Առնցմէ ոմանց, թուրքերու ծեծէն հարուածներուն տակ, ողնայարնին վնասուած ըլլալով, չէին կրնար քալել։

Առաւ կանուխ դուրս ելանք, տեսանք որ, չաւ մը դիակներու կարզին, Սահակ Քէօրօղլանեանին ալ մեռած մարմինը ճամբուն եզերքը նետուած էր։ Ցետոյ գտանք Դաւիթ Էրկինեանը, յաղթանդամ Գալիաթի պէս պառկած, կը խռկար, մահուան հետ կը կռուէր։

Մեր Պէյուկին մէջ ալ հիւանդութիւնը ինկած էր։ Ամէն օր 7–8 հոգի փոսերը կը նետէին։ Բոլորս ալ հիւանդ նասած էինք։ Մեր մէջ կը պտուէր Գծապրիչ Նիսկս Ղալֆա Էրկինեանը (*), պարմիս հասակ, կմախք դարձած էր, մարդ կը վախնար երեսը նայելու։ Բանակի Գօմանտանը այնտեղէն կ'անցնէր, տեսաւ մեզի։ Մօտեցաւ Նիսկս Ղալֆային եւ ըսաւ, – Տղաս, ո՞րտեղացի ես։

(*) Որուն նկարը որպէս գծագրիչ եւ կենսագրութիւնը տեսանք մենք (տես էջ 1250)։

Ներսէս Ղալֆան պատասխանեց,– Թոմարզացի եմ, բայց Պոլիս մեծցած եւ ընկարւիչ եմ: Պոլսոյ մէջ, Արմուկի պալատները, փաշաներու սրահները, բոլոր Մկկիւրներու պատերը ես նկարով զարդարած եմ: Եթէ ունիս սրահ մը, նկարով զարդարեմ: *Գոմանատանը պատասխանեց*, – Տղաս, այժմ Գծագրիչ ըլլալ օգուտ չունի, հոս պիտի մեռնիս: վաղը էաղաբ իջիր, գործատրներուն հետ աշխատէ, որ փորդ կշտանայ, բերես ապրիս:

Սյսընէն Սէօքէ կոչուած գիւղը երթալու առն, ճամբուն վրայ Թուրք գիւղերէ կ'անցնէիք: Ամէն տեղ, Թուրք կիներ, երեսաստղիները, Թուրքի լակոտներ քարկոծէին, պատաղանելով մեր վրայ կը յարձակէին ու կը քարկոծէին, մենք ալ անոնց առջեւէն ոչխարի պէս կը վախչէինք: Թուրք երեսաստղ կին մը մեր մէջ մտաւ եւ սկսաւ Յոյն մէկը փնտռել, երբ Թէ այդ Յոյնը ժամանակին իր ամուսինը սպաններ է: Մինչ այդ, Թուրք երեսաստղ մը, մօտեցաւ մեր վահանին եւ Չէրքէզի սուրով ուժով մը իջեցուց վահանի գլուխն, որ ինքը ժայթքեց եւ կէս մնաց վիճակի մէջ գետին փռուեցաւ:

Սյստեղ Սէօքէի մէջ մեր պէյուկը կեղրոն երթալ եւ մեր մէջէն պատերին վարպետները, Ամհետաւորները եւ պարզ գործաւորները առանձին եւ մեզի գրկեցին Թուրք գիւղերը աշխատելու համար: Մենք կը չինէինք, կը նորոգէինք Յոյներու կողմէ քանդուած չէնքերը, Թուրք գիւղացիներու տուները: կը չինէինք կառավարական նոր չէնքեր, Մկկիթներ: Փողոցները կը մաքրէինք եւ քար կը կոտրտէինք:

ՃԱՄԻՒ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԹՈՒՐՔ ՀՕՃԱՆ

Մեր բանակի Հայրապետը կ'ուզէր գերիներու ներկայութենէն օգտուիլ: Սյսընի մէջ, իր անունը յաւերժացնելու համար, գօրանոցին մօտ գերիներու ձեռքով վինուորական փուռ մը չինել տուաւ: Սյս անգամ ալ Թօփ Եաթաղը կոչուած հրապարակին վրայ Մկկիթ մը չինելու որոշումը տուաւ գերիներու ձեռքով: Մուհաճիզ վինուորներուն խստիւ պատուիրեց որ, ամէն մէկ գերի, իր օրուան աշխատանքը լրացնելէ ետք, երկուական քար չալկելով, մինչեւ Թօփ Եաթաղը բարձունքը հանեն, չինուելիք Մկկիթին գործածուելու համար: Երբ քարը լրացնէր չինութեան պիտի սկսեր: Ամէն իրիկուն բոլոր գերիները, երկուական քար չալկելով դէպի վեր Թօփ Եաթաղի բարձունքը կը հանէինք:

Գիւղի հօճան, հակառակեցաւ այս Մզկիթի չինուիլան եւ ոտքի կոչ: Հաղարապետին ըսաւ, – Վուրանի օրէնքով, այս Մզկիթին մէջ չեմ կրնար նամազ ընել: Անոր պատերուն ամէն մէկ քարը, Անէծքով ու Հայհոյութեամբ պիտի շարուի: Բռնութեան տակ կառուցուած Մզկիթ մը, չի կրնար աղօթքի տեղ ըլլալ: Եթէ կ'ուզէք որ Վուրանի օրէնքին համեմատ ըլլայ, Վարպետներուն եւ Գործաւորներուն լեցուն օրական կուտամ, իրրեւ գերի չեմ գործածեր, այլ ատեն ձամիի շինութիւնը կը սկսիմ: Հաղարապետը, հօճային այս առաջարկին վրայ Մզկիթի չինութենէն վազ անցաւ:

Իմիրի պատուէրն նաք, 1921 Թուականին, Բեմալի կառավարութիւնը Մուրք երկրի, մանաւանդ Իմիրի եւ շրջանի Հայութիւնը գերի նկատել եւ անոնց երկի մարդոցմէ կազմել Ամէն Թպուրնիր, որոնց թիւը հասած էր Ութը բանակնոտ: Մեր բանակին թիւը հազար հոգի էինք, բայց նրմատով պահեցաւ եւ մնացինք չորս հարիւր հոգի: Շատեր մնան Մուրքիոտ ծնծին տակ, շատեր ալ Ջարդուեցան: Ամէն մէկ բանակ ունէր հինգ պէյլիկ եւ ամէն մէկ պէյլիկի մէջ կային երկու հարիւր հոգի:

Մինչեւ 1923 Թուական, այս ութը բանակնոտն մէկ մասը Ջարդուեցան, մաս մը Հիւանդացան ու մնան, մաս մըն ալ, կէս ողջ, կէս մեռած Խօսմիշլի, Այաշնի, Սէօքէի եւ շրջաններուս Մուրք գիւղերուն մէջ հոգի, քարի աշխատանքի մէջ կը պարծէին: Այդ Թուականին, Լոզանի Դաշնագրով եւ Կնքուած Հաշտութիւնով, մեզի դերինեցոս ազատ ձգեցին: Բեմալի կառավարութեան օրով, բոլոր Հայերս Մուրքիոտ վախէն, մեր անուններնիս Յոյն անուններով արձանագրել տուած էինք: Ամէն Թպուրնիոտն մեծ մասը Հայեր էինք, Յոյն անուններով: Բանակնոտն մէջ Յոյնոտն թիւը շատ քիչ էր: Մեր կրած Յոյն անուններոտ պատճառն, այդ ատեն Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանի ուշադրութեան յանձնեցին եւ մեր անուանոցանիկը դրկեցինք: Բարեբախտաբար շատ չուշացաւ, հրամանը եկաւ եւ մեզի ազատ ձգեցին:

❧

ԻԶՄԻՐԻ ԱՂԷՏԻՆ, Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԱՊԱՍՏԱՆԱՆ ԴԱՂԹԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐՈՒ ՊԱՇՏՊԱՆ ՏԷՐ ԱՒԱԳ ԲԱՀԱՆԱՆ, ՓԻՉ ՅԵՏՈՅ ԱՅՆԹԱՊԻ ՄԷՋ ՏԱՒԱՐԻ ԶՈՊԱՆ

Գաղած եմ, Իզմիրի աղէտի մասին պատմուած Տէր Աւագ Քահանայի անձնական Յուշերէն (*):

«... *Գերեզմանոց բանակս երբ Հալգա Բունար հասանք, մեզի լեցուցին վշտմելով ընդարձակ սրտի մը մէջ: Մեր տպաքը բոլոր քոխա էին: Այսանդ, այս պիչիկ մեր տպաքը գուն չի գնացան եւ իրեւ Քահանայ մարդը առաւօտ մուրքերու կոմէկ իմ կեանքին ապահոպով մասին կը խորհէին: Գիշեր առեն տպաքը, չաս գժուարութեամբ պատ Թիմիկի կտոր մը, եւ երեսին քաշին քանով, Յաւերտ մէջ սկսան Մօրուքս ածիլել եւ մասամբ մը հանպիտ պատկեր առաւօտեան պոլիք վառնկէն: Երբ առաւօտուն գնէն պատս կ'ելլէի, մուրքեր բռնեցին օձիքէս եւ հարցուցին, – Իրիկուան ներս մտնող կեավուր վախազը դուք չէի՞ք միթէ, – ո՛չ, պատասխանեցի, այլ մարդը պիչիկնոց առին տարին: Մուրքեր զարմանքով իրարու երես նայեցան: Աստուած խնայեց կեանքս, մուրքեր խօսքիս հաւատացին ու պարգեւեցին:*

Երբ Մալնիսա քաղաքը մօտեցանք, մուրքեր կացին, երկաթի կտորներ ու գետնէն առած մեր վրայ յարձակեցան եւ սկսան անխնայ պարկել ու ջարդել: Մենք ամէնքս չորս կոմէկերը վախանք, մեր տպաքը չեմ պիտի ուր վախան, անպամ մըն ալ չտեսայ: Իրիկուան մօտ, ոտքէ մնացորդները ելան, եւ պինուորներ մեզի հաւաքելով, քալեցուցին եւ աւերակ չէնքի մը մէջ լեցուցին: Մեր Թամարպաչի հայրենակիցներէն չատերը կտրնցուցի: Այս խումբին մէջ մնայի ես եւ տպաս եւ քանի մը հատ մեր տղոցմէ: Այս պէչիկին մէջ խառնուած էինք Հայ եւ Յոյն գերիներ: Շատ մը հայեր Յոյն անունը կը կրէինք:

Այդ տեղէն, առաւօտ կանուխ մեզի հանեցին, ճամբան մուրքեր նորէն մեր վրայ յարձակեցան, կողոպտեցին մեզի եւ դրեթէ

(*) Այս մասին տեսայիք ճաիւ, նախորդ էջերուն մէջ, Պետրոս Միսիրեանի (վարժապետ) Յուշերուն մէջ:

մերկ ձգեցին: Տարին պարտէզի մը մէջ լեցուցին, ուր հինգ օր առօթի, ծարաւ մնացինք: Մէկ թաս ջուրը կը ծախէին մէկ ոսկի պանքնօթի: Դրամ չունէինք որ գնէինք: Ջուր գնողներուն ալ, դրամ ունի ըսելով կը լռէին եւ ձեռքով ունեցած դրամը կ'առնէին: Առաջնորդ գիտուններ այլ տեղէն հանեցին մեզի եւ քալելով հասանք Ալ–Հիլաք քաղաքը: Այստեղ նորէն թուրքեր յարձակեցան եւ ոսկան ձեռնել մեզի: Տեղւոյն թուրք Հօճան, այստեղ պաշտպանեց մեզի, եւ ըսաւ, – Ասոնք պատերազմի ճակատէն րոպուած զերիներ չեն, այլ զաղթական զերիներ են եւ մեզի յանձնուած, յանցաւոք չունին ասոնք, պէտք չէ չարչարել:

Ձիաւորներ մեզի համբոյրին եւ հօրը հարիւր յիսուն հոգի թուրք կառավարութեան յանձնեցին: Տեղւոյն գայմագամը եկաւ եւ ըսաւ.– Դուք հիմա գերի չէք այլեւս: Յանձնուած էք մեր կառավարութեան եւ բնականին թապուրին կը պատկանիք, ուրեմն ամէնիդ մէկ պռոացէք, – կեցցէ Մուսթաֆա Քեմալ:

Մեր մէջէն պառկեցին արհեստաւորները, վարպետները եւ պարծաւորները եւ ցրուեցին չորեքսայ թուրք պիւղերը, ուր կառավարական չէնքեր կը շինէինք, որոնք կը հերիքէին, անոնցմէն վտայ կտրելով, կը չալիմանները տանելը կը սանէինք: Յետոյ այդ վտյանով պինուորներուն Զարավանան կ'ելլէին:

1923 Յունուարի Մայիս ամսուան 12–ին էր, մեզմէ երկու հարիւր յիսուն հոգի զրկեցին եւ չորեքսաթի վարժարանին մէջ լեցուցին, անցանք Գոնիայի, Պոզանթըլի, Աքսարայի, Օսմանիէի, Մամուրէյի կայաններէն եւ հասանք Ադանա: Այստեղ ճամբուն վրայ քար կը կոտրէինք, ճամբայ կը շինէինք: Արհեստաւորները զրկեցին եւ պիւղերը ցրուեցին:

Կարզը ինձի եկաւ, արհեստս հարցուցին, – ըսի, ես ոչխարի չոպան եմ: Հոպարտոպոլը ըսաւ.– Առտու բեզի միասին կը տանինիք, թապուրին համար Տաւար պիտի գայ ասոնք կ'արածես: Ինծի յանձնեցին 300 ոչխար: Հիմա Զոպան եմ, Յոյն Աթանաս անուն: Ջաւակս ալ քովս ատի: Մինչեւ վեց ամիս ոչխար արածեցի: Տգաս հիւանդացաւ եւ Ադանայի թրքական հիւանդանոցը զրկեցի, ուր մեռաւ:

1923 Յունուարի Նոյեմբեր ամիսն էր, հրաման եկաւ որ Հայ պերճները ազատ պիտի ձգուին: Գոմանտաանին ըսի, որ ես Քահանայ եմ: Զարմացաւ ու ըսաւ, – Քահանա՞յ կ'ըլլայ եղեր:

ՊԱՏԿԵՐ 312. – Տէր Եւագ Քահանայ, տաւարի չոպանի հագուստով

Զեռքս նամակ մը տուաւ եւ ըրկից անդամն կաթոլիկ Մոնքերի մը, որ Քահանայ ըլլալս առուղէ եւ իրեն վկայական մը բերեմ: Այսօր Հայ Բժիշկ մըն ալ կար, անոնք Քահանայ ըլլալս վկայեցին եւ նամակը Գամանաուին տարի: Գամանաուը, ձեռքս վէսիդամբ տուաւ եւ քանի մը Ժանուարմա մը, դրամ ալ տուաւ եւ Հալէպ դրկեց: Հալէպի Առաջնորդական Փոխանորդ (Կեսարացի) Տէր Յարութիւն քահանայ Եսայեան, քահանայի վերարկու մը, Մաշտոց գիրք մըն ալ տուաւ եւ իրեւ Քահանայ հայրենակիցներուս մօտ դացի:

❖

Տէր Աւագ քահանան, ոչխարի իր Զոպան վերանքէն առաջ Հալէպէն Պէյրութ անցած է: Ուրիշ Հալէպցի անառաւաններէն հրաշքով ապաուած իր Հօտի Մնացորդաց հետ, Յունաստան մեկնած ու վախճանած է իր երիտասարդ տարիքին մէջ: Տէր Աւագի անուան մենք հանդիպեցանք մեր պատմութեան Բ. Հատորի Գերպատասխանական պատմութեան մէջ եւ տեսանք անոր Շիրիմին լուսանկարը (տես, աստ էջ 964):

❖

1921–1923 թուականի, Իզմիրի ազէտին մէջ, որպէս զերի բազմահազար Հայերու կարգին, Թամարզայինները (Ենիճէյինը, Ակօյլուլիյինը, Տաչանկինը եւ Կէօմէկիյինը, տուած ենք հօթանասուն-հինգ երիտասարդներ, որոնք Թուրքերու կողմէ բռնութեամբ խլուած են իրենց ընտանիքներէն: Անոնք երկար տաճն, Թուրքերու ձեռքով պիղծ պիղծ չարչարուելէ, կողոպտուելէ ետք, ապանուած են անոնցմէ երեսուն-վեց հոգի եւ ողջ մնացած են երեսուն-իննը հոգի:

ՍՊԱՆՆՈՒԱԾՆԵՐՈՒ ԱՆՈՒԱՆԱՑԱՆԿԸ

Հաճի Տէր Յոհաննէսեան	Դաւիթ Երկէնեան
Հաչէր Պչագլեան	Յովհաննէս Երկէնեան
Սարգիս Զէֆիեան	Եղիա Պօղոսկլեան
Մանուկ Ղասապեան	Ադամ վարպետ Քոչակեան
Կիրակոս Տաճատեան	Կարապետ Քոչակեան
Ներսէս Երկէնեան	Արշակ Քոչակեան

Հայրապետ Քոչակեան
Գրիգոր Զօպանեան
Կարապետ Ազարեան
Հաճի Լմմի Անտիկեան
Եղիա Մարկոսեան
Գրիգոր Մարկոսեան
Երեմիա Պաճօղլեան
Դ. Եւոնդ Մըսըրեան
Սարգիս Շահինեան
Մկրտիչ Շահինեան
Յովհաննէս Շահինեան
Թորոս Տէր Դուկասեան
Արշակ Մաթոսեան
Կարապետ Զոլագեան
Իսկէնտէր Գարամանեան
Կարապետ Քիւլաֆեան
Յովհաննէս Մըղտըսեան
Սարգիս Մըղտըսեան
Սահակ Քէօրօղլանեան
Մանուկ Թախթախեան
Արիստակէս Արթըլխեան
Եղիա Արթըլխեան
Արամ Զալըգեան
Արթին Զալըգեան

ՈՂՋ ՄՆԱՑՈՂՆԵՐՈՒ ԱՆՈՒԱՆԱՑԱՆԿԸ

Միհրան Քէօրօղլանեան
Կարապետ Մամբրէեան
Սարգիս Սալպաշեան
Թորոս Նահնըեան
Կարապետ Գույումճեան
Եղիա Բարադամեան
Վահան Ղարղնեան
Լ. Ութփիկ Զորպանեան
Տէր Աւագ Քհնյ. Յովակիմեան
Աւագ Յովակիմեան
Պետրոս Մըսըրեան
Համբարձում Մըսըրեան
Մանուկ Մըսըրեան
Մելգոն Երկէնեան
Միհրան Երկէնեան
Հաճի Ճէրիտեան
Թադէոս Քոչակեան
Սրապ Քէյիշեան
Պօղոս Քէյիշեան
Դաւիթ Զըգըլեան
Միհրան Զալըգեան
Սարգիս Պանամ Քէշիշեան
Համբարձում Պաճաճէէյիշեան
Ամբատ Զորպանեան
Կարապետ Գարամանեան
Ստեփան Մատաղճեան
Օվանէս Մատաղճեան
Կարապետ Նահնըեան
Թորոս Մըսըրեան
Յարութիւն Գամագեան
Խաչիկ Քէօչէկեան
Սանթուր Մըղտըսեան
Միհրան Միհրանեան
Սարգիս Խորասանեան
Միխայէլ Արթըլխեան
Մանուկ Թորոսեան
Իսկէնտէր Թորոսեան
Եղիա Ազարեան
Մանասէ Նօղուրթճեան
Խաչեր Տօնիկեան
Իսկէնտէր Քէչէճեան

(Շարունակի)

Պարսամ Չէօրտիւկեան »

ԻԶՄԻՐԻ ՏԵՍԹԱՆԸ

Իզմիրի ապչաին նուխրատած Հեռեհալ Տեսթանը, պրատած է ապչաին մառնակցած մեր հայրենակիցնեբէն Աշուղ Հաճի Պօյաճեանի կողմէ: Աշուղի կենսագրութիւնը, նկարը իր պատճերով մեզի մեր տետնը, (առտ էջ 1286):

Տիլնէյին եարէնլէր շու տեստաւըմը
Իշտէ Իզմիրին տէ հալի պէօյլէ տիր
Թէրֆ էտիպ պրագտըգ եարէն եօլտաշը
Պէլատաճ խալի տէյիլիգ տէյէն աղլատը:

Թալէհսիգ իմիշ սէֆիլ Իզմիրին պահրը
Իւչ սէնէ տիր Քէմալ այադա գալճտը
Ձէֆֆ սէֆա իլէ կէլիպ Իզմիրի եազտը
Օլմատը պէօյլէ բիւֆեան տէյէն աղլատը:

Հալին կէօրիւճէ Իզմիր իւճմաճէ տալտըմ
Քէմալըն կէլտիինին խապէրինի ալտըմ
Ագըլ պաշտան կէտիպ տիվաճէ օլտում
Տինսիգ իհսանտգա գալտըգ տէյէն աղլատը:

Պուրնովատան սէօֆտու չէրչէնին ուճու
Ենրէյիմիգէ կիրտի պիր աճը ատճեր
Իզմիրէ սէօֆիւլտու իճատըն ուճու
Եարրեօլտա գալտըֆ տէյէն աղլատը:

Եօլտա պայըլաճըն հէսապը գաչտը
Գաֆիլէն կէլտիկի կէօրիւճէ սաչտը
Գալմատը մէճալ տիլիմիգ տօլաշտը
Տէրտիմիգէ չարէ եօֆ տէյէն աղլատը:

Պազար սապահ պիր վէլվէլէ տիր օլտու
Կէլին, գըզլարըն կիւլ պէճգի սօլտու
Էհալի գաչըպ ֆիլիսէյէ տօլտու
Աման մէվլամ գուրբար տէյէն աղլատը:

Ապլօգա իչինտէ գալտը գօճա ֆիլիսէ
Պէշ կիւճ պէշ կիճէ կիրտի գարա եասա
Իւմիւտիւմիւգ սէճսին Հազրէթի էսա
Ատիլ շահլար շահի տէյէն աղլատը:

Ան՝ ան՝ էօրէր գաւրաանաւրն սէսի
Գաիուեռւ գըրրըպ կիրէնէք իչէրիսի
Եէրէր Ալլահ եէրէր տօլտու չիլէսի
Տէրտիմիզէ տէրման հօգմը տէյէն աղլատը:

Նէրտէ առաջնորդ նէսէրէրլի սէօզլէրի
Կէնէ կէլիպ նասիհաթ էրտի պիզլէրի
Պրագրըպ գաչտըն գօյուն կէչիլէրի
Գուրթլարա թէսլիմ էրտին տէյէն աղլատը:

Ըզգարտըլար պիզի գաիուտան տըշարը
Տագըմ տագըմ կէօթիւրտիւլէր աշաղը
Սօյուպ իւրեան էտիպ չէմտիլէր պըչաղը
Սօյուլուն ֆեափիրլէր տուեան աղլատը:

Նիւգիւկլէրի բարմաղլարտան ալտըլար
Ըզգմաեանըն բարմաղընը էստիլէր
Գըյմատըղըն կիւզէլի չիրճէփ էրտիլէր
Ջէֆիլմէզ պու տէրթլէր տէյէն աղլատը:

Ֆրանսըզ բարաղը պիրտէն ուլաշտը
Թիւրճ զապիթլէրին թէպտիլի շաշտը
Սէլամէթ կէօթիւրիպ մէճթէպի աչտը
Կիրին բահաթ էտին տէյէն աղլատը:

Շիւճիւր օլսուն մէճթէպէ կիրտիճ
Սըրթըմըզտաճի բալթօյու եէրէ սէրտիճ
Պայըլտըճ պիրազ սօղան էճմէճ եէտիճ
Եաթըն բահաթ էտին տէյէն աղլատը:

Եարը կինէ ույգուտան ույանտըմ
Շամաթայը տույուննա թէպտիլիմ շաշտը
Կէօրիւննէզ հանկընը տիլիմիզ տօլաշտը
Գաչանաճ եէրիմիզ եօճ տէյէն աղլատը:

Տէօճիւլտու էհալի պիրտէն տըշարը
Պուլամազ ֆօրտօնու կիտէր աշաղը
Ճանվէրի կէօրտիւճննէզ եէտի պըչաղը
Թապիպսիզ տիր տէրտիմիզ տէյէն աղլատը:

Թիւրճ չէթէլէրի չըգտըլար մէյտանէ
Փայլաշըպ կէօթիւրտիւլէր թահնէ եէրլէրէ
Սօյուպ իւրեան էտիպ տիւգտիւլէր զենճիրէ
Գուրթուլուշ եօճ պունտան տէյէն աղլատը:

Էրէկլէրի պիւթիւն տօլտուրտու սէրայէ
Սօյուպ իւրեան էախլ ապար տէրեաեէ
Տէրբ իւսթիւնէ խանչէր աչտը պիրեարէ
Կէօրմէտիճ պէօյլէ թիւֆան տէյէն ադլատը:

Պէշ կիւն պէշ կէնէ գալտըճ սէրայտէ
Կէլին գըզլար պադըրըշըրլար ամանէ
Էրէկլէրի այըրտըլար պիր եանէ
Պաշ կէօվտէ եարալը տրր տէյէն ադլատը:

Մահպուստան սէչտիլէր 9000 ֆիշի
Ֆուրշուճա տիւզտիւլէր 7000 ֆիշի
Կէրի կէթիրտիլէր 600 ֆիշի
Տէվասըզ տրր տէրտիմիզ տէյէն ադլատը:

45տէն աշադը կէօթիւրիւն գարագօլա
Թէպլիճ էտին չէթէյէրէ կէլսինլէր եօլա
Սիւնկիւրճաճ կէօթիւրիւն պագմասըն սօլա
Կէօրէնէյիզ հէսապը տուչան ադլատը:

Իզմիր պիրշէյ օլմազ տէյէնլէր հանը
Զէնկինլէր գազանըն քարայը մալը
Նիւգիւնիւզ չալընսըն սապիլէրին գանը
Տիյնէմէտինիզ Թորգումու տէյէն ադլատը:

Թորգում ժեներալ տա մէրէ շայան տըր
Ասկէրլէրի հարպը կէօրմիւշ պէչան տըր
Պիլինիզ հէր պիրի պիր փէհլիվան տըր
Գուրբարըր իտի իզմիրի տէյէն ադլատը:

Ֆրանսըզ ինկիլիզ իթալեան գրիլըսը
Էրմէտիլէր եարտըմ նէ իտի մանուսը
Ալատըճ շիմտի օլ Մուսաճրն ասասը
Եարըպ կէչիրիր իտի տէյէն ադլատը:

Իստատ պէֆլէմէչին վարօրտան պադըրըր
Գարը գըզլար պիրտէն պայըլըր
Սապիլէրէ պահան անասընա սարըլըր
Հիչ անրեան եօճ իմիշ տէյէն ադլատը:

Ճանրնտան պէզիպ սուչա ֆենտինի արար
Նիւզմէճ պիլիր իսէն նանընը գուրբար
Ֆէմալա գալըրսան տէրինի սարար
Գաչան կիթտի գալան հէման ադլատը:

Պաճիրէ գըզլար տա մէյտանէ գալտը
Պիւթիւն էհալիճին թէպսիլի սաշար
Քէմալ գուրթլարը գօյուճա դատտը
Նամուս փայ մալ օլտու տէյճի աղլատը:

Ալճը օլտու շու տէսթանըմ սէօզլէրիմ
Նէյլէյիմ գարատաղը կէօլտիւ կէօզլէրիմ
Էր սօգաճտա հաթմըշ պիճլէրնէ հիկիտլէր
Էհչ ասրհան հօճ իմիշ տէյճի աղլատը:

Սիւճկիւ եէրի տիր պիւթիւն կէօվտէսի
Պաշ ուճուճտա աղլէր կէլիճի իլէ ասնէսի
Իչէրտէճի կէլիր պաճիրէ գըզլարըճի սէսի
Նամուս փայ մայ օլտու տէյճի աղլատը:

Սիւրմէլի կէլինլէր տէօճիւլտիւ հօլա
Այրըլմըշ գօճատան պագամագ սօլա
Էրսլի սաչլարը տօլամըշ պօյնուճա
Հասթաթ գըյամէրէ գալտը տէյճի աղլատը:

Զէֆիլտի Իզմիրէ պիր գարա քէրտէ
Էյ Ինկիլիզ վատըճ վար իտի նէրտէ
Քէմալ ասկէրլէրի չէրէ քիհատէ
Սէրպէսթ էօլտիւրտիւլէր տէյճի աղլատը:

Էյ ճահիլ էրմէնի ագըլը հաշա
Էէր սէօզէ ույուպ պաշընը վուրմա թաշա
14·000 հէսիր ալտր օ Քէմալ փաշա
Նէ իսթիֆատէճ օլտու տէյճի աղլատը:

Էէր թարաֆտան հաճկըճ սարըպ կէլիհօր
Եարը էօլիւ հարը տիրի գաչըհօր
Ալճա հավրուսրնր գուճաղրնտան աթրհօր
Նոյ զէմանը կէլտի տէյճի աղլատը:

Ահ ու փիղան իլէ եէտիճ պիզ նիյմէթ
Պէճլէրլէր վաթօրտա եէտի տէօվլէթ
Քէմալա մայթապ իլէ էտէր իշարէթ
Րէյինէ հիւրսին տույան աղլատը:

Գաչտրլար պիւթիւն կէլինլէր գըզլար
Գարալար պիւրիւճմիւշ ասնալար աղլար
Մէյտանա աթըլտը կէօրթէ գուզգուլար
Սահիպիմիզ հօճ իմիշ տէյճի աղլատը:

Ֆրանսըզ եէտիրտի Մարաշ իլէ Հանընը
Պրազմատը Զէյթուն Այնթապըն ատընը
Եօնուզ կիպի եուրտում Սիս Ատանայը
Մարիաֆի իմիշլէր տէյեն ադլատը:

Բէհալ իսթէտիկին բէմամէն եաբտըն
Ագըլը գուրբլարըն գօյունա գաթտըն
Զօֆ եիկիրլէրի պիր ֆուրշունա սաթտըն
Պօղտու չաֆալ ասլանը տէյեն ադլատը:

Իֆի աղըզլը խանչէր ուղրատը պանա
Բում էրմէնի պէլէնտի ալ գանա
Գալմայանաֆ կոստանիբին սանա
Բէհալա սաթտըն պիգի տէյեն ադլատը:

Ձան վէֆիլին կէօզ բէրտէսի գաբանտը
Թամահ կոստանիբին միլլէթի սաթտը
Պազարլաշըպ բէմալտան ալթունը ալտը
Սէպէպ ֆէօր օլսուն տէյեն ադլատը:

Սենէ պին տօֆուզ եիւզ եիրմի իֆիտէ
Իզմիրէ կիրտիլէր էյլուլ եէտիտէ
Եանկընա վէրտի օնպիրինիսինտէ
Գայտ օլսուն թէվարիխէ տէյեն ադլատը:

Պօյանեանըմ սէօզլէրիմ ֆիմսէյէ ուչմազ
Սէօյլէրիմ տօղրուսունը չօֆլարը տուչմազ
Պու պիր ֆանի նիհան ֆիմսէյէ գալմազ
Վազ կէչ էյ տէլի պօրան տէյեն ադլատը:

Ագըմը չօֆ սայըն պուֆատար ֆեաֆի
Սայըսը 41 թէմամ տըր սաֆի
Զըզմազ պու աճը էօմրիւմիւն նիհայէթի
Ագըպէթ մաֆ էթտի պիգի տէյեն ադլատը:

ՀԱՃԻ ՊՕՅԱՃԵԱՆ
Թոմարըզացի

Դ.

ՀԱՅՆՈՑ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ ՋԷԹԷՆԵՐՈՒ ԿՈՂՄԷ – ԴԻՒՑԱԶՆԱԿԱՆ ՄԱՐՏՆՋՈՒՄԸ – ԵՂԵՐԱԿԱՆ ՎԱԽՃԱՆԸ

1919 Յունուարին սկիզբը, Առաջնորդ Եւ. Սիս (Կիլիկիա), երբ պատուկոյս Հայկական Լեգէոնականներու կողմէ, Առաջնորդարանի մը Հաճընցի բնակիչները, Ազատ Թէրկիանի (Կայծակ) վրէժխնդիր խումբին մեղսակից Հաճըն կը մեկնին, ուր սպրդին կը պնդէին հաստատել մօտ Հաճընցի Հայ ծներ կինալը, կոչերը, վտրտկինալը եւ խուճապ բանակին մէջ ծաւալող պինուպրական Հայ բնաւորութիւնը:

1919 Մարտ 27–ին, Հաճընն ալ պատելու համար, Հաճընցի Պօղոս Պէյ Թուլպաթլեանի հրամանատարութեամբ 250 հոգիէ բաղկացած պինուպրական արշաւախումբ մը կը պրկուի Հաճըն, որոնց կ'ընկերանան երեք հարիւր յիսուն Հաճընցի եւ Թամպզացի բնակիչներ:

Պօղոս Պէյ, իր այս արշաւախումբի մեկնումին եւ Հաճընց եկող, գացող Անգղիացի եւ Ֆրանսացի ԽԱՐԵՐԱՑ հրամանատարներու գործունէութեանց մասին, այսպէս կը պատմէ իր Օրագրութեան մէջ:

«... Կիլիկիոյ պրաման բանակին հրամանատար Փոլոնէզ նշանակեալ, որ նոյն ատեն Առաջնորդի կառավարիչն էր, Սիսի Ֆրանսական պինուպրական կառավարիչ Թէյատաւլի կողմէ արուած հրամանով մը, 1919 Յունուարի Մարտ 27–ին, 250 հոգիէ բաղկացած Ոստիկանական զօրաց վաշտով մը՝ Հաճըն մեկնեցանք: Այսօրերս Թուրք Գայմագամը եւ Մուֆթին մեզի դիմաւորելին եւ բարի գալուստի մաղթանքներ ըրին:

Երկու օր ետք, Հաճընի թուրք Մուֆթին ճաշկերույթ մը տուաւ մեզի, ուր ներկայ էին նաեւ Հայ եւ Թուրք երեւելիները:

Այս օրերուն էր, Հաճնոյ Ազգապետութիւնը կազմեցին Հայ Ազգային Միութիւն մը, բաղկացած վեց հոգիներէ: Կազմեցին նաեւ, Հաճնոյ Դպրոցական ժողովուրդի Օգնութիւան Յանձնախումբ մը:

Օրէ օր հասնող ժողովուրդի պէտքը հոգալու համար, քաղաքական կառավարութիւնէն խնդրեցինք, որ պատերազմական պէտքերու համար հատուցում ցրուեն ամպարները պահեստաններուն յատկացուելին:

Ապրիլ 1–ին, Ազգային Միութեան կողմէ ճաշի հրաւիրուեան ընթացքին Դպրոցական, Մարմնամարզին, Գաւառաց եւ Մուֆթիին եւ քանի մը Բրետոնեաց եւ Թուրք երեւելիները:

Ապրիլ 4–ին, Թուրք Դպրոցական հետ համբարձեցինք դէպի Մոպարա նահիյէ: Հանդիպեցանք Բուժու, Հէօքճէճ, Իմամ գուլլու, Պօյաս Թուրք գիւղերը: Անոնց Մշխարհներուն, Ապահովութեան պէտք եղած հրահանգը տալէ ետք, վերադարձանք:

Առաւօտ եւ Սխալ Ֆրանսական կառավարչութիւնէն մեզի եւ ետք հրամանին վրայ, կազմեցինք հաշտարար Դատարան մը (Մօշտ–Մահքէմէ), մտնելիքս Հայ եւ Թուրք երեւելիներու: Հաճընի եւ չորսական Թուրք գիւղերու գործերը կը տեսնէինք Հաճնոյ մէջ: Թէեւ Հայեր, շատ խիստ եւ պահանջկոտ կը գտնուէին Թուրքերու հանդէպ:

Ապրիլ 20–ին, առաւօտեան գօրաց խառնելեն հետ, ճամբորդեցի Իմիրլիի, Թամարտայի կողմերը եւ հանդիպեցայ Մոպարա, Եամանլը Թուրք գիւղերը, ուր հաւաքուեցաւ առաւօտեան գօրաց պահանջոց մը: Յանձնեցի քաջ ու աչխատասէր առաւօտեան գօրաց յետնապահ Ալոմ Զաքար Թէրզեանի (Կայծակ), եւ ան մասին տեղեկագրեր ներկայացուցի Սխալ կառավարիչ Թէյթուտային:

Այդ օրերուն, ներկայ գտնուեցայ Հաճնոյ Ազգային Միութեան մէկ ժողովին, որով կ'ուզէին Հաճնոյ Թուրք Դպրոցական հետաքրքրեմ: Շատ աչխատասէր համարելու ժողովը, որ Թուրք Դպրոցական մը ներկայութեան աւելի օգտակար կրնայ բլլալ մեզի համար, քան Հայ Դպրոցական մը, քանի Հայ գիտցածնիս չենք: Հնչակեան կառավարիչներ կ'ուզէր անպայման Թուրք Դպրոցական հետաքրքրեմ եւ անոր տեղ գնել երկնոյ պետերէն Զաքեանը: Ամենամեծ պատճառը էր որ Հաճընցիք կը գործէին: Վարժուն հազար Թրքերէնիս նկատի չունենալով, կ'ուզէին թարգմանին Հայ կառավարութեան մը կազմել:

ԱՆԳԼԻԱՅԻ ՁՕՐ· ՄԻՋԻ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆԸ

Անգլիայի Ձօր· Մէջ, Թրանսայի Բոլոնէ փիւվոյ եւ Սիսի կառավարիչ Թէյտոս, քանի մը Անգլիայի եւ Թրանսայի սպանելու եւ հարիւրի մօտ զինուորականներու ընկերակցութեամբ, Յունիս 6–ին Հռոնը կոխեն: Դարպասական աշակերտները ճիւմակ հագուստ, իրենց ձեռքերը ծապիկներով զինուածներ: Երկրորդ օրը, հիւրերը ճաշի հրաւիրուելուն Հռոնցի սիկիններու կողմէ: Օրիորդներ եւ Տիկիններ, ճիւմակ հագուստ կը ծառայէին ճաշի սեղանին: Հարստութեամբ ոսկեզօծ ափսէներ կը պատային, – կեցցէ՛ Անգլիա, Թրանսա, Ամերիկա, Իտալիա եւ փոքր զինակիցը Հայաստան:

Ծաշէն Լոք, Ձօր· Մէջ, Եղած յարգանքներուն համար շնորհակալութիւն յայտնել Լոք, ըսաւ, – Հակառակ իմ քաղաքիս, կը ցաւիմ որ Հռոնցիը եւ շրջակայքի գիւղերը գրաւուած հող պիտի չկրնամ հոչակել: Անոնք պաշտպանելու համար զինուոր կը պակսի: Այս խօսքերուն վրայ, Թրանսայի Կուվէռնէօրը եւ Բոլոնէյը գոմմոցած իրարու երես նայեցան: Մխայի կրցանք ըսել, – Մենք, Հռոնցիներս պատրաստ զինուոր ունինք, երէ զէնք ունենանք: Մենք կրնանք Հռոնցիի կազմն պաշտպանել: Բայց Մէջ, նայիր կրիճիյ – կիլիկիոյ այս մասին մէջ զինուոր պահել կարելի չէ: Միայն կարելի է ոստիկան պահել, երէ կազային կուվէռնէօրը կրնայ ռմռից ամսականները ապահովել: Թէյտոսն անմիջապէս մէջտեղը ելաւ, – Հիմակուհիմա, կազան ռմռդրուբեան մէջ է, ոստիկան պահելու պէտք չկայ: Նկատի ունենալով կազայի ներկայ պիտանիքն, ոստիկան ուժ պահել կարելի չէ: Կրկին Մէջ–ը պատասխանեց, – Այս խորհրդը գրաւեալ հող հոչակել կարելի չէ:

Մենք հասկցանք, թէ մեզի մեր թախտին ձգած էին:

Յունիս 21–ին, Անգլիայի ընդհ· հրամանատարութիւնէն հեռագիր մը եկաւ, որով կը հրամայէ, Հռենոյ լեռնէրէն անցնելով, Սէթատախ գացող Անգլիայի զինուորներուն, համբորդութիւնը ոստիկան ուժերով ապահովենք: Անոնք Մարշէն Անտրըն, Հռհրն եւ Սէթատախ պիտի անցնէին: 27 ոստիկաններով, պէտք եղած պաշտպանութիւնը ըրինք: Ալճատատի վրայ անոնց Յիսնապետը տեսայ: Անոնք 25 Անգլիայի զինուորներով եւ 15 Չոբիներով կը յառաջանային: Յիսնապետը ըսաւ ինծի – Իրենք կ'երթային աշխարհագրական հարեւի մը գծուածքեան համար դէպի Սեթաստիա:

Զարմանալի թուեցաւ մեզի: Ի՞նչպէս կը համարձակէին Սեբաստիա երթալ, ուր Մուսթաֆա Քեմալի Չէթէներու կեդրոնն էր եւ անոր ուժերը արդէն սկսած էին գործել: Շատ ուշ հասկցանք, որ 15 ջուրիները բեռցուած էին Անգլիական դեղին ոսկիներով եւ Մուսթաֆա Քեմալին կը ղրկէին, Չերքէյական խումբեր կազմելու համար եւ անոնց ծախսերը հոգալու:

Այսպէս, Անդլիացիները երբ մէկ կողմէ կիլիկիան կը գրաւէին, միւս կողմէ զաղանապէս Քեմալական չարժումը կը քաջալերէին: Այս օրերուն Հաճընի հայութեան թիւը վեց հազարի հասած էր:

Յուլիս 2–ին, Քեմալական երեք Չէթէյախումբերու, երեք տարբեր տեղերէ Հաճնոյ սահմանը անցած ըլլալու լուրը առինք: Մին, Կէօքսիւնէ, միւսը Թոմարտայէ, երրորդը Սեբաստիոյ ճամբանէն: Այս երեք կողմերը քննելու համար, երեք պինուռաքան չրջան խումբեր պատրաստեցինք: Մեր ճամբորդութեան պահուն, այս երեք կողմերու դիւղերու թուրքերուն քով տեսանք, Անգլիական նոր կտրուած դեղին ոսկիներ, որոնք Մուսթաֆա Քեմալի կողմէ ցրուած էին Չերքէյական խումբեր կազմելու համար:

Ամասիա 6–ին, այս ուղղութեամբ Սխալ կառավարիչին ներկայացուցի տեղեկագիր մը, կցելով նաեւ Մուսթաֆա Քեմալի առաջին կոչը, Չէթէյական խումբեր կազմելու համար, որ ղրկուած էր Կէօքսիւնի թուրք ժողովուրդին, այսպէս ըլլուած.–

(1) «... Դուք, ո՛վ ԻՍԼԱՄ ժողովուրդ, ո՛վ սիրտը այրած թուրք ԲԱՋԵՐ, արցունք թափող թուրք մայրեր, Ձեր ԱԶՆԻԻ ՀՈՓԻՆԵՐՈՒՆ կ'ուղղենք մեր խօսքը:

«Թուրքիոյ ՕՐԻՆԱԿԱՆ եւ ազգային ԻՐԱՒՈՒՆՔՆԵՐ չճանչցող մեր յամառ ու բռնակալ թշնամիները, ոտքէն թուրքի հաւատքին ու ուժին հպատակեցնենք:

(2) «... Ո՞ւր է, – թրքաբնակ վայրեր անբռնաբարելի պիտի ըլլային: Ո՞ւր է, – մեր թրքաբնակ նահանգներուն մէջ մեր իշխանութիւնը պիտի պահուէր: Թուրք մտաւորականութիւնը ստիպուած եղաւ առաջ բերելու հսկայ եւ հոյակապ շարժում մը, հիմնուեցաւ Անատոլուի եւ Րումելիի պաշտպան կուսակցութիւնը, եւ այս, իր առաջին հարուածը տուաւ Իզմիրի պռոնիկ Յոյներու գլխուն: Երկրորդ հարուածը կը պատրաստէ տալ Անդր. Տաւրոսի ՀԱՅ ԶԱՐԴԱՐԱՐՆԵՐՈՒՆ· գրգռութիւնը իրենց շիլ հաշիւներուն հետ միացնելով, ամէն օր թուրքը վիրաւորողներուն:

(3) «... Մահմետական աշխարհ, ո՛վ Մահմետական թուրքիա, արթնցէք, դեռ Ազգին ձայնը կը լսէք: Զլլայ որ մեր հայրենիքը եկեղեցականաց զանգակներով, ադմուկներով լեցուի...»: (*)

Յուլիս 22–ին, Սիսի կառավարիչ Թէյարատյլ պէյլի Հաճըն ճամբայ ելլելու հետպիտը առացանք: Մենք գինք գիմաւորեցինք կէօքսէնի մէջ, եւ ընդունելինք ինչ կերպով որ գիմաւորած էինք Անդրիասյի Զօր· Մէջ–ը:

Թէյարատան, Հաճըն հասնելուն պէս, առանց ժամանակ կորսընդնելու, քննութեան պատյառ եղաւ. Հաճընի կապայլի գիւղերը, եւ տասը օր չըջան ընելէ ետք, Սիս վերադարձաւ: Սակայն նախկին Հայասէր Թէյարատան չէր այլեւս: Անոր քաղաքականութիւնը փոխուած էր բոլորովին: Այդ տասը օրուան մէջ, Հայերուն ի վնաս գանած Սեմիերը, իր Բարերարութիւնները, Հայերը բաժնած էին Թուրքերուն, Քիւրտերուն եւ Չէրքէզներուն հետ հաւասարչափ ապ–

(1) Այսպէս են եղած միշտ, բուրք *վայրագ* ցեղի զաւակները: Որպէս թափառական հրոսակախումբեր, միշտ ջարդարար նպատակ Աւերածներ, Թալաններ, Մուսաֆիա Բեմալներ: Երբ մարդ ջարդելու, երկիրներ կողոպտելու հրաւէր կարդան բուրք վայրագ ցեղին, կը խօսին *խալամ կրօնքին, խալամ ցեղին* անունով: շնական նպատակաւ մը խալամ *Ազնուական Արաբ ցեղը*, բնկեր կ'ընեն իրենց ոճրագործութիւններուն:

– Ո՞ր մէկ ատեն բուրք ոճրագործ հրէտասարդը *քաջ* եղած է: Պատ է միայն *հայեր ու քրիստոնեաներ* ջարդելու մէջ:

– Առանց ամչնալու *ազնիւ* բառը կը գործածէ բուրք ոճրածին *մայրենի* համար: Բուրք մայրեր երբէ *ազնիւ* ոգի ունենային, ձեզի պէս *չան զաւակներ* չէին ծներ:

(2) – Բուրք մարդասպանները Ընչ իրաւունքով *օրհնքի* եւ *Ազգային իրաւունքի* մասին կը խօսիք: Երբ ջարդեցիք մէկ միլիոն հայ, եւ բանդեցիք ամոնց տուներն ու կողոպտեցիք ամոնց հարստութիւնները:

– *Ջարդարարութիւնը* բուրք ցեղին կը վայելէ: Հայերը *ջարդարարներ* չեն: Երանի թէ ըլլային, թերեւս դուք կը կրթուէիք կամ ձեզի կը փնացնէին, որպէս Բաղտամակրբութեան եւ Մարդկութեան վնասակար ցեղ: Տաւրոսի բարձունքին հաւաքուած բանի մը հայ երիտասարդները, *ջարդարարներ* չեն, այլ *Ջարդարար* բուրքի դէմ ինքնապաշտպաններ են:

(3) Դուք, բուրքերդ, ո՛չ թէ այսօր, այլ դարերէ ի վեր կը բանդէք Քրիստոնեաներու եւ Հայերու Տուները, Եկեղեցիները ու Զանգակատունները, որպէսզի ձեր *ազատ* ու *նեխած* ականջները չի լսեն Զանգակներու ձայները:

լնել: Ինքն էր որ առաջին ամխանեան քաջալերած էր Հայերը, լրանոյ վրէժը լուծելու Թուրքերէն եւ քրիստոներէն: Հիմա, ո՛չ թէ միայն վրէժ լուծելու մասին չէր խօսեր, այլ Հայերը, Հայ Կաթողիկոսականները, Հայ Ազգային Մխիթարեանը, Լրատու դէմ հանած էր, որոնք հետապնդին անոնց վնասակար եղան Հայերուս համար:

ԴՆԴԱՊԵՏ ՆՈՐՄԱՆ ՀԱՃԸՆ Կ'ԱՅՑԵԼԷ

Օգոստոս 8–ին, Կիլիկիոյ վրաման բանակին հրամանատար Քալոնէլ Նորման, որ նաեւ Ատանայի կառավարիչն էր, Ատանայի կառավարութեան սահմանները քննելու համար Հաճըն եկաւ: Քալոնէլը խիստ հետաքրքիր էր հնութիւններու մասին եւ մինչեւ Շարտէլէ գնաց հնութիւնները տեսնելու համար: Երբ Հաճըն եկաւ, պինք պիտաւորեցինք պատշաճ կերպով: Քալոնէլը, զգացուած երեն հանելէ ցոյց տրուած յարգանքէն, հրամայեց իր քովի Սպային եւ երեք տուաւ երկու Ֆրանսական Դրօշակներ, եւ այդ վայրկեանին իսկ, կախելու հրամանը տուաւ: Մենք չատ ուրախացանք, յուսալով, որ Քալոնէլը իր այս քայլով, Լեւոնային Կիլիկիան Ֆրանսական պրաւոմի պիծին մէջ կ'ընդունի: Բայց դժբախտաբար, վերջէն հասկցանք, որ Քալոնէլը այսպէս ըրած էր, պարզապէս յուսախար հայերը քաջալերելու համար:

Ահա այսպէս եղաւ, Հաճընի մէջ առաջին անգամ Ֆրանսական դրօշակին ծածանումը, քանի որ, ըստ Թուրքիոյ եւ Համաձայնականներու Դաշնագրին, մինչեւ այդ թուականը Ֆրանսական դրօշակ չէր պարզուած Կիլիկիոյ մէջ:

Քալոնէլ Նորման, Հաճընէն մեկնելէն ետք, Ատանա՝ Հայ Ազգային Մխիթեան սրահին մէջ կը խօսի հետեւեալ ճառը:

«... Հայեր, քոյլ տուէք որ խօսիմ ձեր մասին: Կը յիշեմ այն խօսքերը, զոր Գնդապետ Պրեմոն, ձեզ կ'ուղղէր Կիլիկիոյ հողը ցամաք ելած օրը, – «... Գէշ օրերը անցան, ապագան կը բացուի ձեր առջեւ...»:

Այն ձեւը, որով կերտուած պիտի ըլլայ այդ ապագան, կախում ունի խաղաղութեան Համաժողովէն, ուր սխանչելի պաշտպաններ ունիք, ինչպէս նաեւ ձեզմէ: Ձեր լաւագոյն բարեկամները, պէտք չէ որ շողոքորթներ ըլլան, անոնք պարտին օգնականներ ու խորհրդատուներ ըլլան: Դուք այս երկրին հաղաքակրթուած

տարբն էք, ցոյնիսկ Բաղտախկրիչ տարբը եւ ընդունակ յառաջդիմուրիւն…»:

«… Քնիւական պատյանիրուս մէջ, ես հիացայ… դուք այս երկրին աշխատող ու արտադրող տարբն էք… ասիկա տեսայ հայ աշակերտներով լեցուն ձեր բազմարիւ վարժարաններուն եւ ձեր բարեգործական հաստատուրեանց մէջ…: Մենք կ'օգտագործենք ձեր բժիշկներու արժանիքները…: վերջապէս ձեր բազմարիւ գիւղուրիները եկան ու ցահատակուեցան Ցրաւնական դրօշին տակ: … Ցրաւնան Հայոց բարեկամն է…: Ցրաւնան ձեզի տուաւ ձեր վերջին բազաւորը բաղուած Սէն–Տընիէլի մէջ: Ձեն մոռցուիր այն աճառիկ բերդերը, որուն կը տիրեն Կիլիկիոյ դաշտավայրերուն ու բարձրաբերձ լեռներուն վրայ, ուներնալով Արմէն–Ցրաւնական գիւղաշէնները: Հայ ցեղը, որ այնքան փորձուքներու մէջէն գիտցաւ պահել իր լեզուն եւ ազգային իրաւունքները, արժանի է մեր հիացումին: Այս հանդարտ գիտակցութեամբ է, որ կը գոչեմ ահա, – կեցցէ՛ Հայաստան»:

Օգոստոս 10–ին, Հաճնոյ մէջ սկսաւ կռւսակցական խուլ պայքար մը, Ազգային Մխիթեան կոմիտէ եւ մանաւանդ Տիգակալ Բիւրճեանի փոխխուժեան շուրջ: Հնչակեան կռւսակցութեան անդամները, Տիգակալ Բիւրճեանի փոխան կ'ուզէին ունենալ Հաճընցի վաստակաւոր Կարապետ Զալեանը, իսկ Դաշնակցական անդամները կը հակառակէին այս առաջարկին…»:

⁂

Պօղոս Պէյ Թուրաարգիսեանի Օրագրութենէն հմմ, Հաճնոյ Ութամեայ Դիւցազնամարտին շուրջ, Բաղուածաբար կռւսաւոր, Հաճնոյ Ինքնապաշտպանութեան Բ. վաշտի հրամանատար Հաճընցի Մեսրոպ Շըխըրտըմեանի ականատեսի Յուշերը:

ՄՈՒՍԹԱՖԱ ՔԵՄԱԼԻ ԶԻԹԻՑԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

1919 *Յունուարի Յուլիս 23–ին, Իզմիրի մէջ գումարուած Թրքական Համաժողովին, Յունգիր նահիրապետնեցին 12 Յօդուածներէ բաղկացած Ազգային Ուխտը, պնկամարտիանց Մուսթաֆա Քեմալի:*

Յանուն Յունգ Յեղափոխականի հրապարակ նետուեցաւ Ազգային այս ուխտը, պատուելու համար վերապրելի Դաշնագիրը, որ

Թուրքիոյ ձեռքերը, ոտքերը կապող իրր թէ անքակտելի շղթայ մըն էր: Բռնապարելով նոյնիսկ, ստժամիայ կենդրոնացած Ցրտնոյի հոգատարութեան յանձնուած Կիլիկիոյ առմանները:

Թուրքիա, մէկ կողմէն իր պէնքը ուղղած էր Յունաստանի կուրծքին, որ վճռական դաշնակիրով պրաւած էր լավանդակ Իզմիրի նահանգը: Միւս կողմէ, իր ուշադրութիւնը կեդրոնացուցած էր Կիլիկիոյ շրջանի Թուրքերուս ապատարութեան գործին:

Թրքական եւ Իտալական Թրքանպատս քաղաքականութիւնը, ուժ տուին Բեմալի յաջողութեան: Պատճառը՝ Ցրտնոս եւ Իտալիա հաշտ աչքով չէին դիտեր մեծ Յունաստանի մը գոյութիւնը եւ Թուրքիոյ բարեկեցիկ շրջանի մը պրաւումը Յունաստանի կողմէ:

Բեմալի առջեւ բացուած էր լայն ասպարէզ: Զէթէյական խռմբեր, մինչեւ իրենց ակռաները կիներուն, կը հոգոպակէին, կը ապաննէին ամէն կողմ: Գաղտնի գործիչներ, ծըլատուած անցան Կիլիկիոյ շրջանները, ամէն քաղաք, գիւղ Զէթէներով լեցուելուն եւ Թուրկիներով Բեմալին մխանալու հրաւէր կը կարդային:

Դժբախտաբար, Ցրտնոական իշխանութիւնը, մօտէն տեղեակ ըլլալով հանդերձ Թուրքիոյ պատերը քաղաքականութեան, իր լռութիւնովը կը գործակցէր եւ կը քաջալերէր Թուրքերը, եւ գործնական ապացոյցը տուաւ, երբ ատոս տրամակից Հայ Լիկէոնական գործերը, գրուելոյ հայ կամաւորական խռմբերը, զանոնք վտխարինելով Ալճերիական եւ Ցրտնոական զօրքերով: Յետոյ ալ, Թուրք հրոսախումբերուն ընծայելով զէնք եւ ռազմամթերք: Հակառակ այս իրականութիւններուն, դիւպահաւան եւ անհեռատես Հայ ժողովուրդը կառչած մնաց իր հին ու մաշած այն հաւատքին, թէ Ցրտնոս երբեք պիտի չուրանայ Հայոց արդար իրաւունքները:

Իրերը այս կացութեան մէջ էին, Ցրտնոյի կառավարութիւնը, երբեմն իր ներկայացուցիչները կը դրկէր Հաճընի շրջանը ուսումնասիրելու համար: Եկան, գացին կացութեանը տեղեակ Զօրավարներ, Գնդապետներ Ցրտնոյի թէ Անդղիացի, սակայն ո՛չ մէկը տիրող անցուդարձերուն մասին բառ մը արտայայտեցին: Ամէնքն ալ պահեցին իրական կացութիւնը եւ բառականացան Գովարանելով Հայ ժողովուրդի Շինարար ու Ստեղծագործող հանճարը:

1920 Թուականի Յունուար ամսուան մէջ էր, Հաճընի այցելեց Սիսի Ցրտնոական ներկայացուցչի օդնական Մ. Սիւպհի, որ

չրջակայ թուրք պետերը չրջան ընկել էին, Հաճըն ևս եւ մենք իր առաքելութեան մասին տեղեակ չէինք: Ցաւիչն ունէր վերապահ ու խոհիրդատու այս մտրոյը, ամէն օր իր մօտ կ'ընդունէր թուրք յայտնի պէմքերը եւ խուրք խորհրդակցութիւններուն պատճառով կը չտրտնակէր, արդիւնով Հայերու մուտքը իր մօտ: Իր մեկնումէն օր մը առաջ, Ֆրանսական Դրօշակը պարզեց կառավարչատան վրայ եւ Հայ ժողովուրդը Հայկական Եռագոյնի բացակայութիւնը տեսնելով, նեղսիրտ չեղաւ արտորդութեան:

Մ. Սիպհիի մեկնելէն ետք, իր կողմէ թուրքերուն տրուած պաշտօնի հրահանգները նշեալ էին, բայց միամիտ Հայութիւնը տակաւին չէր ուզեր հաւատալ այս իրականութիւններուն:

Թուրք Զէքէներ օրէ օր Հաճընի առհմաններուն մէջ կը լեցուէին եւ կը կազմակերպուէին: Մենք պէտք եղած դիմումները կը ներկայինք Սխի Ֆրանսական կառավարութեան եւ Ատանայի կառավարիչ Պրեմոնին:

ՀԱՃՆՈՑ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

1920 Փետրուար ամսուն սկիզբն էր, Մարաշի տասը հազար Հայերուն թուրքերու կողմէ ջարդի ենթրը հասաւ: Այս դէպքէն ազդուած, Հաճնոյ պատասխանատու մարմինները կազմակերպութեան եւ ծրագրի ինքնապաշտպանութեան գործին եւ կազմելին Ինքնապաշտպանութեան խորհուրդ մը, որուն մաս կը կազմէր նաեւ տեղւոյն Առաջնորդ Պետրոս Եպս. Սարաճեանը եւ կազմակերպողն էր Սարգիս Ճէպէճեան որ Հաճրն կը պահուէր:

Այս միջոցին, Սխի կառավարիչ Թէյարեան, ինքնապաշտպանութեան համար մաս մը պէնք եւ փամփուշտ ղրկեց: Խորհուրդի կողմէ կազմուեցաւ դէնքի ընդունակ երիտասարդներու ցանկը եւ տուաւ հետեւեալ արդիւնքը.—

Հնչակեաններ, 355 զէնքի ընդունակ երիտասարդներ, 43 զէնքով:
Դաշնակցականներ, 75 զէնքի ընդունակ » 11 զէնքով:
Ձէյթոնցիներ, 150 զէնքի ընդունակ երիտասարդներ, 12 զէնքով:

Զէնքի ու փամփուշտի համար, կրկին դիմում կատարեցինք Թէյարեանին: Այս դիմումին վրայ, անշուշտ Ֆրանսական վերին

հրամանատարութեան հրամանաւ, Հաճընի ժողովուրդը ապառազինութեան հրաւիրելոյ եւ այլ ուղղութեամբ հրահանգեց Հաճնոյ Ազգային Միութեան եւ իրեն մօտ պահուած երիք հարիւր զէնքերը եւ երեսուն հազար փամփուշտ Հաճընի փոխադրութեան: Մենք այս զէնքերուն եւ փամփուշտներուն անհետաքրքիր ըլլալը պիտցինք թէ յարուցին եւ պատասխան առացինք, – ինծի եկած հրամանը այս է: Այս գէնքերը, կաւնոնաւոր պատերազմի համար չէ, այլ բանի մը օրուան ինքնապաշտպանութեան համար: Արդէն Ցրաճնաական կառավարութիւնը ուրը օրէն իր օգնական ուժերը պիտի հասցնէ, այս մասին վիճաբանութիւն ընելու ժամանակ չունիմ:

Թէյիրտայի այս Կարուկ եւ Յուսահատեցուցիչ պատասխանին վրայ, մենք համոզուեցանք, որ Ցրաճնաական կառավարութիւնը իր այս դիրքով պիտի վտանգէ Սիսի եւ Հաճընի հայութեան գոյութիւնը, ուստի բազմաթիւ դրկեցինք Սիսի եւ Հաճընի Ազգային Միութեան կողմէ եւ դրկեցինք գնդապետ Պրեմոնին: Երեք օր ետք, Պրեմոն Աւտոյի պատկան իշխանութեան կը հրամայէ հարիւր հազար փամփուշտ եւ հազար զէնք դրկելու մասին: Այս զէնքերուն դէմ Սիս առաքեմ եւ փոխադրութիւնը չարաթներ տեւեց, եւ երբ Սիս կը հասնի, տխուր մը եւս Թէյիրտան իր մօտ ապացնել կուտայ եւ Հաճընի պաշարումէն ետք միայն ճամբայ կը հանէ նշանակուած զէնքերուն կէսը: Ուխտաւոր Հայ հեծելազօրքի հսկողութեան տակ, երբ զէնքերը կը հասնին Դարդաիազար կոչուած կիրճը, Թէյիրտայի գաղտնի գրգռմամբ, հեծելապահնդը կը պահպանէ թուրք Զէթէններու կողմէ, Հեծելապահնդի կէսէն աւելին կը ջարդուի եւ Ռազմամթերքը կը գրաւուի թուրքերու կողմէ: Ցրանսայի բռնած այս խայտառակ դիրքը, մեկնաբանութեան չի կարօտիր:

Ինքնապաշտպանութեան Բարձրագոյն Խորհուրդը, այլեւս յուսահատ սկսող կացութենէն, կազմեց նաեւ Պարենաւորման եւ Գրաւման Յանձնախումբ մը: Իսկ ինքը իր կարգին, ամբողջ ժողովուրդը տասնիհինգ տարեկանէն մինչեւ վարսուն տարեկան զէնքի տակ կանչեց եւ զէնքի ընդունակ երիտասարդներու թիւը հասաւ վեց հարիւրի:

Մարզիս ձէպէճեանը կարգեց ընդհանուր Հրամանատար եւ Ալան Ջաֆուչը (կայծակ) փոխ–Հրամանատար: Կազմեց նաեւ Զինուորական Մարմին մը, որուն յանձնուեցաւ Ա., Բ., Գ., Դ. վաշտերու հրամանատարութիւնը:

«... 1920 Մարտ 17–ին, Թուրք Զէյթնեան կողմէ Քեսապ մը եկաւ հեռաձայն պրօշակ պարզած եւ նամակ մը բերաւ. Զէյթնեան Պէս Տոպան Պէյլէն որպէս վերջնագիր, որով կը հրամայէր մեզի յանձնել հազար պատերազմի գէնք իր փամփուշտներով, նաեւ կը պահանջէր կամաւորներու յանձնումը: Երբ մենք կողմէ մերժուեցաւ այդ վերջնագիրը պահանջները, Թուրքեր կատղեան եւ կատաղի յարձակումը սկսան գէպի Ս. Յակոբ պատմիր Քէօթիւն Պէյլիկը:

Երկու օր առքը Ցրտնամէկեան Սաւառնակ մը տեսնուեցաւ Հաճնոյ երկինքին վրայ: Քանի մը անգամ սաւառնելէ առք ծրար մը ձգեց, որուն մէջէն ելաւ կարդ մը Պաչտօնական եւ Անպաշտօն նամակներ:

Մարտ 9–ին, կրկին երկրորդ Սաւառնակ մը եկաւ եւ պզտիկ անուշ մը նետեց, Թուրկերէն փամփուշտներով լեցուն: Սաւառնակը հեռացաւ գէպի Քչնամիի կողմը: Քանի մը օր առք, երբ կռուի ճակատ Թուրքեր մեզի ուժգին մօտեցան, պատգամ կ'ըսէին.– Հայեր, ձեր պաշտպանիր եղող տէրութեան սաւառնակը, ձեր բոլոր նամակները մեզի նետեց: Նայեր, ձեզի մէկ սիրուն, մեզի հինգ սիրուն փամփուշտ նետեց: Մի խարուիք այդ վատերէն...: Թուրքերու կողմէ ձգուած նամակներէն, Միհրան Տամատեանի եւ Հայրենի Պատուիրակներուն նամակները, Թուրքեր, Թրքերէնի թարգմանութեամբ մեզի ղրկած էին...»:

Ճակատը կռուող Թամպրպացի մեր տղաք կը պատմէին.– «Մեր գէմ կռուող Թուրքերը, մեր Թամպրպացի եւ մեզի ծանօթ պրպտի Թուրքեր էին: Երբ գինուորագրեր ընէինք, դէմ գէմի երեսու հետ կը խօսէինք: Մեզի կ'ըսէին, – Գօմշուլար, եիկիտիյինիզէ հիչ տէյէնեէք եօք: Ղալաթրրի շու տէյուսուն պայրաղրնր, (Ֆրանսական դրօշակը) վէ սիզին պայրաղր գօյուն, օնա գարշու հէօրմէրիմիզ վար: (... Դուսյիներ, ձեր Բանջուխինը հետաքրքիր է, ըսելիք չունինք: Վերցուցէք սա սրինգին Դրօշակը, եւ ձեր Դրօշակը կախեցէք, մեռր հանգէպ յարգանք ունինք»:

***

ՍՈՒԳԻ ՕՐԵՐ

1920 Յունիս 18–ը եւ Յուլիս 3–ը, Սուգի օրեր եղան Հաճընցիներուս համար: Ճակատի ընդհանուր հրամանատար Մարգիս Ճէ–

պէճեան, թշնամի դնդակով մը ոտքին վիրաւորուելուս եւ բոլորովին անշարժութեան մատնուելուս, սուրբ մատնելով Հաճնոյ ժողովուրդը:

Յուլիս 3–ին հասաւ նաեւ Շար Հայ պիւղի անկման ախուր լուրը, որ ցնցում պատճառեց Հաճնոյ ճակատի քաջերուն: Շար պիւղը, Թուրք Չէթէներով պաշարուած վիճակի մէջ, իր վաթսուն հինգ քաջերով, չդադրեցաւ ամիս կռուելէ հետք, այլեւս անկարող Թուրք թնդանօթներու հարուածներէն, Թաղիք լեռ կը քաշուին կռուելու: Թուրքերը պիւղ մտնելով Սուրբ Աստուածածնին բոլոր ժողովուրդը եւ Հարս ու Աղջիկ կը յափշտակեն: Թուրքերը կը հալածեն լեռ բարձրացող քաջերը, որոնցմէ մէկուն քանի մը հոգիներ ողջ ապառելով, Հաճըն կ'գան:

●

ՐՈՒՄԼՈՒ, ԷՕՋԷԼԻՄ ԵՒ ՆԱԼԿԱՇ

ԹՈՒՐՔ ԳԻՒՂԵՐՈՒ ՎՐԱՅ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄ

Հաճնոյ ճակատ կռուող Թումարզացի տղոցմէ, Թորոս Թորոսեանի Յուշերը:

«... Հաճնոյ կռուի հօթևերորդ ամիսն էր, այլեւս անօթի մնացինք, ուտելիք բան մը չմնաց: Գիւղին մէջ պանուած էշ, Ձի, Ջորի կերանք լմնցաւ: Կօշիկակարներուն մօտ, կաշի չմնաց, լուլուն ալ կերանք:

Սարգիս ձէպէճեան որոշեց յարձակում գործել Հաճնոյ մօտիկ Րումլու եւ ուրիշ Թուրք գիւղերու վրայ, ուտելիք բերել ժողովուրդին եւ կռուող պինուորներուն համար:

Ալամ Զաւուշը (կայծակ), Զանիկ Զաւուշը, Իմմիրցի Մըկրտը, Վահանը եւ Դաւոպ Հաճին իրարմէ քաջ ու զապատայի, ամէնքս 400 հոգի էինք:

Գունդը բաժնեցին: 70 հոգի, Ալամ Զաւուշի դիկտատուրութեամբ, Րումլու գիւղին վրայ պիտի յարձակինք: 40 հոգի, Զանիկի առաջնորդութեամբ, Էօզէլի գիւղին վրայ պիտի քալենք: 30 հոգի ալ, Դաւոպ Հաճին իմբաստնութեամբ, պիտի քալենք նալկաշ գիւղին վրայ: Մնացած գինուորները, պիտի տեղաւորուին Հաճընէն մինչեւ Րումլուի մօտիկ լեռները, վերադարձին նահանջի դիծը պաշտպանելու համար:

Դաշտին մէջ կայինք, թամպրպոյի մեր ազգմէ տասնեակ-
հոգի եւ կարպատբաբինը լրանալէն ետք, իրարանցում մը
տիրեց իր գինուորին հետ:

ՐՈՒՄԼՈՒԻ ՎՐԱՅ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄ

Ապրիլ Չորեքշի խոտրա, ցրկկր Բուժրուի լեռնէրէն անցանք
ատանոյ Չէթինեբան անուանուելչ: Բուժրու, Հաճընէն 5 ժամ հեռու
իւրք պիւղ մրն է եւ Չէթինեբու կիպրոնր, ուր կր մնար նաեւ
Չէթէյտպէնտ Տողան Պէյը (*):

Բուժրուէն կէս ժամ հեռու, իւրք մր կէր հնծած ճամբայէն
կ'ելլիմր: Ապրիլ Չորեքշ րոնեց իւրքին եւ հարցուժներ ըրաւ:
Իւրքր մեզի Չէթէ կարծեց եւ ամէն պատրիք խոստովանեցաւ:
Պատմեց թէ իւրք Չէթինեբան պետր, Տողան Պէյը, այս պիշեր
Բուժրու պիտի գայ իր ձիաւոր խումբով:

Ապր պիշեր փախցինք պիւղին վրայ եւ պաշարեցինք: Պիւղին
մէջ կային 600 փխառ Չէթէ եւ 200 ձիաւոր Չէրքէզ: Մեծ դիմա-
դրութիւն ցոյց տուին եւ առաջ ժամ անդադար կռուեցանք:

Կռուի առեն, պիւղի կռիվերր, եղնիկր, ոչխարները դուրս
թափուեցան, Չէթինեբէն մաս մր, առանց խառնուելով փախան:
Պիւղի ժողովուրդին եւ Չէթինեբէն չատ քիչեր ապաստանեցան, բո-
լորը ջարդեցինք: Պաշարուած պիւղի մէկ կողմը բաց ճամբայ ձգե-
ցինք, փախչողները, մեր դնդակներէն ծռչունի պէս կր թափէին:

Ինչպէս, յետոյ պատմեցին մեզի, Տողան Պէյ այդ պիշեր վի-
րաւորուած է եւ պիւղի ախոռը յարդանոցի մր մէջ պահուրտած:
Ձեռայ կեսարիա հիւանդանոց տարուելով, հոն առակած է: Տողան
Պէյի բնակած առունէն առնինք, իր Հեռոպիտակր, Ժամացոյցը, վի-
րարկուն: Հետեւնիս պէրի բերինք Ապիպիէցի վիրաւոյժ ծուրք մր,
որ ծուրքերու վէրքերուն հոգ կր տանի եղեր:

Այս կռուին, մեր գինուորներէն գոհ առինք, Եփրեմ Ժամ-
կոչեանը եւ Յովսէփ Բկճկպեանը: Պիւղէն առար բերինք, 80 Ձիեր,
որոնց մէջ կր գտնուէր Տողան Պէյի ձին: 700 դրուխ ոչխար, այծ:
500 դրուխ եզ, կով, դամէչ եւ 12 եզան սայլի վրայ բեռցուցինք,
Պուդրուբի, Ալիւրի չուալներ եւ թիթեղներով Իւղ, Պանիր եւ ղըր-
կեցինք Հաճըն:

(*) Տողան Պէյը, թուրք բանակի Հազարապետ մրն էր: Չերքէյական հա-
պուստ հագուած, Չերքեզերուն կր հրամայէր:

ԷՕԶԼԻ ԳԻՒՂԻՆ ՎՐԱՅ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄ

Կառուի ճակատի գինուոր մեր տղոցմէ, Նազարէթ Մատաղեանցի Յուշերը։

Էօզլի թուրք գիւղը, մէկ ժամ հեռաւորութիւն ունի Բուժրու գիւղէն։ Քառասուն տուն ամբողջ թուրք էր։ Զանիէլի խումբս, կէս գիշերին գիւղը պաշարեցինք։ Զանիէլ, մեզմէ առաջ գիւղ մբաւ, մենք եղերքը սպասեցինք։ Ան դուռ մը կը գտնէ, եւ Մըխթարին տունը անոր կ՚ըսեն։ Դրացիները կ՚ելլեն եւ Զանիէլը Մըխթարին տունը կը տանին։ Զանիէլ Մըխթարին կ՚ըսէ — Ես Չերքէզ Նիազի Պէյն եմ, Հաւրքի կեավուրները Բուժրուի վրայ յարձակեցաւ, շուտ օգնութիւն կ՚ուզեմ։ Մըխթարը կ՚ըսէ — Մարդ կրնամ տալ, բայց գէնք չունիմ։ Ան ըսելով, Զանիէլ կը վերադառնայ եւ մեր քով գալով, յարձակելու հրաման տուաւ։

Գիւղի եղերքը, տուներու տանիքներուն վրայ չարաւած էին չոր խոտերու դէզեր։ Կրակը տուինք, չորս կողմերնիս ցորեկի պէս լուսցաւ։ Մեծ ու պզտիկ վախչողները մեր դնդակներով կ՚իյնային։ Հինգ ժամուան մէջ ամբողջ գիւղը կրակի տուինք եւ թաղուրան մէջ մտանք։ Գիւղին մէջ ոչ գառնք մխայն քանի հոգի, ծերեր, փոքրիկներ, որոնք տան պատերուն մէջ պահուած էին։ Անոնց մէջ գառնք նաեւ, մեր Թամարպալի Նազարէթ կխրխնձեանի ընտանիքը, որ Շար գիւղը կը բնակի եղեր։ Երբ թուրք Չէրքէզները Շար կը գրաւեն եւ Հայերը կը ջարդեն, կիները, պզիկները թուրք գիւղերը կը տանին, որոնցմէ մէկը կ՚ըլլայ Նազարէթի ընտանիքը։

Այս գիւղին մէջ, երկու Չէրքէզներ մեծ քաջութիւն ցոյց տուին, կառնեցան մեզի դէմ եւ չյանձնուեցան։ Խումբին մէջ կը գտնուէր Բուժրու գիւղէն Աւագը որ այդ գիւղի փոդոյներուն ծանօթ է եղեր։ Ռումբ մը նետեց անոնց պիրքերուն վրայ եւ երկուքը մէկէն սպաննուեցան։

Առաջ գիւղէն հաւաքեցինք հազարէ աւելի եզ, կով, ոչխար, այծ։ 15 եզան սայլի վրայ բեռցուցինք, ցորեն, պուլղուր, պանիր, իւղ եւ ուտելիք, եւ մեր չորս գինուորներուն յանձնելով Շաճըն գրկեցինք։

ՆԱԼԿԱՇ ԳԻՒՂԻ ՎՐԱՅ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄ

Թորոս կը շարունակէ իր Յուշերը։

«...Ղասապ Հաճէն երբ մեզմէ բաժնուեցաւ, իր խումբով կը յարձակի Նալկաշ Թուրք գիւղին վրայ գիշեր առեն։ Գիւղը հրդե-

հի կատան եւ թուրքերուն մէկ մասը կը փախչի, մնացածները կը ջարդուին: Երբ Զանիկլի խումբը ճամբայ կ'անցնէ, հետեւէն անոնք Պատասլ Հաճիի խումբին կ'ելլեն: Պատասլ Հաճին իր ճերմակ ձիուն վրայ, պինտալներով եւ իրենց բերած կենդանիներով կարաւանի պէս չարաշահած մեզի հասան: Իրենց հետ բերած էին, երկու հարիւր ասելի կով, եզ, ոչխար, այծ եւ նման կտրի վրայ բեռցուած ապրանքներ: Զանիկլի եւ Պատասլ Հաճիի խումբը միասին Հաճըն մտաւ:

Բամբուկն եւ միւս պիղծերէն բերած մեր կենդանիները եւ ապրանքները յանձնեցինք պարենաւորման հրահանգին: Կեցակերպին ժողովուրդը եւ պինտալները եւ մենք ճակատին վրայ մէկ ամիս ապրելու կտակեցանք...»:

⁂

ՀԱՃՆՈՅ ՕԳՆՈՒԹԵԱՆ ԱՐՇԱԽԱՀՈՒՄԲԸ

Ատանայի Ազգային Միութիւնը, յատուկ Ֆրանսական կառավարութեան կոնած վտանգաւոր պիրքէն, կ'որոշէ կազմակերպել Հաճնոյ Օգնութեան Արշաւախումբ մը, կեդրոն բնակելով Ատանայէն երկու ժամ հեռու Ախարճա կոչուած թուրք գիւղը: Հակառակ Ֆրանսական իշխանութեան խիստ հսկողութեան, հաւաքուած գէնքերը, զամաւորները Ախարճա կը դրկուին: Զամաւորներու թիւը կը հասնի հինգ հարիւրէ աւելի հոգիներու, որոնք իրենց ձիերով, ռազմամթերքով կազմ ու պատրաստ կը սպասեն Հաճըն մեկնելու: Այս նպատակին համար, Ամերիկացին եւ այլուր հաւաքուած գրամներու գումարը կը հասնի 32·000 եգիպտական ոսկիի: Այս օրերուն, Հաճըն այլեւս կ'ապրէր իր վերջին օրերը, պաշարուած ըլլալով 25 հազար թուրք Զէյթունցիէ:

Արշաւախումբի գլուխը կը սպասէին Սարգիս Արմաղանեան, օգնական ունենալով Ճիմ Զանիկլեանը եւ Պօղոս Թուրատրիւեանը: Բայց պժրախտաբար կուսակցական մութ հաշիւներով կամաւորներու մեկնումը կը ձգձգուի եւ պատճառ կը դառնայ անոնց ուշանալուն: Ժամանակ մը ուշանալէն ետք, երբ Արշաւախումբը կը պատրաստուի մեկնիլ, այս անգամ Ֆրանսացիները արգիլք կ'ընեն եւ երկրորդ օրն ալ, կը պաշարուին Ֆրանսական պինտալներու կողմէ: Կամաւորները գինաթափ կ'ընեն, կտրքերը, Զէյթցիները, ռազմամթերքը կը գրաւուին եւ կամաւորներն ալ ձերբակալուելով, կ'աքսորուին Թունուզ, Ալճերիա, Մարոք:

Այս արշաւախումբին մաս կազմած էն, մեր Թամաթզագի ազգմէ երիտուն–հինգ հոգիները, որոնց մէջ կը գտնուին, – Գրիգոր Եահնըեան եւ Սարգիս Պաճաֆճէյիշեան, որոնք նախապէս գտնուած էն 1915 մուսալեռին, կամաւոր ճակատ Անդրանիկ փաշայի հետեւակազունդին մէջ: Սարգիս Քէօրիւկեան, Յարութիւն Օհանեան, Պազէն Պարսամեան, Աւագ Հազարշեան, կարապետ կաղրնեան, Գարուսա Չիրճիեան, Սահակ Թամուգեան, Գաբրէլ Քոչակեան, Արշակ Քնաթիպեան, Ատրիկ Ադպաշեան, Մինրաս Ղարդրնեան, Քերովբէ Նիւզպաշեան, Ղազէր Տըլլըրեան, Միհրան Պօյաճեան: Ինչպէս նաեւ Աբրահամ Գըլըճեան եւ զաւակը Արիստակէս Գըլըճեան, որոնք նախապէս մաս կազմած էն 1915 մուսալեռին, կիլիկեան ճակատ Հայկական Լեգէոնին:

ՀԱՃՆՈՑ ԱՆԿՈՒՄԸ

Թորոսի Յուշերէն·–

«... *1920 մուսալեռի Հոկտ· 15–ին, մրջիւնի թնդանօթներ սկսան գոռալ եւ ռումբեր լեռնած տեղերը կ'այրէին, կ'աւերէին: Թուրք մնդանօթներու այս հարուածներուն տակ, մեր մնդանօթները այլեւս անգործածելի դարձան: Շէնքերուն մէջ բնակիլ անկարելի եղաւ: Երկնքի, ասոր ամրոցի քանդուելուն: Գաղտնի ճամբաները բացուելով, թշնամին նեղ խուժեց:*

Ինքնապաշտպանութեան Խորհուրդի կողմէ որոշուեցաւ, – Բոլոր պիտուրները մնան, մէկ ճակատի վրայ յարձակիլ եւ թշնամին դիծը ճեղքելով դուրս ելլել: Ժողովուրդն ալ, անոնք որոնք կրնան քալել, դուրս ելլել եւ երկրորդ օրը Բիրազ Տաղըն մնանալ կռուող պիտուրներուն:

Հրամանատար ճկպճեան, անկոպնէն չարժելու կարողութիւն չունի: Թշնամին սկսաւ յարձակումի եւ Ղանկըլը Պապաի ճակատը պոթոտ գոռալով նեղ մտաւ եւ սկսաւ քաղաքը հրդեհի տալ: Հրդեհը տեսնող ժողովուրդը խուճապի մատնուեցաւ եւ քաղաքէն դուրս ելլելով, յուսահատ ու յոգնած վտանգեան Ձալղունի ապրնեսուն մէջ, եւ թշնամիին դնդակը, այս ժողովուրդը որսաց Թուչունի պէս ու ջարդուեցաւ:

Երեք հարիւր պիտուած եւ երեք հարիւր անդէն ոտոց խումբ մը, իրենց հետ տեղնալով կիներու եւ Ազգիկներու խումբը, բռնեցին Ծէքլ պիւգի ճամբան, կը պաշարուին թուրք Չէթէներու կողմէ, կռուելով կը չարունակեն իրենց ճամբան, բայց Թրքական

Բազմահազար ուժին դէմ չի կրնար դիմադրել, անզէն վրայ ամբողջ կը ջարդուին:

Ախամ Զաֆարէն եւ Զանիկլի պինպաշ խումբերս, բազկացած 400 պինպաշներէ, կռուելով ճամբայ կ'անցնէ դէպի Ատանա: Պաշտպանելու Զէյթունլուս կողմէ: Հինգ ժամ կռուելէ ետք, թշնամին պիտի ճնշուի հարկադրուած դարձեալ: Երկրորդ օրը, նորէն քալեցինք եւ ճամբան Զէյթունլուսն դէմ կռուելով, հասանք Ատանա հասանք:

Դաշտագլ Հաճիի վիկտորութիւնամբ քալող պինպաշ խումբը, դէպ ճամբան կը պաշտպանի Զէյթունլուս կողմէ, կռուելով կը հասնին Քէօփէնի մօտերը, ուր այլեւս չենն կրնար դիմանալ, անզէն վրայ կը վճռանան:

ՀԱՃՆՈՅ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ

ՍԱՐԳԻՍ ՃԷՊԷՃԵԱՆ

1915–ին, Մարտիւր կոմիտաի թրքական բանակէն վտարելով, պէտք կ'ինդայ կոմիտաի ճակատ Հայ կամաւորներու ձեռքը: Հայկական հարուածոյ առաջին դարնան մէջ, քանի մը ամսուան ընթացքին, ան ցոյց կուտայ հմուտ ռազմիկի մը բոլոր յատկութիւններն եւ չատով առաջնորդի բարձրացում կը առանայ:

1917–ի Օգոստոսին, կ'անցնի Երզնկա, ուր կը մասնակցի կռիւներուն, մինչեւ որ Ռուսերը լքեն ճակատը եւ Հայերը մնան առանձին՝ հարուածոյ թշնամիին դէմ: Մինչեւ Մարտիրոսի ճակատամարտը: Անկէ ետք է մկրտի Մուրատի անդրաժան գնդակոծներէն, իր Անմահներ քաջութեամբ պինպաշներուն մօտ մեծ համբաւ առնելով: Մարտիրոսի կռիւներէն ետք, կ'անցնի Ալեքսանդրապոլի (Լենինական) չրջանը: 1918 Մարտին, կը մեռնայ Զօրավար Անդրանիկին: Ինչպէս ասոնք, կոմիտաի պանդրան ճակատներուն վրայ, Թոմարտոյի ազատ պահած են Մ. ձկալճեանի հնձելպաշտպանին մէջ, կռուած են Անոր կողքին եւ արժանացած են հերոսի հիացմունքին:

Ան կը մասնակցի Ալի, Նախիջեւանի, Զանգեզուրի չրջաններուն մէջ մղուած ճակատամարտներուն: Զինադադարէն ետք, Մ. Շահպազի հետ կ'անցնի Կիլիկիա: 1919 Դեկտեմբերի վերջերը, կը մեռնի Հաճըն:

(«ՀԱՅՐԵՆԻՔ» օրաթերթ
25 Դեկտեմբեր, 1921 թ.)

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ Ս. ՃԷՊԷՃԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ՝ ԿՈՎԿԱՍԻ ՃԱԿԱՏԻՆ

– Մուրատ Երկնակլի ճակատէն նահանջելով, կարծես մէջ Մեսրոպին կը պատմէ— իմ հետ եղած զրուցուրցները առիւծէ տարբերութիւն չունէին: Հապա Ճէպէճեան Սարգիսը, կեսարացի այդ առիւծը, տե՛ս, ցայէ՛, ի՛նչ համեստ է եւ խոնարհ, սակայն կուռ ընթացքին ամեհի է եւ կատաղի:

o

«... *Ասկեմ տիպար մը, որուն հոգեին մէջ բնաւ երկիւղ չկայ: Աչքերուն մէջ, մշտական կրակ, յաւերժական յարաչարժ, անհանգիստ, հին օրերու կարճճի մարմնացումն էր:*

... *Ճէպէճեան, երէկ ծնած ու հասակ առած ըլլալը, ո՛չ թէ կեսարիոյ մէջ, ուր Յեղափոխական չարժումը ձեւաւորուած չէր տակաւին, այլ Տարօնի ու վասպուրականի նման չրջանի մը մէջ, անպարման ձեռագրի պէտք ըլլալ եւ առաջիններէն մին, Սեբաստի եւ Գէորգ Զաւարեանի տիպէն: Ծնած էր, ո՛չ թէ առեւտրական, այլ ինքնօրրլլալու համար: Կարճհասքինը իր պաշտամունքն էր, քաջութիւնը՝ մարդկային մեծ Առաքինութիւնը: Բառին չքնդ առումով տղամարդ էր, Հասակաւոր, Գեղեցկատես, Ուղղամիտ, քիչ մը Շեկի վրայ, սանկ խունարտագոյն հոսիերով:*

(Քաղուած՝ Ա. ԿԵՍԱՐԻ «Հայրենիք» ամսագրէն (խոնարհ Մեծութիւններ) վերնագրին տակ գրուած յօդուածէն)

●

ՎԿԱՅԱԳԻՐ (*)

«Տրուում է սոյն վկայագիրը կեսարացի Սարգիս Ճէպէճեանի, որ իմ ձիաւոր խումբի պետն է»:

ՋՕՐԱՎԱՐ ՍՄԲԱՏ

14 Օգոստոս 1918
Կովկաս

(*) Վկայագիրը պահուած կը մնայ Սարգիս Ճէպէճեանի էրոջ մօտ:

ԿԻԼԻԿԻԱ
Օրաթերթ

Ը ՏԱՐԻ, Թիւ 450 ԿԻՐԱԿԻ ԱՏԱՆԱ, 24 ՀՈԿՏ , 1920

ԵՐԷԿ, 23 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻՆ ԲՈԹԱԲԵՐ ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿՆԵՐԸ ՈՒԹԸ ԱՄԻՍՆԵՐԷ Ի ՎԵՐ ՊԱՏՆԷՇԻ ՎՐԱՅ ԿԵՑՈՂ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ՀԱՃԸՆԻ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ ԳՈՒԺԵՑԻՆ

Թշնամի բազմաթիւ ուժեր մեծ թնդանօթներով կը յարձակին Դիւցազներու բոյնին վրայ եւ ռումբերուն տարափին տակ պատնէշները խորտակելէ յետոյ, ներս կը խուժեն ու անխնայ կը կոտորեն քնակչութիւնը, նոյն իսկ ծերերը, կիներն ու մանուկները

ՆԱԽԱՏԻ՛ՆՔ ՏԿԱՐՆԵՐՈՒ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՆՈՒՆՈՎ ՇԱՀՈՒԱԾ ՅԱՂԹԱՆԱԿԻՆ ՆԱԽԱՏԻ՛ՆՔ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ԱՇԽԱՐՀԻՆ

«ԿԻԼԻԿԻԱ»

Ինչպէս պիտանք, Հրամանատար Ս. Ձէյթլեան, Թշնամի դնդակէն վիրաւորուելով, երեք ամիսէ ի վեր անշարժ կը մնայ: Հաճընի անկումի օրերուն, երբ Թուրքեր քաղաքը կը պաշարեն, Հերոս Հրամանատարի կեանքին վերջին ժամերու մասին, մեր հայրենակիցներէն եւ Ձէյթլեանի վիճակակիցներէն Թորոս Թորոսեան չտրտնակելով իր Յուշերը, այսպէս կը պատմէ:

«...Քաղաքը լոյներու մէջ կ'ապրէր, երկինքէն դնդակը կարկտան պէս կը թափէր մեր գլխուն եւ Թշնամին Հաճընի փոզոյնները մտած էր: Այդ ժամերուն մենք երեք՝ Ձէյթլեանի սիրելի վիճուորնեբս, ԵՍ, Կէօքսիւնցի Երուանդը, Տէրճոհկցի Մխակը պայինք մեր Հրամանատարին վերջին հրաժեշտին տալու: Երբ մեզի տեսաւ, սկսաւ Զօհաւելի պէս լալու, մենք ալ լայինք: Ձէյթլեան ըսաւ, – Տղաք, մի կենաք, գացէք: Բովի պայտատակի մէջէն պատա-

թը հանելով ըսաւ ինծի, – Թորոս, գաւաթը ջուր լեցուր եւ բովս դիր: Հանկց նաեւ փոքր թուղթի ծրար մը, հաւանաբար թոյն կր: Ամբաստանին ալ բարձին տակէն հանկց ու քովը դրաւ: Մինչ եւեթ մտածացնք իրեն, համբուրկց մեղի եւ լալով ըսաւ, – Գացէք, Աստուած հետերնիդ ըլլայ, ես թուրքին չեմ յանձնուիր, կամ թոյն կը խմեմ, կամ ինքզինքս ատրճանակով կը սպանանեմ: Մեկ ամիս նաք, լսեցինք որ թուրքեր վրնք մեռած կը պտնեն եւ Հերոսի պէսլալ կարելով կեսարիա – էմիրէկ կը տանին եւ չուկաներուս մէջ կը ցուցադրեն»:

⁂

Ինչպէս վերը ակնարկ, կուսի ճակատի մեր տղոցմէ, Ն. Մատոզճեան, չատ յուզիչ եւ աղեխարշ պատկերով ներկայացուց եւ պատմեց, թուրքերու կողմէ Հաճնոյ պետութեան հոգ, վերջին օրերուն վանք հաւաքուած Հայարատոր կիներու, Այրիներու, Պըտիկներու սիրտ հալեցնող կեանքէն, որոնք փախչելէ յետոյ, թուրքի ձեռքով իրենց մահուան կը սպասէին.–

«... *Վերջին պիչերն էր: Անոնք որ փախչելու կարողութիւն ունէին, քաղաքէն դուրս կ'ելլէին, լեռները կը փախչէին: Շատեր ալ, իրենց ընտանիքները, զաւակները չուզեցին ձգել, չի կրցան փախչիլ, պիտանալով որ մեկ օր հոգը պիտի չարդուին: Հիմա, ես ալ անոնցմէ մեկն էի:*

Քաղաքը կրակ առած է: Ամէն կողմ կ'այրի: Եկեղեցի, տուն, ուր որ մտնես պիտի այրիս, կամ դուրսը թուրքերուն պիտի յանձնուիս:

Հաճի Յակոբին տոքը կտրուած է (*): Գիտեմ որ պիտի չի կրնայ փախչիլ: Հոս պիտի մնան, իր մօտ իր ընտանիքը եւ զաւակները: Գիտեմ որ իմ եւ եղբօրս ընտանիքներուն եւ մեր զաւակներուն ալ պիտի չկրնան փախչիլ, անոնք ալ հոս պիտի մնան:

Եղբայրս Թորոսը, մեկ օր առաջ, կուսուլ խումբին հետ գընաց, բայց ո՞ւր մնաց, չեմ գիտեր: Իր ընտանիքը ու զաւակները մնացին հոս: Ես ալ, կ'ուզեմ փախչիլ, բայց չեմ կրնար որոշում տալ:

(*) Տաճօր Հաճի Յակոբ Մատոզճեանն է, որ ճաեւ Նազարէթի էմմօղլուն:

Գիտեմ որ Հոպարտաւոր մոպմուրդ վանքին նեղած, դուրը ւնցուած ևն: Հոճի Յակորը, մեր բնաւնիքնեղը ու պատմիներն ալ անոնց մէջն ևն: Ձեմ կրնար արդարա՛ տալ, բայց վերջին անգամ կ'ուզեմ տեսնել: Կ'երթամ տեսնելու համար, կը հասնիմ մինչեւ վանքին բակի դուռը, ետ կը դառնամ: Բիչ նաքը, նորէն կ'երթամ, նորէն ետ կը դառնամ: Ախպէս, քանի մը անգամներ, յաղող մտածեցայ վանքի դրան, յաղող ալ ետ դարձայ:

Վանքի բակին մէջ, լացող կիներու Ազօթքի ու Աղաւթի ձայնները, վոքրիկներու ճիչերը, կոտ, կոչ, երկիւղը տար կ'առնէին:

Թնդանօթի հարուածները մէկ կողմէն կը գոռան, կ'այրեն քարաքը, քարուքանդ կ'ընեն: Վանքին մօտիկ չէնքերը կ'այրեն, կը տեսնեմ, կրակը վանքին պիտի գայ, Հոպարտաւոր Ազօթողները, Լացողները պիտի այրեն:

Մտածեցի վախչելու մասին, կրնամ տակաւին դուրս ելլել, բայց չեմ կրնար արդարա՛ տալ:

Վերջապէս, Հոգիս բերանս առած, վանքի բակէն ներս մտայ: Լացող, պոռացող կիները ու վոքրիկները հրելով, ճղռելով Տաճարին մօտեցայ: Տեսայ Հոճի Յակորը, իր ընտանիքը, պատկիները, իմ եւ ևղբօրս ընտանիքներն ու պատկիները, հարիւրաւոր լացող կիներ ու վոքրիկներ, անոր չորս կողմը հաւաքուած նստած ևն: Ինքը, եւ ամէնքն ալ, գիրքը ձեռքերնին կ'աղօթեն, կարդան ու կը պոռան:

Հոճի Յակորը, ինծի տեսնելուն պէս, ձեռքի գիրքը գետինը դրաւ, պատպանը ծեւին տակը քաշեց, տոքի ելաւ եւ արագօրէն իմ կողմս եկաւ: Լացողները ճղռելով, հրելով դուրսը վանքին բակը պայինք: Ան ծեւէս բանեց ու մէկ անկիւնը քաշեց: Ներսը գէմքով մը երեսիս նայեցաւ եւ աչքերէն թօլուի պէս արցունքի կաթիլները թափեցան: Ես կտրամ, ինքը կտրայ: Իրարու երես կը նայինք, չենք կրնար խօսիլ: Բիչ նաք, ինծի գառնալով ըսաւ– Նազարէթ, գիտեմ որ ինծի եւ զաւակներդ տեսնելու եկար: Երթալո՞ր է մնալու համար ինծմէ հրաման առնելու եկած ես: Մեզի չես ուզեր ձգել: Նազարէթ, *հավատա՛*, եզի հրաման կուտամ, ձգէ՛, գնա՛, բերես կրնաս ողջ մնալ, գոնէ դուն ապրած կ'ըլլաս: Մենք, հոս մնալու սոխպուած ենք: Մեզի այստեղ կամ պիտի ջարդեն, կամ պիտի այրեն: Եզի կ'ըսեմ, Նազարէթ, ձգէ գնա՛, Աստուած հետդ ըլլայ:

Յետոյ, երկու ձեռքերէս բռնելով ըսաւ.– Նազարէք, ես քեզմէ խնդրանք մը ունիմ, կ'աղաչեմ, մի՛ վախնար, մի՛ մեծցեր: *Մէջքին տարճանակը քաշէց հանեց, եւ ըսաւ,* – Սա անկիւնը երթանք, ինծի զարկ, բուրիկն ձեռքը մի՛ ձգեր ինծի, բարիք մը պիտի ընես ինծի: *Լալով, նորէն ըսաւ,* – Նազարէք, ոտքէդ պագնիմ: *Յուզումէս, լեզուս կապուեցաւ, պիտի խօսիմ, չեմ կրնար խօսիլ: Մեռայն երես տարձուցի, քանի մը քայլ առի եւ երեսդ հետացայ: Նորէն կանչեց,* – Նազարէք, կեցիր, ըսելիք ունիմ: *Ծունկերուս կտալը տարձկուեցաւ, չի կրցի քալել: Գառապանը Թեւէն առի խոչոր քայլերով վրաս նետուեցաւ, տարճանակը ձեռքէն, ըսաւ,* – Նազարէք, եավրում, ինծի մտիկ ըրէ, առ սա ու ինծի զարկ: *Ես, այլեւս մարդկութենէ հեռացայ, մոռցայ ընտանիքս, պատկերս, եւ արդէն քայլերով հետացայ երէկ: Անգամ մըն ալ հոնկէ դարձայ, երեսն նայեցայ: Ականջս տուի իր ձայնին կողմը, դեռ կը պոռար,* – Նազարէք, տուդա Նազարէք, մուհաճէք մի ըլլար, հոս դարձիր, ըսելիք ունիմ: *Բլուրէն վար հետուեցայ, երէկ լսլսովին հետեւելու համար: Քալեցի, հետացայ, բայց մինչեւ այսօր, իր ձայնը կուգայ ականջս ... Նազարէք, կեցիր, մուհաճէք մի ըլլար, կեցիր...»:*

Նազարէք կը շարունակէ իր փախուստի ճամբան եւ այսպէս կը պատմէ.–

«... Երբ Հաճի Յակոբի քովէն լալով, արցունքով հետացայ, գայլ ու քրոջս տղան Աբամը պոռայ: Կարճ, բաւն տարեկան, ձկբանի պէս տղայ, դէնքերնիս պրկած ճամբայ ընկանք: Թուրքեր, լեռ, ձոր, ամէն կողմ ճամբաններդ պոյած էն: Ամէն քարի տակ, ամէն փոսի մէջ, Զալընկուզն տակ, Թուրքեր դէնքեր ձեռքերնին պահուըտած էն, կը սպասէն: Փախչող Հայերը սպաննելու համար դիրքերնուն չարժելու պէտք չունին: Տասնեակ հարիւրաւոր Հայեր փախուստի ճամբան բռնած էն, ճամբու երկայնքին լեցուած կը քալեն: Թուրքեր, նոտած տեղերնին Թռչունի պէս կը զարնեն, կը թաղեն:

Երրորդ օրն էր, այսպէս Հարիւրաւորներու հետ ճամբան ընկած կը քալենք, մէկ կողմէն Թռչունի պէս կը զարնուին կ'իյնան: Աբամն ալ ընկաւ, ըսաւ.– Տայի ես զարնուեցայ: Գրկեցի Աբամը եւ քովի փոսին մէջ պառկեցուցի: Թուրքեր կարծեցին որ երկուքս ալ զարնուած ու մեռած ենք:

Մեր առջևէն, ետևէն, հարեւրաւոր փախստական Հայեր կ'անցնէին, իւրաքեր իրեններն ալ կը պարնէին, կը վռէին։

Կէս գիշեր եղաւ։ Վերջին անգամ մը եւս պրկեցի Արամը, անոր գեղեցիկ աչքերէն լալով պապակ ու ձկնցի։ Լեռ, ձոր լեռնած կը քալեմ։ Յորհնեցը ժայռերուն, Զալընեղուն տակը կը պատկեմ, գիշերները գնդը ուսս կը քաշեմ։ Յետոյ հաւ փամփուշտ ունեմ եւ մէջքիս խանչէր մը։ Անօթութենէ, ծարաւէ կը մեռնեմ։ Ծունկերուս կապը քաշուեցաւ, քալելս կտրտուքիւն չունեմ։ Զորս օր, ժայռի մը տակէն դուրս չելայ։ Փախչող, վտարող Թարթռչները կը բռնեմ, դանակով փորերնին կը մաքրեմ, արեւուն տակ կը գնեմ, քիչ մը չորնալէն ետք կ'ուտեմ։ Այսպէս, չորս օր Թարթաչ ուտելով քիչ մը ուժս վրաս եկաւ։ Երկու օր եւս նորէն քալեցի եւ հասայ Ամանոս հասայ։

⁂

ԹՈՄԱՐՋԱՑԻ ԸՆՏԱՆԻՔՆԵՐ ՀԱՃՆՈՑ ՄԷՋ

ԵՒ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՆԵՐ ԿՈՒԻՒ ՁԱԿԱՏ

Հաճնոյ մէջ, կամ ամխանեսուն կը պտուէին երեսուն–մէկ ընտանիք Թոմարզացիներ (145 հոգի)։ Այս ընտանիքներէն, 1919 թուականին Հաճնոյ բնիկներուն հետ Ամանոսէն Հաճըն կ'երթան, անկէ ալ Թոմարզա անցնելու համար, որովհետեւ, Թոմարզան Հաճնոյ սահմանին մօտ կը պատուէր։ Այդ ընտանիքներէն, խումբ մը Թոմարզա կ'երթան, բայց Մուսթաֆա Քեմալի չարժումին, հարկադիր կը վերադառնան եւ կրկին Հաճըն կամաց ու կը մնան։

Հաճնոյ Հերոսամարտին, այս ընտանիքներէն երեսուն–ութը Թոմարզացի երիտասարդներ կը պնուսրտուին եւ կը մասնակցին Զաթախի, Օպրուխի, Տօնուզ Սկբիի, Կէյկէի, Ս. Սարգիսի, Ս. Յակոբի լերան ճակատներուն, Տոլմաճի, Քիրազ Օլուխի պաշտպանութեան կռիւներուն։ Կամաց այս ճակատներու պատերազմներուն ատջև, Հերոսական Քաջարթիւն ցոյց կուտան եւ կ'արժանանան վերին Հրամանատար Սարգիս Ճէպէճեանի հետեւմունքին, որուն գործունեան, որպէս Թոմարզացիներ, Ճէպէճեանի ծանօթ էին արդէն, 1915–1918 թուականներուն կռիւներուն ատեն, իր կողքին կռուած ըլլալով։

Այս քաջերէն ոմանք կամաց ճակատ կը նահատակուին։ Ուրիշներ, Հաճնոյ անկումէն ետք, Արամ Զավուշի, Զանիկլի խումբերու

չորս հարիւր հոգիներուն հետ, Զէյթինեցւոց դէմ կռուելով Մառնա կը հասնին: Իսմէլ մըն ալ դէպի Մառնա քալելով ու կռուելով կ'երթայ ճամբուն վրայ անձրեւէ կը բռնուին եւ դէնքերնին կրակ չառնելով, կը նահատակուին: Ուրիշներ ալ, անօթի, ծարաւ կռուելով ուժը օրեր կը քալեն եւ ճամբան Գորտի, Կրնայի, Մոզէսի մէջ ուտելով հոգիս Մառնա կը հասնին:

Թոմարզացի այս ընտանիքներէն, տարիքոտ *մարդիկ, կռուի այդ ամիսներուն, Պառնէչի վրայ գտնուած դիւնուարներուն պաշար, ուտելիք, խմելիք կը փոխադրեն եւ օգտակար ծառայութիւն կ'ընեն:*

Ձակատներուն վրայ կռուող Թոմարզացի երեսուն–ութը երիտասարդներուն անուններն են: Այս կռուող բոլորէն միայն հինգ հոգի ազատուած են:

Հաճի Յակոբ Մատաղճեան
Նազարէթ Մատաղճեան
Թորոս Մատաղճեան
Գրիգոր աղա Սալպաշեան
Նիկողոս Կրծդրմանեան
Միհրան Թորոսեան
Թորոս Թորոսեան
Արթին Երեմեան
Միհրան Թամուգեան
Խաչեր Թորոսեան
Կարապետ դալփա Պօյաճեան
Յարութիւն Թորոսեան
Աւագ Թորոսեան
Սարգիս Թորոսեան
Արիս Թորոսեան
Յովհաննէս Թորոսեան
Գրիգոր Թորոսեան
Խաչեր Մատաղճեան
Սիմոն Ուզունգաբրիելեան
Միհրան Թորոսեան
փիլիկոս Թորոսեան
Հաճի Մարկոսեան
Եղիա Հաճի Պօղոսեան
Խաչեր Հաճի Պօղոսեան
Միհրան Հաճի Պօղոսեան
Միհրան Նօղուբրճեան
Կարապետ Նօղուբրճեան
Ադամ Կաղնճեան
Գրիգոր Պուտախեան
Եղիա Փոչակեան
Դաւիթ Պէտիրեան
Նազարէթ Կիւրիւնլեան
Սիմոն Ուզունգաբրիելեան
Մելգոն Ջաւտարճեան
Կարապետ Կաղնճեան
Գրիգոր Եահնըեան
Վարդիվառ Թորոսեան
Սարգիս Թորոսեան

⁂

ՀԱՃԻ ՅԱԿՈԲ ՄԱՏԱՂՃԵԱՆ

Այս բաջ Թոմարզացիի անուան մենք հանդիպեցանք (աստ էջ 2020), *որ 1915 Եղեռնի Թուականին, որպէս Հնչակեան կուսակ–*

յուխտն պնդեսին, Խիլրկին Գամմոպամ Զէքին կոչմէ տրուած ամսարդկային չարչարանքներէն, այլեւս չտակալով, իր գաղտնի– քը չտուող, բայց գլուխը տուող պինտալի պէս, ընկերներ նկնդ– ցին առնէքի հակայ բարձրութիւնէն մահ նետելու: Ձմեռուան, ուրբ– բը կարեւոր, բայց ցանաց ապրիլ թուրբէն իր վրէժը լուծելու համար: Կոտրած ոտքով կռուելու Համնոյ ճակատին եւ նահա– տակելու:

Համնոյ ճակատին կռուող իր ընկերներէն, մեր ազգէ եւ օ– տարներ, հիացմունքով ալեակը կը պատմէն Համի Յակոբի մասին: Հակառակ որ մէկ ոտքով էր, կռուի ճակատ գտնուելէն մէկ կողմ նետուած, պատերչին տակը պինդ ձեռքին, կռնթքին վրայ պատ– ճած կը կրակէր թշնամիին: Անոր ներկայութիւնը, ամրողջ կռուող ազգ եւ պինտարներուս, կռուելու ոգի եւ շունչ, որ ճա– կատի յաղթանակին նշանն էր: Իր քաջալերական խօսքերը, մեր պէնդի վտմիսչանելէն առել ուժ կռուային մեկի, թուրքին դէմ– պահներուն դէմ կռուելու համար:

Ճակատի ընդհանուր հրամանատար Սարգիս Ճկպճեանի սրտին էր Համի Յակոբը: Հրամանատարը, ճակատ կ'այցելէր յաճախ, պինդ տեսնելու համար: Իր ձեռքով, սիգարէթը կռուող Համի Յակոբին, իր ձեռքով ալ կը վառէր եւ ճակատէն պատնեշով կ'անցնէին:

Ձեմակ եւ յարգի ձի մը ունէր Համի Յակոբ: Վերջին ա– միսներուն երբ այլեւս ժողովուրդ եւ պինտար տեսնի մնացինք, մոլեգնած ոտաս իր ձին եւ բաժնեց պինտարներուն ու սրբեցաւ:

Համնոյ անկումէն ետք, Համի Յակոբի վերջին օրերու աղէ– խարշ պատմութիւնը մենք տեսանք սրտին, պատմուած իր Խմբօ– րուն Նազարէթ Մատոպճեանի կողմէ:

ՆԱԶԱՐԷԹ ԵՒ ԹՈՐՈՍ ՄԱՏԱՂՃԵԱՆ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐ

Կռուի ճակատ, Նազարէթի քաջութեան մասին, իր ընկեր– ներուն մեր ազգէն, կը պատմեն: Ան հայն էր, որ կռուի ճակատ պատեհչին պատուած կը մնար, չէր ուզեր բաժնուիլ: Կը մտնար իր անօթութիւնը ու քունը: Այն օրը, որ Թուրք մը չէր սպանած, կը կատղէր, չէնք կրնար իր հետ խօսիլ, դժբախտ կը զգար ինք– զինքը:

Հրամանատար Ճկպճեան, երբ կռուի ճակատներու մասին կը պատմէր, օրինակ կը բերէր եւ էֆֆ կը զգար պատմելով այս

ՊԱՏԿԵՐ 313.— Ձախէն աջ, նստած՝ Թորոս եւ Նազարէթ Մատոզճեան եղբայրներ: Ձախէն աջ, ոտի վրայ, Սիմոն Ուզուն Գաբրիէլեան եւ հայեր Մատոզճեան

երկու էմմօղլուներուս քաջութիւնը, Հաճի Յակոբ եւ Նազարէթ Մատոզճեաններուն:

Ինչպէս ինքը, Նազարէթը կը պատմէր, – Հաճընցի տարեքառ մարդ մը Սահակ ազա անունով, միշտ կուռի ճակատ կուգար եւ իր թէ մեղի խնայելու համար, յուսահատական խօսքերով կը պատմէր կռուի վերջաւորութեան մասին եւ կը յուսահատեցնէր մեզի: Անգամ մը նորէն երբ եկաւ, այդ միջոցին ճէպէճեան կ'անցնէր մեր մօտէն: Անմիջապէս ոտքի ելայ եւ ճէպէճեանին ներկայանալով ըսի.– կ'աղաչեմ փաշա, եթէ կը հաճիք, այս քէօբէկ մարդը, ճակատ մեր իսկ մի դրկէք, մեզի յուսահատական խօսքեր կ'ը-

նէ: *Փաչան, ձիով վրան յարձակեցաւ. քանի մը պատպան զարկաւ կոնակին, հանեց սիկարէթի մըն ալ ատամ մտրպուն, լսաւ.*— Անվտամ մըն ալ երէ ճակատ գաս. ճիգի չեն պէս կը սատկեցնեմ:

Նպարէթի կատի ճակատի ընկեր Թոքոս Թոքոսեանը կը պատմէ.— կուի առեն, միշտ մեզմէ առաջ կ'անցնէր, բուրքին կը մօտենար, անոնց կը խառնուէր եւ իրրեւ բուրք, անոնց դէմ կը կռուէր: *Անգամ մը նայեր, վանքին նեւրը ձորին մէջ կը կռուինք: Թուրքեր պաշարեցին եւ մենք նա քաշուեցանք: Տեսանք Նպարէթը նայեր մեզի մէջտեղ չկայ: Մեզմէ հարիւրաւոր մեթր հեռու, թուրքի ճակատին ներս մտեր է: Ինչպէս ինքը, Նպարէթը կը պատմէր.*— թուրքերու ճակատը անցնելէս յետ չէի ուզեցար: Կը տեսնէի որ հոգս գանուողները բուրքեր են, իրարու կը պռատն Ալի, Հասան, Մէհմէտ: Անոնք կը կարծէին որ ես ալ բուրք եմ: Կամաց մը, գետնի կը գրկէի, չալուածներու տակէն սողալով, պառկելով տղոց հոգ կուգայի:

ՊՐԻԳՈՐ ԱՂԱ ՍԱԼՊԱՃԵԱՆ

Գրիգոր ապան վանքի թափոցի էր, հայրենիքին լաւ կը ճանչնամ: Թամարպայի մէջ, իր կեանքի լաւագոյն օրերը լեռներու Զոպաճալմեան կ'ընէր: Դպրոցական երես տեսած չէր, եւ ո՛չ ալ Ա. Բ. Գ. քերականը ձեռք առած էր: Բայց շատ Աստուածը էր: Կը յիշեցնէր մեր Անդրանիկ փաչայի հին ծեռապիններուն, ունէր անոնց պէս, աճկեղծ ու նուիրուած ոգի:

Գրիգոր ապայի անձը, ձգմարիտ ու կենդանի վկայութիւն մըն էր, որ Աստուածաբանին ուսման հետ կապակցութիւն չունի: Շատ մը ուսում առած, Դպրոց տեսած մարդոցմէ աւելի անխարդախ հայրենասէր էր:

Թամարպայի մէջ, Ժիլասլի եւ անոր ընկեր Չկլօնեանցն պաշտպանը եղած էր եւ այդ պատճառաւ կեսարիոյ մէջ ամիսներով բանտ պառկած:

Կատարի դշնամին էր Թուրքին: Զոպան եղած տաեն, ինչպէս տեսանք (առ էջ 1954) *լեռներուն մէջ սպաննած էր քանի մը գող Թուրքեր եւ հոգը թաղած:*

Հաճնոյ ճակատ, կռուի իր ընկերը Հաճընցիներ, Պէյրութի մէջ այսօր տակաւին այսպէս կը պատմեն Գրիգոր ապայի քաջութեան մասին.— *Հակառակ որ տարիքոտ մարդ էր, կռուի պատնէշին վրայ, իր քաջութիւնը, իր նկրկայութիւնը, միշտ կռուի յա-*

ՊԱՏԿԵՑ 314.— Գրիգոր աղա Սալպաճեան

չոպանեան յոյս ու հաւատք կուտար եւ մենք բոլորս իր անունով կը պարծենայինք: Հրամանատար ձէպէճեանի հետ սիրելին էր, եւ գինք Հայրիկ կը կանչէր:

Նոպարէթ Մատոզճեան կը պատմէր.— Անգամ մը, 12 հոգի մեր տղաքը Տօնուց Սէքիի կռուին, երկու օր պաշարուած մնացինք թուրքերու կողմէ, Գրիգոր աղան մեզի հետ էր: Ձէպէճեանին լուր կուտան, կ'ըսէ, – Մի՛ վախնաք: Թոմարզացիները, ես կը ճանչնամ նովկասի ճակատէն: Անոնք ճակատը կը ճեղքեն ու ողջ կուգան: Երկու օր հոգ, իրեր ալ ճակատը ճեղքելնիք ու հետը: Ձէպէճեան մեզի կը տպատէ եղեր: Երբ խումբով ողջ, առողջ էրեն հեռկայացանք, չուտ ուրախացու ու բուռ, – Հէ՛յ, տղաք, ո՞ւր մնացիք: Մեզմէ, ամէն մէկը, իր քաջութեան մասին պատմեց: Երկու օր, անօթի, ծարաւ յոյնած էինք: Գրիգոր աղան, մեր խումբէն մէկ ժամ հոգը հետ: Երկու թուրք սպաններ է, մէկուն զէնքը եւ փամփուշտը առեր: Թուրքերուն դիմաց կռիւով պատուակին մէջ դրած հետ: Ձէպէճեան հարցուց.— Դուն ո՞ւր էիր Հայրիկ, ուշացար այսպէս: Գրիգոր աղան, Ձէպէճեանին մօտենալով, թուրքերու դիմաները պատուակէն հանեց եւ Ձէպէճեանին առջեւ նետելով, բուռ.— Փաշա, ուշացայ, եւ ճեզի այս գլուխները նուէր բերի: Ձէպէճեան գրկեց ու ճակատէն համբուրեց:

ՊԱՏԿԵՐ 315. – Նազարէթ Կիւրիւնլեան

ՆԱԶԱՐԷԹ ԿԻՒՐԻՒՆԼԵԱՆ

Ան քաջ Թամպրպացին, Մխայեալ Նահանգներէն, 1915 թուականին, Կիլիկիոյ ճակատ կամաւոր եկած Հայկական Լեգէոնին մաս կազմած է: Զինուորութեան չրջանին, երբ Նազարէթ իր վաշտին հետ պօտանէր կը դնուի, Ատանայէն յուր կը հասնի կամաւորներուն, Տէր-Զօրի ջարդը կատմակերպող Ժանտարմա Գամանատն Լիւսաւ Պէյի մեկնումը դէպի Պօտանէր: Նազարէթ, չատ մը հետապնդումներէ հաք, վերջապէս ատիթը կը գտնէ եւ չպեհատքէն իջած ատեն կը սպաննէ:

Ժամանակ մը հաք, մեր Նազարէթը Ատանայի մէջ գործող Հայ Զէյթէյեան խումբին մաս կազմելով, իր քաջութեամբ համբաւ կը ստանայ: Կ'անցնի Եար Հայ պիւզ, իր ընտանիքին մօտ (*),

(*) Իր ընտանիքին անուան մեծ հանդիպեցաւ (տես էջ 2346):

ուր 65 Հայ քաջերու հետ կը կռուի չորսուկէս ամիս Շար գիւղը պաշարող Թուրք Զէյթնիներու դէմ: Շարի անկումէն ետք, խումբին հետ կռուելով յետ կը քաշուի: Խումբին մեծ մասը կը ջարդուի Թուրքերէն եւ ինքը կռուելով, հապա քանի մը հոգիի հետ Հաճըն կը հասնի:

Հաճընի մէջ կը մասնակցի լոյսը ճակատներու կռիւներուն: Ինչպէս ապաք կը պատմէ.— կռուի ճակատներուն ձէպէճեանին սիրելին էր եւ հերոս տղայ կը կանչէր: Անոյշի կառապի կռուի միջոցին, գլխէն վիրաւորուեցաւ եւ դեռին ինկաւ:

ԿԱՐԱՊԵՏ ՂԱԼՑԱ ՊՕՅԱՃԵԱՆ

Թամպրպայի մէջ պինադրծութեամբ կը պրպտէր: Հաճնոյ կռուի առեն, իր Հնարամտութեամբ կը պատրաստէ Փամփուչտ լեցնելու եւ Ռումանակ չինելու մեքենաներ: Իր այս գիւտով, ամբողջ կռուի ամիսներուն օգտակար ծառայութիւն կ'ընէ Ինքնապաշտպանութեան գործին, փամփուչտ եւ ռումանակ պատրաստելով կռուող գինուորներուն:

Հաճնոյ անկումին, իր ընկեր Թամպրպայի հետ Հոգիներու հետ, Սահակ ապա Ուզունգաբրիեան, եղիա էֆէնտի, Խաչեր, Միհրան եւ Կարապետ Հաճի Պօղոսեաններ, լեռներէն Թուրքերու դէմ կռուելով կ'ապաստին եւ Թամպրպա կ'երթան եւ կ'ուզեն ապաստանիլ իրենց ծանօթ Թուրք պաշնեցէն էմիր էֆէնտիին տունը, որուն նուէր տուած էին տարեպտութեան օրը լոյսը իրենց հարստութիւնը, Տունը, Տեղը: Այս ապերախտ շուն Թուրքը, մէկ օր կը հիւրասիրէ, երկրորդ օրը, հետ հոգին գիւղին եկեղեցը հանելով, Թուրքերու ձեռքով սպաննել կուտայ:

ԱՐԹԻՆ ԵՐԵՄԵԱՆ

Արթինի կռուի ընկեր մեր պատքը, հոգիս 16 տարեկան այս քաջ տղու մասին հետաքրքրութեամբ կը խօսին, կ'ըսեն.— Գաջաց Բաջն էր կռուի ճակատներուն: ձէպէճեանի շատ սիրելին: Անգամ մը նորէն Ղըշլայի կռուի առեն, կը բռնէ հօքը հետ Թուրքեր, գլուխնին կը կտրէ եւ ձէպէճեանին կը բերէ: Մասնակցած է, Բուռլու Թուրք գիւղի վրայ յարձակման: Վերջին անգամ Ս. Սարգիսի ճակատ կռուի միջոցին նահատակ կ'իյնայ:

ՊԱՏԿԵՐ 316. — Ձախէն աջ՝ Վ. Արդիվար եւ Սարգիս Թորոսեաճեներ

Այս երկու Թամպրոյի եւ Բաջ Խմմօպրանները, 1919 Յունուարին Ատանայի մէջ Յունբերու պէմ կռուող Հայ Ձէյթունցոց խումբին մաս կազմած եւ շատ քաջագործութիւններ ըրած են: Յետոյ Հաճըն անցնելով Ս. Ճէպէճեանի հրամանատարութեան տակ կռուած են բոլոր ճակատներուն վրայ:

Հաճնոյ անկումէն ետք, պէպէ Ատանա կուգայով հասած են Արամ Զաքուչի չորս հարիւր հոգինոց խումբին մէջ: Այսօր իրենց ընտանիքներով միասին Թրանսա կը գտնուին:

ԼՒԻԶԱՆ ԹՈՐՈՍԵԱՆ

Հոպլիս 21 տարեկան այս քաջ Թամատրացին, մասնակցած է Հաճնոյ ճակատի բոլոր կռիւներուն: Անգամ մը, Սեբաչի ճակատը կռուի մէջտեղն, թուրքի մը հետ կուրծք–կուրծքի կռուած: Թուրքին դեմին կը պարնէ եւ ոչխարի պէս մորթելով, գլուխը կը կտրէ եւ ձէպէճեանին կը բերէ: Բռամլու թուրք պիւղին վրայ յարձակող Ալամ Զամուչի խումբին մաս կազմելով մեծ քաջութիւն ցոյց տըւած է: Հաճնոյ անկումէն ետք, իր վիճուած խումբով ճամբայ կ'ելլէն դէպի Աւտանա: Զէյթինբու դէմ կռուելով, կը հասնին մինչեւ Սաթու Յոյն պիւղը, ուր կրկին կը պաշարուին Զէյթինբէ, բայց այս անգամ, մէկ օր առաջ եկած անձրեւէն, իրենց դէնքերը, վառօդանները թրջած ըլլալով, կրակ չեն տանիր եւ ամբողջ խումբը կը ջարդուի թուրքերէ:

Ե.

ՋԱՐԴԱՐԱՐ ԹՈՒՐՔԸ ԻՆՉՊԷՍ ՈՐ ԷՐ,

ԵՒ Ի ԱՅՍՕՐ, ԵՒ ՊԻՏԻ ՄՆԱՅ ՄԻՆՉԵՒ ԻՐ ԿՈՐՇԱՆՈՒՄԸ

ԹՈՒՐՔԸ ԻՆՉՊԻՆ ՈՐ Է

ԺԴ. դարուն, Թաթար ցեղէն ուխլի վայրագ ու Թափառաշրջիկ Թուրք ցեղը, ցեղապետ Օսմանը, եւ իրմէ վայրագ յաջորդ Սուլթաններէն, որոշուեցին Անատոլու, Ասիոյին, Բանկիսին, Կապադովկիոյ Բիւզանդական Քրիստոնեայ Կայսրութեան հպատակաւոր տարիներու բռնադատիչ Գերդասուհական Տաճարներն ու Հոյակապ Կոթողները:

Իրմէ ուխլի Զարագոզ ու Մարդասպան Թուրք Սուլթաններ, չարասնական ցեղիս Թուրք Յեղի Յոտկութիւնները եւ յաջորդարար Ասիոյին Հայկական Նահանգներուն եւ Անատոլուի մէջ բռնադրացոյց Անոնց նման Հայկական Գերդասուհական Հնութիւնները, հպատակաւոր Տաճարները ու Վանքերը: Մասնակի եւ Ընդհանուր ջարդերով հայու արիւնով ներկեցին ամբողջ Անատոլուն եւ Հայկական Նահանգները: Այօրը քշած Հայ Հոգեպատիներ, արտասու Աիօներուն մէջ մորմեցին:

Կը կողոպտէին ու Թալանի կատարէին Հայու աշխատանքով ու Քրտինքով պիտուած Հարստութիւնները եւ այսպէս դարերով Հայու աշխատանքի հետքի տարեցան, աշխատանքի անընդունակ, ծոյլ ու զորութեան վարժ Թուրք ցեղի պատկառելի, որոնք Բարբարոս ցեղերու յատուկ, Ընտանեկան Բարոյական կազմակերպութենէ զուրկ, կ'ապրէին խառնակ ու անբարոյական աղտոտ կեանք:

Այսպէս չարասնական եւ հետեւ մինչեւ Սուլթաններէն ուխլի ոճրագործ, երկուտասներկ Թուրքերու Թալատէի, Էնվերի եւ Մուսթաֆա Քեմալի ոճրային ոլորտական Հրամանները, որոնք իրենց Յեղային յատկութեամբ, կատարելագործելու համար, իրենց նախնիներու Ոճրային արարքները, սանձազերծին 1915 ապրիլի ու Եղեռ-

ին թուականը եւ մէկ ալլիոն Հայերու ջարդերով, իրենց բարբարոսութեան կնիքը դրին Տապաքակիրի դարու Մարդկային պատմութեան մէջ:

Թուրք երկրի մէջ, ո՛չ մէկ բար մնաց առանց Հայու արցունքի: Ո՛չ մէկ գետ, մնաց առանց Հայու գանկի: Ո՛չ մէկ ձոր, առանց Հայու ոսկորի: Ո՛չ մէկ անապատ, առանց Հայու որբի, արբեւայրիի: Ո՛չ մէկ գիւղ ու բաղաք, առանց սուգի եւ յաւերժական անէծքի եւ ջարդարար թուրքի ոճրագործութեան ամբողջական պատմութիւնը, դժբախտաբար հայ պատմագիրներու կողմէ տակաւին չէ գրուած:

⁂

Անդրկով վարչապետ կատարման, իր ժամանակին, երբ Հայերու եւ Ջարդարար Թուրքերու մասին կը խօսէր, այսպէս արտայայտած է:

Հայերու մասին.—

«... Թո՛ւ սէրվ Ամինիներն, իզ բու սէրվ սիվիլիզէյշըն»:
(*Հայերու ծառայեր, քաղաքակրթութեան ծառայել է*):

Ջարդարար թուրքերու մասին.—

Մարդկային ընկերութեան պատուհաս, այս Ջարդարար ցեղի վայրագութեանց առհասն դնելու համար կատարման կ'ըսէ.—

«... կամ Վտրանը, կամ բուրը ձեռքէն առնելու է»:

Արդարեւ, Թուրք Սուլթաններ, շնական ճարպիկութեամբ, ինքզինքնին Մարդասէրին վտիտ կամ չոլոգը (խալիֆէ) յայտարարած էին իսլամ Արար Ազգերուն եւ տէր ու Ջարդարար Թուրք ցեղին:

Սուլթաններ, խեղաթիւրած էին Վտրանի բարոյական եւ մարդասիրական Օրէնքները, եւ իրենց յանչսակոչ ու ոճրագործ նպատակներուն յարմարցուցած էին եւ Վտրանին ու Մարդարէին անունով, ոճրագործութիւններ ու մարդատանութիւններ կ'ընէին ոչ–իսլամ (քրիստոնեայ) Ազգերուն դէմ: Արար Իսլամ Ազգեր չհաւանեցան Սուլթաններու այս ոճրային հրամաններուն, բայց Թուրքեր, համապատասխան իրենց ցեղային ձգտումներուն, Սուլթանին եւ Մարդարէին անունով կը ջարդէին Քրիստոնեայ (ոչ–իսլամ) ժողովուրդները:

ԹՈՒՐՔԸ ԻՆՉՊԷՍ ՈՐ Է

ԱՅՍՕՐ, 1966 ԹՈՒԱԿԱՆ, ԻՆՉՊԻՍ ՈՐ Է ԹՈՒՐՔԻՆ
ԹՈՒՐՔ ՄԱՄՈՒԼԻՆ ԻՍԿ ՎԻՒՅՈՒԹԵԱՄԲ

Ա. Թուրք Հնախօսական բանգարանի Տնօրէնը, կը փորձէ բանաբարել թուրք երիտասարդուհի մը:

Աֆիան քաղաքէն կը հարցնէն Թրքական Խորհուրդէն.–

Լսելի պատմութեան ուսուցիչ եւ Հնախօսական թանգարանի Տնօրէն, Հայտար Էօզամիր, թանգարանին մէջ աշխատող մանկամարդ կնոջ մը պատիւը բռնաբարել ուզած է: Կինը, դանակով կտրած է անոր անդամին Գործարանը: Դէպքէն յետոյ, կինը իր կլսած անդամին գործարանը ի ձեռին, ոստիկի պահականոց գացած է եւ ինքնիրը պարպած է:

Պատմութեան պաշտօնեաներէ երբ թանգարան գացած են, անսած են, որ Հայտար Էօզամիր արեան մէջ կը գտնուի եւ հիւանդանոց փոխադրած են:

Պատմութեան ուսուցչէր յետոյ տարեկան է, երկու մսուան ակը: Իսկ կինն ալ, երկու պատկի ակը է:

***

Բ. Իմամ մը, Մզկիթին մէջ կը սպաննէ իր կինը առեւանգող երիտասարդը:

Անգարայէն կը հարցնէն Թրքական Խորհուրդէն.–

«... Իմամ մը, երէկ կէսօրէն ոչ մէկ ընդդիմութեան, առջեւնակով սպաննեց Ալի Եամուլ անուն մէկը, որ տասը տարի առաջ փախցուցեր էր իր կինը:

Իմամ Սէյիտ, Մզկիթէն նոր ատեն, դէմ յանդիման կու գար Ալի Եամուլին, ու իսկոյն ատրճանակը քաշելով կրակեց անոր: Եամուլ գետին փռուեցաւ: Հարեւանները վրայ հասան, վրեժով պղտկնելէն վերջ ոստիկանին յանձնեցին մեղաւորը:

Իմամին կինը, Ալի Եամուլի կողմէ առեւանգուելէ ետք, պլեկ եղած եւ պատանեկութեամբ պարելու մէջ համբաւաւոր դարձած էր:

***

Գ. Իրաւաբանական Ճարիւրէի ուսանողուհիները, դասարան կը փոխեն սեռային շփումով:

Թրքական Խորհուրդը կը հարցնէն.–

«... Ինզարէն համալսարանին լրատարանական Ֆաքուլթէի պաշտօնանէրէն Չէքի Խօքիւզի դէմ հետապնդումի ձեռնարկուած, որ իրեն հետ չփում ունեցող ուսանողուհիներուն դասարանը փոխել կուտայ:

Ուսանողուհիներէն մէկը, հետեւեալ պնդումը ըրած է: Ուսանողուհին, որ առաջ Չէքի Խօքիւզի յայտնած է, որ կը վախնայ քննութիւններուն մէջ պիտի չյաջողի: Չէքին, ըսած է, եթէ ըսածները ընդունի, կարգը կը փոխէ: Չէքին ասկէցուցած է, – իրեն հետ համաձայնած չուս մը ուսանողուհիներ, կարգը դիւրութեամբ փոխած եւ վկայական առած են:

***

Դ. երբ, 8–12 տարու աղջնակներ կը բռնաբարուին:

Սարեւ կը հրատարակէնք մեծ իրիմէրէ քաղուած հետեւեալ սոսկալի յուշը, եւ մեկնաբանութիւնը կը թողունք... մեծ լրագրող Եսին Թալուի:

«... Մանկապաշտպան Միւմիան Ազիոն քաղաքի Մասնաճիւղին մէջ պահուած 8–12 տարեկան աղջիկներէն բռնաբարուած են անծանօթի մը կողմէ: Պզտուած աղջիկներուն թիւը իննը հատ է: Կ'ըսուի թէ, քանի մը մանչերուն մէջ ալ բռնաբարուածներ կան: Քննութիւն կը կատարուի:

Մանկապաշտպան Միւմիան սրբանոյշն լսած եւ ետ առնելը խոստացած հոտը, նախած ընկերութեան մը հետն է:

Ընկերութիւն մը, ուր տափակ ու անատնական գլացումներ մանուկներուն վրայ կը յայտնուին: Ընկերութիւն մը, ուր մարդիկ ծիւնը տափանքի չափերուն վրայ այլքան աժան կը վաճառուի, այդ ընկերութիւնը պատճ է նեխել (*):

(*) Արեւակայ բուրք լրագրող *Եսին Թալու*, ինչո՞ւ այսքան կը ջղայնացաս: Ձե՞ս գիտեր որ հոս *չան* ցեղին խառնուածքն է ոճիրը եւ Անթարթայականութիւնը: Ինչո՞ւ չես յիշեր, Հազարաւոր, *ամէն* տարիի Հայ աղջիկներու բռնաբարութիւնը հոս *չանչամարդի* ցեղին կողմէ. Բռնաբարիչէն հոտ ապացոյց: Միայն մէկ հատը վկայութիւն բերիմ: Ուրֆայի մէջ. *արեւակայ* կառավարութեանդ *արեւակայ* ժանդարմաներէն 8 հոգի, կարգաւ կը բռնաբարեն *վեց* տարեկան հայ աղջիկ մը: երբ ցաւերու մէջէն խեղճ փոքրիկը *Մայրիկ, Մայրիկ* կը պոռայ, կը սկսին ծաղրել: (*Տես, տառ էջ* 2089)

Կ՚ապրինք Տատրակոնեմեան մը մէջ, ուր մեր պատկինելը վտանգի տակ էր։ Արդէն մեծ, հատաքակութիւն մըն եմք, որ չենք կրնար երջանկացնել մեր զաւակները։ Տատրակոնեմեան մը մէջ, պաշտօնէութիւնը բնաւորում կատարելու առիթեան ալտա պիտի պայ ընդունէր։ Տատրակոնեմեան մը մէջ, մեծցած մանչերը, նոյն Տատրակոնեմեան ազգինները պիտի առիթեան բարոյականէ դուրս Տաներ։ Տատրակոնեմեան մը մէջ, ուիջարանը եւ պէտքարանը ժամադրավայրն ալ կը ծառայեն, եւ այդ Տատրակոնեմեան անունը Մանկապատչոպան Մխիթեան պիտի ըլլայ։

«ՅԱՌԱՋ» Շաբաթաթերթ
Կիրակի 27 Հոկտեմբեր 1963
Պէյրութ

***

Ն. Պերպաղիններու հրապարակագրութիւնը ապրում կը սիրէ Պոլսոյ միջոցներուն մէջ։

«... *Մէջը մը առաջ, Անատոլու լրագրի տաներէն Պոլիս խօսք առնել, իսկ մը անշահախնդիր ազգինները պատրաստելու Հանրապետութեան մայրաքաղաքին մէջ եւ Հաշիշարաններէն։ Ուր ժամանակի ընթացքին ժանրամիջոցին կը տեղծուի լրագրի մէջեւ եւ կ՚արգիլեն կարդալ Պերպաղիններու Հրապարակագիր մը, վրէժ լուծելու համար պիտի չանդրադառնայ ազգերէն, ժամանակագրական ընկերութիւններէն։ Այսպէսով իրարու քով կուգան 16–17 տարեկան 12 երիտասարդներ եւ ծոլգաներէն կը լարեն ամէն օր այդեր գրաւելու համար։ Անոնցմէ կ՚օգտուին ամէն տեսակէտով։ Յետոյ կորսուելէ առք, իսկ մըն ալ կը պիտիանան, կը ծնանին, եւ զգայագրկ կը տանին ու կը նետեն քաղաքամերձ անտառները ու կ՚անհետանան։*

Երկու օր առաջ, կը պատահի որ, իսկ երկու անդամներ կը վտարքին ընդհատ մեծնայի Որսին հետ, որուն պատճառու պատահարը ծայր կուտայ կազմակերպութենէն ներս եւ Հրապարակագիր Սերտ, ժամանակ կորսուելութեամբ մը կը պատմէ անոնցմէ Նիմէթի կոչուածը, որ փորձած էր սիրել Այբ մը, որ կը պատկանէր ուրիշ մէկ ընկերութեան։ Այսպէս իսկ անդամները, նոյն իսկ մը կը ծնանին Նիմէթը, եւ ապա կը յանձնեն Ընկերութեան Ջուռնալին որ սեփականատէրն էր իսկական առարկայ Այբին։ Ջուռնալ, իր ընկերներով ծեծ կը քաշեն Նիմէթին, մօրմէ

մեկ պատյակով կը ձգեն ատենատան մօտ: Նեմկէ, բաւական ժամանակ մը նաք, կ'ուշանայ եւ փոպոյին մէջ գտած թուղթի կտորներով կը ծածկէ իր Մերկութեան կարեւոր մասերը:

Ատենատեղիները չպատմեն կ'անցնի: Կը ձերբակալէ Եմբաշեանին, որ այդ պահուն կը մնայ Սերտհարին չարժառարին ծոցը, եւ կը ձերբակալէ Ջուհարը, որ Հաչիշատան մը մէջ կը գըտնուէր:

(ԱՐԱՐԱՏ Օրաթերթ, Լ. Տարի
1966, 22 Նոյեմբեր)

⁂

Զ. Աղջիկները դպրոց չեն կրնար դրկել:

Առնան Ըշըլ անունով ծնողք մը կը բողոքէ, ըսելով, – զաւակս չեմ կրնար աղջկանց Լիսէն դրկել, իսկ ուրիշ ծնողքներ ալ, կ'ուզեն տանել իրենց աղջիկները, որովհետեւ կարգ մը ատահականներ տեսեր եւ իրենց կը սպասեն դպրոցի դրան առջեւ ու անվայել խօսքեր կ'ընեն անոնց ու ձեռքով ալ կը դպչին: Մեր աղջիկները չեն կրնար ատանձին դպրոց երթալ:

⁂

Է. Աղջիկները ամառային մղոց ցանց մը:

Ատենատեղիները երեւան հանած է երեխաները աղջիկները անթարթակատացնող ցանց մը իր գործակիցներով, որոնք գործ պտենլու խոստումով կը հրապուրեն ու անթարթակատեղիան կը դնեն դեռատի աղջիկները:

Պոլսոյ, Թարլա Փաշա փոպոյին մէջ ապրող, Հանրածանօթ Լ. Է.ի օղնականները, մինչեւ հիմա 15–16 տարեկան աղջիկներ տարած են անոր տունը եւ անթարթակատեղիան գործած: Վերջերս, 14 տարեկան աղջիկ մը եւս տարած են գործ պտենլու, բայց աղջիկը փախած եւ ատենատեղիան յայտ տուած է:

Թրքական թերթերէ հաղեց
Ս. ՓԱՋԱՃԵԱՆ

(ԱՐԱՐԱՏ, 7 Ապրիլ 1965)

⁂

Ը. Պոլսոյ մէջ մուրացկանութեան դպրոց, թուրք զաւակներուն համար:

Մուրալու տանն անցագրներու (Մեմլեկեթներու) գումար չարժելու եղանակը սորվելու համար, մեծ մասնագէտ ուսուցիչներու խնամքին յանձնուած են: (Տես, ատ էջ 1005):

ՄԱՍՆ ԺԳ.

ԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Արեւմուտքէն Արքեսի եւ Արեւելքէն Տաւրոսեան լեռնաշղթաներու միջեւ տարածուած այս ընդարձակ դաշտահովիտին մէջ- տեղ բոյն դրած էր հին դարերու Հայաստանի Թոմարզան։ Անիկա, շրջապատուած բլրոտով հարթաւուրտ կէօթէկի թուրք եւ Աւշար պիւղերով, միշտ ենթակայ եղած է այս Գող ու Մարգասպան թուրքերու Զուլումներուն եւ միշտ ալ պատճառ հարկադրանքին տակ պահուած է։ Այս մասին կը վկայէ Գերման Մարեշալ Մոլթքէն, երբ 1835 թուականին Թոմարզա կատարէ եւ այս մասին կը գրէ իր Յուշեր Նամականիին մէջ (Տես, աստ էջ 1919)։

Ուրիշ անգամ, 1850 թուականին, պիւղի Հայ բնակչութիւնը այլեւս ձանձրացած գրպի թուրք պիւղերու Զուլումներէն, կը մտածեն գաղթել եւ բաղաքապէս կը գրկեն Պօլսոյ Սուլթանին Հայ Պատրիարքարանի միջոցաւ, ինչպէս անոնք (աստ էջ 1924)։

Ա.

ԹՈՄԱՐԶԱՅԻ ԾՈՑԷՆ ԲԱԺՆՈՒԱԾ ՋՈՐՍ ԳԻՒՂԵՐԸ ՍԷՕՅԻՍԼԻՒ, ԵՆԻՃԷ, ՏԱՇԽԱՆ, ԿԷՕՄԷՏԻ

Այս չորս պիւղերու, իրենց Մայր ծննդավայրը Թոմարզայէն բաժանուած, Բռնապաղթի հանդամանք չէ կրած։ Անոնք, հեթկելու, դանելու եւ նոր հողերու տիրանալու համար, Թոմարզայի

չորս թաղերէն որոշ ընտանիքներ խումբ կազմած եւ Թոմարզայի մօտիկ թաղերը արօտատեղիներ գացած, հաստատուած ու կազմած են այս չորս վոքր գիւղերը:

Այս թաղերը արօտատեղիները, նախքան գիւղ ըլլալէ, կոչուած է թրքական բառով նարմանլըգ, ուր ամէն տարի ամառ ամանեղուն, կիլիկիոյ պաշտօնէն վրանարնակ Քիւրտեր, Թուրքմէններ կուգան եղեր, եւ իրենց վրանները լարելով կ'արածեն իրենց ոչխարները. Սիւրիսները, իսկ եւ պանիր պատրաստելով Աչեան կը վերապատեան Ատանա:

1860 Թուականներուն, ինչպէս անուանք (ատ էջ) երբ Տաւրոսեան լեռնաշղթաներուն մէջ լայն գրած Գոզան օղլուներու ապատամբ ցեղը, կը նուաճուի Թուրք կառավարութեան կողմէ, նարմանլըգ կոչուած այդ Արօտատեղիները այլեւս բնակչութեան հաստատելու ապահով վիճակի մէջ կը գտնուին եւ Պոլսոյ մէջ Թուրք փաշաներ, Արքայական հրամանաւ կը սկսին այս ամայի վայրերուն եւ նորսկաւ կարգով (Հարկատու) Հայեր եւ Թուրքեր կը բնակեցնեն այդ տեղերը: Փաշաներ, այդ արօտատեղիներու նոր բնակիչներու բերքերէն Տասանոզ (Հօշիւր) կ'առնեն եւ արօտատեղին կը կոչուի Միւսթէշար Զիֆլիկի:

Այս կարգին կը պատկանին, մեր Զոյս փոքր գիւղերու բնակչութեան պայմանները եւ կը հաստատուին իրենց նոր գիւղերուն մէջ եւ ապրեցան 1860–1915 մինչեւ Հայոց Եղեռնի սեւ թուականը:

Լիբանանի մէջ, մեր այսօրուայ հայերուն բնակութեան յատկացուած Այնճարի եւ Շեմրայի ընդարձակ հողամասերը, նախապէս եղած են Թուրք փաշաներու կալուածներ: Այդ փաշաները կը կոչուէին Տամատ փաշա, այսինքն Սուլթաններուն Փեսան:

Թուրք Սուլթաններ, ինչպէս գիտենք, իրենց Հարեմներուն մէջ կը պահէին 10–20 կիներ, որոնց մէջէն մէկ Ծնեներուն ու Տղեկներուն տէր, նորը կը բերէին Երիտասարդներ ու Գեղեցիկներ: Սուլթաններու աչքին, այլեւս հաճելի չտեսնուած եւ Հարեմի մէջ ապրող կիները, Սուլթաններ նուէր կուտային իրենց հաւատարիմ փաշաներուն, որոնք կը կոչուէին Տամատ փաշա, այսինքն Սուլթանին փեսան: Այս Տամատ փաշաներուն, Սուլթանը նուէր կուտար ընդարձակ հողամասեր եւ խոշոր ամասկանով կարեւոր պաշտօններ, որոնք կը վայելէին Սուլթաններու սէրը:

Այս չորս գիւղերու Եկեղեցիները ու Դպրոցները, իրենց

հիմնարկութեան օրերէն սկսեալ մինչեւ նոք, վայելած են Հոգաձութիւնը ու Պաշտպանութիւնը Թամարպայի վանքի վարդապետներուն ու պետի հաստանութեան: Անոնց հաստանութիւնը եւ ուսուցիչներու պրկուած են մէջս Թամարպայի վանքին չքջանաւորա կարգ անձերէն եւ ամանց պարտականները չինուած են Թամարպայի քահանաներու բարոյական ու նիւթական ապահովութեամբ:

Զորս պետերէն պիչերօվիկ աշակերտներ պահուած են Թամարպայի վանքին մէջ, անոնց ևկեղեցիներուն եւ պարտականուն հաստանալ եւ ուսուցիչ պատրաստելու համար:

Անոնց, Գևրպատանական պատմութեան, Ընտանեկան բարքերուն ու սովորութիւններուն, Բարբառին ու լեզուին մասին պիտի չխօսինք, որովհետեւ իրենց ծննդավայրը Թամարպայի նման նոյն պատմութիւնը ունէին:

Այս չորս պետերը, իրենց ծննդավայրը Թամարպայի աւանդապահ ժողովուրդին օրինակով կապուած էին Հայաստանեայց Առաքելական Մայր Եկեղեցիին, եւ իրենց մէջ ընդունած չէին Կաթոլիկ եւ Բողոքական վարդապետներ, որպէս միաստիկար տարբեր իրենց Մայր Եկեղեցիին եւ Ընտանեկան Աւանդական բարքերուն:

Այս չորս պետերու ժողովուրդը, Քաջ ու Անվախ էին եւ համրաւ առացած իրենց քաջութեան համար: Գող ու Ճամբուտակիչ քաղքենուն դէմ կռուելու եւ ինքնապաշտպանութեան համար, անոնք սովորած էին հաց ապրիլ եւ այս մասին ունէին իրենց կեանքին պատմող պրուպոնները: Անոնք ապած են, 1915–1920 թուականներուն, Կովկասի եւ Կիլիկիոյ Հայոց ջարդերուն եւ Հաճնոյ Հերոսամարտին կռուող Քաջարի դիմադրողներ, որոնց անուններուն մենք հանդիպեցանք մեր Պատմութեան ընթացքին:

ՍԷՕՅԻՏԼԻԻ ԳԻՂԸ

Կը պատուէր Թամարպայի Հարուածին կողմը պատմական Սիմաին (Սիւմէնիկին) լերան բարձրաւանդակին վրայ, ուրկէ գարեր առաջ մոգերած էր Հայոց Իշխան Ռուբէնը իր ընկերներով եւ կիսաւած Կիլիկեան անկախ իշխանութիւնը: Սէօյիւտլիւ գիւղին Արեւելեան սահմանին մէջ կը պատուէր Սիմ–ակին լերան վերջաւորութեան Սպիղոյախ գետը եւ էնգէլէ ձորը, ուր Ցոյներ կախեցին Հայոց Սրբան Գաղիկը: (Տես, աստ էջ 240–245):

Գիւղը ունէր երեք ապրիւրներ, որոնցմէ մին 1895 թուականին Թոմարզայի Յակոբ Ղալֆա Պաճաքճէյլիեանի ջանքերով, հատար մեթր հեռաւորութենէն, ապատպանելով հոսած եր պիւղ եւ մինչեւ ժամանակը: Ժողովուրդը այս ջուրէն կը խմէին: Մնաց երկու ապրիւրները կը խմէին, ժողովուրդի կոպմէ չինուած լիճեր մէջ, ուրկէ կը ջրուէին Տաւարի Սիւրիւները, կովերը, եզները եւ ի՛նտպուէին չէջակաց արաերը:

Ապրիւրներուն մօտիկը կը պտուէր երկու հոկայ Ուռենիներ, որոնց չուքին ամառուան Տօթին կը պատկին Տաւարի Սիւրիւները եւ Հովիւները պահանալու համար:

1864, պիտի հիմնարկուէիան թուականին, առաջին անգամ Թոմարզային պայծառ բնաւորիքներ եղած են, Զիլօպանեաններ, Քոչակեաններ, Գաբամանեաններ, Մխիթեաններ, Ղազարճեաններ, որոնք իրենց պատկառ նման պրպած են Տոպի աշխատանքով, հնարած, յանած ու քարած են Յարեն, Գաբի, Ոսպ: Իրենց տարեկան ուսերիքները ապահովելէ ետք, սակի տարեկանին համար հարկերը կը լեցնեին: Կը պահեն Տաւարի Սիւրիւները, իրենց տարեկան տան Իպին ու Պահլերին համար եւ մաս մըն ալ ամէն տարի կը ծախեն Էվերկի Հայոց չուկան:

ԵԿԵՂԵՑԻ ԵՒ ԴՊՐԱՏՈՒՆ

Գիւղ հաստատած բնաւորիքներուն առաջին պարտը եղած է կառուցանել Մատուռ մը եւ կոչած են Ս. Փրկիչ Եկեղեցի, որուն առաջին քահանան եղած է Տէր Կարապետ Հայրը, Թոմարզայի Պաճաքճէյլիեան Գերդաստանէն: Գիւղացիները անոր տուած են Հոգ, տուն եւ պարտէզ եւ պաշտօնավարած է մինչեւ 1904 թուական:

Թոմարզայի Ս. Պօղոս–Պետրոս Եկեղեցիի քահանաներէն Տէր Թորոս Քհնյ. Վահրատեան, Ս. Փրկիչ Մատուռին գոյ չինած է Դպրատուն մը, որուն աշակերտներուն տարեկան ծախսը, ինք իր կողմէն հոգացած է: Դպրատան մէջ երբեմն ուսուցիչ յաջորդաբար պաշտօնավարած են Թոմարզացիներ Տէտէ Ղալֆա Պօյաճեան, Միքայէլ Ղալֆա Արմապանեան, Թադէոս Ղալֆա Ճընճըխեան եւ ուրիշներ:

1904 թուականին, իր կոչումին արժանի այս անբասիր քահանայ Տէր Կարապետը կը վախճանի 90 տարեկանին մէջ եւ 1906

ՊԱՏԿԵՏ 317.— Տէր Ներսէս Քհնյ. Յովակիմեան

թուականին, անոր կը յաջորդէ Տէր Ներսէս քահանայ Քոչակեանը (Յովակիմեան), կեսարիոյ Առաջնորդ Տրպատ Եպս. Պալեանէն ձեռնադրեալով։

Այս թուականներուն, դիպի պարտաճն ուժման մակարդակը սարսուռ տարի կը բարձրանայ եւ կը պաշտօնավարեն կարող ուսուցչներ, որոնցմէ մին է Պետրոս Վարժապետ Մխիթարեանը եւ կը շարունակեն մինչեւ 1915 Հայոց Եղեռնի թուականը։

ՏԷՐ ՆԵՐՍԷՍ ՔԱՀԱՆԱՅ ՔՈՉԱԿԵԱՆ (ՅՈՎԱԿԻՄԵԱՆ)

Քոչակեան Քաջպատն բնաւորիքի պատկ եւ Սկօյիւալիւ փոքր դիպի այս մեծ ու կորովի Հովիւը, իրրեւ լեռնեալ պատկ իր ժո-

պոլսեցի ծոյէն ծպտում առած էր։ Տէր Աւագը, Պատմագրքին Հեղինակին յաւ ծանօթ էր։

Անիկա, իբենց պետի Սիմէնիկէն լեռան ինկնէր ժայռերուն պէս, ունէր ամուր Հաւատք իր պարկեշտ ևկեղեցիին հանդէպ, եւ ժայռեր ընդերքին բղխող վճիտ ջուրերուն նման, ունէր Բիբլիա պատած սիրտ ու սէր իր ժողովուրդին հանդէպ։

Իբրեւ հոգեւոր հովիւ, որքան կը հաւատար Աշչին ու Աճառեանին, նոյնքան եռեւռեկ Յանչևերին ու Թուֆէնկին։ Իր այս հաւատքը ցոյց տուաւ, Իմմիրի ազգին Ս. Աստուածածին ևկեղեցիին մէջ ապաստան տուած իր Հօտին եւ ժողովուրդին պաշտպանութեան համար երբ Թուֆէնկը ուզին ու Յանչևերը մէջբը պիտեր, յորմէ կը հոսէր (Տես, աստ էջ 2308)։

Ունէր Զօրամարի արուաքին, Պարթեւ Հասակ, Պայծառ դէմք եւ Համապատասխան Բոյուքթիւն։ Իմմիրի ազգին օրերուն իր անուան հանդիսակցանք Այնթապի լեռներուն, իր Լուսանկարով, որպէս Տաւրի Զոպան (տես աստ էջ 2325)։

Տէր Աւագ քահանայի Դամբարանի լուսանկարը իր Տապանագիրով մենք տեսանք (աստ էջ 964)։

ԹՈՒՐՔ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԳՈՂ ԹՈՒՐՔԵՐՈՒՆ ԶՈՒԼՈՒՄՆԵՐԸ

Ինչպէս Թամարան եւ բոլոր Հայ պետերը, նոյնպէս Սէօյլեմէզի պետի Հայերը, մշտ ենթակայ եղած են Թուրք կառավարութեան Զուլումներուն եւ Օյղունճի Թուրքերու յափշտակութիւններուն ու սպանութիւններուն։ Չէրքէզներ եւ Թուրքեր, յաճախ կը յարձակին արտերը Հերկող, Յանող ու Բաղդ անմեղ ու անզէն ժողովուրդին վրայ, եւ կը քշեն ու կը տանին Աւօրի եղներ, ձիեր։ Աւածոզ կովերը ու Ոչխարները, բայց մշտ ալ վախկոտ Թուրքեր ծնծղ կ'ուտեն եւ կը փախչին իբենց հետեւը նայելով։

1895 Հայոց ընդհանուր ջարդի Թուականներուն, Սէօյլեմէզի չէջակայ պետերու Թուրքեր, ուզած են յարձակիլ ու ջարդել Հայերը, ինչպէս ըրած էին մօտիկ Էմէրկիի Հայերուն։ Սէօյլեմէզի Հայութիւնը ինքնապաշտպանութեան դիմած է, եւ տուներու տանիքներուն ու պետի ևկեղեցիներուն չարած են հաստ Հեծաններ որպէս պատնէշ։

Անոնք, իրենց Զախմախլու Թիֆէնկինեանուն համար, պատրաստած են հատարատ թուղթէ չինուած վամփուշտներ, մէջը պնեւմոյ վառօդ ու կապար: Թուղթէ վամփուշտ, Թիֆէնկի վրայի մէջ պնելէ ետք, մէկ անգամ կամայ մը անոր Ղանատին պատին կը պարնան, եւ ահա Թիֆէնկը պատրաստ է կրակելու: Թուրքեր կ'իմանան եւ չեն համարձակիր պիւղին մօտենալու:

Գիւղի Հայ կիներ ու ապչիկներ, Ղրմզիներ (*) կը կապեն երկայն ճոպիներ ծայրերուն եւ գիւղի եկեղեցիները գիւրք կը բռնեն թուրքերու դէմ, որպէս սուին պարծանքի համար:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԳԱՄԱՊԵԱՆԻ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

1896 թուականին, օր մը նոքին թուրքեր կը յարձակին արտերու հերկող ու ցանող կարապետ Մարկոսեանին վրայ: Յարձակեր մեր Զուտպալը խլելով կը վախչին: Կարապետ կը վազէ թուրքերու հետեւէն բայց չի կրնար հասնիլ: Այդ միջոցին, Մախէոս Ալեքսանեան եւ Յովհաննէս Գամապեան ջաղացքէն ալիւր ապալէն դիւղ կը դառնան: Արտին մէջ կը տեսնեն իրարանցում մը, կը տեսնեն Կարապետ Մարկոսեանը, որ կը վազէ թուրքերու հետեւէն: Անմիջապէս, Ալեքսան եւ Յովհաննէս կը վազեն վախչող թուրքերու հետեւէն, կը բռնեն եւ կուրծք կուրծքի պարով թուրքերուն գետին կը գետնեն եւ կը սկսին պարնել: Այդ տաեն թուրքեր կը պոռան, – եէրիշիւն կեավուրլար պիզի էօլտիւրիւյօրլար: Զէնքը ուսին ապառող երբոյր թուրք մը, այս լսելով, պէնքը կը քաշէ, եւ Յովհաննէսին վրայ կը կրակէ ու գետին կը գետ եւ թուրքեր վախուստ կուտան:

ՀԱՃԻ ԳՐԻԳՈՐ ԱՂԱ ՔԼԱՐԹԻՆԵԱՆ ԵՒ ՍՕՅՂՈՒՆՃԻ ԹՈՒՐՔԵՐ

Ինչպէս մենք տեսանք (տես էջ 1951), թուրքեր Հաճի Գրիգոր աղա Քէլարթինեանը կոպտաբար կը բերեն Ակօլիւտիւ պիւղի եղերքը եւ մահուան ապառնալիքի տակ, Ակօլիւտիւի ապահերէն կը դանձեն 25 Օսմ· ոսկի:

(*) Ոչխարները խուզող, *երկայն* ու *սրածայր* Մկրատ:

1914 - 15 ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՕՐԵՐԷՆ

ԿԱՐԱՊԵՏ ԳԱՄԱՊԵՏԵԱՆԻ ԴՆԴԱԿԱՀԱՐՈՒԹԻՒՆԸ (*)

1914–1915 *թուականին, ինչպէս ամէն տեղ, նոյնպէս Սէօվիւլի գիւղի 20–45 տարեկան մեր երիտասարդներն ալ, Ամէլէ Թապուրի պինասը տարին, որոնց մէջ կը գտնուէր նաեւ Երիտասարդ ու Դասատուի կարապետ Գամապետեանը: Աշնան ամիսներուն էր, կարապետը տասը օր հրամանատարութիւն եկաւ իր ընտանիքը տեսնելու, եւ տասը օր մնալէետք վերադարձաւ իր բանակը: Իմէրեկի Գամպոպամ Զէքին, որպէս թէ մէկ օր ուշացեր է կարապետը, կտրտարեալ հրապարակին վրայ դնդակահարել տուաւ: Եղեռնի օրերուն, տասնչին գոհ եղաւ մեր կարապետը:*

Այդ օրերուն, պէնք ու Գամպո վիճաբերութիւնին տակ, տասը ժանտարմաներ պիչէրանոյ գիւղը կտրեցին, եւ ձերբակալեցին գիւղի ազանելէն, Մաքսո տղա Ալեքսանեան, Պետրոս Իրիկեանան, Տէր Աստ քահանան, Մնակ Ալեքսանեան եւ ինծի: Գիւղին էջի մեղի ձեռնէչ ու չարչարելէ ետք, Թամարպա բանտ տարին, հոն մեղի ձգեցին Սերգալ ձիերու ախոռին մէջ: Ախտեղ ախոռին մէջ տեսանք Թամարպայի Ծերուկ Վարպետ Համբ Զէքիեանը, որնքան ծեծեր էին, որ տաքերը խոշ պարճացած էին, չէր կրնար քալել եւ ծունկին վրայ քաշելով ախոռին մէջ կ'ներմար կուգար: Ախոռին տակն կոտրտ, վայնասուն, օ'ֆ, ա'խ, լաց, կոծ: Բարեպատեհութեան Յարութիւնը եւ ուրիշներ, չարաչար ծեծելէ ետք ախոռը նետած էին:

Երեք օր ետք, մեղի ճամբայ հանեցին դէպի Իմէրեկ բանտ: Մեղի հետ էին Թամարպայի բանտապետներէն Դավեր Քեամիլեանը եւ ուրիշներ: Դավերին ոտքերն ծեծեր էին, որ տաքերը փէլ փէլէ եղած էին: Քիթը կտրտած տաք ունելով Տարած էին, եւ մարմնին տակն կոտրտ տաք երկաթով այրած էին:

Հասանք Իմէրեկի բանտը: Մէկն կողմ Լացի, կոծի ձայն, բակին մէջը ու բանտէն ներս: Կէս պիչերին բանտի դուռը գոցուեր մը բացուեցաւ, ներս մտան ժանտարմաներ եւ դուրս հանեցին Իմէրեկցի Գրիգոր էֆէնտի Մելքեանը: Քիչ հետք լսեցինք անոր ձայնը, կը պոռար, կուլար պատահած հարուածներուն տակ եւ կ'ա-

(*) Բաղուած Գետաթոս վարժապետ Միսիրեանի ծանօթութեան Յուշերէն: Այսպէս կը պատմէ վարժապետը:

մեռած բերին բանալ սրտէր նեռեցին: Ապակէս չարաչար կը ծեծէին, վեսայ Յովհաննէսը, իրենց պէնքի կաշին ապրեստն անցը-նելով Յարտպազի ձեռով սպրելը կը սիրէին եւ հինգ յովհաննէս-ներ իրարանցելը Հարիւրապետն պատուան կարգաւ կը պարնէին մինչեւ որ մարկը: Մարելէն նաք, վրան չուր կը թափէին եւ կը սկսէին նորէն ծեծել, մինչեւ որ խոստովանէր եւ ունեցած Պօմպոն կամ պէնքերը յանձնէր:

Դեղապատ Պօղոս էֆէնտին, վէրքերը կը կապէր եւ մէկ կող-մէն կը բուժէր: Գրիգոր էֆէնտիին ալնքան ծեծեր էին, որ ապրե-ստն սակի մեռերը pել–pել կախուած էին: Լիմբիկի Գամմալը, բանտէն նեղ ու գաղտ իր գործած սճպրնեստն պէտքից ու առաջ-նորդող ունէր, մտանիչ կրեպկնիկը եւ Լիմբիկի վարժարաննեստն Տնօրէն Տօնիկեան Սարգիս էֆէնտին Հնչակեան կուսակցութեան յիտնեցին, որ նախքան եկեռնի խուսափելը, վարժարանի սանե-ստն հայրենասիրութեան պէս նեղչնչող գեղեցկանքը նեղկայ-ցած էր, իսկ հիմա, իր պատճառութեամբ կը գերադասէր մտանիչ կրեպկնիկը:

Մէկ շաբաթ նաք, Լիմբիկի բանտէն ճամբայ գլանք դէպի Կեսարիա բանտ: Լիմբիկի բանտարկեալները մեզի հետ էին: Ժան-տարմաններով պաշարուած կը քալնք, անոնք ձիով մենք քալելով: Լիմբիկցի բանտարկեալները, չկրնար սպրելնուն վրայ կռնել, այնքան ծեծած էին: Մենք, վռնռիվռռ կը չարկէինք, շատեր մեր ուսերուն վրայ կռմնած կը քալէինք: Հասանք Կեսարիա եւ մեզի բանտ դրին Թօփրագ Ղօմուշուն, ուր կը գտնուէին Թոմարզացի բանտարկեալները, Տէր–ակը, Վարդապետ, Աղանէր, Զարդաճեաններ, մօտ հարիւր հոգի: Բանտին մէջ գտանք նաեւ Զօմախլու պիւզի Տէր Նեռսէս քահանան: Այս քահանային չատ կը ծեծէին, կը չար-չարէին: Բանտին պէտքարանները մաքրող խուրք բանտարկեալներ, պէտքարանի Աղատ Աւելը քահանայի Մօտուքին կը քսէին ու կ'ը-սէին, – Տօնուգ փափագ սագալքնր սապայօրուգ:

Մեզի հետ նոյն Ղօմուշին մէջ կը գտնուէին, Կեսարացի ա-զանեքէն Ճամճեան Հաճի Կարապետ էֆէնտին, Ջամպազեան Կա-րապետ ապա, Գուրմճեան Գասնիկ էֆէնտի եւ ուրիշներ:

Օրէ օր բանտը կը լեցուէր: Եկան նաեւ Ենիճէ պիւզին, Գա-րապետ ապա Մպաքեան, Աւետիք վարպետ Եղիազեան, Տպրուց Մար-կոսեան, Կարապետ ապա Օհաննեան, Յովհաննէս ապա Թորոսեան եւ ուրիշներ: Տաշեան պիւզին բերին, Արթին Ճիպիլեանը, պետ–

րոս Քեհեա Ճիպլիանը, Դանիէլ Հաճի Ղազիբեանը, Համբարձում Մարկոսեանը եւ ուրիշներ տասը հոգի: Հոս էին նաեւ կէօմէկի պետին Տէր Յակոբ քահանայ Գուրգճեանը, որ կեսարացի Քեռ-բէլեան Տիգրան ազայի խնամքին յանձնուած էր: Քեռբէլեան, Տէր Հայրը իրեն անդանակից կ'ընէր ու կ'ըսէր.— Ես այս բահանան հը-րաշապուծ Հոգեւորական մը կը տեսնեմ:

ՄԱՐԶՊԵՏԸ

Մեր Գօմուշին մէջ կը պահուէր նաեւ Թոմարղացի Մարղար-ոբ: Պոլիս, մտաւորականներուն հետ ձերբակալուելով, Զանկըրի աքսորուած խումբին մէջ պահուած էր: Յետոյ Էվէրէկի բանտ ղըր-կուելով, Գայմագամ արիկայ Զէքիին կողմէ Ծնծի ու Հարչանքի կ'ևղթարկուի: Մարղարեան, երբեք չէր ապրուած ծնծէն ու Հարչա-բանքէն, նոյն յանդուգն ու կորովի Մարղարեան էր, երբեմնի Խոյլ չրջանի Հայդուկներուն դէնք հայթայթող Մարղարեան: Բանտէն ներս, Հաս ժլատ էր պատմելէ իր կեանքի հարուստ անցեալէն:

ՄԵԾՆ ՄՈՒՐԱՏ

Առաջին օրը երբ բանտ բերին, բանտի Քէօմիւրլիւկը նեան-ցին: Էվէրէկի Գայմագամ Զէքիին կ'ներկայ հարցաքննելու Համար: Զէքին կ'ըսէ, – Մուրատ էֆէնտի, Քէօսբէնիէյի մէջ ձեր կուսակ-ցութեան ժողովի մասին շիտակ պատմէ: Մուրատ կ'ըսէ, – ես այդ խնդիրը պատմած եմ Պոլիս Ներքին Գործոց Նախարար Թալէաթի: Գուք Գայմագամ մըն էք, պէտք չեմ տեսներ երկրորդ անգամ ձե-զի պատմելու: Գայմագամը, կատղած Մուրատի այս խօսքէն, ծանր ապտակ մը կ'իջեցնէ անոր երեսին: Մուրատ կ'ըսէ, – Քա-նի որ ձեռ կայ իշխանք չկայ: Իրօք ալ, տասնեակ պատուհաններ կոտրեցին, ծնծի տակ տարին, բայց ո'չ մէկ բան: Գայմագամը կատղած, ուրիշներով կը կոխկռտէ Մուրատի դլուխը, դէմ-քը եւ մինչ ալ կեսամեռ վիճակի մէջ քաշկռտելով բանտ կը բե-րէին: Մուրատ, Տօքթոր Տէմիրճեանին հետ մեր քով նոյն Գօմուշը կը պահուէին: Տէմիրճեան մինչ կը լուծէր, կը կապէր անոր վէր-քերը: Օր մըն ալ պիչխանց տարին ու կախեցին:

ԳԷՈՐԳ ՎԻՇԱՊԵԱՆ

Բանտին մէջ չատ կը ծնծէին Դաշնակցութեան Յեղափոխա-կան այս անգուզական գործիչը, բայց երբեք չէր ապրուեր ծնծէն

եւ չկր մտածեր իր անտանելի ցաւերու մասին: Գեւաշանի հաւատացեալներուն տակ, ամէն անգամ ալ կը պտտար, – Ո՛վ Միտհա՛թ, Միտհա՛թ, ես քեզի ամիսանալուքեանդ ազատով, այսօր ի՞նչ ոճիրներ կը գործուին ես կառավարութեանդ ձեռով:

Յանձին Հարցաքննութեան տանն, վինք ալ չարչարով բանս կը տանէին, բանտի մէջ ընկերներէն, կնատրտչի ազատներէն ձամճեան Հաճի կարապետ ալայի եւ ուրիշներուն հետ: Հարցաքննութեան պահուն կը ջանայ տաքի եղիլ եւ ի՛ւրակ գտուտրին.– Տէ՛ր իմ, ասոնք առեւտրական մարդիկ են, Յեղափոխականներու կեանքէն լուր չունին: Ես ինձի հարցուցէք, ես եմ Դաշնակցութեան գործիչը, ես եմ բոլոր պատասխանատուն: Երբ բանս գտնայի Հարցաքննութենէ հետ, ազատեր կ'ըսէի.– Ապրիս Պէորգ, ապագայ Հայ Ազգին պատմագիրը, ձեր ունուր պէտք է ոսկի տառերով գրէ:

Իր սիկիներ, յաճախ բանս կտրար, եւ բակի պարմանճախ մէջտեղէն Գէորգի հետ կը խօսէր, ի՛ւրակը.– Պէորգ չըլլայ թէ Ազգիդ դաւանեանս, բաջութեամբ պէտք է դիմադրես մահը, երէ ոչ իմ աչքս հէյալ չեմ ըլներ բեզի:

ՏՈՒԹՈՒՐ ՏԷՄԻՐՃԵԱՆ ԵՒ ՏՈՒԹՈՒՐ ՆԱԶԼԵԱՆ

Տոքթոր Տէմիրճեան, էրզրումի ճակատի բանակէն բերած էին որպէս բանակին Բժշկապետը (սէր մտպետ) եւ Հայաբնակեալ տասիճանով: Յանձին Հարցաքննութեան կը հանէին յուկ ծեծելու եւ չարչարելու համար: Կ'տատջարկէին մերկանալու պինտարակեան Հայաբնակեալ Հայտնատը բայց չէին յաջողէր, ան կ'ըսէր.– Այս հագուստը եւ տասիճանը Սուլթանը տուած է, դուք իրաւունք չունիք մերկացնելու: Եւ չէին կրնար ծեծել:

Տոքթոր Նազլեանը չատ խիզախ էր: Աստչին անգամ երբ պինք Հարցաքննութեան տարին, կ'տատջարկէն իր Հայրենակեալ տասիճանով Հայտնատը մերկանալ: Անոնք ջանային Դատարանին առջեւ կը նեաէ: Անկէ ետք սկսան ծեծել: Քանի մը անգամ Հարցաքննութեանէ ետք, երկուքն ալ կախեցին:

⁂

ՍԷՕՅԻՏԼԻՒ ԳԻՒՂԻ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

(Քաղուած Տէր Ասող Քահանայի Անձնական Յուշերէն)

«... 1915 *թուականի Յունիս ամսուն մէջ էր, Թոմարզայի մօտիկ ձիւճիւն Հայ պիւղի պաղխական ժողովուրդին խառնուած ժանտարմաններու հսկողութեան տակ ճամբայ լինելանք դէպի Հաճըն Սէօյիւտլիւկի հարիւր ընտանիքներով: Մեր ճամբորդութեան ընթացքին, պակաս չէին Միւրտութիւն եւ Թաղում: Բայց Միւռուն եւ Հաղորդութիւն ունէի: Երբ ճամբուն վրայ, պետի մը, կամ ջուրի մը հանդիպէինք, մեզի տանող ժանտարմաններէն պաղտնի, փոքրիկները կը մկրտէի: Ճիւճիւնի Տէր Իլնատիոս քահանան, մատծումէն ու վախէն ընկրկուցած էր, խնդրի պէս, չէր խօսեր, չէր պլար: Մէկ կողմէն քալող կարաւանը կը պաշտպանէի յափշտակող Թուրքերու դէմ, մէկ կողմէն կը քաջալերէի, սիրտ կուտայի ժողովուրդին:*

Անցանք, Սէօյիւտլիւ պիւղէն 14 ժամ հեռու Տաւրոսի լեռնաշղթաներէն (կէդ–պիլէն), այնքան դժուարութիւնով մեր եզան Սայլերով, էշերով ու Ձիերով եւ հասանք Հաճնոյ մօտ Բումլու Հայ պիւղը, որուն բնակչութիւնը տարագրուած էր: Այդ պիւղին մէջ դժրախտութիւնը ունեցայ կարանցնելու Եղեկիէնս ու հոն թաղեցի: Շարունակեցինք մեր ճամբան եւ հասանք Հաճըն:

Հաճնոյ եպեւելիները ափսոսած էին, մեռանիք Աւագնորպ պետրս Սարաճեան Սրբազանը, յայտնեց իմ ինձն ալ քանի մը օրէն պիտի մեռնի: Սրբազանի մէջնորդութեամբ, ժանտարմաններու պետը, մեզի հանելու համար եկու ժանտարմա տրամադրեց եւ ես ալ տիկ մը պանիր լաւ մեռածին Յոսիկեանապետին նուէր տարի:

15 օր է որ Սէօյիւտլիւ պիւղէն ճամբայ եղած ենք եւ հիմա հասանք Սիս քաղաքը եւ կարաւանը կանգ առաւ Ս. Սոփիա վանքին պարտէզը: Սիսի մայրապանքը պապի, հոն պապ Գիւտ Եպիսկոպոսը եւ Բարսեղ վարպապետը: Սրբազանէն ուտելիք խնդրեցի կարաւանին համար: Սրբազանը ըսաւ.– Ուտելիք չեմ կրնար տալ, բայց մեր ագարակին մէջ ցորեն ունիմ, որքան կ'ուզէք առէք: 15 հոգի առի կարաւանէն եւ էշերով պապինք երեք ժամ հեռու պարտէզը եւ ցորենը բեռցնելով բերինք: Ջուվալներով ցորենը ջաղացք ղրկելով ալիւր ապալ տուի եւ Սրբազանին յանձնեցի: Սրբազանը ալիւրին հինգ Ջուվալը հաց պատրաստել տուաւ, հինգ Ջուվալ ալ ալիւր առնելով Սիսէն ճամբայ ելանք եւ հասանք Ճիհան

պետի պլուխը: Մեր եղնիով, Սալլիով, կենդանիներով, ծոպ-վուրդը մեծ ու պզտիկ չոռ պժուռթիւնեմբ մոխրկնելով պետին մեռա կողմը անցանք:

Շարունակեցինք մեր ճամբան եւ հասանք Օսմանիկ, Հասան Պէյլի: Այստեղի ժանտարմա Թօմանոսանը մեզմէ ձի մը ուզեր ու-պէս: Ըսի, – Լֆէնտիմ, ձեր ուզած ձին կարաւանէն չորս հոգի կը շալկէ ու կը տանի, չեմ կրնար տալ: Թօմանոսանը կատղեցաւ, եւ ձնծիով մեզի ճամբա պրաւ, հասանք Ղոմմա եւ Հալկ քաղաքը:

Հալկի Առաջնորդարան գացի, ուեսայ Առաջնորդական վա-խառնորդը Տէր Յարութիւն քահանայ Եսայեանը (Թուխասցի): Մեզի խոհուրդ տուաւ որ Թօմանոսին կոպէք երթանք, Տէր Զօրի անա-պատը ջարդի վտանգ կայ: Մեզի ոչխարներուս պէս թրկնը լեցնե-լով Թօմանոսի կայարանը խուճկին, անկէ ալ ուրիշով պրկե-ցին Մօրիկ կոչուած պետը, ուր կը պահուէին մեր ենիճէ պետի պաշխականները: Մօրիկ պետը մեռայ Տամաս, ուեսան ժան-տարմա Թօմանոսին յարդի գրգ մը նուէր տարի եւ իր տաքնուն տակ վտնցի: Այստեղ մնացինք չորս ամիսներ: Ժողովուրդը չատ խնդճ վիճակի մէջ կը, մեզ մէկ պահակ տանելով արտերը, հնձած էին եւ խոտ հաւաքելով կ'ուտէին, իսկ ամառ ամիսներ չորցած ցորենի արտերը պաշշախ կ'ընէին ու կ'ուտէին:

*1916 Յունիսի Յունիս ամսուան մէջ էր, արտերը պացած էր ցորենի պաշշախ կ'ընէի: Պետի Շէյխէն լսեր էինք որ ինձի կ'ուզեն: Երկու ժանտարմաներ բռնելին եւ տարին Մուճախի տա-նուն պետ մը, ուր պատ նաեւ ձերբակալուած երեք քահանաներ, Տէր Կարապետ Փափազեան, Տէր Մարկոս, Տէր Մարկոս, եղեռնը չորս քահանաներ: Այդ պետը մեր ծօթ բերին նաեւ եօթը քահանա-ներ եւս: Երկու օր հոթ ժանտարմաներ մեզի քաղեցին արտերն եւ տասանք Պուսէյրիա պետը, ինչ ժամ հասաւ Մուճախի պետին, ուր մեզի լսցուցին ապրիլ լեցուն Ախտի մը մէջ եւ պատը վրանիս պոցեցին: Ընկերներս չուտած մնացին: Ըսի ի՞նչ կը մտածէք: Ձիւռպէնիս հանեցինք, ապրը վէշերնիս լեցնելով ախտի մէկ ան-կիւնը հաւաքեցինք ու նստանք: Հինգ օր է անօթի, ծարաւ ենք: Գայմագամին նամակ մը պրկեցինք մեր վիճակը մտնին: Գայմագա-մը, Պետի Շէյխին հրաման կ'ընէ որ մեր խուրքանչիւրին կէս Մուբ ցորեն տայ: Ընկերներս սկսան կրկին մտածել: Երկու էշ պատ, Տէր Կարապետ քահանան հետս տարի, ցորենը չորացք տա-րինք եւ ալիւրը բերինք: Սաճի վրայ լէվէշ հաց կ'ընէինք ու կ'ու-

ակինք: Ամէնէն ազքատը ես էի, լեռները կ'երթայի վայտ հատա-քելով կռնակովս կը բերէի եւ ընկերներուս հացը կ'ուրախացնէի: Երբ ալիւրը լմնար, ձիւղպէնիս սկսանք ծախել կէսական Մէճիտի եւ հաց գնելով կ'ուտէինք: Մեր Թոմարըգայի Քահանայ Տէր Գրիգորն ալ իր ձիւղպէնն ծախեց: Երկրորդ օրը տեսանք որ գնող մարդը ձիւղպէնին թեւերը կարեր է եւ մէջը յարդ լեցնելով կը տանէր: Տէր Գրիգորը կանչեցինք, եկաւ, երբ տեսաւ իր ձիւղպէնն սկսաւ Զօճուխի պէս լալու:

Ձիւղպէնիս ծախեցինք, նորէն անօթի մնացինք: Գետնէն թէնիքէյի կտոր մը գտանք, Ալարնեըու վրաններուն առջեւ կ'երթայինք, թէնիքէն գտնելով կը խազայինք եւ տեղը հաց կ'առնէինք: Մեր քահանայի Գալիսիանեըուն մէջ կը գնէինք մեր կերակուրները ու կ'ուտէինք, ուրիշ աման չունէինք: Ամէնքս ալ Սիւրալ կը ծխէինք, բայց գրամ չունէինք, չէինք կրնար գիմանալ: Մեր խումբի Քահանաները, ամէն անգամ ծխախոտի տուփ մը կը գնէինք եւ գանազան ընտրած էինք Տէր Յովհաննէս քահանայ Սէֆէրեանը, տուփը անոր կը յանձնէինք, եւ ամէն մէկ ժամ, անիկա մեզի կուտար կէսական Սիկարէթ:

Իրեւ ազտրտական մեզի հետ էին նաեւ Գասպար Պատուելի Այտոսեան, Յարութիւն Պատուելի Նօխուտեան, Տէր Թոմաս քահանայ (Պիւրճիքցի), Տէր Ազամ քահանայ, Տէր Յակոբ քահանայ (Մարաչցի), Տէր Մեսրոպ քահանայ Տալըլճեան (Մարաչցի), Տէր Բենիամին քահանայ Վանիլեան (Էմէրկիցի): Երբ ապահովեմ նամակ գրեցինք Սահակ Կաթողիկոսին, հինգշաբթի առիւ գրուած էր մեզի, այդ գրամով ինք ամիս եւս ապրեցանք:

Օր մը երկու ժանտասպանները եկան կառավարութեան կողմէ մեզի պաշարեցին եւ Թըֆիլէկ ազտրեցին: Գոմանոսանը եկաւ եւ մեզի չարելով երեսունը–վեց Հոպեւորականներ էինք: Մեր մէջ կը գտնուէին Տէր Կարապետ քահանայ (Լամաքիոյ), Տէր Ներսէս քահանայ (Այնթապցի), Թոմարըգայի Սմբատ վարդապետ Սալապաշեան եւ կեսարիոյ քահանաներէն Թոմարըգայի Տէր Գեորգ Ազարեան, Տէր Սահակ քահանայ (Գարաքէօյի), Տէր Մեսրոպ քահանայ (Կեսարիոյ): Գոմանոսանը մեզի առաջարկեց ընդունիլ իսլամ կրօնքը: Շատեր ակամայ ընդունեցին եւ մեզ կողմ գտնեցին: Կարգը եկաւ Թոմարըգայի Տէր Գրիգոր քահանային: Մօտեցաւ Գոմանոսանին եւ իր երեսը հաչ հանելով բաւ, – Պէն էրմէնի տօղմուշում, էրմէնի էօլիւրիւմ, վէ ալթունու թուն իչէն տէյիշտիրմէմ: Այս մասին (տես, առ էջ 1891):

ՊԵՏՐՈՍ ՎԱՐԺԱՊԵՏ ՄԻՍԻՐԵԱՆ

Ակօյնաւին պիւզի Մնձապոյն պատահնելէն էր Պետրոս Վարժապետը։ Իր Մոքի Լոյսը առացած է Թոմարզա վանքի վարժարանի ուսուցիչնելէն, երբ իր ուսանողական չրջանը (1903 թուական) վարժարանը կը պահուէր իր բնդան տարիչրջանին մէջ։

ՊԱՏԿԵՐ 318.— Պետրոս (Վարժապետ) Միսիրեան

Վարժապետը, իր ուսումնական չրջանէն ետք, ուսուցչական պաշտօն վարած է իր ծննդավայրը Ակօյնաւին պղրատան եւ չըրջանի վարժարաններուն մէջ եւ օրտակարգ հանդիսացած է այդ թուականներուն նոր սերունդի Մատուռական պարպացման։

Պետրոսի անուան մենք հանդիպեցանք, Պատմագրքիս էջերուն մէջ, Իմմիրի ազգի մասին իր երկարատատում Յուչերուն հետ։ Ինչպէս նաեւ մեզի կը ներկայանայ 1914–1915 Հայոց Եղեռնի թուականին, Ակօյնաւինէն Թոմարզա, Եվէրէկ, կեսարիա բանակ բան իր աքսորանքի սրտաճմլիկ նկարագրութիւններով։ Բոլոր իր այս Յուչերուն մէջ, կը բաւական ճշմարիտ հայու մը սիր-

ալը: Իմմիրի ոչխարի օրերէն սկսեալ բանակռուն մէջ, տարագրութեան Անատոլուն խորերը, վարժարանը միշտ եղած է իր հայրենակիցներուն հետ եւ ցայց տուած եռանդուն աչք եւ աջակցութիւն անոնց հանդէպ: Այժմ կը պանուի Թրանոս չրջափոխուած տարագիր իր հայրենակիցներու մնացորդներով:

ՍԱՐԳԻՍ ՃԻՎԱՆԵԱՆ

Ակօյեանի պիտի ծնած եւ հին սերունդին պատկանած մեր Սարգիսը, հապա թէ իր նախնական ուսումը կը առնայ ծննդավայրի Դպրատան մէջ, կը մեկնի Միացեալ Նահանգներ իր հայրենակիցներուն մօտ:

ՊԱՏԿԵՐ 319.– Սարգիս Ճիվանեան

Մոքով արթուն եւ ուսման հետաքրքիր Սարգիսը, Ամերիկայի մէջ կը մտնէ քաղաքական կուսակցութեան շարքերուն, որու

անդամանին մէջ կը յիշուի ու. ձեւ կ'առնէ պիտի պաշտօնական իր ջինջ ու մաքուր պայմանները, կը սիրանայ մտքով պարպանալու հզօր կամքին ու նկարագրին:

1952 թուականին, հնգինակած ու հրատարակած է իր խոր բարոյական ու նիւթական միջոցներով դրուագներ Հայ Թումարզայի կեանքէն 200 էջնոց բազկացած գիրք մը, որուն նիւթը կը կազմէ խորհրդաւոր Ջիաուրը եւ գեղանի կոհարը:

Գիրքը, որպէս հետաքրքրական գործ, իր ժամանակին ընդհատուելու ծանօթ պատմականներու կարմէ: Երբ չատակա Շահան Պէրպէրեան, Ամերիկայի մէջ, այդ թուականին կը գրէր Հայաստանի կոչնակի թիւերուն մէջ, իմ որոշած է Դրուագներ Հայ Թումարզայի կեանքէն գրքի մասերը, երկի ու ընդհակի վերածել:

Սարգիս Ծիսականան, որպէս Թամարզայի եւ չրջանի պատկ, Տնտեսական ու անցեալի պատմական գիտցական իր ծանօթութիւններով, օգտակար հանդիսացած է Թամարզայի եւ չրջանի Պատմագիրներուն: Սարգիսը, մնալ կը նկարագրանայ իմիմնաշխատութեամբ ժամանակ գործակցութեան սիրանալու՝ հինգանի վկան:

Այսօր կը գտնուի Ամերիկա, իր խոր ծերութեան տարիքին մէջ, չրջապատուած գաւակներով ու թոռներով: Իր գործի գործով ու գործով, չահած է իր հայրենակիցներու ընդհանուրին համակրանքը:

ԳԻՐԻՒՐ ԴԱՐԱՄԱՆԵԱՆ (ՏՈՐՈՒՆԻ)

Գրական անունով ծանօթ Տորունի, Գրիգոր Գարամանեան ծնած է Սեբաստիա գիւղը: Նախնական ուսումը առնելէ ետք, գիւղի Դպրոցան մէջ, հինգեմ Թամարզա գալէ, ուր հետաքրքրական ժամանակագործի բնիկացքը: Ուսուցչական պաշտօն կը գործէ Թամարզայի Սահակեան Ազգային գործարանին եւ չրջանի գոնէական գործարաններուն մէջ:

Գրիգոր կը մնայ Միացեալ Նահանգներ եւ կը գրագէ առեւտրական գործով: Միաժամանակ, հետաքրքիր մնալով իր ընտացած կրթական գաղափարախօսութեան, օգտակար ջանքերով իր մտահղացքները կը բերէ Ամերիկայի մէջ 1932 թուականներուն հրատարակուած «Նոր Թումարզա» եւ «Երեւան Հանդէս» պարբերաթերթերուն: Այս առիթներով, այդ չրջաններուն օգտակար

ՊԱՏԿԵՐ 320.— Դերվար Գարամանեան (Ծխտունի)

կը հանդիսանայ իր հայրենակիցներու կրթական եւ եկեղեցական դաշտան ձեռնարկներուն:

Այսօր կը պտնուի Մխոյեալ Նահանգներ եւ կ'ապրի հանգիստ, չրջապատուած իր ընտանեկան անդամներէն եւ հայրենակիցներէն, գրաւելով արժանի ու պատուաւոր տեղ մը:

ԵՆԻՃԷ ԳԻՒՂԸ

Կը պտնուէր Սէօյլեալիւ հայ գիւղի Աբեւելեան կողմը, երեք ժամ հեռաւորութեան վրայ, ընդարձակ տափաստանի մը մէջ:

Այս փոքր չորս հայ գիւղերէն ամէնէն արդիւնաբեր հող ունեցողը Ենիճէն էր, որովհետեւ իր սահմանը ձեղքելով կ'անցնէր Մամնիմաւ (Զամանիմաւ) պատմական գետը: Կ'ոռոգէր արտերը, պարէնները, առատօրէն կ'արտադրէին ցորեն, գարի, ոսպ եւ տարեկան ամպարներուն մէջ կը լեցնէին: Կը պահէին Տաւար, եզ,

կով, գոմէշ Միւրիւնիով։ Կը պատրաստէին առաւօրէն իւղ, պա-նիր եւ կը ծախէին Խիւրէմի եւ Կեսարիոյ շուկաները։

Ենիճէ գիւղը, որպէս խարմանճըլը, նախապէս պատկանած է Պոլսոյ Տաճառ Բիւզա վաչկային, յետոյ է որ հայերը բնակութիւն հաստատած են, որոնք իրենց հոնձքէն որպէս էօշիւր (տասանորդ) երեքէն մէկը փաչային կուտային եւ տակաւին մինչեւ մեր օրերը։

1869 թուականին, առաջին բնակիչները եղած են Թոմարզայի չորս թաղերէն Թախթախանի, Պիճաչիան, Թորոսեան, Մարկոսեան գերդաստանի ընտանիքներ եւ 15 տուն ալ Թուրքեր, որոնք յետոյ իրենց հոգերը հայերուն ծախելով հեռացած են։ Բիւզա վաչան, Թուրքերուն համար չմնաց տուած է Մզկիթ մը, որ մինչեւ մեր օրերուն տակաւին կը մնայ։

ԵԿԵՂԵՑԻ ԵՒ ԴՊՐԱՏՈՒՆ

Հայերը ալ իրենց աշխատանքով վերջին Մատուռ մը չինած են Ս. Թորոս անունով եւ քահանայ չունենալով, երբեմն Թոմարզա վանքէն վարպետ մը կ'երթայ հոն կը պատարագէ։ Յետոյ, Զամախչու Հայ գիւղին քահանայութիւն մը կը բերեն եւ գիւղի Ս. Թորոս եկեղեցւոյ անունով քահանայ ձեռնադրել կուտան Մանուէլ-Ճեան Մանճիանոս Եպիսկոպոսի կողմէ եւ կը կոչուի Տէր Գալուստ։

Դպրատունը կառավարուած է կարգ ուսուցիչներու կողմէ, Թոմարզա վանքի աշակերտներէն Մարտիրոս վարժապետ Թորոսեանի եւ վճռան Տէր Գալուստեանի։

Ինչպէս միւս Հայ գիւղերը, Ենիճէն ալ ապրած է Թուրք կառավարութեան կաչառակեր պաշտօնեաներուն եւ Չէրքէզներու ու դէմ Թուրքերուն Զուլումներուն ու Սպասուիին տակ։

1893 թուականին, երբ գիւղի հայերը կ'ուզեն նորոգել իրենց Ս. Թորոս եկեղեցին, Խիւրէմի Գայմագամը 30 Օսմ. ոսկի կաշառք կը պահանջէ։ Երբ իր նպատակին չի հասնիր, ժանտարմաներ կուգան եկեղեցին կը քանդեն եւ ժողովուրդը բողոքագիր նամակը մը կը գրկեն Բիւզա փաչային, Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքին միջոցաւ։ Այս մասին մենք տեսանք բողոքագիր պատճէնը (աստ էջ 1946–1948)։

Ենիճէ գիւղի Հայերը որպէս Չէրքէզներու եւ դող Թուրքերու դէմ կռուողներ, համբաւ հանած էին եւ գիւղին մէջ ունէին զապաստայի մարդիկ։ Ինչպէս Թախթախանիներէն Մաճուկ, Յակոբ,

խաչեր, կարապետ: Տակուոր (կեսմուր Հաճի), Իսկենտէր ազա Տէր Գալուստեան, Գալուստ ազա Թորոսեան, Հայրապետ Մղալեան, Գալուստ ազա Մղալեան, Յովհաննէս Թորոսեան, Սարգիս Թամուզեան եւ ուրիշներ:

ԻՍԿԵՆՏԷՐ ՏԷՐ ԴԱՎՈՒՍՏԵԱՆԸ ԵՒ ՉԷՐՔԷԶՆԵՐ

Մանպոզի օրերուն, պինուած Չէրքէզները կուգան եւ արտին մէջ կապուած Իսկենտէրի չոր յորդի ձին կ'ուզեն քշել տանիլ: Իսկենտէրը անմիջապէս Մանպոզը կը քաշէ, կը յարձակի Չէրքէզին վրայ եւ ձիու ճակատէն պարնոյով ձին ու Չէրքէզը միասին գետին կը փռէ: Չէրքէզը, զէնքը կը քաշէ ու կ'ուզէ պարնել Իսկենտէրին: Չէրքէզի միւս ընկերները զէնքը կը բռնեն եւ չեն ձգեր որ պարնէ, կ'ըսեն.— Մեղք է, ասանկ պապաեիկիտ մը զարնել, սպաննել, ու կը ձգեն կ'երթան: Երկրորդ օրը, Չէրքէզները ենիճէ Տէր Պապուն տունը կուգան, եղածը կը պատմեն, կը զարմանան Իսկենտէրի Դատաստանութեան վրայ, կ'ըսեն.— Մենք շատ բաջ հայեր տեսած ենք, բայց այսքան եիկիտ չենք տեսած: Տէր Հայրը Չէրքէզներուն ձի մը նուէր տալով կը ղրկէ:

⁂

ԴԱՒՈՑ ԱՂԱ ԹՈՐՈՍԵԱՆ ԵՒ ԹՈՒՐՔ ՂՕՂՃԻՆԵՐ

Ենիճէկիները, իրենց տուներու կառուցները կը պոկէին անտառներէն բերուած փայտի Մաղընոյով ու Հէճաններով, որոնք պէտք է կրէին կառավարութեան տուդան (կինէը): Եթէ անոնք չէն կնքուած պատիժի կ'ենթարկուէին Մաղըի ափերը: Այդպէս մը Ատանայի հողէն Ղօղճիներ (քննիչ) ենիճէ կուգան եւ գիւղին մէջ կը տեսնեն Մաղընոյ, Հէճաններ տունց կառավարութեան Տամգայի: Ղօղճիներ հիւր կ'ըլլան կարապետ ազա Մղրեանի տունը եւ Մաղընոյին իրը պատիժ տուրք կը պահանջեն ժողովուրդէն: կարապետ ազան այս մասին լուր կը ղրկէ Գալոց ազային, որ Ղօղճիներուն քով երթալով կ'ըսէ.— Դուք Ատանայի սահմանին Ղօղճիներուն կը պատկանիք, մենք կառավարութիւն ունինք, կրնանք անոր վնասել, դուք իրաւունք չունիք մեզմէ տուրք պահանջելու: Մինչ այդ, Գալոց ազայի կարդադրութեամբ, դուրսը 8–10 կիներ կը սպասեն իրենց պոռնոյներուն մէջ քար լեցուցած:

վիճաբանութիւնն տանն, Գալոց ապան Ղօշճինէրէն մէկուն ապտակ մը կը տարնէ եւ աչք կ'ընէ կինեարան որ գործէ անցնին: Կիներ կը սկսին բարկանալ, աչք. բիր, գլուխ արեւնուտայ կ'ընեն եւ Ղօշճիներ Հոգի ինքզինքնին պատսած կը փախչին:

ԴԱՒԱՁ ԱՂԱ ԹՈՐՈՍԵԱՆ ԵՒ ԽՕՇԻՒՐՃԻՆԵՐ

Ինչպէս Թամպրպալի, նոյնպէս Հոգպպործ բոլոր գիւղերու տարեկան Տանձքին կառավարութեան բաժին Խօշիւրը (տասանորդը) կը պնէին Հարուստ Հայեր ու Թուրքեր եւ անոնք ժողովուրդի դէմ ԱՂԱՆԵՐ կը կոչուէին: Ամէն տարի կալի ամիսներուն, օրէնք պարճած էր եւ գիւղի ժողովուրդի կողմէ այդ Աղաներուն ձրի տուն կը պատրաստէր եւ իրենք ու իրենց ձիերը ձրի կը կերակրուէին գիւղացիներու կողմէ:

Այդ տարին, ննիճէ գիւղի Խօշիւրը կ'առնէ Համպէրցի Օսման էֆէնտին, ուրիշ քանի մը Թուրքերու հետ: Խօշիւրճի Աղաները, Գալոց ապային կուգան, որ քոռ ամպրոտութեան իրենց համար տուն պատրաստակ: Գալոց ապան կ'ըսէ — Հիմա այդ սովորութիւնը փոխուած է, գիւղի ժողովուրդը չի կրնար ձիերի ձրի տուն տալ եւ ոչ ալ ձրի կերակուր, կրնաք ձեր պռամով տուն վարձել ու ձեր քսակէն ուտել: Դուք ձեր չահուն համար կուգաք, իրաւունք չունիք ժողովուրդը նեղելու: Խօշիւրճիները ոչ կը պահեն: Կալերուն մէջ, գոլեռնի, պարիի, ոսպի թևերը կը գիտեն: Աղաներ Խօռնելու հրամանն չեն տար: Կալի տէրերը, կ'աճապարեն որ անձրեւ գալէ առաջ հունձքը նեղս առնեն: Կը գիմեն Աղաներուն որ Խօռնելու հրամանն տան, կը մեծարեն: Գալոց Ագան հրամանն կ'ընէ կալի տէրերուն որ Խօռնեն: Ամէն մարդ թևերը կը Խօռնէն եւ Չէնքը կը պատրաստեն: Կը գիմեն Աղաներուն որ գան, Չէնքերը չափեն, իրենց բաժինը առնեն եւ մնացածը տուն տանին ու ամբարեն, անձրեւ գալէ առաջ: Աղաներու կողմէ կրկին կը մերժուին: Կալին մէջ Օսման էֆէնտին եւ բնակիչները, Գալոց Ագային հետ կռիւ կը բռնուին: Ժողովուրդը, կին, Ագջիկ, երկու մատ, Հէսխուլին քաշողը կը վազէ, եւ Թուրքերը քու մը ծեծելէ ետք, կալերէն դուրս կը վռնտեն: Խօշիւրճի Աղաները, Խէյրէկի կառավարութեան կը բողոքեն, մինչ այդ, արդէն Գալոց Ագան կառավարութեան պաշտօնեաները կաչառած կ'ըլլայ:

ԿԱՐԱՊԵՏ ԹԱԽԹԱԽԵԱՆԻ ԶԱՐԱԶԱՐ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ
(ՍԵՓԷԼ ՊԵՐԻԿԻ առաջին զոհը)

1914 թուականին, կարապետը ենիճէ գիւղէն ուրիշ երիտասարդներու հետ Ամէլէ Թապուրի գինուոր կ'երթայ Կեսարիա, Մեծ ինճէսուլի մօտ: Կարապետը, երեք ընկերներով հինգ օր հրամանատարի կուգան իրենց ընտանիքը տեսնելու համար: Հինգ օր ետք, իրենց պէլիկը պառնալու համար ճամբայ կ'ելլեն, երբ կը հասնին Սէնաբըխմէքէ կոչուած թուրք գիւղի մօտերը, գիւղի կողմէ Զապանը կը տեսնէ զոնոց եւ վազելով գիւղի Մըխթարին կուտայ: Մըխթարը իր կողմէ լուրը կը հասցնէ անմիջապէս Խէրէկի Գայմագամ Զէքիին: Զէքին, կէս ճամբուն, երեքն ալ բռնել տալով Խէրէկի բանտը բերաւ: Մենք այդ առեն, Յարութիւն Գայմագամի հետ բանտի Ղօլուչը կ'աշխատէինք: Կարապետը չատ Ղազատայի երիտասարդ էր: Զէքին սկսաւ այս երեքին չարչար ծեծել: Վրանին ջուր կը թափէին ու նոյնն կը ծեծէին: Բանտի բակին մէջ հաստ Հեծան մը պահած էր: Կարապետը բանտէն հանեցին եւ բակը ժանտարմաներուն ձեռքը յանձնեցին: Հինգ ժանտարմաներ, Կարապետը պահեցուցին եւ պլուխը Հեծանին մէջտեղ, տակը դնելով, Հեծանին երկու ծայրերուն վրայ ելան եւ սկսան կոտտուկ խաղալ, ինչպէս մենք, երբ պզտիկ էինք, կը խաղայինք դիւղի թաղերուն մէջ, Հեծաններուն մէջտեղ քար դնելով: Կարապետին պլուխը ջախջախուեցաւ եւ պեռնին փակաւ: Ժանտարմաներ մեզի հրամայեցին, որ մարմինը վերցնենք: Շալկեցինք, տարինք Հայոց գերեզմանատունը թաղեցինք:

Պատմեց՝ ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՐՊԵՏ ԹԱՄՈՒԶԵԱՆ

ԵՆԻՃԷՅԻ ՂԱՊՍԱՅԻՆԵՐԷՆ ՄԻՆ՝
ՀԱՅՐԱՊԵՏ ՄԸՂՏԸՍԵԱՆ

Կէմէրէկի մօտ Ամէլէ Թապուրին մէջ կ'աշխատէինք: Հայրապետն ալ մեզի հետ էր: Օր մը, մեր մօտիկ գետէն, խմելու ջուր բերելու համար թէնիքէն առինք ու գնաց: Հայրապետը կը տեսնէ որ Զէթէներ ճամբուն վրայ Հայերը կը բռնեն, կը սպաննեն ու դե-

ՊԱՏԿԵՐ 321. — Հայրապետ Մրղոեանաց

ալ կը նետան: Հայրապետը կը հանդիպի Զէյթունլուն մէկուն, որ պէնքը ուսին կ'նայէ: Մէկէն վրան կը յարձակ եւ Թուրքին կոկորդէն բռնելով կը խեղդէ ու ձորէն վար կը պլոտկէ: Կ'իջնէ ձորը, վրան հոգ կը նետէ ու կը թողէ: Թէնիքէն ջուրը լեցուցած մեղմ բնաւ եւ այդ պիչիը ալ վախաւ մը քովէն:

Հայրապետ կը հասնի մեր Էնիճէի լեռները, անկէ ալ Կուրմուկի լեռները, որոնց ստորէն ծանօթ էր ինք, եւ ժամանակ մը այդ լեռները կ'ապրի: Այստեղ Հայրապետին կը հանդիպի Թոմասպոյի Կիւլէրին կարապետը որ նոյնպէս Սմէլէ Թաղուբէն վախճատական եւ մեռնին կ'ապրին: Քանի մը օր ետք, իրենց կը հանդիպին երկու պինուած Թուրքեր, երկուքն ալ պինուորութենէ վախրատական: Թուրքեր կ'ուզեն մեր ոտից բռնել: Մինչ այդ, մեր ոտքը Թուրքերը կը բռնեն, կը սպաննեն ու պէնքերնին կ'առնեն:

Երկու տարի այս լեռները կը պտտին: Իրենց վրայ յարձակող Թշնամի Թուրքերէն 8–10 հոգի կը սպաննեն: Ամիսներով կը

հարցուն թուրք ժանտարմաներ կոպիտ ու չին յանձնուիլ: Վերջապէս պիտի մը, երբ իրենք խոր քունի մէջ կ'ըլլան, ժանտարմանը կը պաշարեն, կապտակոր փախուստ կուտայ եւ Հայրապետը կը ձերբակալեն: Ձեռքէ պիտի բռնուը տանելով չուտ կը ձգձգեն, օրերով կը չարչարեն: Ծանկերուն կապիճի կոթ կը դնեն եւ ծանկերը վրան կը կապեն: Կը պատայ, չուտ կ'ապաշէ որ պինք ըսպաննեն:

Յետոյ պինք Սիս պրկելով կը բանտարկեն: Բանտին մէջ իրեն մօտ կը պահուի թուրք բանտարկեալ մը, որ մինչ Հայրապետը, Տօնուշ կեանքը բանալով կ'անարգէ Հայրապետը: Իրենց հետ կը պահուի նաեւ ուրիշ թուրք մը, որ իր առն մէջ կը պահէ եղեր քանի մը Հայ կիներ: Միւս թուրքը, Հայրապետին կ'ըսէ եղեր մինչ, – Պու սէնին պէօյիւք էնիշտէն տիր (ասիկա քու մեծ վնասդ է): Եւ այսպէս ամէն օր կ'անարգէ Հայրապետը:

Օր մը վերջապէս, Հայրապետը հոգին բերանը առած, պինդ մը, բանտին մութ մէկ անկիւնը, թուրքին վրէն բռնելով կը խեղդէ ու կը ձգէ: Դառն կը կանչէն Հայրապետը: Դառապանի անպամնելէն մէկը, տարիքոտ թուրք մը, Հայրապետին հօրը ծանօթ եւ բարեկամը կ'ըլլայ, որ ժամանակին Ենիճէի մէջ ամիսներով Հայրապետենց տունը պահակ ու բարեկամ եղեր է: Այդ մարդը ամէն չանք կը թափէ եւ կ'ապատէ բանտէն մեր Հայրապետը:

Պատմեց՝ ՄԱՔՈՒՍ ԱՂԱ ԹԱՊԵՒՈՍԵԱՆ

ԴԻՒՂԻ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

1914–1915 թուականին, Ամէն Թապուրի պինուոր կը տանին Տարսուս տեղի հայ երիտասարդներ եւ պիտի կը պարպուի: Տարագրութիւնէն քանի մը ամիսներ առաջ, ժանտարմաներ պիտի կը ներսին եւ պէնք ու պոմպա փնտռելու պատրուակին տակ, չատերուն կը ծեծեն ու կը չարչարեն, ու պիտի Ազանները ու պլխաւորները ձերբակալելով էվէրէկի եւ կեսարիոյ բանտերը կը ղեցունեն: Էվէրէկի մէջ պատմագրքիս Հեղինակին բանտակից էին Ենիճէցի ազանեքէն Գալոց Ագա Մրտրտեան, Յովհաննէս Քեհիա Թորոսեան, Տակուր Ագա (Կեսարու Հաճի):

1915 թուականի Յունիս 15–ին, պիտի ժողովուրդը 45 ընտանեքներ (1000 հոգի) երեք ժանտարմաներու յանձնուած դէպի Հաճըն ճամբայ կ'ելլեն: Ճամբան կը խառնուին Եազըր եւ կէօմէ-

ան հայ պիտիկու կարատաննեւուն։ Կը չարունակէն իրենց համրան, իրենց հետ ունենալով Եղան Մայրիկը, Բնաղատած Էչիք ու Զինք, Ի՛նձնին Մես, Օսմանիկ, Ղանդը Կէչիս, Խրատիկ, Ղամիմա եւ Հարկոպ։ Հարկոպին դէպի Դամասկոս եւ Հալէպի անապատի պիտիկը Բախուր, Էմպի եւ Մէզեր։ Այս պիտիկուն մէջ Ի՛նձնին չորս տարիներ։ Զինապարտէն հազիւ 40 հոգի ողջ կը պահուին։

Քաջկոս պիտի, այս պատահներէ, մահուկացած են (1919 թուականին) Հաճնոյ Հերոսամարտին եւ բացարար կռուած են։

ԿԷՕՄԷՏԻ ԳԻՒՂԸ

Թամպրալէն բաժնուած այս երրորդ պիտիկը, կը պահուէր Թամպրալի Հարուր, երկու ժամ հեռաւորութեան վրայ ընդարձակ եւ ճախճախուտ պաշտի մը մէջ, այս իսկ պատճառով կլիման խոնաւ ըլլալով բնակչութիւնը կը տառապէր ջերմէ։

Կէօմէսի պիտիկ պրապի էին թուրք Թանմեխիֆ, Ցրախոն, պատմական պիտիկը։ Արկոսի Հարուր եւ Սիմէոնկէն բերան մէջտեղ տարածուած այդ բնապահակ պաշտահոտին մէջ կը պոռնկէր էնգէյր ձորը, ուր բերդի մը մէջ Յոյներ՝ կռիւներէն Հայոց Արքան Գայիի թաղաւորը, որուն մասին մենք տեսանք (առաջ էջ 80)։

Ենիճէ պիտիկ արժանաւոր պատահներէն էն, երկու եկեղեցիներ քահանաներ, Տէր Գրիգոր Քհոյ· Քէօրիւկեան, Տէր Մուշեղ Քհոյ· Տէր Գալուստեան։ Այժմ կը պոռնկին Մխայեակ Նահանգներ։

Այս երկու քահանաներու անուններուն եւ կենսագրութիւններուն մենք պիտի հանդիպինք պատմութեան պահք էջերուն մէջ, Մարկիկայի Թամպրալցիներու Գաղութային Պատմութեան բաժնին մէջ։

1868 թուականին, Թամպրալէն բաժնուած Տօնիկեան, եկեղեցիին պերպատանէն տասներկու բնտանիքներ հիմը պրած են Կէօմէսի այս պիտիկին։ Բարգաւաճած Ակօյտեցի, Ենիճէ պիտիկու բնակչութեան, Կէօմէսցիները, անհատապէս ամէնէն ապրատն էին։ Հողագործութիւնը, Անասնապահութիւնը էին վարձատրէր ժողովուրդի աշխատանքը եւ ի՛տպրէին ապրատ վիճակի մէջ։

ԵԿԵՂԵՑԻ ԵՒ ԴՊՐԱՏՈՒՆ

Առաջին անգամ հիմնած են փոքր Մատուռ մը, Ս· Յակոբ անունով եւ քովը պզտատուն մը՝ կոչուած Յովհաննէսեան։ 1904

ՊԱՏԿԵՐ 322.— Նէօմէհի գիւղի եգերդը, երկու հահանացներ, Տէր Յակոբ Գուլաճեան եւ Տէր վ. արդան Գաւրիեան՝ Սպոզը գիւղի հահանայ:

թուականին, կայսերական Ֆերմանատ, Մատուռը նորոգած եւ ա-
նալի նկարազանալի ոճով եկեղեցիի վերածած են: Մեր օրերուն, կը
պատմէին իմ, Մատուռի շինութեան առաջին տարիներուն, ժողո-
վուրդը եկեղեցիի Զանգակին տեղ կախած են Եզան Սայլի կռի մը,
եւ տարիներով զործածած են Զանգակի տեղ:

Առաջին տարիներուն, եկեղեցին քահանայ չէ ունեցած, Թո-
մարպայէն վանքի վարդապետներ կը յաճախեն պատարագ մատու-
ցանելու համար: Յետոյ է, որ պզբատան ուսուցիչը Պետրոս Գու-
լաճեան (Թոմարպաշի), քահանայ կը ձեռնադրուի Ս. Յակոբ եկե-
ղեցին համար, Սահման Եպս. Սանասարճանէ, կը կոչուի Տէր
Յակոբ եւ կը պաշտօնավարէ մինչեւ 1915, գիւղի Տարագրութիւնը
իր ժողովուրդին հետ, եւ կը վախճանի Հալէպի անապատները:

Այս գիւղն ալ, մինչ ննջակայ եղած եւ ապրած է զոզ Թուր-
քերու եւ Չէրքէզներու Զուլումներուն տակ, ինչպէս կը պատմէր
գիւղի զաւակներէն մին՝ Յակոբ Խաչիկեանը:

1907–ին էր։ Հայրս եւ ես արար ցան կը քաղէինք։ Քէօսէյէր *մուրք պիւղէն Հէօքքէչ եւ Պկպկի անուննեսով երկու ծանօթ պոշ ու աւտակ Զէրքէզնեք, մեր քովէն անցան առանց բարեւ տալու, ես պարման եւ ըսին Հօբա*, – Օրան կեավուր, երկու էշ պիտի տաս, աս տղան ալ հետերնին պիտի խառնես, մեզի կէօմէնի գիւղ պիտի տանի, այն տեղէն ետ դառնալով էշերը կը բերէ։ *Հիմա, ես քալելով, երկնք ալ էշերը հնձած պայնիք կէօմէնի պիւղ հասանիք։ Գիւղը պարապ էր, ամէն մարդ արտ, կալ պացած էին աշխատելու, միայն Տէր Հայրը գիւղը պանիք եւ անոր տունը պայնիք։*

Երբ գոնէն ներս մտանք, Տէր Հայրը առանց յարգելու, պատուելու։ Իր մեծ ապջիկը Մարթան ալ աւրճ բերաւ ու խմելին։ Զէրքէզնեք, Տէր Հօրը պառնալով ըսին։– Հիմա այս աղջիկը մեզի կուտաս։ *Տէր Հօրը առն առջեւէն գետ կ'անցնէր, Մարկը, Բարկը կը լողային ջուրին մէջ։ Տէր Հօրը ըսին։*– Այս Բադերէն ալ երկու հատ ճորէն մեզի կուտաս որ տանինք։ Այս տղան ալ ճորէն էշերը առնելով հետերնին կ'երթայ, մեզի նաղար գիւղը կը տանի ու չերուն հետ կը դառնայ։ *Երկու Բարկը կապկպի եւ Զէրքէզնեսուն յանձ գրի։*

Տէր Հայրը սկսաւ մտածել եւ չաս նկատեցաւ Զէրքէզնեսու խօսքերէն։ Կամաց մը ինծի քովը կանչեց եւ ըսաւ։– Այս գործը կիները կը մաքրեն, գիա՛ Թիւփէնկնեց Սարգիս Տայուն կինը Մարգիտը կանչէ։ *Քիչ հետ Մարկիտը հկաւ։ 6–7 կիներու հետ պոշնոյնին քարերով լեցուն։ Տէր Հօրը պառնալով ըսին։*– Որո՞ւն կուտաս այս Բադերը։ Աղաներուն պիտի տամ, ես ձեզի դրամը կը վճարեմ, *ըսաւ Տէր Հայրը։*

Կիները սկսան քարերը տեղացնել, գոնէն ու պատուհաններէն։ Զէրքէզնեսուն երեսն ու գլուխը արիւնոտած էգան, պիտի փախչէին չեն կրնար։ Հարկ ատենն գոռաս էգան, Տէր Հայրը ինծի ըսաւ, – Այս Աղաները էշերուդ վրայ հեծցուր, եւ նաղար Մաթոս Քեհիայինն տուր ու եղածը պատմէ։

Նաղարը գիւղը հասանք եւ Մաթոս Քեհիային տունը իջանք։ Եղածին պէս պատմեցի անոր։ Վեց հոգի կանչել տուաւ Մաթոս Քեհիան, պատպանը ձեռքերնին տուաւ ու ըսաւ, – Տղաք մի վախնաք, ուզածնուդ պէս գարկէք, արիւն չելած տեղերնուն։ *Մաթոս Քեհիան ներս մտաւ եւ Զէրքէզնեսուն ըսաւ*, – Իմացայ կէօմէնիի հահանայինն ձեր ըրածները, մաշալլահ դապատայի էք եղեր։ *Տը-*

պաք պատպանով յարձակեցան եւ սկսան պարկել, հալիւ ծեծի տակէն դուրս վազան: Այն առեն Մաքսս Քեհեան ըսաւ, – Գացէք բուրք գիւղերը եւ ձեր տեսածը պատմեցէք:

Կեօմկեր գիւղի պատկինէրէն կը նկրկատնայ մեզի Սահեան Ա. Սարկաւագ Տօնիկեանը: Նախ իրրեւ ուսանող Թոմարզա վանքի ժառանգաւորացին, յետոյ համանուն վանքի Մխարան իրրեւ Ա. Սարկաւագ:

Սահեանը, վանքին մէջ եղած է գաղնկերը Պատմագրքիս Հեղինակին: Յետոյ մխարին Ա.ոդ Սարկաւագի աստիճան առացած ենք կեսարիոյ մէջ 1910 թուականին, ձեռամբ Կիլիկիոյ Մխարան եւ կիւրեղեան Առաջնորդ Տէր Խորէն Եպս. Գիմաքեանէ:

Գիւղի հայութիւնը, ճաչակած է 1914–1915 թուականին, մարք կառավարութեան կողմէ պարծագրուած ծեծի, բանտարկութեան բոլոր պատճառները եւ Տարտարութեան օրերուն 45 ընտանիքներ մաս կազմած են ենիճէ գիւղի կարաւանին, եւ քալած են Համնոյ ճամբով դէպի Հալէպ, Դամասկոս եւ հասած են Հալեպի անապատները դէպի մահ:

ՏԱՇԽԱՆ ԳԻՒՂԸ

Զորս վազը գիւղերէն, ամէնէն խաչերն էր այս գիւղը եւ իր մէջ կը պահէր 100–է աւելի Հայ ընտանիքներ եւ կը պատուէր Թոմարզայի հարաւը, ճօթը ժամ հեռաւորութեան վրայ:

1875 թուականին, բանուած են Թոմարզայէն Մարկոսեան, Ճանաբեան, Նալպանտեան (Ճիպիլեան), Ղարդենեան, Աչըգեան, Փէհլիւանեան, Աբթըհեան եւ Սրապեան Գերդաստաններէն 36 ընտանիքներ եւ հիմը դրած են գիւղին:

Տաշխանի գիւղը, ըլլալով լեռնային եւ պաշտային, զարգացած իր Հողագործութիւնը եւ Անասնարուծութիւնը: Աւտոբէն կ'արտադրէին Յորեն, Գարի, Սիսեռ: Կը պահէին Սիւրիներով Տաւար, Եզ, Գոմ եւ Ոչխար եւ Էվէրէկի չուխային կուտային Յորեն, Գարի, Իւղ, Պանիր: Էվէրէկի եւ կեսարիոյ տաներուն համար համբաւ առացած էր իր եփուն Սիսեռը, որպէս արդիւնքը իր հողի տեսակին:

ԵԿԵՂԵՑԻ ԵՒ ՊԱՐԱՏՈՒՆ

Համառօտ մեկնութիւն առաջին օրերուն, հինած էին Ս. Աստուածամօր անուն մատուռ մը, որուն առաջին քահանան եղած է Թումայեցի Ճիւղամանն Գևորգասանէն Տէր Յարութիւն քահանայ, ծանօթ իր մատուռական բարձր կարողութեամբ: Մինդամայն հմուտ գրած է պիտի Պարատան եւ իր անունով կոչուած Յարութիւնեան Վարժարան:

Վարժարանին մէջ, յաջորդաբար ուսուցչական պաշտօն վարած են մեկ ծանօթ Աշօթեցի պիտին Պետրոս Վարժապետ Մրմրեան, Գրիգոր Գասպարեան (Տխրուն), Մինաս (Ղարաքէօյլի), Սահակ Մրպատեան (Թամարցոյի), բոլորն ալ վանքի աշակերտներէն:

Տէր Յարութիւն քահանայ կը մահանայ 1895 թուականին, եւ վարժարանին ուսուցիչ Սահակ Մրպատեան, 1899 թուականին, կնաբախտ Առաքնոյ Տրպատ եպս. Պալեանի ձեռամբ, քահանայ կը ձեռնադրուի Ս. Յարութիւն եկեղեցիին անունով եւ կը կոչուի Տէր Աբգար քահանայ, եւ կը պաշտօնավարէ մինչեւ 1915 եղեռնի մրուտին եւ կ'ապրուրուի իր հօտին հետ Հալէպի անապատաները (*):

Տաչեան պիտի դաստիարակէ կը Յարութիւն Աւագ Սարկաւագ Սարկաւագներ: Մեկի կը նկարագրեմ նախ իրը ուսանող Թումայցի վանքի վարժարանին մէջ: Յետոյ, Աւագ Սարկաւագ եւ Մխոյան վանքին:

Տաչեան պիտի Հայրութիւնն ալ, միշտ նեղմտակ եղած քարոզներու Յաճախակրութիւններուն, Անապատներուն եւ միշտ ալ առանց պէտ պաշտպանուելու Քաջկը ունեցած է, ծանօթ իրենց պրուտներով:

ԱՐԹԻՆ ՓԻՇԼԻՎԱՆԵԱՆ (ՋԱԼԼԱ) ՔԱՋՈՒԹԻՒՆԸ

Ինչպէս կը պատմէին, անգամ մը նոքին նեղ Բէօյ քարոզ պիտին վեց քարոզ ճամբորդներ, ձկոյ կոչուած ապրելուին մօտ կը հանդիպին Տէր Յարութիւն քահանային, երբ էջր հնծած ար-

(*) Տէր Աբգար քահանայ, 1915-ի եղեռնի ամիսներուն, Եվէբէկի մէջ բանար. յետոյ տարագրութեան ճամբու ամրողջ երկայնքին, Արապլը – Կէսրիկ. Պօզանիրր. Իսլահիէ, Ղանլը–Տէրէ. Վարմա եւ միւնչու Հալէպ, քնկերր եղած է Պատմագրիս Հեղինակին:

ակն առած կը դառնար։ Թուրքեր կը հայհոյեն Տէր Հօր, էշէն վար կ'իջեցուն եւ կ'ուզեն չարիք պատճառել, բայց իրենց ընկերներէն մէկը արգելք կ'ըլլայ ու կ'անցնին կ'երթան։

Տէր Հայրը, իր ճամբուն վրայ կը հանդիպի Արթին Փէհլիվանեանին որ իր արաբը կը հերկէր։ Տէր Հայրը, թուրքերուն ըրած չարիքները կը պատմէ Զալըխին, որ անմիջապէս կը ձգէ արօրը, կը քաշէ իր Զէյնանէ Թուֆէնկը, որ միշտ իր հետ կը կրէր։ Մէջքին կը կապէ իր փալա Դանակը, եւ Տէր Հօր կ'ըսէ.– Դուն այստեղ սպասէ եւ եզներուն տէր եղիր, ու կը քալէ, կը հասնի թուրքերու եաեւէն, երբ անոնք տակաւին Բէյիչ Իօլտուրէն դեռ չէին անցած։ Թուֆէնկը կը քաշէ թուրքերուն վրայ, եւ կէս ժամ հետաւորութենէ եա կը պատճառ, ծունկի կը բերէ թուրքերը եւ Տէր Հօր ձեռքերը համբուրել տալով, ազատ կը ձգէ։

1914–1915 Եղեռնի տարիներուն, Տաշհան գիւղի երիտասարդութիւնը կը զբաղուի Ամէլէ Թաղուրի արգելս գինուոր։ Գիւղը կը պաշտպանէ եւ ձեծի ու չարչարանքի տակ, Ազանեէն չատեր խմբերկի եւ կեսարիոյ բանտերը կը լեցուին, որոնց մէջ կը գտնուէին Գաբուսա Ագա, Համբարձում Ագա Մարկոսեաններ, Արթին Ագա Նալպանտեան, Խաչատուր Ագա Ճանըգեան, Մանուկ, Ներսէս Ճէպէկեաններ, Մինաս Զալըգեան, Տէր Արգար քահանայ Մըղրտեան, Սարգիս Անտիկեան, Սարգիս Արթըլխեան եւ ուրիշներ (*)։

Գիւղի բնակչութիւնը կը տարագրուի 1915 Թուականի Յունիս ամսուան կէսի առաւօտը, եւ անցնելով Տաւրոսի լեռնաշղթայէ կեզպէլի անմատչելի բարձունքներէն, ինչպէս անցած էին Թումարզայի չորեքհարիւր տուներ Հայութիւնը, դէպի Հաճըն, Սիս, Օսմանիէ, Ղանըը–կէպիտ եւ մահուան բոլոր կայարանները, Ղաթմա, Հալէպ, մինչեւ Հաւրանի անապատները, ուր կը ցրուին Մօսիկ կոչուած գիւղի չորեքհարիւր տուները։

(*) Եվերեկի բանտէն սկսեալ, մինչեւ ՂԱՓՄԱ Տարագրութեան ճամբու երկայնքին, Տարաբախտ, երիտասարդ ՍԱՐԳԻՍԸ, Տառապանքի ընկերը եղած էր Պատմագրիս Հեղինակին։ Որուն անուան մենք հանդիպեցանք «ՁԷՓԷՆՅԱՊԻՏԸ» վերնագիրով մեր շատ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ու ծաւալուն Ցուշերուն մէջ։ (*Տես, տառ ԿՂ 2144*)։

ԵԱՂՑԸ, ՁԻՁԻՒՆ. ԻՆՁԷՍՈՒ. ՁՈՄԱԽԼՈՒ. ԷԳՐԷԿ (ԾԱՄՆԹԱՒ) ԵՒ ՍԸՎՂԸՆ ԳԻՒՂԵՐԸ

Սէօյլեալիւ, ենիճէ, կէօմկէ, Տաչհան, այս չորս գիւղերն պատ, Թոմարզայի չուրջ կը գտնուէին նաեւ հինգ ուրիշ Հայ գիւղեր եւս, որոնք թէեւ Թոմարզայէն բաժնուած չէին, բայց իրենց եկեղեցական ու կրթական գործերով, կապուած էին Թոմարզայի Ս. Աստուածածնին վանքի Տեսչական աթոռին հետ:

Հակառակ որ, Կեսարիոյ Առաջնորդական եւ անոր Ս. կաթողիկոս Մայրավանքի Արքեպիսկոպոսական աթոռին գրպէս եղեռնահայ վիճակ, քաղաքներու ու գիւղերու կարգին կը պատկանէին, բայց որեւէ յարաբերութիւն չունէին Արքեպիսկոպոսական աթոռին հետ: Աթոռն ալ իր կարգին օգտակարութիւն մը չունէր այս գիւղերու եկեղեցական ու կրթական գործերուն:

Բոլոր այս հինգ գիւղերը, ինչպէս նաեւ Այտր եւ Անդր Արփկոսի քաղաքներու ու գիւղերու Հայութիւնը, իրենց եկեղեցիներուն ու վանքերուն հոգեհանները, երաժիշտ Ուստաչիները, վարպետները, Սարկաւագները ու ժամկոչները կ'ընտրէին Թոմարզայինէ: Անոնք, իրենց ժողովուրդի մէջէն ընտրուած ձրի պէսպէսութիւն աշակերտներ կը պահէին Թոմարզա վանքի ժառանգաւորացին մէջ եւ ասիկա հին առեն մինչեւ մեր օրերը:

Այս հինգ գիւղերու եկեղեցական, կրթական, Ընտանեկան նիւթին վէճերը ու Անհամաձայնութիւնները կը կարգադրուէին Թոմարզա վանքի վարդապետներուն եւ անոր գլուխ Աղաներուն ու Հոգեհաններուն միջամտութեամբ: Անոնք իրենց Հարթառով, կը տարբերէին Թոմարզայի հայերու բարբառէն, նոյնիսկ անոնցմէ ոմանք Թրքախօսներ էին, բայց իրենց Ընտանեկան հարքերով ու Աւանդական Սովորութիւններով կապուած էին Թոմարզայի ժողովուրդի հարքերուն: Դժբախտաբար, այս գիւղերու ոմանց մէջ, ակսած էին մուտք գործել Հայ Բողոքականութեան եւ Կաթոլիկութեան փսախոսը եւ վարակուած էին խումբ մը ընտանիքներ եւ կը պահէին իրենց ուրոյն գպրոցները: Հայ Բողոքականներ, գուրս գալու, իրենց քաց գուռը պատ էին իրենց մօտիկը գտնուած Լիւրեկի Հայութենէն:

ԵԱՂՏԸ ԳԻՒՂԸ

Կը գտնուէր Կեմէնի Հայ եւ Շահմելիք, Ծրախտըն մուրք պատմական վիճակու. մօտիկ, նայն գաշտահովտին մէջ։ Կը պատմէին թէ նախկին բնակիչները պոիմած են Թամարպայի մօտիկ ձիճձիան վիճակն։ Երկու վիճակու. ալ բնակչութիւնը եղած էին Քրքիսոանները։

Երեսուն–մէկ տուներէ բազկացած այս վիճակի ժողովուրդը, կը պրոպէր երկպատգամաւորեամբ եւ մաս մըն ալ Անատոլուածութեամբ, բայց գաշտահովտի վերջը, Հերկելու, Յանելու իր անյարմարութեան պատճառաւ, ժողովուրդը շատ ապրատ վիճակի մէջ կ'ապրէր մեր օրերուն։

ՊԱՏԿԵՐ 323. — Տէր Վարդան Քհնյ. Գաւիթեան

ԵԿԵՂԵՑԻ ԵՒ ԴՊՐԱՏՈՒՆ

Վիճակի հիմնարկութեան առաջին ապրիլուն անուցած են Ս. Կարապետ անունով Մատուռ մը եւ անոր կողքին Դպրատուն։ Եկեղեցին առաջին եւ վերջին քահանան եղած է Տէր Վարդան քահանայ Գաւիթեանը, նախ սրպէն Ուսուիչ, յետոյ երբեմն Քահանայ։ Տէր Վարդան քահանայ, աշակերտած է Թամարպա վանքի ժառանգաւորացին, յետոյ 1892 թուականին Սահիան Եպս. Սանասա-

ձեռնէն քահանայ ձեռնադրուած եւ պաշտօնավարած է մինչեւ 1915 եղեռնի թուականը:

1914–1915 թուականներուն, ծեծի ու չարչարանքի տակ պիտի Ագանէլէն Մամիոն Բեհիան եւ ուրիշներ կնոջիս բանտ ըզրուած են, յետոյ աքսորուած: Գիւղի ժողովուրդը տարտղնուած է Տաւրոսեան լեռնաշղթայի ճամբով Հաճըն, Սիս, Հալէպ եւ Համրանի անապատները ցրուած: Տէր Վարդան քահանան, անապատէն ետդարձի Հայոց վանքը ապաստանած է եւ Զինադադարէն ետք, 1923 թուականին Մթասկալ Նահանգներ անցած եւ Ռէյսին, վիրաններն քաշաքներու մէջ Թամարպայի իր հայրենակիցներուն իրենց հոգեւոր հովիւ ծառայած է: Վերջին անգամ, Բալիֆրնիա՝ ետդարձի ևկեղեցին մէջ պաշտօնավարած է կրկին իր հայրենակից Թամարպայինեաց իրը հոգեւոր հովիւ եւ վախճանած է 1944 թուականին:

ՃԻՃԻՒՆ ԳԻՂԸ

Կը պահուէր Թամարպայի կոնակը երկու ժամ հեռաւորութեան վրայ, կէսի Արեւմուտք Արկեսի վարի վիճակուն: Կը պատմէին իմ նախնական բնակիչները 1800 թուականին պտղած են Թամարպայի մօտիկ էրմէկ (Ծամնիմու) Հայ գիւղէն: Ինչպէս ձեւհին, նոյնպէս էրմէկի բնակիչները Թրքախօսներ էին:

Ժողովուրդի պրպտումէ երեւած է Հոպոպօծուիին եւ Ոչխարաձուիին: Մեր օրերուն անհետացած բարեկեցիկ վիճակ մը ունին:

ԵԿԵՂԵՑԻ ԵՒ ԴՊՐԱՑՈՒՆ

Գիւղի հիմնարկութեան առաջին օրերուն ունեցած են Ս. Աստուածածնին անուն եկեղեցի մը եւ Սրբոխեան դպրատուն մը, ուր յաջորդաբար պաշտօնավարած յիսիկ ձիւճիւնցի Բերուէքէ էֆէնտի Տէրտէրեան, Հայրապետ Յովհաննէսեան, Միքայէլ Փափազեան (Պէյհկէսցի), Մկրտիչ Գալայճեան (Թամարպայի) եւ ուրիշներ, Սեդրակ Թօսունեան (Հաճընցի):

Եկեղեցին առաջին եւ վերջին քահանան եղած է Տէր Իղնատիոս Աստեան, որ իր հօտին հետ տարտղնուած է 1915 թուականին եւ վախճանած է Անապատներուն մէջ:

1914–1915 Եղեռնի Թուականներուն, ծեծի ու չարչարանքի տակ կեանքիդ բանալը ղրկուած են պիւղի Եւեւլիներէն Քեոմլեք եւ Սեդովլէ էֆէնտի Տէրտէրեան եղբայրներ, Թադէոս Քեհիա, եւ ուրիշներ, որոնցմէ Քեոմլեք էֆէնտի Տէրտէրեան բանտին մէջ ծեծի տակ կը նահատակուի:

Ձիւճիւն պիւղի Թուրք Ագաներէն Համի պէյ, 1914–1915 Մըտականին, Թուրք կառավարութեան կողմէ բանտարկուած էր կեսարիոյ բանտին մէջ, իբր թէ այդ Թուականներուն պէնք հայթայթած է Հայ Յեղափոխականներուն: Համի պէյի բանտի ընկեր, մեր Թուրմարդասիրներ, պատմեցին անոր մասին: Կը պատմէին, թէ ամէն չարաթ Համի պէյ իր պիւղը՝ Ձիւճիւնէն բերել կուտայ երկու էշերու վրայ բեռցուած ուտելիք, Մածուն, պանիր, Պուլղուր, Հայ եւ կը ցրուէ Թոմարզայի բանտարկեալներուն: Յաճախ պրոմ կուտայ կալօտեաններուն: Ինչպէս բանտին մէջ Համի պէյի Հայերու հանդէպ ցոյց տուած իր գովելի ընթացքի մասին հանդիպած ենք (աստ էջ 2057):

1915 Թուականին, Սէօյլիւլիւ պիւղի կարաւանին մաս կազմելով տարագրուած են 140 տուն պիւղի բնակչութիւնը դէպի Համն, Հալէպ եւ Համրանի անապատները:

Ձիւճիւն պիւղի պաւականէն են հետեւեալ ծանօթ մտաւորականները:

Մանուէլ Չէօրտիւճեան (Պարչիման)։— Մանուէլ աղքատի պաւակ ըլլալով, 1890 Թուականներուն իր մայրը Թոմարզա վանքին մէջ կը ծառայէ որպէս Տնաեա եւ տղան Մանուէլն ալ ծառայարուեստ վարժարանը կը մտնէ: Մանուէլ ուսումը յաջողութեամբ աւարտելէ ետք, կ'անցնի Միացեալ Նահանգները եւ կը հետեւի ճարտարապետական ճիւղին եւ իրրեւ ճարտարապետ Ամերիկայի մէջ կը տիրանայ մեծ դիրքի ու համբաւի:

Յովհաննէս Աղպաշեան։— Ծանօթ է երկար տարիներու որպէս վաստակաւոր հասարակական գործիչ եւ լրագրող իր օգտակար ծառայութիւններով:

Յովհաննէս, ըլլալով անհամեմատ Ագգասէր, իր յանդուգն պարծենկոտութեամբ, դարձած է ուշադրաւ եւ աչքառու դէմք մը: Այսօր, կը վարէ Պէյրութի մէջ հրատարակուող Յառաջ չարաթաթերթի խմբագրի պաշտօնը:

Գաւիթ Տէրտէրեան.— *Նոր սերունդն այս մասնագիտանը, այժմ կը պահուի Ցրանաս, եւ ծանօթ է իր ծննդավայրի անցեալին եւ եղեռնի ու Տարագրութեան կեանքի իր յուշերով, չըլլանի Հայ–բնակչական պատմութիւններու մէջ:*

ԻՆՃԷՍՈՒ ԳԻՒՂԸ

Հայերով եւ թուրքերով խառն այս գիւղը, կը գտնուէր Արկոսի առուրտը, Թոմարզայի եւ Խիէրկի մէջտեղ: Կը պատմէին, թէ առաջին բնակիչները եղած են Սիսէն գացած հայեր, որ կարելի է հաւանական նկատել, քանի որ Սիսի եւ Ինճէսուի Հայերը բարբառով մերձաւոր էին:

Գիւղի վերջը լեռնային ըլլալով, բնակչութիւնը կը պահէր Սեբաստիայով ոչխար, արջառ եւ բնտանի կենդանիներ: Կը դրաղէին փիւռի (կտաւ) գործով եւ ունէին բաւական վիճակ մը:

ԵԿԵՂԵՑԻ ԵՒ ԴՊՐՈՑՈՒՆ

Ունէին Ս. Թորոս անուն եկեղեցի մը եւ իր կողքին դպրոց: Եկեղեցիի առաջին քահանան եղած է Տէր Յակոբ Քիլիմեան, որ տարագրութեան մէջ վախճանած է (Տէր–Զօր) Բագդատ գիւղը, իր հարիւր տարեկանին:

Տէր Յակոբ քահանան, մեր օրերուն իր հետ կը պահէր Տէր Ադամ քահանայ Անջիկեանը: Բնիկ Ինճէսուցի այս երիտասարդ քահանան, իբրեւ ուսանող Թոմարզայի վանքին, 1910 թուականին կնասրեալ Առաջնորդ Պաւլոս Արբուգանի կողմէ քահանայ ձեռնադրուելու իր ծննդավայր Ս. Թորոս եկեղեցիին համար:

1914–1915 եղեռնի թուականներուն, Խիէրկիի ոճրագործ Կամմադամ Զէքիի առաջին գոհը եղաւ Ինճէսուի հայութիւնը, իր չատ սիրուն ու արիւնալի դէպքերով, որուն մենք հանդիպեցանք (աստ էջ 2013): Զէյթունի հայութենէն ետք, ամբողջ կեսարիոյ չըլլանին, առաջին անգամ տարագրուողները եղան Ինճէսուի հայերը: Մեր տարագրութեան ճամբու երկայնքին, Գոնիա, Պօզանթը, Ղանըլը կէդիա, Օսմանիէ, Ղաթմա, կը հանդիպէինք չատ կանուխէն տարագրուած Զէյթունի եւ Ինճէսուի կարաւաններու մնացորդներուն ու վշրանքներուն: Մաշած, հիւծած կենդանիի կրմախքներ, իրենց ահարկու ու սարսափելի տրտաքիններով, կ'րսես թէ գերեզմանիներէն ցոր հլած են:

ՋՈՄԱԽԱՆՈՒ ԳԻՒՂԸ

Կը պահուէր Թամարպայէն հինգ ժամ հեռու, դէպի Արեւմուտք, Ալիճոսի առուակին: Գիւղի նախկին բնակչութիւնը կազմած էն Թամարպայէն պապիած պոնկ քոնի մը բնաւորիքներ, քանի որ իրենց բարբառը կը պահպանի Թամարպայի բարբառի բնաւորիքին եւ իրարու չատ նմանութիւն ունին:

Բնակիչները կը զբաղէին հողագործութեամբ եւ անասնապահութեամբ եւ ունէին բարեկեցիկ եւ երջանիկ վիճակ:

ԵԿԵՂԵՑԻ ԵՒ ԴՊՐԱՏՈՒՆ

Մէկ օրերուն ունէին հին տաճարն մնացած Ս. Թորոս անուն Մատուռ մը, եւ Ս. Յակոբ Եկեղեցի մը: Վերջին տարիներուն, գիւղի վարի թաղերինները, իրենց համար կը կառուցանէն նաեւ Ս. Լուսաւորիչ անուն Եկեղեցի մը: Այս երեք Եկեղեցիներուն, իրը հոգեւոր հովիւ պաշտօնավարած էն բնիկ Զօմախլուցի Տէր Ներսէս քահանայ Ներսէսեան եւ Տէր Յակոբ քահանայ Տէր Կարապետեան:

Տէր Ներսէս քահանայի անուան, մենք հանդիպեցանք 1914–1915–ի եղեռնի տարիներուն, կեսարիոյ բանտին մէջ իր կրած անժարպկային չարչարանքի օրերուն: Տէր Ներսէս քահանայ, երկու տարիներ կեսարիա բանտ մնացած է: Ջինադպետները, քանի մէն տրձակուած եւ քահանայագործութիւն րրած է Եվէրեկի եւ Թամարպայի մէջ վերապրող ու անապատաներէն վերադարձող Հայութիւնան համար: Տէր Յակոբ քահանայ տարագրուած է իր հօտին հետ եւ Համրանի անապատները վախճանած:

Զօմախլուցի Ագպային Դպրատուներուն մէջ, պաշտօն վարած էն կարող ուսուցիչներ, որոնք ժողովուրդի ծոցէն դուրս եկած եւ Թամարպայի վանքին աշակերտները եղած էն: Ինչպէս, Մարկոս Էֆենտի Տէր Կարապետեան, ուսուցչական պաշտօն վարած է նաեւ կեսարիոյ եւ Երջանի վարժարաններուն մէջ եւ համբաւ ստացած իր կարողութեամբ, որուն մասին, մեր օրերուն Թամարպայի վանքի առաջ վարպետը այսպէս կ'արտայայտուէր, – Մարկոս Էֆենտին, մեր վանիին փառքն ու պարծանքն է ամբողջ կեսարիոյ հայութեան շրջանակէն ներս: Մեկի կը ներկայանայ նաեւ որպէս ուսուցիչ Թոմաս Էֆենտի Յովհաննան, նոյնպէս վանքի աշակերտներէն: Տարագրութենէն վերադարձին քահանայ ձեռնադրուած է

Թրխմալի (Լիբանան) Ալպային հիվանդին, որուն անուան մենք հանդիպեցանք (աստ էջ 1856):

Զօմախու պիտի Անգեալին, Բալքիսուն, Բարբառին եւ 1914–1915 եղեռնի մատնութեանց վրայ պիտի տարտղնուին կեանքի մասին, սկսած է իմիջ պիտի արժանաւորագոյն պատմիչներէն, երբեմնի կրթական մշակ Ալեք Էֆէնտի եւ այժմու Քալիֆորնիոյ տէր կատարեա Աւագ քահանայ Գալֆայեանի, Հնչենակը «Զօմախու» պատմութեան պրպին: Այս արժանաւոր ու Հնչենակ քահանայի անուան, մենք պիտի հանդիպինք տակաւին մեր պատմութեան յատկիկայ էջերուն մէջ:

Զօմախու պիտի արժանաւորապէս պատկերէն է նաեւ Գասնիկ Անանեանը, այժմ Մխայեալ Նահանգներ (Նիւ–Եորք) կը գտնուի: Գ. Անանեանի անուան մենք նախատես հանդիպեցանք այս էջերուն մէջ, մեր պատմութեան իր օգտակար ծառայութիւններով, որուն անուան տակաւին պիտի հանդիպինք:

ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԿՈՉՈՒԱԾ ՓՏԱԽՏԸ

Ազգասէր այս տարրերն նուաճ Հայ պիտիքէն, Զօմախուն մէյն վարդապետ էր Բողոքականութիւն կոչուած վտանգէն եւ ծանօթ էր Հայոց հիմնադիր Լուսաւորչին եւ Երկպառակութիւն ձգած ժողովուրդին մէջ: Այս քարոյական ու հոգիի Գործը, մուտք գործած էին իմիջին եւ կնասիրոյ գանգն Ամերիկեան Քրիստոսը խաղաղ Միսիոնարներու ջանքերով: Ոնէին իրենց ուրոյն վարժարաններ եւ ժողովարանք:

ԷԳՐԷԿ (ԾԱՄՆԹԱԻ) ԳԻՒՂԸ

Կը գտնուի Թոմարզայի Հիւսիսային կողմը, հինգ ժամ հեռաւորութեան վրայ Ալեպիէն եւ Թոմարզայի մէջտեղ: Գիւղի հիմնարկութեան մասին կապուած է իր բնակչաց պաշտամունքի անցեալին հետ, որ ժամ. պարսն եղած էր կարեւոր գործ Գաղիկ Աբգարեան եւ Իշխաններու սրտին իրենց երկրորդ հայրենիքը, կնոջն ունենալով Թոմարզան իր չքնաղներով: (Տես, աստ էջ 231):

Մեր օրերուն այս գիւղը, մենք կոչեցինք Ծամնթաւ, ոչ թէ Էգրէկ: Այս յորջորջումը մեզի աւանդ մնացած էր մեր Տէմէնեան օրերէն, թեեւս իր ծագն անցնող Զամանթոս պատմական դետի անունով:

Պատմարանները՝ Օսմանեան Սրբազան եւ Բարկէն Կաթողիկոս (Կիլիկիոյ), իրենց պարծեր ան մէջ կը նայնացնեն Թոմարզան եւ Ծամնթաւ պիւղերը որպէս ամենահին վայր Գրիգոր Բ. Վկայասէր Կաթողիկոսի:

Գիւղի նախկին հայ բնակիչները, մեծ կառավարութեան բացարձակ ճնշումին ու դուլումին տակ ցրուած ու պղծած էին, եւ մեր օրերուն կային քանի մը հարիւր Թրքախօս Հայ բնտանիք:

Թուրք կառավարութեան կողմէ, Ծամնթաւ պետի երկայնութեան եւ մեր օրերուն Սերտաւոյ նահանգին եւ Ալիւիկ Զազային ենթակայ այս հոգեմատերուն վրայ, հայերու բնակութիւնը բացարձակապէս արգիլուած էր որպէս հին պարերուն Հայկական կեդրոնամայր: Ասոր հետեւանքն էր, որ 1856 թուականին, Ռուս եւ թուրք պատերազմէն պզտիկան Զէրքէզներ, թուրք կառավարութեան կողմէ բնակութիւն հաստատած էին այս հոգեմատերուն վրայ: Թուրքեր, այս նորեկ ու վայրագ ցեղին Ազատութիւն ու զէնք տուած էին Ալիւիկի եւ Թոմարզայի չրջանի հայերը կողոպտելու, Սպաննելու, ինչպէս անասնք մեր պատմութեան ընթացքին: Թուրք կառավարութեան կողմէ, այս չրջաններու Զէրքէզ ցեղի պատմութիւնը նայելն էր ինչպէս էր Հայկական նահանգներու մէջ իւրաքանչիւր ցեղի պատմութիւնը:

Հին թուականներէն մինչեւ մեր օրերը, թուրք կառավարութիւնը ջանացած է Թոմարզա եւ Ծամնթաւ պիւղերու Հայերը չարչարել ու ցրուել եւ տեղը թուրք բնակեցնել, բայց չէր յաջողած: Թուրք բնտանիքներ, քանիցս փորձած են տեղաւորուիլ այս պիւղերու մէջ, բայց հետզհետէ անցած է: Մեր օրերուն տակաւին թուրք պիւղացիներ այս երկու պիւղերուն Էվլիյի (տուրք հոգեմաս) անունը կուտային, այսինքն հայերէ դատ թուրքեր չեն ապրիր:

Թոմարզա պիւղը, իր դարերու հիմնարկութեան թուականէն մինչեւ մեր օրերը Մզկիթ չէր ունեցած: Երբ վերջին թուականներուն, թուրք կառավարութեան մանաւոր ճնշումներուն տակ գիւղի հայ Աղանները թուրք կրօնքը ի՛ընդունին, այն ատեն թուրք կառավարութիւնը Մզկիթ մը կը չինէ Թոմարզայի մէջ:

Կէօմէչէկի թուրք պիւղացիներուն համար, Թոմարզայի երկինքին մէջ Մզկիթ մը երեւնալը տարօրինակ եւ զարմանալի կը թուի եւ չեն կրնար հաչտուիլ իրենց մտքին հետ: Այն ատեն է որ թուրքեր կ՛ըսեն.– Եղխըլ Թոմարզա երխըլ, իչինտէ Ազէնցներ օխու-

նույօր: *Ըսել կ'ուզէն*, – ևւա՛ղ ֆեզի Թումարզա, աւա՛ղ, ֆանդուն-լու չափ ծանր է ֆեզի համար, ֆու երկինքիդ մէջ Ազէնի ձայներ կը լսուի: *Թուրքերու այս խօսքը, մեր օրերուն առածի կարգ անցած էր, և Թուրքեր միշտ կը կրկնէին:*

ԵԿԵՂԵՑԻ ԵՒ ԴՊՐԱՏՈՒՆ

Ծամնթաւ (Իպրկ) ունէր գաղթ առաջ չինուած հին դիւղը և անկէ քիչ մը հեռուն կը գտնուէր նոր դիւղը: Այս երկու դիւղերը ունէին իրենց առանձին եկեղեցիները: Հին դիւղը ունէր Ս. Թորոս անուն եկեղեցի մը, չինուած հին ճարտարապետական ոճով, իսկ նոր դիւղը ունէր Ս. Աստուածածին անուն տաճար մը, կառուցուած 1892 թուականին, Թոմարզայի վանքին Ս. Աստուածածնին Տաճարի Հոյակապ ոճով: Երկու դիւղերը, իրենց երկու եկեղեցիներու կարգին, ունէին երկու դպրոցմանուտուններ եւ երկու հարիւր չափուն մանկ բազկացած բնակչութիւն:

Նոր եկեղեցիի քահանան էր, մեր օրերուն դիւղի Ազանեըէն Յովսեփեանի տղան կարապետ լլլոյով Թոմարզա վանքի աշակերտներէն, 1900 թուականին քահանայ ձեռնադրուած էր կեսարիոյ Առաջնորդ Պաւլոն Սրբազանի կողմէ եւ կոչուած Տէր Մկրտիչ քահանայ:

Գիւղի դպրոցին մէջ պաշտօնավարած էին Թոմարզացի ուսուցիչներ, Մկրտիչ դպիր Գալայճեան եւ Հայրապետ դպիր Վահրամեան եւ ուրիշներ: Ծամնթաւ գիւղի ժողովուրդը, իր առանձնական Բարբարոսով, Նիկոլայոսով եւ Տարտղոսով, կը յիշեցնէր Հայաստանի հին ժողովուրդը: Երիկ մարդիկ եւ կիներ ունէին Հոիայական եւ պարթեւ հասակ, քիչ մը կոչտ արտաքինով:

ՀԵՏԱՓՐՓՐԱԿԱՆ ՊՍԱԿԸ

Ծամնթաւ գիւղի հայերը, ունէին տարօրինակ դրուագներ, բպուած իրենց բնաւորական բարքերէն, որոնցմէ մին էր, մեր օրերուն պատահած, նչանուած աղջիկի մը Ս. Պասկր իր նչանածին հետ:

Գիւղի ազանեըէն, Մկրտիչ Քեհեայի տղան կը նչանուի հարուստ տղայի աղջկան հետ: Աղջիկը չի սիրեր իր նչանածը եւ չ'ուզեր պսակուիլ: Մկրտիչ Քեհեան, հարեւնցուն կը փախցունէ Թոմարզա եւ Մինաս Քեհեայի տունը կը պահէ: Երկրորդ օրը, վեսա-

յուն ալ բերել տալով կ'ուզեն պահակել: Հարսնցուն իմանալով որ պժուարաւ պիտի պահկին, Մինաս Քհհիայի տան ալիւրի ամպարին տակը կը մտնէ, ուրիկ հանել, մօտենալ անկարելի է: Տէր Յակոբ քահանան կը բերեն որ պահկը կատարէ: Փեսան ալիւրի ամպարին առջեւ ոտքի վրայ եւ Հարսնցուն ամպարին տակը պահկի արարողութիւնը կը կատարուի:

Այդ պիչեր լսկ, աղջիկը յարմար առիթը գտնելով, տունէն դուրս կ'ելլէ, ձիւնին, ձմեռին կը վախչի եւ հինգ ժամ հետաւորութիւն ունեցող Ծամնիաւ գիւղը իր տունը կը հասնի: Աղջիկը կ'անիծէ Մինաս Քհհիայի Օճախին ու կ'ըսէ.– Տանդ մէջ, հարսներդ ներմակ բիւրով ներս մտնեն, սեւ բիւրով դուրս ելլեն: Կը պատմէին թէ Մինաս Քհհիան, իր երեք պատկներն ալ ամուսնացուց: Նոր հարսները, ճերմակ քօղով ներս կը մտնէին, վեց ամիս ետք տղաքը կը մեռնէին եւ նոր հարսներ սեւ քօղով դուրս կ'ելլէին:

⁂

1914–1915–ի Տարագրութեան թուականներուն, Թալէաթի կառավարութիւնը, Հայերը ի սպառ բնաջնջելու ու տարագրելու իր Ոճրային որոշումներուն մէջ, դէպի Պոլիս, Էնկարէ, Իզմիր եւ միւս կուսակալութիւններուն ենթակայ քաղաքներու ու գիւղերու Հայութեան, եւ դէպի Հայկական նահանգներ, Սերաստիա, Էրզրում, Տիգրանակերտ եւ միւս նահանգներու Հայութեան համար, մեւնոյն ծրագիրը չէր պատճաղրած:

Կեսարիայէն դէպի Էնկարէ, Պոլիս կուսակալութիւններու Հայերէն 20–45 տարեկանները դրաւեց Ամէէ Թապուրին մէջ, որոնք Սերաստիայէն – Էրզրում ճամբաներու երկայնքին աշխատցնելէ ետք, ամալի ձորերու մէջ մաս–մաս ջարդեցին, մնացածն ալ աշխատանքի տակ Անօթի, Ծարաւ փճացուցին: 45–80 տարեկանները պատելով, Զուաններով կապեցին եւ աքսորեցին մինչեւ Հալէպ: Ամէն տարիքի Առեւտրականները, Ցեղախոհականները, Եկեղեցականները, ծանօթ դէմքերը, բանաւորը լկտուցին, Զարշաբեցին, Խոշտանգեցին, մաս–մաս կախաղան հանեցին: Անոնցմէ մաս–մաս ղըրկեցին կէմէրկի եւ Սերաստիոյ ճամբաներուն միջեւ ձորերուն մէջ պատրաստուած Պոլիա Տէրէսին ու Ջարդեցին: Երիկ մարդոցմէ պարպուած քաղաքներու, գիւղերու երիտասարդ աղջիկները, հարսները ու ծեր կիները կարաւաններ կազմելով, քշեցին Պօզանթըլի ճամբով Ղանը Տէրէ, Ղաթմա, Հալէպ: Այս ճամբաներու

եկեղեցին, կղզապահին, եպիտասարդ Ալչիկները, Հարսները եւ Մեծերը մեկ հատոն Տէր–Զօրի եւ Հայրենի անապատները:

Գալով կեսարիացին պէտի Հիւսիս, Սեբաստիա, Էրզրում եւ մեծ կուսակալութիւններու հայութեան, այլ մարդու անցնող չի ձգելու պատմուտ մեծ ու պզտիկ, անոնք տեղւոյն վրայ, քարաքներու ու գիւղերու էղերքներուն, Զօրերուն մէջ ջարդեցին: Ալչիկները, Հարսները յանչատակեցին, Տղերը Ամուրդի հանեցին, մնացածներն ալ քշեցին Տէր–Զօրի ապանդանոց:

Ինչպէս Էրզէկ (Մամխաթուն), նոյնպէս Ալիպիէ Ղալայի Հայ բազաքներն ու գիւղերը, Տարագրութեան օրերուն, Ենթարկուեցան Սեբաստիոյ կուսակալութեան Հայութեան ամէն ճակատագրին: Գիւղի եկեղեցի, գրեթէ ամբողջ ջարդուեցան:

ՍԸՎՂԸՆ ԳԻՒՂԸ

Կը գտնուէր Էրզէկէն կէս ժամ եւ Թոմարզայէն մէկ ժամ հեռաւորութեան վրայ: Մեր օրերուն, հարիւր տուներէ բաղկացած այս Հայախօս ու գուտ Հայ գիւղը, իր անցեալով կապուած էր Էրզէկ գիւղի պատմական անցեալին հետ: Ունէր եկեղեցի եւ Դպրատուն: Իր մօտ կը գտնուէր Պատմական Խնճորի վանքը, որպէս վկայութիւն դիւղի եւ հոգեմատին անցեալի պարտուր պատմութեան:

1914–1915–ի Տարագրութեան թուականներուն, գիւղի Հայութիւնը վերաճակատեցաւ Էրզէկ գիւղի սեւ ճակատագրին եւ թուրքեր բոլոր ժողովուրդը ջարդեցին:

ԿԷՕՍԹԷՐԷ (ԿԻՋԱՏՐԱ) ԹՈՒՐՔ ԳԻՒՂԵՐ

Ինչպէս, պատմագրքիս Ա· Հատորին կցուած քարտէսին մէջ կը տեսնենք, Թոմարզայի Հիւսիսակողմը կէօսթէրէ նշանակուած այս հոդամասը, պատմութեան մէջ ծանօթ ԿԻՋԱՏՐԱ գաշտահովտին մաս կը կազմէ: Կիզուտրա գաշտահովտի այս մասին մէջ, մեր օրերուն կը գտնուէին երեսուն–երկու թուրք գիւղեր, որոնք չրջապատած էին Թոմարզան: Այս թուրք գիւղերէն մեծ մասը, հին ատենին եղած են Հայ գիւղեր, որոնց բնակչութիւնը բռնութեան տակ թրքացած են:

Արքէս լերան Արեւմտեան եւ Անդր Տաւրոսի Արեւելքին մէջտեղ տարածուած բնակավայրի պաշտամունքին է պատմական ԿԻ–ՋԱՏՐԱ հոգեմասը, որուն կեդրոնը կը գտնուի Հնագարեան Թոմարզա Գիւղաքաղաքը: Տես Պատմագրքիս Ա. Հատորին կցուած քարտէսը:

Կիզոտրան, իր սահմանը կը դնէ, Արեւելքէն Անդր–Տաւրոսի լեռնաշղթաներու վրայ, մինչեւ պատմական Ծամնթաու (Ջամանթաու) գետի հասանքի երկրամասերը: Արեւմտեան, Արքէս լերան վրայ: Հիւսիսէն, Ալպիկ եւ Էրէկի գիւղերը: Հարաւէն, Սիամէնկէն յետք եւ Տաւրոսի լեռնաշղթային վրայ, Բրուոզոզ (Կիւրիւմջէ) եւ վահկայ (Ծէքէ) հին գիւղերը:

Թոմարզան, Հիւսիսէն չրջապատուած եւ կէօսթէրէ (Կիպատրա) հոգեմասին մէջ, մեր օրերուն բնակութիւն հաստատող էրեսուն եւ վեց թուրք գիւղերու անուններն էին:

Պէլէմիսոն, Բէլկիս, Ձիւրիւն, Մարտրն, կէօմէր, Ղըրմէշէ, Չէօլմէկլի, Բէսիր, Ղօսնապաչ, Նամաշլու, Մարաջախ, Էօրէնճիճ, Սօսուն, Սիւլէյմանճու, Սախալթութան, Էվրան Չէֆիլէն, կէօլեէրի, Դիգիր, Ղամպէր, Բէվիէզ, Ղապախլու, Չրազ, Փսաուլու, Պէտտէշ, Տուշուն, Չէրէզիկ, կասդրլէր (Բաստադոն), կէօմէր (կիւմէր), Ղըզրլճին (Ղազրնա), Չափալու (Չեւոլի) եւ ուրիշներ:

Չորս գաղիներու կազմած կիզոտրայի (կէօսթէրէ) այս գաւառահամբոյր, այդ թուականներուն Հայ գիւղերով լեցուած եւ Թոմարզան չրջապատած էին: Ցաւալի է որ, պարերու չրջանին Հայ գիւղերու բնակութիւնը ջարդուած, աւերուած եւ բոնութեան ատկ թրճացած են եւ կազմած մեր օրերու կէօսթէրէի էրեսունվեց թուրք գիւղերը: (Տես, անդ էջ 209, 341):

Բ.

ՄԱՍՆԱԿԻ ԳԱՂԹ

Թամարպատի հայութեան համար, անհատներու կողմէ մատնակի պատիժը տեղի ունեցած է 1700 թուականներէն սկսեալ, երբ անոնք սրսէն Աբուհատապեանը եւ Աբհեատաւրնեանը ձգած են իրենց ծննդավայրը ու ծնողքը եւ գացած են Իմմիր, Պոլիս, Սեբաստիա, Երուսաղէմ, Կեսարիա, ուր համբաւ առացած են սրսէն կառուցանողները, Նկարիչները, Գծագիրները եւ Աբհեատաւրները: Անոնց մէ շատեր, այլ քաղաքներուն մէջ նիւթական դիրքերու տիրանալով, անգայթ ընտանիքներուն հետ ամուսնացած, տուն, տեղ հաստատած ու հոն հաստատուած են: Դժբախտութիւնը այն է, որ անոնք օտար ընտանիքներու հետ ամուսնանալէ ետք, փոխած են իրենց ծննդավայրի անունը եւ Պատմութիւնն մէջ սրսէն ծանօթ Աբուհատապեանը չիչուած են, Կեսարացի, Թոխատցի, Իմմիրցի: Այս մասին առաջը (առաջ էջ 1236–1288):

⁂

Ղուրպէթի այլ տարիներուն չիշատակը կը կրէ, երկար տարիներ իր ժամանակն ապատուղ Թամարպատցի նոր Տէրտ Խատուկ Անայի հետեւեալ շէրը (բանաստեղծութիւն):

Սիւմէնկէնին մէշէները
Ստամպոլուն շիշէները,
Իմ եարըս չիւրիւմիշ էրիմ
Զաթալ խաները էօշէները:

Թուխթ կիրեցի նուռպալ չերէկ
Կակուլէրիմ գիշեր ցերեկ,
Քսան տարի լալէն լալէն
Էշվըս եղաւ խնոցի ակրեկ:

Շարունակութիւնը (առաջ, տառ էջ 1174):

ԱՐՏԱԳԱՂԹ ԴԷՊԻ ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐ

Դէպի Միացեալ Նահանգները, Թոմասըպոլինեան ագեն-տութիւնը սկսած է 1895 թուականին, Հայկական Նահանգներու ընդհանուր ջարդի տարիներուն, երբ Պոլսոյ եւ Իզմիրի մէջ պահուած Վարիպ Թոմասըպոլինեան, իրենց կեանքը վտանգի տակ դնելով ծովու ճամբով փախուստ տուած են Ամերիկա:

Պոլիէն, տասնչին փախստական Թոմասըպոլին եղած է Ղուկաս Թոսունեան (Եւսեպիոսեան), եւ նոյնպէս տասնչին Թոմասըպոլին Միացեալ Նահանգներու Ռէյնին Վիս. քաղաքին մէջ:

1903 թուականին, ուրիշ խումբ մը Թոմասըպոլինեան եւս փախուստ տուած են դէպի Միացեալ Նահանգները, Նշան Թոսունեան (Ղուկասի եղբայրը), Հաճի Յակոբ Մատոպճեան, Յարութիւն Սիւնեան եւ ուրիշներ: Այս Թոմասըպոլինեները, չատ մը Հայերու նման, յաջողած են փախուստ տալ, ծովեզերքը նաւային դործիքով դրպդող թուրք պաշտօնեաներուն կաշառելով: Ուրիշ Թոմասըպոլինեներու խումբ մը եւս, փորձած են փախչիլ, բայց Իզմիրի ծովեզերքը ձերբակալուելով բանտ դրուած են, ինչպէս Տէօէ Ղալֆա Պօյաճեան, Զաքարիա Սալպաչեան, Աւետ Հապաբչեան, Արմենակ Անտիկեան եւ ուրիշներ 18 հոգի, եւ բանտ մնացած են մինչեւ 1908 Յէօն Թուրքերու ընթած Սահմանադրութեան թուականը:

Լաւ կը յիշեմ, Սահմանադրութեան այդ օրերուն էր, Իզմիրի բանտէն ազատուող Թոմասըպոլի այս բանտարկեալները, դիւղ եկան, եւ թրքական դրօշակը ձեռքերնին, ուրախութեան թափօր կազմած, հաշասըն Հիւրրիյէր, աստալէր: Հաշասըն Երմէնիլէր, հաշասըն Միհնաս Չերազ, պռռալով փողոց փողոց կը պտտէին:

Լաւ կը յիշեմ նաեւ թափօրը երբ վանքին մօտեցաւ, այդ պահուն վանքի վարդապետ Գէորգ վարդապետ Պօյաճեան վանքի դրան առջեւ կեցեալ, բաւ անոնց.— Տղաք ի՞նչ կը պռռաք, կը դառնաք, շունին մէկը իջաւ, մէկը ելաւ: Գահը ելլողը հա՞յ մըն է որ այդ֊քան կ'ուրախանաք:

1895–1908 թուականներուն, դէպի Միացեալ Նահանգներ փախստական Թոմասըպոլինեներու թիւը կը հասնի քսան֊հինգ հոգիի, որոնք կը հաստատուին Ռէյնին Վիս. եւ Վօքիկն քաղաքներուն մէջ, ուր անոնց իրարու հանդէպ ցոյց տուած խնամքը, եղբայրական աջակցութիւնը, հիացում կ'ազդէ ուրիշ հայերուն եւ տեղացիներուն եւ պոռեատով կը խօսին անոնց մասին:

1908–ի Սահմանադրութեան թուականին, ճամբանները բացուեցան եւ Թոմարզացի երիտասարդները, իրենց տունը, ծնողքը ձգած, ակսան խումբ–խումբ մեկնիլ դէպի Ամերիկա, իրենց ապրուստի հայրենակիցներուն մօտ:

Իրենց ծննդավայրին մէջ, Անգործութիւնը, Աշխատանքի պակասը չէր որ անոնք կը ստիպուէին ձգել իրենց Արտ, կամ աշխատանքը՝ մաքուր, առողջ կլիմայի տակ: Անոնք կ'ուզէին ապրիլ Տնտեսական աւելի գոյացած վիճակի մէջ, դիւրացնելու եւ աւելի հասութաբեր ընելու համար իրենց հողային աշխատանքը: Դիւրութեամբ վճարելու համար կառավարութեան ծանր Տուրքերը եւ ապառելու թուրք պաշտօնեաներու Զուլումներէն:

Այս խակ էր պատճառը, որ Թոմարզացի երիտասարդները կը ձգէին իրենց տունը ու հողի աշխատանքը եւ կը յանձնուէին Ամերիկայի Հիւծող ու Մաշեցնող գործարանի անխնայութեան: Շատեր, իրենց երիտասարդ Հարսները, Նշանածները կը յանձնէին իրենց ծնողքներուն եւ իրենք կ'երթային եւ քանի մը տարի ետք տուն կը վերադառնային:

Այդ թուականներուն, դուրսէրթի կեանքէն անտեղեակ, Թոմարզացի մօր մը ճամակը իր զաւկին, գրուած իր հայրենի բարբառով:

ՍՐԲԻԿ ԱՆԸՆ ՆԱՄԱԿԸ

Գրեց ՀԱՅՐԱՊԵՏ ԳԱԼԱՅՃԵԱՆ
(Ս. Միլվօքի)

1914–ի Յունիս ամսուայ վերջին օրերն էր, դեռ պատերազմի ոչ չորս կամ եւ ոչ ալ վեց: Հողագործ Թոմարզացին իր եղնտակին աշխատանքը լրիւին կատարած կը սպասէր ցանքի կզդեցուն եւ արդէն քանի մը չարաքմէն ֆիւշնայի պահքէն վերջը փէտին սկսէին:

Այդ օրեր ամէն մարդ ուրախ եւ զուարթ էր, դեռ չատեր Ամերիկա կը մեկնէին եւ ամանք ալ դուրսէրթի չրջանը լրացուցած տուն կը վերադառնային իրենց սիրելիները կարօտը առնելու համար, մինչեւ այդ օր աւելի քան 300 հոգի Ամերիկայէն տուն վերադարձած էին: Թոմարզան չէն ու պայծառ էր: Նշանտուք եւ հարսանիք ամէն օր տեղի կ'ունենար:

Շաբաթ օր մը առն նսաած թևերմ կը կարկայէ, մեր գլասկի Արքիկ Անան ձևոքը թուղթի կտոր մը առած նեյս մտաւ։

– Հա՛ բէմամ ատենին էկա, Տիգրանիս բուղք մը կիյրէ – *ըսաւ, եւ ձևոքի թուղթերը ինձի տուաւ։*

Սրբիկ Անան, Ամերիկա երկու պատակ ունէր եւ իր նամակները ևս չատ անպատճեր գրած էր, գիտէի թէ ինչ պիտի գրուէր եւ որու բարեւներ եւ օրհնութիւններ պիտի գրուէր։ Նամակը ուրախալից լուրերով կը լեցնէի եւ տակը խաչ մը կը գծէի. ինք ալ՝ յոռներն ալ մատներնին խաչին վրայ կը կոխէին։ Բայց Սրբիկ Անան այս անգամ ձևոքէս յոռնից, ըսաւ։

– կաներր աճէլէ մէ՛նէ, կ'ուզեմ եոր էս տապու բուղքը իմ ուզածս կիմի կիյրես։

Շատ լաւ Սրբիկ Անա. գուն ինչ որ լսես, այն միայն պիտի կիյրեմ, եւ Սրբիկ Անան սկսաւ խօսիլ։

– Վատէմ առնուամ Տիգրանս, գիշեր ցերեկ էեզի աղօթող իմ, Սուրբ Ակոր կացը խուճկ ծխեցի, էրկէն խէչը մոմ վառեցի, կոսասկս խօսու ժամ կացը, Սբ. Պօղոս Պետոսին աղօթեցի եոր Տէր Աձ. պանդ կործդ բասդ տաճը, էեզի է էրկէն էօմիւր տա։

Վրկած չէէդ առըճէ, չհաւատալու պան, կտոր մը կէնէնչ բրդարճ տիւճեայիճ փարէն տվըճ, պապուդ էրեսը ծըծաղեցաւ, առնելիէ տալըէի, ճէտէ վերկիյի համար պապուդ եախէն պռնող մնաց։ Տէօլերուճ աճար զըպուճ կարեցիճէ, փառէ Աստուծոյ, մօրդ ձեռէճ է խէջիէմպիւրը պակաս չէ։

Անցած օրէ կարցորէճ էճդրճ Գիւրգրվուէիճ կանտարայիճ մօտը իրեէ վոճ նոր արտ մը կրնեցիճէ։

Էս տարի անդաստան չըպէօլլած պիլէ, շատ–շատ եաղար եկաւ, ցանը պօ՛լ–պօ՛լ բլսսաւ. պապըդ միս միճակ մնաց, մանկըդճ օրականով մարդ պըտը պռնեճէ. հարսը չօճուխներուճ հետ սէլը պըտը կիյրեճ։ հա՛, չմոռնամ ըսելու, էս տարի էրկու սէլ լծեցիճէ. նորէճ է չօճուդճերը դպրատանը հիչ ետ չբողճէ բու կերածդ կիմի. ըլլայ լծացը, ըլլայ փէտիճ, Ամմա մանկըդճ ու կալոցը դպրատուճը կոց է, նոր ատուճ մը կայկրսեճ – վաբանցա։

Ինչմոր կալոցը վեր իջնաճէ նէ, էլ բուղք չեմ կանամ կիչեմ. իշտէ էտեղը համար էս բուղքը պօլ–պօլ խապարներով կիրեցի եոր, հէմէճ կարդայ։

Աղպէրդ Արթինը չիւրիւբ Ամերիկայ կնաց, ատայիպ պան, բուրբի պէս տղէճ ինչէճ չիւրիւբ հանեցիճ չիկամկիտանամ, ա՛յս,

հավրում, կ'ուզէի հոր էնէ ֆու թիվիդ տակը ըլլէր, հոգ կը տա-նէիր, ճահիլ է վախնամ մեզի մոռնայ: Պապըդ կակըսէ հոր, կընըկ էկուր էդ տղէդ նշանենիք, չէնէնէ էս թարափը կը մոռնայ:

Լմմուտ Սարգիսին ըսա, խայրըսըզը հօրը մօրը չոր թուղթ մը բլկիրէ պարէ, ամմա դուն կա կ'ըսես հոր, էն կալիֆօրնիա կացած է շատ հեռու է· Տէր Ած· աշխարհին դա էն ծէրը երթալու ի՞նչ տեղը կար, ձեր ֆովը մնար նէ չըլլա՞ր:

Տայուտ Աւազը էկաւ· շատ-շատ բարեւդ առնիք ուրախացանիք· հումա Աւազը էհլէշ ծըմը կենց հեծած կա պէօլլէ, լծացը ըլլայ, մանկըղըն ըլլայ պապուն հիչ փայտա չունը, նորէն Ամերիկա էրթալու խօսքեր կա կենէ: Փիշեր, ցերեկ կ'աղօթեմ հոր իմ եավրուներս է էնոր կիմի չըլլան: Էս թարափը մեզի համար հիչ հոգ մինէր, տէօլերդ, Սահակը, Թամամը, Սարգիսը, էշկիս լիսին պէս հոգ կատանեմ: Ջաուկին չօճուղները չիյտէնի պէս տիրեցի, անար գըպուն, լիւպէտէ պզտիկ տէօլ ձգիցիր դուրպէք կացըր, ուզաս նէ տելիֆոնին տղայ, հարսնցու աշկին պըտը կըտնաս:

Սահակ տղէդ ըրդրնար պէս պօյ ֆարած է, դպրադանը էկած չեկած ըրգակը կակէ, կը նիրէ, ախոռը մանատուն կըցանը, գըբոցը մօրը կռնակը կը կայցնը, ձիւն էկած օրը կտուրը կը ֆերէ, պապդ շատ կա կուրախնայ – ափէրիմ եավրում պապուդ տեղը պռնիցիր – կակըսը:

Հումա աշկինիներու նէ դպրատուն քացած են: Աշկինդ Թամամը դպրատուն կակերթայ ֆերականը լմնցուց· էտես էրթայ նէ մէկ-երկու տարիէն բոռներս մեր թուղթը կը կիրեն, կը կարդան:

Կիտե՞ս տէօլերը մեծ պահին հաւկրուկ կըլլէրին, սատանըն էնկէնը խուլ ըլլայ էրկու աղհացք անցաւ չօճուղնեիը պան մը չեդան, մէյէր ուտելիքէն եղեր է· փառք Ածյ· հումա ըրուսը, չամիչը տուինէն պակաս չէ: Ուխտ ըրի, Ածածնայ (*) կարմիր հորթը վանքին պուտուտանիք Սահակին կլուխը կարդացնելու համար: Տէր Ած· մոռնալու չենիք, փառք տանիք Տիրոջը, անկեզու հաւը պիլէ, կռանար նուր խմած ատենը, էրկինիք կ'ընէյի Տիրոջը փառք կուտայ:

Սարգիս տղէդ դպրատանը հիչ մուխայէր չէ, հորը տարուան տէօլը չրրածր չմնաց, առտուն կանուխ ապուրը կուտը,

(*) Աստուածածինի տօնին օրը:

Բերականը ծոցը տրած դուրս կ'ելլէ, կէս օրին դպրատանը կախ–կամ ըսելէն տուն կուգայ, մէյէր սէ սուտ եղեր է, մէշկին կօտըն շանը վըզը կապած ազվըներն (*), էօրէննին կը պէօլլեցնը եղեր, կէս օրին'է դպրատանը տէօլլերուն սըրէն մտած, տուն կուգայ էղեր է: Սօնը հասկցաւ տէտէն աղըյ մը ծեծեց, ամմա նէ՛ փայտա:

Անցած օրն'է էվէրէկին ճամբէն ձեռ կ'առնու. «Ես Ամերիկա կակեր-եմ» կըսա կը բելէ: Սաղ ըլլայ էրկէն Ուֆանը, էվէրէկէն ուզալբէն, դա խէչէղպիւրէն հետ պերաւ:

Իրեմ տարուան մէջ տահա բերականը չլմնցուց. անցած օր պապդ հարցուց.

– Սարգիս, տղէս համարդ եո՞ւր է:

– Է. Ճ. Տ. է, տէտէ, ըսաւ:

– Անցած տարի չէի՞ր էդ համարդ:

– Չէ, տէտէ, էն խոշոր է. Ճ. Տ. էր, էս մանդը է. Ճ. Տ. է:

Ամէն շաբթու նոր բերական մը կահիճցնը, էլ Մըբայէլ վարժապետին'է ճարը լմնցաւ. հումա տախտակին վրէն խոշոր Ա. Բ. Գ. կիրածէ, տախտակը շալկած դպրատուն կ'երթայ, կուգայ. էն'է դում–դուրթ էրթայ, ուգայնէ՞:

Ծեծը խրատը անօգուտ է, լուսահոգի Տէր Պօղոսը (Ած. լուսաւորեսցէ հէգին) կ'ըսէր եոր.

Սեւը սապօնը ի՞նչ ընէ,
Խեւը խրատը ի՞նչ ընէ:

Աբրէկ Անան պահ մը լուռ մնաց, արցունքոտ աչքերը սրբելով.– Տահա կրուելիք շատ պան կայ, ամմա ատենը լմընցաւ, սաղ էղբր, Ած. էլ բեզի աղրկ նշանած մը տայ: Հա՛, կոչնըկըն ձէնը եկաւ. եւ օր կրէկմուտ է, ժամ պիտէրթամ, դուն էդ թուղթը դրկէ. հումա սըրտս պաղըկեցաւ, կիտես թէ տղուս դէմը նստած օձընշմըշ էղայ. էլ իմ թուղթերս էտէս պըտ կիրուի: է դուն նորէն ամենտունէ զատ-զատ բարեւ կիրէ.

Աբրէկ Անան մեկնեցաւ, նամակը պահարանին մէջ ծրարեցի եւ երկրորդ օրը բօսդային յանձնեցի:

1914 Յունիս Թոմարզայ

(*) Ձիուները:

ԹՈՄԱՐՋԱՅԻ ՍԱՀԱԿԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

1908–1915 *Եղեռնի թուականը, Միացեալ Նահանգներու մէջ, ամուրի Թոմարջայինները իրենք կը համոն աւելի քան հինգ հարիւր հոգի, կեդրոն ունենալով Բէյսին վիս., Ս. Միլվօքի եւ Միլվօքի քաղաքները: Այս դարիս Թոմարջայիներու առաջին դործը կ'ըլլայ կազմել Ուսումնասիրաց Ընկերութիւն մը, զարդացնելու եւ աւելի բարձր դիրքի մը վրայ պահելու համար իրենց ծննդավայրի Ազգային Սահակեան Վարժարանը: Ըստ Ծրագիր–կանոնադրի, Ընկերութիւնը պիտի ունենայ երկու դլխաւոր Մասնաճիւղեր, մին Բէյսին Թոմարջայինները կեդրոն քաղաքը, միւսը Թոմարջա:*

1909 *Յունկանին, հիմը կը դրուի Ուսումնասիրաց Ընկերութեան, Բէյսին վիս. քաղաքին մէջ, որուն հիմնադիրները մեծամասնակ կը կազմեն Միութեան առաջին վարիչ Մարմինը եւ Դիւանը, այսպէս. Յովհաննէս Ձիլիկէօզեան, Յակոբ Մատաղեան, Յարութիւն Տէտէեան, Խաչեր Ջէֆիեան, Պետրոս Թելլեան, Մկրտիչ Դալֆայեան, Տիգրան Ձիլիկէօզեան:*

Այդ Յունկաննիներուն, Թոմարջայի մեծ դաւակներէն Մարզպետ (Ղազարոս Ղազարոսեան), իրենց կեանքով չքնաղ Ազգային վարժարաններու կրթական Տեսուչ, ամէն տարի, ամառուան երեք ամիսներուն կը մնար իր ծննդավայրը Թոմարջա: Մարզպետ Թոմարջայի մէջ եւս հիմնեց Ուսումնասիրաց Ընկերութեան երկրորդ Մասնաճիւղը, մաս կազմելով Բէյսին վիս. քաղաքի Մասնաճիւղին: Իր չորջ հատորից նկիզնցիի Քահանաներէն, Թաղականներէն խումբ մը եւս կազմեց Ընկերութեան վարչական Մարմինը եւ պատրաստեց հետեւեալ Ծրագիր–կանոնադիրը:

Ծրագիր–կանոնագրի հարազատ վերարտադրութիւնը (ֆօթօ գրքին) (*):

(*) Ծրագիր–կանոնագրի խօսքը Մարզպետին է, իսկ Ձեռագիրը Գրքիս հեղինակին է, որ այդ ատեն Մարզպետի ձեռքին տակ կը գործէր որպէս Ատենադպիրը Ընկերութեան:

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ցավոք ունենալով որ Ձեզ ժողովուրդի յառաջդիմութեան ուբարձրացման կառարանը Հայոց Հոգեյին դպրոցն էր ու եթե թո-
մարգայի ուղղափառ դպրոցները իշխանուին զուտ յեսուդեմ ցա-
մարգայի ուղղափառ դպրոցները իշխանուին զուտ յեսուդեմ ցա-
ւէ վիճակի մը մեզ հազմեցնի « Թոմարգայի Սահմանադրական Վարժարանի Ու-
սումնասիրաց Ընկերութիւնը: բարոյական և նիւթական օժանդակութե-
ամբ Տայրենի դպրոցը բարձրացնելու և նորագոյն մեթոտներով յառա-
ջացնելու տալու տաճար զայն:

Մեր նպատակն իրագործման տանելու կունենալով յարմար դէպ-
քոյական ղէնքից մեր առաջին տոգը պիտի ըլլայ յառաջադէմ գիտութեան
ուսումնասիրաց պահանջներով օժտուած դպրոց-նոր ղէնք մը:

Այս օգտակար ձգտումներու ընթացքին ցանկալի կը նկատենք մեզի մեր
բոլոր Տայրենակիցներուն, որոնք ունին զգացում Արիւն իրենց զաւակ-
ներուն Տամարց յառաջդիմութիւն ազգին ապագային նկատ-
մամբ իրենց յուրաքանչիւր տալ կըտանեն Ա՛ր առ Հայրե-
նիք ևառ ԱԶԳՈՒԹԻՒՆ:

Թոմարգայի Ս. Կ-ի ղեկավարութիւն.

Թոմարգայ, Մարտ 1911

Թոմարգայի Սահմանադրական Վարժարանի ուսումնասիրաց Ընկերութիւն:

1) Անդամ.- Ընկերութեան անդամ կրնայ ըլլալ իրեք տալ իրեք գործի բարձրացնելով դպրոցները:
2) Բանալ գրադարան- ընթերցարաններ- վարժարաններ:

Ճանաչ=Ա. Ընկերութեան գործունէութիւնը կըտարածուի Թոմարգայի եւ անոր գաղթած Սկօսիացի, Էնիրի, Ստաղխանի, Կէօմիւշ-
ան գիւղերու վրայ:

Ճանաչ=Բ. Ձորս գիւղերէն ընկերութիւնը իր ծախիով կըղտաստ-
արակէ հրեր:

Արգելքներ. Որ նպատակին տանելու ընկերութեան հետ-
ևեալ կարգադրութիւնները կրնան խոչընդոտել:
Ընկերութեան հիմնուտի աղբիւրներէն են. անդամա-
վճարներ, մուտքի դրամներ. նուիրներ, ցանգանախութիւն. վի-
ճախաղ հերիսյացումներ. ասպարներ և այլն:

Մասնաճիւղեր:
Ընկերութիւնս ունի երիս գլխաւոր մասնաճիւ-
ղեր. մին Թոմարգայ, միւսը Բէյսիլ (Ամերիկա) ու իր կըգտնը-
ուին Թոմարգացի պահդուխտներու մէծամասնութիւնը:
երիրորդական մասնաճիւղեր կրնան հաղմուիլ Սէօյիւտլիւ, Կէօմիշ-
ան, Էնիրի, ուստաղխան և այլն: Հետևեալ Ամերիկայի պետական-
ները ուր կըգտնուին Հայրենակիցներ:
Բնականաբար մասնաճիւղ առնելու իր հերթին գործերուն մէջ
ընդունուելու ընկերութեան վերաբերեալ գործերը կրնայ ուղղակի
փոխադարձ խորհրդակցութեամբ և տեղեկագրութեամբ:
Ընկերութիւնը ունի իր պաշտօնական կնիքը տեւեալ կերպա-

ռութեամբ. թ–ի. Ա–վ–ի. Ռուսիս. ընկ. մասնաճիւղ:

Անդամակցութիւն:

Ընկերութեան հրնայ անդամակցիլ իւրաքանչիւր տղայ անդամագրուելով ընկերութեան կանոնադրին, որ կը նշանակէ ներկայ ծրագիրը յայտարարել կանոնները և կատարել ընկերութեան նպատակին իրագործման:

Անդամակցութեան պայմանները են.—

Թօմարգային ղրկելիքին տարեկան մուտք 2 ռուբլի:
Իսկ ապահովագրեալ 1 ռուբլի 50 կոպեկ:
Ամերիկայի համար առ նուազն մէկ ռուբլի մուտք, իսկ փոստադրավճարը առանձին:

Իւրաքանչիւր անդամ անխափան կը վճարէ ընդհանուր ընկերութեան և ընկերութեան իրաւունքին:
Վճարումը կը կատարուի տարեկան:

Ընկերութեան բարերարուհի մատնանշեց ընդհ. ժողովը թոյլատրել իր ղրկելիքները հետևեալ ուրուագրով ընդհ. ժողովները:
— Մասնաճիւղ ընդհ. ժողովին կը մասնակցի ընկերութեան բոլոր անդամները անխափան:
— Ընդհ. ժողովը ընկերութեան օրէնսդիր տասնատուփն է:
— Ընդհանուր ժողովը միայն կրնայ փոփոխել ներկայ ծրագիրը — կանոնագիրը:
— Ընդհանուր ժողովը կ'ընտրէ վարչական մարմինները:
— Ընդհանուր ժողովը կը քննարկէ իւրաքանչիւր մասնաճիւղի բիւրոյին կընէ ընդհ. տասնատուփին և կը վաւերացնէ տարեկան հաշիւները:
— Ընդհանուր ժողովը օրինապէս իր հետևը կը թողու երբ ներկայ է անդամներուն պարզ մեծամասնութիւնը — այսինքն վեց հինգ մէկ աւելի:

Որոշումները կատարել պարզ ձեռամասնութեամբ:
Բացակայ անդամը իր ձայնը ուրիշին չի կրնար տալ:

Ֆիւշարհութիւնը կը սահմանուի հաղորդի և գաղտնի:
Ձեռամբարձ փոխարհութիւնը օրինական է:
Ընդհանուր ժողովը կը գումարուի տարին անգամ մը բացառիկ պարագաներու առաջ. եթէ գ-մը տրաւիրէ և համ 25 անդամներ գրաւոր դիմումով ընդ. ժողով պահանջեն:

Ժողովը վարելու համար ընդ. ջ-ը իր մէկէն հնարէ նախագահ մը և փարաւոդարներ որոշումները և կեվռնութիւնները արձանագրելու համար:
Բնդհանուր մէկ պահանջած ամիսէ մէկ, անհամաձայնութեան, զէկուցմի կը կարդացուի ընդ. ժողովի հոգի ընդ. ... ի ներկայ ռահանդանով մոռ որ բացակայ կը սեպ 3–5 անդամներէ:

Կարգութիւն:

Բնդհանուր գործադիր խմբանութիւնն է գործադիր մարմինը որ կը բաղկանայ խորհրդանշական մասնաշուղի մէկ 6–7 անդամներէ, և սարին անգամ մը կը հնարուի ընդ. ժողովէն:

Խորհրդանշական մասնաշուղ ունի գործադիր մարմին:
Գործադիր մարմին անդամները կրնան ընարելի են:
Գործադիր մարմինը կը կարգ ընդհանուր բոլոր ընթացքի գործերու և յարաբերութիւնները:

Սարին անգամ մը կը հրաւիրէ ընդ. ժողով, որուն կը ներկայացնէ իր սարդուն մը գործունէութիւնը նկարագրական ճշգրիտ հաշիւները և յաջորդ սարուան բիւտճէի նախագիծ մը:
Գործադիր մարմինը կը նայ իր դիւանը որ ունի Ատե-

Նախկին Ասենադպիրը Գանձապահն և պարբ անդամները:
Ասենապետը Գ.-ն ժողովի լուծարման առ նուազն ամիսը
անգամ մըն ալ կնախագահէ ժողովին:

Ասենադպիրը կվարէ թղթակցութիւնները և կպահէ արձանագրութեան ուշադրութիւնը:

Գանձապահը կվերահսկէ ընկերութեան գանձերը կընտանեկան դրամագլուխները և այլն ու կպահէ յանձնաժողովի ճարտարութիւնը: Գանձուած դրամները փոխան կտրոնի պաշտօնական անդորրագիր:

Գանձապահը առանց գործադիր մարմնի ծանուցման իրաւունք չունի ծախքեր ընելու:

Ընդհանուր ժողովի սպասելի ժողովոյն Գ.-ն կ՚ից ամէն վկայականի տասնորդին մը հաշուելով անդամավճարները տասնորդներ տալով:
Գ.-ն իր որոշումները կհաստատէ պարզ մեծամասնութեամբ

Ընդհանուր կանոնները:

Ընկերութիւնս անկախ է Ազգ. իշխանութենէ:

Ընկերութեան լուծման պարագային գոյքերը և դրամները կը-
ծանուն Թումարզայի դպրոցին:

Դրամ և հաշուեմ:

Ընկերութեան պատրաստուի դրամը կըպահուի ատօհուսով ապա-

ցով պահգաններու մէջ Գ.-ն իւր առնուր մէկ որոշած անդամին
նունով:
Եթէ տասնորդներ հաշուածնէր գնուին յարձանագրուին ընկե-
րութեան անունով:

Ցանօթ.— Ընկերութիւնը իրաւունք կունենայ ատարի դրամական
կարեւոր նպաստ մը ընել տգեղական դպրոցին. միւս
կողմ գիւղերու բաժինը կորոշէ բիւտճէին մեջ ընդ. ժողովը
նկատի առնելով գիւղերին իրաւունքները ընկերութեան
մէջ ունեցած մասնակցութեան չափը:

Գործադիր մարմինը դրամական և հաշուական խնդիրնե-
րու կերաբերմամբ պարտաւորէ անձնական երաշխաւորու-
թիւն տալ:

Պատիժ:

Ձեռնարկներու, վէճերու, անհամաձայնութիւններու պարագա-
յին ընդ. ժողովն ընտրուած մէկնորդ դատարանին վճիռը
կըգործադրուի Գ.-ն:
Մէկը իր որոշած պատիժներէն ապահովումը պարտաւորի վճարել ընդ. ժողովին:

Դրամական ձեռնման պարագային ընկերութիւնը կընդ-
մէ ամենախիստ միջոցներու:

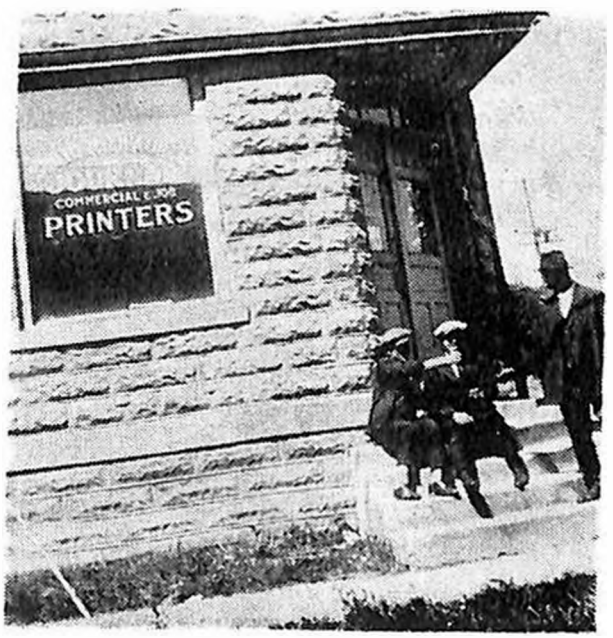
տպարան Թ.-ի. Ա-
վ.-ի. ն. ընկէն:

Թումարզայ մարտ 1911

ԱՂՔԱՏԱԽՆԱՄ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

1911 թուականին, Մխոցեալ Նահանգներու Վօքիկն քաղաքին մէջ բնակող Թոմաթպագի հայրենակիցներ, պլխաւորութեամբ Յա-կոբ Եղանճեանի, Ուսումնասիրաց Ընկերութեան կոչքին, կը կազմեն նաեւ Թոմաթպագի Աղքատախնամ Միութիւնը, նպատակ ունենալով օգնել իրենց ծննդավայրի չքաւոր ուսանողներու կրթական պարծին:

Աղքատախնամ Միութիւնը, իրեն կենդրոն ընտրելով Թոմաթպան՝ որուն տասչին վարիչ Մարմինը կազմուելու Մարզպետի նշմարէ, ընտրելով եկեղեցիի Թաղականներէն եւ վանքի վարդապետներէն բազկացեալ հինգ հոգիներէ:

ՊԱՏԿԵՐ 324.— Դրիգոր Զէբիեան (Պիթիկեան) Աղքատախնամի գանձանակը կը պտըտցնէ ուսուցիչ մէջ:

Վօքիկինի մէջ բնակող եւ Աղքատախնամի հիմնադիր Թոմաթպացիներ իրենց տուներուն մէջ կը դնեն գանձանակներ, եւ հոն ապրելով բոլոր հայրենակիցներ, որպէս նուէր գանձանակին մէջ

կը նեաեն իրենց տուրքերը: Յաճախ կիրակի օրեր, մասնաւորներ Դանճանակը ձեռքերնին կը պտտին Բէյլէն, Ս. Մելմօքի եւ այլ թաղաքներ, ուր հայրենակիցներ կը գտնուին եւ գրամ կը հաւաքեն: Միութիւնը հետզհետէ կը կազմակերպուի, կ'ունենայ իր ոտոչ Ծրագիր–Կանոնագիրը, որուն չուրջ կը հաւաքուին բոլոր Թոմարզայի հայրենակիցները, այնպէս որ 1919 թուականին, պանճանակին մէջ կ'ունենայ ինը Հազար (9000) տոլարի գումար մը, որմէ մաս մը կը դրկէ Տարսոդրութեան անապատանեբէն գործող իրենց հայրենակիցներուն, Դամասկոս եւ Կիլիկիա:

1915–ի Եղեռնի եւ Տարսոդրութեան թուականներէն ետք, Ամերիկահայ Թոմարզայիները, այլեւս յուսահատ իրենց Պապենական քանդուած Օճախէն եւ Ջարդուած իրենց Ծնողքներէն ու Ընտանիքներէն, կը սկսին տեղաւորուիլ այս դարիկ երկրին մէջ, եւ 1920 թուականէն սկսեալ, անապատներէն դէպի Կիլիկիա դարձող իրենց ազգակիցներէն ու հայրենակիցներէն յաճախ բնակիչներ կ'ընտրեն իրենց համար եւ ամուսնանալով տուն–տեղ կ'ըլլան եւ Միացեալ Նահանգներու գանազան քաղաքներուն մէջ իրենց հին Գեղպատանիներուն վրայ նոր Ընտանեկան Օճախներ կը կազմեն եւ նոր սերունդ մը կը պատրաստեն:

⁂

ԹՈՄԱՐԶԱՅԻ ՄԻԱՑԵԱԼ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ուսումնասիրաց եւ Ազգապահպան Միութիւններէն իւրաքանչիւրը, իր կարգին նախքան դիւղի տարագրութիւնը, իրենց ծննդավայրի Ուսումնասիրաց վարժարանի կրթական գործին օգտակար ըլլալէ զատ, Տարսոդրութենէն ետք, անապատներէն զարձող իրենց հայրենակիցներուն նպաստ կը դրկեն աւելի քան երեսուն հազար (30,000) Տոլար, 1920–1926 թուականներուն:

Երկու Միութիւններուն չուրջ հաւաքուած Թոմարզայի պատուական Հայրենակիցներ, 1929 թուականին, կ'որոշեն Միացընել այս երկու անջատ անունները եւ կը կազմեն ԹՈՄԱՐԶԱՅԻ ՄԻԱՑԵԱԼ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ, իր նոր Ծրագիր–Կանոնագիրով: Ու–

ՊԱՏԿԵՐ 325.— Ադրատախևամ՝ի խոռհրդանիշը.
Գործ՝ ծանօթ նկարիչ Թոմարզացի Աւագ Ղալճա Ագկիւլեանցի:
Ճակատի նկարը՝ գիւղի Ս. Աստուածածին վանքը:
Ծակի նկարը՝ գիւղի Պօղոս Պետրոս Ժամբը:

սումնասիրացը, իր պատրաստի գանձէն հինգ հազար հինգ հարիւր ութսուն (5580) Տոլար եւ Ակքատախնամբ հինգ հազար չորս հարիւր ինճուսնը ութ (5498) Տոլար, որպէս հմնադրամ կը յատկացնեն այս նորակազմ Մխիթեան:

Մխայեալ Ընկերութեան Հիմնադիրները, կը կազմեն նաեւ անոր առաջին վարչական Մարմինը, այսպէս՝

Յովհաննէս վարպետ Տէտէեան (*Պատուոյ Նախագահ*)
Տիգրան Ճիճիկեօղեան (*Ատենապետ*)
Վարդան Զալրմեճց (*Ատենադպիր*)
Միքայէլ Գալայճեան (*Գանձապահ*)
Բարսեղ Գալայճեան (*Կնքապահ*)

Մխայեալ Ընկերութեան վարչական այս կազմը, քառ Ծրագիր-Կանոնագրի՝ յաջորդաբար կ'ընտրէ իր վարիչ Մարմիններըև կը չարունակէ մինչեւ այսօր: Աւելի քան, կէս դարու հետքերն ունեցող այս Պատկառելի Միութիւնը (1909–1967), իր երկար տարիներու ընթացքին, զրամական առաքումներով, իր Մատնահատնեղու միջոցու, օգտակար կը հանդիսանայ Սիւնեաց մէջ գրուած Թամարզացի նոր սերունդներու կրթական պարծին իր անունով Անանի պահելով: Պուէնոս-Այրէս, Գարտագա, Ֆրանսա, Յունաստան, Լիբանան, Դամասկոս (Սուրիա):

Մխայեալ Ընկերութիւնը, զրամական իր ատատ նպաստներով, օգտակար կը հանդիսանայ նաեւ Թամարզացիական պանդան ազգօգուտ ձեռնարկներու, Շինարարական եւ Մշակութային, Մխայեալ Նահանդներէն սկսեալ, մինչեւ Մայր Հայրենիք, Խորհրդային Հայաստան:

Թամարզացի Մխայեալ այս Ընկերութիւնը, Մխայեալ Նահանդներու կառավարութեան անունով կը վաւերացուի Վիսքանսըն Նահանգի Նահանգային Քարտուղարին կողմէ: Ստորեւ կուտանք վաւերագրի Բնագրի ծօթօ Գորին եւ անոր Հայերէն Թարգմանութիւնը:

No. 36361

TO ALL TO WHOM THESE PRESENTS SHALL COME:

I, THEODORE DAMMANN, Secretary of State of the State of Wisconsin, do hereby certify that on the Eighteenth day of October A. D. 1929, there was filed in the Department of State an instrument in writing purporting to be Articles of Association with a view of forming a corporation to be known as

THE UNITED ASSOCIATION OF TOMARZA

without Capital Stock, the business and purposes of which being to give moral and financial support to those needy persons who are natives of Tomarza;

and verified as a true copy by the affidavit of Arman Balian and Manug Torosian who appear in said articles as two of the signers of same, and a certificate having been filed in this Department to the effect that said Articles were recorded in the office of the Register of Deeds of Racine County, Wisconsin, on the Nineteenth day of October A. D. 1929.

Therefore, the State of Wisconsin does hereby grant unto the said corporation the powers and privileges conferred by Chapter 86 of the Wisconsin Statutes for the purposes above stated, and in accordance with the said Articles of Association.

In Witness Whereof, I have hereunto set my hand and affixed my official seal at the Capitol in the City of Madison this 22nd day of October A. D. 1929.

Theodore Dammann
Secretary of State

ՊԱՏԿԵՐ 326.— Միացեալ Ընկերութիւն վաւերագիրը, տրուած Ճահճոցի կառավարութեան կողմէ:

ԱՌ ՈՐ ԱՆԿ Է

Թիւ 36364

Ես, Թէոտոր Բէմըն, վիսքաունսըն Նահանգի Նահանգային քարտուղարը, այսու կը վաւերացնեմ որ 929 Հոկտ. 18–ին, Նահանգային պաշտօնատան մէջ արձանագրուեցաւ Ընկերութեան պատկան կանոնագիր մը ԳՈՐԲՈՐԷՅՇԸՆ կազմելու համար, որ պիտի կոչուի *Թոմարզայի Միացեալ Ընկերութիւն*, առանց շահաբաժնի, որուն նպատակն է նիւթական ու բարոյական օգնութեան հասնիլ բնիկ Թումարզացիներուն:

Այս կանոնագրութիւնը, իբրեւ բուն կանոնագիր սոյն Ընկերութեան, հաստատուած է Արմէն Պաշեանի եւ Մանուկ Թոքոսեանի երդմնագրով, որոնց անուններէն կ'երեւի սոյն կանոնագրին մէջ իբրեւ վայն ստորագրողներ: Նահանգային պաշտօնատան մէջ նաեւ արձանագրուած է վաւերագիր մը, որ ցոյց կուտայ թէ. 10 Հոկտ. 1929–ին Բէյսիլի գաւառի Արխիւատան մէջ սոյն կանոնագիրը արձանագրուած է:

Ուրեմն, վիսքաունսըն նահանգի այս վաւերաթուղթով արտօնութիւն կը տրուի սոյն ընկերութեան գործածելու այն բոլոր իրաւունքները եւ առանձնաշնորհումները, զորս Նահանգային օրէնքի 100–րդ բաժինը կը տրամադրէ նոյնանման ընկերութեան իրենց գործերուն ընթացք տալու, իրենց կանոնագրի տրամադրութեան համաձայն:

Ի վկայութիւն կը տոորագրեմ եւ պաշտօնական կնիքս կը դնեմ, նահանգի մայրաքաղաքը Մէտիսըն–վիսքաունսընի մէջ, այս 22 Հոկտ. 1929–ին:

ԹԷՕՏՕՐ ՌԷՄԸՆ
Նահանգային քարտուղար

♣

Միացեալ Նահանգներու գանազան քաղաքներու, ի մասնաւորի Բէյսին վիս., Լօս Անճէլէս, Ս. Միլվօքի, Միլվօքի եւ Քալիֆորնիոյ մէջ բնակութիւն հաստատած Թոմարզացիներ երկար տարիներէ ի վեր մինչեւ այսօր օգտակար գործունէութիւն ցոյց տուած են Ազգային, եկեղեցական, կրթական, Մշակութային

պրծնելու եւ ի նպաստ ազգային կառավարութեան պահպանման ձեռնարկներուն մէջ, եւ այս ուղղութեամբ, առաջին դիրքի վրայ պահուած են բազմամարդ ուրիշ Հայրենակիցներու:

ԱՋԱՏՈՒԹԵԱՆ ՊՈՆՏԸ

Ամերիկեան կառավարութիւնը, Համաշխարհային Ա. Պատերազմին հրապարակ հանեց Ազատութեան պոնտ մը: Բոլոր քաղաքներու մէջ ցրուած Հայեր, կը մասնակցին պոնտի գնման եւ ութսուն հազար (80,000) Տոլարէ աւելի գումարով մը օգտակար կը հանդիսանան կառավարութեան պահանջին: Հայերու ցոյց տուած այս պատրաստութիւնը կը գնահատուի կառավարութեան եւ ազգայի ժողովուրդին կողմէ, որմէհետեւ, Հայերու թիւը, բազմամարդ ուրիշ ազգերու թիւին, 80 հատար տոլարի այս գումարը, Հայերու թիւին համեմատութեամբ չատ բարձր կը նկատուի ու գնահատուած է: Թամարզացիները, իրենց պահուած քաղաքներուն մէջ մեծամասնութիւն կազմելով, առաջնորդին մասնակցած են Պոնտի գնման եւ աչքառու գումար մը տուած կառավարութեան:

Պոնտի գնման այս պարտքին, պատճառ կը դառնայ որ Ամերիկեան կառավարութիւնը ու ազգայինները, ճանչնան Հայ Ազգը եւ Հայերը, եւ անկէ ետք, Հայեր կը գնահատուին յաչս կառավարութեան եւ ազգայի ժողովուրդին կողմէ:

ՋԻՆՈՒՈՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՉԸ

Երկրորդ պարագան, որ պատճառ կը դառնայ Միացեալ Նահանգներու կառավարութիւնը ճանչնայ Հայ Ազգը եւ Հայերը, Ջինուորագրութեան կոչն է: Ա. Համաշխարհային պատերազմի տարիներուն, Ամերիկայի կառավարութիւնը, իր բանակին մէջ զօրակոչելու համար, կոչ կ'ուղղէ իր երկրի ժողովուրդին որ կամաւոր ստորագրուին: Հայեր, ամէնուրեք ընթացք կուտան այս կոչին եւ իմրոմին կ'ստորագրուին ու ճակատ կը մեկնին, հակառակ որ իրենք Նորեկներ, Հայեր դեռ չէին պետութեան այս օրէնքին:

Թամարզացի Երիտասարդներ, իրենց պահուած քաղաքներուն մէջ, աւելի քան հօրաքաղաքացիներ կը պետութեան եւ կը մտնեն Ամերիկայի բանակին մէջ, որոնց անուններն են.

Տիգրան Ակիւլեան
Դաւիթ Ալեքսանեան
Արսէն Անտիկեան
Առաքել Առաքելեան
Սարգիս Անտիկեան
Տիգրան Արմաղանեան
Դանիէլ Բաբըլեան
Միքայէլ Գալայճեան
Խաչեր Գալուստեան
Պարսամ Գալուստեան
Միհրան Գամագեան
Վէոնդ Գամագեան
Սահակ Գայսէրլեան
Բարսեղ Ղատէմեան
Արշակ Եալընգըլընեան
Միսակ Նահնըեան
Գրիգոր Ենիտիւնեան (Ձէֆիեան)
Պետրոս Ենիտիւնեան (Ձէֆիեան)
Յովակիմ Ելլանեան
Դուսա Թամուչեան
Կարապետ Թամուչեան
Արիստակէս Թիւֆէնկեան
Յրք. Գալայճեան (Թօփուզ)
Խաչիկ Խաչիկեան
Դաւիթ Խտրլեան
Մանուկ Խտրլեան
Սեդրակ Խորասանեան
Կիրակոս Խուրշուտեան
Միհրան Հերանեան (Տէտէեան)
Նազարէթ Հերանեան
Սեդրակ Կէյիկեան
Միհրան Կիզիրեան
Կարապետ Հաճընեան
Սարգիս Հաճընեան
Գալուստ Ղուկասեան
Վահան Ղուկասեան
Մկրտիչ Ճապպարեան
Յարութիւն Ճապպարեան
Հայկ Ճիկէրեան
Կիրակոս Ճուտիկեան
Արմէն Մանասէլեան
Յարութիւն Մանասէլեան
Միհրան Մաղաքեան
Գրիգոր Մատաղեան
Խաչեր Մէնէշեան
Միհաս Միհասեան
Ենովք Մուրատդպեան
Յարութիւն Մուրատդպեան
Կիւլպէնկ Նալպանտեան
Լեւոն Զոպանեան
Ադամ Զորպաճեան
Ըսեփ Պաղտասարեան
Թորոս Պաճաճիճէյլեան
Միհրան Պարսամեան
Միհրան Պէշիրեան
Հաճի Պէտիրեան
Բարսեղ Պուչագլեան
Գրիգոր Պորանեան
Կարապետ Պոյաճեան
Գասպար Սալպաշեան
Միհրան Սալպաշեան
Թորոս Սուվաճեան
Արամ Շորճեան
Միհրան Վահրատեան
Գալուստ Տէտէեան
Միհրան Տէտէեան
Միհրան Կ. Տէտէեան
Նազարէթ Տէտէեան
Գրիգոր Տէյիրմէնտնեան
Դաւիթ Քէշիշեան
Վահան Քէօրօղլանեան

Պատկեր 327.– ՀԱՃԻ ՊԷՏԻՐԵԱՆ

Պատկեր 328.– ՄԻՀՐԱՆ ՏԷՏԷԵԱՆ

Պատկեր 329.– ԴԱՆԻԷԼ ԲԱԲԿԼԵԱՆ

Պատկեր 330.– ԳԷՈՐԳ ՄԱԹՈՍԵԱՆ
(Սեօյիւտլիւցի)

Պատկեր 331.– ԹՈՐԱՍ ՊԱՃԱՌ-ՓԿՅՒՇԵԱՆ

Պատկեր 332.– ՀՈՍՐՈՎ ՆՆԻՏԻՒՆԵԱՆ (ԶԷՏԻԵԱՆ)

Պատկեր 333.– ՊԵՏՐՈՍ ԵՆԻՏԻԿԵԱՆ
(ԶԷՔԻԵԱՆ)

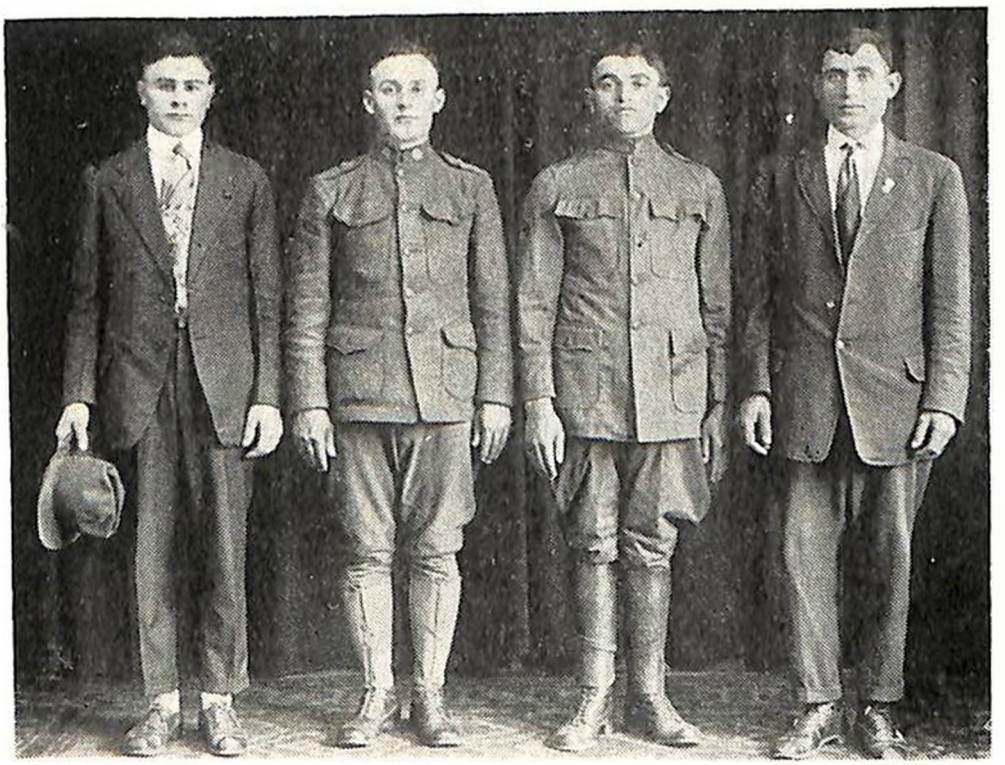
Պատկեր 334.– ԳՐԻԳՈՐ ԵՆԻՏԻԿԵԱՆ
(ԶԷՔԻԵԱՆ)

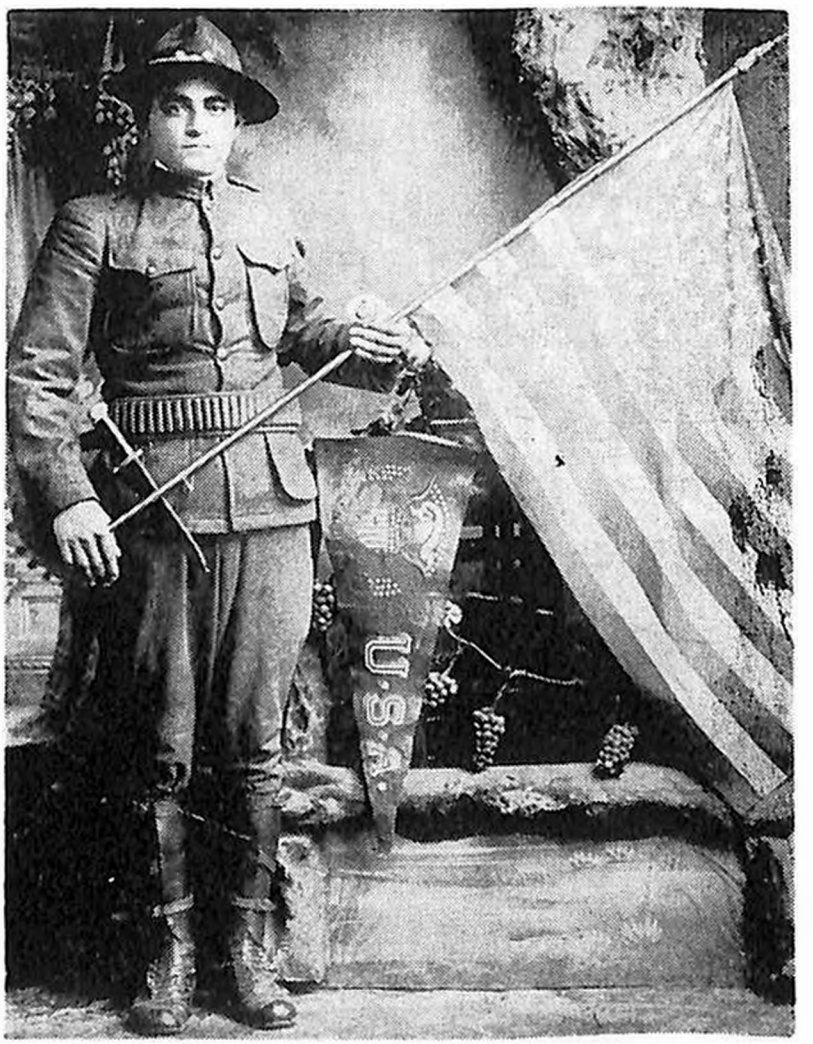
Պատկեր 335.– ՂԵՒՈՆԴ ԳԱՄԱՊԵԱՆ

Պատկեր 336.– ԿԱՐԱՊԵՏ ՓՈՋԱԿԵԱՆ

Պատկեր 337.– ՄԵԼՊՈՆ. ՆՈՎՔ. ՄԻՀՐԱՆ եւ ՆԱԶԱՐԵԹ ՏԻՏԻԵԱՆՆԵՐ

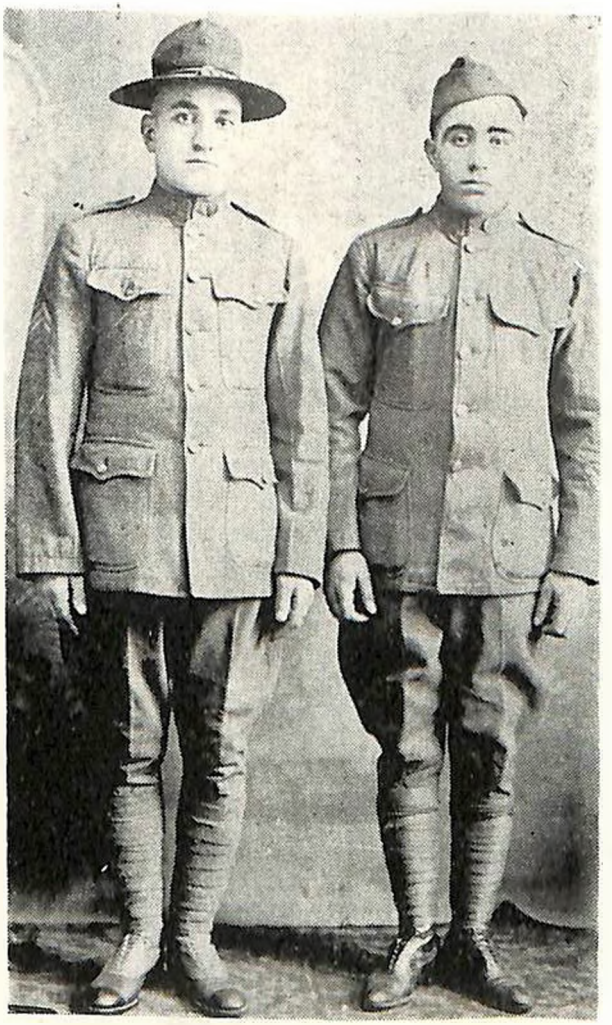
Պատկեր 338.– ՄԻՍԱԿ ԵԱՀՆԸ ԵԱՆ

Պատկեր 339.– ՊԱՐՍԱՄ ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ
եւ
ՅՈՎԱԿԻՄ ԵՐԼԱՆՃԵԱՆ

Պատկեր 340.– ՄԻՀՐԱՆ ՏԻՏԻԵԱՆ
եւ
ՄԻՀՐԱՆ ԳԱՄԱՊԵԱՆ

Պատկեր 341.— ԱՐԹԻՆ ՊԱԼԵԱՆ (Մահասեւեաց)
եւ
ԱՐԹԻՆ ԳԱԼԱՑՃԵԱՆ (Թոխուզիաց)

Պատկեր 342.– ՄԱՄԱԱՍ ՉԻՐՔԻՐՆԱՆ եւ ՄԻՀՐԱՆ ՏԻՏԻՆԱՆ
(Անգղիական բանակի գիմուոր, Բանատա)

Պատկեր 343։ - ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ. ՀԱՃԻ ՍԱՐԳԻՍ ՀԱՃԸՆԵԱՆ ԵՒ ԿԱՐԱՊԵՏ ԹԱՄՈՒՉԵԱՆ

Պատկեր 344.– ՄԻՍԱԿ ԵԱՀՆԸԵԱՆ, ԴԱՆԻԷԼ ԲԱԲԸԼԵԱՆ, ՍԻՄՈՆ ՓԷՅԻՇԵԱՆ

Պատկեր 345.– ՍԱՐԳԻՍ ԹՈՐՈՍԵԱՆ եւ ՄԻՀՐԱՆ ԹՈՐՈՍԵԱՆ

Մէջտեղը՝ ՅԱԿՈԲ ԵՐԼԱՆՃԵԱՆ

Պատկեր 346.– ՄԿՐՏԻՉ ՃԱՊՊՈՒՐԵԱՆ, ՊԱՐՈՒԱՄ ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ, ՄԻՀՐԱՆ ՎԱՀՐԱՏԵԱՆ, ԳԱԼՈՒՍՏ ՋԼՔԻԵԱՆ

ՍՈՒՐԲ ՄԵՍՐՈՊ ԵՒ ՍՈՒՐԲ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆԸ

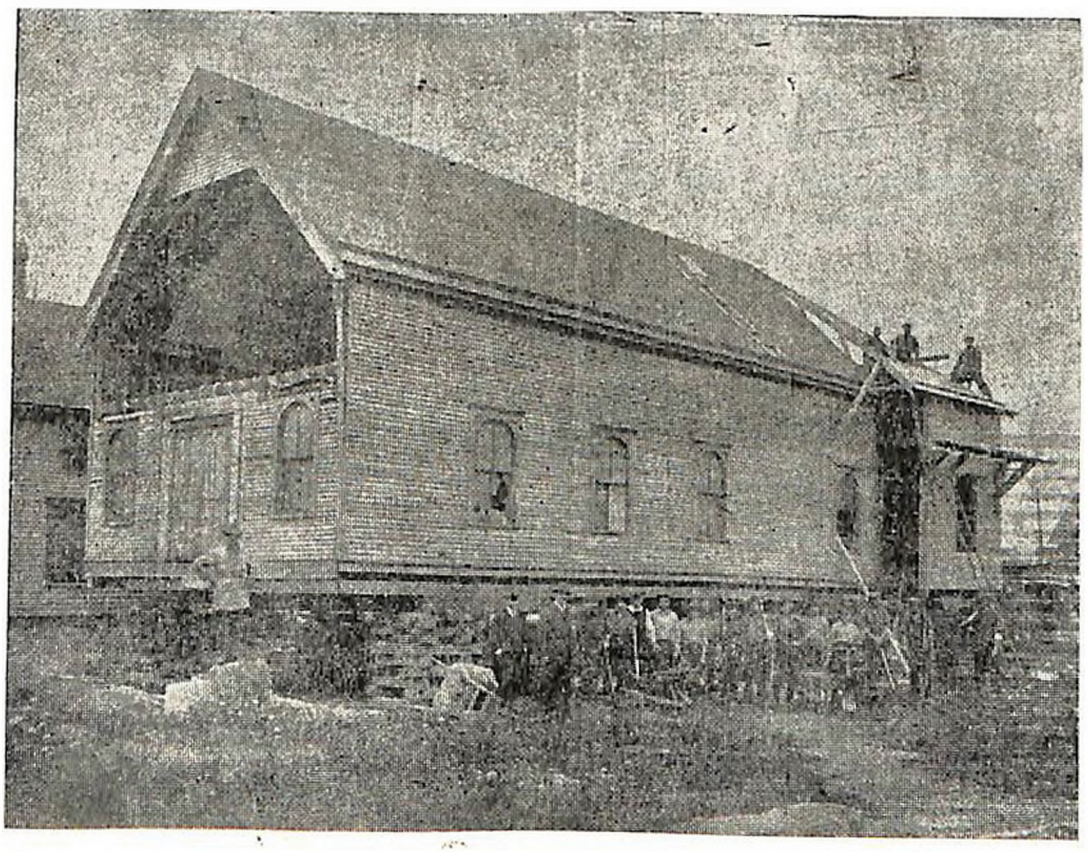
Թոմարզայինը, իբրեւ Աւանդապահ ու Եկեղեցական Ժողովուրդ, իրենց ծննդավայրէն զատ, ուր որ ալ գտնուած են, իրենց առաջին գործը եղած է եկեղեցի մը շինել եւ անոր քով դպրատուն մը: Ինչպէս պիտի տեսնենք, նախնիք իրենց տարագրութեան առաջաւոր տարիներէն, ամէնուրեք, անսուն ու անուէր Թոմարզայինը, իրենց տախտակէն կէս մը վրան տունեցուն քով, շինած են չորս պատերը տախտակ, ճակատը տախտակէ խաչ մը գամուած հիւրանոց եւ իբրեւ եկեղեցի անոր չուրջ հաւաքուած են:

Անոնց Եկեղեցասիրութեան այս բանկագին յատկութիւնը, կը հաստատէ նաեւ Մխայեալ Նահանգներու Առաջնորդ Խորէն Վրդ. Լատաբեան, երբ 1927 Թուականին Միլուոքի Հայոց մասին կը գրէ. «...Մեր ժողովուրդը, կեսարիոյ Թոմարզա գիւղացիներ են... գործաւորական չարքաշ աշխատանքի ժողովուրդ... կ'ապրին ճիշդ այնպէս, ինչ որ Տաճկաստանումն էին. պիտի ասեմ որ հաւատացեալ են, կը պահեն իրենց նահապետական ամէն մի սրբութիւնը, վարքով ու բարքով օրինակելի: Խոստովանութիւնն ու հաղորդութիւնը առանց մէջ պարտաւորիչ է...»:

(Արձանագրան Պատմական Յուշեր,
Խորէն Ս. Վրդ. Լատաբեան, էջ 217)

Րէյսին եւ Ս. Միլուոքի երկու քաղաքներու մէջ, Թոմարզայինը եւ չրջակայ գիւղերու մեր Հայրենակիցները մեծամասնութիւն կազմելով, 1924 Թուականին, Րէյսինի մէջ գնած ու շինած են Ս. Մեսրոպ եւ Ս. Միլուոքի մէջ Ս. Յարութիւն Առաքելական եկեղեցիները: Շատեր, անոնց կառուցման կը նկրկացանան որպէս բարերարներ:

St. Haritoun Apostolic Church

The above picture will be of interest to many of the local Armenians who struggled hard to gather sufficient funds in order that a place of worship for their people might be established in South Milwaukee. The building was purchased in 1924 and transformed into a church. The congregation today is comprised of about 100 Armenian families.

ՊԱՏԿԵՐ 347.— Ս. Միլվոքիի Ս. Յարութիւն Եկեղեցիի կառոյցը, հատատացեալներու համառօտ պատմութիւն:

ԹՈՄԱՐՋԱՑԻՆԵՐ ՔԱԼԻՖՈՐՆԻՈՅ ՄԷՋ

Եդեմի Թոմարզացիներուն եւ անոնց կեանքին ու գործունէութեան մասին, ՀԱՅ ՏՈՄԱՐԴԱՅ պատմութեան հրատարակչական կեդրոն. Յանձնախումբի վարիչ անդամուհիներէն Տիկին Ալիս Արշակ Կիւլեսեան, այսպէս կը գրէ իր Յուշերուն մէջ:

(...1917 թուականին, վխտանարնի պարծարաններու տաժանակիր աշխատանքէն պրուխով, Արշակ Կիւլեսեան եւ եղբայր Յարտանեան երկու Թոմարզացիները, կ'որոշեն Քալիֆորնիա վերադրուիլ: Բանի մը օր ետք, ձեռքերնին մէկ մէկ պայուսակ չալկած կ'երթան եդեմ:

Անտնով մեծ, բայց ինքը վոքրիկ այս պիւղը բնակչութեան ուծամառնութիներ, այդ առեն Հայերէ կը բաղկանար: Անոնք ուենէին հատատացեալներով լեցուն իրենց Առաքելական Մայր եկեղեցին: Եդեմի մէջ, այդ առեն, տակաւին պանդոկ չկար: Մեր ճամբորդները եկան եւ Արշակ եդեմ կը հասնին, բայց տեղացին անծանօթ բլլալով, երբ պիշեր կ'բլլայ կը մտահոգուին, կ'ուզեն գտնել Հայ մը, որուն մօտ պառկելու տեղ մը ճարեն: Բարեբախտաբար կը հանդիպին Զամախշեցի Պ. Բարսեղեան Մանուկեանը, որ կը հասկնայ թէ առանք Ղարիպներ են եւ բնակութեան համար տեղեակ չեն ցայց կուտայ անոնց:

Պ. Մանուկեան, Թոմարզացիներուն հանդէպ մտանուր յարգանք մը ունենալով, մեր հիւրերուն հետ մտերմաբար կը վարուի, եւ կարճ իրեն եղբայրները ըլլային, Քալիֆորնիոյ կեանքէն ու պարծերէն տեղեկութիւն կուտայ:

Արշակի եւ եղբայրի բանած տեղեակը, պատերուն ու տանիքին վրայ կ'ունենայ բայց տեղը, այնպէս որ անձրեւը ներս կը մտնէ եւ պատկերու համար կ'ունենայ, շատ պզտիկ տեղիկ մը: Շատ անգամ, խոշտանգը մէկ կողմէն ներս կը մտնէն, մեւս կողմէ պատ կ'ելլէն: Այս օրինակ տեղ տիճակի մէջ պտուտելով հանդերձ, եղբայրներ եւ Արշակ կը սիրեն եդեմը, անոր օդը, Հոզապարծութեան աշխատանքը, որ իրենց սրտին կը խօսի եւ կ'որոշեն հատատուիլ: Կ'աշխատին եւ քիչ ժամանակ ետք, կ'ունենան իրենց սեպհական Այլին: Անոնք, կը պրեն վխտանարն պտուտը իրենց եղբայրներուն,

Սարգիս Խարատանեանին եւ Աբրահամ Կինիկեանին եւ իրենց մօտ կը բերեն, որպէս զի՛նկերանայ նաեւ իրենց հայրենակիցներէն Յարութիւն Պարտամեանը: Այս նոր ինկերը եւս կը սիրեն եղեմը, կլիման եւ անոր հոգեկան աշխատանքը եւ կ՛ուզեն որ իրենց Աչքին առջեւ ըլլայ:

Աբշակ Կինիկեան, 1918 թուականին Երզնկայէն առաջին համակը կը առնայ իր քոյրէն՝ Նազիկա Կինիկեանէն, ուր ցայսօր կը յայտնէ իրենց ընտանիքի անդամներուն գտնուելիք Աբարիոյ անապատներուն մէջ եւ մեկն իր փոքր քրոջ ապաստարանը մեր Յովհաննէս Սարկաւագի մէջտեղ:

Այսպէս կ՛անցնի ցաւալի տարիներ մինչեւ 1921 թուական, եւ Քալիֆորնիա նոր առաջին Թամարցի ընտանիքը կ՛ընդունի Ներսէս Պարտամեանը, Նազիկա եւ Վարդուհի Կինիկեաններ: 1922 թուականին, յաջորդաբար կ՛ուներան Թամարցի ընտանիքներու թիւը եւ նոր սերունդը կը շատնայ աներեսի մէջ:

Այդ առաջին տարիներուն, եղեմի մէջ ունէինք Թամարցի հինգ տուն, որոնք ամուր էին, Թորոս Թորոսեան, Յակոբ Պատմեան, Փոնոս Մրտիրեան, Եղիա Ղուկասեան, Վահան Քհոլիկեան, որոնց մեր Տէրէն անուններ կուտայինք: Այս հինգերը, երբոր հետ այնքան սիրով էին որ, կարծես երբոր եղբայրներ ըլլային: Այս մեր Տղերը ունէին մէկ Օթոմոպիլ, որուն Սուլիչին ձայնը մենք ամէնքս ալ կիմանէինք: Եթէ իրենց առունէն կելլէին, Սուլիչի ձայնէն կը հասկնայինք, կ՛ըսէինք – մեր Տէրէր կուգան: կիրակի օրեր, սուլիչի ձայնէն կիմանէինք, կ՛ըսէինք – մեր Տէրէր եկեղեցի կ՛երթան:

Անոնք, իրենց կեցակերպը նմիկ պարտականութիւնը, բաժնած էին իրենց մէջեւ, եւ ամէն շարաթ իրենցմէ մէկը կ՛նայէր: Այս պարտականութիւնը Թորոսին յանձնած էին եւ ընդհանրապէս անիկա կ՛նայէր: Ունէին իրենց Այրին, ուր չատ Հաւեր եւ կով կը պահէին: Մեր տղերը, սովորութիւն մըն ալ ունէին, ամէն տարի աշնան, կով մը կը մորթէին եւ ապուխտ ու երշիկ կ՛ընէին: Ձմեռուան ընդունելութեանց ալ իրենք կ՛ընէին, ինչպէս նաեւ արդուկը: Շատ մարդ կ՛ապրէին ու մարդ կը պակսէին: Թամարցի հայրենակիցներ, մեր այս Տղերը չատ հպարտութեամբ կ՛ընդունէին իրենց տունները եւ ամէնուն դուռը բաց էր մեր այս ՏՂՈՅ առջեւ:

Այսպէս, հիմը դրուեցաւ Քալիֆորնիոյ Թամարցիի ընտանիքներուն եւ այսօր անոնց թիւը կը հասնի աւելի քան հինգ հարիւր անձերէ (մեծաւոր ընտանիքներէ): Անոնք կ՛ապրին մեծ ի-

բնոյ աւանդական ու նահապետական բնաւորական բարքերով ու սովորութիւններով, ինչպէս սովոր էին ապրիլ Թոմարզայի մէջ։ Միշտ երջանիկ իրենց բնաւորութեամբ։ Սիրով եւ ուրախ կ'ապրէին իրարու տուն, կը պատմէն իրենց ծննդավայրի հին յիշատակներէն, երբեմն թուրքի Զուլումէն, երբեմն իրենց ժամուն ու վանքին յիշատակներէն...»։

⁂

ՓԱԼԻՖՈՐՆԻՈՅ ՄԷՋ, ԹՈՄԱՐԶԱՅԻ ԵՒ ԻՐ ԾՈՑԷՆ ԲԱԺՆՈՒԱԾ ԵՆԻՃԷ, ՍԷՕՅԻՏԼԻ, ԿՕՄԷՏԻ, ՏԱՇԱՆ ԶՈՐՍ ԳԻՒՂԵՐՈՒ ԸՆՏԱՆԻՔՆԵՐԷՆ ՄԱՍ ՄԸ, ԻՐԵՆՑ ԶԱՒԱԿՆԵՐՈՒՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՎ, ՓԱԼՈՒԱԾ ՏԻԿԻՆ ԱԼԻՍԻ ՅՈՒՇԵՐԷՆ։

1· Արշակ եւ Նուրիցա Մարկոսեան։– Աբրահամ, Կիւլլիւ, Եղիսաբէթ։
2· Արշակ եւ Միւշկիւնազ Գլլրճեան։– Մուշեղ, Յասմիկ։
3· Արշակ եւ Փեփրոն Թամուգեան։– Սարգիս, Գրիգոր, Միհրան, Մարգրիտ։
4· Արշակ եւ Ալիս Կիւրեան։– Գառնիկ, Սահակ, Շաֆէ, Խտիհան։
5· Աբրահամ եւ Հնազանդ Թէլլեան։– Լեւոն, Թորոս։
6· Փիլիպպոս եւ Վարդուհի Ղարղրճեան։– Հաւքար, Եղիսաբէթ, Մարգրիտ։
7· Գրիգոր եւ Հայկանուշ Ղազէրեան։– Կարապետ, Մարգրիտ, Մարիամ։
8· Գրիգոր եւ Վարդանուշ Սրվանեան։– Արփիար, Վեհանուշ։
9· Եղիա եւ Արշալոյս Խորասանեան։– Մկրտիչ, Յարութիւն, Զապէլ, Մարգրիտ։
10· Թումա եւ Անիկ Թամուգեան։– Վարդուհի, Սուզիկ։
11· Թադէոս եւ Խտիհան Թամուգեան։– Էլպերթ, Յարութիւն, Վարդուհի, Խկուհի։
12· Թադէոս եւ Եւա Գոչակեան։– Սահակ, Խկուհի, Րոզի, Սարփի, Սիրարփի։
13· Խկէճտէր եւ Պայծառ Պչագլեան։– Յարութիւն, Մկրտիչ, Մէճէճտ։
14· Խկէճտէր եւ Ձէսի Պչագլեան։– Եղսա, Արշալոյս։

15· Նաչեր եւ Մարի Պետոսեան։– Կարապետ, Յարութիւն, Ձէֆի, Նազլու, Եղիսաբէթ։
16· Նաչեր եւ Զարդար Աղպաշեան։– Մանուկ, Յարութիւն, Աբրահամ։
17· Հանի եւ Տիգրանուհի Գայթղիեան։– Վարդուհի, Լուսի։
18· Հայրապետ եւ Ազազ Պարսամեան։– Անդրանիկ, Ճորճ, Մարգրիտ։
19· Հայրապետ եւ Լիզի Թորոսեան։– Աղաւնի, Եղիսաբէթ։
20· Միհրան եւ Սրբուհի Քէշիշեան։– Սիմոն, Երուանդ։
21· Միսակ եւ Աբրահամ Տէտէեան։– Կարապետ, Վերժինէ։
22· Միհրան եւ Աբրահամ Թորոսեան։– Ճոնի, Մարգրիտ։
23· Մարտիրոս եւ Վարդինէ Խորասանեան։– Փերապէտ, Աննա, Մարի։
24· Մկրտիչ եւ Խոսրով Գալայճեան։– Վարդան, Յովհաննէս։
25· Նաչեր եւ Սրբուհի Մարոսեան։– Մարգրիտ, Աննա, Ալիս, Մէրի, Լըլի, Սառա։
26· Միհրան եւ Աղաւնի Տէտէեան։– Յարութիւն, Վերժինէ, Նազլու։
27· Մանուկ եւ Նազլու Զէֆիեան։– Հռիփսիմէ, Լուսի, Աննա։
28· Մատաթիա եւ Մարթա Ռափայէլեան։– Մէրիէն, Սէնեմ։
29· Միհրան եւ Վարդուհի Շահինեան։– Աննա, փաշա, Անուշ։
30· Միքոն եւ Ովսաննա Տէտէեան։– Սրբուհի։
31· Յովսէփ եւ Վիքթոր Ղուկասեան։– Մարգրիտ, Վերժինէ։
32· Յարութիւն եւ Կիւլէնիա Պարսամեան։– Կարապետ, Պետրոս, Նաչեր, Վարդուհի, Հռիփսիմէ։
33· Յակոբ եւ Շուշան Պարսամեան։– Գեղամ, Ղազար, Պետրոս։
34· Նազարէթ եւ Էլմաս Տէտէեան։– Կարապետ, Գաբրիէլ, Ճորճ, Աբրահամ, Տէնի։
35· Պարսամ եւ Աղաւնի Գալփաչեան։– Սարգիս։
36· Սարգիս եւ Երանիկ Ճոնտիկեան։– Յակոբ, Մայէ, Սանթուխ, Մարիցա։
37· Սարգիս եւ Աստղիկ Խորասանեան։– Արմենուհի, Շահէ։
38· Սարգիս եւ Մարգրիտ Օհանեան։– Աբրահամ, Նազելի։
39· Սարգիս եւ Զապէլ Կիզիրեան։– Սահակ, Րոզի, Մարի։
40· Սեդրակ եւ Հայկանուշ Կէյիկեան։– Յարութիւն, Սուզի։
41· Վարդան եւ Հռիփսիմէ Զալըմեցի։– Նիկողոս, Տալիտա։
42· Վահան եւ Վարվառ Ղուկասեան։– Յարութիւն, Մէրիէն։
43· Գալոց եւ Շուշանիկ Պարսամեան։– Էսի։

⁂

ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿԻՆ

1.– Աբրահամ եւ Սրբուհի Կինիեան
2.– Փանոս եւ Սառա Մըղտըսեան
3.– Յովհաննէս եւ Արշալոյս Արմաղանեան
4.– Նազարէթ եւ Կիւլլիւ Սալպաշեան
5.– Մարկոս եւ Մարի Մարկոսեան
6.– Դաւիթ եւ Երանիկ Սըվաճեան
7.– Ղազեր եւ Ալբուն Սահակեան
8.– Յովակիմ եւ Կիւլլիւ Մըսըրլեան
9.– Մանուկ եւ Լուսաբեր Գամագեան
10.– Կարապետ եւ Զարուհի Խորասանեան
11.– Միքայէլ եւ Նազենի Գամագեան
12.– Սարգիս եւ Մելինէ Գալֆայեան

⁂

1.– Մանուկ Թորոսեան
2.– Բարսեղ Կինիեան
3.– Եղիա Ղուկասեան
4.– Վահան Քէօրիւկեան
5.– Եղիա Կաղճեեան
6.– Յարութիւն Հայտարեան
7.– Միսակ Սահակեան
8.– Միհրան Ղազերեան
9.– Սարգիս Երեմեան
10.– Բենիամին Պօյաճեան
11.– Միհրան Սալպաշեան
12.– Իսկէնտէր Զէքիեան
13.– Միհրան Պարսամեան
14.– Միհրան Ս. Պարսամեան
15.– Մարոս Մարոսեան
16.– Արամ Շօրճեան
17.– Յակոբ Պօղուլեան
18.– Պօղոս Պօղոսեան
19.– Թորոս Թորոսեան
21.– Աւետիք Պչաղլեան
20.– Ղազեր Մըղտըսեան
22.– Միհրան Բազումեան
23.– Արիկ Քէօրիւկեան
24.– Սահակ Սահակեան

Վերի անուններու դանկը կազմող թումարզացիներ եւ մաս մը մեր հայրենակիցներէն ուրիշներ, կը պատուին Քալիֆորնիոյ հետեւեալ քաղաքներուն մէջ։

Եդեմ, Ֆրեզնօ, Տայնուպա, Պըրբկի, Սելմա, Ֆաուլըր, Սէնկըր, Վայսիլիա, Վոլնըթ–Գրիվ, Րիտլի, Օրոսա, Լոս–Անճելըս։

***

ՓԱԼԻՖՈՐՆԻՈՅ ՄԱՐԶ, ԹՈՄԱՐԶԱՅԻ ՄԻԱՑԵԱԼ ԿԵՂՐ. ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂԸ

Տիկին Ալիս Աբշակ կինիեան կը շարունակէ իր Յուշերը.–

1930 *Յունուար 10–ին, քանի մը հայրենակից Թոմարզայինները, Հաւաքականեան Մարկոս Մարկոսեանի գնակատանը եւ հիմը դրին Թոմարզայի Միացեալ Կեդր. Ընկերութեան Եղեմի Մասնաճիւղին: Այս պատմական տեղի կայացաւ կեդրոնական Մխիթեան: Նոյեմբեր Մասնաճիւղս առաջին վարչ. Մարմին ընտրուեցաւ.–*

Եղիա Խորասանեան (*Ատենապետ*)
Պարսամ Գալֆայեան (*Քարտուղար*)
Մարկոս Մարկոսեան (*Գանձապահ*)
Նաչէր Պուտախեան (*Խորհրդական*)
Միհրան Պ. Քէյիշեան (*Խորհրդական*)

Մասնաճիւղս, մինչ կեդրոնին կապուած մնալով, իր առաջին օրէն իսկ օգտակար հանդիսացաւ ամիսքէ մը կապուած իր հայրենակիցներուն Ամման ու կրմական կարիքներուն:

Այդ յունուարին, Մխիթեան կեդրոնը կ'որոշէ հիմնել Նոր Թոմարզան, Մոլը Հայրենիք՝ Խորհրդային Հայաստանի մէջ, որուն յաջողութեան համար կը բանայ fund–hing *հազար (25000) Տոլարի հանգանակութիւնը իր մօտաւոր չափաբերականով: Եղեմի Մասնաճիւղս, չատ կանուխէն լրացուց իրեն ինկած բաժինը:*

1932 *յունուարին, Եղեմի Արուեց Մասնաճիւղի կոչքին, կազմուեցաւ նաեւ Տիկնանց Մասնաճիւղ մը, որուն Առաջին Վարչութիւնը կազմեցին՝*

Սրբուհի Պանոսֆէյիշեան
Մարի Պուտախեան
Սառա Մըղտըսեան
Աղաւնի Գալֆայեան

1934 *յունուարին, ամէնուրեք տօնուեցաւ Միացեալ Կեդր. Ընկերութեան Արծաթեայ Յոբելեանը: Եղեմի Մասնաճիւղն ալ իր կարգին Ազգային սրահին մէջ տօնով հանդիսաւոր կերպով, որուն մասնակցեցան Եղեմի Թոմարզայի Երիտասարդները, եւ իրենց եր–*

ՊԱՏԿԵՐ 348.— Թոմարզայի Միացեալ Ընկերութիւնի Ղեմի Մասնաճիւղի ծննդեան տարեդարձը, ամբողջ Թոմարզացիներու ներկայութեամբ, 1938 թուականին, Ղեմի Ս.զգ. Սրահին մէջ, Փալիճարնիա :

պերով, Պարեբով, Նատալիով Հանդէսին փայլը աւելցուցին: Օրուան Հանդէսի մարիչներն էին, Մանուկ Չէքիեան, Մանուկ Գամպոլեան եւ Փանոս Մրպտրեան:

1936–1938 թուականներուն, Կեդրոնական վարչութեան մասնաւոր չրջաբերականով, Եղեմի Մանուճեան Պարտէզատրեց Պալեամ Գարֆիալեանը, Փանոս Մրպտրեանը, Մարկոս Մարկոսեանը եւ Մհերան Թորոսեանը, քանի–հինգ տարիներ Միացեալ Հանդէսը իրենց ցոյց տուած անխոնջ աշխատանքներուն արդէն Գնահատանք եւ Վարձատրութիւն:

ՊԱՏԿԵՐ 349.— Թոմարզայի Միացեալ Ընկերութեան Եղեմի Մասնաճիւղին Վարչութեան անդամները.—

Ձախէն աջ, ոտքի՝ Եղիա Խորասանեան, Սեդրակ Կէյիկեան եւ Մարկոս Մարկոսեան:

Ձախէն աջ, ոտքի՝ Տիկին Ալիս (Արշակ) Կինիեան, Մարի Պաստախեան, Կիւլլիւ Սալպաշեան: (*)

(*) Տիկին Կիւլլիւ Սալպաշեան, իրրեւ օժանդակ անդամ կը գտնուի վարչութեան մէջ:

ՊԱՏԿԵՐ 350. – **Փալիճորնիա, Երիտասարդաց եկեղեցական պատահուժքը.**

Վերի կարգէն, ձախէն աջ, Սիմոն Ղէյիշեան, Պետրոս Պարսամեան, Կարապետ Պարսամեան, Փառնիկ Կիլիկեան, Գեղամ եւ Վազգէն Պարսամեանցներ:

Մէջտեղի կարգէն, ձախէն աջ, Վարդենի Թամուգեան, Խաչիկեան Կիլիկեան, Շահէ Խորասանեան, Հնազանդ Պարսամեան, Շահէ Կիլիկեան, Ակմեճուհի Խորասանեան, Գուիթի Թորոսեան, Իսկուհի Թամուգեան, Շահէ Եահնըքեան, Նազելի Պուտաղեան, Հնազանդ Զէքիեան:

1938 *թուականին, երկու Մասնաճիւղերու կոչքին, կազմուեցաւ նաեւ Թոմարզայինները Երիտասարդաց Միութիւնը, որուն կը պարծէին իրենց ծնունդները կոչքին: Ունէցան իրենց Պարապմունքը, Նուագախումբը եւ օգտակար հանդիսացան իրենց Բարոյական ու Նիւթական գործունէութեամբ եւ չարունակեցին մինչեւ Համաշխարհային Բ. Պատերազմի սկզբնաւորութիւնը: Պատերազմի չըքնաղին, մեր երիտասարդները թիւ առ թիւ կուռի ճակատ մեկնեցան: Գնդմանիոյ եւ Ճարոնի ճակատները չատեր իրենց թշնամի*

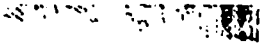
պնդականերէն եւ այլեւս ցաւալի լուրերն ու լացն էր որ կը տիրէր մեր տուներէն ներս :

1948 թուականին, Ապանց եւ Կանանց Մասնաճիւղերը միացան եւ սկսան միասին գործել : Անպայման միացեալ ժեր համար տաս. տարի քան 46 հոգիներու, որոնք միացեալ ուժով կը մասնակցէին եւ կը գործէին Թամարզպետական բոլոր Ձեռնարկներուն, ինչպէս Թամարզպետներու Ազգային Մրցոյթին եւ նման հաւաքական գործերու :

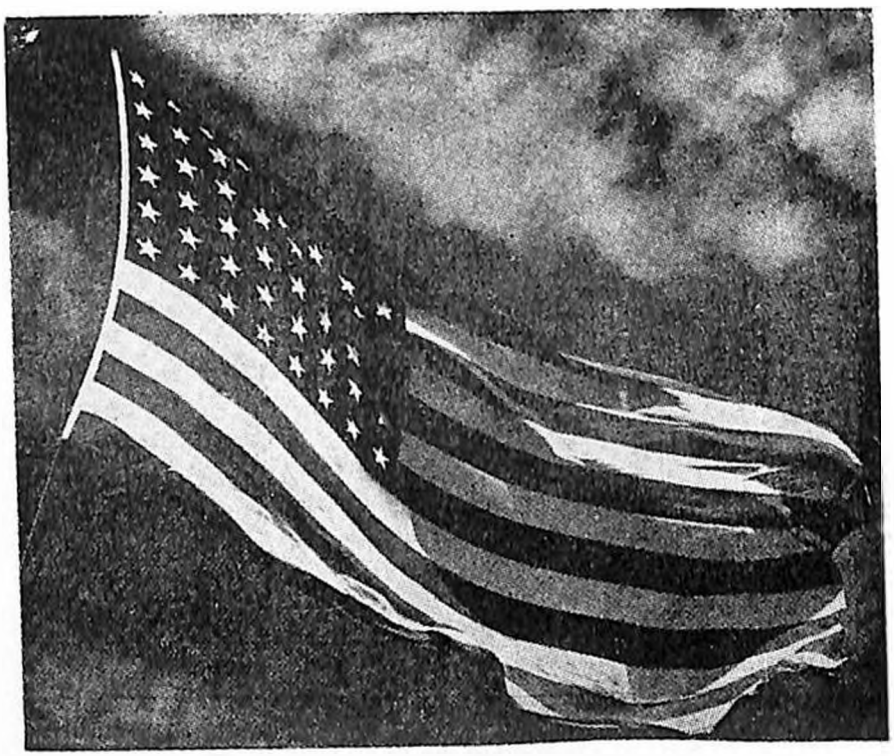
Եղեմի մեր Թամարզպետները, կը հաւատան Աստուածային Հայտնութեան վերջին ու անոր գործադրման : Մեծ մասամբ կը պատկանին Հ. Բ. Ը. Միութեան : Ունինք նաեւ քանի մը Տաքնեակիցներ, որոնք կը հաւատան Հայ Բարեգործական Կազմակերպութիւններուն : Բայց երբ Թամարզպետական Հանդիսաներ եւ Ակումբներ անդրադառնան, այն ատեն է որ կազմակերպական խնդիրներ կ'ունենան, այն ատեն կ'ըսեն որ Թամարզպետներ են : Ինչպէս յաճախ կը լսենք, որ ուրիշ Տաքնեակիցներ, ուրիշ տեղեր վէճ ու վիճաբանութիւն կ'ընեն իրարու մէջ : Թամարզպետի անուններ, անոնց Արաներուն մէջ, միշտ բարձր տեղ գրաւած է եւ անոր Միտքն կը խանարհին բոլոր դժուարութիւններու առջեւ :

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ Բ. ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ

ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒ ԲԱՆԱԿԻՆ ՄԻՋ ԹՈՄԱՐԶԱՑԻ ԶԻՆՈՒՈՐՆԵՐ

Ինչպէս Համաշխարհային Ա. Պատերազմին, նոյնպէս Բ. Պատերազմին, Միացեալ Նահանգներու Եղեմ, Բէյրութ, Միլուոքի, Ս. Միլուոքի քաղաքներուն մէջ գտնուած Թամարզպետի երիտասարդները, ուրիշ Հայ երիտասարդներու կարգին, կանչուած են ծառայելու Ամերիկեան բանակին մէջ եւ մասնակցելով պատերազմական կռիւներուն, ցոյց տուած են պինուորական յատուկ ջանքեր եւ վերին հրամանատարութիւններէն գնահատուելով, հասած են պինուորական բարձր աստիճանի եւ պարգեւատրուած են Պատուոյ Շքանշաններով : Անոնցմէ շատեր նահատակ իյնած ու վիրաւորուած են պատերազմի ճակատ եւ տեղական թերթերու կողմէ յայտարարուած են որպէս Հերոսներ :

ՊԱՏԿԵՐ 351. – Միացեալ Նահանգներու դրօշակը՝ որու հովանաւորութեան տակ կռուեցան մեր տղաքը, Համաշխարհային երկու պատերազմներուն։

Սարեւ կուտանք Համաշխարհային ոյս Բ. Պատերազմին պինուորագրուած Թամուգեան եղբայրներու ամենէ կատաղի կռիւներէն իրենց Ընտանեկան անուններով, որոնք պրկուած են մեզի մեր պատմութեան համար, Տիկին Ալիս Արշակ Կինճեանի կողմէ(*) ինչպէս նաեւ տուած ենք անոնցմէ ամենէ կենսագրական պիծերը, բանակի իրենց Հրամանատարներու եւ վիրաւորներուն։

Եղիա Թամուգեան ծնած է 1926–ին, եղեմ։ Զաւակն է Տէր և Տիկին Թադէոս Թամուգեանի։ Համաշխարհային Բ. Պատերազմին, պրկուած է Փիլիպեան կղզիներէն, կռուելու ատպատակ ուժերուն դէմ։ Գանուած է ձորտնի վրայ յարձակող եւ Թոքիօն պրաւող պինուորական խումբին մէջ եւ առ ի գնահատանք, իր օգտակար ծառայութեան, բարձրացած է պինուորական բարձր աստիճանին եւ շքանշաններ առացած է։

(*) Գրկուած լուսանկարներէն ոմանք շատ ցաւոդ ու ներկայանալի չեն։ Տիկին Ալիսը հազիւ կրցած է այսքանը ցարել։

Ճոճի Ճիւնկէօզեան ծնած է 1923 թուականին։ Համաչխարհային Բ. Պատերազմին, մասնակցած է բոլոր ճակատի կռիւներուն։ Դժբախտ Ճոճին, 1945 թուականին, Լենուն տարեկանին կնքեց իր մահկանացուն, խոր սուգ մատնելով իր ծնողքն ու իր հայրենակիցները։ Ջաւակն է Տէր եւ Տիկին Տիգրան Ճիւնկէօզեանի։

Պետրոս Յ. Պարսամեան ծնած է 1922 թուականին, Եգեմ։ Ջաւակն է Տէր եւ Տիկին Յարութիւն Պարսամեանի։ Ձինուորական կրթութիւն ստացած լլլալով, հաւատարմութեամբ ծառայած է իր բանակին, բարձրացած է Լէօթնանի աստիճանին եւ Շքանշաններ ստացած է։

կարապետ Պուտախեան ծնած է 1927 թուականին, Վայեցվայ։ Ջաւակն է Տէր եւ Տիկին Խաչէր Պուտախեանի։ Ծառայած է Նահանգի մէջ պաշտպանողական զէրքի վրայ իբրեւ զինուոր։ Դանուած է Փանամա։ Այժմ մասնագէտ հոդապործ իր ծննդավայրը Վայեցվայ։

Յարութիւն Պուտախեան, վերը յիշուած կարապետի եղբայրը։ Ծնած է 1923 թուականին, Վայեցվայ։ Ջաւակը՝ Տէր եւ Տիկին Խաչէր Պուտախեանի։ Ձինուորական կրթութիւն ստանալէ ետք, Կորէայի ճակատ մասնակցած է չատ մը կռիւներու եւ վիրաւորուած։

Գրիգոր Թամուգեան ծնած է 1931 թուականին, Եգեմ։ Ջաւակն է Տէր եւ Տիկին Փեհրան Թամուգեանի։ Որպէս Օդային զինուոր, ծառայած է օդուժի բանակին մէջ եւ ցոյց տուած է քաջութիւն։

Սիմոն Քէլիշեան ծնած է 1922 թուականին, Սաւութ Միլվօքի։ Ջաւակն է ալբի Տիկին Սրբուհի Քէլիշեանի։ Որպէս մասնագէտ էնժէնիէօր օդային ուժի բանակին մէջ, ծառայած է երկար տարիներ։ Այժմ կը պահուի Եգեմ։

Սարգիս Ձիրիխեան ծանծ է Րէյսին վիս.։ Ջաւակն է Տէր եւ Տիկին Գալուստ եւ Լուսիա Ձիրիխեաններու։ Որպէս բանակի զինուոր, չորս տարիներ ծառայած է։ Այժմ կը պաշտօնավարէ քաղաքային Ասիկանական խումբին մէջ։

Սահակ Սահակեան ծնած է Թոմարզա, 1899 թուականին։ Զինուորագրուած է P. F. C. աստիճանով։ Ծառայած է Միքսի Թեքսաս նահանգի մէջ։ Այժմ Եգեմի մէջ, հոդապործութեամբ կը պրաղի։

Կարապետ (Զարե) Մանուկեան ծնած է Բէյրութ, 1922 թուականին։ Մասնակցած՝ օդային ուժի։ 1942 թուականին, պահուած է Ներսէսի ճակատ եւ չուտ քաջութիւններ ցոյց տուած։ Կռուած է նաեւ Բարէզայի ճակատ։

Գաբրիել Աբրահամ Մարկոսեան ծնած է Բէյրութ վիս., 1929 թուականին։ Մասնակցած է Բարէզայի պատերազմին եւ իր քաջութեան համար բանակի հրամանատարը իր ճակատէն կը համբուրէ։ Տեղական թերթերը, կը գրեն անոր քաջութեան մասին։ Տես իր լինտապրութիւնը եւ նկարը (առաջ էջ 940)։

Սաֆրու Ձոնտիկեան (Ձանտիկեան) ծնած է 1924 թուականին, Ս. Մերմոլի մէջ։ Մասնակցած է Գերմանիոյ ճակատի կռիւներուն եւ ծանօթ է իր քաջութեամբ։

Զարլի Տէտէեան ծնած է 1929 թուականին, Բէյրութ վիս.։ Գանուած է Բարէզայի ճակատ եւ քաջութիւն ցոյց տուած է։

Թոնի Արմաճեան, *պատկր՝* Տէր եւ Տիկին Արշակ եւ Կլեոպէ Արմաճաններու։ Իրրեւ ծովային պինուտ, մասնակցած է Բարէզայի պատերազմին։ Ազատ, տակաւին կը պահպանէ Ծովային բանակին մէջ։

Հերրի Տէտէեան ծնած է Բէյրութ վիս., 1928 թուականին։ Մասնակցած՝ պատերազմի բոլոր ճակատներուն եւ ծանօթ է իր քաջութեամբ։

Պետրոս Քիլիչէօղեան ծնած է 1922 թուականին։ Զաւակն է Տէր եւ Տիկին Տիգրան Քիլիչէօղեանի։ Գանուած է Բարէզայի ճակատի կռիւներուն եւ չուտ քաջութիւն ցոյց տուած է։

Մկրտիչ Խորասանեան ծնած է 1918 թուականին։ Զաւակն է Նիկոս եւ Արշալոյս Խորասանեաններու։

Գառնիկ Կիւրեղեան ծնած է Եգեմ, 1921 թուականին։ Զաւակն է Տէր եւ Տիկին Արշակ եւ Ալիս Կիւրեղեանի։ Որպէս օդաճնարդ, Հիւրէրի Գերմանական ճակատին՝ մեծ քաջութիւններ ցոյց տուած է։ Օդային ուժի հրամանատարներու կողմէ տրուած, ունի վկայականներ։

Արփիար Արմաճեան, *պատկն է* Տէր եւ Տիկին Գրիգոր Արմաճեանի։ 1941–ի պատերազմի տարիներուն գտնուած է Եւրոպայի ի ճակատներուն եւ քաջութիւն ցոյց տուած է եւ արժանացած է Համամասսոնական պինուորական ատեճանի։

Հէրրի Թախթախեան ծնած է Բկլտին վխ., 1929 թուականին: Ջուտին է Հոճի եւ Ալթուն Թախթախեաններու: Իրեւ ծովային պինուտ, մոռնակցած է Բորկտլի կռիւներուն, 1950 թուականին:

Սարգիս Գալֆայեան

Գրիգոր Գարամեան. իրեւ Ծովային Սպայ, մոռնակցած է Ղարսի կռիւներուն:

Շարլ Հաճրեան

Կիւլպէնկեան Ավանեան, պատերը՝ Տէր եւ Տիկին Աբջակ եւ կիրթ. Սմանեաններու: Եղբայրը՝ Թոնի Սմանեան: Իրեւ Ծովային պինուտ, Կիւլպէնկ պոնուած է եւ կուտի մոռնակցած պոնապան հակառներու վրայ:

Հէրրի Թամուգեան ծնած է Օրոսա (Բարիզնէրնիա), 1928 թուականին: Ջուտին է Տէր եւ Տիկին Թոզկոս Թամուգեանի եւ փոքրիկ Եղբայրը Սարգսին Եղիա Թամուգեանի: Պոնուած է Ղարսի եւ Բորկտլի ճակատներուն եւ իր քաջութեան համար պարգեւատրուած է վերին հրամանատարութենէն:

Ձէբի Աբմապանեան ծնած է Բկլտին վխ., 1922 թուականին: Ջուտին է Տէր եւ Տիկին Մինասն եւ Թրուհանոսա Աբմապանեանի: Օպային պինուտական վարժարանէն չբնանուտա բլլալով, պատերազմի ճակատներուն մոռնակցած է:

Կարապետ Գատեմեան. Զինուտական Ծովային վարժարանէն չբնանուտա բլլալով, պոնուած է պոնապան պատերազմական ճակատներուն:

Գաշմիր Սալպաշեան ծնած է Եգեմ, 1928 թուականին: Ջուտին է Տէր եւ Տիկին Սարգիս Սալպաշեանի: Որպէս օպային ուժ պինուտ, պոնուած է Ներքոյի պատերազմական ճակատներուն:

Սահակ Կիւնեան ծնած է Բկլտին վխ., 1927 թուականին: Ջուտին է Տէր եւ Տիկին Աբջակ եւ Ալիս Կինեաններու: Իրեւ նաուտին պինուտ պոնուած է Ճարտնական կռիւներուն մէջ:

Յակոբ Թախթախեան ծնած է Բկլտին վխ., 1928 թուականին: Ջուտին է Հոճի եւ Ալթուն Թախթախեաններու: Մեծ եղբայրն է Գաբրիել Հէրրի Թախթախեանի: 1951 թուականին, մոռնակցելով Բորկտլի ճակատի կռիւներուն, կը նահատակուի: Եղուռ ամիս եաք, մարմինը փոխադրուեցաւ Ռէյտին եւ Թաղուեցաւ Հայոց գերեզմանատան մէջ:

Յովսէփ վ.ահրատեան *պանուած է որպէս զինուոր, Ֆիլիպ-եան եւ Մեքսիքօ կղզինեբը։*

(Սարնընք) Ռուսել Մ. Քէյիշեան
Ժորժ Ագկիւլեան
Յակոբ Ն. Գարամանեան
Տրդատ Աւագ Տրդատեան եղբայրներ
Յովհաննէս Ն. Գարամանեան
Նազար Հաճրնեան
Աբրահամ Աղպաշեան։ *Զաւակն է Տէր եւ Տիկին Խաչիկ եւ Զարդար Աղպաշեաններուն։*

(Սարնընք) Վազէն Պարսամեան
Կէլպէռտ Տէմէեան
(Սարնընք) Աբրահամ Թելեան (*Նկարը եւ կենսագրութիւնը տես տակ էջ 993*)։
կարապետ Թամուգեան

Պատկեր 352.– ՍԼՈՒԱ ԻՒԱՆՈՎԱՆ
(Սարնընք)

Պատկեր 353.– ՃՈՆԻ ՃԻՆԿԻՕՋԵԱՆ

Պատկեր 354.– ՊԵՏՐՈՍ Ց. ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ
(Լիբրբնքեր)

Պատկեր 355.– ԿԱՐԱՊԵՏ ՊՈՒՏԱՆԵԱՆ
(Գաթորթալ)

Պատկեր 356.– ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊՈՒՏԱՆԵԱՆ

Պատկեր 357.– ՍԻՄՈՆ ՓԻՇԻՇԵԱՆ
(Սարգնքեր)

Պատկեր 358.– ՍԱՐԳԻՍ ՉԻՐՔԻՆԵԱՆ
(Սարքերը)

Պատկեր 359.– ՍԱՀԱԿ ՍԱՀԱԿԵԱՆ

Պատկեր 360.– ԿԱՐԱՊԵՏ ՄԱՆՈՒՆԵԱՆ
(ԶԱՐԿ)

Պատկեր 361.– ՍԱՆԹՈՒՐ ԱՌՆՏԻԿԵԱՆ (ՀԱՌՆՏԻԿԵՑԻ)

Պատկեր 362.– ԶԱՐԼԻ ՏԻՏԻԵԱՆ

Պատկեր 363.– ԹՈՆԻ ՍԻՄԱՃԵԱՆ

Պատկեր 364.– ՀԱՐՐԻ ՏԻՏԻԵԱՆ

Պատկեր 365.– ՊԵՏՐՈՍ ՃՈՆԿՈՋԵԱՆ

Պատկեր 366.– ՄԿՐՏԻՉ ԽՈՐԱՍԱՆԵԱՆ

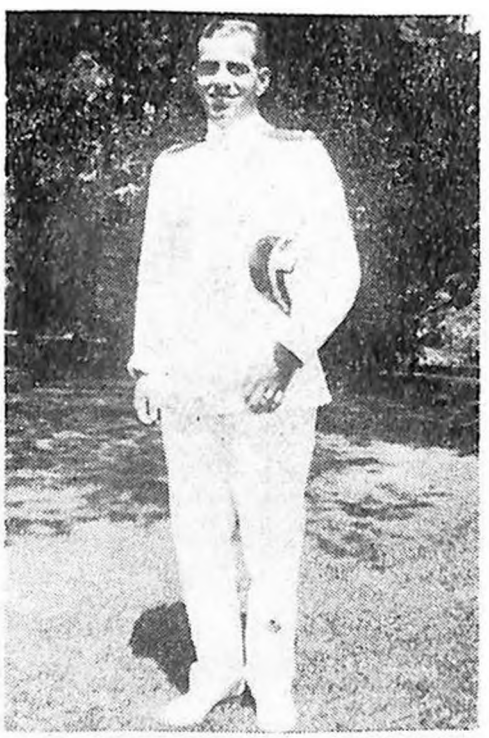
Պատկեր 367.– ԳԱՌՆԻԿ ԿԻՆԻԵԱՆ

Պատկեր 368.– ՀԱՅՐԻ ԹԱԽԹԱԽԵԱՆ

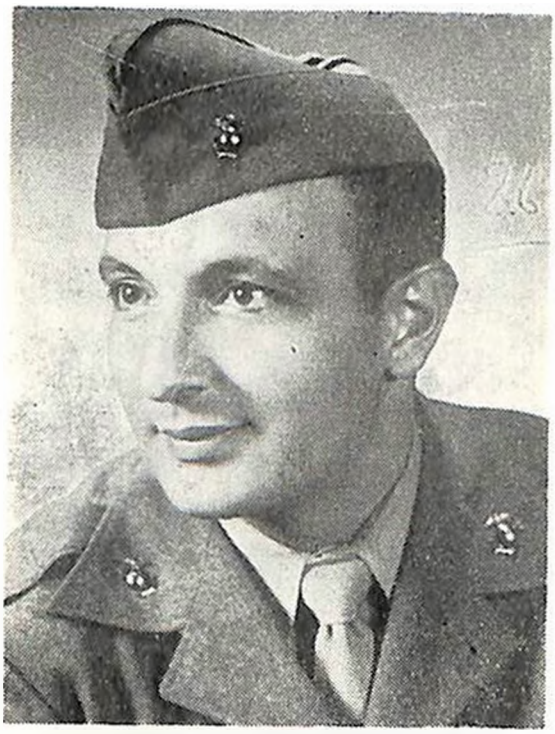
Պատկեր 369.– ՍԱՐԳԻՍ ԳԱԼՖԱՅԵԱՆ

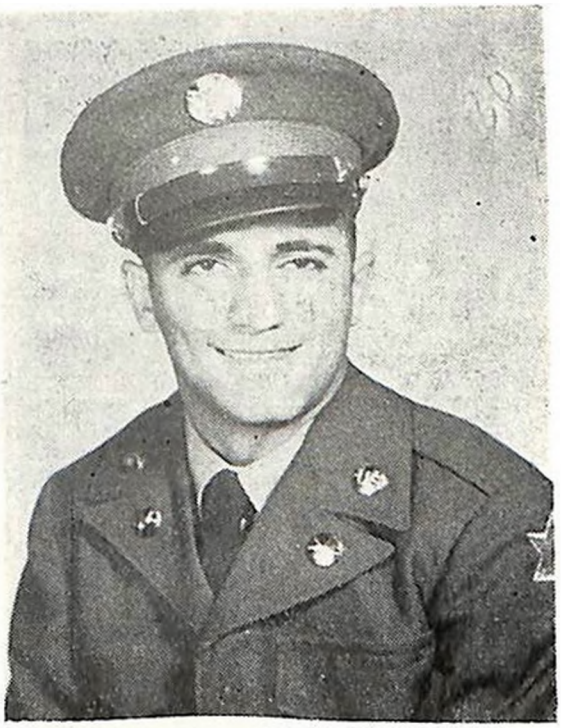
Պատկեր 370.– ԳՐԻԳՈՐ ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ
(Լիւքքըքը)

Պատկեր 371.– ՇԱՐԼ Հ. ՀԱՃԸՆԵԱՆ

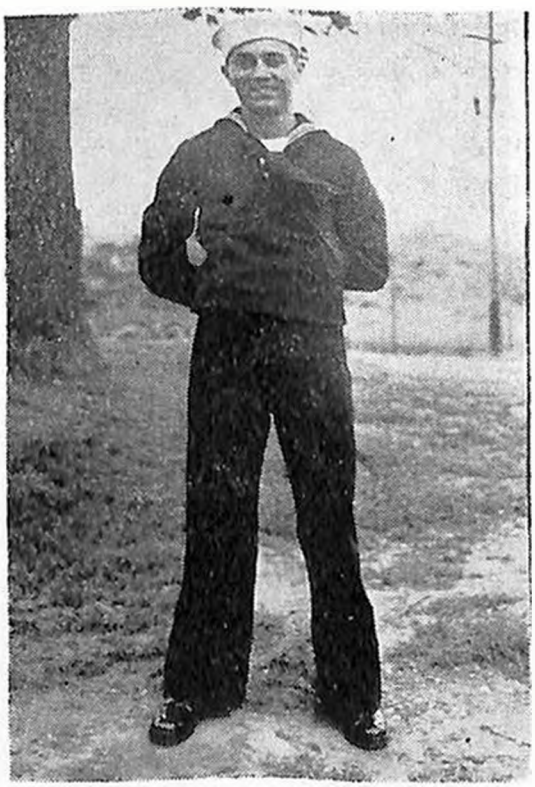
Պատկեր 372.– ԿԻՒԼՊԷՆԿ ՍՎԱՃԵԱՆ

Պատկեր 373.– ՀԷՐՐԻ ԹԱՄՈՒԶԵԱՆ

Պատկեր 374.– ՃԷՔԻ ԱՐՄԱՂԱՆԵԱՆ

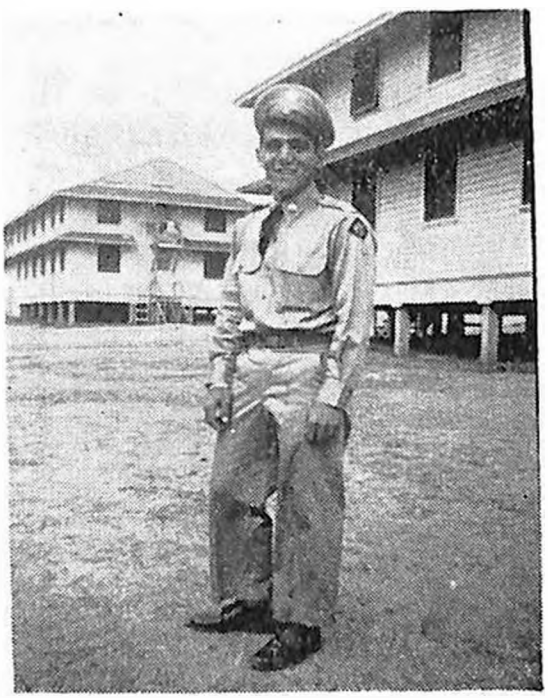
Պատկեր 375.– ԿԱՐԱՊԵՏ ՂԱՏԷՄԵԱՆ

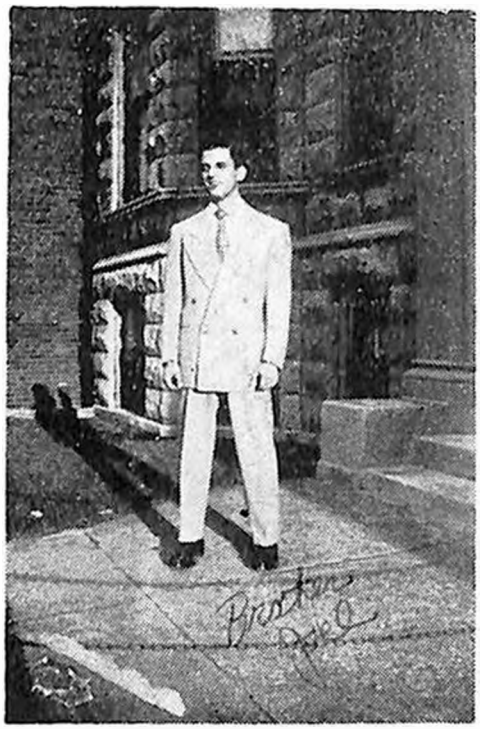
Պատկեր 376.– ՓԱՇՄԻՐ ՍԱԼՊԱՇԵԱՆ

Պատկեր 377.– ՍԱՀԱԿ ԿԻՆԻԵԱՆ

Պատկեր 378.– ՅԱԿՈԲ ԹԱԽԹԱԽԵԱՆ

Պատկեր 379.– ՅՈՎՍԻՓ ՎԱՀՐԱՏԵԱՆ

Պատկեր 380.– ՌՈՒԲԻԿ Ա. ՔԵՅՖԵՇԵԱՆ
(Սարգեցի)

Պատկեր 381.– ԺՈՐԺ ԱԳԿԻՒԼԵԱՆ

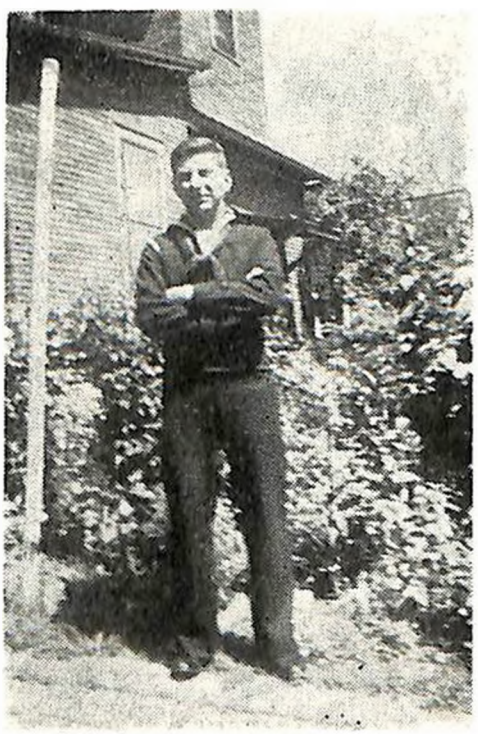
Պատկեր 382.– ՅԱԿՈԲ Ն. ԳԱՐԱՄԱՆԵԱՆ

Պատկեր 383։– ՏՐԴԱՏ եւ ԱՒԱԳ ՏՐԴԱՏԵԱՆ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐ

Պատկեր 384։– ՅՈՎՀ. Ն. ԳԱՐԱՄԱՆԵԱՆ

Պատկեր 385 ՆԱԶԱՐ ՀԱՃԸՆԵԱՆ

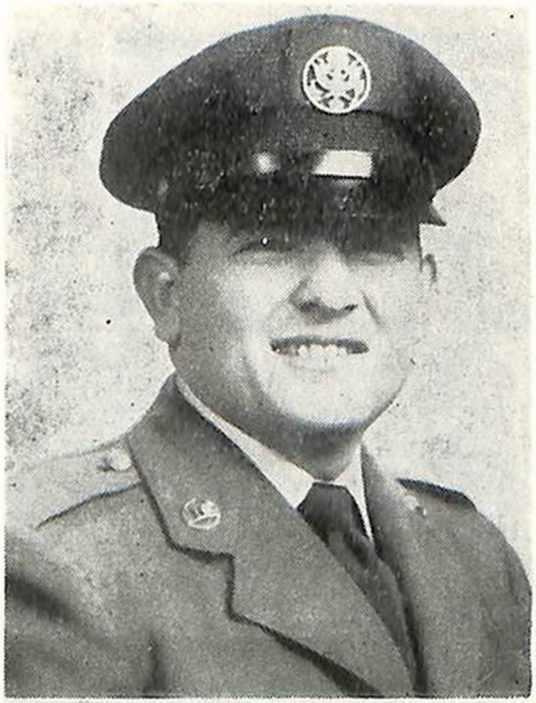
Պատկեր 386։– ԱՐՐԱՀԱՄ ԱՂՊԱՇԵԱՆ

Պատկեր 387.– ՂԱԶԵՐ ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ
(Սաթընկեր)

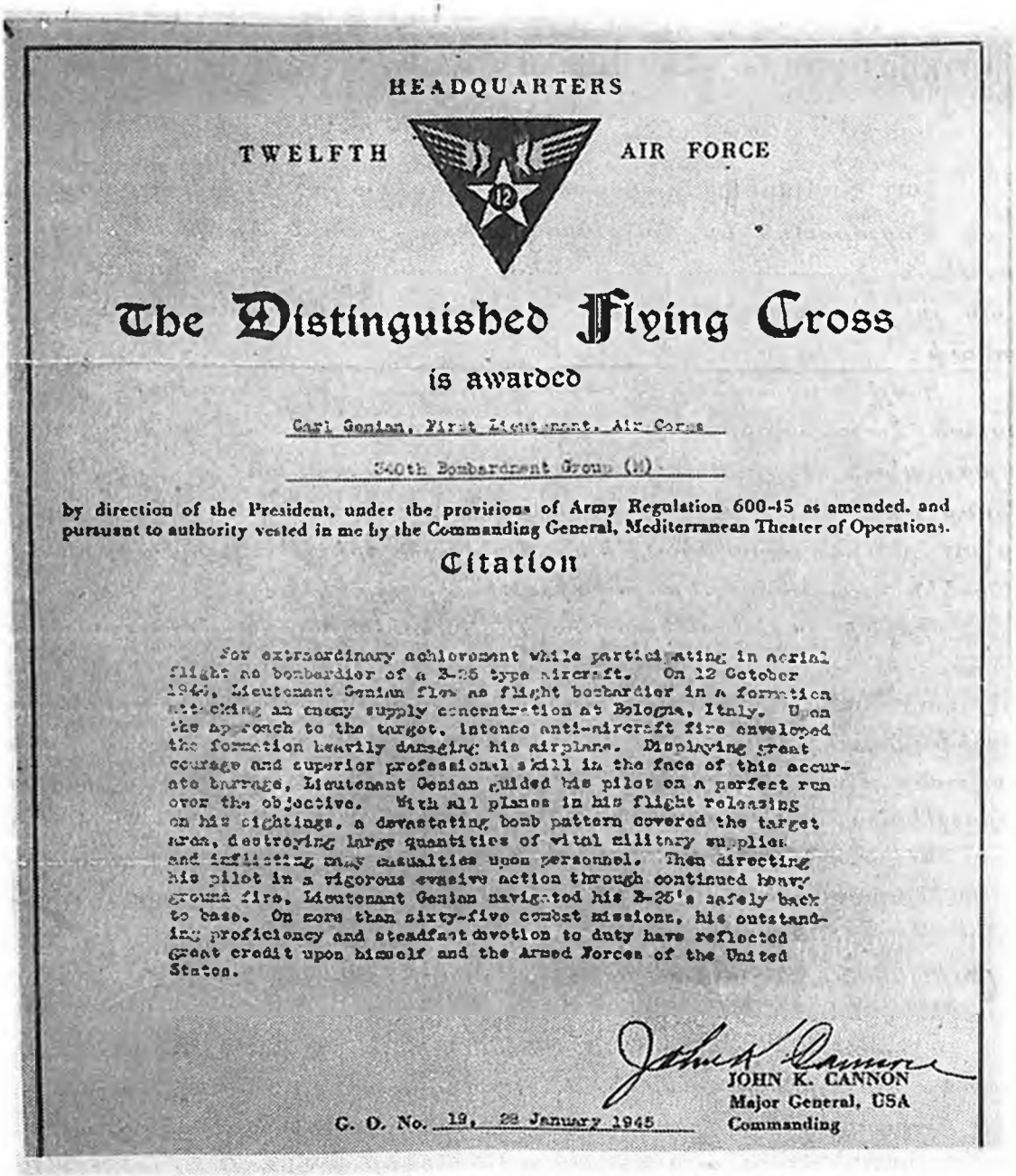
Պատկեր 388.– ԿԻԼԻՊՈՍ ՏԻՏԻՆԵԱՆ

Պատկեր 389.– ԳՐԻԳՈՐ ԹԱՄՈՒՉԵԱՆ
(Գաթոբալ)

Պատկեր 390.– ԿԱՐԱՊԵՏ ԹԱՄՈՒՉԵԱՆ

HEADQUARTERS

TWELFTH AIR FORCE

The Distinguished Flying Cross

is awarded

Carl Genian, First Lieutenant, Air Corps

340th Bombardment Group (M)

by direction of the President, under the provisions of Army Regulation 600-45 as amended, and pursuant to authority vested in me by the Commanding General, Mediterranean Theater of Operations.

Citation

For extraordinary achievement while participating in aerial flight as bombardier of a B-25 type aircraft. On 12 October 1944, Lieutenant Genian flew as flight bombardier in a formation attacking an enemy supply concentration at Bologna, Italy. Upon the approach to the target, intense anti-aircraft fire enveloped the formation heavily damaging his airplane. Displaying great courage and superior professional skill in the face of this accurate barrage, Lieutenant Genian guided his pilot on a perfect run over the objective. With all planes in his flight releasing on his sightings, a devastating bomb pattern covered the target area, destroying large quantities of vital military supplies and inflicting many casualties upon personnel. Then directing his pilot in a vigorous evasive action through continued heavy ground fire, Lieutenant Genian navigated his B-25's safely back to base. On more than sixty-five combat missions, his outstanding proficiency and steadfast devotion to duty have reflected great credit upon himself and the Armed Forces of the United States.

JOHN K. CANNON
Major General, USA
Commanding

G. O. No. 19, 28 January 1945

ԳԱՆԻՆԻԿ ԿԻՆԻՆԱՆԻ ՎԿԱՅԱԿԱՆԸ

տրուած բանակի հրամանատարի կողմէ, որուն ուրիշ նման մէկ վկայականը մեզի տեսակից (տես էջ 988):

ԳԱԼԻՖՈՐՆԻԱԲՆԱԿ ԹՈՄԱՐՋԱՑԻՆԵՐ

«ՀԱՅ ՏՈՒՆԸ» ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ Ա. Բ. Գ. ՀԱՏՈՐՆԵՐՈՒՆ ՀԵՏ

Հայ Տունը պատմագրքի Հեղինակը, երբ Գալիֆորնիական Թոմարջայի իր հայրենակիցներու մասին կը խօսի, Պատմութեան Հրատարակութեան հետ կապուած անոնց վայրուն անուան չուրջ, պանծալի էջ մը բանալու հարկադրանքին տակ կը գտնուի:

Գալիֆորնիական Թոմարջայինները ինի սերունդի Ասանդական Հայրենասիրութիւնը, անոնց իրարու հանդէպ վայելուած եղբայրական Սէրը ու Վառահութիւնը, պատճառ կը դառնայ որ անոնք միանան, կազմեն Պատմութեան Հրատարակչական Յանձնախումբ մը, յատկութեան մանուն պէյրութի՝ Պատմագրքի Հեղինակին հետ ու գործը յաջողութեամբ պսակեն:

Գործի յաջողութեան այս Դէմքերը, միաժամանակ ի՛ընտրուին ու կը կազմեն Պատմագրքի Հրատարակութեան Կեդրոնական Յանձնախումբի վարիչ մարմինը, Կեդրոն անուանուով Գալիֆորնիան: Անոնք կը մնան անփոփոխ, կը չարունակեն իրենց պաշտօնը մինչեւ պատմութեան Ա., Բ., Գ. Հատորներու վերջաւորութեան:

Կեդր. Յանձնախումբի այս վարիչ մարմինին կը կազմեն, Ներսէս Խորասանեան, Մանուկ Զէֆիեան, Արշակ Գրիգորեան, Տիկին Ալիս (Արշակ) Կիւլիեան, որոնց անուններուն եւ լիազօրութիւնը հանդիսացանք պատմագրքի Ա. Հատորի Յառաջաբանի յաջորդ առաջին էջերուն:

Հրատարակչական այս Կեդրոնական Յանձնախումբը, նախապէս վայելած բլլալով բոլոր Թոմարջայինները վառահութիւնը, մէկ մարդու պէս առջի կեցան, ինչպէս ի՛րաւնք· կոնակնին տուին իրենց հայրենակիցներուն, արհամարհելին բոլոր Դժուարութիւնները: Իրենց խոկ բաժով, գործակցին Ալեքսանդր Անդրադար ու Համբերատար, գործակցեցան Պատմագրքի Հեղինակին հետ, մինչեւ գործի վերջաւորութեան:

Պատմութեան Հրատարակչական Կեդր. Յանձնախումբը, Ա. Հատորի իր Յառաջաբանին մէջ իր բնաբութեան եւ Պատմութեան Հրատարակութեան վարդապետին, Գալիֆորնիոյ մեր Հայրենա-

կ[illegible]նե[illegible] խանդավառ *կեանքին պատմելով, այսպէս կ'արտայայտուէր*:

«... 1951 թուականի Մարտ ամսուան տասնմէկերորդ օրը. եղաւ պատմական օր մը մեր Գալիֆորնիոյ Տումարծացիներուս համար... այդ օր կազմուեցաւ Տումարծայի պատուրեան հրատարակման կեդրոնական Յանձնախումբը: ... Մենք գիտէինք, մեր ուսերուն վրայ դրուած պատասխանատու այս գործին ծանրութիւնը, սակայն վստահ մեր հայրենակիցներու աւանդական դարձած գոհաբերող ոգիին, էակցինք հանդարտ ու աներկիւղ: ... Այսօր, պատիւ մեր հայրենակիցներուն, ունինք մեր հայրենի պատմագիրքը, զոր ամէն մէկ Թումարզացի ընտանիք, ... գուրգուրանքով պիտի պահէ իր տան մէջ որպէս սուրբ գիրք...»:

Գալիֆորնիա, Բէյսին, Ս. Միլվօքի եւ Տիրոյիտ *քաղաքներու մէջ գտնուած Թումարզայի եւ չորս վիճակայ հոգեւոր մեր Հայրենակիցները, հաւաքուելով պատմութեան հրատարակչական Կեդրոնական Յանձնախումբին եւ Ս. Միլվօքի եւ Լոս-Անճելոսի Մասնաճիւղերուն չուրջ, իրենց նուիրատուութիւններով եւ գնահատական տոհմիներով, ջանացած են օրաւուրէ հանդիսանալ Հայ Տումարծայ պատմութեան Ս., Բ., Գ. հատորներու տպագրական գործին եւ* հպարտօրէն *մաս կազմած են Նուիրատուներու անուանացանկին*:

Ա.

Անուանացանկին Ա. թիւը կը կազմէ Գալիֆորնիա, Թումարզայի Միացեալ Կեդրոնական Ընկերութեան Եղեմի Մասնաճիւղի անունը, իր 800 (ութը հարիւր) Տոլարի պատկառելի նուէրով: Ցաչխատասիրական կուգան իրենց առատ ու կրկնակի նուէրներով մեր Հայրենակիցները.—

Խաչէր Պուտախեան	Յակոբ Երլանեան
Մանուկ Զէֆիեան	Վարդան Զալըմեան
Թադէոս Թամուգեան	Նազարէթ Սալպաշեան
Մարկոս Մարկոսեան	Թումա Թամուգեան
Արշակ Գըլըճեան	Տիգրան Ճինկէօզեան
Յարութիւն Պարսամեան	Սահակ Երլանեան
Արշակ Կինիեան	Մանուկ Գամագեան
Տիկին Ալիս (Արշակ) Կինիեան	Դրիգոր Ճիկէրեան
Եղիա Խորասանեան	

Ցետոյ կարդաւ Նուիրատուներու ցանկին մաս կը կազմեն հետեւեալ հայրենակիցները, որոնց մէջ կը գտնուին նաեւ Թոմարզացիները բարեկամ եւ պատմասէր ա՛չ Թոմարզացի հայրենակցականները :

Սարգիս Օհանեան
Հայրապետ Պարսամեան
Միհրան Թորոսեան
Թադէոս Ռուչակեան
Սահակ Սահակեան
Յովակիմ Միսիրեան
Սեդրակ Կէյիկեան
Մարտիրոս Խորասանեան
Նազարէթ Տէտէեան (Ծերանոցց)
Միհրան Պարսամեան
Թորոս Թորոսեան
Յարութիւն Աղպաշեան
Աբրահամ Մարկոսեան
Աստղիկ Խորասանեան
Արամ Սօրնեան
Միքայէլ Դամագեան
Ստեփան Ագարեան
Մկրտիչ Գալայճեան
Կիւլպէնկ Ագկիւլեան
Ովսաննա Եղլանեան
Խաչեր Մանարեան (Զոմախլուցի)
Իսկէնտէր Պչագլեան
Եզրաս Թէլլալեան (Ատանացի)
Ենովք Շըգլեան (Զոմախլուցի)
Կարապետ Խորասանեան
Միհրան Տէտէեան
Միսակ Տէտէեան
Մատաթիա Ռափայէլեան (օտար)
Նշան Էֆիզեան (Զոմախլուցի)
Արշակ Մարկոսեան
Յովսէփ Ղուկասեան
Միքայէլ Փափազեան
(Պալակասեցի)
Սահակ Կինիեան
Սրբուհի Քէյիշեան
Ճէսի Պուչագլեան
Աբրահամ Թէլլեան
Կիրակոս Դաւիթեան
(Զոմախլուցի)
Սարգիս Ճոնտիկեան
Ստեփան Յովսէփեան
(Զոմախլուցի)
Տիկ· Փեփրոն Թամուգեան
Գառնիկ Կինիեան
Գալուստ Պարսամեան
Հաճի Գայսերլեան
Յովհաննէս Արմաղանեան
Յակոբ Պօզուգլեան
Կարապետ Մանուկեան
Յակոբ Աջապահեան
Աբրահամ Կարապետեան
(Էվէրէկցի)
Գաւիթ Սվաճեան
Տիկ· Արշալոյս Կարպօ
(Զոմախլուցի)
Ճէֆ Յակոբեան (Մարաշցի)
Մեսրոպ Տ· Մաթոյեան
(Խարբերդցի)
Մ· Թոմպազեան (Էվէրէկցի)
Մանուկ Կիրակոսեան
(Ատանացի)
Մ· Լեոեան (Ատանացի)
Մարկոս Շահինեան (օտար)
Մուշեղ Գըլըճեան
Յ· Ագնաւուրեան (օտար)
Նշան Շըգլեան (Զոմախլուցի)

Պետրոս Յ. Պարսամեան
Հէրրի Նէֆեան (կեսարացի)
Ճ. Գասպարեան (օտար)
Երուանդ Սիմաճեան
(Զոմախլուցի)
Գալուստեան Եղբարք (օտար)
Խաչէր Մատթէոսեան (օտար)
Տիկ. Կիւլլիւ Սվաճեան
Հաճի Թախթախեան
Հաճընեան Եղբարք
Վէոնդ Գամագեան
Մատթէոս Մատթէոսեան (օտար)
Տ. Թապիպեան (օտար)
Մալխաս (օտար)
Ճ. Ճէվահիրեան (օտար)
Յակոբ Պարսամեան
Նազելի Պուտախեան
Վ. Պէօշկէրէրեան (Էրզրումցի)
Տիգրան Ճինկէօզեան
Յովսէփ Գոռուգեան
(Մարզուանցի)
Օննիկ Տէրունեան (Զոմախլուցի)
Յակոբ Տէվրիշեան (Խարբերդցի)
Զարդար Աղպաշեան
Խաչիկ Մելգոնեան
Արփիար Սվաճեան
Գրիգոր Թամուգեան
Գրիգոր Սվաճեան
Տ. կարապետ Ա. Քհնյ.
Գալֆայեան (Զոմախլուցի)
Գրիգոր Վազէրեան
կարապետ Գալֆայեան
(Էվէրէկցի)
Ալեքս Պետրոսեան (Խարբերդցի)
Վազար Մըղտըսեան
Յովակիմ Յակոբեան
(Խարբերդցի)
Աբրահամ Կիզիրեան
(Զոմախլուցի)
Աբրահամ Կինիեան
Աբրահամ Խորասանեան
(կեսարացի)
Անդրանիկ Մէնիշեան
Արամ Բաբիկեան (օտար)
Բ. Կիւլէսէրեան (Այնթապցի)
Գաբրիէլ Թարխանեան
(Էվէրէկցի)
Գեղամ Պարսամեան
Գրիգոր Յովսէփեան
(Զոմախլուցի)
Գրիգոր Գրիգորեան
(Զոմախլուցի)
Գրիգոր Շըգլեան
(Զոմախլուցի)
Եղիշէ Քհնյ. Գասպարեան
Երուանդ Կիւրիւնեան
(Սեբաստացի)
Լեւոն Պէշկէօբէրեան
(Էրզրումցի)
Խ. Խաչուկեան
Խ. Պարսամեան
կարապետ Գրաճեան
(Այնթապցի)
կարապետ Զըլտըրեան
Սարգիս Չաւտարեան
Տէր եւ Տիկին Քէլէկեան
(Ինեէուցի)
Տիգրան Մարկոսեան
Մարտիրոս Թէրզեան (օտար)
Զաւէն Երամոսեան
(Սեբաստացի)
Յակոբ Յովսէփեան (օտար)
Լեւոն Ռուբէնեան
(Զոմախլուցի)

Տէր եւ Տիկին Սիմոնեան
(Զոմախլուցի)
Բ. Սլագեան (օտար)
վարուժան (օտար)
Տէր եւ Տիկին Գուշեան
(Հաճընցի)
Տէր եւ Տիկին Ապաճեան (օտար)
Թադէոսեան
Կ. Նազարեան (օտար)
Տիկին Մարոյեան (օտար)
Տէր եւ Տիկին Գոճճոյեան
(Խարբերդցի)
Պօղոս Պօղոսեան
Տիկ. Շահբաճէ Մաճարեան
(Զոմախլուցի)
Մեսրոպ Քէյիշեան
Տիգրան Քէյիշեան
(Զոմախլուցի)
Արշակ Շիրվանեան
(Խարբերդցի)
Գայեանէ Պարսամեան
Երուանդ Սարգիսեան
Հ. Սվաճեան
Հ. Պօտուրեան
Հ. վարդանեան
Հրանդ Փարսագեան
(Զոմախլուցի)
Սիմոն Սէֆսէնեան (Հաճընցի)
Տիգրան Քիլիմեան (Ինիէսուցի)
Սերովբէ Պարսամեան
(Զոմախլուցի)
վ. Սինանեան (օտար)
Ղ. Պարսամեան
Սէֆէրեան (օտար)
Ասատուր Զօլագեան
(Խարբերդցի)
Ա. Նահիկեան (Խարբերդցի)
Աբրամ Արաբօ (Պուրսացի)
Արսլանեան (օտար)
Բ. Օհանեան (Մարզուանցի)
Փոքրիկն Լեւոն Թելլեան
Փոքրիկն Լեոն Ճ. Պարսամեան
Պ. Լ. Լեւոնեան (օտար)
Հայրապետ Թորոսեան
Հ. Պօղոսեան
Պարսամ Պարսամեան
(Զոմախլուցի)
վարդան Պարսամեան
(Զոմախլուցի)
Տիկին Ադամեան (օտար)
Տիկին Զատէեան (օտար)
Տէվէրեան (օտար)
Տէր եւ Տիկ. Սիմոնեան (օտար)
Ն. Գալֆայեան
վաղարշ Սուրէնեան (օտար)
Մկրտիչ Խորասանեան
Համբարձում Փընտրեան (օտար)
Մ. Յովհաննէսեան (օտար)
Տիկ. Նոյեմզար Երեմեան
(Խարբերդցի)
Տօգուզլեան (Զեֆուշցի)
Տիկին Պալագեան (օտար)
վոլի Պազարեան (Մարաշցի)
Փոլ Արմօ (Եվէրէկցի)
Ովսաննա Տէտէեան
Օրփըն Էօքսիւզեան
(Մարզուանցի)

Բ.

ՍԱՈՒԹ ՄԻԼՎՕՔԻ ԵՒ ՐԷՅՍԻՆԻ ՆՈՒԻՐԱՏՈՒ ԹՈՄԱՐՋԱՅԻՆԵՐՈՒ ՑԱՆԿԸ

Արամ Զորպաճեան
Հայրապետ Գալայճեան
Տիկ· Զարուհի Ագկիւլեան
Թորոս Մատաղճեան
Տէր եւ Տիկ· Խաչեր եւ Զարուհի Գայսեռլեան
Կարապետ Թամուգեան
Մանուկ Ճիճիկէօզեան
Յովհաննէս Գուշումճեան
Վ. Եւոնդ Գամագեան
Խաչեր Մէնէշեան
Արմէն Պալեան
Սարգիս Արմաղանեան
Կիրակոս Խուրշուտեան
Գալուստ Տէր Գրիգորեան
Աբշակ Տէր Գրիգորեան
Կարապետ Մարգարեան
Սիմոն Տրդատեան
Նազար Տէտէեան
Սուբհաս վրդ· Գալփայեան
Սարգիս Սալպաշեան
Արմենակ Սալպաշեան
Միհրան Խայալեան (օտար)
Դագէս Պարսամեան
Խաչատուր Քէշիշեան
Սարգիս Օհանեան
Եղիա Թամուգեան
Միհրան Սօրնեան
Սարգիս Քէշիշեան
Գաբրիէլ Տէտէեան
Միհաս Հաճըճեան
Յովհաննէս Զօպանեան
Արթին Պալեան
Աւագիկ Աւագեան
Միհրան Գալայճեան
Հայրապետ Ծերուկեան
Հանի Թախթախեան
Սահակ Ագկիւլեան
Կարապետ Աղապալեան
Յովնան Մարկոսեան
Միհաս Բաբըլեան
Հայրապետ Հայտարեան
Յ· Տատուրեան

Գ.

ՏԻԹՐՈՅԻԹԻ ՆՈՒԻՐԱՏՈՒՆԵՐՈՒ ՑԱՆԿԸ

Միհրան վահրատեան
Յովսէփ Բաբըլեան
Սիմոն Զորպաճեան
Համբար Խորասանեան
Սիմոն Պարսամեան
Գրիգոր Ճիճիկեանեան

1954 *Ապրիլ* 10
Ֆրէզնօ, Կալիֆորնիա

Դ.

Հետևեալ հայրենակիցներու մահուան առթիւ փոխան Ծաղկեպսակի նուիրատուութիւններ :

- Ղազար Սահակեանի,
- Տիկին Լուսաբեր Գամագեանի,
- վահան Ղուկասեանի,
- Արշակ Գըլըճեանի,
- Արշակ Կինիեանի,
- Յակոբ Ըլլանճեանի,
- Աբրահամ Կինիեանի,
- Գալուստ Զորպանեանի,
- վարդան Պարսամեանի :

Գալիֆորնիոյ Հրատարակչական Կեդրոնը, իբրեւց հանգանակութեան կոչին, կցած են նաեւ հեղինակի կողմէ պրուած հետեւեալ կոչնագիր-նամակը, ուղղուած Պատմութեան Կեդրոնական Յանձնախումբին, եւ որուն հարապատ Ֆօթօ-պրին կուտանք յաջորդ էջով :

Նուիրատուներու վերի անուանացանկերը, վաւերացուած են կեդր. Յանձնախումբի կողմէ :

ՆԱՄԱԿ

ՈՒՂԵԱԼ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐ. ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲԻՆ ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԿՈՂՄԷ

Թամարպալ Պատմ. կեդր. Յանձնախումբին,
Մեծայարգ Տիարք,

Յովի. Աւագ Սրկգ. Թօրոսեան

Պատմութիւնը օրէ օր դէպի ստպաս-րան հասնելու անդուլ աշխատանքի մէջ կը գտնուի մեր կողմէն։ Շատ մը դէպ-ւածութիւններ եւ յոգնութիւններ՝ հո-գեկան բարձր տրամադրութեամբ մը կը դիմաւորուին եւ իմ հեղինակի պար-տականութեանս մէջ էն։ Գիտեմ թէ պատրաստուած սուրբ գործը, որքան մասը կը կազմէ հայ գրականութեան պատմական հիւղին, առաւելապէս անփականութիւնն է եւ յուշարձանը Տամատծագի՝ 1500 ընտանիքներու հոգե-բական կեանքի պատմութեան նուիր-ուած, որուն տաճարին չուրջ խնամ-քով ամփոփուած են մեր քիւրտաւոր նահատակներու ճաճիւնները՝ իւրա-քանչիւրը իր տոհմային անուններով եւ մականուններով։

Ինչպէս մեր պապերէն Տամատծագի ձեռագիրը գրիչ մը արձանագրած է «Ձեռք երթայ գառնա յ ի հաղ, գիրս մնայ յիշատակ»։ Մենք ամէն-քըս ժամանակի թռուցիկ անիւին հետ պիտի կորսուինք, բայց արդէն գի-մեր նահատակներու յիշատակին հետ հաւատար բարձրութեամբ ապրի նան մեր յիշատակը, ծանր պարտականութեան գիտակցումով մը եւ նուիր-ուած հոգիով մը, մեզ իւրաքանչիւրը յանուն իր նահատակ ծնողքին, հօրը, քրոջ եւ պատկին՝ վերան յարգանքի ծաղկեպատկի՝ ներկայանայ Պատմութեան Նախատաւներու Պատուարեր Յանկին, արձանագրէ իր իսկ անունն ու մականունն յիշատակի գիրը։

Այս նուիրական պարտականութեան մէջ, մենք պէտք չէ խոչըն-թիւն դնենք իրարու մէկ հոգի եւ մէկ Տամատծագի, ինչպէս թշնամին խորութիւն չդրաւ եւ ամբողջը հաւատար կերպով ջարդեց։

Նուիրատուներու ցանկը, որ յաւերժական արձանագրուած պիտի մնայ Պատմութեան մէջ, որուն մեր յարգանքի արտայայտութիւնն է մեր նահատակներու եւ մեր պապերու յիշատակին հանդէպ, նոյնքան գործն ու պատիւը մեր Տամատծագիական անունին, իւրաքանչիւրս իր անունով ու մականունով, եւ որ մինչեւ հիմա պիտցած է բարձր մնալ եւ արժեցնել իր Տամատծագիական անունը։

ՊԱՏԿԵՐ 391.— Պատմութեան հրատարակութեան շուրջ կազմուած Գալիճարնիաբնակ Թումարզացիներու Ա. ժողովը, ուր ընտրուեցաւ Պատմութեան Հրատարակութեան Կեդրոնական Յանձնախումբը :

Միշտ վարէն վեր՝ առաջին կարգ, նստած, ձախէն աջ՝ առաջինը, Եղիա Խորասանեան (Ատենապետ, Հրատարակչական Կեդրոնական Յանձնախումբի)։

Երկրորդ կարգ, ոտքի, ձախէն աջ առաջինը՝ Արշակ Եալընկրլընեան (Գանձապահ)։

Երկրորդ կարգ, ոտքի, աջէն ձախ առաջինը՝ Մանուկ Զէբիեան (Քարտուղար)։

Նկարին մէջ, կը գտնուին նաեւ վերի շարքերէն սկսեալ, կարգաւ դէպի վարի շարքերը, ձախէն աջ.—

Տիկին Նազլու Մ. Զէբիեան
Արմենուհի Էլմասեան
Ճօ Էլմասեան
Գարոլին Էլմասեան
Սարգիս Օհանեան
Փերսափէ Խորասանեան
Էլիզա Կինիեան
Արշակ Կինիեան
Յարութիւն Պարսամեան
Թադէոս Քոչակեան
Թադէոս Թամուգեան
Յովակիմ Միսիրեան
Թումա Թամուգեան
Կիւլլիւ Սալպաշեան
Խաչեր Պուտախեան
Տիկին Մէրի Խաչեր Պուտախեան
Վարդենի Խորասանեան
Մարտիրոս Խորասանեան
Յասմիկ Գըլըճեան
Տիկին (Հէրպի) Խորասանեան
Տիկին Միւշկիւճալ Գըլըճեան
Եղիսաբէթ Պուտախեան
Արշակ Եալընգրլընեան
Ճէբի Պուտախեան
Սեդրակ Կէյիկեան
Թորոս Թորոսեան
Սոնա Խորասանեան
Մէրի Խորասանեան
Նազարէթ Սալպաշեան
Յակոբ Աջապահեան
Տիկին Շահուանէ Մանուառեան
Խաչեր Մանուառեան
Վազգէն Մըղտըսեան
Խաչեր Պարսամեան
Մարկոս Մարկոսեան
Մանամ Թամուգեան
Կիւլիւնիա Յ. Պարսամեան
Տիկ. Մարի Մ. Մարկոսեան
Տիկին Արշալոյս Խորասանեան
Մանուկ Զէբիեան
Նազլի Պուտախեան
Եղիա Խորասանեան
Տիկին Այսլին Պարսամեան
Պետրոս Պարսամեան
Շաֆէ (Վազգէն) Պարսամեան
Հռիփսիմէ Թելլեան
Մանուկ Գամագեան
Տիկին Լուսաբեր Մ. Գամագեան
Տիկին Իսկուհի Թամուգեան
Վարդենի Թամուգեան
Օր. Վարդուհի Թամուգեան
Յակոբ Պօզուգլեան
Սահակ Սահակեան
Խտիհան Թամուգեան
Աստղիկ Խորասանեան
Կիւլլիւ Մըսըրլեան
Փեփրոն Թամուգեան
Տիկին Էլմա Տէտէեան
Նազարէթ Տէտէեան
Սրբուհի Քէյիշեան
Փոքրիկն Վազգէն Պարսամեան
Փոքրիկն Լօրիկ Պարսամեան
Փոքրիկն Լեւոն Թելլեան
Տրնի Կարթիաս Մանուկ Գամագեանի թոռնիկը
Փոքրիկն Զապէլ Խորասանեան
Փոքրիկն Մարգրիտ Խորասանեան

ՊԱՏԿԵՐ 392.— Գալիճօրճիաբնակ Փոմարզացիներու խնճոյքը, 1951 Մարտ 11-ին, ի պատս Հրաժարակչականի:

ՊԱՏԿԵՐ 393.– Փալիճորճիաթցիակ Թուխարզացիները, իրենց այգիներէն բաղուած խաղողին երկու օրուայ հասոյթը կը ճուխիրեն Պատմութեան Հրաւառակութեան գործին:

Նկարին մէջ՝ վալէն վեր, Ա. կարգ, ձախէն աջ, կարգաւ, կառքին վրայ առաջինը.–

Եղիա Խորասանեան	Մէրի Մարկոսեան	Վարդենի Խորասանեան
Արշակ Կինիեան	Մարկոս Մարկոսեան	Նազլու (Մանուկ) Զէբիեան
Թորոս Թորոսեան	Կիւլլիւ Սալպաշեան	Մանուկ Զէբիեան
Սահակ Սահակեան	Արշալոյս Խորասանեան	Փոբրիկն Մարգրիտ Խորասանեան
		Փոբրիկն Լեւոն Թելլեան

Երկրորդ կարգ, վերը, ձախէն աջ.–

Մարտիրոս Խորասանեան Նազարէթ Սալպաշեան Թուխա Թամուզեան

ՊԱՏԿԵՐ 394.— Լոս-Անճելիէս, Թոմարզացիներու դաշտահանդէս, ի նպաստ Հրատարակչականի:

Դիմացի նկարին մէջ

վարէն վեր միշտ, առաջին կարգ, աջէն ձախ՝ կէս մը նըստած առաջինը՝ եղիա Խորասանեան (Առեւտրական Հրատարակչական կեդրոնական Յանձնախումբի):

Երրորդ կարգ, ձախէն աջ, ոտի վրայ՝ կոթնած առաջինը, Մանուկ Զէֆիեան (Բարտուղար):

Նկարին մէջ, կը տեսնուին նաեւ ուրիշներու կարգին՝ վերի շարէն դէպի վար՝ կարգաւ, ձախէն աջ.—

Արշակ Կինիեան
Միքայէլ Դամգեան
Տիկին Քոչակեան
Տիգրան Ճինկէօզեան
Մկրտիչ Գալայճեան
Մանուկ Զէֆիեան
Տէր եւ Տիկին Միսակ Տէտէեան
Տիկին Սվաճեան
Գրիգոր Սվաճեան
Տիկին Գալայճեան
Տիկին Յ. Ղուկասեան
Տիկին Մ. Ռաբայէլեան
Որ. Օհանեան
Տիկին Մ. Շահինեան
Սարգիս Օհանեան
Փոքրիկն Սանտրա Ռաբայէլեան
եղիա Խորասանեան

ՊԱՏԿԵՐ 395 (Ա. ՄԱՍ). – Գալիճորնիաբնակ բոմարգացիներու դաշտահանդէսը, 1951 Յունիս 24-ին, ի նպաստ Հրաստարակչականի

ՊԱՏԿԵՐ 395 (Բ. ՄԱՍ).—

Խմբանկարի ԱՒԱԶԻՆ մասին մէջ կը տեսնուին շատերու կարգին.— վարէն վեր, *առաջին կարգ*, ձախէն աջ, նստած, առաջինը, *Մարկոս Մարկոսեան* (դաշտահանդէսի խոհարարը)։ Երկրորդը, նստած, *Յակոբ Աջապահեան*։ կարգի վերջինը, նստած, *Միքայէլ Փափազեան*։

Երկրորդ կարգ, ոտքի վրայ, ձախէն աջ, առաջինը, *Արշակ Եալընկըլըճեան* (Գանձասպահ՝ Պատմութեան Յանձնախումբին)։ Չորրորդը, *Վարդան Զալըմեան*։ կարգի վերջաւորութեան, *Տէր Կարապետ Ա. Քահանայ Գալֆայեան*։

Խմբանկարի ԵՐԿՐՈՐԴ մասին մէջ կը տեսնուին շատերու կարգին.— վարէն վեր, *առաջին կարգ*, նստած, աջէն ձախ, առաջինը՝ *Տիկին Ալիս Կինեան* (Անդամ Հրատարակչական Կեդր. Յանձնախումբի)։

Երկրորդ կարգ, աջէն ձախ, ոտքի վրայ, առաջինը, կարգաւ, *Եղիա Խորասանեան* (Ատենապետ), *Մանուկ Չէքիեան* (Քարտուղար)։

ՊԱՏԿԵՐ 396.— Եղիա Խորասանեան

ԵՂԻԱ ԽՈՐԱՍԱՆԵԱՆ

Խորասանեան Գերդաստանի վերջին չառաւիղներէն է Եղիան, ինչպէս նաեւ եղբայրը Բարսեղ Խորասանեանի, որուն երկու աչքերը փորուած են տարապրութեան մէջ, թուրքերու կողմէ եւ որուն աղեխարշ նամակը մենք տեսանք (աստ էջ 869)։

Ազգային եւ հայրենակցական գործերու մէջ Անխոնջ ու եռանդուն աշխատող այս թոմարլցին, երկար տարիներ ապրած է Գալիֆորնիա՝ իր հայրենակիցներուն մօտ եւ մասնակցած է բոլոր Հայրենակցական ձեռնարկներուն եւ իր բարոյական ու նիւթական զոհողութիւններով օգտակար հանդիսացած եւ իր Տոհուն ու Հանդարտ բնաւորութեամբ սիրուած եւ ընդհանուրին համակրանքը չահած է։

Վերջին անգամ, Եղիայի գործունէութիւնը կը կեդրոնանայ Հայ Տոմարծայ պատմութեան հրատարակութեան գործին շուրջ եւ որպէս այդ կը ներկայանայ Հրատարակչական կեդր. Յանձնախումբին մնայուն Ատենապետը եւ կը կազմէ Անոր երեք Սիւներէն մին։

ՊԱՏԿԵՐ 397.— Մանուկ Զէքիեան

ՄԱՆՈՒԿ ԶԷՔԻԵԱՆ

Ձաւակն է Աչուղ Յովհաննէս Զէքիեանի (Պիտլիսեանի)։ Աչուղի անուան եւ գործերուն մենք հանդիպեցանք Արուեստագէտներու կարգին (աստ էջ 281)։

Մանուկ՝ 1905–1909 թուականներուն, Թոմարզայի վանքին մէջ աշակերտը եղած է Պատմապըճիս հեղինակին։ Ուսումը աւարտելէ ետք, մեկնեցաւ Միացեալ Նահանգներ, իր մեծ եղբօր Հաճիի (Փանոս) եւ իր հայրենակիցներուն մօտ։ Մանուկ, յաջորդաբար կը պտնուի Թոմարզացիներու կեդրոն Բէյսին վիս., Ս. Միլվօքի, Ֆրէզնօ, Միլվօքի քաղաքներուն մէջ, ուր կը մասնակցի

Ազգային, Եկեղեցական, Կրթական, Մխիթարեան եւ Մշակութային բոլոր ձեռնարկներուն մէջ եւ պատասխանատու պաշտօններ կրնան առանձնել մեզմէ իրր Առենապետ, Ղեկավար, Հոգաբարձու: Հանրային այս պարծենալու մէջ, Մանուկ ցոյց տուած է պարծելու յատուկ ոճ տակուն կամք: Պարծելու մէջ, իր ոճը եղած է լլալ աւելչաւոր, ուղղամիտ եւ աւելորդաբանական, կեղծիքի դէմ աննեղոյ եւ խստաբարոյ: Այս իսկ պատճառաւ, Մանուկ Պատկառանք ազգած է իր շրջանակին մէջ, սիրուած է ամէնուն կողմէ, վայելած է բոլորին վստահութիւնը:

Այս վերջին յատկանիշերուն, Մանուկի պարծանքութեան շրջանը կը սահմանափակուի Գալիֆորնիոյ մէջ, եւ այսօր մեզի կը նկատուի Հայ Տոհմաթղթ Պատմութեան Հրատարակութեան հիմնադիրներէն, լլալով միանգամայն Անոր կառուցման երեք Միհնարէն մին, որպէս Հրատարակչական կեդր. Յանձնախումբի Նախագահ Քարտուղարը:

Մանուկ, իբրեւ Քարտուղարը պատմութեան Հրատարակութեան Յանձնախումբին եւ ես որպէս պրպտի Հեղինակը, հրատարակութեան պարծի շուրջ մեր փոխադարձ իմպիակցութիւնները ընծայեցին, Մանուկի մէջ անսահման եմ մեծ մարդու մը վայել բոլոր արժանիքները եւ ատ այս, հպարտ կը զգամ ինքզինքս Անոր ուսուցիչը լլլալուս:

⁂

ԱՐՇԱԿ ԵԱԼԸՆԳԸԼԸՃԵԱՆ

Հին անուններէ մատուռականներէն այս պատուական Թոմարցին, իր նախնական ուսումը Թոմարտա Ազգային Սահակեան գպրատան մէջ առնելէ ետք, գացած է Թալաս (Կեսարիա) Ամերիկեան Գոլէճը, սիրանալու համար Անգլիերէն լեզուին: Աբշակ, բացառութիւն կը կազմէ չատ մը Հայ երիտասարդներէն, ուրանք Ամերիկեան Գոլէճը մտնելէ ետք, կը հակին հոգիով աղճատ Բողոքական եկեղեցիին եւ կ'ուրանային Ազգ. եկեղեցին ու հայութիւնը:

Աբշակ, կանուխէն մեկնած է Միացեալ Նահանգներ եւ գրաւած է Թոմարզացիներու կեդրոն քաղաքներ եւ ամէնուրեք իր անսահման հայրենասիրութեամբ, օգտակար հանդիսացած է Ազգային, Եկեղեցական, Հայրենակցական, Մշակութային բոլոր

ՊԱՏԿԵՐ 393. Ա. Բուրյակ

ձևաստիճնեւրուն մէջ: Կը պատմեն թէ, Աբչակ իր մօրմէ լսելն պատմած է Բեմի սիրուած մարդը եւ ան ալ իր կարգած է բոլոր չքնաղներէն: Ի վերջոյ բնակութիւն կը հաստատէ Փալիֆորնիա իր հարազատներուն մօտ:

Գիտակից ու ակտիվ էր քարոզչական գործերու մէջ գոհաբերուող: Ճշմարտասէր ու անկաշառ: Այս բոլոր արժանիքները կը պատկերացնեն Աբչակի հանրային կեանքը:

Հարազատը Աբչակ, 1963 թուականին, Հայաստան այցելութեան կը գրկէ իրեն սիրելի բնաստեղծը, երկրորդ տարին ինքը եւս կ'ընթայ: Հայաստանէն վերադարձին, 1964 թուականին Պէյրութի հանդիպեցաւ եւ դիմք ճանչցանք տյառեղ: Ճանչցանք Աբչակը, յաւ հայու մը հոգեկան բոլոր արժանիքներով օժտուած այս թուականներուն:

Պէյրութէն Փալիֆորնիա իր բնակարանը վերադարձին, ձեռքին վրայ կը տեսնուին փոքր ապիներ, որոնք ի վերջոյ պատ-

Տաս դարձան տարաբախտ Արշակի ձախ թեւի կտրտուելուն: Իր վերջին նամակին մէջ կը գրէր ինծի.— Սարկաւագ, 50 տարիներ երկու ձեռքով ապրեցայ, ասկէ ետք ապրելու համար մէկ ձեռքը կը բաւէ: Շատ չուշացաւ արդէն, մտիր խլեայ մեր ձեռքին այս անզուսպական թոմարդոյին, երբ տակաւին ապրելու իրաւունքը ունէր: Կիսատ ձգելով ապագայի իր յոյսերը ու վառ երազները:

Արշակ, Գալիփոլիոյ իր հայրենակիցներու կողքին, եղած էր հիմնադիրներէն Հայ Տումարծայ պատմութեան Հրատարակչական գործին, եւ իրը այդ կը նկատուէր Մեծ կառուցման երեք Մեծերէն մին, որպէս Հրատարակչական կնիքը. Յանձնախումբի մեծատուն գանձապահը:

⁂

ՏԻԿԻՆ ԱԼԻՍ ԱՐՇԱԿ ԿԻՆԻԵԱՆ

Թոմարդոյի այս մատուռական Տիկնոջ անուան, մենք յաճախ հանդիպեցանք մեր պատմութեան ընթացքին՝ գոնազան առիթներով:

Իր ձեռքով գրած եւ մեզի գրկած է հրատարակութեան համար, Գալիփոլիոյ չրջանի Թոմարդոյինները. Գաղութային պատմութիւնը, գրուած անոնց Ապագային, Մխիթենական եւ Մշակութային կեանքին: Ինչպէս նաեւ, իր կողմէ գրկուած է մեզի Համաշխարհային երկրորդ պատերազմին Ամերիկեան բանակին մէջ որպէս զինուոր ծառայող Թոմարդոցի երիտասարդներու Անուանացանկը, անոնց համառօտ կենսագրութիւնը իրենց նկարներով: Զինուորականներու այս բաժինը, վաւերացուած է նաեւ Պատմութեան Հրատարակչական կեդրոնական Յանձնախումբի կողմէ, նախքան մեզի գրկուելէ:

Տիկին Ալիս, իր մտքի կարողութեամբ եւ զոհաբերութեամբ, պատակար հանդիսացած եւ մաս կազմած Թոմարդոյի Միացեալ Կեդրոնական Ընկերութեան եղեմի Տիկնանց Մասնաճիւղի վարչութեան՝ որպէս գործօն անդամ: Ինչպէս նաեւ մաս կազմած է Պատմութեան Հրատարակչական կնիքը. Յանձնախումբին որպէս փոխ-քարտուղար:

Այժմ կը պանուի եղեմ, չրջապատուած իր սիրասուն զաւակներով ու թոռնիկներով: Իր սիրելի ամուսնոյն Արշակի մահէն

ՊԱՏԿԵՐ 399.— Տիկին Ալիս (Ուրցակ) Կինիեան

եաք, Տիկին Ալիս, վճռած է իր մայրական թեւերուն տակ առնել իր պատկները, եւ տալով անոնց բարձրագոյն կրթութիւն եւ ընտանեկան դաստիարակութիւն, չնայած է եւ յաջողած շէն ու վառ պահել կինեան Գերդաստանի ընտանեկան Օճախը:

ԱՐՇԱԿ ԿԻՆԻԵԱՆ

Կինեան ճիւղաւորուած Գերդաստանի վերջին չառաւիղնեերէն էր Արշակը: Բէնճակէր մարդու պատկ, չատ քիչ գպրատան եւ նաեւ տեսած էր: Կանուխէն քեսականի տեղ արօրի Տուխմախը բռնած եւ մանպաղը գրկած էր: Արշակի հայրը, ինչպէս կրնար իր պատկները գպրատուն ղրկել, երբ մէկը արտին մէջ փեռի Մանպաղի առնեն, Եղները, Հարսկերը, էշերը տէր պիտի ըլլար Ոսկի Խորամ-

ՊՍՏԿԵՐ 400. **Տէր եւ Տիկին Ճ. ուսուկ Ֆիլիիսան**

նեբր ու ձոնի Գէկերբ չուտելու համար: Մէկը, փորչը չալկած խոնելու ջուր պիտի բերէր Փեռ, Մանրոզ, քաղդ Ըրզուռներուն համար: Մէկը կալին մէջ, ուրկէ եղնեբր ալ պիտի ըլլար Օրաննեբր չուտելու համար:

Գիւղի արեւուն պէս, արար Հոգեբուն գոյնով կաս-կարմիր եբեւնեբով, բերան ու գաշտի գաւակ, առողջ բազուկներով, նոր նշանուած Աբշակը, կիրակիին 17 սեպտեմբերին կը ձգէ գիւղը, Ծնողբր, նշանածը եւ հարսի ուղեկցով կ'երթայ Ամերիկա Ս. Մկրտչի եբեւնեբուն քով, բանի մը հարիւր ոտար փոսուիելու, ուուն գտնելու, Ծնողբր եւ իր նշանածը տեսնելու վաու ու խեղդ յոյսով: Աբշակ ոտանէ կը մտնէ Քէմբրիճ Սօսինճի գործարանը: Հինգ տարիներ անդադար, գիւղին իր հետ բերած զօրաւոր բազուկով ու ամուր կամքով պիշնը ցերեկ կ'աշխատի մոքին մէջ միշտ գիւղ ժեկնելու մասին մտածելով:

1915 թուականին, եղեռնի լուրերը կը հասնին Աբշակի ականջին: Գիւղը ամբողջ, ձգած են ուուն տեղ, արտը, կալը եւ տարագրուած են հայր, մայր, եղբայրներ եւ նշանածը: Կը մաքին Աբշակի բոլոր յոյսերը:

Հողի աշխատանքին վարժ, պայծառ Հոլիով յուսահատիլ չգիտցող Աբշակը, 1918 թուականին կը ձգէ գործարանի Մաշկնոց կեանքը, կ'անցնի Գալիֆորնիա Եդեմ, կը նուիրուի հողի աշխատանքին եւ կը պրպտէ Այգեգործութեամբ:

1919 թուականին, նիւթական ու բարոյական մեծ զոհողութիւններով ծրանաց կ'երթայ, եւ տարտրութեան անապատներէն ոտք դարձած իր երկու քոյրերը Նուիյան եւ Վարդուհին, իր հետ առնելով Եդեմ կը դառնայ:

Կը չարունակէ այգեգործութեան իր աշխատանքը, եւ կինեան Հնագոյն վերպատանի մպաած Օճախը կրկին վառելու նպատակաւ, կ'ամուսնանայ Ոսկան եւ ամէն տեսակի Առաքինութիւններով օժտուած Օր. Ալիս Մարտիկեանի հետ:

Դժբախտ օրերը նորէն կը գառնան Աբշակի վրայ: Կը կորսընցնէ տարիներու աշխատանք իր սեպհական այգին ու աշխատանքը: Կ'երթայ Ս. Մխիթարի եւ իր նախկին գործարանը կը մտնէ եւ 12 տարիներ եւս կը գործէ: Այդ դժուարին օրերուն, Տիկին Ալիս, բլլալով Մարգրիտականը եւ Օգնականը Աբշակին, շէն կը պահէն իրենց բնտանեկան բոյնը եւ չորս զաւակներու տէր կը գառնան, Գառնիկ, Սահակ, Շաքէ եւ Խաչիհան: Աբշակ եւ Ալիս մեծ չանքերով ու զոհողութիւններով բարձր ուսում կուտան իրենց զաւակներուն եւ տարուէ տարի կը սկսի վաճառել ու Շէննալ կինեան Գերդաստանի իրենց նոր բոյնը:

Վերջին անգամ ըլլալով, հսօր կամքի տէր Աբշակ, իր ընտանիքով եւ զաւակներով Եդեմ կը գառնայ եւ կը նուիրուի իր սիրած հողի աշխատանքին:

Երկար տարիներ Եդեմի Ս. Աստուածածին եկեղեցիի ուխտեալ անգամը մնալով հանդերձ, հաւատարիմ հետեւողը եւ մխանդամն վարիչ մարմինը եղած է անդուլն Հ. Բ. Ը. Մխիթեան:

Հիմնադիրներէն է նաեւ Հայ Տունարծայ պատմութեան Հրատարակչական գործին նուիրուելով եւ առատօրէն տալով իր նիւթականէն:

Աբշակի մահը տեղի ունեցած է 1955 թուականի Հոկ. 4–ին: Անոր կեանքի վերկայ պատմութիւնը մեղի ղրկուած է իր զնկերներէն Պատմութեան Հրատարակչական Յանձնախումբի կողմէ: Մահը գաժան նամակը կը վերջնայ հետեւեալ բառերով, – ... Կորսնցուցինք մեր ամէնէն խանդավառ խորհրդակիցը, մեր գործին անձնաշան, յարատեւ բնկերը Աբշակը...: Պատմութեան Յանձնա-

խումբի գոյութիւնը մեզի կը պարտիմ աւնոր նախաձեռնութեան…:

Իր ամուսնոյն Արշակի մասին մահուան առթիւ, Տիկին Ա-ին պրքին հետեւեալն այսպէս կը պրէ— «… Իմ Արշակը չի մեռաւ, այլ կ'ապրի իր բարի յիշատակներով: Իր գաւակներուն այնպիսի օրինակներ տուաւ, որ աւնոր կորուստին հետ պիտի յիշեն աւնոր բարութիւնը, որովհետեւ չարութեան մէկ կէտ մը չ'ուներ: Բոլորին սրտերուն մէջ պիտի ապրի Արշակը: Նա չունէր մեծ հարստութիւն եւ չունէր մեծ գիտութիւն, իր սիրտը մեծ հարուստ էր եւ մեծ գիտուն: Ան սիրելին էր իմ գաւակներուս եւ ինձ համար, նոյնպէս սիրուած էր բոլոր հայրենակիցներէն ու ծանօթներէն:

Կը յուսամ չորս գաւակներս ալ ընդօրինակեն իրենց հօր արդեգրած բարութիւնը եւ ընդօրինակեն իրենց սրտին մէջ: Ինչպէս գաւակներս, նոյնպէս Թոմարզացիներ նախանձախնդիր պիտի գտնուին եւ իրենց հօր կէս ձգած Հայ Թոմարզա պատմութեան հրատարակութեան գործը պիտի լրացնեն…»:

ԳՐԻԳՈՐ ՃԻԿԷՐՃԵԱՆ

Հին անունով մատուռականներէն մեր Գրիգորը, հայրենի գիւղի Ագպ. Սահակեան պարտաւորը լրացնելէ ետք, ուսուցչապետ իր հօր կարապետ վարժարանի խորհուրդով կ'ընթայ Թալաս (Կեսարիա) Ամերիկեան Գոլէճ, իր ուսումը չարունակելու համար:

Եղեռնի թուականին (1915), ինչպէս իր յուշերուն մէջ կը պրէ· վարժարանի իր բնակիններով կը գրկուի կեսարիա բանտ, երբ ամէն օր կախաղան կը բարձրանային կեսարիոյ Հայ ազանեներէն ու մատուռականներէն եւ ամխնելով կը մնայ Ղալէ կոչուած բանտին մէջ: Վեց ամիս ետք, իր բանտի ընկերներով կ'աքսորուի Սուրիոյ անապատները:

Զինապարտին, Առանալի չրջաններուն մէջ, կը նուիրուի արհեստագործման գործին եւ իբրեւ ուսուցիչ կը պաշտօնավարէ Հայ արհեստոցներուն մէջ:

Գրիգոր, այսօր երկար տարիներէ ի վեր կը գտնուի Գալիֆորնիա եւ այդ չրջաններուն օգտակար ծառայութիւն ցոյց կուտայ Ազգային եւ Թեմարզային Միութենական բոլոր գործե-

ՊԱՏԿԵՐ 401.— Գրիգոր Ճիկէճեանց

բու մէջ: Իրրեւ արժանաւոր պատակը իր ուսուցչապետ *Հօր: Գրի-պար, կարծես նախընչուած իր Հօր բարձր ժառանգականի անցեալի կեանքին, մինչ սիրած է Հայ Գրականութիւնը Գրել ու Ներչնչուիլ անկէ:*

Իր մասին արտադրութիւններուն քաղած եմ Հետեւեալ Գրա-կան երկու կտորները:

ԱՅԲ. ԲՆՆ. ԳԻՄ. ԴԱՆ

Ես չեմ մոռնար երանելի
Քաղցր օրեր այն մանկական.
Հօրս առջեւ իմ պատուելի (*)
Երբ հեգնցի Այբ. Բեն. Գիմ. Դան:
Քաղցր ժպիտով հայրական
Ինձ ճուխրեց իմ ճերպական,
Ըսաւ, եղիր դու պահապան
Տառերուն մեր սուրբ Մեսրոպեան:
Ուղեկորոյս մի գաղթական
Դռնիէ ի դուռ հալածական,
Ես անոնցմէդ մի հաշմանդամ
Ճերպականս, ա՛խ, որո՞ւ տամ:
Ազգիս հանդէպ հիմա կ'զգամ
Մեղք. անխոհուրդ, մի անզգամ,
Արդ. ես ինծի, ինչպէս չատեմ
Մեղանչեցի երբ հօրս դէմ:
Կան ինձմէ մեծ մեղաւորներ
Մանչ. աղջկան հայրեր. մայրեր.
Անոնք որ դուռնէն դուրս փըռեր
Սուրբ Մեսրոպի ոսկի տառեր:

ԳՐ. ՃԻԿԷՐՃԵԱՆ

1963 *Ապրիլ* 24
Փասիֆորնիա

(*) Մեր օրերուն Ազգային վարժարանի մեր ուսուցչապետն էր իր հայր. եւ յարգանքի համար. *պատանեի* անունը կուտային: Իր ուսումը ստացած էր Գոլիս Կարապետեան եւ Ս. Նազ ճեմարաններուն մէջ: Իր դասընկերները եղած են. Մխիթար Գուրեան (եղիշէ եպսկ.). Մելիոն կիւրճեան. Մրմրմրեան եւ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան. ինչպէս ինքը կը պատմէր:

ԱԽԱՆԴԸ

Մեծ եղեռնին էր, հայրս պատանի,
Մի օր ինձ ասաց. – «Որդեակ սիրելի,
Ձեռքդ մը ճիզ տամ, յաւէտ պահէ դուն,
Նարեկ. Եղիշէն, Հայոց Պատմութիւն»:

– «Ամէն բանէ վեր, հայրենիքի սէր,
Փառքի հանէէն բնաւ մի վազեր:
Մեր մշակոյթի սիրով կաթոգին,
Կեանքդ նուէր բեր, մեր անուէր Ազգին»:

Այն օրից յետոյ, երկինք փուլ եկաւ.
Հայոց աշխարհը, արիւն աւերակ:
Ազգին խրճակներ, տակաւ, առ տակաւ,
Վաղ թառամեցան, օտար լուսին տակ:

Հա՛յր, մի՛ անիծեր, մարդ եմ հողեղէն
Ջուրիմ Եղիշէի լեզուն Հրեղէն,
Ո՛չ ալ Նարեկայ գրիչը ճարտար
Որ իմ ցաւումէս երկինք դղրդար:

Պարտասուն գլխուս, եղեամ է պատեր
Հայրենակարօտ, անուսն ու անտէր,
Վա՛խ, օտար հողի, ես պիտի դառնամ կեր
Իսկ ձո Ասանդը *անթառամ* ընկեր:

ԳՐ. ՃԻԿԻՐՃԵԱՆ

1963 *Յունիս 7*
Պալիֆորնիա

⁂

Պալիֆորնիոյ Ազգայիններէն, Տէր կարապետ Քհնյ. (Զամախչեան), Յակոբ Աջապահեան (Մանկի), Մխիթար Փափազեան (Պարտիզակցի), Հայ Տոհարածայ պատմութիւնը հրատարակութիւնն եւ նոյն Թեմապետական Մխիթարեան շուրջ մը ձեռնարկներու մէջ օգտակար հանդիսանալով, իրենց աշխատանքին արդէն պնդհատանք, պարտք կը սեպենք արդ էջ մը յատկացնել մեր պատմութեան մէջ, նուիրուած անոնց անուան յիշատակին:

ՊԱՏԿԵՐ 402. Տէր Կարապետ Ա. ագ Քհնյ. Գալֆայեան

ՏԷՐ ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՒԱԳ ՔՀՆՅ. ԳԱԼՖԱՅԵԱՆ

Թոմարպալի մօտիկ, Զամախլու գիւղէն այս մտաւորական քահանան, նախքան քահանայութեան կոչումին, մեզի ծանօթ է երկար տարիներու իր Եկեղեցականի յանդուգն գործունէութեամբ: Ապա, որպէս կրթական մշակ իր ծննդավայրէն, մինչեւ տարագրութեան տարիները, Կիլիկիա, Յունաստան, Արեւ էֆէնտի անունով:

Վերջին թուականներուն, մեզի կը ներկայանայ Գալֆոր-նեա եղեմի Հայ Ապտալին եկեղեցիին Աւագ քահանան, ծանօթ իր Հաչատարի ու Խոստոված էր ոգիով, եւ Հեղինակ կարգ մը հրատարակութիւններու:

Տէր Կարապետ քահանան, եղեմի մէջ եղած է Մխաւէրը Թոմարպալիներու եւ կեսարիոյ շրջանի ընտանիքներուն, որուն Հաւատաւոր ու Հայրենասէր չունչին տակ, անոնք վառ պահած են իրենց Ընտանեկան, Ազանդական բարքերն ու Հաւատալիքները եւ այսօր անոնք խորունկ յարգանքով կը յիշեն արժանաւոր քահանայի առնունը:

Տոմարծայի Պատմութեան Հրատարակչական կեդր. Յանձնախումբը (ի Գալիֆորնիա), պատմութեան Ա. հատորի Յառաջաբանին մէջ, հետեւեալ կերպով կ'արտայայտուի Տէր Կարապետ քահանայի մասին:

«... Երբէ՛ք պիտի չմոռնանք յայտնելու մեր յարգանքը եղեմի արժանիքնտիր կարապետ Բահանայի...: Որպէս Թումարզացիներու մեծ բարեկամ, առաջին օրէն իսկ զնահատեց մեր պատմութեան հրատարակութեան նուիրուած շարժումը: Զօրավիգ կանգնեցաւ իր բոլոր հնոյթներով, եւ այս նպատակին նուիրուած մեր բոլոր ձեռնարկներուն յաջողութեան բարոյական զսպանակը հանդիսացաւ...»:

ՊԱՏԿԵՐ 403.— Յակոբ Աջապահեան

ՅԱԿՈԲ ԱՋԱՊԱՀԵԱՆ

Կիլիկիոյ Հայրապետական Աթոռի Աջապահեան կաթողիկոսներու Գերդաստանին այս Ամուչեան մտաւորականի անուան մենք հանդիպեցանք 1906 Թուականներուն, որպէս Թումարզա վանքի Ժառանգաւորաց վարժարանի մեր ուսուցչապետը:

Յակոբ Աջապահեան, Ա. Համաշխարհային պատերազմէն առաջ Միացեալ Նահանգներ մեկնելով, երկար տարիներ Գալիֆոր-

Նիոյ Յրջանին մէջ ապրած է Թոմարզայի մեր ազգ հետ, եղած է անոնց պատակիցը ու ալեկիցը եւ գործօն մասնակցութիւն բերած է անոնց Հայրենակցական բոլոր ձեռնարկներուն:

Հայ Տոմարձայ պատմութեան Հրատարակչական կեդրոնական Յանձնախումբը, իր Յատկարանին մէջ, երկոյ սիրելի ուսուցչապետ մասին հետեւեալ յարգալից բառերով կ'արտայայտուի:

«... Միաժամանակ պիտի չմոռնանք մեր շնորհակալութիւնները յայտնել... Տիար Յակոբ Աջապահեանի... երբեմնի մեր ուսուցչապետի... որ միշտ օգտակար հանդիսացաւ Պատմագրքի վերաբերեալ մեր բոլոր ձեռնարկներուն...»:

ՊԱՏԿԵՐ 404 - Միքայէլ Փափազեան

ՄԻՔԱՅԷԼ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

Կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքին ծօրիկ, Պալաքեան Հայ վարդի պատանեկէն կրթական մշակ Միքայէլը, 1915 Եղեռնի թուականէն առաջ, Թոմարզայի Ազգային Առհասնեան վարժարանի սիրուած ուսուցիչներէն եղած է: Ձաշակած է Եղեռնի թուականին էվէրէկի Գամմազաս Զէքերի Անմարզիկային ու անոնանելի չարչարանքները իր բոլոր անոնկներով եւ տառապած է Թոմարզայի, էվէրէկի եւ Կեսարիոյ բանտերուն մէջ:

Մկրտչէ, Զինապատարկն Նոր, Միսկեալ Նահանգներ անցած, Գալիֆորնիոյ չրջանին մէջ ապրած է իրեն ծանօթ Թոմարզացի ազգ հետ, մտերիկ ու սիրալիր յարաբերութիւններով եւ օգտակար եղած անոնց բոլոր ձեռնարկներուն:

Պատմագրքի Հրատարակութեան Կոչը. Յանձնախումբը, Ա. Հատոր Յուշամատեանին մէջ ապագան կը պրէ իրենց սիրելի ուսուցչի մասին:

«... Նաեւ շնորհակալութիւն կը յայտնենք երբեմնի Թոմարզացի մեր վարժարանի յարգուած ուսուցիչներէն Տիար Միհայէլ Փափազեանին, որ ներկայ գտնուեցաւ Թոմարզացիական մեր քոյր հաւաքոյթներուն եւ օգտակար հանդիսացաւ Պատմագրքի հրատարակութեան գործին...»:

⁂

Գալիֆորնիոյ մէջ, ուրիշ Թոմարզացիներու կարգին, համայնապատկան Օրիորդներ.–

ՕՐԻՈՐԴ ԼՈՒՍԻՆ ՋԷՔԻԵԱՆ

Ծնած է Գալիֆորնիա, 1929 Յունուարի Փետրուար 28–ին: Ձուտկն է Տէր եւ Տիկին Մանուկ եւ Նորայր Զէքիեաններու: Օր. Լուսին չրջանաւարտած եւ վկայուած է իբր ուսուցիչ: Սէճ Ճիւզ Սթէյր Գալճճն եւ իբր Մանկամարզ ուսուցչուհի այժմ կը պաշտօնավարէ Կրէս վէլի Բարձրագոյն վարժարանին մէջ:

ՕՐԻՈՐԴ ՄԱՐԻԱՄ ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ

Ծնած է 1928 Յունուարին: Ձուտկն է Տէր եւ Տիկին Վահան եւ Վարսենի Ղուկասեաններու: Օր. Մարիամ, Սէճ Ճիւզ Սթէյր Գալճճի չրջանը աւարտած ըլլալով, վկայուած է իբր Ֆիզիքալ Էտիւքէյշըն եւ այսօր իր Մասնագիտութեամբ կը պաշտօնավարէ վարժարաններու մէջ:

ՏԻԿԻՆ ԻՍՏԻՀԱՆ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

Ծնած է 1925 Յունուարի Մարտ 30–ին: Ձուտկն է Տէր եւ Տիկին Ազչակ եւ Ալիս Կիւրեղեաններու: Իւնիվերսիթէ ափ Պըրքլի Գալճճի չրջանը աւարտած ըլլալով, այժմ իբր ուսուցիչ Ֆրանսերէն լեզուի, կը պաշտօնավարէ վարժարաններու մէջ:

ՊԱՏԿԵՐ 406.— Օր. Լուսին Զէրիհան

ՊԱՏԿԵՐ 407.— Օր. Մարիամ Դուկասեան

ՊԱՏԿԵՐ 407.— Տիկին Խաչիան Միքայէլեան

Տիկին Խաչհան Մքրտչեան, Անպիներէն լեզուով գրած իր մէկ նամակով, կը դոմէ իր ծննդավայրը եղող Թոմարզայի պատմութեան հրատարակութիւնը եւ իր մաքի փայլուն ու Հարուստ գաղափարով կը գնահատէ պատմութեան արժէքը: Հետեւեալը, իր Անպիներէն լեզուով գրուած նամակին բնօրինակութիւնն է: Հա-լելնի վերածելէ մեր նոր սերունդն ՁԱԻԻՆ ՁԼՔԻՆԱՆԸ:

Who did what when where and why are the Questions whose answers have been recorded in one way or another to provide future Generations a history of the past.
Tomarza, A city unthrown to many yet very much alive to others has provided the subject for this Book. The task certainly was not easy no previous book on Tomarza had been written.

Together with the help of practically every Tomarzatzee who could be reached Mr. Torossian undertook the plan and labor of compiling and condensing all available material on his subject.

We appreciate and value this History which brings us the culture, hopes and aspirations of a city of years gone by whose people today proudly Cherish its memories.

My father who was born and raised in Tomarza has often given us a flaporing of the city during many evenings of family story-Telling. And by so doing always aroused our interests even more on the city's political, economic and social activities.

May I take this opportunity to congratulate you. Mr. Torossian on this most welcome book, and also ofer to all those who contributed and helped in realization a most sincere. «Thank you».

MRS STELLA MICHAELIAN

«... Ով ի՞նչ ըրաւ, ե՞րբ, ո՞ւր եւ ինչո՞ւ, հարցումներ են, որոնց պատասխանները արձանագրուած են այս կամ այն ձեւով, պատրաստելու համար ապագայ սերունդներուն անցեալի պատմութիւնը:

Թոմարզան անծանօթ գաղափար մըն է շատերուն համար, բայց շատ ծանօթ է ումանց, որոնք տրամադրած են նիւթը այս գրքին, անշուշտ միշտ չէ, որովհետեւ նախընթաց մը չէ ունեցած:

Բոլոր Թումարզացիներուն հետ գործակցաբար, որոնք մատչելի էին Պր. Թորոսեանին, ծրագրեց, մշակեց եւ խտացնելով կազմեց նիւթը այս գրքին:

Մենք կը գնահատենք եւ կ'արժէքաւորենք այս պատմութիւնը, որ կը բերէ մեզի մշակոյթ, յոյս եւ ներշնչում, հաղաքի մը՝ որուն ժողովուրդը տարիներ շարունակ կ'ապրին աւերի յիշատակներով:

Մնողկս, որուն ծնած եւ մեծցած են Թումալոզա, յաճախ երեկոները ընտանեկան հաւաքոյթներու ընթացքին, կը պատմեն աւերի տարօրինակ, հաղաքական, տնտեսական եւ բնկերային գործունէութիւններուն մասին:

Օգտուելով այս յարմար առիթէն, կը շնորհաւորեմ ձեզ Պր. Թորոսեան եւ բոլոր աւերից, որոնք իրենց բաժինը բերին իրականացնելու համար այս գործը:

Ամենաանկեղծ շնորհակալութիւններս:

ՏԻԿ. ՍԹԵԼԼԱ ՄԻՔԱՅԵԼԵԱՆ

ՕՐ. ՍԻՐԱՐՓԻ ՔՈՋԱԿԵԱՆ

Ծնած է 1931 թուականին: Տնտեսական Բարձրագոյն Հաստատութեան մէջ, իր ուսումնական շրջանը Բարձրագոյն նիշերով աւարտելէ ետք, իրրեւ ուսուցչուհի կը պաշտօնավարէ Բարձրագոյն հաստատութեան մէջ եւ կը գնահատուի դեկավար Մարմիններուն կողմէ:

ՊԱՏԿԵՐ 408. – Օր. Ս. Քոչակեան

STEEPLE HIGHLIGHTS

Miss Hougasian Accepts Westminster Choral Post

Miss Marguerite Hougasian, teacher of choral music at Muir High School, will direct the Chancel and Chapel Choirs at Westminster Presbyterian Church during the coming fall and winter season, it has been announced by Kermit Johnson, chairman of the public worship and music committee.

Miss Hougasian graduated from the University of California at Santa Barbara with a major in music education and since her graduation has been engaged in full time choral music in the Pasadena City Schools at Marshall Junior High School and at Muir. She was director of the All City High School Chorus in the Civic Concert in 1961 and of the annual Pasadena Junior League Spring Variety show the previous year

In addition to her choral directing, Miss Hougasian served as soloist in the First Baptist Church of Santa Barbara for two years and the First Baptist Church of Glendale for one year. She appeared on the California Young Artists series in 1961, and was finalist in both the Metropolitan and San Francisco Opera Auditions in 1962.

She recently appeared in the Los Angeles State Workshop production of "Faust" and the USC productions of "Tales of Hoffman," "The Magic Flute" and "Ariadue Auf Noxos."

Clarence E. Robinson, minister of music, will personally direct the Westminster Cathedral Choir and Miss Mary McNulty, supervisor of music in the Pasadena Elementary Schools, who is beginning her second year on the church's music staff, will direct the children's choirs.

MARGUERITE HOUGASIAN
. . . new choir director

ՊԱՏԿԵՐ 409.— **Օր. Մարգրիտ Ղուկասեան**

ՕՐ. ՄԱՐԳՐԻՏ ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ

Ինչպէս տեղական թերթեր յայտնած կը լսուին իր մասին, Օր. Մարգրիտ Ղուկասեան, հետեւելով երաժշտական ճիւղին, Գաւիֆորնիոյ երաժշտական Համալսարանի շրջանը յաջողութեամբ աւարտելէ ետք, երբեմն մասնագէտ երաժիշտ կը դառնայ երիտասարդ Պրոտեստանտներու կարգին, կը ժառնակցի Օվերտաներու մրցումներուն, եւ երաժշտական Երդչախումբերուն կը կարգուի երբեմն խմբապետ :

ՊԱՏԿԵՐ 410. – **Պատմութեան Հրատարակութեան Լոս Անճելոսի Ցանճնախումբը։**
Նկարին մէջ կը տեսնուին Մուսաթիա Ս. Պափայէլեան, Թադէոս Ս. Ջոչկեան, Սարգիս Օհանեան (Ղըրմեան) (*)

Պատմութեան Հրատարակութեան կեդրոնական Յանձնախումբը, յաճախ իր նամակներուն մէջ գոհունակով կը խօսի Լոս–Անճելոսի մեր հայրենակիցներու Նիւթական գոհաբերութիւնը Պատմութեան Հրատարակութեան շուրջ, զեկուցած ունենալով Մասնաճիւղի Յանձնախումբը։

●

Ինչպէս բոլոր Հայերուն, նոյնպէս Թոմաթզացիներուն գաղթը զէպի Միացեալ Նահանգներ, սկսած է Հայ Քաղաքական Ցեղասպանութեանէ, Ժիրայրներու եւ Զեյթունցիներու զէնքերուն յաջորդող Հայկական Նահանգներու ընդհանուր կոտորածի վաղորդայնին (1895 *թուականին*)։

(*) Թանի մը անգամներ գրեցի իրենց, որպէսզի իրրեւ Յանձնախումբի անդամ, ներկայանալի լուսանկար մը դրկեն Պատմութեան համար, բայց չյաջողեցայ ունենալ։

Այդ Աբինոս մատակարկն սկսավ, ինչպէ Միացեալ Նահանգները թոմարագրելու պարզը, փրկարար գնալ մը կատարած է անոնց գոյութեան համար, քանի որ քանի տարիներ առաջ, 1915–ին նոյն մարգերու ձեռքով Հայաստանի պետ տարարուեր եւ ի սպառ պետի վճռանար:

1895–1967 մատակարկներէն մինչեւ այսօր, թոմարագրելու պարզը ունի օրինականուն երկու երկար տարիներու պատմութիւն մը, եւ այսօր Միացեալ Նահանգներու որոշ քարտէներու մէջ կը գտնուին թոմարագրի չորս մատերու տարի Գերագատականներու անդամներէն ունեցի քանի չորս հարիւր յիսուն թոմարագրի ընտանիքներ, բաղկացած ունեցի քանի երեք հազար հոգիներէ, որոնք կը պահեն իրենց Գերագատականներու անուններով եւ պարծանքով կը յիշեն իրենց պապերու ծննդավայրը թոմարգան:

Օրինականուն երկար տարիներ, մինչեւ այսօր, ինչպէս անանք, Միացեալ Նահանգներու՝ Բէյսին վիս., Միլվօքի, Ս. Միլվօքի եւ Գալիֆորնիոյ քարտէներէ, նպատ են թոմարագրելու երկրորդ հայրենիքէ, ուր անոնք կատուցած են իրենց համար, իրենց իսկ ձեռքով Աստբերական եկեղեցիներ եւ անոր պատերուն տակ ապաստան գտած:

Անանք ունին այսօր, իրենց համար պատմական գործած թոմարագրի Միացեալ ամուսնով կեդրոնական ընկերութիւն մը, որուն հիմնադրութիւնը տեղի ունեցած է հօրանուսն երկու տարիներ առաջ թոմարագրի մէջ իրենց պատերուն ձեռքով, այսօր տակաւին գործունեայ կը չարունակեն եւ հպարտութեամբ կը մօտենան եւ անոր չուրջ հաւաքուած են արդէն Ամերիկութիւն:

Այդ երկար տարիներուն, անանք տեղական կառավարութիւնան մօտ ճանչցուած են արդէն հաւատարիմ հպատակներ եւ երկու Համաշխարհային պատերազմներուն, Ամերիկեան բանակին տուած են հարիւրաւոր կամաւոր զինուորներ, որոնք իրենց քաջութեամբ տիրանալով զինուորական գործ տարբերութիւններու, Ամերիկեան բանակի հրամանատարներու կողմէ վկայուած են արդէն հերոսներ:

Անանք, իրենց այդ երկրորդ Հայրենիքին մէջ կ'ապրին իրենց Հայրենական բարքերով ու Սովորութիւններով եւ ցոյց կուտան օրինակը գործունէութիւն Ազգային Հատարակական գործերու չուրջ, միշտ առաջնակարգ դիրք գրաւելով ոչ–թոմարագրի հայրենակցականներու չարքին:

ՊԱՏԿԵՐ 411.— Յակոբ Եբլանճեան

ՅԱԿՈԲ ԵԲԼԱՆՃԵԱՆ

Յակոբը, մեր պիւզի Տէմէնան խորամատ Գերդաստանի հաստատուն ծառի ճիւղերէն՝ Եբլանճեան ընտանիքին կը պատկանէր: Ջաւակն էր Կարապետի եւ Մարգրիտի: Ծնած էր 1876 թուականին եւ նախնական ուսումը առած էր պիւզի Սահակեան Ազգային վարժարանին մէջ:

Հայրենասիրական գեանի վրայ, իր օգտակար գործունէութիւնը կը սկսի իր երիտասարդական տարիքէն: Ես պինք անձամբ կը ճանչնամ 1905 թուականէն սկսեալ պատճենական պիւզին մէջ: Յաճախ վանքի վարժապետներուն հետ՝ վանական գործերու խորհըրդական: Ժամու Տէրտէրներուն ու Թափառականներուն մօտ՝ Եկեղեցիի Պայծառութեան եւ Մատակարարման գործերուն աջակից:

Դպրոցին մէջ՝ վարժապետութեան ընկեր, կրթական գործակցութեան եւ ուսումնական հոգաբարձութեան անդամ էր։ 1890 թուականէն սկսեալ, Ջէյնեան ու Ժիլպըլեան ուղիով գործող Յեղափոխական կուսակցութեան ասպնջին գաղտնի աշխատանքին էր։ Կուսակցութեան հրկիզող բոցին մէջ գտնուող իր Հոգին եւ կազմակերպութեան անդամ Անուշան, Անկաչառ եւ Խլզախ նկարագիրը։ Այս օժտուած յատկութիւններով, Յակոբ սիրուած մարդն էր՝ մեծէն ու պզտիկէն։ Յարգուած դէմքն էր՝ պաշտօնական չէզոքներէն։ Հետամուտ էր միշտ բարձրանալու, գործակցութեան եւ յաջողութեան նոր գաղափարներ ընդօրինակելու։ Փնտռէն նեղս, կը կազմակերպէր, իր շուրջ կը հաւաքէր երիտասարդ ուժեր, միշտ ալ նորահաս սերունդին օգտակար բլլալու նպատակով։

1906 թուականին, Յակոբ մեկնեցաւ Մթացեալ Նահանգներ, ուր յաջորդաբար կը պահպանէ մեր հայրենակիցներուն կեդրոն Բէյսին, Ս. Մխիթարի, Մխիթարի քաղաքները։ Ան, հետաքրքիր իր ոտքին ու գործերին, այդ քաղաքներուն մէջ իր հայրենակիցներու կոպրին, իրրեւ գործադուխ Առաքինեաց, նուիրուած կը գործէ եւ օգտակար կը հանդիսանայ Ազգային, Բարեսիրական, Եկեղեցական ու Կրթական կազմակերպչական գործերուն։

1909 թուականին, Ամերիկայի մէջ նոր կեանքի կը կոչուի Թամարգայի Ազգասիրական եւ Օգնութեան գոյ Միութիւնները։ 1931 թուին, նոր հայրենասէրներու խումբեր կը միացնեն երկու անջատ Միութիւնները եւ կը կազմեն Թումարգայի Միացեալ անուամբ կեդրոնական Միութիւն մը եւ համախմբուած ուժով անոնք այդ թուականներուն կը կատարէին նոր Թումարգա ասոնք Սոմեա։ Հայաստանի մէջ, Յակոբ միշտ անոնց հետ է, մերթ Վեհաժողովը, մերթ Առաջնորդարանին, միշտ ալ օգտակար անոնց իր Ապրելակ ու Դասախօսական հնարներուն։

1915 թուականին, նոր աշխարհի ամէն կողմ թնդանօթները կը գոռային եւ միմեանց վառօդ կը հատէր եւ անզգամ Հայութիւնը չարագուշակ ձորերը կը լեցուէին։ Այդ սեւ օրերուն, երբ Ամերիկայի ազատ երկինքին տակ կը յայտարարուէր Կովկասի եւ Կիլիկիոյ ճակատներուն կամաւորական չարժումի կրակոտ կոչը, եւ որուն համար երբ ընդառաջ գային Թամարգացի հպարտաւոր կամաւորներ եւ մեկնեցան Հայրենի լեռները հարուածելու համար թշնամին։ Մեր Յակոբը, այդ վրիժառու խումբին կազմակերպող

Ոգին ու Շունչն էր եւ այլ օրերը իրենն համար Հպարտանքի ու Պարծանքի ժամեր էին:

Իրեն հին սերունդի լաւագոյն ներկայացուցիչը, կենդանի Մարմնացումն էր Հայրենի աւանդական Բարքերուն ու սովորութիւններուն, այլ ուղղութեամբ ալ ապրելու եւ գործելու քան կէս դար օտար երկինքի տակ: Ինքն էր, որ Նախանձախնդիր ոգիով ու Հաստատուն Հաւատքով մօտեցաւ Հայ Տումարծայ պատմութեան Հրատարակչական կեդրոնական Յանձնախումբին և Գալիֆորնիա, գործակցելու անոնց եւ օգտակար հանդիսացաւ Պատմագրքի Հրատարակութեան, գործ մը որ իր Սրտին ու Մաքին կը խօսէր եւ որուն հանդէպ ունէր Գուրգուրանք ու խանդավառ սէր:

Այսօր, երբ պատմագրքին հեղինակը, այսպէս յանպատրաստից կ'արտայայտուի այս Մեծ Թումարգացիի Հարուստ կեանքի մասին, եւ փայլուն էջ մը կը բանայ նուիրուած անոր անուան, չափազանցած չ'ըլլար, այլ իր պարտականութիւնը կատարած կ'ըլլայ:

Յակոբի մահը տեղի ունեցած է 1953 թուականի Մարտ 26–ին: Յուղարկաւորութեան ներկայ գտնուած են Թումարգացի իր բոլոր Հայրենակիցները, ինչպէս նաեւ Հանգուցեալին ծանօթ եւ բարեկամ ոչ Թումարգացի Հայեր եւ Բրնիկներ: Ներկայ գտնուած են նաեւ Գալիֆորնիայէն Հայ Թումարգա պատմութեան Հրատարակչական Կեդրոնի Յանձնախումբի անդամները, որոնք որպէս իրենց յարգանքի վերջին տուրքը, հանդուցեալի չիրիմին առջեւ կարդացած են Հետեւեալ Ներբողական Ուղերձը:

«... 1953 Մարտ 26–ին, երկինքը ջինջ էր: Մաքուր ու պայծառ, ամէն մարդ խաղաղ դաշտի աշխատանքին լծուած: Ցանկած շանթի պէս արագ հասաւ մահուան լուրը: Ոչնչացէր Թումարգացին կանգ առաւ, կարծես կայծակնահար: Իրար կը գուժէին հայրիկին մահը: Հայրիկն է մեռեր, հայրը՝ մեր Միութեան, հայրը՝ ամէնուս: Հայրը՝ Թումարգացի գրկուած ոդքին, ինչպէս մութ ծօղ մը՝ ճառագայթող Արեւին: Սուգը տարածուեցաւ ու խորը ազդեց բոլոր Թումարգացիներու մեծին ու պզտիկին սրտին:

Մարդիկ կան, կը ծնին, կ'ապրին մեռնելու համար: Մարդիկ ալ կան կը ծնին, ապրելու եւ ապրեցնելու եւ իրենց գործերու յիշատակներովը չմեռնելու համար:

Դուն, ո՛վ մեծահոգի Թումարգացի, ծնար, ապրեցար ու

ՊԱՏԿԵՐ 412 – Հանգուցեալ Յակոբ Արլանեանի թաղումը՝ շրջապատուած իր հարազատներով:
Ձախէն աջ, հիւրորդը, իր զաւակը՝ Սահակ Արլանեան. հետևդը՝ Արշակ Գիլիկիան,
Պատմութեան Յանձնախումբի ներկայացուցիչը:

ապրեցուցիր, եւ ես կեանքիդ բոլո՛ր օրերուն եղար ՄԱՐԻԱՀ, ԱՄԲԱՍԻՐ ու ՎՃԻՏ: Գործեցիր յամառ, կտրուկ ու տակուն կամքով եւ մնացիր անյողդողդ ու անսասան: Փոթորիկը ու մահաշունչ քամին, չկարողացան ընկճել հայրենիքիդ հանդէպ ես վճիռ գաղափարդ ու մտքուր հաւատքդ: Այո՛, մեծ հայրենասէր, դաղրեցաւ այլեւս բաբախել ու գործել ես սիրտդ: Այո՛, այս պահուս դուն չես շնչեր, լուռ ես, բայց դուն կը խօսես ու պիտի խօսես մեզի հետ, ես յիշատակներովդ ու գործերովդ: Դուն պիտի ապրես մեր մէջ, այսօր եւ վաղը եւ միշտ:

Անսահման փափաք մը ունէիր, ես հաջողի պսակելու կեանքը իրենց բոլոր առաքինութիւններով ու արժէքներով ներկայացնել ծնունդավայրդ Թոմարզայի պատմութեան մէջ եւ որպէս ՏՏԱՆ եւ ուղեցոյց յանձնել ապագայ հայ սերունդին: Ջոհասար դու անոր լոյս աշխարհ գալը, բայց հոս են ես քարմ հողակոյտիդ առջեւ բոլորը, Պատմութեան Հրատարակութեան վարիչ Մարմինը շարուած ես ազգիդ սիրելիներուդ շարքին: Հո՛ս, մեզի հետ են բոլո՛ր, բոլոր հին ու նոր սերունդի ներկայացուցիչները, մեծ ու պզտիկ, մանչ ու աղջիկ, ՍԻԱՒՈՒՐ ու ՎԻՐԱՒՈՐ:

Մենք յանուն Գալիֆորնիոյ Թոմարզացիներու, կ՚ընդունիմ որպէս կտակարարներ իրագործելու եւ յաջողութեամբ պսակելու Ձեր սկսած սուրբ գործը, Ձեր սրտի խոյր, հրատարակութեան տալու ես ծնունդավայրիդ ԿՏԱԿԱՐԱՆԸ ՀԱՅ ՏՈՄԱՐԾԱՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ, որուն մէջ փայլուն էջ մը պիտի բացուի, նուիրուած Ձեր արժանաւոր անուան յիշատակին:

Գնա՛, սիրելի հա՛յր, գնա՛, դիրք քունէ լուսափայլ դէմքերու շարքին, որուիք Ձեզմէ առաջ բաժնուեցան մեզմէ, իրենց եղերական կեանքով, եւ ըսէ՛, ԽՐՈՆՏ ՄԱՐԶՊԵՏԻՆ, ԱՆՁՆՈՒԿԻ ՄԱՏԱՂԵԱՆԻՆ, ՓԱՋԱՐԻ ՏԻՏԻԵԱՆԻՆ եւ բոլորին, – թէ հին սերունդի Ձեր եղբայրները մոռցած չեն Ձեր անմեռ յիշատակը: Կ՚ապրի իրենց հոգիներէն ներս եւ պիտի ապրեցնեն: Մօտ է այն օրը, որ պատմագրի հրատարակութեամբ պիտի խոյտան ես եւ անոնց հոգիները: Շիր մը արցունք, ես դազաղիդ առջեւ»: (*)

(*) Դամբանականը գրուած է Պատմութեան Հրատարակչական կեդրոնական Յանձնախումբի ֆարտուղար Մանուկ Ջէֆիեանի կողմէ: կարդացած է Պատմութեան Ս. Միլմօֆի Մասնաճիւղի Յանձնախումբի ֆարտուղար Հայրապետ Գալայճեանը:

Presented by: Alderman HEINRICH

RESOLUTION

WHEREAS, JACK YELANJIAN, resident of the City of South Milwaukee for the last 43 years died on March 26, 1953, at the age of 76, and

WHEREAS, JACK YELANJIAN came to South Milwaukee in the year 1910, shortly after coming to this country from Armenia, and during the years that followed did much by his leadership to promote the welfare of the Armenian people who came to South Milwaukee to make their home, and

WHEREAS , his efforts in their behalf consisted in obtaining employment for them, providing them with financial help and credit, settling disputes that arose, giving them advice and counsel, as well as helping them become United States citizens by being character witness for them, and

WHEREAS, during these years Mr. Yelanjian planned and aided in establishing St. Haroutuns Armenian Apostolic Congregation in South Milwaukee, including the building of the Church in 1924, as well as promoting charitable Armenian organizations in South Milwaukee and in the United States, and

WHEREAS, the passing of Mr. Jack Yelanjian is the cause of much sadness among the people he befriended and his death is likewise a loss to the city government that he helped privately in many unselfish instances.

BE IT THEREFORE RESOLVED, by the Common Council of the City of South Milwaukee that it does hereby adopt this Memorial Resolution to the memory of Mr.Jack Yelanjian, so that his life work and death may be a matter of public record, and an expression of sympathy to his widow and his son in their bereavement.

BE IT FURTHER RESOLVED, that a duplicate original of this resolution be presented to his widow, Mrs. Orsanna Yelanjian, South Milwaukee, and his son Rev. Louis J. Yelanjian of Francisco, North Carolina.

Adopted April 8, 1953.

Louis J. Mosakowski

Louis J. Mosakowski
City Clerk

Approved April 8, 1953.

Dean L. Potter

Dean L. Potter
Mayor

վերի վկայականը, հանգուցեալ Յակոբի մահուան ապրիւ, Նահանգի կառավարիչին կողմէ տրուած գնահատական գիրն է:

ՊԱՏԿԵՐ 413.— Վարդան Զալըմեան

ՎԱՐԴԱՆ ԶԱԼԸՄԵՆՑ

Ան ազգուգական Հայրենասէր Թամարպացին, իր նախնական կրթութիւնը կ'ընդ Ապ. Սահակեան վարժարանին մէջ առանալէ ետք, երիտասարդ տարիքին կը մեկնի Միացեալ Նահանգները, ուր Թամարպացիներու կեդրոն քաղաքներուն, կը նետուի Ազգային եկեղեցական, Մշակութային եւ գաղութային կազմակերպչական գործերու մէջ: Իր այս անվերապահ նուիրումով, կը կազմուի իր Նկատողները, կը պատիւներուն ու կը պարպանայ անոր Հոգին ու Միտքը: Բոլոր հաւաքոյթներու մէջ, Վարդանի խօսքը ու կարծիքները միշտ գերակշիռ կարեւորութիւն կը առանան, եւ կ'ըլլայ Ուղղամիտ, Անխոնջ Մշակը Ազգային գործերու Ծառայութեան: Չէ եղած Ազգային գործ մը, խնդիր մը, որուն մէջ Վարդան չէ բերած իր արդիւնաբեր մասնակցութիւնը եւ յաջողութեամբ չէ վերջացած:

Հայ Տուարծայ պատմութեան մէջ ամփոփուած եւ Ազգային եւ Ամերիկեան Թամարպացիներու կեանքէն առնուած եւ պատ-

մական արժէք ներկայացնող բոլոր արձանագրութիւնները, որոնց մէջ ամենը տեղական օտար լեզուի թելթելու մէջ արձագանգ գրուած են, այս բոլոր Արձանագրութիւնները իրենց պատկան նկարներով վարպանի կողմէ հաւաքուած են ու պահուած որպէս թանկագին Մատաղաթղթեր եւ Պատմութեան Հրամ. կնդր. Ցանձնախումբի ուղիով հեղինակին գրկուած են մեր պատմութեան ուսումնասիրութիւնը գրձնելու համար:

Ամերիկայի մէջ լոյս տեսած երեւան Հանդէս ամսագիրը, կը հրատարակուէր յոկ վարպանի բարոյական ու նիւթական գոհողութիւններով ու անոր մտքի արտադրութիւններով: Ինչպէս նաեւ անոր չունչին տակ կեանքի կոչուած է Թամարգայի Միացեալ Կեդրոնական Ընկերութեան կողմէ հրատարակուած նոր Թումարգա ամսագիրը, որուն խմբագրութիւնը ստանձնած էր վարդան: Այս երկու թերթերը, հրաչքի համազօր օտարական հանդիսացան Մայր Հայրենիքին սկսեալ Սեւրեսի մէջ ցրուած Թամարգացի Հին ու Նոր սերունդին, որոնք Ամսագիրներու միջոցաւ իրարու կապուեցան, յարաբերութեան մտան, պահեցին իրենց Պապենական, Ընտանեկան Բարքերն ու Սոխորութիւնները: Հասան տեղ մը, ուր հաւաքական ուժով կերտեցին Նոր Թումարգան՝ Խորհրդային Մայր Հայրենիքին մէջ:

Ինչպէս իր ընկերները կը պատմեն.– վարդան, Հայրենասիրական ճարտուն վրայ ան[illegible]նայ ճուիրեց իր երիտասարդ կեանքը ու իր նիւթականէն՝ վերջին լուման: Ի վերջոյ, երբ նիւթապէս տկար զգաց ինքզինք՝ շրջապատուած իր ընտանեկան բոյնով, յուսահատութեան մատնուեցաւ եւ երիտասարդ տարիքին մէջ մահուան գիրկը ճեռուեցաւ:

Վարդան, իր մահով քանի հետաքրքրութիւն մեզմէ, այնքան աւելի պարծանացաւ իր Հողին մեծութիւնը եւ անմահացաւ անոր կեանքի անմեռ. Ճիշտաւակը:

⁂

Ամերիկայի մէջ, վարդանի ծանօթներէն եւ կիլիկիոյ միաբաններէն՝ Դերենիկ Եպիսկոպոս անոր ոխուր մահուան առթիւ այսպէս կը գրէ:

«... 25 Յունիս, 1940–ին... Բէյսիճի Ազգ. եկեղեցական կեանքը, յաւ կազմակերպուած էր... Այդ կազմակերպութեան

կեդրոնական անձր, անոր Հոգին՝ վարդան Զալրմեցցն էր: Ամէն տեղ էր ան, ամէն բանի եւ ամէնուն կր հասնէր: Բովանդակ հոգիով կապուած էր եկեղեցիին: Զիւր փնտռողներ՝ տուն, կամ այլուրեք չէին երթար, այլ եկեղեցի, ուր միշտ բան մր ունէր բնելիք, յօգուտ ժողովուրդին:

Հարուստ մր չէր Զալրմեցցր: Աւելի առատօրէն կուտար եկեղեցիին ու Ազգին քան մեր օրերու շատ մր հարուստներր: Բայց նիւթականէն անդին, եւ անկէ շատ աւելի կարեւոր՝ կուտար իր հոգին:

Մէկ մարդ էր վարդանր, սակայն Միութեան մր, հաստատութեան մր գործր առանձինն կրնար կատարել: Անսպառ *խանդ* ու *եռանդ* ունէր: Յոգնիլ ամենեւին չէր գիտեր, կարծես հանգիստր գիւր անհանգիստ կ'ընէր:

Բէյսպնի եւ շրջակայքի հայերր մեծամասնութեամբ Թամարզացիներ էին: Անոնք կր պահէին իրենց *աւանդ* բարքերն ու աւանդութիւնները: վարդանի համար այս բոլորր նուիրական էին: Ի գին ամէն զոհողութեանց կր ջանար որ նոր սերունդր ապրէր Թումարզացիներու հոգիով, Թումարզացիներու խոհով: Իր տունէն ներս, իր բնտանիքին եւ զաւակներուն հետ բան մր իսկ անգլերէն չէր խօսեր: Միթէ՞ մեղանչում չէր մայրենի բաղցր լեզուին դէմ Անգլերէն խօսիլը:

Զալրմեցց գրելու շնորհն ալ ունէր: Նիւթ խմբագրած էր «Եթեւան Հանդէս» եւ «Նոր Թումարզա» ամսագիրները: Պարզ աշխատասէր մր էլլալով, անսահման գրկանքներու կ'ենթարկուէր հանդէսներր ի լոյս ընծայելու համար:

Այս արիասիրտ, յանդուգն ու եռանդաշատ հայորդին, Թումարզայի ջատագովն ու զայն պանծացնողր, ամենեւին վիճակի չէր գիտեր, չէր բնկճուեր որեւէ դժուարութեան առջեւ...:

Մահր խլեց իր հուսատու անդենական մարմինր, բայց գեղեցկացուց անոր անմեռ հոգին անդենականին մէջ: Այդ հոգին, հայու հոգին, լոյս եւ կեանք մշտնջենի...»:

ԴԵՐԵՆԻԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ԱՐԱՐԱՏ

(Թիւ 5480 Մարտ 23, 1960, Լիբանան)

ՊԱՏԿԵՐ 413. **Տիգրան Ճինկէօզեան, բնատիպական խմբանկարով**

ՏԻԳՐԱՆ ՃԻՆԿԷՕԶԵԱՆ

Հին սերունդին պատկանող այս գործունեայ Թամարզացին, ծանօթ է որպէս օգտակար դէմք, Բէյխնի Հայ գաղութին՝ ընդհանրապէս, եւ Թամարզացիներու հայրենակցական եւ Միութենական գործերու մէջ՝ մասնաւորապէս։

Տիգրան, 1908 թուականին Թամարզան ձգած ու մեկնած է Միացեալ Նահանգներ եւ հաստատուած Բէյխին քաղաքը իր հայրենակիցներուն մօտ։ Բէյխինի մէջ, իր կեանքի ամբողջ չորեքսան մինչեւ այսօր, հայ Ազգային, Եկեղեցական, Կրթական գործերու շարքէ, չկայ չարժուած մը, ձեռնարկ մը ուր Տիգրանը չունենայ իր օգտակար գործունէութիւնը։

Ամերիկայի մէջ, Թամարզայի Ազգասիրական եւ Ուսումնասիրաց ընկերութիւններու հիմնարկութեան օրէն սկսեալ՝ մինչեւ այսօր, Տիգրան եղած է անոր Հաստատուար եւ Ներքեւալ անդամը։ Այս երկու ընկերութիւններու Ծրագիր–Կանոնագիրի մշակման, անոնց կազմակերպչական գործերուն, բերած է իր խոշոր մաս–

նակցութիւնը, եւ այսօր այլ Միութիւնները երբ կը բոլորեն կէս դարու պատկառելի չրջանը, Տիգրան, իր հայրենակիցներու կողքին մեծ պիր կատարած է անոնց պայառումին:

1921 թուականին, կիլիկիոյ պարպումէն ետքը, երբ Հայութիւնը լքուած էր իր չար բախտին, եւ երբ Թամպրոյի հայրենակցականը Ամերիկայէն առաջինը կը հանդիսանար օգնութեան ձեռքերը իր հայրենակիցներուն, այլ թուականին, Տիգրանը, Միութեան Վեհատարն ու Առենապետն էր կազմուած օրուայ փրկութեան մարմինին եւ հազարաւոր տարագիրներ դրկուեցան Շուշանն ու Անապատեան մնացած իր հայրենակիցներուն:

1923 թուականին, երբ Կիլիկիոյ Հայ դատը ձեռնարկեց Ազգային նիւթական դիման, համապատասխան ժողովը ձայներու մեծամասնութեամբ Տիգրանը ընտրեց նիւթական դիման Յանձնախումբի Առենապետ եւ չնորհեց Տիգրանի հոգեկան արժանիքին, գործը յաջողութեամբ պսակուելու եւ Կիլիկիոյ Հայ դատի պատմութեան մէջ փայլուն էջ մը արձանագրելու:

1926 թուականին, Ամերիկայի մէջ Թամպրոյի Ազգասիրական եւ Միացեալ երկու անջատ Միութիւններու միացման գործակցութեան ծրագիրը կազմող եղած է Տիգրանը եւ չնորհիւ անոր ջանքերուն, յաջողած են կազմել վերաչինուց Միութիւնը եւ հիմը դնել նոր Թամպրոյ առանին Խորհրդարանի մէջ:

Տիգրան, ինչպէս ամէն ազգասէր ձեռնարկներու, նոյնպէս բարոյական ու նիւթական զոհողութիւններով օգտակար հանդիսացած է նաեւ Հայ Տարաբնդ պատմութեան հրատարակութեան գործին: Պատմութեան Հրատարակչական կեդրոն. Յանձնախումբը, գնահատելով Տիգրանի երկար տարիներու բազմարդիւն ծառայութիւնը, վստահ յայտնած է հայրենի պատմութեան մէջ էջ մը յատկացնելու անոր անուան յիշատակին, բայց մինչ այ մերժուած է Համեստ նկարագրի տէր Տիգրանի կողմէ:

Տիգրան, ներկայիս կը գտնուի իր ծննդավայրին մէջ, բայց գործելու, ծառայելու ոգին տակաւին իր մէջ վառ կը պահէ: (*)

(*) Տիգրանի ներկայ կենսագրական գիծերը եւ համապատասխան նկարագիրը, հեղինակին դրկուած է Պատմութեան կեդրոն Յանձնախումբի կողմէ, ամփոփելու համար հայրենի պատմութեան մէջ:

ՊԱՏԿԵՐ 416.— Հայրապետ Գալայճեան

ՀԱՅՐԱՊԵՏ ԳԱԼԱՅՃԵԱՆ (ՎԱՐԴԵՎԱՌԵՆՑ)

Որպէս մատենագիտական, հին աներանգին պատկանող այս գրագէտ թոմարպոյին, երկար տարիներ Մխայեալ Նահանգներ գտնուելով, Ազգային, Եկեղեցական եւ Հայրենակցական գործերու մէջ, ծանօթ է իր արդիւնաւոր գործունէութեամբ:

Եղբայրն է Գրիգոր Գալայճեանի, որուն անուան մենք հանդիպեցանք Կոլկաթի ճեմարան Անդրանիկի եւ Ձէյթճեանի կոչքին կռուող:

Հայրապետ, Պատմագրքիս ծանօթ է իր գրական կտորներով, գաղուծած իր ծննդավայրի Բարքերէն ու Աւանդական Սովորութիւններէն եւ գրուած Հայրենի հարազատ բարբառով, այնքան բնական

ու Հնտաքրքրական, որոնք կը պատկերացնեն Հայրապետի պայծառ ու մշակուած միտքը, ինչպէս.—

Երեք կնկան, երկու խօսք (Հ 1348):
Ծուռ էշը (Հ1394):
Պահէ կատուն (Հ 1395):
Մեծ պահէ (աղցան) (Հ 1396):
Խորամանն դալրպը (Հ 1425):
Մեր բաղրն տէօլէրը (Հ 1429):
Շան խեւերը (Հ 1431):
Մօր մը սեւ օրերու էվէշը (Հ 2118):
Սրբիկ Աճրն ճամակը (Հ 2415):

Հայրապետս, իր գործոն մասնակցութիւնը բերած է Պատմագրքիս Հրատարակութեան գործի յաջողութեան եւ իրր այդ՝ մնայուն Բարեւարարի պաշտօն վարած է Հրատարակչական Յանձնախումբի Ս. Մխիթարի Մասնաճիւղին:

ՊԱՏԿԵՐ 416.— Յովհաննէս Ճինկէօզեան

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՃԻՆԿԷՕԶԵԱՆ

Մեծ եղբայրն է Պատմագրքիս ծանօթ Տիգրան Ճինկէօզեանի· Յովհաննէս, մեր օրերուն էր, իբր վարդապետու վանք եկաւ 1903

թուականին: Քանի մը տարիներ մնալէ ետք, իր խիզախ, ուղղամիտ նկարագրով, չի կրցաւ համերաշխ ապրիլ Տեսուչ կարապետ վարպետեանի հետ, ձգեց վանքը եւ Մխայեալ Նահանջներ մեկնեցաւ:

Ամերիկայի մէջ, իր հայրենակիցներու կողքին, օգտակար կը հանդիսանայ Ազգային եւ Հայրենակցական Միութիւններու գործունէութեան ձեռնարկներուն եւ իր տուրքը, հետաւոր թնաւորութեամբ կը սիրուի իր շրջանակէն եւ բոլոր հայրենակիցներէն:

1914 թուականին, Թոմարզա կը վերադառնայ եւ Տարագրութեան ճամբուն դուռ կ'ելլէ:

ՊԱՏԿԵՐ 417.— Արամ Տէր Կիրակոսեան (Զորպաճեան)

ԱՐԱՄ ՏԷՐ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ (ԶՈՐՊԱՃԵԱՆ)

Տէր Կիրակոսեան (Զորպաճեան) մեծագոյն Գերդաստանէն եւ հին սերունդի վերջին շառաւիղներէն է այս անհատին հայրենասէր Թոմարզացին: Երկուսասող տարիքին մեկնելով Մխայեալ Նահանջներ, հայրենակիցներու կողքին, զանազան քաղաքներու մէջ ունեցած է Թոմարզացիական Միութենական, Ազգային եւ Մշակութային ձեռնարկներու մէջ բեղուն կեանք մը, միանգամայն առատօրէն տալով իր նիւթական աջակցութիւնը:

1915–1919 թուականներուն, կովկասի ճակատ մեկնած է որպէս կամաւոր Հայկական բանակին եւ կռուած է Գրիգոր Աւշար-

նանի եւ Հայկ Բժիշկեանի կողքին Բառնի ճակատագրական ճակատամարտին եւ այլ ճակատներու։

Արամ նոյն է չատապարբ Հայ Տոմարծայ պատմութեան հրատարակութեան գործին եւ իրր այդ, մեզի կը նկարագրեն Ատենապետ Հրատարակչական Յանձնախումբին Ս. Մխիթարի Մատենադիւանին։

ՊԱՏԿԵՐ 418.— Հաճի (Փանոս) Զէքիեան

ՀԱՃԻ (ՓԱՆՈՍ) ԶԷՔԻԵԱՆ (ՊԻՏԻԿԵԱՆ)

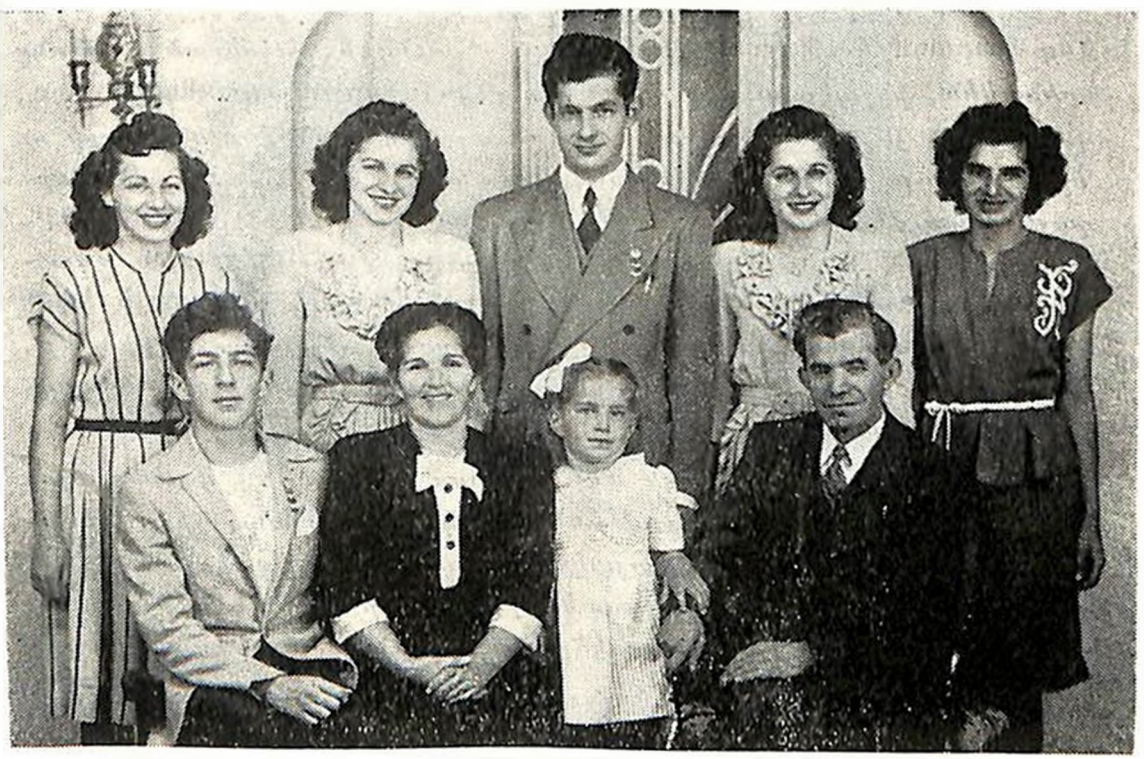
Ջուարկն է մեզի ծանօթ Աշուղ Յովհաննէս (Լիկեահիի), զուարկը եւ մեծ նպաստը պատմագրքիս Հրատ. կեդր. Յանձնախումբի քարտուղար Մանուկ Զէքիեանի։

Հաճին, վոքր տարիքէն ձգեց գիւղը եւ մեկնեցաւ Միացեալ Նահանգները, ուր հայրենակիցներու կողքին օգտակար կը հանդիսանայ Ազգային եւ Միութենական բոլոր ձեռնարկներուն մէջ, եւ իր հեզ ու համեստ-վարքով-ուշադիր դիրք մը կը պահէ հայրենակիցներու շարքին եւ կը սիրուի բոլորէն։

Ամերիկա գտնուած միջոցին, Հաճին նշանուած էր Գրքիս Հեղինակին մեծ եղբօր աղջկան Թոմասեանին հետ եւ 1935–ին էր, երբ պիտի վերադառնար եւ պիտի ամուսնանար:

Այդ տարին իսկ, Մայիս 10–ին, որպէս Թոմասեան Միացեալ ընկերութեան վարիչ մտաւին, պաշտօնով կը ճամբորդէ, երբ յանկարծ պատահականութեան ճամբան վրայ, Շոսեկատի արկածի մը զոհ կ'երթայ:

Տեղական թերթեր, կը գուժեն երիտասարդ Հաճիի ցաւալի մահը եւ խոր ատեն կը մտանուին իր հայրենակիցներու, ծանօթներու եւ ընդհանրապէս:

ՊԱՏԿԵՐ 419.— Թորոս Մատաղճեան իր ընտանիքին խումբով

ԹՈՐՈՍ ՄԱՏԱՂՃԵԱՆ

Գիւղ ծնած ու գիւղ մեծցած մեր Թորոսը, Հայկ Թաղեցի Մատաղճեան Քաջարի Գերդաստանին հին անուանի վերջին մնայորդներէն էր, Արժանաւոր եւ փոքր եղբայրն է մեր պատմութեան ծանօթ այդ նահատակ եւ ազա Հաճնոյ Ձոկատամարտի հերոսներէն Հաճի Յակոբ Մատաղճեանի:

Թորոս, իր նախնական կրթութիւնը, Թոմարզայի Ազգ. Սահակեան վարժարանին մէջ առանալէ ետք, երիտասարդ տարիքին կը մեկնի Միացեալ Նահանգները՝ իր եղբօր եւ իր ապրակիցներուն մօտ:

Ամերիկայի պանդոկային քաղաքներուն մէջ, մասնակցած է Թոմարզացիական Միութենական, Ազգային, Եկեղեցական, Կրթական, Դաստիարակչական բոլոր ձեռնարկներուն: Երիտասարդ տարիքին չափան մէջ մտած է Ազգային կարգ ու ծանօթ դէմքերու հետ եւ դարձ եկած է որպէս փորձառու եւ Ազգային ոգիով ոգեւորուած դէմք մը:

Մեր Թորոսը, ըլլալով Ժ.Զ. դարուն Թոմարզայի մէջ պարծող պարագայ եւ Պըլպուլ Գրիշներու սերունդէն, հետեւած է անոնց օրինակին, ինչպէս անոնք ըրած են «Ձեռս երբայ դառնայ ի հող, գիրս մնայ յիշատակող···», Թորոսն ալ չհանգած է ըլլալ Գրքի ու Գրչի մարդը: 1909 թուականին, Ամերիկայի մէջ որպէս Թոմարզայի Ուսումնասիրաց Միութեան հիմնադիրներէն, ըրած է ՅԱՐԳԱՆՔ ՏԱՍՆԱՄԵԱԿԻՆ անուն արժէքաւոր Գրքոյկը: 1959 թուականին, նոյնպէս հեղինակած է Յուշամատեան Թոմարզայի 600 ՀՀնոց պատմական արձանագրութիւններով հարուստ Գործ մը, զոր նուիրած է իր նահատակ եղբօր եւ տարագիր իր հայրենակիցներու Յիշատակին:

Այս երկու գործերուն մէջ, Թորոս կը վայելի Արտադրելու ու Տալու իր տոկուն կամքով եւ մեղի կը ներկայանայ իբր Հեղինակ իր Նիւթական ու Բարոյական զոհողութիւններով:

Թորոսի նկարագիրին յատկանիշները կը կազմեն, միշտ սորվիլ ու սորվեցնել: Դաստիարակել նոր սերունդը, եւ Ազգային ոգին վառ պահել անոնց մտքին մէջ:

Այս ձգտումին իբր արդիւնք, 1935 թուականէն սկսեալ, Բէյրութի Վիս. Ազգային Ս. Մեսրոպ Եկեղեցիի կողքին, կը հիմնէ ու կը կազմակերպէ Կիրակնօրեայ վարժարանը եւ երկար տարիներ մինչեւ այսօր տակաւին, կը նուիրուի նոր սերունդի Ուսման ու Դաստիարակութեան այս արժէքաւոր գործին:

Թորոսի այս նուիրումը ու զոհաբերութիւնը, վաւերացուած ու գնահատուած է չորանի Ազգային բարձրաստիճան եկեղեցականներու վկայութիւններով եւ Թեմի Առաջնորդներու կողմէն: Այս մասին, մանրամասն ծանօթանալու համար, դիմել ՅՈՒՇԱՄԱՏԵԱՆ ԹՈՄԱՐԶԱՑԻ (էջ 546–568):

ՊԱՏԿԵՐ 420. — Աւազ Ղալճա Ագկիւլեան

ԱՒԱԳ ՂԱԼՃԱ ԱԳԿԻՒԼԵԱՆ

(1895 – 1948)

Այս տաղանդաւոր Թոմարզացի Ղալճան, նախնական ուսումը տեղւոյն Ազգ. Սահակեան վարժարանին մէջ առնելէ ետք, վարպետ արհեստաւորներու քով մանելով կը սորվի Առաջնադարձութիւն, յետոյ Քարակոփ եւ Որմնադիր Ղալճաններու ձեռքին տակ կ'աշխատի իբր անոնց օգնական վարպետը։

Գիւղի Հոյակապ վանքի ճարտարապետական կառուցումը, քնածին տաղանդաւոր Աւազ, իր ուսումնասիրութեան առարկան դարձնելով, կը ներչնչուի անկէ եւ կը դառնայ կառուցանող ճարտարապետ մը։

Իր կառուցողի համբաւը կը տարածուի գիւղէն դուրս, կեսարիոյ Հայ եւ Թուրք չրջանակներուն եւ կը կառուցանէ Մզկիթներ, Եկեղեցիներ, Պալատներ։

1909 *թուականին, կը մեկնի Մխայեալ Նահանգները իր հայրենակիցներուն մօտ, ուր եւս մեկն կը ներկայանայ որպէս գծող. ներկող եւ կառուցանող տանտան քաղաքներու մէջ։*

Ղալֆայի կեանքին եւ գործերուն մասին, մենք առնանք մեր պատմութեան Արուեստագէտներու յաւելուածին մէջ (էջ 1257–1264)։

Վերի Ցիչատակարանը, ի յարգանս Աւագ մեծ Ղալֆայի ծառայութեան, իր հայրենակիցները Մարմարի վրայ պատրաստած են եւ ազուցած կը մնայ Բէյրութի Ս. Մեսրոպ եկեղեցիի գաւիթը՝ պատին վրայ։

ՊԱՏԿԵՐ 421.— Սիւլպէնկ Ղալճա Ագկիւլեան

ԿԻՒԼՊԷՆԿ ՂԱԼՃԱ ԱԳԿԻՒԼԵԱՆ

Ասպ. Ղալֆայի էմմօղլուն, այս երեսատարպ ու հանճարեղ կիւլպէնկը, կանուխէն կը մեկնի Միացեալ Նահանգներ իր էմմօղլու Ասպ. Ղալֆայի մօտ։ Երեսատարպ տարիքին ցոյց կուտայ Գծագրելու, Պատուոգի վրայ Նկարելու ճարտար հմտութիւն։

Միացեալ Նահանգներու պոնտան քաղաքներու Եկեղեցիներու Աշէլաններուն եւ պատերուն համար, մեծ յաջողութեամբ կը նկարէ պատուանդաններու վրայ մեծադիր Տէրունական նկարներ, որոնք կը զնահատուին օրուան Ամերիկացիներու եւ անցագի վարպետներու կողմէ։

Կիւլպէնկ այժմ կը պոնուի Միացեալ Նահանգներ, եւ մենք իր գործերէն եւ իր Տպագրութիւններէն օրինակներ առանք մեր պատմութեան մէջ (էջ 1236, 1261,–1265, 2425)։

ՊԱՏԿԵՐ 422.— Սահակ Եբլանճեան

ՍԱՀԱԿ ԵԲԼԱՆՃԵԱՆ

1903 *թուականին, մեր պիւզի վանքին մէջ, աշակերտը եղած է Պատմապըքիս Հեղինակին եւ երիտասարդ տարիքին մէջ մեկնած է Միացեալ Նահանգները :*

Սահակ, որպէս արժանաւոր զաւակը Ազգային գործերու եռանդուն գործիչ Յակոբ Եբլանճեանի, Ամերիկայի մէջ հետեւած է իր հօր օրինակին եւ իր Բարոյական ու Նիւթական պահպանութիւններով, մասնակցած է Թեմարզպետական բոլոր Միութենական ձեռնարկներուն, եւ իր Ուղղամիտ ու Բեղուն գործունէութեամբ ընդհանուրին համակրանքը շահած եւ եղած է կարովի ու Պայծառ պէմք մը :

Սահակ, ըլլալով միանգամայն Համալսարանական Քարոզիչ ՀԱՄ Աւետարանական եկեղեցիին, ցոյց տուած է լայնախոհ ու վառ ոգի հանդէպ իր Ազգային մայր եկեղեցիին, եւ իր անվերապահ գործունէութեամբ օգտակար հանդիսացած է Ազգային, Եկեղեցական, կրթական ու Մշակութային գործերու զարգացման :

ՊԱՏԿԵՐ 423.— Խաչեր (վարժապետ) Տէօէեան

ԽԱՉԵՐ (ՎԱՐԺԱՊԵՏ) ՏԷՏԷԵԱՆ

1895–1903 *թուականներուն, Թոմարզա վանքի ժառանգաւորաց վարժարանին մէջ, աշակերտած է* Հմուտ Զաքնապէտ *եւ երաժիշտ Դանիէլ վարդապետ Բազմաճանին եւ ակրացած էր Հայկական երաժշտութեան: Որպէս երաժիշտ ուսուցիչ, պաշտօնավարեց կեսարիոյ չրջան Նիրպէ եւ էֆքէրէ Ազգային եկեղեցիներու մէջ եւ արժանացաւ տեղւոյն եկեղեցական Իշխանութեանց դնահատանքին:*

1909 *թուականին, կը մեկնի Միացեալ Նահանգներ եւ կը հաստատուի Թոմարզացիներու կեդրոն՝ Բէյսին վխ. քաղաքը:*

Խաչեր վարժապետ, մինչեւ 1957 թուական, երկար տարիներ Բէյսինի Ազգ. եկեղեցիին մէջ կը պաշտօնավարէ իբրեւ երաժիշտ ուսուցիչ եւ դպրապետ եւ նոր սերունդէն դպրաց դասեր կազմելով պայծառ կը պահէ եկեղեցին եւ որուն չուրջ կը հաւաքուին իր հայրենակից Թոմարզացիները իբրեւ աւանդապահ վառ հաւատքով:

Հեղինակած է (Ա. եւ Բ.) երկհատոր ԸՆԹԱՑՔ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԵԱՆ *ծաւալուն գիրք մը, արդիւնք իր մասնագիտական հմտութեան, որ իր տեսակին մէջ առաջինն է եւ լոյս կը սփռէ Հայ Ազգ. եկեղեցական երաժշտութեան: Տպուած Վէնետիկի մէջ:*

Վախճանած է 1957 թուականին, Բէյսինի մէջ, ենթակայ իր հայրենակիցներու խնամքին ու գուրգուրանքին:

—George E. Nielsen Photo

Mark Akgulian holds altar painting of Madonna and Child he did in oils for Armenian Church at Niagara Falls, N. Y., on commission of a bishop. His adaptation was of painting at right, done by his uncle, George Akgulian, which hangs in Racine church.

Artist in Racine Follows Tradition By Painting Armenian Altar Picture

By MARY SPILLANE

When Mark Akgulian shipped an altar picture he painted to a church at Niagara Falls, N. Y., this week, he merely was following in the footsteps of his father and uncle—both of whom created religious art.

Mark, who lives at 800 LaSalle St., is the son of the late Avak Akgulian, who built the altar of St. Mesrob's Armenian Church in Racine and was one of the church's founders.

Avak was an architect in Armenia, and when he came to this country used his know-how to create church altars. His brother, George, now living in California, painted religious pictures.

Mark's painting, in oil, sent off this week, is of the Virgin Mary and the Christ Child, surrounded by four angels. It will hang in the new Sarkis Armenian Church in Niagara Falls.

Commissioned by Bishop.

Young Akgulian's painting was commissioned by Bishop Tiran Nersoyan, primate of the Armenian Churches in North America, during one of his visits to Racine.

His commission from the Bishop also came about in part as a result of family tradition.

The Racine artist explains that the Bishop has long admired a painting of the Madonna and Child done in the 1920s by Akgulian's uncle, George.

The Madonna, with several of the uncle's other works, hangs in St. Mesrob's Church. Bishop Nersoyan, young Akgulian said, considers his uncle's Madonna as a sort of model interpretation of the scene for Armenian churches.

The 30-year-old Racine man, who works in Chicago as a commercial artist in addition to a studio he maintains in his home, first submitted sketches of his adaptation of the picture to a Canadian Church.

They were turned down as "too radical," Akgulian explains, but the Bishop told him to go ahead with the painting. Then Akgulian learned that the Niagara Falls Church wanted the painting and began work on the 31x24 inch oil.

In the painting, he retains the pose of the Virgin and that of the Christ Child clutching the orb.

In changing the painting from a vertical to a horizontal, however, young Akgulian added two angels and, in his concept of the work, a single angel supports a crown above the Virgin's head while another holds fronds of palm.

Studied at Layton.

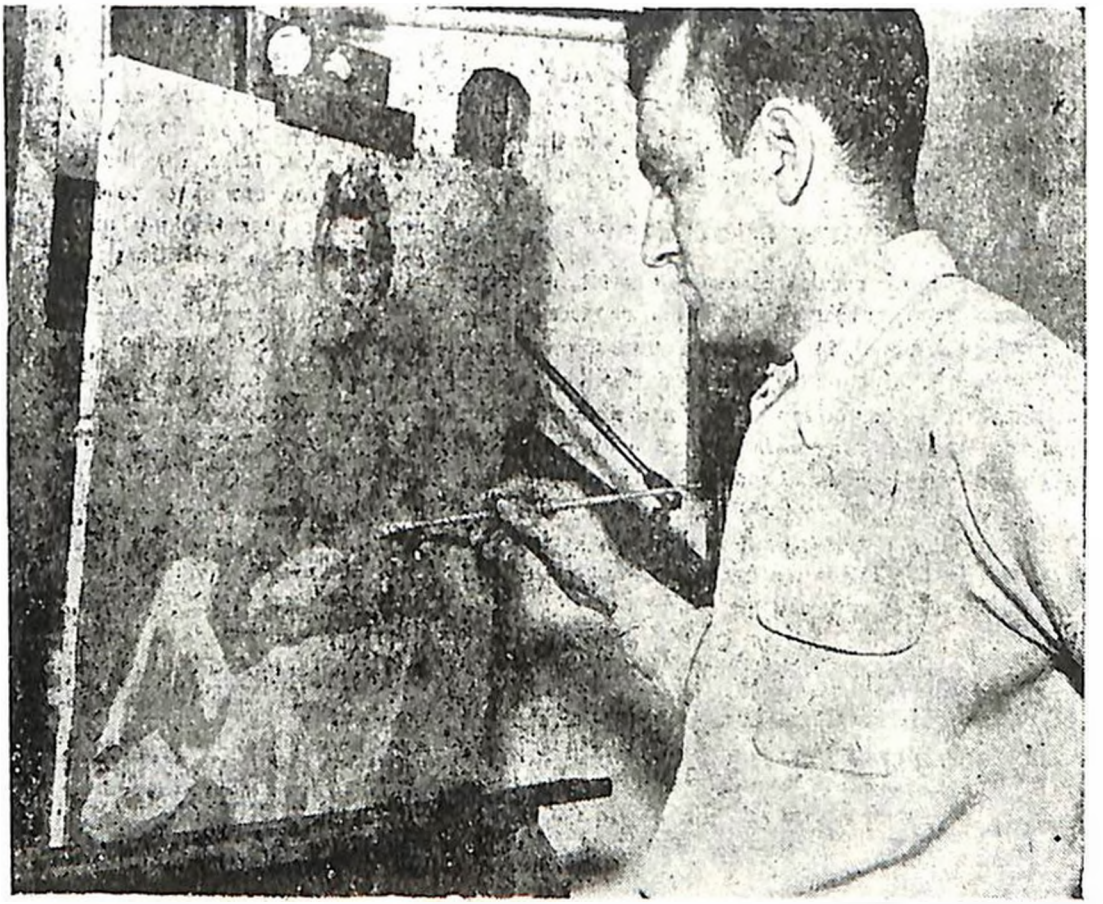
Akgulian, who studied for four years at Layton Art School in Milwaukee and a year at the American Academy in Chicago, put library research into his work along with artistic talent and tradition.

The Madonna wears a white hood and a red robe over a dark blue garment. Akgulian said he was able to trace the red robe back to early Spanish painters.

The oil is Akgulian's first altar painting. But the family's religious art has traveled before. Akgulian's uncle, who emigrated from Turkey, has paintings in a South Milwaukee as well as a Racine church.

And his father, who fled Turkish-ruled Armenia in 1900, built altars for Armenian churches in South Milwaukee, West Allis, California and Chicago in addition to the altar in St. Mesrob's.

Though he designed temples in Armenia, he never practiced his profession in America. In the new land, he built one church—a six-foot model on the Armenian Apostolic Church in Armenia, which was placed in an Armenian church in Detroit.

—George E. Nielsen Photo

Artist Mark Akgulian of 800 LaSalle St. poses at work in his home. An altar painting, just completed by him, revives a religious and artistic heritage brought from Armenia to Racine by his father and an uncle. ***(Story on page 28).***

ՊԱՏԿԵՐ 425. – **Մարք Ագկիւլեան**

ՄԱՐՔ ԱԳԿԻՒԼԵԱՆ

Ջաւակն է մեկի ծանօթ ճարտարապետ, գծող, նկարող Աւագ *Ղալֆա Ագկիւլեանի: Ինչպէս Անպիւրէն թերթեր կ'արձանագրեն եւ պովեստով կը խօսին* երիտասարդ *Արուեստագէտի կեանքի եւ գործի մասին: Մարք Ագկիւլեան սրտէս* նկարիչ *հետեւելով իր* հօր *եւ մեծ* նկարիչ *հօրեղբօրը* կիւլպէնկ *Ագկիւլեանի, կը նկարէ եկեղեցական եւ* Տէրունական *Նկարներ:*

Միացեալ Նահանգներու գրեթէ բոլոր հայ *եկեղեցիներուն համար պատրաստած է նկարներ, որոնցմէ ոմանք* հարազատ *վերարտադրութիւնն է իր* հօր *Աւագ Ղալֆայի ձեռքի գործերուն:*

ՊԱՏԿԵՐ 426.— Բէյսպոլի Ամերիկեան Բարձրագոյն վարժարանի 1940 տարեշրջանի շրջանաւարտներ:

Ձախէն աջ, նստած՝ Խաչիկ Զոպանեան, Օր· Հայկանուշ Անթիկեան, Դերենիկ վարդապետ, Օր· Մարգրիտ Արմաղանեան, Օր· Մէրի Մանանեան, Միքայէլ Ղատեմեան:

Ձախէն աջ, ոտքի վրայ՝ Յակոբ Գաբրիէլեան, Սարգիս Կարապետեան, Յակոբ Արմաղանեան, Սարգիս Ջիրճինեան, Սահակ Ագկիւլեան, Հայկ Կէյիկեան:

ՊԱՏԿԵՐ 427.— Ռէյսիի Սրիթասարդաց Սրկսհո. Միութիւն: Վարչական մարմին՝
հայեր Զորպճիանի դիակավարութեամբ:

NAL-TIMES, MONDAY AFTERNOON, SEPTEMBER 20, 1943.

Armenian Prelate Conducts Ordination at Racine Church

Colorful ritual of the ancient Armenian church was invoked in St. Mesrob church of Racine Saturday when His Grace, Archbishop Garegin Hovsepian (left), conducted ordination services for Apik Kalfaian (following), who will serve as apagha for the Armenian churches of Racine, South Milwaukee and West Allis.

Racine's 2,000 Armenian residents participated in the colorful ordination ceremony of the ancient Armenian church Saturday when His Grace, Archbishop Garegin Hovsepian officiated at pontifical mass in St. Mesrob church.

The archbishop, primate of the church in North and South America was raised to supreme head of the order six years ago and represents the Holy See all over the world. His trip here was to preside at the ordination of Apik Kalfaian of Detroit as apagha, an intermediate dignitary for Armenian churches of Racine, South Milwaukee and West Allis. Other high officials of the church came from various towns to take part in the ceremonies. On Thursday night Mr. Kalfaian was ordained by the archbishop as a deacon, a step preliminary to ordination as an apagha.

Speaks About War.

"Atmosphere of the Old World has been sharpening for war, ever since the last conflict," the archbishop declared. "Our country was ever in strong sympathy with the Allies, and America's entrance into the conflict heightened that sympathy. We have 350,000 soldiers in the soviet red army, and in this country we have collected $200,000 in two years to buy tanks for one division. Here in Racine $1,700 has been sent over there through the state department in Washington.

"Today there are 150,000 Armenians in the United States enjoying the freedom that this country gives them. They have joined other American citizens wholeheartedly in buying bonds and working in defense plants so that a quick and victorious peace may come again. America is the home of freedom.

"During the last war when my country was ruined and its people suffering, Americans helped save thousands of lives which enabled our country to survive the calamity. For this help I express my deep gratitude."

Following the ceremony, a dinner was served at the home of Mr. and Mrs. Peter Torosian, 1206 Carlisle avenue. Mr. Torosian is a deacon of the church.

Addresses Made.

Attorney G. K. Gulbankian was the toastmaster. Addresses were made by Jack Yelanjian, Dikran Jingozian, A. Derderian, Rev. Garegin Hovagumian, Soukias Kalfaian, and His Grace Archbishop Garegin Hovsepian.

Ladies in charge of the dinner were Mmes. Akgulian, Bejakeishian, Gingozian, Torosian, Levonian, and Gayikian.

The committee in charge of the arrangements was composed of Atty. G. K. Gulbankian, chairman; Dikran Jingozian, assistant chairman; Varteras Garougian, secretary; Alex Buchaklian, treasurer; Peniam Torosian, Toros Tellian, Avak Akgulian, Melkon Dadian, Sahag Kaprelian, Alex Buchaklian, Arshag Margosian, Toros Torosian, Charles Chalekian and Zakarie Tahtahian.

ՊԱՏԿԵՐ 428. – Թարգին Արհեպիսկ. Յովսէփեանց եւ Արեղայի ձեռնադրութեան արարողութիւնը, Բէյսիի Ս. Մեսրոպ եկեղեցիին մէջ :

Ինչպէս մեր տպաք լրոնց Յուշերուն մէջ կը պրեն, 1943 Թուական Սեպտեմբեր 18–ին, Երեքշ օր Գարեգին Եպս. Յովսէփեան, Բէյրութի Ս. Մեսրոպ Եկեղեցիին մէջ, Արեւոյ Ձեռնադրեց սիրելի Տուքիա Գալֆայեանը: Ձեռնադրութեան արարողութեան ներկայ էին Բէյրութի եւ Ս. Մխիթարի բոլոր Հայութիւնը, նաեւ տեղացի ծանօթ անձնաւորութիւններ, որոնք հետաքրքրութեամբ եւ հիացումով պիտեցին Հայոց Առաքելական Եկեղեցիի արարողութիւնը: Տեղական թերթեր պոմետուով արձանագրեցին եւ արտայայտեցան Հայոց Եկեղեցիի եւ Արքեպիսկոպոսի քարոզի մասին:

Մարեւ թարգմանարար կատանք Արքեպիսկոպոսի այդ օրուան քարոզէն հատուած մը:

ՀՕՍԵԼՈՎ, ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

«Հին երկրին մրցուղրար կը սրի պատերազմի համար, վերջին քանուէն սկսեալ», եպիսկոպոսը յայտարարեց, «մեր երկիրը երբէք այնքան զօրաւոր համակրանք չէր ունեցած դաշնակիցներուն. երբ Ամերիկայի մուտքը քանուին մէջ բարձրացուց մեր համակրանքը: Մենք ունինք երեք հարիւր հազար զինուորներ Սովետական կարմիր բանակին մէջ եւ այս երկրին մէջ մենք հաւաքեցինք երկու հարիւր հազար տոլար, երկու տարուան մէջ գնելու համար պրահապատ կառքեր բաժանմունքի մը համար, հոս Բէյրութի մէջ հազար հօրը հարիւր տոլար»:

«Այսօր, հարիւր յիսուն հազար հայեր կ'ապրին Միացեալ Նահանգներու մէջ, վայելելով ազատութիւնը որ կը տրուի իրենց: Անոնք միացան Ամերիկացի բաղաքացիներուն հետ ամբողջ սրտով, գնելով բաժնեթուղթեր (Պոնտ) եւ աշխատելով պաշտպանողական կազմածներուն մէջ, որպէսզի շուտով յաղթական խաղաղութիւնը վերահաստատուի»:

ԱՄԵՐԻԿԱՆ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՏՈՒՆՆ Է

«Վերջին պատերազմի ընթացքին, երբ իմ երկիրս կը բանդրէր եւ ժողովուրդը կը տառապէր, Ամերիկան օգնեց եւ ազատեց հազարաւոր կեանքեր· այս օգնութեան համար ես կ'արտայայտեմ իմ խորին երախտագիտութիւնս»:

⁂

ՊԱՏԿԵՐ 429.— Զօր. Անդրանիկի սեռագրութիւնը կրող բնկալազրի հարազատ Քոթօ Քոքին, զարդարուած Հայկական Նուագոյնով եւ Ամերիկեան Դրօշակով:

1920 *թուականին, Զօր. Անդրանիկ Միացեալ Նահանգներ կը մեկնի Հայաստանի կարօտելոց փրկութեան հանգանակութեան համար: Րկ յսինի Թոմարզացին, ճաշկերոյթի կը հրաւիրեն Փաշան եւ ճաշէն ետք Հանդանակութեան կը մասնակցին խոշոր գումարներով:*

Այդ օրուան ճաշին եւ Հանդանակութեան մասին, մեր տղաքը իրենց Ցուշերուն մէջ կը պատմեն հետաքրքրական դրուագներ.—

«... Ճաշկերոյթը պատրաստող աշխատաւոր խոհարարներ եւ Թոմարզացի Տիկիններ, ամէն անգամ ալ Փաշայի գաւաթին մէջ ասելցած ջուրը, կը խառնէին եւ իրենց գաւաթներուն մէջ լեցնելով կը խմէին:

«... Կոսղիկը (Կիրակոս Սալպաշեան), որ երկար տարիներէ ի վեր Ամերիկա կը գտնուի եւ ամուսնացած չէր, ո՛չ մէկը ուներ: Ճաշէն ետք, հանգանակութեան ատեն, Հոլի մէջտեղէն ծունկի գալով Փաշային մօտեցաւ եւ ծոցէն հանեց հինգ հազար տոլար արժէքով Պուէր, սեղանին վրայ՝ Փաշային առջեւ դրաւ եւ ըսաւ. –

փաշաս, ամբողջ կեանքս Ձեզի նուէր: Փաշաի գրկից ու համբուրից մեր կողմիկին: Այս յուզիչ տեսարանին աոջեւ, փաշայիի եւ տատերուն աչքերէն արցունքի կաթիլներ իյնան:

Փաշան, ծխամորճը անգամին վրայ դրաւ, ոտքի եյաւ եւ սկսաւ խօսիլ— «... Այս վայրկեանիս շատ յուզուած եմ, տեսնելով Ձեր անսահման սէրը հայրենիքին հանդէպ եւ Ձեր յարգանքը ինձի հանդէպ...: Հոգիով կ'երթամ Հայաստանի լեռները, կը յիշեմ ձորերը, գետերը, որոնց կարօտով լեցուն եկած եմ հոս: Ես կը հաւատամ, որ դուք բոլորդ ալ ունիք նոյն փափաքը...: Այս օրերը կ'անցնին: Հայ Ազգը չի մեռնիր: Մենք տեսեր ենք այսպիսի շատ վէշ օրեր: Հայ վիլուորը, կամաւորը վէնէր ձեռքին կռուեր է մեր արդար իրաւունքին համար: Ջախտող օրեր ունեցանք, բայց եկան, անցան: Մեզի համար մէկ բան կարեւոր է, Հայաստանը տեսնել կանգնուն: Ես կը հաւատամ որ, օրուան ֆաղաքական կեանքը ինչ որ ալ ըլլայ, Հայաստան պիտի ապրի, պիտի ունենայ իր խաղաղ ժամանակները, շինելու ու չէնցնելու: Պիտի ունենայ իր զարգանալու ազատ ժամանակները: Այս հաւատով մնացէք հայ եւ Ձեր զաւակները այս հաւատով մեծցուցէք:

Իր գլխաւորութեամբ սկսած փրկութեան այս հանգանակութիւնը, Ս. Նազաոակի մր նուիրուած է, ի նպաստ Հայաստանի կաթոսիկոց: Մարդկային կեանքի մէջ, ուրիշներու օգնելու գաղափարը վսեմ է: Հայը, միշտ ամէն տեղ հայրենասէր եղած է, ինչպէս հիմա ցոյց տուիք...: Կը գովեմ Ձեր ազգասիրութիւնը: Կը յայտնեմ իմ խորին շնորհակալութիւնները բոլոր այն յարգանքին համար, որ հայրենիքի անուանով ինծ ալ յարգեցիք:

***

ԹՈՄԱՐՋԱՑԻՆԵՐՈՒ ԱՒԱՆԴԱԿԱՆ ՄԱՏԱՂԸ

Մենք Թոմարզայինները մէջ, մեր պապերու օրով ամէն տարի Օրսոսոս 15–ին Հանդիսով կիրակին, մեր ընդլ վանքի տօնին օրը, Մատաղ բնելու տանդական սովորութիւնը ունէինք, եւ տասիկա Հին դարերէն Աւանդ մնացած էր մեզի:

Այդ օր, Հոգեբուսար ուխտաւորները նեղկայութեան տեղի կ'ունենար Մատաղ օրհնելի արարողութիւնը, մաս կազմելով այդ օրուան Եկեղեցական տօնին, որ մանգամայն կը խորհրդանշէր Տէրունոս հայութեան Նաւասարդի *Տօնը:*

Armenian Church Holds Traditional Fete, The Madagh, Mortuary Festival for Poor

The Madaghoortune, held by St. Haroutune's Armenian church last Sunday at Second Ward park, is actually a mortuary festival for the poor.

Madagh, the food preparation handed out at the picnic, is prepared and blessed to commemorate the dead. And, according to custom, in the near East, is given out free to the poor. The original affair was an act of charity.

In modern American practice, however, it is really a picnic for the church and its friends. Madagh is given to everyone at the modern ceremony. However, the ritual is substantially the same as it is in the Armeinian homeland.

Earl Sunday morning, fires were started in the pits at the park. Madagh, prepared Saturday, was placed in large copper kettles and placed over the fire.

Preparation of the food, is nearly a two-day job. It is blessed after it is prepared and is ready to serve. In the picnic Sunday, it was blessed at the park just before it was to be served.

The Madagh is prepared from beef. Usually a whole steer is obtained and cut up for the affair.

It is prepared much like stew. A broth is made out of onions and tomatoes and the beef is cooked in the broth.

The broth is then fixed with cracked wheat, making the starch portion of the meal.

Both the cracked wheat and beef stew served together constitute Madagh. Also served at the affair was Shish Kabob, a popular Armenian treat of barbequed lamb.

This time of the year is also harvest time for grapes in the Armenian homeland. And the annual blessing of grapes also takes place this day. It was done Sunday morning in the church.

One of the largest crowds ever to attend the local Madagh was at Second Ward park Sunday. Many persons attended from out-of-town. Many non-Armenians also were there.

Preparing Madagh for Traditional Armenian Affair

—Voice-Journal Photo by Harry Lindquist

Preparing Madagh for the annual Madaghoortune is almost a two-day job. The picnic is a traditional Armenian affair and is held by the St. Haroutune's church of South Milwaukee. Shown fixing the beef for the Sunday picnic at Second Ward park are (left to right) Boghos Boranian, 924 Monroe ave., Sarkis Barsamian, 618 Marshall ave., Sarkis Dadian, 510 Marion ave., Arnm Chorbajian, 2200 12th ave., and Harry Mouradian, 800 Sycamore ave. Chorbajian is chairman of the board of trustees of the church.

Blessing Madagh for Traditional Armenian Church Festival

—Voice-Journal Photo by Harry Lindquist

Before picnickers at the St. Haroutune Armenian church annual picnic could tie into the traditionally prepared foods, the foods were blessed. The annual festival, called the Madaghoortune, in ancient days a fete to commemorate the dead and feed the poor, was held at the Second Ward park last Sunday afternoon. The madagh, a beef stew and wheat preparation, was blessed by St. Haroutune's pastor, the Rev. Soukias A. Kalfayan. The madagh stood in three pots, in front of the pastor. Robed members of the choir stood behind the pastor to assist in the blessing during the religious proceedings.

ՊԱՏԿԵՐ 431.— Թոմարզացիներու աւանդական Մաասուղը, 1952 թուականին

ՊԱՏԿԵՐ 432. – **Մաշտոցի պարահանութեան աշխատողները**

Այս մասին պարապմունքէն հետո են, ձախէն աջ, Խաչեր Գուլումեան, Հայրապետ Վահրատեան, Արմէն Պալեան, Արամ Զօրպաճեան, Խաչեր, Զարուհի Գայթերլեան:

Ամերիկայի դանազան քաղաքներուն մէջ, Գալիֆորնիա, Իլլինոյ Վիս, Միլվոքի եւ Ս. Միլվոքիի մէջ, Թոմարզայինները, այսօր տակաւին, Օգոստոս 15–ի հանդիսապտղ առաջին կիրակին, իբրեւ Եկեղեցական տօն, հանդիսաւոր կերպով կը կատարեն իրենց պապերէն աւանդ մնացած Մաշտոց օրհնէքի սովորութիւնը: Շատ անդամ, տեղական թերթեր, հետաքրքրութեամբ կը մօտենան եւ դիմեամով կ'արտայայտուին Մաշտոցիանէֆի այս արարողութեան մասին:

Ըստ ընկալեալ հին տարիներու սովորութեան, Մաշտոցի պատրաստութեան նուիրուած անձեր, իրենց պաշտօնին մէջ անփոփոխ կը մնան, եւ ամէն տարի այդ օր, որպէս պարտականութիւն Մաշտոցի պատրաստութեան կը նուիրուին:

1952 *թուականի Օգոստոս 15–ին, Ս. Միլվոքիի Ս. Յարութիւն Եկեղեցիի հովարարձութեան կողմէ, տեղի կ'ունենայ Թոմարզայիններու Մաշտոցհնէքի արարողութիւնը:*

ՊԱՏԿԵՐ 433. – «Սամուէլի» թատերգութեան ներկայացումը

ՐԱՖՖԻԻ »ՍԱՄՈՒԷԼ» ԹԱՏԵՐԳՈՒԹԵԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՄԸ

1929 Յունուարի 27–ին, Ընկերքի մէջ տեղի կ'ունենայ Թամարզայի Միացեալ Ընկերութեան Ս. Մելքոնեան Մասնաճիւղի խումբի կողմէ Սամուէլի Թատերախումբեան ներկայացումը, որուն յաջողութիւնը իր ժամանակին կը պնահատուի եւ տեղական թերթեր գովեստով կը գրեն անոր մասին:

Ներկայացման մասնակցող դերակատարներն են հետեւեալ Թամարզայինները՝ իրենց անուններով:

Վարէն վեր, առաջին կարգ, ձախէն աջ, պատկողներ՝ ՎԱՐԴԱՆ ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ (Յուսիկի դերին մէջ), ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՂՊԱՇԵԱՆ (Սուրէն):

Երկրորդ կարգ, միշտ ձախէն աջ, նստողներ՝ ԽՈՍՐՈՎ ԵԱՂՈՒԿԵԱՆ (Յուշարար), ՀԱՋԱՏՈՒՐ ՓԻՅԻՇԵԱՆ (Բանտապետ), ԴԱԼՈՒՍՏ ՏԻՏԻԵԱՆ (Շարուճ Աբքայ), ՏԻԿԻՆ ԱԼԻՍ ԿԻՆԻԵԱՆ (Սրմիզդուխտ), ՏԻԿԻՆ ՇԱՄԻ ՏԻՏԻԵԱՆ (Փառանձեմ), ՏԻԿԻՆ ԼՈՒՍԱՒԵՐ ՊԱԼԵԱՆ, ԼԵՒՈՆ ՊՕՅԱՃԵԱՆ (Սահակ Պարթեւ), ԳՐԻԳՈՐ ՃԻԿԻՐՃԵԱՆ (Մերուժան):

Երրորդ կարգ. ԱՐԱՄ ՁՈՐՊԱՃԵԱՆ (ներման հազած), ՄԻՍԱԿ ԵԱՀՆԸԵԱՆ. ԳԱԲՐԻԷԼ ԳԱՐԱՄԱՆԵԱՆ, ՄԱՆՈՒԿ ՋԷՔԻԵԱՆ (Մհերոպ). ՕՐ. ՄԱՐԳՐԻՏ ԹՈՐՈՍԵԱՆ (Շուշանիկ), ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՂՊԱՇԵԱՆ, ՄԻՀՐԱՆ ՇԱՀԻՆԵԱՆ (Արշակ Թագաւոր), (ներման հազած) ԱՐՇԱԿ ՏԻՏԻԵԱՆ:

Չորրորդ կարգ, ՍԱՐԳԻՍ ՕՀԱՆԵԱՆ, ՏԻԿԻՆ ՎԱՐԴԱՆՈՒՇ ՏՐԴԱՏԵԱՆ, ՄԱԹԷՈՍ ՄԱԹԷՈՍԵԱՆ:

Հինգերորդ կարգ, (սուրը ֆաշողներ)՝ ԱՐՇԱԿ ԵԱԼԸՆԴԼՃԵԱՆ (Սամուէլի դերին մէջ), ՏԻԿԻՆ ԵԱԼԸՆԴԼՃԵԱՆ (Աշխէն):

❧

ՆՈՐ

« ՆՈՐ ԹՈՄԱՐՋԱ » ՊԱՐԲԵՐԱԹԵՐԹ

Թոմարզայի Միացեալ Ընկերութեան Բէյրութի կեդրոնական վարչութիւնը, 1931 թուականին, կը հրատարակէ Նոր Թոմարզա անունով պաշտօնաթերթ մը եւ կը յարուցանէ ատանկ մը տա-րիներ: Թերթին չուրջ կը հաւաքուին Միութեան Թոմարզայինե-րուն եւ նոր անդամներ եւ խանդավառ ոգիով կ'երթան ու կարօտի չունչով կը հիանան Բանաստեղծական կատներ, Մայր Հայրենիքի մէջ իրենց նորակազմ Թոմարզա Ակռանին չուրջ: Թերթը կը նե-կայացնայ նաեւ Միութեան Թոմարզայի հին սերունդի Յիշատակա-րանը, ուր կ'արձանագրուին իրենց պապերու Աւերակուած Ծննդա-վայրի պատմական Դէպքերէն ու Դէմքերէն Դրուագներ ու Յու-շեր: Ինչպէս նաեւ, Մեծ Եղեռնի Թուականին, տարագրութեան կեանքէն պատմուած սիրուն յիշատակներ:

***

EREVAN HANTES

Հրատարակիչ եւ պատաս-խանատու տնօրէն– խմբագիր ՎԱՐԴԱՆ–ՋԱԼԸՄՆՑ

ԵՐԵՒԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

75 P. O. Box, Racine, Wisconsin

ԴՐԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՒ ՎԵՐԱԾԻՆԱՑ

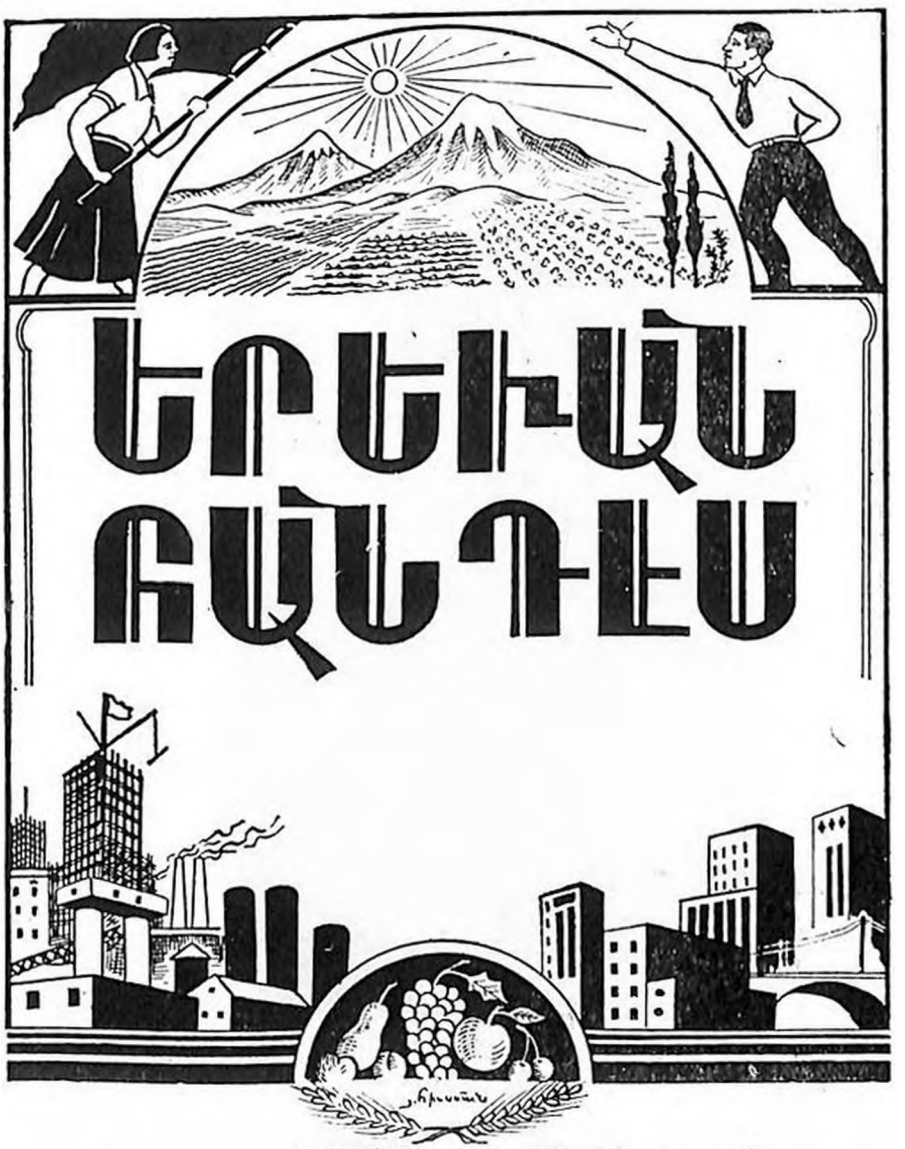
Ա· ՏԱՐԻ 1935 ՐԷՅՐՈՒԹ, ԱՄԵՐԻԿԱ Դեկտեմբեր, Թիւ 1

« ԵՐԵՒԱՆ ՀԱՆԴԷՍ » ՊԱՐԲԵՐԱԹԵՐԹ

1934 թուականին, Հայ Թոմարզա Պաշտօնաթերթերի կողքին, Բէյրութի մէջ հրատարակուեցաւ նաեւ ԵՐԵՒԱՆ ՀԱՆԴԷՍ պարբե-րաթերթը, ՎԱՐԴԱՆ ՋԱԼԸՄՆՑԻ խմբագրական ու Նիւթական ջան-քերով:

ERIVAN HANTES

The Armenian Magazine

«ԵՐԵՒԱՆ ՀԱՆԴԷՍ»Ի ԿՈՂՔԸ

Երեան Հանգստ, իր հետ բերաւ մեծ պատակարութիւն՝ Սիւնեաց Թեմարպետի հին ու նոր անուններն համար: Մայր Հայրենիքի ու Սիւնեաց Թեմարպետներու երկար կապակց: Անոնց մասին տարբեր արտայայտութիւններ ու Թանկագին Յուշեր հաւաքեց, հրատարակ պրաւ եւ Պատմութեան յանձնեց:

Սիւնեաց մէջ եւ Ամերիկահայ ուրիշ եկեղեցի Հայրենակիցներ, Երեւան Հանդիսաւ միջոցաւ ճանչցան Թեմարպան ու Թեմարպային իրենց պատմական անցեալով ու արժէքներով:

ՊԱՏԿԵՐ 434.— Ծէր Գերիզար Ա. Քհնյ. Հայրապետեան

Տ. ԳՐԻԳՈՐ Ա. ՔՀՆՅ. ՀԱՅՐԱՊԵՏԵԱՆ

Կ'օծակրեան հին Գերդաստանի չորս եղբայրներէն ուսումնասէր երիտասարդ Արշաւիրը, Պէյրութի Ազգ. Առհաւեան Բարձրագոյն վարժարանը աւարտելէ ետք, գործի չուզեան մտաւ, ուր իր անձնական գործերուն հետ, միաժամանակ նոր Թեմարպա Աւետի եկե-

պնդիլ դպրաց դասուն մաս կը կազմէր եւ թաղամասին մէջ հիմնուած կիրակնօրեայ վարժարանի դաստիարակութեան պաշտօնը ըստանձնած էր: Այս կերպով, Երիտասարդ Արշաւիրը մասամբ մը ինքնինքը Եկեղեցական կոչումին կը պատրաստէր:

Պատմագրքին Հեղինակը, միշտ իր մտքին մէջ ունէր Թոմարտպի պանծ Քահանայ մը կամ Վարդապետ մը ունենալու բաղձանքը, քանի որ Թոմարզան ԺԴ. դարէն սկսեալ իր մէջ պահած էր գրիչ քահանաներու խումբեր եւ քանի որ Թոմարտպան հին դարերէն սկսեալ Քահանաներու, Վարդապետներու օճախը եղած էր եւ ամբոխ մէկ հատ իսկ ա՛չ Քահանայ եւ ա՛չ ալ Վարդապետ ունէր:

Ես այս մտածումով հետեւեցայ անոր կեանքի քայլերուն, եւ Թոմարտպի քահանայ մը ունենալու պրպտումներուն դիմ: Սկսայ համոզել Արշաւիրը, որ վինք Անթիլիաս Գարեգին Կաթողիկոսի կողմէ հիմնուած քահանաներու դասարանը կը ղրկեր եւ իրեն ուսեալ քահանայ պաշտօնի կը կոչուի: Իմ այս առաջարկին Արշաւիրը լիակ համաձայնեցաւ, բայց Պէյրութի մէջ իր ծնողքը, Հոգեհաններն Հակառակեցան, նկատելով հետեւեալ պատճառները–Անկէն իր հօրեղբայրը Մարզիս ապան իր նամակներով ջանացած էր համոզել զիս, որպէսզի այդ նպատակէն հրաժարիմ:

Վերջապէս Արշաւիրի հետ պէտ կեցանք բերել դժուարութիւններուն եւ իրեն ուղեկից Անթիլիաս վանք մտաւ եւ հետեւեցաւ Քահանայից դասարանին: Ուսումը աւարտելէ ետք, Երիտասարդ Արշաւիրը ամուսնացաւ Թոմարտպի Խաչիկ ապա Զէքիեանի աղջկան հետ եւ քահանայ ձեռնադրել տուինք:

ՏԷՐ ԳՐԻԳՈՐ ԱՆՈՒԱՆ ԿՈՉՈՒՄԸ

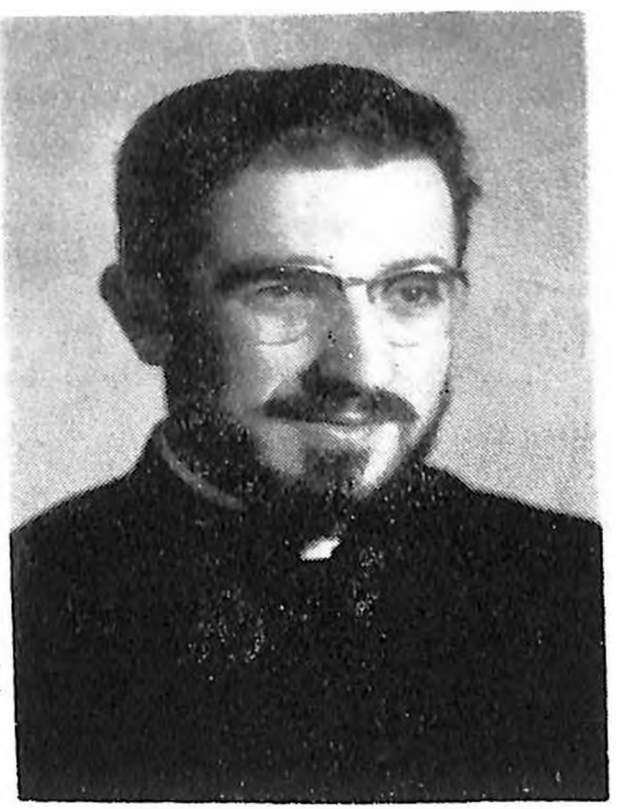
Նկատելով որ, ԺԴ. դարէն սկսեալ Թոմարտպի մէջ դարձած քահանաներէն մեծ մասը Գրիգոր անունը կը կրէին եւ որպէսզի տարբերութիւն անոնց յիշատակը, որոշեցինք Գրիգոր կոչել: Դիտենիք Սրբազան ձեռնադրելու ատեն դժուարութիւն հանել, չուզել Գրիգոր կոչել, փոխել իր կոչմէ իր ուզած անունով կոչել, բայց հակառակեցանք եւ Սրբազանը տեղի տուաւ եւ կոչուեցաւ Գրիգոր: (*)

(*) Մեր եկեղեցին ընդունած է որ, Նորընծայ եպիսկոպոսը իրաւունք ունի Նորընծան կոչելու իր ուզած անունով:

ՏԷՐ ԳՐԻԳՈՐ ՔԱՀԱՆԱՆ
ՊԷՅՐՈՒԹԻ ՆՈՐ ՄԱՐԱՇ ԹԱՂԱՄԱՍԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՄԷՋ

Պէյրութի Առաջնորդարանը պնահատելով Տէր Գրիգորի արժանիքը, քահանայ կարգեց Նոր Մարաշ Թաղամասի Քառասուն Մանկանց Եկեղեցին եւ մէկ տարի ետք, երբ Կաթողիկոսարանը արուեստ Տէր Գրիգորը Միացեալ Նահանգներ դրկել էրբեւ պարծանայ եկեղեցական, հարկեն կաթողիկոս Տէր Գրիգորի արժանիքը պարզեւատրելու համար, անոր չնորհեց քահանայի Աւագ սխտորը եւ արուեստ կոչեցին Ս. հաչ կրելու իրաւունքը:

Տէր Գրիգոր այսօր Միացեալ Նահանգներ կը գտնուի եւ իր հայրենակիցներուն կեդրոն Բէյթին վրա. եւ Ս. Մինասի եկեղեցին ծխատէր քահանան է:

ՊԱՏԿԵՐ 435. – Տէր Մուշեղ Քհնյ. Տէր Գալուստեան

Տ. ՄՈՒՇԵՂ ՔՀՆՑ. ՏԷՐ ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ

Երիտասարդ մեր ենուիքը, 1930 թուականներէն ի վեր իր ծնողքին հետ Երուսաղէմ գտնուելով, Հայոց Ս. Յակոբ Մայրա-

վանքի ժառանգաւորացը կը մտնէ իր նախնական ուսումը առնելու։ Ընտիք եկեղեցական կոչումի յարմարութիւն ունենալով, կը մտնէ սարկաւագնելու դասարան եւ կը պատրաստուի Աւագ Սարկաւագ ձեռնադրուելու որպէս ապագայ վարպապետութ։ Սակայն, ըլլալով ծնողքին մէկ հատիկ մանչ պատակը, չի թոյլատրուիր վանք մնալու եւ կուսակրօն եկեղեցական ըլլալու։ Պէյրութ, Անթիլիաս վանք կը մտնէ եւ քահանայից դասարանը աւարտելով, նոյն տարին իսկ քահանայ կը ձեռնադրուի Տէր Մուշեղ կոչուելով։

ՊԱՏԿԵՐ 436.— **Տէր Մուշեղ քահանայ իբր Ծնողք Սարկաւագ, ուսանող Երուսաղէմի Ս. Յակոբայ վանքին մէջ։**

Տէր Մուշեղ քահանան, այսօր Միացեալ Նահանգներ կը պտնուի եւ որպէս հոգեւոր հովիւ կը պաշտօնավարէ Նիւ–Եորքի չորսնի Հայոց եկեղեցիներուն մէջ։

ՊԱՏԿԵՐ 437.— Մ՛իւռաճ Փոռոսեան

ՄԻՀՐԱՆ ԹՈՐՈՍԵԱՆ

Միհրան, երիտասարդ տարիքին, Թոմարըպայէն մեկնած է Միացեալ Նահանգները եւ այժմ կը գտնուի Լոս–Անճելոս՝ իր հայրենակիցներուն մօտ: Միհրանի պրպտումը եղած է ԿՏԱՍտպտուածքին (մարմինին վրայ Հաճի ծեծել) եւ իր այս Արուեստին տիրացած լլլտով, իր չքնաղակին մէջ մեծ համբաւ ստացած է: (*)

Վէրի երկու պատկերները Միհրանի մարմինին վրայ, կուրծքը, կռնակը եւ թեւերուն վրայ ծեծուած Հաճին, արդէն պաշտօնապէս մը կուտան իր հետեւած Արուեստի մասին:

Կուրծքին վրայ կը տեսնենք Քրիստոնէութեան առաջին պատկերն ապրող Քրիստոնեայ եկեղեցիներուն առասպելական Սուրբը՝ Ս. Գէորգ (վիշապաձան), ճերմակ ձիու վրայ պեղարդը ձեռքին:

Միհրանի մարմինի կռնակին կողմը, թեւերուն վրայ կը տեսնենք Քրիստոսի Յաչխութիւնը եւ կռնակին մէջտեղ Փրկչի Յարութիւնը խորհրդանշող պատկերը:

Հայրենակիցները կը պատմեն թէ, տարին քանի մը անգամ, Միհրան իր մարմինը կը ցուցադրէ հրապարակային հանդէսներու մէջ, եւ կ'արժանանայ ներկաներու հիացմունքին:

●

Մեր պատմութեան յանձնած ենք նաեւ Ըէյլին վիս. քաղաքի մեր Հայրենակիցներուն ամանց մտհուան խմբագիրները, որոնք թէեւ տիւր յիշատակներ կ'արթնցնեն, սակայն մխիթարական լուսոց թուականներով Գաղութի կեանքէն պատմող վկայութիւններ եւ տեսակ մը Յիշատակութիւններ են:

Այս խմբագիրները, մեր պատմութեան համար մեզի ղրկուած են, Ամերիկայի մէջ, ամէնէն հին տերունդէն եւ պատմութեան ծանօթ Յակոբ Ելպանեանի կողմէ:

(*) Հաճ արաբերէն բառ է եւ կը նշանակէ *ուխտաւոր, Սուրբ* մարդ, այսինքն Մարգարէին գերեզմանը այցելող եւ անկէ ետք, չարիք գործելէ հրաժարող: Հայերուս մէջ ալ, հին դարերէն սովորութիւն եղած է Երուսաղէմ ուխտի երթալ: Ուխտաւորներ (Հաճ եղողներ), իրենց կեանքի այդ *սուրբ* օրը յիշելու համար, Երուսաղէմի մէջ, մասնաւորներու կողմէ, իրենց թեւերուն վրայ *խաչ* մը, կամ այդ տարուան թուականը ասեղով ծեծել կուտան տեղւոյն վրայ կապոյտ գոյնով խաչի նետը ձգելով, որ այլեւս անհետացնել անկարելի է: Ասեղով ծեծելու այդ գործողութեան ՀԱՃԻ ԾԵԾԵԼ բառը կը գործածենք: Մէքքէ ուխտի գացող այլազգիներ, *Հաճի* ծեծելու սովորութիւնը չունին:

ՊԱՏԿԵՐ 438.— Նաչաեան Թամազեանի դագաղին առջև:

Նաչաեան Թամազեանի մահը տեղի ունեցած է Բէյրութի Վիս. քաղաքին մէջ, 1924 Յունուարին:

ՊԱՏԿԵՐ 439.— **Յովհաննէս Դարամանեանի (Սէօյիւլիւցի) դագաղին շուրջ:**

Յովհաննէս Դարամանեանի մահը տեղի ունեցած է Բէյրութի Վիս. թաղարին մէջ, 1930 թուականին:

ՊԱՏԿԵՐ 440.— **Տիգրան Սրյանենաճի դագաղին շուրջ:**

Տիգրան Սրյանճեանի մահը տեղի ունեցած է Բէյսին վիս. քաղաքին մէջ, 1934 Թուականին:

ՊԱՏԿԵՐ 439.— **Յովհաննէս Դարամանեանի (Սէօյիւլլիւցի) դագաղին շուրջ:**

Յովհաննէս Դարամանեանի մահը տեղի ունեցած է Բէյրութի Վիս. թաղարին մէջ, 1930 թուականին:

❖

1940 *թուականին, Ինչմէին վիս. քաղաքին մէջ պոնուած թո–մարպայի հին ախտունդէն երիկ մարդոց անուանացանկը՝ քաղուած* Երեւան Հանդէս *ամսաթերթէն*։

Արթին Էմմի Ճիճիկէօղեան (Պըկօ)
Աւետիք Պչագլեան
Արիստակէս Արմաղանեան
Անդրանիկ Առաքելեան
Արմէն Ագկիւլեան
Բարսեղ Հիւթիւթեան
Բարսեղ Պաճաճէէյիշեան
Գաբրիէլ Գալայճեան
Գաբրիէլ Ծերանեան
Գալուստ Կիզիրեան
Գրիգոր Քեաթիպեան
Գրիգոր Այխըրեան
Գալուստ Զորպաճեան
Գաբրիէլ Պօրանեան
Գալուստ Ղուկասեան
Եղիա Կիզիրեան
Թորոս Թելլեան
Իսկէնտէր Տօնիկեան
Խաչեր Քէչէճեան
Խաչեր Հաճիպէյեան
Խաչիկ Տէտէեան
Կարապետ Քէօրօղլանեան
Կիրակոս Խուրշուտեան
Կարապետ Աղապալեան
Հորսիկ Մայրիկ Արմաղանեան
Հաճի Մինասեան
Հաճի Էօլմէսէկեան
Համբարձում Քէլպօղոսեան
Ղուկաս Մաղաքեան
Առաքել Հաճըճեան
Միհրան Բազուճեան
Մանուկ Պաճաճէէյիշեան
Մինաս Հաճըճեան
Մինաս Բաբըլեան
Միհրան Մաղաքեան
Մարտիրոս Եօնուզեան
Մելգոն Տէտէեան
Միհրան Պարսամեան
Յովհաննէս Առաքելեան
Յակոբ Կաղնճեան
Յարութիւն Գալայճեան (Թօփուզ)
Յակոբ Պչագլեան
Յակոբ Քիւլաֆեան
Յովակիմ Զորպաճեան
Սարգիս Եօղուրթճեան (Օտապաշի)
Իսկէնտէր Քէլպօղոսեան
Պօղոս Պօրանեան
Սարգիս Պէշիրեան
Սիմոն Հաճի Թորոսեան
Սարգիս Տէտէեան
Սահակ Ագկիւլեան
Հայրապետ Մատաղճեան
Նազարէթ Զորպաճեան
Տատուր Բաբըլեան
Տիգրան Փեհլիվանեան

Տէր եւ Տիկին	Մանչ	Աղջիկ
Աւագ դալփա Ագկիւլեան – Զարուհի	4	–
Արիս Թիւֆէնկճեան – Մարիամ	2	2
Ազար Թորոսեան (Հաճի Արթին) – Մանուամ	1	7
Այրի Տիկին Մարգրիտ Զոպանեան	2	1
Վրսէն Անտիկեան – Սրբուհի	1	5
Արմէն Պաղտասարեան – Արմենուհի	2	1
Արմաղան Արմաղանեան – Մարթուհի	–	–
Վրսէն Բեաթիպեան – Մարի	1	2
Ալեքսան Սահակեան – Աղաւնի	1	4
Արթին Գալայճեան – Նուարդ	1	2
Ալեքսան Պչագլեան – Խեսուտա	–	–
Այրի Տիկին Հռիփսիմէ Աւաճեան	–	1
Բարսեղ Պչագլեան – Խաթուն	2	3
Աւաճել Աւաճեան – Անիկ	1	3
Գաբրիել Գասապեան – Եղնիկ	–	3
Գալուստ Զիրիճեանի զաւակները	2	–
Գրիգոր Գատէմեան – Վերգին	2	2
Գրիգոր Տէր Կարապետեան – Պայծառ	–	3
Գրիգոր Տէտէեան – Անիկ	1	–
Գրիգոր Պչագլեան – Սիմա	–	3
Գրիգոր Ենիտիւնեան – Լուսաբեր	2	1
Գրիգոր Պաճաճէյիշեան – Կիւլիւզար	–	–
Գրիգոր Սմաճեան – Վարդանուշ	2	1
Գրիգոր Մատաղեան – Իղաբեր	1	2
Դանիէլ Բաբըլեան – Լուսիա	–	–
Դանիէլ Ուզունճաբրեան – Լուսիա	–	3
Թորոս Մատաղեան – Վարդուհի	1	6
Իսկէնտէր Զորպաճեան – Հնազանդ	–	1
Իսկէնտէր Պչագլեան – Պայծառ	–	2
Խաչեր Գայսերլեան – Զարուհի	2	3

	Մանչ	Աղջիկ
Խաչեր Տրդատեան – Մարի	–	–
Խաչատուր Ուզունգարրիելեան – վարդուհի	1	3
Կարապետ Տրդատեան – վարդանուշ	1	2
Կարապետ Մարկոսեան – Խտիհան	1	2
Կարապետ Թէֆերեան – Պայծառ	5	–
Կարապետ Պօրանեան	1	2
Կարապետ Կէյիկեան – Նուարդ	1	2
Կարապետ Հաճիպօղոսեան – Սիրանուշ	1	3
Հանգց· Գալուստ Հաճիպօղոսեանի զաւակները	2	1
Հանի Վասկասեան – Մարգրիտ	2	9
Հանի Գայսերլեան – Հռիփսիմէ	–	2
Հայրապետ Գասապեան (կինը մեռած)	2	1
Հանի Խըլխըլեան – Մարի	–	–
Հայրապետ Ագաթեան – Թագուհի	1	–
Հայրապետ Տէտէեան – Ճոհար	2	1
Հանի Գրիգոր Պօրանեան	1	3
Հայրապետ Զիրֆիճեան – վառվառ	2	1
Հայրապետ Ծերուկեան – Մանամ	–	–
Հանգց· Քէօսեճց Միխայէլի տղան, Տիգրան	1	–
Միհաս Միճասեան – Խաթուն	2	1
Միհրան Արմաղանեան – Թովանոփիկ	1	2
Միհրան Ուզունգաբրիելեան – Արշալոյս	3	–
Միհրան Պալեան – Մարգրիտ	2	2
Միլգոն Տէտէեան (Ժերանեճց) – Ովսաննա	–	1
Միհրան Տէտէեան (Ժերանեճց)	1	2
Միհրան Տէտէեան (Էշտէլեճց)	1	2
Մանուկ Ճինկէօզեան	3	2
Միհրան Զորպաճեան – Ոսկոհի	1	1
Միհրան Նալպանտեան – Նուրիձա	–	3
Միհրան Գալայճեան – վերգին	–	2
Յարութիւն Ագաթեան – Աղաւնի	2	7

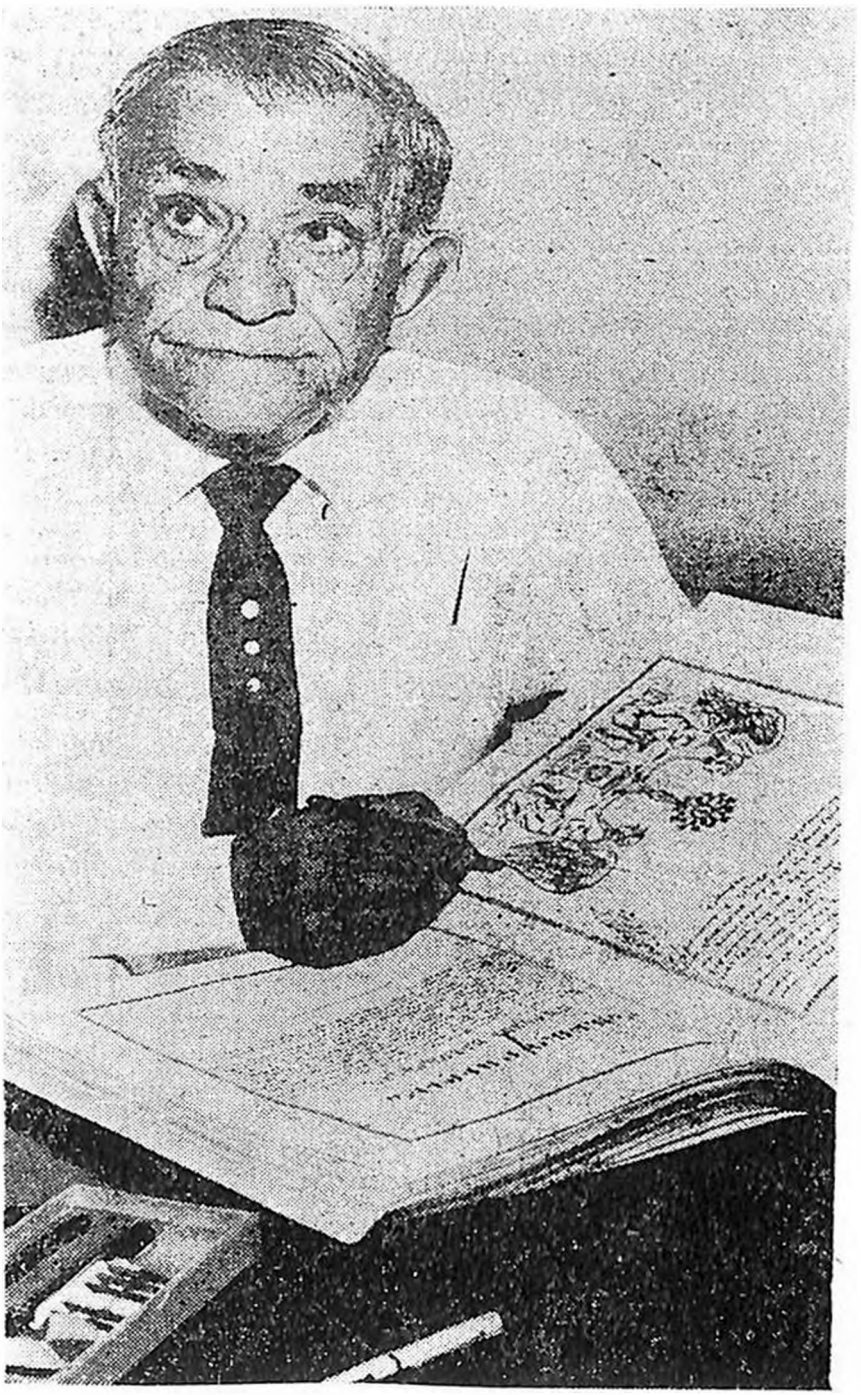
	Մանչ	Աղջիկ
Յարությիւն Պարոնեանց – Ալինա	2	1
Յովհաննիէս Աբրահամեանց – Թովմասեանի	–	–
Յարությիւն Պապեանց – Զարուհի	1	1
Յովհաննիէս Պաճաճէեյիշեանց – Էլիզ	–	–
Յարությիւն Ձամպազեանց – Թամամ	3	2
Յովսէփ Պչագլեանց – Կիւլլի	1	2
Յովսէփ Պաղտասարեանց	1	2
Յարությիւն Փէհլիվանեանց	1	1
Պարսամ Հիւրիւրեանց – Նղսա	–	–
Պետրոս Եողուրթեանց – Դամիկ	–	2
Պետրոս Ուզունզաբրեանց – Սրբուհի	–	1
Ռուբէն Պչագլեանց – Ալմենուհի	1	–
Սահակ Գայսերլեանց – Հոխիսիմ	2	1
Սարգիս Աբրահամեանց – Զապէլ	1	1
Սարգիս Սօլագեանց	–	1
Սարգիս Վասիլեանց	2	4

⁂

ԲԱՐՍԵՂ ՃԻՆՈՎԵԱՆ

Ճինովեան հանճարեղ *Գերպատուականի վերջին չատախղնեբէն է Բարսեղը: Կանուխէն Մխայեակ նահանգնեբ մեկնելով, իր հայբենակիցնեբուն կեդրոն Բկյսին քաղաքին մէջ կը հաստատուի: Երկար տարիներ գործատուններու մէջ աշխատելէ նաք, վերջին տարիներուն հանդստեան կը կոչուի: Անկէ նաք է որ Գրասէր Բարսեղը իր Գրչական աշխատանքով մեզի կը ներկայանայ* ուշագրաւ *դէմք մը, որպէս Թոմարպոյի:*

Տասը երկար տարիներ, օտար երկիրնքի տակ, Անգուլ ու Համբերատար ոգիով, ծուռկ չգլած, հայուն ժամուն յաւուրէ, իրարմէ Հոչակ ու Ծանրակչիռ Սուրբ Գիրքեր ԸՆԴՕՐԻՆԱԿԵԼու աշխատանքին կը նուիրուի:

Parseg Kashinian puts finishing touches on one of five Bibles he has hand-lettered in ancient Armenian.

ՊԱՏԿԵՐ 442.— Ի. գործ. գրիչ Պարսեղ Քիւնովեան (Քէյիհեան)

Ինչպէս ցոյց կուտայ (պատկեր 445), *չորս Ս. Գիրքերու ընդօրինակութիւնը, տող առ տող, կ'ընթանայ նոյն ձեւովը, առանց գեղագրութիւնը, Մանրանկարներու, ձակատագիրներու ճշդութիւնը իրենց վերարտադրութեամբ, այնքան հարազատ են բնագիրին հետ, որոնք հետաքրքիր դիտողներուն հիացում կ'պատճառեն:*

Բարսեղի հոգիին մեծութիւնը կը կայանայ անոր խորունկ հաւատքին ու լուսե լոյսերուն մէջ, որ իր յառաջացեալ տարիքին «ի ծերութիւն ժամանակի, խաւարեալ աչօք», ինչպէս կ'ըսէն հին պարտ մատենագիրները, եւ առանց նկատի ունենալու աչխատանքի յոգնութիւնը, կ'արուչէ իր Գերպատասխանի օճախին յիշատակ ձգելու իր ձեռքովն իսկ ընդօրինակուած իր պատկառ ժառանգ Ս. Գիրքերը:

Անոր այս նախորդը, կը յիշեցնէ մեզ Ոսկեզարուս Մատենագիրները, որոնք ինքնինքնին պրկելով Հոգի ու Հանգիստ, աճապարանոց ժամանակներուն, Ս. Գիրքերէ մեծագիրք կ'ընդօրինակէին իրենց Համար եւ իրեն Ս. Մատնոյ իրենց մօտ կը պահէին:

Ինչպէս կը տեսնենք (պատկեր 446), *Բարսեղ, իր Զեռագրութեան կեանքը երկարելու, արուեստին Տէրը պնդեկացնելու նպատակաւ, անոնց կողքին գրած արձանագրեալ Պահպանականը եւ արձանագրած գործեր ու երկունքը բերել տուած է Հեռաւոր Պոլսէն եւ Թոմարկոսէն նեղմտկան մեծ ծախսերով:*

Ձիւռեկեան իմաստուն Գերպատասխանէն մեր Բարսեղը, Տարապատ էմմօղլուն է 1875 թուականին Թոմարզայի մէջ ապրող եւ Ազգային Մատենական գործարանի Տնուտ ուսուցչապետ վարդուկ վարժապետ Ձիւռեկեանին, որուն անուան մենք Հանդիպեցանք (տես էջ 552), *ուր ԺԹ. դարուն գրուած ձեռագիր Աւետարանի մը գլխուոր Յիշատակարանին տակը կը գրէ նոր յիշատակարան մը... «ի վարժապետութիւն վարդուկի Ձիւռեկեան գրեաց Թոմարզացի...»:*

Նոյնպէս դուն է Տնուտ ու Մատենական Տէր Յարութիւն քահանայ Ձիւռեկեանի, որուն անուան մենք Հանդիպեցանք (տես էջ 2399):

Kashishian said the Armenian language in his Bibles differs greatly from the popular Armenian spoken today. The variance is comparable to that between Gaelic and English.

Valued at $2,200

The old Armenian language includes 36 characters in its alphabet. Each letter appears as if it is drawn rather than written because there are so many serifs and ascending or descending lines. Each page in Kashishian's Bibles also has about 20 large red letters, which lead into paragraphs.

There have been times when Kashishian toiled for 13 or 14 hours in one day on the Bibles. He plans to keep them in the family for now, but said eventually they will go to the church.

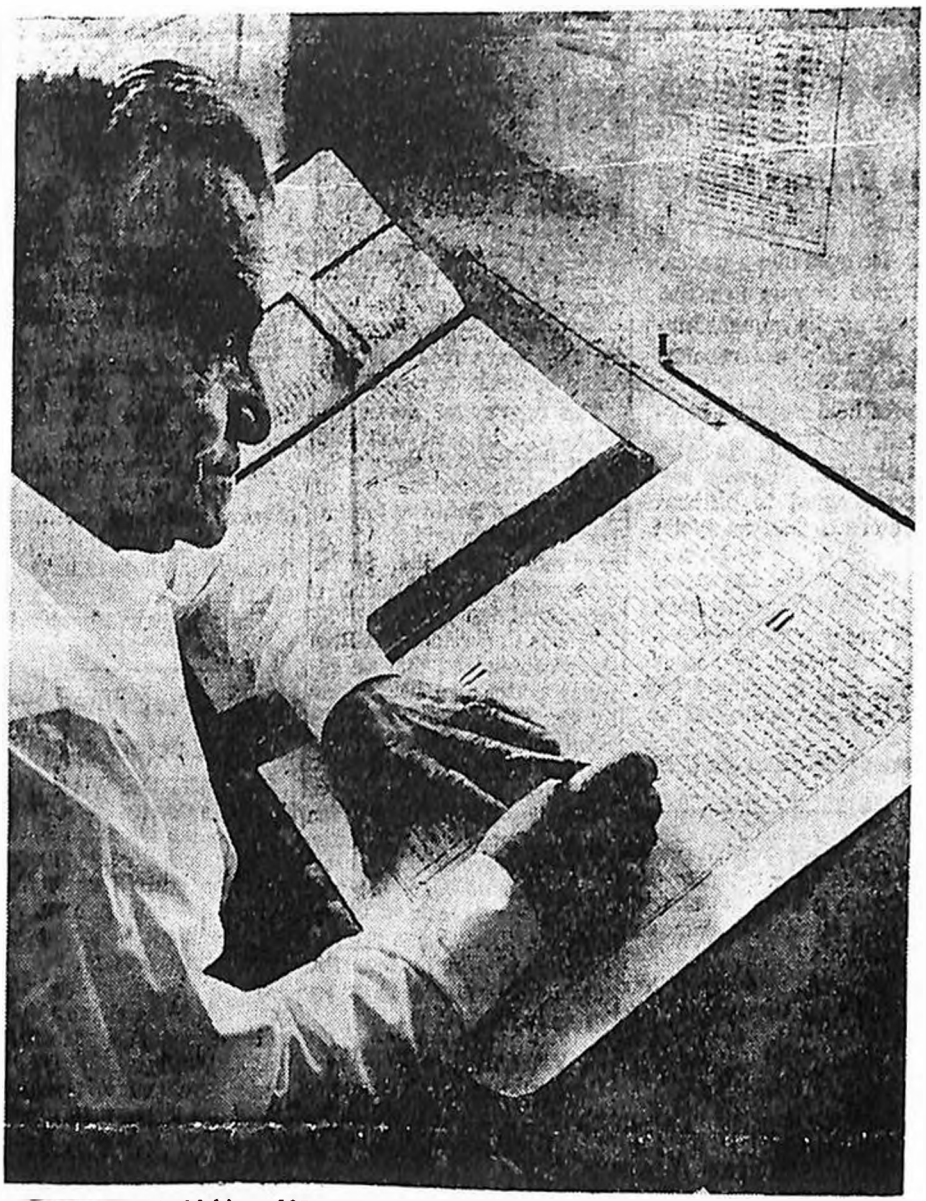
What are the books worth in dollars and cents? They are priceless to Kashishian, but he pointed out the materials cost about $320. If he were paid $1 an hour for his labor, each book would be worth about $2,200.

Grandfather Was Priest

Kashishian always has taken an active interest in church work and the Scriptures. His grandfather was a priest and his father an archdeacon in the Armenian Church.

Two Armenian churchmen have called upon Kashishian's penmanship skills for writing liturgical services and copying pages to replace tattered ones in old Bibles. Kashishian carried out the work for Archbishop Khoren Paroyan, now prelate of Lebanon, and Bishop Hrant Kachadourian of New York.

He also has done religious lettering on an archway over the altar at St. Hagop's Church.

Parseg H. Kashishian, 1825 Erie St., keeps busy in retirement by transcribing handwritten copies of the Armenian Bible.

ՊԱՏԿԵՐ 443.– Խ. Գարու գրիչ Պարսեղ Քիշիշեան իր մանրանկարչական աշխատանքին հետ:

Like Ancient Scribe

Racine Man Produces 2 Copies of Bible in Hand-drawn Letters

By Norman Monson
Journal-Times Staff

With the patience and perseverance of an ancient scribe, a 68-year-old Racine man has produced two 358-page handwritten copies of the Armenian Bible as it was first written from the original Greek in 404 A.D.

It has taken more than two years for Parseg H. Kashishian, 1825 Erie St., to complete the Bibles, which are written in India ink on large pages of heavy parchment.

Starts New Project

Since he was a boy of 12 in Tashkent, Armenia, Kashishian had dreamed of completing an entirely handwritten copy of the Bible, but he never seemed to find the time until he retired four years ago from the J. I. Case Co., where he was employed for 27 years.

Now he has laboriously completed two copies of the Bible and begun to copy a 418-page book on the writings of the Biblical prophets.

Kashishian came to Racine in 1920 from Tashkent. He was one of the founders of St. Hagop's Church of Racine and served on its first Board of Trustees.

In a sense, he has revived a "lost art" by making handwritten copies of the Bible. For centuries before the invention of the printing press, the books of the Bible were passed on through the efforts of scribes and monks.

3-Pound Cover

His Bibles are illustrated — some by engravings made from old pictures and others newly-drawn by Mrs. Mike Kaiserlian, 2215 LaSalle St., who has taught art for four years in Kenosha public schools.

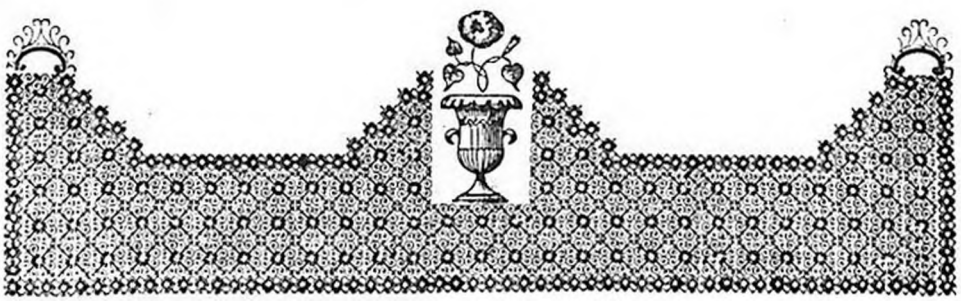
The book covers are in silver and feature religious art specially ordered by Kashishian from relatives in the Middle East. One Bible cover has three pounds of silver with original designs made by a craftsman in Istanbul. The other features a silver fresco design from Damascus.

These are the two Bibles copied by hand in the Armenian language by a Racine man. Each page of parchment is 10½ by 13½ inches. The solid silver cover, right, was designed and made by a craftsman in Istanbul.

—Journal-Times Photos

ՊԱՏԿԵՐ 444.— Առտեսության Բառարդի յուրաքանչյուր էջ ձեռագրված մանրակրկիտ ճշտությամբ

Աստուածայայտնութեան աւուրքն

Սրբոյ Աւետարանիս Յիսուսի Քրիստոսի որ ըստ Մատթէոսի Գլուխ Ա. համար 18։

Եւ Յիսուսի Քրիստոսի ծնունդն էր այսպէս։ Յորժամ եղեալ էր մայր նորա Մարիամ Յովսեփու, մինչչեւ հաւաքեալ մի՛ մեանն՝ գտաւ յղացեալ ի Հոգւոյն սրբոյ։

Եւ Յովսէփ այր նորա՝ քանզի արդար էր, եւ ոչ կամեցաւ առաւակել զնա. խորհեցաւ լռելեայն արձակել զնա։

Եւ մինչդեռ նա զայս ածէր զմտաւ՝ ահա հրեշտակ Տեառն ի տեսլեան երեւեցաւ նմա եւ ասէ. Յովսէփ որդի դաւթի, մի՛ երկնչիր առնուլ առ քեզ զՄարիամ կին քո. քանզի որ ի նմայն ծնեալ է, ի Հոգւոյն սրբոյ է։

Ծնցի որդի, եւ կոչեսցես զանուն նորա Յիսուս. զի նա փրկեսցէ զժողովուրդ իւր ի մեղաց իւրեանց։

Այլ այս ամենայն եղեւ, զի լցցի՝ որ ասացաւն ի Տեառնէ ի ձեռն նայեալ մարգարէին։

Ահա կոյս յղասցի, եւ ծնցի որդի, եւ կոչեսցեն զանուն նորա Էմմանուէլ. որ թարգմանի՝ ընդ մեզ Աստուած։

Եւ զարթուցեալ Յովսէփ ի քնոյ անտի, արար որպէս հրամայեաց նմա հրեշտակն Տեառն. եւ էառ զինքըն զկինն իւր։

Եւ ոչ գիտէր զնա, մինչեւ ծնաւ զորդին իւր զանդրա-

Ինչպէս վերը կը տեսնենք, տեղական թերթեր պատճառով կ'արտայայտուին Բարսեղի աշխատանքին, ինչպէս նաեւ հայոց եկեղեցիի անցեալին եւ Ս. Գիրքի մասին, եւ անոր Յունարէն բնագիրէն թարգմանութիւնը 1440 թուականին: Կ'արտայայտուին նաեւ Ս. Գիրքերու բնօրինակութեան համար Բարսեղի տարած երկար տարիներու աշխատանքին, ինչպէս նաեւ Ս. Գիրքերու էջերու ծաւալին, Մագաղաթի հատուած թերթերէն թուղթի վրայ Հնդկաստան մեծաքանակ եւ երկար ժամերու բերելու մասին...:

Բարսեղի բնօրինակած Ս. Գիրքերը կը բաղկանան Մանրակերտ եւ Խոշոր Մատեան հինգ կտորներէ.—

Ճաշու գիրք, երկու հատոր
Մայր Մաշտոց
Իղաբերդ Աւետարան
Ճաշու Աւետարան

ՊԱՏԿԵՐ 446.— Բարսեղի ձեռագիրներ՝ Փրկաւճառնեցեալ երկրիդ, գրված են իրենց Ծէսէին Ս. Մաշտոցներէ:

Մեր հայրենակից Արտեսատպետը, 29 Օգոստոս 1967 թուականին, ինծի ղրկած իր մէկ նամակին մէջ կը գրէ՝

«... Թոռնիկներուս պատկերներ եւ իմ տկար գիրերս ընդօրինակած Ս. Գիրքերու պատկերները.

– Վերի մեծ գիրքերը, ՃԱՇՈՒ ԳԻՐՔ, երկու հատոր

– Մէջտեղի կարմիր կողմով, ՄԱՅՐ ՄԱՇՏՈՑ

– Վարի ներմակ արծաթապատ կողմով ԻՒՂԱԲԵՐՈՑ ԱԽՏԱՐԱՆ

– Հինգերորդը՝ ՃԱՇՈՒ ԱԽՏԱՐԱՆ

⁂

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՋԱՐԵԱՆ

Այս պատուական կնատրայի Հայուն անուան, մենք հանդիպեցանք մեր պատմութեան Ա. Հատորին գրչագրական դպրոցի բաժնին մէջ (էջ 473):

Թուրք երկրի մէջ, թուրքերու ձեռքով քանդուած մեր վանքերուն, եկեղեցիներուն ունկի քան տասը հազար Հնատպաբեան Ձեռագրերնէրէն եւ եկեղեցական բազմահազար Թանկարժէք Սպասներէն միոքը մաս մը միայն, որոնք թուրքերու ձեռքերէն հրաշքով ազատուած են, այսօր Նիւ–Եորք ապաստան գտած են այս ՄԵԾ ՀԱՑՈՒՆ՝ Տիար Յարութիւն Հազարեանի պաշտպանութեան տակ:

Մենք երախտապարտութեամբ կը յիշենք Տիար Յարութիւն Հազարեանի անունը եւ մեր պատմութեան մէջ իր անուան ճիշտ տեղը կը յատկացնենք:

Անոր չնորհիւ է որ մեր պատմութեան յանձնեցինք թուրքերու ձեռքէն ազատուած եւ իր մօտ պահուած կնատրիոյ եւ Թոմարգալի վանքերու հնադարեան Ձեռագրերնէրէն մաս մը: Տալով այդ ձեռագրերուն ճիշտ տարիքը, անոնց ներքին մասերուն, մանրանկարներու յատկանշական յատկութիւնները, որով մասամբ մը կարողանանք որոշել անոնց կեանքը:

Այս մեծանուն հայն էր, որ 1960 թուականին Նիւ–Եորքի իր բնակարանին մէջ հիւրասիրեց Ամենայն Հայոց վարդէն Ա. Կաթողիկոսը իր չքախումբով եւ վեհափառին ձեռքով էջմիածնի Մայր Աթոռին նուիրեց իր հաւաքածոներէն թանկարժէք երեսունըմէկ կտոր եկեղեցական Անօթներ, որոնց մէջ կը գտնուին մարգարտազարդ եւ թանկագին քարերով նկարազարդ ԽՈՑՔ մը եւ կուտինայի (Բէօթահիոյ) գործ յախճապակիէ թանկարժէք շիշ մը՝ Հայերէն գիրերով:

ՊԱՏԿԵՐ 447. Ծառուքիւն Հազարեան

Առաքեալ կատանք Տէրտ Յ. Հազարեանի մեզի ղրկած նամակին Լուսանկարչական հարագատ վերարտադրութիւնը, որով պատուական հայր կը տեղեկացնէ, թէ իր բնակարանին մէջ ընդունած է օրհնաբեր այցելութիւնը ընդհանուր Հայոց Հայրապետ Վեհափառ Վազգէն Ա.-ի եւ իր թանգարանին մաս կազմող հայկական Արուեստի Թանկագին կտորներէն եւ Եկեղեցական Սպասներէն արժէքաւոր մաս մը Վեհափառին յանձնած է, Լ՚Ջմիածնայ Մայր աթոռի Թանգարանին տալէս ետք:

HAROUTUNE P. HAZARIAN
250 FT. WASHINGTON AVENUE
NEW YORK 32, N. Y.
TOMPKINS 7-6442

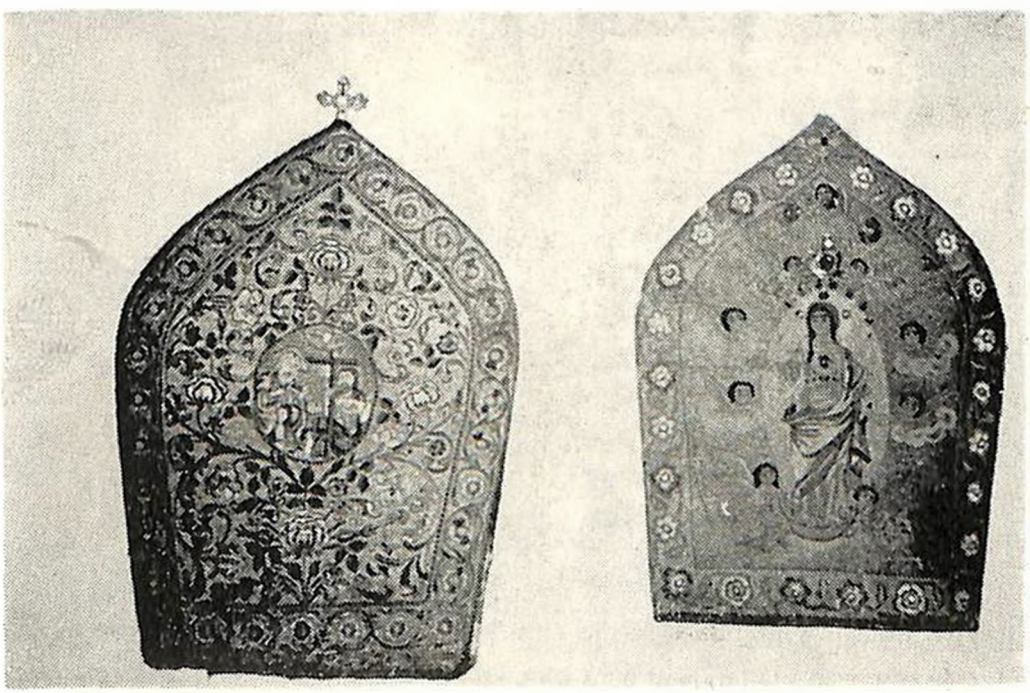
14		18-
15	"	1716
16	"	1851
17	"	1812
18		1816
19	" " "	19-
20		1722
21		17-
22	" " "	17-
23	" "	17
24	" "	17
25	" "	17
26	"	17
27		1834
28	" " "	1834
29	" "	1717
30	"	1768
31		1701

Abschrift aufg. 28-1960

Նաւթատաւ պատուական Հայր, մեղի զրկած է նաեւ Վեհափառին յանձնուած հայկական արուեստի յիշեալ հին գործերուն ցուցակը, իրենց թխելով եւ թուականներով:

Զրկած է նաեւ Վեհափառին յանձնուած թիւով 31 կտորներու լուսանկարները իրենց հարազատ գոյներով եւ Վեհափառի եւ անոր Շքախումբի լուսանկարները՝ իր բնակարանին մէջ:

Մեղի զրկուած լուսանկարներէն, հետաքրքրութեան համար, մենք միայն վեց նկարներու ծօժօ–Գարին պահեցինք, նաւթատած կտորներու ցուցակի կողքին:

ՊԱՏԿԵՐ 448.— Ձախին՝ հոյր, մարգարտազարդ, թանկագին քարերով ընկարազարդ: Ձախին՝ ոսկեթել, ծաղկազարդ ընկարներով:

ՊԱՏԿԵՐ 449.— Վեհափառը Ձխար Ց. Հազարեանի բնակարանին մէջ կ'ընդունի 31 կոյր հայկական առուեսի բանկագին նւեխատուիր Ս. Էջմիածնի բանգարանին համար (31 Մայիս 1960):

ՊԱՏԿԵՐ 450.— Վեհափառը Ց. Հազարեանի տան մէջ, իր շրխատրով: Վեհափառին ձիշդ հետեւ կը գտնուին, Յարութիւն եւ Մարգիտ Հազարեաններ. Մամբրէ Արքեպիսկոպոս Գալֆայեան, Սիոն Արքեպիսկոպոս Մանուկեան, խորհ Տէր Յարութիւնեան (արձանագործ), Տիկին Զարուհի Գալեմքեարեան:

ՊԱՏԿԵՐ 451.— Տիկին Մարգիթ Ե. Հազարեան, Վ. Նահապետին կը յանձնէ Տիգրանակերտի Ս. Խրատոս Եկեղեցիի ոսկեզօծ, կիսաւածեալ զարդախաճերով արծաթեայ 200 տարուան խաչը (31 Մայիս 1960):

ՊԱՏԿԵՐ 452.— Վ. Նահապետը Տիար Հազարեանի տան մէջ, բանկագին Ձեռագիրճերուն հետ:

ՊԱՏԿԵՐ 453.— Վեհափառը Տիար Ց. Հազարեանի տունը, ոսկեմատեանին մէջ կ'արձանագրէ:

Տիար Ց. Հազարեան, վեհափառին յանձնած թուով 31 թանկագին կտորներու Յուցակին, կցած է նաեւ անոնց իւրաքանչիւրին Հարտպատ գոյներով գունաւոր լուսանկարները, անոնց Տիշատակարանները իրենց թուականներով, վայրը եւ Ձափերը, որոնց արտատպումը տարբեր կուտանք:

ԹԻՒ ՅՈՒՑԱԿԻ

1.— ԽՈՅՐ, մարգարտազարդ, թանկագին քարերով նկարազարդ

Հանգամանք.— Գագաթը առանց խաչի, մարմինը ոսկեգոյն յատակի վրայ: Մէջտեղը Տիրամայրը ոտքի վրայ: Տիրամօր գլխուն վերեւ՝ զմրուխտի եւ ադամանդի կտորներ կապոյտ գոյնով: Խոյրին եզերքները, հաւասար հեռաւորութեամբ շարուած են կլոր կիտուածներ, դեղին գոյներով: Տիրամայրը կարմրագոյն վարշամակով կուրծքին կլոր կիտուած, մուր կարմիր գոյնով: Կոյսի մարմինը ոսկեգոյն լուսապսակով,

շրջապատուած ոսկեգոյն հրեշտակներով: (*Տես պատկեր* 448):
(17×12 *ինչ*) 17–րդ դար

2.– ԽՈՅՐ, ոսկեթել ծաղիկներով, նկարներով

Հանգամանք.– Ունի ոսկեգոյն յատակ եւ գագաթին դեղնագոյն խաչը: Խաչին կեդրոնը, ադամանդի գունդ, ներմակ գոյնով: Ոսկեգոյն յատակին վրայ կը տեսնուի ձուաձեւ գիծով զատուած դեղնագոյն յատակին վրայ արծաթագոյն խոշոր խաչ մը, շրջապատուած մուր կարմիր գոյն, գունդ–գունդ ծաղիկներով: Խոյրը ունի իր եզերքին, իրարմէ հեռու ու լայն ոսկեգոյն եւ արծաթագոյն երկու երիզներ, որոնք կը կազմեն խոյրի շրջանակը: (*Տես պատկեր* 448):
(17½×13 *ինչ*) 17–րդ դար

3.– Սաղաւարտ ասեղնագործուած
Յովհաննէս Սիմոնեանի 1824

4.– ՎԱԿԱՍ ՄԵՏԱՂԵԱՅ, ՈՍԿԵԶՕԾ

«Ցիշատակ է տէր Ղազարին եւ իւր ծնողացն Պետրոսին, Նազլուին եւ կենակիցն Մարիամին եւ որդւոյն Օհաննէսին, Նազլուին: Ամէն:

Թ. ՌՃԿԴ

Հանգամանք.– 12 առաքեալներ ոտքի վրայ, Յիսուս մէջտեղը, կարգաւ շարուած: Իւրաքանչիւրին գլուխը ոսկեգոյն խաչ: Ճերմակ արծաթագոյն յատակի վրայ, սուրբեր կը կրեն կապոյտ գոյն հագուստներ:

5.– ՎԱԿԱՍ, ունի կարմիր եւ դեղին խառն գոյներով յատակի սուրբերու նկարներ:

«Ցիշատակ ի վահասս աղա Վէլուին եւ կողակիցն իւրոյ Ոսկոյն եւ որդւոցն Պօղոսին եւ դստերացն Շերինին եւ Աննայիին առ Սիմեոն վարդապետին:
(5½×21 *ինչ*) Թ. ՌՃԱԱ (1652)

6.– ՎԱԿԱՍ, մարգարտազարդ: Ոսկեգոյն յատակի վրայ, դեղին գոյն զգեստ, Յիսուս եւ 12 առաքեալներ: Սուրբերու գլխուն

վերեւ կը տեսնուին կլոր դեղնագոյն մարգարիտէ գունդեր։ *«Հաճի Անթառամին՝ որպէս Մահտեսի Խաչերին» Սբ. Աստուածածնի Եկեղեցին։*

(5 1/4×20 3/4 *սմ*.) Թ. ՌՄԼ (1781)

7.– ՎԱԿԱՍ, մուր ոսկեգոյն յատակի վրայ, պատկերներ Ս. Աստուածածնի, Յիսուս եւ Ս. Յովհաննէս դեղին գոյներով։

(5½×23 *սմ*.) Թ. ՌՃԻԶ (1677)

8.– ՎԱԿԱՍ, ոսկեգոյն յատակի վրայ, Յիսուս եւ 12 առաքեալներ շարուած, դեղնագոյն հագուստներով։

(4 3/4 × 25 *սմ*.) 18–րդ դար

9.– ԳՕՏԻ, կարմիր եւ ոսկեթել։

«Յիշատակ ի բոլոր պատարագի զգեստս Մահտէսի Աճատուրին եւ Պէրէնիկիի եւ հազոյն Յակոբին, Կէօհէրին, Ալեքսանին եւ Անթառամին եւ Պօղոսին ի Սբ. Կարապետ եկեղեցիին կեսարիոյ։

Թ. ՌՄԽԸ (1793)

10.– ՎԶՆՈՑ, գորշագոյն եւ սրճագոյն յատակի վրայ ունի նմանաձեւ կլորակ։

«Յիշատակ ի Մկրտիչ վարդապետին որ է Առաջնորդ Սբ. Կարապետին, եւ եղբայր Վազար հայրապետին, ի դուռն Սբ. Կարապետին։

Թ. ՌՃՂԴ (1744)

11.– ԾԱՆԿՈՑ, դեղին եւ արծաթագոյն յատակի վրայ, եռանկիւնաձեւ բռչնազարդ եւ ծաղկազարդ։

«Ի վայելումն··· սբ. Ստեփաննոս քն. ··· ժամուն։

18–րդ դար

12.– ՎԶՆՈՑ, գորշագոյն յատակի վրայ, ասեղնագործ եւ մետաքսեայ արծաթագոյն նկարներ եւ ծաղիկներ։

«Շապիկս այս Մահտէսի Աւետիսի որդի Յրբի··· շինեալ ի

Թ. ՌՄԼԹ (1789) Փետր. 16

13.– ԾԱԾԿՈՑ, խառնիկիւն, մուր կանաչ յատակի վրայ, արծաթագոյն ասեղնագործ խոշոր խաչ:
«Տրապիզոն շինուած: Ունի հայերէն արձանագրութիւն»:

թ. 1811

14.– ԾԱԾԿՈՑ, խառակուսի նուրբ ասեղնագործութիւն: Կանաչ յատակի վրայ անկիւնները ծաղկաւոր, մէջտեղը ոսկեգոյն գառն Աստուծոյ պատկերը, շրջապատուած արծաթագոյն չորս հրեշտակներով:
«Ձիշատակ ի Միտեսի. Ակոբին հոգոյն ի վանէն Ցսի. Փրկչին ի լեառն Խալվն»:

18–րդ դար

15.– ԾԱԾԿՈՑ, խառակուսի, կարմիր ու դեղին յատակի վրայ, մէջտեղը կը գտնուի դեղին եռանկիւնաւոր կլոր շրջանակի մէջ արծաթագոյն գառն Աստուծոյ պատկերը: Չորս անկիւնները ոսկեգոյն ծաղիկներ:
«Ձիշատակ ի Սառուխի որդի Յովակիմին ու կողակցին Սամուրին եւ որդուն Յակոբին, ձեռամբ Նահայու, որ ի տուր ի դուռն Սբ. Յակոբին (այս անունը վերջէն ... փոխուած):

թ. ՌՃԿԵ (1715)

16.– ԾԱԾԿՈՑ, խառակուսի նուրբ ասեղնագործ: Կանաչ յատակի վրայ, մէջտեղը ոսկեգոյն Ս. Սկիհը, երեք կողմերը կանաչագոյն ծաղկի ճիւղեր եւ չորս անկիւնները ոսկեգոյն հրեշտակներ:
«Ձիշատակ ի կիլիկեան հանգուցեալ Յովհաննէսի դուստր Անուսայի որ եւ Սբ. Ածածնայ եկեղեցւոյն»:

(46×50 *սմ*) 1851

17.– ԾԱԾԿՈՑ, խառակուսի, կարմիր եւ ոսկեգոյն յատակի վրայ Տիրամայրը գրկած է Յիսուս մանուկը: Տիրամօր վերեւ անկիւնները կան թեւաւոր հրեշտակներ արծաթագոյն եւ ոսկեգոյն, իսկ երկու կողմերը ոտքի կեցած են Տիրամօր ազգականները: «Ձիշատակ բարեպաշտ էրիստոնէից»

(32×12 *սմ*) յամի 1812

18.– ՍԿԻՀԻ ՎԱՆԿՈՑ, fառակուսի, ոսկեգոյն եւ արծաթագոյն յատակի վրայ, ոսկեթել, մետաքսեայ եւ ծաղկազարդ:
«Յիշատակ ի կեսարիոյ տիրապան fաղաքին Ս. Աճածնայ եկեղեցոյն արդեամբ Մալխաս զաւակ պարոն Յարութիւնին վասն իւր եւ վասն բարեպաշտ ծնողացն Պետրոսին եւ Հռիփսիմէին եւ համայն կենդանեացն եւ ննջեցելոյն»:

(36×36 *սմ*) Թ. ՒՄԿՆ (1816)

19.– ՍԿԻՀԻ ՎԱՆԿՈՑ, fառակուսի լայն շրջանակով, մուգ կարմիր, դեղին եւ ոսկեգոյն յատակի վրայ, պատկերազարդ:
«Յիշատակ ի սկիհի ծածկոցս Պրուսացի Միտէսի Մարիամին Սբ. Կարապետ»:

(36×36 *սմ*)

20.– ՎԱՐԱԳՈՅՐ ՏՊԱՆՈՑ: Զորս Աւետարանիչներ, խաչեալ Յիսուս մէջտեղը: Կը կրէ յունական գաղափարապատկերի ճոխ ոճ: Եզերքները շարուած են Տէրունական Սուրբերով: Կապոյտ, կանաչ, դեղին, կարմիր, ոսկեգոյն յատակի վրայ:
«Յիշատակ ի ծածկոցս հայրին, Օհանիէսին եւ ծնողացն Պետրոսին եւ Շուշանին եւ կողակցին Ղարիբին եւ որդոյն Պետրոսին, Մաթոսին եւ դստերն Մուգինէ ի յիշատակի Սբ. Թոմայ եկեղեցւոյն»:

(55×93 *սմ*) Ի ԲՈՒՍԻՆ ՒՃՀԱՆ (1722)

21.– ԲԱԶՊԱՆ, կարմիր յատակի վրայ ամենաւուրք եւ գեղեցիկ ասեղնագործութիւն, ոսկեթել, մարգարտազարդ նկարներով:

17–րդ դար

22.– ԲԱԶՊԱՆ, վերի կտորին հետ նոյն վարպետի գործ, նոյն արժէքով նոյն յատակի վրայ (գոյգ բազպան):

17–րդ դար

23.– ԲԱԶՊԱՆ, ոսկեթել նկարներով, նուրբ ասեղնագործութիւն, ոսկեգոյն յատակի վրայ:

17–րդ դար

24.– ԲԱԶՊԱՆ, վերի 23 թիւի գոյգը:

17–րդ դար

25.– ԿՈՆՐԵՒ, կարմիր յատակի վրայ, մալգարտազարդ, ոսկեթել, ամենաւսուրբ եւ սքանչելի ասեղնագործութիւն այլազան գոյներով:

17–րդ դար

26.– ԿՈՆՐԵՒ, ոսկեթել նուրբ ասեղնագործութիւն, ոսկեգոյն յատակի վրայ:

17–րդ դար

27.– ՓԵՇՈՑ, ոսկեզօծ, արծաթեայ:

(10×5 *սմ*) 1717

28.– ՓԵՇՈՑ, ոսկեզօծ, արծաթեայ:
«Սբ· Թորոս եկեղեցւոյն«

(10×10 *սմ*) 1768

29.– ԽԱՉ ԱՐԾԱԹԵԱՅ, բառաթեւ, ոսկեզօծ, կարմիր եւ կապոյտ բարերով:
«Յիշատակ ի Սբ· Խաչս երիցկինոջն, եղիայիի եւ իր որդւոյն Կարապետին»

(3¼×4 *սմ*) Թվ· ՌՃԿԶ (1717)

30.– ԽԱՉ ՁԵՌԻ (փոքր), ոսկեզօծ, արծաթեայ, կիտուածեալ, զմրուխտներով:
«Տիգրանակերտի Սբ· Կիրակոս»

1768

31.– Կուտինայի յախճապակեայ ՇԻՇ, հայերէն գիրերով:

1701

«Ած· ողորմի, Հաճի Փանոս Էլէեվի տիր, սաղլըքլան կուլլանսըն, շարապ իչմէվի պուհտան,

թվին 1120 Յուվար 1»

Տխուր Յարութիւն Հայարեան իր նամակը վերջացնել նաբ, իր նուիրատուութեան մասին կը յիշէ նաեւ։

«1955–ին Պարկն պնել տուած չուրջառա Տ. Սահակ Արքեպիսկոպոս Տէր Յովհաննէսեանի ձեռամբ նուիրած էր էջմիածնի թանգարանին։

Շուրջառին երկու ծայրերը կային հետեւեալ արձանագրութիւնը։–

«Յիշատակ ի շուրջառա Սուլէյմանի վոդոց խանին եղեալ ժողովրդոյն եւ աշխատասիրացն եւ համայն ներկեցելոյն ամենեքեանցն վարձքն ի Աստուծոյ առցէն, ի դուռն Կեսարիոյ Սբ. Կարապետին

Թվին ՌՄՃԺԴ Ապրիլի ամսին ԺԹ–ին»

1765

⁂

ԳԱՌՆԻԿ ԱՆԱՆԵԱՆ

Զամախոյ պիտի պատմենքէն այս ազգասէր Հայուն անուան մենք հանդիպեցանք մեր պատմութեան հատորներու էջերուն մէջ։

Որք Գառնիկը՝ 1895 թուականին, իր փոքր տարիքին մէջ, Թամարպալի վանքը կ'երթայ իր մօրը հետ։ Վանքին մէջ, Գառնիկ կը մանկ ժառանգաւորաց վարժարանը իբր աշակերտ, մայրն ալ վանքի խոհանոցին տնտես կը կարգուի։

Գառնիկ, ժառանգաւորացի չրջանը յաջողութեամբ աւարտելէետք, հատուն մխիթարի պատրաստ կուգայ եւ կը մտնէ Մխայեան Նահատակները։

Այդ օրէն սկսեալ երախտագէտ Գառնիկը, կարծես կ'ուխտէ իր կեանքի բոլոր տարիներուն չմոռնալ վանքը, եւ կը ջանայ բարոյապէս ու նիւթապէս օգտակար ըլլալ վանքին։

Հետաքրքիր Ամերիկացին, վանքին հանդիպած Գառնիկ Էֆէնտիի ցոյց տուած նիւթական աջակցութեան արդէն վկայութիւնն, մենք տեսանք 1907 թուականին վանքի վանահայր վարդապետի կողմէ Գառնիկ Էֆէնտիին ուղղուած մէկ նամակը (ասոր էջ 1854)։

*Գառնիկ Էֆէնտին, իբրեւ Թամարպացիներու բարեկամ, Ամերիկայի մէջ օգտակար եղած է մեր պատմութեան հրատարակ–

ՊԱՏԿԵՐ 454.— **Դաւիթ Անանեան**

չական գործին, յարաբերութիւն հաստատելով Գալիֆորնիոյ Հրատարակչութեան կեդրոնական Յանձնախումբին հետ: Ինչպէս որ կեդրոնական Յանձնախումբը Ա. Հատորի իր Յառաջաբանին մէջ կը յիշէ·— Մասնաւորելով մեր գնահատանքի խօսքը, շնորհակալութեամբ կը յիշենք Նիւ–Եորքաբնակ Տիար Դաւիթ Յ. Անանեանի (Զոմախլուցի) անունը, որ իբր Թոմարզայի վաճիին հնագոյն աշակերտներէն եւ անոր օդով ու ջուրով սնանողներէն··· Թղթակցութիւններ պահեց կեդրոնական Յանձնախումբին հետ եւ օգտակար հանդիսացաւ իր բելադրանքներով ու հրահանգներով:

Իբրեւ մասնաւորական եւ Թոմարզայի վանքին աշակերտ, Տիար Դ. Անանեան նկարչուած վանքին մէջ ապրած իր անցեալի

կանդին, պրած է իմաստասիրց եւ ոգեւորիչ Քերթուածներ, որոնք լոյս տեսած են մեր Պատմութեան Տասնեակին մէջ։

Մենք, պնդասանելով Պատնիկ էֆէնտիին օգտակար ծառայութիւնը մեր պատմութեան Հանդէս, որուն յաջողութիւն մը յաջորդութիւններ, նախրատած ամէն անուան յիշատակին։

***

Գալիփոլիոյ մէջ պահուած Հայրենակիցներ եւ ուրիշ Լրկրացիներ, վտարած յայտնած եւ պիտած են Տրապիզոնի կայսերական Թիւնը եւ Նկարները ունենան Հայ Տնտեսական պատմութեան մէջ։

ԽԱՉԵՐ ԱՂԱ ՄԱՃԱՐԵԱՆ

(Ջմմախտացի)

Խաչեր ազգ ծնած է Ջմմախտ գիւղ 1887 թուականին։ Հասնելա բնականին գիտակ, հայերը բանուոր կարապետ, մայրը Մէրի։ Ջբաղարութեան պատճառաւ չէ կրցած նախնական ուսումնարանը աւարտել։ Մտած է Ցինկոյի մէջ Լրկաթգործի մը քով որպէս աշակերտ եւ յաջողած է գտնել ուսումնական Լրկաթգործ մը։ Բանի մը գործուչ չտեսնել համ, 1906 թուականին, 19 տարեկան հասակին կ'ամուսնանայ Ջմմախտցի վարի թաղեցի Խաչատուրեանց Մանուչակին հետ։

Խաչեր ազգ, ամուսնութեան օրը կը տնկէ գետ մը Ուռենի, գալ Բանաթի մօտ իրենց տան դիմաց, եւ տակաւ ի յիշատակ իրենց ամուսնութեան։ Ուռենիները ջուրի տակին, իրենք ալ հօրենական տունին մէջ կը սկսին ճիգ գործելու։ Երբ 1913 թուականին Խաչեր ազգան կը ձգէ գիւղը ու կը մեկնի Մթսկաւ Նահանգները։ Ժամանակ մը նոր Եորքի գործարանի մէջ աշխատանքի մէջ ապրելէ համ, 1915 թուականին կը հաստատուի Գալիփոլիա (Եգեմ)։

Այդ թուականին, Հայկական գոզդոթիւնի սեւ օրերը վրայ կը հասնին։ Ջմմախտցին ալ կը տարագրուի եւ կը թափառին անապատները։ Խաչեր ազգի բնտանիքն ալ իր անդամներով, զրկերը, եղբայրները, Հանըմը ու Մարին կը կորսնցնէ անապատի աւազներուն վրայ։

Հազիւ թէ փոխադրիկը կը հանդարտի, մեր Խաչեր ազգան, 1922 թուականին, իր սիրելիներուն ցաւը սրտին անդամ, ձեռք կ'երկարեցնէ Ջմմախտցի ճահճային Ամմնակ էրիգնանի այրի տիկնին

ՊԱՏԿԵՐ 455.— Նոյնիր ալա եւ Տիկին Շահատճի Մանուկեան

–

Շահատճի, եւ անոր Մարի ու Նչան պզիկ մը ձախակներն ալ իր թեւին տակ կ'առնէ: Օր մըն ալ Մարին կ'ամուսնացնէ Թոմասլաճի պատուական երիտասարդի մը Պր. Նաչէր Պատմճեանի հետ: Ան-մէ տարիներու ընթացքին, կը բախտաւորուի հինգ թոռնիկներով, Նարեկ, Կարապետ, Հէրի, Լուսին եւ Յակոբ անուններով: Յետոյ, Նչանն ալ կ'ամուսնացնէ Կարնեցի ազնիւ օրիորդի մը Ալեքսանիկ Մխալեանի հետ, եւ կ'ունենայ երեք թոռնիկներ Ամենակ, Տիգրան, Դանիէլ անուններով:

Նաչէր ալա, իրենները չէ մոռցած նաեւ Հայ արքերը, Հայ պզտոյը, Հայ եկեղեցին, Հայ բարեգործականը:

Իր ազգկան Մարիի ամուսնութենէն ետք, անոնք նոյն չափով ալ օգնեց նաեւ Զամախչուի Հայրենակցական Միութեան:

Այս պատուական Հայը, կը կատկէ որ՝ իր մահէն ետք, իր Ալպին տունով միասին անխտիրաբար ըլլայ Եղեմի Ս. Աստուածածին եկեղեցին, որուն պատուական հիմնադիրներէն մէկն էր ինքը:

Խաչեր ապագի գժբախտ մահը տեղի ունեցաւ 1952 Յունիս 24–ին: Ամենս ալ ապագինք անոր մահը:

Եղեմի եկեղեցին, ալ աչն ախտալ, տիրացած լլլալով խաչեր ապագի նուէրին, Հոգին ու Ճնդին, Հոլիւր եւ Հոգատրածութիւնը ամէն տարի Մ. Զատիկին պատարագ կը մատուցանէ ի յիշատակ Մուճարեան, իրի կրճճիկեան բնտանիքիներուն հին ու նոր ննջեցեալներուն համար:

Գրեց՝ Հովիւ Եղեմի
ԿԱՐԱՊԵՏ Ա. ՔՀՆ. ԳԱԼՅԱՑԵԱՆ

ՊԱՏԿԵՐ 456. **Յովհաննէս Ֆարսագեան**

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՖԱՐՍԱԳԵԱՆ

Այս խաղաղասէր ու հայրենասէր Ջմմախլուցին, իր ուսումը առած է Թոմարզայի վանքին մէջ եւ դիւղապետի

պաշտօնավ եղած է Ազգային ազանէքէն եւ օրտակար հանդիսացած Ազգային, Եկեղեցական, Կրթական գործունէութեան մէջ: Երկար տարիներ, Զմմառի վիճակի Նպաստամատոյց Ընկերութեան մէջ իբր վարչական մարմին ատենապետ կեանք մը ունեցած է:

Իր սգաւոր ընտանիքը Հրանդ Գարագաշեան, այժմ կը գտնուի Փալիֆորնիոյ Լոս Անճելըսի մէջ, իր հօր Ամերիկայի կեանքէն կը պրկի: Յովհաննէս ալա Ամերիկայի մէջ ունեցած է օրտակար ծառայութիւն Զմմառի Միութենական եւ Ազգային, Եկեղեցական գործունէութեան մէջ: Օրտակար եղած է Զմմառի Հայրենակցական Պատմութեան Հրատարակութեան կարեւոր գործին: Իր գործունէութեան ոլորտին եւ նպատակակէտը եղած է, սիրել համերաշխութիւնը եւ խաղաղասէր կեանքը: Արհամարհել Զմմառու պիտի վէրի եւ վարի թաղերու խարութիւնը, ըլլալ մէկ Միութիւն եւ մէկ Մարմին: Այս խաղաղասէր ոգին, չհանգցած է իրա գործել եւ մահէն առաջ կտակ եւ աւանդ ձգել իր զաւակներուն: Իր մահէն ետք, Ամերիկայի մէջ իր զաւակները պահած են իրենց հօր ձիչտատակը եւ Աւանդը եւ ալ ուրիշներուն ալ ազդօր կը դարձեն:

***

ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅ ԹՈՒՄԱՐՁԱՑԻՆԵՐՈՒ
ՕԳՏԱԿԱՐ ԴՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ԳԵՏՆԻ ՎՐԱՅ

ՆՈՐ ԹՈՒՄԱՐՁԱ ԱԻԱՆԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

1929 *Յունուարին*, Թումարզայի Միացեալ Ընկերութեան Բէյսիմի կեդրոն վարչութիւնը, *կ'որոշէ* Խորհրդային Հայաստանի *մէջ հիմնել* Նոր Թումարզա *Աւան մը*: *Այս նպատակին համար*, *վարչութիւնը յարաբերութեան մէջ կը մտնէ Երեւանի* (Հայաստան) *կառավարութեան հետ եւ կառուցման աշխատանքին իբր* կանխավճար *կը պրկէ* տասը հազար (10·000) *Տոլարի գումար մը*: *Հայաստանի կառավարութիւնը*, 1931 *Յունուարին* ՀՕԿ–ի *վարչութեան Նախագահ Գրիգոր Վարդանեանի ղեկավարութեամբ*, *նոր Սեբաստիոյ կից*, *Աշտարակի համայնքէն Հարուր–Արեւելեան կողմը կը չինէ չորս խոշոր չէնքեր*, *իւրաքանչիւրը չորս սենեակներէ բաղկացած*, *իրենց բոլոր յարմարութիւններով եւ քովը կա-*

բաժ մր։ Վերելքի ոտք չբջանին, Բլյոխին կեդրոնը, կը գրկէ նաեւ երկու բնակատար ինքնաշարժ կառքեր երեք հազար հինգ հարիւր (3500) Տարեր տաժողովականներ։

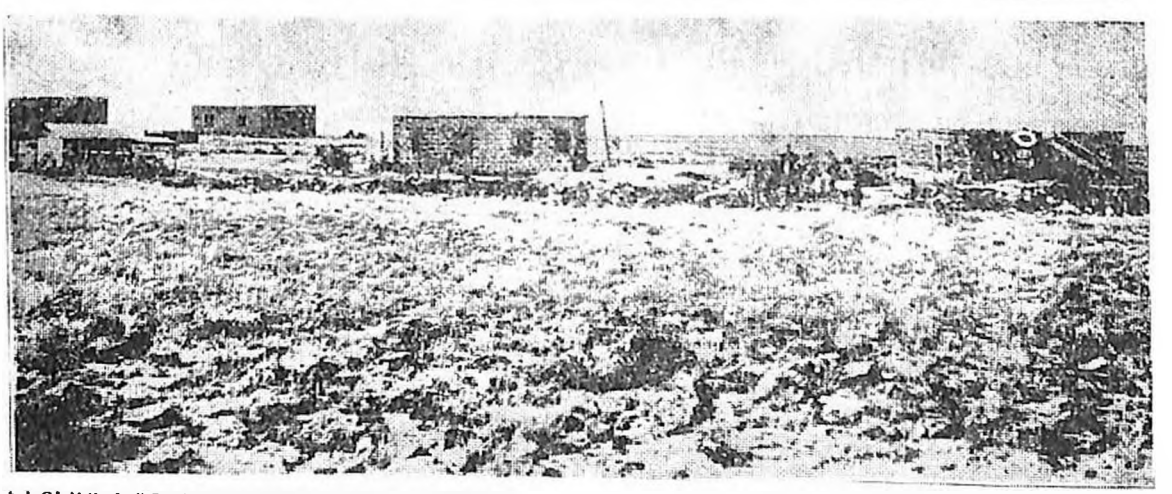
1932 թուականին, Թամարպայի հին ակարնկէն ետքը բնակիչները, առաջին անգամ բլրակով Յունասանդն մեկնելով, առ կը գնան Խարէրպայի Հայաստան՝ նոր Թամարպայի հողին վրայ։

1936 թուականին, Մարակլէն (Գրանատ) մեզ ուրիշ Թամարպայի բնակիչներն, նոյնպէս կը մեկնին Խարէրպայի Հայաստան եւ կը հաստատուին նոր Թամարպա Աւանին մէջ, եւ նախապէս հոն գանուող իրենց հայրենակիցներուն օգնութիւն կը տանեան Հայաստանէն բերած ցորեն, սերմանելու համար Մայր Հայրենիքի հողին մէջ։

Հայաստանի կառավարութիւնը, նկատի ունենալով կեանքը եւ Թամարպա բնակատեղի պայմանները, նոր կեանքին կը հմնէ նոր Թամարպային ոչ շատ հեռու, որպէսզի կարելի բլրայ գեղը մօտենալ մէկ քարաքի մէջ։

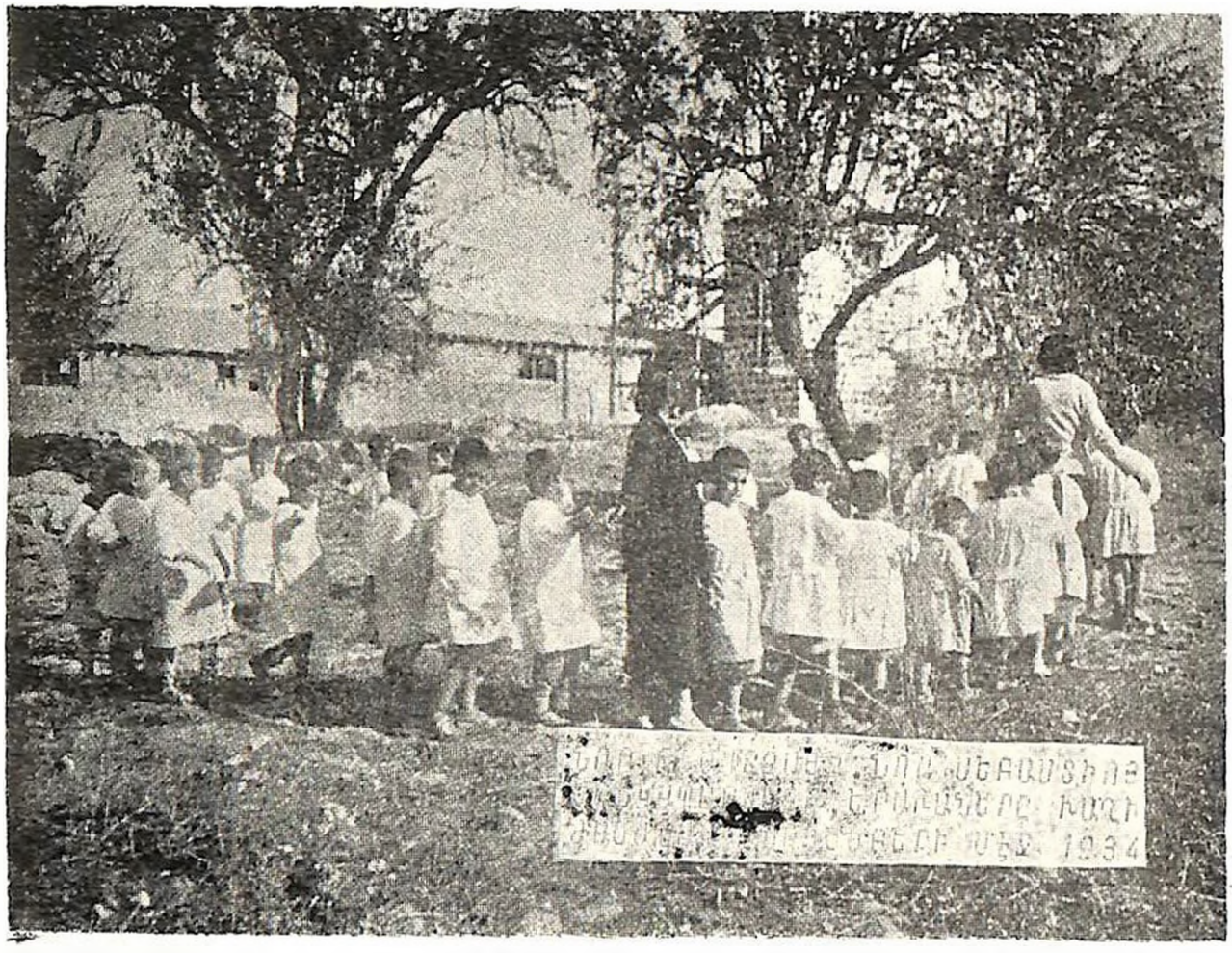
Պատրիկ Մելիան, որպէս կեանքին, Խարէրպայի Հայաստանի ազգութեան ատենի, նոր կեանքին համար կ'ընտրէ նոր վայր մր, որով չորս պատրաստ տուներ կը ծախուին Տիգրանակերտացիներուն եւ նոր Թամարպայի հողին վրայ կը կառուցուին նոր Տիգրանակերտ։

ՆՈՐ ԹՕՄԱՐՋԱՅԻ ԹՐՔՔԸ ՀԱՍԱԾ Է ՆՈՐ ԹՕՄԱՐՋԱ

ՆԵՐԿԱՑ ՆՈՐ ԹՕՄԱՐՋԱՑԻ ՄԷՋ ՇԻՆՈՒԱԾ *ՔԱՐ 1, 2, 3, 4, ՏՈՒՆԵՐԸ, ՏԵՍԱՐԱՆՆԵՐՈՎ*

ՊԱՏԿԵՐ 457.— Նոր Թոմարզայի տեսարանը

ՊԱՏԿԵՐ 458.— Նոր Թոմարզայի եւ Նոր Սեբաստիոյ Մանկապարտէզի երախաները, խաղի պահուն (**1934** Նոյմ.):

Ա Ր Ջ Ա Ն Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

1935 թ. 15-ին հուլիսի կազմվեց սույն արձանագրությունը հետևյալում:

ՀՈՒ-ի Գլխ. վարչության կարգադրությամբ Նոր-Թոմարզայի մի ջոցներով շինված տունը, Նոր-Տիգրանակերտի հողամասում հանձնվեց Ն. Տիգրանակերտին այն պայմանով, որ հատուկ հանձնաժողովի միջոցով դնահատվի այդ տունը և Նոր-Տիգրանակերտի միջոցներից վճարվի Ն. Թոմարզային տան արժեքը:

Հանձնաժողովի անդամներ նշանակվեց, նախագահ ճարտարապետ Գ. Փիլոսեմյան, անդամներ՝ Հ. Վաւերկյան, Լ. Շահվարոնյան, որոնք դնահատելով այդ տունը յեկան հետևյալ յեղրակացությանն: Տունը շինված է հում աղյուսից, ծածկված կլոր փայտերով, վրայի ծածկը- 21/2 սանտ. տախտակներով, դրսից և ներսից սվաղված, յերկվեղկ փոքր դռներով, պատուհաններով, լուսուրը հողածածկ և սվաղված, որի յերկարությունը 48.00 մետր է, իսկ լայնությունը 5 մետր, բարձրությունը 3.10 մետր, ընդամենը 666,5 խոր. մետր ծավալով, որը կառուցելու համար, ամեն մի խոր. մետրը կարժենա 20 ռուբլի, ուրեմն ընդհանրապես կառուցումը կարժենա 3330 ռուբլի: Այս կառուցման մի մասը հատարել է Նոր-Տիգրանակերտը, այսինքն դրսից և ներսից սվաղել է, դռները և պատուհանները շինել տվել, ներկել, ապակել, այսինքն այդ կառուցման ծախսի մոտ 30 %-ը, որը հավասար է 3999 ռ., ուրեմն Նոր-Թոմարզայի կառուցումը կարժենա- դուրս յեկած արժեքի գումարից 13330 ռ. 30 %-ը- 3999 ռ., կլինի 9381 /ինն հազար յերեք հարյուր յերեսուն մեկ/ ռուբլի: Այսպիսով Նոր-Տիգրանակերտը վճարելու յե Նոր-Թոմարզային իր շինած տան արժեքի գումից ինն հազար յերեք հարյուր յերեսուն մեկ/9331/ ռուբլի:

Հանձնաժողովը նույնպես դննելով Նոր-Թոմարզայի հաշիվները, յերևաց, որ նրանք փաստացի ծախսել են այդ տան վրա՝

№ 222-33 թ.7/9 փաստաթուղթ 10 ռ., № 223 8/9-33 թ.- 30 ռ., № 226 19/9-732 ռ., № 227 19/9-33 թ.- 341 ռ., № 228 20/9-33թ. 25 ռ., № 229 33թ.- 20 ռ., № 243 19/9-33թ.- 34-70կ., № 245 24/10-33 թ.- 309-40 կ., № 246 24/9-3թ. 257-85կ., № 247 24/10-33թ.- 299-96 կ., № 248 24/10-33թ.- 287-64կ., № 258 4/11-33 թ.- 1011-10կ., հյուսնական աշխատանք՝ ծածկի- պա-

տուհանների և այլն 387 ռ. 954 խ.մ. կլոր ճաճկի փայտեր, մուղաբեղեղ 133 ռ.= 1268–82 կ., ճաճկի տախտակներ 4,30 խ.մետր արժ.՝ 213 ռ.=: բոլորը 8394 ռ.62 կ., 15 %, կուլտակերպչական ճառայողների և այլն ճ. 1259 ռ. 19 կ., բոլորը 9653–81 կոպ.:

Հանձնաժողովը գտավ, քանի վոր գումարների պահանջանքյունը չնչին ե պետք ե ընդունել փաստացի ծախսերը, այն ե 9653 ռ. 81 կ. ա. տան արժեքը, վորպիսին Նոր–Տիգրանակերտը պարտավոր ե վճարել Նոր–Թումբային:

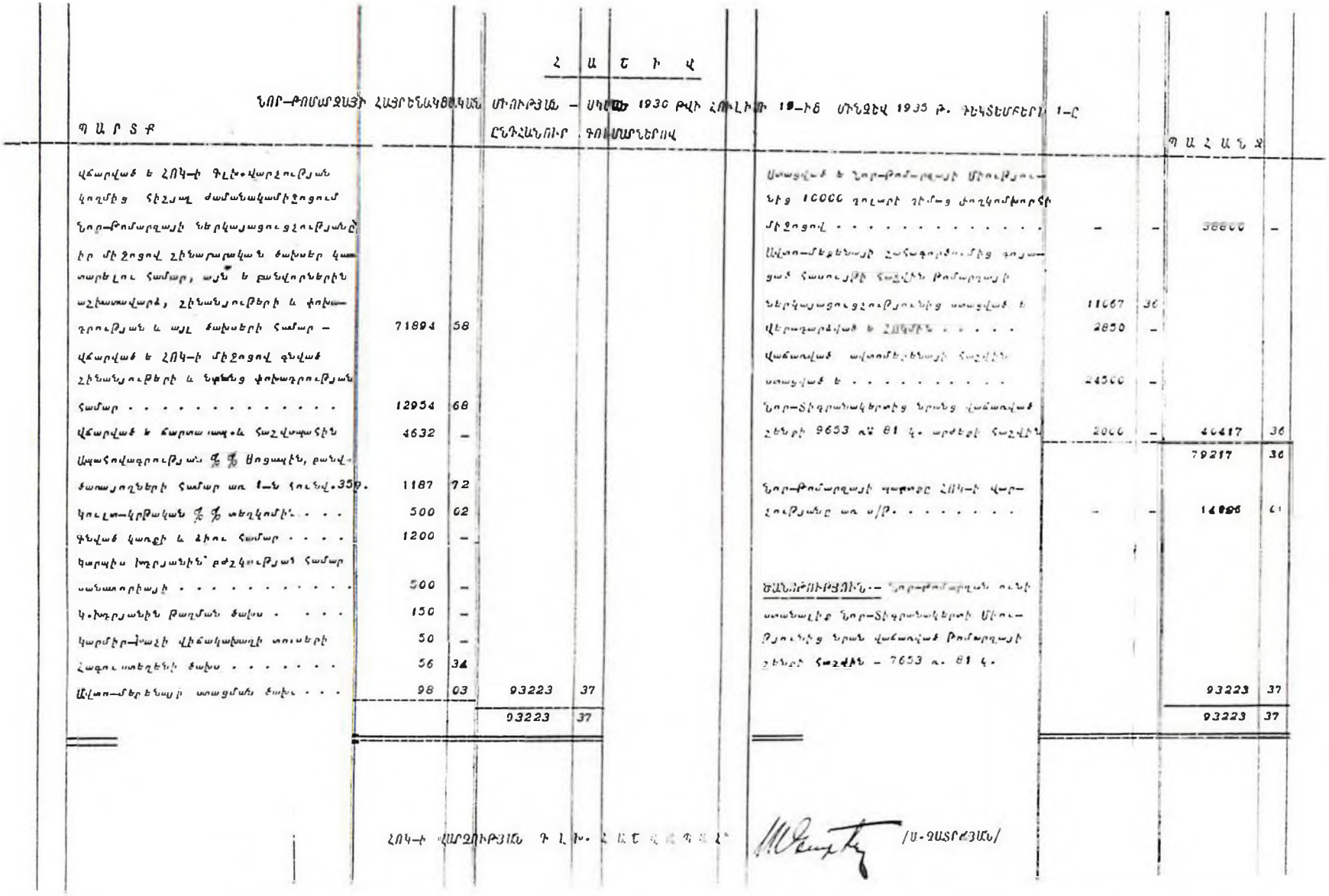
ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ՆԱԽԱԳԱՀ՝ /Գ.ԳԵՂԱՄՅԱՆ/

ԱՆԴԱՄՆԵՐ՝ /Հ.ՎԱՐԵԿՅԱՆ/
/Վ.ԵՂԱՊԱՐՈՆՅԱՆ/

Իսկականի հետ ճիշտ ե՝
ՀՈԿ–ի ԳԼԽ.ՎԱՐՉ. ԴՈՐԱՎԱՐ՝ //Ա.ՀԱԿՈԲՅԱՆ/

ՆՈՐ ԹՈՒՄԱՐՋԱՅԻ ՀՈՂԵՐԸ՝ ՆՈՐ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ՀՈԳԱՄԱՍՈՒՄ ԿՐ ՅԱՆՁՆՈՒԻ

Վերի արձանագրությունը, հարազատ փոթո–գորին է ՀՕԿ–ի վարչության կողմէ պատրաստուած պաշտօնական Արձանագրութեան, ուր կը շեշտուի, թէ ՀՕԿ–ի վարչութեան կարգադրութեամբ Նոր Թումարգայի տուները կը յանձնուին Նոր Տիգրանակերտի հոգամասին, եւ կ'որոշէ որ տուներու փոխարժէքը Նոր Տիգրանակերտը վճարէ Նոր Թումարգային...:

Հ Ա Շ Ի Վ

ՆՈՐ–ԹՈՄԱՐԶԱՅԻ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ – ՍԿՍԱԾ 1930 ԹՎԻ ՀՈՒԼԻՍԻ 19–ԻՆ ՄԻՆՉԵՎ 1935 Թ. ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ 1–Ը

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԳՈՒՄԱՐՆԵՐՈՎ

ՊԱՐՏԱՏ					ՊԱՀԱՆՋ			
վճարված է ՀՈՒԿ–ի Գլխավարչության կողմից հիշյալ ժամանակամիջոցում Նոր–Թոմարզայի ներկայացուցչության իր միջոցով շինարարական ծախսեր կատարելու համար, այն է բանվորներին աշխատավարձ, շինանյութերի և փոխադրության և այլ ծախսերի համար –	71894	58			Ստացված է Նոր–Թոմարզայի միությունից 100000 դուլարի դիմաց փողկոմխորհի միջոցով	–	–	38600	–
վճարված է ՀՈՒԿ–ի միջոցով գնված շինանյութերի և նրանց փոխադրության համար	12954	68			Ավտոմեքենայի շահագործումից դուրս եկած հասույթի հաշվին Թոմարզայի ներկայացուցչությունից ստացված է	11667	36		
վճարված է ճարտարապետական հսկողության համար	4632	–			վերադարձված է հսկողին	2850	–		
Ապահովագրության % % միջոցներին, բանվորների համար առ 1–ն հունվ. 35թ.	1187	72			վաճառված ավտոմեքենայի հաշվին ստացված է	24500	–		
կուլտ–կրթական % % սեղկոմին . . .	500	62			Նոր–Տնգրանակերտից նրանց վաճառված շինեցի 9653 ա. 81 կ. արժեքի հաշվին	2000	–	40417	36
գնված կառքի և ձիու համար	1200	–						79217	36
կարպիս Խաչյանին՝ բժշկության համար					Նոր–Թոմարզայի պարտքը ՀՈՒԿ–ի վարչությանը առ 1/Թ.	–	–	14006	01
սանատորիայի	500	–							
Խոխրյանին թաղման ծախս	150	–			ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ.– Նոր–Թոմարզան ունի ստանալիք Նոր–Տնգրանակերտի Միությունից նրան վաճառված Թոմարզայի շինեցի հաշվին – 7653 ա. 81 կ.				
կարմիր–խաչի վիճակախաղի տուսերի	50	–							
հագուստեղենի ծախս	56	34							
Ավտոմեքենայի ստացման ծախս . . .	98	03	93223	37				93223	37
			93223	37				93223	37

ՀՈՒԿ–ի ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ Դ Լ Խ. Հ Ա Շ Վ Ա Պ Ա Հ

/Ս. ՉԱՏՐՅԱՆ/

ՀՈՒԿ–ի վարչության գլխավոր հաշվապահ Ա. Զատրյանցի կողմից ներկայացված. Թոմարզայի Հայրենակցական Միության 1930–1935–ի հաշվեկշիռի հարցական ֆօրօ–գրքին:

ՊԱՏԿԵՐ 459.— **Գնդապետ Մանուկ Թագուհեան**
(Մէնքէօեան)

ԳՆԴԱՊԵՏ ՄԱՆՈՒԿ ԹԱԳՈՒՀԵԱՆ

1936 *թուականին, Ծրանապլէն իր ծնողքին հետ նեղպաքած է Մայր Հայրենիք, ուր ուզած տանիլ նոքա, Համաշխարհային երկրորդ Պատերազմին, որպէս Հայրենիքի վերջապահան պաշտպան պիտուար կը մնայի Գերմանական ճակատ: Իր քաջութեամբ կը բարձրանայ Գնդապետի աստիճանին: Այժմ կը պտնուի Հայաստան, իր ծնողքին մօտ:*

ՊԱՏԿԵՐ 460. – **Վահրամ եւ իր որդին Հանի Ծակոտ Չալբմեան**

Վահրամ Չալբմեան, 1925 *թուականին, Պէյրութէն Հայաստան մեկնած է։ Այժմ Հայաստանի մէջ տուն-տեղ եղած եւ երջանիկ ընտանիք մը կազմած է։*

ՓՈՒՆՋ ՄԸ ՔԵՐԹՈՒՎԱԾ Բ. ԿԱՊԻՆՃԵԱՆԷՆ(*)

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԱՅԻՆԻ ՀՐԱԺԵՇՏ

Ես գնում եմ մայրիկ ասիգին,
Ոտով դէմ պայքարի.
Հետաւում եմ էն թանկագին
Սիրտը թողած տխրալի:
Ձեմ իմանում բանի գարուն
Կը գայ, կ'անցնի, կը գնայ,
Մինչեւ վերադարձը իմ տուն
Ուրախ լինելու ջանայ:
Հայրենիքը մեր բուրաստան
Գազանի որսն է դառնում.
Վեհ տաճարները գիտութեան
Մոխիրի է վերածում:
Հազարաւոր կոյս աղջիկներ
Սրախողող են արում,
Օրօրոցում նորածիններ
Փրկութեան են ապասում:
Մեր բաջ ազգը բազմադարեան
Նորից ոտքի է կանգնել.
Հայրենիքի ազատութեան
Համար արիւնը զոհել:
Ես գնում եմ մայրիկ, ահա,
Ֆաշիզմի դէմ պայքարի.
Ես չեմ թողնի մեր բիւրակնեայ
Հողը. ոտնոր գաւթի:

1940, *Մոսկվա*

(*) Բարեկամ կազինճեանի ծնած է Ալէյ (Լիբաւացի): Նախնական ուսումը ստացած է տեղւոյն Ազգ. վարժարանին մէջ եւ իր ընտանիքին հետ ներգաղթած է Հայաստան, 1944 թուականին:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԻՍ ԿՏԱԿԸ

Մայր հողէս հեռու երէ թառամիմ
Օտար ասպնջին հայեացքս ուղղած·
Նոյնիսկ եւ հոդի տակը ես թաղուած
Չայն կը տամ·– Դեռ ես ձեզ մօտ եմ, կ'ապրիմ:

Թէ արեւն էլ նոյնիսկ ինձ գրկի
Պայծառ, կենսատու, կիզիչ շողերից·
Որդեր, միջատներ մարմինս կրծեն,
Չայն կը տամ·– Դեռ ես կ'ապրիմ կենդանի:

Ընկերներս էլ թէ ինձ մոռացած,
Փոխանակ սուգի՝ արցունք թափելու
Բէմի աւեն, խմեն ուրախանալու,
Չայն կը տամ·– Կ'ապրիմ, դեռ չեմ մահացած:

Թէ աւձրեւի հեղեղով տարուիմ
Եւ փոշիացած թափուիմ դէպ աւդունդ·
Անյայտ խորքերից ամայի եւ մութ
Չայն կը տամ·– Դեռ ես չեմ մեռած, կ'ապրիմ:

Ծովի ջրի հետ երբ շոգիանամ,
Նորից ջուր դարձած, որպէս աւձրեւ
Թափուիմ հայրենի սուրբ հողիս վերեւ·
– Յաւերժ ես կ'ապրիմ, անմահ կը դառնամ:

Բ· ԿԱՂԻՆՃԵԱՆ

ԹԷ ԼԻՆԷԻ

Թէ լինէի, լինէի
Բարիճի կառավարիչ,
Մանգաղով կը հնձէի
Դարդը, կոծը, լացն ու ճիչ:

Թէ լինէի, լինէի
Թէժ կրակը բոցավառ.
Բոցերովս կ'այրէի
Արիւն խմողներին չար:

Թէ լինէի, լինէի
Անհուն, անծայր մի անդունդ.
Զարիճին կուլ կը տայի
Առանց խղճի, առանց փոյթ:

Թէ լինէի, լինէի
Մի հաստ սղոց շատ երկար.
Անդուլ կը սղոցէի,
Ջեռքերը պիղծ, բռնակալ:

Թէ լինէի, լինէի
Փարոսը ճշմարտութեան.
Ես միայն ցոյց կը տայի
Ճանապարհն ազատութեան:

Թէ լինէի, լինէի
Աշխարհի տէր տիրական.
Գիտէք թէ ի՞նչ կ'անէի
– Խաղաղութիւն յաւիտեան:

Ալէյ 1940, (*Լիբանան*) Բ. ԿԱՂԻՆՃԵԱՆ

ՀԱՐՈՒՍՏՆ ՈՒ ԹՌՉՆԻԿԸ

Ես ինձ տանեմ սիրուն թռչնիկ
Ձոխ պալատիս մէջ պահեմ,
Ամպին գանձերիս դռները,
Ոսկու առաջը բաց անեմ:
Ջմրուխտապատ բազր գլխիդ
Հրամանները արձակես,
Ծառաներով շրջապատուած
Անվիշտ, ուրախ վայելես:
Այսպէս ասաց մի մեծ արքայ
Ազատասէր թռչնիկին,
Որը բոյնն էր սարքեր վրան
Պալատին բազաւորի.
– Ի՞նչ եմ անում գանձն ու ոսկին
Երբ աչքս ամէն րոպէ
Տեսնում է սեւ հրազէնը,
Որ սիրտս ծակելու է:
Տար ինձ այնտեղ, որտեղ մարդիկ
Իրար ներքուկ են՝ ընկեր,
Որտեղ չկան բռնակալներ՝
Որսկան ձեռքեր մահաբեր.
Որտեղ կարող լինեմ անվախ,
Խաղաղ բոյնս կառուցել
Եւ ձագերիս հետ միասին
Ազատ թռչել ու երգել:

⁂

Ի՞նչ էք ասում, ճիշդ է արդեօք
Պատասխանը թռչնիկի...
Ով չի սիրեր այս աշխարհում, թէկուզ աղքատ
Ապրել ազատ, բերկրալի:

Բ. ԿԱՊԻՆՃԵԱՆ

Ալէյ 1942, (*Լիբանան*)

ԵՐԵՒԱՆ

Ով ճոխակառոյց երեսուն տարուայ
Մաղկած Երեւան,
Ընդունիր սրտիս ճուէրը անգին,
Երգս սիրեկան:
Դու հայրենիքիս կուրծքը զարդարող
վարդն ես սիրուն,
Եւ իմ քնարի լարին կեանք տուող,
Արեգն ես շողուն:
Հսկայ կամուրջներ կառուցուած վրան
Հոսող գետերիդ,
Կամարներ են վառ, որպէս ծիածան
Կապուած ջո մէջքիդ:
Եւ պարտէզներիդ մէջը հոտալի
Պէս-պէս ծաղիկներ
Մաղկած օրօրւում՝ ժպտող արտերի
Հետ երջանկատէր:
Շէնքերը հսկայ կամար առ կամար
Պողոտաներիդ
Ափին կառուցուած, ծփում յաղթափայլ
Տակը դրօշիդ:
Աստղերից էլ վառ, լուսնից էլ պայծառ
Լոյսերըդ փայլում,
Եւ շողերի տակ գոյգեր սիրավառ
Անուշ երազում:
Ով Սովետական հզօր աշխարհի
Գարուն Երեւան,
Դու աղբիւր երգի, երազի, լոյսի
Եւ երջանկութեան:

Երեւան, 1950 Բ. ԿԱՂԻՆՃԵԱՆ

ՀԱՐԱՋԱՏ ԵՐԳՍ

Հնչեց շեփորն արեւավառ
վեհ պատառից Կրեմլի·
Թնդաց աշխարհ, լույս ծագեցաւ
Հազարաւոր սրտերի·
Աշխարհով մէկ ոտքի կանգնեց
Հայ ազգի բախտակից
Որդիներր տառապահար,
Դարեր ի վեր ցիր ու ցան:
«Վերադարձ տուն» հնչեց ձայնր
Աշխարհի մեծ, իմաստուն
Գերահիւր, առնդազգրի
Մեր պարտիայի մեծանուն:
Եւ ճեղքեցին ովկիան, ծովեր
Անհուն, անծայր ու անծիր,
«Հուսիա, Բոպետա» նաւերր
Պարզած դրօշակր կարմիր·
Պարզած դրօշակր յաղթական՝
Փրկութեան վսեմ նշան,
Երար եռան ժողովուրդին
Բերեցին շարան–շարան:
Տուեցին մեզ տուն, աշխատանք,
Նեցուկ եղան թոռներին·
Ու բուժեցինք արիւնահոս
Վէրքերր մեր անցեալին:
Վիշտ ու լացր երգի փոխուեց,
Ուրախ երգի մշտական·
Մեր օրերր դարձան երազ,
Անյաւատացան յաւերեան:

Մեր դաշտերում, կառոյցներում
Պարզած դրօշը լեռնլեռան
Չեզ ներ երգում արդարադատ
Ով մեծ պարտիա անսասան:
Չեզ ներ երգում ցնծուն, առոյգ
Ու կ'երգեներ դարէ դար,
Մեր հայ ազգին՝ պանդուխտներիս
Կեանք, շունչ տուող փրկարար:
Որպէս լոյսը մեր աչքերէն,
Հոգին, սիրտը հարազատ,
Չեր անուն է վսեմ պարտիա
Մեր փարոսը լուսատատ:
Ողջոյնս ձեզ, համբոյրս ձեզ
Ձուս ժողովուրդ մեծափառ.
Երկա՛ր կեանք ձեզ յաւերժակա՛ն.
Երկա՛ր, երկա՛ր, շա՛տ երկար:

1948 *թ.*, *Երեւան*

Բ. ԿԱՂԻՆՃԵԱՆ

ԱՐՏԱՍԱՆՈՒԹԻՒՆ

Նուէր՝ Նիւրպաղրող Թումարզացիներուն

Եկէք, եկէք, ամէն եկէք,
Նոր Թումարզային ողջոյն տուէք,
Երգ հիւսեցէք, կեանք մաղթեցէք,
Նրա ճակտին համբոյր տուէք:

Վէհ Մասիսի ծոցէն սերուն,
Կեանք կը բուրէ, կեանք մը աննուն,
Արագածի զով դաշտերէն,
Ջեփիւռն կ'երգէ մեղմօրէն:

Մշակ, բանուոր հայ աշխարհի,
Մեզ բոլորիս ճամբայ բացին,
Ազատ կեանքի, աշխատանքի,
Եղբայրութեան ձեռք մեկնեցին:

Եկէք, եկէք, զարդեր հագէք,
Ծաղկի փունջեր ձեռքէր տարէք,
Երգ հիւսեցէք, ծափ զարնեցէք,
Անոնց ճակտին համբոյր տուէք:

ՄԻՀՐԱՆ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

Լոս-Անճելըս, 1936

ԿԱՐՕՏ ՀԱՅՐԵՆԻ ՏՆԱԿԻՆ

կարօտցեր եմ ձեզ·
Ո՞վ դաշտ ու բլուր, աղբիւր Թումարզայի:
Մշուշով պատած՝ վիրխարի լեռներ, բողինճ ամայի:
Այգիներ, ձորեր լուսափթիթ··· սիրուն, ծաղիկներ·
Ձեզ կերտող ձեռքեր բողուցին գացին հեռու երկիրներ:

Ձեզ եմ կարօտցեր, օդէն սլացող սիրուն ծիծեռնակի,
վերջալոյսին հետ, մեր գլխուն վերեւ պար կը դառնայիք:
Դուք կը նախընտրէիք մեր տանիքին տակ շինել ձեր տնակ:
Արդեօք հիմա դո՞ւք ալ մեզի պէս մնացիք անտնակ:

Ձեզ եմ կարօտցեր, լեռներու մէջէն արբնքաց վազող,
Բիւրեղ վտակներ, Գետեր, Առուակներ արտեր պարուրող,
Մեր հայրենական անսահման Արտեր, Լեռներ, Բլուրներ,
Ձեր վրայ տուին քիւր աշխատաւորներ անցնող սերունդներ:

Ձեզ, կանանչազարդ մարգագետիններ, ուշխուն ծաղիկներ,
Դոյնզգոյն բոյսեր. ծառեր, դաշտերու անհունն էին ծածկեր:
Ձեզ, որ այնքա՜ն շատ կը սիրէի··· մանուկ օրերուս,
Լեռներ ու Ձորեր, Գետեր, Աղբիւրներ կարօտցե՛ր եմ ձեզ:

ՅՈՎԱԿԻՄ ԵՓՕՐԼՃԵԱՆ

1936 *Բերքա, Յունաստան*

ՈՂՋՈՒՅՆ ՆՈՐ ԹՈՄԱՐՋԱՅԻՆ

Ողջո՛յն նորածին իմ հազար հայրենիք,
Ողջո՛յն ինձ կերտող պինդ բազուկներուն,
Կամքդ է ճշմարիտ, անմահ արեւուտ
Դու տոհմիս կուռատ մեր երազներուն:

Աբրահամի դաշնի սիրուն իմ ծագիկ,
Մենիք նոր անուններս ինձի կը վարիմիք,
Դուն մեր փառերն ես, եւ մեր պարծանիք
Միասի դու ես մեր հինաւուրց հայրենիք:

Հայրենիք սրբազան երկիր դրախտավայր,
Սիրտերնիս լիրն են դու վառ յուշերով,
Շինուածներով մեր կամքի կերտող
Ա՛ն մեր ողջո՛յնը կարօտ աչքերով:

ՆԻԿՈՂՈՍ ՊԱՏՐԻԿԵԱՆ

Գարուպտ, 1936

ՊԱՏԿԵՐ 461.– Մարզպետ

ՄԱՐԶՊԵՏԸ

(ՂԱԶԱՐՈՍ ՂԱԶԱՐԵԱՆ)

ԱՆՁՈՒԳԱԿԱՆ ՀԱՅՐԵՆԱՍԷՐ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉ

ՄԵԾ ԹՈՄԱՐՁԱՑԻՆ

Հայ Թոմարցոց պատմութիւնը պրկել եւ անոր պատկառելին Մեծապետին Մարզպետի անուան եւ յիշատակին առջեւ ամէն մի Հայու եւ Թոմարցիի համար, կանգ չառնել եւ չխոնարհիլ, այդ կարելի չէ :

ՈՐԲ ՂԱԶԱՐՈՍԸ ԳԻՒՂԻ ԴՊՐԱՏԱՆ ՄԷՋ

Պատմեց՝ ՍԻՄՈՆ ԱՂԱ ԵԱՀՆՅԵԱՆ
Վազարսապ բաղնիքի, ամուր խաղի եւ պղպտաման բնիկներ

«… *Հայկ Քաղնկի եւ մեր տան պատկին Մանուկ էմմի եւ Զարեհան Անուշ պատկին էր մեր պզտիկ Վազգեսը։ Հայրը, Մանուկ էմմին, Ափսո, կալը ալ չդրկած, բնության պատճառով կը պահէր։ Տէմնելէն մնացած, գեղեցիկ տուն, ցած տուն մը ունէին, երկու սենեակով, մէջը Քոները։ Այդ տան մէջ ծնած էին Վազգեսը եւ իր պզտիկ եղբայրը Յարութիւնը։*

Վազգեսին հայրը՝ Մանուկ էմմին, կռնատէկն մեռած էր, եւ Զարեհան Անուշին երկու որբեր ձգած էր, Վազգեսը եւ Յարութիւնը։ Շատ ուրախ էին, Քոներէն պրծելէ ետքը եւ նամեայ համար մասերի կտոր մը չունէին։ Զարեհան Անէն, էվլիմաղ կնիկ էր։ Մեռաւ տունն, իրենց պրպտիներուն արտերը կ'երթար վնտ քաղելու։ Կամբ տունն, կալ կ'երթար, օրաւի ձորպելու, փորուած Օրանը Շրջելու, խոռնելու, ցորենը չէն ընելու։ Կ'աշխատէր, մինչեւ կալէն վար իջնալին։ Այս աշխատանքին տակ, Զարեհան Անէն կ'տանէր ցորեն, ոսպ, սիսեռ, եւ որբ ատոց տարեցան տանելիք ռըզկը կը հանէր։ Տատա ունեցողներուն հետ նայլա կ'երթար, պտոնելի, իրմէ տանն տան Քէֆիներուն կ'օգնէր եւ տեղը խոզ, պանիր կ'տանէր։ Թաբխանա, պուլղուր, կարկտա պատրաստելու տանն, ըրացի Քէֆիներուն օգնելու կ'երթար, տեղը կորկոտ, թաբխանա, պուլղուր կ'տանէր։

Վազգեսը եւ ես, մեր Քաղնկի մեզի բաչտաշ ատոց հետ մեր ժամուն պղպտաները կ'երթայինք։ Ճօքը–ուրբ տարեկան էինք։ Կռօրնելը պղպտաներն տան կուպայինք կերակուր տանելու։ Վազգեսին մայրը տունը չէր ըլլար, աշխատելու գացած կ'ըլլար եւ իրենց տանը գուռը գոց գտնելով գրան առջեւ կը խաղար։ Մենք տեղնեկնա կ'երթայինք, փորնեկնա կը կշտացնէինք եւ Քաղը կ'ելլէինք քիչ մը խաղալու։ Վազգեսը քիչ մըն ալ մեզի հետ խաղալով, ապօքի, ծարաւ, տանից բան մը ուտելու մեզի հետ դպրատուն կը գառնար։

Լաւ մխքա է, ընտրը–ընտրը նայող խոշոր աչքերով տղայ մըն էր Վազգեսը։ Մեր մէջ ամէնէն աշքը ամուրն էր, ամէնէն տղ-

քաղաք ըլլալով: Թատրոնի մէջ խաղի առնն, ըլլայ դպրատան մէջ Ղափարտը չատ չէր խօսեր: Դպրատան մէջ, վարդուկ վարժապետը չատ կը սիրէր Ղափարտին, չէ թէ ուղքատ ըլլալուն համար, այլ խելօք ու հնազանդ էր: Վարժապետը մեկի չատ կը ծեծէր, չատ քիչ անգամ Ղափարտին: Մինչեւ 12 տարեկան եղանք, մեռաւ դպրատուն կ'երթայինք:

ՈՐՔ ՂԱՋԱՐՈՍԸ ՊՈԼՍՈՅ ՄԷՋ ՈՒՍԱՆՈՂ

1890 թուականներէն առաջ, Ղափարտին հօրեղբայրը՝ եղեա Ղալֆա Պաչիկեան (Ղափարտեան), որպէս ծեփագործ դալֆա Պալիս կը գտնուի, ուր կաթոլիկական պատանեվարժարանի ու փաչանեվարժարանի մէջ որպէս Ուսմա Պաչի համբաւ կը առանայ, կը հարստանայ եւ խոշոր գումար պիտի, Պանդոկներու եւ Շէնքերու տէր կը դառնայ:

Եղեա Ղալֆան, իր եղբօր որդին 12 տարեկան Ղափարտը Պոլիս իր մօտ կը տանի եւ կը դնէ Պէյօղլուի Այրպալին վարժարանը: Ղափարտ, որուն իր նախնական կրթութիւնը չաջողութեամբ աւարտել նաք, հօրեղբայրը դինք կը դրկէ Մինիխ (Գերմանիա), ուր կը հետեւի Մանկավարժական ճիւղին:

Համալսարանի շրջանը լրացնելէ նաք, կը մնայի Պաւէլարիա, Վառնա եւ Ֆիլիպէ, ուր կը պաշտօնավարէ Հայ վարժարաններու մէջ, իբրեւ ուսուցիչ:

ՄԱՐԶՊԵՏԸ

ԺԸՆԵՒԻ, ՊՈՒԿԱՐԻՈՅ, ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ, ՎԱՆԻ ԵՒ ՊԻԹԼԻՍԻ ՄԷՋ

Գրաղուած՝ ՄԱԼԽԱՍԻ ապրումներէն

«... 1906–ին, Ժընեւ վերադարձայ: Հոն հանդիպեցայ նոյն Առանձին, Մարզպետին եւ Վահան Փափազեանին: Առանձը թուլացած էր (կեանքը), իսկական անունով Մխակ Գուշակճեան ոը Գերմանիա անցած էր ուսանելու համար: Մարզպետը, տեսաբանօրէն եւ գործնականօրէն Յեղափոխական աշխատանքի յարմար

բնաւորութիւն ունէր… : Մարդպետը պղծութեան արձակուրդէն օգտուելով, Յունիսի վերջերը Կեմանիայէն ժրնեւ էկաւ : Մանկավարժութիւն կ'ուսանէր եւ կ'ուզէր Հայ պղծոցին նուիրուիլ ամբողջովին : Մեր Ակնարկութիւնը բնկերութեան ճախարարն էր : Հաճի Մուսթաֆա պրած էինք իր անունը (*) :

«… Հետապնդին ծայրն անգամ մը թիֆլիս պատս, Մարդպետը պատ ալ թաղերին մէջ, ան կը պատրաստուէր Պարսկաստան երթալու : Վերջին երբ ես տեսայ Հետանոս ծայրն, ան-միջապէս անդր կեսս արդէն ներկայացուցիչ եւ չատ օգտակար եղաւ այդ բնագաւառի չրջանին մէջ…» :

Պարսկաստանի մէջ, յաչս Պարսից կառավարութեան կը ներկայանայ իբր վերջիլ Մոլիճէի (Ատրպատականի փոխանորդ) : Կը մասնակցի Պարսկական Յեղափոխութեան : Երբ Թաւրէզ, Ատրպատականը կը պրաւեն, կ'անցնի վան : Անդստին խառնուրդ չունի Բազէշ կ'երթայ, ուր պիտի ստեղծէ կուսակցական գործին, մանաւանդ ամէն խուռ նեղ : Յետոյ Պուլկարիա կ'երթայ կազմակերպչական գործերով…» :

ՄԱՐԶՊԵՏԸ

ՊՈԼԻՍ. ԿԵՍԱՐԻԱ ԵՒ ԻՐ ԾՆՆԴԱՎԱՅՐԸ ԹՈՒՄԱՐԶԱՅԻ ՄԷՋ

(1908 – 1915)

1908 սահմանադրութեան խռովականին, էրզրումի վրայով կ'անցնի Պոլիս եւ կը մտնէ Ենի-Գարսուի մարմարանի Տնօրէնութիւնը, կը չարունակէ մինչեւ 1915 Եգեռնի խռովականը :

Այդ խռովականներուն էր, Մարդպետի անուան արդէն թամամպագի առաջին անգամ ծանօթացանք, երբ թամամպագի վանքին մէջ

(*) Ո՞վ կրնար գուշակել, որ այդ օրուայ Հաճի Մուսթաֆան, 16 տարիներ ետք, պիտի դառնար *խորհրդատու* ու *արբանեակ* Հաճի Հիւսէյինը, որ իր հեղինակութեամբ ու արտակարգ կարողութեամբ Օսմանիէյեն–Ինքիլիի, Հալէպ, Մուսուլ երկաթուղագիծի երկայնքին, իբրեւ գործատու պիտի պահէր եւ տարածրուքեան պիտի ազատէր հազարաւոր հայ գործաւորներ, ընտանիքներ եւ պիտի փրկէր անոնց կեանքը : Պիտի դեկավարէր ու պարեհաւորէր *կեմալը* Տաղը ի գինեալ խումբը :

կը սառնայինք Ամերիկային «Հայրենիք» Օրաթերթին ու Ամառթերթը, ինչպէս նաեւ Պոլսէն «Ազատամարտ» Թերթը, պրկուած Մարզպետի կոմիէն: Այդ Թերթերուն մէջ կը կարդայինք ժողովուրդի կեանքէն քաղուած Մարզպետի չատ օգտակար յօդուածները, որոնցմէ մին էր Մխայեակ Նահանգները գալիք եւ իրենց աչքերուն թրախտամա կոչուած հիւանդութեան պատճառաւ կէս ճամբէն նա գալէ եւ դժրախտութեան մատնուած մեր հայրենակիցներուն եւ չատ մը հիւանդ կեանքի պատմութիւններ եւ օգտակար Թելադրութիւններ անոնց դժրախտութիւնը մեղմացնելու համար:

Կը կարդայինք նաեւ Մարզպետի կոմիէ գրուած Յեղափոխականն անձնուէր Թեատրի գիտցողներու կեանքէն քաղուած չատ դասախրատիչ յօդուածները, որոնցմէ ամենք Պոլիսոնի մէջ Հայրենիք օրաթերթի Թղթակիցն հատութեամբ, այսօրուայ մեր պատմութեան մէջ ամփոփած ենք:

Այդ Թուականներուն, Թատրերգի ձեւով հրատարակած է Զուրտմարը: Ինչպէս նաեւ Մանիկական Աշխարհ, չատ հետաքրքրականն պրթռիկը, որ մինչեւ այսօր, չատ մը վարժարաններու մէջ կը գործածուի որպէս դասագիրք:

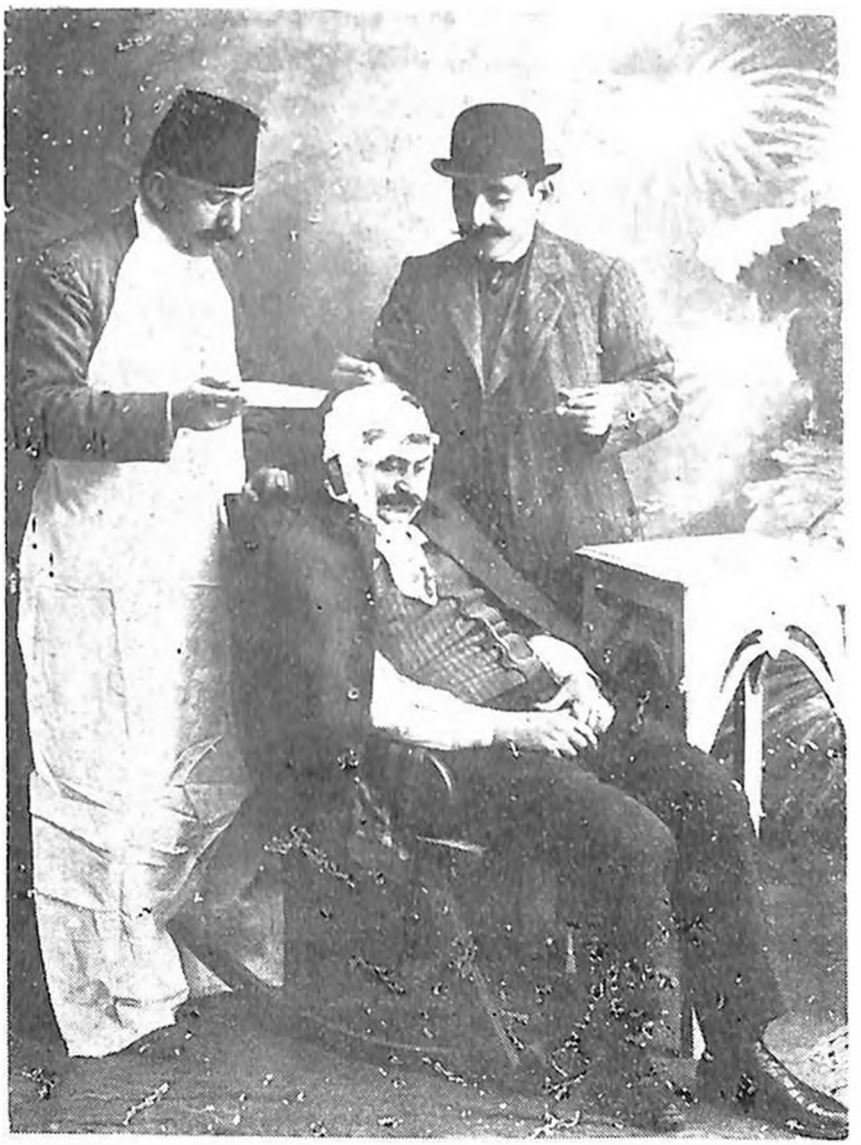
Մարզպետ, ծանօթ է նաեւ Մարզպետունի եւ. Հայկ Աւաքեան անուններով: Այս վերջինը, իր Աւստրիական հպատակութեան անունն է, եւ գործածած է Պարկատոնի մէջ այն Թուականներուն, երբ երբեմն պատահաբար գործիչ Պարկատոնան կը դառնար:

ՄԱՐԶՊԵՏԸ ԹՈՄԱՐԶԱՅԻ ՄԷՋ

1908–ի Յունուարին Թուրքիոյ սահմանադրութեան Թուականին նոր, ՀՄՅ քաղաքական–կուսակցական գործիչներ, երթան եկան Թոմարզա այցելելու: Ինչպէս Ընդհանուր կուսակցութեան պատասխանատու գործիչներէն Ազատ Ոստանիկ, Սապահ–Գիւլեան, Սարգիս Տօնիկեան, իրենց պահանջած կուսակցութեան անունով պատգամներ տուին ու մեկնեցան:

Մարզպետը նկատ անոնցմէ նոր: Աստչին անգամն էր, որ տեր կտեսնէր իր ծննդավայրի հողին վրայ, սրտէ մեկնած էր քանի տարիներ առաջ իր վերջ տարիքին մէջ:

Եկաւ լուռ ու անշշուկ, հանդարտ ու պարզուկ, հակառակ իր պատկառելի տարիքին, որ Գործիչն ու Վեհապարն էր իրեն նման մեծ

ՊԱՏԿԵՐ 462.— Մարզպետը, պետուն վրայ գտնուած ուռեցքի մը գործողութեան պահուն, Խնուսիս, 1909-ին: Ծծիկն է Եակոբ Գալփակեան, իսկ օգնական բժիշկն է (ճերմակ գոգնոցով) գոնիացի Պօղոս Միրաքեան:

կառավարչութեան մը, եւ դաստիարակը հայ լեզուին: Մարզպետը եւ իր այս հպարտան անցեալի մասին, մենք ամէնքս, պիտի Տէրտէր, Վարպապետ, Աղանէր անձամբ կինք եւ ինքն ալ բան մը չէր պատմեր իր անձին շուրջ:

Զուռնէր իր նախորդ պարծէնկոտութեան արատներն տեսքը, Սրդ. ու Չարպատանքը, ինչպէս չտեսնեցաւ. Բեմի ու Հրապարակի վրայ ա–

նոյնպէս զոհուած էր, քիչ մը Անդարմաթ ու Անկլիա իրենց խօսքերով։ Զեղած պարծենկոտ դրժելէն, նման իր նախորդներուն։

Ինչպէս պարզ էր իր արտաքինով, նոյնպէս բնաւորութեամբ ևեզ, սակաւախօս ու զգոյշ։ Ձինք կը տեսնէին միշտ, դպրոցէն ներս, վարժապետներուն հետ, Աշակերտներուն մօտ։ Ժամու ընդմիջման թաղականներուն, վանքի վարդապետներուն, բոլոր անոնց հետ, որոնք գործ ու խօսք ունէին դպրոցին հետ։

Ամէն տարի, ամառուան երեք ամիսներուն, Պոլսոյ օրուայ պատրիարք Եղիշէ Դուրեանի խորհուրդով ու կարգադրութեամբ, իբր կրթական ուսուչ կը չրջէր ու ի՛մայնէկր Արփեսի չուրջ կեսարիոյ, Թալասի եւ չրջանի քաղաքներուն ու գիւղերուն վարժարաններր։ Շարաթներով մրսեին կ՛ապրէր վարժարաններու Տնօրէնութեան եւ Ինամակալներու հետ, կարգադրութիւններ կ՛ընէր վարժարաններու նոր տարուայ ուսումնական չրջաններուն համար, Տնօրէններ, Ուսուցիչներ պաչտօնի կանչելով։ Կեսարիոյ չրջաններուն համար, այս դործին լրիւն անմիջական դործակիցներն էին Կեսարիոյ վարժարաններու Տնօրէնները՝ Վահան Քիւրքճեան, Մշեցի Գարմէն (նախկին Տաճատ վրդ. Մելքոնեան), Գէորգ Վիշապեան եւ հեղինակաւոր դէմքերէն Տոքթ. Նալպեան (Իսկէնտի), Տոքթ. Տէօվլէթեան (Իֆքլէքի)։ Կեսարիոյ պատուիրէն Ձաքմեան Գէորգ Էֆէնտի, Սարգիս Սաղրեան եւ ուրիշներ։ 1912 թուականներուն էր, մեր աշակերտութեան չրջանին, Կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքի Բարձրադոյն վարժարանին համար, Մարզպետի կոմիտէ Տնօրէնութեան պաչտօնին կանչուած էին Գէորգ Արուլեանն ու Սարգիս Միհրասեանը։

Մարզպետ ամառուան այդ երեք ամիսներուն կը մնար Թումարզայի մէջ, ուր ունէր իր մօտարդայր՝ Մանուս Ձէճէն, որ Ձակի Թաղեցի եւ մեր տան դուռ-դրացին էր։ Մանուս Ձէճէն չատ ազդատ էր, այնպէս որ, իր Թոնիրին չուրջը փռելու հասարի կտոր մը չունէր։ Մարզպետ յաճախ իր մօտարդոջ տունը կ՛այցելէր եւ կը նստէր Թոնիրին չուրջը փռուած հասարի կտորին մէկ անկիւնը, որ իր ծայրակեղ հոնարհութեան վկայութիւնն մրն էր։

Անգամ մը, պիտի Թուրք Միւտիւրը, կը փափաքի Մարզպետին այցելութիւն տալ։ Մեր տունը եկաւ, որպէսզի Մարզպետին պոնուած տունը տանիմ։ Միւտիւրը առաջնորդեցի Մարզպետին մօտ։ Ներս մտայ, տունը, Թոնիրի մուխին լեցուած էր։ Տեսանք Մարզպետը, ծունկի եկած նստած է հինցած հասարի մէկ անկիւնը։

Մխիթար անունով Մարտիկար, ինչն ալ ծանկի նկատ ու նոտաս Մարտիկաի մոտ:

Մարտիկա, Թամարտալի մէջ իր ալ ապրատ Մարքսէն պատ ուրիչ ապրանքան չունէր: Օրեսով հիւր կը մնար պիտի Ադանեսան, Քահանանեսան տունեսը, յոճախ մանկի վարպապետնեսան քով, հոն կը ճաշէր ու կը պառկէր եւ ամէն օր կ'ալցնէր Մարկատալի իմ անհատկ:

⁂

1908 առհմանագրութեան թատերանէն նոր, ինչպէս ինչ երկրի բոլոր Հայ քաղաքներուն ու գիւղերուն մէջ, Ադրպէյճի իշխանութիւնները փոխուեցան, անդի տեղ խստոյ Հայ Քաղաքական կուսակցութիւններուն եւ ինքնիշխան Հայաստան պատանդ նոր երիտասարդներուն, նախկին մեր գիւղի Պահպանապահան նիւ Ադանեսն ու Թուրքականները պարծ քաչուեցան: Ան հինները, որոնք պահչէր ի վեր իրենց պատրաստանքին տակ պահած էին էհկեկցին, Դպրոցը ու վանքը, բուսական իրտրանցումէ, վհձնէր նոր, իշխանութիւնը յանձնեցին Յեղափոխական Հնչակեան կուսակցութեան անիսրձ ու տարբերին երիտասարդներուն: Հնչակեան կուսակցութիւնը մեր գիւղին մէջ հիմ դրած էր Զէյթունցու եւ ժիրայրի օրէնքէն սկսեալ:

Բայց դժբախտարար, մեր Յեղափոխական Հնչակեան կուսակցութիւնը, իր հիմնարկութեան օրէն սկսեալ, Ադմուկը սիրող, Դժուարութիւններ հանող է, և կուսակցութեան անունով չատ խօսելու սկրաններ, իրեն համար անտակ մը խառնուածք ու մոլութիւն դնորած է: Հնչակեան թուրքականները, այրան լուրջ, զգոյշ ու բարի Մարտիկաի կնանքին սկսան նախանձիլ, քանի կը տեսնէին որ գիւղը ամբողջ, հին ու նոր սերունդ կ'ապրին Մարտիկաի հմայքին տակ ու անոնց պաշտամունքին տարուած է:

1911 թուականին, Մարտիկաի նախաձեռնութեամբ, իմ Մարկատալի սննդակ, որպէս ապաւան, «Թումարզա» անունով ամրատակ Շարժանիւթիւն մը սկսան հրատարակել: Մարտիկա, յօդուածները կը պրկը, ես կը տպէի: Այդ օրուայ «Թումարզա» թերթի տառերն էջին փօթօ-գրաիւ մենք տեսանք (առ էջ 1988):

Այդ տարուայ Բարեկենդանի հինգշաբթին, վարպանանց Տօնին առթիւ, Մարտիկաի փոխադրեցաւ Եկեղեցի բեմէն խօսիլ ժողովուրդին եւ պատգամել օրուայ տօնին յիշատակը: Թաղականներ

նախ խոստացան, յետոյ սրսկելք Հանդիսացան, պարզ նախանձի արդիւնք: Մինչ Մարպեհէն առաջ անոյշ Հնչակեան կուսակցութեան պետեր՝ Ազատ Ոստանիկ, Սապահգիւլ քանի մը անպատճառ եկեղեցիի լծակն քարոզած էին թուրք Սահմանադրութեան եւ թուրքերու կեանքին պատմելով:

Մարպեհ ամէն երկուշաբթի օրեր, Թոմարզա թերթին համար ապահովիլ պրոբլեմը ինձի կը յանձնէր, ես կը ապէի եւ. Շաբաթ իրիկուններըս պարով իր հետ կը տանէր:

Այդ օրերուն էր, Մարպեհ, թերթին մէջ ապահով համար յօդուածը բերաւ, ինչպէս ուրիշ անպատճառ, ինձի յանձնեց ու գնաց: Ես ապիկ առաջ, տեսայ որ Թալեանութեան այս ապեղ արարքին համար, յօդուածներէն մէկուն մէջ քանի մը ծանր բառեր գործածած է, ես այդ բառերը քիչ մը մեղմացուցի ու թերթը տպեցի:

Շաբաթ օր իրիկուան, Մարպեհ եկաւ եւ ըսաւ իր սովորութեան տպուած թերթերը առաւ ու մեկնեցաւ: Կը տեսնէ, թերթին մէջ տպուած պրոբլեմի փոփոխութիւնը: Երկուշաբթի առաւ եկաւ ու պիտյայ որ նեղսած է: Երբ սենեակէս ներս մտաւ, առաջին հարցումը եղաւ, – սիրելիս (*), ի՞նչ գրեր ես, ինչո՞ւ գրութիւնը փոխեր ես: Տեսայ որ, իր խոշոր ու փայլուն աչքերը, յուզումէն կարմրեր էին, բայց կերեւէր չէր որ կը սիրէր, այլ նեղսամիտ Ոպին: Այսպէս կարդացի անոր կոլապ աչքերուն մէջ:

Ես լաւ եմ, Մարպեհ քանի մը անպատճառ սենեակէն ներս չբջապատիլ եաթ, գետինը փռուած բարմոյի խոտէ բարձին վրայ կէս մը նստաւ պառկեցաւ ու ձեռքի պատահին կոթնած նորէն կրկնեց աւելի մեղմ ձեւով.– Սիրելի՛ս, ինչո՞ւ փոխեցիր գրութեան ճախադասութիւնները: Ես այլեւս պատասխանեցի.– Ղազարոս Էֆէնտի. դուն այս գիւղին մէջ տակաւին դարիպ ես, եւ այս տգէտ բռնակալներու մտայնութենէն տեղեակ չես: Ասոնք, նախանձի արդիւնք ամէն չարիք պիտի գործեն մեզի դէմ: Ձեր այս գրութեան բանի մը բառերը բարեփոխեցի ես, այս չար մարդոց նախանձի կիրքերը մեղմացնելու համար, որով դուք միշտ մնաք ձեր բարձրութեան վրայ:

Յուզումէն անզգալաբար սահեցաւ բարձի վրայէն եւ նստաւ բարմոյին վրայ եւ սկսաւ խօսիլ, այսպէս, իր իսկ բառերով.– ես, իբրեւ զաւակը այս գիւղին, որուն մէջ ծնած ու մեծցած եմ, պէտք

(*) ինձի հետ խօսելու առեն, յաճախ այս բառը կը գործածէր:

չէր որ այս մարդիկը ինձի հանդէպ այս դիրքը բռնէին: Եթէ չէին ուզեր յարգել իմ պատկանած կուսակցութիւնս, զոնէ անձս յարգէին, որ իմ կեանքս սրամադրած եմ Ազգիս ու Հայրենիքիս: Պէտք էր գիտնային որ, ինձի նմանող չատեր, գաղափարի մարդիկ, այսօր Պոլիս կ'ապրին պատանեներու մէջ, կը վայելեն կեանքի պահանջած բոլոր հանոյքները, առանց կոխուած զատուածներ: Ես ալ կըրնամ ապրիլ անոնց նման (*) Սակայն չեմ կրնար հաշտուիլ մտքիս հետ: Այսպէս կ'ապրիմ թափառական, մերթ ազատներու տուները, մերթ վանքը: Ո՞նց բնաւ. ՉԵՄ ԿՐՆԱՐ ՉԱՊԻՆԻ, ՆԵՐՔԻՆ ՄԱՐԴՈՒ: Կ'ըսէ – գնա՛, թափառիր, հայրենիքիդ, հայրենակիցներուդ օգտակար եղիր:

ՉԵ՞Մ ԿՐՆԱՐ ՉԱՊԻՆԻ, ՆԵՐՔԻՆ ՄԱՐԴՈՒ, *այս վերջին* (ներքին մարդս) *բառերուն տակ, որոնցմէ կախեալներ ակռան պատռուիլ անոր* կարմիր *մատիտէն:*

Այս առաջարկին ապրիլ, ալլուր պիտին էր ինձի համար թափառականի այլ մեծ հոգու հոգիին խորը: Գուշակել, չափել, անոր անհատական նպատակը եւ համապատիլ անոր հոգին ու միտքը վարակուած էին հայրենասիրութեան անհատական սէրէն: Այդ վարկեանին, մինչեւ այսօր, Յիսուսեմէ տարիներ առաջ, տակաւին չեմ կրցած հասկնալ ՆԵՐՔԻՆ ՄԱՐԴՈՒ, այս երկու բառերուս խորհուրդը, որ կը տպատնար անոր, բայց դէպի ներքուստ (**):

Կռահակցամոլ թղթակիցներու կողմէ եղած արկածքը, չկրցաւ պահել պարբկացող Հոգեմորքի Ակռը, իրենց պիտին դատակ սիրելի Մարպետին հանդէպ: Տնքի տուին եւ մոգ մնաց որ անոնք իրենց ապիտութեան պահը բլլային հայրենասէրի արդար դնդակին:

Տօնին օրը, բեմ ելաւ Մարպետ, հանդարտ ու զուսպ: *Գիւղն ամբողջ, հաւատաւոր հոգեմորք*, հարս ու աղջիկ *լեցուած ժամուն ներսն ու բակը, մոխիկ բերին, խնկին Մարպետի զոռ ձայնը, երբ կը նկարագրէր Աստուածը եւ կը գոռար.*– Մայրեր, հոյրեր, վարդանի պէս զաւակներ տուէք Ազգին:

(*) Պոլսոյ մէջ, իր հօրեղբօր շէնքերը, հարստութիւնը Մարզպետին ժառանգ մնացած էին:

(**) Այս *մեծ* մարդու, ներքին մարդն էր, որ վիճ առաջնորդաց դէպի անսահման նուիրում, եւ 1915–1917 թուականներուն, երբ *հրաշագործ* փրկիչը, տարագրութեան ճամբուն վրայ ինքիլիէն հասաւ, Հալէպ, Միջագետք գրուած ու երկարած անուսում գաղթականներուն համար:

⁂

Մարդիկ, 1912–1913 *թատերաններուն*, *Հայրենիք* եւ *Ազատամարտ թերթերուն մէջ*, *պատճ* է *Յեղափոխական չարժման եւ Հայ Յեղափոխականներու կեանքին տեսնուած եւ պատմական արժէք ներկայացնող չատ մը դրուագներ*: *Մենք անոնցմէ ամենէ հետաքրքրով եւ ընդօրինակելով ամփոփեցինք Մուսալեռցիին եւ Յեղափոխականի Հայրենի պատմութեան էջերուն մէջ*:

ՋԻՆՈՒՈՐ ՄՈՒՍՈՆ

Գրեց՝ ՄԱՐԶՊԵՑ

«... *կան մարդիկ, ծնունդով Հերոս ու Ազնիւ, նկարագիրով Բարձր, անձնազոհութիւններով մեծ, բայց Համեստ ու Անձայն, կը մնան անյայտութեան մէջ*: *Սակայն այս անյայտներն են Ցառագիմութեան անթեղը պարծեցողները, Ազատութեան գործը պահողները*:

Չհռչակուիլն ընելը դժուար է: *Բիչ մարդիկ ընդունակ են անոր*: *Բայց երբ կարդալ կուգայ զոհողութիւնից արդիւնքներուն վայելումին, սունկի պէս կը բուսնին մեծաչուքներ աղաղակներով շահագործողներու բազմութիւնը*:

Խեղճ տակաւ Անձնազոհներ ու Աչխատասէրներ վարձատրուած են Հասարակական տապալիչին վրայ, ինչ փոյթ տակայն, անոնք, այլ անձնազոհները, վարձքի չնչին տկնկալութիւններով է, որ կը նետուին կատի, Պայքարի տապալիչ: *Անոնց վարձատրութիւնը երկնից Հոգեկան բաւականութիւնն է եւ պարտականութիւնը կատարած ըլլալու Գիտակցութիւնը*:

Մարդիկ, խեղճ կ'տնուանեն երկնից կարծքը Ատաւածային այս կրակով պարգեւուած անհատները, բայց առանց տանց նման խենթերու, կեանքը կ'ըլլար, չատ տխուր, գոյր եւ լճացած:

Այսպիսի խենթերէն մէկն էր մեր պինուոր Մուսան: *Ան՝ զոհաբերութեան մեչ ընդունակ, մեչ յանձնառու վտանգաւոր ու պժուարագոյն գործերու, բայց մեչ համեստ, անյայտ ու աղքատ*: *Այսպէս ալ Մուսան մնաց*. *Մշոյ պաշտին նարգ պիւղին, իր ծննդավայրին մէջ, առանց բժչկական խնամքի յաճին չքաւորութեան մէջ*:

Առողջ կամքով, պարթև հասակով, բաշխապնական արտաքայտութիւնով, Միամիտ, Բարի ու Մարդու սրտով, պիտի խնդիրն դաւակն էր Մուսան: Աչքերը արտայայտիչ էին ու կրակոտ, նայուածքը միշտ Բարի էր, նիզ, բայց բարեմիտնան ու ցաւոտի առեն կը փայլին վայրենի ու Անպատի կրակով մը: Դէպի բնութիւնը, Բարեկամները, Գիւղացիները նուիրական էր Մուսան: Թշնամիները խնայել չէր գիտեր, երեք անոր պարզ մտքը կը արհամարհէր, չէ՞ մի որ անոնք ալ մեզի երբեք չեն խնայած: Մեր անմեղութիւնը ու համակրութիւնը անգամ, անոնց սիրտը չէր չարժած:

Մուսան, կարդալ, գրել չէր գիտեր, բայց ի՞նչ պէտք գրել, կարդալ, անոնք համար հարիւրաւոր ժողովուրդին հասած վիրաւորանքը, նման Զուլումներ ու Աւերներ, Հարստահարութիւններ ու Զրկումներ, որոնք առիթ տուած բնաւորական նամուսը, ազատելու Ծանրութիւնը, Անարդարութիւնները, Զապթիէներու խժդժութիւնները, պաշտօնեաներու Չնգամտներ, օրէնքի պահպանութիւնը ու բռլշեւիկեան Տիրապետութիւնը, կաշառքի Բազատարութիւնը: Պէտք չունէր գրքի մէջ կարդալու: Այս ամէնուն ինք ականատես վկան էր:

Իր վէհանձն ու Հարազատ բնաւորութիւնը, չէր թոյլատրեր այդ պատճառները: Զգայ որ համակերպութիւնը, լռութիւնը, ալեւոր հասուսար էր մահուան, ու թշուառացուցիչ կարկերուն պէտ: Զգեցած առեն, անդ, գիշեր ու հարթապատեր, նետուեցաւ Յեղափոխութիւնն ապստամբելու...:

Հայ Յեղափոխութիւն ... ինչե՞ր չի պարունակեր իր մէջ: Ի՞նչ հանճարներ, Յաղթութիւն, արուն ու Թախտաւական պիչերներ: Ի՞նչ անհանգուդրելի պատարութիւններ, անանցանելի կիրճեր: Ի՞նչ կատարի պատրաստ ու անհատատար կռիւներ:

Բայց Մուսան, պատատ գրեց Յեղափոխական գիտուրքի առաջնորդ, ու երբեք չտրտատուրեց ինդրիները Տաճանաւոնեանով ու Վահրատ Թեմոյ, Անդրատ Թեմոյ ու Անգլա Թեմոյ:

Ան ապրանի էր Հայկական կռիւներ: 1900–ին ի վեր, Հակայեղափոխական պատճառներ ակատ էր Սասնոյ ու Մշոյ դաշտին մէջ: Զինքի, ատրճանակներու պատճառի վրայով ու պարբերական վտանգ ըստ Թուրքին կը կատարուէր պէտք չնոր: Թղթատարական կապ կը պահէր: Այդ օրերուն Մուսան, արդէն ջերմ կերպով կը մասնակցէր գործին, երբեմն Մուշեցանոցի, Վարդան ու Փոխադրող:

Ակամայ ու հապար անկծքով Օլամի տարտպարհակ աշխատանքի կ'երթար կարճ ու տակուն Դաշտեցին, Բերա ապալի կամ Թուրք պաշտօնեայի մը բռնութեան տակ, մտածելով անոնց յաին Հայհոյութիւնները, մարդկային արժանապատուութիւնը վիրաւորող Լատանքները, եւ ինչո՞ւ իր քրտինքով, աշխատանքով հարստացնէր, ուռճացնէր, պարարտացնէր իր կաշկանդողները: Բայց երբ Դաշտեցի երիտասարդները մէջ վտիտաց Ազգութիւն... Գիշեր ասեն պահելով իրենց սկսնկատ գաժան աշխատանքին... մարմինի հանգստութիւնէ, ուրախ, զուարթ անդամ չտրքերով, հապար օրհնելովնեով կը բնակատուէին, վամփուշտի չալակներով կը բարձրանային ասր, պռնատան կածաններով, քարքարուտ արահետներով, անցնելով լայն ու ընդարձակ ճամբաներէ, ուր կրնար պահակ, զօրք կամ Ջանդիկ մը չըլլէր Յեղափոխականներ որսալու համար:

Այս պիտուտած աշխատանքին մէջ, մղիչ ուժն դեր կը խաղար Մուսան: Գիշեր ասեն, արհամարհելով վտանգը, կը չըլէր պիտի պիտ, կը հրահանգէր, կը քաջալերէր եւ երիտասարդներ կը հատաքէր, Ազգութեան, օրամի, որ օրամ չէր, Նաւթարական պարտականութիւնն մը իւրաքանչիւր երիտասարդի համար, Բաշտպական ուժ մը եւ Անդիմադրելի զօրութիւն մը:

Այս գործունէութիւնը տեւեց մինչեւ 1904–ի գարունը, երբ մշնամին պաշարեց Սասունը՝ բազմաթիւ զօրքերով ու Պաշտպօղուղներով: Դաշտեցի Յեղափոխական երիտասարդներու մեկ ցանկութիւնն էր այլեւս կամաւոր երթալ եւ դէմ յանդիման պալով թուրքերուն չափուիլ անոնց հետ: Գիւղային Տարօնի արիւնը կ'եռար: Անդրանիկ պարզեց իր ապատամբութեան կարմիր դրօշակը Սասնոյ բարձունքներուն վրայ եւ պաշտր իջաւ կամաւորներու գործը կազմակերպելու: Կամաւորներու առաջին չարքին մէջ կը գտնուէր Քարձեցի Մուսան: Այնուհետեւ ան մասնակցեցաւ կռիւներուն, որոնց պատմութիւնը դեռ թարմ է բոլորիս յիշողութեանը մէջ:

Մշոյ պաշտէն քաշուելէ ետք, վտանգ ծագուն եղերքը, Նեմրութի լերան վրայ, Շամիրամ կիւղին մէջ պատսուեցաւ Անդրանիկ: Շամիրամի պատմական երկը բլուրները ականատես եղան հսկայական մարտաւորներուն: Կռիւը տեւեց Աբեւածագէն մինչեւ Աբեւմուտ: Հապարաւոր զօրքի ու Պաշտպօղականներու դէմ կարճ

կուտային բան մը քալել, մա վախնան հոգի: Թշնամին զգալի կորուստներ ունեցաւ եւ չկրցաւ մօտենալ բերդին: Երբ մութ կըլլայ, Անդրանիկ մէկ ապահով եւ քանի մը վիրաւոր ունէր: Մարտիկներու տրամադրութիւնը բարձր էր: Ձեզրիկին բանակը եւ առաջապահները բանտով անցան Ախլամար: Հոս պինուզրական խորհուրդը որոշեց խումբը երկու մասի բաժնել: Գէորգ Զաքարչ, խումբի մէկ վերջին մասով Մշոյ պաշտօնը պարձաւ, իսկ Անդրանիկ Ախլամարի մէջ եւս կրնայ մնալ, ժողովուրդը մինակ իր պետն ու վիճակին ձգել չուզելով, Գէորգ Զաքարչ չարունակեց Ձեզրիկեանին պարծանքները, ապա անցաւ ժողովուրդը վոխադրել Սասունէն Մշոյ պաշտ... Ս. Կարապետը չըջապատող լեռները ու անտառները:

Գարնան օր մը, Մուսայի հետ խորհուրդ կ'ունենայինք: Մշոյ պաշտի պետական խրճիթներու կառերը պատրաստ ծածկ մը ունէին: Մուսան ոչնորհքութեամբ պատմեց իմ Գէորգի պետականութեամբ Մշոյ յաղթական ու փառաւոր կռիւը ընդդէմ զօրքի եւ պաշտպանելուն:

– Վալլահի... էս կառները պիտի հետս տանիմ:

Խորհուրդը կ'ընդունէր, որ մէկ հարուածով պատերազմը պարձած Գէորգը եւ իր անուան շուրջ հիւսուած անհաւանականութիւնները:

⁂

1906–ին Բազէշի կառավարութիւնը ընդհարումներ ունեցաւ Զատիկ պէյի, յետոյ Եղբօր Մուսա պէյի եղբօր հետ: Զաքիր պէյ, պիտակ Գէորգին եւ խռովարար Հաւատարմօրէն ծառայել անոր: Գէորգ ընդունելի անոր առաջարկը, հայ–քրտական համերաշխութեան պատգամաւորի մէջ... քայլ մը առնելու նպատակաւ: Երկու կողմերուն մէջ կապ պահողներէն մէկն էր Մուսան: Կարգալ, պիտի չէր պիտանի ան, մեծմեծ գործերու մէկ էր, բայց իրերու դրութեան մասին խորհելու ձանձրութիւն ունէր: Իր առաքելութիւնը կը կատարէր յաջող կերպով:

Գէորգի կողմէ Մուսան կը մնար Զատիկի մօտ, Զաքիրի ընտանեկանին ալ կը մնար Գէորգի կողմէ, անոնց մը պատանիները փոխանակելով: Երկու կողմերու յարաբերութիւնը կը կատարուէր ատոնց միջոցաւ:

Արքանը պիտի, որուն մէջ է Մխիթա պէկին, Զաքարի եւ Մահտեսի պապիկեանի Քէօշկը, պաշտպանելու անգամ մը զօրքերէ, որոնք բերած էին լեռնային նկատ ընդդիմանալու: Կռուի միջոցին, Զաքար կը սկսի խուսնալ եւ վեհերոտութեան նշաններ ցոյց տալ: Մահտեսի եւ իր Հայ ընկերները անելիքով զիմպրութեններով է որ թշնամին նա կը մղուի եւ փոպատի Զաքարը... կոթծանուածին:

Յայտնի է ամէնուն, Մահտեսի կռուտած տապջնակարգ գնդը այդ կռուին մէջ: Մխիթա պէկին տունը միշտ նամարդ եղած է: Զաքար պատճառանդ եւ Արտանը պիտի, քանի մէջ տպաններէ յետոյ հետ բանակցութեան նկատ Մկրտոն, Կիտոն եւ Զաւէնը:

Մահտոն հետացու պատճառի քովէն եւ այնուհետեւ իր կեղրանական մտածումներէն մէկը եղաւ պատմել պայ... բայց զգուշաբար պարտականութը այնպէս բերին, որ Մահտոն մեռաւ Մեսրոպը վրայ:

Տղամարդ, կարճ, երկտասարդ Մահտոն, կը սիրէր լաւ ձին, լաւ պինդը: Մահտոն գոհ էր, որովհետեւ ունէր Մօրին մը, բայց չունէր ձի: Գարնան օր մը, երբեն հետ պէպի Մարը կարտալեան կը ճամբորդէինք: Իմ ուրիշս մնացած էր, կապոյտ նժոյգս, ամէնէն ու անպատասխանատուն, պիս Մահտոն, տուի երբեն: Մահտոն ուրախութեանը անսահման էր: Մշոյ ընդարձակ դաշտը այլեւս նեղ կուգար երբեն, կը քշէր ան ու ձախ ու կեռնելու լանջերուն վրայ կը խաղցնէր: Ձին պիտ, տզան պիտ, անհաւանելի է տեսնել պարթեւ, կարճ երկտասարդը եւ զմայլիլ, եւ ահա Մարը կարտալեան ինք: Շրջանի գանատան կոմիտէին հատուցուած են ընկերները՝ ժողովի: Օրակարգի վրայ ունէինք կարեւոր, հիմնական հարցեր: Մահտոն պիտուն չէ, չի կրնար մտածել, պատրաստ արտայայտել: Կռունեայ բարեկեցութեան բոլորնիս, որ անհաւանելի է չհասկնալ: Ան կը խօսի անուշ ու կոպիտ ձեւով: Ի՞նչ ուզէ տակտը, ի՛մ բանէ երբեք չհետաքրքրուեցաւ, անհետ է իր հետաքրքրութեան մէջ: Անշահախնդիր ու ընդհանուրը: Կեղծիք չկայ իր խօսքերուն մէջ:

Ժողովներէն երկիւղ նոր, երբ կը քաշուինք խումբ-խումբ մեր խուցը, կը խնդրէի Մահտոյին քրտական լո՛, լո՛ մը երգել: Մահտոն հաճոյակատար էր իր ընկերներուն հանդէպ: Նախ խոր մտածմունքի կ'ինկնար: Ո՞վ պիտի ինչո՞ւ մեզ ուրիշներու համար, կեանք ալ ձեռքը կը պնդէր ծնոտին, յուզուած, խռպոտ ձայնով, քրտրոմին տատուած կ'երգէր, – Իմ տատս, իմ տատս, հա՛ իմ տատս, – դիւցազներգութիւնը, որուն մէջ ժողովրդական բանահիւսութիւնը անմա-

հայացած է Վենետիկ մտած կրնեներ Մարքի մէջ, ընդհմ Ալպի պէլի պօրքեսան եւ Թալէյ Վիկնաթի պաշտպանեսան դէմ։

Հանդիսաւոր, կեանքի վայելքը, շատ ու շատ ընկերներ պատեց, ու անոնք հետացան անմնացորնեսս չտրտնչեն, վտանգեսան մէջ ինատելու վատ, ախտաճիճ, մթնշաղեսս անասնական կիրքեսս ու հաչեներս մէջ։

Մատան, թէև մեջս պրկատած ու ապրատ, երբեք չի մատածեց իր անձին վրայ։ Կատի տանն պինատ, Համեմատատար, խաղալ օրերուն ան կը չորնէր պիտի պիտ ու կը քարսկէր։

Կրկրելի կամ կարնէի հետը բատական կը խրէն։ Մարդկային հոգին խորատնի խորշեր ունի, մարդ միայն հագով չատպրիր։ Ի՞նչ պիտէր ան, ի՞նչ կը ուզեր «ձկնորսին» քարտատը։ – Ան, ինչ որ ապրեր ու պատահեր կը երեւակայական բոլոր ուժով ու ատիճով – Յեղափոխութիւնը։։։

Եւ դեռ յոյսերը չիրականացած մեռաւ դժբախտ Մատան։։։ Ան, ան ալ անկողնի մէջ։։։

Թարգմ՝ ՄՈՒՐԱՏ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆԻ
կենագրութեան գրքէն (էջ 130)։

⁂

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՋԻՆՈՒՈՐԸ՝ ՏԷՐՏԷՐԻ ՄԿՕՆ

Գրեց՝ ՄԱՐՋՊԵՑ

Ալպանէ ատորատ, չարտպրած ապանները պատպրտնեամբ ապաննելին Յեղափոխական պինատ Մկօն եւ ապրելպականօրէն իր հետ տանելչատ ատրնական ապան՝ պատիկ Ալչակը։

։։։

ԱԼԱԴԱՆ։։։

Ինչո՞ւ չէ տեսած Վլազաի այդ տարը, լեռներու հետրտ այդ Աբդան, որուն ոտքերուն տակ դէպի արեւմուտք փռուած է Օսմանեան Ալպանը, իսկ դէպի արեւելք Պարսկական կատաչիքի դաշտը, Հոյոց պատմական Արատը։

Քանի՛–քանի՛ անգամներ, անչուշտ պիշերատան մռայլին մէջ վտանատական ուղեւորատած է մեր պինատր Մկօն դէպի տահմանա–

պէսային այլ լեզը, որուն մէջ կրնայինքնուս մէջ կ'ապրէին իր արուեստիցները: Ան, իր հետ պէտք հան կը տանէր բոլոր այն մէջոցները, որոնցմով փրկութիւն պիտի տարածար Տաճկահայ ժողովուրդը եւ իր ճակատն արբէր վախկոտութեան մատը: Եթէ աւիսաւասար կռիւ էր, պատուով մեռնիլն ալ փառք էր: Ուրեմն, պէտք է օգնութեան վազել դիմու զօրութեամբ: Օգնութեան այս գործին մէջ, երկար տարիներ ծառայեց Մկօն, իր դիւզական ընտանիքին ապահովութեան համար, առանց որ մէկն չնչին վարձատրութիւն մը:

Մակուայ խառնիճիմնը կը տարածուի Մասիսի տարտակն դէպի հարաւ մինչեւ Խոյի դաշտը, խիտ ու անմատչելի լեռներով, խորունկ ձորերով, որպատրեր դաշտերով, Պարսկական տատասպետութիւն մըն է, որուն Ատենպետան իսանները դիւրաւ հրաժարեցան ի Սարդարը:

Այս խառնուճիմնի բարձր մասը, Պամամկան Աբատդն է, հին վատարարանը: Իրարանցիւր քաղաքներն, ամբարդը կը հանդիսի Աւետիսներու, Յիշատակարաններու, Խաչանշան ապառաժներու, տեղօրհնէց անուններու, ինչպիսին են, Արեւայուն, օդակ, աւձաւ, կարաւ խաչ, զօրավար Լեւոյին, որոնք կը յիշեցնեն Մակուայ Հայկական անցեալը:

Անդամ մը, Գլըղ Բալոյ, երբ Քիւրա Աչիւրճիներու էլ–Ազգասին Ղէմօ–խան, իր վրանին մէջ ընդունեց եւ Մակուայ պատմութեան վրայ խօսք բացաւ, սկսաւ այսպէս, – Պուրա էրմէնիստան օլտուղու վախըր ..., (Հոս Հայաստան նշած ժամանակ ...):

Այս բոլոր Յիշատակարաններուն մէջ, ժամանակի վերիվերիններէ արեւմտահայ կանոնն եւ կենդանի մնացած է Մակուայ բարձրաւանդակի վրայ Ս. Թադէոս առաքեալի Հայկական վանքը, որուն մասին առնդութիւնը կ'ըսէ, թէ Առաքեալն է: Հայ եւ Պարսիկ Շինական, թէ Գառապ, Իչխոյ, Հաւատար Հաւատաք ու Պաշտամունք անուն դէպի վանքը, դէպի Բիլիսէն, որ օճախ է եւ Համայնական ուխտ ու Զոհատեղի մը Մակուայ ժողովուրդի համար:

Ս. Թադէի վանից ... որբան խորհրդաւոր ու հմայիչ անցեալի ու ներկայի հայ պատմութեան համար ...:

Վանքը մինակ ու հպարտ կը հսկէ Յիշատակարաններու վրայ, իսկ «վանքի դիւղը» իր 35–40 տուն հայերով մինակ ու խեղճուկ պահապանն է այդ հինաւուրց հսկային: Շրջակաները բոլոր Պարսիկ են: - Եթէ այս վանքը չեղնէր – մեռնիմ իր զօրութեան –, մեր

էաեր (պապիականութիւնը), պատուց էր հասած երիտաւ։ Ալտակէս կը կրկնէր ամէն անգամ վանքի պետութեան, ու կը մնայ ար-քունի հակակը իր սիրելի «սրբատաքրին», որուն Հրաշագործ Զօրու-թեան ու Լոյսին, ան իր բնական պարզ սրտի ուժովը կը հաւա-տայ։

Վանքի պետի պատկին էր Մկոն։ Ազատամուտ բոնելը, խո-տաչուշտ բնութիւնը, Արեւելքին նկատմամբ էին իրենց պատկեռ-ները։ Զինքն ու կեանքը անոնց սիրոյն պատրաստ էին։

Մկոն անկրկնելի կատարի հմայքը ունէր։ Ան պէս մը նորահաս երիտասարդ, մտանկկնեցաւ իրեն Թիֆլիսեցի (Տրացականցի) Սարգսին, ընդհմ Հայաստանցի բերդ անուանի գեղագէտ Թա-հան Լաճի դէմ մղած կռիւներուն։

Մկոն, չատ կանուխէն մտաւ Դաշնակցական պրօչին տակ եւ մինչեւ վերջ հաւատարմօրէն ծառայեց իրեն Աստուածպահ։ Դեռ կիսպանի է յիշատակները իմ մէջ։ Անգամ մը, խիստ ձմեռն էր, իր հետ տաժանանքով էանք Մակուայ կողմերը, մեզ ուղեկցելով կի-սանք չոր հացը։ Ձիերը, մինչեւ կուրծքը ձիւնի մէջ խրտուած էին։ Լեռնցի ու տարի Մկոն առջեւէն կը քշէր, համբոյր կը տանար։ Այս-պէս առաջնեը չարունակ, ծանր ու տանուլտուր բնութեամբ Մկոն Յեղափոխական ծառայութեան մէջ չափեց Մոկս, Վանը, Ա-րտպան եւ Սարմատաի համրանները։

Քանի՛–քանի՛ անգամներ, երբեն հետ մնացին անցանք կորու-սեալ ձորը։ Անգամ մը Անուշ բանակցով, անգամ մը Մուսալ պետ-նեցով, անգամ մը Ախտա ձմեռով, կանաչ պարտեզով ու Յորտած գե-ղերով...։

Պարսկաստանի ազատագրական չարժումներուն, Մկոն մաս-նակցեցաւ երբեմն խումբի պետութեամբ, երբեմն Զինուոր կամ Նահան-գապետ։ 1907–ի գարնան, Մակուայ ազատամարտութեան մէջտեղին, երբ տեղական կամաւորները յարձակում գործեցին Մակուայ վրայ, Մկոն վանքի պետի հետ կամաւորները գեկավարողներէն մէկն էր։

Սարալի–Դաղի մօտ, ան յաջողեցաւ կռիւ առնել ու իր ընկերնե-րը ազատել վտանգաւոր կացութենէ։ Շարունակուող կռիւներու մէջտեղին, վանքի ու չրջակայ գիւղերու ինքնապաշտպանութեան յանձնէն մէկն էր Մկոն։

Պարսկական վերջին րնդհարումներուն, նոյնպէս չկրճ մաս-նակցութիւն առնեցաւ Մկոն։

1909–ի կռիւներուն, երբ յարաբերութիւնը խզուեցաւ Մոկուայ ու Ռուսի մէջ, Մկօն սկսաւ պատրաստել ամառանոցը թերեւ: Երբ պատերազմին էր հաշակուած մէկ տարեմեան այս կողմը, մէկ ալն կողմը, Մկօն իր ապրուստը այլեւս աշխատանքով ճարելու համար անցած էր տարեմուտ: Զոհ գնաց ձրիակեր Դատապարտեալ գնդակին...:

Լացաւ ուրիշն ջահիլ հայրը իր հիւղակին մէջ: Մարած իր ջիւանի արեւը Ալազանի լանջին վրայ...:

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ» թացառիկ, Պոսթոն

1912 Կ. Պոլիս, Ապրիլ 1

⁂

ՋԻՆՈՒՈՐ ՎԱՀԱՆ

Ճիշդ տարի մը առաջ, Պարսկաստան Ուրմիոյ Ամերիկեան Միսիոնարներուն հիւանդանոցին մէջ մեռաւ մեր պինուար Վահանը Դաշտեցի (Մշեցի):

1908 *Յուլիսին սկսաւ Վատպարտեանի Յեղափոխական պատերազմը համար արտառոտր ոգեւորութեամբ: Դեներալ Դուսո – նոր պարտ. այս Վատակը – մտանիկ Դաշնակցութեան Ռազմամթերքի պահեստոցը եւ պատրաստ ծրագրեր թոցաւ Թշնամոյն առաջ:*

Մտանութեան սկիզբներեր, չնայելով մեռանելու անհնարութեան եւ մեծութեան, գեռ մեռ էր Յեղափոխութիւնը եւ զինադադարի արտօրրութիւնը: Ամէն օրուան անչուշտ, արիւնն հակոտ թշնամին: Հարուածը նկատ, հարուածի հանուկ: Ձեռքը փոչան, 12·000 զօրքով պաշարեց Ալպետանը, Թոլլ չտալով Հայերուն որեւէ տեղա շարժում:

Դաւաճանի տանտութիւնէն հետ, Մարտ 10–ին տեղի ունեցած կատարածին, 13 Յեղափոխականներու առանց պիմադրութեան ձերբակալման վրայ, արամադրութիւնը բոլորովին ինկաւ եւ ժողովուրդը հետեւեցաւ Մեր յաւտհատութեան գիրկը: Ուշաքանչը թեւատարած կը ծպտուէր իր բոլոր տարտաւինեղով ու ազգանեղով:

Այս նոյն միջոցին էր որ տեղի կ'ունենար Ռեմալի տեսակցութիւնը: Արտաքին քաղաքականութիւնը, կարծես քիչ–մինչ նպատ-

տատը էր պապի Հայկական Տարբը։ Պարսկական Լանջման պատճառն Օսմանեան պօրթիլ պրատուէր, Ռուսաստանին պատճառած էր յուզանք պատճառներուն եւ չունէրու խախտած։ Վանի իշխանութենէրը Ռուսաստանը կը պիտէր Տաշտ ապրիլ...։

Ծնողութեան ալ տանելին էր որ Վ—ը օրուչ պրչատախտէրի մը անցնել Վատպուրական Մ—ի (*) պնակտարութեան տակ, թշնամին քանի մը կիլոմէտր Տարատանէրու, անոր ուշադրութիւնը գրաւելու եւ նեղութեան Յեղափոխական մասնիներուն իրենց ուժերը Տատպերու ժամանակ չունենալու Համար։

Ահա կարեւոր պրչատախտէրին մասնակցելու Համար էր որ Վահանը Տրատիրութեան կոմիտէն Պարսկաստան եւ նոր միջոցով Օսմանեան Սահմանագրութիւնը, խոստմնագրութիւնը ու մնինութը կանխելու, ծագելու Պարսկական երկրորդ Յեղափոխութիւնը, որուն Դաշնակցութիւնը մասնակցելու իր ուժերով։ Վահան մնաց այս պարծին ծատելու Համար։ Սպրմատ եւ Ուրմի կատարած Ռազմական պրծանիութիւններուն ընթերցին ալ պրնիլ մասնակցելու եւ ատոնցմէ ետք խոստմնագրելու տատը վերադարձնելու եւ պրատեց Թատրոն։

Ահա միտք կը պահանէր Թատրերգի Համբուն վրայ։ Պաշտպանած Թատրերգին երեսփոխիններ ապրելու Համար, Հակառահամանագրականներ բանին էին կարեւոր կիսերը, որոնցմէ մէկն ալ Թատրոն էր։

Վահան ծնած է Մշոյ պաշտի Ալպոմանք գիւղը։ Ծնողքին մեկ տրղին էր։ Երբ 11–12 տարեկան եղաւ, Հօտաղ պարձաւ։ Հոս, Վահանը աշքի ընկաւ իր Համարձակութեամբ։ Առանց վախնալու Քիւրտերէն, Հօտապետը կ'տատմնագրէր Հետուն եւ քրտներու Հետ պատահած վէճերու մէջէն յաղթական դուրս կ'ելլէր։ Շատ անգամ նոյնիսկ, իր կազդուրուխ տարիքով Քիւրտերու ձեռքէն անոնց պէսքերը։

Վահան պատանիին Համար քիչ էր Հօտապետները եւ նոյն էր գիւղի առհասարակ, եւ նա երբեմն 14–15 պատանի, նետաձիգ Յեղափոխական գիրքը, եւ իր Տատակի բերդամոյ, յաճախ կերպով կատարելու Սուրհանդակի, լրտեսի գերը։

Փոխադրութեան միջոցին, կազմակ Առաքելի խումբը, Բերդակի մէջ կռուի բռնուելու։ Վահան առաջին անգամ հոս կռուե-

(*) Մարզպետի։

ցաւ : Երկրորդ անգամ Մկրտչեան, իսկ յետոյ մասնակցեցաւ Անպանիկի ջարդ մը կրնենալուն, Կարսում, Շամխորում, Ալաշկերտ եւ այլն :

Սասնոյ պինուարները, տարիներ առաջ ամիս հանգիստ ըրեր էին, ահա ծայրեցաւ Կոմիտասի Հայ–Թաթարական ընդհարումները : Այս կռիւներու ընթացքին, Վահան առաջին օրէն մինչեւ վերջին օրը մնաց պէնթի ատակ, մասնակցեցաւ Մուրատի ալշաւանքներուն, Զանգեզուրի, Ղարաբաղի եւ այլն :

Վահան, յանդուգն ու քաջասիրտ պինուարի համբաւ ունէր իր բնակեանեանց մէջ : Ամրապնդեցաւ կը սիրէին պինքը իր անձնազոհութեան համար : Զինքը առաջին անգամ տեսնողին վրայ, այս նրբակազմ երիտասարդը կը թողուր կարուկ պինուարական մը տպաւորութիւնը : Ազատութեան Հայ պինուարը, ծայրաբ կռիւներու ընդմէջ բանաստեղծ եւ անհրաժեշտեցաւ եւ ինքնաս անկողին : Ընկերները, պինք փոխադրելով Ուբմի հիւանդանոց, ուր հոգատար խնամքով կը պարմանէին . . . : Հիւանդութիւնը, անոգոք պանուելու սակայն, եւ 22 տարեկան ծաղիկ հասակին իրենց Վահանը մեր Հայրենեացս չարքերէն . . . :

Ժողովուրդը, Հայ մէկ Պարսիկ, պիտոյս յարգել ազատութեան պինուարի վիշտակը : Կատարելագոյն անհատներուն թափորով թաղում մը :

Այժմ Վահանը եւ Մարկոսը (*), պինքի երկու եղբայրները, քով–քովի կը գտնան ազատ պարտէզի անհոգութեան քունը, ծառը Շերամներու կոկոնին, ծառը Ասպետներու ատակ, խոզելով անմահական ոգին ատենը, երգելով անմահական Հայրենիքը :

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ» թացատիկ, Պոսթոն

1913 կ. Պոլիս. Մայիս 4

վերի այս երկու յօդուածները, Միացեալ Նահանգներու ԲԷյսինացական մեր հայրենակիցներէն խաչեր (վարժապետ) Տէտէեանի կողմէ «Հայրենիք» Թացատիկէն ընդօրինակուած եւ մեր Պատմութեան դրկուած է : Խաչերի ամուսին մեզի հանդիպեցաւնի (տես էջ 2531) :

(*) Ուբմիոյ ինքնապաշտպանութեան պինուարներէն, ինկաւ հալածիչ բիւրտերու դէմ մղուած կռուի մէջ :

ՄԱՐՋՊԵՏԸ ԹՈՄԱՐՋԱՅԻ ՄԷՋ

1911 թուականին, մեր պիտի Հոգիմ (Քրիչկ) Աբթին ապրէլ ապան Հաճին, ջարպային մէջ պանակով ապաննուելու Պհօքէցի Դէլը Իսմէնի ձեռքով: Ոճրապարծր փախաւ եւ Խիվրկի Գայմամամը գայն ձերբակալելու համար անհոգ պահուելու: Այդ ամսու, Մարզպետ կրկին պիտի գնած էր եւ Հաճիի ապահովման պարագան պիտի թոգեկանէր Մարզպետի պատմելին: Մարզպետ սկսաւ վախճատական ոճրապարծր հետապնդել: Խիվրկիկի թոյլը մը կ'ուզէ վախճատականի անկր մատնել, բայց կը պահանջէ քանի գնգին ան կին: Մարզպետ այդ պատմութիւնէն եւ ապրակի Խիվրկի Գայմամամին քով գնաց, վախճատական մարզապետներ ձերբակալելու համար:

Մարզպետ, Գայմամամին տալ գինուած ասկիան կ'առնէ եւ ոճրապարծին պահուած տան վրայքը կը պաշարէ: Ասկիանները, թոյլ կը չտան եւ չեն ուզեր ոճրապարծր ձերբակալել: Մարզպետ կը հասկնայ, եւ անմիջապէս ասկիանապետին ձեռքէն գնդքը քաշելով կ'առնէ եւ կը հրամայէ ասկիաններուն որ իրեն հետեւին: Մարզպետ, ոճրապարծր իր քրոջ տան ալիւրի անասկին տակը պահուած կը գտնէ: Զէնքը կը քաշէ եւ ոճրապարծին վրայ կը յարձակի եւ ձերբակալելով Գայմամամին կը յանձնէ:

Մարզպետ, այդ օրն իսկ կնամբիա կ'երթայ եւ օրուան Մխիթարեան ձկլոյ պէյին նախատինք ծանօթ ըլլալով, վայրկեանին պաշտօնանկ ընել կուտայ Խիվրկի Գայմամամը:

⁂

ՄԱՐՋՊԵՏ, 1915–Ի ԵՂԵՌՆԻ ԹՈՒԱԿԱՆԻ ԱՄԱՐԱՓԻ ՕՐԵՐՈՒՆ

Մարզպետ, բնդհանուր պատերազմի սկիզբներր Պոլիս կը գտնուէր եւ մատուռականներու հետաձանքի օրերուն պահուըտած կը մնայ: Բայց Աճմնուէր ու բնկերասէր Մարզպետ, իր ընկերներին նոր ազատուած թուասեռներ, պիտի մնալով ապահով փութիւտուելեամբ երբ պատրաստ կ'ելլէ իր հետապայքն, կամաւորին պիտի կը ձերբակալուի: Կ'ազատուի մատուռականներու խուժդին հետ պէյի Զանդրըի: Կէս ճամբան կը յաջողի փախուստ տալ, բայց հրկին ձերբակալուելով Խիվրկի բանտ կը դրկուի: Բանտին մէջ.

Մրիկայ պատմական Զէքի չաւշտարնիներուն ենթարկուելէ ետք, կնոջիդ բանտը կը պրկուի: Կնոջիդ բանտի կեանքէն, Մարպոհի բանտակից բնկեր Պետրոս Մարմարեան, այսպէս կը պրէ, – Էվէրէկի բանտի կեանքը եւ Զէքիի կողմէ սրուած չարչարանքը, երբեմ ապրած չէին Մարգպետի կորովին վրայ: Նոյն յանդուգն ու անձնուէր Մարգպետն էր: Բանտին մէջ կը մնար Գէորգ վիշապեանի, Տոքթ. Տէմիրճեանի, Տոքթ. Նազիանի եւ Տոքթ. Տէօվլէթեանի հետ եւ անոնց մօտ կը նայէր:

Պահ մը կ'աչխատի, բանտի պիչխապահներէն կաշառելով փախչիլ, բայց չյաջողիր: Օրուան կնոջիդ Մխիթարեանէն իրեն ծանօթ ըլլալով, անոր միջոցաւ բանտէն կ'արձակուի, այսչէս թէ, Պոլսոյ եւ Կոմկապի օտար չէջանակներուն, ի նպաստ Թուրքիոյ վերաբնակման պիտի բնէ եւ օգտակար պիտի ըլլայ: Երկու ամիս ապաս չէջնէլ ետք, կրկին կը ձերբակալուի եւ կնոջիդ բանտը կը պրկուի:

Վերջին անգամ, Գերմանացի սպայակոյտի պետ, Ֆոն Վանհեյս Ֆոն Տէրկոյց Պոպէյ պէյ, որ միանգամայն Թուրք բանակի զեկը առանձնած էր, Գերմանիայէն Մարգպետի ծանօթը ըլլալով, այսչէս Գերմանացի սպայակոյտի Թարգման, անոր միջոցաւ բանտէն կ'արձակուի եւ կ'անցնի Գանիայի կողմերը:

***

Պէյրութի մէջ, ծանօթ մտաւորական եւ վարժարաններու Տնօրէն Վազար Զարըգ, 1915–1918–ի եղեռնի թուականներուն, Տարագրութեան անապատներուն մէջ ըլլալով Մարգպետի կազմակերպած Հայապահպանման հսկայ շարժումին անմիջական աչակիցը, 1945 թուականին, հրատարակութեան տուած է 190 էջնոց բազկացած գրքոյկ մը, որ կապ ունի Գազարեանի ճամբուն վրայ գտնուած Մարգպետի կեանքին հետ:

Գրքին հեղինակը, իր Յուշերուն մէջ, հետեւեալ բառերով կ'արտայայտուի:

«...Ամերիկահայ կեանքին մէջ լոյս տեսած անձնական թէ կուսակցական հրատարակութիւններ, մասնաւորաբար «Հայրենիք Ամսագիր»ը եւ Մալխասի «Ապրումներ» ամսուն գիրքը, մասնաւոր հետաքրքրութեամբ եւ գուրգուրանքով կը յիշատակեն «Մարգպետ»ի անունը մեր Յեղափոխական ու Մշակութային պատմութեան մէջ:

Այս յիշատակութեան կողքին, ցաւ կը յայտնենք նաեւ որ, Մարզպետի գործակից բնակիչներու կողմէ, չ՛գրուած ամբոխ 1914–1918–ի, պատերազմի կեանքին եւ գործունէութեան մասին, յիշելով այդ գործունէութեան վիպական բնոյթը. Մարզպետի գերազանց հայրենասիրութիւնը եւ նուիրումը հայ գաղթի ու ժողովուրդին, ինչպէս նաեւ ամբոխ ճակատագրական ու ողբերգական մահը եւ գերեզմանը հեռաւոր Ձէզիրէի դաշտերուն մէջ, Հանի Հիւսէյնի կեղծ ամուսնով:

Քառորդ դարէն աւելի ժամանակ մը անցած է ամփման Մարզպետի մահէն մինչեւ այսօր, որուն որպէս հեռաւոր, կարելի պիտի չըլլայ մանրամասն ու լրիւ պատկերը տալ ամբոխ անձնական հրմայքին եւ ուժին, նուիրումին ու հայրենասիրութեան: Կեանք մը, որ մեր հատաքակաւ ոգորումներուն, դիմադրական կարողութեան, ուժի եւ խմացական փայլուն կարողութիւններուն մէկին եղաւ, արժանի էր պատուաւոր տեղը գրաւելու, ամփման նահատակներու եւ մեր պատմութեան մէջ»:

«... երկրորդ համաշխարհային պատերազմի այս օրերուն, երբ հայ միտքն ու զգացումը բոլորի մէջ էր առանց միջավայրի եւ տարիքի խտրութեան, կ՛արժէ անդրադառնալ անցեալ պատերազմի մութ երկնակամարին վրայ փայլող լուսաւոր երեւոյթներուն, ոգեկոչել նեղ ու տագնապալի օրերուն գործող եւ գաղափարի նամբուն վրայ զոհուած Մարզպետը, որուն կեանքի բնութագիրը, դաստիարակիչ եւ օրինակելի պիտի բլլայ ներկայ ու գալոց սերունդներուն համար...»

ՄԱՐԶՊԵՏԸ ԳՈՆԻԱՅԻ ՄԷՋ

«... Կեսօրին յանկէն ապաստանել էր, Մարզպետ Գոնիա կը հասնի: Հոն կը գտնէ իր բնակարանէն նամակ Պապայեան, Տիգրան Ծամհատը, Փրանք. Աստուածաստուր Մաշտոցեան, որոնք օրուան կատակով եւ հոգեկան բարեկամ ձկլոյ Պէյի բարեացակամութեամբ Գոնիա ապաստան գտած կ՛բլլան: Ակտակ, Մարզպետ մաստաւորական իր այս բնակարանէն հետ գործակցով, օգտակար կը հանդիսանան Գոնիա հասնող եւ անկէ անցնող տարագիր կառաւանները: Կը կռմտակիցին հայապահպանման գործ եւ Գոնիա, Խկիշհիր, Պոլիս, գետոյ դէպի Ատանա, Հալէպ, Մուսա Լերկարոյ երկամուտպիծի երկայնքին, կը անդատարեն բարեհաճարիր հոգեր ու բնաւանիներ: Հոգեպահպանման եւ օգնութեան այս գործով,

կապ կը պահեն նաեւ Պոլիս պահուած իրենց ընկերներուն հետ, որոնք հաւատքնուն կը պահեն Շուրջ Մխիթարեանի շուրջը:

ՄԱՐԶՊԵՏ ԱՇԱԿԵՐՏ
ՕՃԱՌԻ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԵԱՆ ԱՐՀԵՍՏԸ ՍՈՐՎԵԼՈՒ

Գոնիալի մէջ, Մարզպետ եւ Տիգրան Ծամհուր, կը պահեն Ալբին ոպա անուն օճառի գործարանատէր Հայ մը, եւ անոր գործատրանին կից տուն մը կը վարձեն, իբր իր օճառ պատրաստելու արհեստը պիտի սորվին եւ անուշահոտ օճառ պիտի պատրաստեն: Այդ անունին տակ եւ այլ պատրուակու, անոնք կ'աշխատին Ծածկագրերու համար կառուցանելու եւ պաշտօնական գրութիւններու մէջ անոնք ջնջելու դեղեր պատրաստել, պիտանալով որ իրենց սկսելիք գործին գործելու յարմարութեան համար, այս երկու միջոցները անհրաժեշտ են, որպէսզի հարցաքննուէն եւ իրենց կողմէ լեցուած ու պատրաստուած ինֆիլարտուրներով եւ վաստարուներով եւ տարբեր անուններով ներկայանան Թուրք կառավարական շրջանակներն մէջ:

Երբ Մարզպետ եւ Ծամհուր, այս ուղղութեամբ կ'աշխատին, անոնք կ'ունենան տախտակամածին կողմէ հետապնդում մը եւ երկուքն անուան փնտուտք մը, որով Մարզպետ եւ Ծամհուր կորսընցնելու համար իրենց հետքերը՝ կը տախտուին հեռանալ Գոնիալէն:

Իրենց խոկ ձեռքով պատրաստուած ինքնաթուղթերով ու փաստաթուղթերով, Մարզպետ կը գտնայ մէկ տարի օդափոխութեան պատճառութիւն ունենալ, իբեայ Պօյսոն էֆէնտի Օճառի վաճառական մը: Իսկ Տիգրան Ծամհուր, իր նոր ինքնաթուղթով կը գտնայ սիրիացի դատիմ, բէրիման նուսուֆ: Այս ինքնաթուղթերով պաշտպանուած, Տիգրան անմիջապէս Թարգմանի գործ կ'սանկ Գերմաններու քով եւ պաշտօնով կը մնայ երկաթուղագիծի երկայնքին, իսկ Մարզպետ, որպէս իբեայ Պօյսոն էֆէնտի, կարմիր ծէտր պրուխին, Հրէական Մօրուքով, Ակնոցը աչքին Չալկ կը մնայ:

ՄԱՐԶՊԵՏ ՀԱԼԷՊԻ ՄԷՋ
ՈՐՊԷՍ ՕՃԱՌԻ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆ ՀՐԵԱՑ ՊՕՅՍՕՆ ԷՖԷՆՏԻ

Պօյսոն էֆէնտին, որպէս օճառի վաճառական եւ օճառ պատրաստելու պատրուակին տակ, ծածկագրելու եւ Գոնիալի իրենց

պրծեր չարունակելու համար, Հալէպի մէջ, բպտաքէն հետու, Վարդան Քաղի անկիներ, ներսէն Հրեայ ամրի մը տունը կը վարձէ եւ կը չարունակ ծածկապահու իր պատանի պրծեր: Ի Տարկին խոստովանութեան պարտաւորին պահ նեղկատարել օնաւ պատրաստելու վարպետ մը, իր վեց ամիս արձակուրդէն օգտուած:

Պօղոս Էֆէնտի, Հալէպի մէջ իր այս պրծին բնակիլ կը պահ պրծին Հեղինակը (Գարար Զարրպ, Անանասեանցի), որուն եղբօր Աբրահամ Զարրպին (Նազիկա Անանասեանցի), Մարզպետ մօտէն ծանօթ է եղեր Պոլսոյ մէջ:

Հիմա Պօղոս Էֆէնտի եւ Գարար Զարրպ, Վարդան Քաղի մէկ անկիներ Պօղոս Էֆէնտիի անհատին մէջ ծածկապահ–ահեկապիրներ կը պատրաստեն Տարեկան աշխատաւոր Ջարդերու մասին եւ Աբրահամին թերթերու յուշագրներուն եւ տպերու բացատրներուն մէջ կը գտնեն եւ մտա–մտա կը պրծին Պոլիս, իրենց բնակիններու պատճէն կարմին, պրծուտուած Շուտաչ Մխակեանի կողմէ: Ինչպէս նաեւ Պոլիս կը պրծին Ջուէն Պատրիարքին, Տպագրելու Համար Եւրոպական չրջանակիներուն:

Ամէն անգամ որ Ջարդերու մասին տեղեկագիրներ կը պատրաստէին, – ի՛րաւ պրծին Հեղինակը, – Տեսնելու էին անգամ զգալի Մարզպետի դէմքը եւ պատասխանից խոշոր աչքերը...:

Պօղոս Էֆէնտին, իր տարեկան տնեսական մէջ ծածկապահ–տեղեկագիրներ պատրաստելու իր այս պրծին մէջ, նոր պրծակիցներ կը գտնէ: Մանաւանդ Գասպար տպա Միմոնեանը, որ Էջմիածնի եւ Ներսիսեանի նոր Հասած էր եւ տեսած էր այդ չրջաններու կառավարները ու ատրճանները եւ իր բարեխառնութեամբ ազատած էր: Պօղոս Էֆէնտին, անմիջապէս իր կողմէ պատրաստուած յիշողութեան թուղթի մը կը յանձնէ Գասպարին եւ որպէս նմանօրէն Մուսաֆիա, Ներսիսեանի չրջանը կը պրծէ տեղեկութիւններ բերելու Համար:

Մարզպետը (Պօղոս Էֆէնտին), իր այս պատանի պրծներուն Համար, Հալէպի մէջ իրեն օգնական կը գտնէ նաեւ Տոքթ. Յ. Պողոսեանը, որուն նախատէս ծանօթ է՛ր Մարզպետ, Պոլիս գտնուած մէջոյին: Հալէպի չրջանէն ներսած Տոքթ. Յ. Պողոսեանը, տեսած է՛ր նոր Պօղոս Էֆէնտիի առաջարկները: Տոքթորը, եկեղեցական չրջանին, չրջուն թղթակից իր Հանգամանքով, օգտակար է՛ր լսած Հայապահպանման այս պատանի պրծին:

Իրենց է՛րեկցած նաեւ Էջմիածնի Առաջնորդանոցի, յետոյ Գերմանիա ուսանած Գրիգոր Շահմանեանը, որ չուտով

կը դառնայ Երկաթուղի ընկերութեան Հալէպի մխեռանոցին Տնօրէնը եւ իր կարգին այս պարծին չատ օգտակար կը հանդիսանայ։ Այսպէս Մարզպետ, հնարհնար չարչր կ'ուներցնէ իր պարծակիցներուն։ Բազդայէն Հալէպ նիստ Լեւոն Գարագաշեանը եւ Հալէպի Ա-ռաջնորդարանի քարտուղար Մաթէոս Երկցեանը, որոնք Ագապայի Մարզպետի անհնարին մէջ մխասին կը պարծեն։

Գոհացի եւ Պոլսոյ հետ, Երեկոյ յարաբերութիւնները պահպահ հանդիսի, կապ կը պահեն նաեւ արտասահման ժրնեւի կեդրոնին հետ եւ նամակ կը առանան վարաւիեանէն կարգ մը թեղագրանքներով։

Մարզպետ, որպէս Պօխոս էֆէնտի, անդամակցութիւններէն եւ դէպի արտասահման կատարած դաղանի թղթակցութիւններէն աւելի, մխաբը կը սեւեռէ դէպի արտասահման ճամբայ մը բանալու պատրաստը, որպէսզի վառնդուած Ղեկավարները ու նոր վառնդուելիք Գործիչները կարելի ըլլայ ապահով արտասահման փոխադրելով։

Իր այս ծրագրին համար, յարմարագոյնը կ'ընտրէ Մուսուլի ճամբան, որուն յաջողութեան աժ կարող այդ օրերուն Մուսուլի մէջ առեւտրական Տնօրէն Մկրտիչ էֆէնտիի ներկայութիւնը, որ 1895–ի Հայկական կոտորածներուն Պատճառով խլամացած Հայ մը կ'ըլլայ եւ Մարզպետի մօտէն ծանօթ։ Մարզպետ հաստատապէս կը պնդոյ, որ Մկրտիչ էֆէնտին թէեւ խլամացած, բայց խորքով Հայ է տակաւին։

Մարզպետ, ծանօթ ըլլալով նաեւ Մկրտիչ էֆէնտիի եղբօր Մխիթարին, անոր առարկութեամբ նամակ մը կը գրէ իր եղբօր Մկրտիչ էֆէնտիին, որպէսզի իրեն արտօնագիր մը գրկէ Մուսուլ փոխադրելու համար, եւ իր Ագապայի տան Պօխոս էֆէնտիի հասցէն կուտայ։

Դէպի Մուսուլ ճամբան ապահովելու համար, Մարզպետ, Ամերիկեան Մուսիսիան, (Գաղտնի ոգին) որպէս յարմար անձ ճէպիրի կը գրկէ, անցագրերը ապահովելու։

Այսպէս պարծերը յաջող կ'ընթանան։ Թղթակցութիւնները կանոնաւոր կերպով կը չարունակուին Պոլսէն մինչեւ Հալէպ, Պօխոս էֆէնտիի Ագապայի տան ամայի անհնարին։ Երկաթուղիի երկայնքին, Հայ պաշտօնեաներու եւ յանձնառուներու միջոցաւ վառնդուած Հայերը, Հայերու խառնիճաղանդ կ'ապահովեն ու կը տեղաւորեն։

Տիգրան Մամիկոն՝ Գևորգ պիտուրականների եւ երկրագործական պատմական թարգմանը, միշտ կ'երթևեկէ Հալէպ–Պոլիս գիծի երկայնքին, եւ ամէն մէկ անգամ կը փոխադրէ պատմական նշանակութիւնը, կը բերէ պատանի անդիկապիրներ ու իմպիտիմենները Մարպիկի համար։

Մշեցի Գասպէրը (նախկին Տաճատ վրդ. Մելքոնեանը), նախապէս բլուրով մանրիմը ու ծանօթ Մարպիկին, այդ օրերը կը պտտի Հալէպ, որ Մկրտան–Էրզրումի կայարանի մօտ, փոսի մը մէջ պատահաբար կը մնայ։ Մարպիկա կը պահէ, եւ իր կարգին պատրաստած ինքնաշէն մուրճի մը տարով, անոր պաշտօն կուտայ ուրի հնուններու երթալու եւ ճամբու երկայնքին աշխատող հայկական կեանքին անդիկութիւններ բերելու։

Այսպէս, Մարպիկա պատկա Պօղոս Էֆէնտի, նոր անձեր կը պահէ ու պտրեի կը մղէ։ Աշխատանքի նոր կայաններ կը առնէ եւ Հայաստանասիրաց դպրոց յաջող ճամբու մէջ կը դնէ, երբ յանկարծ Պօղոսն հետապիր մը եւ նամակ մը կը առնուի Պոլսոյ մէջ Շուարշ Մխակեանի ձերբակալման մասին։ Շուարշ Մխակեանի առն խոպարկութեան առնն, իրմէ ազատութիւնը մէկն Պօղոս Էֆէնտիի առնուն եւ հսկայն կը պահեն։ Երկու օր ետք, Հալէպի Գամբէտ ձէմի Էֆէնտիի կարգ Պօղոս կը հետապնդուի Ազապալի Մարպիկի առնը երթալով։

ՄԱՐԶՊԱՆ ԿԸ ԴԱՒԹՆԱՅ ՀԱՃԻ ՀԻՒՍԷՒՆ

Հալէպի մէջ, Մարպիկա Ազապալի պատնի առն հետապնդումը առիկանապահա ձէմի Էֆէնտիի կարգ եւ Պոլսոյ մէջ Աբջուլի ձերբակալութիւնը, Մարպիկա կեանքը փոխի մէջ կը ձգէ, եւ իր փոխնակատար կացութիւնը պատրաստ, Մարպիկա անմիջապէս կը ձգէ Հրեայ Պօղոս Էֆէնտիի Մօտուրը, եւ իր ձեռքով խակ, իրեն համար կը պատրաստէ նեֆուսի մուրճի մը եւ ուրիշ պաշտօնական փաստաթուղթեր եւ կը պատնայ Պիրլիսցի Զէյնուն բաղէն ծանօթ ուշխարի վաճառականն, յետոնոյնին առիկան Հաճի Հիւսէինն։ Նեֆուսի մուրճի, այնպէս անհրաժեշտ եւ ճշդութիւն կը պատրաստէ որ, անոր մասին ամէնէն խորամանկ մուրք առիկաններն իսկ չէն կրնար կասկածել տարուիլ։

Ինչպէս պրպին հետիոտիկ կը պատմէ.– Գիշեր մը, ժամը 11–ի մոտաւորակ Հաճի Հիւսէինը փոխադրող կառքը ճամբայ կ'ելլէ դէպի կայարան ինքնիլլի երթալու համար։ Հալէպի կառուցքը այդ չորս–

նին, ասոլիականները ծանր հակոպութեան տակ էր, ուրկէ պիտի անցնէր նաեւ Հաճի Հիւսէինի կառքը: Ասոլիականները կը պոռան իրենց ձակատագրական «ԿԱՅԸ»: Մինչ Հաճի Հիւսէինն, ոտքը ոտքին վրայ նետած, սեղէն խմէ չէսպիխը: կառքէն վար կ'իջնէ կառապանը եւ մօտենալով ասոլիանապետին կը ներկայացնէ իր պատիառելի ճամբորդին թուղթերը: Ասոլիանապետը, լապտերի լոյսով եւ բարձր ձայնով կը կարդայ Հաճի Հիւսէինի անունը եւ ներողութիւն խընդրելով եւ խոնարհելով մեհնումի հրամանը կատարէ:

Հիմա, Հաճի Հիւսէինն Հալէպի մէջ իր կոպքին ունենալով արդէն Տոքթ. Ա. Պօղոսեանը եւ Գրիգոր Շահրամեանը, կը ջանայ ուրիշ հեղինակաւոր անձեր եւս իր չուրջը հաւաքել հայապահպանման գործին համար եւ կը պոռնկ Օննիկ Մոլլամեան (Մեծ Պարոնը) եւ Գաբրիէլին էֆէնտի Ճիլէքճեանը, որոնք այդ չրջանին Հալէպի մէջ տէրը կ'ըլլան անվիճելի հեղինակութեան եւ ուրիշ կարեւոր պէմքեր եւս պոնելով, Հաճի Հիւսէինն անոնց միջոցաւ կը ջանայ եւ կը յաջողի հաւաքաւոր հայեր տեղաւորել երկաթուղիի ընկերութեան մէջ եւ գծի երկայնքին:

ՀԱՃԻ ՀԻՒՍԷԻՆ ԻՆԹԻԼԻԻ ՄԷՋ

Հաճի Հիւսէինն Հալէպէն կը մեկնի Ինթիլլի, ուր իր Գերմաններէն լեզուի հմտութեամբ եւ ապաւորիչ անձով արտակարգ համակրութիւն եւ յարգանք կը տեղծէ իր անձին չուրջ, Գերման ընկերութեան երկրաչափներուն եւ կը պոռնայ մտերիմը եւ անպաշտօն թելնապահը այդ չրջանի ամէն ու ամրականը եղող երկրաչափներու պետին Զաբլկերեցի ՔէօՌէլլին: Ինքը յանձն կ'առնէ երկաթուղիի ընկերութեան եւ պաչտօնեաներու թղթակցութիւններուն եւ գործի առաքումներուն Բօնթրոլի եւ Բաչխուսի պաչտօնը: Իր այս պարծով, Հաճի Հիւսէինն գծի երկայնքին երթեւեկի պաչտօնով, ընկերութեան Հայ Պաչտօնեաներր եւ Աչխատաւորները հեռու կը պահէ Ասոլիանական ու Քաղաքական հետապնդումներէ:

Ինթիլլի մէջ, այս նպաստաւոր դրութիւնը հապիւ թէ ձեւ ու մարմին կ'առնէ, հայերու հանդէպ հալածանքի նոր ալիք մը կ'ողողէ գծի երկայնքին, կեդրոն ունենալով Ինթիլլին: Թուրք կառավարութիւնը յանկարծակիի նկած եւ մտահոգ գծի երկայնքին գործող ասոնեակ հաստատաւոր Հայ աչխատաւորներու իրենց ընտանիքներով պատսպարուելը, 1916 Յուլիսի Յունիսի կէսերը, հրաման կ'ընէ գծի երկայնքին եւ Ալբանի նչանաւոր վարպետի մէջ գործող

հայերը ձգել իրենց տուները, խանութները, գործերը եւ գնալ Բախչալ–Ալճի (Տէր–Զօր) մահու կայարանը:

Հաճի Հիսկին, իր չարչինելով եւ չնարհի գանի մը ոսկիներ ու խիզախ հայեր, գերազոյն ճիգ կը թափէ, անկարելին կը փորձէ, կը մեղմացնէ ոգեւոր եւ աշխատասիրները կամ կը գործադրէ որպէս անհրաժեշտ ստորեր գիծը չհետքանան համար:

Գողմանականները մաս մը Հալէպ կը հասնին: Հաճի Հիսկին կը գրկէ Հալէպի իր բնակիները, որ աշխատանք տանին կառավարութեան եւ Գերմանի բնակութեան մօտ, առժամանակեալ համար Հայոց դէմ ոգի հալածանքը: Ազատէ, Գրիգոր Շահրամեան եւ Գաբրիէլ Գիլնոսի ճիգերգեան, իրենց չատ մօտիկ բարեկամ Հալէպի գիներգրական հրամանատար Շեվգէթի միջոցով եւ աչակցութեամբ մեծ Պատանի բարեկամանի աշխատանքներուն, հալածանքը կը առժամանակուի եւ տարագրութիւնը կը գադրի:

ԿԵՆԱՎՈՒՐ ՏԱՂԱՑԻ ՉԻՆԵԱԼ ԽՈՒՄԲԸ

Ինքնիլլի մէջ Հայոց դէմ հալածանքը պատճառ կը գառնայ, որ Հայկը ոչնչու փորձուած, փոխանակ տարագրութեան ճամբան բռնելու եւ ապահովանոց երթալու, գինեալ խումբեր կը կազմեն ու լեռ կը բարձրանան: Հայերու հանդէպ հալածանքը երկու մտամբ մը կը մեղմանայ, այս անգամ ալ կեանքը Տաղցի գինեալ խումբերը անհանգիստ կ'ընեն երթալ կառավարութիւնը:

Զինեալ խումբեր կազմելուն եւ լեռ բարձրանալուն Հաճի Հիսկին իր բոլոր ջանքերը կը ապարդիւն, պանդուխ կարող ձեռքերու կը յանձնէ, կը կազմակերպէ անոնց պարենաւորման, ռառեզքի, Դեզօրայքի եւ Զուրի կարիքները: Մէջտ կապ կը պահէ լեռ բարձրացող ու կռուող խումբին հետ: Կը ճանչնայ Թոփալ Յակոբ վարժապետ, Աւետիս Զալուշ Միհայէլեանը, Զէյթունցի Արամ Զալուշը, Մարաշցի Յովսէփ Խօճան եւ բոլոր տասնիրիու. գաչերը:

Խումբին պետը Յովսէփ Խօճան, յարաբերութեան կը մտնէ Ինքնիլլիի Հաճի Հիսկինի եւ անոր բնակիր Տօքթ. Ֆիլիպի հետ, այնպէս որ այս երկու առաքելատիպ հայերը հոգիով ու սրտով որպէս խումբի մաս կազմոգնեը, գիշեր ցորեկ կը մտածեն խումբի պարենաւորման եւ Ազատագրութեան մասին:

Ինքնիլլիի հետ հաստատած յարաբերութեան որպէս արդիւնք, Թոփալ վարժապետ կը անգիանայ չրջապատի լեռներուն մէջ ուրիշ գինուած խումբերու գոյութեան, բոլորացած Պէյնդիրներէ եւ

Մուրք բանակին վախճանական հայեցք։ Հաճի Հիւսէինի հեղինակութիւնը, Տոքթ. Թիլիպի ապերախտիները, Թուխալ վարժապետի պահակութիւնը չատով կը համոզեն այս ցրտած ուժերը։ Ուժերը կը մնանայ, կը պառնայ բառասուն–հինգ հոգինոց բազմացած պօրտաք ուժ մը։

Հաճի Հիւսէին ինքնիշխան պահուած միջոցին, միշտ յարաբերութիւն կը պահէ Հալէպի իր գործի ընկերներուն հետ, անցուգարձերէն կը տեղեկացնէ եւ իր Հալէպ վերադարձի մասին յուր կռահում ընկերներուն։

ՀԱՃԻ ՀԻՒՍԷԻՆ ՀԱԼԷՊ ԿԸ ԴԱՌՆԱՅ

Երկու–երեք ամիս չարտնակ Հաճի Հիւսէին ինքնիշխան մէջ, հայապահպանման գործով կրանուելէ նաք, 1916 Յուլիսին վերջին ամիններուն երկաթուղիի ընկերութեան վերաբերեալ գործերով Հալէպ կը պառնայ։ Գրքի հեղինակը Հաճի Հիւսէինի Հալէպ մուտքը կը պատկերացնէ այսպէս.– կը ապասէիւֆ անհամբեր եկաւ։ Առոյգ ու թիկնեղ, արաբական ակալ–էշֆէով, վիճուորական զգեստներով ու ռուսական շալակօշիկներով, ակնոցով ու պատկառելի երեսոյթով Հաճի Հիւսէինը։ Կոպիին կախուած ատրճանակը, իսկ ձեռքին մըտրակ մը, իսկական հայդուկային տիպարը մեր յեղափոխական կեանքին։ Իր արտաքին երեսոյթն իսկ, մխիթարաճիճ մը եւ հպարտութիւն մը պիտի ըլլար ամէն մէկ հայու համար։ Նոյն Մարզպետը խոհուն ու սակաւախօս, անմիջապէս գործի լծուող ու յանդուգն...։ (էջ 32)։

ՀԱՃԻ ՀԻՒՍԷԻՆ ԻՍԼԱՀԻՅԻ ՄԷՋ

Հաճի Հիւսէին Հալէպէն իսթահիլ կ'երթայ երկաթուղիի ընկերութեան գործով։ Իսթահիլէն մէկ հարիւրաւոր Հայեր, մեծ մասամբ Մատուրականներ բանտ կը մնան, որոնց համար Հասպէին վտանգաւոր պրուժիւններ հասած են Յուլիս կատարուելեան։ Հաճի Հիւսէին այստեղ եւս ամէն ճիգ կը Յատիլ պահանջ ապահովել Ջինուսական միջոց մը պահելով։ Իրեն ծանօթ Յուլիս հարիւրապետ Ադա պէյի առաջարկով եւ Մէհմէտ Մուֆլիհի գնդապետ Բէհմէտ պէյի համաձայնութեան, ձէհմէտ վահէյին հետապով կը խնդրեն Հայ գաղթական գործաւորները պահել պինուսական գործերու եւ ճամբաներու վրայ աշխատելու համար։ Հետապիով ալ կը հասնի հրամանագիրը եւ անմիջապէս հարիւրաւոր Հայեր բանտէն արձակուե-

յով պարծի կը լծուին, որոնց մէջ կը պահուի նաեւ պրքին Հեղինակը Վազար Զարըճ:

ՀԱՆՃԻ ՀԻՒԱՆԻՆ ԻՆԹԻԼԻՒ ԿՐ ԴԱՒՈՆԱՅ

Կեսօրէ Տապլքի կուսակ խումբերու պայմխնը, Ինթիլլիի խումբ կառավարութեան չրջանակին մէջ, օրուան հրատապ խնդիրը կը պահոյ, կարծես Թուրքիոյ պատերազմը ոչ չրջանին մէջ փոխադրուած լլլար: Զինուորական այդ չարժումներէն, խումբ խուժանին մէջ օրէ օր կը մեծնայ Ռէիիներու, Թալանի ախորժակները, որոնց պահերը պիտի լլլային գէմ Էրկայնքին, Ինթիլլիէն մինչեւ Հալէպ տարածուող տասնեակ Հազարաւոր Հայ պարծաւորները:

Ի տես այս կացութեան, Հայ պարծաւորներու Հին պետութիւնը օրէ օր տենդի կուտայ Տարսոյրութեան ու Զարըճի վախէն: Թափոր վարժապետի իշխանութեան եւ խումբ բանակի արիւնոտ բախումներու հետեւանքը պիտի լլլար նոր Վէպքեր, Տեղահանութիւն եւ Ջարդ:

Նախագահ խումբի պայմխան, կարմին եւ ուժին մասին Պետութուած ու Ներչնչուած Հանճի Հիւսէիներ, Տիմա կը մտածէ, կը խօսի այս ահեղ կացութեան, Բաղաքական բարդութեան եւ մօտեցող վտանգներու մասին: Ինչ որ ինքը յաւ տեղեակ էր այդ վտանգներու մասին, խումբ պինուորականութեան հետ իր տարած յարաբերութիւններու միջոցին:

Այս պարագան կացութեան չուրջ, Հանճի Հիւսէինի դերը եւ անոր հոգեկան կացութիւնը, հետեւեալ բառերով կը նկարագրէ պրքին Հեղինակը.—

«Բաղաքական գործիչն ու հայու իմացական կարողութիւնները են, որ կը խօսէին Հանճի Հիւսէինի մէջ: Խաղաղ հայեացքով ու համեստ շեշտերով մէջտեղ կը դնէ այնպիսի փաստեր ու յայտնութիւններ, որոնց մէջ իր ձեռք բերած եւ դեռ բերելիք յաջողութիւնները, տասնեակ հազարաւոր հայ հոգիներ պիտի ազատէին եւ անոնց համար պատուաւոր գոյութեան մը հնարաւորութիւններ պիտի ստեղծէին: Բազմութիւններ, որոնք ո՛չ տեսած էին եւ ոչ ալ կը ճանչնային այդ Մենք Հայը, որ իր խուցին մէջ մեծնալու, իր ժողովուրդի ցաւերովը չարչարուած ու քեռնալու, ամիսներու տաժանելի աշխատանքի մը տարած էր միւնակը, ամէն վայրկեան մահու վտանգին ենթակայ···»:

Ինչպէս պիտանք տրվին, Հաճի Հիւսէինը Երկիմուղիի հինութեան այլ բաժնին միահեծան տէրը եղավ Զաքկերեայի Քէօրէվի մանրին էր եւ անոր պիտոյք գործակիցը, մասնաւորապէս յարաբերական աշխատութիւններուն մէջ: Այս հանգամանքով եւ իր անձնական կարողութիւններով, իր առջեւ Գերմանիան բարձրագոյն առաջով ու գաղափարախօսիվ, ան հետզհետէ առաջին գործած էր նաեւ Գերման բոլոր ներկայութիւններուն, բուրք գինուորական բարձր չրջանակներուն, որոնք անոր մէջ պատճ ըլլալ կը կարծէին հազուագիւտ, եւրոպականացած բուրք մը, Գերման լեզուին ու դաստիարակութեան սիրողասէր, մտացի եւ գործունեայ մեծահոգին, ի վիճակի մտնալու ընդունելու գաղափարքին նպատակները, իրենց մեծ ծրագիրները: Այս առիթէն օգտուելով Հաճի Հիւսէին գործած էր մեծագոյն հնդիկութիւնը բուրք գինուորականութեան եւ այլ չրջանի բաղաքային վարչութեան համար, ի վիճակի ներքաղաքական եւ բարոյական հոդի վրայ անկարելիի իսկ յաջողցնել Գերմանական շրջանակներուն մէջ:

Հաճի Հիւսէինի կողմէ լրջութեամբ ընդունուած եւ այս գէպքերու մտքին անոր բռնած գիրքը կատարութեան եւ կառավարութեան մէջեւ, եւ անոր առանձին, առանձին յարաբերութիւններ, խորհրդականը գործած էր Մաժրին եւ կառավարութեան այլ երկու ազնուական մէջեւ եւ ինքն իր մասկ ապահով մէջտեղ:

Իր կատարած գործերի խորհրդակցութիւններուն եւ խօսակցութիւններուն վրայ հիմնուած, Հաճի Հիւսէին լաւ համոզուած ու վստահ էր իմմիհատական կառավարութեան յոռի արամադրութիւնը աշխատող հայ բարեկամներու եւ ձգտումին ծրագիրները ևս բարձրացող խաւերին հանդէպ:

Պատերազմին առնչուած առիթներով, Գերման վարչութիւնը հրահանգ առացած էր վստահացնելու աշխատանքները եւ պատրաստութիւն առնել գծի չարունակութեան համար: Այս պայմաններու տակ, Գերմաններուն մեծագոյն մտահոգութիւնն էր աշխատաւորներու դադարումները եւ պակասները: Գերմաններ այժմ գործած էին հայ աշխատաւորներու պակասը եւ անոնց առեղծագործ ոլիին չատապով: Այնոր Հաճի Հիւսէինին պաշտօն կը յանձնեն մեծ գիծերով գինուորականներուն ալ համակել իր գծի աշխատանքները եւ անոր չարունակութիւնը, կարեւոր եւ էական մէկ մասն են պատերազմին եւ անոր յաջողութեան:

Հայ աշխատասիրություն պայմանների եւ աշխատանքի անհրաժեշտության մասին, Վերմանի չբնանականների որոշ համոզման մը բնական կեցություն, անոնց հնդիկական եւ ուժեղ կողմնակ, Հանդի Հիւսէնի այս ուղղությամբ կը սկսի աշխատիլ իւրաքանչիւր թարգմանության պիտանությունների մասին, որոնք պիտի հետ անմիջականորէն կապուած էին:

Այդ չբնանի պիտանությունների պրեստորներն էին գնդապետ Ակնան պէյ եւ գնդապետ Զիա պէյ, որոնք երկրամասային մարզի երկրների պիտանության ընդհանուր քննիչներն էին, անոնք կը կապէ Վերմանի գնահատությունեն հետ մէկ ծրագրի չորչ եւ կը պատասխ երկու կողմերուն անմիջական կապը եւ հաղորդակցը:

Թուրք կառավարությունն չբնանականները եւ պիտանությունները, որոնք արդեն էին իսկ պաշտպանի եւ անդրեկման ենթարկել եւ ամրամուծության մասնակ խորհրդ, Հանդի Հիւսէնի կողմ ատրուած Մէջնորդի այս Զանգիլով ու Ծրագիրով, լիսան գրայ կառավարությունն ու պիտանությունների մէջ կառավարության այս գործերը նկատուելան մասնակի ու անկարելի եւ չատով մարդկային խնդիրներ, որոնցմով մեկն պէտք է պրոպի ոչ մէկ Զիանությունները այլ Բազարքային գործչությունները, առանց խանգարելու գծի երկրների եւ ընդհանուր պատերազմի մասն կողմով աշխատասիրության ընթացքը:

Հանդի Հիւսէնի, իր այս կարգադրություններով, լիսը կառավարությունն ու գծի երկրների աշխատող հարցերուն հանդէպ վերկել էաք, որ պահեն կը պատասխանել նաեւ լիսը կառավարությունների ու չարժանիները: Թուրքիայ Ազգային եւ իր խորհրդի Ներքինի հետ հաստատած կապը ուժեղ կ'ամրացնէ, կը կարգավորէ եւ կը կանոնաւորէ խորհրդ Պարլիամենտին եւ անոր կարգին քիչուններ աշխատությունները Ներքինին–Խորհրդ եւ մինչեւ Հայկ:

Միւս կողմէ, անձնական անհատականություններով ու ծանոթագիր Թղթակցություններով կը անդրադառնայ Վերմանի եւ իրաքանչիւրներու հետ կապ ունեցող իր գործակիցներուն եւ Հայ պաշտօնեաներուն, որպէսզի հայաստանեցման այս գործին համար նկատի առնեն պատահականությունները օգտագործել եւ խորացնել ու ամրացնել Հայ աշխատասիրության ձեռքբերումները անդրադարձը երկաթուղագծին վրայ քէ Հայկ:

ՀԱՃԻ ՀԻՒՍԷՒՆ ԿԸ ԹՈՂՈՒ ԻՆԹԻԼԻՆ ԵՒ ԿՈՐՈՇԷ ՄԵԿՆԻՒ ՃԷՋԻՐԷ

Իմիհատաի կառավարութիւնը բարմահատար հայերու երկաթուղագծին շուրջ պատասխանատու էր Հալէպի շրջանին մէջ ամփոփելը, կը նկատէ ճէմալ փաշայի հետքը, կամ անոր դիտումնաւոր մէկ խօսքը եւ պատրաստանք ընդհանուր թուրք քաղաքականութեան դէմ գործող մը:

Պալէն արուած հրահանգներու համաձայն, գործէ կը լծուէին Իմիհատաի պատասխանատուները եւ գծի երկայնքին անպատրաստած ապահովութեան անօրէնութիւններ, որոնց նպատակը կը կազմէն ճէմալ փաշան հետեւողական եւ պատրաստել Իմիհատաի հաստատութեամբ անձամբ մը: Հայերը ենթարկել ենթ գործադրուածօրէն Զարդել եւ մնացածն ալ ատաքնորդել դէպի Տէր–Զօր:

ճէմալ փաշայի եւ Իմիհատաի կառավարութեան միջեւ գոյութիւնը կը չարաշահուի կառավարի կերպով եւ հայերու ճակատագիրը կը մնայ մոխ կախուած դէպի չարը: Այս իրավիճակի մասին պատմանը կը մնայ այդ շրջանի հայութիւնը վտանգել դէպի Հալէպ:

ԲԱՆԱՒՈՒՄ՝ ԹՈՒՐՔ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԿԵԱՎՈՒՐ ՏԱՂԸՅԻ ԱՊՍՏԱՄԲՆԵՐՈՒՆ ՄԻՋԵՒ

Իմիհատաի կառավարութեան հրամանագրով բախումը կը սկսի ծուրք ուժերու եւ ապստամբներու միջեւ: Խալհիյէն ամբողջ պատերազմական գօտիի կը վերածուի: Ապստամբներու զլուխը վոճաւքի կը հանուին: Խալհիյէի մէջ ծուրք խուժանը ստքի է, կը պատան, մահ կնամարնեուն, որուն կը յաջորդէ Յոմհէի ջոհնալի եւ բնակիչներուն կախաղանը:

Հայերէն չատեր Հալէպ կը վերադարձին, իսկ մնացածներուն համար արդէն յոյս եւ ապաւէն Հաճի Հիւսէինն է որ կ'աշխատի ամբողջ հոգիով զանոնք Հալէպ վերադարձնել:

ՀԱՃԻ ՀԻՒՍԷՒՆ ԿԸ ԹՈՂՈՒ ՀԱԼԷՊԸ ԵՒ ՃԷՋԻՐԷ ԿԸ ՄԵԿՆԻ

Բարմահատար հայ գործաւորները Հալէպ կը վերադրուին, սակայն, անոնց կեանքը վտանգի տակ կը մնայ ժամէ ժամ Տէր–Զօր գնալու: Հաճի Հիւսէին գործի վրայ է, կը ջանայ գոնէ մէկ մասը

թաչել պետք ձկներէ։ Ասիոյ ներկայացած կը գտնէ, պետք է օգտուիլ։ Երկաթուղային մինչեւ Մատուլ երկաթեայ ծրագիրը պատրաստելուն կը սպասէ։

Հոկտեմբեր մէջ, Հաճի Հիւսէին իր չորք կը հատնի երեսուն ուժեր, ամբողջ Անատոլուոյ մատուցականներ եւ անոնց ամէնուն համար իսկ ձեռքով պատրաստուած ինքնաեռ մուխեր կատարելագործած Սիլիհտարի տեսիլ, Ատրճանակ եւ Հրացան տնտեսներով եւ կը գրկէ ձկները, անոնցմէ իւրաքանչիւրին տալով երկաթուղային վրայ պատասխանատու պաշտօններ։

Հոկտեմբեր ձկները Հալեպ մեկնելէ առաջ խումբով կը չորանակուի եւ Եփրատին եւ Թէլ–Հէլիֆի շրջաններէն կը անցնի։

ՀԱՃԻ ՀԻՒՍԷՒՆ ՆԻՍԻՊԻՆԻ ՄԷՋ

1917 *թուականին, Հաճի Հիւսէին կը գտնուի ձկներէն մէջ, իր չորք հատուածով նոր բնակիներ հայրապահպանման գործին պատճառով կարգ մը դաշնակից մատուցականներ, Օննիկ Զէօկիւրեան, Տիգրան Ծամիուր, Յարութիւն Աբգարեան, Վահան Տէր Ա–զարեան, կամաթարական, Թադէոս Զէօկիւրեան, Մովսէս Տէր Սահակեան, գրեթէ բոլորն ալ Սանասարեանցի։ Անոնց բոլորին ալ, Թուրք կամ Ասորի անուններով իր ձեռքով գրուած ինքնաեռ մուխերը տալով, կը սպասէր երկաթուղագծի բնակեցման գործերուն մէջ, որպէս թարգման, մրեթացիի պաշտօնեայ, Հաշտակալ, Գրագէտ, մատենագրուն վրայ հսկող մատակարար, այլապէս, պատասխանատու պաշտօններ։ Անոնցմէ մանր կը գրկէ Թէլ–Հաֆիրը։ Ատոնք ալ իրենց կարգին կ'աշխատին իրենց մօտ նոթեհներ սեղմագրելու գործին։ Այնպէս որ, Թէլ–Հաֆիրի մէջ, անոնք կը հատատանէն Հալիկան ճամբան եւ ի վիճակի կ'ըլլան օրական տասնեակներով նոթեհներ ընդունիլ, պատատրել եւ գործով սեղմագրել։*

Հաճի Հիւսէին, այս գործերու յաջողութեան համար, նախնական աշխատանքները կը պատրաստէ։ Գերմանի երկրաչափներուն հետ մանրամասնութիւն կը տանիցէ։ Իր ձեռքին մէջ կ'առնէ, այլ չորքներ Բուրք Բազաքացին վարչութիւնը եւ Զինուորականութիւնը։ Ինքն է Թարգմանը ու ներկայացուցիչը Ասորեցոց պինուորականի մը, որ պետն է Հալէպ–Մատուլ ճանապարհին ապահովութեան փոխադրութեանց։ Այս առաւելութիւններով, Հաճի Հիւսէին Հալէպէն

մինչեւ Մուսուլ Ալեռնապլրնեը տալու, պաշտօններ առնդնելու եւ չրջանի Աչիրաթեանեըուն վրայ ապդեցութիւն ունենալու կարելիութեան կը տիրանայ:

Հաճի Հիւսէին կը կլանուի իր աչխատանքին մէջ: Գիչեր ցորկ կ'աչխատի պինուորական վերապրաստեանց: Այդ մէջտեղ ալ, աւելի հեղինակութիւն ձեռք կը բերէ: Թուրք պինուորականները, անսահման վստահութեամբ կը վարուին Հաճի Հիւսէինի եւ անոր կարողութիւններուն: Գայմագամ թէ պինուորական Հրամանատար, եկեղեցական պետերը կ'ըլլան Հաճի Հիւսէինի քով: Նեխալինի եւ չրջանի Աչիրաթեանները կը գտնան իր չուրջը, իրենց գործերը յաջողցնելու համար: Ան բոլորին կը հասնի, ստանալով սրբակրօն ու արդար Թուրքի մը համբաւը:

ՀԱՃԻ ՀԻՒՍԷԻՆ
ԳԻՒՐՑ ԱՇԻՐԱՊԵՑ ԹԱՀԻՐ ՊԷՅԻ ԳՈՎ

Այս մասին խօսքը տանք Հաճի Հիւսէինի անդրաժան ընկերը եւ գործակիցը եւ գլխին հեղինակը Ղազար Ջարըգի: (Ր. հատոր, էջ 79):

«... Յայտնի Գիւրա Աչիրաթեա մըն էր Հաճի Հիւսէինի պատասանման տանուէրը Թահիր պէյ անունով, գեղ չատ երիտասարդ ու խիզախ: Ան իր հօրեղբայրը սպաննած ըլլալուն, այժմ կը գտնուէր վախտական վիճակի մէջ, մօտակայ լեռներու վրայ, կամ անապատներու մէջ Թափառական, իր խումբ մը գինակիցներով: Ան, երբեմն մերթ, իր գինուած խումբով կ'իջնէր մինչեւ Նեխալին եւ մահու վտանգը յանձն առնելով կ'այցելէր իր կնոջ եւ բնտանիքին:

Հաճի Հիւսէին՝ Նեխալին հասնելէ յետոյ, Թահիր պէյի պաշտօնեաներուն կը խոստանայ իր կարելին գործ դնել եւ ներում ձեռք բերել վախտական երիտասարդին համար:

Այժմ Հաճին ուրախութեամբ կը յայտնէր, Թէ ներումի այդ գործը յաջողցուցած էր, մերթ Թէ, նախքան վերջնական ձեւ տալը, որոշած էր Թահիր պէյի հետ տեսակցութիւն մը ունենալ, եղբայրական ուխտ մը կնքել, հետագային Հայասահմանի գործին օգտագործելու համար: Այդ ուխտն էր ահա, որ պիտի կնքէինք յաջորդ գիչերը Հաճիի տնտեսին մէջ, ուր պիտի գար Թահիր պէյը, վստահելի եւ իրեն հետ մեռնելու պատրաստ ընկերներուն հետ:

Յաջորդ օրը, երեկոյեան մօտ մութը նոր սկսած, արդէն

ատեն քաշուած ենք, եւ չխանգարելու համար պէտք եղած միջոցները ձեռք առած, եւ մէկ քանի պահանջներ արդէն հասած են եւ յանձած մեր ատեն պիտոյքն անկիւններէն:

Կէս գիշերին մօտ, պետք հասնէր թահիճ պէտք, անգամ մըն ալ պատեցաւ աղն ու հացը եւ ատենոց ատենապետը, որոնց մօտ երթալ պիտի բնենք մենք բերթս ու պետք պատճառք կեանքի ու Մահու հզօրութիւնը:

Կէս գիշերին, պահակներէն մէկը կը հասնի մեզ մօտ, հարցնելու համար իր պետին ժամանումը: Մէկ քանի վայրկեան ետք նեղս կը մտնէ Բարթռամեանց ու Գեղոպէմ երիտասարդ մը, արտաքին ատրոպի մէջ, բնկերակցութեամբ ատենակ մը հետեւողներու:

Ասոր յորդորանքով կը բարեւեն Հաճի Հիւսէինը, որ չէլթի մը ծանր ու Հանդիսաւոր ձեւերով, երկար Համբոյր ձեռքին, ապջապուրտով մը կ'ընդունի թահիճ պէտք: Կը նստինք մենք, պէմբնիս ունենալով մինչեւ երտնդները պիտուած տասը հոգիներ:

Պաշտօնական կարճ խօսակցութենէ մը յետոյ, Հաճի Հիւսէին ոտքի կ'ելլէ ու կը մօտենայ Աղ ու Հացի անգամին եւ իր քով կը տրտաւիրէ թահիճ պէտք:

Բերթս մէկ ոտքի ենք ու հետաքրքրութեամբ: Հաճին է որ կը խօսի, պարզելու համար օրուան նշանակութիւնը, երբ ուժի նուիրակներ կ'ընդունի եւ իր խոր վստահութիւնը եւ հպատակութիւնը թահիճ պէտք հանդէպ:

Երկու պետերը ձեռքերնին Աղ ու Հացին եւ Ատրճանակին վրայ, կը հնչեն երդումի խօսքերը:

Հաճի Հիւսէին, այժմ նոր հանդիսաւորութեամբ մը կը յայտնէ, թէ անպատման պետի յաջողիլ նեղման ենթրերը եւ իր փոքր եղբօր թահիճ պէտք, պետի վերադարձնէ իր ազատութիւնը:

Թահիճ պէտ, ակնյայտնի յուզումով մը կ'ողջագուրէ Հաճին, որն կը յայտարարէ իր մեծ եղբայրը եւ Բարեբարը:

Հաճի Հիւսէին պատկառելի ու ինքնավստահ, կը յայտնէ թահիճ պէտին, թէ վստահ ու ապահով կրնայ այդ պիշերը տանը անցընել, ուրախացնելու համար իր բնտանիքը, յայտնելով անոնց Հաճի Հիւսէինի կողմէ, թէ չուտով իրենց տան վրայէն պետի վերնայ Սուլթ եւ Աւերի պատկերը:

Նոր յուզում մը Բերթա խումբի մէջ, որոնք պէնքերը վեր կը բարձրացնեն ի յարգանս Հաճի Հիւսէինին ու կը մեկնին իրենց պետին եռեւէն, խոր լռութեան եւ պատկառանքի մէջ:

Ուխտը կնճռուած էր:

Մէկ չարաթ յետոյ նեռութը առարկուած էր ու յայտարարուած: Թահիր պէյ ուն կը պահար, իր կոմիտաճիներու խանդաղատ ցոյցերուն մէջ: Ան նախ կուզար Հաճի Հիւսէինի տան բաժանմունքը, իր ծառերուը Հաճին ուեհներու համար եւ իր յարգ ըզգացումները յայտնելու: Ապա կը մտնէր իր բնտանիքի տան բաժանմունքը: Իր կնոջմէ, Զեպանի ու վայելուչ ծանրութեամբ, առաջին անգամ բլլալով իր մէկ ուրբ սենէն դուրս կը գնէր, ընդունելու համար իր վերապրածոց մուսլիմը:

Կը պահանջ Հաճի Հիւսէինի սենեակը, ուրախ ու պոհուռակ, վասն զի բլլալով որ Հաճի Հիւսէինի տունը այժմ բեղդի մը չափ ամուր էր, իսկ մեր անձերն ու գործը ուելի հիմնաւորուած, նոր եւ ուելի բնդարձակ ծրագիրներու համբան բացած...»

«... Այժմ արդէն ապահոված կ'բլլայինք նախկինը չբջապատող երեք հիւրս Աչիրաթապետներու բարեկամութիւնն ու պաշտպանութիւնը: Այդ երեք Աչիրաթապետներն էին, Համօ աղա, Թահիր պէյ եւ Հաճօ աղա:

Աչիրաթապետներու բարեկամութիւնը, մեզ համար առիւծական կը պահար այն իրողութեամբ, Հաճի Հիւսէինի չուրջը հաւտրուհակ հաւաքուած էին արդէն պահապան տեղերու մէջ վառնդըւած եւ փախստական բարմաթի հայ երիտասարդներ, որոնք մեր գործերուն մէջ կ'աշխատէին, բայց հետուէն կամ մօտէն հետապընդած էին: Նման երիտասարդներ ի հարկին պէտք էր հիւրս չբջանները մէջ պահել:

«... Գործ եւ հանգիստ պահել, եւ որ ուելին է, նիւթական միջոցներ առնծել կեսոյ, մեր չուրջը պոնուած բոլոր երիտասարդներուն առաջին մտահոգութիւնը կ'բլլար, Հալէպ պոնուած իրենց բնտանիքներուն Պարէն ղրկել, դրամ հասցնել: Երկաթուղիի բնդհատութեան առհասին մէջ տիրող առատութիւնն ու մսխումը, համեմատած Հալէպի նեղ պայմաններուն, խղճահարութիւն պատճառող իրողութիւն մըն էր: Բայց այս ուղղութեամբ մէկէ աւելի դժուարութիւններ կային: Հաճի Հիւսէինի սենեակը լեցուած էր ապուր բերած Պարէններովը: Անոնք վատահ էին որ Հաճի Հիւսէինն միջոց մը պիտի պոնէր: Այդ դրութեան մէջ է, որ օդնութեան կը հասնի պարձակ Տիգրան Ծամիուրր: Առանց առարկութեան յանձն կ'առնէ ո'չ միայն վերադրութիւնը, այլ Հալէպի մէջ անոնց առնեռուն բաժնելը: Պէտք էր սենեակ Հայ երիտասարդներուն հոգածութիւնն ու եռանդը, իրենց ծնողաց օդնելու գործին մէջ: Շատեր ե-

բնդ անդամ փոխելին իրենց Անասուկը, Կապոյտը, եւ իւրն Մեծը, եւ իւրն Լաւը եւ եւ իւրն Լեցուներ պրկելու համար:

Տիպրանի հետ համբոյր եղան այլ Պարոններըն եւ Կապոյտներըն, եւ բաժնուեցան Հոկտեմբերի մէջ իրենց ակրեսուն, պատասխանի փոխարէն, նոր երթեւեկութեան խոստմունքով մը եւս Հասան Նիսիպինի Հոգեհիւանդին անունով: Պէտք էր հոգալ ու անգութութիւն այս լոյսը:

Բարեխառնութիւնը այժմ մինակ չէինք, մեր ամրոցի խումբն էր, որ կ'աշխատակը անգութութեան այդ պահին: Երկոքնիսին մէկ մասը կը պրկէինք Թէյ–Հաֆրը, ուր Դուկասը եւ Կամասարականը Հայկական օճախ մը հաստատած էին եւ ի վիճակի պարձած ամէն օր առանձնութեամբ նորէկները ընդունելու եւ պատսպարելու...»:

ՎԵՐՈՆԻ ՄԻՋԱԴԷՊԸ

«... Հայ երեսփոխանութեան ամէնօրեայ այցելութիւններն եւ նորէկներու Հոգեհիւանդին առնչութիւնը, կը սպասէր մեզ փոխել Հոգեհիւանդին տան ձեւը: Հոգեհիւանդին քիչ երեւնալու համար առանձին բաժանմունքի մը մէջ կը բնակէր, ուր կրնար կարդալ եւ աղօթել: Հիւանդը եւ պահպանի մարդիկ ի'րենց տունէն են, Հոգեհիւանդին չդանդաղացնելու եւ չխանգարելու համար:

Հոգեհիւանդին տան ծառայողները Ուրֆայի Մարիամ եւ Վերոն, երկուքն ալ ջարդէն փախստականներ ու պատսպարուած, այժմ աւելի հարմարաւէտ ու ընդհանրատեղ կը չարժին: Վերոնը, որդին ընդդիմադիր պատճ, երբեմն գուբս ալ կուգար:

Այս պայմաններու մէջ էինք, երբ իրիկուն մը Հոգեհիւանդին հետ տուն կը մտնէինք, Մարիամը կը պահէինք սպասող վիճակի մը մէջ: «Վերոնը չկայ», ի'նարտասանէ խեղդուած ձայնով մը:

«Երթա'նք», կը պոռայ Հոգեհիւանդը եւ չոռայ քայլերով կը յառաջանայ դէպի գուբս, կը հետեւիմ իրեն: Շուտով կը հասնինք Նիսիպինի նեղլիկ վազոցները ու կանգ ի'տնենք պրան մը առջեւ: Հոգեհիւանդին, առքի հարուածով մը կոնակին վրայ չրջկոց գուբսը եւ պոռայ տանտիրոջ անունը: Գուբս վազեց Խալամ մը, որ Հոգեհիւանդին տեսնելուն պէս մնայ քարացած եւ տարտափհար: Առանց ալլեւալլի Հոգեհիւանդին գուբս քաշեց մարդը եւ մէկ քանի հարուածով գետին տապալել եւր, ուսու պայն իր ոտքերուն տակ, միշտ կրկնելով, Թէ ի՞նչպէս համարձակած է իր տան ծառայողը առեւան-

պիլ։ Մի քանի խօսք եւս մինչ այլ հատուածի բացմութեան, հրամայեց ինձ վերջնոյ դուռը բերել եւ ուսն առնել։ Ինք անդամ մըն ալ խոյտաս առաւանպէչին վրայ, բայց բաժնեցինք զինք, տեսնելով մարդուն պատրաստի ու ծանր վիճակը։

ՀԱՃԻ ՀԻՒՍԻՆ ԻՍԼԱՄՆԵՐՈՒ ՏՈՒՆԵՐԷՆ ՀԱՅ ԿԻՆԵՐԸ ԱԶԱՏԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ ԱՊՈՒԽԱՏԻ ԳՈՐԾԱՐԱՆ ՄԸ ԿԸ ՀԻՄՆԷ

Հաճի Հիւսէյնէ հասած առտուն անդէպութիւններու համաձայն, բացմահարիւր վէրջնոյներ կ'ապրէին այդ չքնաղ Իսլամ տուներուն մէջ, անարգուած ու պնդի։ Հաճին կ'արուչէ վրդովել այդ բոլորը, բայց առանց ազմուկի ու միջադէպի։ Ուստի կ'արուչէ Ապուխատի դործարան մը հաստատել, որուն համար պէտք պիտի ըլլար բացմահարիւր կիներ։ Հաճի Հիւսէյնի ընդարձակ տունը կը վերածուի Ապուխատի դործարանի մը, որուն համար մեծ յարմարութիւնն կ'ունենայ։ Դժբ ընկերութեան երկրորդ տարին, Հաճի Հիւսէյնի խորհուրդով յանձն կ'առնէ կարեւոր ապրանքները հայթայթելու դործը։

Կնասրայի եւ Էրզրումի Ապուխատի մատնագէտներով եւ բացմաթիւ դործաւոր եւ դործաւորուհիներով կը սկսի դործը, առանձին յանձնախումբով մը եւ պինուտրատան ու քաղաքային վարչութեանց հրամաններով։

Դժբ ընկերութեան հաշուոյն կը հատաքեն հայ կիներ, ամէն կողմէ, ուր որ ալ պտնեն։ Ամէն նորեկ իր հետ կը բերէ ուրիշներ, հատուկով խօսիլ տալով։

Ընթացք ստած եւ ընդարձակուած այս դործին օդնելու համար, Գանիալէն Ներսիսին կը հասնի Խոտով Պապայեան, իսկ Հալէպէն Վարդինակ Քարտհատեան, երկուքն ալ դործի մարդիկ եւ լաւ դործակիցներ։

Այս դործին մէջ աշխատելու համար, հայ բոլոր չքնանակներուն դիւրութիւններ տալու, դժուարութիւնները լուծելու, ընկերութեան եւ կառավարութեան հետ յարաբերելու դործերը, Հաճի Հիւսէյնի, ինքը յանձն կ'առնէ։ Այսպէս ապուխատի դործը կը դառնայ կարմակերպուած ու նոսնդատն աշխատանք մը, բոլորը հայերով եւ հայապահպանման դործին նուիրուած, դերապոյն պետ ունենալով Հաճի Հիւսէյինը։

Մ Ա Հ Ը

Կրկին խօսքը տանք, պրպին Հեպինակ եւ Հաճի Հիւսէինի անբաժան գործակից Վազար Զարըգի։ (Էջ 92)։

Երեկոյ մը ուշ տանն կը Հասնիմ Հաճի Հիւսէինի տունը, Հաճին եւ Մարոմը կը գտնեմ տատնձուցած եւ տուքի մէջ։ Հաճիի կարմրած աչքերը ու վշտահար նայուածքը, կը յայտնէին թէ երկար լացած էր։ Անխօս ու լուռ, Հաճին ինձի կ'երկարէ թուղթի կտոր մը, ու ինք կը չարունակէ լուռ արտասուել։ Կը կարդամ։ Կեսարիոյ Տաղրյի խումբին դեկավար Թօփալ վարժապետի մահը. պատահական ու կոյր գնդակով մը կոտնկն դուրս արձակուած։ Խումբը կը պահէ իր կազմը ու կը չարունակէ գործը. Ագամ Զաւուշի, Աչեախի եւ Մարգիսի դեկավարութեան տակ։

Մուքի եւ Յիչատակի պիչեր մըն է որ կ'անցնինք։ Մարզպետ՝ անզգայօրէն կը խօսի Թօփալ վարժապետի քաչուքներուն, պատմատ Հոգիի եւ տատբինութիւններու մասին։ Ատոնցմէ անզգամն էր, որ Մարզպետը կը տեսնէր լացի մէջ ու խորտակուած։

Ան տրամադրութեան մէջ կը խօսինք նաեւ Հալէպի կոտորածներէն Եղեռնագործին Տաճատ Հեռագրի մասին, որ տեսած ու կրկրացած էր Հաճի Հիւսէինը։ Անոր կը տրամադրուէր կոտորածութիւններուն զգոյշ ըլլալ Հայ Յեղափոխականներէ, որոնք կեղծ անուններով գրուած են գձի երկայնքին ու կը գործեն։

Բազմաթիւ տեղեկութիւններ եւ իրազեկութիւններ կը պարզէին, թէ սեւ ձեռքեր կային գործող, որոնք Հետպհետէ պիտի բռնադատէին իրենց գործունէութիւնը։ Մարոմը տակի վրայ ու չրջահայեաց, տակի մանրամասն կը պարզէ խնդիրը ու կ'երկարացնէ, թէ անյապաղ պէտք է գործադրութեան դնենք մեր նախատեսած պատրաստած ծրագիրը, որուն Համեմատ Մարզպետը եւ Փրոֆ. Ա. Մաչառութեանը պիտի մեկնէին արտասահման, Մաչառութեան որպէս ֆիւրեր ատա մը, իսկ Մարզպետը անոր Համբ ծառան, քիւրեակին չգիտնալուն Համար։

Յաջորդ օրն իսկ, մեր պինուրտական Զաւուշնեակին մէկը կը մեկնի Գանիա Փրոֆ. Մաչառութեանը բերելու, իսկ մենք կ'աչխատինք առկախ գործերը կարգադրութեան։ Մարզպետը Համաձայնելով Հանդերձ արտասահման երթալու, կարծես բնազդօրէն խանգաւառուած չէր իր մեկնումին Համար։ Անխօս ու լուռ կը պտկէր չուրջը, կարօտի խոր չեչտ մը իր աչքերուն մէջ։

կը հասնի Փրոֆ. Խաչատուրեանը, կ'արուշնք մեկնումի թըւականը եւ մանրամասնութիւնները: Գործերու կարգադրութիւնները կ'ըսէ, կը մնար վերջին պահումը, որ պիտի կատարէր ինքը՝ Հաճի Հիւսէինը ընկերութեան կեդրոնէն:

Դժբախտ առաւօտ մը, Մարգպետ մեր լուսպոյն ձին նստած կը մեկնէր դէպի լեռ, իսկ մենք մեր գործերուն: Կէսօրուան մօտ, վրանէս մէջ նստած, հետաքրքրութեամբ մեր համրը (*) որ ձին քշելով եւ այլանդակ ձայներ հանելով կը մօտենար վրանիս: Դէմը կը վազեմ ու կը հարցնեմ պատճառը: Վար կը ցատկէ ձիէն, ու նոյն այլանդակ ձայներով ու բարձրաձայն լացով մը նշաններ կ'ընէ ու կը հասկցնէ, թէ Մարգպետ մեռած է, գլուխը ջախջախուած, անխօս կը պառկի հիւանդացոցին մէջ:

Անմիջապէս կը հասնիմ հիւանդանոց, ուր չատ ծանր վիճակի մէջ կը գտնեմ անիմսան Մարգպետը: Աչքերը կը վերցնէ ու կը նայի, ճիշ գործ կը դնէ, կը փորձէ խօսիլ ու չի կրնար, կը խռխռայ ու չատահատ կը փակէ աչքերը: Հոն են երկաթուղիի բոլոր բժիշկները, կը փորձեն ամէն բան, բայց ի զուր: Մէջապատին առջեւը մըն է որ կը կատարուի անկողնի չուրջը, կը սպան բոլորը: Գիշերը, հոսպիտին հետ կը մնանք իր քովը, մխսին տատապելու համար: Ամէն արթննալուն, ան կը փորձէր խօսիլ, աչքերը կը յառէր ու կը նայէր երկար, յայտնելու համար, թէ չատ բաներ կան խօսելիք ու լսելիք: Առաւօտեան դէմ, նման ճիշ մը լեռայ, կը փակէր իր աչքերը, ալ չբանալու պայմանաւ:

Կառավարութիւնն է, որ տէր կը կանգնի իր անշունչ մարմինին ու թաղման: Նոյն օրն իսկ, Նիսիպինի թուրք գերեզմանատան մէջ, ազգային յարգանքի արտայայտութեամբ մը, գերեզման կ'իջնէր Մարգպետը, որուն ամբողջ կեանքը նահատակութիւն մը եղած էր հայ ժողովուրդի գոյութեան եւ ազատութեան նուիրապարտին:

(*) Այս համր երիտասարդը, Սանցի ճակոր անուն հայ մըն է, որ չարդի միջոցին գետր նետուած եւ չարդարար Ջերեզգիերու գիղակին տակ բաւական ժամանակ լողալէ յետոյ եզերք ելած է եւ գիշերները միայն խալելով եկած է Հաճի Հիւսէինի մօտ: (*Տես, Մարգպետը, Դաշտը Ջարըգ, Բ. հատոր, էջ 34*):

ՄԱՐՋՊԵՏԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԸ

ԴԻՈՊԻ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆԻ ՅՈՒՇԵՐԻՆ

Գետը կարապետեան (Մարբերդցի), Նիխպինի մէջ, պատկանելով Հաճի Հիւսէինի (Մարդպետի) կողմէ պաշտպանուած հատարտութեան խումբին, այսպէս պատմեց Մարդպետի վերջին օրերու մասին։

Մարդպետ, որպէս Հաճի Հիւսէին, Նիխպինի եւ շրջանին մէջ երկու տարի, իր կեանքը Հայ պաշմականներու գոյութեան եւ ազատութեան համարն նուիրուած կը պարծէր, երբ վերջին ամիսներուն թուրք կառավարութեան աչքին կասկածելի դառնալ սկսած էր ան։ Նիխպինի Գայմագամը Ալի պէյ, ձերբակալելու պատուէրը տալէ կը վախնար եւ չատ պղտիկ կը վարուէր, որովհետեւ երկրի տարբր կողմով Քիւրտ եւ Արար խալամ բարձրահարգ պիւրոներու սրբակրօն եւ բարեպաշտ Շէյխն էր Հաճի Հիւսէին (Մարդպետը)։

Հաճի Հիւսէին (Մարդպետ), ինքը եւս հասկցաւ թուրք կառավարութեան կողմէ յարուցած այս պատրուակները, ուստի բոլոր վտանգը աչքին առած, որոշեց եւ փորձեց վախչիլ, անցնիլ Սահմանը Անգլիացիներուն մօտ։

Օր մըն ալ, օրերու ամէնէն չար օրը, երբ կայծակի պէս Տաուռ, իր Հաճի Հիւսէինի ձիէն վար ինկած եւ գլուխը ջախջախուած է։ Այդ առեն ըսին իր, այս արկածին մէջ թուրք կառավարութիւնը իր պատանի մասը ունի եղեր։

Մահուան լուրը Տաննելուն պէս, ամբողջ երկիրը աւերի մտաւ։ Քիւրտ եւ Արար Տոպարաւոր պիւրոներ եւ վրաններու բնակիչներ, մեծ ու պզտիկ, Տարս ու ապջիկ ամբոխով սեւեր Հագան, լացին, աւերի պարեր բռնեցին, Ողբացին իրենց Աւերի կորուստը։

Թաղման ներկայ էին, առանձին Տոպարաւոր Ժողովուրդ՝ իրենց Աչերտմոպետներով։ Գեղման եւ թուրք բարձրաստիճան պետուրականներ։

Մարմինը ամփոփեցին Նիխպին, Մար–էլ–եագուպ պիւղին մօտիկ Ապըտ դասատ էլ–շէյխ պերեզմանատան մէջ։ Շարաթ մը առք, քանի մօտ Հայեր Տաւաքուեցանք, պիշերը պերեզմանը փո–

բնչով Մարմինը–Դպատվը Հանկցինք եւ մօտիկը Մար նագուպ դիւղի Քրիստոնեայ պնեզմանին մէջ Թապեցինք։

ԻՋՄԻՐՑԻ ԱՐՇԱԿԻ ՅՈՒՇԵՐԷՆ

Իմիրցի Արշակ, Նիւխլինի մէջ, երկու տարի ըլլալով Հաճի Հիւսէինի (Մարզպետի) բիկնապահը, Հիւցումով կը պատմէր փշաթելերուն մէջ ալպնլտիակուած պոլշեւիկեան Հայերու անոր ըրած բարիքները եւ Պաշտամունքով կը յիշէր Հաճի Հիւսէինի անունը։

Կը պատմէր թէ Նիւխլինի եւ շրջանի Գերման եւ Թուրք բանակներու ուսնուսղներ՝ Յորնին, Գարին, Բրինճի եւ Շաքարի ամպարները յանձնուած էին Հաճի Հիւսէինին եւ անոր հրամանաւ կը պրկուէր բանակներուն։

*Հաճի Հիւսէին, յաճախ քննութեան կ'երթար ամպարները, աչքէ կ'անցնէր ուսնուսղինները եւ նա միշտ իրեն հետ էր։ Երբ անդամ մը կրկին, ամպար մտած էինք իրեն հետ, ինծի իր մօտ կանչեց եւ դուռը դոցեց ու ըսաւ։ – Արշակ, սէն պիր կեավուր սուն, թէլ իչինտէ պուլուսան վէ անլըգտան էօլէնլէր, պինլէրճէ կեավուրլար, սէնինն էհիշէլէրին տիր։ Պէն պու կեավուրլարա պիր էյիլիք էրմէէ իստիյօրում, ամմա պուսու ֆիմսէ պիլմիյէճէէֆ։ (Արշակ, դուն կեավուր մըն ես։ Թելի մէջ քաչուած, ամէն օր անօթի մնանող այս հազարաւորներէն ալ քեզի պէս կեավուրներ են։ Ես կ'ուզեմ բարիք մը ընել այս կեավուրներուն, ասիկա մարդ պէտք չէ պիտնայ քեզմէ զատ, զատնի պէտք է մնայ)։ Այսպէս խօսելով, դնաց Զուվալի տակէն, պահած տեղէն հանեց կրունկը բարձր, խոշոր ու լայն գամեր գամուած կօշիկ մը եւ ինծի ցոյց տալով ըսաւ։ – Սէն պու ճիզմէյի կէյէրսին։։։ (Դուն այս կօշիկը հագուիս, կ'ելլես չուվալներուն վրայ կը կոխկռտես։ Պիտի չմանաս, թոզ չուվալները ծակ–ծակ ըլլան, մէջի ցորենը, բրինձը, չաքարը թափին, հողին խառնուին, իրարու խառնուին)։

Յետոյ նիւս պէմքով երեսս նայեցաւ եւ ձեռքը մէջքին կոխուած տրճանակին տանելով ըսաւ։ – Արշակ, էկէր պու սըր մէյտանա չգարսա։։։ (Արշակ, եթէ այս պաղտնիքը դուրս ելլէ եւ ուրիշ մը լսէ, քեզի չեն պէս այս պնդակով կը սատկեցնեմ)։

Անկէ ետք, ամէն անդամ որ իրեն հետ ամպարները երթա-

յինք, կոչիկը հագուելով Զուարթնոցն վրայ կ'ելլէի եւ կը սկսէի կռնկռտալ: Զուարթնոցը ծակ–ծակ կ'ըլլար եւ Շարաթ, Բրինձ, Յունուն, Գարի՝ բոլորը մէսամին հոգին կը խառնուէին:

Երկրորդ չարամը, Գեղման իմ իջիկը մեզի հետ կը բերէր, ցոյց կուտար ծակուած Զուարթնոցը ու ծիծաղած, հոգին խառնուած Շարաթը, Բրինձը, Գարին: Կը բացատրէր անոր, իմ Մանկիկը, Ձարտուհիները բրած են եւ հաւանարար քնացուցած է, չէնք կրնար բանակին ասլ· պէտք է ծակ Զուարթնոցը պատրաստեն եւ պետիներ մարբուած: Յետոյ անոր նկարագրութիւնն, ինծի պատմելով կ'ըսէր· – Արշակ, կէս, թէյտէրի կեանքի ընտրութեան 7–8 հիւր չաղրը: (Արշակ, պնա՛ այլ ծնկին մէջ պահուած սա կենդանիներէն 7–8 հատի կանչէ, ծով մարդիկն ամպարը եւ ծակուած Զուարթնոցը պատրաստեն): Անմիջապէս իրենց նկարագրութեան կ'երթայի 8–10 Հայկը կը կանչէի եւ կը սկսէին մարբել ամպարը եւ հոգին խառնուած Շարաթը, Բրինձը եւ ծակ Զուարթնոցը կը պիտի ամպարին նեղը: Երկու օր նոր, Հայկը կուգային եւ Օրհնելով, Ուրախանալով ծնկին ներս կը ծռիէին ու կը հատկէին:

Այսպէս կը չարունակէինք մէչտ, ատեանակիններով լեցուն հին ամպարները երթալով նոր կը պարպուէին եւ լեցուն նոր Զուարթնոցով կը լեցուէին:

ԴԱՎՈՒԹԱՆ. ԱՊՈՒԽԱՏ

Թռչին մէջ պահուած հայերուն վորը կշտացնելու համար, Գեղման եւ Թուրք բանակի մնացորդն համոզելու համար – Այս կեանվուրքերը վարպետ կ'ըլլան, լաւ դաւադրամ եւ ապուխտ կը պատրաստեն եւ բանակի գինուորներուն համար պատրաստ կերակուր է: Համոզելու անունը, Սխտորնեղով կոմ, ես բերել տուաւ: Հատաքեց 20–30 մատղաշ հայկը, անոնց յանձնեց կոմերը եւ սկսան Դաւոսըմո եւ Ապուխտ պատրաստել: Շարաթներով, ամիսներով կ'աշխատէին հարիւրաւոր կիներ եւ էրիկ մարդիկ եւ օրական տասնեակ միլիոններով կ'ապրէին հարիւրաւոր աշխատաւոր կիներ եւ Ընտանեքներ:

Յաճախ Սխտորնեղով կոմեր բերել կուտար Ապուխտի համար: Շարաթներով սխտորին մէջ կը ձգէր անօթի, ծարաւ: Կոմերը կը

հիւանդանոցին ու կը տկարանայլին: Գերման բժիշկը կը բերէր քննութեան համար եւ այս կենդանիներուն հիւանդութեան մասին կը համոզէր, որ ապուխտի համար անոնց մինը՝ վտանգաւոր է, պէտք է սխտէն դուրս թափել կովերը: Այս ուղղութեամբ, Գերման բժիշկին թափօր առնելէ ետք, 5–10 օր այս կովերուն կուտար առատ կեր ու ջուր, լաւ մը առողջանալէ ետք, սխտէն դուռը կը բանար եւ դուրս կը թափէին: Թելին մէջ գտնուող հայեր կուգային ու կը տանէին:

ՀԱՃԻ ՀԻՒՍԷՒՆԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐԷՆ ԵՐԳԸ

Օր մը, քաղաքականին, առաւօտ մը սխտու գացի՝ ձիերը պատրաստելու: Հազիւ թէ դրան մօտեցած էի, ներսէն հայերէն երգի ձայն մը լսեցի, ինչ որ չհաւատացի որ կարելի չէր: Կանգ առի, նորէն մտիկ ըրի: Այո՛, հայերէն երգի ձայն է: Վախցայ եւ դողացի, հարցուցած մնացի: Նորէն մտիկ ըրի, վստահ որ չեմ խաբուած, հայերէն երգի ձայն է: «Վէրէիրով լի ջան ֆետային», իմ լսած ու գիտցած երգս է:

Երբ ես տակաւին դրան առջեւ ապշած կը սպասէի, ինքը անակնկալ կերպով դուրը բացաւ՝ դուրս գալու համար: Տեսաւ որ ես դրան առջեւ կը սպասեմ, յանկարծակիի եկաւ, եւ գիտցաւ որ ես իր երգը լսած եմ: Կարմրեցաւ դէմքը, բայց պահել կարելի չէր: Ինծի դառնալով, լիստ չէշտով մը ըսաւ այս անգամ հայերէն խօսելով, – Տղայ Արշակ, դուն հայ ես, ես ալ ֆեզի պէս հայ եմ: Այլեւս չեմ կրնար ինքզինքս ֆեզմէ պահել: Բայց լաւ գիտցիր, եթէ իմ հայ ըլլալս իմանան, ֆու ալ, իմ ալ երթալիք տեղը կախաղանն է:

Անկէ ետք, երեւն հետ ապրելայ չատ զգոյշ կերպով, որպէս նախկին Հաճի Հիւսէինը, բայց հայու սրտով: Շատ չապրեցանք զժբախտաբար, երեք ամիսնէր միայն: Մենք ամէնքս ու Հայաստանը կորսնցուց այս անմահ հայրենասէր մեծ Հայը:

⁂

ՄԱՐԶՊԵՏԻ ՀԱՅՐԵՆԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԴԱՒԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Պատմեց՝ ՎԱՀԵՆԱԿ ՄՈՒՐԱՏ ԵՒԻՐԱՏ

վաղիւնակ, 1920 *թուականներուն*, ոնիպագրած *Թալէաթի եւ Մարման Թէհլիրեանի Դատափետութեան օրերուն Պոլիս գտնուե-լով, պատահմանի կարմ վճիռը ի նպաստ Թէհլիրեանի տրուելու մասին, ատոնց հետեւող չահնկան տեղեկութիւնները, այսպէս՝*

Մարզպետ՝ 1915–1918 թուականներուն, Պոլսէն Կոնիա, Ին-իլլի, Օսմանիէ, Խրամիէ, Հալէպ, Նիսիպին, Տէր–Զօր ուղեւո-րով, չնորհիւ իր առացած գերմանական բարձրագոյն ուսման եւ պատերազմական եւ յարաբերական աշխատասիրութեամբ, հետա-մուտին առարկան կը դառնայ Ինիլլիէն – Մուսալ երկաթուղիի շինութեան բանկին միահեծան ակնոցը եղող Գերման եւ Զուիցե-րիացի պետերուն եւ բարձր պետական եւ քաղաքային բարձր շրջանակներուն, որոնք Մարզպետի մէջ որպէս Հանի Հիւսէին, գտած ըլլալ կը կարծեն հազուագիւտ երազակատացած բարձր մը, գերման լեզուին ու դաստիարակութեան սիրացած:

Հանի Հիւսէին (Մարզպետ), այս հանգամանքով առիթէն օգտուելով, գերմաներէն լեզուով կը պատրաստէ Ճեռագիր–Տետ-րակիր մը, ուր մանրամասնօրէն կը պատկերացնէ 1915 թուականի Յունիս ամիսէն սկսեալ հայկական ճահանգներուն, Կիլիկիոյ, Մի-ջագետքի, բոլոր Անատոլուի մէկուկէս միլիոն հայութեան տեղա-հանութիւնը ու ջարդը: Անոնք, քաղաքներէն, գիւղերէն դուրս հանուելով, տեղւոյն վրայ ամոնց ջարդուիլը եւ ծրերը լեցուիլը: Շատ մը քաղաքներու ու գիւղերու մէջ, այրերը կիներէն զատելով, այրերու ջարդուիլը իրենց բնաւոնիմներու աչքերուն առջեւ: Կիներ, աղջիկներ առնանգելով բարձր հարէմներ լեցուիլը: Կիներուն մեծ մասն ալ, այրերուն ջարդուելէն ետք, կին ու աղջիկ, մեծ ու փոքր ամառուան տաք օրերուն, ամիսներով արեւուն տակ, ա-ւազի, ծարաւ ճամբորդելով միջեւ Տէր–Զօրի ամապատաներ դըր-կուիլը, ուր Քիւրտերուն ծախելէ ետք, մնացածն ալ Չէչէններու եւ բարձր գիւղացիներու կողմէ ջարդուիլը ու ոճրերը լեցուիլը կը ներ-կայացնէ:

Մարզպետը, իր այս Ճեռագիր–Տետրակիրը, Այնթապի որ-բանոցներուն հայ որբերու Տնօրէն Տոքթ. Շէփըրի եւ իրեն ծանօթ

Լատին վարդապետներու միջոցաւ, կը յաջողի Եւրոպա դրկել իր ձեռքով իսկ ընտրուած յարակից ջարդերու լուսանկարներով:

Թալէաթի եւ Թեհլիրեանի դատավարութեան ընթացքին, Թեհլիրեանի փաստաբանի միջոցաւ, Մարզպետի այս տեղեկագիրը կը յանձնուի դատաւորին: Դատաւորը ուսումնասիրելէ ետք այս ահաւոր տեղեկագիրը, մարդկայնօրէն կ'ազդուի, կը դատապարտէ ոճրագործ Թալէաթի բուրք կառավարութիւնը եւ վճիռը կու տայ ի նպաստ Թեհլիրեանի:

Վաղիւսակ, կը պատմէ նաեւ, թէ Տոքթ. Լեփսիուսի գրած Հայկական ջարդեր «Տօյչլանտ ունտ Արմենիէն» գրքի հրատարակութեան հիմը, առաւելապէս կը կազմէ Մարզպետի Ջեռագիր–Տեղեկագիրը: (*)

⁂

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԸ ԵՒ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿԸ

Մարզպետ, 1912 *թուականին, հրատարակած է ուրիշ դասագրքերու կարգին «ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀ» հետաքրքրական գրքոյկը, որ մինչեւ վերջին տարիները, Պէյրութի մարմարանների մէջ կը գործածուէր որպէս դասագիրք: Այժմ սպառած ըլլալով, Պէյրութի Թոմարըզայինները «Հայ Տուարձայ եւ Շրջակայից Պատմութեան Հրատարակչական» Մխիթարեանը, որոշած է նոյն ընծայել եռկրորդ տպագրութիւնը սոյն գրոյկին:*

Որոշ պատճառ մը տալու համար Մարզպետի «Մանկական Աշխարհ» գրքոյկի մասին, մենք նախընտրեցինք անոր առաջին էջերուն փօթօ–գրին (Հարտպատ վերտուպութիւնը) տալ, ինչպէս առաջ կը տեսնենք:

(*) Հայկական Տարագրութիւնը եւ Տէր–Զօրի ջարդը ներկայացնող բոլոր *ճշմարիտ* լուսանկարները, որոնք տեսնուած են Գրիգոր Ս. վրդ. Պալահանի «Հայ Գողգոթան» եւ նման այլ եղեռնապատումներու մէջ, լուսանկարուած են այդ բուականներուն Մարզպետի ձեռքով, երբ որպէս Գերմանացի եւ բուրք Հանի Հիւսէին անունով ազատ կը գործէր:

ՄԱՐԶՊԵՏ

ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀ

ՀԵԳԻԱԹՆԵՐ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵԻ ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ա. ԳԻՐՔ

(6–7 ՏԱՐԵԿԱՆ ԵՐԱԽԱՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՐ)

Պատկերազարդեց
Տ. ԵՍԱՅԵԱՆ

1912
Ա. ՊՈՂՈՍ

Հրատարակութիւն
ԱՐՄԻԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԳՐԱՎԱՃԱՌԱՆՈՑԻ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Պատմութիւնը, ինչպէս միւս առարկաները, կը սկսի տարրական դպրոցի Ա. տարիէն իսկ (6—7 տարեկան երախաներ)։

Ատոնց հետաքրքրութիւնը չարժող, երեւակայութիւնը վառող, և միանգամայն հասկնալի պատմութիւնը հեքիաթն է — արդիւնք ժողովուրդներու մանկական հասակի առնչագործութեան։

Ինչպէս միւս առարկաներուն, պատմութեան դասաւանդութեանն ալ պիտի հասնինք անցնելով աստիճաններէ — դիւրինէն սկսելով դէպ ի դժուար, պարզէն՝ բարդ։ Մեր տարրական դպրոցին համար մենք այդ աստիճանները կը դասաւորենք հետեւեալ կերպով.

Ա. Հեքեաթներ

Բ. Ռոբինզոն

Գ. Սասունցի Դաւիթ

Դ. Հայրենի աւանդութիւններ

Ե. Հայոց պատմութիւնը իր սկիզբներէն։

Ամբողջ դասընթացքը մանկավարժութեան պահանջներուն համեմատ պատրաստուած լսելով «Մանկական Աշխարհ» ընդհանուր անուան տակ, առաջին անգամ լոյս կ'ընծայենք հետեւեալ «Հեքիաթներ»ը։

Բոլոր առարկաները պէտք է իրարու հետ աղերս ունենան, ներքին կապ մը, միտք գրկեն և լրացընեն։ Մանկական միտքը անջրպետներ և ոստումներ չի սիրեր — Alles lueckenlos։ Մանաւանդ պատմութիւնը և ընթերցանութիւնը իրարմէ անբաժան պէտք է աւանդուին, զանոնք իրարու հետ տանելու է զուգահեռականն պծով։ —

Նախ պէտք է պատմելով և պատմել տալով նիւթը ծանօթացնել, յետոյ զայն կարդացնել.—ծանօթին պէտք է անծանօթը: Պատմութեան ընթացքին ամէն դժուարութիւն հարթուած կ'ըլլայ և կը դիւրանայ ընթերցանութիւնը, իսկ սա արդէն հետաքրքիր է մանկան համար, քանի որ ան իր ծանօթի և սիրած նիւթերու մէջ է, որ կը զբօսնու:

Ուրիշն մեր դիրքը պատմութեան և ընթերցանութեան դիրքէ միանգամայն աշակերտին ձեռքը տալու համար, և այս ոչ միայն առաջին տարին, այլև յաջորդ տարիներուն:

Առիթ կան ան կչուած է ընթերցանութեան դիրք մ'ընտրել մեր մատով սերտողին ձեռքը և դիրքով մը տալ աշակերտ համար առաջնակարգ ուսումնական գրականութիւնը, որ դրեթէ գոյութիւն չունի: Մենք չունինք մանկական հանդէս, չունինք մանուկ սերտողին համար կարդալու դրքեր:

Հնքնաշինելը առած ենք մեր ժողովրդական յայտնի դրոշմներու հատաքաժանելէն. օգտուած ենք նաև գեղեցկական ալբիւններէ: Մեր այս դասընթացքի համար պատրաստած ընտրած և լայն տեսութեամբ, հոս չենք չօշափեր պատասխանատուութեան ձեռն ոչ նպաստները:

ՄԵԼՔՈՆ

ՄԱՄԼՈՅ ՏԱԿԵՆ՝

Ա. Ռոբենզոնի պատմութիւնը, (*քաղաքակրթութեան առաջադիմական զարգացումը մանկան ըմբռնելի նկատակով և պատմութիւնով.*)

Բ.) Սասունցի Դաւիթ (*դիւցազնական աշխարհ*

Գ.) Հայրենի աւանդութիւններ (*ազգային Աշխարհ*)

Դ.) Հայոց պատմութիւն

Ե.) Մանկավարժական տեսութիւններ եւ Ուղեցոյց «Մանկական Աշխարհի»:

ՀԷՔԻԱԹՆԵՐ

ՍԸ-ՀԱԿ ՍԸ-ՀԱԿ ՍԸ-ՀԱԿ

1.

Մուրատ և Սեպուհ երկու ընկերներ էին։ Երբ ձիւները հալեցան և գարունը բացուեցաւ՝ անոնք ձի հեծան և ճամբայ ելան Հայաստանի մէջ պտտելու։

Մայիս ամսուն հասան Սալնոյ-Ջոր։ Հոս է Բաղէշ քաղաքը։ Գեղեցիկ է Բաղէշի գաւառը, ծառերը կանաչ տերեւներ կը հագնին, լեռները ծաղիկներով կը ծածկուին, աղբիւրներէն պաղուկ ջուրեր վար կը վազեն։

Բաղէշի Ջորին ծառերուն վրայ առուոտները և իրիկուննները ամէն տեսակ թռչուններ կ'երգեն իրենց անուշ երգերը։ Այս թռչուններէն մէկը հազար տեսակ երգ գիտէ,—անոր համար ալ հազարան բիւլբիւլ կ'ըսուի։

Հազարան բիւլբիւլը առաջ աղջիկ մըն էր Զանազան անունով։ Անոր գլխուն վրայ մինչև այսօր կայ սանտր մը։

2.

Զանազան Սահակ անուն եղբայր մը ունէր։ Երկուքն ալ որբ էին, չունէին հայր, չունէին մայր։

Իրիկուն մը կանաչ խոտերու մէջ աղբիւրին գլուխը նստած, Սահակ քրոջը մազերը կը սանտրէր։ Երկինքէն արծիւ իջաւ և Սահակը թեւերուն վրայ առնելով վախցուց։

— Վա՛յ... ճչայ Սահակը։ Քրոջը սիրտը ելաւ ցաւէն և Աստուծոյ գառնալով ըսաւ.

— Աստուած իմ, ինծի թռչունի թեւեր տուր, թռչիմ եղբօրս հասնիմ։

Աստուած լսեց անոր ձայնը։ Զանազան թռչուն դարձաւ. Սահակին ձեռքի սանտրն ալ անոր գլուխը մնաց։

Այն օրէն իւեր ծառեր ու դռներ կը քաղաքի, լեռներ ու անտառներ կը թռչի ու տեղեւնեու մէջէն մեծ ձայնով մը կը կանչէ.

«Սը-հակ, Սը-հակ, Սը-հակ։»

Մինիկա հազար տեսակ ցաւ ունի և հազար տեսակ երգ կ'երգէ։ Մինիկա հազարան Բիւլբիւլն է։

Ամէն իրիկուն, արեւը մարը մտնելէն հաքը, կը լսէք անոր սրտաշարժ ձայնը։

—«Սը-հակ, Սը-հակ, Սը-հակ.»

Մուրատ և Սեդուհ լսեցին այս ձայնը և գմայլեցան։

2.

ՊՈՀՈՇ ԹԱԳԱՒՈՐԻՆ ԹՈՒԿԸ

I.

Հայաստանի մէջ կան շատ մը վազուն ջուրեր, կապուտակ լիճեր։

Ամահունեաց դաւառին մէջ կայ Խաչլուայ պզտիկ լիճը, որ փռուած է Բլէճան լեռան ոտքերուն տակը։

Բլէճան լեռան վրայ հին, շատ հին աեւենիերը Պոհոշ Թագաւորը ունէր ամուր բերդ մը։

Թագաւորը այդ բերդին մէջ կը նստէր, մէջքը կը կապէր կայծակ Թուր մը։

⁂

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը եղած է այս Մեծ Հայուն հայրենիքը: Անոր ծոցին մէջ սնած, մեծցած եւ Անոր մեծ հմայքներուն կեանքէն ներշնչուած, ապրած ու գործած է Անոյ ոգիով, քալած Անոյ ուղիով: Այս բառերով պիտի ներկայացնէին Անմահ Հայրենասէրը բոլոր անոնք, որոնք մօտէն ունեցած են այս մեծ կազմակերպութեան (Հայ Յեղ. Դաշնակցութեան) անմահին հմայքներուն, երբեմն անձնաւորութեան եւ մի առանձնութեան:

⁂

«ՄԱՀԿԱՆԱՑՈՒ ԾՆՆԱԼ
ԱՆՄԱՀ ԶԻՒՐՆ ՑԻՇԱՏԱԿ ԵՒՈՂ»
Մ. ՀՈՐԵՆԱՑԻ

«ՉԵ՛Մ ԿՐՆԱՐ ՋՍՊԵԼ ՆԵՐՔԻՆ ՄԱՐԴՍ»

Քանի մը խօսք պատուական հայրենակիցս Մարզպետին հետ:

Ես լաւ կը յիշեմ Մարզպետ, 1910 Յունուարին, Յխտունըսէքը տարիներ առաջ, երբ ԵՍ ու ԴՈՒՆ, Թոմարզայի վանքը, Սարկաւագի անեղակս մխաուին կ'ըլլայինք, դուն ինչպէս էիր այդ առեն, հիմա աչքիս առջեւ անկուռած ես, սեւորակ ու կոլոսպ աչքերով, կարմրաւուն պտեերով, խրոխտ կառուցուածքով նոյն Մարզպետը:

Լաւ կը յիշեմ Մարզպետ: Այդ օրէն սկսեալ քու ՆԵՐՔԻՆ ՄԱՐԴԴ, քու ՄԵԾ ՀՈԳԻԴ, չի կրցաւ ըմբռնել Մարդկային կեանքի աչխարհիկ վիճք հաճոյքները: Լքեցիր, արհամարհեցիր ամէն ինչ, որ քեզի պիտի տար երջանկութիւն ու Հանգիստ: Անչեզ մնացիր քու Հայրենանուէր Գաղափարիդ ու Հաւատքիդ:

Դո՛ւն ալ Մարզպետ, անշուշտ կը յիշես: Անգամ մը, Վարդանանց տօնին օրը, Բարեկենդանի Հինգշաբթին, ուզեցիր դիւղի Եկեղեցիի Բեմէն խօսիլ Վարդանի մասին, քու չատ սիրած ժողովուրդին հետ: Այդ տարուայ, Տզէտ ու կուսակցամոլ Թաղականները, նախ խոտոտցան քեզի, յետոյ արգիլեցին բեմ ելլել:

Կը յիշե՞ս, ինչպէս արտասյատուեցաք այդ Տգէտներուն հանդէպ, ըսիք— երէ այդ տգէտ թաղականները, չուզեցին յարգել իմ պատկանած կուսակցութիւնս, գոնէ Անձս յարգէին, որպէս այս երկրի զաւակը, հոս ծնած ու սնած:

Ես կրնամ ուրիշներու նման ապրիլ մեծ հաղարհներու մէջ, վայելել կեանքի բոլոր հաճոյքները, բայց ՆԵՐՔԻՆ ՄԱՐԴՈՒ չի ձգեր, կ'ըսէ— Պէտք է տառապիս, օգտակար ըլլաս հայրենիքիդ, ու հայրենակիցներուդ:

Այդ առնն էր, յուզուած ու ինքզինքդ մոռցած ձևդով կսեղմէիր պարկիդ, կարծես յանկարծանալու համար ինքզինքիդ եւ խօսեցար, – «ՉԵ'Մ ԿՐՆԱՐ ՉՈՊԵԼ ՆԵՐՔԻՆ ՄԱՐԴՈՒ»:

ՆԵՐՔԻՆ ՄԱՐԴՈՒ, վէրքին բառնալուդ հետ, ես առաջ կոչած աչքիդդ արցունքի կաթիլներ պատռտեցան կարմիր Այանիդդ ի վար:

ԱՌԱՔԵԼԱՏԻՊ ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑՍ ՄԱՐԶՊԵՏ

Այդ օրուայ անզուսպ ներքին մարդդ, պիտի'ք մինչեւ ո՞ր տարիս Ձեզի, Ձեր կեանքի ամրոցի երկպառակեան: Ձեզի առաջնորդեց դէպի հետաւոր Միջագետք, դէպի անապահան նահատակ քոյր Ազգիդ պատանեաց, ուր տարեկան հիւրասպասում կեանք մը եւ անեզրակ հերիաթային վախճան մը:

Միքելի Մարտիկոս, «Մեծ հոգիներդ անմահ են», արտնդմէ մին գուբ էք: Մեր պատմահայր Խորենացիի խոկ վկայութեամբ, «Գուբ մահկանացու ծնեալ անմահ յիշատակի անուն մր ձգեցիք»:

«Մահկանացու ծնեալ
անմահ գիւրն յիշատակ երդոց»

⁂

Աւարայրը ունեցաւ իր երիչն եւ յաւերժացուց վարպետայ թռիչքը: Բանի՞ Աւարայրներ ու Վարպաններ ունեցանք մեր Ազգային մարտական պատմութեան մէջ մեր օրերու թուականներուն, տուբ եւ գերման Յարձիրանները դէմ: Բառնի, Խոյի, Մարզպետական, Աւարայրի, Լենինկրատի եւ այլ ծանրատոմարները: Բայց Հայկական Ագատամարտը չտուաւ տակաւին իր երիչն: Եթէ չենք կարող ասելին ընել, գոնէ այդ Անմահներուս կենսագրութիւնը կատարենք նոր սերունդին, որպէս ներշնչման ազբիւր:

ԵՐԵՄԻԱ ՄԱՆԱՆԵԱՆ

(ԹՍԱՆ ԿԱՀԱՊԱՆՆԵՐՈՒ ՇԱՐՔԷՆ)

ՊԱՏԿԵՐ 463.– Երեմիա Մանանեան

Մատուզեան քաջագոյն *ու հին Գերդաստանի ճիւղաւորում–*
նէրէն այս քաջ *Թամարպային*, 1891–96 *թուականներուն*, *Ժիրայրի*
եւ Զէլլօնեան չունչով անոնց 160 *Թամարպացի* ազատասէր *երի–*
տասարդներու խումբին մաս կը կազմէ, երբ Ժիրայր եւ Զէլլօներ այդ
թուականներուն Թամարպա կուգան ապաստան գտնելու համար,
ինչպէս այս մասին տեսանք (աստ էջ 1967)։

Այդ թուականէն ետք, երեմիա՝ Պալխ կ'երթայ իր հայրե–
նակիցներուն մօտ, ուր սրսկէս ծեխպարար, ներկող *եւ գծող մեծ*
համբաւ կը տանայ։ Թուրք Փաշաներու Դահլիճներուն եւ Պալատ–
ներուն մէջ կը գործէ, սրսկէս ուսթա պաշը, *եւ կը տիրանայ լաւ*
վերջը։ Կը մասնակցի Քէօսէքէնճէի ժողովին եւ Բսանցիներու հետ
կախաղան կը բարձրանայ։

ՊԱՏԿԵՐ 464. – Երեմիա Մանուճեանի երկու ալջիկ զաւակները՝ Վերժին եւ Մարթամ Մանուճեաններ, Պոլիս, 1924:

ԹԱԴԷՈՍ ՃԸՆՃԸԼԵԱՆ

Ա՛յս Ղազարոսի Թոմարոպոլին համար, կը պատմեն թէ չատ խոշ ու աչքի ամուր էր: Քէօմիւնճկի ժողովին նեղիսայ կը պանուի եւ հրաշքով մը վախուստ տալով կ'ազատի: Ան Թոմարզա կուզայ եւ Սիմէոնկէն լետը՝ Տաւրոս Զոպաննեըան քով ապաստան կը գտնէ եւ կ'ապրի ամխանելով, մինչեւ Տարագրութեան օրը: Երբ պիւղը պալթական կ'ելլէ, կը խառնուի կարաւանին: Ամխանելով համբու երկայնքին պաչտան կ'ըլլայ քարոզ կարաւանին, պիշեր ու ցերեկ յարձակող Գոզ Թուրքերու եւ կողոպտիչ փիւրաեբու դէմ եւ կը հասնի մինչեւ Հալեպ՝ կարաւանին հետ: Ես գինք ճանչցայ Հալեպի մէջ՝ 1916–ի գարնան, ձգնց Հալեպը եւ Հալէպի համբոյ գնաց ու միացաւ կեավուր Տաղլի կռուող խումբին:

ԳՒՂՈՒԹԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԹՈՄԱՐԶԱՅԻՆԵՐ ՖՐԱՆՍԱՅԻ ՄԷՋ

Ֆրանսայի մէջ Թոմարզայինները գտնւած են մաս մը Յունուարին 1930 թուականին, մաս մը Պէյրութէն: Անոնք հաստատուած են Ալնթ–Անթուանի եւ Մարսէյլի շրջաններուն մէջ: Կը պրաղին առեւտուրով եւ հողագործութեամբ եւ ունին բաւական վիճակ մը:

ՊԱՏԿԵՐ 465.– Մարսէյլի մէջ, Թոմարզայի Միացեալ Ընկերութեան Մասնաճիւղի անդամները, 1936-ին:

Նկարին մէջ, ա՛յլն ձախ, նստած՝ Սանդուր Տօնիկեան, Նազարէթ Զէֆիեան, Նշան Թորոսեան, Յակոբ Սալպաշեան (*Մասնաճիւղին նախագահը*), Նահապետ Թէֆիրեան (*Առենապետ*), Հանի Էմմի Երլանեան (*Առենադպիր*), Միհրան, Տատուր Տանեան, Ղազէր Ղաստիկեան:

Ա՛յլն ձախ, ոտքի՝ Յակոբ Խաչիկեան, Սամուէլ Քէյիշեան, Կարապետ Շօրենեան, Արիս Սահակեան, Յակոբ Զէֆիեան, Արշակ Պօյաճեան, Ստեփան Եալընկըլընեան, Տիգրան Ղուկասեան, Հայրապետ Թազուշեան, Խաչիկ Քէչէճեան, Յարութիւն Քէչէճեան, Մանուկ Քէյիշեան:

Մասնիկ այս թռմարզացիների մեծ մասը Հայաստան մեկնած էին 1936 թուականին, որոնք այսօր Հայաստանի մէջ ունին իրենց սեփական տուներն ու ընտանիքները, հնարաւոր Հայաստանի կառավարութիւնը: Ասոնց կարգին է Գեղարդա Մանուկ Թադեւոսեանի (Մկնիկեանի) հարսը Հարութիւնա Թադեւոսեան, որուն մասին մենք անդրադարձանք (տես էջ 2595):

ՊԱՏԿԵՐ 466. – Թռմարզացի եւ Հիւնիւնցի դերոցական աղջիկներու հանդիպում, ազգային տարազով (Սէնթ-Ալբուան, Ֆրանսա, 1938):

Կանգնած մէջ կը գտնուին ակնարկով ուղղութեամբ, ձախէն աջ՝ Ա. Բանտիկեան, Մ. Սարգիսեան, Փոլէր Տէրտէրեան, Ե. Էրկէնեան, Տ. Ազարեան, Ա. Ճանըգեան, Աւագեան, Մ. Թաբէսեան, Մ. Գուլտագեան, Մ. Թէֆիրեան:

ՊԱՏԿԵՐ 467.— Մխիթար Նալբնգլբնեան

Մխրան, Համաշխարհային Բ. Պատերազմին, ծառայած է իբրեւ վինուոր Ֆրանսական բանակին։

Մխրան կը պատկանի հին սերունդի զարդացած Մտաւորականներուն։ Մեր Պատմութեան Տպագրութեան բերած է իր բարոյական աջակցութիւնը եւ օգտակար եղած։ 1915 Եղեռնի Թուականներուն պտնուած է Հալէպ, իր վոգը տարիքին մէջ։ Այդ մասին ունի տարագրութեան կեանքի իր հետաքրքրական յուշերը, որուն մենք հանդիպեցանք (աստ էջ 2170)։

❀

Ֆրանսաբնակ Թոմարըզացիները, կազմած են Հայ Տոմարծայ Պատմութեան Հրատարակչական Ճանճնախումբ մը, որպէս Մասնաճիւղ, որոնց մէջ կը պտնուին հին սերունդի մտաւորականներէն ոմանք ծանօթ իրենց գործունէութեամբ։ Անոնց Ատենապետը՝

ՊԱՏԿԵՐ 468. - Ֆրանսայի Թամարգացի հին սերունդը եւ Պատմութեան Հրաս. Ճանճախտումբը, 1966-ին:

Վարէն վեր, միշտ ձախէն-աջ, նստողներ՝ Ա. ԿԱՐԳ.- Փոխ-քահանայ Հայրապետ Թամուզեան, Գրիգոր Պըճրնեան, Կարապետ Թամուզեան, Մանուկ Թորոսեան, Պետրոս (վարժապետ) Միսիրեան. Միհրան Քէշիշեան, Նազարէթ Պարսամեան, Յովհաննէս Մատաղնեան:

Բ. ԿԱՐԳ.- Սարգիս Պաճաճէէյիշեան, Յովնան Թամուզեան, Նիկողոս Թորոսեան, Յրք. Շօրնեան, Մանուկ Մարկոսեան, Հայկ Թամուզեան, Աւետիք Քէօրօղլանեան, Սարգիս Թամուզեան. Գառնիկ Ազարեան:

Գ. ԿԱՐԳ.- Ռուբէն Թամուզեան, Միհրան Ա. Սարկաւագ Քէյիշեան, Յրք. Կիզիրեան, Յովհ. Թամուզեան, Մատթէոս Մատթէոսեան. Յրք. Թամուզեան. Գրիգոր Թամուզեան. Յարութիւն Զէֆիեան:

*Պետրոս (վարժապետ) Մխիթեան ծանօթ է Պատմագրքին իր կա-
րեւոր ու ծաւալուն յուշերով:*

Պետրոս (վարժապետ) Միսիրեան (*Առենապետ*)
Գառնիկ Ազարեան (*Առենադպիր*)
Մաւուկ Մարկոսեան (*Գանձապահ*)
Յարութիւն Կիպիրեան (*Փոխ–Առենապետ*)
Միհրան Սրկ· Բէյիշեան (*Փոխ–Առենադպիր*)

⁂

*Երկար տարիներէ ի վեր Թրանոս բնակութիւն հաստատած Թոմարըզցի Տէմէեան հնապոյն Գերդաստանէն՝ Բրիսքիան (Խա-
չատուր) Տէմէեան, քանի մը ամիսներ առաջ, Թրանոսէն լեզուով
պրուած եւ ինծի դրկած իր մէկ նամակով, կը յայտնէ, թէ ինքը
կը պատկանի Թոմարըզցի Տէմէեան Գերդաստանին: Իր Տէմէնե-
րը 1790 թուականին Թրանոս եկած, ճիւղաւորուած եւ այսօր կազ-
մած են բազմաթիւ ընտանիքներ, որոնք նախանձախնդիր ոգիով
կը կրեն Տէմէեան Մականունը:*

*Պրն· Բրիսքիան, որպէս Թոմարըզցի, կը փափաքի ունենալ
«Հայ Տոմարծայ» պատմութիւնը, իր Տէմէնիոս Հայրենիքի պատ-
մութիւնը:*

*Նամակակից Բրիսքիան, ծանօթ է որպէս մտաւորական
եւ հեղինակ Թրանոսական Գրականութեան մէջ: Ինչպէս իր կողմէ
մեզի ղրկուած եւ Թրանոսէն լեզուով պրուած վէպերէն կը ծա-
նօթանանք: Վէպերը 4–5 տետակ են: Բարոյականութեան վրայ հիմ-
նուած եւ Թրանոսական կեանքէ առնուած: Վէպերու կրկնակի որ-
պագրութիւնը ցոյց կուտայ հեղինակի բարձր կարողութիւնը եւ
դիրքերու արժէքը:*

*Բրիսքիան Տէմէեան, Թրանոսի մէջ իր Գերդաստանի ճիւ-
ղաւորութիւնը, կը պատկերացնէ հետեւեալ կերպով, 1790 թուա-
կանէն մինչեւ այսօր:*

*«... Թոմարըզի մէջ, կարապետ Տէմէօղլու կամ Տէմէեան,
որդի Յովհաննէսի եւ Մարիամի: Կարապետի թոռը, երկրորդ կա-
րապետ, 1790 թուականին կը հաստատուի Միրն (Myrne), կը շա-
նայ կալուածատէր, եւ չէնքերու տէր: Իր մէկ հօրեղբայրը՝ Յով-
հաննէս Տէմէեան, իրմէ առաջ Միրն կուգայ 1780 թուականին ու*

կը հաստատուի բան վաւերական Յիշատակարանի մը։ Այդ Թուականին, Մխիթար քահանայ մը, նամակով չնորհակալութիւն կը յայտնէ Միրզի Տէմէհաննէսեան, իրեն ըրած բարիքներուն համար։ Այդ նամակը պահուած է վաւերական Արխիւներուն մէջ, Թրանսիլվանիոյ հայկոյ Առաջնորդ Ամատունի Սրբազանի կողմէ։

Յովհաննէս դատակը՝ Երկրորդ Յովհաննէս, Միրնի մէջ կ'ըլլայ մեծ վաճառական։ Թուրքիայէն կը նեղածէ Երկրագործական արտադրութիւններէ։ Իր նեղութեան ապրանքներուն համար կը տանուայ խոչոր վարձատրութիւն, իր ժամանակի Համաշխարհային ցուցադրութեան ընթացքին, տեղւոյն 1867–1873–ի ցուցադրութեանց։ Պոլսոյ մէջ կ'ունենայ իր տունը, ինչպէս Փարիզի մէջ։ Իր անունը յիշուած է «Արշալոյս Արեւմտեան» մէջ, որպէս առաջին բաժնետէր «Սիւնեաց Ընկերութեան» Հայոց պղպջոցներ չինելու համար։

Յովհաննէս Երկրորդ՝ կ'ամուսնանայ Մարի Մարկոսեան Աղաւնիի, Մարկոսի Գոնիէյու եւ Ամիրանէյու աղջկան հետ, որոնք նշանաւոր եղած են Պոլսոյ մէջ 17րդ եւ 18րդ դարու սկիզբները, որոնցմէ մին Յակոբ Սարաֆ, Երկու Թանկագիներ գուեր նուէր ըրած է Էջմիածնի Աւանդատունին, որու մասին Յիշատակարաններէ կան իր անուան յուշ։ Յովհաննէս Երկրորդ գոհ կ'ներկայէ Թրքական մահտասիի մը ու կը մեռնի, մեծ ըլլալով տուն մնալու Թուրքերու հրահանգը։ Որուն մէջ կը գտնենք Թոմարցի Տէմէհաննէսեան Բաջութիւնը։

Յովհաննէս Երկրորդ կ'ունենայ հինգ մանչ զաւակներ։ Տիգրան եւ Յարութիւն։ Տիգրան 1832–1868–ին, Միրնի մէջ կը հիմնէ Տէմէհան Հրատարակչատունը։ 1850–ին, հայերէնի կը թարգմանէ Մոլիէռը, Ալէքսան Տուման, եւ կը հրատարակէ տարբեր թեմաներ։

Արամ, 1824–1905–ին Շէյքսփիրը հայերէնի կը թարգմանէ։ Սեւիան, 1842–1907–ին ժան–ժակ Ռուսոն հայերէնի կը թարգմանէ։

Յակոբ կը հաստատուի Փարիզ։ Առաջինը կ'ըլլայ, կը հաւաքէ Նապոլեոնին Յօճախի պատմուածքները եւ կ'ընէ ուրիշ թարգմանութիւններ։ կ'ամուսնանայ Կոմսուհի Անժելիքոյի հետ՝ Վիէննա, Աւստրիա։

Սեւիան, յաջորդաբար թարգմանիր կ'ըլլայ Թրքական կառա-

վարութեան, Պուլկարիոյ, Փարիզի եւ Լոնտոնի դեսպանատուն-
րուն: Կ'ըլլայ պրամատան տէր Միրնիի մէջ եւ վոխ-նախագահ ՈՃ-
րագոյ Ասեանի, նոյն քաղաքին մէջ:

Ստեփան Կ'ամուռանոյ, Օր. Էլիզ Էքզիպանի (Հայրապետ-
եանց) հին Գերզաստանի տղկան մը հետ՝ ընդկ Երեւանցի: Ապրե-
հեռեւ իր մայրը Արտուհի Շահումեանը կ'ըլլայ՝ Ստեփան Միլիք
Շահումեանի գերդաստանէն, հօրեղբայրը Զօրամար Դաւիթ Պէկի,
յառաջապահը Սիւնեաց Թագաւորներու: Մեծ մայրը կը կոչուէր
Թագուհի Մելիքմանեան, որուն ընտանիքին, Լէհիոլո առաջին Ա-
զան, տուած էր 1699–ին, «Կոմս Ամենապայծառ» տիտղոսը, բոլոր
իրենց գերդաստանին, մանչ թէ աղջիկ:

Փարիզի մէջ, Տիգրան Երկրորդ Տկտէեան, եղաւ ընդհ. քան-
նիչ Սէնի դրամատան եւ հեղինակ «Ռէիէերտուար ժէնէրալ տը լա
Լիբէրաթիւռ Ֆրանսէզ»: Ինք, կինը եւ իր չորս զաւակները պար-
գեւատրուած են «Երվալիէ տը Լօրտրը տը Սէն Ղազար» պատուա-
նշանով: Ֆրանսայի Արտաքին Նախարարութիւնը եւ Անգլիական
Թագաւորական Ընտհուբը, իրեն կը հաստատեն իր ընտանեկան
տիտղոսը, եւ իրեն իբր վիճակուոր մասնաժողով շրջայ մը
կազմեն, որուն վրայ պրուած է «Հաւատք եւ Քաջութիւն»:

Ազա–Ստեփան, ծնած 1902–ին: Մարգ (Մարտար) ծնած
1908–ին: *Քրիստիան (Խաչատուր) եւ Շարլ (Կարապետ) ծնած*
1910–ին:

Ստեփանը, արդէնէլի նշանիչ է, ինչպէս իր հայրը՝ նշա-
նառու գծագրիչ: Մարգ, խորհրդական՝ Ֆրանսական արտաքին ա-
ռեւտուրին: Քրիստիան գրագէտ եւ Շարլ՝ փրոֆիսէօր Փարիզի
համալսարանին մէջ: Երկուքն ալ պարգեւատրուած են Ֆրանսական
«Լէժէօն տ'Օնէօր» *եւ «Պատերազմական խաչ» պատուանշաններով:*

Քրիստիան, ունի երկու մանչ եւ երեք աղջիկ, Բիտա, Ալիս
եւ Նոէլ: Շարլ ունի չորս մանչ՝ Ժոլ, ուշակերտ (Էֆօլ Սիւփէրիէօր
տը Փարի, առաջատ Արեւելեան լեզուներու եւ Հայերէնի տիւիտոմ:
Յամբարձումեան կատարեց իր հօր հետ պէկի Հայաստան 1964–1965
թուականներուն:

Հասցէն՝

Christian Dédéyan, 46, Boulevard d'Inkermann,
92 Neuilly sur Seine, France

ՊԱՏԿԵՐ 499

Աջէն ձախ, ոտքի՝ Բրէնս Տիգրան կամ Յարութիւն Տէտէեան: *Նստած՝* իր տիկինը Բրէնսէս Էլիզապէթ Տէտէեան: *Ոտքի՝* Մառք Տէտէեան: *Անդանին վրայ նստած՝ չունը իր ծունկին*, Աբա կամ Ստեփան Տէտէեան: *Անդանին վրայ նստած՝* Քրիսթիան Տէտէեան: *Գետին նստած՝* Շարլ Տէտէեան:

Լուսանկարուած 1919–ին, Իզմիր (Թուրքիա), իրենց տան պարտէզին մէջ:

ԹՈՄԱՐՋԱՅԻՆԵՐ ՅՈՒՆԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

Դէպի Յունաստան Թոմարըզայինները պաղթը տեղի ունեցած է 1923 թուականին Իզմիրի Աղէտի մէջոցին եւ Աղէտէն ետք, երբ հրէիկ մարդիկ թուրքերու կողմէ կը ջարդուին եւ անոնց ընտանիքները ու պատկանները, որոնք կրցած են ապատիլ թուրքերու ձեռքէն, Յունաստան փախած եւ ազատուած են։

Յետոյ մաս առ մաս պաղթած են Ֆրանսա եւ Արժանթինի քաղաքները Պուէնոս–Այրէս եւ Գորտոպա։

ԱՇՈՒՂ ՀԱՃԻ ՊՕՅԱՃԵԱՆ

Աշուղ Հաճին, իր ընտանեկան կազմով, երկար տարիներ ապրած է Յունաստանի Փիրէա քաղաքի իր հայրենակիցներուն մօտ։ Հոն պրած է իր Աշուղական երգերը եւ Իզմիրի Աղէտի Տէս–մանը։ Աշուղի պատճերուն եւ Նկարին մենք հանդիպեցանք (աստ էջ 1286 եւ 2328)։ Ինչպէս նաեւ իր Տարապրուճեան յուշերուն (աստ էջ 2066)։

Աշուղ Հաճին վախճանած է 1945 թուականին, եւ թաղուած է Փիրէա քաղաքի Սպ. Գերեզմանատունը։

ՏԷՐ ԱՒԱՓ ՓԱՀԱՆԱՅ ՅՈՎԱԿԻՄԵԱՆ

Թոմարզայի Սէօյիւտլիւ գիւղի այս քահանան, տարագրութեան մէջ իր ժողովուրդին հետ տառապելէ եւ խաչուելէ ետք, Յունաստանի Փիրէա քաղաքին Ազգային Եկեղեցիի քահանան եղած է։ Տէր Աւագ քահանան ծանօթ է իր քաջութեամբ, Իզմիրի աղէտին Ս. Ստեփաննոս Եկեղեցիի մէջ ապաստանած հայութեան ապաստարանը։

Բայց դժբախտաբար երիտասարդ տարիքին մէջ վախճանած է 1930 թուականին եւ մարմինը ամփոփուած է Փիրէա քաղաքին Սպ. Գերեզմանատունը։ Հանդուցեալի չիրիմին նկարը մենք տեսանք (աստ էջ 965), որ մեր պատմութեան համար պրկուած է մեր հայրենակիցներէն Համբարձում Եէօրէճեանի կողմէ։

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԵԿՕՐԻՃԵԱՆ

Այժմ Յունաստանի մէջ կը գտնուի, մեր հին սերտնդի մաս-տաւորականներէն Համբարձում Եկօրհճեանը, որ Փիրկա քաղաքին մէջ, ծանօթ է Ազգային հիւանդեցական եւ կրթական գործերու մէջ իր օգտակար ծառայութեամբ: Միշտ իր կողքին ունենալով Աշուղ Հաճի Պօյաճեանը եւ Սմբատ Զօրպաճեանը իր հայրենակիցներէն: Համբարձում Եկօրհճեանի ջանքերուն մէկտեղ մենք հանդիպեցանք (աստ էջ 2605):

Յունաստանի մէջ կը գտնուի նաեւ իր ընտանիքով, մեր հայրենակիցներէն եւ Զօրպաճեան գերդաստանի վերջին շառաւիղներէն Սմբատ Զօրպաճեանը: Բոլոր Թամարզացիներ, Փիրկա քաղաքին մէջ կ'ապրին իրենց մէկ ընտանիք, Սերով եւ իրարու վրայ գուրգուրալով:

ԹՈՄԱՐԶԱՑԻՆԵՐ ԳՈՐՏՈՊԱՅԻ ՄԷՋ

(ԱՐԺԱՆԹԻՆ)

Գորտոպայի Թոմարզացիները, 1923 թուականէն սկսեալ գաղթած են մեծ մասամբ Լիբանանէն, Յունաստանէն եւ Ֆրանսայէն:

Արշակ Քեաթիպեան.— *Պատկանելով հին սերտնդի մտաւորականներուն, այսօր իր հղւայրներով եւ իրենց ընտանիքներով ու պատկաներով կը գտնուին Գորտոպա: Արշակը ծանօթ է պատմութեանս, Կովկասի ճակատ իր կամաւորական կարեւոր Յուշերով, որուն մենք հանդիպեցանք* (աստ էջ 2232):

Համբարձում Քոչակեան.— *Մեզի ծանօթ է իր օգտակար ծառայութեամբ մեր պատմութեան համար, իր մօտ գտնուած Զեռապիր Աւետարանին կապակցութեամբ,* (աստ էջ 537):

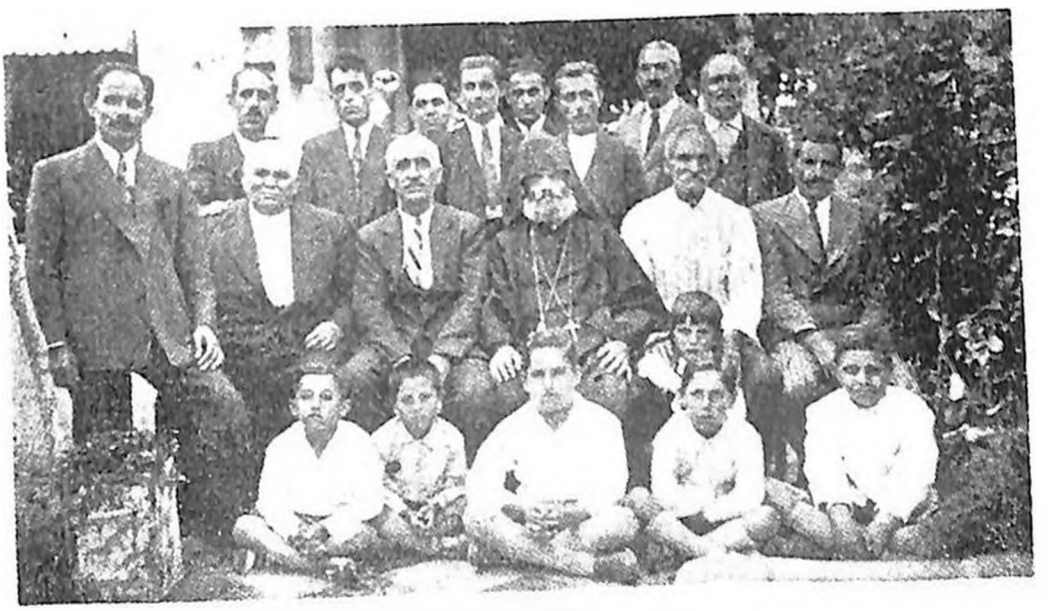

ՊԱՏԿԵՐ 500.— Յակոբ Զէյինեան եւ իր զաւակը Սարգիս

Ինչպէս տեսանք, Յակոբ Զէյնինան ծանօթ է պատմութեանս իր ընթած նիւթական օժանդակութեան համար, երբ Համբարձում Ճոլչաեանի մօտ պտուտած Զեռապիր Աւետարանին կարեւոր էջերուն ֆօթօ-գրքի ծախսը իր կողմէ կը սրամադրէ իբրեւ նուէր իր Հայրենի պատմութեան:

Դերասական մէջ, ծանօթ թոմարզացիներ են նաեւ Գրիգոր Զօպուեան (*), Սիմոն Մատաղեան, *որոնք Ազգային Եկեղեցական, կրթական գործերու մէջ ունին իրենց օգտակար ծառայութիւնը:*

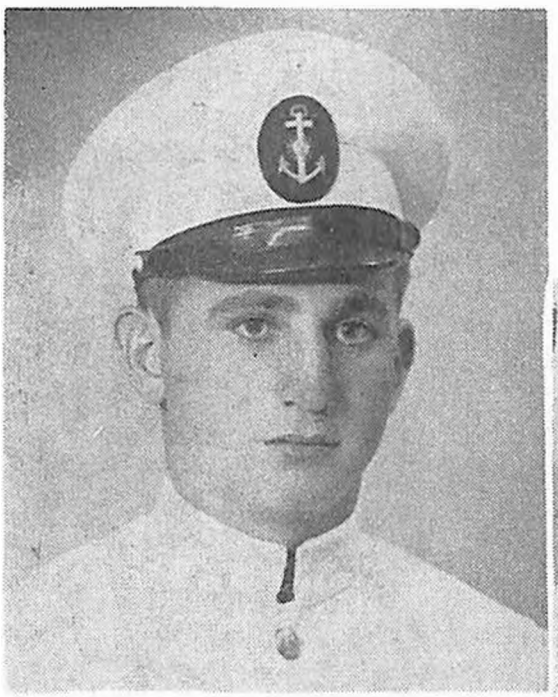
(*) Գրիգոր Զօպուեան, Պաւմոգրքի *Հմմօղուն* Հանի գաւակն է:

ՊԱՏԿԵՐ 501.—

Ձախ նստած.— Ա.Եպս. Հաճընեան, Մանուկ Պէտիր-եան, Արաքել Ծ. վրդ. Յովսէփեան (Հոգեւոր Հովիւ Գորտոպայի), Հայրապետ Փեաթիպեան, Թորոս Պալեան:

Ձախ ոտքի կանգնած.— Հայրապետ Պէտիրեան, Սարգիս Թօփուզեան, Գրիգոր Կոստանեան, Նիկողոս Պէտիրեան, Եղիա Պէտիրեան, Պօղոս Պալեան (Մանտալեան), Թորոս Պէշիրեան, Արշակ Փեաթիպեան, Յարութիւն Պէտիրեան:

ՊԱՏԿԵՐ 502.— Սուրէն Գաւէմեան

Ծնած է Գորտոպա, 1926–ին: Ծովային վճռեալ Գորտոպայի կառավարութեան բանակին:

ՊԱՏԿԵՐ 503.— Մարթիրոս Մարկոսեան

Զաւակն է Տէր եւ Տիկին Կարապետ Մարկոսեանի: Ծնած է Ամասիա, 1919–ին: Գորտոպայի բանակին մէջ ծառայած է իբրեւ վճռեալ:

ՊԱՏԿԵՐ 504.— **Եղիա Պօյաճեան**

Գոթառապալի կառավարութեան բանակին զինուոր։

ՊԱՏԿԵՐ 505.— **Հայրապետ Պօյաճեան**

Ջաւախի Տկրան Պօյաճեանի։ Ալժանթինեան բանակին մէջ ծառայած է իբր պահակազօրք, 1948 թուականին սկսեալ (*)։

(*) Վերեւ տրուած զինուորական այս չորս նկարները, պատմութեանս համար, մեզի ղրկուած են Համբարձում Ռոչակեանի կողմէ։

Նիկողոս Պէտիրեան։– *Այս մասնաւորական երիտասարդ թո–մարզային կը պատուի Գորտոսպա, որուն մէկ Բերթուածը մենք տեսանք* (տես էջ 2606)։

1945 *թուականին, Գորտոսպայի Թամարզային թիւը, մեծ ու պզտիկ հասած է 163 հոգիի։ Ասոնց կուտանք ընտանիքը կազմող մեծերու անուններուն ցուցակը։ Բաղած եմ, Միացեալ Նահանգներ, մեր Հայրենակիցներէն* Վարդան Զալըմեն–ցի «ԵՐԵՒԱՆ ՀԱՆԴԷՍ» *պարբերաթերթէն։*

Համբարձում Գատեմեան
Կարապետ Մարկոսեան
Նիկողոս Պէտիրեան
Պօղոս Պալեան
Հայրապետ Պէտիրեան
Սիմոն Մատաղեան
Միսակ Զէֆիեան
Արամ Պօյաճեան
Համբարձում Պօյաճեան
Հայրապետ Բեաք-իպեան
Արշակ Բեաք-իպեան
Ղազար Բեաք-իպեան
Թորոս Պէշիրեան
Հաճի Պէշիրեան
Սարգիս Թօփուզեան
Եղիա Չիրճիճեան
Անտոն Գատեմեան
Նազարէթ Բէյիշեան
Մարտիրոս Եէօրէճեան
Մանուկ Աղպաշեան
Յովհաննէս Աղպաշեան
Ռուբէն Գատեմեան
Յակոբ Գատեմեան
Յովսէփ Գատեմեան
Համբարձում Գամագեան
Կարապետ Մանուէլեան
Միհրան Մանուէլեան
Նազարէթ Գապսիմալեան
Յովհաննէս Զօպուեան
Տիգրան Զօպուեան
Իսկէնտէր Եըլանճեան
Յարութիւն Եըլանճեան
Ղազար Միլէհեան
Անանիկ Հաճըեան
Նիւսէս Ազարեան
Յովսէփ Խորասանեան
Խաչուկ Եահնըեան
Յակոբ Զէֆիեան
Նազարէթ Պօյաճեան
Ստեփան Պաճաքէէյիշեան
Յարութիւն Թէմիրեան
Յարութիւն Դըլըճեան
Յովհաննէս Տօնիկեան
Յակոբ Տօնիկեան
Կարապետ Տօնիկեան
Յովակիմ Տօնիկեան
Մելքոն Թէլվէրճեան
Կարապետ Ազարեան
Միհրան Ազարեան
Յակոբ Զըգըլեան
Դաւիթ Զըգըլեան
Համբարձում Քոչակեան
Կարապետ Քոչակեան

Գորտոսպայի այս անուանացանկը, Երեւան Հանդէսին *ղրկըւած է Նիկողոս Պէտիրեանի կողմէ։*

ԹՈՄԱՐՋԱՅԻՆԵՐ ՊՈՒԷՆՈՍ–ԱՅՐԷՍԻ ՄԷՋ

Ինչպէս Գոլոսոպ, նոյնպէս Պուէնոս–Այրէս պարբեր են թոմարջայինները՝ 1925 թուականէն սկսեալ, Լիբանանէն, Յորդանանէն, Պաղեստինէն:

Պուէնոս–Այրէսի մէջ պահուած ու վախճանած է մեր հին անուանի Մասուրականներէն Հայրապետ Բէօրիկեանը, որ իր յուշերով ծանօթ է մեր պատմութեան:

Ծանօթ թոմարջայինները նաեւ Կիլպէնկ Երիմեան, Թորոս Թորոսեան, Վազէր Թորոսեան (*), Հայկ Եահնիրեան, Գրիգոր Հայտարեան, որոնք Պուէնոս–Այրէսի Ազգային Եկեղեցական, Կրթական պարծերու մէջ ունին իրենց օգտակար ծառայութիւնը:

ԹՈՄԱՐՋԱՅԻՆԵՐ ԼԻԲԱՆԱՆԻ ՄԷՋ

Թոմարջայինները պարբր կազմի Պէյրութ (Լիբանան) սկսան 1921–ի աշնան անձրեւոտ գիշեր ամիհնէուեն, երբ այդ թուականին Յորդանան կիլիկիան (Ամանոս) յանձնուց Մուսթաֆա Քեմալի կառավարութեան:

Ինչպէս բոլոր հայութիւնը, նոյնպէս Թոմարջայինները՝ Մերսինի կեդրոն ունենալով, Ամանոսէն ցրուեցան, ապրելի թուրքի ձեռքէն հարկը փախուստ տուին, մաս մը Իսկէնտրուն, Յունաստան եւ Լիբանան: Այս մասին մենք տեսանք (աստ էջ 2303):

Դեկտեմբեր ամսուն մէջ էր, երբ Թոմարջայինները դիմաւորելի Պէյրութի մէջ: Անոնք սպասող, երբեմն մէկ բնակութիւնը, առանց երթալու ժամնուելու, անդադրութեան ծովեզերքին մօտ, Ամանոս Քէմալի կոչուած անասհման ատրճանութեամբ Տախտակաչէն տուներուն մէջ: Ուր խոնուած էին, ապրելի քաղաքներէ, գիւղերէ հաւաքուած տասնեակ Հազարաւոր ժողովուրդ:

Անակը ու անտիրական ձգուած այս ծովածաւալ բազմութեան մէջ, մեր Թոմարջայինները վիճակը բաղդատմամբ ուրիշներու տանելի էր. մենք ունէինք կէս դարու պատմութիւն ունեցող

(*) Վազէր Թորոսեանը Պատմագրիս հեղինակին փոքր եղբայրն է:

հարուստ Աղքատախնամ Միութիւն մը, կեդրոն ունենալով Մխա-
նալ Նահանգները: Աղքատախնամ Միութեան Մասնաճիւղի Առա-
նալի Վարչութիւնը, իր կարմով, իր հայրենակիցներուն հետ Ա-
ստանալէն Պէյրութ փոխադրուած էր: Գանձին մէջ ունէր պատրաս-
տի դրամ եւ Ամերիկայի կեդրոնէն ալ առաջս որոշ դումար մը եւ
անմիջական օգնութեան հասաւ իր կարօտ հայրենակիցներուն եւ
անոնց զաւակներուս Կրթական գործին:

Այսպէս, Թոմարզայինները Աղքատախնամ Միութիւնը, իր
օգտակար գործունէութեամբ, անմիջապէս ճանչցուեցաւ Պէյրութի
օրուայ Առաջնորդ եւ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսական փոխանորդ Եփ-
րեմ Ծ. Վրդ. Տօհմանեի կողմէ (յետոյ Եպիսկոպոս) (*):

Թոմարզայի Աղքատախնամ Միութիւնը, իր ստացած բարի
համբաւով, այդ առաջին տարիներուն, օգտակար եղաւ նաեւ Հիւ-
պատոսի իր չքմեղի Հայութեան, երբ տակաւին իւրաքանչիւր քա-
պուքցի կարմակերպուած չէր եւ չունէին իրենց Հայրենակցական
Միութիւնը: Կը պատահէր, որ որեւէ քաղաքցի կամ դիւղացի,
իրեղէն ունենար Առաջնորդարանի հետ, Ամուսնութեան, Նշանուա-
քի, Ժամադրդութեան, Փոխին դրամ պահելու եւ նման այլ խըն-
դիրներու չուրջ եւ պէտք էր ունենար վկայութեան իր ինքնութիւ-
նը ճշդելու համար: Առաջնորդարանը սրպէս վկայութիւն կը պա-
հանջէր Թոմարզայի Աղքատախնամ Միութեան Հաստատուագիրը:
Մենք եւս, կու գնութեան ու հարցուփորձի, կը վկայէինք մեր
Միութեան պաշտօնական կնիքով: Այսպէս, չարունակեցինք երկու
տարիներ:

ԹՈՄԱՐԶԱՑԻՆԵՐՈՒ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԲԱՐՔԵՐԷՆ

Թոմարզայինները, Հիւպատոսի այս ծոմածուսլ ու խառնիճա-
դանճ անորոշութեան մէջ, երբեք չէին կորսնցուցած իրենց Ազա-
դական ու Ընտանեկան բարքերը, կ'ապրէին այնպէս, ինչպէս կ'ապ-
րէին իրենց Ծննդավայր Թոմարզայի մէջ, նախքան տարագրու-
թիւն: Անոնց այս օրինակելի յատկութիւնները, ինչպէս Առաջնոր-
դարանի, նոյնպէս ալ Հայրենակիցներու ուշադրութիւնը գրաւած

(*) Մեր այս օրուան Ս. Նշան եկեղեցին, այդ թուականին կը պատկա-
ներ Երուսաղիմայ վանքին, եւ Պատրիարքարանի փոխանորդն էր Երուսաղէմի
Միաբաններէն Սուրէն վրդ. Քէմհաճեան (այժմ եպս.), որ Ազգային գործերու
չէր խառնուեր:

էին: Եփրեմ Վարդ յաճախ իր քարոզին մէջ, Եկեղեցիի բեմէն ո-րինակ կը բերէր Թամարզացիներու այս բարքերը, ըսելով.— Որի-նակ առէք Թամարզացիներէն, երբեմ տեսնուած չէ, որ Թամարզացի մը, բնաւորութեան խնդիրով, Աստուածաշունչը ոտք կոխած ըլլայ:

Եփրեմ Վրդ. անձամբ տեսած էր Թամարզայի բնաւորութեան այս Աւանդապահ տարօրինակները, երբ 1909 թուականին, Սահակ Վչտակեր կամաւորիսի չորսուտրին հետ Թամարզա մտած էր: Միշտ պահեստով կը խօսէր, Թամարզացի բնաւորութեան մասին, ըսելով.— Երբ վնասուտար ու մեծ, ուզէն ետ ձեռքերնիս լուա-յիք, Թամարզացի բնաւորիքներ, այդ լուացքի ջուրը գետին չէին թափեր, այլ կը տանէին իրենց բոնիրներուն մէջ մոխիրին վրայ կը թափէին:

ՆՈՐ ԹՈՄԱՐՋԱ ԱԽԱՆԸ ՊԷՅՐՈՒԹԻ ՄԷՋ

Պէյրութի մէջ, Առաջնորդ Վեհափառ կոչուած տախտակաչէն ընդարձակ հիւրատունը հրոյ ճարակ դարձաւ, 1934 թուականին, Թրանսեական հսկաստար իշխանութիւնը հրաման հանեց, որ բոլոր Հայրենակցականները, իրենց ապրուստ ու անուն մնացած հայրե-նակիցները տեղաւորելու համար, պէտք է միանան եւ ամէն հայ-րենակցական իր ծննդավայրին անունով ԱԽԱՆ մը չինէն Պէյրութի եզերքը ու հոն տեղաւորէն տուն չունեցողները:

Այս նպատակին համար, հոգաստար կառավարութիւնը, կազ-մել տանուտեր Մարմին մը, որուն պրսիկը կը պահէր Տոքթ. Ցա-կար Թօփճեանը, օգնական Հ. Բ. Ը. Միութեան երկրորդական վար-ժարանի Տնօրէն: Այն պայմանաւ որ, իւրաքանչիւր հայրենակցա-կան, հողը իր միջոցներով պիտի գնէ, իսկ Հոգաստար Մարմինը, նպաստաւոր պիներով պիտի տրամադրէ չինութեան համար պահան-ջուած երկաթին ու Սիմէնթը:

Այս կոչին պատասխանեցին, Մարաչցիները, Հաճընցիները, Առանացիները, Բաւմախկցիները, Եոզղատցիները, Սեբացիները եւ ձեռ-նարկեցին իրենց Հայրենի ծննդավայրի անուններով Ախաններ չի-նել: Շատեր, իրենց մէջ հարուստներ ունէին, անոնք աւելի կա-նուխ գործի սկսան:

Ես, անշուշտ, որպէս Թամարզայի, պիտի չկրնայի անտար-

ՊԱՏԿԵՐ 506.— Նոր Թոմարզա Աւանէն տեսարան մը

բեր մնալ եւ առիթէն չօգտուիլ, քանի որ մեր Հայրենակիցներէն մեծ մասը, Ֆառասուլիհիզ ընտանիքներ, պարտք անսուն մնացած, օդնութեան կը կարօտէին: Նպատակիս յաջողութեան համար, քանի մը անգամներ պէյրութ փոփոխի եւ Մին-էլ-Ֆիլէ մէջ տեղաւորուած մեր բարեկեցիկ հայրենակիցներուն դիմեցի, միաբերան պատրաստակամ եւ վերջապէս երկու հոգի ինձ օդնական պատրաստեցին Թոմարզա Աւանի մը չինութեան յանձնախումբ մը: Խաչեր Տէտէեան (Աւանագլխ): Յովհաննէս Սարկաւագ (Աւանադպիր): Գրիգոր աղա Սալպաշեան (Գանձապահ):

Թոմարզա անունով Աւանի մը չինութիւնը եւ Ֆառասուլիհիզ Անուան ու Անակր Թոմարզացիներ տեղաւորելու համար, Շինութեան կեդրոնական Յանձնախումբին դիմումնագիր մը գրեցի: Ինչպէս ակնարկեցի, ես ալ դիմումնագիրը յանձնեցի Յանձնախումբին Նախագահ եւ Գրանատական կառավարութեան ներկայացուցիչ՝ Տոքթ. Յակոբ Թօփճեանին, որուն մէջ յիշած էի նաեւ մեր Յանձնախումբի անուններըը, որով մենք երեքս պատասխանատու էինք Շինարարական գործին:

Տոքմ. Յ. Թօփճեան, որուն նախապէս ծանօթ էի Բարելօր-ծախանի չէֆանակէն, սիրով ընդունեց մեր պիտուիտպերը եւ քա-ջալերեց մեր ձեռնարկը: Հիմա, ինձի համար կը մնար յարմար պերքի վրայ հող մը գտնելու եւ գնելու պարագան: Շարաֆնեթով Լկայ, պայի, վերջապէս պատշ հիմնարան նոր Թոմարզա Աւանի տեղը, որ ամէն կերպով յարմարութիւն ունէր, թէ Պերքով եւ կի-մայով: Հողատէրը, տեղացի Ախոտական մէկն էր, եւ հոգին մէջ անկատած էին Նարինճի ծառեր: Սակարկեցինք, գինը համաձայնե-ցանք եւ խոստացանք քանի մը օրէն կանխիկ մը տալ: Շատ ուրախ էր, որ գործի յաջողութիւնը մինչեւ հոս հասցուցի:

Գանձին մէջ, որոշ գումար մը հատուցինք: Յետոյ սկսանք, մեր անուսն հայրենակիցներէն ոտն չդնելու համար փոխադ-նեցուցնելու տուներնիը պրծանոպրել եւ մոս մը գրամ գտնել իւ-րեւ կանխիկ: Այդ օր, մեզի նեկայացան նաեւ Աստանցի Ար-տաշ եւ իր խանութի բնկերը Յարութիւն երկու վաճառականներ եւ Բուժարկի Աբրիկ ազան (Փոստան): Անոնք ըսին.– Սարկաւագ, մեր Աստանցիներր եւ Բուժարկցիներն ալ սկսած են Ա.Ա.Ն չգնել, թայց մեզի երկար տարիներ Թոմարզացիներու հետ դրացի եղած ենք, լաւ կը ճանչնանք, շատ զոհ ենք անոնց դրացնութենէն: Եթէ, դուք կ'ընդունիք, մենք կը փոխադիր Թոմարզացիներու հետ հող գնել Նոր Թոմարզայի մէջ եւ մեր տուներր ձեր տուներուն մօտ շի-նել: Սիրով ընդունեցինք, եւ իրարանցումը տատնատան Հնչեան ա-կի կանխիկ տալով, ուրախ մեկնեցան: Քանի մը շաբաթ ետք, որպէսզի հողի գործը վճարած լինք եւ հողատէրը չանձնեցինք: Հիմա, ես շատ ուրախ էի, քանի որ հողը այլեւս նոր Թոմարզա Ա-ւանի չինուելիան յատկացուած էր եւ այլ անուններով արձանագրուե-ցաւ կառավարական պաշտօնական Տօսիէներուն մէջ:

Կառավարական Բաւասարքի օգնութիւ, երկրաչափի կողմէ, հողը բաժնուեցաւ բնտանիքներու թիւին համեմատ, եւ անոնք, ո-րոնք ի վիճակի էին, սկսան իրենց միջոցներով եւ Աշխատանքով իրենց տուներր չինելու:

Մինչեւ հոս, ես, որպէս Աւանի հիմնադիրը, յոյնուելիանս ու աշխատանքս վերջացած եւ պարտականութիւնս կատարած ըլլա-լու զոհ եւ ուրախ սրտով, որոշեցի գործը ընկերներուս յանձնել եւ Ալէյ երթալ, ուր բնակութիւն հաստատած էի: Այս ուղղութեամբ ալ, տեղեկագիր մը տուի կեդր. Յանձնախումբի Նախագահ Տոքթ. Յակոբ Թօփճեանի եւ Ալէյ մեկնեցայ:

Վերջին պահուն, մեր ուխտաւոր Հայրենակիցներէն՝ Աբէլ աղա Եահնըեան եւ Պրն. Սահակ Մարկոսեան, որպէս Թոմարզացիներ, փոփոխ յայտնեցին հոգի բաժին առնել եւ ՆՈՐ Աւանին մէջ չինել իրենց տուները: Աբէլ աղան եւ Պրն. Սահակը, հին Յանձնախումբին մէջ տեղը որպէս Օգնականներ եւ գործը չարունակուցած:

Վերջապէս, ՆՈՐ ԹՈՄԱՐԶԱ Աւանը չինուելուն եւ հաստատուելիին Թոմարզացի անուն ընտանիքներ, հոգի տէր գործան եւ տուն–տեղ եղան: Նոր չինուած Աւանը, տեղացիներու եւ կառավարական չրջանակներու կողմէ ճանչցուելուն եւ Արձանագրուելուն ՆՈՐ ԹՈՄԱՐԶԱ անունով:

Ես հիմա, ծպատակիս հասած էի, եւ այսքանը բաւական սեպեցի իմ չարաչար աշխատանքիս եւ յոգնութեանս փոխարէն ՈՐՊԷՍ ՎԱՐՁԱՏՈՒԹԻՒՆ եւ ՈՐՊԷՍ ՀՈՊԵԿԱՆ ՀԱՃՈՅՔ:

1944 *Թուականին էր*, նոր Թոմարզա *Աւանէն որոշ ընտանիքներ, տուներնին ծախելեն, գրամ ըրին եւ Հայաստան նեղրդալէն: Մնացողներն ալ, հինին վրայ երկու–երեք յարկ եւս չինելով, այսօր, թէ՛ կը բնակին եւ թէ՛ վարձու կուտան: Աւանը, այսօր, քաղաքի կեդրոնանք տուած է, տուներու ու հոգի արժէքը գնահատուած է:*

Այսօր, Նոր Թոմարզայի մէջ, տուն ունեցող, տանտէր եղող դուք Թոմարզացի հայրենակիցներս, քարով վայելեցէք ձեր տուները ձեր զաւակներով: Միայն, իրրեւ պատասխանատուութիւն, պէտք չէ մոռնաք Աւանի կառուցման այս պատմութիւնը, հիմնադիրի անունը, անոր անկեղծ ու անշահախնդիր աշխատանքը ու նուիրումը իր հայրենակիցներու օգտին, երբ երեսունըհինգ տարիներ առաջ (1934–1969), ձեր հայրերը եւ դուք որպէս պատանիներ, ԱՆՏՈՒՆ ու ԱՆՊԱՇՏՊԱՆ դուրսը մնացած էիք:

ՊԷՅՐՈՒԹԻ ԹՈՄԱՐԶԱՑԻՆԵՐՈՒ ՈՐՊԷՍ ՀՈՂԱԳՈՐԾ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՓՈԽԱԴՐԵԼՈՒ ՁԵՌՆԱՐԿ

1926 *Թուականին էր, Պէյրութի մեր հայրենակիցներէն հաստատուն ընտանիքներ, որպէս հողագործ ժողովուրդ, Հայաստանի վերելքի ու կառուցման այդ նոր տարիներուն, Խորհրդային Հայաս–*

ԿԱՂ ԹՈՒՐԱՔՅԱՅԵՆԵՐԻՆ

ԱՂՆԻՒ ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑՆԵՐ.

Ահաբեկեալ ու փրկուածներս ամէն գալա եկած, Թամարպացիներ՝ նախագահ ՀԱՅՐԵՆԱՍԷՐ ԱԻԻՒԲԻԵԱՆ կոչ կ՚ուղղէ իր ատենապետ պատուական ընկերոջ Հաճըն։

ՀԱՅՐԵՆԱՍԷՐ արդէն բարձր ու խորհրդաւոր է իր անուամբ. եւ ոչ ոք նախանձ ու փրկարար է իր տարածքին մէջ.

Մեր քեռիներ կու կրկ. Թամարպացիներս Հարիւրամեայ Մեր քեռին անուններ է կազմուած է Լ. Ճանճալեան, կնգրան անձնաւորիւ Ամերիկա Ատեղ Աւելորդ ու՞ն իր զարմիկներուն մասին տասնեակ մը վրայ պիտի հանդիպիք.

Մեր քեռին պիտի պատմէ Հայաստանէն ներս, Տարիներ Տարին վրայ հիմնել ՈՐԱՐԱՏԵՒԱՆ եւ Թամարպան՝ փոխան Արդուանան Հին Թամարպայի։

Հոն ներկայ ու ապագայ Տարամարդ մը վրայ պիտի հանդիպ Ատենապետ, Ամերիկայէն տիպի Տարատասան, Ամերիկայէն տիպի Տարատասան, որ ու գան Թամարպայ, Եղեհիկայ, Հաչխանդի, Ակալալիայի և Կալամարի իր տարագիր զաւակներ, բնակելով Ատենդ Տարիներ Տղին ու ֆարբին կենսատու բարիքներ։

Մեր քեռին տիպարար մարմիններդ Թամարպացիի վայել Տանուտա կամքով զարթ ակած են։ Այս ատեն քեռիդ արդէն Հայաստանի կառավարու քեռին հետ տարաբեռքեռին մասն բլլալով որոշած են իրենց ներկայացուցչական փոքրիկ զարթին ատելի տրագ իրականացնել։

Ամերիկայի մէջ մեր Տարիներդ ընտանիքներու ցոյց ատած խանդավառ ջանքերը զարթին ուժ ու Տանուտ կը ներշնչեն։ Շատեր պատրաստ են իրենց խոշոր մասնակցութիւնները պահել նպատակին։

Ամէն մէկ Թամարպացի ալ որ ալ դանի, ինչ պիրքի և կարգավ քեռին ակը ալ բլլայ պատրաստ է յարգանքի անձնուէր ֆայլերով պատասխանել ատենապետ պահանջներուն։

Սիրելի Տարիներդ, մասնակցութիւնդ ժամանակ անցած է։ Գիշերը է վտարիներու մը վրայ մեր զարթը, ժամերը արդէն չատ ուշ են մեր եղբայրներու փրկութեան զարթին։

Երկար տարիներէ ի վեր Թամարպացիներ Տատ Մեր քեռին բաշխատ ու ներ ներկայացուցչական ատենապետ ընտրելու։ Մասնաւորապէս ուզած է ատենդ պիտի ու ներկայացուցչական ատենապետ ընտրելու։ Մասնաւորապէս ուզած է ատենդ պիտի ու ներկայացուցչական ատենապետ ընտրելու։

Ամերիկա՝ ամէն ոք ատենապետ մեր բարեկեցիկ Տարիներդ չեն որ կը ներկայացնեն մեր չքնաղ ժողովրդի ամրագոյն քեռին, ատենդ ու չեմ կանանց կարողասէր պատասխանատուներն են։ Բան Թամարպին է որ կը փնտռենք, իրեն Տատ ատենով ապագայի նոր ՐԱՄԱՐՉԱԿԻ ատենդը։

Մեր կազմէն երբ ներսէն ատենդ, մեր Ամերիկայեան Տարիներդ ատենքեան զամարներ, արդեօք բաներ Տարար ատարներ կը Տանեն և ինչ բանի կը Տատանին ԷՔԼ ու ատենդ կերպով իրենն ատենդ Մեր քեռիդ պատասխան և պատգարներ մէջ։ Մեր ատենդ ատենքեան զամարներ կարող էինք արձագանգել փրկել մեր ժողովրդին։

Ձեզի Տամար Ամերիկայեան Տարիներդ։

Ասիկ երեք, Տերիկ է որ Տարկան ու մտածեան Մեր ատեղ բազմ կիներ, Թեմներ, տուչ կրկնեալ պահ չատ մը ատենքեան Տամար Տատան քար մը կը փնտռէք Մեր չորեան մասնաւորներուն։ Փորձառուներ ատենդներդ Մեր ատենքեան Տզեցէք։ Ամերիկայէ Մեր իրերդ ու քրտնել փոտ չատիկներ։ Քանի եկէք պատասխանի քեռին ընկերներդ և Մեր չատեղ ատեղ ՀԱՄԱՐԵՆԻՒՆ պոչ կենսատու մեռնդուրէն։

Ձեր ատենատնտես քեռիդ ատենի կարգ է անցեր բոլոր Ապր. չրջանակներ. մէջ 1908—1919 քեռականներ։ Ատենդ Տամարեր ատեղ Մեր Տատերդեր Մեր մեռ քեռին։ Ինչու որ ալս վերջին Ատենքեր Տզի Տամար Մեր Ատենքեր են։

Գո՛ք ալ ատենս Թամարպացիներ։ Ձեր երջանիկ վայրկեանները մէջ պահ մը յիշեցէք Մեր Տարիներդ ատենդ ու ներ կացեք քեռիդ։ Ամէն բան վեր, նախ մտածեցէք իրեն Թամարպցի և նախատնտեսէք ոգով ատեղ Մեր ատենդ ալնս քեռիներդ։ գալ ի տէր Մեր պարտքէն պարքս։ փրկուածին օրհնեց ատենքեան է։

Հիմա գոն, գէթ քառս ու մեր օրերս Տեղագիր Թամարպացի Մարդ Մատեղ ալս կոչին Մի չատ ատենքեր Տերիկ է երկար ատենքեան քան լոգը Վեր եալ։ Բարեկարգ կեցցէ վրայ Թեկնած ու պատկ Արդ ալնքեան ի վրայ Տեղացած ու չատեղ ատենդներ։ Գատ ատենքեան Մեր քեռիդ քան Մեր ալ չատեղ ատենդներ։ Գատ ատենքեան Մեր քեռիդ քան Մեր ալ չատեղ ատենդներ։

Եւ գոն ք, Տարքի ու պատուի ակը Թամարպացիներ։

Ձեր պարտականութիւնը ատեղ մեծ նշանակութիւն Տանը է։ Ձեր ալս անատեղքեան չէք կրնար ատենդներ Մեր կատարելու ու Մեր խնդիրն ատեղ։

Նկատի ատեղ ըլլալու քեռին ալս քառակար է ատեղ ատենդներ քեռիդ վրայ Տան ու Տան պիտի գանար Մեր եղբայրներ վիշտ, ատենդներդ և Տարը։

Ակնկալ քեռ ալն Թամարպան ալ կ՚ալ վերադրնել, իսկ ՄԱՐՉԻՏԻ ՏԻ ՏԱՐԱՏԵՂԵԱՆԵՐԻՒՆ, ՄԱՏԱՂԵԱՆՆԵՐԻՒՆ Տայրենիքն էր։

Թամարպան այլևս չանդէն ալս մեծ ատենաներ ատենքեան է Ապր. Պատմական քեռին չորքական էջերուն մէջ։ Ատենդ մեռած չեն Տիմա, կ՚ապրին քանի կ՚ապրի Թամարպայ ատենդ։ Ատենդն Մեր ատենդներդ քեռիդ ժամանակի ընթացքին ներ մտածեցին քեռին ալս ի Թամարպան և ատեղ ապագայ ատենդը, ալն ատեն ատենդ փոխուցած ատենքերը բաղդի Տետ պիտի բարձրանան Մեզի դէմ։

Վերջապէս՝ ամերիկ Թամարպացիներ և չրջակայ Տայրենակիցներ։ Ատեղ բանակ Մեր ալ ատենքը Մեր քառներդն ատենդ Տատեղ Տատեղալ յոյս քեռին մը մէջ մտիկ ըրէք ալս ԿԱՉԸ Տայրեն և պիտի ատենդ ԲՀ ՔԻՄԲԵՐԼԻՒ ժամեղա քեռիներդ ատենդ Տիմ եղբայրներդ Տոգիներդն ալ Տատեղ ալ ալ ատենդ Տատեղ ալ ալ ատենդ Տատեղ ալ ալ ատենդ

سوسیالیست سوویت جمهوریتلری اتحادی

زاکوستورغ

حکومت ادخالات و اخراجات دائره‌سی ـ درسعادت ممثلکی

C. C. C. P.

ГОСУДАРОТВЕННАЯ

Экспортно-Импортная Контора

„ЗАКГОСТОРГ“

при Управлении Уполном. НКВТ СССР в ЗСФСР

Представительство в Константинополе

U. R. S. S.

„ZAKGOSTORG“

Bureau d'Etat pour l'Exportation et l'importation

auprès de l'Administration du Fondé des pouvoirs du Commissariat du Peuple au Commerce Extérieur en Transcaucasie

Représentation à Constantinople

№.....

28 Սեպտեմբեր 1926

Ցարգելի քաղաքացիներ
Օհաննէս Թորոսեան եւ Սիմօն Շահնըեան

ՊԷՅՐՈՒԹ

Հ. Բ. Ը. Միութեան Բարիզի Տնօրէնութեան Դիւանէն ստացայ ձեր երկուքին Ֆրանսական անցագիրները որոնք կարեւոր չըլլալով մեզ, ներվակ ձեզ կը վերադարձնեմ։

Գալով ձեր ճամբորդութեան հարցին, հաճեցէք իսկոյն ճամբայ ելլել դէպի Աթէնք, մինաւլու համար Յունաստանէն մեկնելիք գաղթականաց առաջին խումբին։

Ցարգանքներով

Դ. Շահվերտեան

Plén. Soviet Mun 44 – Tél. Beyoglu: Plén 4044
Adresse Télégraphique: Consul Zakgostorg.

ման փոխադրելու ձեռնարկը լրի։ Այս նպատակով կազմելի Թումարցիներու «Հայրենակցի Միութիւն»ը։ Իրրեւ վարիչ Մարմին ինձի օգնական առի Ազգն Թումանեանը եւ հին անդամներն Սիմոն ազգ. Եահնկեանը (հողի մասնագէտ) եւ գործի սկսանք։

Այս առիթով ներեցէք որ «կոչ» մը հրատարակեմ հանելի, որու փոքր–գրքին ազատ կը պահենք։ Դիմելիքնիք Թումանայ Հ. Բ. Ը. Միութեան կեդրոնին, որպէսզի մեր նպատակը ՀՕԿի պիտուր վարչութեան ուշադրութեան յանձնէ, ուր ներկայացնենք նաեւ պէտքերնի Թումարցիներու իրրեւ հողագործ ժողովուրդ եւ որպէս պահանջուած տարրը Խորհրդային Հայաստանի կառավարութեան այս վերելքի շրջանին։

Շատ չուշացաւ, մեր Դիմումնագրի պատասխանը տրուեցաւ ՀՕԿի պիտուր վարիչ Դ. Շահվերտեանի կողմէ, որու հարցերու պատճէնը վերեւ տեսանք։ Կը պրէ, անմիջապէս ճամբայ հլլել, վարչութեան երեք անդամներս որպէս ներկայացուցիչ եւ միանալ Յունաստանէն՝ Հայաստան մեկնելիք պատմականներուն։

Երկրորդ նամակով, Դ. Շահվերտեան կը յանձնէր մեր մեկնումը եւ Յունաստանի պատմը, Հայաստանի մէջ տեսի ունենալ երկրաչափին պատճառաւ։

ԹՈՄԱՐՋԱՅԻՆԵՐՈՒ ԱԻԱՆԴԱԿԱՆ ՄԱՏԱՂԸ

ՆՈՐ ԹՈՄԱՐՋԱ ԱԻԱՆԻՆ ՄԷՋ

Թոմարզայինները, 1950 ժուռիանին, Նոր Թոմարզա Աւանին մէջ, առաջին անգամ ըլլալով կը կատարեն իրենց Հայրենի երկրին Աւանդական Մատաղի Օրհնութեան պատկառելի սովորութիւնը, որուն կը մասնակցին բոլոր Թոմարզայինները եւ իրենց դրացի Հատատցնալ ժողովուրդի խառնիճամ բազմութիւնը:

ՊԱՏԿԵՐ 507. – Մատաղի օրհնութեան կը սպասեն՝ եկեղեցիի Դպրաց Դասը, Թոմարզացի եւ դրացի հատատցնալ ժողովուրդի խառնիճամ բազմութիւնը:

ՊԱՏԿԵՐ 508. – Կաթողիկոսական փոխանորդ Տեր Եղիշեյի Ա. ջրապահման, Մաշտոցի օրհնութիւնը կը կատարէ:

ՊԱՏԿԵՐ 509.— Մասպը կազմակերպող Թումարազացիներու հին և նոր սերունդը:

ՊԱՏԿԵՐ 510.— Մասպի օրհնութեան մասնակցող հին և նոր սերունդէն Տիկնանց խումբը:

ՊԱՏԿԵՐ 511.— Մատաղի պատրաստութեան մասնակցող ուրիշ երկու խումբ մը, հին սերունդէն:

ՊԱՏԿԵՐ 512.— Մատաղի սեղանին շուրջ հաւաքուած, Նոր Թոմարզա Սասնի հին ու նոր սերունդի խումբը:

ԼԻԲԱՆԱՆԻ ՄԷՋ ԳՏՆՈՒՈՂ ԹՈՄԱՐԶԱՑԻ

ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ՍԵՐՈՒՆԴԷՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԱԿԱՆՆԵՐ, ՄՏԱՒՈՐԱԿԱՆՆԵՐ, ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԷՏՆԵՐ ԵՒ ԱՐՀԵՍՏԱՒՈՐՆԵՐ

ՏՕՔԹ. ՆԱԶԱՐԷԹ ՍԱԼՊԱՇԵԱՆ

Նազարէթ ծնած է Թոմարզա՝ 1895 Թուականին: Զաւակն էր Տէր եւ Տիկին Յակոբ եւ Նազլու Սալպաչեանի: Նախնական կըրթութիւնը Թոմարզա վանքին մէջ ստանալէ ետք, կը մտնէ որպէս

ՊԱՏԿԵՐ 513.— Տօքթ. Նազարէթ Սալպաճեան

պիշերօթիկ աշակերտ կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքի Բարձրադոյն վարժարանը եւ 1913 Թուականին կը ստանայ իր վկայականը: Նազարէթ, չնորհիւ իր Ուսման եւ Վկայականին՝ տարագրութեան տարիներուն Թուրք կառավարութեան մէջ պաշտօնի կը կոչուի եւ

որպէս Հնոպրատան միտիւր. եւ Ատանայի մէջ հինգ տարիներ պատասխանատու պաշտօն կը վարէ:

1920 թուականի պինպաշտարէն ետք, Պէյրութի դարմանի կը յաձախէ Թրանսական Բժշկական Համալսարան եւ որպէս Ասսիսթանթ կը սահմանուի Բարթր. Վիկթորիանը:

Նախարէի երկու տարի դարձեալ Պէյրութի մէջ որպէս բժիշկ եւ ճանչցուելու իրրեւ Ակտակէր եւ օգտակար հայ մը: Յարգուեցաւ իր չքմեղութեան եւ իր բնաւորութեան: Լաւ ապագայ մը կը խոստանար, եթէ մահը մեզմէ չի խլեր այս պատուական Թոմարտցին: Կուբաթիթի յանկարծական հիւանդութեան դէմ դնաց:

ՊԱՏԿԵՐ 514.— Երկրաչափ Վարուժան Թորոսեան

ԵՐԿՐԱՉԱՓ ՎԱՐՈՒԺԱՆ ԹՈՐՈՍԵԱՆ

Ծնած է Պէյրութ, 1933 թուականին: Զաւակն է Տէր եւ Տիկին Յովհաննէս եւ Անժել Թորոսեանի (Գրքիս հեղինակին): Նախ-

նական ուսումը Ազգային վարժարաններու մէջ ստանալէ ետք, կը յաճախէ Ալէյ (Լիբանան) Ֆրանսացի Ակօրներու վարժարանը (էֆօլ Սէն Ռէօր), որմէ վկայուելով, կը մտնէ Ալէյի Ռոլէճ Իւնիվերսալ բարձրագոյն վարժարանը: Կը շարունակէ վեց տարիներ եւ դպրեւոտով կը ստանայ Պաքալորէաի վկայականը, Մաթեմաթիքական տեղական (Պարթըկն) լիցեւին:

Յետոյ կը մտնէ Պէյրութի Ֆրանսական Երկրաչափական վարժարանը (էֆօլ Սիւբէրիէօր տ'Ինժէնիէօր տը Պէյրութ) եւ 1956 թուականին չնչուած յաջողութեամբ կը ստանայ Երկրաչափական ճիւղի վկայականը, չէնքերու կառուցման մէջ Համալսարանի Տնօրէնութեան կողմէ յիշուելով որպէս մասնագէտ պէթօն արմէի դրօծաձուքեան եւ կամուրջներու կառուցման պարծերուն:

ՊԱՏԿԵՐ 515.— Մարգոս (Սարգիս) Մարկոսեան

ՄԱՐՋՈՑ (ՍԱՐԳԻՍ) ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ

Ծնած է Նոր Թոմարզա Աւան (Պէյրութ), 1940 թուականին: Զաւակն է Տէր եւ Տիկին Սահակ եւ Մարիամ Մարկոսեանի: Մարզ-

պետ, իր նախնական ուսումը Պէյրութի Մխիթարեան վարժարանին մէջ ստանալէ ետք, կը մտնէ Հ. Բ. Ը. Միութեան Յովակիմեան-Մանուկեան Մանչերու Երկր. վարժարանը: 1958-ին, Յովակիմեանէն կը ստանայ իր վկայականը լաւագոյն յաջողութեամբ: Կը մտնէ Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանը եւ կը ստանայ B. S. եւ N. S. վկայականները: 1965 թուականին կը մեկնի Միացեալ Նահանգները մասնագիտանալու համար կենսաբժիշկական ճիւղին: Ալժմ կը պատրաստէ Միացեալ Նահանգներ եւ կը չարունակէ իր ուսումը:

Մարկոս Մարկոսեան, իր Մարգոյս անուանակոչումը, հրապարտօրէն խլացուցած է, պատմութեանս ծանօթ եւ թոմարգայի մեծազոյն պատկերէն Մարգոյսի անունը: Տակաւին ուսանող, այս նոր անունով Մարգոյսը, իր այս ընթացքով, կարծեմ պիտի փոխանորդէ հանգուցեալ Մեծանուն Մարգոյսին եւ արժեցնէ Մարգոյս անուան կոչումը: Կը ապաւինիմ եւ կ'ուզենք աւանդել նոր Մարգոյս մը թոմարգայի երիտասարդներուն մէջ, հին Մարգոյսի ոգիով ու շունչով:

ՋԱՒԷՆ ՋԷՔԻԵԱՆ

Ծնած է Ալէյ (Լիբանան), 1938 թուականին: Զաւակն է Տէր եւ Տիկին Միհրան եւ Ճանըմ Զէքիեաններուն: Զաւէն, իր նախնական ուսումը, Ալէյի Ազգ. Նուպարեան վարժարանին մէջ ստանալէ ետք, Բարեգործականի միջոցաւ կը մեկնի Կիպրոս՝ Մելգոնեան Կրթական Հաստատութեան բարձր. վարժարանը, ուրկէ վկայուելէ ետք, կը պատնայ Պէյրութ եւ կը յաճախէ Հայկազեան բարձր. Բոլէճ եւ վկայականը առնելով կը մտնէ Պէյրութ Ամերիկեան Համալսարան եւ կը սիրանայ Բ. ճառագայթով լուսանկարելու ճիւղին: Այսօր, որպէս մասնագէտ իր ճիւղին, պաշտօն ստանձնած է Պէյրութի բարձր հիւանդանոցներուն մէջ եւ յաւ համբաւ ստացած: Զաւէն իր այս գործով օգտակար կը հանդիսանայ իրեն դիմող չատ մը աղքատ Ազգայիններուն:

Զաւէնի ուսման կատարելագործման եւ Յաջողութեան մէջ, իրենց բարոյական ու նիւթական աջակցութիւնը բերած են Պատմագրիս հեղինակը եւ Պատմութեան Հրատարակչական կեդրոնա-

ՊԱՏԿԵՐ 516. – Զաւէն Զէրիխան

կան Յանձնախումբը: Այսօր, Հեղինակ եւ Յանձնախումբ չատ իրա–ւամբ ինքզինքին հպարտ կը զգան Զաւէնը ճանչնալով որպէս իրենց Սանր եւ անով կը պարծենան:

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱԼԱՅՃԵԱՆ

Ծնած է նոր Թոմարզա Ատան (Պէյրութ), 1941 Թուականին: Ձուտակն է Անդրանիկ եւ Նազլու Գալայճեանին: Երիտասարդ կի–րակոսը, էմմօղլուն է 1915 Թուականին Թոմարզայի Կովկասի ճա–կատ կռուողներէն նահատակ Կիրակոս Գալայճեանի, որու անուան մենք հանդիպեցանք (աստ էջ 1111): Կիրակոս, իր Կիրակոս ան–ուանակոչումը ստացած է իր հայ էմմօղլուի անուան Ճիշատակին համար:

Կիրակոս, իր նախնական ուսումը, իր Թաղի Հ.Բ.Ը.Մ. Մուս–թեան Թէքէեան վարժարանին մէջ ստանալէ ետք, իբրեւ յաջող աշակերտ Բարեգործականի կողմէ կը ղրկուի Կիպրոս Մելգոնեան

ՊԱՏԿԵՐ 517.— Կիրակոս Գալայճեան

պիչնրօթիկ Բարձր. Վարժարան եւ 1962 թուականին վկայական կը ստանայ առաջին կարգի: Այսօր, Հաշուապահի դործով կը զբաղի Պէյրութ ծնօթ մեծ Առեւտրական հաստատութիւններու մէջ, միանդամայն, իր մասնաւոր կարողութեամբ ու գոհարելական Ոգիով օգտակար կը հանդիսանայ Թոմարզսցի իր հայրենակիցներու եւ Հ. Բ. Ը. Միութեան վերաբերեալ Միութենական գործերու ու գանազան ձեռնարկներու մէջ:

ՕՐ. ՎԱՐՈՒԺՆԱԿ ԹՈՐՈՍԵԱՆ

Վարուժնակ դաւակն է Գրքիս հեղինակին: Ծնած է 1936 թուականին, Ալէյ (Լիբանան): Նախնական ուսումը Ալէյի Ազգ. Նուպարեան վարժարանին մէջ ստանալէ ետք, կը մտնէ Ալէյի Ֆրանսացի Միօրներու Էֆօլ Սէն Բէօր վարժարանը, ուր կը շարունակէ իր ուսումը հինգ տարիներ: Յետոյ կը յաճախէ տեղւոյն Քոլէճ Իւնիվերսալ բարձրագոյն վարժարանը, ուրկէ յաջողութեամբ դուրս կուգայ եւ կը ստանայ բարձրագոյն ստիճանի Պաքալորէայի վը-

ՊԱՏԿԵՐ 518.— Օր. Վարուժճակ Թորոսեան

կայականը: Կը մտնէ Պէյրութի Ծրանաական Բժշկական Համալսարան եւ 1958 թուականին ըլլալով յաջողակ յաննելէն, որպէս Մանկաբարձուհի կը սոանայ Առաջին աստիճանի Բարձրագոյն վկայականը:

Օր. Վարուժնակ կ'ամուսնանայ Տոքթ. Վարուժան (Արամ) Սահակեանի հետ, Մասնագէտ բժիշկ ծննդաբերութեան, որ իր կարգին ունի իր անձնական Մանկերնիքին (Հիւանդանոց) Պէյրութի վարչուն վոլոցներէն մէկուն մէջ:

Այսօր, Տէր եւ Տիկին Վարուժան եւ Վարուժնակ Սահակեաններ, չնորհիւ իրենց Մանկերնիքի օգտակար ծառայութեան, համբաւ սոացած են եւ յարգուած Տեղացիներու, Կառավարական եւ Հայ Ազգային շրջանակներու կողմէ:

Անոնք, երկար սարիներէ ի վեր, Մանկերնիքի անունով եւ իրենց Պատասխանատուութեան սակ, Նիւթական ու Բարոյական մեծ զոհողութիւններով կը պահեն «ԲԺԻՇԿ» Ամսաթերթը, որ իր Բովանդակութեամբ եւ իր Տեսակին մէջ միակն է Սփիւռքի Հայ դրականութեան մէջ եւ իրը այդ, Խորհրդային Հայաստանէն Պէյ-

բոլոր ազգերուց Հայ պիտանիները բարձր գնահատած եւ գովեստով արտայայտուած են Ամասիացիին մասին։

«ՔԻՒՐԿ» *Ամասիացիի հիմնադիրը, եղած է 1955 թուականին, Տոքթ. Վարուժանի հարցը, Ազգային չրջանակի մէջ իր հայրենասիրական ծանօթ գործ Ադամ Գրիգոր Առաքելեան, որ միանգամայն հետեւակն է «ԳԻՒՂԱՁՆԱԿԱՆ ՈՒՐՑԱՆՆ ԵՒ ԻՐ ՀԱՅՐԱՐԻՆԵՐՔ» իր հայրենի պատմութեան։*

ՊԱՏԿԵՐ 519. **Օր. Մարիննա Պէտիրեան**

ՕՐ. ՄԱՐԻՆՏԱ ՊԷՏԻՐԵԱՆ

Ծնած է Պէյրութ, 1945 թուականին։ Ջաւակն է Տէր եւ Տիկին Միհրակ եւ Շամիրամ Պէտիրեանի։

Օր. Մարինտա, իր նախնական ուսումը Պէյրութի կիլիկեան վարժարանի մէջ աւարտելէ ետք, կը յաճախէ Հայկազեան Բարձր. Քոլէճ, ուրկէ 1957–ին կը ստանայ Հայ Սէռւլ ին Սայընս վկայականը՝ վայրկեան յաջողութեամբ։

Օրիորդին եւ իր ծնողքին ունեցած սէրը հանդէպ բարձր ուսում եւ զարգացում, զինք կ'առաջնորդէ դէպի Ամերիկեան Համալսարան, ուր նաեւ, չորս տարիներ չարունակելէ ետք, կը ստանայ B. B. A. 1961 թուականին։

Աչքօք, Օր. Մարինտա, Հարգելի իր բարձր ուսման եւ դիւանագիտութեան, նեռուած է գործի ասպարէզ եւ իր աշխատանքով ձեռքացած է յատ Դիպլոմ եւ կը խոստանայ արդիւնաբեր ապագայ:

Յատկեւ կուտանք Օր. Մարինտայի վկայականին Հարաւային Նոմս-գործին, զոր ստացած է Ամերիկեան Համալսարանէն եւ ցոյց կուտայ Անոր արժանիքը եւ կարողութիւնը:

The American University of Beirut

On the recommendation of the faculty of

The School of Arts and Sciences

the University has, by virtue of the authority vested in it by charter under the laws of the State of New York in the United States of America, conferred upon

Marintha Bedirian

the degree of

Bachelor of Business Administration

with all the honors, rights and privileges to that degree appertaining.

In Testimony whereof, the seal of the University and the following authorized signatures are affixed. Given at Beirut, Lebanon, on this twenty-ninth day of June in the year nineteen hundred and sixty-one.

Registrar

Dean

President

ՊԱՏԿԵՐ 520.— Օր. Մարզպետուհի Թորոսեան

ՕՐ. ՄԱՐԶՊԵՏՈՒՀԻ ԹՈՐՈՍԵԱՆ

Ծնած է Պէյրութ, 1941 Թուականին: Հայրն է Տէր եւ Տիկին Յովհաննէս եւ Անժէլ Թորոսեանի (Գրէիս հեղինակին):

Իր նախնական ուսումը, Ալէյի Ազգ. վարժարանին մէջ ստանալէ ետք, կը մտնէ Ալէյի Ֆրանսացի Սէօրիւրս Էֆօլ Սէն Ռէօր վարժարանը, ուր կը սիրանայ տեղական Արաբերէն եւ Ֆրանսերէն լեզուներուն: Յետոյ, չնորհիւ իր հմտութեան, կառավարական Թելէֆոնի Սանթրալին մէջ պատասխանատու պաշտօն կը ստանձնէ եւ երկար տարիներ պարծելէ ետք, Շէֆի աստիճանին կը բարձրանայ:

Օր. Մարզպետուհին, իր Մարզպետ անունը ստացած է մեզի ծանօթ Մեծ Թամարզային ՄԱՐԶՊԵՏԻ անուան Ցիշատակին համար:

ՕՐ. ՍԵԴԱ ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ

Ծնած է Պէյրութ, 1945 Թուականին: Հայրն է Տէր եւ Տիկին Սահակ եւ Մարիամ Մարկոսեանի: Օր. Սեդա իր նախնական

ՊԱՏԿԵՐ 521.– Օր. Սեդա Մարկոսեան

ուսումը Հայ Ազգ. ճեմարանի մէջ առնելէ ետք, կը մտնէ Հ. Բ. Ը. Մ.-ի Դարուհի Յակոբեան Աղջկանց Երկր. վարժարանը, ուրկէ կը ստանայ բարձրագոյն վկայական: Այժմ կը յաճախէ Ամերիկեան Աղջկանց Քոլէճ եւ որոշած է հետեւիլ Գրական ճիւղին:

ՕՐ ԼՈՒՍԻՆ ԿԸԾԾԸՄԱՆԵԱՆ

Այս վաստակաւոր ուսուցչուհին, երկար տարիներ, որպէս պատխարակ ծառայած է Ազգային վարժարաններուս մէջ: Վերջին անգամներ, 1938–1951 թուականներուն, պաշտօնավարած է Թրիփոլի (Լիբանան) Ազգային Մխիթեան վարժարանին մէջ եւ ցոյց տուած է արդիւնաւէտ եւ օրտակար գործունէութիւն: Ան այս, սիրուած ու յարգուած է որպէս պատրաստանոյ մշակ Ազգային չքջանակներուս մէջ:

Օր. Լուսին, կը պատկանի Թոմարզայի Կըծծըմանեան քաջելու ընտանիքին: Իր Էմմօղլուներէն, Հարիւրապետ Գրիգոր եւ Նիկողոս Կըծծըմանեաններ, որոնցմէ առաջինը՝ Գրիգորը 1915–ին, կռիւներու ճակատ քաջարար կռուած է Անդրանիկի եւ ձկպէճեանի կողքին, որուն անուան մէնք հանդիպեցանք (աստ էջ 2237): Իսկ Նիկողոսը, իր քաջութեամբ ծանօթ է Հաճնոյ Հերոսամարտին 1919–ին եւ նախատակուած կռուի ճակատ:

ՊԱՏԿԵՐ 522.— Երուսաղէմ Ալեքս Մնակեան

ԱԼԵՔՍ ՄՆԱԿԵԱՆ

Երկտասարդ Երուսաղէմէ այս Թոմարզացի Ալեքսանը, ծնած է Պէյրութ, 1936 Թուականին «Նոր Թոմարզա» Թաղամասին մէջ: Ջուտակն է Մաչէր եւ Շոհոքրամ Մնակեանի: Ալեքսանի հայրը, 1915 եղեռնի Թուականին, տարագրութեան Ջարդէն ազատուելով, փոքր տարիքին Հայ որբանոցներու մէջ քանի մը տարիներ կը մնայ եւ ուսումը առնելէ ետք կը նետուի գործի ասպարէզ:

Ալեքսան, իր ծնողքի խնամքին տակ, պէյրութ նոր թոմաբա-
դա թաղի կիլիկեան վարժարանին մէջ կը սոսնայ իր նախնական
ուսումը, յետոյ կը մտնէ պէյրութի Մխիթարեան Հայրերու վար-
ժարանը եւ կը շարունակէ իր ուսումը: Այստեղ կը սկսի Ալեքսի
երաժշտութեան Արուեստին ձգտումը եւ Հայր Գրիգոր Հէպոյեանի
չունչին տակ մեծ համոզիչ ոյժ տալով հետզհետէ կը զարգա-
նայ: Երբ Հայր Հէպոյեան Գահիրէ կը մեկնի, Ալեքսան կ'որոշէ ի-
տալիա երթալ իր ուսումը շարունակելու համար:

Նախքան Իտալիա մեկնումը, Ալեքս արդէն կը սկսի յաջոր-
գաբար նուագահանդէսներ տալ պէյրութի զանազան շրջաններուն
մէջ եւ այլուր, ինչպէս, – 1954 Դեկտ. 11–ին: 1955 Նոյմ. 26–ին,
Հալէպի մէջ: 1956 Մարտ 11 պէյրութի Ամերիկեան Ուսեր Հոլի
մէջ: 1956 Մայիս 13 Թեհրանի Հալ Ակումբին մէջ:

Մխլանոյի մէջ, Աքադեմի մտնելու համար 85 հոգի քննու-
թեան կը մասնակցին, մէյն 6 հոգի ընդունուելու պայմանաւ: Ա-
լեքսան առաջնութիւնը կը չահի եւ կը յանձնուի նշանաւոր փրոֆ.
Մայեսթրօ Ֆելիսիտայի խնամքներուն: Կը մասնակցի Աքադեմական
չորս քննութիւններուն եւ միշտ առաջնութիւնը կը չահի:

Ալեքսան, երբահանդէսներ կուտայ Միլանօ, Մարսէյլ, Նիս,
Մոնաքօ, Մոնթէ–Քարլօ եւ կը հրաւիրուի նուագելու Մոնթէ–Քար-
լոյի ձայնասիւնէն, ինչ որ մեծ յաջողութիւն մը կ'ըլլայ իրեն հա-
մար:

Ալեքս կը մասնակցի Ջարմերգա Աքադեմիա մրցումին եւ ա-
ռաջնութիւնը կը չահի, որու վրայ պնահատանք կը նուի-
րուի 2000 Լ. Ոսկի արժէքով Աքորտիոն մը:

Փալիայի (Իտալիա) երաժշտանոցի Աքորտիոնի բաժնին մէջ,
առաջին անգամն է որ կ'ունենանք Ալեքսի պէս յաջող Հայ աշակերտ
մը, որ կ'ուսուցուի երաժշտանոցի ուսումնական ընթացքը անսպա-
սելի յաջողութեամբ եւ առաջին կը հանդիսանայ: Քննութեան
միջոցին, ժողովուրդի լուռն ծափերուն վրայ Ալեքս կը ստիպուի
մի քանի անգամ նեմ եկլել: Այս առթիւ, Ալեքսի ուսուցիչը հետեւեալ
բառերով արտայայտուած է.

«... Այեէս Մնակեանով ես իմ իմքիմ հպարտ կը զգամ, ան-
կասկած օր մը իրմով հպարտ պիտի ըլլայ նաեւ հայ ժողովուրդը»:

Ալեքս Մնակեան, ամէնուրեք նուագած է Պախէն, Պորտոնինէն,
Ջուկոյցոյէ, Պրամս, Բախ–Ինինէ, Բարխուէարեանէ, Մոցարթէ,
Սպենդիարեանէ, Խաչատուրեանէ, եւ Հայր Հէպոյեանէ: Ժամանա-

կին թերթեր՝ Ազդակ, Արեւելք, Այգ, Յառաջ, Զուլիս: Նոյնպէս Ծրանաւորեան եւ Արտաքին թերթեր պոլիսով արուարձաւոր են իր մասին. ինչպէս Իրաքի Թայրզ թերթը:

Ալեքս, այժմ կը նաւարկէ Լիբանանի Պեւրութ ձանապարհորդելու:

E' giunto in "pellegrinaggio artistico,, il campione di fisarmonica del Libano

Come non c'è virtuoso di jazz che non sogni un viaggio a New Orleans e ad Harlem, nei luoghi dove il suo genere musicale preferito ha avuto origine, così è logico che il virtuoso di fisarmonica di qualsiasi parte del mondo abbia in cima ai suoi desiderî un «pellegrinaggio artistico» nella nostra provincia, dove il tipico strumento ha avuto i natali ed ha raggiunto l'attuale perfezione. Lo conferma la visita compiuta in questi giorni nella nostra città, a Camerano e a Castelfidardo, dal signor Alex Menakian di Beyrouth, che nel suo Paese è stato proclamato «campione di fisarmonica del Libano». Nella foto il sig. Menakian (a destra) dopo aver suonato un brano musicale, riceve le cordiali congratulazioni del famoso fisarmonicista nostro conterraneo Gervasio Marcosignori. Alex Menakian si recherà prossimamente a Pavia, per frequentare un corso presso l'Istituto musicale di quella città, ma — come ha detto — per prima cosa ha voluto «rendere omaggio alla patria della fisarmonica e al più grande fisarmonicista del mondo, Gervasio Marcosignori». (foto Trani)

Ալեքսան կը գնահատուի օտար թերթերու կողմէ

IL SEGRETO DI MENAKIAN

Alex Menakian, il campione di fisarmonica del Libano sta continuando i suoi studi musicali in Italia. Ultimamente, il 25 maggio, ha suonato a Milano per un pubblico cosmopolita, in cui si notavano molti francesi ed armeni. Questo giovinetto dall'aria sveglia, dal viso sorridente in cui persino si può cogliere un' espressione sbarazzina, non è nuovo a successi; e che egli stia rinnovando tra noi la messe di allori già mietuta nel Medio Oriente è cosa che non sorprende chi ha ascoltato Alex nelle sue sciolte, vivaci, fantasiose esibizioni. Nella duttilità del suo dialogo musicale, così pieno di quella che i francesi chiamano con insostituibile termine « verve », Menakian porta il colore della patria lontana, l'essenza spirituale del mondo in cui è vissuto, che per noi può essere tema divagativo o fascinoso ricordo, ma per lui è esigenza artistica non volutamente elaborata, ma sbocciata da una perpetua creazione. Questa è la fisionomia di Menakian, anche nel suo repertorio meno folkloristico e più universale. Quel vuoto d'aria che distacca il solista dal pubblico il giovinetto di Beirouth riesce a colmarlo dalle prime battute con l'immediatezza della sua personalità che annulla ogni rapporto distintivo. Si impone senza reticenze o sofismi, ed a voler tener fede al concetto che l'Oriente o lo si accetta o lo si respinge (rarissimo questo secondo caso), non si può che concludere che Menakian ha dato alla fisarmonica quanto altri non avevano potuto darle: l'impronta del Levante. Questo è il suo segreto.

ՊԱՏԿԵՐ 523.— Միսակ Ղալֆա Պէյիրեան

ՄԻՍԱԿ ՂԱԼՖԱ ՊԷՅԻՐԵԱՆ

Պէյրեան մեծ Փերզամտանի վերջին չաուշներէն Միսակ Ղալֆա, ծնած է Թոմարզա, 1909 թուականին եւ զաւակն է մեծ Հոդապարծ Պետրոս եւ Վարդենի Պէյրեաններու: 1915-ի եղեռնին, Միսակի Հայրը, Եղբայրները եւ Էմմիները, թուրք Ամէլէ Թապուրին մէջ կը սպաննուին եւ մեծ ու պզտիկ քառասունըհինգ հոգի իրենց ընտանիքէն կը տարագրուին Հալէպի անապատները: Վերապրող փոքրիկ Միսակը, տասնըվեց տարեկանին հարեւրաւոր Հայ որբերու կարգին կը մտնէ որբանոց, ուր կաթոլիկ վարդապետանեբու խնամքին տակ կը սորվի Հայերէն եւ Ֆրանսերէն լեզուները եւ մեքենագիտութեան արհեստը:

Ի բնէ Հանճարեղ եւ երիտասարդ Միսակը, 1929 թուականին, Պէյրութի մէջ կ'ընդունուի որպէս վարպետ արհեստագէտ Մօպիլուալ ափ Էվըրնըն ընկերութեան մէջ, ուր կարճ ժամանակի մէջ, ցոյց կուտայ յաջող եւ օգտակար գործունէութիւն, կը ստանայ վկայականներ եւ կը պարգեւատրուի:

The Socony-Vacuum Oil Company of Lebanon presents this

Certificate of Award

to Mr. Missak Bederian

in recognition of exceptional interest and commendable initiative in submitting Mobil Idea No. 245. *For this very practical contribution to the Company's progress, the Board of Awards has voted an award of L.L.* 1500.-

DATE Dec. 26, 1962

SIGNATURE E. G. Haynes

PRESIDENT

Ընկերութեան կողմէ Միսակ Ալթայիի տրուած վկայականներէն մին:

- 2709 -

կը պատահի որ, Ընկերութեան Պէնղինի կայաններուն մէջ, վաճառողները կը սկսին պէնզինը ղոզնալ ամբարին վրայ հաստատուած մեքենային միջոցաւ: Միսակ Ղալֆա, այս դժուարեան առաջը առնելու համար, իր ձեռամբ մեքենայ մը կը պատրաստէ եւ անկէ ետք, Ընկերութիւնը կ'ապահովի Պէնղինի ղոզնէն:

Ընկերութիւնը, այս մեքենան Ամերիկա կեղրոն կը ղրկէ, կը պնահատուի եւ հազարաւորներ պատրաստելով ամէն կողմ կը ղրկէ: Ամերիկեան թերթեր, գովեստով կը խօսին Միսակ Ղալֆայի այս գիւտին համար եւ Ընկերութիւնը դրամական նուէրով կը պարգեւատրէ զինք:

Միսակ Ղալֆա, որպէս Մանուկեան իր ճիւղին, պնահատուած եւ արժէքաւորուած է Ընկերութեան մեծ երկրաչափներէն – Գերմանացի՝ Վ. Իւլպրիքի, Զուիցերիացի՝ Փոլ Քոսթանթինոյի եւ ռուսացի՝ Ժորժ Նահհասի կողմէ:

Միսակ Ղալֆա, այսօր տակաւին Ընկերութեան մէջ կը գլխաւորէ եւ Ընդհանուր Քննիչի պաշտօն կը վարէ, յաջախ այցելելով Սուրիոյ, Իրաքի, Յորդանանի եւ Կիպրոսի ճիւղերը:

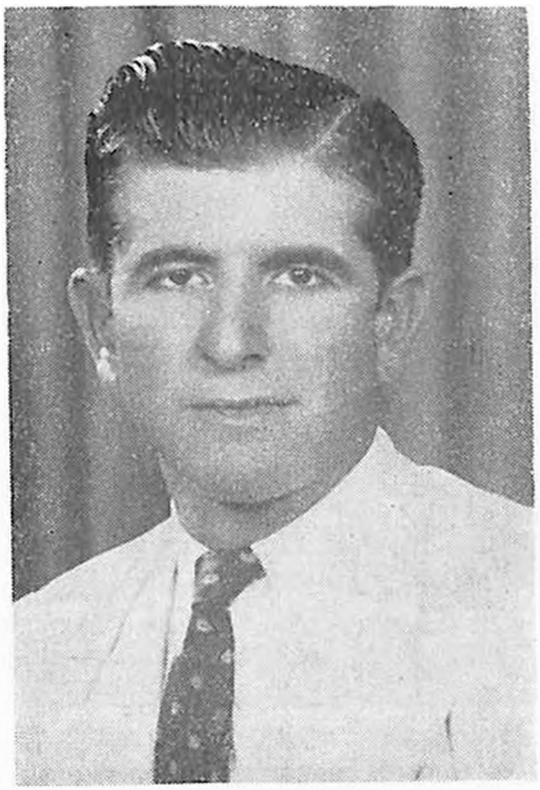
ԿԻԻԼՊԷՆԿ ՂԱԼՖԱ ԿԸԾԸՄԱՆԵԱՆ

Կընծայմանեան մեծ Գերդաստանի Քաջերու սերունդէն Թոմասլըպայի այս Ղալֆան, եղբայրն է պատխարակ Ուսուցչուհի Օր. Լուսին Կընծայմանեանի, որու անուան մենք հանդիպեցանք մեր նախորդ էջերուն մէջ:

Մեր նոր սերունդի կառուցանող ու Շինարար Կիւլպէնկ Ղալֆան, կը յիշեցնէ Թոմասլըպայի մեր չատ հին Ղալֆաններըը, որոնք որպէս կառուցանող ու Շինող համբաւ ստացած էին 1850–1915 թուականներուն ամբողջ կեսարիոյ եւ Իզմիրի չրջաններուն, որոնց գործերուն ու անուններուն մենք հանդիպեցանք Արուեստագէտներու բաժնին մէջ (աստ էջ 1236):

Կիւլպէնկ Ղալֆա, Պէյրութի մէջ կառուցած է 1955 թուականին Էչրէֆիէի Ս. Յակոբ եւ Այնճարի մէջ 1961–ին Ազգային Դմբէթազարդ եկեղեցիները իրենց յարակից վարժարաններու չէնքերով:

Պէյրութի մէջ կառուցած է նաեւ ուրիշ հսկայ չէնքեր, որոնց կարգէն է Պանիֆ Իժիպէ տիւ Լիպանի հոյակապ չէնքը եւ Տօ-

ՊԱՏԿԵՐ 524.— Խուլպէկի Ղալֆա Կրծքմաճեան

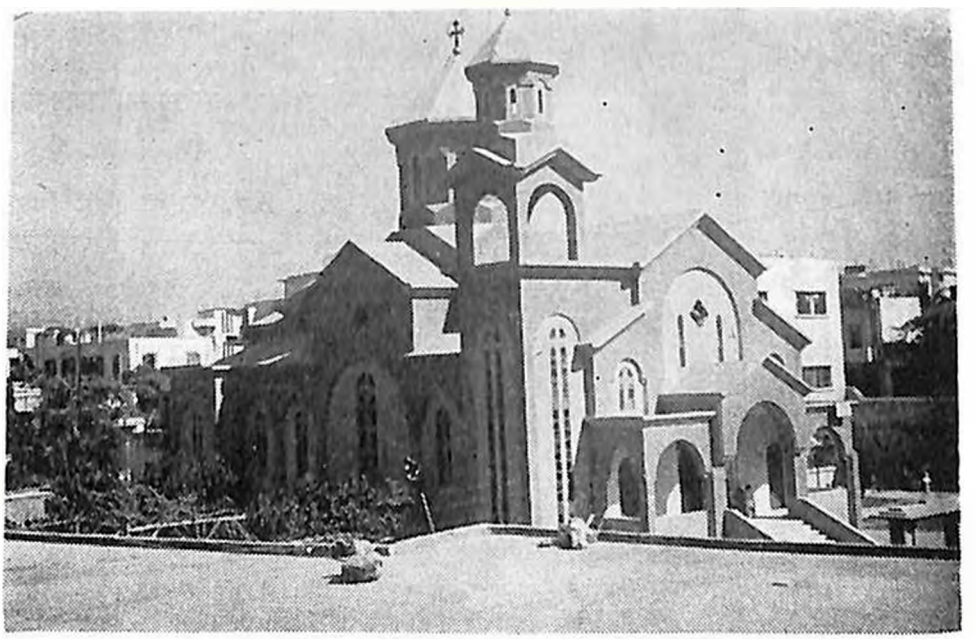
բայլի չրջանին մէջ մեծահարուստներու պատկանող խոշոր Սառնապաններ։

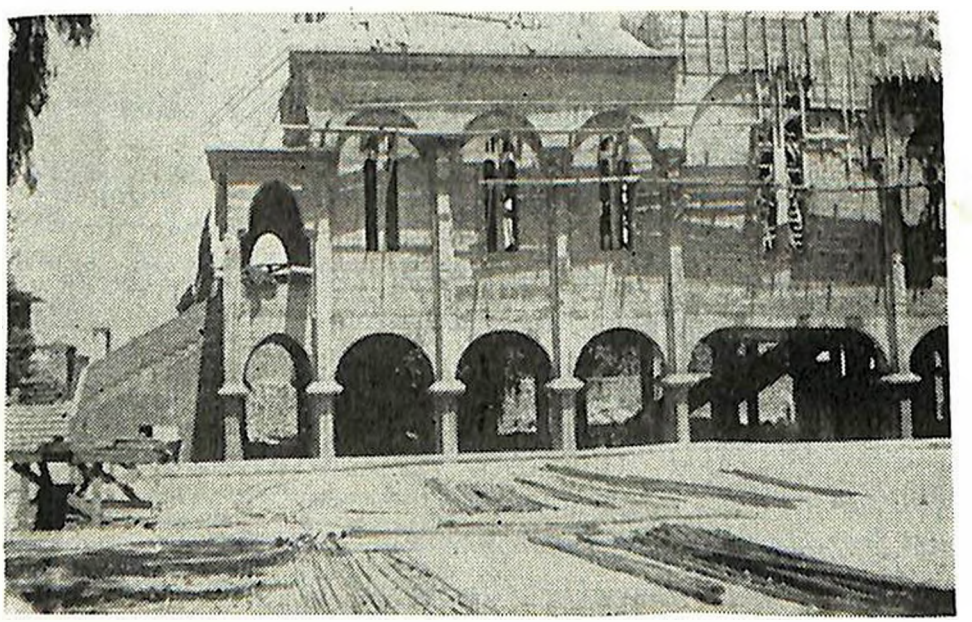
Կիւլպէկիկ, որպէս Թոմարզայի եւ Հայրենատէր Ղալֆա, սիրուած է իր Հայրենակիցներէն եւ յարգուած հայ չրջանակներէն։

ՍԱՀԱԿ ՂԱԼՖԱ ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ

Թոմարզայի մէջ Մարկոսեան ծուալուն Գերդաստանէն ծանօթ Խաչեր Քեհիայի պաւակն է Սահակը։ Ղալֆան, 1922 Թուականին, իր Հայրենակիցներուն հետ երբ Ատանայէն Պէյրութ կը հասնի, որպէս Աստղաստրծ Ղալֆա, անմիջապէս կը մտնէ Ֆրանսացիներու ժէնին՝ Աստղաստրծներու բաժնին մէջ եւ կը կարգուի Եէֆ տ'Աբըլիէ հարիւրապետ աչխատաւորներու վրայ։

Այդ Թուականէն սկսեալ, մինչեւ 1942 Թուական, իսաւ երկար տարիներ կը չարունակէ իր գործը եւ կը վայելէ անվերապահ

Կիւլպէնկ Ղալփայի գործերէն՝ Պէյրութի էշրեֆիէի Ս. Յակոբ եկեղեցին, յարակից վարժարանի շէնքով։

ՊԱՏԿԵՐ 525.— Սահակ Ղալֆա Մարկոսեան

վատահութիւնը եւ Համակրանքը, հաստատութեան Թրանսացի պետեր բարձրաստիճան պետերուն:

Իր գործունէութեան այս երկար տարիներուն, որպէս Շէֆ տ'Ագընիէ, Սպասիրաբար անուրանալի բարիքներ գործած եւ օգտակար եղած է հարիւրաւոր Աղքատ ու Անգործ հայերուն գործ հայթայթելով ժէնիի մէջ, եւ այսօր, անոնք երախտագիտութեամբ կը յիշեն Թոմարըզացի մեր այս Ղալֆայի անունը:

Այն Թուականին, երբ Թրանսացիներ կը լքեն Լիբանանը, Սահակ Ղալֆա, կը պայմանագրուի տեղացի շինարարութեան գործերու Մանուպէտ Թանօթ Երկրաչափներու հետ եւ որպէս անոնց Փոխանորդը, իր պատասխանատուութեան տակ կը կառուցուին հսկայ չէնքեր, գործարաններ, որոնց կարգին է Պիքֆայայի հսկայ Սառնարանը: Ամիչայի (Թրիփոլի) չէնքը եւ Ելեկտրականութեան Ճապրիքան: Թրիփոլիի Քիմէվիի խոշոր գործարանը: Շիքքէի Սիմէնթի գործարանը եւ նման հսկայ կառուցումներ:

Ինչպէս այսօր չատեր կը պատմեն: 1942 Թուականի ընդհանուր պատերազմին, երբ Պէյրութի մէջ գործերը կը դադրին եւ

Թշուառութիւնը կը սկսի տիրել, բաղմաթիւ հայեր եւ տեղացիներ, կօշկակար, Դերձակ, երկրագործ, Սահակ Ղալֆայեան կը դիմեն գործի համար: Սահակ Ղալֆա բոլորն ալ որպէս Ատաղձագործ կը տեղաւորէ ժէնիի մէջ եւ շատ մը ընտանիքներ թշուառութենէ կ'ապատէ:

Ղալֆան, հայրն է մեզի ծանօթ Համալսարանական Մարզպետ Մարկոսեանի, որու անուան մենք հանդիպեցանք նախորդ էջերուն:

ՊԱՏԿԵՐ 526.— Թորոս Ղալֆա Թադէոսեան

ԹՈՐՈՍ ՂԱԼՖԱ ԹԱԴԷՈՍԵԱՆ

Թորոս Ղալֆայի անուան եւ գործերուն մենք հանդիպեցանք անցամ մը այս էջերուն մէջ, երբ Պէյրութ նոր Թոմարզա Աւանին մօտիկ Թրատ Թաղամասի եկեղեցիին համար չինած էր Աւագ Ուրբաթ օրուայ Ս. Փրկչի Թաղումը ներկայացնող Դմբեթաձարդ Մատուռ մը (տես, աստ էջ 950):

Թորոս Ղալֆա, երկար տարիներ աշխատած է Պէյրութի մէջ՝ Ֆրանսացիներու ժէնին, Ատաղձագործներու բաժնին մէջ: Այս գործով ու դիրքով, շատ օգտակար եղած է իր Հայրենակիցներուն եւ

հայ գործաւորներուն ժէնիի մէջ գործ հայթայթելով անոնց։ Ղալֆան, այսօր տակաւին կը գործէ, չինարարական մեծ կառուցումներով պրպտող ծանօթ ճարտարապետներու կողքին որպէս Ղալֆա։

ՊԱՏԿԵՐ 527.— Թորոս Ղալֆա Թորոսեան

ԹՈՐՈՍ ՂԱԼՖԱ ԹՈՐՈՍԵԱՆ

Թոմարզայի մեր հին վարպետները յիշեցնող մեր այս նոր Ղալֆան, կառուցման վերաբերեալ, երկաթի, փարի, Տախտակի չինութեան մասնագէտն է, ինչպէս էին հին ատենին մեր Ղալֆաները։ Եկեղեցիներու, պալատներու չինութեան համար, նոյն Ղալֆան թէ՛ գարակոփ էր եւ թէ՛ կառուցանող եւ թէ՛ Տախտակէ վերաբերեալ Խորաններու, Խաչկալներու, Դռներու եւ պատուհաններու չինութեան Ղալֆան էր մրանգամայն։

Թորոս Ղալֆան, Լիբանանի մէջ խոշոր պանդոկներու, եկեղեցիներու կառուցման մէջ իր մասնակցութիւնը բերած է եւ իբր Ղալֆա դնահատուած։

Ղալֆայի անուան մենք նախապէս հանդիպեցանք մեր պատմութեան այս էջերուն՝ Հաճնոյ Հերոսամարտի բաժնին մէջ, ուր կռուի ճակատ դտնուած եւ քաջաբար կռուած է Ս. Ճէպէճեանի եւ Ամամ։ Զալուչի (կայծակ) կողքին։ Տեսանք նաեւ Հերոսամարտի այդ օրերուն իր ականատեսի Յուշերը (աստ էջ 2344)։

ՊԱՏԿԵՐ 528.— Խաչեր Ղալֆա Վահրամեան

ԽԱՉԵՐ ՂԱԼՖԱ ՎԱՀՐԱՏԵԱՆ

Թոմարտալի մէջ, Ղալֆաններով հարուստ Վահրամեան Գերդաստանին վերջին սերունդէն է Խաչերը:

Այս երիտասարդ Ղալֆան, Պէյրութի մէջ որպէս Առաջադրժ ժամանակ մը իր Ամերիկեան մէջ կահագործութեամբ զբաղելէ ետք, համրաւ չահած եւ յարգուած է որպէս Ղալֆա:

Հիմա, պայմանագրուած է Վերնակի Մասնաղէտ Եւրոպացի քանի մը ընկերութիւններուն հետ, կը պատրաստէ Վերնակներու տախտակէ մասերը եւ մեծաքանակ կ'արտադրէ: Խաչեր Ղալֆա, իր այս գործով տիրացած է մեծ դիրքի, եւ ըլլալով իր դարձին մէջ բծախնդիր եւ ճշդապահ յարգուած եւ լաւ անուն չահած է:

ԿԱՐԱՊԵՏ ՂԱԼՖԱ ԹԱՄՈՒՋԵԱՆ

Կարապետ Ղալֆա, մեհակն է այսօր հին սերունդի մեր Ղալֆաններէն, որ տակաւին կ'ապրի իր ննջուան երկու տարիքին մէջ եւ կը դանուի Լիբանան (Ալէյ):

ՊԱՏԿԵՐ 529.– Կարապետ դալֆա Թամուզեան եւ Տէրիս ենդիճեակը:

Դալֆան, որպէս վարպետ Ատաղձագործ եւ կառուցանող, 1895 թուականներէն սկսեալ, Թոմարզայի եւ Կեսարիոյ շրջաններուն մէջ կառուցած է Եկեղեցիներ՝ իրենց դեղարուեստական Խաչքարերով, Մզկիթներ եւ կոստավարական Պալատներ: Ինչպէս նաեւ Կեսարիոյ Սուրբ Կարապետ վանքի բարձրադոյն վարժարանի հոյակապ շէնքը, հիմնադիր Ատաչնորդ Տրպատ Եպս Պալեանի օրով:

Դալֆան իր այս գործերուն մէջ, միշտ իրեն բնկեր ունեցած է իր հայրենակից Մելքոն Դալֆա Թէմիւրեանը, որուն անուան մենք հանդիպեցանք (աստ էջ 983):

Կարապետ Դալֆայէ անուան մենք ծանօթ ենք, մեր պատմութեան ընթացքին, Սեփէր Պէրլիկի մէջ (1914–1918) *որպէս Տաճնապետ Ամէլէ Թաղուրի մէջ գործող բամմահատար Հայ գինուորներուն հետ:*

Վերի մեր երկուքին պատկերը, կը կրէ յիշատակը այդ օրերուն, երբ դրի կ'առնէի յաճախ իր տխուր Յուշերը միշտ իրեն հետ ըլլալով:

ԵՐԿՐԱՋԱՓ ՎԱՐՈՒԺԱՆ ԹՈՐՈՍԵԱՆ

Երկրաչափ Վարուժանի նկարը եւ համառօտ կենսագրութիւնը, մենք տեսանք արդէն մեր նախորդ հրատարակութեան մէջ (էջ 2694, պատկեր 514)։

Հայ եւ Մեծ–ազգային գործակցութեան մէջ ԵՂԲԱՅՐԱԿԱՆ ԿԱՄՈՒՐՋ հանդիսացող եւ չատ մը արժանիքներով հարուստ այս երիտասարդ երկրաչափը, 1953 թուականին, պատրոյտական շրջանէն սկսեալ իրը ուսանող, բարձր Լիւրանեան Հայ եւ Ազգ. Համալսարանական ուսանողական Միութեան Հիմնադիրը ըլլալով, եղած է նաեւ նոյն Միութեան Վարչութեան Առաջնորդը։

Վարժարանը լրացնելէ ետք, որպէս երկրաչափ իր Ազգին վերաբերեալ գործերու մէջ, բարեյաջող ու նուիրեալ չատ ազգակար հանդիսացած է Ազգային շրջանակին նկատ, բարձր անոնց, որոնք Անոր օգնութեան դիմած են։ Այսօր իրը այդ, կը վայելէ անխտիր յարգանքը բարձրին եւ ունի հրապուրիչ համբաւ մը Ազգային շրջանակին նկատ։

1956 *թուականէն ի վեր, եղած է Պէյրութի մէջ Բազրամեան Մարզական Միութեան Նախագահը։*

1962–էն սկսեալ, եղած է ընդհանուր Քարտուղարը Լիւրանեան Ատլիթիզմի եւ Սիքլիսթի եւ նաեւ վերջ Նախագահը։

1964–1967 *թուականներուն, եղած է հիմնադիրը Լիւրանեան աւելի քան 1300 Ինժէնիէօռներու Միութեան եւ անոր Վարչական անդամը։*

Ինչպէս սովոր են ըսել, Տեղացիներ ու Հայկական Պատասխանատու շրջանակներ — վարուժանը եղբայրական կամուրջ մըն է տեղացիներու եւ Հայերու միջեւ։

1961 *թուականին, Պէյրութի կառավարութեան կողմէ, պաշտօնական երկրաչափը նշանակուած է Ծերըն–էլ–Շըպակի ծաւալուն թաղին։ Իր պաշտօնավարութեան տարիներուն, իր Գործունէութեամբ եւ Շինարարութեամբ այնքան օգտակար եղած է քաղաքին եւ թաղին պարպտման, եւ այդ օրէն ի վեր, իրրեւ անշա-*

Համբաւեալ Պէյրութի Ծերակուտականներու Սենեհիային

Աջին երկրորդը՝ Երկրաչափ Վարուժան Թորոսեան

մէջտեղը՝ Լիբանանի Հանրապետութեան Նախագահ Ն. Վ. ՇԱՐԼ ՀԷԼՈՒ (1968)

հանգիստ եւ շինարար համբաւ ստացած է, եւ կը վայելէ տեղացիներու անվերապահ յարգանքը:

1968–էն սկսեալ, Պէյրութի մէջ իր անունով կը հրատարակուի «Էջեր Գրականութեան եւ Արուեստի» պրպտիկը:

ԹՈՄԱՐՋԱՑԻՆԵՐ՝ ՍԻՆ-ԷԼ-ՖԻԼԻ ՄԷՋ

Սին–էլ–Ֆիլ, Պէյրութի ամէնէն մօտիկ Արուարձաններէն մէկն է: Թոմարըզայի եւ իր չորս պլոգներէն բնաւորիները, եւրբ Աստանայէն Լիբանան կուգան, փոխանակ Պէյրութի մէջ Աստանայի էմմիին տեղաւորուելու, ուղղակի Սին–էլ–Ֆիլ կ'երթան, Առաջնորդութեամբ Թոմարըզայի նաչեր Զէֆիեանի, Յարութիւն Հիւրիւրեանի եւ Արամ Մադաճեանի եւ կը հաստատուին տեղացի Մեծահարուստաններէն՝ Հայտակը Խոճա Պշարա Ապարի ընդարձակ հոգամասին վրայ: Խոճա Պշարա, այս ընտանիքներուն հոգ կուտայ, տարեկան որպէս վարձք, չատ չնչին գումար մը պահանջելու պայմանաւ: Անոնք իրենց համար, այդ հոգին վրայ կը շինեն տախտակէ տուներ եւ կը տեղաւորուին ու մինչեւ այսօր հանդիստ կ'ապրին:

նաչեր Զէֆիեան, որպէս իրենց Առաջնորդը, ըլլալով արհեստով Աստղամարտ, այս ընտանիքներու տուները չինելու համար, չատ օգտակար կ'ըլլայ իր հայրենակիցներուն եւ աղքատներու տուները ձրի կը չինէ:

Անոնք առաջին տարիներուն, կը զբաղէին իրենց արհեստներով, ինչպէս նաեւ իրենց մօտիկը պանուած ընդարձակ դաշտը կը հերկէին, կը ցանէին Գարի եւ Յորեն եւ ունէին բարեկեցիկ վիճակ մը:

ՊԱՏԿԵՐ 530. — Սեն-էլ-Ֆիլի բոմարզացի ընտանիքներ՝ իրենց աւանդական եկեղեցիին ու հաւատքին հետ:

ԴՊՐՈՑ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ձորս պատերով Տախտակէ սենեակ մը չինելով, ճակատը փայտէ նաչ մը կը հաստատեն եւ իբրեւ եկեղեցի երկար ժամանակ Աղօթատեղի կ'ընեն: Աստիճանաբար հրամանատ կիրակի օրեր քահանայ մը կը հրաւիրեն եւ Ժամերգութիւն ու Պատարագ կը մատուցանեն: Տախտակէ սենեակ մը եւս կը չինեն, եւ կը զոծածեն իբրեւ վարժարան իրենց պատանիներուն համար, Արամեան վարժարան անունով: Վարժարանը եւ եկեղեցին կառավարելու հոգը, իբրեւ Թաղական եւ Հոգաբարձու, Սին–էլ–Ֆիլ գիւղի այս երեք հիմնադիրները նաչեր Զէբիեան, Յարութիւն Հիւթիւթեան եւ Արամ

ՊԱՏԿԵՐ 531.— Թոմարզացի նոր սերունդը Սին-էլ-Ֆիլի մէջ, ատակիա Աւտմեան վարժարանի (1925 թուականին)

Մադամ Աբեղեան *իրենց վրայ կ'առնեն եւ կը կառավարեն երկար տարի-նե՛ր: Վարժարանը, տարուէ տարի կը պարզանայ եւ չքնաղ Հայաս-թիւնը իրենց պատկառելի հոն կը ղրկեն: Այսօր Աբրահամեան վարժա-րանի չէնքը քարաշէն է եւ յանձնառու է Առաջնորդարանի եւ Ու-սումնական Խորհուրդի հսկողութեան եւ աշակերտները կը սահանան բարձրագոյն ուսում:*

Սին-էլ-Ֆիլ *ճանչցուած է որպէս Թոմարզացիներու կեդրոն, եւ տեղացիներ Թոմարզա անունը կուտան այդ թաղին: Իրօք ալ, այդ թաղի փողոցներուն մէջ չքնող, պատերուն տակ չտրտնած ու նստած հին սերունդին պատկանող տարիքոտ եւ Աստուծոյ մօտիկ-ցած մարդիկը, կը յիշեցնեն հին Թոմարզայի Վանքի թաղը: Նոյնը կը յիշեցնէ նաեւ անոնց Տարազը, նիհար ու կացը եւ Աւանդական բարքերը ու սովորութիւնները:*

Ես, անձամբ կը սիրեմ յաճախ այցելութիւն տալ Սին-էլ-Ֆիլ՝ *Հայ թաղին, յիշելու համար Հայրենի հին կիւղը, իր ամբող-*

ՊԱՏԿԵՐ 532.— Ծոմարզացի երիտասարդաց մարզական խումբը, դեկավարութեամբ Յարութիւն Հիւթիւթեանի, զոր ոտքի կեցած է՝ խումբին ձախ կողմը:

ՊԱՏԿԵՐ 533.— Երիտասարդներու խումբ մը՝ ցանկին եզերքը նստած կը կարդան «Հայ Յուշարձայի Պատմութեան» Գլեն Ճապաուճի բաժինը

ՊԱՏԿԵՐ 533.— Երիտասարդներ՝ ցանքի ժօխտաացիէն վերադարձին

չական պատկերով: Այս խոկ է պատճառը, որ ես Պահելու ու Ներկայացնելու համար հին Թոմարդան իր հարազատ տարազով, երգի, պարի սովորութիւնները, խաղերը, հոգեյին իրենց աշխատանքը, չկարացած եմ լուսանկարել իրենց մանրամասնութեամբ, որոնց մենք հանդիպեցանք (աստ էջ 943–945,, 1062, 1386–1392):

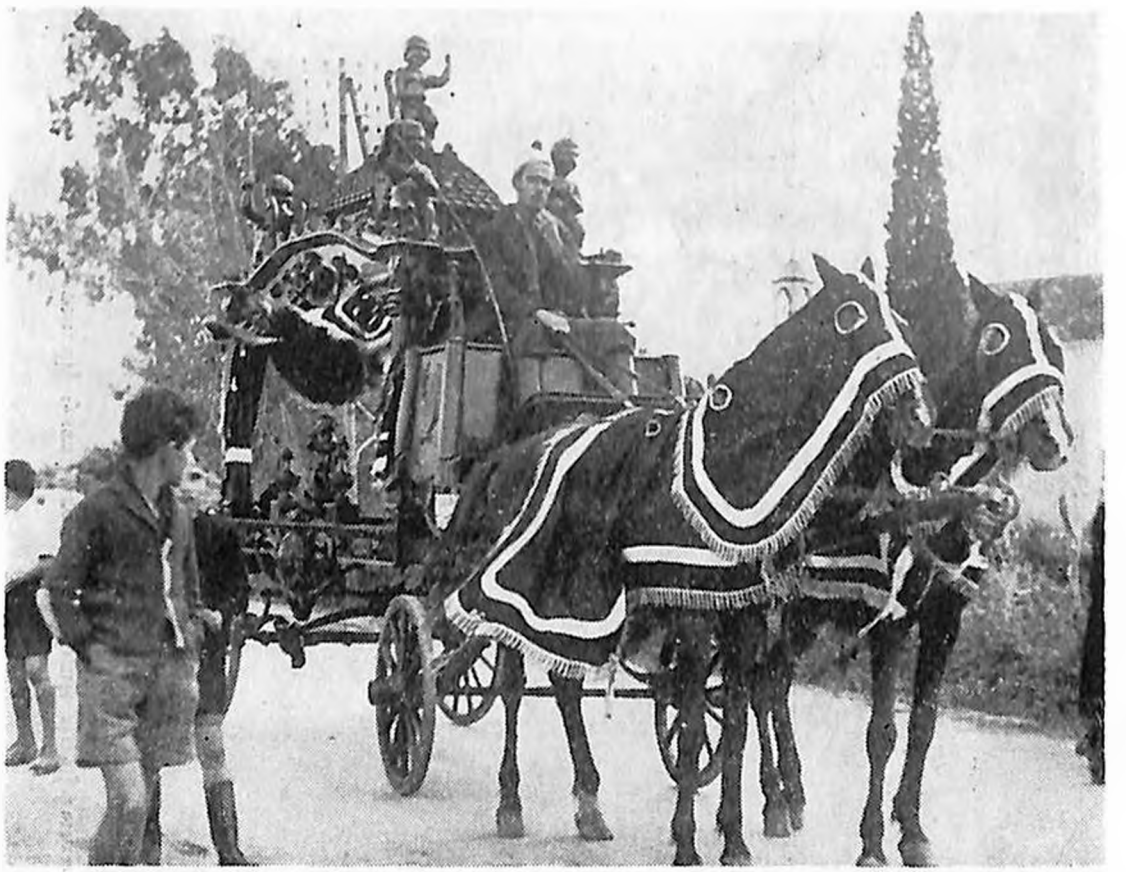
Դրի առած եմ այդ թաղի տարեց հին սերունդի կենցաղէն ու ցարաերութիւններէն հետաքրքրական ցիշատակներ ու դրուագներ:

❀

1950 *թուականին, Սին–էլ–Ֆիլի թոմարղացիները դժբախտութիւնը ունեցան կորսնցնելու իրենց ամէնէն* գործունեայ *եւ հայրենասէր հայրենակիցներէն երկուսները. ցարուքիւն հիւթիւթեանը, խոր սուգի մատնելով իր հայրենակիցները եւ տեղացի ծանօթները, որոնցմէ այնքան սիրուած էր:*

ՊԱՏԿԵՐ 535.– Վաղամեռիկ Ծարուքիւնի դագաղը ուսամբարձ կը տանին

ՊԱՏԿԵՐ 536.– Մեռելակառքը դագաղին կը սպասէ

ԹՈՄԱՐՋԱՅԻՆԵՐ ԱԼԷՅԻ ՄԷՋ (ԼԻԲԱՆԱՆ)

Ալէյ, Պէյրութի ամենամօտիկ ամառանոցներէն մէկն է եւ քսան քիլոմեթր հեռաւորութիւն ունի Պէյրութէն: Ալէյի եւ շրջանի պիւղերու մէջ առաջին Հայը ես եղած եմ, երբ տակաւին Հայեր կիլիկիա կը դառնային եւ Լիբանան ոտք կոխած չէին: 1920 թուականին, երբ Մերսինի մէջ եւ ամէնուրեք Ֆրանսացիներու կողմէ Հայ կամաւորական դունդերը արձակուեցան, ես ալ անոնց կարգին արձակման թուղթս առնելով, Մերսինէն կրկին Պէյրութ վերադարձայ եւ ամառ ամիսներուն էր, ուղղակի Ալէյ գալս ու հաստատուեցայ 20 Մայիս 1920–ին:

Հոն առաջին Հայը ըլլալով, տեղացիներ կը հետաքրքրուէին ինձմով, որպէս Հայ եւ ինծի մօտ կուգային: Արաբերէն լեզուն չէի

պիտեր: Տան դրացիս էր անզայի քրիստոնեաներէն Տոքթ. Ֆըրտաղլահ Ալյոշ, որ պատերազմին՝ Թրքական բանակին մէջ պտնուելով, շատ քիչ Թրքերէն լեզուն կը խօսէր եւ ինծի թարգման կ'ըլլար: Պատերազմէն առաջ, Աստրիներ կուգան նվեր Լիբանան, մուրալու եւ կը ներկայանան Հայ անուններով: Տեսան որ, ես անոնցմէ չեմ եւ դարմանքով կը հարցնէին Տոքթորին եւ բացատրութիւն կ'ուզէին:

Երկու տարի ետք, 1922–ին երբ Կիլիկիոյ Հայերը խուժեցին դէպի Լիբանան եւ Պէյրութ, այդ առեն 18 Թոմարզացի Հայեր մեր Թաղեցի ինծի ծանօթ ընտանիքներ ուզեցի Ալէյ մօտս բերել ու տեղաւորել, որոնց մէջ կը պտնուէր նաեւ եղբայրս Ղազէրը իր ընտանիքով:

Այդ օրերուն, Թուրք Թերթեր, գէշ յայտարարութիւններ ըրին Հայերու մասին, այսպէս.– Ո'վ Արաբ եղբայրներ, հայ ջարդարար կեավուրները մեր երկիրը բանդելէ, թուրբերը ջարդելէ ետք, Լիբանան ձեր երկիրը փախուստ կուտան: Զգուշացէք անոնցմէ, մի ընդունիք ձեր երկիրը եւ դուրս վռնտեցէք: *Տեղացի Արաբ Թերթերէն ոմանք ուժ տուին Թուրքերու այս յայտարարութեան: Բայց օրուայ Մարոնիք Պատրիարքը՝* կոչ *ըրաւ Նկեղեցիներու բեմէն եւ Թերթերու մէջ յայտարարութիւններ ըրաւ Լիբանանի ժողովուրդին, որ* իրենց տուներուն ու գործատեղիներուն դռները լայն բանան հայերու առջեւ եւ այս պատուական հիւրերը ներս ընդունին: Անոնք, իրենց կրօնքը բարձր պահելու եւ ընտանեկան պատիւը փրկելու համար ոճրագործ Թուրքի ձեռքէն, ձգեցին իրենց տուները, հարստութիւնը եւ կ'ուզեն ապաստանիլ մեր երկիրը Լիբանան:

Այդ տարիներուն, Պէյրութէն սկսեալ Լիբանանի ամէն կողմերը, ճամբաները ցեղ *ու* բարուբանդ *վիճակի մէջ կը պտնուէին, ճամբորդելը անկարելի էր եւ վտանգաւոր: Ձորս ձիեր լծուած կառքերով շատ դժուարութեամբ ու վախով կը ճամբորդէինք Պէյրութէն Ալէյ եւ չրջակայ դիւղերը երկարող ճամբան: Այս օրուան հըճուդիները չինուած չէին: Լաւ կը յիշեմ, Պէյրութի մէջ ամբողջ չրջան ընող Օթոններու թիւը հազիւ քսանի կը հասնէր: Այդ Թուականին Լիբանանի եւ Սուրիոյ Բարձր Գօմիսէր Ժէներալ Կուրօ, երբ Ֆրանսա գնաց, իր կառավարութեան մօտ Լիբանանի յառաջդիմութիւնը ներկայացնելու համար, հետեւեալ կերպով արտայայտուե-*

յաւելեալ մէջ.– «Երբ փրանսացիներ, Լիբանան ոտք մտան, օբուներու բիւր հազիւ բաների կը հասնէր…»:

Թամպրպայի 18 ընտանիքներ, չորս ձիեր լծուած կառքով, մէկ շաբաթուան մէջ Ալէյ եւ Սուք-էլ-Կարպ փոխադրելով, Ալէյի մէջ 10 ընտանիք եւ Սուք-էլ-Կարպի մէջ 8 ընտանիքները տեղաւորելուն: Ալէյի Տիւրպի համայնքը եւ Սուք-էլ-Կարպի քրիստոնեայ բնակիչները, սիրով եւ ձրի տրամադրելուն իրենց տուները մեր Թամպրպայինեանին եւ նորեկ բոլոր Հայերուն:

Պատմութիւնն մէջ, երբեք կարելի չէ մոռնալ, այս երկու գիւղերու բնակիչներուն այդ օրուայ ըրած բարիքները Գաղթական Հայերուս հանդէպ:

ԵԿԵՂԵՑԻ ԵՒ ԴՊՐՈՑ ԱԼԷՅԻ ՄԷՋ

Թամպրպայինեաց հոգ, Ալէյ կիսն Մարաչցի եւ Զինճկզալեցի 6–7 ընտանիքներ, որոնք Թամպրպայինեանց նման, անկէն նոյն ընտանեկան աւանդական բարքերը ու սովորութիւնները: Աչխատասէր ու Աստուածավախ մարդիկ, որոնց մէջ կը գտնուէին Տիգրան եւ Սարգիս Ագատեան Հղրայրներ (Մարաչցի): Կարապետ Բէօշկէրեան, Գէորգ Էմմի Գասպարեան, փանոս Թագաւորեան, Ղշան Գուճուգեան (Զինճկզալեցի), Միհրան վարպետ Մազմանեան:

Ապագային պործերու մէջ ինծի օգնական տալ Տիրան Ագատեանը, որպէս խոհեմ ու յուշիկ անձնաւորութիւն:

ԵԿԵՂԵՑԻ

Տեղւոյն Յոյն օրթոտոքս Հիսկիսկիի ազգեցիկ քահանաներէն խուրի Իլիաս Հատտէտ, իրենց Հիսկիսկին սիրով տրամադրեց մեզի, անչուչտ իր կրօնական պետին հրամանաւ: Տարուան մէջ, մեր ազգային Հիսկիսկիի ծնունդն օրերուն, Հոգեպարծութեանս դիմումին վրայ, Պէյրութի Առաջնորդարանը, մեզի կը ղրկէր քահանայ կամ վարդապետ մը եւ պատարագի արարողութիւնը կը կատարէր եւ ժողովուրդի հոգեւոր պէտքերը կը պահպանէր եւ կը հոգար:

Նոյնպէս, Ս. Պատկի եւ Յազմանի եւ Մկրտութեան տաճն, միշտ քահանայ մը կը ղրկուէր մեզի:

ԴԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Տեղացի Յոյն եւ Մարոնիթ քրիստոնեաներէ, իրենց դերեզմանատան կից, չորս պատերով պատուած եւ դռնակով մը բացուած

պրեզմանատուն մը տուած էին մեզի, ուր մեր մեռելները կը թաղէինք: Այս վէճին տարիներուն, հայեր իրենց ջանքերով ու ծախսերով չինեցին եւ ունեցան իրենց սեփական գերեզմանատունը:

ՊԱՏԿԵՐ 537.— Տիգրան Ագաթեան

ԴՊՐՈՑ

Դպրոցի մասին չմտածել կարելի չէր: Առաջին տարին ունեցանք տասնըմէկ երկտեղ աշակերտներ: Մինչ Տիգրան Ագաթեանը լինձի ընկեր ուսուցանելով, կազմեցինք կրթասիրաց Միութիւն մը, որու ծրագիր-կանոնագիրը վաւերացնել տուինք Պէյրութի Ս. Նշան վանքին վանահայր եւ Երուսաղէմի Պատրիարքական փոխանորդ Սուրբէն Վարդապետ Քէհմաճեանի (այժմ Արքեպիսկոպոս): Դիւղի բոլոր ժողովուրդը հաւաքեցինք Միութեան շուրջ եւ այդ տարուայ 11 աշակերտներու վարժարանի պիւտճէն կազմեցինք եւ դպրոցը իր ընթացքը կանոնաւոր կերպով չարունակեց:

Հ. Բ. Ը. ՄԻՈՒԹԻՒՆ

Երկրորդ տարուայ դպրոցական շրջանին համար, Տիգրանին հետ դիմեցինք Հ. Բ. Ը. Միութեան Պէյրութի կեդրոնին եւ Ալէյի

մէջ հիմը դրինք Բարեպարծականի Մատնաճիւղին։ Մենք թոյլտու ալ անդամագրուեցանք եւ ուսման այդ երկրորդ տարին մեր աշակերտներու թիւը աւելնալով հասցուցինք 20 աշակերտ, որովհետեւ Սուբ–Էլ–Ղարբի Հայերէն ալ աշակերտներ ունեցանք։ Ինչպէս մենք տեղացի ժողովուրդս, նոյնպէս Բարեպարծականը իր դրամական աջակցութիւնը բերաւ եւ վարժարանը տարուէ տարի աւելի զարգացուցինք կարող ուսուցիչներով։

Ալէյի Ազգային վարժարանի պատմութեան մէջ, հաճոյքով յիշատակելու է անունը, Ալէյարնակ Տիւրքի համայնքէն Շօֆիէթցի Նէճիպ Սէլմէնի, որ այդ տարիներուն մեր դիմումին վրայ սիրով ընդունեց մեր Ազգ. վարժարանին մէջ Արաբերէն լեզուի դասաւանդութեան համար ուսուցչական պաշտօնը, երկու տարիներ առանց դրամական ակնկալութեան։ Միայն իր ընդրանքին վրայ, հոգատարձութիւնս բերել տուաւ Պէյրութի օրուայ Առաջնորդ Նեբսէս Վարդապետի (այժմ Կարդինալ) եւ Ուսումնական Խորհուրդի

ՊԱՏԿԵՐ 538.– **Ալէյի Ազգ. վարժարանի աշակերտութիւնը, 1933-ին** (*)

(*) Նկարուած Գրիգոր Հեղինակի ձեռքով։

կողմէ պաշտօնական Շնորհակալութեան դիր մը, վաւերացուած Առաջնորդարանի կնիքով:

Ալէյ, հետզհետէ նոր բնակիչներ եկան, հայութիւնը չատ. եւ Հայ դիւղի մը կերպարանքը առաց: Տիգրանը միշտ կողքին ունենալով որպէս օգնական մարդ: Պատահեցաւ որ 1927–1928 թուականներուն, վարժարանի աշակերտութեան թիւը հասաւ 73–ի, ինչպէս նեղկայ Համբանկարը ցոյց կուտայ:

(Հ. Բ. Ը. ՄԻՈՒԹԻՒՆ) Հ. Ե. Ը.

1950 թուականին էր, հիմը դրի Հ. Բ. Ը. Միութեան Մասնաճիւղի կողքին Հ. Ե. Ընկերակցութեանը, որու առաջին վարչութեան Անդամներ նշանակելով դաւակս Վարուժանը: Երեսունէ աւելի երիտասարդներ անդամագրուեցան, մեծ մասամբ վարժարանի աշակերտներէն: Ունեցան իրենց յատուկ Մասնաղարանը, Խաղի սրահը: Դասախօսութիւններ կուտային եւ տեղեկ տարիներ:

Հ. Բ. Ը. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՏԻԿՆԱՆՑ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂ

1952 թուականին էր, հիմը դրի նաեւ Հ. Բ. Ը. Մ.–ի Տիկնանց Մասնաճիւղին, որու առաջին վարչական կազմին Անդամներ կազմելով Տիկին՝ (Անժել Թորոսեան): Տիկնանց Մասնաճիւղը իր յաջողական վարչական կազմով այդ թուականէն ի վեր տակաւին կը շարունակէ: Հ. Ե. Ընկերակցութեան եւ Հ. Բ. Ը. Միութեան Տիկնանց Մասնաճիւղի հիմնադրութիւնները տեղի ունեցած են լոկ իմ նախաձեռնութեամբս:

Հ. Բ. Ը. Միութիւնը, Ալէյի մէջ, մեր օրերուն, իր գոյութեան տարիներուն, վարժարանի ընդհ. կրթական տեսուչ կը ղբրէր նախ Միքայէլ Նաթանեանը, յետոյ Ա. Մակարեանը, որոնց հետ գործ ունէինք: Երկուքն ալ, չատ ալ դոհ չէին Ալպային գործերու մէջ իմ տիրող ներկայութենէն, երբ առանց խնայելու կը քննադատէի ղիրենք, կրթական գործերու մէջ իրենց բռնած սխալ ուղղութեան համար: Երբ իրենց այդ ուղղութեամբ եւ բռնած դիրքով միշտ տուժողը Ազգին դաւակներն էին:

Ժամանակի ընթացքին, պատահեցաւ որ չատ մը ծնողքներ երբ տէր եղան չափահաս դաւակներու, բնականաբար գործի պատճառաւ ձգեցին Ալէյը եւ Պէյրութ իջան ընտանիքով հոն հաստատուելու համար: Այս պարագան պատճառ դարձաւ որ վարժարանի աշակերտներուն թիւը նուազի: Կար նաեւ ուրիշ կարեւոր կէտ մը որ մեզի մտահոգութիւն կը պատճառէր: Շատ մը ընտանիքներու

մէջ ունէինք ամուսնութեան տարիքին հասած երիտասարդները, որոնք հեռու կ'ապրէին ընտանիք կազմելու, տուն–տեղ ըլլալու կարեւոր նպատակէն, որով պիւղին մէջ կը պակսէր նոր ազգ սերունդը: Երբ այս վիճակին մէջ, վարժարանը կը կորսնցնէր իր նախկին վայլը, ծնողքներ նախընտրեցին իրենց զաւակները տեղական վարժարաններ ղրկել, որով Ազգային վարժարանը մատնուեցաւ խղճալի վիճակի մը, այնպէս որ վարժարանին մէջ մնաց հազիւ 8–10 երկաւ փոքրիկները, մանկապարտէզի դասարանին չափուկ:

Ազգային գործերու մէջ, ինձի անդրաժան ընկեր Տիգրան Ա–պահեանի վաղահաս մահը, եւ ձմեռ եղանակներուն գործի պատճառաւ իմ Պէյրութ իջնելուս պարապան, պատճառ դարձաւ որ ես ձգեմ հոգաբարձութեան պարտականութիւնս: Նոր հոգաբարձութիւն մը ընտրուեցաւ յանձին Պարգեւ Նապոյաչեանի (Կէմէրիկցի), Սուբհաս Թոպաճեանի (Ենիճէ Ղալեցի – Մարաչի չրջանէն) եւ Միհրան Համէթեան (Ծնեալ Էմէրիկ): Ահա նոր հոգաբարձութիւնը, պատիւ ու պարծանք իրենց անուններն, Ազգասէրտաբար ամէն ճիգ թափեցին Ազգ· վարժարանի գոյութիւնը պահելու համար, չմոռնալով անոր վազեմի փայլուն վիճակը, Հայ Ազգ· Նուպարեան վարժարան անունով: Հոգ չէ թէ աշակերտութեան թիւը աւելի կամ պակաս է: Գլխաւորապէս պէտ նուիրուեցան, գործերին եւ այսօր վարժարանը կը չարունակէ իր բնականոն ընթացքը:

Երբ մեր խօսքը, մեր Ալէյի Հայ Գաղութի մասին է, ԵՐԲԵՔ պէտք չէ ՄՈՌՆԱԼ, եւ ԱԵՒ տառերով պէտք է արձանագրել Հայ Եկեղեցական Գաղութահայ պատմութեան մէջ այս վերջին տարիներուն Անթիլիասի Կաթողիկոսարանի անարժան միաբաններուն, մեծին ու պզտիկին բռնած անվայել դիրքը հանդէպ Ս· Էջմիածնայ Մայր Աթոռին: Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանի այս դատապարտելի ընթացքը եւ անոնց բացած արիւնոտ վէրքը Մայր Աթոռի Սուրբ կողին, ինչպէս Սիփիւռքի Հայութեան, ցոյցնպէս ազդեց նաեւ Ալէյի այնքան բարեպաշտ, հաւատացեալ եւ իրենց Աւանդական բարքերով եւ Ս· Էջմիածնի հմայքովը այնքան հարուստ ժողովուրդի հոգեկան եւ ընտանեկան կեանքի բարքերուն վրայ: Ցաւ ցաւոց, անցատեց գաղութը, զաւակը հօրմէն, հայրը իր ընտանիքէն զատեց: Անտէր ու անպաշտպան ձգեց ժողովուրդի եկեղեցական հոգեւոր կեանքը եւ կրթական գործը: Անոնց ձգած խորունկ վէրքի այս հետքերը գոնէ առայժմ անբուժելի է եւ այսօր տակաւին կը շարունակէ անոր աղիտաբեր ֆայֆայումը հայ ընտանեկան շրջանակէն ներս եւ հայու դարաւոր պաշտպան այս բերդին մէջ:

ՊԱՏԿԵՐ 539.– Միհրան Հաճէթեան

Ալէյի հոգեւարքութեան անդամներէն Միհրան Հաճէթեանի անունը մասնակի յիշատակութեան արժանի է: Անոր անուան շուրջ, Ալէյի ապստամբներ՝ հարուստ թէ աղքատ ունին երախտապարտական զգացումներ: Բոլորն ալ լրենոյ նեղ օրերուն, երբ պէտքը զգան Հիւանդանոցի, Բժիշկի, Դեղի, տեղէ–տեղ վերադրութեան, Միհրանի լրենոյ մօտ է եւ անմիջական օգնութիւն կը հասցնէ ամէնուն:

Պատահի որ, Հայկը զանազան խնդիրներու շուրջ ՏԱՆ տէրերու եւ կամ Տեղապիներու հետ դժուարութիւններու հանդիպին եւ անհամաձայնութիւն ունենան, դարձեալ Միհրանի միջնորդութիւնը վրայ կը հասնի եւ երկուստեք հատկացուցած ընելով դժուարութիւնները կը հարթէ եւ չարիքը կը խափանէ: Այսպէս, Ալէյի հայութեան համար, Միհրանի ներկայութիւնը չնորհք մը եւ պարգեւ մըն է:

ՊԱՏԿԵՐ 540.— 1930-ին, Ալէյի Թօմարզացիները՝ հայրենակից Հաչիր Եպիսկոպոսի դագաղին օուրջ

Նկարին, ձախէն աջ՝ Բերովբէ Պօրանեան, Լեւոն Մարկոսեան, Տիկին Աւետ (Սարգիս) վահրատեան, Տիկին Կիւլլիւ (Միհրան) Կաղնեան, Սերովբէ Մատաղեան, Փանոս Պօրանեան, Տէր Վահան Քահանայ, Տիկին Աղաւնի (Նշան) Գունտագնեան, Սարգիս Վահրատեան, Կարապետ Թամուգեան, Գրիգոր Հեղինակը, Հանի Մաթոս Վահրատեան, Գէորգ Այնթապցի, Սիմոն Նահնըեան, Յովհաննէս Մարկոսեան: Դագաղի աջին՝ Տիկիններ Թօնթօ (Կարապետ) Թամուգեան, Աննիցա Պօրանեան, Հանի Հաթուն Մարկոսեան:

ԹՈՄԱՐՋԱՑԻՆԵՐ ԴԱՄԱՍԿՈՍԻ ՄԷՋ

Դամասկոսի մէջ Թոմարզայինները գաղութը սկսած է 1919 թուականին: Անոնք սարպրութեան չրջանին Հալեպեն գանուելով, Ջինապատարէն ետք, չատ մը ընտանիքներ Հալէպ եւ Կիլիկիա կը գտնան, մաս մըն ալ Դամասկոս կը տեղաւորուին:

Դամասկոս մնացողներէն եղած են Տէր Գրիգոր քահանայ Տէմէեան իր ընտանիքով, քանի մը ընտանիք Պօյաճեաններէն, Ալթըմամպեաններէն: Տէր Գրիգոր քահանան, անատոռ աքսորուած 36 քահանաներուն մաս կազմելով, Դամասկոս կը գտնայ, ինչպէս մեր ազգը կը պատմէն, Դամասկոսի մէջ մէկ ամիս մնալէ ետք, Երկկինը, աղջիկը մէկ չաբաթուան մէջ կը վախճանին եւ Հայոց պերեզմանատունը կը թաղուին:

1922 թուականին, երբ Հայեր կը պղպեն դէպի Պէյրութ (Լիբանան), այդ տարին մաս մը ընտանիքներ Պէյրութ կը մնան, մաս մըն ալ Դամասկոս կ'երթան, ուր անոնք նախապէս ապրած էին: Դամասկոս վերադարձողներուն մէջ կը գտնուին Գէորգ եւ Հաճի Գալոյ Խաչերեանները, Խաչիկ Տէմէեան, Սերովբէ Մատոսեան, Թորոս Ալթըմամպեան, Ղեւոնդ Պօյաճեան, կարապետ Բէչէճեան իրենց ընտանիքներով տակաւին քան երեսուն ընտանիք:

Դամասկոս գալէն ետք, անոնք 1928 թուականին կը կանգնեն Դամբան մը, իրենց չատ սիրելի Տէր Գրիգոր քահանայի պերեզմանին վրայ, որուն պատկերը տակաւին կը տեսնենք չքնաղաքանուած իր հայրենակիցներուն Մեծին թէ Փոքրիկին կողմէ:

ԲԱՐՍԵՂ ՊՕՅԱՃԵԱՆ

Բարսեղ ծնած է Թոմարզա, 1903 թուականին: Զաւակն է Տէմէ գալֆա եւ վարպետի Պօյաճիաններու: Վարպետականերու եւ քահանաներու սերունդ երիտասարդ Բարսեղը, Թոմարզա վանքին մէջ ատացած է իր ուսումը եւ Զայնագիր Դանիէլ վրդ. Բազումեանի խնամքին տակ (որու քրոջը գաւակն էր), սորված է հայկական եկեղեցական երաժշտութիւնը, գարձած է լաւ Շարականապետ եւ հմուտ եկեղեցական երգեցողութեան:

ՊԱՏԿԵՐ 541.— Դամբան Տէր Գրիգոր Քահանայ Տէտէեանի, ծնեալ Թումաապայ (1863 — 1988)

Նկարին ժէջ կը տեսնուին, ձախէն աջ, Սարգիս Պօղոսեան, զաւակը Մանուկ, Սերովբէ Նոյոյեանց, Բարսեղ Պօյաճեան, էգ կիւլ նէնէն, վարդենի նէնէն, Թորոս վարպետ Պաճաքճէյիշեան, Ղեւոնդ Պօյաճեան, Փիլիկոս Քէչէճեան, Գրիգոր Քէչէճեան, Թորոս Ալթընփարմագեան (ժամկոչը):

ՀԱՏԿԵՐ 1542.— Բարսեղ Պօյաճեան

Բարսեղ, 1915 *թուականին կը տարտղուի իր ծնողքին հետ Հալէպի անապատները։ Զինադադարէն ետք, իր ծնողքին եւ հայրենակիցներուն հետ կ'երթայ Ատանա եւ Հաճըն։ Երբ այդ թուականին Հաճնոյ Հայ կաթոլիկութեան ապրելու-թիւնը սկսող իր մինչեւ Թամարպալի առհմանները Րուվրու պիւղը, ուր կը նստէր եւ կեղրան անկը Հայ Ժանտարմըրիի Գօմանտան Ագամ Զաւուշ Թեփեան (կայծակ)։ Բարսեղ 8 Թամարպայի երիտասարդներով մինչեւ Թամարպա կ'երթան, հոգիւ թէ 15 օրեր կը մնան, Մուսթաֆա Քեմալի չարժումը կը սկսի։ Իր ընկերներէն ոմանք երթեւ կամաւոր պիտուար կը ձերբակալուին եւ կեսարիոյ մէջ պատուիլ ետք, 1920–ին կախաղան կը բարձրանան։*

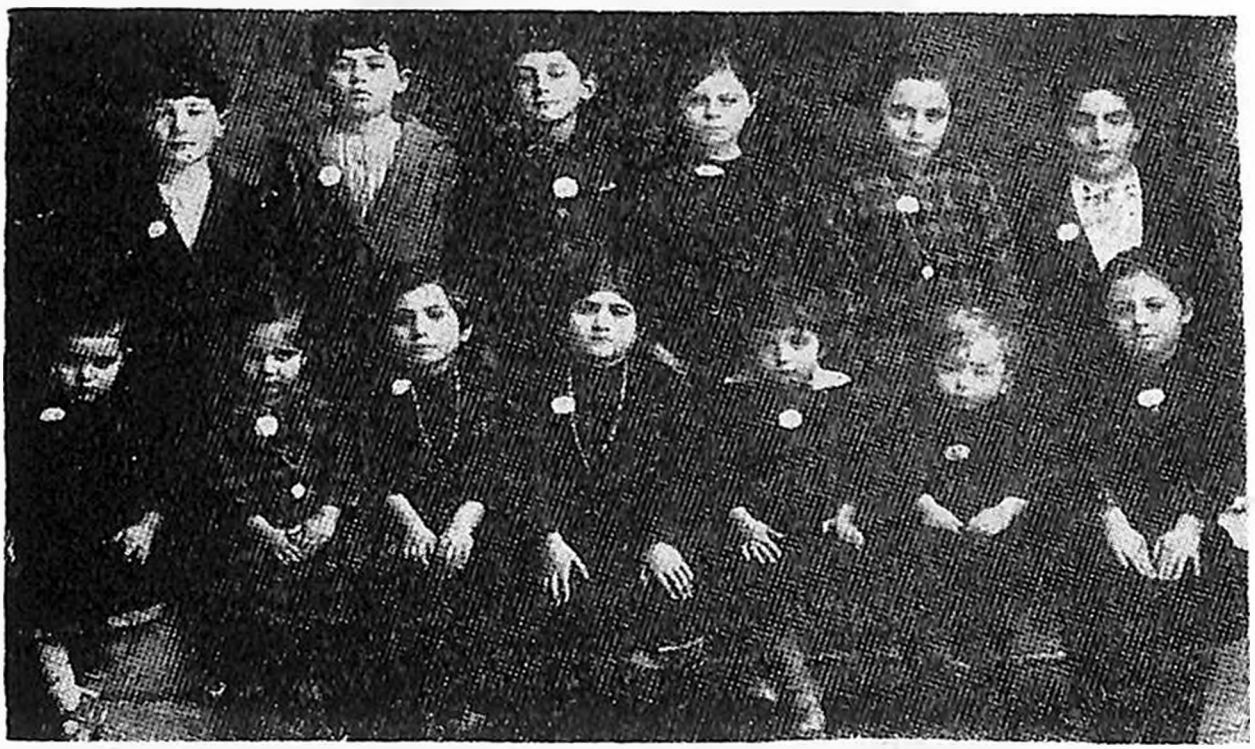
Այս մասին Բարսեղի յուշերը մենք տեսանք (աստ էջ 423), *ուր կը յիշատակէ, թէ Թուրքերու կողմէ քանդուած վանքի վերատակներու մէջէն կը գտնէ ելեւէջապիր պիրերով արձանագրութիւն մը որ կը կրկը հետեւեալ վերատուութիւնը.* «Ի աթոռակալութեան Վեհ. Հայրապետին Գրիգորի Վկայասէրի եւ ի տեսչութեան Կոստանդինի Վարդապետի Ա. Թ. Ր. ...»։

Բարսեղ 1922 *թուականէն սկսեալ մինչեւ* 1942 *թուականներ*,

որպէս երաժիշտ Ռուսլիչ եւ Պալրապետ կը պաշտօնավարէ Դամասկոսի Ազգային Առաքելական Եկեղեցիին մէջ, եւ քանի մը եկեղեցական տարիներ կը պատրաստէ Հայ Եկեղեցիին Երաժշտութեան եւ Կաչառմին ընդունակ նոր սերունդ մը, որոնցմէ շատեր Քահանայութեան եւ Կուսակրօն Եկեղեցականներու պաշտօնին կը կոչուին:

Մեր օրերս Դամասկոսի Թեմի Առաջնորդ Շուարչ Եպս. Գուրգումճեան կը պատմէ, թէ ինքը աշակերտած է Բարսեղին եւ իր եկեղեցական Ձայնը ու Կոչումը կը պարտի Բարսեղի պատրաստութեան եւ գովեստով կը խօսի անոր մասին:

1944 Յուլիսին, յետ կարճատեւ հիւանդութեան, հոգին յանձնեցինք այս երիտասարդ եւ պատուական Թմբուկահարին եւ թաղեցինք Դամասկոսի Ազգային Գերեզմանատունը, Տէր Գրիգոր քահանայի չիրմին մօտիկ:

ՊԱՏԿԵՐ 543.— Դամարգացիներու ներ սերունդը Դամասկոսի Ազգային վարժարանին մէջ, 1930 թուականին:

Ձախէն աջ, Նիկողոս Պօյաճեան, Սուրէն Խտըշեան, Դանիէլ Եողուրթեան, Զարուհի Սիւլեան, Ազատուհի Գուրումճեան, Յարութիւն Քէչէճեան, Յարութիւն Ալթընփարմագեան, Արշալոյս Գուրումճեան, Սրբուհ Պօյաճեան, Աննիցա Ալթընփարմագեան, Աղաւնի Պօյաճեան, Վարդան Եողուրթեան, Ազատուհի Սիւլեան:

ՊԱՏԿԵՐ 544. – Թոմարզացիներ՝ Աբրահամ Քէօր Օղլանեանի դագաղին շուրջ, 1930-ին:

Նկարին մէջ կը տեսնուին, ձախէն սկ, Հանի Էմմի Եղլան նեան, Բարսեղ Քէօրօղլանեան, Արամ Գալֆայեան, Բարսեղ Պօ յանեան, հանգուցեալի տիկինը՝ Փառանձեմ, Սերովբէ Եղլանեան: Յահանաներ՝ Տէր Թաթուլ, Տէր Արսէն եւ Տէր Խորէն:

ԹՈՄԱՐԶԱՅԻՆԵՐ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՄԷՋ

Եգիպտոսի Թոմարպայմանագրութիւնը դադրած չէր ունեցած: 1896 թուականի Սուլթան Համիտի կողմէ Հայկական ընդհանուր Չարդի թուականին, Յակոբ եւ Յարութիւն Աչըկեան եղբայրներու, Գրիգոր Գօճօղլուեան եւ Յովհաննէսեան Յակոբեան, կը հետապնդուին որպէս հնչակեաններ: Անոնք կաշառքով վախճատ կուտան եւ Մելսինի ճամբով Եգիպտոս կ'ելլեն: Հոն, որպէս կաշխի առեւտրականներ մեծ դիրք կը չունեն: Այս պատճառական Թոմարպայմանագրը տալու ընթացքին մեծ օգտակարութիւն կ'ունենան Թոմարպացի իրենց հայրենակիցներուն: Շատեր թուրքը ապաննելով, Մելսինի ճամբով Եգիպտոս կը վախչեն եւ ապաստան կը գտնեն անոնց մօտ, յետոյ անոնց միջոցաւ Մթացնալ Նահանգներ կը գրկուին իրենց հայրենակիցներուն եւ ապրուստնին քով: Այս մասին մենք տեսանք, մեր պատմութիւնն (էջ 2236), Կոլկոտի ճակատի Հերոսներէն Հարութիւնեան Գրիգոր կը ծանօթանայինք պատմութիւնը, որ Հալէպի մէջ թուրք մը սպաննելով Մելսինի ճամբով Եգիպտոս վախուստ տուած էր եւ պաշտպանութիւն գտած Աչըկեան եղբայրներու մօտ:

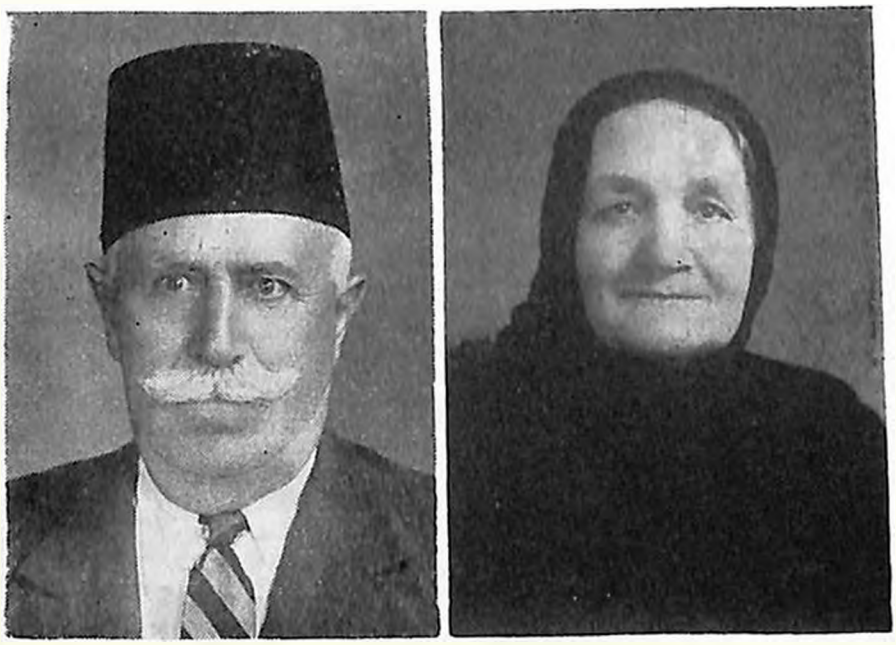
1915 տարտղնութիւնն թուականներուն, Մթացնալ Նահանգներու մէջ գտնուող Թոմարպայմանը, իրենց անտպատի տարածքը եղբայրներուն, քոյրերուն գրամական օգնութիւն ընելու համար, Եգիպտոսի Աչըկեան եղբայրներու միջոցաւ կատարած են գրամական տուքերնէ եւ շատեր մահուընէ փրկուած են:

1916 թուականներուն, բոլոր Թոմարպացի կամաւոր զինուորները, որոնք Բոլթ–Սալոն գտնուած են, պատչոի տակ Եգիպտոս գացած եւ վայելած են Աչըկեան եղբայրներու, Գրիգոր Բէօղօղլանեանի եւ Յովհաննէս Յակոբեանի հայրենակցական յարգանքները եւ սէրը: Օրերով հանդիսաւ ըլած են անոնց տուները: Որոնցմէ մին ալ Գրիգոր Հելվեանին է, որ օրերով վայելեցի անոնց Սէրը ու անվերապահ Յարգանքը:

ՊԱՏԿԵՐ 545.– **Յարութիւն էֆէնտի Աշըգեան իր ընտանիքով**

Նկարին մէջ կը տեսնուին, ձախէն աջ, կարգաւ՝ Արմէն Աշըգեան եւ իր Տիկինը, զաւակը գրկին: Յարութիւն էֆէնտի Աշըգեան, Հայկ եւ Պերճ իր զաւակները:

ՊԱՏԿԵՐ 546.— Ծէր եւ Ծիկին Գրիգոր եւ Իսկուհի Գոյօղլուեաններ

ՊԱՏԿԵՐ 547. - Ծովի Յակոբեան իր ծիկնոջ Վարդուհիին հետ

ԹՈՄԱՐՋԱՅԻՆԵՐ ՊՈԼՍՈՅ ՄԷՋ

Թամարպայինները Մանուկի պապիկը վկայի Պոլիս, ուրկէ ուր-նկատած է 1700 թուականէն սկսեալ, երբ անոնք արդէն Ամասիոյ վիճակին, Արհեստաւորներ ձգած են իրենց ծննդավայրը Թամարան եւ գացած են Թուրքիոյ մեծ քաղաքները Իզմիր եւ ընդհանրապէս Պոլիս: Այս մասին մենք տեսանք (առ էջ 2413):

1918–1920 *թուականներուն, Ամէն Թուղուբի մէջ ողջ մնացող Թամարպայի 25–30 տուք Թամարցի կը գտնուին իրենց հայրենի օճախին մէջ տարբեր ամիսներու համար: Շատեր նոյնն կ'ամառանային տուն-տեղ կ'ըլլան: Այդ թուականներուն կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքին մէջ կը գտնուէր Թուրքերու տունէրէն հաւաքուած արձանագրեալներու արտագրութիւնը, որու խնամակալութիւնը յանձնուած էր կեսարիոյ Առաջնորդարանի մէջոցաւ Թամարցի Սմբատ Ծ. Վարդապետ Սալաշեանին, որ նախապէս 1915 թուականէն առաջ, ինչպէս տեսանք, այդ վանքի վանահայր Տեսուչը եւ կեսարիոյ Առաջնորդարանի փոխանորդն էր: Սմբատ Վարդապետ, Ամէն Թուղուբէն ողջ մնացող իր հայրենակիցներուն համար, այդ արձանագրին յատուկ ընտանիքներ կը գտնէ ու կը պահէ:*

1920 *թուականին, Տարագրութեան անապատներէն Հալէպ եւ Հոնկն դարձող Թամարցիի ընտանիքներէն 8–10 ընտանիքներ եւս Հոնկնէն Թամարցա իրենց տուները կը վերադառնան, բայց աւա՛ղ, կեսարն ու կը տեսնեն թէ, իրենց տուները, արտերը գրաւած են Իսլամներէն նոր եկող Թուրք գաղթականներու կողմէ (Թուրք կառավարութեան կարգադրութեամբ), իրենք մէջտեղը փէրուշան կը մնան: Թամարցիի Թուրք Միւտիւրը, իրենց ծննդավայրը գարձող այս Թամարցիներուն կը կանչէ ու կ'ըսէ.– կեավուրներ, եթէ կ'ուզէք հոս ապրիլ, միայն սակ ու հաց պիտի ուտէք, ան ալ եթէ գտնէք: Ձեր հագուստները ու կօշիկները պէտք է բաւական կարկըտանով ըլլայ...: Թուրքերը կը սկսին հալածել այս հայերը: Շատերուն դիւղէն դուրս հանելով նախ կը չարչարեն յետոյ կը սպաննեն: Այս մասին մանրամասնութեամբ տեսանք նախապէս:*

1922 թուականին, Մուսթաֆա Քեմալի չարժումէն առաջ, Թոմարզայի մէջ ապրող բնաւնիքները կը պատկանին Իվէրեկ, յետոյ Պոլիս եւ Թոմարզա վերջնականապէս կը պարպուի Հայերէն:

Անցեալ տարի 1967–ին, Պոլսէն ատացայ Թոմարզայի բնաւնիքներու անուանացանկը, ինչպէս տարիս կուտանք:

Արսէն Թէմիւրեան
Արամ Զալըմեան
Ալեքսանիկ Իպիշեան
Պօղոս Ղըրսէօֆեան
Կիրակոս Տաճատեան
Կարապետ Պարուտեան
Կիւլպաչէր Վարդանեան
Կարապետ Թորոսեան
Նարսխ Տաճատեան
Հաճի Տաճատեան
Հաթուն Քանարեան
Յարութիւն Քէչէճեան
Հաճի Սարգիս Թէմիրեան
Իսկուհի Ղըրսէօֆեան
Իսկէնտէր Թէմիւրեան
Մեհրուն Թէմիւրեան
Վարդենի Թէմիւրեան
Միհրան Քէշիշեան
Մանուկ Զալըմեան
Թորոս Զալըմեան
Նիկողոս Պարուտեան
Նազարէթ Հաճի Սահակեան
Նազարէթ Հաճընկեան
Սահակ Քէօրօղլանեան
Պետրոս Քէօրօղլանեան
Օննիկ Պաճօղուեան
Դանիէլ Ազարեան
Թորոս Սուվաճեան
Դանիէլ Հաճի Սահակեան
Հաչէր Քէչէճեան
Եղիա Քէչէճեան
Էլմոն Մանասեանեան
Ալինա Պօղանեան
Մայրաճի Նահնըեան
Յակոբ Պարուտեան
փիլիկոս Թորոսեան
Բարսեղ Թորոսեան
Փանոս Իպիշեան

Իվէրեկ–Ծիննէմ, Թոմարզա եւ չրջակայքի հայութեան ընդհանուր թիւն է 205 բնաւնիք՝ Պոլսոյ մէջ:

1967 թուական

ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Անձի մը կենսապրութիւնը՝ այլ անձի Դերդաստանին պատմութիւնն իսկ է, որ իրր կտակ կը ձգէ իր պատկիներուն եւ անոնց Անցեալը կը կապէ Ներկային ու Ապագային հետ:

Մեր Ազգային կեանքին մէջ, անձի մը համար իր կենսապրութիւնը գրել, որպէս տգէտ մատնութեան արդիւնք, տեսակ մը ե-սասիրութեան կարգին անցած է:

Եթէ կենսապրութեան տէր անձը, Ազգային գործերու մէջ ծանօթ դէմք մըն է, անոր կենսապրական դիծերը, իր ապրած կեանքի համբու երկայնքին, Դէպքերով ու Թուականներով, մաս կը կազմեն իր ժամանակի Ազգային պատմութեան:

Անցեալ Թուականներուն, մենք ունեցած ենք իրենց գործերով հարուստ Եկեղեցական, Քաղաքական եւ Մշակութային աստիրէզի մէջ ծանօթ դէմքեր: Այսօր դժբախտաբար, անոնց կեանքի Պատմութիւնը կորսուած է, անուններէն միայն ծանօթ են: Ոչինչ պիտենք անոնց մասին, բայց կը պահենք թէ կորսուած մըն է մեզի համար: Այլ մեծ դէմքերու ինքնակենսագրութիւնը եթէ ունենայինք, այսօր մեր Ազգային Պատմութեան արժէքաւոր Հատորները պիտի կազմէին:

Մեր եկեղեցական մեծ դէմքերէն, Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան միայն գրած է ժամանակագրական կարգով իր Ինքնակենսագրութիւնը, իր ԽՈՀԸ եւ ԽՕՍԻՔ գործին մէջ, ուր պատկերացուցած է իր ապրած չրջանի Դէպքերն ու Դէմքերը, ինչպէս կենսագրական Սրբազանը, գրքի հեղինակը կ'ըսէ.— Տեսակ մը խոստովանութիւն կամ բարոյական կտակ է:

ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՍ

Թոմարդայի Հայիկ Թաղէն էինք: Մատաղճեան Դերդաստանէն ճիւղաւորուած ծանօթ Թորոսեան ընտանիքի զաւակ:

Պատմութենէն գիտենք, որ մեր Օճախին մէջ ունեցած ենք Թորոս Իչխան մը։ 1850 թուականներուն, Հայեկ Թաղեցի ուրիշ հինգ Իչխաններու հետ, Թորոս Իչխանը եւս մեկնած են Թուրք կառավարութեան կողմէ Թրքութիւնը ընդունելու առաջարկը եւ իրենց տուն–տեղը, Ընտանիքները ձգելով բռնութեան տակ աքսորուած են Գոնիայի նահանգը։ Հինգ Իչխաններ, ետքը տարիներ Գոնիայի պաշտին մէջ Թախտաձիւք եւրք Թրքութիւնը չեն ընդունած եւ վերջապէս, գլուխ կը զլխուին իրենց ընտանիքներուն մօտ։

Թորոս Իչխան կ'ունենայ երկու զաւակներ՝ Ղազէր Տէտէս եւ Սահակ Էմմէ։ Տէտէս կ'ունենայ մէկ մանչ՝ Թորոսը եւ երեք աղջիկներ։ Սահակ Էմմէ կ'ունենայ երեք մանչ՝ Կարապետ, Խաչեր և Հաճի, որոնք մեր օրերուն զաւակներու եւ թոռներու տէրերը էին։ Կարապետը եւ Խաչերը 1915 Եղեռնի Թուականին սպաննուեցան Ամէլէ Թաղուրի մէջ, իսկ Հաճին որպէս Թուրք բանակի զինուոր, սպաննուեցաւ Էմմէի տղէրեն, որուն մեկ պատակը Գրիգորը, այժմ կը գտնուի Գորտոպա։ Հաճիի Թուրք զինուորականի նկարը մենք տեսանք (աստ էջ 2004, պատկեր 229)։

Թորոս Իչխանի յիշատակով, հօրս անունը Թորոս էր, մօրս անունը Թամամ Մատաղճնոյ Տակուտրի աղջիկը։ Տակուտր Տէտէս եւ Մամուկս Նակիին, կանուխէն կը մեռնին եւ Թամամ որբ կը մնայ։ Ղազէր Տատէս, որը Թամամը մէկն տարի կայի առեն, ուրիշ աղքատ կիներու հետ կալ կը բերէ աշխատելու համար եւ վերջապէս անոնց տունները կը լեցնէ Ալիւրով, Ոսկով եւ ուտելիքներով։ Այսպէս քանի մը տարիներ ետք, Ղազէր Տէտէս կը տեսնէ որը աղջիկ Թամամի աշխատանքը եւ կ'որոշէ նշանել եւ Ամուսնացնել իր մէկ հատիկ տղուն՝ Թորոսին հետ։

Զոյգ եղբայր եւ մէկ քոյր էինք։ Եղիա, Գրիգոր, Յովհաննէս, Ղազէր եւ Խաթուն։ Եղիան եւ Գրիգորը, Ամէլէ Թաղուրի մէջ էին, եւ Թրքութիւնը չընդունող հօրաքսորներու կարգին կէմէրլիի Պալթա Տէրէսի կը զրկուին ու կը սպաննուին։ Փոքր եղբայրս՝ Ղազէրը, 1915 Թուականին, Ամերիկայէն կամաւոր եկած եւ մեռած էինք։ Այժմ, իր զաւակներով, Թոռներով կը գտնուի Պուէնոս–Այրէս։ Քոյրս Խաթունը՝ Անապատի տարագրութենէն վերապրածս եւ Հաճնոյ աղէտին իր երիտասարդ աղջկան Մանամին հետ, եկեղեցին ապաստանած հազարաւորներու կարգին այրուելոյն Թուրքերու կողմէ։

ՊԱՏԿԵՐ 548.— Կարապետ Թորոսեան (Էմմիա)
Թուրք Ամպէ Թաղուհին մէջ

ՀՕՐՍ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆԸ

Հայրս մեծ Զիփֆճի էր, Արտի, կալի եւ Ոչխարներու տէր: Արտին, կալին առաւօրէն կուտար Վանքին, Ժամուն, Դպրատան եւ Մատաղին: Կը մասնակցէր ժամու պրուաձքին եւ Վանքի կալուածքին:

ԴՊՐԱՏԱՆ ՄԷՋ

Ծնած եմ 1886 Թուականի Սեպտեմբեր 21–ին: Եօթը տարեկան էի, երբ դպրատուն պապէ, այս էր մեր պիւղի սովորութիւնը, անկէ առաջ դպրատուն չէին ընդունիր: Գիւղը ունէր մէկ հատ խոշոր դպրատուն մը, ուր 600–700 աշակերտներ մէկտեղ կը հաւաքուէինք դաս սորվելու համար: Ինչպէս ունէինք 16 հազար ժողովուրդի համար մէկ խոշոր ժամ մը, կարծես խոշոր մէկ յարկաւի նաւ մըն էր: Կաթոլիկ, Բողոքական չունէինք, որ ժամ, Դպրատունը երկուքի բաժնէին:

Երեք եղբայրներս դպրատան երես չէին տեսած: Զիֆճճի Հայրս, Արտին, կալին մէջ աշխատող ձեռքերու պէտք ունէր, ինչպէս լեռը Տաւրու Սիւրիւլին համար Զոպանի պէտք ունէր: Այսպէս առանց Դպրատան կը մեծնային բոլոր Զիֆճճիներու զաւակները: Անոնք, իրենց Աղբիւրներուն մէջ կը մեծցնէին Հորթեր ու Թօսուններ եւ տան մէջ Թռնիրին չուրջ իրենց Տղաքը, արտի, կալի աշխատանքին համար:

Դպրատուն երթալս մօրս պարտական եմ: *Երբ եօթը տարեկան եղայ, Հարսնեբ, առաւ կանուխ Շաֆաղին ինծի արթնցնելով, fուն տուրպան Սայլին վրայ կը դնէին եւ իրենց հետ արտ կը տանէին նոնները, հշերը տէր ըլլալու համար: Մայրս կուգար, կէս համրան Սայլէն վար կ'իջնցուներ ինծի, տուն կը ղրկէր, Հարսներուն կը խորհրդ եւ տուն գալէս ետքը, ձեռքէս բռնելով դպրատուն կը տանէր եւ վարժապետին կ'ըսէր.–* Պետրոս եավրում, ոսկորը ինծի, միսը fեզի, տղուս տէր եղիր:

ԺԱՄՈՒՆ ՄԷՋ ՏԻՐԱՑՈՒ

Դպրատան մէջ, բոլոր աշակերտները, մեծ ու պզտիկ, առաւտուն դպրոց մտնելէ առաջ եւ իրիկուընը դպրոցէն ետք, կարդալ չարուած ժամ կ'ներթայինք եւ Դասին ետեւը կը չարուէինք:

Ձմեռուան վարժապետը, ամեն Շաբաթ օր կէօղէ եռք, աշակերտները կը չարչը եւ անոնց մէջէն լաւ ձայն ունեցողները կը զատէր եւ որպէս տիրացու, շապիկ հագնելով դաս կ'անցնէին եւ վոխ կ'ըսէին:

Երանելի էին այն ծնողքները, որոնց պատանիները լաւ ձայն ունէին, Տիրացու կ'ընտրուէին եւ շապիկ հագնելով դաս կ'անցնէին:

Այս վարքը կը վայելէին մեծ Հարուստներու եւ Աղանեղու պատանիները, որոնք որպէս Տիրացու ժամուն մէջ քանի մը տարի մնալէ եռք, վաճիճ կ'նշանակուին, Սարկաւագ կ'ըլլային, յետոյ Տէրտէր եւ վարդապետ:

Այս դարուան սովորութիւնը, մեր եկեղեցիին մէջ մուտք գտած էր Հայ Նախարարներու, Իշխաններու օրերէն, երբ եկեղեցականները, Հայրապետներ կ'ընտրուէին մեծ Նախարարներու պատանիներէն եւ անոնց Սերունդէն: Մենք այս մասին տեսանք (աստ էջ 842):

Մայրս իր նպատակին հասած էր, մեր թաղին մէջ ամէնէն երջանիկն էր չատ մը մայրերէն, քանի որ իր պատակը Տիրացու եւ Ձայնաւոր ընտրուած էր, դաս կ'անցնէր, շապիկ կը հագնէր, թիւրեաս օր մըն ալ Տէրտէր կամ Վարդապետ պատնար:

Դպրատան աշակերտներու մէջ, Ձայնաւոր ընտրելու համար, շատ մը առաւելութիւններ ունէր: Նախ որ ձայնս լաւ էր ժամու երգեցողութեան յարմար: Ճեմոյ պիւղի Աղանեղը ու Քահանաները շատ մօտիկ ազգականներս էին, անոնց հաթիրն ալ կար: Ծնողքս, Աբոլ, կալի ակր հարուստ Զիֆթճի էին, տատոբէն կուսակալին ժամուն, վանքին եւ մեծ խաթիր ունէին: Մայրս, Զատիկն, Ծնունդին, Մեղրով, կարտոփով, չոր սէրուվ, փախլամայով, Քաթայով պօխճա կը պատրաստէր եւ ժամկոչին հետ ժամու աննեակը կը զրկէր Քահանաներուն, Թաղականներուն համար: Ասոնք ինծի համար բախտաւորութիւն էին: Այս տեսակ հարուստներու պատակներուն համար, ազքատ ծնողքները կ'ըսէին— Պապասրնըն բարաը, աճասրնըն պօխճաը, աճշուշտ աճոնց գաւակները առաջ կը բաշեն եւ ժամուն մէջ շապիկ կը հագցնեն:

ՎԱՆՔԻՆ ՄԷՋ, ՈՐՊԷՍ ՍԱՐԿԱՒԱԳ

1900 թուականին, վանք մտայ, որպէս պիշերօթիկ աշակերտ, երբ արդէն 14 տարեկանիս հասած էի: Այտուղ նորէն հօրս Քաթի-

լը օգնութիան հասու լինել, քանի որ Քահանաներուն եւ Ձօրպա-
ճիներուն ընտանիքնեըը հօրաքոյրնեըս էին:

Երբ վանք մտայ, ես արդէն վանքի աշակերտ կէս մը պատ-
րաստուած էի: Հայելէն Գրագարին եւ Թրքերէն Լեզուին սկըս-
ցած ըլլալով, յա. Շարականագէտ եւ Եկեղեցական Երաժշտութեան
ծանօթ էի: Տարուէ տարի վանքին մէջ երբեմն Սարկաւագութ սկը-
սայ սերտել վանքին Տեսուչ Վարդապետի կողմէ, ինծի պատճառիլ
մեծ սարկաւագութիւնէն առնել:

Այդ ժամանակներուն էր, սարկաւագութ աշակերտի մը հա-
մար օրէնքի հակառակ անկործութեան մը մէջ գտնուեցայ: Օսման-
եան Պատրիարքի օրով նոր էր բացուած Ամմաշու դպրեվանքը եւ
պատանիներէն աշակերտ ընդունելու համար անչափութեան կողմէ յայ-
տարարութիւն ըրուած էր թերթերու մէջ: Մեր գիւղի վարժարա-
նի հոգաբարձութենէն Յակոբ էֆէնտի Եղյանճեան, որ մեզմէ վանք
կուգար եւ Տեսուչ Վարդապետին ալ բարեկամն էր, յայտարարու-
թիւնը կարդալով ինծի առաջարկեց Ամմաշ երթալ որպէս ուսա-
նող: Յակոբ էֆէնտին իմ հաւանութիւնս առնելէ ետք, նամակ կը
գրէ Ամմաշի տնօրութեան, ես ալ առարկեցի եւ նամակը կը գրկէ
Ամմաշի Տնօրութեան:

Դպրեվանքի Տեսուչ եւ նոյն ատեն Գլխաւոր Պատրիարք Օս-
մանեան Սրբազան, նամակը առնելով կնայի Առաջնորդ Պաղեան
Սրբազանին կը գրկէ եւ կը գրէ մխանգամայն, թէ ինչպէ՞ս դուք
կնայիք Ս. կարապետ վանքին մէջ բարձրագոյն վարժարան կը
պահէք եւ Թոմարտա վանքին Յովհաննէս սարկաւագ մը Ամմաշ կը
գրէ դպրեվանք մտնելու համար:

Պաղեան Սրբազան, Ամմաշ մեր գրած նամակը եւ իր կողմէ
յանդիմանագիր մը գրելով՝ կը գրկէ Թոմարտա վանք, մեր Տե-
սուչին:

Գիշեր մըն էր, Տեսուչ վարդապետը կանչեց զիս, իմ առ-
բաջորդութեամբ մեր գրած նամակը ձեռքս տուաւ եւ երեսիս երկու
զօրաւոր ապտակ զարնելով ըսաւ.— Թող ասիկա քեզի դաս ըլլայ,
ուրիշ անգամ առանց մեծաւորիդ հրամանին չգործես:

Ինչպէս ուզիչ տեղ տեսանք: 1906 ժուսկանին, վանքի Տե-
սուչ վարդապետը, վարժարանի կրթական մակարդակը բարձրա-
նալու նպատակաւ, ժառանգաւորաց Տնօրութեան կանչեց՝ Սը-
սեցի Յակոբ Ալթապահեանը, Ամմաշի դպրեվանքի չրջանաւարտնե-
րէն:

Նոր Տեսուչին հետ, վարժարանէն նեղս մտաք դպծեց Ֆըրանսիէն լեզուն եւ Գիտութեան դասերը: Բայց, դժբախտաբար երկար տարինեը չտեւեց, երբ քաղաքական պատճառներով թուրք կառավարութեան կողմէ ազատուեցաւ: Այս մասին մենք տեսանք իր յուշերը (աստ էջ 1859):

ՎԱՆՔԷՍ ՆԵՐՍ ԺԱՌԱՆԳԱՒՈՐԱՑԻ ԻԲՐԵՒ ՈՒՍՈՒՑԻՉ

Տեսուչ Յակոբ Ա.Ջաւահեանի մեկնումէն ետք, վանքի Տեսուչ վարդապետի հրամանաւ, ժառանգաւորացի գիտական ուսուցիչ՝ Պետրոս վարժապետ Մատոզեանի օգնական կարգուեցայ եւ մէկ տարի ետք անոր մահով, ժառանգաւորացի Ուսուցչութիւնը եւ դիւանապետի աշակերտներու խնամքը ինծի յանձնուեցաւ, ունենալով երկու օգնական ուսուցիչներ: Այսպէս շարունակեցի մինչեւ 1912 թուական, մինչեւ կնաբերոյ Ս. Կարապետ վանք փոխադրուս:

ԱՒԱՓ ՍԱՐԿԱՒԱԳԻ ԱՍՏԻՃԱՆ

1911–ին էր, Ատանայի կոտորածէն երկու տարի ետք, կիլիկիոյ Սահակ Վշտակիր Կաթողիկոս, կեսարիոյ ճամբով դէպի Եոզղատ իր թեմի այցելութեան համար, Թոմարզա վանք հանդիպելու իր չքախուժմբով եւ երեք օր հիւրասիրուելէ ետք, կեսարիա մեկնելու: Շքախուժմբին մաս կը կազմէին ի մէջ այլոց Խորէն Եպս. Դիմաքսեան (Կիւրիւնի Առաջնորդ), Գիւտ Եպս. Մխիթարեան, Խոր Վրդ. Ա.Ջաւահեան, Եփրեմ Վրդ. Ասլեան (Տոհմուն), թուով տասնըհինգ հոգի:

Մեր տեսուչ վարդապետին հրամանաւ, վանքի երեք տարկաւագներս, Սահեան Տօնիկեան, Յարութիւն Մարկոսեան եւ ես կեսարիա ղրկուեցանք Աւագ Մարկաւագ ձեռնադրուելու: Նախքան ձեռնադրուելէ, երկրորդ օրը, կեսարիոյ կրօնական ժողովը բացայայտ երիտասարդ աշխարհականներէ եւ ևկեղեցականներէ, մեր երեք տարկաւագներս քննութեան կանչեցին եւ մեր տեսուրական կարողութիւնը տկար գտան, մեզմէ պահանջեցին Համալսարանական ուսում եւ մեզմէնցին ստորագրել մեր Ձեռնադրութեան դիմումնագիրը: Վիճաբանութիւնը սկսաւ ժողովականներու մէջեւ: Առաջնորդական փոխանորդ Ծերունի Տէր Մարտիրոս քահանայ, հարց տուաւ ժողովականներուն, թէ իրենցմէ ո՞ր մէկը իր զաւակը Թոմարզա վանք կը ղրկէ վարդապետ ըլլալու, ո՛չ մէկս չենք ղըր-

կը, ուրմէն այս եղիտատարղները այլ պիւղի զաւակներն են, պիւղի վանքը չպահանջէր Մատուռական վարդապետներ, այլ հաւատարիմ պահակներ, եթէ մենք այս եղիտատարղները մերժենք, կը նշանակէ, վանքերը դոցել: Եւ ժողովը վաւերացուց ձեռնադրութեան խնդրագիրը:

ՅԻՇԱՏԱԿԵԼԻ ԱՆՀԱՃՈՅ ԴԻՊՔ ՄԸ ՎԵՀԱՓԱՌԻ ԿԵՍԱՐԻԱ ԱՅՑԵԼՈՒԹԵԱՆ ՕՐԵՐՈՒՆ

Երբ վեհափառը կեսարիա մտաւ, թուրք կառավարութիւնը ի պատիւ վեհին, քաղաքի ներքին սկսեալ մինչեւ եկեղեցի, ճամբուն վրայ դրօշներով պարզարեց: Վեհափառը պիմաւորուեցաւ պինուորական մեծ չուքով, որուն ներկայ էին քաղաքի քրիստոնեայ եկեղեցիներու բոլոր պետերը: Երկրորդ օրը, վեհափառը փոխադարձ այցելութեան եղաւ քաղաքի քրիստոնեայ բոլոր եկեղեցիներուն, ինչպէս նաեւ Հայ Բողոքականներուն, որոնք մեծ չուքով ընդունեցին վեհը: Մխայն Հայ Կաթոլիկ եկեղեցին իր դռները փակեց վեհափառի թափօրին առջեւ:

Երկրորդ օրը, եկեղեցիի բեմէն, իր քարոզին մէջ, վեհափառը դատապարտեց Հայ Կաթոլիկ եկեղեցիի չարամիտ դիրքը Մայր եկեղեցիի հանդէպ, եւ նեղմիտ, վախկոտ, կասկածոտ, կեղծ եւ անհաւատարիմ բառերով վերջացուց իր քարոզը:

ՄԱՐԶՊԵՏ՝ ԹՈՄԱՐՋԱ ՎԱՆՔԻՆ ՄԷՋ

ՓԱԽՈՒՍՏՍ ԴԻՊԻ ԿԵՍԱՐԻԱ՝ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՆՔ

Ինչպէս Մարզպետի կենսագրութեան մէջ յիշած ենք, Մարզպետ, ամառ ամբռնելուն դիւղ կուգար եւ յաճախ վանք գտնուելով, Սարկաւագի սենեակս հաճելի էր իրեն համար: Մարզպետի Հոգիին ու ներքին մարդուն ծանօթացած ենք, ուր որ ալ գտնուէր, ինքզինքը մոռցած անոր հոգը, դայդուն կը չանար օգտակար ըլլալ, ապրի պահպանութեան աման եւ օգտակար անհատներ պատրաստել:

Ես չէի գուշակեր որ Մարզպետ իմ ապագայի մասին կը մտածէր եւ վանքին նկատ իմ յարատեւութիւնը անոր հետ, պիտի ունենար իր բարերար օգտակարութիւնը:

Օր մը, չատ լուրջ կերպով Մարզպետ ինծի ըսաւ— Յովհաննէս, դուն այս վանքին մէջ մնալով ժամանակի յարմար վարդա-

պետ մը պիտի չկրնաս ըլլալ, ես էեզի տաճիմ կեսարիոյ Ս· Կարապետ վանքը, հոն վարժարան կը մտնես եւ շնորհիմով վարդապետ մը դուրս կ'ելլես: *Խորհուրդ տուաւ, որ այդ չարաթ օր ինքը Ս· Կարապետ վանքը պիտի գտնուի Առաջնորդ Խորով Եպիսկոպոսին մօտ եւ ես ալ այդ օր հոն ներկայ պէտք է ըլլամ: Յայտնեց թէ, ինքը այս մասին Առաջնորդին հետ խօսած կարգադրութիւնները վերջացուցած է:*

Մարզպետի առաջարկը ընդունիլը շատ դժուար կը ինծի համար: Նախ որ պիւղէն դուրս ելած, դուրպէք չեմ տեսած, յետոյ առանց ծնողքիս հատուածեան եւ վանքի Տեսուչ վարդապետի պատակցութեան, գաղտնի պիշերանոց վանքէն դուրս ելլել եւ վախուստ տալ, անատակ մը արկածախնդրութիւն կը ինծի համար: Բայց վերջապէս որոշեցի մեկնիլ: Այս գործին ինծի խորհրդակից ունէի սենեակիս ընկեր Յարութիւն Սարկաւագը: Գիշերը մութ առեն, Յարութիւնին հետ վանքի բակին խոշոր չաթալ դուռը կամաց մը բանալով դուրս ելանք եւ վանքին մօտիկ Զօրնոպան Յակոբ Ծընտրխանին տունը երթալով, կչտ Մէնիտ տունք Յակոբին, որ առտու կանուխ ինծի Ս· Կարապետ վանքը տանի: Առտուայ Շաֆաղին, Յակոբ պիտի գայ եւ վանքի բակին դրան առջեւ մեզի պիտի սպասէ: Առտուն, Յարութիւնին հետ ելանք, անկողինս երկու մասի բաժնեցինք եւ երկուքնիս չափելով վանքի բակի դուռը ելանք, ուր Յակոբ մեզի կը սպասէր: Ես մեկնեցայ դէպի Ս· Կարապետ վանքը, Յարութիւն Սարկաւագը վանք վերադարձաւ:

Ես ձի հնձած, Յակոբ առջեւս՝ քալեցինք, իրիկուան արեւը մտքը մտնելու առեն հասանք Ս· Կարապետ վանքը: Վանքին Տեսուչ եւ մեր թոմարտցի հայրենակից Սմբատ Վրդ· Սալաշեան, երբ մեզի տեսաւ յանկարծակիի եկաւ, թէ ինչպէ՞ս առանց իր պատակցութեան եւ առանց թոմարտզա վանքի Տեսուչի հրամանին վանքէն հեռացած եւ իր մօտ եկած եմ: Այդ վայրկեանին զղջացի բռնած սխալ ընթացքիս վրայ, բայց ուշ էր արդէն: Սմբատ վարդապետ, թէեւ դժգոհ ինձմէ, բայց լուռ մնաց:

Դժգոհ վարդապետը, այդ պիշեր, պատկելու համար, ինծի առաւ սենեակ մը, որուն դուռը երկար առեն զոց ըլլալով, խոնաւութեան մէջ, մնծ ու վոքր Մուկեր ծագ հանած ապատ կը պտտէին:

Այդ պիշեր, մութ ու խոնաւ, այդ սենեակին մէջ մնացի: Քնանալ անկարելի էր: Մինչեւ առտու անկողինս վրան նստայ, պատուհան չունէր որ լոյսը դիտէի: Բարեբախտաբար, վանքին մէջ,

որպէս ժամկոչ կը պտուտէին Երկու Թոմարըպայիներ, որոնք ծանօթ էին ինծի Թոմարըպա վանքէն եւ անոնց յարկէն սարկաւագն էր:

Առաւօ կանուխ, առաջին պատճառ եղաւ հետաքրքրութիւն Մարըպաճի մասին: Իմացայ որ, վանք կը պտուտի եւ կը մնար Առաջնորդին մօտ: Լայն շունչ մը առի եւ իմ պարս Մարըպաճին լուր տուի:

Այդ օր, Առաջնորդը Մարըպաճի միջոցաւ կ'իմանայ իմ դալս: Ինչ եաք, Ղահպը գալով կանչեց զիս եւ Առաջնորդին ներկայացայ: Սրբազանը, Առաջնորդարանին կից, ընդարձակ պատըշգամին մէկ անկիւնը նստած գէպի ձորը՝ վանքին խաս պախչէն կը դիտէր, իսկ Մարըպաճը, ձեռքերը եաեր կապած պատշգամին երկայնութեան կը չրջէր:

Սրբազանին ամէն համբուրելէ եաք, պատնեշով ինծի ըսաւ.— Դուք, Թոմարգայի վաճխին մէջ, երեք հատ սարկաւագներ էք եղեր, երկուքը կը բաւէ այն տեղի վաճխին համար, դուք ասկէ ետք, Ս· Կարապետ վաճխի միաբանն ու սարկաւագն էք:

Ցետոյ Ղահպին հրամայեց որ Սմբատ վարդապետը կանչէ իր մօտ: Սրբազանը, Սմբատ վարդապետին պատնեշով ըսաւ.— Յովհաննէս սարկաւագը, այս օրուընէ սկսեալ Ս· Կարապետ վաճխի միաբանն ու սարկաւագն է: *Մինչ Մարըպետ, իրը թէ անտեղեակ անցուդարձերէն եւ առանց մեղմով հետաքրքրուելու, կը շարունակէր իր չրջապատութիւնը, լուռ ու անտարբեր: Սրբազանը աւելցուց.—* Մենք ասկէ ետք, կորկոտնի վարդապետ չենք ուզեր, շատ ունինք արդէն: Սարկաւագը հոս կը մնայ, աշուան երբ վարժարանը բացուի, ուսման կը հետեւի եւ շնորհիւով վարդապետ մը կ'ունենանք: Առաջնորդարանի բովի այս սենեակը երեք կը յատկացուինէ: Ուսուցիչներուն ու վարդապետներուն հետ սեղանակից կ'ըլլայ եւ աշակերտներուն հետ դասարան կը յաճախէ:

Աղաւոթեան թշնամի ու բռնակալ Առաջնորդ Տրդատ Պալեանի ձեռքին տակ գերի ու տգէտ մնծցած Սմբատ վարդապետի համար, Խոսրով Սրբազանի այս խօսքերը ծանր հարուած մըն էր, ասկից ի՛նչ կրնար ընել, Խոնարհեցաւ ու հեռացաւ:

ԴԱՍԱՐԱՆԻՆ ՄԷՋ ԻՐԵՒ ԱՇԱԿԵՐՏ՝

(1912–1913) *տարեչրջանին էր, երբ ես վարժարան մտայ: Այդ թուականին, Ս· Կարապետ վանքի Գիշերօթիկ Բարձրագոյն վարժարանին մէջ ունէինք հօթանասուն գիշերօթիկ աշակերտ, բո-*

ՊԱՏԿԵՐ 549.— **Գէորգ Աբուլեաճ,**
Ցմօրէն Կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքին (1912–1913)

յոյն ալ Հարուստ գաւակներ, Թուրքիոյ ամէն քաղաքներէն, մին-չեւ իսկ Հեռաւոր Ամանոսէն եւ Հաճընէն:

Այս ալ մեծ թուականին է երբ վարժարանը կը պտուէր Պալեան Սրբազանի օրէն մնացած ուսուցչական ճեռքը, առանց Տնօրէնի եւ առանց Հոգեմտակալութեան:

Վարժարանի նոր խնամակալներն էին — Գէորգ Էֆէնտի Ճամճեան, Կարապետ Ջամպազեան, Օնիկ Գույումճեան, Սարգիս Սաղբեան, Աբրահամ Սելիան (Թալասցի), Հայրը ծանօթ Պատրիկ Սելեանի: Պատրիկ այժմ կը գտնուի Երեւան եւ իմ թղթակիցն է Սովետական Հայաստան ամսաթերթի:

Աբուլեան, որպէս սան Մկրտիչ Սանասարեանի, կը զրկուի Եւրոպա՝ իր ուսումը կատարելագործելու եւ հ'ընդայն Առաջին Տեսուչը նորատոյց Սանասարեան վարժարանի: Տէր էր խոր եւ Բազմակողմանի Հմտութեան: Մանօթ էր, Գերմաներէն, Ֆրանսերէն,

Անպլիսկն, Ռուսկն, Վրացկն լեզուներու: Հին լեզուներէն, Յունարէնի եւ Լատիներէնի: Մանաւանդ Ռուսերէնի, Աչխարհագրութիւն, Ատենագրութիւն, Ընդհ. Ազգայ Պատմութիւն, Թաժշտութիւն, Նկարչութիւն եւ Գծագրութիւն: Որքան կարող ուսուցիչ, վերակացող, նոյնքան վարպետ Մանկավարժ էր եւ Հոգեբան: Ունէր բազմաթիւ ձեռագիր գործեր, ինչպէս, Հայրենագիտութիւն, Հռոմէական պատմութիւն եւ նման շատեր:

Դասարանէն ներս, Աբուլեանի Մանկավարժական դասերը, որոնց հիմը կը կազմէր, Հայոց Եկեղեցիի Մկրտութեան Աւազանին առջեւ հայ Մանուկի խնդրանքը.— Նախայայս ի՞նչ կը խնդրէ.— «Հաւատք, Յոյս, Սէր եւ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ», շատ օգտակար եղաւ աշակերտութեանս, ինչպէս նաեւ իր Երաժշտութեան դասերը:

Դասարանէն դուրս, վարժարանի ամրոցի մթնոլորտին մէջ, երբեմն Տնօրէնն՝ պատկառանք ու հմայք ձգած էր ուսուցչական կազմին եւ աշակերտներուս վրայ: Սակաւախօս էր, բայց իր Աչքերով ամէն բան կ'ըսէր մեզի:

Երբեք չէր համակրած կնասրացիները, Կնասրական Ոգին, Ինամակալութիւնը թէ Կնասրացի Աշակերտուհիները: Կը ջանար վարժարանը հիմնովին բարեփոխել ու բարձր դիրքի վրայ պահել: Պալեան Սրբազանի օրէն սկսեալ, վարժարանը թեւի էր Առաջնորդարանի ու Մարզական կառուցուածքով, որոնք աշակերտութեան համար կարեւոր եւ Օգտակար էին: Կ'ուզէր կատարելագործել եւ ասիկա կը կատարէր ծախսերու: Ինամակալութիւնը, ամէն անգամին ալ կը խոստանար այլ պահանջ լրացնելու, սակայն չէին գործադրեր: Օր մը, ճաշի սեղանին վրայ, ըսաւ Ինամակալութեան.— Դուք կեսարացիներդ գործի մը համար երբ ԱՃՈ՛ մը կ'ըսէք, պէտք է հասկնալ ՏԱՍԸ Ո՛Չ:

Դժգոհ էր պինք չըջապատող Ռուսերէնի կազմէն, որոնք Պալեան Սրբազանի օրերէն մնացած, այլեւս անգործածելի դարձած էին: Բոլոր, իր այս ծրագիրները կը կատարէին խոշոր դուրսանեներու, ինչ որ Ինամակալներու գործին չէր պատ:

Դասարանէն ներս, չարաճճութեան դասի պահերուն, դիտէր թէ, ո՞ր մէկ չարաճճութեան տէրը, կնասրացին պատասխանատուն էր համապատասխան: Ան կ'ըսէր.— կեսարացի աշակերտներու շարադրութեան մէջէն ապուխտ կը հոտի:

ՊԱՏԿԵՐ 550.— Վ. ԹԷՔԷԵԱՆ

ԾԱՆՕԹ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ՝ ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆ

Երկրորդ տարին (1913–1914) չքնաղին համար, ունեցանք իրրեւ Տնտես Վահան Թէքէեանը։

Ծնած է Պոլիս, կեսարացի ընտանիքէ։ Աշակերտած է Պէրպէրեան եւ Կեդրոնական վարժարաններու մէջ։ Պոլսոյ մէջ Անգամատրուած է Հնչակեան Կուսակցութեան։ Եգիպտոսի մէջ վերջ Հնչակեան Կուսակցութեան, բայց տարի մը յետոյ կը խզէ իր յարաբերութիւնը այս կուսակցութեան հետ։ 1908 Թուականին, Օսմանեան Սահմանադրութեան տարիներուն, կրկին կը միանայ հին կուսակցութեան հետ եւ Պոլիս կը մնայ Միհրան Տամատեանի հետ։ Երբ այս կուսակցութիւնը կը ձուլուի Նորակազմ «Հայ Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութիւն» մէջ, ինքն ալ կ'ընդայ Ռամկավար եւ մինչեւ վերջ կը մնայ այս կուսակցութեան մէջ։

Բանասունգ Վահան Թէքէեան, որպէս Վարժարանի Տնտես ու Ընկերավար, դժբախտաբար ոչ մէկ նորութիւն բերաւ վարժարանին եւ ո՛չ մէկ օգտակարութիւն ունեցաւ դասարանէն ներս ու դուրս։

Դատարանէն նեղս կը մանէր մխքը Սեւեռած, Մատիկա ու Մատյիը: Մէչտ իր Ջերթուածնեղուն հետ: Վանքի այս խաղաղ մէջավայրին մէջ, մոռցած իր առանձնած պատուականութիւնը, ուելի օգտակար եղաւ իր սիրած բանաստեղծութեան ճիւղին, քան բարձր դատարանի աշակերտնեղուս, երբ մենք Նորութիւն մը, հրաշք մը կը սպասէինք իրմէ: Այդ տարին գրեց, վանքի ԽԱՂԱՂ ու ՄԵՆԱՒՈՐ մթնոլորտին տակ, իր քերթուածնեղէն «Հրաշալի Յարութիւնը», ուր ան կ'ըսէ.—

«... Այս հեռաւոր վայրերուն մէջ մեհաւոր...»:

Բանաստեղծ Վ. Թէքէեան, Ս. Կարապետ վարժարանին մէջ պաշտօնավարեց վեց ամիս, երբ Պոլսոյ Ազգ. Ժողովի կողմէ քննիչ նշանակուեցաւ Երուսաղէմի վանքի գործերուն եւ Մայիս ամսուան մէջ Օրմանեան Արքեպիսկոպոսին հետ Երուսաղէմ մեկնեցաւ:

Ամսոյս, ԱՆԻՐԱՒՈՐԻՆ ձգեց իր Տեսչական պաշտօնը եւ հեռացաւ վանքէն, եւ ո՛չ մէկ տարի յիշատակ ձգեց աշակերտնեղուս մտքին մէջ երբեւ Տեսուչ:

ՍԱՐԳԻՍ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Թէքէեանի մեկնումէն անմիջապէս ետք, Պոլսէն Մարպեհաի մէջտեղ Տեսուչ դրկուեցաւ Սարգիս Միւնասեանը:

Ծնած է Զէյնկիլէր, 1873 թուականին: 1887–ին կը մտնէ կեդրոնական վարժարան, որմէ կը վկայուի իբր Պահպանող դպրութեանց հմուտ: Ժինեւի մէջ, 1894–ին կը հետեւի Քաղաքական եւ Ընկերային գիտութեանց: Կը մասնակցի «Դրօշակ»ի խմբագրութեան: Կ'անցնի Ամերիկա, եւ կը սառնձնէ «Հայրենիք»ի խմբագրութիւնը՝ 1909 թուականին: Պոլիս կը պատրաստէ եւ կը դրաղի Ուսուցչութեամբ եւ Խմբագրութեամբ: Ցետոյ ինքզինքը կը նուիրէ Ցբրանեղէն–Հայերէն բառարանի մը պատրաստութեան:

Ս. Կարապետ վանքի վարժարանին մէջ, Տեսչական պաշտօնը արդիւնաւոր կերպով կատարելէ ետք, Պոլիս կը դառնայ եւ 1915–ին ձերբակալուած Մտաւորականներու կարգին կը նահատակուի:

Տեսուչ Թէքէեանի մտացիր ու մեղամաղձոտ երեւոյթին հակազդող, Տեսուչ Սարգիս Միւնասեանի արթուն ու վառվռուն դիմագիծը, դատարանէն նեղս իր հետ բերաւ կենդանի ու վառ Շունչ մը, եւ անոր զուգընթաց մտաւոր իր հարուստ պաշարով, մեր ա–

ՊԱՏԿԵՐ 551.— **Սարգիս Մինասեան**

չակերտներուս մաքին մէջ արթնցուց եւ հմմնեց հայ պրականութեան եւ Մշակոյթի անսահման սէրը ու պայն տպրեցնելու հաւատքը:

Իր հանդիպում ու գրաւիչ վերաբերում հետ, ցոյց տուաւ վարչական կարողութիւն, որով կրցաւ իր շուրջ հաւաքել Ուսուցչական կազմը եւ անկեղծ համակրանքի չրջանակ մը ստեղծելով, սէր ու խաղաղութիւն ցանել վարժարանի ու վանքի չրջանակէն ներս:

Դասարանէն ներս, Մանկավարժական եւ Հայերէն դասերու պահուն, նոյն Մաքի ու Հոգեկան կարողութիւնը ցոյց կուտար, ինչպէս մենք ալ կրնանք վարժ կինք լսել ու վայելել Տեսուչ Գէորգ Ալպալեանի՝ դասարանէն ներս:

Իր Խոհականութեամբ եւ Յարգանք ներշնչելու կարողութեամբ, իրեն կապեց Ինամակալութիւնը, պոյթի լծից եւ յաջողեցաւ կարեւոր Նորոգութիւններ ու Նորութիւններ մացնել վարժարանէն ներս:

ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ՏԵՍՈՒՉ՝ ԳՐԻԳՈՐ ԱԼԶԸՃԵԱՆ

ԱՇԱԿԵՐՏԱԿԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԷՆ ՆԵՐՍ

(1914–1915) *չրջանին համար, վարժարանի Ինամակալութիւնը, տիրող քաղաքական դէպքերը եւ պատերազմի վախը նկատի ունենալով, վարժարանին համար Սարգիս Մինասեանը կրկին Տեսուչ կարգելու որոշումը փոխեց եւ փոխ Տնօրէնեան պաշտօն տուաւ վարժարանի ուսուցիչներէն՝ Տաճկագէտ Գրիգոր Ալչըճ–*

եանի: Աշակերտութիւնը սակայն, ուրկից Ս. Մինասեանը կրկին Տեսուչ ունենալ իրենց համար եւ երբ յուսախաբ եղան, ապստամբեցան խնամակալներու դէմ: Աշակերտները, զուրկն պէնք ճաշերէ, պիտնալ ուժով պաշարեցին վանքն ու վարժարանը:

Ապստամբութիւնը կատմակերպողը, բարձր դասարանի աշակերտութիւնն էր, որոնք իրենց Հրահանգը եւ Ուժը կը առանային վանքի մօտիկ Եփրէմ գիւղի Դաշնակցութեան Կեդրոնէն, գլխաւորութեամբ Տոքթոր Տէօլէքեանի: Ինչպէս նաեւ Կեսարիոյ Դաշնակցական պետերէն, Տոքթ. Նազլեանի, Գէորգ Վիշապեանի, Վահան Փիւրքճեանի (վարժարաններու Տնօրէններ):

Վարժարանէն ներս, դասաւանդութիւնը կը չարունակուէր կանոնաւոր կերպով: Բարձր դասարանի աշակերտներ, վարկ դասարաններու դասաւանդութիւնը չարունակելու պայմանր առանձնաձ էին: Այսպէս չարունակեց դասը օրեր: Ի վերջոյ, Առաջնորդ Խորէն Եպս. առիթուած կառավարութեան միջոցաւ՝ միջամտեց եւ կրկաս մը դինուոր դրաւ դպրոցին վարժարանը եւ Գրիգոր Ալչճեանի Տեսչութեամբ վարժարանը չարունակեց իր խաղաղ ընթացքը:

❧

Կենսագրութեանս մաս կազմող եւ վանքի վարժարանի կեանքին պատմող այս դէպքերու չարքին, երբեք չեմ կրնար անտեսել, այդ տարիներուն վանք այցելող ԵՐԿՈՒ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐՈՒ եւ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ մր անուններր եւ անոնց կեանքի պատմութիւնը:

ՀԵՐՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԸ ԵՒ ԴԱՍԱԼԻՔ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ

1914 *Թուականի աշնան վերջաւորութեան, Հայկական Մեծ Եղեռնի նախօրեակին էր:*

Գերման ամբարտաւան դեկավարները, յաղթանակի վճռական հաստատամիտ քայլերով՝ համաչխարհային պատերազմի ասպարէզ իջած էին եւ չարդելով փշրելով կ'ուզէին յաղթել ու տիրապետել աշխարհին:

Քաղաքական աշխարհը բոցավառուած էր: Մեծ պետութիւններ դէմ յանդիման իրենց մեծագոյն չարիքները գործելու եւ իրա-

ուսիքը, արդարութիւնը զօրաւորինն է *սկզբունքով մարդկութիւնը ղեկաւարելու եկած էին:*

Գայլը միշտ օրուայ կը ապասէ *կ'ըսէ հայկական առածը: Միջազգային կեանքն ալ խառնակութիւն մտցնելէն, քաղաքական աշխարհի համար ալ, կեանքն ու գործունէութեան նոր դաշտ մը բացուած էր:*

Երկու ճգնաժամներ, թուրք ու սերման դիւանագիտութիւն, ոչխա դլխի տուած, չատ մը պատգրութիւններու կարգին, կը պատրաստէին նաեւ մութին մէջ՝ հայոց աշխարհի ի սպառ բնաջնջման ճգնային ծրագիրը:

1908–ի *կեդծ սահմանադրութեան օրերուն, երիտասարդ (ժէօն) թուրքերու Սելանիկի մէջ տուած դաղտնի որոշումը՝ որ հայերու ազդովին ոչնչացումը կը վճռէր եւ որուն անմիջական արդիւնքն էր 1909–ի Կիլիկիոյ հայկական ջարդը: Իրենց դաղտնի որոշումը գործադրութեան դնելու յարմարագոյն ժամանակը հասած կը նկատէին Թալէաթը եւ իր ընկերները:*

1912–13· *քրիստոնեայ պալքանեան պատերազմէն պարտուած դուրս եկած թուրքը եւ Անդրանիկ վեչայի եւ հայ կամաւորներու հարուածներէն ջախջախուած ու վախուտուռ մտնուած Րումելիցի թուրք դինուորականութիւնը վոխ վրէժ ոտխով եկած լեցուած էին հայկական նահանգները եւ հայրենակ գաւառները եւ կազմակերպուած հսկայ ցանցով մը զարնահակալ կը սպասէին վաղուայ հայկինչ ղէպքերուն մասնակցելու համար:*

Թուրք Իթթիհատական կառավարութիւնը, ինքզինքը մեծ պետութիւններու կարգին, դերման դինուորի ղէնքը ու սուրը գըրկած պատերազմի բոցին մէջ նետուած էր:

Թրքական երկիրը պաչարուած էր քրիստոնեայ մեծ պետութիւններէ եւ անոնց անպարտելի օդակին մէջ ինկած:

Պոլսահայ թերթեր մի քիչ վերապահութեամբ կ'արտայայտուէին, սակայն արտաքսահմանէն հասած լուրեր օրը օրին կ'աւետէին քրիստոնեայ դաշնակից պետութիւններու վաղահաս ժամանումը եւ մեր թշնամիին պարտութիւնը...:

Թրքաշխարհի հայութիւնը ծուխերու եւ մուխերու այս ճնշող խաւարտամած ամպերուն մէջէն դժրախտ միամտութեամբ, արտաքսահմանի մէջ մօտալուտ կարծուած քրիստոնեայ պետութիւններու յաղթանակի արշաւանքին եւ վրկարար արշալոյսին կը սպասէինք...;

Պոլսոյ Պատրիարքարան, Թեմական Առաջնորդներ, առեւտրական եւ մտաւորական, մինչեւ վարժարաններու աշակերտութիւն, մոռցած կրկին կիլիկիոյ արիւնոտ պատմութիւնը, խանդավառ ղպայումէ տարուած ոգեւորութեան ու ցնծութեան մէջ կ'տպրէին:

Կը յիշեմ տակաւին վարժարանէն ու վանքէն ներս, այդ օրերուն արտասահմանի հայ կեդրոնու քանի մը հոպկցունց պատգամները, որոնք ուղղակի արձագանգն էին օրուայ ընդհանուր կացութեան Գէորգ Դ. վեհափառին եւ Ռուսական Ձարական կառավարութեան դիւանագործունէութեան:

«Հայեր, հաւաքուեցէք աշխարհի չորս անկիւններէն եւ միացէք հայրենիքի սահմաններուն, ձեր ճակատագիրը կերտելու համար ձեր իսկ ձեռքով... ձեր հայրենիքը կը գտնուի այսօր շատ պատմական օրերու մէջ եւ վաղն իսկ դուք պիտի ազատագրուիք ձեր դարաւոր բշնամիէն...»:

Մինչ ամբողջ հայութիւնս, երկութեան այս խանգուարիկ յոյսերով *խանդավառուած* կը պատրաստէր, Իթթիհատական դիւանավարները ասեղի ծակէն կը դիտէին մեր բոլոր այս շարժումները, կը *չոյէին մեզ մեր այս արկածախնդիր քայլերուն մէջ, չէին ուզեր խանգարել մեր ոգեւորութիւնը եւ յուսալից տրամադրութիւնները, որպէսզի մեր բարեխիղճ դիւանագործները ժամանակ չունենան թափանցելու այն ահռելի պատասխանատուութեան ու չարիքներուն, որոնք քանի մը ամիսէն պատճառ պիտի դառնային մեր բնաջնջումին:*

ԴԱՍԱԼԻՔ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ

Ազգային ճակատագրական այս օրերուն էր, որ Հայաստանի տահմանակից երկու կարեւոր դիւանագիտական թեմերու՝ Սեբաստիոյ եւ Երզընկայի Առաջնորդական աթոռները մէկ տարիէ աւելի թափուր մնացած էին առանց ու անպաշտպան ձգելով հօտը:

Ուղիղ մէկ տարի առաջ էր, 1913–ի աշնան ամիսներուն, վանքին մէջ հնչեր *էր* Սեբաստիոյ Առաջնորդ Թորգոմ Եպս. Գուշակեանի երբ աթոռը ձգած ԴԱՍԱԼԻՔ կը հեռանար իր հօտէն:

Թորգոմ Եպիսկոպոս, անհատապաշտ, խորամանկ դիւանագիտութեամբ մը, ղպայով իր հօտին ու թեմին ապառնացող քաղաքական վտանգը եւ թափանցելով նորին կառավարիչ մոլեռանդ Իթթիհատական Մուսամմերի թաղուն նպատակները, խոհեմութիւնը *ունեցաւ դասալիք ըլլալու* «եւ վարձկանն որ ոչ է հովիւ, քոդու զոչխարսըն եւ վախչի» *Աւետարանի խօսքով ինքզինքը նետոց*

Եղիպտոսի առաջնորդական աթոռը դէպի ապահով երկիր, (յետոյ Պատրիարք Երուսաղէմի)։

Ի զուր ամխաներ չարունակ Պօղոս Զաւէն Պատրիարքը պաշտօնական հրամաններ կ'ուղարկէր Պօղոս պողոսաններուն վրայ չընդունող անպաշտօն ներկայացուցիչներուն եւ կը ջանար որպէսզի քաղաքական այս կացութեան մէջ, այս երկու կարեւոր աթոռները ունենան իրենց կարողական առաջնորդները։

ՀԵՐՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԸ

Վերջապէս Պատրիարքարանի կողմէ յայտարարուեցաւ անուններդ երկու հերոս ներկայացուցիչներու Գնէղ Եպիսկոպոս Գալէմքէրեանի եւ Սահակ Վարդապետ Օտապաշեան, որոնք կամովին եւ ողջոյնարար ձգելով իրենց սեփական թեմի Սամսոնի եւ Պուլկարիոյ առաջնորդական ոստահով աթոռները, սերտօժտ որոշած էին մեկնիլ Սերաստիոյ եւ Երզնկայի աթոռները։ Գնէղ Եպս. Սերաստիոյ, իսկ Սահակ Վրդ. Երզնկայի աթոռներուն։

Նոյեմբեր ամսուան վերջերն էր, վանքին մէջ ունեցանք նորէն երկու ներկայացուցիչներ, Գնէղ Եպիսկոպոս եւ Սահակ Վարդապետ, որոնք իրենց վաստակաւոր համբերատարութեան ընթացքին պարզեր էին քանի մը օր վանք մնալ։

Վանքի մթնոլորտին եւ վարժարանի աշակերտութիւնը, օրերով ապրելնուն անոնց հետ, ունկնդրելնուն դիրքնուն եւ ներշնչուեցանք անոնցմով։

Գնէղ Եպիսկոպոս, Ազգային պէտք, հակառակ իր տարիքին, ունէր խանդավառ հոգի եւ առիւծի սիրտ, պարմանալիօրէն համեստ եւ անսահման հայրենասէր։

Սահակ Վարդապետ, Աստուածային երիտասարդ, բարձր մտաւորական, պարթեւ հասակ, հայ ներկայիին եւ Հայ Ազգին համար յեղափոխական ծնած ու նուիրուած։ Հայրենասիրութեան ազնիւ կամքը, կարծես Ծովն մըն էր անոր խիզախ հոգիին ներս եւ ալեկոծուած պինք կը մղէր դէպի նուիրում։

Այդ օրերուն Շարաթ իրիկուն մըն էր, վարժարանին ներս աշակերտական պրպտին հանդէս ունէինք։ Ուսուցչական խումբին հետ, սրահին մէջ տեղ գրաւած էին նաեւ օրուայ երկու ծանօթ ներկայացուցիչները։

. . . . . .

Խօսելու համար բեմ հրաւիրուեցաւ երիտասարդ վարդապետը։ Իրապաշտուկ կտրուկ ոճով մը խօսեցաւ օրուայ քաղաքական

կացութեան չուրջ եւ ապա վերջացուց իր խօսքերը հետեւեալ ոգեմաշունչ բառերով.

«Տղաք, վաղը մենք պիտի մեկնինք առաջնորդական պաշտօնով հայկական նահանգներու սահմանները: Աշխարհի բեմին վրայ գոռացող այս համաշխարհային պատերազմը՝ մեր ալ փըրկութեան պայքարն է, պիտի մեկնինք բայց պիտի չուշանանք, պիտի վերադառնանք երջանիկ եւ ուրախ լուրերով, պիտի աւետենք ձեզի մեր հայրենիքի փրկութիւնը»:

Աւա՛ղ սակայն, հայու ճակատագիրը, այս կտրիճ վարդապետը պիտի չկրնար մնանալ իր հօտին եւ ահա երեք օրետք իր մահուամէն, հասաւ սեւ լուրը անոր սպանութեան:

Իթթիհատի *կառավարութիւնը՝ պիտակ երիտասարդ վարդապետի մուտքը կարզութեան եւ ըմբռնած ոգիին, թալէաթի եւ Սեբաստիոյ կառավարիչ Մուամմէրի կարդադրութեամբ, Չէրքէզներու ծպտուած հարուածով ուղը հատ թուրք սպաներ կը զրկուին եւ Սեբաստիոյ մօտ Սու Շէհիր կոչուած ձորին մէջ պնդակով պետին կը վանին, առնելով միայն պաշտօնական թուղթերը եւ ոսկի ժամացոյցը ու դրամը ձգելով:*

Շատ չուշացաւ արդէն, հազիւ քանի մը ամիսներ հետ, տաթեւեան Գնէղ Եպիսկոպոսն ալ, նոյն խորհրդաւոր պնդակներու տարափին տակ՝ թափեց առաջին նահատակի կարմիր արիւնը:

Այսօր երբ կ'ողբանք մեր միլիոնաւոր *նահատակ զոհերը եւ վաղը երբ* հայկական ընդհանուր հեղեղապատումի պատմագիրը յուզումով պիտի արձանագրէ անոնց յիշատակի տօնը: Պէտք չէ մոռնալ այս սրբազան երկու առաջին նահատակները՝ որոնք իսկական հայկական գոլգոթայի առաջին գծին վրայ, կազմելով փառքը հայ ազգին եւ փառապսակը Հայոց եկեղեցիին:

ՎԱՆՔԷՆ ՆԵՐՍ
ՎԱՐԴԱՐԱՆԻ ՈՒ ՏԱՃԱՐԻ ԽՈՒԶԱՐԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

11 *Փետրուար* 1914–*ին, Լիվերբկի մէջ, պայթած Պոմպան, ուխտ տուաւ թուրք կառավարութեան, որ կեսարիոյ հրջանի հայութիւնը բանտերը լեցնելէ ետք, եկեղեցիները, վանքերու Տաճարները խուզարկութեան ելլեն եւ պոմպա փնտռելու Շնական պատրուակին տակ, պղծեցին տաճարներու Սրբութիւնը, Ոտնակոխ ու ֆարուհանդ ըրին, Խորան, Աւանդատուն, Վերնատուն;*

1914–ի Ապրիլի մէջ էր, կեսարիայէն Սեբաստիայի 12 վիճակ ճիւաղ ոստիկաններ վրէժխնդիր ու կատղած չարժումներով, վանքը պաշարեցին Ռումբ ու Ձէնք վիճակելու պատրուակով: Արդէն, քանի մը ամիսներ առաջ վարժարանի աշակերտութեան վիճակ ապստամբութիւնը կասկածի տեղի տուած էր կեսարիոյ կառավարութեան մօտ:

Ոստիկանները, մօտիկ էֆքէրէ գիւղէն, իրենց հետ բերած էին Հայերէն գիտցող երիտասարդ մը, Մուսթաֆա անունով: Նախ ուզեցին վարժարանը խուզարկել: Աշակերտութիւնը կարգաւ սրահին մէջ չարեցին եւ սկսան խուզարկել դրպաններն, Հնչակմըսըն, Դաշնակմըսըն կը հարցնէին: Սրահի առաստաղը սախտակամածին եռեալը, fարուֆանդ ըլլին, կոտրեցին գէնք փընտրելու համար: Յոհաննոյ, Ննջեցեաններ ամէն կողմ տակնուվրայ ըլլին: Կարգը եկաւ վարժարանի Մատենադարանին, որուն բանալին ինծի յանձնուած էր: Ներս մտան եւ սկսան վեր, վար դարակները խուզարկել վտանգաւոր գիրքեր, Եղբարաններ փնտռել: Դարակները դատարկեցով լեցուն էին: Կարգաւ վար կ'իջեցնէի եւ իրենց Թարգմանին կը յանձնէի: Պատին վրայ կախուած էր Վէնետիկի գործ, Հայերէն տառերով Հայաստանի խոշոր քարտէսը: Ոստիկանապետը, Մուսթաֆային դառնալով հարցուց.– «Նէ՞ եազըլը խարթատա»: Մուսթաֆան ըսաւ, – Հայաստան: «Նէ՞ տէմէէ Հայաստան», – հարցուց ինծի ոստիկանապետը: – «Էրմէնիսթան տէմէէ»: «Անանիպ, մէմլէէքիմիզտէ, էրմէնիստան վար իմիշ, պիզիմ խապէրիմիզ եօզ», – ըսաւ ոստիկանապետը կատղած դէմքով: – «Էֆէնտիմ, պու խարթա էվրօփատա թապսլ օլունմուշ տուր, էկէր պիր դուսուր վար իսէ, օնլար մէսուլ տըրլար», – պատասխանեցի: Ցետոյ ինծի դառնալով հարցուց.– «Սէն նէ՞րէլիսին»: – «Թոմարզալըյըմ», պատասխանեցի: Տեսուչ վարդապետը եւ ուսուցիչները, որոնք մեր մօտն էին, անոնց ըսաւ.– «Պու կէնճ պուլկար Գօմիթասը տըր, պուրտա սագլըյորսունուզ: Պօյու, պօսու, թէլէֆիւզիւ պուլկար տըր: Էկէր Րումելի հուտուտունտա կէօրսէլէր պունու, սօրմատան պուլկար տէյու չէֆիպ վուրուրլար: Պու պուլկար գօմիթէսի տիր, շիմտի պիզէ թէսլիմ էտէճէէսինիզ»: Տեսուչ վարդապետը միջամտեց եւ ըսաւ.– «Էֆէնտիմ, պէնիմ հէմշիրէմ տիր, Թոմարզալը տըր: Տէյիլ էի Պուլկարիստանը, Վայսէրիյի պիլմէզ: – «Խայըր, պու պուլկար գօմիթէսի տիր: Պունու պու ագշամ պիզէ թէսլիմ էտէճէէսինիզ» պնդեց ոստիկանապետը:

ՏԱՃԱՐՆԵՐՈՒՆ ԽՈՒԶԱՐԿՈՒԹԻՒՆԸ

Վարժարանէն առաջ, կարգը ևկաւ Տաճարնեաց խուզարկութեան: Երեք տաճարնեաց Տղայոցները եկան, խաչ, Սկիհ, Աբեսարան վար թափելին: Գանձատուն մտան, ուր պահուած էին պատարագիչնեաց Ծանրագին Տկղերը, Թագերը, Սաղաւարտները, Շուրջառները: Սկիհներ, Խաչեր ալմկքատար տեսակները: Մէկմէկ–մէկմէկ ծրարներու մէջէն հանելով, քննութեան եւ վնասն թափելով: Ժամերով խուզարկեցին եւ բան մը չգտան: Գանի մը ամիսներ առաջ, մեր Մարզպետը, Պոլսէն լինելի նուէր ղրկած էր Գանիէլ Վարուժանի գործերէն գանի մը հատոր եւ Սիամանթոյի Ամբոցքական գործը եւ ասոր նման այլ օրերուն, գանձատան այս ծրարներուն մէջ պահած էի: Հիմա մէկ կողմէն ծրարները տասիկաններու առջեւ կը թափեմ, միւս կողմէն կը վախնամ որ այդ գիրքերը մէջնեղ եղլեն: Վերջապէս, գարակին մէջ վերջին մէկ ծրարը մնաց, որուն մէջ պահուած էր գիրքերը: Ճարպիկ չարժուամով մը գեսին գիպուած կտորներէն մաս մը վերցնելով, այդ ծրարին վրայ նետեցի ծրարը գոցուելու եւ ծրարին հետ սրտիս վրան ալ անյայտացաւ: Այս կերպով այդ վտանգէն ալ ազատեցայ:

Արդէն ժամանակը ուշ էր, երբ խուզարկութիւնը վերջացաւ: Վարդապետ ու Ուսուցիչները, 12 տասիկաններուն համար իրիկուան ճաշի նոխ սեղան մը կը պատրաստեն Առաջնորդարանի սրահին մէջ: Ինծի ալ արգիլուեցաւ դուրս եղլել եւ սենեակիս մէջ բանտարկուեցայ տասիկաններու աչքին չտեսնուելու համար: Ճաշի սեղանին վրայ, թուրքերու բարբերէն ծանօթ հեռատես վարդապետը, առաւօրէն կը գործածէ Գինին եւ Օղին եւ կը ջանայ որպէսզի ինքզինքին կորսնցնեն եւ մոռնան ինծի իրենց հետ տանելու վանքէն ներս պահուած որպէս ՊՈՒԿԱՐ ԳՈՄԻԹԷՍԻ: Կէս գիշերին, 12 տասիկաններ, էօր սարխօշ եղած, ձիերը կը հեծնեն ու կեսարիա կը մեկնին:

Խուզարկութենէն առաջ, խնամակալութիւնը խոհեմութիւն սեպեց, Աշակերտները եւ Ուսուցիչները իրենց տուները ղրկել եւ ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ գոցուեցաւ:

(1913–1914), *ամենավերջին չորանի, Վարժարանի չէնքին, Աշակերտութեան, Առաջնորդին, Ուսուցչական կազմին* խմբանկարը *մենք տեսանք* (աստ էջ 1880): *Այս նկարը կը մնայ Վարժարանի* ի սպառ *վախճանէն որպէս* պատմական յիշատակ:

1914–ին, վարժարանը դադարելէ ետք, մինչեւ 1915 թուականի Յունիս ամիս՝ մեր ի սպառ Տարագրութիւնը, դրեթէ մէկ տարի, վանքին մէջ անցուցինք վախի եւ Սուզի օրեր: Վանքին մէջ մնացած էինք չորս հոգի: Ես, տեսուչ Սմբատ վարդապետը, խոհարարը եւ դռնապանը: Կեսարիոյ եւ չըլգակոյ քաղաքներու, գիւղերու հայութիւնը, Տէրտէր, վարդապետ, Իչմաններ օրէ օր բանտերը կը լեցուէին եւ երիտասարդութիւնը մինչեւ 45 տարեկաններ, Ամէն թաղերի անուններով հաւաքելով, խիստ հսկողութեան տակ կ'տանէին: Տուները կը պարպուէին եւ կին, աղջիկ, հարս անտէր կը մնային:

Կեսարիոյ Առաջնորդ, Խորով Եպս. Պէհրիկեան, երկու ամիս առաջ, Իշմիածնի դադած էր Եպիսկոպոսական աստիճան առնելու: Մայիս ամսուան մէջ, Ամոս վերադարձին, ուզուակի բանտ տարին, առանց Եպիսկոպոսական առաջին պատարագը տեսնելու (*): Իրր թէ հայերու ապստամբութեան նոր հրահանգներ բերած է Իշմիածնէն:

Ս. Կարապետ վանքին մէջ վերջին օրերուս, անկէ դէպի տարագրութեան ճամբու երկայնքին, ծաւալուն յուշերս, մնաք տեսանք «Ձէթէյապետ»ը վերնագիրով յուշերուս մէջ (աստ էջ 2144):

ԴԷՊԻ ԲԱՆՏ՝ ԷՖԲԷՐԷՔ, ԿԵՍԱՐԻԱ, ԷՎԷՐԷԿ

Յունիս ամսուան մէջ էր: Դշ. օր մը, առաւօտ կանուխ Էֆբէրէկցին երկու պինակ ոսոխականներ հկան, Սմբատ վարդապետը եւ ես ձերբակալելով Էֆբէրէկի բանտը տարին: Երկրորդ օրը քալէյինք դէպի Կեսարիոյ բանտը: Այսուհ մնդի բանտարկեցին Ղուբչունլու ճամի կոչուած Մզկիթին մէջ: Մզկիթին ներսը լեցուած է մարդոց ապրով: Ոտքդ տեղէն չտաժել կարելի չէ: Բոլոր աքսոր հայերու առաջին կայարանն է եղեր: Երկու–երեք օր մնալէ ետք, ուրիշ կողմ կը քշեն եղեր: Մզկիթին դուռը փրանիս դադուած է, դուրս ելլել չկայ, երկու օր ասքի վրայ մնալէ ետք, երրորդ օրը խիստ հսկողութեան տակ քալեցինք դէպի Էվէրէկի բանտը:

Երբ Ս. Կարապետ վանքէն եկանք, հետս առած էի, մէջտ ուսս կրելով կարմիր Մէլէզս, որ մայրս տակաւին նոր ղրկած էր

(*) Դժբախտութիւն էր ինծի համար, եպիսկոպոսական առաջին պատարագին, ես արդէն վարդապետ ձեռնադրուած պիտի ըլլայի:

Թոմարըպայէն: Ինձի համար մտանուր կարած էր Պօյիս մեծութեամբ, մէջտեղն ալ պրած էր խոչոր կապոյտ Հըլլէր մը (ուլունք) չար նազարի դէմ:

Ամբողջ ատրպրութեան տարիներուս, ինչպէս պիտի տեսնենք, Մէլէկը հետս կրած եմ, իբրեւ մօտս յիշատակը: (*)

Ծուխս ամառան մէջ էր մտանք Էվէրէկի բանտը, ուր պըտանք մեր հայրենակիցներէն ընդճնցի Գալուստ ապա Մըղըտեան, Յովհաննէս քհնյա Թորոսեան: Մեր Տաչիան պիւղի քահանան Տէր Ապտալ Մըղըտեան, Սարգիս Աբթըլեան: Սողոմ պիւղի քահանան Տէր Իլնատիոս: Յովհ. քհնյա (Ինճէսուլի), որուն տաքները բանտին մէջ այնքան ծեծած էին, որ տակի մխեները կտոր-կտոր եղած էր եւ ցաւէն պիշնը ցնորնկ կը պոռար: կային նաեւ Էվէրէկցի հարուստներէն կէօքպաշեան եղբայրներ կարապետ եւ Պօղոս էֆէնտիները:

Բանտին մէջ մնացինք մէկուկէս ամիս: Այդ օրերուն Էվէրէկցի բարեպաշտ եւ Հայրենասէր տիկիններու բարիքը մոռնալ կարելի չէ, որոնք նուիրուեցան մեր հանգստութեան համար:

Ս. կարապետ վանքի մէջ, մէկ էֆէնտի, կեսարիոյ եւ Էվէրէկի բանտերուն մէջ, Տեսուչ Սմբատ վարդապետի հետ մեր երկուքին Ծեծէ, Զարչարանքէ ապատ ձգուիլը եւ Էվէրէկի ճամբով դէպի Հալէպ մեր ուղարկուիլը, բացատրութիւն կը կազմէր այդ օրերուն եւ կը պարտէինք Սմբատ վարդապետի անձին, որ իր կեանքի 50 տարուայ օրերուն չաւ համբաւ ստացած էր իբրեւ քրմապետ, եթէ ոչ, մեր նամաններուը եւ ընկերներուը, կեսարիոյ բանտէն ուղղակի կէմէրէկ Պալթա ակբէսին ղրկեցին եւ չարչեցին:

ԱՓՍՈՐ ԴԷՊԻ ՀԱԼԷՊ

Օգոստոս ամսուան 15-ին էր, Էվէրէկի բանտէն դուրս հանեցին: Արդէն կեսարիոյ եւ Արդէոսի շրջանի քաղաքներու եւ գիւղերու հայութիւնը տարագրութեան ճամբան բռնած էին եւ քարաքներն ու գիւղերը պարպուած: Երբ բանտէն ելանք 35 հոգի էինք, տասիկաններու հսկողութեան տակ քալեցինք կայսրանէ կա-

---

(*) Մէլէկի պատրաստութիւնը: վերմակի մեծութեամբ կարմիր գոյն ներկուած շալիի մէջ բուրդ շարելով, խիտ կարերով կը կարէին եւ ձմեռ ատեն, վերմակի վրայէն կը գոցէին:

յարան Արապլը կէտին, Անտավալ խան, Դանիայի դաշտ: *Այստեղ, այս* ընդարձակ *ու* այրող *դաշտին մէջ, առաջին անգամն ըլլալով հանդիպեցանք լեռներու վրան Չէյթունի տարագիր դաղթականներու փշրանքներուն, որոնք մէկ տարի առաջ* 1914–*ին, բռնութեան տակ քշուած էին իրենց* անմատչելի *լեռներէն դէպի այս* հեղձուցիչ *անապատի դաշտը:*

Կը տեսնես ամէն տեղ, շուարած *ու* թափառական, հսկայ, էժտահարի *պէս* տիարկու մարդակերպ կմախքներ, *հալուած* թէ նիհարելէ, *արեւուն տակ այրած, հողի գոյն առած: Անօթի ու* կէս կուշտ *հալածուածներ, կ'ըսես* թէ կիներ են, *քիչ անգամ* էրիկ *մարդիկ, իրարմէ զատել անկարելի դարձած էր:*

Պողանթըլէն սկսեալ, անապահման ճամբու երկայնքին, հեծելազէտ խառնուելնուք կեսարիոյ եւ չրջանի Քաղաքներուն ու Գիւղերուն: Ինչպէսկ կուսակալութեան ենթակայ քաղաքներուն ու գիւղերուն բազմահազար *դաղթականներուն, ինչպէս նաեւ Իզմիրի, Ազչհիսարի, Այտընայի, Պուրսայի, Գարահիսարի դաղթականներուն:*

Կը քալենք անտրտունջ *ու* անբնդիատ: *Ճամբաները դրկոտ, մերջ ու սկիզբ չունեցող, անապահովին երկարող դաղթականներու կարաւաններուն հետ ենք, միշտ ալ Հինները մեր* ետեւ *ձգելով, նորերուն խառնուելով:*

Ուշադրու էր տեսնել, թէ անապահովութեան մէջ, Լեռներ, Ձորեր պրատոյ եւ կարաւաններ կազմոյ այս բազմահազար թշուառութեան մէջ, դժուար թէ տեսնէիր 5–6 տարեկանէն վեր մանչ թէ աղջիկ եւ 50 տարեկանէն վար հարս թէ երիտասարդ կին, բոլորը խլուած էին թուրքերու կողմէ եւ կամ ջարդուած: Թշուառութեան մատնուած ծեր կիներու բանականը էին, որոնց հետ կը քալէինք:

Կարաւաններուն հակոյ ոտիկանները, դիտումնաւոր կերպով պէչերները, կարաւանները կը պահէին թուրք դիւղերու մօտիկը, որպէսզի թուրքերը կողոպտեն, հարս, աղջիկ *գտնելով քշեն ու տանին: Այսպէս քալելնիք Շաբաթներով, Ամիսներով* ամէն *պէչը: Անցանք այսպէս իրարմէ* սարսափազդեցիկ *տեսարաններով լեցուն ճամբաներէ, դիակներ կտրտուելով կարաւաններէ կարաւան,* Ղաւլը կիզիտ, Օսմանիէ, Իսլահիէ *մինչեւ* Ղաթմա:

ԴԷՊԻ ՀԱԼԷՊ

Հասանք Վաթմա: Հեռուէն կը դիտենք: Տափարակ դաշտ մը, անուշհման տարածութեամբ, սեւ ու ներմակ տասնեակ Հապարաւոր վրաններ հովիտը զրկած են: Դամմոն վերջին կայանն է Անատոլուի ամբողջ պատմական Հայաստանի: Ուրիէ կ'ուրուշան ճակատագիրը ամխնելով ճամբայ կարած, յոգնած, չարչարուած ու կողոպտուած կարաւաններուն եւ անկէ կը մնկնին: Առաջինը, դէպի Տէր-Զօր, երկրորդը դէպի Հալէպի անապատները: Երկուքն ալ դէպի մահ, սա տարբերութեամբ մըն է, Առաջինը ուղղակի չարչարելու, հոգիը լեցնելու համար: Երկրորդը՝ Բաղդէն ու Մարաշէն, արեւուն տակ, ամէն օր մահուան հետ ապրիլ ու ծանօթանալ մահուան:

Դամմայի մէջ ենք հիմա: Ճամբու եղերքին, հսկայ պարապութիւն մը, կարծես ընդարձակ գերեզման մըն է: Կ'լսես թէ, ամխնելով վրաններ լսած, ծանիկ չոքած, յոգնելու խոշոր բարմութիւն մը, նոր ձգելը պայքը են տակէ: Տէր-ուր գրուած ու երկնցած պառկողներ, կէս մեռած, տակաւին կը չարժին: Ուրիշներ մեռած, բայց պիտան թէ պլոտուելով հասեր են փորուած փոսերու եղերքին ու կը ոպասեն: Շատեր հոգին հետ խառնուած, բայց կը չարժին: Տէր-ուր, խոշոր փոսեր են փորուած, բնդանին բայ է մեռելներ ընդելու պատրաստ, բայց կէս մը մեռածներ մեռնելու էին արդէն: Ըսին, Թոմարպայի պոլիտականներ էին նետած, նոր պայքեր:

Հինգ ընկերներ քալեցինք ու հասանք տեղ մը, ուր ընդարձակ արտ մը մէջ, մէկ օր առաջ հասեր, պետին թափուեր էին մեր վրէժը կարաւանը: Երկու ժամ կ'ուզէ որ Հալէպ հասնէինք: Այստեղ միացայ ծնողքին եւ մեր տան անդամներուն, որոնք երեք տարիէ ի վեր չէի տեսած Կեսարիա Ս. Կարապետ վանք պտնուելուս պատճառաւ:

Փոտեելով, շատ դժուարութեամբ հալիս պատայ ծնողքս: Մարդիկ անծանօթ դարձած են իրարու: Դրացի, Ազգական, բնկերամ ճանչնալ կարելի չէ: Չես կրնար ըսել մէկուն համար որ ծննդքս է, Ազգականս է: Միայն պետես որ մարդիկ են, որ տեսեւնին կ'ապրին:

Մեր տան անդամներուն համրանքը ամբողջ էր, մեծ ու պզտիկ 22 հոգի: Հայրս, Մայրս, երեք եղբայրներուս ընտանիքներն ու զաւակները: Կարապետ քեռիս ընտանիքն ու զաւակը:

Եղբայրները եւ հարազատ քեռին, Ամէն թաղուրին մէջ էին եւ կէմէրկէն Պալտա Տէրէնին տարած եւ ապաննած էին։

Այսօրուայ տեսայ, վանքի մխիթարեանէն կոյս Մարկոսը (մայրապետ) եւ Սահակեան Սարգիսապը, հին գործի հարուստ մը եղերքը կիսատ նստած էին։ Վանքի ամբողջ հարստութենէն չէօլի մը աւազ չեն, թուրքին կողոպտած են։ Տեսայ նաեւ պատմութեանս ծանօթ, մեր վանքի վարդապետներէն Դանիէլ Հայր սուրբը, իր եղբայրներուն քով։ Եղան Սալլի մը վրայ ճերմակ աւազի մը շերմոց ըրեր, անոր տակը պառկած էր։ Պատմեցին թէ, երեք ամիսներ պիւղէն մինչեւ հոս, կարաւանին հետ քալելով, ինկած ու անպաշտպան մնացած փոքրիկները, երեքը մէկէն, չորսը մէկէն ուսին չալիկով բերած էր եւ հիմա մէկ անպամէն յոգնած ինկած էր։

Այսօր գործը տուած էին, մեր պիւղի չորս թաղերէն միայն երեք թաղերը, վանքի թաղը բացակայ էր։ Վանքի թաղեցիները, Ղաթմայէն նկլիլ եաք, կը գտուէին այս երեք թաղեցիներէն եւ առանց այսօրուայ գործը տալու, խստիւ չհետաքննելու կ'երթան։ Երկրորդ օրը, երբ մենք երեք թաղեցիներուս կարաւանը Հալէպ մտանք, այսօրուայ եւ տեսայ վանքի թաղեցի 250 ընտանիքները, որոնք խմբովին կը քշուէին գիպի Տէր–Զօր եւ քանի մը ամիսներ եաք, ապրիլին բոլորովին Ջարդուեցան։ Ինչպէս տեսանք մեր պատմութեան եղեռնագործութեան ժամին մէջ (աստ էջ 2088)։

Վանքի թաղեցիները, հինէն ի վեր մեր պիւղի միւս երեք թաղեցիներուն հետ հաշտ չէին ապրիր։ Տօնական եւ Բարեկենդանի խաղի չարաճճիներուն, միշտ վէճ ու կռիւ կ'ունենային միւս թաղեցիներուն հետ։ Վանքի թաղեցիները քաջ ու կռուազան էին։ Թուրքին, անոնց Շէյխն կը վախնային։ Անոնք իրենց հսկայ արտաքինով, լեռնցի յատուկ իրենց քիմ ու խռնգամ քնաւորութեամբ, ժայռի պէս սէրբ իրենց նկարագիրներով, իրենց քաջարատով ու բարքերով ալ, կը տարբերէին միւս երեք թաղեցիներէն։

Թոմարզան կառավարող Թուրք Միւտիւրներ, յաճախ կ'ըսէին.— Թոմարզա իպան օլուրսա պիւէ, Մանասքըր մահիպի խալան օլմազ։ (Թոմարզա պիւղը, երէկ խաղաղի եւ հպատակի Թուրք կառավարութեան, Վանքի թաղը չի խաղաղիր եւ դժուար է անոնց համար խաղաղ ապրիլ Թուրք կառավարութեան հետ։

Պատմականօրէն պիտանի, երէկ Արտէսոս Արեւելքին եւ Անկր Տուրոսի Արեւմուտքին մէջեւ տարածուած եւ պատմական Թոմարզան ներկայացնող ընդարձակ դաշտահովիտը, Ջամանթոս ծանօթ

վետի երկու կողմերով, որ երբեմն եղած էր զոյգ Գագիկներու եւ Հայ Իշխանազուններու կալուածը: Այս դաշտահովիտը, Կիլիկիոյ անկախութեան թուականներուն, երբ Հայկական իշխանութեան նիթակայ հողամասը եղած էր, այդ թուականներուն Զէյթունէն եւ Թոմարզայի մօտիկ Հաճընէն, Իշխանական ընտանիքներ ևկած հաստատուած են Թոմարզա, ինչպէս Նիւտիւնեան, Զավտարեան, Գալայճեան, Կաղնեան, որոնք ժամանակի ընթացքին տեղաւորուելով կազմած են մեր օրերու վանքի Թաղեցիները, իրենց պատկառելի թիւով, աւելի քան երեք հարիւր ընտանիքներ, որոնց արմատը քանի մը Իշխաններ եղած են: Այս մասին տեսանք մեր պատմութեան Գերդաստանական բաժնին մէջ (աստ էջ 884):

ԴԷՊԻ ՀԱՎՐԱՆԻ ԱՆԱՊԱՏՆԵՐԸ

Հալէպի մէջ, մնացած երեք թաղեցիները, մեր վրանները լարեցինք Դամասկոս տանող չողեկառքի կայարանին մօտիկ եւ մնացինք երկու շաբաթ: Այստեղ մեզի հետ էին մեր չորս դիւղերու Ենիճէի, Տաշանի, Սկօյիւտլիւի, Կէօմէնիի պաղթականները:

Թոմարզայէն մինչեւ Հալէպ, ամէն ընտանիք իր հետ բերած էր եղներ լծուած իր տան Սայլերը, իրենց պաուակները եւ պոյքերը վրան բեռցնելով: Շատ դժուարութեամբ Հալէպ հասած էին երեք ամիսներ քալելով: Տուներուն մէջ թուրքեր էրիկ մարդիկ ձգած չէին, կիներն ու Հարսները էին Սայլ քշողները լեռ, ձոր անցնելով: Այս երկու շաբթուան մէջ, ամէն մարդ իր եղները, Սայլերը ծախեց շատ չնչին դիներով:

Տասնըհինգ օր ետք, մեզի Շուլեկառքի վակոններու մէջ, կենդանիներու պէս իրարու վրայ լեցնելով տարին Թափեցին Տրայ պիւղի կայարանը: Անոնք, որոնք քալելու կարողութիւն ունէին, քալելով, հյնալով հասան Շէյխ Միսկինի Սէրայը: Մեծ մասը ճամբաները լինկան մնացին, շատեր ալ Տրայ պիւղը մնացին ամիսներով եւ դրեթէ ամբողջովին մեռան եւ առանց թաղուելու արտերուն մէջ մնացին:

Հալէպէն Դամասկոսի Թրէնով, երբ մեղի Տրայ Թափեցին, այդ տաեն մեր պոյքերու Տէնկերը, Ուտելիք, Անկողին, Հագուելիք մեղի չյանձնեցին, ըսին, այդ Տէնկերը սխալմամբ Հալէպ ետ պացեր է: Ժողովուրդը, Անօթի, Մերկ աշնան այդ պաղ օրերուն, անձրեւին տակ, Շէյխ Միսկինի Սէրային պատերուն, սանդուխնե–

բուն տակը, անպաշտպան, իրարու շուկչով տաքնալու համար, իրարու վզին պլլուած կը պառկէինք: Երեք չաբաթ եղաւ որ եկաւ մեր գոյքերու Տէնկերը:

Շէյխ Մխկինի Սէրայը իր չրջակայ տափարակ արտերով, բաղմահազար Թոմարզացիներու պնդզմանը եղաւ (տես, աստ էջ 2110)*: Այստեղ կորնչուցինք քրոջս երիտասարդ ամուսինը, քոյրս եւ երկու պաւակները որբ մնացին: Շատ մը Թոմարզացիներ, Շէյխ Մխկինը ձգելով, քալելով Նիվա մօտակայ գիւղը գացին, ուր կը նստէր Նահիէի Միւտիւրը (կառավարիչը): Մենք ալ ձգեցինք Սէրայը եւ չատերուն հետ Նիվա գացինք, որ Թոմարզացիներու կեդրոնը եղած էր:*

ՄՕՐՍ ՄԱՀԸ

Մեր Նիվա գիւղը հասնելէն ետք, Մայրս հիւանդացաւ: Արդէն քրոջս ամուսինին մեռնելէն ետք, մօրս աստղը լինկաւ, մտածումէն յաճախ անկողին կը մտնէր: Նիվայի մէջ, մեր ընտանիքի թիւը պակսած չէր, մահ ունեցած չէինք:

Օր մը, Հարսներ ոսպ ապուր եփեր էին: Մայրս ու Հարսներ պիտէին որ ես չէի սիրեր ոսպը: Կէսօրուան ճաշին, Հայրս ու Հարսներ Խոնին չուրջը հաւաքուած ոսպէ ապուրը կ'ուտէին, ես ալ սենեակին մէկ անկիւնը քաշուած նստած էի: Հիւանդ պառկած մայրս անկողնին վրայ չտկուեցաւ, տեսաւ որ ես Խոնին գլուխը չեմ նըստած, զանազդելով Հարցուց Հարսներուն.— Հարսեր, ի՞նչ եփեցիք, – ըսին, ոսպ եփած ենք: Դէմքը, լինդի դառնալով ըսաւ.— վա՛յ հավրում, ես էզի էս հալին մէջ պիտի տեսնէի: Մօրս վերջին խօսքը եղաւ այս եւ հոգին փչեց: Մայրս Նիվա գիւղին մէջ թաղեցինք, Թոմարզացի մեռնողներուն քով:

Նիվայի մէջ երեք ամիս մնալէ ետք, ոստիկանները մեզի ըրկեցին մօտակայ Թխսիլ կոչուած գիւղը:

ՄԵՐ ՏԱՆ ՀԱՐՍՆԵՐՈՒՆ, ԶԱՒԱԿՆԵՐՈՒՆ ՆԻ ՀՕՐՍ ՄԱՀԸ

1916–ի առաջին ամիսներուն էր, Նիվայէն Թխսիլ եկած էինք: Այստեղ մեր Թոմարզացի հայրենակիցները չատ քիչ էին, ուելի կեսարացիներ եւ Հաճընցիներ կային:

Բանի մը ամիս առաջ, մեր տան Հարսները, անոնց զաւակները հիւանդացան, ինկան, եասաւ նոյն տան մէջ եւ կարգաւ սկսան մեռնիլ: Երկու ամուսան մէջ կորնչուցինք երիք երիտասարդ Հարսները, չորս երիտասարդ Աղջիկները, որոնք նշանուած էին, ուրբ հաս եօթը տարեկանէն վեր փոքրիկները մանչ եւ աղջիկ: Տան մէջ մնացինք Հայրս, փոքրիկ եղբօրս Ընտանիքը իր մէկ զաւակով, Այրի քոյրս երկու զաւակներով եւ ԵՍ:

Հիմա մեռնողներուն վրայ յաւելյ աւելի, կը մտածենք անոնք հողը դնելու եւ վրանին պոչելու մասին: Հայերուս մեռնելը դիւղին դուրս, հեռուները տանելու եւ հոն թաղելու արտօնութիւն տուած էին, բայց քալելով կէս ժամէն աւելի կը տեւէր եւ ամէն մարդ տեղն չարժելու կարողութիւն չունէր: Տուներէն նեղս, մեռելները չալկելու ու դիւղին դուրս հանելու ուժը ունեցող մարդ չկար: Կեսարացի հայեր, երբեմն տեզացիներ վարձելով, իրենց մեռելները անոնց կը յանձնէին: Բարեբախտաբար, մեր տուները դիւղին եղերքը կալերուն մօտիկն էր: Թոմարլայի տղաք, երբեմն կուգային կէս դիշերին, մեռելը չալկելով կալի պատերուն տակը կը դնէինք եւ կը սպասէինք որ մինչեւ առաւօ Զախալները գան եւ ուտեն ու ոսկորները մնան ձկէին: Առաւօ կանուխ կ'երթայինք նայելու համար, եթէ Զախալները կերած են զսի արտով տուն կը գառնայինք, եթէ ոչ, կամաց մը չալկելով, առանց տեղայնելուն տեղնուելու, մեռելը տուն կը բերէինք, այդ դիշեր կրկին տանելու համար: Պատահէր որ, դիշեր տանն Զախալները մեռելի մարմինը չէն կերած եւ լուսնակ էր, տեղացինք մեռելը կը տեսնէն, 10–20 տեզացի երիտասարդներ խումբով կը յարձակէին մեռելի տերոջ տան վրայ եւ կը սկսին բարկոծել ու Հայհոյել:

Մեր տան մէջ, ես ալ հիւանդ ինկայ: Ս. Կարապետ վանքէն մինչեւ Հալման այս անապատները չորս ամիսներ անընդհատ քալելով եկայ, կ'երեւայ ուժս սպառեցաւ եւ անդամալոյծ վիճակի մէջ ինկայ: Տեղէս չարժելու, ոտքի կենալու կարողութիւն չունէի:

Քոյրս եւ փոքր եղբօրս տիկինը, տակաւին առողջ եւ ոտքի վրայ են եւ անոնք կը ծառայեն ողջ մնացողներուս:

ՀՕՐՍ ՄԱՀԸ

Հայրս 60 տարեկան էր: Ճամբաներու յոգնութիւնը երբեք չէին պղտած Հայրենի լեռներու Արխաճներէն, Քղըզճ արտերու աշխատանքէն ժառանգած եւ իր հետ բերած առողջ ու հուժկու կազմին վրայ եւ չէր կորսնցուցած իր կորովը: Սակայն, մինչ

ղժդոհ էր իր առողջ կեանքէն, կը սպասէր որ ինքն ալ հիւանդանայ ու մեռնի: Ան մ'իչա կ'ըսէր.— Կ'ուզեմ որ հիւանդանամ ու մեռնիմ, որպէսզի ձեր ցաւն ալ չտեսնեմ, մեռնիլէ աչքերս կըշտացաւ, կարգը իմս է, ես պէտք է մեռնիմ, դուք պէտք է ապրիք: *Այս խօսքը, յաճախ կը կրկնէր:*

Օրին մէկը տեսանք որ անհոգնեցաւ, կ'ուզէ պառկիլ եւ այլ օրէն սկսեալ ուտել, խմելն ալ ձգեց: Մէկ օր, երկու, երեք օր պառկած տեղէն չելաւ, ոչ կերաւ, ոչ խմեց: Ես իմ Տէրտէս ինկած եմ, խօսելու կարողութիւն չունիմ, բայց հօրս բռնած ճամբան կը տեսնեմ, կը նեղուիմ: Ջոյլս, անոնք եւեւէն կ'իյնային, կ'ըսէին, – Աբէր, գիտեմ որ հիւանդ չես, ինչո՞ւ չես ուտեր, չես խմեր: *Ինչ որ ուտելիք, խմելիք բերէին կը նեղուէր ու կը պոռար·* – Պիտի չուտեմ որ մեռնիմ, ձեր ալ ցաւը չտեսնեմ, բանի որ չեմ հիւանդանար, ինծի համար մեռնելու ճամբան ասիկա է, պիտի չուտեմ որ մեռնիմ:

Տասը օր եղաւ, Անօթութենէն ու Ծարաւէն մարմինը սկսաւ սկսրանալ եւ հիւանդի վիճակ առուցաւ: Փորձեց անհոգնէն դուրս ելլել, բայց չկրցաւ: Երկու չարաթ անցաւ, լերան պէս մարդը սկսաւ հալիլ: Խելքը գլուխն է, կը խօսի, կը լսէ, բայց իր կամքին տէրն է, չ'ուզեր ուտել–խմել: Երեք չարաթը կ'անցնէր, չընչաւութիւնը օրէ օր կը սկսրանար, խօսելու համար դժուարութիւն կը քաշէր: Երկու օր ալ անցաւ, չընչաւութիւնը կեցաւ, բերանն ու աչքերը մէկէն դոցեց եւ Մամի պէս անշունչ մարեցաւ:

Ուրեմն, առողջ եւ երիտասարդ մարդ մը, աւօթ-ուրբաթ ու ծարաւի կրնայ դիմանալ 25–30 օրեր:

ԳԼԽՈՒ ՄԱԶԵՐՆՈՒՍ ԿՏՐԵԼՈՒ ՀՐԱՄԱՆ

1916–ի գարնան էր, հրաման ելաւ, որ բոլոր Հայերուն անխտիր գլխու մազերնին պէտք է կտրուի: Կառավարութեան կողմէ նշանակուած տեղացի Սալմըլչներ գիւղերը չըշնցան, մեր գիւղն ալ հկան, հաւաքուելով դացինք, մեծ ու պզտիկ, այր ու կին մազերնիս կտրել տուինք: Այդ առեն էր, ըսին, երբ թէ թալէաթ փաշան հրաման տուած է Հալէպի մէջ գտնուող Հայերու գլուխները կտրել եւ բոլորը ջարդել: Ճեմալ փաշան այդ հրամանը կը վոխէ եւ Հայերը ապատելու համար վոխանակ գլուխնին կտրել տալու, մազերնին կտրել կուտայ:

ՀԱՑԵՐ՝ ՊԷՏՔ Է ԹՈՒՐՔԻ ԱՆՈՒՆ ԿՐՆԱՆ

Երկրորդ հրաման մը ելաւ, թէ բոլոր գիւղերու մէջ գտնուղ հայերը, պէտք է թրքանան եւ Թուրք անունը կրնան: Մանաւանդ Թուրք պաշտօնեաները, գիւղերը կը պտըտէին այս նպատակին համար: Մեր գիւղն ալ եկան երկու Թուրքեր, խոշոր տետրակ մը ձեռքերնին: Բոլոր հայերս հաւաքեցին մեծ ու պզտիկ: Նախ գրեցին մեր ծննդավայրի անունը, յետոյ մեր գրաղումը նախքան տարագրութիւն: Այս Թուրք պաշտօնեաները մեղի հանդէպ շատ բարեացակամ էին, երբ ըսէինք թէ Ուսուցիչ, Դեղագործ էինք, դառնալով մեղի կ'ըսէին.— Նավրուլարըմ, եիւմէկ սէնաաթ խամիլի վէրմէյին: (*Զաւակներս, բարձր արհեստի անուն մի տաք, ըսէք, հօշկակար էի, Հողագործ էի*): *Հին անուններս ու նոր անուններս արձանագրեցին: Ես ալ, չեմ դիտեր, ինչ մտածումով, նոր անուններ գրի այդ օրուայ Թուրք Սուլթանի անունը՝* Րէշատ:

ԹՈՒՐՔ ԿՐՕՆՔԸ ՊԷՏՔ Է ԸՆԴՈՒՆԵՆՔ

Իրարու եանէկ ուրիշ նոր հրաման մը: Բոլոր հայերը պէտք է ձգեն իրենց հին կրօնքը եւ Թուրք կրօնքը ընդունին: Ինչպէս բոլոր չրջակայ գիւղերու հայերը, նոյնպէս մենք՝ մեծ ու պզտիկ, կին Էրիկ մարդ, հաւաքուելով քալեցինք մէկ օր եւ հասանք Իզրա կոչուած կեդրոնական գիւղ մը, ուր Մզկիթ մը կար, (տես, աստ էջ 2132): *Այստեղ, Հօճան Մզկիթը ելաւ Ազէն տուաւ: Հազարաւոր ժողովուրդ յարտանքով մտիկ ըրինք: Յետոյ Հօճան Մզկիթի բեմէն սկսաւ քարոզել մեղի, դովեց Թուրք կրօնքը եւ անոր տարած յաղթանակը աշխարհի վրայ: Օրինակ բերաւ հայերուս այդ դժբախտ վիճակը, ըսաւ.—* Դուք հայերդ, չյարգեցիք թուրք կրօնքը եւ ամեն տեղ ջարդուելով այս վիճակին հասաք: *Յետոյ Հօճան, բարձր ձայնով պոռաց.—* Ալլահ էքպէր, Մուհամմէտ Րէսուլ Ուլլահ, էսկի չիւրիւք տինի թէրիք էթտիմ, եէնի տինի դաւթուլ էթտիմ: *Մենք Հօճային հետ նոյնը պոռալով երեք անգամ կրկնեցինք: Այդ ատեն է որ ձեմալ վաչան ըսած է.—* «Ես Հավրաճի հայերը ջարդելու հրամանէն բանի մը աւգամներ ազատեցի: Ասոնք իրենց պատմութեան մէջ, աւուրս ոսկի տառերով պիտի գրեն»:

Թուրքը կրօնքը ընդունելէն երկու չարաթ ետք, մեր գիւղին մէջ կորսնցուցինք քրոջս մէկ հատիկ տղան՝ երիտասարդ եղիկը: Տեղացիները իսլամ Հօճան բերին որ իրենց գերեզմանատունը թաղեն: Հայերս ընդդիմացանք, մեռելը երկու օր պահելէ յետոյ, գիւղէն դուրս տարինք եւ հայերուն թաղուած տրտին մէջ թաղեցինք:

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԱՄՈՒՐԻ ԱՂՋԻԿՆԵՐ ԵՒ ԱՅՐԻ ԿԻՆԵՐ ՀԱԻԱՔԵԼՈՒ ՀՐԱՄԱՆ

Անգամ մը նորէն հրաման եղաւ, որ պիւղերու մէջ գտնուող Աղջիկները ու այրի երիտասարդ կիները պիտի հաւաքուին ու տարուին: Հայերս մէկտեղ նկանք եւ երիտասարդ աղջիկներն ու այրի մնացած կիները պիւղի մը հայ տղաքներուն հետ ամուսնացուցինք, բացի ինձմէ Ամուրի մարդ չմնաց: Գիւղին մէջ, Դամասկոսցի Իսլամ վաճառականներ կային, այս առիթէն օգտուելով, կեսարացի 5–6 աղջիկներ իրենց պատկիներուն հետ ամուսնացուցին եւ ձիերը հնծցնելով Դամասկոս փոխադրեցին:

ՀԱՅԵՐՈՒՍ ՏՈՒՆԵՐԸ ԿՈՂՈՊՏԵՑԻՆ

Շատ չանցած, լուր մը տարածուեցաւ, թէ կառավարութեան դէմ ապստամբներու խումբեր պիտի յարձակին Հայերու տուները կողոպտելու համար: Ամէն օր ժամի մէջ կ'ապրէինք: Իրաւ ալ, չարաթ մը եւթ, պիչեր առին, ho', ho', ho' կանչելով գինուած հարիւրաւոր ձիաւոր մարդոց խումբեր գիւղին մէջ յարձակեցան Հայերու տուներուն վրայ, ինչ որ գտան կողոպտեցին ու տարին: Չկրցանք թէ ի՛նչ ազգի մարդիկ էին:

ԷրԻԿ ՄԱՐԴԻԿԸ ՋԱՐԴԵԼՈՒ ՀՐԱՄԱՆ ԵՒ ՓԱԽՈՒՍՏՍ

Շարաթ մը եւթ, ուրիշ նոր լուր եկաւ, որ գիւղերու մէջ Էրիկ մարդիկը պիտի ջարդուին: Կողոպուտէն եւթ, Հայեր արդէն սկսած էին Դամասկոս փախչիլ: Այս լուրէն եւթ, քանի մը չարթուան մէջ Հայ չմնաց, ան որ կարողութիւն ունէր գիւղերը ձգեց ու գնաց: Մեր գիւղին մէջ հայ ըլլալով ես մնացած էի: Տանտէրս Ահմէտ անունով Նապլուսի մօտիկ Սիւլէ գիւղէն Իսլամ Արաբ մըն էր, որ հայերը չատ կը սիրէր: Գիշեր մը խումբով եկան պաշարեցին գըտնուած տունս, հայ մը կը գտնուի ըսելով: Ահմէտ ագան, զապատայի մարդ, դուռը վրայէս գոցեց, գնդը ձեռքին դրան առջեւ ծունկի նստելով կ'ըսէ — Նախ գիս կը սպանիւէք, յետոյ հայուն կը մօտենաք:

Երկրորդ օրը, Ահմէտը որոշեց իր գիւղի ճամբով գիս Երուսաղէմ փախցնել: Վրաս մէկ Մէճիտ դրամ ունէի: Տակի ֆանելա

չապիկս պատռեցի եւ ոտքիս էկէլի ձեւ տուի ու դիմաց դրի, մէկ մէճիտն ալ էկէլին մէջ պահեցի: Առաւ ճամբայ ելանք, Ահմէտը իր Ապանէրէն մէկը կռնակիս տուաւ: Էկէլ եւ. Ապա կատարեալ պէհլիվի զարմուց դիս: Քալեցինք լեռ ու ձոր, երբ դիւղերուն կը մօտենայինք, Ահմէտը Ապաս ու էկէլս կը պահէր, ու ի՛ըսէր դիւղացիներուն.— Այս մարդը, կենդանիներու բժիշկ է կառավարութեան կողմէ դրկուած եւ ապահով ի՛անցնէինք: Երբ լեռներու մէջ հովիւներու հանդիպէինք, Ապան ու էկէլը կը հագցնէր եւ իբրեւ պէհլիվի անոտանց ի՛անցնէինք:

Այսպէս, մէկ ցերեկ, մէկ գիշեր անդադար քալեցինք եւ հասանք Սիլէ, Ահմէտի դիւղը: Տեսայ գինք բաւական եւ դիւղացիներէն յարգուած մարդ: Երեք օր դիս իր տան մէջ հիւր պահեց: Տեղացիներ կուգային դիս տեսնելու, անշուշտ անոնց կը պատմէր իր քաջութեան եւ բարիքի մասին որ հայ մը ազատած էր պէհէվիներու ջարդէն: Ահմէտ, նկողնիրուն դովեստով կը խօսէր հայեու մասին եւ անոնք դիս կը յարգէին:

ԴԷՊԻ ՆԱՊԼՈՒՍ

Երեք օր դիս հիւրասիրելէ ետք, չորրորդ օրը Ահմէտ եւ ես քալեցինք դէպի Նապլուս քաղաքը, անկէ Երուսաղէմ անցնելու համար: Ահմէտ իր հետ առաւ իր տան էշը, մերթ ինքը կը հեծնէ, ես կը քալեմ, ես կը հեծնեմ, ինքը կը քալէ: Մէշտ դէպի բլուր բարձրանալով, իրիկուան մօտ հասանք Նապլուս: Գեղեցիկ, Փոքր, կանաչազարդ, Գետերով հարուստ դիւղաքաղաք մը: Անմիջապէս յիշեցի նմանութիւնը Էմէրիկի եւ Ցէնէսէի իր կանաչազարդ տեսարանով:

Նապլուսի մէջ, Ահմէտ դիս առաջնորդեց տախտակէ սանդուխներով բարձր Պանդոկ մը, որուն տակը տեսայ որ ախոռ է, ձիու կառքեր կան ճամբորդելու համար: Պանդոկապետը, լաւ քրքջախօս, կուզ կռնակով երիտասարդ մըն է, բայց ոչ թուրք, տեղացի այլազգի մըն է անշուշտ: Ահմէտ սկսաւ պատմել պանդոկապետին իմ մասին: Թէ, ես դրամ չունիմ, կողոպտեցին: Հալէպի մէջ իր տունը կը նստէի, թուրքեր եկան զինք սպաննելու, չատեր Դամասկոս փախան: Ահմէտն ալ իր կեանքը վտանգի տակ դնելով, զինծի մահէն ազատեց: Ես, Աստուծոյ կողմէ իրեն էմանէք յանձ-

նուած էի, հիմա ինքն ալ Աստուծոյ անունով իրեն էմանէք կը յանձնէ: Ինչրեց որ իր պարտականութիւնն է ինծի ապահով կերպով Երուսաղէմ դրկել Հայերու մօտ: Այս խօսքերէն ետք, Ահմէտ հրաժեշտ առաւ Պանդոկապետէն եւ ինձմէ ու դրկելով պիտ համբուրեց:

Հիմա Պանդոկապետին հետ ենք: Խոշոր սեղրակ մը բերաւ որ անունս արձանագրեմ: Հարցուց ինչ ազգ ըլլալս եւ անունս: Ըսի.— Բիւրտ եմ եւ անունս Բէշատ է: Մարդը խնդաց ու ըսաւ,— Դուն հայ ես, մի վախնար, քուն անունդ գրէ: Պահ մը տատամսեցայ, հասկցաւ որ կը վախնամ: Վերջապէս Հայ ըլլալս յայտնեցի եւ քուն անունս արձանագրեցի: Պանդոկի ծառան կանչեց ու ըսաւ.— Հասան, այս մարդը տար դիմացի սենեակը եւ պարապ մահճակալին վրայ թող պառկի: Հաց մը, բանի մը հատ ալ ձիթապտուղ տուր եւ գաւաթ մըն ալ թէյ, որ խմէ:

Հիմա, սենեակի մահճակալին վրայ նստած քովի պատուհանէն դուրս կը դիտեմ: Դիմացս կը գտնուի Ռասիկանատունը խոշոր դուռով բացուած: Ձիերնուրնեը, ձերբակալուած մարդիկ խումբ-խումբ կը բերեն եւ Զաբալ դռնէն ներս կը հրեն: Ցայտնի է որ Հայերն են: Մէկը միւսին կը պոռար՝ Գրիգոր, Ստեփան, առջի Օնոպաշին ասկէ լաւ էր, ասիկա չատ դէշ կ'երեւայ կոր:

Դիշերը քուն չունիմ, այսպէս դիտելի մինչեւ առաւօտ: Հիմա կը մտածեմ, վաղը առաւօտ իմ ալ ըլլալիքս այս է, պիտի ձերբակալեն ու բանտ տանին:

Առաւօտ կանուխ ելայ, պատի կուզ կռնակ պանդոկապետին քովը նստայ: Պանդոկապետը, նոտած տեղէն ծռելու ու պատուհանէն վար նայելու եւ տակի ախոռէն կառապանին կանչելց,— Հասա՛ն, վեր եկուր: Հասկցայ որ պանդոկապետը Ախոռին մէջ ձիու կառք ալ կը պահէ, ամէն օր Երուսաղէմ ճամբորդ դրկելու համար: Հասանը եկաւ, պանդոկապետը սկսաւ Հասանին պատմել իմ մասին, ինչպէս որ Ահմէտը պատմած էր իրեն եւ Հասանին պառնալով ըսաւ.— Այս մարդը, էմանէք ուլլահ մըն է որ մեզի յանձնուած է, հետդ պիտի տանիս եւ ապահով կերպով Երուսաղէմ պիտի հասցնես հայերուն մօտ: Պանդոկապետը հրամայեց նաեւ ծառային եւ հայ մը եւ քանի մը ձիթապտուղ մէջը դրուած ինծի տուաւ:

Հրաժեշտ տուի կուզ կռնակ մարդուն եւ տախտակէ սանդուխներէն վար իջայ: Տեսայ որ կառքը պատրաստ է, ելայ կա-

*ապանին մօտ, բայց տեղը նոտայ: Երթալով ճամբորդները չատ-
ցան, ամբողջ հարուստ Ազաներ: Դոլրի կտորներ եւ ճաչի ամանները ձեռքերնին ելան կտորին մէջ ու տեղ բռնեցին:*

ԴԷՊԻ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ

*Կառքը քալեց: Կառքին մէջտեղը նոտած էր ճերմակ փաթ-
խոցատոր Հօճա մը: Ես մէյ մը ախոի մէջ, մեկ կ'ընէի եռեւս նըս-
տողներու խօսակցութիւնը: Հօճան բաւ.— Ասիկա հայ մրճ է կ'ե-
րեւայ: Իմ ախոս աւելի ոտոակցաւ: Կ'ըսեմ ինքնիրենս, երբ ե-
րեւոպէմ հասնիմ, այս Հօճան, ինծի կառավարութեան պիտի
յանձնէ:*

Կառքը կէս ժամ քալեց դէպի վերեւը, հասանք բլուրի մը առջեւ, ուր կանգ առաւ: Կ'երեւի կառապանին համար ամէն օրուայ առաջին կայտրանն էր այտեղ: Ճամբորդները վար իջան, իրենց ճաշերը բռնած Դոլրի կտորները եւ ճաչի ամաններըը: Դոլրերը վառելին պետին եւ պատրաստութեան ճաչելու համար: Ես, կառքէն իջայ եւ քիչ մը հեռուն ժայռի մը վրան նոտայ, ծոցիս մէկ անկիւնը պահուած Հայդն ու Զրթատուղը ուտելու համար:

Քիչ մը հեռուն կը տեսնուէր կէս մը վրած Հիւղակ մը, որուն դրան առջեւ չորուած էին ջուրի սափորներ, յայտնի էր, թէ ճամբորդներուն յատուկ անշուք արճատան մըն է: Ճաչի նոտող Ազաներ էն մին Ախալքէն լեզուով պոռաց.— Եա՛ Ահվէնի, ճիպել մայ, (արճատանատէր, ջուր բեր): Մարդը ներսը զրաղուած ըլլալով չլսեց: Ես անմիջապէս ելայ, երկու սափորները առի եւ տարի Ազաներուն քովը դրի ու տեղս վերադարձայ: Ասիկա կ'ընէի որպէսզի իմ մտսին դէշ չերեւնայի: Ախալքէն ինչ որ խօսէին կը հասկնայի: Հիմա խօսակցութիւնին իմ վրաս դարձուցին: Անոնցմէ մին բաւ.— Պիպէյին մէէքէպի (կ'երեւայ դպրոցական է): Իրենց մէջ կը պոնուէր մէկը, կ'երեւայ Թրքերէն խօսիլ լաւ դիտէր: Անոր պատնայով ըսին, Ախալքէն լեզուով.— Հասան էֆէնտի, դուն թրճիրէն գիտես, ըսէ այս երիտասարդին որ հասի գայ եւ մեզի հետ ճաշէ: Հասան էֆէնտին, ինծի պատնայով Թրքերէն լեզուով բաւ.— էֆէնտի, գիտէք ինչ կ'ըսեն մեր ընկերները, թող հասի գալու եւ մեզի հետ ճաշելու: Ես Թրքերէն լեզուով պատասխանեցի.— Շատ շնորհակալ եմ ձեզմէ, դուք հանգիստ ճաշեցէք եւ ես ուրախ կ'ըլլամ: Ինչ որ Թրքերէն պատասխանեցի Հասան էֆէնտիին,

նոյնութեամբ իր ընկերներուն Աբասիէն Թարգմանից: Անոնք կրկին Հասան էֆէնտիին ըսին.– Հայերը, այս երկրին աղն էին. թուրք կառավարութիւնը չկրնցաւ ատոնց յարգը, ջարդեց ու տապազրեց, ըսէ իրեն, թող ինքն ալ մեր այս ճաշին աղը ըլլայ, միասին ճաշենք: *Հասան էֆէնտին Թրքերէն լեզուով նոյնութեամբ Թարգմանից ու ինծի ըսաւ: Ես այլեւս չմերժեցի, ոտքի ելայ եւ գացի իրենց մօտ: Ամէնքն ալ յարգանքով ոտքի ելան, գորգին վրայ տեղ տուին եւ սկսանք ճաշել: Ճաշի ժամանակ եւ ճամբու երկայնքին կատքին մէջ ինծի բաւական նայեցան եւ խորհուրդ կը հարցնէին պատերազմի ելքի մասին, ըսին.–* Հայերը խելացի եւ փառաքէտ կ'ըլլան, ինչ է ձեր գաղափարը, ո՞վ պիտի շահի պատերազմը: *Հասկցայ որ Թուրք կառավարութեան հակառակ ևն, բայց ես միշտ պզոյշ պահեցայ եւ զգուշութիւնս արտայայտեցայ Թուրքի մասին: Այս խօսակցութիւններուս ատեն, միշտ Թրքերէնի Թարգման ունէի Հասան էֆէնտին, որ մաքուր Թրքերէն կը խօսէր:*

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՄԻՋ ԴԷՊԻ ԲԱՆՏ

Իրիկունը ուշ ատեն հասանք Երուսաղէմ: Գիշերը ցերեկի պէս լոյսին մէջ կը վայլէր: Առաջին անգամն էր որ էլեկտրական լոյսը կը տեսնէի: Երբ քաղաք մտանք, համրդիները իրարու տեւէ իջան եւ կառքը պարպուեցաւ: Հասան էֆէնտին կառապանին պատնաշով խստիւ պատուիրեց, որ զիս տանի Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքարանի մօտիկ, եաֆա դարպասին դիմաց Օթէլ մը կայ եւ հոն յանձնէ: Ինծի ալ խորհուրդ տուաւ որ անվախ ըլլամ, պատրիարքարանի մէջ ես կրնամ հանգիստ ապրիլ: Վերջին հրաժեշտը տուաւ Հասան էֆէնտին ու մեկնեցաւ:

Կառապանը տարաւ զիս Օթէլին դրան առջեւ յանձնեց, քշեց կառքը ու գնաց եւ ես սանդուխներէն վեր ելայ: Պանդոկապետը ցոյց տուաւ սենեակ մը, ուր մահճակալի մէկուն վրայ մարդ մը պառկած էր, ես ալ պարապ մահճակալին վրայ երկնցայ: Քիչ ետք, քովս պառկող մարդը, երիտասարդ մը, Աբասիէն լեզուով հարցուց, ուզեց հասկնալ ով ըլլալս եւ անուններս: Ես Թրքերէնով պատասխանեցի, Աբասիէն չեմ զիտեր, Իւրտ եմ, անունս ալ Բէշատ է: Այս անգամ հայերէն խօսեցաւ ու ըսաւ.– Մի՛ վախնար, դուն հայ ես, ես ալ էզգի պէս հայ եմ, անունս ալ Յովհաննէս է: Էզգի պէս փախստական էի, հիմա վեսիգա ունիմ, ազատ կը պտը-

տիմ: Շիտակը խօսէ, ի՞նչ է ամուսնոյ, ուրկէ՞ կուգաս: *Ես նորէն Փրքիչն լեզուով պատասխանեցի.*— Ես Բիւրա եմ, ամուսնս ալ Բէշատ է: *Ակաւ դիս համոզել ուզաս.*— Մի վախցար, ես Բեզի կ'ազատեմ, վեսիզա կ'առնեմ: Հայոց վանքին մէջ Բեզի պէս փախստական կեցուն է, վեսիզա ունիմ, հանգիստ կ'ապրին: *Այլեւս Հայերէն պատասխանեցի.*— Ամուսնս Յովհաննէս է, *եւ դիմէս անցածը պատմեցի: Ծառս պատասխանս որ առաւ Օմէրէն դուրս չելլեմ, կը բռնուիմ, քանի որ վեսիզա չունիմ: Ասաւ ինքը կանուխ եկաւ ըսաւ.*— Երկու ժամէն կը դառնամ, չըլլայ որ առանձին դուրս ելլեմ, ինեն գալուն սպասեմ:

Ինչ մը սպասելէ ետք, պանդոկի պատուհանէն անոյշ նկարչի նման խոշոր չէնք մը, որուն առջեւէն Հայ վարպետանոնք կ'անցնէին ու կը դառնան, ըսի, անշուշտ Մուրը Յակոբ վանքն է: Կարմիր մէլէզս ուսիս վրայ դրի ու փող ինձմէ պանդոկի տանտիրոջնէրէն, եւ ամենուն եւ ուրախ կը քալեմ դէպի վանք որ հասնիմ քանի մը հարիւր մեթր հեռու էր պանդոկէն: Նախ դարուստ կոչուած *պղպատյէն երբ անցայ, նոյնէս կանչող մը եղաւ,* – Ի՛յ, հէմշէրի, ձերէ՞ կէտիյօրսուն, կէլ պագալըմ: *Թուրք ոստիկան մըն է, կանգ առի եւ քալեցի դէպի իր կողմը: Տեսայ սուինաւոր երկու զինուորներ կը չորցին պղպատյին վրայ: Ոստիկանը հարցուց.*— Նէ՞րսէն կէլիյօրսուն, իսմին ձէ տիր, ձերէլի սիր: *Բարեւ տուի եւ պատասխանեցի.*— Հավրանոսա կէլիյօրում էֆէնտիմ, դայսերլիյիմ, իսմիմ Յովհաննէս տիր: *Ինչպէս եղաւ չեմ գիտեր, որ չիոսակ խօսեցայ եւ Հայ ըլլալս չպահեցի: Ըսաւ.*— վեսիգան վա՞ր մը: *Պատասխանեցի.*— էֆէնտիմ, Հավրանոսա բիմ վեսիգա վերձէք, բեմա էտերիմ, պուրսա գարտաշըմ վար, չօճուբլարը Հավրանոսա փերուշան հալտէ տիր, կէլտիմ պիր իմտատ իչուն: *Ըսաւ.* – Օղլում, չօզ կիւզել թիւրքճէ սէօյլիյօրսուն, մէէքթէպլիսին ացլատըմ, ամմա վեսիգա իպթէրիմ: *Ցետոյ չորցող զինուորներուն դառնալով ըսաւ.*— Ալըն շու պօգու, կէօթիւրիւն: (*Առէք սա դազը տարէք*):

Հիմա զինուորներուն առջեւ ինկած կը քալեմ: Զինուորներ խօսքը ինծի ուղղելով կ'ըսեն.— Ուրտամամզըը՞ն, կէնճ պապա եիկիտ, ասկէր խարճը, փիրար կէգիյօրսուն: (*Չես ամչնա՞ր, քոչ կարճ, զինուորական տարիքի մէջ, վախտատկան կը պատիս*):

Տարին ինծի եւ բանտի Նիգարէթի բաժնին մէջ բանտարկեցին: Տանըմէկ հոգի են բանտի ընկերներս, բոլորն ալ բանակէն

վախած թուրք պինուրներ: Դիշերը ուշ առն, Տաճապետի մը հետ երկու Սուլինաւորներ մեզի տարին եւ ներկայացուցին Սպայակոյտին, որոնք անդանի մը շուրջ հաւաքուած էին, իրենց պետը Ղօլաղասը, երկար մօրուքով, Հայ Ազգեցիկանի մը նմանող մի քիչ, տարեց մէկն էր: Ան էր որ միշտ կը խօսէր (*): Տաճըմէկ ընկերներուս անուններըը կարդալ հարցուց եւ գրել տուաւ: Ամէնքն ալ մէյ մէկ պատճառ գտան, թէ ինչո՞ւ համար բանակէն վախած են եւ մեզի խոկ տուաւ իրենց բանակները դրկուելու հրամանը տուաւ: Կարդը ինձի հկաւ, հարցուց.— Սէն նէնիսին: Պատասխանեցի.— Էֆէնտիմ, պէն էրմէնիյիմ, Հավրանտան կէլիյօրում: Պատասխանեց.— Օսմանըմ շու էրմէնիլէրին էլինտէն, տէֆ էտին շու պօգու կէրսին: (Զանձրացայ սա հայերու ձեռքէն, թող կորսուի երթայ գտը): Տաճըմէկ ընկերներս եւ ես, Տաճապետին եւ սուլինաւորներուն տակէս ինկած մեծ բանը կ'երթանք: Երբ քիչ մը քալեցինք, ես ընկերներէս գատուեցայ, ուրիշ փողոց մըէն երթամ: Տաճապետը պատաս.— Նէրէ կէտիյօրսուն: Ըսի.— Պէնիմ իսմիմի եազմա-սըլար, Ղօլաղասը, տէֆ էտին շու պօգու տէդի: Հարկ եղ խօսքս վերջացուցի, տաճապետի կողմէ երկու զօրուստը ապտակ հկաւ երեսիս: Մուամբին հետ քալեցի դէպի մեծ բանը:

Հիմա պաշտօնական բանտին մէջն եմ: Ռուսական կալուած, Մոսկոփիէ կոչուած հսկայ չինք մը իր ընդարձակ պարտէզով, թուրքիոյ պրուսիա եւ պետնայտիկը բանտի վերածեր էին: Հարիւրաւոր սենեակներ լեցուած էին հազարաւոր բանտարկեալներով, ամէն տեսակի, ոճրագործներ, գողեր, փախստականներ:

Այդ պիշեր անօթի պահեցայ: Առաւօ հգաւ, բոլոր բանտարկեալները կարգաւ բանտի ընդարձակ բակին մէջ չարնցին, ես ալ անոնց հետ դուրս ելայ: Ամէն մէկուն անուններըը կարդացին եւ մէկական ասմուն հաց տալով կրկին բանտ դարձուցին: Այսպէս ամէն առաւօ, իմ ա՛չ անուս կը կարդան, ոչ ալ ասմուն հաց կուտան: Բանտարկեալներուն հետ դուրս կ'ելլեմ եւ նոյս կը մտնեմ:

(*) Այս Ղօլաղասըլի մասին, միշտ կը պատմէին, թէ ճէմալ փաշայի սիրելին է: Դասընկերը եղած է էջմիածնի մէջ Գէորգ Դ. կաթողիկոսի: Շատ լաւ հայերէն գիտէր, հայերը շատ կը սիրէր: Ինծի պէս գաղթական Հազարաւոր Հայ երիտասարդներուն *վախտա* տուած էր եւ ազատ կը պտտէին Նուսաղէմի մէջ: Որոնցմէ մին ալ ես պիտի ըլլայի 18 օր բանտ մնալէ ետք, ինչպէս պիտի տեսնենք:

3–4 օր այսպէս չարունակեց, առանց պատառ մը հաց ուտելու: Բանտի ընդարձակ Ղօլուճի կեդրոնին մէջ տեսայ Ջրհոր մը, որուն վրայ հաստատուած է տախտակէ Անիւ մը, վրան Զուան վոխթուած: Զուանին մէկ ծայրէն կապուած է դոյլ մը, բանտարկեալները անիւը դարձնելով ջուր կը քաշեն իրենց պէտքին համար:

Հարցուցի եւ հասկցայ որ ամէն բանտարկեալ, իր կարգին, օրական քսան դոյլ ջուր քաշելու պարտականութիւն ունի եղեր: Տեսայ պինուտրական Տաճնապետներ, Հարիւրապետներ, անոնք ալ ջուր կը քաշեն Ջրհորէն: Կամայ մը Հարիւրապետին մօտենալով, խնդրեցի որ ես իր տեղը ջուրը քաշեմ, որպէսզի ինծի կէս սօսուն հաց տայ: Հարիւրապետը սիրով ընդունեց առաջարկս եւ մէկ Սօսուն հաց տուաւ: Այդ օրուան ուտելիքս ապահովեցի: Երկրորդ օրը, ուրիշ պինուտրականի մը նոյն առաջարկը ըրի, ան ալ սիրով ընդունեց եւ մէկ Սօսուն հաց տուաւ: Այսպէս, երկու չարաթ չարունակ ջուր քաշելով ապրեցայ:

Ես բանտարկեալներու սենեակին մէջ չէի պառկեր, կը վախնայի, ամբողջ թուրքեր ու Ճգրտպտծներ էին: Բանտի մայր դրան եռեւ, տախտակէ նստարան մը դրուած էր, պիչերները, մէկէզ պլուխ քաշած նստարանին վրայ կը պառկէին: Բանտի դռնապանը ծերուկ թուրք Ջապխիկ մըն էր: Ամէն օր կը տեսնէ հոն պառկիլս, ուշադրութիւնը կը դրաւէ եւ օր մըն ալ կանչելով հարցուց.— Օղլում, ՆերէլիսիՆ, ՆԷ՞ հափըյօրսուն պուրտա: Հէր կիւն կէօրիւյօրում. ֆանէվսանըն իւսթիւնէ հափ-ըյօրսուն: *Թրքերէն պատասխանելով, պատմեցի պլխէս անցածները եւ կեսալացի եմ, ըսի: Մարդը ցաւեցաւ վիճակիս վրայ եւ ըսաւ.*— Պէն Ղայսէրիտէ պուլունմուշում, վէ էրմէնիլէրին էմմէյինի չօգ եէմիշիմ: *Միշտ թրքերէն կը խօսինք իրարու հետ, մարդը նորէն հարցուց.*— Հայերէն գրել գիտե՞ս: Քեզի մատիտ եւ թուղթ պիտի տամ, ինչ որ պատմեցիր հիմա, այդ ձեւով հայերէն նամակ մը գրէ Ղօլաղասըլին, լաւ հայերէն գիտէ, եւ հայերը շատ կը սիրէ: Նամակը ինծի տուր, ես կը ղրկեմ: Քեզի բանտէն կը հանէ, վեսիգա մը կուտայ եւ ազատ կը պտտիս: Բայց այս խորհուրդը, իմ կողմէ ըեզի տալս գաղտնի պահէ, մէկուն չպատմես:

Մարդը թուղթը եւ մատիտը տուաւ, նամակը գրեցի եւ իրեն յանձնեցի: Երկրորդ օրն իսկ, անուն կարգացին եւ մէկ սօսուն հաց տուին: Երեք օր ետք, առաւօտ կանուխէն, երկու ոստի-

կաննեք եկան: Բանտապահը, Ղայսէրիլի Յովհաննէս *քիմ տիր*, Ղօլաղասը սէնի *իսթիյօր*, *պոռայ: Ռահիկաններուն առջեւ իյնալով ներկայացայ Սպայակոյսի պէս՝ Ղօլաղասըլին, հայ եկեղեցականի նմանող նոյն Մօրուքաւոր մարդուն, որուն մենք ծանօթացանք, հարցուց.*— Օղլում, հանկը էերաթա սէնի մահպուս էթտի: Օճսէֆիզ կիւն նասըլ եաշատըն էմմէկ եէմէէն: Պէն շիմտի սանա պիր վեսիգա վէրէճէյիմ, ամմա պանա Ղայսէրի պաստըրմասը կէթիյէճէխին: (*... Ինձի կեսարիայ ապուհատ պիտի բերես*):

Հիմա վեսիգան ձեռքս, Մէյէդա ուսիս առած, ուրախանալով կ'անցնիմ Հրեաններու վրան պոյ չուկայէն: Զարմանալի զուգադիպութիւն, դիմացս ճակատ-ճակատի եկաւ, Նապլուսէն դէպի Երուսաղէմ կառքին մէջի ընկերներէս՝ Նապլուսցի Թրքահօս Հասան էֆէնտին, որ Երուսաղէմ հասած դիշերս, կառապանին խըսթիւ պատուիրած էր, որ պիտ Ս. Յակոբայ վանքին մօտիկ Օթէլ մը յանձնէր: Ճանչցաւ պիտ անմիջապէս ու կանչ առաւ: Ցաւեցաւ փէրուշան վիճակիս վրայ եւ պարմանքով հարցուց թէ ուրկէ՞ կուգամ եւ ո՞ւր կ'երթամ: Գլուխէս անցածը պատմեցի, չատ ցաւեցաւ ու ըսաւ.— Հայերը խելացի կ'ըլլան, դուն ինչո՞ւ այդ֊ճան խակ գտնըւեցար: Քանի որ վեսիգա չունէիր, ինծի այդ օր ինչու չըսիր, ես էեզի այդ իրիկուն իսկ ուղղակի հայերու վանքը տանելով կը յանձնէի: *Գլպանէն քսակը քաշէց, մէկ Մէճիտ դրամ տուաւ, վեսիգայիս նայեցաւ եւ ուրախանալով տարաւ դիս Ս. Յակոբայ վանքին վրայով յանձնեց:*

Ս. ՅԱԿՈԲԱՅ ՎԱՆՔԻՆ ԴՐԱՆ ԱՌՋԵՒ ԵՒ ՎԱՆՔԷՆ ՆԵՐՍ

Մեծ պահքի չարթուան մէջն էր: Մօտեցայ վանքի դրան առջեւ, կ'ուզեմ ներս մտնել: Դրան առջեւ սեւ վերարկուով, սեւ գլխարկով մէկը պահակ կեցած է, որպէսզի որ ներս չմտնեմ: Բառական վիճաբանեցանք, – Ես սարկաւագ եմ, – *ըսի,* – Թոմարզա վանքի սարկաւագներէն: *Մարդը չհաւատաց եւ ըսաւ.*— Սարկաւագի դըլըխ չունիս, գնա՛ այստեղէն, գլուխնիս պէլա մի բերեր:

Մեծ պահոց, Աբեւապալի ժամերգութեան առենն էր: Կ'երեւայ ժամերգութիւնը վերջացած էր, տեսայ վարդապետները, որոնք եկեղեցիեն ելլելով իրենց սենեակները կ'երթային: Վարդապետներէն մին լսեց մեր վիճաբանութիւնը դռնապանին հետ: կեցաւ, եւ

հարցուց դռնապանին.– Ի՞նչ է Գէորգ Էմմի: – Ինչ ըլլայ Սրբազան, մէկը եկած է, սարկաւագ իմ կ'ըսէ, կ'ուզէ ներս մտնել, սարկաւագի դըլըխ չունի: *Սրբազանը* (*), *երբ լսեց* Սարկաւագ *բառը, զարմաւ մեր կողմը եւ մօտեցաւ ինծի ու հարցուց*.– Տղաս, դո տեղի սարկաւագն ես: – Թումարզա վաճիի, – *ըսի*: – Յովհաննէ՞ս է ձեր անունը, – *ըսաւ*, – ես ձեր մասին լսած իմ Սմբատ վարդապետէն: *Ու ձեռքս բռնելով*՝ եկուր, ասկէետք դուն իմ սարկաւագն ես, – *ըսաւ ու ներս տարաւ զիս*:

Երուսաղէմի վանքին մէջ, ձմեռ փաչայի կարգադրութեամբ, Սահակ Կաթողիկոս այդ Թուականին իբրեւ պատրիարք, Պատրիարքական Աթոռին վրայ կը մնար: Հոն էին նաեւ Խադ *եւ* Եփրեմ *վարդապետները, որոնք Թոմարզայի վանքէն զիս կը ճանչնային: Եփրեմ վրդ. Տէհմունին*, 1911 *Թուականին, կեսարիոյ մէջ Աւազ Սարկաւագի տաճճան տասցած տանէս, Սարկաւագի խարտաւիլակս եղած էր*:

Առաջին չորեքշաբթուն, իբրեւ Աւազ Սարկաւագ, Միաբանները Թաղին մէջ ինծի անհնակ չտուին եւ ա'չ ալ Սարկաւագի պաշտօնական հագուստ, քայց Միաբաններու հետ ճաշի սեղանակից էի: Հաւքանէն եկած չորս հատ քահանաներ կային, Տէր Մեսրոպ *եւ* Տէր Յակոբ *Մարաչցիներ*, Տէր Պետրոս *կեսարացի եւ* Տէր Թովմաս *Պիլէճիքցի: Անոնք կը բնակէին Ուխտաւորներու Թաղին մէջ, ինծի տասնոյ մօտիկ անհնակ մը տուին*:

Պիլէ

ՕՐՄԱՆԵԱՆ ՍՐԲԱԶԱՆԻՆ ՄՕՏ

Օրմանեան Սրբազանը, այդ տարին վանք կը մնար: Ուխտաւորներու Թաղին մէջ անշուք *անհնակ մը կը նստէր: Կ'ըսէին, Թէ երբ Սուլթան Համիտ, Երուսաղէմ ազատած էր Պոլսոյ Պատրիարքներ՝ Ներսիսեան Հայրիկին ու Մատթէոս Իզմիրլեանը, մինչեւյն անհնակը կը նստէին:*

Հուր եկաւ, ըսին որ Օրմանեանը զիս կ'ուզէ տեսնել: Գացի, ներկայացայ: Մութ անհնակի մը մէջ, սեղանէն առջեւ նստած կը գրէր: Հետաքրքրուեցաւ ինձմով: Պատմել տուաւ երկար ճամբոր-

---

(*) Պետրոս եպիսկոպոս Սարաճեանը, Հաճնոյ Առաջնորդ: Ցետոյ Կաթողիկոս Կիլիկիոյ **Աբգարին**:

ՊԱՏԿԵՐ 552. — Ա. Քէնի ձախ՝ Տէրիս եպիսկոպոսը, Պատրապիէճիի հահանացներէն Տէր Թոմմաս հահանայ եւ եղբայրը Յարութիւն, Ս. Յակոբայ վանքին մէջ, 1916 թուականին:

պուֆլևնա, տնսածնևրս, կնսարիոյ վանքին Հավրան եւ Երուսաղէմ վանք հասնիլս:

Զևռքի երկու բայ ամիսը աչքերուն մօտևցնելով, մութին մէջին աչքերուն լոյսը ամփոփելու ձեւով, ուշադրութեամբ մը նայևցաւ ինծի վերէն–վար եւ զարմանքով ու բարձր ձայնով ըսաւ.– Ո՞վ ըսեր է որ թուրքերը հայերը ջարդած են: Այսհան հսկայ մէկը, երբ կեսարիայէն Հավրան եւ մինչեւ Երուսաղէմ ողջ առողջ ղրկած են:

Անկէ ետք, մինչ տ իր մօտ կը կանչէր պիս, պատմել կուտար եւ զրի կ'առնէր: Ծանօթ կառավարիչ կ'ընէր ինծի հետ եւ չէր ուզեր որ հեռանամ իր մօտէն:

Երբ երեկոյեան նորէկ յայտնուեցաւ տակաւին Պէտէլլի հպատակով էր: Հետաքրքրուեցաւ ու հարցուց, թէ ինչո՞ւ սարկաւագի հագուստ չեն տուած: Ըսաւ.– Տղաս, աղլամայանա մէմէկ եօգ, խնդրէ որ ձեզի պաշտօնական հագուստ տան, այդ ձեր իրաւունքն է:

ԻՐԵՒ ԱՒԱԳ ՍԱՐԿԱՒԱԳ ՄԻԱԲԱՆՆԵՐՈՒ ԹԱՂԷՆ ՆԵՐՍ

Սմիս մը ետք, Լուսարարապետ Դաւիթ Վրդ. Տէրտէրեան, կանչեց զիս ու ըսաւ.– Տղաս, ասկէ ետք, դուք մեր վանքին միաբանն էք: Ձեզի պիտի տանք սարկաւագի պաշտօնական հագուստ եւ միաբաններու թաղին մէջ սենեակ մը: *Իրաւ ալ, անկէ ետք, խառնուեցայ երեից հինգ սարկաւագներուն եւ նոյն յարկանքը կը վայելէի: Անոնց մէջ կը գտնուէր Տէրեան Աւագ Սրկ. Գևմհաճեանը, յետոյ Սուրէն Արքեպիսկոպոսը:*

ՄԱՄԲՐԷ ՎՐԴ. ՍԻՐՈՒՆԵԱՆԸ ՆԻ ԵՍ

Մամբրէ Վարպետեան Սիրունեան (Արմաշեցի) (յետոյ Եպիսկոպոս եւ Եղիպտոսի Առաջնորդ) եւ ես, Թէեւ Միաբաններու կարգին ընդունուած էինք, սակայն Պատրիարքարանի կողմէ ձէմալ Փաշայի կառավարութեան տրուած Միաբաններու ցանկին մէջ չէր գտնուէր Տէրեան Աւագ Սրկ. Գևմհաճեանը, յետոյ Սուրէն Արքեպիսկոպոսը:

ՄԱՄԲՐԷ ՎՐԴ. ՍԻՐՈՒՆԵԱՆԸ ՆԻ ԵՍ

Մամբրէ Վարպետեան Սիրունեան (Արմաշեցի) (յետոյ Եպիսկոպոս եւ Եղիպտոսի Առաջնորդ) եւ ես, Թէեւ Միաբաններու կարգին ընդունուած էինք, սակայն Պատրիարքարանի կողմէ ձէմալ Փաշայի կառավարութեան տրուած Միաբաններու ցանկին մէջ չէր գտնուէր Տէրեան Աւագ Սրկ. Գևմհաճեանը, յետոյ Սուրէն Արքեպիսկոպոսը:

թէ մենք լուր չունինք, վախտական ներս մտեր են: Այնպէս ալ եղաւ:

Անգամ մը, ուրբաթ օր մը, ըստ սովորութեան Գողգոթա լեռնէն երբ թափօրով վար կ'իջնէինք, եկեղեցւի Ջաթալ դրան առջեւ տեսայ Ասորիաններու խումբ մը: Բոլոր կը պտնուէր Տիրան Սարկաւագը, անոր ըսի.— Ասոնք ինծի՞ համար եկած են: Հիմա երբ վար իջնեմ պիտի ձերբակալուիմ: Հապա թէ վար իջանք եւ ժամու չափիկը կը հանուիմ, ասորիաններէն մին մօտեցաւ եւ սեմի ֆօմսէր պէյ իսթիյօր, – ըսաւ: Գացի, ներկայացայ ու բարեւեցի: Հարցուց.— Նէրէլիսին, ներէտէն վէ նէ վագըթ կէլտին: Պատասխանեցի.— կեսարացի եմ, գաղթական եկած եմ: Վանքի Տէսուչ Սթեփաս վարդապետը կանչել տուաւ եւ խիստ չեշտով մը ըսաւ.— Պունու պու ագշամ պիզէ թէսլիմ էտէնէքսինիզ ու մեկնեցան:

Հապա մէկ ժամ անցած էր, Պատրիարքէն հրաման եկաւ, որ ես եւ Մամբրէ վարդապետը, այդ գիշեր իսկ փախչինք եւ Բեթլեհեմի հայոց վանքը երթանք: Կէս գիշեր էր, երբ ճամբայ ելանք դէպի Բեթլեհեմ: Գիտէինք որ կէս ճամբան Թաքելի վերեզմանին մօտերը, դինուորական պահականոց կար, պէտք էր զգուշանայինք: Որով ստիպուած էինք արտերու մէջէն փախչիլ: Ես եւ վարդապետը վերարկուներս ուսերնիս առինք, անիկա աջ կողմէն, ես ձախ կողմէն արտերու ճամբան բռնեցինք: Երբ կէս ճամբան հասանք, դինուորներ հասկցան եւ սկսան, կրակ տեղացնել մեր կողմը: Ես հոգիս ընծան առած, այգիներու մէջէն վեր–վար ցատկելով, եկելով, իջնելով կը փախչիմ ու կը լսեմ գնդակներու վըժ–ժոցները: Արեւն քրտինքի մէջ մնալով, վերջապէս հասայ Բեթլեհեմի վանքը, որուն Տեսուչը Զէյթունցի Վրթանէս վարդապետին մեր մասին արդէն լուր տրուած էր: Կէս ժամ ետք, Մամբրէ վարդապետն ալ ապահով հասաւ: Մեր մասին, վանքի Տեսուչին խըստիւ պատուիրուած էր որ դուրս չելլինք: Միայն գիշերները, վանքին տանիքը կրնայինք ելլել:

Բեթլեհեմի մէջ մնացինք վեց ամիս: Սուրբ Ծննդեան Մասուրի վրայ, ամէն օրուայ պիշերային ժամերգութեան և Պատարագին պաշտօնական պատարագիչ Վարդապետը եւ Սարկաւագը էինք:

Վեց ամիս ետք, 1918–ին Յունուարի մէջ էր, կէս գիշեր մը երբ տակաւին պատարագի մէջ էինք, տեղացի հայեր եկան մեզի Աւետելու, որ Անգլիական դինուորներ դրաւեցին քաղաքը եւ միա–

բերան ուրախութեամբ կ'երկին մեր ժամապրքի հոգեւոր երգերէն մին, որ չատ տեղին էր։

Ձեզ առաքեաց հայրն փառաց
Ի հարսանիսն անապական,
«Ուրախութիւնս անպրաւական
Հրաւիրատուք տրտմականց»։

ԲԵԹԼԵՀԵՄԷՆ Ս. ՅԱԿՈՒ ՎԱՆՔ ՎԵՐԱԴԱՐՁ

ԿԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄ

Դաշնակից բանակներու կողմէ Բեթլեհէմի պրաւումէն քանի մը օր առաջ, Սուրիոյ եւ Կիլիկիոյ Բարձր Կոմիսէր ալիայոսը կրող Ֆրանսացի ժորժ Փիֆօ, Բեթլեհէմի մէջ տուաւ հրապարակային բանախօսութիւն մը, ուր չեչաց թէ Թուրքիոյ լուծին տակ տառապող Արաբ երկիրները եւ անոնց ժողովուրդը ազատագրելու նպատակաւ, Ֆրանսական կառավարութիւնը կազմած է Արեւելեան Լեգէոնը, ինչպէս նաեւ Հայերը ազատելու համար Հայկական Լեգէոնը, որոնց կեդրոնը կը գտնուի Կիպրոս։ Հայերուն համար, Ամերիկայէն եւ բոլոր կողմերէն կը հաւաքուին Հայկական բանակ կազմելու համար։ Վաղը երբ պատերազմը կը վերջանայ, Հայկական բանակի կողմէ գրաւուած Կիլիկիան, մաս պիտի կազմէ իրենց անկախ Հայաստանին։ Կոչ ուղղուց երիտասարդութեան որ վճռուեռանդրուին։

Մամբրէ վարդապետին հետ, մենք ալ կարծես յաղթական, վերադարձանք Ս. Յակոբ վանք իբրեւ անոր մխաբանը։

ԴԷՊԻ ԿԻՊՐՈՍ ԵՒ ՊԷՅՐՈՒԹ
ՈՐՊԷՍ ԿԱՄԱՒՈՐ ՁԻՆՈՒՈՐ

Այս մասին, ուրիչ տեղ Յուշերուս մէջ տուած եմ (աստ էջ 2265)։

Կիպրոսի մէջ, ես կը պատկանէի պինուորական երրորդ վաշտի, իններորդ գումբանիային, *եւ պինուորական թելեֆոնի* սանթրալին *մէջ*, թելեֆոնիստ էի։ *Երբ մեր վաշտը Պէյրութ մեկնեցաւ, այդ տեղն ես մնայ էթամաժէօռի մէջ եւ մնացի մինչեւ վերջ։*

1920 թուականին, ֆրանսական կառավարութեան կողմէ, ո–րոշուեցաւ լուծել Հայկական կամաւորական բանակը: Որովհետեւ, մեր պայմանագրութիւնը ֆրանսական կառավարութեան հետ առ–րարած էինք, «փիւսգա ալա ֆէն, սը լա կէտ թիւրքի», (մինչեւ թուրքերու դէմ պատերազմի վերջաւորութեան):

Այս շրջանին Մերսին փոխադրուած էինք էթամաժէօռի կազ–մով: Ես ալ, պինաւորական արձակման պաշտօնական թուղթս առ–նելով, Մերսին մէկ տարի մնացի, յետոյ դարձայ Պէյրութ: 1920 թուականին էր, Օգոստոս 20–ին, Ալէյ ելայ եւ հաստատուած մնա–յի մինչեւ այսօր քառասունըմեկ տարիներ (1920–1968):

ԿԵԱՆՔԻՍ ՄԷՋ ՊԱՏԱՀԱԾ ԴԷՊՔԵՐ

ԵՐԲ ՄԵՌՆԵԼՈՒ ԴԱՏԱՊԱՐՏՈՒԱԾ ԷԻ ՀՐԱՇՔՈՎ ԱԶԱՏԵՑԱՅ

1915 Յունիսին, երբ Ս. կարապետ վանքէն դէպի էֆքէրէի եւ յետոյ Կեսարիոյ բանակը դրկուեցայ, Կեսարիոյ բանտէն իմ նը–մանները կարգին պէտք էր դրկուէի Սեբաստիոյ կողմը եւ հոն համբան կմտերկի պալթա ափրկին հասնէի ու ապաննուէի: Երբ Կեսարիոյ բանտէն էվէրկի բանտը դրկուեցայ, յայտնի էր որ այս անգամ գոնէ չարչէն Հրաշքով ազատած եմ:

❁

Օգոստոս 15–ին, էվէրկի բանտէն ոստիկաններու հակողու–թեան տակ ելլելէն ետք, երկրորդ օրն իսկ, երբ Ադապազը կհասնէին ափիին, մեր խումբը պաշարուեցանք Չէթէներու կողմէ, եւ մեզի կարգաւ չարեցին դնդակահարելու համար եւ մենք յուսահատ այլ եւս մահը կը վնտռէինք, յանկարծ Չէթէյապետի կողմէ մեզի մեռ–ցնելու որոշումը փոխուեցաւ եւ այս անգամ ալ մահէն Հրաշքով ազատեցայ:

❁

Սեպտեմբերի մէջն էր, բանտի ընկերներէս ինծի պէս ճահիլ եւ երիտասարդ Սարգիս Աբթըխեանի հետ, երբ անվախ կը քալէինք

Դռնեայէն դէպի Պոլանթը ճամբուն վրայ կամուրջի մը քով տեսանք հինգ հոգի տակաւին նոր մոլթուած, որոնցմէ մին երիտասարդ Եկեղեցական մըն էր: Այստեղ զահանտած մնացինք եւ առանց վախնալու վախանք ու կամուրջը անցանք: Մեր երկուքին ջարդարար թուրքերուս չհանդիպիլը եւ ջարդէն ազատիլը Հրաչքի հետեւանք մըն էր:

⁂

Սեպտեմբերի վերջերն էր կարծեմ: Երբ մենք ուխտի հոգի մնայն այր մարդ, հայտարարեր ծեր կիներուս կարեւանին խառնուած կը քալենք: Դիշեր մը, Ղաւիլը կէչիտ կոչուած ձորին մէջ պատահեցանք ջարդող թուրքերէ, որոնք երիկ մարդ կը վնտռեն կարեւանին մէջ: Ամէն մէկս մէկ կողմ վախանք, լեռ ու ձոր անցնելով: Թուրքեր մեր հետեւէն էին կան: Այդ դիշեր մեզմէ հինգ հոգի զարնուեցան: Ես եւ երկու ուրիշներ Ջալունեըուն տակ պահուըտելով հետեւանք կարեւանին խառնուեցանք: Այս անգամ կիներ, իրենց հագուստները մեզի հագցնելով ազատեցին: Այդ դիշեր ալ մահէն ազատիլս հրաշք էր ինծի համար:

⁂

Անգամ մը Հալէպի Թիւրիլ դիւղին մէջ, վազուցը նստած էի տեղացի Արաբներու շարքին: Չինուած ձիաւորներ հետեւան դէս եւ դիացան որ Հայ եմ: Անոնցմէ մէկը գէնքը քաշեց կուրծքիս դրաւ որ կրակէ: Բոլորնին ամէնքը մէկէն ոտքի հանեցին, թեւերը բռնեցին, աղաչեցին, եւ ձիուն դլուխը դարձնելով հետ դրկեցին: Կրկին ստոյգ մահէ ազատեցայ:

ՄԱՀԱՑՈՒ ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՍ

1915–ին, կեսարիայէն չորս ամիսներ անդադար քալելով մինչեւ Հալէպ հասնիլս էր անշուշտ պատճառը, որ 1916–ի գարնան ամիսներուն, Հալէպի Թիւրիլ դիւղին մէջ մահադիր հիւանդութեան մը բռնուեցայ: Անշուշտ Սնունդի ու Խնամքի պակասն ալ կար, այնպէս որ վեց ամիսներ մահճին հալեցաւ եւ անկողնին մէջ անչարժ դետին դամուած մնացի: Ապրելու որպէս նշան, մեայն չունէի կ'ելլէր: Միտքս սակայն տակաւին պայծառ կը գործէր:

Գիտէի որ մարմինս մեռած է, բայց մահը տակաւին չէ կրցած տիրել Մարքոս, Հողիս, ապրելու Հաւատքիս ու Կամքիս վրայ, մարմինս ալ անոնց կռթնած կ'ապրի:

Կը դպայի, թէ մարմինիս մէջ, ուր տակաւին հոգիս կ'ապրի, անոր ամէնէն առողջ մնացած մասը Միտքս է, որ կը պայքարի մահուան դէմ, եւ ապրելու Հաւատքս ու Կամքս մարքէս ուժ ու կեանք առած կ'ապրեցնեն մարմինս եւ ապրեցնելու համար Հրաշքներ կը պոծէին:

Ինծի համար, կեանքը ապրելու այլ միեւնոյն Միտքս, Կամքը ու Հաւատքս, անիկ եռք չատ մը հիւանդութիւնէ վերկեցին կեանքս, եւ այսօր այլ թուականին վաթսուն տարիներ եռք, չնորհիւ նոյն պայծառ Մտքին ու ապրելու Հաւատքիս տակաւին առողջ կ'ապրիմ:

ՅՈՒՆԿԻՍ ՂԱՓԱՆՔ ԿՈՏՐԵՑԱՒ

1950 Դեկտեմբեր 25-ին, կաթողիկէ եկեղեցիի Ս. Ծնունդի օրն էր, մեր հայրենակիցներէն Ալէպի մէջ Մատաղճենց Թորոսին տղան երիտասարդ Օննիկը, մէկ վայրկեանի մէջ ունեցաւ չատ դժբախտ մահ մը: Մահուան պատճառները եւ պարագաները քննելու եւ երեւան բերելու համար, մէկ-երկու օր չարաչար յուզեցայ: Դեկտեմբերի աչնան այդ պուղ օրերուն էր, ես գիտցայ որ չատ յոգնած եմ, այնպէս որ մեռելի տունէն մինչեւ մեր տունը երթալու համար, քանի մը տնզեր յոգնութիւնս կ'առնէի, յետոյ տուն կը հասնէի:

Շաբաթ օր մը, վերջին օրն էր, որ այլեւս Օննիկի անակընկալ մահուան չուրջ պատրաստուած պաշտօնական թուղթերը սխալ յանձնուէին պէյրութի կառավարութեան եւ ստիպուած էի երթալու: Տունէն ըսին, որ այդ օր յետադիմ ճամբորդութիւնս, որովհետեւ չատ յոգնած եմ, չես կրնար կոր քալել: Մտիկ չըրի, ըսի այս վերջին պատահականութիւնս ալ կատարեմ: Օթոն առնելով պէյրութի պուրճի հրապարակը հասայ: Աստիկ անձրեւին տակ, հազիւ թէ քանի մը քայլ առի, ինկայ ձախ ոտքի ծունկիս վրայ, ծունկիս դափակը կոտրեցաւ, երկուքի բաժնուեցաւ:

Հակառակ երկու տարի անչարժ անկողին մնալուս, կրկին իր հետքը ձգեց եւ այսօր տատնրութը տմրիններ եռք տակաւին չեմ կրնար ազատ քալել:

ԱՂԵՔԱՓՈՒԹԵԱՆ ԾԱՆՐ ԴՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆՆ

1956 *թուականին էր, ուր կոչմս պտուած ու հիւցած ապեքեսեանի (Փըմբըլ) ժառանգաւոր դպրոցութեան մը նախագիծը ներկայ, երբ հիւանդութիւնը ստիպեց ինծի ատիճան թուլնալու։ Կէս պիչեր էր, Ալէյէն հարկ կըլլայ Պէյրութի Ամերիկեան Հիւանդանոցը հասնիլ եւ չնորհիւ ճարտար բժիշկ ճիւճէեանի դանակին՝ մեռնելու վտանգէն ազատուիլ։*

Ծըմբըլի այս ջլատածքը, 38 տարիներէ ի վեր ունէի, եւ չահած էի երբ 1917–ին Երուսաղէմէն Բեթլեհէմ կը վախչէինք պիչեր առնելու Մամբրէ վրայ։ Սկրտնեանին հետ։ Ալիներուս մէջէն ցաւերով, խնամով, հիւրերով, այդ օր ապրեցանք ջլատ։

1918–ին, Երուսաղէմի մէջ, երբ Հայ կամաւորական խումբը կազմակերպելիք եւ պատրաստուելիք կ'երթար մեկնելու։ Ցրտառատ պիտուրական բժիշկներ, յետ քննութեան, արդիլեցին կռուելու արձանագրութենս այս հիւանդութեան պատճառաւ։ Բայց ներս կոչմէն լսեն, որ խումբը կազմակերպողը ինքն է, եթէ իր մեկնումը արդիլուի, ան կայ որ խումբը քայքայուի։ Ուստի ոչնչին որ մեկնումէս համ կ'երթար, բանակին բժիշկին կազմէ դպրոցութեան նախագիծը։ Զինուորութեան մէջ, եւ ապրիլ ետքը վախցայ դպրոցութիւն լլլալ եւ 38 տարիներ համ միեայն դպրոցութեան գանակին չանձնուեցայ։

ԲՐՈՍԹԱՓ ԿՈՉՈՒԱԾ ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԵԱՆՆ ՎՏԱՆԳԱՒՈՐ ԴՈՐԾՈՂՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ

1960–ին էր, Բրոսթաթի հիւանդութիւն ունեցայ։ Այս բէզիլ հիւանդութեան մասին լսած էի։ Մեր հայրենակիցներէն ոմանք, դպրոցութիւն լլլալէն քանի մը ամիսներ ետք մեռան։

Քանի մը օրէր տատապելէ ետք, այլեւս ցաւին դիմանալու ուժս չի մնայ։ Որոչեցի անձնական բժիշկս Տոքթ. ճիւճէեանին պիտի, որուն վրայ մեծ հաւատք ունէի եւ հաւատքս պիս պիտի վրիկէր։ Կէս պիչեր էր, Ալէյէն օթոն առինք եւ հասանք Ամերիկեան Հիւանդանոցը եւ առանց մանրամասն քննութեան չիտակ տարին դպրոցութեան սենեակը՝ ճիւճէեանի դանակին տակ։

Երկրորդ օրը, հիւանդանոցի Ամերիկացի բժշկապետը քովս եկաւ Տոքթ. ճիւճէեանի հետ եւ հարցուց ճիւճէեանին, թէ դուն

առանց արիւնի, սրտի ճնշուբեան, ինչպէ՞ս անվախօրէն հիւանդը դանակի տակ դրիր: *Տոքթ. Ճխէճեան պատասխանեց*.— Ես, որովհետեւ այս մարդուն կեանքին ծանօթ եմ եւ իր առողջութեան վրայ վստահութիւն ունիմ: Ան ոգելից ըմպելիներ, սիկար չի գործածեր եւ շատ մաքուր ապրած է: *Տոքթ. Ճխէճեանի այս պատասխանին վրայ, բժշկապետը մօտկայ ընծի չնորհաւորեց եւ ուրախութիւն յայտնեց:*

ՍՏԱՄՈՔՍԻՍ ԵՒ ԱՂԻՔՆԵՐՈՒՆ ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆԸ

1960-ի գարնան ամիսներուն էր, երբ ստամոքսի եւ աղիքներու խանգարման ծանր ու մահացու հիւանդութեան մը բռնուեցայ եւ տեւեց մեկ ամիսներ: Այնպէս որ, բան մը ուտել, խմել կարելի չէր: Արիւնախառն փսխուք եւ փորհարուբեան արճագոյն հիպոկոմ մխաներ:

Ես արդէն բնականէն պնդութեան կ'ունենայի երբեմն եւ սակաւ պիտի երխտասրդ տարիքէս սկսեալ: Այս վերջին տարիներուն, այսինքն՝ ութը տարիներ առաջ, բարեկամ բժիշկի մը խորհուրդով, պնդութեան առաջքը առնելու համար կը գործածէի Մաձիէգիմ փոշին՝ օրական փոքր գդալով ջուրով մխաին մէկ անգամ եւ չարունակեցի ութը տարիներ: Ես արդէն ստամոքսս դեղի վարժեցուցած չէի եւ հակառակ էի որեւէ դեղի գործածութեան, նախնական ամէնէն պարզը Ասպրօյի գործածութեան, փորձած եւ վնասակար գտած էի: Շատ ժամանակներ առաջ, բժիշկներուս վկայութեամբ, հասկցանք որ Մաձիէգիմի գործածութիւնը, տարիներու ընթացքին Ստամոքսիս եւ Աղիքներուս բնական հիւթը ծծեր ու վճացուցեր էր, պատճառ դառնալով այս հիւանդութիւններուս:

Անմիջապէս դադրեցուցի Մանիէգիմի գործածութիւնը եւ այդ օրէն սկսեալ սոխուբեան ըրի ամէն առաւօ անօթի փորով գաւաթ մը տաք ջուր եւ առաւ տուփ կաթ խմել, եւ ստամոքսս ու աղիքներս գտան իրենց բնականոն վիճակը եւ այսօր շատ հանգիստ եմ չնորհիւ տաք ջուրին եւ տուփի կաթին:

Տաք ջուրի օգտին եւ անոր գործածութեան համար, մեր պատմութեան «Տնական բժշկութիւն եւ ժողովրդային դեղեր» բաժնին մէջ, հետեւեալ կերպով արտայայտուած եմ.— Հրաշագործ դեղը եւ մարդ իր բժիշկը (*առաջ էջ 1784*):

ՄԱՐՄԻՆՍ ԱՌՈՂՋ ՊԱՀԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ ԴՈՒՐՍԷՆ ԳՈՐԾԱԾԱԾ ՄԻՋՈՑՆԵՐՍ

1.— Շուէտական մարզանք

Վանքին մէջ, ուսանողական չրջանէս սկսած էի մարզանքի եւ կը շարունակեմ մինչեւ այսօր տակաւին:

Ամէն առտու, անմիջապէս որ անկողնէս կ'ելլեմ

ԿԱՐԳԱԼ

ա· *Դլխու ու վիզի շարժում.— Աջ ձախ, առջեւ, ետեւ պտոյտ:*

բ· *Մէջքի շարժում.— Ծռիլ աջ–ձախ, առջեւ, ետեւ, կողմերուն:*

գ· *Թեւերու շարժում.— աջ–ձախ, դէպի առաջ, վեր–վար, կողմերուն: Կլոր խաչով չրջանակ:*

դ· *Ծունկերու շարժում.— ծունկերը վեր քաշել, վար երկնցնել:*

Մարզանքի մէջտեղն խոր չնչառութիւն, որ կը տեւէ տասը վայրկեան:

2.— Պաղ ջուրի գործածութիւն

Ուղեղը եւ անոր կեդրոնական չիզիքը զօրացնելու համար, ամէն առտու դլուխս հինգ վայրկեան քալող պաղ ջուրի տակ պնելու սովորութիւնը ունիմ եւ շատ օգտակար եղած է աչքերուս եւ մեռս լոյոր չիզերուս:

ՋԲԱՂՈՒՄՍ

Կեանքիս մէջ ապրելու որոչ միջոց ընտրած էի Լուսանկարչութիւնն Ազատեսը եւ անոր վերաբերեալ ապրանքներու առեւտրական գործը: Երիտասարդ տարիքէս սկսեալ սիրած էի այս Արուեստը: 1916 Թուականին, երբ Երուսաղէմի Ս· Յակոբեայ Մայրավանքին մէջ Սարկաւագ էի, պարապ ժամերուս յաճախ կ'այցելէի վանքին մօտիկը գտնուող Գրիգորեանի լուսանկարչատունը, որ այդ Թուականին Երուսաղէմի մէջ ծանօթ լուսանկարիչ Ղալֆան էր: Գրիգորեան, այդ տարիքուս ու պատուականի մարդը, ինծի հանդէպ բարեացակամ կը գտնուէր եւ արուեստին վերաբերեալ հարցումներուս սիրով կը պատասխաններ: Իր մօտ լուսանկարուած եմ (աստ էջ 2787, պատկեր 552) լուսանկարը: Անոր աշխատանոցին մէջ էր որ այդ օրերուն կը տեսնէի Տէր Զօրի Հայոց Ջարդերու լուսանը–

կարնեցը եւ անոնց Ֆիլմլեր, որոնք Գերմանացի գինուորականներ կը բերէին Տէվըլօփէ ընել տալու եւ անոնց զորիները առնելու համար: Գրիգորեան այդ չարդի նկարագրէն օրինակներ տուաւ ինծի, որոնք մենք անառանձ մեր պատմութեան Եղեռնապատումի բաժնին մէջ (առ էջ 2087, 2091, 2193):

Այդ օրէն սկսեալ, Լուսանկարչութեան Արուեստը ապրելի հետաքրքրական եւ սիրելի դարձաւ ինծի համար: Ես այլեւս տարուէ տարի, քանի կը մոտենայի վանքի կեանքէն հեռանալով գործի մտրդ դառնալ, միշտ մտքիս մէջ նոյն համեմատութեամբ ալ կը մեծնար եւ տեղ կը բռնէր այս Արուեստին մխուրմս:

1917 Յուլիսին, երբ իրրեւ կամաւոր գինուոր կիպրոս գացի, այնտեղ մեծնուն Գումբաճիէի մէջ գինուոր էինք Յովհաննէս Թերզեանի հետ որ վարպետ լուսանկարիչ էր եւ ունէր բոլոր կարեւոր գործիքները իր Արուեստին վերաբերեալ: Վրանին մօտիկ չինած էր մութ սենեակ մը, որպէս գործատեղի: Անիկա որպէս լուսանկարիչ սիրուած էր Պաթալեանի ապահովէն եւ մեծնուն ժամանակ իր աշխատանքով կ'ապահովուէր որոշ գումար մը իր ապագային համար: Յովհաննէս յաճախ մեզմէն կը պատմագրէր ինծի եւ ես կը լուսանկարէի մեր հայրենակից գինուորները միշտ Յովհաննէսի օգնութեան ապաւինելով:

1918–ին, Հայ կամաւորական հինգ պաթալիոնները երբ Կիլիկիա մեկնեցան եւ ես Էմամօղլուի հետ կիպրոսէն Պէյրութ վերադարձայ, Էմամօղլուի աշխատանքին մէջ, պարապայ ժամեր չատ ունէի եւ յաճախ կ'երթայի Պատ–Խարխի մէջ Սարաֆեան եղբայրներու վաճառատունը եւ Լուսանկարչատունը, ուր իմ սիրած Արուեստի մասին հետաքրքրութիւնս կը գոհացնէի եւ տեղեկութիւններս պարպայնելու ամէն դիւրութիւն ունէի:

Այդ թուականին, Պէյրութի մէջ կը գտնուէին հայկիս քանի մը հայ հին ընտանիքներ, որոնք հարուստ վաճառականներ էին, ինչպէս, Սարաֆեան Ազգահամ, Պօղոս եւ Սամուէլ եղբայրները (Տիգրանակերտցի), Քեհեաեան Մկրտիչ, Ամենակ, Ազգամ էֆէնտիները (Կեսարացի), Նշան Հաջիթոպալեան (Մարաչցի) եւ դերձակ Մխակ Վեհունի (այդ տարի տարրեր մականունով ծանօթ էր):

Պէյրութի մէջ գինուորական ընկեր ունէի Ազգամ Սահակեանը (Ուրֆացի) եւ Յարութիւն Շահինեանը, որոնք երկուքն ալ կեանքի երեսից պատահմամբ ընտրած էին իմ սիրած Լուսանկարչութեան Արուեստս եւ մենք յաճախ երեքս միասին կը գտնուէինք Սարաֆեան եղբայրներու Լուսանկարչատունը, որուն վարպետ Ղալֆան

էր Հալէպէն նկած Տէրտեանը: Ամառով երեքներս իրարու աչակից կը հանդիսանինք այս Արուեստին եւ փորձառութեան համար վերայ կը յուսանկարէինք:

Պէյրութի մեծահարուստ այս Ազգանուն, մեզ վերնատունը հանդէպ բարեացակամ էին եւ յարգանքով կը վարուէին, որոնց հետ մեր յարաբերութեան մէջ էինք: Այս Ազգանուն ցեղմանքով տասնեակ մը հայ որք ապրիլնին ապատարերկինք Պէյրութի մէջ թուրք բարձրատոհմեան վերնատունները բնատնիքնիրնուտունէրն, որոնց վերնատան ամուսիններր հայ կամուտրական Գասնեյու կողմէ Պէյրութի պրուտէն նոր բնատնիքնին Պէյրութ ձգեր, երեքը Պոլիս վաճառ էին:

Այս որր հայ ապրիլնիներր, մենք կը յանձնէինք Պէյրութի մէջ տասնեակ նոր կամուտած Հ. Բ. Ը. Միութեան Մասնաճիւղին, որուն վարչութեան անդամներն էին Մեհրան էֆէնտի Քհնեանան, Նշան էֆէնտի Հարտրտպետեան եւ Պօղոս Սարաֆեան:

Բարեգործականը սրբելուն համար վարձած էին ընդարձակ տուն մը Հավուզ Սաադիէի ճամբուն վրայ, այժմու Սբ. Բարբոյի հիմքին տեղը: Մենք յաճախ կ'երթայինք մեր ապատած սրբելուն այցելութեան տարու: Անոնք երեսնց հայ անուններն էին պիտեր, թուրքի անուն կը կրէին, մենք սակնուն ալ հայ անուններ տուինք, ինչպէս՝ Շաքէ, Սիրտրիի, Ամենուհի...: Անոնց ուսում տալու սովորութիւնը տասնեակ հատուածուած չէր Բարեգործականի տան մէջ, մեկն կնկատուր կուտային պատանեկան յարդ բանիին մէջ: Գեանին վրայ չարուած կը տեսնէինք դէմ դէմի երկուքական քարերու վրայ պրուած տասնեակ մը կամուտներ, որոնց տակը վարդ կը վառէր կնկատուր եղելու համար: Օճախին չուրջ կը գտնուային, նոյնպէս թուրք ընտանիքներու տուներէն հանուած ՀԱՑ տիկիններ, տարբեր ու երեսատարդ, իսկ վոքրիկներ կը խաղային բակին մէջ:

Վերջին անգամ նորէն Միասիկ վերադարձին պատմեց թէ, իր տան փողոցին մէջ թուրքի մը տուն հայ աղջիկ կայ եղեր: Լաւ կը յիշեմ, մեր այս օրերու Դարպազ Ապըտ փողոցն էր: Արամը եւ Ես Միասիկին ընկերանալով գացինք: Դուռ մը գտինք, ուր կը գըտնուի եղեր հայ աղջիկը: Թրքուհի մը երեսը կէս մը գոց դուռը բացաւ, երբ գիտնալով հարցաւ մեզի, այլայլեցաւ: Ըսինք.— Այստեղ հայ աղջիկ մը կայ եղեր, պէտք է մեզի յանձնես: Առանց բառ մը խօսելու նեղս մտաւ եւ քանի մը վայրկեան ետք, 16–17 տարեկան աղջիկ մը իր հետ եւ ծրար մը ձեռքին եկաւ: Ազ-

չիկը մեզի տեսնելուն պէս ուրախացաւ եւ սկսաւ հայերէն խօսիլ մեզի հետ։ Պատմեց թէ, ինքը Բալուզի է անունը Սիրանոյշ։ Ըսաւ.— Այս տան մէջ ուրիշ փոքրիկ հայ աղջիկ մը եւս կայ, հիմա շուկայ գնաց ածուխ բերելու։ *Երբ կը խօսէինք, դէպին մտկերով հօթ–ութ տարեկան աղջիկ մը, ածուխի պարկը ձեռքին նեցս մտաւ, երբ մեզի տեսաւ սկսաւ բարձր ձայնով լալ։ Թրքուհին անմիջապէս մի–ջամտեց ու ըսաւ թրքերէն մաքուր լեզուով.—* Պու գըզը վէրմէմ. պու Պէյ էֆէնտիմին եաուրկիարր տըր, սօնրա օնա պէճ նէ նէվապ վէրէճէյիմ, շիմոի Իստամպոլտա տըր։ Պուճուարը պիզ ալտըզ էր–մէնիլէրին էօլմիւշ վազքընտա։ (*Այս աղջիկը չեմ տար, տակա Պէյ էֆէնտիին (ամուսնին համար) յիշատակն է, վերջը ես իրեն ինչ պատասխան պիտի տամ, հիմա ան Պոլիս կը դառնայ։ Այս աղ–ջիկնիկը մենք տունք հայերու մեռած տաեղին*)։

Խոստ դէմքով պատասխանեցի թրքուհիին.— Շիմոի էրմէ–նիլէր տիրիլտի, թիւրքիէր էօլտու, գըզլարը սահապլարընա թէս–լիմ էտէնէքսին։ Պէյ էֆէնտին, պաշընա կէլէնէյինի պիլտի վէ գուշրուտունու թօփլայըր Իստամպոլա գաչտը։ (*Հիմա հայերը ազ–ջատան ու թուրքերը տատկեցան, աղջիկնիկը իրենց տէրերուն պի–տի յանձնէք։ Բաւ է էֆէնտիդ, գլուխը գաւիքը դիտէր, պոչը հաւա–քելով Պոլիս վազաւ (այս ոճը չտեսնելուն համար կը զրկածեմն ի–րենք՝ թուրքերը*)։

Այս պրիկը մաս կը կազմէին Հաւրանի մէջ 1916–ին, Հա–յերուս ջանքով Սեւ Փաշախով թուրք Հասան Պէյի հաւաքած որբ Հայ աղջիկներու խումբին։ Այս ճարպիկ թուրքը, ինքզինքը Հայ–տէր եւ ձեմոլ վազայի կարմէ զրկուած ցոյց կուտար Հայերուս։ Հաւրանէն Հայ որբ աղջիկները կը հաւաքէր Տրա կը տանէր, ա–նոնց մէջէն ալ գեղեցիկները պատելով եւ խումբ կազմելով մաս առ մաս կը զրկէր Դամասկոս՝ թուրք մեծահարուստներու տուները եւ Պէյրութ՝ թուրք պիւրոպրականներու տուները, անկէ ալ Պոլիս զրկուելու համար։ Մենք Թամպրպոյինեցս տասնըւմէք աղջիկներ տեսած ենք այս շուճաճորդի թուրքին, որոնց մէջ կը գտնուէր նաեւ Եղբօրս աղջիկը հօթը տարեկան Հաճի Ղըզը։ Այս մասին մենք մանրամասն տեսանք (աստ էջ 2171–2174)։

Զինուորութեան մէջ, Պէյրութ, Ֆրանսական կառավարու–թեան մէջոցաւ հետապնդեցի Թամպրպոյի այս աղջիկները։ Տես–պեցի որ մինչեւ Դամասկոսի թուրք տուները հասած են, բայց Պոլիս զրկուած։ Այս մասին, Դամասկոսի Ֆրանսական կառավա–

թուխեան կեդրոնը, պաշտօնական մէնամ պրկնց Պէյրութի Հօ Փօ-միսէրին, ինծի յանձնուելու համար։

❧

1919 Յունուարին, երբ Լիթամաժօրի հետ Պէյրութէն կիլիկիա (Մերսին) փոխադրուեցանք, այտանդ պատ կիպրոսէն ինծի ծանօթ պինուար Յովհաննէս Թէրզեանը, որ քաղաքի վայրկեան վարպետն էր ու իւր պործ ունէր։ Զինուորական արձակման թուղթերս առնելէ ետք, Յովհաննէսի խորհուրդով Մերսինի պինուարական կեդրոններու համբուն վրայ Լուսանկարչատուն մը բացի ՓՕՓՕ ԱՐԱՐԱՏ անունով։ Մինչեւնոյն ժամանակ, Մերսին քաղաքի ընդհանուր տնտեսականը եւ պինուարական կեդրոններու լուսանկարները քաշելով fարթ-փոսթալ կը պատրաստէի եւ մնծաքանակ կը ծախէի եւ յաջող պործ ունէի։

Այս տնտեսականէն երեսուն տնտեսները, պելճիքայի մէջ բարմահատար թիւով տպել տալու համար, քաղաքին ծանօթ վաճառականներէն Յովհաննէս Ղազարեանի (այժմ Պէյրութի մէջ վաճառական) հետ համաձայնեցանք եւ ընկերովի տպել տուինք։ Տնտեսանի այս պործը մեզի շահ մը չապահովից, որովհետեւ հարկը թէ քարտէրը Մերսին հասան Մուսթաֆա Քէմալի չարժումը սկսաւ, այնպէս որ այլեւս Մերսինի մէջ տպելիք վաճառատար դարձաւ։

1920 Յունուարի սմառ սմառան մէջ էր, որ երբ առիպուած Մերսինը ձգելի եւ Պէյրութ վերադառնալով ուղղակի Ալէյ (Լիբանան) եկայ։ Ալէյի մէջ առաջին հայը ես եղայ։ Կիլիկիոյ տարագրութեան 1922 Յունուարին, Պէյրութէն Թոմարդայի ընտանիքներ Ալէյ փոխադրելու եւ Ալէյի Ազգային, Եկեղեցական, Կրթական գործերու եւ դպրոցի կազմութեան մասին տեղեկութիւններս մինչ տեսանք (աստ էջ 2726)։

ԱԼԷՅԻ ՄԷՋ (ԼԻԲԱՆԱՆ)

Երբ Ալէյ հասայ 1920 Յունուարին, ամբողջ Լիբանանը զարթնումի եւ բարգաւաճման նախօրեակին կը պտնուէր։ Մանաւանդ Լեռնալիբանանի Չմայիչ Տեսարանները ու Դիրքը, կենդանաբար

Օդը ու Ջուրը, Եւրոպային եւ Ասիա պատկ երկիրներէն խուժող թուրիստները պրօսելայրը եւ շրջապատող յարմար միջավայրը պարձած էր։ Իմ Ասուանային համար ալ լաւագոյն վայրն էր։ Մեծ պահանջ կար լուսանկարի եւ անոր վերարկելու ապրանքներու եւ Լիբանանի պետական տնտեսութեան պատասխանատու Քարդ–փոսթալներու։ Լուսանկարչատուն մը բացի, ուր միաժամանակ կարեւոր ապրանքներու եւ Քարդ–փոսթի վաճառման գործը կ'ընէի։ Հիմա Ասուանան ընկերացած էր նաեւ Ամերիկան եւ յաջող գործ ունէի։ Այս չափերը չարժէին, պէտք ունէի երեք ամիսներ եւ քանի մօտիկ ձմեռուան ամիսները, երկիրը մտանուիրուր գործի ու աշխատանքի։ Այդ տարին՝ ձմեռուան ամիսները պէտք էին ինձ եւ Պոպ–Քարլոսի անկիւնը խանութ մը վարձելու եւ Ասուանան վերարկելու գործը չարունակելի։ Ամառները Ալէյ կ'երթայի, ձմեռները պէտք կը գտնայի եւ երեք տարիներ, այսպէս չարունակեցի։

Ալէյ, տարուն տարի քաղաքի կլիմայական կ'ատնէր, Օթոյի ճամբաները չինուեցան եւ երթեւեկը դիւրացաւ։ 1923 թուականէն սկսեալ պէտք գործս ձգեցի եւ ի տարս Ալէյ հաստատուեցայ, տուն–տեղ եղայ։ Գործս չարունակեցի, որ շատ յաջող եւ ճոխ տարիներ մնաց Ալէյի մէջ (1920–1965)։

Այդ թուականէն ետք, պատերազմ հասաւ եւ ես այլեւս աշխատանքի պէտք չունեցայ եւ հանդստեան կոչուեցայ։ Հիմա ամէն տարի, Ամառ ամիսներուն ընտանիքով Ալէյ կ'երթամ եւ ինչ ամիսներ ձմեռ եղանակին ընտանիքով Պէյրութ կ'իջնեմ։

Քաղաքներէն երկար տարիներու չրջանին, Ասուանան ու պրպտումներս ինծի պատճառ դարձած եմ Լիբանանի անծանօթ մնացած պեղեկութեան համբաւին ու անոր հմայքոտ անունին տարածման, հետեւար Եւրոպական եւ պրպտի Արար երկիրներու մէջ եւ ուղղակի օգտակար դարձած եմ անոր զարգացման ու քարոզչութեան։

Ամէն տարի, գարնան առաջին ամիսներուն, արեւոտ ու պայծառ օրերուն, լուսանկարի մեքենան ուսս, կը չրջէի Լիբանանի լեռներու Գիւղաքաղաքները, Գիւղերը, լուսանկարելու համար Լեռները, Բլուրները, ժայռոտ ու խորունկ Ձորերը երկնից ծառայարդ ճամբաներով։ Քարդ–փոսթի պատրաստելու համար, անոր նորահաստոյց Արձաններու, Պանդոկներու, Նչանաւոր Ջրվէժներու, Մայրիներով հարուստ լեռներու տեսարաններէն։ Ցաճախ քալելով կը բարձ–

բանալի լեռ ու ձոր, մէկտ նոր անապատ մը վիճակելու ու համբուռ վրայ հանդիպող անապատ մը չկրանցնելու յոյսով:

Այս անապատներէն, ամէն տարի ամառ եղանակներուն կը պատրաստէի բազմօրեայ օրինակներ եւ կը գրէի պիւզանդական մէջ պահպանելու եւ արձանագրելու սկիզբուն, անոնք ալ իրենց կարգին նոյէ կուսային իրենց յաճախորդներուն: Յանուանպահներուն կուսային, որոնք իրենց կարգին մատչելի գիներով կը ծախէին Լիբանան այցելող օտարական հիւրերուն:

Գործի արագ յաջողութեան համար, մեծ խանութներու մէջ կը գնէի բուռնիֆէներ (բարձ-վոսկեղներ չարելու համար լինքն իր վրայ դարձող անիւ), որոնք ունէի կը գիրացնէին անապատի քարերու ապառաժը:

Իւրաքանչիւր քարի տակը գրուած կ'ըլլար անապատի բացատրութիւնը ֆրանսերէն տառերով, եւ կը կրէր ԺԱՆԹՕ տարբերութիւնը, որ անունիս ու մականունիս կրճատումն է, այսինքն՝ Յովհաննէս (ժան) Թորոսեան =ժանիթօ: Այս մարդոյով ճանչցուած էր իմ կոչմէ պատրաստուած քարերը: ժանիթօ հնչումը իտալերէն լեզուի ձեւ մնէր, ուստի չատեր Իտալիան ալ կը կոչէին:

Շատ անգամներ, Լիբանանի վենիկութեան հետաքրքիր եւ գիտակից ներկայացի եւ եկեղեցւոյ յաճախորդներ, ինծի ներկայացուով կը գովէին ու կը գնահատէին Լիբանանի վենիկութեան նուիրուած այս աշխատանքս եւ հետզհետէ հարց կուտային յաճախ, թէ Լիբանանի կառավարութիւնը կը գնահատէ՞ ու կը գործադրէ՞ իմ այս աշխատանքս: Երբ ժխտական պատասխան տայի, գաւ յայտնելով կ'ըսէին.— Ուրեմն, ձեր կառավարութիւնը տակաւին ձեր գեղարուեստական այս գործը գնահատելու աստիճան գիտակցութեան չեն հասած:

Այդ նուիրատուներուն, Լիբանանի տեսարաններու քարերը պատրաստելու գործով կը զբաղէին Պէյրութի մէջ, Պաղ-Իտրիս Սարգիսեան եղբայրները, Արթահամ, Պօղոս, Սամուէլ եւ լուսանկարիչ Սֆայլօ (իտալացի): Իսկ Լիբանանի մէջ միայն ԵՍ, քարը պատրաստելու գործով կը զբաղէի, հնգորն ունենալով Ալէյը:

Տեսարանի գործերէս որոշ նմոյշ կուտանք, պատկեր 553, 554, 555, 556 տեսարան քարերը:

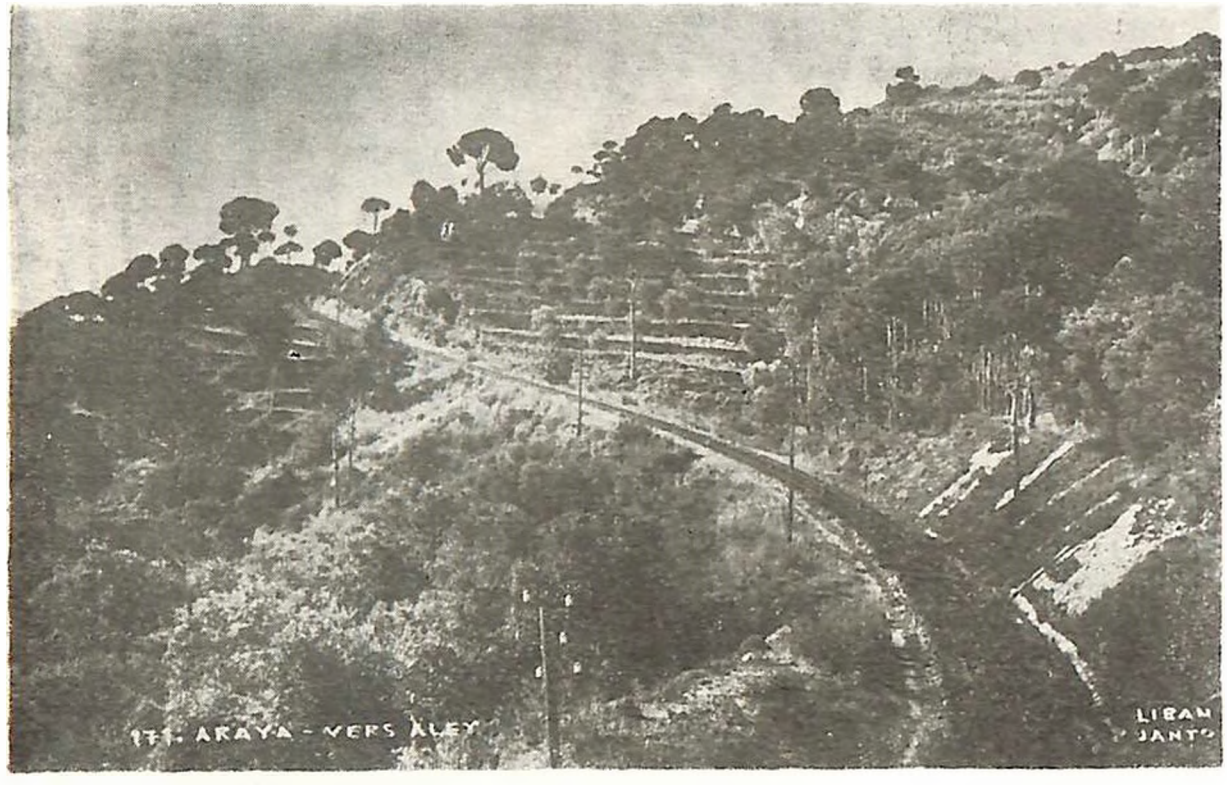

ՊԱՏԿԵՐ 553.— Ալէյի Լոզարանի բնդհանուր տեսարանը (Դիսին):

I 2803 I

ՊԱՏԿԵՐ 554.— Սուկ-էլ-Դարպի ճամբուն վրայ Ծոյն Կաթոլիկներու Վայրավանքը (Տէր - էլ - Շիս) :

ՊԱՏԿԵՐ 555.— Մայրիճներու ամառան Արայայի տեսարանը, դէպի Ալէյ:

ՊԱՏԿԵՐ 556.— Պէյրութի Նահատակաց Հրապարակը, ուր 1915 թուականին Թուրք կառավարութեան կողմէ կախաղան հանուեցան հրիսոնեայ եւ իսլամ համայնիէն 34 ծանօթ դէմքեր:

Քրիստոնեայ եւ իսլամ կիներ ճերկայացնող Նուագածաղը, որ կը խորհրդանիշէ երկու համայնիներու միութիւնը, գործն է նահատակ Մ. Ալբուճհանի:

❋

Ձեմ գիտեր թէ ինչո՞ւ, ի լուէ նախանձախնդիր էի Լիբանանի յառաջդիմութեան, ինչպէս պիտի ըլլայի Մայր Հայրենիքս Հայաստանի հանդէպ: Անգամ մը տուտ ամիսներուն էր, տեսայ որ Ալէյի փողոցներուն մէջ պատպտուկ ծախող տղաք արտերէն լեզուով բարձրաձայն կը պոռան պուզա՛, էվէրեաք, պուզա, եւ իրենց քշած փոքր սնտուկներուն վրայ նկատուած են էվէրեսթ լեռան ձիւնապատ պատկերը, (էվէրեսթ լեռը Զուէյներուց մէջ բարձր լեռ մըն է կարծեմ):

Այս տեսարանը ծանր ներգործեց: Անմիջապէս վեր ելայ, մօտս պտնուող վաճառական Լինիս ձէպըրի պլուրն: Այս պարզամիտ անոր ուշադրութեան յանձնելի, թէ ինչո՞ւ օտար երկրի լերան անունով կը պոռան իրենց պատպտուկը ծախելու համար եւ այդ լերան նկարը պծուած է իրենց սնտուկներուն վրայ: Ինչո՞ւ մեր Լիբանանի լեռներէն ամէնէն բարձրին, ամէնէն պատկառելիին ՁԷպէլ ԱՆՆԱՒՈՒՐԷ անունով չեն պոռար եւ մեր երկրի այդ Հոյակապ լերան պատկերը չեն պծած իրենց սնտուկներուն վրայ:

Այս ուղղութեամբ բաղդատիլը մը պրեկ տուի իմ ստորագրութեամբ Լիբանանի նորընտիր առաջին Նախագահը Պէչարա Խուրիին եւ փոստով ղրկեցի Նախագահի հասցէին: Բանի մը շաբաթներ հոգ, պոմպոսի ու քաջալերական արտայայտութիւններով պատասխանը առայ, եւ անկէ հոգ, անգամ մըն ալ չհանդիպեցայ իրենց պատպտուկը ծախելու համար գիւղաքաղաքացի օտար երկիրներու լերան անուններուը չհատցնող Լիբանանցի երիտասարդ տղոց:

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՍ

Անհատական գործերուս հետ, միաժամանակ անտես չեմ ասած Ուսումնական ու Գրական աշխատանքս: Ամէն առեն, ամէն տեղ, Ազգին վնասակար թէ օգտակար որեւէ գիտքի մասին, հայերէն թերթերու մէջ արտայայտուելու համար, կարծես ներքին պարտականութիւն մը կը զգայի ինծի համար:

Թուրքի գործած չարիքները եւ անոնց ձգած հետքերը, պատճառ գարձան իմ Գրական աշխատանքիս եւ ասիկա առաջին մէկ օրէն մինչեւ այսօր:

1908 թուականին, Ժէօն Թուրքիոյ (*) Երկրապահութեան, Համազգայնութեան (Ուիուվկի, Միութիւն) անունով հռչակած Սահմանադրութեան տարիներուն էր, հալածուած Թուրքիոյ կողմէ պարծուած չարիքներու մասին կը պիտի կեանքիդ մէջ հրատարակուող եւ Դաշնակցականներու Օրկան ՇԱՓՈՐ խմբագրած թիւերին մէջ, երբ տակաւին Սալկաւոր էի: Այդ չարիքներուն յաջորդիկ ուղիղ մէկ տարի եաթ, Աստանալի հայոց ջարդը:

Թուրքիոյ ձեռքով պարծուած չարիքներէն մէկուն մասին պրաֆիւնիկս օրինակ մը մինչ տեսանք, ԱԺԱՆ ՓՈՐՁ ՄԸ վերտառութեամբ (տստ էջ 1955):

1911 թուականին էր, Թամարզա վանքին մէջ, Մարզպետի պիտաւորութեամբ սկսանք հրատարակել Թումարզա անունով խմբագրական չարաթաթերթը, որուն առաջին թիւին ֆօթօ-գրին մինչ տեսանք (տստ էջ 1988):

1917 թուականին էր, երբ կիպրոսի մէջ պինուար էի: Գահիրէի «Յուսարեր» օրաթերթին մէջ կը պիտի Տարտըրութեան Ցուչերէս եւ կեսարիոյ չէքանի վանքերու հարստութիւններու մասին, որոնք կողոպտուելուն թուրքերու կողմէ եւ վճռացան: Յօդուածաչարքը, հետաքրքրութեամբ կը կարդացուէր եւ իր չահկանութեան համար կ'արտատպուէր ուրիշ թերթերու կողմէ:

Ալէքի մէջ ապրած տարիներուս էր, կարծեմ 1924 թուական: Ալէքէն դէպի Պէյրութ վազիչքին վերեւ պտուտած եւ Արթայ անունով ծանօթ ծառատարպ ընդարձակ հողամասը կը պատկանէր Իտալական դեսպան եւ ծանօթ դէմք Նինոյին: Նինոն, Իտալացի, կէս մը Արարացած մէկն էր եւ չատ Հայասէր: Իր ընտանեկան կազմը Հալեպէ կը բաղկանար: Այս մարդը քանի մը անգամներ առաջարկեց որ, որշան է Անթիլիասի Կաթողիկոսարանին չինութեան համար ձրի տրամադրել տասը հազար քառակուսի մեթր հող երբ տակաւին Անթիլիասի վանքը կառուցուած չէր: Այս պարագան, այդ օրերուն պրեցի «Զարթօնք» օրաթերթի մէջ եւ Ազգայիններուն ուշադրութեան յանձնեցի:

Գրութիւնը անպատասխան մնաց եւ արդիւնք մը չտեսաւ: Հիմա կը մտածեմ թէ, լաւ է որ չենք յաջողած, քանի որ ի վերջոյ Անթիլիասի Կիլիկիան ԱՆԻՄԱՍՏ կաթողիկոսական աթոռը, Հայաստանեայց Դարաւոր Եկեղեցիի պատմութիւնն պատճառ եւ Հայ Ազգի գլուխն ՓՈՐՁԱՆՔ պիտի դառնար, ինչպէս որ է այսօր:

(*) Ի վերջոյ մեր օրերու Իթթիհատ կուսակցութիւնը:

ՊԱԱՊՏԱՅԻ ՈՐԲԱՆՈՑԸ

Լիբանանի մէջ գտնուած թուականներուս, առիթ ունէի Ալէյի չրջակայ վիւղերուն մէջ գտնուած Որբանոցներու կեանքով հետաքրքրուելու, որոնց ուրիշու մեծամասնութիւնը Հայ որբեր էին:

1923 թուականին էր, Պաապտայի մէջ կը գտնուէր Ցրտասպի վարպետներ մը խնամքին յանձնուած Որբանոց մը: Այս նոյն վարպետները 1915 թուականէն առաջ, Թուրքիա, Խարբերդի մէջ Հայ որբանոցի մը տնօրէնն է եղեր: Բաւական տարիքոտ, կապոյտ աչքերով, մկրտչի գօտի եւ տաբները կէս մը բաց սանտալ հագած վարդապետ մը:

Որբերէն իմացայ որ, իրենք մեծ մասով կեսարիոյ չրջաններէն են եւ կը պատկանին Հայ Առաքելական Եկեղեցիին: Որբանոցին մէջ տրուած դաստիարակութիւնը, աւելի Թրքական էր քան Հայկական: Ճաշի ատեն, «Հայր Միր»ը կ'արտասանէին Թրքերէն լեզուով եւ երգերը Թրքերէն լեզուով կ'երգէին: Վերջին անգամ կրկին երբ որբանոց կը գտնուէի, տեսայ որ Հայ որբերէն մէկը մեռեր է եւ ընկերուհիները պապտին չուրջը շարուած կուլային: Թրանսիական դինուորական fամիոն մը նկատ, դագաղը վերցուց ու տարաւ:

Այդ տարին կարծեմ ունէինք՝ լաւ չեմ յիշեր Փիւնիկ թէ նոր Փիւնիկ հայ Թերթը: Այս մասին երկարօրէն գրեցի Փիւնիկի մէջ: Դաստիարակիչ Ազգային Առաջնորդարանի անտարբերութիւնը, թէ գոնէ տարին մէկ անգամ Տօնական օրերուն, քահանայ մը դրկէ որբանոցներուն մէջ, Մխիթարիչ ու Հայրորդի որբերը, որպէսզի անոնք ալ գիտնան թէ իրենք մոռցուած չեն ու պաշտպան ունին մը ունին:

Հապիւ թէ գրուած յօդուածը Փիւնիկի մէջ լոյս կը տեսնէ, երկրորդ օրն իսկ վարդապետը Ալէյ կ'երթայ եւ հեռաւով եկաւ ու պատռ պիս «Փիւնիկ» Թերթը ձեռքին: Քիչ շատ Հայերէն ալ կը խօսէր: Առաջին հարցումը եղաւ.– Դո՞ւք էք Յովհաննէսը: Դո՞ւք գրած էք այս գրուքիւնը: Շատ ազաչեց որ գրուածը քիչ մը Թեթեւցնեմ, ըսաւ.– Ես հայ որբերը շատ կը սիրեմ, անոնց վարդանի երգն ալ կը սորվեցնեմ «Թէ Հայրենեաց», «Դաշնակցական խումբ»: Եթէ, ձեր այս գրածը իմ մեծաւորս կարդայ, կը պատժէ զիս:

Երկու ամիս Նոքն էր, որ առիթը ունեցայ կրկին որբանոց այցելելու: Տեսայ ու պատյ, որ ամէն ինչ փոխուած էր, որբերուն կեանքը կը խնդար, բայց վարպապետը այլեւս չառնայ որբանոցին մէջ:

ՇԻՄԼԻՆԻ ՈՐԲԱՆՈՑԸ

1941 թուականին էր, Ալէյի մօտիկ Շիմլին գիւղին մէջ կը գտնուէր Տանիմարքայի Միս Ձրկրի անունով որբանոց մը, որու աշակերտութիւնը պիտի ամրողջովին հայ երկոտ որբերէ բաղկացած էր: Յաճախ կ'այցելէի այս որբանոցը եւ անոր խնամքին յանձնած էի երկու նպաստ որ թամարպայիներ:

Որբանոցը, իր նեղքին կազմով, Ուսուցչուհիւն, Տնտես, Մատակարար, բոլորը Հայերով չրջապատուած էր: Ուսումը, Դասախօսակութիւնը, որքան կրնային, նոյնքան Հայերէն էր եւ կարելի էր կոչել, հայկական որբանոց: Իրենց հաստատութիւն, կ'երեւայ ունէր Հարուստ բարերարներ, որ առատօրէն կը ծախսէին որբերու Հանդստութեան եւ առողջութեան մասին այնքան հոգ կը տանէին: Որբանոցի պաշտպան Տանիմարքացի այս Օրիորդը, կը պատմէին թէ, 1915 թուականէն առաջ, Այնթապի մէջ, նոյնպէս Որբանոցի մը պաշտպանն է եղեր:

Այդ թուականին, որբանոցի կեանքի մասին տպաւորութիւններս Երկարօրէն գրեցի մեր օրուայ «Զարթօնք» օրաթերթին մէջ: Տնօրէնուհին պահ կը մնայ գրուածքէն: Որբանոցի մատակարար՝ Ադամ Նուրխանեանը (Այնթապցի), քանի մը օրեր Նոք եկաւ եւ «Զարթօնք» թերթի այդ թիւէն երկու–երեք օրինակ առաւ: Պատմեց թէ, այդ գրուածքը Անգլերէն լեզուի թարգմանել տուաւ եւ Եւրոպական երկիրներու թերթերուն դրկեց:

Հայ թերթերու մէջ գրուած Գրական գործերուս մաս կը նպաստէ նաեւ Անթիլիասի մէջ, Հանգուցեալ Պարեգին Ա. Կաթողիկոս Յովսէփեանցի վախճանումին առթիւ գրուած *Հոդևկան* Արտայայտութիւններս ու Տպաւորութիւններս, որ լոյս տեսաւ «Արարատ» օրաթերթին մէջ: Հանդէպ այն մեծ Հայրապետին, որուն Անձը Հայ Արուեստի թանգարան մր եւ հաւատացեալներուս համար Աւանդատուն մը եղաւ:

ՎԵՇԻ ԴԱԳԱՂԻՆ ԱՌՋԵԻ

«...Կիրակի, 6 Յուլիս, Ուխտի օր մըն էր: Օր մը իրական սուրբ: Տանըհինգ օրեր էին անցեր արդէն, երբ Հայ ժողովուրդի հըպատգոյն սիւնեցին մին տապալած էր եւ որու անդարմանելի կորուստը, տակաւին կ'ալեկոծէր, կը յուզէր ամբողջ հայկական աշխարհը, Հայ Եկեղեցին, Ս. Էջմիածինէն մինչեւ Անթիլիաս, Արարատէն մինչեւ Հայկական Սիլիւռքը:

Վերջին օրն էր այդ օր, Սուրբի Թաղման օրը: Կանուխ շաբաթէն հետո, Անթիլիասի ամայի ու նեղ փողոցները, հազարաւորներու հասած, մեծ ու պզտիկ չնմմնանդ հաւատացեալներու բազմութիւնը կը լեցուէր ու կը պարպուէր, եւ հետզհետէ կուպայէն դադար առնելու ընդարձակ Տաճարին մէջ, ուր բեմին առջեւ քօղածածկ դագաղին մէջ, Տիրականօրէն պառկած էր, Հայու Պաշտամունքի fetիշը, իր Գերբնական լուսթեանը մէջ:

Կրկնակ իմաստ ունէր այդ օրուան Սգաւոնը: Մենք հազարներս, երբ հեւ ի հեւ կուպայինք սեւ դագաղին մօտ, մեր յուզանքի վերջին տուրքը տալու, Ուխտաւորներն էինք նաեւ Մայր Հայրենիքէն նոր հասնող երեք Աստաքեաններուն եւ զանոնք տեսնելու մեր անհուն բաղձանքին, անհամբեր կը տրոփէին մեր արիւնոտ սրտերն ու հոգիները:

Լուռ էր ամբողջ Տաճարը եւ սրբացած Խորանը: Լուռ էինք նաեւ մենք՝ հազարաւորներս. եւ ամէնուս վրայ մեռելի հող ցանուած, տխուր ու ապշած վերար կը դիտէինք, սուգն էր միայն որ կը տիրապետէր բոլորին:

Թաղն ու Թաղաւորը դագաղին մէջ են: Գահն ու Մահանը, դագաղէն վերցուած սեւ կտորի մը մէջ, որ Հայուն ճակատագիրն իսկ կը խորհրդանշէր:

Զոյգ զանգակներու տխուր ու կցկտուր հեծեծանքներու մէջէն, Շահէ Արեւեան է, հոգնակից ընկճուած, որուն կ'ընկերանայ երկերգ վշտահար Մոգ Սրբազանը, վշտի ծանրութեան տակ կքած իր պարթեւ հասակով:

Սուգը, խորունկ դիծեր էր քաշած, անոնց Տժգոյն ու Ցոդնապեակ դէմքերուն եւ կը յառաջանան դէպի Խորանը, խոնարհելով պառկող դագաղին եւ ճնշքելով լեռնացած վիշտն ու լուռթիւնը:

Որքա՞ն ծանր է մտածել: Այն պոչը պանպակնելը, որոնք երբեմն վհատը, իր պայծառ ու կենսալից փառքին հետ, նոյն բեմին վրայ իր ժողովուրդին մօտ կը հրաւիրէին, այսօր ասկոյն, անոնք, գնալի խաւար հողը կ'առաջնորդեն:

Ողբերգու գլուխ գասուն, սեւ ու ագաւոր չարքը, երկու գասերէն Դիմ Յանդիման, ՏՈՒՆ ու ՏՈՒՆ, ողբագին սկսան երգել. «ԵՐԿԻՆՔ ԵՒ ԵՐԿԻՐ ԵԿԱՒՔ ՈՂԲԱՑԻՔ, ԵՂԿԵԼի ՉԱՆՋԸՆ ԻՄ...»: Այո՛, վեհափառ Տէր, մենք ամէնքս եկած ենք, մեզի հետ են նաեւ, հայու երկինքէն, եւ հու հայրենի Արարատի երկրէն հասնող, երեք վշտակիրները: Անոնք եկած են մեզի ողբակից լլլալու, ճեզ սեսնելու, հաւատալու եւ ըսելու.— ԺՈՂՈՎԸՑԵՔ ՉՆՇԱՐՆԱԼ ԲՆԿՈՐՄՆ, ՉԻ ՄԻ ԻՆՉ ԿՈՐԻՑԵ»:

Տէրոջ լուծման մէջէն, կը չարունակէ Ողբասաց գլխաց գասը իր Ողբերգը, Թունդ հանելով եւ ճանկռտելով սրտի վէրքերը ունկնդիր ժողովուրդին.— «Երթամ էի լոյս եւ այժմ իմ խաւար...»: Այո՛ Տէ՛ր, երկիր էր տակաւին մեզի հետ էիր եւ քու հայրենասէր Բոցաշունչ լեզուով, այս բեմէն, մեր Հոգիներուն լոյս, հաւատոյ, յոյս կուտայիր, եւ դուն էիր Հայ Մշակոյթի ճաճանչաւոր Արեւը, վայրատակող Աստղը:

Հիմա տակաւին ո՛վ Տէ՛ր, խաւար է, կեանքի մեր Հոգիներուն եւ քեզ ապառող այս քառակուսի վերնզմանի Փոսին նման, ուր քանի մը վայրկեան առաջ, պիտի հանդչէր Սուրբի մարմինը եւ այնուհետեւ, այլ կարմիր ատլասկոյտը պիտի գառնայ Ուխտատեղին մեր հոգիներուն եւ ներչնչարանը Հայ մտքին:

Այդ պահուն էր, կին մը ներս կուգար դէպի սեւ դագաղը, սեւ քօղերու տակ ճերմակ մազերով, ցաւոտ տարիքով, վարժ լացի ու սուգի: Եկաւ ծնրադիր, համբուրեց դագաղի վիշը, դլխի սեւ քօղը, սեւ դագաղին քովը, քանի մը անգամ խաչ հանեց երեսրու եռանկ: Հիացիտ ու հարցական երեւոյթով մը ծունկի վրայ կանգ առաւ Թաց լաթի կտոր մը աչքերուն սեղմած, եկած էր ըսելու.— «Ո՞ՒՐ ԵՂԻՔ ՉՆԱ, ՉԻ ԵՍ ԱՈՒՑ ՉՆԱ...»: Ի զուր էր, այս լացող կնկան մեր սիրեցեալ Հայրապետը տեսնելու յոյսը, երբ չէր Թափանցած Ս. Դպրոցի խորունկ խորհուրդին, որ մեզի ամէնուս կ'ըսէր.— «Ձի՞ խնդրէք զկենդանիին ընդ մեռեալս, չէ՛ աստ, այլ յարեաւ...»:

Այսպէս, յաւերժականօրէն բաժնուեցաւ մեզմէ, քիչերու մէջէն, հայ եկեղեցւոյ մեծագոյն դէմքերէն մին, որու կեանքն ու

Անձը եղած էր Ազգային Ատենապետութեանց Ընտրական, Առեղծապետութեանց քանգարան եւ Հոգիներու Նկարչարան մը: Այսպէս կը բացատրուի խորհուրդը եռամեծ այս անզուգական Հայրապետին, որու անմիջական Հմայքովը ու Հոգիովը, Անթիլիաս դարձաւ Հոգեկան ու Մտաւորական վառարան մը:

Տակաւին քառասնհինգ տարեկան էր, երբ եկուր տարինեը առաջ, օր մը իր խորհուրդով որոշեցինք Անթիլիասի Տաճարին մէջ կախուած մեծ ու փոխ Արծաթեայ Ջահերուն լուսանկարները առնել: Որպէս ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴԵՂԱՐՈՒԵՍՏ իր Մանրանկարչական պրծնելուն մաս կազմելու համար: Մեքենան լսած եմ, հիմա վեհը այս բոպէին, կարծես պրծի ընկեր մըն է լինի, ուրախ է եւ անհանգստա, կը չանայ ունենալու համար հարազատ լուսանկարները ջահերու ետքանչիւր մէն մի պիծերուն, թեւերուն, նրբակերտ ճեւակերուն:

Ես, փոշիները միայն կը տեսնէի ջահերուն վրայ, իսկ վեհը, Հոգի, Արուեստ, Տաղանդ, որով կը չանար անմահացնել հայ Արուեստագէտի հանճարեղ Մխքը ու Հոգին:

Այսպէս էր եղած մեծ Հանդուցեալի ամբողջ կեանքը: Ներկիճին մէջ, Աստուածային լոյս կը փնտռէր, տալու համար իր սիրեցեալ ժողովուրդին: Աւերակներու ու փոշիներու մէջէն, գիր, գիծ ու պատկեր կը հրհրէր, տալու համար հայ մշակոյթի քանգարանին:

Հանդիստ յաւէտ յոյնաբնակ հոգիիդ ու մտքիդ, ո՛վ երանելի Հայրապետ:

7 Յուլիս, Ալէյ (Լիբանան) ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Ա. ՍԱՐԿԱՒԱԳ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ «ՀԱՅ ՏՈՄԱՐԾԱՅԻ»

Գրական աշխատանքիս ամէնէն Դժուարին լայն Հաճոյալի պրծած եղած է Պատմութիւն «Հայ Տոմարծայի» երեք Հատորներու պատրաստութիւնը, որոնք իրենց Բանասիրական, Պատմա–Տեղեկագրական բովանդակութեամբ, իր օրին, Մայր Հայաստանէն սկսեալ, Միացեալ Նահանգներու եւ Լիբանանի ՀԱՅ թերթերու կողմէ, իրենց Գրախօսականներով Գնահատուեցան: Ինչպէս նաեւ Արժէքաւորուեցան Ազգային Գրական Դէմքերու, Հեղինակներու կողմէ: Այդ բոլորին դիմաւորած եմ հոգեկան հաճոյքով որպէս իմ գրական դոյզն աշխատանքիս մեծ վարձատրութիւնը:

ՄԵՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆՑ ՀԵՏ ՑԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՍ

Երիտասարդ տարիքէս սկսեալ Քաղաքական կուսակցութեան չեմ պատկանած, թէեւս սխալ գործած եմ, չեմ պիտեր: Բայց ամէնուրեք, ամէն ժամանակ, պնահատած եմ անոնց Հայրենասիրական նուիրուած ոգին: Գնահատած եմ անոնց օգտակար Գործունէութիւնները եւ անոնց հանդէպ ունեցած եմ անխոտոր Յարգանք:

Գանուած չըջանակներուս մէջ, երբ տարիքը ունեցած եմ երէք կուսակցութիւններուն հետ ալ գործ ունենալու, սիրով տրամադրած եմ աշխատանքս եւ իմ մտածկոտութիւնս բերած եմ անոնց ազգօգուտ ձեռնարկներուն, երբ պէտքը ունեցած են իմ աջակցութեանս:

Հնչակեան կուսակցութեան հետ, առաջին անգամ չիտէմ ունեցած եմ 1908 թուականին Ժէօն Թուրքիոս բերած Սահմանադրութիւնէն առք, Թամարլա վանք այցելել Անոնց Առաջին գործիչներէն, նախ, Ազատ Ոստանիկի, յետոյ երկու ամիս առք, Սապահ Գիւլեանի հետ, երբ տակաւին վանքին մէջ կիսաստիկաւոր էի:

Վանքի ընդարձակ բակին մէջ, հայ եւ թուրք հազարաւորներու ներկայութեան, երբ երկու գործիչները խօսելու պատրաստուեցան, ԵՍ էլ անոնք բեմ հրաւիրողը եւ ժողովուրդին ներկայացնողը: Անոնք նմանցուցին Յիսուսի Առաքեալներուն ըսելով՝ Գնացէ՛ք աշակերտեցէք ... Հերաւոս, մկրտեցէք զնոսա, Յաւուն Հոր...»: Եւ Երիտասարդ ներկայացուցի որպէս մարդկութեան Փըրկիչ Առաջին Ցեղափոխականը տիպարը:

Դաշնակցական կուսակցութեան հետ, գործ ունեցած եմ 1909 թուականէն սկսեալ, նախ Մարզպետի հետ, որ մինչ մխտին էինք Սարկաւագի անեակին մէջ: Յետոյ, ամառ ամիսներուն վանք այցելել Ծանօթ Մտաւորական գործիչներ եւ Մարզպետի ընկերներ, Գևորգ Վիշապեանի (Կեսարացի), Հաճի Առաքել Մինասեանի, Յարութիւն Տալեանի, կարապետ Մկրտչեանի (Խիկիկեանը): Երեքն ալ իրարմէ աւելնուէր եւ հայրենասէր Երիտասարդներ:

Ռամկավար կուսակցութեան հետ, գործ ունեցած եմ Ալէյի մէջ պանուած տարիներուս Ազգային Եկեղեցիի, Կրթական գործերուս մէջ եւ Հ. Բ. Ը. Միութեան եւ Հ. Ե. Ընկերակցութեան հետ յարաբերութիւններուս բերմամբ:

Գալով Համամիութենական կառավարութեան, ինչպէս ես եւ ամբողջ արտաքսմանի Հայութիւնը, ծանօթացանք այն օրէն երբ առանք մեր Արտգործարին Հայրենիքի Անհատաւորալի ու Գերագանց օրէն Յառաջխոհ վերելքը, երբ այլեւս Տնտեսական ու Գիտական մարզերու մէջ կառավարութեան հասած եւ մեծ Ազգերու շարքին մտած կ'ինք և չնորհիւ համամիութեան վարչակարգին, որպէս պաղթական հայ, մեր ճակատէն սեւ լծեր և մեր աչքերուն արցունքը սրբուեցաւ:

Այս Հրաշագործում իրականութիւնը մեր Ազգային կեանքին մէջ, ո՛չ մէկ հայ անհատ, ի՛նչ Դատակարգի եւ ի՛նչ Գաղափարի ալ պատկանի չի կրնար ուրանալ եւ ուրացումը արդէն ինքնին ՈՁԻՐ կը նշանակէ:

Այս դիրքով, մենք մտամբ մը մեր վրէժը լուծած եղանք մեր պատուար թշնամի ջարդարար Թուրքին, թէեւ ո՛չ սուրով ու հարուածով, ինչ որ մենք կը փափաքէինք ու կը ապասէինք:

Շուշաճուրդի Թուրք ցեղը, իր Ոճրագործ մէկ զաւակը թաղեմի բնոյթ, ասկէ յիսուն տարիներ առաջ (1910 Յունականին), լսած— էրմէնիլէր, եա՛ էլլի սեներ սիզ Թէրագզըյաթտա կէրի գալըրսընըզ, թիւրքլէր եէրիշիպ սիզե միւսաւի օլաճա գատար, եա՛ մէյտանըր թիւրքլէրէ պրագըրսընըզ: (Հայեր, կամ 50 տարիներ, պուք ձեր յառաջխոհութիւնը կը գտրնկէք, որպէսզի Թուրքը ձեզի հաւասարի, կամ հրապարակը (Թուրքիան) Թուրքին կը ձգէք):

Նշօղու էշշէկ Թուրք ցեղի զաւակ Թալէաթը, իր մտածումը իրագործեց: Զարդնց Հայութիւնը եւ յիսուն տարիներ հրապարակը Թուրքին ձգեց (1910–1960): Յիսուն տարիներ ետք, այսօր Ջարդուած Հայը յարութիւն առաւ, եւ իր գարգացման պաղթականէն հասաւ հասիւ ԱՋԲԻ ՄԸ ՁԱՓ ՄԵԾ իր ՄԱՑՐ հողին վրայ եւ Թուրքին քթին տակ:

Թուրքը ասիկա տեսաւ այսօր, եւ այն եղրակացութեան եկաւ, որ Թուրք ՇԱՆ ցեղը, ընդունակ է մնայն պահպանուելու, չարչարուելու, խաթելու եւ քանի որ յիսուն տարիներ երբ հրապարակը իրենց մնաց եւ ինքը մնաց նոյն աւազակ Թուրքը, ասկէ ետք պիտի մնայ իր վիճակին մէջ մինչեւ իր ցեղի վճարումը:

ՄԵՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ ՕԳՏԱԿԱՐ ՈՒ ՎՆԱՍԱԿԱՐ ԿԱՅԼԵՐԸ

Ամէն ազգերու Քաղաքական կառավարութիւնները ունեցած են

իրենց օգտակար ու վնասակար գործելակերպը: Մեր Քաղաքական կուսակցութիւնները մանաւանդ, երկար գարերէ ի վեր Թուրքին գլխի գալած ԱՆՏԻՊ ու ԱՆՊԱՇՏՊԱՆ ժողովուրդի մը զաւակը, որպէս ԱՆՓՈՓՉ Քաղաքական, անշուշտ պէտք էր ունենային Քաղաքական ապրումներ իրենց վնասակար կողմերով: Այս նկատումով, մենք չատ ալ իրաւունք չունինք գատելու ու անոնց գործերը գատապարտելու:

1885 թուականէն մինչեւ 1908 թուական Թուրք Սուլթաններու չրջանին, Հայկական նահանգներու մէջ հայերու հանդէպ Թուրքերուն կողմէ գործուած հարստահարութիւններուն, գրկումներուն եւ մահուան չարչարանքի որպէս պատասխան, մեր քաղաքական կուսակցութիւններուն, իրենց ապրած գնով Չէթէյական կռիւները ցոյց տուին Հայու ՄԱՐՏԱԿԱՆ ոգին եւ ՀԱՅ ֆետայի յաւուր իրենց ԽԻԶԱՆ ու ԱՆՁՆՈՒԻՐ կեցուածքով եւ հրաշապատում գրուագներով, ԱՌԱՋԻՆ էջը բացին մեր օրերու ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ վառուռը չարժումի պատմութեան:

Մինչեւ 1908–ի Մեծ Թուականը, Սուլթաններու օրով, ամբողջ հօտը գար, հայերը, թէեւ հարստահատ ու անարգուած էին Բռնատիրոջ մեռ հպատակներու կարգին եւ մահուան չարչարանքի ենթարկուած, սակայն անոնց ի ՍՊԱՌ բնաջնջման մասին գրգիռ մը գոյութիւն չէր ունեցած եւ անոնք ապատ էին իրենց կրօնական եւ կրթական գործողութեան մէջ եւ անոնցմէ կը պահանջէին բարձր մակարդակի վրայ՝ քան տէրտէր Թուրքերը:

1908–ի Նոյեմբերեան Թուականէն առ, Հայութիւնը պիտի ապրէր մէկ մէկ Սուլթաններու օրուայ ԽԻՂճ ու ԿՐՕՆԻ ունեցող Թուրքին հետ, այլ ՆՈՅԵՄԲԵՐԻՑ, ՀԱՐԻՒՐԱՑ, ծնունդով ՀԱՅՆԱԿ ԺԷՈՆ Թուրք Թալէաթներու եւ Էնվէրներու նման սերունդներուն հետ: Այս Թուականէն սկսեալ, այլեւս փոխուած էր Հայու ճակատագիրը եւ որոշուած էր անոնց ի ՍՊԱՌ բնաջնջումը:

1908–ի Յուլիս 20–ին էր, ԺԷՈՆ Թուրքերու կողմէ (*) հրաւիրակուած Սահմանադրութիւնը, որու ԻՄԿԱՆԱՆ նպատակն էր Սուլթանական կառավարութիւնը տապալել, երկրին զեկը իրենց ձեռքը առնել եւ Հայերը բնաջնջելու իրենց ծրագիրը գործադրութիւնն դնել եւ իրենց նպատակին մէջ ԿԷՏ առ ԿԷՏ յաջողեցան Սուլթան Համիտը գահընկէց ընելով: Սակայն այնքան ԳԱՂՏՆԻ եւ

(*) Իբրեւ եւ Թերագգը կուսակցութիւնները:

ՃԱՐՊԻԿՕՐԻՆ պարծեցին, որ խորքին մէջ ՆԵՆԳ ու ՊԱՏՐԱՆՔ Սահմանադրութեան քօղին տակ, մեզի ներկայացան Հիւրրիէք, Ատալէք, Ուխուվէք (Ազատութիւն, Արդարութիւն եւ Եղբայրութիւն) անուններով, եւ երկար ամիսներ թուրք երկրի քաղաքներուն ու գիւղերուն մէջ տավուլ-զուռնայով չրջելով պոռացին ԵԱՇԱՍԸՆ ՎԱՓԱՆՏԱՇ ԻՐՄԻՆԻԼԻՐ, ԵԱՇԱՍԸՆ ՄԻՆԱՍ ՁԵՐԱՋ, *որուն մենք՝ հայերս եւս կը մասնակցէինք:*

Լաւ կը յիշեմ, այդ օրերուն էր ՀԱՅՑ թերթերու մէջ կարդացինք թէ, «Հիւրրիյէթ»ի խորը նոր կը հասնի օրուայ ներուսաղէմի պատրիարք Յարութիւն Վեհապետեանի ականջին, կը խնդայ, եւ Հիւրրիյէթի ԽՄԲԿԱՆՆ ըլլալը դուշակող փոքառու Պատրիարքը, կ'ուննայ Մարզպետական արտայայտութիւն մը, կ'ըսէ.— «Պու տիւտիւկ, պու ՍէՍ, էրմէնիլէրին մահվընը միւժտէյէճ պիր տիւտիւկ ՍէՍի տիր»: (Այս սուլիչը, ապառութեան համար փչող սուլիչի ձայն չէ, այլ Հայերու վճռակամը աւետող սուլիչի մը ձայնն է):

Ժէօն Թուրքիոյ ԲՈՒՐԿՈՒՄ, մեր ԺԷՕՆ ՀԱՅՑ Քաղաքական կուսակցական պետը, Սեպտեմբի մէջ մեսին պատրաստած էին Հիւրրիյէթի այս ծրագիրը եւ անոր ՏԻՈՒՐ հաշակման րնթած էին իրենց պործօն մասնակցութիւնը: Դժբախտաբար սակայն, մեր խեղճերը չէին կրցած իրենց մանրիմ թուրքին բան նպատակին խորը թափանցել եւ պայքը ոչխարին հետ եղբայրաբար ապրեցնելու ՅԻՄԱՐ քաղաքականութեան հետեւեցան:

Սահմանադրութեան հռչակումէն անմիջապէս ետք, ո՛չ թէ մեսին նոր կառավարութիւնը, այլ ամբողջ թրքութիւնը մեծ ու պզտիկ պարմանալի բան, մէկէն փոխուեցան: Այլեւս Հին Թուրքերը չէին որ մեզի հետ գարնով ապրած էին, վատօրէն մոռցան անցեալը, ցոյց տուին բան թուրք ցեղի ներքին վայրագ յատկութիւնները: Յայտնի էր թէ ժէօն Թուրքերու կողմէ Հայերը ջարդելու ԴԱՂՏՆԻ որոշումը իրենց հաղորդուած էր: Այդ բանը մենք կը զգայինք: Մեր գիւղի Թուրքերը, որոնք մեր Տէհէներու օրէն ի վեր մեզի տան, կալի դրացի էին եւ գիւղի չրջակայ Թուրք գիւղերու անօթի ու մերկ Թուրքերը, որոնք տակաւին մեր հացով կ'ապրէին, սկսան գլուխ բարձրացնել մեզի դէմ, մոռցան Հին դրացնութիւնը եւ այնպէս մը կը ձեւացնէին ինքզինքնին, որ կարծես ըսել կ'ուզէին մեզի, որ թուրքը այլեւս պէտք չունի հայերու դրացնութեան եւ հայերուս արտերը, կալը, տուն-տեղը, մալը-միւլքը, օր մը չէ օր մը իրենց պիտի մնայ:

ԲԱՑԻ ՈՒ ԳՈՑԻ ԱՂՄՈՒԿ

Մինչ Սահմանադրական ՆՈՐ կառավարութիւն եւ իրեն հետեւող թուրք երկրի ամբողջ իշխանութիւնը, ներքնապէս կազմակերպուելու վրայ էին եւ իրենց գաղտնի նպատակներուն իրագործման համար ամէն կերպ ապահէն, ինչ որ պիտի չուշանար, ԺԻՕՆ Թուրքիոյ երկրի բարեկամ մեր ԺԻՕՆ (երիտասարդ) ՀԱՅ Բազաքական կուսակցութիւններու պետեր, ԱՆՏԵՂԵԱԿ ու ԱՆՏԱՐԲԵՐ իրենց չուրջ յարուած դատապարտիւններէն, ՆԵՆԳ սահմանադրութեան բերած ազատութենէն պինդացած ու խանդավառ, իրենց առաջին գործը եղաւ հաստատել Ազգային, Եկեղեցական, Կրթական ներքին գործառոյթ կազմակերպութիւնները, աւանդական սովորութիւնները ու բարքերը: Պայքարելու, ԲԱՑ ու ԳՈՑԻ աղմուկ հանելու արդէն կուսակցական պետեր, ազատօրէն քարոզին եկեղեցիները լեցնելու համար: ՊԱՏՐ Ի ԲԱՑՈՒՆ, ՊԱՏՐ Ի ԳՈՑՈՒՆ պայքարը երկար ամիսներով տեւեց եւ հրապարակը ազմուկով լեցուց եւ խանգարեց հաւատիման ներքին կեանքը:

ՀԻՆԻ ՈՒ ՆՈՐԻ ՏԱՂՏՈՒԿ

ԲԱՑ ու ԳՈՑին յաջորդեց ՀԻՆԻ ու ՆՈՐԻ տաղտուկը: Երկուքն ալ հաւատարտակ ՎՆԱՍԱԿԱՐ Ազգային եկեղեցիի ներքին կեանքին: Պատմ Պատրիարքութենէն սկսեալ, Թեմական Առաջնորդներ, Եկեղեցիներու Թոգականներ, Հոգաբարձուներ, Վարժարաններու Տնօրէնութիւն, Ուսուցչութիւն, հակառակ ժողովուրդի կամքին ԲՈՆԻ միջոցներով պաշտօնանկ ըրին եւ ՆՈՐերը կարգեցին: Նոյնիսկ փորձեցին Պատմ Պատրիարքութիւնը փոխանակել եւ աթոռը յանձնել ա՛չ եկեղեցականի մը, պայմանաւ որ իրենց դաւանակից մէկը ըլլայ:

Այն ՀԻՆերը, որոնք դարեր է վեր, յաջորդաբար ՀԱՑ եկեղեցիները եւ վարժարանները ԱՆԽԱԽՏ պահեր եւ դարձեր էին անոնց արիւնն ու փորձառու Պահականները, մէկ կողմ քաշուեցան եւ անդի տուին ԱՆՓՈՐՁ, ճաւիղ, Ազգի ներքին կեանքէն անտեղեակ նորերու:

ԲԱՑ ու ԳՈՑով, ՀԻՆ ու ՆՈՐով խախտեցին Ազգային եկեղեցին իր ԴԱՐԱՒՈՐ հիմէն եւ Ազգը բաժնեցին իրարու հակառակ քանի մը մասերու: ՀԻՆերը, ՆՈՐերուն դէմ: ՆՈՐերն ալ ուրիչ

ՆՈՐնրա դէմ: Իրենք ալ եթէ կառավարութիւններ ԻՐԱՐՈՒ Դէմ եւ Ազգին պահպանողական ու ԼՈՒՐՋ մասը՝ ԵՐԵՒԱՆրուն դէմ:

Որպէս Բազաքական կառավարութիւններ, ՄՈՒՅԱՆ Բազաքական կեանքը, յուսալան, որպէս թէ Հայ Մշակոյթի զարգացման: ԵՐԵՔ կառավարութիւններ, երբեմն ԱՆԶԱՏ եւ երբեմն ՀԱԿԱՌԱԿ՝ ակռան Լսարաններ բանալ, Թատրոններ, Հանդէսներ սարքել, հրապարակը ազատել: ՆՈՐ–ՆՈՐ անուններով թերթեր հրատարակել եւ երբեմն դէմ պայքարել: Ինչպէս վերեւ յիշեցինք, ճիշդ այդ օրերուն էր, ՇԱՆ ծնունդ Թուրքերը ըսաւ.– Հայեր, դուք ձեր յառաջդիմութիւնը պէտք է դադրեցնէք կէս դար: Հրապարակը թուրքին ազէէ, որպէսզի ձեզի հատատաին: Ընել կ'ուզէր, Հայերու անունը մութ երկրին պէտք է ի սպառ ջնջել:

Թուրք կառավարութիւնը եւ թուրքեր, հետեւէն կը դիտէին իրենց բարեկամ երեսատարել Հայերու այս ԱԶԳԱԿՈՐԾԱՆ շարժումները, որոյ Հայութիւնը անիշխանութեան մատնուած էր եւ թուրքեր կ'ուրախանային: Այս չարժումներու առթիւ Հայերու մէջ եւ տեղի ունեցած ընդհարումներուն, կառավարութիւնը ո՛չ թէ միայն չէր միջամտեր, այլ ծաղրանքով կը քաջալերէր հրատարակող թուրք թերթերու միջոցաւ.– էմրէնի վաթանդաշլարըմըզ փեվգէլատէ Թէրագգըյարը հազգընուա··· (Հայերու վերադանց յառաջդիմութիւնը···) վերտառութեամբ:

Մենք հիներս կը պայթինք եւ կը սպասէինք հայերուս գլխուն պատիժ չտրնկուելուն, որ չատ չուշացաւ: Սահմանադրութեան հրատարակումէն ուղիղ Մէկ տարի առք, 1909 թուականին տեղի ունեցաւ ԱՄԱՆՑ պատճառի կիլիկիոյ Հայոց Ջարդը, որ իրենց երեսունըհինգ հազար անմեղ Հայերու կեանքը եւ տասիկա Հայերու ջարդի մասին տրուած ԴԱՂՏՆԻ որոշումներուն տասչին վարպետն էր որ կը բացատրէր, թէեւ կառավարչական չայչպանեան իրենց նպատակին մէջ:

Սուլթանը պահընկէց ընելու օրը, որոշած էին Կիլիկիոյ հերչանի Հայութեան հետ, ջարդել նաեւ Կեսարիոյ եւ շրջանի քաղաքներու եւ գիւղերու Հայութիւնը: Այդ օր, ինչպէս Կեսարիան, նոյնպէս էվէրկին եւ Թոմարզան Ժէօն Թուրքերու զրգռումով պաշարուեցան Կէօմիկէվի մութ գիւղերու ՏԱՍՆԵՄԿ հարտարուեր գինեալ մութ գիւղերու կողմէ: Թոմարզայի լեռները լեցուեցան ջարդարար մութերով: Տաւարները, եզները, կովերու Սիւրիները քշեցին տարին իրենց Զօպաններով: Թուրքեր մեր լեռները գիւղ բռնելով, սպասեցին Կեսարիոյ եւ էվէրկիի Հայութեան ջարդի լուրերուն:

երբ կեսարիոյ կարգը ձախողեցաւ, պաշտող Մուժանը եւ քաշուեցաւ:

ՇՈՒՆՇԱՆՈՐԻ *կառավարութիւնը, կարգի այս գործը այնքան հնոտութեամբ եւ ճարպիկօրէն պատրաստած էր որ,* իբր թէ, *կարգը կազմակերպողը եւ կարգի պատճառը պիտի ըլլայ գահընկէց Սուլթանը, ինչպէս ալ ըսին Կիլիկիոյ կոտորածին համար: Մինչդեռ Սուլթանը երբեք մեղսակից չէր, ո՛չ Հայերուն կարգի որոշումէն եւ ո՛չ ալ վինք պահպանելէ ընելու ծրագիրէն:*

Կեսարիոյ եւ չրջանի Հայութեան կարգին հրաշքով *ազատելու պատմութիւնը եւ ԱԶԱՏԱՐԱՐ Հնչակեան գործիչ* ԱԶԱՏ ՈՍՏԱՆԻԿԻ *մասին մենք տեսանք* (տես էջ 1981–1984):

Կիլիկիոյ նման ՀԱՅԱՇԽԱՏ *կեդրոնի մը մէջ կարգը կազմակերպելով, Թուրքը ճամբան* ԲԱՑԱԾ *եւ պիտացուցած եղաւ ընդհանուր կարգի իր ծրագիրը, կը մնար Լեռնային Զէյթունի վախը, որուն մասին մտածել Թուրքին համար այլեւս դիւրացած էր, քանի որ հրապարակը լրևնոց մնացած էր եւ* ՀԱՅ *Քաղաքական կուսակցականներուն եւ Հայութեան մէջեւ ամէնուրեք Մխիթիւնը խախտած անիշխանութիւն կը տիրէր, Թուրքը Հայերուն այս կացութիւնը մեղմ չատ լաւ գիտէր:*

Կիլիկիոյ կոտորածէն երեք տարի ետք, 1912 *Թուականին, մէջտեղ եկաւ Բրիտանիոյ Պալքաններուն պատերազմը մեր Քշնամի Թուրքի դէմ: Պալքաններուն կողքին Դիմի բռնած էր նաեւ մեր Անդրանիկ Փաշան* ՀԱՅ *կուսակ ընտակի մը դէմքը անցած եւ կը պարնէին Թուրքին: Թուրքիոյ մէջ մենք* ՏԳԻՏ *Հայերս ուրախութեան եւ խանդավառութեան մէջ էինք, որպէս թէ Կիլիկիոյ կոտորածին մեր վրէժը կը լուծուի Թուրքէն: Այս Թուականին, այլեւս աւելի չնչտուեցաւ եւ* ՎԵՐՋՆԱԿԱՆ *որոշում տրուեցաւ Թրքահայերուն ի սպառ բնաջնջման:*

Մեր հայ բախտէն, երբոր յաջորդեց մեղի համար աւելի դէշ տարիներ: Երկու տարի ետք, 1914 *Թուականին, ընդհանուր պատերազմի չարժումը եղաւ եւ Թուրքը առիթը չկորսնցուց, անմիջապէս գործի սկսաւ եւ Զէյթունը տարագրեց եւ հանդիստ սրբատով ընդհանուր Հայութեան Տարագրութեան ճամբան բացաւ: Անկէ ետք այլեւս դիւրին էր, սկսաւ Թուրք երկրի քաղաքներուն եւ գիւղերուն մէջ պտնուող Հայերու* ԳՈՐԾՈՂ *բազուկները Ամէնէ Թագուրին մէջ պրաւել եւ մնացածները բանտերը լեցուց եւ* ՕԼՈՒՄ-ՁՕՃՈՒՄ *աքսորել դէպի Տէր-Զօր եւ Հալէպի անապատները:*

1908–ին, Ժէօն–Թուրքիոյ կողմէ հռչակուած Սահմանադրութիւնը, անսակ մը ՀԱՐՈՒԱԾ եւ պատասխանատուութիւն էր Սուլթաններու կառավարութեան եւ անոնց օրերու Թուրքին, որոնք հօրը հարիւր տարիներ ձգած էին որ Հայերը ապատ ապրին Թուրք երկրի մէջ եւ անոնց տարիք տուած են զարգանալու, Տնտեսական, կրօնական եւ կրթական տագարէպնիրու մէջ, եւ ՀԱՐԻՒՐ անդամ աւելի ԴԵՐԱԶԱՆՑ քան երկրի բնիկները՝ Թուրքերը:

Ճիշդ այս տպաւորութեան տակ եւ այս ՆՊԱՏԱԿԱՒ էր որ, 1915–ին, Թալէաթը Հայերը տարտպրնէլէ եւ բնաջնջելէ ետք, ունեցաւ հետեւեալ չատ յատկանշական եւ պատմական արտայայտութիւնը.

– ՄԷՄԱԼԻՔԸ ՕՍՄԱՆԻՅԻ ՍՈՒԼԹԱՆՆԱՐԸ, ԵՒՏԻ ԵԻՉ ՍԷՆԷ ԶԱՐՓԸՆՏԱ ԷՐՄԷՆԻԼԷՐԻՆ ՄԱՀՎԸՆԱ ՄՈՒԱՓԸԳ ՕԼԱՄԱՏԸԼԱՐ, ՊԷՆ ԻՆՁ ԱՅ ԶԱՐՓԸՆՏԱ, ԻՇՏԷ ՊՈՒ ԷՍԿԻ ՄԻԼԼԷԹԻ ՄԱՀՎ ԷԹՏԻՄ: (Թուրք երկրի Սուլթանները, հօրը հարիւր տարուայ միջոցի մը մէջ, Հայերը բնաջնջելու մասին յայտարարութիւն չեն գտած, հա՛ ահա, այս հին Ազգը երեք ամսուան մէջ բնաջնջեցի):

Երբ մեր Քաղաքական կուսակցութիւնները սկսած էին ժողովուրդը պլնել եւ յաճախ բնմերէն կը չնչտէին Ժէօն–Թուրքիոյ Հայերը ջարդելու ծրագիրը, կը նշանակէ թէ անդեակ էին Հայութեան կեանքին սպառնացող մեծ վտանգէն: Սակայն, ՈՐՔԱՆ զարմանալի, ՆՈՅՆԻՆ ալ ցաւալի էր, որ անոնք կուսակցական Միացեալ եւ ամրագէտ Հայութեան Հաւատքական Ոգեղրով, յարմար առիթներով այդ վտանգը կանխելու համար, որեւէ ՎՃՌԱԿԱՆ քայլ առնելու մասին չէին մտածած: Վերջին ժամանակներուն, Բէօսթէնճէի մէջ ՔՍԱՆ կախաղաններու Համագումարը, ուշացած արկածախնդիր ձեռնարկ մըն էր եւ օգտակարութիւն մը պիտի չունենար: Մինչ այդ արդէն, Հայերը ջարդելու իր ծրագիրին ՄԵԾ մասը, Թուրքը գործադրութեան դրած էր: Եթէ Իթթիհատական Թուրքին տեղ, կառավարելու դիրքը Իթթիլաֆական Թուրքին ձեռքը նգած ըլլար, Հայերու ճակատագիրը մխնէնյն վախճանը պիտի ունենար եւ ջարդելու որոշումը այս անգամ Իթթիլաֆի ձեռքով պիտի գործադրուէր:

Եթէ մեր կուսակցականները ՔՍԶ հետաքններ եւ քաղաքական կեանքի ՀՄՈՏ եւ հասուն մտքի տէր ըլլային, պիտէին թէ Թրքահայերու օրերը համրուած է եւ Թուրքը օր մը չէ օր մը ամբողջ պիտի ջարդէ: Կիլիկիոյ կոտորածէն ետք, Թուրքի բռնած

վերջէն պատկով ուրիշ ամէն հատուածական վտանգ մոռցած, Անատոլուի հայութիւնը սկսաւ ապահ եղերը պաղմնել տալու կը ձեռնարկէին եւ երեք միլիոն հայութիւնէն մաս մը գոնէ տարագրութենէ ու ջարդէ կ'ազատէին:

⁂

Շատեր, Հայկական Լեռնէն պատճառ կը բռնեն 1915 թուականին կովկասի ճակատ համրուած հայ կամաւորներուս չարժումը: Այս մտածումը չատ տկար եւ սխալ է: 1915–էն առաջ ո՛չ պատերազմ կար եւ ո՛չ ալ կամաւորական չարժում: 1908–ին, ամբողջ Հայութեան չարդը բացարձակապէս ծրագրուած էր: 1909–ին, Չարդի իր ծրագրի մէկ մասը սկսած էր կիլիկեան կատարածով: 1914–ին, Չարդի արդէն չարունակութիւնը Զէյթունը տարագրած եւ Հայութիւնը վճռացուցած էր: Այս ուղղութեամբ նկատ հասած էինք մինչեւ 1915 թուականներուն ՄԱՐՆԻՆ ապխտարկը ու չարաչարքը, երբ այլեւս թուրքը ամբողջ հայերը չարդելու եւ իր ծրագիրը գործադրութեան դնելու ՅՄԸՄՄ ժամանակը գտած էր եւ ապաւորէն գործել իր ուզած ձեւով:

⁂

Նոր սերունդէն, այսօր չաճախ հարց կուտան Հին սերունդին թէ, ինչո՞ւ 1915 տարագրութեան թուականին կամ անկէ առաջ, ՀԱՅ Քաղաքական կուսակցութիւնները ամբողջ Հայութիւնը ապատամբութեան չեն առաջնորդած եւ ոչխարի պէս մորթուած են: ՆՈՐ սերունդի այս հարցումին պատասխանը մենք տուած եղանք, երբ Ժէօն–Թուրքը մենք նկարագրեցինք երբեմն Սահմանադիր ՆՈՐ կառավարութիւն 1908 թուականին իր հայչինչ գաղանի ծրագիրներով: Անկէ ետք 1909–ին Կիլիկիոյ կոտորածին հետ: 1914–էն մինչեւ 1915 տարագրութեան թուական, թուրքերու բռնած դիրքը նկարագրեցինք Հայերու Հանդէպ, որոնք տալիք կը սպասէին Հայութիւնը ի սպառ բնաջնջելու:

Հայերը չարդելու նպատակաւ, սպառազէն մէջ Դիւրք բռնող չարդարար թուրքին դիմաց, նկարագրեցինք նաեւ Հայ Քաղաքական կուսակցականները իրենց գործունէութեան մէջ, որոնք, վերանալ ՎԱՂՈՒԱՆ գալիք վտանգին դէմ պատրաստ պահուելու եւ այս ուղղութեամբ Ազգը Միութեան եւ Համերաչխութեան առաջ-

նորդելու, իբրեւ ԱՆԶԱՏ եւ իբրեւ ՀԱՅԱՈՒԱԿ ՍԽԱԼ պարծանքով, քայքայեցին Ազգ. նեղբին կազմակերպուած կեանքը եւ Հայութիւնը անիշխանութեան մատնելով, ոտքը քանի մը մասերու բաժնեցին եւ հրապարակը Թուրքին ազատ ձգեցին: Այս պայմաններու տակ, ուրեմն մեր Քաղաքական կուսակցութիւնները, ինքնին մեռցնել ուժ մը չէին կրնար եւ չէին կրնար ալ Ազգը հատաքական ուժով ապատամբութեան եւ վրկութեան առաջնորդել:

⁂

1914 *թուականին, Իթթիհատի կառավարութիւնը, երբ Զէյթունի հայութիւնը ցրուեց ու տարագրեց, պատճառը՝ Թուրքը մեծ մատհոգութեան մէջ էր, որ Հայութիւնը ամբողջութեամբ կ'ապրստամբի եւ Տաւրոսի լեռները կը քաշուի: Ուստի, աճապարեց Զէյթունը ցրուելու եւ Հայութեան Երիտասարդութիւնը Ամէլէ Թապուրի անունով հատաքեց եւ կաշկանդեց որով Ընդհանուր Հայութեան ապատամբութեան տարատիը մեղմացուց մատամբ մը:*

Եթէ այդ թուականներուն, մեր Քաղաքական կուսակցութիւնները իբրեւ հետ համերաշխ պահուէին եւ Ազգի վատահութիւնը չհատած ըլլային, արիւնի եւ չարդերու այդ նախօրեակէն, Ազգը արդէն ինքնաբերաբար Ապատամբութեան ճամբուն վրայ պատրաստ կը պահուէր եւ միմիայն Առաջնորդողներու պէտքը ունէր, ինչ որ զըժբախտաբար ՉՈՒՐԿ էր անոնցմէ եւ Թուրքին ձեռքը իբրեւ բախտին ձգուած էին:

ՏԷՆՏԻԼՑԻ ԵՒ ՉԱԹՑԻ (նոզդատի շրջան) ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՆԵՐ ԹՈՄԱՐՉԱ ԿՈՒԳԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ԼԵՌՆԵՐԸ ՓԱՇԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

Թոմարզացի Բերովբէ Ղալփա Գըլըճեան կը պատմէր:

1914–ի աշնան էր, մեր Թոմարզայէն վեց հարիւր հազի երիտասարդ, նոր զօրած էին Ամէլէ Թապուրի վինուար եւ կեսարիայէն Սեբաստիա երկարող ճամբուն վրայ կը պտրծէին: Այդ օրերուն, օր մը կէս պիշերին Թոմարզա եկան Տէնտիլցի եւ Չաթցի ութը ՂԱՊՏՏՈՒՑԻ երիտասարդները, որոնց մէջ կը պատուէր Մանուկ Չաւուշ անունով մէկը: Այս մարդիկը չիտակ Տէր Գրիգոր պապուն տունը պացին եւ այդ պիշեր հոն պատկեցան: Երկրորդ օրը ժամուն օտան

հաւաքուելոյան ժողովի: Հոն էին գլխաւոր ազանէրէն Զօրպաճեանց Բաբանց աղան, Տէմոնց Աբթին ազան եւ ուրիշներ: Տէր Յակոբ պապան, Տէր Յարութիւն եւ Տէր Գրիգոր քահանաները: Ըսին, թէ այս երիտասարդները կուսակցութեան մը կողմէ դրկուած են, գիւղի ժողովուրդը Տաւրոսի լեռները բաշխելու համար: Երեք գիշեր ժողովներ: Այս երիտասարդները, մեր ազանէրուն կ'ըսեն, որ դուք ժողովուրդը պատրաստեցէք, մենք մէկ գիշերուան մէջ Թամարզայի Ամէլէ Թապուրի ազգը, Տէնտիլի եւ Զաթի ժողովուրդը Թամարզա կը թափենք եւ մեսին Տաւրոսի լեռները կ'երթանք: Մեր Ազանէրն ու Տէրպապանները չեն համաձայներ եւ ևիսդ երիտասարդները յաւտհատ եա կը պռոնան: Մեսին Տէր Գրիգոր պապան լեռները քաշուելու համամիա կը պռոնուի, որու մասին մենք տեսանք (աստ էջ 1891):

Տէնտիլցի այս երիտասարդներու խումբն է որ, յետոյ Տէնտիլի եւ Զաթի ապստամբող ժողովուրդին դէմ երթալ անցած Ազատդի լեռները կը քաշուին եւ քարանձաւներու մէջ պաշտպանուելով կը կռուին ջարդարար Թուրքին դէմ:

Թամարզա ևիսդ Տէնտիլցի այս Քաջերու Հերոսական դրուագը, պատմութեան մէջ ծանօթ է ՏԻՆՏԻԼԻ ԳՈՅԱՄԱՐՏ *անունով, պիտուրութեամբ Մանուկ Զամուչի:*

ԱՒԵԱՐ ՊԷՅԵՐ, ԹՈՄԱՐԶԱՅԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԵԱՆ ԿԸ ՀՐԱՒԻՐԵՆ (*)

Թամարզայի Թաղականներէն Գալուստ Էֆէնտի Վահրատեան կը պատմէր: Մեր Աւշարները հինէն ի վեր Թուրք կառավարութեան պինուոր չէին տար: 1914 Թուականին, երբ պատերազմ յայտարարուեցաւ, Թուրք կառավարութիւնը որոշեց Աւշար երիտասարդները զէնքի տակ կանչել եւ բանակ դրկել: Աւշար Պէյերէն, Ծանօթ Թօսունն եւ Եուսուֆ պէյերը ապստամբեցան, իրենց երիտասարդները Աւշար լեռները քաշեցին եւ Տաւրոսի լեռնաշխանէրուն վրայ պռնըւող Թուրք գիւղերը կրաւեցին (**):

(*) Աւշարներու եուրտին եւ ամոնց գեղի ծագման մասին, մենք տեսանք (աստ էջ 786):

(**) Հանքը, Աւշար լեռներու սահմանը կը գտնուի:

Թամարպատչին վնճց հարիւր հոգի, Ամէնէ Թաղուրի պինուոր նոր ատած էին։ Թօսուն եւ նուաճի պէյլիկը, Թամարպատչիներուս բարեկամ էին, յաւ կը ճանչնային եւ մեզի էմմօղլու կը կանչէին։ Տասնըհինգ հոգիով Թամարպատ ելան մեզի հետ խորհուրդ ընելու համար։ Մենք պիտի Թաղականներս եւ Քահանաները ժողովի նըստանք Ժամուն սենեակը։ Մարդիկ մեզի ատաջարկ ըրին որ ապըստամբինք, լեռները քաշուինք եւ իրենց ոտոց խառնուինք։ Իրենք խօսք ատին որ մեր վնճց հարիւր հոգին փախցնելով, ապահով պիտի պիտի բլլան, այն ատեն իրենք ալ բոլոր Աչքար պիտղերս իրենց ժողովուրդը մեզի հետ լեռ կը քաշուին եւ կը մխանանք ապատամբնելուն։ Այս մարդիկը երեք օր պիտի մնային, ժողով ժողովի վըրայ, վերջապէս որոշում մը չկրցանք տալ, մարդիկը ելան գացին։

Աչքար լեռները քաշուիլ այս ապստամբ Աչքարները ձիաւոր խումբեր կազմեցին, երթալով չատցան եւ պատերին ամբողջ Տաւրոսի լեռնաշղթան մինչեւ Թամարպատի լեռները եւ պրաւեցին չատ մը խուրք պիտիներ։ Թուրք բանակէն փախստական Թուրք սպանները եւ փախստական պինուորները ելան մեր գացին անոնց, նաեւ Թամարպատի մեր ոգոյմէ Ամէնէ Թաղուրի փախստական պինուորները եւ անոնց հետ հասաւ հինգ հազար ռուպի։ Այս ապստամբները Տաւրոսի լեռներուն վրայ ապրելան մինչեւ Զինադադար եւ խաղաղ կիլիկիա անցան։ Այս խաղերն մէջէն մեր ոգոյմէ չատեր, Աստուա ելան եւ իրենց ընտանիքներուն մեռան 1918 Թուականին։

ԿԵՍԱՐԻՈՅ ՍԱՆՃԱՔԻ ՀԱՅՈՒԹԵՆԷՆ ՀԱԻԱՔՈՒԱԾ 28 ԱՄՊԱՐ ՋԻՆՔԵՐՈՒՆ ԵՒ ՀԱՅԵՐՈՒ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ ԿԵՍԱՐԱՑԻ ԹՈՒՐՔ ՀԱՋԱՐԱՊԵՏԻ ՄԸ ԱՐՏԱՅԱՅՏՈՒԹԻՒՆԸ

Հաճի կարապետ աղա Քացախեանի Ցուշերէն (կեսարացի)

Հաճի Կարապետ աղա Քացախեան, երկար տարիներէ ի վեր, կեսարիոյ մէջ Թուրք կառավարութեան ՍԱՆՏՈՒՔ էմինի (գանձապահ) պաշտօնին մէջ գտնուելով, 1915–ի տարագրութենէն իր ընտանիքով մնացին զերծ պահուած էր Թուրք կառավարութեան հրամանաւ։ Պատերազմէն ետք մեռի Պէյրութ եկած հաստատուած էր։

Հաճի Կարապետ աղա, կեսարիոյ Սանճագի հայերէն հաւաքուած պէնքերու մասին այսպէս կը պատմէր։

կեսարիոյ մէջ, Թուրք հպատակեալ Թօֆիկ պէյի հետ հինէն ի վեր բարեկամական յարաբերութիւններ ունէի, հայասէր եւ ազատասիրտ Թուրք մըն էր եւ կեսարիոյ մեծահարուստ հայերուն բարեկամն էր: Ան յաճախ քովս կ'այցելէր: Հայերու տարագրութիւնէն ետքն էր, որ մը նստէն քովս նիստ, պինդ անոյշ չուտ յուզուած ու ալլայլած վիճակի մէջ: Զէի գիտեր որ, այդ օրերուն բանակի հրամանատարութեան յանձներ է հայերէն հաւաքուած ռազմամթերքը: Ան սկսաւ պատմել.—

«Հաճի կարապետ էֆէնտի, էսէմ իլէ սէօյլէրիմ, պու կիւն պէշինճի կիւնիւ տիր ֆի, Ղայսերի Սանիտաղը հէվալիսինտէ սիգիր ագըլսըզ միլլէրտէն բօմպանան 28 ատպար տօրուտու ճէպհանէյի օրտու զօրանոպըղրնա թէսիմ էրմէֆ իչուն մէշղուլ իտիֆ: Վալլահի ատըտրմ, պիր օրտուչա ֆիմպայէր էտէնէֆ դուվէր մէչտանա կէրիմիշլէր:

Սիգին զօրիբալար, պուճլարը դուլլանմատան ոջուն կիպի թէսիմ օլմալարը, վէ պիւթիւն միլլէրին մահվրնա սէպէպ օլմալարը ատայիպ հալ տըր:

Պիզ Ղայսէրի ճիվարրնտա, 500 թանէ ասկէրիյէ ճիւճէկ պիւրպէլի գապիրտանլար, իրրիճազ էրմիշ իտիֆ, վէ պէօյիւֆ իւմիւտ իլէ հաշըշօր իտիֆ ֆի հարրն պիր կիւն էրմէնիլէր ըտհան էտէրլէր վէ Տօրոս տաղլարրնր գապր էտէրլէր, պիզտէ մա'ահիլէ օնլարա զավուշուրուզ վէ հայարրմրզր գուրբարրրրզ, պիզ պու էֆէհար իլէ հաշըշօր իտիֆ: Ղարիյէն ֆիէրիմիզտէն կէչմէզ իտի ֆի, սիգին զօրիբալար պու տէրէհնէ պէչարէ հալտէ պուլունուրլար վէ պիւթիւն միլլէրին մահվրնա սէպէպ օլուրլար»: (*Հաճի կարապետ էֆէնտի, յաւով կը խօսիմ: Այսօր հինգերորդ օրն է որ, կեսարիոյ պատահին մէջ, ձեր անհիլք ապրէն հաւաքուած քառնըրէթը ամբար լեցուն ռազմամթերքը բանակի հրամանատարութեան յանձնելու պարծով զբաղած էի: Երդումով կը խօսիմ որ յաւնցայ: Բանակի մը բաւարար ուժ մէջտեղ բերեր էն:*

Զեր կատակցականները, առանց այս ուժը պարծածելու, ոչ-խարի պէս յանձնուեցնին եւ ամբողջ ապրի վճռումն պատճառ դառնալնին զարմանալի բան է:

Մենք կեսարիոյ չրջանին մէջ, հինգ հարիւրէ աւելի վիրաւորական բարձրաստիճան սպաներ էինք, եւ համաձայնած էինք որ վաղը, միւս օր հայերը կ'ապստամբին, Տաւրոսի լեռները կը գրաւեն, մենք ալ ընտանիքով անոնց կը խառնուինք ու կեանքերնիս

կ՚ապատանք, այս յոյսով կ՚ապրէինք: Երբեք մխքերնէս չէր անցներ որ, ձեր կուսակցականները այս աստիճան անկարող վիճակի մէջ կը գտնուէին եւ ամբողջ ապրի վճռական պատճառ կը դառնային):

⁂

Ինչպէս գիտենք, Տէնովի, Շապին–Գարահիսարի, Ուրֆայի, Վանայ, Մուսա–Տաղի, Ամոնոսի նման մասնակի գոյամարտներ եւ համեմատական Մարտնչումներ տեղի ունեցած եւ յաջողութիւն արձանագրած են, բայց ո՛չ երբեք կուսակցականները մեծնալ զինամթերքով կանխամտածուած եւ պատրաստուած ընդհանուր Ազգային ապստամբութիւն մը:

Արդեօք ատոնցմէ մինչեւ Տաւրոսի լեռնաշղթաները երկարող ընդարձակ այս գաշտահովիտը, կապադովկիոյ հայութեան համար, մէջը ունենալով կեսարիոյ, Եոզգատի, Կիւրիւնի եւ Սեբաստիոյ չքջանի հայութիւնը, ապստամբութեան յարմարագոյն վայրն էր իր Աշխարհագրական դիրքով: Այս այն պատմական գաշտահովիտն էր որ Հայկական գիմագիծ կը կրէր եւ ԺԱ. դարուն եղած էր կռուազօր պոյտ Գագիկեանոց եւ ՀԱՑ նախարարներուս: Անոր վէճերէն մը պրկելով Հայ նախարարներ հասան Տաւրոսի բարձունքները եւ կարմիկին Ռուբինեաց անկախութիւնը:

Մեր Քաղաքական կուսակցականները, եթէ անգամ մը լրջօրէն անդրադառնային Ազգային ապստամբելու մասին, անպայման իրենց ուշադրութեան առարկան պիտի դառնար այս Պատմական գաշտահովիտը իր լեռնաշղթայով եւ իր Աշխարհագրական դիրքով, կեդրոն ունենալով Թոմարզան:

⁂

Մեր քաղաքական կուսակցութիւնները, այսօր Սիւրէքի մէջ, խուճապահարը իր կուսակցութեան անուններով սկսած են օգտակար հանդիսանալ Ազգային կրթական եւ Մշակութային ասպարէզներուն մէջ զանազան անուններով: Ինչպէս այսօր, Պէյրութի մէջ, իրենց ձեմարաններով, Սահակեաններով եւ Թէքէեաններով: Կըրթական այս մարզին մէջ, անոնք այսօր կարծես աւելի արդիւնաբեր դուրս եկած են, քան անցեալին իրենց քաղաքական աննպաստ եւ սղթալի գործունէութիւններով:

⁂

Մեր քաղաքական կուսակցութիւնները այսօր, Սիւնեաց մէջ, իրենց ազգեցութիւնը չարաշահելով կրկնեցին, որ երբեք ներելի չէ:

Ինչպէս վերև մենք ակնարկ, 1908–ին Ժէօն–Թուրքերու բռնած սահմանադրութեան առաջին ամրանալուն խոկ, մեր կուսակցութիւններու առաջին պարծանքը եղաւ. Ազգային, եկեղեցական, կրթական ներքին կարմակերպութիւններուն մէջ ամէն բան եւ ԲՈՑ ու ԴՈՑԻ, Հինի ու ՆՈՐի խնդիր ԱՒԱԼ քաշելով, խախտեցին եկեղեցիները ու վարժարանները խրնոց Ազգային ԸՆԿԱԼԱԿԱԼ սովորութիւններէն եւ Ազգային ներքին կեանքը չմոռնալի անիշխանութեան մատնեցին:

Այսօր, անցեալի նայն ՏԽՈՒՐ պատմութիւնն է որ կրկնուեցաւ մեր քաղաքական կուսակցութիւններու կողմէ: Անոնք, խրնոց ՎՏԱՆԳԱԿՈՐ ձեռքերը յանկարծ երկնցուցին ՀԻՆԷՆ Ի ՎԵՐ ԱԶԳԻ ԴԻՒՈՒՆ ԲԱՐ ԴԱՅԹԱԿՂՈՒԹԻՒՆ ԴԱՐՁԱՆ, կրկին Ազգային կաթողիկոսական աթոռի ներքին գործերուն եւ խրնոց այս ԱԶԳԱՎՆԱՍ ձեռնարկով, Սիւնեաց մէջ Ազգը երկուքի բաժնեցին եւ արդուքիւն սրտոց ՀԶԱՒԻԱՒՈՂՆԱՅ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌին հանդէպ, Ազգապահ ՀԱՅ ժողովուրդը խրնոց դարուստ հաւատքին խախտեցին: Հայրը՝ իր Զաւկին՝ եղբայրը՝ իր եղբօրմէն զատեցին, եւ ՈՒ ու Ատելութիւն սերմանեցին ՀԱՅՈՒ ԱՆԱՐԱՏ Օճախներէն ներս:

Ինչպէս այսօր, անցեալին մէջ եւս եկեղեցականութիւնը պատճառ դարձած էր այս ՄԵԾ չարիքին: Կուսակցութիւններու բարեկամ օրուայ Պոլսոյ նորընտիր Պատրիարք (բանաստեղծ) եղիչէ Դուրեան, իր ԲՈՑ կամքով տեղի տուաւ կուսակցութիւններուն, եւ անոնք այս չարիքը գործեցին խրնոց դարուստ եկեղեցւոյ դէմ: Այդ թուականներուն սակայն, Ազգը ՀԱՐՈՒՍՏ էր մեր ԽՈՀԱԿԱՆ ու ԿՈՐՈՎի դէմքերով: Շուտով արթնցան եւ հրաժարեցուցին Պատրիարքական աթոռէն եւ տեղը դրին Զաւէն Եպս. Տէր Եղիազանը: Այդ օրերուն ՀԱՅ թերթեր գրեցին ԹՈՑ պատրիարքի հատկին.— Հեռացիր աջոռէն, դուն կրնաս ըլլալ միայն գրչի մարդ, չես կրնար կառավարել պատրիարքական աջոռը:

Այսօր նոյն պարտքն է: Զարիքին արմատը գտնուած են Անթիլիասի եկեղեցական մարմիններու մեծով ու պզտիկով, որոնք չ՚ուզեցին հնազանդիլ ԱՆՀՐԱՊՈՑ աթոռը հաստատ պահելու ԴԱՏԱՊԱՐՏԵԼի վճռամտութեամբ, ապստամբեցան Քաղաքա-

կան կառավարութիւններու միջոցաւորութեան եւ ԽՍՀՄ դարձան առնոնց դարձագարձիկ խաղերուն:

Անդիւնքը այն եղաւ որ, կաթողիկոսարանի շուրջ հաւաքուած եկեղեցական Հին ու Նոր մխիթարեան, մեծով ու պզտիկով իրարու դէմ եւ կառավարականներ իրարու դէմ ունեցած Հին ու Նոր սիրերը լուծեցին, անոնցմէ մաս մը էջմիածնական, մաս մը Անթիլիասական ցոյց տալով ինքզինքին: Միշտ ի վնաս ՀԱՅ եկեղեցիի Ազանդական մխիթարեան եւ ՄԱՅՐ ԱԹոռին: Եւ պատճառ դարձան որ երիտասարդութիւնը ուծանայ իր Եկեղեցիէն եւ պանի իրենց եկեղեցականներէն, որոնց Հանդէպ Ազանդական յոլպանք ունէր:

Այս ՈՂԲԱԼԻ իրականութեան, մօտէն ծանօթ է Լիբանանի Հայութիւնը: Անթիլիասի Մխիթարեան եւ մեր կառավարականները, կրնան ինքզինքին եւ հետաւոր Սփիւռքի Հայութիւնը խաբել, բայց ոչ Լիբանանի Հին ու Նոր սերունդին որուցմէ Հայութիւնը: Այլեւս չդիշենք այն ապուշ հակամարտութիւնները, որոնց արդիւնքն հետեւանք 1958–ին, հոս Լիբանանի մէջ, այն արիւնալի դէպքերը, որոնք խլեցին ԹՄՄՄ կեանքը 30–40 անմեղ ՀԱՅ երիտասարդներու: Այս կէտը չդիշենք, որպէսզի Ազգային արժանապատուութիւնը անէծքէ փրկենք:

Քանի որ Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցին, յանուն էջմիածնայ Մայր Աթոռին, Հին–Հին գործերու մէջէն իր ԽՈՐՍՈՒՄՍ հիմը դրած է Հայու հոգիներէն ՄԱՅՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆի արտին վրայ եւ քանի որ կիլիկիոյ Հայութեան անունով Սփ մը խիզ հոգ չունենք մեր թշնամի թուրք երկրի մէջ, ԱՆԻՄԱՍՏ է եւ Ազգին համար աւերող մտահոգութիւն մը օտար երկինքի տակ, կիլիկիոյ անունով կաթողիկոսական աթոռ պահել: Ինչպէս ժամանակին թուրք լրագրող մը գրած էր· «Տիվանի էրմէնիլէր, նէ սէպէտէն տոլայը, մէմլէքէթիմիզ կիլիկիա ճամբնա բաթրիք խանէ սագլըյօրլար էնինէպի թօփրաղընտա· անէյիպ վէ կիւլէճէկ հալ տըր: Կիլիկիա թօփրաղընտա, էրմէնիլէր, սիզէ, տիյէլիի պիր քիլիսէ եէրի, պիր մէզարլըք եէրի պիլէ վէրմէյիզ»: (Ճիշտ Հայեր, ի՞նչ հանգամանքով մեր երկիրը կիլիկիոյ անունով կաթողիկոսարան կը պահեն օտար երկրի մէջ: Զարմանալի եւ ծաղրելի գործ է: Կիլիկիոյ մէջ, հայե՛ր ձեզի, ո՛չ թէ Եկեղեցիի տեղ, այլ դերեզմանի տեղ մը իսկ չենք տար):

Հայաստանեայց ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՒ համար, այլեւս Կիլիկիոյ ԱՐԻՒՆԱՆԵՐԿ կաթողիկոսական Աթոռը, այս օրուայ նըմանը եւ ուրիշ ՈՄԱՆՐ ու ԲԱՐԴ Տպհատներու եւ Անջատումներու տեղի չտալու համար, կամ այն է որ, Մայր Աթոռի պլխաւորութեամբ, Երուսաղէմի եւ Պոլսոյ Պատրիարքութիւններու կողմէ մըշակուած եւ պատրաստուած մանաւանդ կանոնագիրով մը կը կապուի ԷՋմիածնայ Մայր Աթոռին հետ եւ միանգամընդմիշտ ձերբազատուելով Քաղաքական կուսակցութիւններուն ենթակայ լրիւ այժմու ՏՈՒՐ վիճակէն, կը պահէ իր ԱՆԿԵՂԾ յարաբերութիւնները Մայր Աթոռին հետ, ինչպէս էին 1900 թուականէն սկսեալ Սահակ Խապայեան եւ յաջորդաբար Գարեգին Հայրապետներու օրով: Հակառակ պարագային, ժամանակի ընթացքին, Ազգը պիտի ստիպուի ի սպառ կեանքէ դրկել Կիլիկիոյ անունով կաթողիկոսութեան մը գոյութիւնը եւ անոր պիտի վախանդուի Լիբանանահայոց Առաջնորդութիւնը վաւերացուած Մայր Աթոռի կողմէ, ինչպէս են Երուսաղէմի եւ Պոլսոյ Պատրիարքութիւնները:

***

ՔԱՆԻ ՈՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԸԼԼԱԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

ԱՒԱԳ ՍԱՐԿԱՒԱԳԻ ԱՍՏԻՃԱՆԻՆ ԲԱՐՁՐԱՑԱԾ ԷԻ . ԻՆՉ ՊԱՏՃԱՌՈՎ ՀՐԱԺԱՐԵՑԱՑ

Ինչպէս անգամ մը յիշած ենք այս էջերուն մէջ, 1914 թուականին որպէս Աւագ Սարկաւագ երբ կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքը կը պտուէր, կեսարիոյ Առաջնորդ Խորով Վրդ. Պէհրիկեան, այդ թուականին էջմիածին մեկնելու եպիսկոպոսական ատենաց տանալու համար: 1915 թուական, գարնան ամիսներուն Խորով Եպս. էջմիածինէն կեսարիա իր աթոռը դարձաւ, երբ արդէն թուրք երկրի քաղաքական մթնոլորտը մթագնած եւ կեսարիոյ չրջանի եւ ամենուրեք հայերու կեանքը վտանգուած էր: Խորով Եպս. երբ կեսարիա հասաւ, կառավարութեան կողմէ ուղղակի բանտ առաջնորդուեցաւ, որպէս թէ էջմիածինէն նոր հրահանգ բերած է թրքահայերը ապստամբեցնելու համար: Մէկ ամիս բանտ մնալէ ետք, Տիլթանակերտ ղրկուելու համար պէտք Հալէպ կէս ճամբան սպաննե-

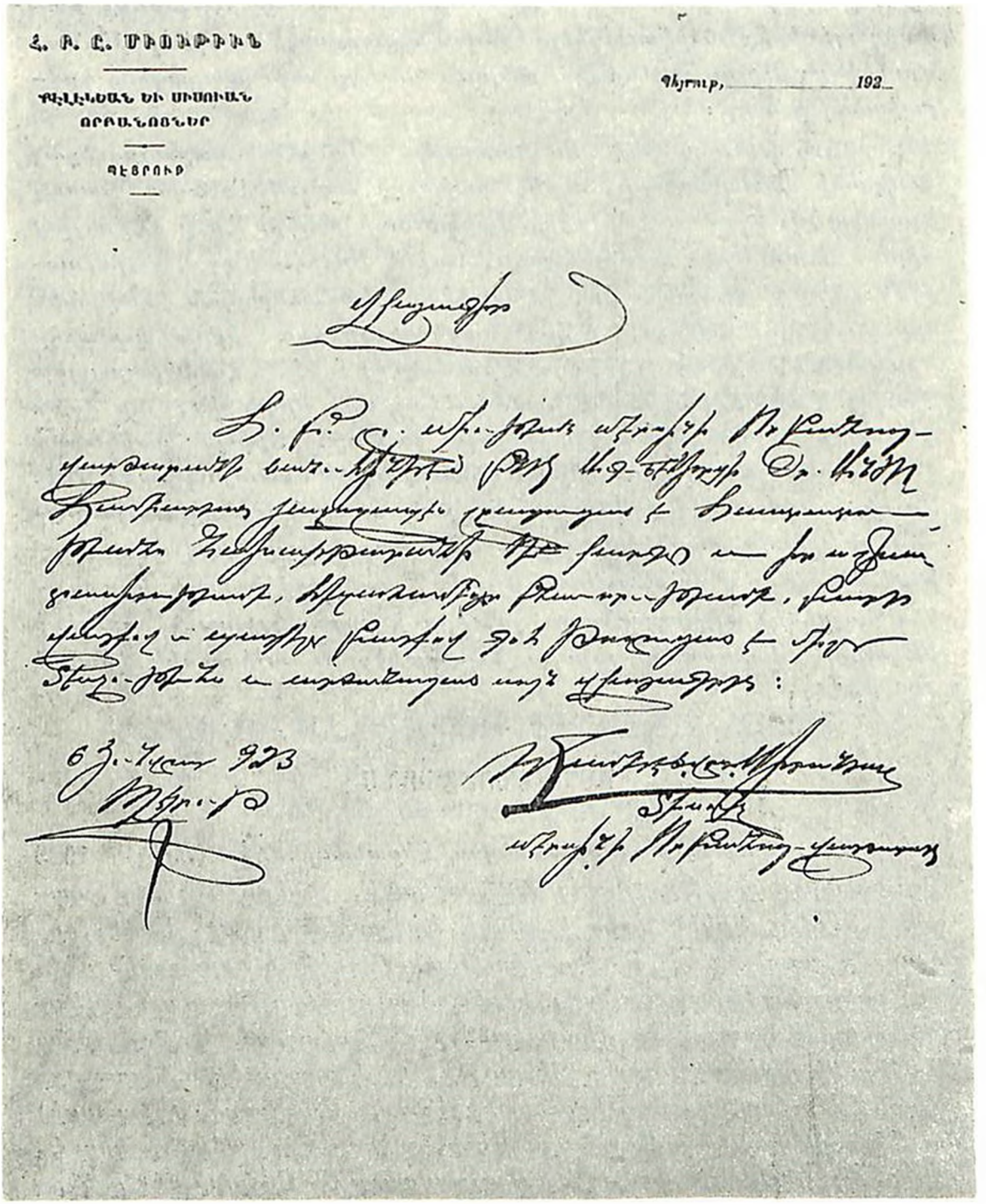
յին: Եթէ քաղաքական կեանքը նպաստաւոր ըլլար եւ Առաջնորդը իր Եպիսկոպոսական առաջին պատարտը մատուցանէր, մենք Թոմարզայի երեք սարկաւագները արդէն վարդապետ պիտի ձեռնադրուէինք: Անշուշտ մեր երեքներուս համար այս պարագան դժբախտութիւն էր:

1915 Թուականին, Ս. Կարապետ վանքէն տարագրուեցայ Հալէպի անապատները, ուրկէ վերադարձայ 1916–ին հասայ Երուսաղէմ: Երուսաղէմի մէջ, Սարկաւագի ընկերս էր ի մէջ այլոց Տէրեան Աւագ Սրկ: Բէմհաճեանը, (այժմ Սուրէն Եպս., Երուսաղէմ): Այդ Թուականին էր, Հայկական կամաւորական Լեգէոնին մաս կազմելու համար, Տէրեան սարկաւագի հետ իրեւ կամաւոր նիզակ մևինկեանք: 1917–ին, Երուսաղէմի մէջ, Լուսարարապետ Դաւիթ Վրդ. Տէրտէրեանէ նամակ ենաւ մեր երկուքին, որ վանք պառնանք վարդապետ ձեռնադրուելու համար: Տէրեան սարկաւագ մևինեցաւ եւ ես կիպրոս մնացի պինուորական ծառայութեանս մէջ: Զուգակի Երուսաղէմ երթալ եւ վարդապետ ձեռնադրուիլ, այն յոյսով որ, վարդ պատերազմը լրանալէն ետք, Հայրենի վանքս կ'երթամ եւ այնտեղ վարդապետ կ'ըլլամ: Պատերազմէն ետք, երբ այլեւս հայրենիք վերադառնալու յոյսերս ի սպառ չքացաւ, որոշեցի հրաժարիլ վարդապետ ըլլալու նպատակէս եւ աշխարհիկ կեանքի մէջ մտնել:

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ

Ամուսնութիւնս տեղի ունեցաւ Լիբանանի մէջ (Ալէյ) 1923 Թուականին, ընդ Օր. Անժէլ Համբարեանի, ծնեալ Ագէհիր, դաւակը Տէր եւ Տիկին Արիս եւ Ոսկի Համբարեանի: Օր. Անժէլ, իր ուսումը առած էր Հ. Բ. Ը. Միութեան Բէլէկեան որբանոցին մէջ, ուր պաշտօնավարած էր նաեւ երբեմն ուսուցչուհի: Ինչպէս կը վկայեն տարիներ դրուած իր վկայականներուն հարազատ ֆօթօ–դրքին: Ս. Պատկի արարողութիւնը Պէյրութի մէջ կատարուեցաւ որբանոցի Տեսուչ Մամբրէ Վրդ. Սիրունեանի (յետոյ Առաջնորդ Եղիսաւոսի) եւ Լիբանանի Հայոց Առաջնորդ Սուրէն Վրդ. Բէմհաճեանի կողմէ, որոնք երկուքն ալ Երուսաղէմի Մայրավանքը Ս. Յակոբի մէջ ընկերներս եւ պաշտօնակիցներս եղած էին:

1923–1940 Թուականներու չորս տարիներուն, մեր դարձայ չորս զաւակներու, մէկ Մանչ եւ երեք Աղջիկներ: Մանչ զաւակս Ճարտարա–

Հ. Ռ. Կ. ՄԻՈՒԹԻՒՆ

ԳԱԼԻՒՍԹԱՆ ԵՒ ՍԻՍՈՒԱՆ
ԱՐԱՒԵԼՈՑՆԵՐ

ԳԷՏՐՈՒՔ

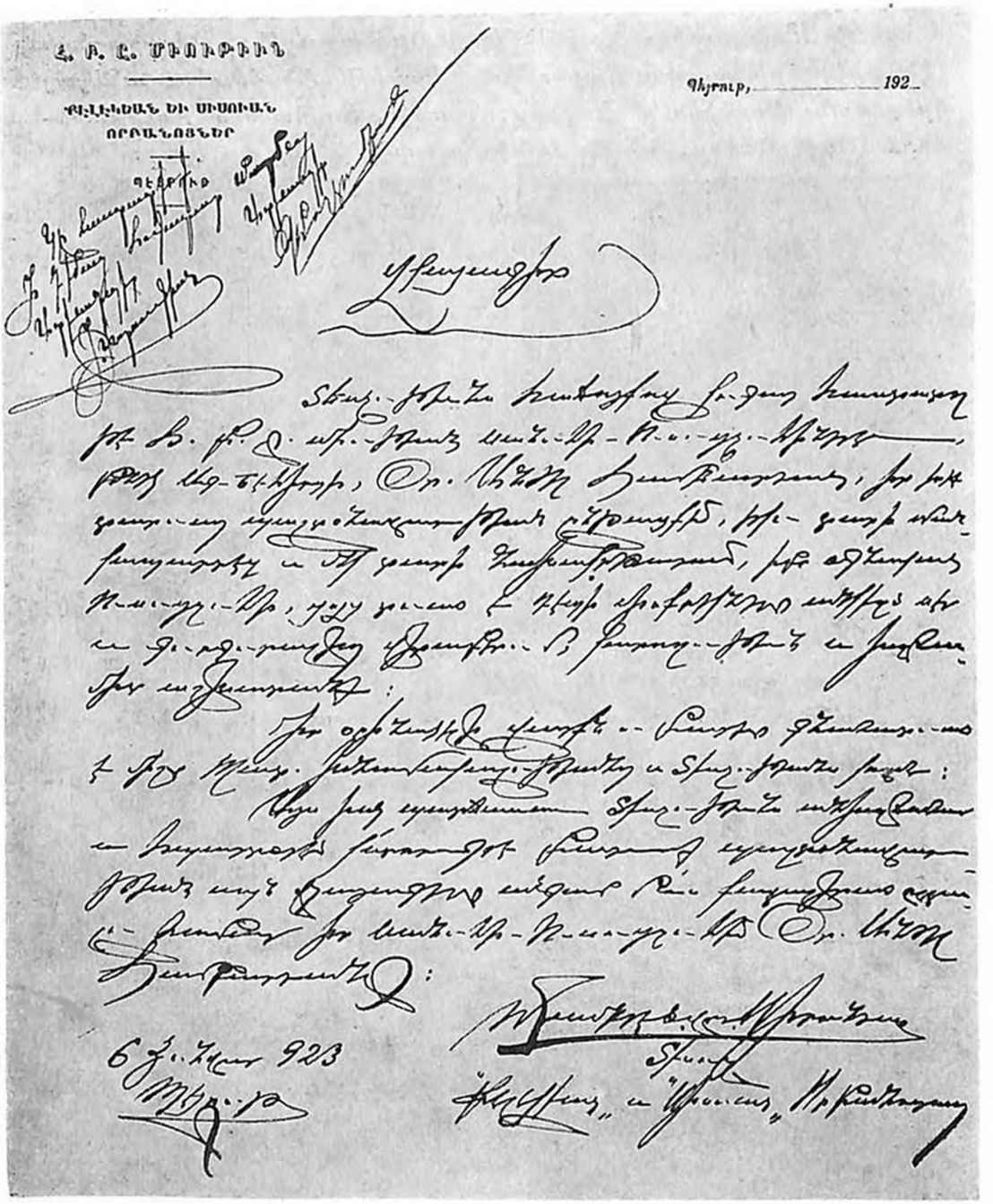
Գետրուք, 192

Վկայագիր

Ն. Գ. Ս. ախ.-յորդ աշխատիչ Ներսէսեան-
Կարապետեան տան Ա.Գ-ցիներէն Օր. Հռիփ
Հասմիկեան վկայեցուած է Հասարակա-
պետական Հիմնարկութեանցի մէջ տասը տա-
ցեսնելու, Հիմնադրութեան Քննութեան, տասը
սեանց և ուսումնական տասը Հիմնարկ
Տեղ. յորդ և ուսանելուցս ատեն վկայագիրս :

6 Յ.-Հոկ 923
Մեր. Ս

Տնօրէն
ախտիչ Ներսէսեան-Կարապետեան

պետ վարուժանի անուան մենք հանդիպեցանք Լիբանանի մէջ Թումարզայի Համալսարանականներու չարքին (առտ էջ 2694 եւ 2718):

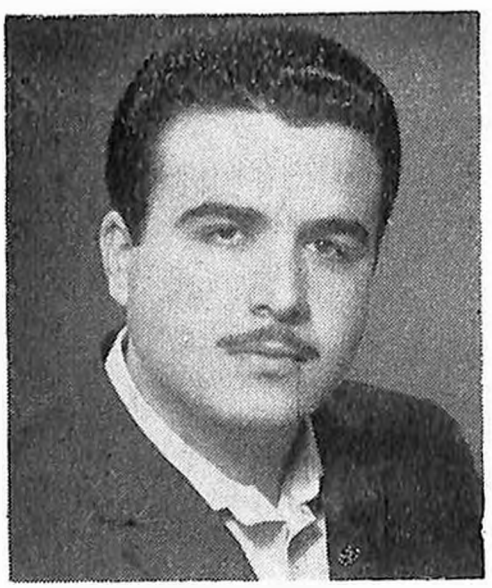
● Մեծ ազգիկս վարանիկը ամուսնացուցինք Նալբանդեանի (Ինգլիզ) երկտասարդ Յարութիւն Դաւիթեանի հետ եւ ունեցայ երեք մանչ մոռնիկնիք՝ Կարպիս, Դաւիթ, Յովհաննէս Դաւիթեաններ: (Յովհաննէսը, իմ անուան յիշատակութիւնը կը կրէ):

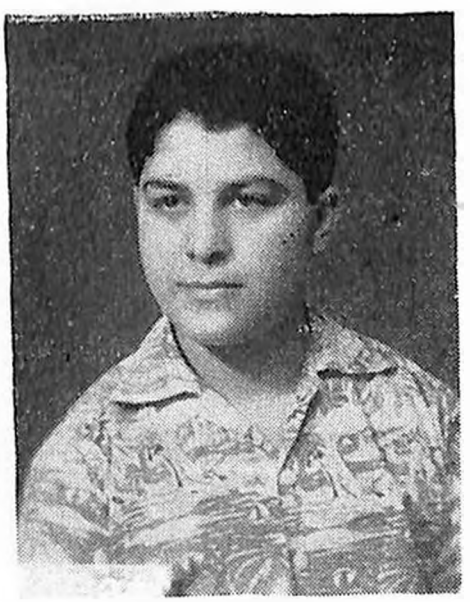
ՊԱՏԿԵՐ 557.—
Վարանիկ Դաւիթեան

ՊԱՏԿԵՐ 558.—
Կարպիս Դաւիթեան

ՊԱՏԿԵՐ 559.—
Դաւիթ Դաւիթեան

ՊԱՏԿԵՐ 560.—
Յովհաննէս Դաւիթեան

● *Երկրորդ ապջիկա՝ Մարգարեուհիի անուան մենք հանդիպեցանք Թամարպապի մատուռականներու չորքին* (աստ էջ 2702)։ *Ամուսնացուցինք Տէօրթ-եոլցի Օննիկ Չէմճեանի հետ եւ ունեցայ մէկ մանչ թոռնիկ, Ասլուհան անունով։*

● *Երրորդ ապջիկա Վարուժնակի անուան, նոյնպէս մենք հանդիպեցանք* (աստ էջ 2699)։ *Ամուսնացուցինք Տոքթ. Վարուժան Մահակեանի հետ եւ ունեցայ երկու մանչ թոռնիկներ՝ Վիգէն եւ Արամիկ։*

ՊԱՏԿԵՐ 561.— Աջէն ձախ՝ Վիգէն Մահակեան, Ասլուհան Չէմճէեան եւ Արամիկ Մահակեան

ՊԱՏԿԵՐ 562. - Տիկինս, ես եւ մեծ աղջիկս Վարանցիկ

ԿԵԱՆՔԻՍ ՄԷՋ ՈՒՆԵՑԱԾ ԱՄԵՆԱՄԵԾ ԴԺԲԱԽՏՈՒԹԻՒՆՍ

18 Մարտ 1968–ին, երկուշաբթի օր, հողին յանձնելու պըժբախտութիւնը ունեցայ քառասունըհինգ տարուայ կեանքի ընկերս Տիկինս, չորս ամսուայ կարճ հիւանդութենէ մը ետք:

Տիկնոջս մահուան պատճառ դարձաւ Տարտըրութեան տարբերան Տէր–Զօրի Ջարդին իր պզտիկէն տեսած Պալթայի հարուածը, որուն մենք հանդիպեցանք իր Յուշերուն մէջ (տես էջ 2099):

Ինչպէս արուած լուսանկարը ցոյց կուտայ, հօրը տարեկանին իր ծնողքին եւ քրոջ հետ չառերու կարգին պտնուած է Տէր–Զօրի Ջարդին մէջ եւ գանկին ու մարմինին վրայ տեսցած է Պալթայի հարուածներ եւ հոգը նետուած պիտկներուն վրայ: Ինչպէս բժիշկներ կը վկայեն այդ օրուայ Պալթայի հարուածէն գանկին ջիժիշկներ կը վկայեն, այդ օրուայ Պալթայի հարուածէն գանկին ջիղերը պատճառ դարձան ԱՆՈՐ կաթուածահար լինալուն եւ ԱՆՈՐ մահուան:

Անոր մարմինը ամփոփուեցաւ Պէյրութի Պուրճ–Համուտ Ապպային Գերեզմանատունը, Թոմաթըպիներու տեսիլքան ԳԵՐԵԶՄԱՆՄԱՏՈՒՆԻՆ մէջ, ինչպէս վարի լուսանկարները ցոյց կուտան:

Թոմաթըպի ընտանիքներու յատուկ երկաթի վերի այս Գերեզման–Մատուռի կառուցումը, Պէյրութի Հայրենակիցներուս կողմէ նպաստ, եղած է իմ վերջին Օրատակը ճեռնարկս, որու յաջողութիւնը կը պարտիմ ճարտարապետ տղուս Վարուժանին եւ Պէյրութի Հայրենակիցներուս Նուիրական աջակցութեան: ԳԵՐԵԶՄԱՆ–ՄԱՏՈՒՆԻ կառուցման համար որպէս Յանձնախումբ ինծի օգնական ընտրեցի Հայրենակիցներէս Պարոնայք՝ Սահակ Մարկոսեան, Աւագ Թազուշեան, Դանիէլ Եօղուրթճեան, Զաւէն Չէֆիճեան, Խաչիկ Վահրատեան, Կարապետ Միսիրեան, Պետրոս Քէչիշեան:

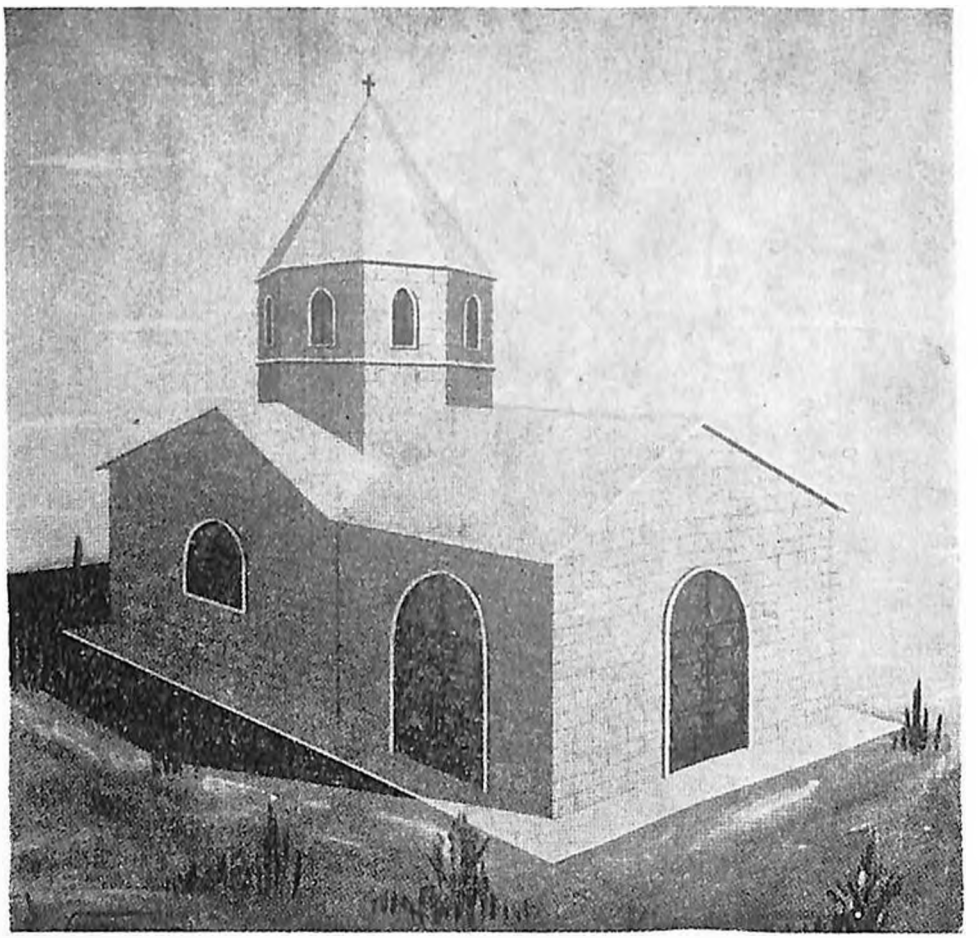
Ի՞նչ ԴԺԲԱԽՏ Զուգադիպութիւն, հարիւր թէ Մատուռի կառուցումը վերջ գտած էր, մեր ՏԱՐԱԲԱԽՏ Տիկինը, իր մահով բացումը կատարեց Մատուռին եւ ինքն էր որ առաջին անդամ թաղուեցաւ Մատուռին մէջ:

ՊԱՏԿԵՐ 563 — Թաղման եօթներորդ օրը, հանգուցեալի յիշատակին, դերեզմանը մատուռը օրհնապատուած ազգակիր հայրենակիցներով:

ՊԱՏԿԵՐ 564.— Հանգստյան ժամուան խառատուհիին տուրիս, ազակիրներ իրենց վերջին յարգանքը կուտան:

ՊԱՏԿԵՐ 565.— Ագգ. Գեղզմանասաոն մէջ (Պէյրութ, Պուրճ Համուտ) Թոմարզացիներու սեփական Գեղգման-Մասուրը: Գործ՝ Ճարտարապետ Վարուժան Թորոսեանի, 1968:

ՅԱԽԵԼՈՒԱԾ

ԱԼԵՔՍ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

ԾՆԵԱԼ ԼՎԷՐԻԿ, ՀԵՂԻՆԱԿ ԼՎԷՐԻԿ-ՖԷՆԷՍԵ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՊԱՏԿԵՐ 566.- Ալեքս Գրիգորեան

Այս Պատուական երիտասարդի լուսանկարը կ'ամփոփենք Թո-մարզալի պատմութեան մէջ, որպէս պարտք վարձատրութիւն վե-րան իր ծառայութեան, որ ընծայած է մեր հայրենի պատմութեան:

Հին թուականներուն, Թոմարզալի մէջ թուրք կառավարա-կան պաշտօնեաները եւ թուրքեր սպանութիւններ եւ չատ մը չա-րիքներ կը պործեն Հայերու հանդէպ: Այդ ոճիրներու եւ բռնու-

Քիւննեաւ մասին, ժողովուրդի կողմէ Բագրատիւնեաց եւ Ագնատիւնեաց կը պրկուին Պատմ. Թաղք կնգր. կառավարութեան եւ Հայոց Պատրիարքութեան:

Ակնթ Գրիգորեան, գործարին պարմաններու ատկ, այդ Բագրատիւնեաց, Ագնատիւնեաց եւ այլ պաշտօնական Գրութիւններու Բնագիրները, Պատմ. Հայոց Պատրիարքարանի Արխիւներէն ձեռք անցնելով մեզի պրկեց՝ մեր պատմութեան համար: Մենք, նոյնութեամբ անոնց փոխ-գրին առնելով, մեր պատմութեան սեփականութիւնը պարզուցինք, ինչպէս անոնք (աստ էջ 1836, 1883, 1924, 1938, 1945):

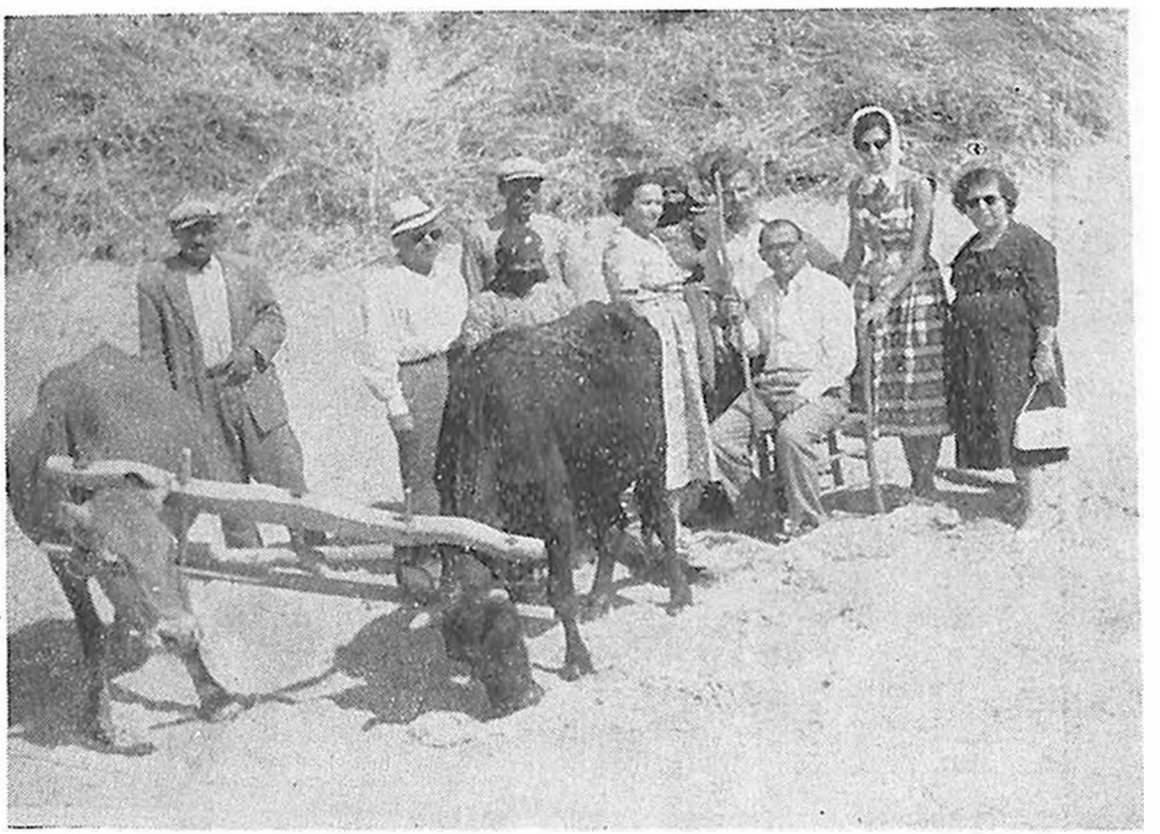
ՔԱՆԴՈՒԱԾ ԹՈՄԱՐԶԱՆ

1951 *Յունուարին, Պէյրութէն Թոմարզացիներ՝ Աւետիս Պէտիրեան, Տիկինը Հռոսիկ: Սաթենիկ Մատաղճեան ընտանեկան խումբով Թոմարզա պատմական կ'երթան, տեսնելու համար իրենց պապերու ծննդավայրը Թոմարզան: Իրենց հետ կը բերեն քանի մը լուսանկարներ, որոնք արդէն Յիշատակ ալբոմիդ կ'ամփոփենք:*

ՊԱՏԿԵՐ 567.– Աւետիս Պէտիրեանի հօր տան քանդուած պատերը:

Պատկերին մէջ կը տեսնուին Տէր Կիրակոսեան՝ Հանի Էմմիի տիկինը Հռոսիկ որ զաղթական չէր եղած եւ Թոմարզացի այցելուներ Սաթենիկ Մատաղճեան եւ Աւետիս Պէտիրեան;

ՊԱՏԿԵՐ 568.— **Այսօր, Թուրքիոյ օրով, կալի ասխատաւորներէն մէնաշան մը:**

Տարագրութենէն առաջ, հրր ճոյն կալին մէջ, լուծի տէր հայեր կ'ունենային չորս–հինգ զոյգ եզներու լուծեր, այսօր կալի տէր Ծղլլ ու Գող Թուրքը, ինչպէս կը տեսնենիք, ունի Մէկ զոյգ եզան լուծ մը: Լուծի եզները շրջապատուած են այցելու Թոմարզացիներով եւ կալի տէր թուրքերով:

Թոմարզացիները կ'այցելեն նաեւ գիւղի Հայոց Հոզուքն, ուր տակաւին ողջ կը գտնեն Տէր Կիրակոսենց Աբիկ ազգի գերեզմանի քարը եւ կ'ընդօրինակեն հետեւեալ Տապանագիրը, գրուած Հայերէն տառերով եւ Թրքերէն լեզուով:

Ջիւն պու տուր ազրպէր
Գըյամէթի ում ինսան:
Պուրասըտըր էյ ատամ
կէօր սօն վաքան:
Վաքանըմ տըր Թոմարզա

ՊԱՏԿԵՐ 569.— Ուրիշ տեսարան մը այսօրուայ բարեխոս կալի ուխտատուներէն:

Մանասեր Մահլէ
Սիմնիմ ալբմըշ ալբը
Թէրէ էրտիմ ճիհան
Մահտեսի Յակոբ Տէր Կիրակոսեան:

(*Խօսք՝ ԳԻՈՐԳ ՎՐԴ. ՊՕՅԱՃԵԱՆԻ*)

(2 *Ապրիլ* 1896)

ՀԱՅԵՐԻՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

«Զի այս է ապագան, մարդուս վիճակուած,
Հոս է ուրեմն, ամէնուս հայրենիք,
Ծննդավայրս է Թոմարզա վանիի թաղեցի
Տարիքս է վաթսունվեց տողի աշխարհ
Մահտեսէ Յակոբ Տէր Կիրակոսեան»:

ՏՈՄԱՐԾԱՅԻ ԲԱՐԲԱՌԻ ԲԱՌԳԻՐՔԸ

Ա.

Ակ – *Թէնաին (քանիքին) Ակ–ը* : – Հարս, բէնուին Ակ–ը դիր կ'ըսէ տան էրիկ հարսը, *տան կրկ հարսը, տան տանեցուն, կանուխէն Շաֆա–ղէն կ'ելլէ, Թէնաին Ակ–ը կը գնէ, Թէնիքը կը վառէ, Թարխանան կ'եփէ ու Յոնը կը պատրաստէ : Մանպալ, փեսա գացող Ըղաանիք՝ հարս, ապչիկ, Յոնին չուքը հաւաքուած, կէս մը ապքէ, ծունկի չոքած նշանին քանի մը խաչ կը հանէն եւ նաս սուրբ ընկոյզ, Թարխանան ու Պանիքը կը խլլըշտեն, գուբս կ'ելլէն տունէն եւ տրսի ճամբան կը բռնեն :*

Պատճինիրս (բրուտ) կոպմէ կաւէ պատրաստուած Թոնիրնիքը, որոնք պատի վրայի կոպմի վերջաւորութեան կ'ունենային կէս կամարաձեւ փոքր բացուածք մը, որուն Բիւճկի անունը կուտային : Թոնիրը, պահուն խոպնիչ նաք, Բիւլկի այդ ծակը դուրսի կոպմէն բոց կը ձկէին, որպէսզի օդ առնէ եւ Յոնիքը ջրաւար վառի :

Թոնիրի նիրսի կոպմէն, Բիւլկի այդ ծակին առջեւ կը անկէին ԾընԱկը, որ նոյնպէս մսանուար կաւէ չինուած կ'ըլլար եւ կ'ունենար Բիւլկի մեծութիւնը ու ձեւը : Ծընակին վրայ կը կռնցնէին ԲԻՇԿՈՒՐԻ մէկ ծայրը, մէնա ծայրը պահուն կուգար : Բիշկուրը՝ նոնիրս, կոմիրս Պաղէն պատրաստուած մսանուար աղիւս էր, երկու ծայրերը քիչ մը սուր, ունի քառասուն սանթիմ մեծութիւն :

Անկէ նաք, Բիշկուրի երկու կոպմերը, տակը, վրան կը շարէին չոր Ախուռէի ճիւղեր, Ագիւսի կտորներ եւ կրակը կուտային :

Թոնիրին մէջ, Բիւլկի ծակին առջեւ, Ծընակով եւ Բիշկուրով կատարուած այս պատրաստութիւնները կը կոչուէր ԹԻՆ–ՏԻՆ Ակը դնել :

Թոնիրը, կը խորհրդանշէ Հէյտնոս եւ Բրնոտնեայ Հայութեան Աստղական եւ Կոպմոկիրտական ընտանեկան սուրբ Օճախը : Որքա՜ն հին է Հայը, իր Հայրենի լեռնեղուն վրայ,

նայնքան հին է հայու Ընտանեկան Բարոյական Օճախը իր Քո-նիլով եւ անոր Երկիքին բարձրացող ծուխի ու մուխի հեքիաթ-նիլով: Մեկի Դարատար գրացի Թուրքիս, իրրեւ վաչկատուն ցեղ, ինչպէս չունէին Հաստատուն եւ Անդորրական ընտանեկան բոյն, նայնպէս, մինչեւ մեր օրերուն տակաւին չունէին Թոնիրի գրաւիչնը իրենց տուներէն ներս:

Ուճար – *Ազ, պղպեղ, համեմ կնըտակուրի:* Ապուխտին ուճարը պա-կաս է:

Արդայ – *Անգամ:* Արդաս պերանս թափեց (*այնքան նեղութիւն տը-ւաւ (իմաստով)*: Խածնող շունը արդաւ չի ցուցուներ: *Ան որ պիտի կարենայ չարիք գործել, ինքզինքը յայտնի չ'ընէր (ի-մաստով)*:

Ազըլու – *Կատապի, (ուզա, շուն)*: *Ազգեցիկ մարդ*: Ես կեղի աղան շատ ազըլու է: *Աւելի շուն:*

Աղուզ – *Նոր ծնած կովուն, Ոչխարին առաջին օրերու կաթը, որ չատ յարդի է, Ազաներուն նուէր կը ղրկուի:* Շատ խուզատ կ'ըլ-լայ, ուստի նոր ծնած Հորթուն եւ կատին չեն ծըծցուներ որ չի վնասէ:

Անիտէ – *Խնդոյն, անմիջապէս (գրաբ.) նոյնհետայն:* Ես կ'երթամ, դուն անիտէ հետերէս եկուր:

Այլի – *Աչք (գրաբ.)*: Սեւականի էդիւրիին նուրը, այնքան պաղ է, որ մարդ երբ խմէ այնը կը բացուի: Պաղուկ թաս մը խմեցի, վալլահի այնս պացուեցաւ:

Ապրիկըներ – *Աւագ Հինգշաբթի եւ Ուրբաթ օրերը*, Ալըրկըներ է, միս ուտել մեղք ունի:

Ապո՛ – (*Զարմացում յայտնող*):

Այազ – *Դըրտատու: Աչնան ցուրտ օդին, գետնին երեսը ծածկող ճեր-մակ փուչին:* Դուրսը շատ պաղ է, գետինը այազ բռներ է:

Այազլամա – (*կաթ*): *Տուրու Զօպաններ, աչնան ամիսներուն ոչ-խարներու խուզատ կաթը կիւլլակին մէջ կթելով, վրան խաղողի հասիկներ կը լեցնէին եւ դուրսը կը դնէին մինչեւ առաւ:* Ա-յազլամա կար *կ'ըսէին Զօպաններ, որ շատ յարդի էր, եւ նուէր կը ղրկէին:*

Ագի – *Պոչ (կատուի, շան, եզան)*: *Ագի վառուիլ (քծնիլ)*: *Մէկու մը ագաչելու, բան մը խնդրելու համար չորս կողմը դառնալ:*

Ագուռն հետը խաղա լ– *Ինքնիր հետ խաղացող, յաւակռտող փոդրէ-կը:* *Ագիին հետ խաղացող (շուն)*:

Ե·

Եուվար, եուվար ըլլալ – *Յաւէն, կսկիծէն դեմինը ճանկել*: Թուրքեր երբ մօրը աչքին առջեւէն աղջիկը առին ու տարին, խեղճ մայրը լալէն–լալէն եուվար, եուվար եղաւ: Թուրքեր երբ պալթայով գլխուն զարկին, մարդը գետին ինկաւ եւ եուվար, եուվար հոդը փետուիւկեց:

Եօթը – *Եօթը թիւը խորհրդաւոր է, որ գործածէին Աստուածբնեւրս մէջ: Օրհնելի կամ Անէծքի առնն*: Եօթը պռտոնդ լիուս ակ (*Օրհնեալ*): Եօթը պռտոնդ էոնա (*Անէծք*): *Ապրիլ տասն 7–ը, Մարիամ Աստուածածնայ Յղութեան տօնն է: Ապրիլ 7–ին, 7 կաթիլ անձրեւը անպտուղ, ցանելը չորնալէ կը փրկէ եւ այդ տարին առատութիւն կ'ըլլայ՝ կ'ըսէին: Այդ օրուայ կաթիլ մը անձրեւով, եթէ կաթը մակրթին, Մածուն կ'ըլլայ: Գիւղի տղայիկներ, Հոմբարձման տօնին օրը, ցաւ կապելով իրենց բախտը նայելու համար, եօթը տուն կը պտտէին: Հարսնցուն հագուեցնելէ առք, երբ գօտին մէջքը պիտի կապէին, հարսներ, կ'ըսէին հարսնցուն*.– Եօթը (7) կտրիճ տղայ, մէկ աղջիկ ծրնիս (*երեք անպտղ կը կրկնէին*): *Կիներ, երբ փորձանքէ մը, փոսնակ մը ապաստէին, ուխտ կ'ընէին եւ տասնոց բան մը խօսելու, եօթը* (7) *գլուցինելու տուն երթալով* հաց *կը մուրային եւ այդ հացը չուենալուն կը բաժնէին: Երբ փոքրիկը ծնէր, ուխտ կ'ընէին, մինչեւ եօթը* (7) *տարեկանին գլխուն մազերը կտրել չէին տար, 7 տարի եառք, վանք կը տանէին, փոքրիկին հետ մխսին վանքին համար կրման կամ մը կամ երկու ոչխար նըւէր կը տանէին: Կամ փոքրիկը եթէ տղայ էր, մեծնալէն եառք, 7 տարի ձրխտար վանքին մէջ ոչխարուելու կուտային:*

Եա՛ – *Վէմ ցուծելու համար*: Օ՛խ եղաւ եա՛: Եա՛, ի՞նչ կը կարծէիր:

Եէ՛ով – *Ամուսինը՝ իր կինը կանչելու ատեն, փոխանակ անոր անունը տալու*: Եէ՛ով, էկո հէյէ, *ֆեզիֆ պան մըսեմ*:

Զ·

Զաւուր – *Բարկութիւն*: *Բարկանալով, պռտուլով, հայհոյելով պալ*: Թուրք ժանտարմաներ, երբ հայերը ծեծելու համար բանտ պի-

սի մոնէին, զաւուրով մը կուզային: Ջօր, զաւուր գնաց (*գրժ–ուարտ*): Ջօրը զաւուր բանուէն ազատեցանիք:

Ջօպպիկ – *Շատ գէր մարդ* (*ծաղրական*):

Է·

Էնկէն – *Ահաղ*: Էնկէնէն պանիս, մարմինը կուզայ = *Բարի, խոնարհ մարդ* (*իմաստով*):

է՛, է՛ – *Փոքրիկնիկուս համար* (fam, ապր *իմաստով*):

էյրէբի – *Տկար, հիւանդկախ* (*մարդ*): *Ծախուա, ոչ տակուն* (*գործ*): Աստաղագործը էյրէբի պաճ մը շիներ է (*անգան, գուռ*):

էպրէբ – *Ծօսակցութիւնն առնն մեր Աչարնելը կը գործածէին: Մեզ առուգայ, լա՛ առուգայ* (*իմաստով*): Էպրէբ սէօյլէ, էրմէնի՛ միսին: Էպրէբ, պիր ազ էմմէ վեր:

է՛, է՛ – *Զարմանք արտայայտող*: է՛ է՛, ինչեր տեսայիք: *Բաւական է իմաստով*: է՛, է՛, հերիք է այլեւս, բուրմին վիզ ծռեցիր:

էօտիւվէրէն – *Տահինուվրայ*: Թուրքեր, պօմպա փնտռելու պատրաստակով էօտիւվէրէն ըրին մեր ժամերը, խորանները:

էմնիկ – *Ախոռին մէջ, ոչխարներուն ամէնէն վերջինին, Քոնիրի առն մէջ Հարսնեղուն վերջինին ծնած փոքրիկը էմնիկ կը կոչենք եւ առն մէջ սիրելին էր ամէնուն:*

էօյիւր – *Ցարմար ընկեր Լուծի Եզան եւ Մարդոյ: Հողագործները, Ալօրի, Սայլի եւ ԿՍՄ վարելու առնն, երկոց լուծի եզան ուժին ու բնաւորութեան էօյիւր եզը կը լծէին, որպէսզի համեմատչէն քաշէ լուծը: Փորձառած էր, որ Ալօրի լուծին եզը, ակօս բանալու առնն, անգամ մը տեղէն կը չարժէր, եւ քովի ընկերոջ գառնալով կը նայէր, եթէ երկն էօյիւր չէր, այլեւս տեղէն չէր չարժեր, առիպուած պիտի փոխէիր եւ երկն էօյիւր լծէիր որ սիրով ալօրը քաշէր: Կ'ըսէին, Մարդ ամուսնութեան առեն ալ, իր էօյիւրը փնտռելու է:*

էօրիւզ – *Մէզուլի նմանող, անկէ խոշոր, սեւ գոյնով մրջառ: Ամառ ամբոխներուն, արտերու ճամբաները կը չրջէր եւ եզան աղեւները առքերով պլտռելով կը տանէր:*

Ը·

Ըրդատ – *Մանպատ, վենա քաղաքներու խառնիճաղանդ*: Ըրդատը այսօր արտը լմնցուցած կանուխէն տուն դարձաւ:

Թ.

Թեղ – *կամքն առկ վարուած օրան*: Օրանը վարեցին եւ Թեղ ընե–լով կալին մէջտեղ կիւտեցին, էօսնելու համար: *Յօրինը յար–դէն պատելու համար*:

Թըրթըռալ – *Հոգին, մէրսը ուզել*: Դուն կերած ատենդ, իմ հէգիս, սիրտս թրթռաց:

Թըղ – *Խոպոպին մտած հատիկները*:

Թըղխալ – *Գետնատարի, մուխ, խոնաւ (տուն)*:

Թրխրթու – *Ոտքի ձայն*: Դուրսը թրխրթու մը կայ, ոյշէ ինչ է:

Թէվկէ – *Անհոգ, անտարբեր (մարդ)*: Շատ թէվկէ տղայ է:

Թէւէկ – *Դիպուկ տեղեւ*:

Թիւ է՛, թիւ է՛ – *Ուզը կանչելու տաեն*:

Թայ ֆաշել – *Հաւաքուած խառը չատանով ուժով կապել*: Արտ գնա, խոտերը հաւաքէ, թայ ֆաշէ եւ էշուն վրայ դիր եկուր:

Թայ – *Երկու տարուան երիտասարդ ձի*: Մեր ձին թայ է տակաւին, չենք կրնար հեծնել:

Թէքէ – *Արու այծ*:

Թաւալաս – *Երեսները լեցուն, դեղնցկի երիտասարդ (մանչ, աղջիկ)*: Մեր կեղի քոլոր թաւալաս, թոլալաս տղէքը, աշկըները թուրքեր պատեցին տարին:

Ի.

Իլէյէլ – *Բանի մը չաս ցանկալ*: Հայեր, երկար տարիներէ ի վեր, կիւլէյէին աւկաս Հայաստան ունենալու համար:

Իլլի – *Լեցուն, առատ*: Ձիփրնիներու տուռը, պուճախը իլլի կիւ–տիցէ: *Ամպարները, հօրերը ցորենով, Տիկերը պանիրով, իւ–ղով լեցուն է*:

Իլահամ – *Աստակցութեան առեն կը գործածեն*: *Շատ սխալեր ես իմասում*: Իլահամ ստուգ, երբ թուրքեր վրադ յարձակեցան, ինծի ինչո՞ւ չկանչեցիր:

Ինչմոր – *Մինչեւ*: Ինչմոր կէօլը նուր գայ, կորսըն էշէրը դուրս կուգայ: Ինչմոր նուրը աւցնըս, էշուն սայի կաննչէ: *Մինչեւ գործդ լմնցունես, դիմացինիդ հետ լաւ վարուէ (իմաստով)*:

Լ·

Լիւսինկէ – *Նոր, յաւելո՛ն*: Օսկոսի. Էս մեր լիւսինկէն չէ: *Մեր կո՛ղի ծանօթ խնդ. Գրիգորը, 1915–ի Տարագրութեան առնն, երբ Սիսի մօտերը կը հասնին, պիտի մը, պատկած երկինք կը նայի եւ իր քրոջը կ'ըսէ*.– Օսկոսի, Է՛ս մեր լիւսինկէն չէ:

Լը՛ս, լը՛ս – Փէրչը պլխուն տնկեր է, լը՛ս, լը՛ս կը խմէ:

Լրոլընճն – *Տեսնելու վտանգաւոր տեսիլ համառ յայն խոտ մը, կ'ուվիլին ու կ'ուտէին*:

Խ·

Խախլեխ – *Լեռնեղուն վրայ, քարերու վրայի փտերը, ուր անձրեւի առնն երբ ջուր կեցուէր, Զօպաններուր եւ Տուտուրը կը խմէին*: Քարձորի էրէկի խախլեխներր ջուր կեցուած էին, տուտարր ջրեցի:

Խարիրշտա – *Տունեղու չորս պատերուն, մինչեւ կտուրը հասած մերկին քարերու չարքը, որ կտուրի եղերքը կը չրջապատէ: Այդ պատերուն վրայ յայնումեան չարուած խոշոր քարերը* խարիրշտա *կը կոչուէր*: Կտուրի խարիրշտաներր, հաստատուն շարուած էին: Կտուրի խարիրշտաներէն շատեր ինկած են:

Խօսմռուք – *Մօտ մտիկ ընող, հնազանդ*: *Դպրոցին աշչիկները, հարսնեղբը չատ խօսմռուք են: Բնդհանր խոսք*:

Խորխոյ – *Յանդիմանել*: Պէտք է շուտ մր արտ երթամ, աբէրիս (*հայրս*) կը խորխոյ:

Խ, Էնէ – *Խոսի է*: Ծ, Էնէ – *Ծէր է*: (*Խոսքի ծէրը է*): *Թոնիրին գլուխը հայրը, փոքրիկին համարը* (*դաս*) *ուսցնելու առնն, երբ փոքրիկը կը կրկնար, հայրը կ'ըսէր*.– կարդա՛ հաւրում, ի՞նչ կրա՛–կրա՛ կ'ընես, խ, Էնէ–խոսի է: Ծ, Էնէ–ծէր է (*Խոսքի ծէրը է*):

Ծ·

Ծէռէ – *Ձեռք*: Ծէռէր ծուռ է = *գող*: Ծէռէր ծաքր է = *ղրամ չի վճարեր* (*խմաստով*):

Ծէն – *Ձայն*: Ծէն ծըտրուկ չկայ (*կատարեալ լռութիւն*):

Ծիլ վի ծաղիկ – Մեր կեղի աշկրներր, Աստուածածինի օրը վանքի տօնին, ուխտաւորներու եկած օրը, ծիլ վի ծաղիկ կը հագնէին (*նոր Հայոստան Հայրենիք խմաստով*):

Ծագի լեզուկախօսը – *Մաքուր հայկին խօսողներուն համար կ'ըսէինք*: Ախպէրիս Պոլսէն եկաւ, ծագէրէն լեզուկախօսը, չեմ հասկցար:

Կ.

Կեղըրտել – *Սրտով վարդնել (ձին, կով)*: Մեր կեղի աշկըճները, տըղէքը, արտերու ճամբուն վրայ, իրարու չալըմ ծախելու համար, էշերը հնծած կեղրրտելով կ'անցկին:

Կերել – *Գիծ քաշել գետնին վրայ*: *Փոքրիկները* վէգ *խաղալու ատեն, գիծ մը կը կձկին*: Գիծըդ, վէգիդ կէօրէ կերէ = *Գործդ մէջ, կատարելիանկ վրը մը ելլեր (իմաստով)*: *Ինչպէս կ'ըսէին նաև նոյն իմաստով, ատքերդ վիրմակիդ կէօրէ երկնցուր*:

Կեա՛հ, կե՛ահ – *Շունը կանչելու ատեն*:

Կիտի, կիտի – *Այծը կանչելու*: *Է՛յ կիտի օրեր – Անցեալի լաւ օրերը յիշելու ատեն (կը գործածէին)*:

Կիւմպիւր, կիւմպիւր – *Ջրհորի ջուրին հանած ձայնը, երբ կալճանը (գոյլ) մէջը կը նետուի*:

Կասդըլուկ – *Լայն տերեւներով խոտ մը*: *Գարնան, Մեծ Պահքի շաբաթին, աշկընիր կը հաւաքէին, տալը իմիթներով կ'ուտէինք*:

Կարէկ – *Երիտասարդ ոչոց կամ ոչխարներու աչքերուն առջեւ փոքր վերմ, որուն համար կ'ըսէին, հարուստի աղջիկ կամ սպայ պիտի առնես*:

Կասաղ – *Աքաղաղ*: *Կասաղ խօսու (ատաւու կանուխ իմաստով)*:

Կապ – *Կամի քէօվեսկ է = Շուտ բարկացողին համար*: *Շուտ կը վրդովի, չատ մը կ'լլչնէ (իմաստով)*:

Կասուշը տիէ – *Կատարան մարդ*: Կասուշին վրայի չամուրը ցոյց տալու է: *Կասուի ատեն պիտակներ վախցնելու (իմաստով)*: *Օրինակ կը բերեն կասուշ Թամէչը իր ընկերոջ դէմ, որուն ցոյց կատարելը, նախորդ կռիւէն իր կասուշին վրայ մնացած Զամուրի հետքերը, պիտակները վախցնելու համար*:

Հ.

Հէյպէ – *Երկու բերանով պարկ, մանաւանդ կտաւեայ, էշուն վրայ դնելու համար, ապա, կալ երթալու ատեն*: Հէյպէյին մէկ աչքը ծակ ըրէ = *Սէկն բան լսէ, բայց կարեւորութիւն մի տար, լսէ ու մոռցիր*:

Հոռոմպապա – *Մեղուի անասելն, բայց չատ խոչոր, վռասչէն օդին մէջ կը պտտի:*

Հորթու կապ – *Մօտ մը, բան մը կարճ կապելու (իմաստով):* Տէր Պօղոս պապան, ժամը հորթու կապ կ'րնէ (*կարճ կը կապէ: Հա–կառնչը* = երկէն Ալէպուխա:

Համբել, համբիլ – *Յարձիլ, խոմիրը նայիլ:* Տղուդ կը ծեծէի, բայց *ետու խոտիրդ համբեցի:*

Հոտ յաւխաման – *Յաւխաման յաւխաննիլ:* Հայեր, հոտ յաւխաման պիտի չմոռնաս, բուրմի ըրած չարիքը:

Հայ՝ ես, վայ՝ ես – *Հայերու պժրախտ վիճակին համար, գործած–ուած բանաւոր:* Ազգ, *ասկայն, չնորհիւ* խորհրդային *վար–չակարգին եւ Հայաստանի կառավարութեան,* ազատուեցաւ այս անպատուաբեր ու անարգական Անացուածէն:

Ղ.

Ղաբրան – *Եղեւնի վայրի (Մարխ), վրան մէջ պնդով խուզը կը հանէին, կը կոչուէր* ղաբրան *եւ իրիկ. պիղ կը գործածէինք: Ամառ ամիսներուն չրհարնելուն մէջ կը թաթխէին: Տարու Զօ–պաններ իրենց Ղօպանելուն, կոլխաններուն, (ղօպան, այծի մորթի պատրաստուած կ'ըլլայ) նեղսի կողմը կը կախեն: Չըր–հարնելու վրան գրուած կաւանուն մէջ կը թաթխէին, ուրկէ մինչ եւ Տարու Սկիզբն կը համէինք:*

Ճ.

Ճատալոզ – *Աչքը բաց, ճարպիկ տղայ:*

Ճէլէպ – *Երիտասարդ, կտրիճ վայելուչ, Թօսուններու Սկիզբ: կեսարացիներ, էրզրումէն կը բնակին* ապրիսա *պատրաստելու համար:* Ճէլէպի պէս, մեր տղէքները, բուրքեր Ամէլէ Թաղու–բին մէջ չարդեցին:

Ճըղդա – *Պզտիկ հողմ մաս: Նեղ ճամբայ: Մեր եւ ձեր հողին մէջ–տեղ պզտիկ ճըղդա մը կայ:*

Մ.

Մարխ – *Եղեւնի վայրին բարակ կտորները (Զամ): Մեր օրերուն տախտակին վրչներները լուսաւորելու համար, ձկթի ու քարեղի ճրագի տեղ կը գործածէինք: Հարսնիքի օրերուն, պիշերները*

հարս ու փեսան *ժամ տանելու*, *պսակելու տանն*, *հարսնեւորնեւրուս խումբը*, *վառած մարխը ձեռքերնին բռնած*, *երգելով ու պարելով կ'երթային*:

Ինչպէս անոնք, *թամպուրալի մօտիկ կը պտուէր* (գրէի *Ժամնիմաս*) *Հայ գիւղը*, *որուս բնակիչները թրքախօս էին մեր օրերուն*: *Կը պատմէին թէ*, *Եկեղեցիին մէջ մոմի տեղ մարխ* (*Ջամ*) *կը գործածէն*, *ամէն անգամ ալ*, *քահանան Աստուածաշունչը կարդալու տանն կ'ըսէ* — ժամիկոչ Ջամ կէրիր:

Մէլէմիր – *Ալիւրի վաչխ*, *չափազրի քարին չորս կողմը կը հաւաքուած*:

Չ.

Չորոզ – *Արծիւ*, *Մայրի տանն*, *յուծին մօտ պահեստի պտուտած օգնական հէզ*: Մատաղնեւանիներ հարուստ չիմիրճի են, իրենց սեղանն, արօրին հետ, չորոզ եզ կը պահեն:

Չրդրդ – *Ոտքի նեղ ճամբայ*: Չմեռը ձիւնին, չրդրդ բանալով դըպրատուն կ'երթայինք:

Չաղալա – *Խոհ ծխրան* (*պատուղ*): *Պատանի տղայ*: *Անփորձ երիտասարդ*: վարժապետը դպրատան մէջ լեցուցեր է բազի բոլոր Չաղալաները:

Պ.

Պիճի, պիճի – *Հարթը կանչելու համար*: Պիճիկ – *պզտիկ*, *նոր ծնած հարթ*:

Պահար – *Արծաթ*: *Կին մարդու անուն*:

Պէօճ – *Տգէտ*, *յիմար*:

Պապա եիկիտ – *Քաջ*:

Պէրտի – *Ջայլը* (*խոտ*), *ձիերուն համար*, *չրտտ տեղեր կը բուսնի*:

Տ.

Տէհուլ – *Տեսնել ուզքը*: *Խօսք տալ*: Աչքս կը տէհու: Դու հաւիգիստ եղիր, ես այդ գործը կը տէհուամ (*կը հաւատրեմ*):

Փ.

Փամ եարա – *Գէշ վէրք*: Յիրանկախտ: *Փամ խօսք* = (*գէշ խօսք*:

Փէրփէնէրը կտրել – *Շատ յոգնիլ*: *Յուսահատիլ*, *ընկճուիլ*: Երբ եղբօրը մեռնիլը լսեց, մէկէն փէրփէնէրը կտրեցաւ:

ԱՌԱԾՆԵՐ, ԱՍԱՑՈՒԱԾՔՆԵՐ

Եզր պիէ, իր մասըր գիտէ – *Օրէնքը չի յարմար մարդոց համար:*

Էրկիրի ծեռով օձ պրոնիէ, էնիէ սուտէն պոնիէ – *Քու գործդը ձեռքդիվ տես:*

Էնիւշ պատահիմ, բերեր տէօշէկ – *Առանց չարչարանքու չատով մեռոգներուն համար կ'ըսէին:* Աստուծմէ կ'ուզեմ հոր, ինձի էնիւշ պատահիմ, բերեր տէօշէկ տայ:

Էշ մը չուենցողը, էշ մը չ'ապժեր – *Մարդ իր տան մէջ, ամէն գործ, ամէն պակաս եղած բանը պակաս է ունենայ:*

Էծու ոտ է – *Գազանիկը չպահողին:*

Փիչ պատցրը, շուտ ատացրը – *Արագն կայ, ակամ օրան կիրտղնեբուն կ'ըսէին:*

Ես ֆու վրէդ, երկու շապիկ աւելի հիւցուցած եմ – *Քեզմէ մեծ եմ, քեզմէ փորձառու եմ:*

Սուտը հորած է – *Շատ ատա խօսողին համար:*

Ուզան պէրան, կրման կով – *Ուզելու փորձառդը անօթի չի մնար:*

Սառա, եավրում, հարս կ'ըլլաս ամմա, կնիկ չես ըլլաս – *Խելքը մարդը գործ, տան համար օգտա չունեցող ապրելնեբուն կ'ըսէին:*

Հատ պիէ, ճուր խմած ատեն, էրկիւիր կը ճայի – *Գոհանալ, բաւիք պիտնալ:*

Ընկերիդ բուրէնիէ, պահիվդ կեր – *Ժամանակին յարմարիլ պիտցիր:*

Թիւփէնկը բարը բիշեց – *Ամէն գործոն աչքին առաւ եւ խօսքը չի փոխեց:* Ապատամբեցաւ:

Թերեւ բարը ոտ կը արբեն – *Ծանրաբարոյ բլլալու համար խորհուրդ տալու առեն կը գործածէին:*

Ալիկ կովը, պառկէ ֆովր – *Ուրիշին գործին չխառնուելու համար խրատ տալու առեն կը գործածէին:*

Հոփը ախօսէն ելած է – *Այլ գործ կատարելու ժամանակը անցած է (խմաստով):* Առիթը կորուսած է:

ՎԵՐԶԱԲԱՆ

Մեր Հայրենի պատմութիւնը լաւնած ենք Ա., Բ., Գ. երեք հատորներու, որպէսզի իր տարողութեամբ աւելի Տանելի ու Մատչելի ըլլայ ընթերցողներուն: Երբէք երեք հատորներու Բովանդակութեան եւ Հեղինակիս Մտածումներուն մասին, աւելի ՅՈՏԱԿ եւ ԱՐՈՇ պատմական մը ունենալու համար, ընթերցողներ պէտք է դիմեն Ա. Հատորի առաջին էջերուն՝ Մուտքի ԽՕՍՔԻՆ, ուր բացատրուած է խնդրանքիս Հատորի պարունակած նիւթերու ամփոփ բովանդակութիւնը, որուն կը խօսին մեր ծննդավայրը ՀԱՅԱԿԵՐՄՆ Տարածքի, անոր ՊԱՏՄԱԿԱՆ Դաշտահովիտի աշխարհագրական դիրքին, անոր երկրին ՇԻՆ ու ԱՐԴԻՒՆԱԲԵՐ Տունկերուն ու բնակչութեան անցեալի ու ներկայի կեանքին:

Պատմագրքիս ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ մասին մէջ, չնայած ներկայացնել Փորձառութեան ՀՆԱԳԱՐԵԱՆ այս բնակչութեան Ընտանեկան Օճախի Բարքերն ու Սովորութիւնները, որոնց կարելի նաեւ Անոնց Լեզուն ու Բարբառը, որ մինչեւ օրս Բարբառն է պատմութեան մէջ ծանօթ ԿԻԶԻՍՏՐԻ երկրամասին:

Բարբառի եւ իր ձոնի Բառարանի մասին, հակառակ տարած ջանքերուս, լուսի յայտնութեան չի պատյ, քանի որ, Լեզուին ու Բառերուն ԽՈՐԱՐՄԱՏ Հանքը եւ ԱՆՊԱՌՈՒՆԱԼԻ Գանձը երբէք բնակչութեան Ընտանեկան Օճախի Բոյնը քար ու քանդ եղած է եւ քանի որ, այդ Օճախէն ներս, Արտի ու Կալի աշխատանքներուն յծուած Բարձրները կարուած են – քանի որ, Բարբառը ու Բառերը կենդանի ու Խօսուն պահուղ Լեզուները ու Շրթունքները յաւիտենական Յամբած՝ եւ Ո՛Չ ԵՒՍ ԵՆ:

Այս պայմաններու տակ, Դժրախտութիւն եւ Դժուարին գործ է անհետացող ժողովուրդի մը ու բնակչութեան մը Սեփական Լեզուն ու Բարբառը, իրենց Բառերով, Ասացուածքներով կրկին կեանքի կոչել ու Պատմութեան յանձնել: Բարեբախտաբար, այդ Աւերակուած պիտի Ընտանեկան Օճախի մէջ ծնիլս, եւ Արտի ու

կալի ակը Հոգեպարծ պիտակի պատակ ըլլալս, կարեւոր համարեն եւ հաճելու Տաճարի շարք Յիշատակներու կարգին, կրկին մը յայտարարելու պիտոյտին, եւ ինչ որ լեզուի մտքին հասնի, Աստուածբնեկ տուած եմ, կարեւոր գանձի ամրագրութեանն, համր ԲՍՄՆ ատ Հարիւր վրկած եմ:

Ինչպէս Հայոց Պատմագրին, իր Շարականով «... որպէս գշնորհս Աստուածային իջեալ...» բառերով կը վերադառնայ ՀԱՅ տառերու գիտի Արարչական հնարիւնքներ, երկերով «... որք գծածկեալ խորհուրդ Աստուածգիտութեան, տնօրինութեամբ յայտնեալ ծանուցին...», նոյնպէս, Հին ուրուագրի ապրողներէս խորհրդանշելով, եթէ չհասայ իր գտնուած Հայրենիքի տարրական ԲՍՄ մը, ՏՄՈ մը կարեւոր վրկիլ, «Յայտնեալ ծանուցանել», ինքնին արդէն մեծ ծառայութիւն մը թրած կ'ըլլանք Հայ Մշակոյթին, Ս. Մեսրոպի առաքեալին եւ Հայ Մեծատանչ լեզուին:

⁂

Մեր կողմէ արդէն Թերի գործ, տեղի ունեցած է Գրքիս (էջ 1502) բառերու յառաջ ԲԱՌԱԳԻՐՔԻ կազմութեան առնէն: Նկատէք որ, բուն օրէնքի, բառերու առաջին վանկերը փոխառնակ Ա. Բ. Գ.էն մինչեւ Օ. Ֆ. առերու չարքով գաղափարիլ, եղած է խառն առնով եւ բառարանի կազմութեան օրէնքը չէ յարգուած: Այս թերութիւնը եղած է կամքէս անկախ, քանի որ մինչ Չանացած եմ նոր Բառ մը վրկիլ կրնայած, եւ հապճեպով հինին վրայ աւելցնել:

⁂

Ինչպէս տեսանք, Գրքի Գ. Հատորի վերջին Պրակներուն կը ցած եմ Համառօտ Կենսագրութիւնս, որ Գերազանցիկ պատմութիւնն խակ է: Նախ, որպէս ԿՏԱԿ տուի Գերազանցիկս Հետ Ընտանեկան կապ ունեցող եւ ապրող ՆՈՐ անդամներուն, Զաւակներուս եւ Թոռնիկներուս: Յետոյ տեսակ մը կեանքի ՈՒՂՅՈՈՅ եւ ՕՐինակ անոնց համար, երբ երիտասարդ տարիքիս մէջ հասկնալ թէ ապագան կազմելու վրայ էի, յանկարծ, Ազգիս Դժբախտ Ճակատագրին հետ թրքական Զուլումին ենթակայ, Յաճախակցեալ անձանօթ երկիրներ եւ տարիներով ապրեցայ ՍՏՈՅԳ մահուան սպառնալիքներուն տակ: Այս բոլոր Դժբախտութիւններուն ու կեանքիս Դժուարութիւններուն մէջ, չի կրնայուցի որպէս Հայ Ապրելու, ողջ մը-

նալու ՅՈՑՍՍ, ԿԱՄՔՍ, ԱՐԹՈՒՆ ՄԻՏՔՍ եւ ՎԱՌ ՀՈԳԻՍ, որոնք ՀՐԱՇՔ դործեցին եւ միշտ ալ Մահուան ճանկերէն քաշելով, ՇՈՒՆՉ ու ԿԵԱՆՔ տուին ինծի ապրելու համար եւ ապրեցուցին:

Ինքնակենսագրութեանս բաժնին մէջ, ցաւով արձանագրեցի կեանքիս ճամբուն վրայ հանդիպող էանի մը դէպքերը, որոնք Ազգային հանգամանք կը կրէին եւ պէտք էր յանձնել Ազգային Պատմութեան: Այս դէպքերը ներկայացուցի իրենց ՃՇԳՐԻՏ եւ ՀԱՐԱՉԱՏ Իրականութեան մէջ, որպէսզի Պատմութեան առջեւ պատասխանատուութենէ զերծ մնամ:

Նկատի ունէի որ, Դէպքերը այս աստիճանի իրենց ՍՏՈՅԳ Դոյնով ու կերպարանքով ներկայացնել, Սփիւռքի մեր Ազգային դժբախտ կեանքին մէջ շատ ՀԱՃԵԼԻ եւ ընդունուած ՕՐԷՆՔ մը չէ եւ մի բիչ ալ ՅԱՆԴՈՒԳՆ գործ է: Բայց չէի կրնար ալ ՍՏԵԼ, ճըշմարտութիւնը խեղաթիւրել եւ ԽԱԲԵԼ ՆՈՐ ու ԴԱԼԻՔ սերունդները:

ԹՈՄԱՐՋԱՅԻ ՄԻԱՑԵԱԼ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

Մայր Հայրենիքին պարտ, Միացեալ Նահանգներէն սկսեալ, ամէնուքի մեր Թոմարպագիներու Գաղութային պատմութիւնը գրել եւ Անոր աւելի քան կէս գարու Պատկառելի Հնութիւնովը պարծենալով ԹՈՄԱՐՋԱՅԻ ՄԻԱՑԵԱԼ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ կեանքին եւ Անոր օգտակար ծառայութեան մասին չանդրադառնալ եւ անտես առնել, ինքնին արդէն պատասխանելի պիտի ըլլար:

ԹՈՄԱՐՋԱՅԻ ՄԻԱՑԵԱԼ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆը, իր նախնական նպատակին մէջ, կազմուած է ԱՂՔԱՏԱԿԱՆ եւ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԱՅ Միութիւն անուններով, 1909 թուականին, Միացեալ Նահանգներու մէջ գտնուող մեր Հայրենակից Թոմարպագիներու կողմէ, ԿԵԴՐՈՆ ունենալով Միացեալ Նահանգները եւ Մասնաճիւղ մը Թոմարպագի մէջ: Նպատակը Միութեան առաջին ԾՐԱԳԻՐ–ԿԱՆՈՆԱԳԻՐը պարունակ. Թոմարպագի մէջ 1911 թուականին, մեր ներքին կեանքի Մարդկային կողմէ, որու ձեռագիր Բնագիրը Ֆօթօ Գրերին մէնք տեսանք (տես էջ 2420): Ինչպէս Ծրագիր–Կանոնագիրին մէջ կը տեսնուի, Միութեան հիմնադիր անդամները Թոմարպագիները եւ անոր կողքն բաժնուած ենթէ, Սէօյիւտլիւ, Տաշխան եւ կէօմէէի չորս վարքը պիտի ըլլար:

Մենք մեր պատմութեան Գ. Հատորին Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու, Թոմարպագիներու Գաղութային պատմութեան մէջ, համառօտակի ամփոփած ենք Միացեալ Ընկերութեան կեանքի պատմութիւնը: Անոնք, որոնք կը փափաքին Միացեալի Ծննդեան, Զարգացման եւ անոր օգտակար գործունէութեան մասին ընդարձակ տեղեկութիւն ստանալ, պէտք է դիմեն, այժմ Ամերիկաբնակ մեր գրասէր եւ հեղինակ հայրենակիցի Թորոս Մատոզեանի «ՅՈՒՇԱՄԱՏԵԱՆ ԹՈՄԱՐՋԱՅԻ» գործին, հրատարակութիւն 1959 թուական, Պէյրութ:

Թոմարպագի Միացեալ Ընկերութիւնը, իր հիմնադրութեան թուականէն սկսեալ (1909–1915) նախքան տարագրութիւն, որպէս Ազգատեղեաց եւ Ուսումնասիրաց Ընկերութիւն, իր ծրագիրին չուրջ հաւաքելով Թոմարպան եւ իր վարք չորս պիտիները, իր բարոյական ու Նիւթական օժանդակութիւններով օգտակար հանդիսացած է Թոմարպագի եւ Համապետացի կարօտ իր հայրենակիցներուն եւ զարկ տուած է անոնց վարժարաններուն կրթական մակարդակի բարձրացման եւ ՆՈՐ սերունդի Մտաւոր զարգացման:

Համաշխարհային Առաջին Պատերազմի Զինադադարէն ետք, 1918–ին մինչեւ 1922 Թուականն ալ, տարապրանքի Անապատնակէն, Տէր–Զօրի Կարմրակէն Հրաշքով ազատած եւ ողջ մնացած ընչազէս բոլոր Հայութիւնը, նոյնպէս Թոմարզացինք, երբ ԱՆՏԻՐ ու. ԱՆՊԱՇՏՊԱՆ, Հիւծած ու Յոյնասկի եկան ապաստան գտնելու Դամասկոս, Հալէպ, Կիլիկիա, Ատանա եւ Համըն, այլ Թուականներուն կրկին, Մխայնալ Նահանգներու մէջ ԹՈՄԱՐԶԱՑԻ ՄԻԱՑԵԱԼ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ կեդրոնը, յայնօրէն բացաւ իր դռները եւ որպէս ՓՐԿԱՐԱՐ Հրեշտակ օգնութեան հասաւ այլ քաղաքներու մէջ Թոմարզացի իր հայրենակիցներուն եւ չատերուն քայքայուած Ընտանեկան Օճախները վերակազմեց:

ԹՈՄԱՐԶԱՑԻ ՄԻԱՑԵԱԼ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ՊԷՅՐՈՒԹԻ ՄԷՋ

ՆԱԽ ՈՐՊԷՍ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԻԱՑ· ԿԵԴՐ· ՄԻՈՒԹԵԱՆ

(1922 – 1966)

Մասնաճիւղի Գործունէութեան Ա· Շրջանը

Պէյրութի մէջ, Մխայնալ Ընկերութեան Մասնաճիւղին Աղբատախնամ անունով կեանքի կոչուելուն եւ Անոր գործունէութեան մասին մինչ ատեն (առ էջ 2680)*: Երբ Կիլիկիայէն Հայութիւնը վերջին անգամ կրկին տարապրուեցաւ 1922 Թուականին, դէպի Լիբանան եւ այլուր եւ Թոմարզացիներ եկան ապաստան գտան Լիբանանի մէջ:*

Այս առաջին շրջանին, Միութեան Մասնաճիւղի Վարիչ Մարմիններն էին՝

ՊԵՏՐՈՍ ԹԻԼԼԵԱՆ (Ատենապետ)
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍԱՐԿԱՒԱԳ (Ատենադպիր)
ԳՐԻԳՈՐ ԱՂԱ ՍԱԼՊԱՇԵԱՆ (Գանձապահ)
ԵՂԻԱ ԲԱԲԱՂԱՄԵԱՆ (Խորհրդական)

Այս նոր Վարչութիւնը, իր գործունէութեան կարճին, Ատանա Բէմիի կոչուած հիւզասանին մէջ, գնեց նաեւ Մասնաճիւղի անունով երկյարկանի տախտակաշէն տուն մը, որու հասոյթը կը յատկացուէր Մասնաճիւղի դանձին: Այս փոխանցման շրջանին,

Մանուճխուղի վարչութիւնը, ուրկէ պարզեցաւ իր հայրենակից կարօտ ընտանիքներու անդաւօրման եւ անոնց ապրուստի հոգատարութեան գործով։

1925 *թուականէն սկսեալ, յաջորդարար ընտրուեցան ՆՈՐ Վարչական Մարմիններէ եւ Մանուճխուղի գործունէութիւնը աւելի ընդարձակուեցաւ։ Պէյրութի մօտակայ Սին–էլ–Ֆիլ գիւղի մէջ տեղաւորուած բազմաթիւ ծնողքներու, հատաքանչան Միացեալ Ընկերութեան Մանուճխուղին չտրջ։ Տարուէ տարի ՆՈՐ ընտրուած Վարչական Մարմիններէ ցոյց տուին Օգտակար եւ գնահատելի գործունէութիւն։ Անոնք բարձր պահեցին եւ վայելեցուցին կէս դարէ աւելի հնութիւն ունեցող Միացեալ Ընկերութեան անունը ու պատիւը։ Անոնք, ուրկէ նախքանչան ՆՈՐ Սերունդի դաստիարակութեան գործով, այնպէս որ, ամէն տարի, Պէյրութի զանազան վարժարաններուն մէջ կը պահէին Մանուճխուղի անունով 15–20 մեծ ու փոքր աշակերտներ։ Անոնք, Մանուճխուղի կողքին պահեցին նաեւ Թոմարզայի Երիտասարդներէ կազմուած Մարզական խումբ մը, ինչպէս ցոյց կուտայ Սին–էլ–Ֆիլի Թոմարզայիներու կեանքէն առնուած պատկերները* (առ էջ 2722, պատկեր 531, 532)։

Այսպէս, այս Առաջին չրջանի, 1925–1966 թուականներուն, հաւասարաչափ Երկար տարիներ, Մանուճխուղի Վարչութեան կազմին մէջ, ի մէջ այլոց գործած են որպէս օգտակար եւ պատասխանատու անձեր՝

ԽԱՉԵՐ ԶԷՔԻԵԱՆ
ԱՐԱՄ ՄԱՂԱՔԵԱՆ
ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՀԻՒԹԻՒԹԵԱՆ
ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՋՕՊԱՆԵԱՆ
ԱՐՄԵՆԱԿ ՄԻՍԻՐԵԱՆ (ԻՊԻՇԵԱՆ)
ԴԱՆԻԷԼ ԵՕՂՈՒՐԹՃԵԱՆ
ԿԱՐԱՊԵՏ ԻՊԻՇԵԱՆ
ՊԵՏՐՈՍ ՔԻՅԻՇԵԱՆ
ՅԱԿՈԲ ՄԱՂԱՔԵԱՆ

Անոնք, իրենց յարատեւութիւնը մինչ պահած են Ամերիկայի Միացեալ Կեդրոնական Մուրհակի հետ։ Կեդրոնը՝ ի հարկին, Մանուճխուղի նեղ օրերուն ոչակցած է իր դրամական օժանդակութեամբ, ՆՈՐ Սերունդի կրթական գործին ի նպաստ։ Այս չրջանին մէջ է որ կազմուած է Մանուճխուղի կողքին նաեւ Թոմարզայի

Միացեալ Ընկերութեան Տիկնանց Մասնաճիւղ մը, որ ծանօթ է իր օգտակար գործունէութեամբ:

Այս վարչութեան օրով, Մասնաճիւղի ժամանակութեամբ եւ նախաձեռնութեամբ Հայաստան ղրկուած են խումբ մը Թոմարզայի չորչափակ երկաթ սաներ, Համալսարանական ուսում առնելու համար:

ԹՈՄԱՐԶԱՅԻ ԵՒ ՇՐՋ. ՄԻԱՑԵԱԼ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

ՊԼՅՐՈՒԹ

1968

ԹՈՄԱՐԶԱՅԻ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅԻՑ ՄԻԱՑ. ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

(1967 ԹՈՒԱԿԱՆ)

Գործունէութեան Բ. Շրջանը

1967 թուականին, Մասնաճիւղի նորընտիր վարչութիւնը, նկատի ունենալով Միացեալ Ընկերութեան Պլյրութի Մասնաճիւղի տակաւ կազմիլը եւ գործունէութեան սխալ ընթացքը, որով Մասնաճիւղի շուրջ չեն հաւաքուած մաս մը Թոմարզացի եւ Համագիւղացի հայրենակիցները:

Նկատի ունենալով նաեւ որ, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները, անտարակոյս կը պտնուի Միացման այս չատ կարեւոր նպատակին շուրջ, Նորընտիր վարչութիւնը որոշեց փոփոխութեան ենթարկել Մասնաճիւղի հին գործելակերպը եւ Մասնաճիւղի անունը յայտարարել «ԹՈՄԱՐԶԱՅԻ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅԻՑ ՄԻԱՑԵԱԼ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ», ինչպէս վերեւ՝ այդ տարուայ Պատի Օրացոյցի ճակատի պատկերը ցոյց կուտայ:

Ան որոշեց նաեւ, Ամերիկայի կեդրոնին հետ պահել իր սերտ յարաբերութիւնը, եւ կապուած մնալ կեդրոնին, բայց իր գործե-

յանձնարարեն մէջ ԱՆԿԱՒ ըլլալ եւ կեդրոնէն չհինկալել ԴՐԱՄԱԿԱՆ աջակցութիւն, ինք իր միջոցներով կառավարուիլ։ Ի հարկին նոյնիսկ կեդրոնին օգնել։

Թոմարզայի եւ Շրջակայից Միացեալ Ընկերութեան այս ՆՈՐընտիր Գործադիր վարչութիւնը կազմուած է հետեւեալ կերպով՝

ԱՒԱՓ ԹԱՓՈՒՇԵԱՆ (Նախագահ)
ԴԱՆԻԷԼ ՏՕՂՈՒՐԹՃԵԱՆ (Ատենապետ)
ՋԱԽԷՆ ՋԷՔԻՃԵԱՆ (Ատենադպիր)
ԽԱՉԵՐ ՎԱՀՐԱՏՃԵԱՆ (Գանձապահ)
ԿԱՐԱՊԵՏ ԻՊԻՇԵԱՆ (Կնճռապահ)
ՊԵՏՐՈՍ ՔԷՅԻՇԵԱՆ (Խորհրդական)
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍԱՐԿԱՒԱՓ (Ընդհանուր Քննիչ Հաշուապահ)

ԳԵՐԵԶՄԱՆ – ՄԱՏՈՒՌԻ ՀՈԳԱԾՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԸ

Պուրճ–Համուտի մէջ, Թոմարզայի ընտանիքներու սեփական Գերեզման–Մատուռի հոգատարութիւնը, առայժմ ժամանակաւոր կերպով յանձնուած է Թոմարզայի եւ Շրջակայից Միացեալ Ընկերութեան ՆԵՐԿԱՅ վարչութեան։

Մատուռը պէտք է ունենայ իր առանձին Յանձնախումբ Մարմինը, բաղկացած հինգ անձերէ, մէկ հոգի Թոմարզացի եւ մէկական հոգի չորս պիւղերէ, իրենց մէջէն ընտրելով Առենապետ մը, Հաշուապահ մը եւ Գանձապահ մը։

Այս որոշման համապատասխան, Գերեզմանի Յանձնախումբ անուանով արդէն պատրաստուած է պաշտօնական կնիքը եւ այսօր կը պտնուի Միացեալի վարչութեան մօտ։

Մատուռի Հոգատարութիւնը, ամէն օրուայ համար տեւական ժողովուրդի կեանքին հետ կապուած գործ մըն է եւ մանաւանդ Աշխատանք կը պահանջէ։ Հայբենակցական Միութեան մը վարչութեան չի կրնար այդ գործը յանձնուիլ։ Կը պատահի որ ժամանակի ընթացքին Միութիւնը լուծուի եւ վարչութիւնը իր գոյութիւնը կը կորսնցնէ եւ Գերեզմանի հոգատարութեան գործը երեսի վրայ կը մնայ։

ՄԱՏԱՂԻ ԱՇԽԱՏԱՆՔԸ

Թոմարպայինեաս Մատաղը, պէտք է տեղի ունենայ ամէն տարի Յուլիս ամսուան 21–ին հանդիպող առաջին կիւրակին, Նոր Թոմարզա Աւանի թաղամասին մէջ եւ որուն աշխատանքի հոգը պէտք է յանձնուի նախկին Մատուռի Յանձնախումբին: Այնպէս որ, Յանձնախումբը իր կարգին պէտք է պահէ Եկեղեցի տունձին հաշիւ, որ բոլորովին անջատ ըլլայ Մատուռի Գանձէն:

ՔԱՆԻ ՄԸ ԿԱՐԵՒՈՐ ԳԻՏԵԼԻՔՆԵՐ

ՄԱՏՈՒՌԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ

1֊– Բոլոր Թոմարպայի եւ չորս պիւզերու Հայրենակիցները, որոնք իրենց Գերդաստաններու անուններով իրաւունք ստացած են Մատուռին մէջ ամփոփելու իրենց մեռելները, անոնք պէտք է իրենց ձեռքին ունենան Պաշտօնական ՀԱՄԱՏԱՏԱԳԻՐ մը (թափու) որուած Յանձնախումբի կողմէ:

2֊– Յանձնախումբի պաշտօնական Արձանագրութեան Տետրին մէջ պէտք է արձանագրուած ըլլան, որուած այդ Հաստատութիւններու բնակիչները, իրենց թուանշաններով ու թուականներով:

3֊– Այն բոլոր Հայրենակիցները, որոնք իրենց ձեռքին թափու չունին, Մատուռին մէջ իրենց մեռելները ամփոփելու իրաւունքէն պրկուած են:

4֊– Թափու ունեցող բնտանիքները, կրնան իրենց Գերդաստանի անունով, ՄԻԱՅՆ ՄԷԿ Յիշատակարան պահել, պրուած Մարմարէ Սալի մը վրայ:

Յիշատակարանները պէտք է ունենան 55×40 սանթիմ մեծութիւն մեայն եւ հետեւեալ Գիծով պէտք է չարուած ըլլան Գրքէթի նեղքին մասին վերի պատկերուն վրայ: Իւրաքանչիւր Գերդաստան, իր ընտանիքին յատուկ Յիշատակարանը իր ձեռքով պէտք է ամփոփէ:

ԹՈՄԱՐԶԱՑԻ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՑԻՑ ՄԱՐԶԱԿԱՆ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԱՑ ՄԻՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Թոմարզայինները, պէյսպոլի մէջ, իրենց Միացեալ *Ընկերութիւնն պատ, ունեցած են* Մարզական *եւ* Ուսումնասիրաց *Մխիթարեանները:* 1926 *թուականին, երբ թոմարզայի ընտանիքները տեղաւորուած էին* Պէյսպուր՝ *Ատանա Քէմալի կոչուած Հիւպուսանին մէջ, թոմարզայի նոր տեղանքի կողմէ կազմուած է* Պայքար *անունով Ֆութպոլի Մարզական խումբ մը, որու հիմնադիրներէն եղած է հայրենակից Պր. Մաշէր Մնակեան, որ իր բնակարանը տրամադրած է խումբին համար որպէս Հաւաքատեղի:*

Խումբին շուրջ հաւաքուած են, Թոմարզայի նոր տեղացիները, Նաչէր Մնակեան, Միսակ Պէտիրեան, Նշան, Նազարէթ, վազգէն Տէր Գալուստեաններ, Մարտիրոս Զօպանեան, Յարութիւն Հիւրիւքեան, Գառնիկ Թէմիւրեան, Գէորգ Գայսերլեան, Ղեւոնդ Մարկոսեան, Յարութիւն Թորոսեան, Յովհաննէս Մարկոսեան (*Պըճըն*), Երուանդ Մարկոսեան, Նիկողոս Թորոսեան *եւ ուրիշ շատեր: Խումբը, յաջորդաբար մրցումներ ունեցած է Պէյսպոլի, Ալէյի եւ Դամասկոսի տեղական խումբերուն հետ եւ յաղթանակներ տրճանաբած է: Խաղերու ընթացքին, խումբին տեղացոյժար մասնակցած են ոչ–Թոմարզայի ծանօթ Մարզիկները, ինչպէս* Գարեգին Եարտըմեան, Հայկ Նարկիզեան *եւ ուրիշներ:*

1932 *թուականին, երբ Ատանա Քէմալը հրոյ ճարակ կը դառնայ, եւ Թոմարզայինները կը կառուցանեն* Նոր Թոմարզա *Ատանը: Ֆութպոլի խումբը կը վերակազմուի Թոմարզայի նորեկ պատանիներով, ինչպէս* Գալփայեաններ, Մատաղեաններ, Մանուկեաններ, Գամագեաններ, Եահնըեաններ, Մաղաքեաններ *եւ կը միանան* Սինէլ–Ֆիլի *մէջ Թոմարզայիներու նոր տեղացի Մարզական խումբին:*

***

Այդ թուականին, խումբին երէց Անդամներէն՝ Սահակ Մարկոսեան, Նաչէր Մնակեան, Գէորգ Գայսերլեան, Նշան Տէր Գալուստեան, Յակոբ Թադէոսեան, Գառնիկ Թէմիւրեան, *ՆՈՐ ԹՈ–*

ՄԱՐՉԱ. Աւանին մէջ կը կատմէն Թոմարզայինները եւ Շրջակայից Ուսումնասիրաց Միութիւնը, իր սրոչ Տրադիր–Կանոնագիրով: Հաւաքոյթները տեղի կ'ունենան նաչեր Մնակեանի բնակարանին մէջ: Միութիւնը կը պարզոնայ եւ կ'ունենայ ուրաւորիին անդամներ:

1943–1945 *թուականները, երբ ներգաղթ տեղի կ'ունենայ դէպի Մայր Հայրենիք, չաուեր կը մնային, տակաւին Ուսումնասիրաց Միութիւնը իր գործունէութեան կը շարունակէ տակաւին մինչեւ այսօր: Միութեան կատմութեան թուականէն սկսեալ, որպէս վարիչ Մարմին իրարու յաջորդած են նստշեաններ, նաչեր Մարկոսեան, Յ· Եահնըեան, Հանի Գամագեան:*

(Քաղուած Պր· նաչեր Մնակեանի Յուշերէն)

ԵՐԿՈՒ ԿՏԱԿՆԵՐՈՒ ԹՈՄԱՐԶԱՑԻ ՆՈՐ ՍԵՐՈՒՆԴԻՆ

Երկու կտակներս, որոնք կը կրեն Յիշատակը, մեր Պապերու լուսաւեղական Աւանդական Բարքերուն ու Սովորութիւններուն: Միանգամայն մաս կը կազմեն Հայոց Ազգային եւ Եկեղեցական Պաշտամունքներուն, ուշագրութիւնը կը յանձնեմ Թոմարզայի նոր Սերունդին, որպէսզի, այս Տողերու օրերուն, կէք տարին մէկ օր, անոնք Ոգեկոչեն իրենց նահատակ Պապերու Հոգիները, միանան անոնց եւ տարին անոնց Յիշատակներով:

ԱՌԱՋԻՆ ԿՏԱԿՍ՝ ԹՈՄԱՐԶԱՑԻՆԵՐՈՒ ՄԱՏԱՂԻ ՕՐԸ

1915, *Հայոց մեծ Եղեռնի թուականէն առաջ, երբ մեր օրերուն, մեր պապերու դարաւոր ծննդավայրը՝ Թոմարզա գիւղը, տակաւին թուրքի կոշիկ չէր Աւերակուած, կեանք կը բուրէր ամէն կողմ, շէն էին տուն–տեղ, Թոնիրն ու Ջարտախը՝ հարս Ալջիկներով, կալերն ու Արտերը կէնն Երիտասարդներով, լեռներն ու Արճախները Տաւրու Սիւրիւներով ու Զօպաններով: Այդ երջանիկ*

տարինեան, տարուբերման ունէինք ամէն տարի Զատկի Տօնին, Մեռելոցի օրը հանդիսաւոր կատարելու Մատաղ Օրհնէքի Արարողութիւնը, պիտի ընդարձակ Հոգուբերին մէջ:

Այդ օր, մինչեւ իրիկուն, պիտի Հոգուբերն, կարծես Ուխտատեղի մըն էր: Հոն էին Տէրտէր, Վարպապետ, Ազան, Զօրագնդին, չորս թաղերու ժողովուրդը, մեծ ու պզտիկ, եւ Մատաղին կը մօտենային, գոնէ Մէկ դպայ ուտելու Մատաղէն, մասնակից ըլլալու, եւ իրենց հին ու նոր մեռելներու Հոգիներուն համար, «Հայր մեր» մը ըսելու հոգեկան հատուցքով (*):

ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԱՏԱԿԱՒ ԹՈՄԱՐԶԱՑԻՆԵՐՈՒ ՏՕՆԻ ՕՐԸ

Թոմարզացիներու Տօնի օր սրբուած եւ յայտարարուած է Օգոստոս ամսուն 15–ին հանդիպող առաջին կիրակին: Այդ օր, Տօնն էր մեր պիտի Զարխանեան Սուրբ Աստուածածնայ վանքին: Բազմահազար ուխտաւորներ, հետաւոր երկիրներէն գալով վանք կը լեցուէին մասնակցելու համար Սուրբին Տօնի օրուայ ցնծութեան եւ խնդրելու Սուրբ Կոյսի բարեխօսութիւնը:

Տօնի այդ օրերուն, ամբողջ պիտիը Եկեղեցի եւ Ուխտատեղի կը դառնար: Մանգաղի Արաւերէն, Կալերէն մինչեւ Ժամու Խորանը, մինչեւ Թոնիր–Տաճարի Օճախը, Կարասը թէ Հնձուոր, Հարս թէ Աղջիկ, ամբողջ պիտիը Տօնի օրուայ խորհուրդովը ոգեւորուած, կը սպասէին ուխտաւորներու գալուստին եւ կը խառնուէին անոնց ցնծութեան այս թափօրին: Հոն էին Շինականն թէ Բաղաքացին, Այնուականն ու Աղքատը: Վանքէն ներս ու դուրս, գետերուն եզերքը, Երկի, Ուրախութեան եւ այլատեղ խոպերուն մէջ եւ մեծահանդէս կը տօնէինք Սուրբ Աստուածամայր Կոյսին նուիրուած այս Տօնը:

Ցնծութեան եւ Ոգեւորութեան այս պահուն, ծովածաւալ ուխտաւորներու եւ հատուցապարտներու Հոգիներու մէջէն, կ'արտասուլար Յիշատակը հեթանոս Հայութեան Նաւասարդի Տօնին օրուան վերապրումներուն, երբ ամբողջ Հայաստանի մայր Հոգին վրայ, այդ օր մեծահանդէս կը տօնէին Հայոց Գեղեցկութեան աստուա–

(*) Մատաղի օրուայ նկարագրութիւնը, մեռիֆ տեսանիֆ (աստ էջ 1365):

ծուխին Անահիտի *նուիրուած Տօնը: Այդ օրուայ Տօնի ուրախութեան համար էր, երբ Հայոց Արքան Արտաշէս կը ցանկար իր սրտի խորէն ու կ'ըսէր.— Ո՛ տայր ինձ զառուօտն Նաւասարդի···*

Սուրբ կոյս Աստուածածնի անուան նուիրուած Եկեղեցական այս Տօնը, նախապէս եղած էր հեթանոս Հայոց Անահիտին Նաւասարդի Տօնը (Նոր Տարի), նուիրուած Հայոց աստուածուհի Անահիտին: Յետոյ է որ, մեր Եկեղեցական Հայրապետները փոխակերպած են Սուրբ Կոյս Աստուածածնի անուան:

Այդ օրուայ Սուրբ Կոյսի տօնին նուիրուած մեր եկեղեցիի չարականները կը վկայեն այս պատմական ճշմարտութիւնը եւ արձագանգը կը կրկնեն աստուածուհի Անահիտի տօնի օրուան հանդիսին ու փառքին: Եկեղեցին, իր չարականով պատգը կուտայ Սուրբ Կոյսին, այս բառերով,— «··· ջահապետուիւ պայծառացեալ··· ամպեղէն կառօճն ի վեր··· հրեշտակք երկնից ցնծան···» ինչ որ հարազատ նմանութիւնն է, Աստուածուհի Անահիտի փոխակերպման, երբ այդ օր, վաղ առաւօտեան, աստուածուհին կ'իջնէր վահէ–վահեան սանդարներէն Արածանիի ջուրը լոգնալու համար: վերադարձին, որպէսզի իր մերկութիւնը ծածկէր մահկանացու մարդոց աչքերէն, կ'այլակերպուէր լուսեղէն ամպով մը ու վեհաշուք օրէն կը դառնար իր մեհեանը:

Աստուածուհի Անահիտին, այս աշխարհախումբ հանդէսին, կը մասնակցէին ՀԱՅՈՑ աշխարհի Արքայից տունը, Զինուորականութիւնը, Տիեզականն ու Ազնուականութիւնը: *Ինչպէս վանքի տօնին օրը, ուխտաւորները ցնծութեան այս խմբօրէն կը խառնուէին Տիեզականն իչ Բազմքային, Ազնուականը իչ Ազգատը եւ ամբողջ պիւղը···:*

⁂

Այս երկու կտակներս, դարերու խորերէն գալով, մեր Տէրտէրներուն՝ Տէտէներու օրերէն մեզի, հին սերունդիս ժառանգ մընացած են: Ես, այսօր, անոնք իրր Աւանդ գուրգուրանքով կը յանձնեմ ձեզի, Թումարզացի նոր սերունդիդ, որպէսզի ձեր ընտանեկան բարեբերուն ու առողջութիւններուն մաս կազմէք եւ ապրիք այդ յիշատակներուն հետ:

Մայր Հայաստանէն սկսեալ, Սիւնիքի Թումարզացի եւ անոր կողէն բաժնուած Տիրիք, Սէօյիւտլիւ, Տաշխան եւ Կէօմէսի չորս

պիտղերու նոր սերունդդ, ուր որ ալ գտնուիք, ինչ տեսակի միութեան եւ կուսակցութեան ալ պատկանիք, տարին մէկ անգամ յայտարարուած Տօնի օրերը, Թումարզացիական Աւանդական ոգիով, միասին, խմբուիք տօնին շուրջ, ոգեկոչէք ձեր նահատակ պապերու, հերոսներու, հոգիները, մէկ օր ապրիք անոնց հետ եւ անոնց Յիշատակին համար: Տօնի օրուան, ձեր հոգեկան այս ապրումներով, սրբազան օդակով մը կապուած պիտի ըլլաք անոնց հոգիներուն հետ, այսպէս, դուք ալ ձեր կարգին կտակը ձգած պիտի ըլլաք գալիք նոր սերունդներուն:

ԿԱՐԵՒՈՐ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Է՛Ջ	ՏՈՂ	ՈՒՂԻՂ	ՍԽԱԼ
38	1	հորած	ճստած
831	6	չբափանցէին	չբափանցեցին
1031	8	հայ Ազաներուն	հայատներուն
1161	23	ցանքըցըլուկ	ցանքըծըլուկ
2038	2	վերի կարգը	վարի կարգը
2371	13	(աստ էջ 1924)	(Աստ էջ ····)
2489	4	(աստ էջ 1281)	(Աստ էջ ····)
2615	23	կոբճած	կոբճամ
2786	21	Պիլէճէէֆցի	Պէրէճէէֆցի
2788	28	Էինֆ	Էին
2814	22	Առաջին Յեղափոխականը	Առաջին Յեղափոխութիւնը
2818	13	գոցուի	գոհուի
2881	2	Բարձրագոյն վարժարան	Բարեգործական վարժարան

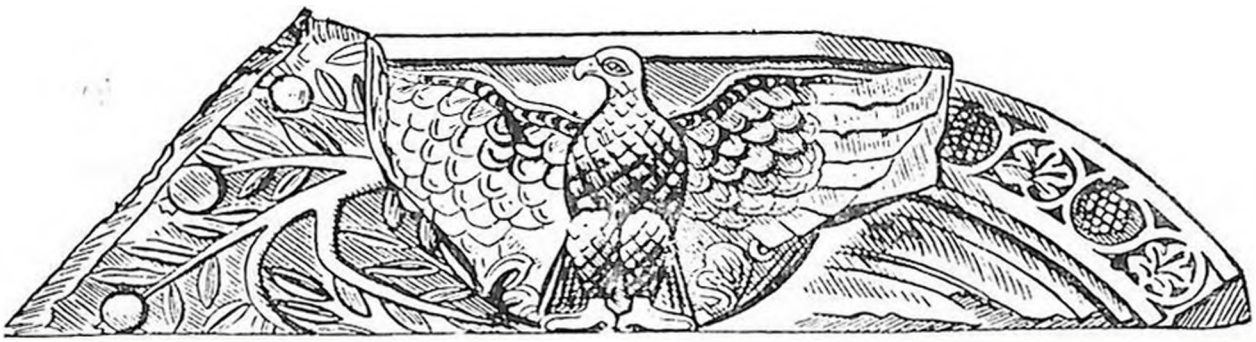
⁂

Է՛ջ 984, վերջին տողերուն (*) մէկ Աստղանիշը պիտի ըլլայ (**) երկու Աստղանիշ:

Է՛ջ 1242, տող 25, ինֆինիրեն (գործող) տախտակի···:

Է՛ջ 2790, Ոտանաւորը սխալ շարուած է, պիտի ըլլայ՝—

ՈՒՐԱՀՈՒԹԻՒՆՆ ԱՆԶՐԱՒԱԿԱՆ
Ի ՀԱՐՍԱՆԻՍՆ ԱՆԱՊԱԿԱՆ,
ՁԵԶ ԱՌԱՔԵՑՑ ՀԱՅՐՆ ՓԱՌԱՑ
ՀՐԱՒԻՐԱՏՈՒԿ ՏՐՏՄԱԿԱՆԱՑ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՍՆ Բ.

Էջ

Ս· ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ՏԱՃԱՐԻ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՆՈՐ ՀՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ 1787

Ա·

ԱԹՈՌ ՏԵՍՉՈՒԹԵԱՆ
(1791 – 1915) · 1814

ՎԱՆՔԻՆ ՀՐԱՇԱՓՈՐԾ ՁԱՐԱՓԱՆԸ (Քերթուած) 1812

ՄԻԱԲԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐ

ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԲԱԶՈՒՄԵԱՆ (բաւասէր) 1823

ՀԻՆ ԴԱՐԵՐԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ, ԲՆԻԿ ԹՈՄԱՐՉԱՑԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐ, ՔԱՀԱՆԱՆԵՐ, ՍԱՐԿԱՒԱԳՆԵՐ, Ո–ՐՈՆՔ ԹՈՄԱՐՉԱՑԻՆ ԴՈՒՐՍ ԿԵՍԱՐԻՈՑ ԹԵՄԻՆ ԵՆԹԱԿԱՅ ՎԱՆՔԵՐՈՒ, ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒ ՄԻՋ ՊԱՇՏՕՆ ՎԱՐԱԾ ԵՆ 1839

ՀԻՒՐԱՒԱՐ ԹԷ ԱՅՑԵԼՈՒ
Թոմարզայի վանքը գտնուող եկեղեցականները 1846

Ս· ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔԻ
մտաւորական շարժումը, ժառանգաւորաց վարժարան շրջան (1206 – 1915) 1848

ՏԵՍՉԱԿԱՆ ԱԹՈՌԻ ՅԱՐԱՔԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ
կեսարիոյ Արքեպիսկոպոսական Աթոռին հետ 1861

ՎԱՆՔԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ ՄԱՏԱԿԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՎԱՆՔԸ ԻՐՐԵՒ ՀԻՒՐԱՆՈՑ ԵՒ ԱՊԱՍՏԱՆԱՐԱՆ 1867

էջ

ՎԱՆՔԸ (Քերթուած)
ՎԱՆՔԻ ՏԱՃԱՐԻ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ 1879
ԿԵՍԱՐԻՈՅ ՍՈՒՐԲ ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՆՔԸ
Նախճան Պալեան Սրբազանի Առաջնորդութիւնը
եւ իր բարձրագոյն վարժարանը 1875
ԽՈՍՐՈՎ, ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՊԻՀՐԻԿԵԱՆ
Առաջնորդ Կեսարիոյ Հայոց 1879

Բ.

ԹՈՄԱՐԶԱ ԳԻՒՂԻ Ս. ՊՕՂՈՍ–ՊԵՏՐՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻՆ
ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ՔԱՀԱՆԱՆԵՐ
Գիւղի Դպրատունը 1885
ԴՊՐԱՏՈՒՆԸ, ՏՐՈՒԱԾ ՆԱՀԱՊԵՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄԸ,
ՄԱՆԿԱՊԱՐՏԻԶԻ ԱՌԱՋԻՆ ՔԵՐԱԿԱՆ ՏԱՒՏԱԿԸ 1896
ՀԱՅ ԹՈՄԱՐԶԱՆ ԵՒ ԹՈՄԱՐԶԱՑԻՆ
Ազոր ընտանեկան օճախը իւրայատուկ բարքերով 1902
Ս. ՊՕՂՈՍ–ՊԵՏՐՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՒ ԴՊՐՈՑԻՆ
Մատակարարութիւնը ու իշխանութիւնը 1904
ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ (շրջան (1825–1915)
ԿԵՍԱՐԻՈՅ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՆՔԻ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆԸ 1913

ՄԱՍՆ Ժ.

ԱՐԳԷՈՍԻ ՇՈՒՐՋ ԵՒ ԹՈՄԱՐԶԱՑԻ ՄԷՋ ՏԻՐՈՂ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԷՊՔԵՐ (1800–1876) 1916

Ա.

ԵՐԵՔ ՄԵԾ ԴԷՄՔԵՐ

ԲԱՐՍԵՂ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵՒ ԳԵՐՄԱՆ ՄԱՐԱՋԱԽՏ
ՖՈՆ ՄՈԼԹՔԷ 1917
1838 ԹՈՒԱԿԱՆ, ՆՈՅԵՄԲԵՐԻՆ, ՄՈԼԹՔԷԻ ԿՈՂՄԷ, ՄԱՒԱ–
ԹԻԱՅԷՆ ԳՐՈՒԱԾ ՄԷԿ ՆԱՄԱԿԸ ՀԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ
ՄԱՍԻՆ

էջ

ԲԱՐՍԵՂ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵՒ ԳՈԶԱՆ ՋՈՐԱՊԵՏ ԵՈՒՍՈՒՓ ԱՂԱ 1921

ՍԱՐԳԻՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԳԱԼԱՅՃԵԱՆ 1925

ԹՈՒՐՔԵՐ, ՀԱՃՆՈՑ ԱՂԱՆՆԵՐԷՆ՝ ՀԱՃԻ ԳՐԻԳՈՐ ՊԱԼԱՊԱՆԵԱՆԻ հարսը կը բռնաբարեն
ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ԹՈՄԱՐԶԱՆ (Բերբուած)
ԳԱՌՆԻԿ ԱՆԱՆԵԱՆԷ (Ջոմախլուցի) 1927

Էվէրէկցի Ղուզուճեան Յովհաննէս աղան եւ Ջորպաճին՝ Գասպար Բեհիա Պինոյեան, Էվէրէկի հայերը կ'ազատէ
Օհան Բեհիա Սվաճեան, կ'ազատէ հայ եւ թուրք գիւղացիները 1932

ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ԹՈՄԱՐԶԱՆ (Բերբուած)
ԳԱՌՆԻԿ ԱՆԱՆԵԱՆԷ (Ջոմախլուցի) 1934

Բ.

ԿԱՐՄԻՐ ՍՈՒԼԹԱՆԻ ԿՈՂՄԷ

մասնակի սպանութիւններ, բռնութիւններ, առեւանգումներ Արգէոսի շուրջ ու Թումարզայի մէջ 1935

Ա. Հարցը բարին մօտ, սպանուած երեք Թումարզացիները, այս մասին Թումարզայի բաղակացիներու կողմէ Պոլիս պատրիարքարան ղրկուած Բողոքագրին հարազատ գորին

Բ. Հայկական ընդհանուր ջարդերու բուականները (1895–1896) 1938

ՀՍԿՈՒՄԻ ԳԻՇԵՐՆԵՐԸ ՋԱՐԴԻ ԱՑԴ ՕՐԵՐՈՒՆ

Գ. Ենիճէ հայ գիւղի եկեղեցին կը բանդեն: Այդ առթիւ Թումարզայի աղաներու կողմէ Պոլիս՝ Մատթէոս Իզմիրլեան պատրիարքի ղրկուած նամակին հարազատ գորին 1948

Դ. Սարգիս Պօյաճեանի սպանութիւնը (Թումարզացի)

Ե. Հաճի Բէյիշեանի սպանութիւնը (Էվէրէկցի)

Զ. Հաճի Ռուբէն Թէֆէեանի սպանութիւնը (Կեսարացի)

Է. Հէֆիմին Հաճիի սպանութիւնը (Թումարզացի)

Ը. Հաճի Գրիգոր Քէլ–Արթինեանի դէպքը (Էվէրէկցի) 1951

Թ. Արթին աղա Ալթընփարմագեանի բաջութիւնը

Էջ

ԹՈՒՄԱՐԶԱՅԻ ՍՐՎԱՃԻ ՊԱՀՊԱՆՆԵՐ
ՋԱՐԴԵՂ ԿԱՋԱՏՆԵՆ ԼՎԼԻՐԻԿԻ ՀԱՅ ԹԱՂԵՐԸ

Ժ· Յակոբ սարկաւագ Հազարեանը կը կողոպտեն 1953
ԺԱ· Զօպան Գրիգոր Սալպաշեան, գող բուրիճ կը սպաննէ
ԺԲ· Յովսէփ Հազարեանի սպանութիւնը
ԺԳ· Մելգոն Գարդրնեանի եւ Յովսէփ Խուլգասպարեանի սպանութիւնը 1955
ԺԴ· Աժան փորձ մը հայ սպանելու համար
ԺԵ· Թուրք ժանտարման Հայ հարս մը կ'ուզէ
ԺԶ· Ոնրագործ Մէվլուտօղլու Մուլլա Ահմէտ, կեսարացի Թէքէեան Սարգիս աղայի տղան կը փախցնէ 1956

Գ·

ՉԷԼԼՕՆՆԵՐ 1960

Ո՞վ է Չէլլօներու բնկեր խիզախ փաւոսը
եւ իր էմմօղլուն Անանիկը
Չէլլօներ Թումարզայի մէջ 1965
Ժիրայրը Թումարզայի մէջ
Պալեան Սրբազանի եւ Ժիրայրի մահը կախաղանի վրայ

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԱՐԳԷՈՍԻ ՇՈՒՐՋ
ԵՒ ԹՈՒՄԱՐԶԱՅԻ ՄԷՋ

Ազգային Յեղափոխական երգեր 1969

Դ·

ԺԷՕՆ ԹՈՒՐՔԵՐՈՒ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ
ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

Իրթիհատականներ եւ Հայ բաղաքական կուսակցութիւններ
(1908 – 1915) 1976
Կուսակցական Հայ գործիչներ կեսարիոյ շուրջ
եւ Թումարզայի մէջ

Էջ

ԱԶԱՏ ՈՍՏԱՆԻԿ

կեսարիոյ եւ շրջանի հայութիւնը ջարդէ կ'ազատէ 1983

ՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ
կեսարիոյ շրջանին եւ Թումարզայի մէջ

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան օրկան խմորատիպ
օրաթերթեր կեսարիոյ եւ շրջաններուն մէջ

Թումարզա վանքին մէջ, այդ թուականներուն, Մարզպետի
գլխաւորութեամբ հրատարակուող «Թումարզա» անուն
խմորատիպ շաբաթաթերթը: 1987

Հայ Ֆետայիներուն նուիրուած Ազգային երգերը, որոնք այդ
թուականներուն կ'երգէինք: Անոնք մեզի՝ երիտասարդ-
ներուս, ՆՈՐ Ոգի կը ներշնչէին եւ մեզի համար ՆՈՐ
դարու Շարականներ եւ Եկեղեցիի Մեղեդիներ էին եւ
Ֆետայիներու անձը, մեր պաշտամունքին առարկայ
ՆՈՐ Սուրբեր էին: 1992

ՄԱՍՆ ԺԱ.

ԵՂԵՌՆԱՊԱՏՈՒՄ 1998

Ա.

ԸՆԴՀ. ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԷՊՔԵՐ
Արգէոսի շրջաններուն եւ Թումարզայի մէջ
ԱՄԷԼԷ ԹԱՊՈՒՐ (բանուորական բանակ) 2007

Բ.

ԷՎԷՐԷԿԻ ԳԱՅՄԱԳԱՄ ԶԷՔԻՆ 2008
ԶԷՔԻԻ ԱՌԱՋԻՆ ՁՈՀԵՐԸ՝ ԻՆՔՆԷՍուն եւ իր ֆահանան

Գ.

ԹՈՄԱՐԶԱ ԳԻՒՂԷՆ ՆԵՐՍ
ժողով եւ ապստամբութեան առաջարկ

ԶԻՆԱՀԱՒԱՔՈՒՄ, ՁԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ, ԲԱՆՏ, ԾԵԾ

Հաճի Յակոբ Մատաղճեանը եւ ճշմարիտ կռւսակցականը 2019

Էջ

Մէկ միլիոն հայերու ջարդը յղացող եւ գործադրող մեծ ոճրագործ Թալէաթը 2029

Իթթիհատի կողմէ բուրք վիլայէթներուն ղրկուած հեռագիրները՝ հայերը ջարդելու համար

ՊԱԼԹԱ ՏԷՐԻՆԻ 2033

Ա. Կէմէրէկի Պալթա տէրէսի
Բ. Ֆուրունճուլար Պալթա տէրէսի

ԱՄԷՆԷ ԹԱՊՈՒՐԻ ՁԻՆՈՒՈՐՆԵՐՈՒ ԿԵԱՆՔԻՆ ՊԱՏՄՈՒԱԾ ՏԱՒՈՒՐ ԴԷՊՔԵՐ

● Ղարավանա (զինուորական ճաշ)
● Տամղա (կնիք)
● Տավուլճիներ, տիւտիւկճիներ
● Զափրք Ալայը
● Չէրէներ Ամէնէ Թապուրին մէջ 2042
● Արապլը Կէտիկի Ճորը ճեռուած հայեր
● Փոս փորել կուտաճ, փորող զինուորները լեցնելու համար
● Փախչող երեք կիները
● Երկու պզտիկները
● Ատըմ գլուխ դիակ
● Թրքուքիւնը չընդունողներ Պալթա Տէրէսի կը ղրկուին
● Տասնըմէկ երիտասարդներ կը ջարդուին
● Մէկ ծունկ չոքելով, երկու հարիւր յիսուն կիներ կը մորթէ
● Փսատլու գիւղէն բուրք Լուքփիկ էֆէնտին իր իսլամ կրօնքը կը ձգէ
● Էնգարէի եւ շրջակայ հայ կաթոլիկ ընտանիքներու ջարդը 2048
● Գեղեցիկները մէկ մէնիտ
● Եոզղատի Պալթա տէրէսին
● Թալասի Ամերիկեան Գոլէճի Հայ ուսանողներու ջարդը
● Գէորգ վարդապետը եւ Կէմէրէկի Պալթա Տէրէն

էջ

- էնվեր փաշան եւ ջարդուած հայերու ՈՍԿՈՐՆԵՐԸ
- Ֆէնէսէի բանտին պէտ-բարաճը
- Անատան մերկ հարսը
- Բէօլէքէցի պօղ վէլին եւ հինգ հարիւր փոքրիկները 2052
- Պալթա Տէրէսին՝ չորս տարի ետք
- Ամէլէ Թապուրի Հայ գինուորները դրամով կը գնեն յետոյ կը սպանենն
- Ազգասէր Յակոբը

ԿԵՍԱՐԻՈՅ ԲԱՆՏԻՆ ՄԷՋ 2055

- կեսարիոյ մէջ ճամբայ շինելու ատեն
- Մեծն Մուրատ, Տէր Արիստակէս ֆահաճայ եւ Գէորգ վ.իշապեան
- Ձիւնիւն գիւղի թուրք աղաներէն՝ Հաճի Պէյի գովելի վարմունքը
- Հաճի Պէյի գովելի երկրորդ վարմունքը
- Մեծն Մուրատ եւ Գայմագամ Զէֆին 2059
- (Հաճի) Ասատուր Միհրասեան
- ԳԵՐՄԱՆ ԲԺԻՇԿԸ եւ հայ որբերու արիւնը

Գ.

ԳԻՒՂԻ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԵՆԷՆ ՔԱՆԻ ՄԸ ՕՐ ԱՌԱՋ
եւ կարաւանը կը ֆալէ դէպի Տէր–Զօրէն, Հաւրան 2066
ԱՒԵԼԻ ՔԱՆ 16 ՀԱԶԱՐ ՀԱՅԵՐ ԿԸ ԼՔԵՆ
ԻՐԵՆՑ ՊԱՊԵՆԱԿԱՆ ՀԱԶԱՐԱՄԵԱՅ ՕՃԱԽԸ
եւ կարաւանը կը ֆալէ դէպի Տէր–Զօրէն Հաւրան 2066
Տարագրութեան ճամբուն, ձիհան գետին եզերքը մահացող Թոմարզացի մօր մը խօսքերը իր զաւկին
ԱՐԳԻՆԱՍԻ ՇՐՋԱՆԻՆ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ
Դէպի տարագրութեան երկու ուղիները մինչեւ Ղաթմա 2072
ՂԱԹՄԱ
ՍՈՒՐԻՈՅ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԸ
ԵՓՐԱՏԻ ԵՒ ՃԵԶԻՐԷԻ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԸ

էջ

Ե.

ՀԱԼԷՊԵՆ ԴԷՊԻ ԲԱԴԴԱՑԻ ԱՆԱՊԱՏՆԵՐԸ
Պատմեց՝ Նազլու Ճէնէ Հազարեան 2075
ՀԱԼԷՊԵՆ ԴԷՊԻ ՏԷՐ–ՁՕՐ ԵՒ ՋԱՐԴ
«Ես՛ հո՛ւ, հօրուլտուֆ զայրու, սաղ ֆիմսէ զալմասը»
Պատմեց՝ Մանամ Գամագեան
ՀԱԼԷՊԵՆ ՏԷՐ–ՁՕՐ ԵՒ ԴԷՊԻ ՋԱՐԴ
Պատմեց՝ վարդենի Գալայճեան 2085
ՀԱԼԷՊԵՆ ՏԷՐ–ՁՕՐ ԵՒ ԴԷՊԻ ՋԱՐԴ
Պատմեց՝ Միհրան Զէֆիեան
ՀԱԼԷՊԵՆ ՏԷՐ–ՁՕՐ ԵՒ ԴԷՊԻ ՋԱՐԴ
Պատմեց՝ Եղիա Բարաղամեան 2095
ՄԷՍՓԷՆԷՆ ԴԷՊԻ ՏԷՐ–ՁՕՐ ԵՒ ՋԱՐԴ
Պատմեց՝ Անժել Թորոսեան 2099

ԱՆԷԾՓԻ ԵՒ ՎՐԷԺԻ ՅՈՒՇԱՐՁԱՆԸ 2105

Զ.

ՀԱԼԷՊԵՆ ԴԷՊԻ ՍՈՒՐԻՈՑ ԱՆԱՊԱՏՆԵՐԸ 2109
ՆԻՎԱ
ՄՕՐ ՄԸ ՍԵՒ ՕՐԵՐՈՒ ԷՎԷՇՓԸ (fեբրուած) 2118
Թոմարզայի վաճիճի մայրապետ՝ ԿԻՅՍ ՄԱՐՊԻՏԸ

ԿՈՒԶԵՄ ՄԵՌՆԻՆ, ԶԵՄ ԿԱՆԱՄ 2120

ՇԷՅԽ ՍԱԻՏ
ՇԷՅԽ ՄԻՍԿԻՆ
ԹԻՍԻՆ
Մագերնները կտրել տալ 2130
Անուններդ փոխել
Թուրք կրօնքը ընդունիլ
Հայերը կողոպտել
Որբերը եւ անտէր երիտասարդ կիները հաւաքել
Հայերը ջարդելու փորձեր
Չերքէզ գիւղեր
Հրաշագործ Սուրբ Նարեկս
Թադէոս Թամուզեանի Ցուշերէն 2136

Եջ

ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՃԱՄԲԱՆ

Կեսարիայէն Ղանլը Կէչիու, Օսմանիէ, Իսլահիէ,
Ղաթրա, Հալէպ 2144

ՁԻԹԼՅԱՊԵՏԸ

«Օսանուզ, պըգսըզ էրմէնի էօլտիւմէտէն,
էրմէնի դանը տէօֆմէտէն»
Պատմագրիս հեղինակի Յուշերէն

ԹՈՄԱՐՋԱՅԷՆ ԴԻՊԻ ՀԱՎՐԱՆ, ԴԻՊԻ ԱՆԹՈՒՐԱ ՈՐԲԱՆՈՑ
Միհրան Նալբնգըլրնեանի Յուշերէն

Է·

ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԵՆԷՆ ԱՆՄԻՋԱՊԷՍ ԵՏՔ
ԹՈՄԱՐՋԱ ԳԻՒՂԻՆ ՎԻՃԱԿԸ

Զարչարանէ ապա ապաւութիւն 2176

- Պալիկեանց Յակոբը
- Գարեգին Դամագեանը
- Գարիկեանց Եղիան
- Պարսամեանց Տէտէն
- Կաղնեանեանց Յակոբը
- Ղատէմեանց Արիստակէսը
- Պէյեանց Հաճին եւ Սալպաշեանց Յակոբը
- Մարկոսեանց Տիգրանը
- Քէչէեանեանց Կարապետը եւ Ղամախեանց Գրիգորը
- Նօղուրբեանեանց Յակոբը եւ Պչագլեանց Գրիգորը 2181
- Հաճի Սամէլեանց Սամուէլը
- Նօղուրբեանեանց (Պըճըճը) Տէտէն
- Քոչակեանց Զօպան Գասպարը
- Հէֆիմին եղիան, Կիւլլէրին Կարապետ աղան, Պօյաճեանց Կարապետ զալֆան, Ուզուն Գարրէլեանց Սահակ աղան
- Զորպաճեանց Աբիկը

ՄՈՒՍԹԱՖԱ ՔԵՄԱԼԻ ՇԱՐԺՈՒՄԸ 2186

ՄԱՍՆ Ա՛Ր.

Ա.

ՀԱՅ ԿԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍԻ ԵՒ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՃԱԿԱՏՆԵՐՈՒՆ

ԹՈՄԱՐՋԱՑԻ ԿԱՄԱՒՈՐՆԵՐ 2189
1914–1920 թուականներուն

Կովկասի ճակատ կամաւորական բանակին մէջ կռուող Թոմարզացի տղոց ռազմունակութիւնը եւ անոնց կեանքէն փառաւոր դրուագներ 2191

Զ.րդ գունդի կամաւոր մեր տղոցմէ Արշակ Քեաթիպեանի անձնական ձեռագիր Յուշերէն 2197

Բասիլի ճակատին նահատակ եւ անվրդական հերոս՝ Գրիգոր Աւշարեան

Հայ ժողովուրդի լեգէնտէր զաւակը՝ հերոս Հայկ Բժիշկեան 2200

ԳՐԻԳՈՐ ԱՒՇԱՐԵԱՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ 2207

Հրամանատար Մ. ՊԱՆԴՈՒԽՏԻ կռւսակցամոլութեան վտանգները եւ մեր Թոմարզացի տղոց բանտարկութիւնը

ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՃԱԿԱՏ

Մամա Խաթուն եւ կէօվտաշ լեռներու կռիւը 2219

ԼՈՒՅԻ ԵՒ ՋՈՒԼՖԱՅԻ ՃԱԿԱՏԻ ԿՌԻԻՆԵՐԸ

ՋՕՐ. ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԵՒ ՍՄԲԱՏ Ջուլֆայի կամուրջէն դէպի Ջանգեզուր ուղղուած ժամանակ 2220

ՏՈՒԹՈՐ ՓՈՆԱՓԱՐԹ

ՍԱՐԳԻՍ ՃԷՊԷՃԵԱՆ

ԻԼԻՃԱՑԻ ՃԱԿԱՏԻ ԿՌԻԻԸ 2225

ՀԷՕՊԷԿ ՏԱՂԻ ԿՌԻԻԸ

ԱՆԳԼԻԱՑԻՆԵՐ ՊԱՓՈՒ ԵՒ ՓՈՐԻՍ ԿԸ ՄՏՆԵՆ

Մեր տղաքը Հայկական կառավարութեան բանակին մէջ

Էջ

Կովկասի ճակատ, Գրիգոր Աւշարեանի, Հայկ Բժիշկեանի, Զօր. Անդրանիկի, Սարգիս Ճէպէճեանի հրամանատարութեան տակ եւ անոնց կողմին գաջաթար կռուող եւ ինկող մեր Թոմարզացի տղոց կեանքէն Դրուագներ իրենց լուսանկարներով 2229–2257

1916 Օգոստոս 15–ին, Սարըղամիշէն, մեր կամաւոր տղոց կողմէ իրենց ստորագրութիւնով գրուած Ձեռագիր ճամակին Ֆօթօ–Գորին, ուղղուած Միացեալ Նահանգներ գտնուող Թոմարզացիներուն

Բ.

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՃԱԿԱՏԻ
ՀԱՑ ԿԱՄԱԽՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ

Արեւելեան եւ Հայկական Լեգէոններ 2261

ՊԱՏՄԱԳՐՔԻՍ ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՅՈՒՇԵՐԷՆ 2265

ԱՐԱՐԱՅԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ 2273

Նահատակ կամաւորներու Յուշարձանը 2277

ՊԷՅՐՈՒԹԻ ԵՒ ԼԻԲԱՆԱՆԻ ԳՐԱՒՈՒՄԸ
. Հայկական գումարտակի կողմէ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵԳԷՈՆԸ ՄԵՐՍԻՆԻ ՄԷՋ
Թրքական զօրանոցի գրաւումը 2283

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵԳԷՈՆԱԿԱՆՆԵՐ ԱՏԱՆԱՅԻ ՄԷՋ

ՄԱՐԱՇԻ ԱՂԷՏԸ 2292

Մերսինի Հայոց եկեղեցիին մէջ, Ապրիլ 24–ի եղեռնին առթիւ, Առաջին Հոգեհանգիստի արարողութիւնը, Անգղ. եւ փրանս. կառավարիչներու ներկայութեան

ԿԻՊՐՈՍԻ ՄԷՋ ԿԱՄԱԽՈՐՆԵՐՍ ԽԱՆԴԱՎԱՌՈՂ ԵՐԳԵՐԸ 2298

ԶՕՐ. ԹՈՐԳՈՄ, ԱՆԴՐԱՆԻԿ, ՃԻՄ ԶԱՆԿԱԼԵԱՆ . 2300

ԿԻԼԻԿԻՈՑ ՃԱԿԱՏ

Թոմարզացի տղաք իրենց դրուագներով եւ լուսանկարներով . 2264–2297

Էջ

Գ.

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՊԱՐՊՈՒՄԸ

ԱՐՏԱԳԱԼԹ ԱՏԱՆԱՅԻՆ ԴԻՊԻ ԻԶՄԻՐ, ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ, ԼԻԲԱՆԱՆ ԵՒ ՍՈՒՐԻԱ 2303

ԻԶՄԻՐԻ ԱՂԻՏԸ

(Մեր հայրենակից Պետրոս վարժապետի Ձեռագիր Յուշերէն)

Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՈՐՊԷՍ ԱՊԱՍՏԱՆԱՐԱՆ 2308

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻԻ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆ ՏԷր Աւագ Քահանայ 2325

ԻԶՄԻՐԻ ՏԵՍԹԱՆԸ

Դ.

ՀԱՃՆՈՅ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

ԴԻՒՑԱԶՆԱԿԱՆ ՄԱՐՏՆՁՈՒՄՆ ՈՒ ԵՂԵՐԱԿԱՆ ՎԱԽՃԱՆԸ 2333

ԹՈՄԱՐԶԱՑԻ ԸՆՏԱՆԻՔՆԵՐ ՀԱՃՆՈՅ ՄԷՋ եւ երիտասարդներ կուռի ճակատ 2355

Թոմարզացի տղոց քաջութեան դրուագները իրենց լուսանկարներով 2344–2364

Ե.

ՋԱՐԴԱՐԱՐ ԹՈՒՐՔԸ ԻՆՉՊԷՍ ՈՐ ԷՐ, ԵՒ Է այսօր, եւ պիտի մնայ միևչեւ իր կործանումը 2365

ՄԱՍՆ ԺԴ.

ԴԱՂՈՒԹԱՑԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ 2371

Ա.

ԹՈՄԱՐԶԱՑԻ ԾՈՑԷՆ ԲԱԺՆՈՒԱԾ ԶՈՐՍ ԳԻՒՂԵՐ Սէօյիւտլիւ, Ենիճէ, Կէօմէտի, Տաշխան

Էջ

ՍԷՕՅԻՒՏԼԻԻ ԳԻՒՂԸ
ՆՆԻՃԷ ԳԻՒՂԸ 2388
ԿԷՕՄԷՏԻ ԳԻՒՂԸ
ՏԱՇԼԱՆ ԳԻՒՂԸ
ԵԱՂՏԸ, ՃԻՒՃԻՒՆ, ԻՆՃԷՍՈՒ, ԶՈՄԱԼՈՒ, ԷՓԻԼԿ (ԾԱՄՆԹԱՒ) ԵՒ ՍԸՎՂԸՆ ԳԻՒՂԵՐԸ 2401
ԿԷՕՍԹԷՐԷ (ԿԻԶԻՍՏՐԱ) ԹՈՒՐՔ ԳԻՒՂԵՐ 2411

Բ.

ՄԱՄՆԱԿԻ ԴԱՂԹ 2413

ԱՐՏԱԳԱՂԹ ԴԷՊԻ ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐ
Սրբիկ Անըն ևամակը
Թոմարզայի Սահակեան վարժարանի Ուսումնասիրաց Ընկերութիւն
Ազգատալնամ Միութիւն
Միացեալ Ընկերութիւնը
ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ Ա. ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ (1915) ԶԻՆՈՒՈՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՉԸ
Թոմարզացի տղաք կամաւոր՝ Միացեալ Նահանգներու բանակին մէջ, իրենց լուսանկարներով 2429–2443
Ս. ՄԵՍՐՈՊ ԵՒ Ս. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԿԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆԸ
ԹՈՄԱՐԶԱՑԻՆԵՐ ՓԱԼԻՖՈՐՆԻՈՅ ՄԷՋ
ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ Բ. ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ
Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու բանակին մէջ Թոմարզացի երիտասարդ զինուորներ իրենց կենսագրութիւններով եւ լուսանկարներով 2455

ՓԱԼԻՖՈՐՆԻԱՒՆԱԿ ԹՈՄԱՐԶԱՑԻՆԵՐ

«Հայ Տոմարծայ» պատմութեան Ա.Բ.Գ. հատորներուն հետ 2472
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ԿԵՆԴ. ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲԻ ՎԱՐԻՉ ՄԱՐՄԻՆԸ եւ անոնց գործունէութիւնը 2488–2493

Էջ

ՔԱԼԻՖՈՐՆԻՈՅ ՄԷՋ ԹՈՄԱՐՋԱՑԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԱԿԱՆ ՕՐԻՈՐԴՆԵՐ 2503–2507

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒ ՄԷՋ Թոմարզացի արուեստագէտներ եւ կարեւոր դէմքեր իրենց կեանքի պատմութիւններով 2510–2536

ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ՀԱՆՐԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆ Հայաստանի կաթողիկոս Պատմական ստացագրի փօթօ–գոքիի ՁՕՐ· ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ 2539

ԹՈՄԱՐՋԱՑԻՆԵՐՈՒ ԱԻԱՆԴԱԿԱՆ ՄԱՏԱՂԸ

ՆՈՐ ԹՈՄԱՐՋԱ եւ ԵՐԵՒԱՆ ՀԱՆԴԻՍ պարբերաթերթ (Բէյսիճ Վիս·) 2546

Տէր Գրիգոր Ա· Քահանայ Հայրապետեան եւ Տէր Մուշեղ Քահանայ Տէր Գալուստեան (Թոմարզացի Քահանաներ, Բէյսիճ Վիս·) 2550

Թոմարզացի արուեստագէտ՝ Բարսեղ Ձիւնովեան (Բէյսիճ Վիս·) 2562

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԱՋԳԵՆ Ա· ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ

Յարութիւն Հազարեանի բնակարանին մէջ (Նիւ–Եորք) 2569

Յարութիւն Հազարեան, Վեհափառի ձեռքով էջմիածնայ Մայր Աթոռին կը նուիրէ երեսունըմէկ կտոր թանկարժէք եկեղեցական անօթներ

ՆՈՐ ԹՈՄԱՐՋԱ ԱԻԱՆԸ

Խորհրդային Հայաստանի մէջ 2589

⁂

ՄԱՐԶՊԵՏԸ

(Ղազարոս Ղազարեան) 2607

Անգուգական հայրենասէր եւ քաղաքական գործիչ

ՄԵԾ ԹՈՄԱՐՋԱՑԻՆ

ԵՐԵՄԻԱ ՄԱՆԱՆԵԱՆ

(Քսան Կախաղաններու շարքէն) 2663

ԳԱՂՈՒԹԱՑԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

● ԹՈՄԱՐԶԱՑԻՆԵՐ ՖՐԱՆՍԱՑԻ ՄԷՋ 2665
● ԹՈՄԱՐԶԱՑԻՆԵՐ ՅՈՒՆԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ 2673
● ԹՈՄԱՐԶԱՑԻՆԵՐ ԳՈՐՏՈՊԱՑԻ ՄԷՋ (Արժանիքին)
○ ԹՈՄԱՐԶԱՑԻՆԵՐ ԼԻԲԱՆԱՆԻ ՄԷՋ 2680
Նոր Թումարզա Աւանը Պէյրութի մէջ

ԹՈՄԱՐԶԱՑԻՆԵՐՈՒ ԱՒԱՆԴԱԿԱՆ ՄԱՏԱՂԸ
Նոր Թումարզա Աւանին մէջ

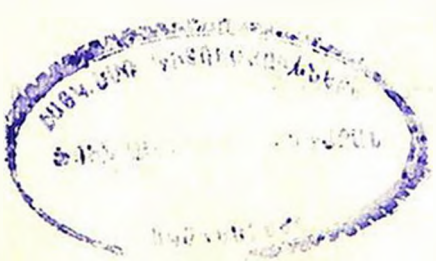
ԼԻԲԱՆԱՆԻ ՄԷՋ ԳՏՆՈՒՈՂ ԹՈՄԱՐԶԱՑԻ
հին ու նոր սերունդէն Համալսարանականներ, Մտաւորականներ, Արուեստագէտներ եւ Արհեստաւորներ 2693
● ԹՈՄԱՐԶԱՑԻՆԵՐ ՍԻՆ-ԷԼ-ՖԻԼԻ ՄԷՋ
● ԹՈՄԱՐԶԱՑԻՆԵՐ ԱԼԷՅԻ ՄԷՋ (Լիբանան)
● ԹՈՄԱՐԶԱՑԻՆԵՐ ԴԱՄԱՍԿՈՍԻ ՄԷՋ
● ԹՈՄԱՐԶԱՑԻՆԵՐ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՄԷՋ 2740
○ ԹՈՄԱՐԶԱՑԻՆԵՐ ՊՈԼՍՈՅ ՄԷՋ 2743

ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ 2745

ԴԵՐԴԱՍՏԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ՄԱՐԶՊԵՏ ԹՈՄԱՐԶԱ ՎԱՆՔԻՆ ՄԷՋ
ՀԵՐՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԸ ԵՒ ԴԱՍԱԼԻՔ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ 2760
Ափսոս դէպի Հալէպ
Դէպի Նապլուս եւ Երուսաղէմ
ԿԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄ 2790
ԿԵԱՆՔԻՍ ՄԷՋ ՊԱՏԱՀԱԾ ԴԷՊՔԵՐ
Զբաղումս 2796
Ուսումնական եւ գրական աշխատանքս 2807

	էջ
Մեր հաղաքական կուսակցութեանց հետ յարաբերութիւնները	2814
Ամուսնութիւն	2831
Կեանքիս մէջ ունեցած ամենամեծ դժբախտութիւն	2837
ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ	2841
Հանդուած Թումարզան	
Թումարզայի բարբառի բառգիրքը	2846
Վերջաբան	2855
Թումարզայի Միացեալ Ընկերութիւն	2858
Թումարզայի Միացեալ Ընկերութիւնը Պէյրութի մէջ	2859
Թումարզայի եւ Շրջ. Միացեալ Ընկերութիւն	2861
Գերեզման–Մատուռի հոգածութեան գործը	2862
Մատաղի Աշխատանքը	2863
Հանի մը կարեւոր գիտելիքներ Մատուռի գործածութեան վերաբերեալ	2863
Թումարզայի եւ Շրջակայից Մարզական եւ Ուսումնասիրաց Միութիւնները	2864
ԵՐԿՈՒ ԿՏԱԿՆԵՐՍ ԹՈՒՄԱՐԶԱՑԻ ՆՈՐ ՍԵՐՈՒՆԴԻՆ	2865
Կարեւոր Վրիպակներ	2869
Բովանդակութիւն	2871

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԳՈՐԾԵՐԷՆ ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԱԿ ԵՆ

1· ՀԱՅԱՍՏԱՆՆԱՅՑ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ:

2· ԷՋՄԻԱԾՆԱՅ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌԸ ԵՒ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆԸ:

3· ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ՝ ՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԱՆՑԵԱԼԷՆ, ԵՒ ՍՓԻՒՌՔԻ ՄԷՋ, ԱՆՈՆՑ ՆԵՐԿԱՅ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ ՇՈՒՐՋ:

ՎԵՐՋ Գ. ՀԱՏՈՐԻ

Վերի նկարը առնուած է. 1750 թուականին կեսարիոյ Ս. կարապետ վանքին մէջ, Ցովհաննէս երէցի կողմէ գրուած ՁԵՌԱԳԻՐ պատկերազարդ խորհրդատետրէն, որու մասին մենք տեսանք (տես էջ 648)։ Բնագիրը այժմ կը գտնուի Անթիլիասի կաթողիկոսարանի մատենադարանին մէջ։

0696

2892

ԳԱԱ Հիմնադրամ Գիտ.

Zuw
1236